

વિલોહ

ગુજરાતી કવિતાનું ઋતુપત્ર : અંક ૯૧
શિશિર ૨૦૨૯ • બાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૩

14327

શુજરાતી કવિતાનું ઝાતુપત્ર • સિશિર • વિક્રમ સંવત ૨૦૨૬ • પરંપરિત અંક ૬૧ • ક્રિજ અંક ૧૬
ભાનુઆરી-વૈશાખારી ઈ. ૧૬૭૩

□

કાવ્ય	કાવ્ય	કાવ્ય
ધીરુભાઈ પરીખ પૂર્તિ	સિશિર	નિરજના મહેતા પૂર્તિ ઉપેન્દ્રાચાર્યજી
રાજેન્દ્ર શાહ ૪	ઝાતયોવનાનાં જ્ઞાન	રામનારાયણ પાઠક ૧ કાવ્ય અને નીતિ
ઉશનચ ૬	ન છૂટે તેડો રે	કમલા પરીખ ૨ કાલરિજ
કિશોરસિંહ સોલંકી ૬	રમણાને	
પ્રિયકાન્ત મણિયા ૭	હીલો ઢાળ	
રમેશ પારેખ ૮	નદીએન્હાવા ત્રષતેદીનીત્રષ	
રામચંદ્ર બ પટેલ ૮	લઈ આવ્યો	
પત્તા નાથક ૯	પુલ્હો બારી, એકરાર	
ધોસેક મેકવાન ૧૧	ક્યા જલુ	
નિરજના યાચિક ૧૧	'...તો બાહુ'	
મનોહર ત્રિવેદી ૧૨	નવપરિચીત્તાનું ઝીલ	
દિનેશ દલાલ ૧૨	સાક્ષી	
વીરુ પુરોહિત ૧૩	લોક વાયકા રૂપે	
ધીરુ પરીખ ૧૪	પાણુ આપો	
આદમદ મકરાણી ૧૪	ઉદ્દમોધન	
પ્રિનવદન શેઠ ૧૫	પ્રીતિસોત	
વિનોદ જોશી ૧૫	એક અનુભૂતિ	
મહેશ જોશી ૧૬	જોડોના—, મરુપાવતારે	
કિસન સોસા ૧૭	છે એક સ્તબ્ધ	
કાજાભાઈ પટેલ 'જાસૂસ' ૧૭	ગઝલ	
ભીખુ કપોડિયા ૧૮	સહાધ્યાથીને પત્ર	
'માહલ' ૧૯	આવળે સૌનલ	
મહેશ્વરભાઈ ૨ પટેલ ૧૯	હવે કંટું ના યાદ	
જટિલ ૨૦	ગઝલ	
ધનસ્વામી દક્કરે ૨૦	તો થ	
યજ્ઞવલ્ક ત્રિવેદી ૨૧	હુને જુદી છે ગ્રવ ડાળખીની	
પદ્મીષ ખાડવાળા ૨૧	પ્રભાત	
Amrita Modi ૨૨	A Wintry Day	
દિગ્દત યાવાલા ૨૨	ગીત	
મનસુખલાલ સાવલિયા ૨૨	પ્રીતનુ પહેલું પાન	
શકર જોસ્વામી ૨૨	ત્યાં છે ?	
કરસનદાસ ગુહાર 'નિરકુશ' ૨૩	પતલા, તાબા ધૂપેલ શો !	
શાંતિલાલ જાની ૨૩	આમલુ	

મથ

નિરજના મહેતા પૂર્તિ ઉપેન્દ્રાચાર્યજી
રામનારાયણ પાઠક ૧ કાવ્ય અને નીતિ
કમલા પરીખ ૨ કાલરિજ

ચિત્રસુચિ

પૃષ્ઠા પર સિશિર (વાસુદેવ સ્માર્ત), શ્રીમદ્
ઉપેન્દ્રાચાર્યજીના હરેકાશ્વરમા પત્ર, શ્રીમદ્
ઉપેન્દ્રાચાર્યજી, ઇલવનસાથી (સોમાલાલ શાહ)

૧ 'અવિદ્યોત' દેમાસિક વર્ષની ૪ ઝાતુમા દરમિ
આસે—ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જુલાઈ, ઓગસ્ટ,
ઓક્ટોબર ને ડિસેમ્બર મહત્ત્વા અત્યંત પ્રકટ
થામ છે ૧ વાર્ષિક દેશમા ર ૧, પરદેશમા ર
૧૦ થા થા રે, અમેરિકામા ર ૧૫ થા ડો ૨,
વિદ્યાર્થીઓ માટે અર્થેવ થિંક લગાજમની સગ
વદ ર ૩, ક્રીડક નક્કરો ર ૧ ૧ લેખગેને
કૃતિ વિષેનો નિર્ણય બહુવા અથવા અસ્વીકૃત
કૃતિ ધાળી મેળવવા પોતાનુ સરનામું ફરલુ તથા
પૂરક ગોરજ આડેલુ કાઈ કેકવરગોક્ષવા વિનવિ
છે ૧ કૃતિઓ તથા લવાજમ મોકલવાના સ્થળ
'અવિદ્યોત' C/o લિપિની પ્રિન્ટરી ૩૮૦ ગિર
આમ રોડ, કાકુલોર, મુખાઈ ૨, થાકુમાર કાર્યા
લય લિમિ. ફોન ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ ૧

તરીઓ રાજેન્દ્ર શાહ અને ભાનુભાઈ રાવત
સહયોગ જયવત પારેખ અને ધીરુભાઈ પરીખ

લવાજમ કરવાના અન્ય સ્થળ
ત્રિપાઠી પ્રા લિ પ્રિન્ટેસ સ્ટ્રીટ મુખાઈ ૨

નીનસ સમ્પ્રિક્ષણ એજન્સી
રામસદન ૧ લે માળે ભારતકાશી લેન
આમદેવી મુખાઈ ૭

એલ. કે મેધાણી ૧૪ અમરતલા સ્ટ્રીટ
કલકત્તા ૧

મુદ્રક અને પ્રકાશક બાબુભાઈ રાવત
કુમારપ્રિન્ટરી ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ ૧

અગુરુસુરમિધૂપામોદિતં કેશપાર્શ્વ
ગલ્લિત્કુસુમમાલં કુઙ્કિતાગ્રં વહન્તી।
ત્યજતિ ગુરુનિતમ્બા નિમ્નનાભિઃ સુમધ્વા
ઉપસિ શયનમન્યા કામિની ચારુચોમા॥

કનકકમલકાન્તૈશ્ચારુતામ્રાધરોષ્ટ્રૈઃ
શ્રવણતટનિપત્તૈઃ પાટલોપાન્તનેત્રૈઃ।
ઉપસિ વદનચિમ્બૈરંસસંસક્તકેશૈઃ
શ્રિય ઇવ ગૃહમધ્યે સંસ્થિતા ચોષિતોડ્યા ॥

પૃથુજનમરાતાઃ; કિંચિદાનમ્નમધ્યાઃ
સ્તનમરપરિલેદાન્મન્દમન્દં વ્રજન્તયઃ।

મુરતસમયવેપં નૈશમાણુ પ્રહાય
‘વપતિ દિવસયોગ્યં વૈશમન્યાસ્તરુણ્યઃ ॥ [કવિ-કલિદાસ]

પૂકા પરતું ચિત્ર
શિશિર
વાસુદેવ સ્માર્ત

અવર યુવતિ જેની નાલિ જાડી, સુચારુ
કટિ, સહર નિતગ્મે, પુષ્પમાલા-ગરેલા
અગુરુસુરભિધૂપે કેશ વાંકા સુગંધી
લઈ કર મહી શય્યા ત્યાગતી તે પ્રલાતે.

કનકકમલકાન્તિ ને વળી લાલ ઓપ,
શ્રવણુ લગ વિશાળાં ચક્ષુની લાલ કોર,
અલક ઢળકતાં રૂંધે લહી સ્ત્રી-મુખો આ
ધર મહી વસી હો શ્રી તેમ દોસે સવારે.

કટિ લવ લયકે ને આર્ત લારે નિતગ્મે,
સહર કુચ તણી પીડે જરી ચાલ ધીમી,
અવર તરુણીઓ આ રાત્રિનો ભોગ-વેશ
ત્યજી દિવસ તણાં શાં યોગ્ય વસ્ત્રો સજાવે!

[અનુ ૦ ધીરુ પરીખ]

શ્રીમદ્ ઉપેન્દ્રાચાર્યજી નિરંજના મહેતા

શ્રેયસ્સાસક અધિકારી વર્ગના દ્વિતીય આચાર્ય શ્રી ઉપેન્દ્રા-
ચાર્યજીનો જન્મ ઈ. ૧૮૮૫માં થયો હતો. ખાર વર્ષની કુમાર
વયે જ આચાર્યપદ સંભાળવાની જવાબદારી સંકળતાપૂર્વક
અદા કરવામાં એમણે પિતા તરફથી પ્રાપ્ત થયેલ સંસ્કાર-
વારસાને સ્વ પ્રતિક્ષા વડે દીધાવ્યા હતા. એમણે અનેક પ્રકાર-
નાં ધાર્મિક અનુષ્ઠાનો, પુરસ્કારો વગેરે દ્વારા લોકોને ધર્મ-
ભિમુખ કર્યા હતા, તે અનેક સાંસ્કારિક પ્રવૃત્તિઓનું આયો-
જન કરીને લોકોને કલાભિમુખ પણ કર્યા હતા. હજી સ્ત્રી-
કેળવણી વ્યાપક બની નહોતી એ જમાનામાં (ઈ. ૧૯૧૩માં)
સ્ત્રીઓના વિકાસાર્થે ‘મહિલા કલામંદિર’ નામક પ્રદેશ અને
‘સહચરી સંમેલન’ યોજ્યાં હતાં. આ પ્રવૃત્તિમાં એમનાં
પત્ની જ્યંતીદેવીનો ફાળો પણ નોંધપાત્ર રહ્યો હતો.

શ્રી ઉપેન્દ્ર જયતી નિમિત્તે વડોદરામાં જે નાનામોટા કાર્ય-
ક્રમો થતા તેમાં નાટ્યપ્રયોગનું આકર્ષણ વિશિષ્ટ રહેતું. ઉપે-
ન્દ્રાચાર્યે રચેલાં સંવાદો અને ગીતો મંદિરના જ રંગમંચ પર
સાંભિનય રન્દુ થતાં. કિશોર-કિશોરીઓ એમાં હોંશે હોંશે
ભાગ લેતાં અને આમ કલાપ્રેમી ઉપેન્દ્રાચાર્યજી કલાકારોને
ઘડવાનું કામ કરતા. એમણે શ્રીમન્ત્રસિદ્ધાચાર્યજીના મંદિ-
રમાં અને પાછળથી શ્રી ‘વિશ્વવંદ્ય કલ્યાણ’ નામના ચોતાના
નિવાસસ્થાનમાં ત્રિખંડી રંગમંચની સ્થાપના કરેલી, જેના પર
એકીસાથે ત્રણ દરજ્જા ભજવાતાં. આજે પણ આ પ્રકારના રંગ-
મંચ ખાસ જોવામાં આવતા નથી ત્યારે એક ધર્મચાર્યે વર્ષો
પૂર્વે ધર્મસ્થાનમાં જ એનો કરેલો સફળ પ્રયોગ એમની કલા-
પ્રીતિ દર્શાવી આપે છે.

શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યે લોકોની સુરુચિને પોષે અને તેમનામાં
આધ્યાત્મિક ભાવના જગાવે તેવા સંવાદો અને ગીતો તૈયાર
કર્યા. નાની નાટિકા જેવા આ સંવાદોનું ધ્યેય એક તરફથી
લોકોને ધર્મભિમુખ કરવાનું, તે બીજી તરફથી માનવસહજ
દુર્બળતાઓ અને ક્ષતિઓને દૂર કરવાનું જ રહ્યું હતું. આ
નાટકોના લય પરથી એમણે રચેલાં ભક્તિભાવ ભર્યાં ગીતોને
જનતા તરફથી સારો આવકાર મળી રહેલો.

તેમના સંવાદોમાં આ પ્રકારનાં ગીતો વિશેષ પ્રમાણમાં
છે. નાટકોનાં ગીતો પ્રત્યેનું લોકોનું આકર્ષણ જોઈને, તેવાં
ગીતોમાંનાં અનિષ્ટ તત્ત્વોને દૂર કરીને તેનું શુદ્ધિકરણ તેમણે
કરેલું. પરિણામે, શિષ્ટ સમાજમાં પણ તેવાં ગીતો નિઃસં-
કોચપણે ગવાતાં થયાં. આવાં ગીતો એમણે સંકડોની સંખ્યા-
માં લખ્યાં છે. પ્રતિવર્ષે ઉત્સવપ્રસંગે એઓ નવાં જ ગીતો
રચતા. એ કાળે એમનાં અભિનયગીતો ઘણાં જ લોકપ્રિય
(અનુસંધાન પાછળ પૂર્તિમાં)

શ્રીમદ્ ઉપેન્દ્રાચાર્યજી

જન્મ: ઈ. ૧૮૮૫]

[અવસાન: ઈ. ૧૯૩૭

— **અવનસાથી**
ચિત્રકાર: **સોનલક્ષ્મી શાહ**

। ૩* વ્રાઙ મે મનમિ પ્રતિષ્ઠિતા મનો મે વાચિ પ્રતિષ્ઠિતં આવિર્ભાવીર્મ રયિ ।

કાવ્ય અને નીતિ

સાહિત્યમાં વારંવાર પુછાય છે : શું કાવ્યમાં અનીતિ ન આવી શકે? દુનિયામાં અનીતિ છે તો કાવ્યમાં કેમ ન આવે? વળી વારંવાર ફરિયાદ કરાય છે કે ‘ટીકાકારો કાવ્યને નીતિની દૃષ્ટિથી જુએ છે તે પોતે કાવ્ય સમજતા નથી, કવિને અન્યાય કરે છે, અને સમાજની રસવૃત્તિ બગાડી તેને ખરા રસથી વંચિત કરે છે. કાવ્યમાંથી કશું ખાતલ કરવાની જરૂર નથી. દુનિયાની હરેક ચીજ તેમાં આવી શકે.’ પ્રશ્ન માત્ર એટલો જ છે કે કવિને તે ચીજ તરફ જે ભાવ થાય છે, તે ઉચિત છે કે અનુચિત છે? આપણા સમાજની સંસ્કારિતાની આ કોટિએ અનીતિનો ઉત્સાહ એ ઉચિત ભાવ નથી, તેનો તિરસ્કાર કે જુથુપ્સા કે ઉપહાસ એ ઉચિત ભાવ છે. કવિ ઔચિત્ય છોડી દઈ અનુચિત ભાવમાં રાચે, તો તે પોતે સંસ્કારિતાની એવી નીચી કોટિનો છે એ તો ખરું જ, પણ તેથી તેનું કાવ્ય સંસ્કારી સહૃદયને આકર્ષી પણ ન શકે. સંસ્કારી સહૃદય, કાવ્યમાં ચૈતન્યના જે લોકોત્તર ઉત્કર્ષની અપેક્ષા રાખે છે તે તેને તેવા કાવ્યમાં મળશે નહિ. જેમ લોહાના કટકા સાથે પ્રેમ કર્યાની કથામાં ઔચિત્ય નથી, જેમ તે પ્રમાણે કલ્પવા જતાં ચિત્તને અસ્વાભાવિક પ્રયત્ન કરવો પડે છે અને તેમાં કલેશ થાય છે, તેમ જ અનીતિનાં કાર્યોમાં ઉત્સાહ ભાવતાં ચિત્તને કલેશ થાય છે, તેમાં કલાનો પરમ આનંદ તે અનુભવતું નથી. અનીતિમાં ઉત્સાહ લેનારું સાહિત્ય કલાની અને રસની દૃષ્ટિએ હીન છે.

કેલરિજ

કમલા પરીખ

(ગતાંબી પૃષ્ઠ)

પ્રકૃતિ અને પુસ્તકો જેવા સિદ્ધાંતના સાધોદારોના સાનિધ્યમાં કવિની સૌથી સુખી પછા વોતેલી હતી. એમના કુખ્ય જ્ઞાનપ્રાપ્તિઓને જ્ઞાત કરવામાં અદ્યક્ષીની જેમ આ સાધોદારોએ પોતાનો આગવો ફાળો આપ્યો હતો. પ્રકૃતિના કવિ તરીકે જગ વિખ્યાત બનેલા કેલરિજ સર્વેશ્વરવાદી હતા તેથી જ તે તેમની આરંભની કૃતિ-ઓમાં પ્રકૃતિનાતરનો દૈવી રંગોધારી રમાયેલા જેવા મળે છે. વર્ણવર્ણની જેમ કેલરિજ પણ દૈવી તરને સમગ્ર પ્રકૃતિમાં વાણુચેલું નિહાળે છે. પરંતુ પાછળથી પોતાનો આ દષ્ટિકોણ બદલાતા કેલરિજ 'Ode to Dejection'માં કહે છે:

'O Lady I we receive but what we
give
And in our life alone does Nature
live
Ours is her wedding garment, ours
her shroud'

આમ, કવિ કહે છે કે પ્રકૃતિને આનંદ કે શોક જેવું કંઈ છે જ નહીં. આપણે કેવળ આપણા માનસિક હાવેનું એમાં આરો-પણ કરતા હોઈએ છીએ કવિના બદલાયેલા આ વલણ માટે જર્મનીનું તર-જ્ઞાન જવાબદાર હોઈ શકે.

પ્રકૃતિના સૌ તરવારાથી કવિને નિર્મળ આનંદ બહારો હતો એક જળાતરંગે 'The Ancient Manner' એના પુરાવારૂપે હજુ પણ મોજૂદ છે. કવિ માટે તો પ્રકૃતિ રવ અને રમ, ઉમંગ અને ઉત્સવના પરી

ર] કવિએ ૬ નવન્યુઆરી ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૩

FROST AT MIDNIGHT

THE Frost performs its secret ministry,
Unhelped by any wind The owl's cry
Came loud—and hark, again' loud as before.
The inmates of my cottage, all at rest,
Have left me to that solitude, which suits
Abstruser musings save that at my side
My cradled infant slumbers peacefully
'Tis calm indeed' so calm, that it disturbs
And vexes meditation with its strange
And extreme silentness Sea, hill, and wood,
This populous village' Sea, and hill, and wood,
With all the numberless goings-on of life,
Inaudible as dreams' the thin blue flame
Lies on my low burnt fire, and quivers not,
Only that film, which fluttered on the grate,.
Still flutters there, the sole unquiet thing.
Methinks, its motion in this hush of nature
Gives it dim sympathies with me who live,
Making it a companionable form,
Whose puny flaps and freaks the idling Spirit
By its own moods interprets, every where
Echo or mirror seeking of itself,
And makes a toy of Thought.

But O' how oft,
How oft, at school, with most believing mind,
Presageful, have I gazed upon the bars,
To watch that fluttering stranger' and as oft
With unclosed lids, already had I dreamt
Of my sweet birth place, and the old church-tower,
Whose bells, the poor man's only music, rang
From morn to evening, all the hot Fair day,
So sweetly, that they stirred and haunted me
With a wild pleasure, falling on mine ear
Most like articulate sounds of things to come'
So gazed I, till the soothing things, I dreamt,
Lulled me to sleep and sleep prolonged my dreams'
And so I brooded all the following morn,
Awed by the stern preceptor's face, mine eye

* Fixed with mock study on my swimming book:
Save if the door half opened, and I snatched
A hasty glance, and still my heart leaped up,
For still I hoped to see the *stranger's* face,
Townsmen, or aunt, or sister more beloved,
My play-mate when we both were clothed alike!

Dear Babe, that sleepest cradled by my side,
Whose gentle breathings, heard in this deep calm,
Fill up the interspersed vacancies
And momentary pauses of the thought!
My babe so beautiful! it thrills my heart
With tender gladness, thus to look at thee,
And think that thou shalt learn far other lore,
And in far other scenes! For I was reared
In the great city, pent 'mid cloisters dim,
And saw nought lovely but the sky and stars.
But *thou*, my babe! shalt wander like a breeze
By lakes and sandy shores, beneath the crags
Of ancient mountain, and beneath the clouds,
Which image in their bulk both lakes and shores
And mountain crags: so shalt thou see and hear
The lovely shapes and sounds intelligible
Of that eternal language, which thy God
Utters, who from eternity doth teach
Himself in all, and all things in himself.
Great universal Teacher! he shall mould
Thy spirit, and by giving make it ask.

Therefore all seasons shall be sweet to thee,
Whether the summer clothe the general earth
With greenness, or the redbreast sit and sing
Betwixt the tufts of snow on the bare branch
Of mossy apple-tree, while the nigh thatch
Smokes in the sun-thaw; whether the eave-

drops fall

Heard only in the trances of the blast,
Or if the secret ministry of frost
Shall hang them up in silent icicles,
Quietly shining to the quiet Moon.

સમી હતી. એમાં યે ખાસ કરીને પ્રકૃતિના
રંગોનું આકર્ષણ તો કવિને અજબ રહ્યું હતું.
ફૂલો પર પથરાયેલું ઝાકળ, તેજસ્વી સૂર્ય-
પ્રકાશથી છવાયેલું વરસાદી ધૂમસ અને
આવા પ્રવાહી રંગો તો કવિને ખૂબ પ્રિય
હતા. એથી તો રોઝેટ્ટીએ કોલરિજને કવિ-
એમાં Turner (એક મહાન ચિત્રકાર)
તરીકે ગિરદાવ્યા છે. એકવીસ વર્ષની ઉંમરે
લખેલા એક કાવ્યમાં આ રંગદર્શનનો આ-
નંદ આમ વ્યક્ત થાય છે :

'Bathed in rich amber-glowing
floods of light.'

'The Ancient Mariner'માં પણ
કવિએ આકાશ અને સાગરના તેજસ્વી
રંગોની સુંદર રંગપૂરણી કરી છે. બંધુડિયા
તથા લીલા રંગપ્રત્યેનું કવિનું વિશેષ આકર્ષણ
તેમનાં કાવ્યો વાંચતાં ધ્યાનમાં આવ્યા વગર
રહેતું નથી. 'Easter Holidays'માં
(૧૭૮૭)એ કુદરતને નિહાળે છે લીલા
વસ્ત્રમાં લપેટાયેલી :

'when Nature's clad in green.'

ત્યારે વળી પેલા બુલબુલના ગાનથી આનંદ-
વિભોર બનતી હરિયાળી ધરતી ડોકાય છે
'The Nightingale'માં (૧૭૯૮):

'Yet let us think upon the vernal
showers

That gladden the green earth.'

તો રંગ-ત્રિવેણીની રંગન બમે છે: The
Lime-Tree Bower My Pri-
son (૧૭૯૭)માં :

'Ye purple heath-flowers! richlier
burn, ye clouds!

Live in the yellow light,

ye distant graves!

And kindle, thou blue ocean!'

'An Effusion at Evening' (૧૭૯૭)માં

કેલરિજ

કમલા પરીખ

(ગતાકથા પૃષ્ઠ)

પ્રકૃતિ અને પુસ્તકો જેવા સિશુકાળના સાથીદારોના સાન્નિધ્યમા કવિની સીમા સુખી પળેા વીતેલી હતી એમના શુભ જ્ઞાનપ્રાપ્ત્યોને શાત કરવામા અદીત્યની જેમ આ સાથીદારોએ પોતાનો આગ્રવેા ફાળો આપ્યો હતો પ્રકૃતિના કવિ તરીકે જગ વિખ્યાત બનેલા કેલરિજ સર્વેશ્વરવાદી હતા તેથી જ તેા તેમની આગલની કૃતિ એમા પ્રકૃતિનાતત્ત્વો દેવી રમોથા રમાયેલા જોવા મળે છે. વર્ણવર્થની જેમ કેલરિજ પણ દેવી તત્ત્વને સમગ્ર પ્રકૃતિમા વણુચેલું નિહાળે છે પરંતુ પાછળથી પોતાનો આ દષ્ટિકાણ બદલાતા કેલરિજ 'Ode to Dejection'મા કહે છે:

'O Lady I we receive but what we give
And in our life alone does Nature live
Ours is her wedding garment, ours
her shroud

આમ, કવિ કહે છે કે પ્રકૃતિને આનંદ કે શોક જેવું કાંઈ છે જ નહીં. આપણે કેવળ આપણા માનસિક ભાવોનું એમા આરો પણ કરતા હોઈએ છીએ કવિના બદલાયેલા આ વલણ માટે જર્મનીનું તત્ત્વ-જ્ઞાન જવાબદાર હોઈ શકે.

પ્રકૃતિના સૌ તત્ત્વોમાથી કવિને નિર્મળ આનંદ બદ્યો હતો એક જળતત્ત્વે. 'The Ancient Mariner' એના પુરાવારૂપે હજુ પણ મોબુદ છે કવિ માટે તેા પ્રકૃતિ રવ અને રમ, ઉમગ અને ઉત્સવના પરી

૨] કવિશ્લોક નવન્યુઆરી ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૩

FROST AT MIDNIGHT

THE Frost performs its secret ministry,
Unhelped by any wind The owl's cry
Came loud—and hark again! loud as before
The inmates of my cottage, all at rest,
Have left me to that solitude which suits
Abstruser musings save that at my side
My cradled infant slumbers peacefully
'Tis calm indeed! so calm that it disturbs
And vexes meditation with its strange
And extreme silentness Sea, hill and wood,
This populous village! Sea, and hill, and wood,
With all the numberless goings on of life,
Inaudible as dreams! the thin blue flame
Lies on my low burnt fire, and quivers not
Only that film, which fluttered on the grate,
Still flutters there, the sole unquiet thing
Methinks, its motion in this hush of nature
Gives it dim sympathies with me who live,
Making it a companionable form,
Whose puny flaps and freaks the idling Spirit
By its own moods interprets every where
Echo or mirror seeking of itself
And makes a toy of Thought

But O! how oft
How oft, at school with most believing mind,
Presageful, have I gazed upon the bars,
To watch that fluttering stranger! and as oft
With unclosed lids, already had I dreamt
Of my sweet birth place, and the old church tower,
Whose bells, the poor man's only music rang
From morn to evening, all the hot fair day,
So sweetly, that they stirred and haunted me
With a wild pleasure, falling on mine ear
Most like articulate sounds of things to come!
So gazed I, till the soothing things, I dreamt,
Lulled me to sleep and sleep prolonged my dreams!
And so I brooded all the following morn,
Awed by the stern preceptor's face, mine eye

Fixed with mock study on my swimming book:
 Save if the door half opened, and I snatched
 A hasty glance, and still my heart leaped up,
 For still I hoped to see the *stranger's* face,
 Townsman, or aunt, or sister more beloved,
 My play-mate when we both were clothed alike!

Dear Babe, that sleepest cradled by my side,
 Whose gentle breathings, heard in this deep calm,
 Fill up the interspersed vacancies
 And momentary pauses of the thought!
 My babe so beautiful! it thrills my heart
 With tender gladness, thus to look at thee,
 And think that thou shalt learn far other lore,
 And in far other scenes! For I was reared
 In the great city, pent 'mid cloisters dim,
 And saw nought lovely but the sky and stars.
 But *thou*, my babe! shalt wander like a breeze
 By lakes and sandy shores, beneath the crags
 Of ancient mountain, and beneath the clouds,
 Which image in their bulk both lakes and shores
 And mountain crags: so shalt thou see and hear
 The lovely shapes and sounds intelligible
 Of that eternal language, which thy God
 Utters, who from eternity doth teach
 Himself in all, and all things in himself.
 Great universal Teacher! he shall mould
 Thy spirit, and by giving make it ask.

Therefore all seasons shall be sweet to thee,
 Whether the summer clothe the general earth
 With greenness, or the redbreast sit and sing
 Betwixt the tufts of snow on the bare branch
 Of mossy apple-tree, while the nigh thatch
 Smokes in the sun-thaw; whether the eave-

drops fall

Heard only in the trances of the blast,
 Or if the secret ministry of frost
 Shall hang them up in silent icicles,
 Quietly shining to the quiet Moon.

સમી હતી. એમાં યે ખાસ કરીને પ્રકૃતિના
 રંગોનું આકર્ષણ તો કવિને અજબ રહ્યું હતું.
 ફ્લો પર પથરાયેલું આકળ, તેજસ્વી સૂર્ય-
 પ્રકાશથી છવાયેલું વરસાદી ધૂમસ અને
 આવા પ્રવાહી રંગો તો કવિને ખૂબ પ્રિય
 હતા. એથી તો રોઝેટીએ કાલરિન્જને કવિ-
 એમાં Turner (એક મહાન ચિત્રકાર)
 તરીકે બિરદાવ્યા છે. એકવીસ વર્ષની ઉંમરે
 લખેલા એક કાવ્યમાં આ રંગદર્શનનો આ-
 નંદ આમ વ્યક્ત થાય છે :

'Bathed in rich amber-glowing
 floods of light.'

'The Ancient Mariner'માં પણ
 કવિએ આકાશ અને સાગરના તેજસ્વી
 રંગોની સુંદર રંગપુરણી કરી છે. નંબ્રુડિયા
 તથા લીલા રંગપ્રત્યેનું કવિનું વિશેષ આકર્ષણ
 તેમનાં કાવ્યો વાંચતાં ધ્યાનમાં આવ્યા વગર
 રહેતું નથી. 'Easter Holidays'માં
 (૧૭૮૭)એ કુદરતને નિહાળે છે લીલા
 વસ્ત્રમાં લપેટાયેલી :

'when Nature's clad in green.'
 ત્યારે વણી પેલા છુલછુલના ગાનથી આનંદ-
 વિભોર બનતી હરિયાળી ધરતી ડોકાય છે
 'The Nightingale'માં (૧૭૯૮):
 'Yet let us think upon the vernal
 showers

That gladden the green earth.'
 તો રંગ-ત્રિવેણીની રંગત જામે છે: The
 Lime-Tree Bower My Pri-
 son (૧૭૯૭)માં :

'Ye purple heath-flowers! richer
 burn, ye clouds!
 Live in the yellow light,
 ye distant graves!
 And kindle, thou blue ocean!
 'An Effusion at Evening' (૧૭૯૭)માં

આથમતો સૂર્ય રંગ પાથરે છે.

'Now sheds the setting sun a
purple gleam'
આમ, પ્રકૃતિના માડવે કવિએ રંગોની
ઉજવણીનું પર્વ માણ્યું છે અને આપણને
માણ્યાવું છે

વળી, પ્રકૃતિના તરવેરા કવિએ જાક
ળને આશ્રયપડતું રથાન આપ્યું છે તે
એમના કાવ્યો વાચતા વિદિત થયા વગર
રહેતુ નથી પેલા 'dewy star'ના દર્શન
થાય છે 'Songs of the Pixies'
(૧૭૮૩)મા:

'When Evening's dusky ear
Crown'd with her dewy star'

'Fears in Solitude' (૧૭૮૮)મા
આકળ-વર્ષાને વણ્યવત્તા કવિ કહે છે:

'But now the gentle dew-fall send
abroad
The fruit like perfume of the
golden furze'

તો વળી 'On An Autumnal Eve-
ning'મા રાત્રિજાકળમા રડતા ધુધની
વાત કવિ આમ કહી ગય છે:

When the bent flower beneath the
night-dew weeps

કવિ ફક્ત 'મરોવરપ્રદેશ'ની પ્રકૃતિના જ
અગઉનાટઅને બન્યતાને મિરદાવના નથી,
પણ યુરોપના અન્ય પ્રદેશોની પ્રકૃતિ પણ
તેમના કાવ્યપ્રદેશમા વિહાર કરવાનીકળી
પડી છે 'Hymn Before Sunrise
in the Vale of Chamouni'
(૧૮૦૨)મા આત્મસ પરિતના હિમશ્રુગ
પર થતા સુરોદ્ધવની રોલાનું આનંદ નીત
રતી ભાષામા વર્ણન કરતા કવિ કહે છે:

Rise, o'ever rise,

૪] મિત્રો: જાન્યુઆરી ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૩

રાજેન્દ્ર શાહ

સાતથીવનાનાં ગાન

(૧)

આખે મ્હોરી મજરી, મજરીએ મ્હોકરું વન
વનમા વાગે વામળી, વામળીએ વીંધ્યું મન.
રે મન આ વીંધાયુ. પાખડુ રૂટી માગ તનને
ઉધામા વીંધાય વાતા પવને,
હોડતે પાતવ, જોઈ, હા માટુ ઝીલવાને
ગગને ન માય એવા રવને.
ઠયાય રે આવેરુ ખીલે ફૂલ, એની ફોગમુઠી
હગલે ટકાઈ, વણુ ચયને,
નિજતુ છોડીને વગ કન આહોં ઘઘવારે
આવીને વગેલ માગ નયને.
મજરી મ્હોરી તો ભને મ્હોરી, એની નેક ભને,
વામળીએ ભને વીંધ્યું મનને,
એકલ નહીં રે સાથ લાવી ધ્રુ આફૂલ પુગ
ગોકુળના ગુણંત ધણુને

(૨)

આય રે પવન આય
જપોગ મ્હોળા તડકે પાખી કીધ
ને તો વે ટહુકી ગહી વનતરની છાય.
હાલવા માડે પાન.
નેણુ ટાળીને, એળકોળાળડ
ભોય હોળતા ગગમા આવે ઝઈ વૃક્ષની તાન.
આય રે પવન આય
મહુડે મધુફૂલની ફોગમ, જોને,
મેરી પાટડી બને નહાલવાને મનઠાય
બ્રમીએ વમગ ગાળ,
હોલા તે અડખડ, ને મતક આજો
ફરે ફૂંદડી, હોરે હગમની એળવોળ.
આય રે પવન આય
પાખ ભીડેલી તીતલી વેલનુ પગડુ
એને હોડતા ફૂલની આત નિગાળી ઝાય

વગડે વિજન પડોર.

કોઈ કળાયેલ મોરનાં પીછાં ફરકે

સોનલ ખોલનો સીમે સીમ ગાળે કલશેર.

(૩)

કાખરની કલખલ-વેરાય રગ કેસરી.

આંગણુ ને ઓસરી ભરી ભરી.

પાંપણુ પલકે ને પત્રેપત્ર રે આ આંખડી

ચંબતી એ જ એક રંગ ;

આમતેમ હાલતી ને પગલી ચંકતી બાણે

પંચમની વેલના છંદે :

વચરાની પાંખમાં વળી વળી.

ઘરની કીવાલ કે ન આભળીયા કુનરા જણાય

એવું વાદળું છવા ;

ક્યાં ય રે ન કોરી. નહીં ક્યાં ય રે ભોળાઈ, એવું

છલકેલી હોળમા નનાકુ ;

કોઈ રે રેરામણુ ભળી ભળી.

(૪)

ભેડિયો પાવો વાળે.

હરેરિયાં ત્રેતી આવતી હવા

અડતી મારા દલકાને દરવાળે.

ઝોઘડી જતા આગળા,

ગલીગલીએ ધોળી રાત,

આંખમાં સોણલું ઘારણુ આળે.

અવળું સવળું ઓઢણુ

ઓઢણુ કે.ય તે લલું,

આજ રે તું નરે આછું ય મન મલ:ળે.

ભેડિયો પાવો વાળે.

આઘેની વનરાઈની ઓલી મેર

ખોલાવે જમુનાળની પાળે.

ઓરાં ઓરાં મરતાં,

અધીરાઈની ઝાની કેડીએ

મારાં ચરણુ દુલાલ દાઝે.

હવણાં ઝંકાર વાગશે

વેવલ વેગથી, ગગન ઢોળતી,

મારો અપાઢમેહુલો ગાળે.

Rise like a cloud of incense from
the Earth !

Thou kingly spirit throned
among the hills,

Thou dread ambassador from
Earth to Heaven,

Great Hierarch ! tell thou the
silent sky,

And tell the stars, and tell you
rising sun

Earth, with her thousand voices,
praises God.'

આ વર્ણનમાં કવિ જાણે એક ચિતારાને
પણ આંખી જતા હોય તેમ લાગે છે.

બુલબુલ જે દર્દીલું ગીત ગાય છે તે રૂઢિ-
ગન ઉક્તિનો ઇન્કાર કરતા કવિ પ્રકૃતિની
આનંદમણાતું સૂચન 'In Nightin-
gale'માં આમ કરે છે :

'In Nature there is nothing
melancholy.'

અંગ્રેજી કવિઓમાં કોલરિજ સૌથી
વિશેષ સૂરીલા કવિ ગણાયા છે. અને એટલે
જ એમને 'epicure in sounds' કહે-
વામાં આવે છે ને ! એમની રંગરંગમાં
વહેતું પેલું સૂરીલાપણું એમનાં કાવ્યોમાં
પણ જણાય છે. આની પ્રતીતિ થાય છે
'Kubla Khan'માં. આ કાવ્યમાં તે
કવિએ જાણે સંગીત, સુગંધ ને રંગોનું સ્વર્ગ
જેવું કર્યું છે ! વર્ણવત્રાસ, વમક અને
લયથી ઝંકૃત થયેલ આ કાવ્યમાં કવિની
શક્તિનો કેવો સુંદર ફાલ જાતર્યો છે ! વિવિધ
રંગો અને પીછીની કરામતથી એક ચિત્ર-
કાર જે વિજય મેળવે તે વિજય કવિ મં-
ગીતથી મેળવી ગય છે. હંદોલયના સમુચિત
ઉપયોગથી એમણે કેવું સુંદર સંગીત નિપ-
જાવ્યું છે !

કવિલોક : જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૩ [૫

Weave a circle round him thrice
And close your eyes,

with holy dread

For he on honey dew hath fed
And drunk the milk of Paradise'
એચ. ડી. ટ્રેઈલ કવિને બિરદાવતા કહે છે:

'His melody never fails.'

'The sigh' 'Youth and Age'

અને 'The Ancient Mariner'
જેવાં કાવ્યો ચતુર સૂરીલી ભાત (cunning
sound pattern) માટે જાણીતા
છે. 'The Ancient Mariner' મા
કવિ વર્ણનપ્રાસ અને ઐક્યનુતિ શબ્દો
દ્વારા ખારવાની એકલતા અને ભવનુકુલ
આબેહૂય ચિત્ર ખડું કરે છે:

'Alone, alone, all, all alone,

Alone on a wide wide sea.'

તો વિશાળ ધરતીમાં સામસામે ટકડા કરતા
બુલબુલ પક્ષીઓના ગાનને 'The Nightingale'
માં સંગીતમય રીતે રજૂ કરે છે.

'And murmurs musical and swift
juggjugg.'

તો આ પંક્તિમાં કેવળ સ્વરસામ્યથી કેવુ
લયબદ્ધ સંગીત ઉત્પન્ન કર્યું છે:

'The dingy kidling with its tinkling bell.'

'The Ancient Mariner' મા ઠેરઠે
વર્ણનપ્રાસ અને પ્રાસાનુપ્રાસી સંગીત
શ્રવણે પડે છે.

'It cracked and growled,
and roared and howled'

'The fair breeze blew,
the white foam flew
The furrow followed free.'

આમ, એમના કવિ તરફિના વિવિધ
પ્રાસાઓના રપશી ક્યાં પછી ડાહ્યારજને
ઉત્તમ કલાના કવિની હરોળમાં મૂકવાનુ

૬] કવિલોક જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૩

ઉશનસ

ન છૂટે નેડો રે

જવાની તો આવી પળ પણ ચૂકી, પાલખી સમુ
કશ્ચ આવી ભાવુ' ભિતરું, ખખડી ચાખડી ય કેં;
લહુ: લેવા આવ્યા. પરુ હજી હું તો આ રહી અહીં
ધરેહુ વેશે ત્વાન્નકટ, ઠરી ચે વાઈ વણુની...
અનુસાડી, બહોનો અહીં નિરગમુ દાળ તુ 'કને
અહીં ઠકુધાપાવતી લીપણની દોલકી મહી;
મને તો આ તારા પરિચિત જૂના મિટ્ટીધરની
વધુ માયા માડી! રગડુગડુ તોય તુ હિં તુ,
ન બાને કેવુ ચે નનુ ઘર હો, કેમ ગમશે
અબણ્યા અખંધે? અહીં અગવડોમાય મનને
ગધુ ગોઠી, ઠાંડે સગવડતાણા ભોય લળકે,
સદા સૂર્ય-છાયા વિણ તરુતલે ના જ ગમ્યુ તો...
જશે તેડી તો ચે જઈશ દૂંકી ઠેસે જ-રડતી,
ન છૂટે નેડો રે-વળી વળી જ પાછુ નીરખતી.

કિશોરસિંહ સોલંકી

સ્મશાને

થયા દ્વારે તારા નયમ પગલા કુંકુમતણા
લખેલા સામેથી હળવુ 'ચુલ' ને 'લાલ' મલકયા.
મઢેલી મેદીલા ચરણ ઠમકયા ગૌરવ થકી!
અને ફૂટી વાણી અગ્નિ ઘરમાં મોલ નળિયે.
તને ખોલ્યો ધીમે મૃદુલ કરચી ધૂંધટ, તહી
હવા કંપી, હાફી ત્રિભુવન તણી, શ્વાસ સળગ્યો.
મળી આખે આખો ઉદ્ધિ ભિજળ્યા, ઠાળ છલકી;
અને સ્પર્શે જાણે નસનસ મહી વીજ અમકી
રદ્યા'તા સાહીને
અહીં હૈયે હૈયે શ્વસન શ્વસને શ્વાસ થઇને.
હવે પીતુ બાકી તિમિર સંઘડુ. ચેલવ ગયો
ભાડી પખી પાખે કલરવ ભરી રૂ...ર ક્ષિતિજે.
પ્રિયે! જૂવો પુષ્પે, પળ પમગતા આ હૃદય, ને
સ્મશાને નિઃશ્વાસો લહલહ થતા શ્વાન થઇને.

લીલો ઢાળ

ટેકરી ઉપર ઘર મારું ને ઘામને લીલો ઢાળ
કાચની બારી બંધ ઢાળાતા

મારી રાતના ઘેરા ઘેરા વાળ.

નેણમાં મારાં હીવડો બળે

કાચને કેવો બોલડો કરે

વાટ બેઠ બેઠ મોગરા -ડોરો

સવાર થાતાં પાંખડી ખરે

ધુમ્મસના અજગરમાં ફૂંબો!

કાંઈ તો આપો! કાંઈ તો આપો મારા સુરજ ડેરી ભાળ.

કડીં હું? ને કડીં ના હું? મારા શહેરમાં પાડું સાઠ
આલને અડી આવતા પાછા મારા મનના નીરવ નાદ
મુજ સરીખી પાંખડી એકલ

પાનખરોમાં પડતું મેઢે

બૂલતી આખી એક વસંતી ઢાળ.

પ્રેમનું ઘડયું પીંજરું કેવું સાવ લીલૂકા વાંસનું બે કે
કાળ આ કોરો સૂકવી જતો કાંઈ ના એનું પગડું રોકે
તણખા દહને ચેતવે એ તો રામેરોમ મુજ સોનલાવરણ ઝાળ.

હાય હાય! હવે નહીં રહેવાનું કઈ ચિતામાં ધરવે મારેધીર?
હારતી મારી આંખડી એને નિસરે નિર્મળ નીર

એમ છતાં યે

આટલી ઓળખ શીઠને કરી-મારી આંખને આપું આળ.

અસ્થાને નહીં ગણાય. આ માટે એમના
એક સુંદર કાવ્ય 'Frost at Midni-
gh' નો રસસ્વાદ માણવાનું નહીં ચૂકીએ.

ઈ. ૧૭૯૮ના ફેબ્રુઆરીમાં રશિયેની
પ્રકૃતિના નવનરમ્ય અને દૃઢગમ્ય વાતાવ-
રણમાં તથા ડૉરોથી અને વિલિયમ વર્ડ્ઝ-
વર્થના સહવાસ દરમિયાન લખાયેલું આ
પ્રકૃતિ-કાવ્ય કવિના અનવધ પ્રકૃતિપ્રેમનું
દ્યોતક છે. પ્રકૃતિથી વિખૂટા પડી ગયેલા
પોતાના પેલા બચપણની ગાથાગાતા કવિ
અહીં તેનો અફસોસ વ્યક્ત કરે છે.

આ કાવ્યને બે રીતે માણી શકાય એમ
છે: પ્રકૃતિ કાવ્ય તરીકે અને ગૃહવિષયક
કાવ્ય તરીકે. પ્રથમ કડીમાં આકળ જમેલી
મધ્ય રાત્રીએ પોતાના બાળપુત્રના પારણા
પાસે બેઠેલા કવિ ગામ તેમજ ત્યાંનાં સાગર,
ટેકરી અને જંગલના વાતાવરણથી સંભાન
છે. સગડીમાં સળગતા અગ્નિને કાચે
જળી પર જમેલી મેશનો ફરફરાટ કવિને
ભૂતકાળની દુનિયામાં ખેંચી જાય છે. બીજી
કડીમાં તેમનાં મનઃચક્ષુ સમક્ષ ખડું થાય
છે તેમની કિશોરાવરયાનું ચિત્ર. શાળા-
છવનના એ દિવસોની યાદ એમના ચિત્તને
ઘેરી વળે છે. અને ત્રીજી કડીમાં કવિ વળી
પાછા વાસ્તવિકતામાં આવી વસે છે. પોતે
જે નથી માણી શક્યા તે પ્રકૃતિનું સાન્નિધ્ય
પોતાનો પુત્ર માણીને ભાગ્યવાન બનશે એ
આશાના સૂર સાથે શાંતિ અનુભવતા કવિ
આકળના એ જ વાતાવરણમાં કાવ્ય પૂરું
કરે છે.

આ આખું ય કાવ્ય પ્રકૃતિમાં જ પાંગર્યું
છે. સમગ્ર કાવ્યમાં, ખસ, પ્રકૃતિ જ પ્રકૃ-
તિનાં દર્શન થાય છે. પ્રકૃતિમાં સામ્રાજ્ય,
જમણી બેઠેલું આકળ કવિના હૈયાને પુરાણી

કવિલોક - જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૩ [૭

યાદથી ભીંજવે છે અને સાથે ભીંજાય છે વાયકના હૈયા પથ્થુ ! આ યાદ કવિને વર્ષાના વારિથી નહિ પણ જામેલા આકળખિંદુઓથી ભીંજવે છે માટે એ સુખદ નથી તેથી જ પેની દુઃખદાનક દિવસોની વણાવ કવિના ચિત્ત ઉપર ચાલી આવે છે. સાગર, ટકરી, જંગલ, અરે, સમગ્ર પ્રકૃતિ શાત છે. ફક્ત દૂર પેલા ધુવડનુ ખપ્પુ ચીખતુ યુગળાય છે, પ્રશાત પ્રકૃતિને એ વધારે ઉણવ આપે છે, અને પ્રકૃતિની એ શાંતિ કવિના ચિત્ત-સાગરને કહોળી નાખે છે. ભારેલા ભૂત કાળમાં ભમીને કવિ પાછા પ્રકૃતિના આ ગણે આવી ઊભા ગહે છે વળી પાછી પેલી પ્રકૃતિ તેમના ચિત્તાકાશમાં ચમકી જાય છે... સરોવરો, સાગર, રેનાળ કિનારા, પર્વતો, વાદળાવજેરે પ્રકૃતિના તરવોને બિગ્દારીને કવિ પ્રકૃતિમાં પરમાત્માના દર્શન પામે છે. પોતાનો બાળપુત્ર આ પ્રકૃતિના પથપાન કરીને તેનો સાગ્રવાદ માણુશે એ આશાના પાયા પર સ્વાનેની મહેલાત રચતા કવિ નમ્રતા ચમકતા પેલા શાત ચન્ની જેમ જ શાંતિ અનુભવે છે. આમ, આકળના વાતાવરણમાં જન્મેલુ આ પ્રકૃતિ કાવ્ય આકળના સાનિધ્યમાં અને શીતળ સાદનીમાં પૂરે થાય છે.

તે વળી ગૃહવિવેક આ કાવ્ય પાંચર્થ છે ધરના ઓરડે અને માગના પાલણે ડોરોથીએ કવિને જેવા પ્રેરણાના પાનકરા-વ્યા તેવા પાન કરાવવામાં કવિપત્ની નિષ્ફળ નીવડ્યા હતા, પરંતુ પેલા વીતેલા બાળપણે એક મધરાતના સમયે એ પ્રેરણાજળ કવિને પાયા અને એની ફલશ્રુતિ રૂપે સાપ-ડણુ આ 'ફોરટ એટ મિડનાઈટ'. શેષવના સમગ્રણે તેમના રચિતપટ પર આવીને ખડ

૮] કવિગોષ્ઠી બન્ધુબારી ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૩

રમેશ પારેખ

નદીએ નહાવા ગઇ તે દીની ગઇ!...

જેકુ રંગ હું નદીએ નહાવા ગઇ તે દીની ગઈ. ત્યારથી મારે ઘેર હું પછી કોઈ ડી આવી નઈ સે, રૂં માગ ઘરને હું સંત ઝોટની હતી રે હેત એવા કે ખગતીની હું ભીતના વતી રે હું બિચારી એકલુ બધુ ભીતને કહેતી રે નદીકુધી ચે જળરી વાનુ એ ગડે રહેતી રે કોણ આ મારા સરખી મને તતી દીવા લઈ નદીએ હતી એકલી ભોખા-વપરી નદી રે જળ દેખાડી ભોળવી ગઈ કપરી નદી રે આપમાંથી આપણને ત તુ જી જ ઓળી રે આપણા તે આ ગામની મૂઈ નદીયુ કેની રે જળમાં માગ કેટલાવે ને ભોલે, એમાં હું કઈ?

રામચંદ્ર બ. પટેલ

લઈ આવ્યો

લઈ આવ્યો ત્યારે સ્વગ-કુસુમ શા પાદરે લઈ હતું મહેકયું : ઢોલો કસુબલ ઉડાડે : બ્રમ્હના હનેમાં વચ્ચે હું શીફળ લઈ જાડુ ધરી ખમે હતો : ચાલ્યો, પૂંઈ નરી કેસલથી કડુ ટળતી સરી આવે મારુ અસીમ તણુ મારાર સંપતુ. ગયુ ઊગી આણુ ઘર અમલ લડાગ છલકયા

પછી બાગી ઊઠવુ ટીપુ મહીથી કેસર, રડી ગઈ સડેગતો શગ, સંધન લીટોછમ ઝરો : ઢ-મો ખાટો ટહેરો પવન, અજવાની અવસર ધીરે લીપાને કે કમળ પગ મારો કર ફેરો, ત્યહી અધારામાં કિતિજ ઊઘડી વાળળ અમ હવેમાતા મોજ બિચ ઝગમગ્યુ સ્વર્ગ નવલુ કહ્યુ કોણે 'ઊઠો' ? ઝબકી ઝટ બાગીની ગતો : અમારે પૂણિમાં ચીતરી ચીતરી વ્યર્થ થસતો :

ખુલ્લી ખારી

હું તો ખુલ્લી ખારી મામે જ બેરીશ
છાને વરસતો વરસાદ મૂશળધાર
ભીંજવતો મને—
કેટલે વખતે કેટલેન્ડરનો આપાઃ આડશમઃ જઈને આવ્યો
કેટલો વખત રહી કેડી અને ફફડતી રમી ખારીના પડકારી જેમ
આજે તો ભીંજાયા પછી લાગે—
છાને વરસતો વરસાદ મૂશળધાર
ભીંજવતો મને !
આ વ્યવસ્થિત ઓરડાનાં
પડદા, બજમ અને ફર્નિચર
(તજસ્તું અદ્ભુત ઇન્ટરિયર ડેકોરેશન!)
ફૂંકાવા દેા પવનને પડ્યું તોત્ર ગતિથી
પણે ઓરડામાં દોડતું કોઈ વનતું વિકરાળ પશુ
કેટલાં વર્ષે પ્રવેશ્યું,
હું તો ખસ ખુશ છું
કાઠ જેવું હતું જે કોરું-જેમાં મૃત વૃક્ષોની તરસ
એ જ ભીંજાય છે
લથખથાય છે
પાણીનું મૃત્યું ગીત ગાય છે—
કોકાઈ શકાય એવી રાખીતી
એક ખારી
ને એથી છાને આ
વ્યવસ્થિત ઓઠવણીમાં
વરસતો વરસાદ મૂશળધાર
હું તો ખુલ્લી ખારી...
મારી આંખમાં જોગે છે
લીલાંછમ ઘાસનાં આકાશ.

એકરાર

સલે રાખ થઈ ગઈ
અગરુની વાટ

કાવાલાઓ. મધુર જન્મરથળ, ઓટેરીનું
દેવળ, ગરીબ માણસોને સંગીતની લ્હાણ
કરતો દેવળનો ઘંટનાદ, ગરમીના મધુર દિ-
વસો... આ બધાં દશ્યો મનઃચક્ષુની પાંપણે
આવીને ઝૂલે છે, અને કવિ એ મધુરચિત્રોના
દર્શનમાં મગ્ન બની જાય છે. પણ ત્યાં તો
શાળાના સળિયા પાછળ પુરાયેલું કવિનું
પેલું શાળાજીવન ડોકિયાં કરતું દેખાય છે,
અને દૃષ્ટિ સમક્ષ આકાર લે છે પેલા દુઃખી
દિવસોની યાદદાસ્ત! કવિની Home-
sicknessનો પડઘો આ યાદદાસ્તમાં પડતો
જણાય છે. કેવા હતા એ દિવસો! ચાર્લ્સ
ડોવ્ગ્ય કહે છે તેમ કવિ શાળામાં 'poor
friendless boy' હતા. શાળાની સખત
શિરતે કિશોર કવિના હૈયાને ગૂંચળાવી નાખ્યું
હતું તેની પ્રતીતિ આ કાવ્યમાં થયા વગર
રહેતી નથી. નવનના ટોડલે આશાદીપ
પ્રગટાવી કોઈક સ્વજન રતેડીની રાહ જો-
વામાં કવિ ખોવાઈ જાય છે, અને એ દ્વારા
કવિ પોતાના કિશોરકાળની તડપનને સ-
જીવ કરી જાય છે. પણ ત્યાં તો પારણે
પોટેલ બાળ તરફ ચર્મચક્ષુ મંડાતાં જ કવિ
તેના વિચારમાં ખોવાઈ જાય છે. પોતાનો
બાળકપોતાના કરતાં વધુ સારું જીવન પ્રાપ્ત
કરશે એ આશાને વાગોળતા એ કવિ મનને
ધીરજ બંધાવે છે. આમ, ઓરડેરુરેલું અને
પારણે મ્હોરેલું આ કાવ્ય ખરેખર ગૃહ-
વિપયક કાવ્ય પણ બની જાય છે.

પ્રથમ પંક્તિ જ પ્રકૃતિમાં આકળે જમા-
વેલા સામ્રાજ્યની વાત કેવી સચોટ રીતે
રજૂ કરે છે!... 'The frost performs
its secret ministry.' મધરાતે
ઝરતાં આકળની સ્વપીનતા માટે કવિ 'sec-
ret' જેવા શબ્દનો અર્થઘંજક પ્રયોગ

કવિલોક - નવનુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૩ [૯

અહીં કરે છે વળી, બીજી એવું જ સમાન
ચિત્ર એ સર્જે છે પ્રકૃતિમા જેમ ઝાકળે
છૂપીરીતે પોતાનુસાધાન્યજમાન્યુછે તેમ
પેલા ભૂતકળે કવિચિત્ત પર પણ સાધાન્ય
જમાન્યુ છે વાતાવરણ પણ કેવું છે ?
કથાય પવનનો અવાજ શ્રાવ્ય નથી, મારે
જ તો કવિ કહે છે ને 'unhelped by
weather' / પવનની મદદ વગર ઝ કળ એક
હથ્થુ સાધાન્ય ચલાવે છે, પણ કવિના ચિ
ત્તમા ભૂતકાળનુ સાધાન્ય જમાવવા પેલી
મેશના ફરફરાટની મદદ જરૂરી બને છે
સાગર, ટેકરી, જંગલ જેવા પ્રકૃતિના
તરંગોની કાર્યવ્યુહાર અવિરતપણે ચલી
જ ભય છે પણ ખૂન શાંતિથી એ કાર્ય
ગતિ સ્વપ્નની જેમ અજાણ્ય નથી અને
છતા બધું જ કાર્યશીલ છે પ્રકૃતિનો એ
કાર્યક્રમ ઘોઘાટ કે ધમાલ વગર શાંતિથી
ચાલ્યા જ કરે છે, બસ, ચાલ્યા જ કરે છે
નહી પ્રકૃતિ શાંત નિદ્રા માણતી હોય તેવો
ભાસ થાય છે ! આમ એક બાજુ જગત
શાંત છે તો બીજી બાજુ શાંત વાતાવરણને
ચીરતી ધુવડના બચ્ચાની ચીખ ઘોડી ઘોડી
વારે મળળાયા કરે છે આખી ચે આદમ
મીઠી નિદ્રાને ખોળે સૂતી છે ત્યારે જગતો
બેઠો છે આ કવિ આત્મા, પેલા ભગવદ્
ગીતાના મયમીની જેમ ! પારણ પોઢેતુ
બાગ શત નિદ્રાની મોજ માણે છે ત્યારે
વૃક્ષહાણે બેરેતુ ધુવડમાળ અશાંતિથી ચીખે
છે કા નમા આવા વિરોધી ચિત્રો સર્જીને
કવિ વાચકના મન પર ગહેરી અસર ઉપ
જારી ભય છે આમ શાંત અને અશાંતના
વિરોધ વચ્ચે મન્યનો પ્રાગ્જ વાચકની
માનસિક ભૂમિમાસ નવામા મદદ કરે છે
વળી, અશાંત પરિસ્થિતિની સ્વભાવ

પણ શ્વાસમા હેલ્ય વે છે એની સુવ સ
શ્વાસે શ્વાસે પામુ છુ સુ ધ
શાવન્માથી બહાર આવલા
બીના પ લ ની હાગમળા
મારી દ ઇની પગઢડી બની ગઈ છે,
પણ હવ એ ગતે મ ગથી ચ ન તુ નથી
અને પણ મ ! સાથે ન હ

અપરેને નજ ડોય તા
તે ગતો
હુ તે ત્યારે જ ! એ લગાઈ ગએડી-
તેમા અબોડાના ગુલાબ
અને સૂમેના ટે ઠની અપધા નુખ ગત વઈ ગીડી
મેં વાલ્યા તે કાલ્યા ન હતા
કોઇ કુમારિનાની ! પુ એ તો કહે ની
પક્તિ પક્તિએ હવતમેળાપનો સમય
ને મારો હાથ એમ જ ન ઈ ગયા
શયનશૃંગી
કોમન શર્યા પર શેલ ચાંદર
તાણી તાણીને બહાણુ હુ
પણ મળ પડી જ નાય છે, નાણુ સળવળ સળવળ
થતી એ કાણુની થાદ
રકુર પામતી ! વ્યની પેલી પક્તિ નમુ
હવ બર્નમા કઈક ફરકે ?
કોઈ મારી પાસેથી ગયુ કે અને કોઈ માગમા અ ની રહુ છે

ચૌસેક મેકવાન

કયાં જવું

જાણી ગયો આ જિંદગીનો સાર, કયાં જવું ?
મારો જ હાથ છે હવે તો ભાર, કયાં જવું ?
હા, મેં જ તારી સૌ પળોને સાચવી લીધી,
તો યે જગત મારી ગણું છે હાર, કયાં જવું ?
સમજ્યો હતો સત્તાર એ તો સાંજ નીકળી
વ્યાપી વઢ્યો ચોપાસ આ અંધાર, કયાં જવું ?
ઘડેતા પવન જેવાં સ્મરણ તારાં અહીંતહીં
હું ભૂલવા આહું ન આવે પાર, કયાં જવું ?
શબ્દોમહીં હું ઠાલવું મારી વ્યથા છતાં—
ઓછા ન થાયે આ હૃદયનો ભાર, કયાં જવું ?
ખુલ્લા મને મેં સર્વને ચાઘાં કર્યું અને
કોઈ મને મળ્યું ના ગમજનાર કયાં જવું ?

નિરંજન યાત્રિક

‘...તો જાણું!’

પહોડ ચડો છો જાણું છું, ને થોડી ચડતા જાણું છું,
ને જુદે લડતા જાણું છું ને દરિયો તરતા જાણું છું—
પણ મારી આંખોની કીકીથી છટકો તો જાણું!
આમ ભરે હો દૂર, આમ તો સાવ સમીપે જાણું,
આમ ભરે આઘા ને તોયે થડકારે થડકારે જાણું;
કેં વાદ વદો છો જાણું છું, ને હોડ બડો છો જાણું છું,
ને તોડ કરો છો જાણું છું ને દોડ દોડતા જાણું છું—
પણ મારા હૈયેથી સરકી જવ તમે તો જાણું!
તમે રોકશો કેમ કરીને જો તરવરશું નેણું ?
તમે રોકશો કેમ કરીને જો ફરફરશું વેણું ?
કેં હરતા-ફરતા જાણું છું, ને સહેલ કરો છો જાણું છું,
ને બૂલે બૂલ્યા જાણું છું ને રંગે રમતા જાણું છું—
પણ મારી આંખોનાં કંકુને જાણું, તો જાણું!

યુગ્મનાથ રાઈસ ય પરિપદ મંથાન

અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૬

અમદાવાદ ૩૮૦૦૦૬

અસર ઉપજવવા કવિએ શાંતિનું પાર્થિવ
તરીકે સુંદર સર્જન કર્યું છે. વાતાવરણમાં
વ્યાપેલી શાંતિ એટલી તો અદ્ભુત અને
ગહન છે કે કવિના ચિત્તને એ કહોળી નાખે
છે અને એ મંથનમાંથી નીપજે છે આ
‘ફાસ્ટ એટ મિડ નાઈટ’નું કાવ્ય-નવનીત.
આટલી આ ગહન શાંતિ કવિહૃદયને
શાંતિને બદલે અશાંતિનું પ્રદાન કરે છે, અને
એમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે કવિના મનનું
સ્વાભાવિક સ્વરૂપ કવિનો જીવ કયારેય
શાંતિ નથી પામી શક્યો એનો રણુકો અહીં
ઊઠે છે. શાંતિને એમણે અંખી હતી ‘પ્રખર
સહરાની તરસથી’; પણ તેનાં રિસામણાં
તો જીવનના અંત સુધી ચાલુ જ રહ્યાં.
અને એ અંખના એમણે “Tis calm
indeed so calm” એમ ‘calm’
શબ્દ પર ભાર મૂકીને અન્નણે પણ પ્રદ-
ર્શિત કરી દીધી. ત્યારે વળી,

‘all at rest

Have left me of that solitude,
which suits

Abstruser musings.’

પંક્તિઓ દ્વારા કવિ-સ્વભાવનો પણ
થોડો પરિચય પમાય છે. પેલા ‘Anci-
ent Mariner’ને ‘all, all alone,’
નો કવિનો પ્રચ્છન્ન સ્વાતુલ્ય આ પંક્તિમાં
પગટ થઈ ગયો છે. આમ, એકાંતપ્રિય અને
સ્વપ્નસેવી બની ગયેલા કવિચિત્તને પેલી
સંપૂર્ણ શાંતિ શાંત કરવાને બદલે ઉત્તેજ
છે અને સગડીમાં અપકતી ‘thin blue’
અગ્નિશિખાની જેમ કોઈક વિચાર-
શિખા તેમના ચિત્તને અપકાતી જાય છે.
એ અગ્નિશિખા જેમ ગૂહને અજવાળે છે
તેમ વિચારશિખા કવિ-ચિત્તને અજવાળે
છે. સગડીની જળીના સળિયા પર ફરફરતી

વિલોક - નવન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૩ ૧૧

મેશ જેવું કવિચિત્ત અશ્વાત્થામી બની ગયેલું છે. આવા પ્રશાવ વાતાવરણમાં અશ્વાત્થ છે ફક્ત આ ત્રિપુટી ધ્રુવકનું બચ્ચુ, બળાએ બમેલી મેશ અને કવિનું મન! કવિને મે શનો ફરફરાટ પોતાની પ્રત્યે બાંધે સહનુ ભૂતિ દેખાડતો હોય તેમ ભાસે છે એટલે તો એ ફરફરાટમાં કવિને 'companion ના દર્શન થય છે

ચિત્તમાં ધારેલી એ અશ્વાત્થનો પડઘો પડે છે બીજી કડીમાં પણ ભાવક હવે તો એ પડઘો સાબળવા માનસિક રીતે તૈયાર થયેલો જ છે એ બાંધે છે કે કવિને કશુંક કહેવું છે માટે એ પણ ઉત્સુક મનથી કવિની કાન્નવાણી સાબળવા તૈયાર છે કવિનું મનપખી ભૂતકાળની ડાળ પર બેસી રમ્મિત્યોનો માથો રચવામાં મશગૂલ બને છે શાળાનું પેલું બધિયાર જીવન તેમના મન ચતુસમક્ષ ખડુ થાય છે કિશોરકાળ મા શાળાજીવન દરમિયાન પોતે કેવા દિવા સ્વાનો નિહાળ્યા હતા તે મનના ખૂણે હડારાયેલી છાતી વાત છતી કરી જાય છે ને કવિ કલ્પનાનો ભોમિયો વાચકને ભૂતકાળના કુચરા ભમવા લઈ જાય છે કેવો સુદર અને મધુર એ પ્રદેશ હતો જ્યાં

Sweet birthplace the old church tower

Whose bells the poor man's only music rang
From morn to evening

આમ, કિશોર વયમાં શાળાંરૂપી કેદખાનાના સળિયા પાછળ વીતેલો ભૂતકાળ કવિ નિહાળે છે આઠ દીવાલોમાં રૂધાચેલા કવિને હલ્લુ ચે દેવળના પેલા ઘટનાદત્ત ભણકારા મલગાય છે, અને તેમના મન મધુર મત્ત બની ઉત્કટ આનંદથી નાચી ઊઠે

૧૨] કવિડોષ બ યુઆરી ૧૯૭૭

મનોહર ત્રિવેદી

સાસરે જતી નવપરિણીતાનું ગીત

હવે આવી પૂ થા રે સ ૧ ફ કડે .

દાદાના દેશની આખી થઈ ડેલી ને

પિયુના કમાડ પડે પોવડે

આ દશ્ય ચે ૨ રે નત ન્યાને પીંપળો

ને આ દશ્ય ૮ જીન મનર

બેઈ ગામ વચ્ચેની લાગણી નવીએથી

છાતીમાં સતાડયું કોતર

બપોરી વેળ ના લીના મમ્ભાગણા ય

જઈ બેઠ કયાગના ઝરખડે

આપુના પટારેથી ઊડીડોતો ગગ

એની વડીની આખ્યમાં ઝિત્તા ૧

ગાડું ભરીને કાઈ અન્ધાર આવને

ને ઢાલિયામાં નાથે ૪ ટે રો

અરે, ધાય છે ગાડીતીના હાથમાંથી ગશ લઈ

હાથેથી જમ્મ બેસુ ઊંટડે

હવે આવી પૂ થા રે સાવ ૫ કડે

દાદાના દેશની આખી થઈ ડેલી ને

પિયુના કમાડ પડે ભાવડે

દિનેશ દલાલ

સાક્ષી

હું કયા જન્મમાં જ છું?

મારું મૃત્યુ જન્મ્યું છે,

અને

મારું મૃત્યુ મરશે

ફક્ત એ જો ત્રિથિતિ વચ્ચેનો

હું

. મૂળે સાક્ષી છું

લોક-વાયકા રૂપે.....

દૂર અબાણ્યા દેશમાં એક નદી વખણાય
સાંભળ્યું છે, 'રાતમાં પરિયું નહાવા ધાય!
પરિયું નહાવા ધાય સ્પર્શતી કમળપત્રને
કમળપત્રને થાય કરું' કે વાત પરીને!
વિષય જડે ના એક હૃદયમાં ઊછળે પૂર
હલખલતા જ્યાં હોઠ, પરી સો જોજન દૂર!'

વાત જ્યારે સાંભળી છે
ત્યારથી જ એમ મને થાય,
બસ એમ મને થાય,
ગત જનમની આપણી જ વાત
હવે કહેવાતી જગ વિષે...

લોક-વાયકા બની જશું એ જાણ્યું નહોતું...
કરે લોક જે વાત એટલું ય માણ્યું નહોતું!

હર અમે સદા આંખમાં ધરી
પ્રણયની કશી વાત ના કરી!
બસ તમે 'નથી બોલતાં' કહી
નયન ફેરવી રસણાં લીધાં!!

આ એ જ વાતને
આજ સુધી લોકોએ કીધી
લોક-વાયકા રૂપે!
દે તાળી,
આપણુ જીવી ગયાં, સૈ!
લોક-વાયકા રૂપે!
એક લોક-વાયકા રૂપે...!

છે. આવાં સ્વપ્નો નિહાળતા કવિને એ
મધુર યાદ નિદ્રાધીન કરે છે અને ચિત્રોની
એ જ હારમાળા ફરીથી સ્વપ્નરૂપે વિસ્તર-
તી જાય છે. પ્રભાતમાં પણ પેલાં સંસ્મર-
ણો કવિના ચિત્તને કેડો મૂકતાં નથી.
શિક્ષકની ધાકથી ચર્મચક્ષુ પુસ્તક પર સ્થિર
કરતા કવિ કોઈ સ્વજનરનેહીના આગમનની
આશાથી અર્ધપ્રુથ્વાં બારણાં બહાર એક
ઝડપી નજર નાખી લે છે. ગૃહચોરો મેડેલા
કવિ શાળાજીવનનાં સ્વપ્નો નિહાળે છે અને
શાળામાં મેડેલા કિશોરકવિ જન્મભોમકા-
નાં સ્વપ્નોમાં સરે છે. આમ, કવિ સ્વપ્નમાં
પણ સ્વપ્ન નિહાળે છે, ને એમાં જ એમના
'dreamy' સ્વભાવની વાયકને પ્રતીતિ
થાય છે. વારંવાર 'dream' શબ્દનો પ્ર-
યોગ કવિ-સ્વભાવનો સૂચક બની રહે છે.
'With all the numberless goings
on of life,
Inaudible as dreams'

'So gazed I, till the soothing,
I dreamt
Lulled me to sleep, and sleep
prolonged my dreams'.
'With unclosed lids, already had
I dreamt'.

આ પ્રમાણે સ્વપ્નસેવી કવિ સ્વપ્નમાં
પણ સ્વપ્નો રચીને રાચતા એનો સુંદર
નમૂનો અહીં જોવા મળે છે. કવિ બાળ
પારણે ભિંધે છે અને કવિ સ્વપ્ન-પારણે
ઝૂલે છે. બંને સ્વપ્ન તો જરૂર નિહાળે
છે, પણ એક નિદ્રામાં અને બીજો તંદ્રામાં.

ત્યાં તો ત્રીજી કડીમાં કવિ તંદ્રામાંથી
જાગ્રત થાય છે અને એમનાં નેત્રો પારણે
પોઢેલા બાળક પર સ્થિર થાય છે. બાળક

તો હજીયે મીઠી નિતાની મોજ માણે છે.
એના મધુ શાસોચ્ચાસ કવિની અટકતી
વિચારમાળાની યન્ન ક્ષણેને ભરી દે છે
ત્નાતો માળકના સો દર્શકીમોહિત ઉછાળા
માગતુ કવિનુ પિતૃદ્વય પ્રગટી જોડે છે મધુ
આનંદમા માળપુત્રના 'gentle brear
things'નો પિતાની 'tender glab
ness' સાથે કેવો મધુર સમન્વય સ
ધાયો છે! કવિ આનંદસમાધિમા લીન બને
છે પણ પેલો ભૂતકાળ આવીને ફરીયા એ
સમાધિનો ભગ કરે છે શહેરના ઉકરે
એમને પ્રકૃતિના સાન્નિધ્યથી રચિત રાખેલા
એ વાદની ગમગીની આવીને એમને ફરીયા
ઘેરી લે છે પણ 'કહોં લાખો નિરાશામા'
હજી પણ એક 'અમર આશા' છુપાએલી
છે એ પ્રત્યે સલામ થયેલા કવિનું હૈયું પુનઃ
ભાવિ જીવનની મગલ કામના કરતુ આ
સીવાદની ઝડી વરસારી રહે છે પોતાને
એ પુન પ્રકૃતિના પાલવડે બધાર્થ તેને
ખોળો ખૂદતો આનંદ માણતો એ વિચારથી
ફરી એમનું મન આનંદના અર્ણવમા ડૂબી
ભય છે કવિ ત્યારે રડાયે જેવા પ્રકૃતિ
ધામમા રહેતા હતા તેથી તેમની આ ઉ કટ
આશા અરધાને તો ન જ ગણી શકાય
એ જખનાનો સહારો બઈ પ્રકૃતિ પણ
કવિ સમક્ષ પોતાનો સમગ્ર ભડાર મલકી
દે છે અને મનઝાતી આખો ભમી રહે છે
પેલા સરોવરો, રેતાળ કિનારા, પર્વતો અને
તેવા જ આકાર ધરતા વાદળા ઉપર
પોતાનો પુન પ્રભુની એ શાશ્વત તાણીનું પ્રકૃતિ
દા । શ્રવણ કરો, પ્રકૃતિમા પરબ્રહ્મનો
સાક્ષાત્કાર પામશે અને શિષ્ય બનશે, પેલા
'Great Universal Teacher'મ
હાન વિશ્વવ્યાપી શુનૌ, એ ભન્ન સ્વભામ

ધીરુ પરીખ

પાણું આપો

પાણું આપો મુજને
મુજને એ જ મળસકુ પાણું આપો.
ઘઘર ઘઘર પડાના ગ્વમા
પિલાતુ આજે,
પેણુ કલગવથી રેલાતુ
મારું એ જ મળસકુ
પાણું આપો મુજને
કુમાડાના કંઠ જલસારી
જન્મે ત્યા તો ગણુ દૂ પતા આજ,
હવે ત્યા વ્દોમ-પાગણે
ઉછાજો નવબલત શિશુ શા
કગ્યરાણા તે તલવગણુ કે
એ જ મળસકુ પાણું આપો.
ભીતો ભીતો ભીતો વચે
નજરકેદ આ નજર તેહને
પણું પર્ની કોરે વ્દોતી
તેજલ નદીમા છાનુ છાનુ
ગ્હાતુ મુજને એ જ મળસકુ
પાણું આપો

આહમદ મકરાણી

ઉદ્યોધન

ઉંધને ભેતા ગ્દોતો કયા સુધી ?
હામને એ તા ગ્દોતો ુયા સુધી ?
અપલાવી દો મમદગમા હવે
હાથને ઘે તા ગ્દોતો ુયા સુધી ?
બિંદગી નુગ છતોછલ છે ભરી
ભામને ભેત ગ્દોતો ુયા સુધી ?
ભાગ્ય રેખા ખુદ તમે આજ ઘડા
ભાગ્યને ઘેતા ગ્દોતો કયા સુધી ?

પ્રિયવદન શેઠ

પ્રીતિસોત

છાઈ રહ્યું ગગન પશ્ચિમ સાન્ધ્ય રંગે
ને સંધિકા રમી રહી જળમાંહી આંહી
કાસારનાં, લઘુક-ચંચળ મીન સંગે.
સાયુજ્ય કેવું જડ-ચેતનનું પ્રગાઢ.

ને આલસાંજડિત સુન્દર વસ્ત્ર નીલું
પડેરી રમે જલપરી સરમાંહી એવી
સોહન્ટ, બંધદલપુષ્પિત, નીલવર્ણી
આ પોયાણી કરી રહી વિધુની પ્રતીક્ષા.

પૂર્વામ્બરે સુલગ—શુભ્ર મયંક આવી
આરોપતો કિરણની સ્રજ ચેતરંગી
ગ્રીવામહી કુમુદિનીતાણી સ્નેહભાવે
ને પોયાણી ધરતી યુગ્મ પ્રકુલ્લ એને.

ને રમ્ય એ પુનિત, મંગલ પ્રીતિન્નૈત
રેહી રડે નિખિલમાં યઈ એતપ્રેત.

વિનોદ બેશી

એક અનુભૂતિ

પછી દૃષ્ટિ ત્રાંસી જરીક કરી હું આડશ લઈ
હથેળીની, આછું મલકી ભરી લેતો નયનમાં—
સખીવુંદે ખેઠી નમણી રુચિરા અલ્લડ રહી
પ્રિયાને-અંગાગે અનુભવી રહું કંપ હળવો!
અને એ દે ઓઠે સિમતકળી ખીલાવી, સુરભિની
ધીમે ફેરે પી'છી, હૃદય લથડે! નૈન-શરથી
વીધે સંપંદો કૂણાં, ઉર ગભીર આપું ડગમગે!
—ખસે ઈટે! ધીરે હૃદયદ્વયની-અંતર ઘટે!
ક્ષણે! વીતે જલદી! હૃદય અકળાયે, મન જતું
ફંધાઈ; ને ખાલી હૃદયઘટ આકંઠ ઘડીમાં
ભરાતો, હું ધીરે સ્થિર ચરણ નીલાં કરું ત્યાંહી
જવા માટે, ત્યાં એ જરીક ઝૂકી દોડી જતી, બધા
જતાં એનાં લજ્જાફૂલ ઢળી, હિમો સ્તબ્ધ જ હું તો
શ્વસી રે'તો હૈયે ધબકધબ રોમાંચ સઘળો!

કવિ મસ્ત બની જાય છે. વર્ડ્ઝવર્થની જેમ
ક્રોલરિજને પણ પ્રકૃતિના આણુઆણુમાં પર-
માત્માનાં જ દર્શન થાય છે. તેથી જ તો
તેઓ બોલી જો છે:

'Himself in all,

and all things in himself.'

આમ 'एकोऽहम् बहुस्याम्'ના ભારતીય
તત્ત્વજ્ઞાનનો પણ પરિચય અહીં પામી
શકાય છે. અને 'ईशावास्यम् ईदं सर्वम्'નો
પાઠ પણ ભણવા મળે છે. પોતાનાં અધૂરાં
રહેલાં અરમાનોની પૂર્ણતા કવિ પોતાના
પુત્રમાં જોવા ઝંખે છે. પ્રકૃતિદેવીની પેલી
દિવ્ય આભા ધીરે ધીરે વિલાઈ જાય છે
અને કલ્પનાના શિખરે આનંદ-લહરી
માણતા કવિ ફરી ગૃહઓરડે પાછા વળે છે.

સુંદર શબ્દચિત્રોની હારમાળા દ્વારા
વિવિધ ઋતુઓનાં વર્ણનથી કવિ દેહલે
કાવ્યને શણગારી દે છે. પ્રકૃતિરૂપી વિશ્વ-
વ્યાપી મહાન ગુરુના સાન્નિધ્યથી પોતાનો
પુત્ર પાવન થશે તેથી સર્વ ઋતુઓ તેને
સુખદાયી હો એવી શુભાકાંક્ષાથી છેલ્લી
કડીનો કવિ પ્રારંભ કરે છે. અને શરૂઆત
થાય છે વર્મંતનાં વધામણાંથી પ્રથમ શબ્દ-
ચિત્રમાં ધરતીને હરિયાળાં વસ્ત્રોથી સજ્જ-
વતી વસંત અવની-આંગણે ઊતરે છે; તો
ઉજ્જડ થયેલી સફરજનની વૃક્ષકાળ પર
જમણા બરફનાં tuftsની વચ્ચે ખેસી ગાતાં
red-breast પખીના શબ્દચિત્રમાં કવિ
કોઈ ઉત્તમ ચિતારાની યાદ આપી રહે
છે. વળી, છાપરા પર છવાયેલા બરફમાંથી
સૂર્યપ્રકાશને લઈ ને નીકળતા ધુમાડાનું ચિત્ર
વાચકનાં નયનોને મુગ્ધ કરી દે છે. સાં તો
આવે છે પેલું વર્ષોનું રમ્ય ચિત્ર-જેમાં
તોફાન શમતાં, નેવામાંથી ટપકતાં વર્ષા-

નાં જળબિંદુઓનું સંગીત મંનપાય છે ! ફરી પાછા કવિ આકળ ઝરતા સિયાળાને ખૂબીથી ઝેડવી દે છે. આમ, શાંત આકળ ઝરતી રાત્રીમાં પ્રારંભાયેલું આ પ્રકૃતિ-કાવ્ય ફરીથી આકળ-ઝરતી ચાદની રાતમાં પૂર્ણ થાય છે. કાવ્યના સર્જન પછી કવિ-ચિત્તમાં વ્યાપેલો પેલો ઉદ્દેગ શમી જાય છે, અને ફરીથી શાંતિનું સામ્રાજ્ય વાચકને પ્રકૃતિના આંતરે લાવીને મૂકી દે છે.

કાવ્યમાં પ્રગટેલો કવિનો પ્રકૃતિ-પ્રેમ છતો નથી રહેતો. પ્રકૃતિના પૂજક કવિ પ્રકૃતિમાં જ પરમ તત્ત્વના દર્શન માણી આનંદ પ્રદર્શિત કરે છે. પ્રકૃતિમાં પશુ રંગો પ્રત્યેનું કવિનું આકર્ષણ 'green', 'red-breast', 'blue flame' જેવા શબ્દો દ્વારા વ્યક્ત થયું છે. કવિની દરેક વસ્તુને માની લેવાની બાળસૂઝલ ટેવ બીજી કડી માં આવતા 'with most believing mind' શબ્દો દ્વારા છતી થાય છે, તો વળી 'Presageful' શબ્દ દ્વારા ભવિષ્યની આગાહી પણ પમાય છે. કવિ ઝેરી સ્વપ્નેની દુનિયા ગૂંથે જ જવાના છે તે ગંભીર સૂચ એ દ્વારા સૂચિત થઈ ગયું છે. સગડીની બાળાએ ફરફરતી મેથ કોઈ સ્વપ્ન-સ્નેહીના આગમનનું સૂચન કરે છે એવા એક પ્રવર્તમાન વહેમનો કવિએ કાવ્યવસ્તુ માટે કેવો સમુચિત ઉપયોગ કર્યો છે ! તો વિરોધી ચિત્રો દ્વારા કાવ્યને નિરાશો ઉદાસ આપવામાં પણ તેઓ કયા પાછા પડ્યા છે ? આમ, 'Frost at Midnight' માં જામેલા આકળની જેમ કવિની કીર્તિ જમાવવામાં પણ આ કાવ્ય પોતાનો ફાળો નોંધાવી જાય છે. સ્વપ્ન-કાવ્ય, ગૃહવિષયક કાવ્ય અને પ્રકૃતિકાવ્ય-

મહેશ જોશી

ઊઠો ના—

હવે તો ઊઠો ના મુજ હૃદયના સુપ્ત ઈસુ હે !
સૂતા રૂંડો વિશ્રંભે; સકલ રસનું સપન્દિત હૃદયે
અવેલા કારુણ્યે વિક્ષલ; ઉરના ડોમળ પુટે
વસો છાના છાના, વ્યથિત ધર્મને આજ ઊઠવા
ચહો છો, કિન્તુ છો જગત-વડેવારોથી અખૂઝ
હજી પડેલાં જેવા; સજલ બનતા સઘ હૃદયે
અસત્યોને હાથે સત હત થનું બેઈ હજીયે !
હજીયે ચાહો છો જડ જગત ઉદ્ધાર કરવા !
હજીયે ઇન્છા છે અમૃત અવનીમાં વહનવા ?
યદિ ઇન્છા, આવો, પ્રભુ, મુકુટ દ્યા કટક તણા
ખીલાઓ તીણા ને કૂસ અડગ ઊલા જુગજુના-
નવાં રૂપે; અશ્નુ હજીયે દગ માઠો નિધનની-
પછી રોવા. ઊઠો નહીં નહીં હવે હે પરમ સત
છતા યે બે ઇન્છા ઉર ઉર બનો ઉત્સ દ્યુતિના—

મત્સ્યાવતાર

આ શાંત આકળ તણી અવ વસ્ત્ર ઊઠે
ને રેશમી પરશ વાય સમગ્ર અગે
હું મત્સ્ય થઈ પલ મહીં મરકી પડું; ને
ત્યા સૂર્યના ફૂલથી રહેજ પરાગ જે ગરે
તેને ચૂરું—તરલ વેગથી તત્ક્ષણે પછી
આવુ સરી ગઈનમાં-મુજમાં-
મુજમાં ઊગે પછી
કો સૂર્ય; હું સહીલરેશમરપર્શ પામી
ફૂડ જરા જલની બહાર; વિવર્તલીલા-
ના કુંડળે-કવચ ધારી રહું અચિંત.

છે એક સ્તંભ...

છે એક સ્તંભ, એ ય વીત્યા કાળમાં જીવે,
ને મોલ 'શું થશે હવે'ની ફાળમાં જીવે,
ભરડે ભીંસાનું બાય સતત રંક ખેરડું,
હતમલ બધાય, કોણ કોની ભાળમાં જીવે?
પંકાતો! પાંચમાં કદી વર ડાયરે હોતો,
એ એશિયાળી ડેલીએ પરસાળમાં જીવે.
લમણું ઉપર હજીય તે ખજવાળતો રહે,
જન્મ્યો છે ત્યારથી બિચારો નાળમાં જીવે.
કંખા કરે છે ખીકમાં હર કાળ વૃક્ષની,
વંટાળિયાનો દેશ અને ઢાળમાં જીવે.
ચારે તરફ સુકાયેલાં પરણેનો ખડખડાટ,
વચ્ચે ખરેખર ફૂલ લીલી કાળમાં જીવે.

ડાહ્યાભાઈ પટેલ 'માસૂમ'

ગઝલ

અંધારું આંખજી છું સિતારા ગણી ગણી;
ને ત્યાં જ યાદ આવી મને તારો આઢણી.
શમાણું તો ક્યારનું ય ગુંડું આખથી ઝરી
મધરાતે કોણ પ્રેમની રૂંટી મને ખણી?
રસ્તો ગમે તે કોય આડ સીધી હોય તો;
રમરહે જ મને ઘઈ જવાનાં તારા ઘર ભણી.
સંગંધ નામે સ્વર્ગ કિતિજમાં સરી ગયો.
મારા તમારામાં જ રડી ભટકી લાગણી.
ઊગવાના એરતામાં તો રાપાઈ ગયો હું જ.
વચુંસો ટે વરસાદ થઈ મારી વાવણી.
લીતો વગરનું સાવ ખુલ્લું ઘર છે માટે આ;
મારા તમારા વચ્ચે મેં દીવાલ ના ચણી.

ના ત્રિવેણીમંડપમાં સ્નાન કરી વાયકદેયાં
ધન્ય થાય છે અને એમાં જ કાવ્યનું સાચું
આસ્વાદન છે ને !

આમ, 'Kubla Khan' ને 'Chris-
tabel' ની સાથે 'Frost at Mid-
night' પણ ક્રાલરિજને અંગ્રેજી rom-
anticsના પ્રથમ પેઢીના exquisite
કવિની હરોળમાં મૂકવા સમર્થ નીવડ્યું છે.
મે સૈફ પહેલાં જન્મેલા કવિ હજી પણ
કિંમતી રત્નો જેવાં પોતાનાં આવા કાવ્યો-
થી જાણે સદેહ જીવંત હોય તેમ જ લાગે
છે. થોડીધણી મનુષ્યસહજ ક્ષતિઓ હોવા
જતાં પણ ખરેખર એ એક મહાન વ્ય-
ક્તિ હતા; માટે જ તો વર્ડ્ઝવર્થ એમના
વિષે કહ્યું છે: 'He is the most
wonderful man I have ever
known'. પ્રો. રિચાર્ડ્ઝે તો એમની
પ્રતિભાને 'ocean-like quality of
mind' કહીને બિરદાવી છે.

ક્રાલરિજના મૃત્યુનો કારમો ઘા જીરવી
ન શકનાર ચાર્લ્સ લેમ્બે કવિ માટે ઉચ્ચા-
રેલા શબ્દો 'An Archangel-slig-
htly damaged' દ્વારા જ અંગ્રજી
અર્પણ કરી તેમનું સાચું તર્પણ કરવાની
ધન્યતા અનુભવી શકાશે.

સંદર્ભસૂચિ

- (1) The Romantic Revival: 1780-1830, edited by Peter Westland
- (2) The English Poets: edited by T. H. Ward
- (3) Lyric Poetry: Ernest Rhys
- (4) Samuel Taylor Coleridge: by Hugh Fausset
- (5) Katherine Mansfield and other Literary Portraits: by John

સહાધ્યાયીને ખત

પારિતોષિકો

કવિદોષમાં વર્ષ દરમિયાન પ્રકટ થતા કાવ્યોમાયી
કેવલતાના ક્રમમાં પ્રથમ ત્રણ ક્રમ પ્રાપ્ત કરનાર
કાવ્યોના કવિઓ માટેના ઈ. ૧૯૭૨ના વર્ષનાં

ક્રમ પારિતોષિક

નીચેના ત્રણ કવિઓને મળે છે:

પ્રથમ પારિતોષિક રૂ. ૨૦૧

શ્રી હરિકૃષ્ણ પાંડકને

તેમના કાવ્ય

‘વડ લીમડા અને આમલી’ માટે

દ્વિતીય પારિતોષિક રૂ. ૧૦૧

શ્રી ઉશાનરૂને

તેમના કાવ્ય ‘વસતપચમી’ માટે

તૃતીય પારિતોષિક રૂ. ૫૧

શ્રી રમેશ પારેખને

તેમના કાવ્ય ‘હરિયા .રે .શ્રવે’ માટે

નિર્ણાયકો

પ્રો. અનંતરામ સત્તલ અને

પ્રો. અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ

એમના અમે આભારી છીએ.

વિજેતાઓને અમારાં અભિનંદન

હું છું ય યાદ છે છાત્રાલયનું જૂનું ફાનસ...

વરમાદથી ભીંજાતી રાતોમા આપણે એના ઉબસમાં
જાણીને વાચવા એમતા તે ફાનસ...હું છું ય યાદ છે.

...બહારથી આધળા ભીંત થઈને ખિચાઈ આવી
પુસ્તકો પર પકડાવ રમતા પાખાળા જંતુઓને
જેલ કઠી દેતા એકાદ હાથવળા વાગણીની નીચે
ને મોડી રાતે, સૂતા પહેલા ઠાડી મૂકતા એમને
જેમ આપણે

ચિત્તમા ઠાસી ભરેલા આકને, શબ્દોને, પુસ્તકોને...

ત્યારે એનો બોજ વર્તાતો નડોતો મિત્ર...!

તેલ ખૂટતા જ ધીમે ધીમે ઊતરી પડતી ફાનસની જેમ

પર્વોની ઉંમર અદશ્ય વતી જાય છે...ને હું

વડીલની વાર્તા જેવા એના ધૂંધળા ચહેરાને પીધા કંટું છું.

એ પણ એક આગવી વાર્તા હતી આપણી

રાત્રા કે લડાઈ વિનાની, મોડીના રેલા વિનાની...

દૂધના રેલા જેવે એક વાર્તા . મિત્ર,

હવે કાસમની વાણીના બળદનો અર્થ એટલે હું જ...

ત્યારે યાદ આવે છે; જેને કશાયની પણ અપ્રહેલ નહિ હોય

એવી એક કીડી...

ફાનસની આસપાસ ગોળ ગોળ નિરુપતાથી ફર્યા કરતી

બોઈ રહેતા તે કીડી.

માછલો લાખી પુસ્તકોની લાંટીઓ પર

કીડીઓની કીડી દોડાવે ગઈ હતી તેવી કીડી નહિ

...સાહજિકતાથી ગોળ ગોળ ચિતગયે જતી

માત્ર એકાદ મૂક ગતિ...

હવે ગતિ પછીની સલામના હોય તો છે કોઈક સ્થિતિ...

પણ...આ પળે એની વાત કરવાની ઈચ્છા રહી નથી મિત્ર,

માત્ર હોણ એકાદ વરસાદી રાતની સ્મૃતિનું આલંબન

જૂનું ફાનસ, પાખાળા જંતુઓ...ને પેલી એક કીડી

જે હું ય યાદ છે

આવળે સોનલ.....

આવળે સોનલ, આવળે, હવે આવતા ભવે મળશું,
કાળજી કૂણું, ઘાવ છે કારી પાંદ શાં લીલાં ખરશું.
કેટલું મીઠું મરકી’તી રે જીંડવે ખેસી
સીમ લીલુડી જોઈને પેલી પ્રીત,
મેના-પોપટ આંખમાં દીઠી આપણે
તે દી આંખાડાળે ચૌક લુવનની જીત;
ગોરના લીના ટહુકા જેવી યાદમાં ડોલું દળશું,
આવળે સોનલ, આવળે, હવે આવતા ભવે મળશું.
ખેસથી ખાંજ લાલ પાનેતર ગાંઠ ખાંધી ને
સળગી લીલાં શમણું કેરી પોઠ,
કાળજે કેવી કારમો લાગી ચોટ કે’વાના
ડોશમાં ક્યાંથી ડોય રે સોનલ, ડોઠ;
ભવના લીલા વનમાં લાગ્યા દવમાં અમે ખળશું,
આવળે સોનલ, આવળે, હવે આવતા ભવે મળશું.
પે સીરિયાનાં શ્રીફળ માંહી હાય છૂંદાઈ
વેરણુછેરણુ થઈ ગયા કૂણા કોડ,
લૂંટી લઈને જાય રે ચાલ્યું જીવતરની
લાખેણી મૂડી વેલડું દોડ’દોડ,
નીરમાં ફૂંબેલ કોઈ ઢેફાની જેમ હવે તો ગળશું,
આવળે સોનલ, આવળે, હવે આવતા ભવે મળશું.

હવે કટું ના યાદ

હવે કટું ના યાદ :
એક વખત જે વરસી ગયો તે
વરસી ગયો વરસાદ.....હવે
ઝાકળનાં જલ ઊડી ગયાં તે
ઊડી ગયાં એ પાર.
પકડી પકડી. ચાલું ક્યાં લગ
અંધારાની ધાર ?
વચમાં ભવની ભીંત ઊભી,
ના વાદ, કશો સંવાદ.....હવે
વીજળીઓ વળ ખાતી એવી
છળ જિંદગી પાછી,
ઝખકારાની પાછળ પણ ના
રેખ સુનેરી આછી.
ચકવાકની ચીસ સમાણે!
હવે કટું ના સાદ.

વ્યક્તિમાથી વિશ્વમા ફેલાય છે,
ભાર પોતાનો કયા એટો થય છે?
માર્ગ સીધો છે જવું બો ડોય તો
કોણ છે મારામા જ ફટાય છે?
સૂર્યને બોલા તલખતી આખડી,
આયનાના કાચથી અભય છે!
અન્યને કચાથી શકુ હું જોળખી,
કોણુછુ હું એ જ કયા સમજાય છે?
ના, નહીં જીવી શકુ જુદાઈમા,
તેલ ખૂટયે કોડિયા ખુઆય છે
હું તને દૂંઢયા કર પાતાળમા,
તું તો મારામા રૂડી મલકાય છે
આખરે રેતી બધી ખૂટી ગઈ,
કોઈ માટે કયા સમય રોકાય છે?
બેઠ બાલુ આગલાગી છે 'જટિલ',
સી દરીનો વળ ઉજી ઢચા બાય છે?

આગણામા રોપેલા આસો-તે-પાલવના
ઠોડ હવે થે ગ્યા છે ઝાડ
તો ય સખી! અવસર આવ્યો ન મારે આગણે...!
વાપડનો આગિયો ય ઠોડે તો આછા અધારને
આછો અજવામ કહી લેયે
પૂનમની માન્તાઓ માન્યે પણ બીના છમ એગતાના
મોબા જીછળે ન હવે હૈયે,
તાબા દૂરોના હાર ચૂંથ્યા છે એટલા કે
વાસી દૂરોના વયા પહોડ...,
તો ય સખી! અવસર આવ્યો ન મારે આગણે...!
મગાથે ચગડ જે ચટવાનુ મન હતુ એનુ કે
મંન ચઢચુ ચગડોળે મેળાને વખતે,
ઢાજળને બદલે રુ'વાદળ અબયા કે ગટિયાળા નેશુ
માગ વગચી 'ગ્યા' ઘેઘમાગ તકતે?
એટલી ખૂંપલ રૂળ કાટી કે થે ગે છે અહીંયા
જાળી ને ત્યહી વાડ,
તો ય સખી! અવસર આવ્યો ન મારે આગણે...!
આગણામા રોપેલા અ એ તે-પાલવના ઠોડ
હવે થે ગ્યા છે ઝાડ,
તો ય સખી! અવસર આવ્યો ન મારે આગણે...!

મુને ફૂટી છે ગંધ ડાળખીની

હું તો ખેડી છું વૈશાખી ડાળે કે
રાજા મુને વેડી દે લૂમલૂમ આંખાનાં ગીત !
કખૂતરીની જેમ જરી જંપું જ્યાં ઓસરીમાં
ખસની ટટ્ટીપેથી હળુહળુ ભિતરીને
કીકી જેવું લાલલૂમ ચટકે ખાપેાર
લેલૂમ લીખાળીઓને ઘોળતી ભાભી'તી તિયાં
છટકેલા છોરા જેવો છડતી કરીને
ગિયો વૈશાખી સાંજનો તે તોર
હાય ! મુને ફૂટી છે ગંધ ડાળખીની કે
રાજા મુને આણી દે ફાટફાટ ફૂલોની રીત !
રાત આખી તનડામાં ખાલી કાચલિયા
ને પાકીગળ કેરીની શાખ મારી
પોપટો કીરકીર કીરકીર ઠાલે
દલનાં કમાડ ગિયો કાઢી પૂરવૈયો તે
આઠે તે પ્હોર હવે મોરલાનાં વંન
મારી છાતીમાં પીડો પીડો ખાલે
મને ઋતુઓ ભીંગી છ એકસામટી કે
રાજા મુને આલી દે ખારમાસી ફૂલોની પ્રીત !

Amita Modi

A Wintry Day

Fall is bidding good-bye.
Cotton balls of snow falling all around,
Earth is like a bride in white,
Birds hide in their nests waiting for spring,
like children wishing for Christmas.
Rivers turn into ice cubes,
Sainly trees stand at the door,
Shivering in wind like an old man;
Only Mummy's love keeps me warm.

પ્રભાત

સ્વપ્ન સાગરકેરાં ફીણ
વળતી રાત્રિમાં ભળતાં ભળતાં
તારે ઓળે નૃત્ય કરે છે
વણ ખોલેલા શબ્દો તારા
શીતલ લહરે તરતાં તરતાં
રણકે મારાં હાડ-નાડમાં
રસળે-જે તુજ કોમળ કાયે
આ ક્ષણ આપે યાદ
પહેલવારના ધુમ્મ પ્હોરની
જાઉં વોડિયે એના દોડી, અચંપ કંદને
ધાર્યા તારા સર્પાકાર
રક્ત, શ્વાસને
નવલા જન્મ્યાં જાગૃત થાતા નભના
સ્નિગ્ધ ઘુમ્મટે
ગર્ભનું ડોલન અડો
હવે વસંતે ખીલ્યા તવ સ્તન
હરિત ધુમ્મસે વિકસતા ઝીણા
કલખલ મસ્તી મધુર...પરાગ
સદા સદાની ઉષા
આ રહી વર્ષો જૂની અરે !
અદ્ભુત હવે નવી
વાયુ શી સ્વચ્છંદે કહી પાણુ
આજ ઝાકળ સમી ઝમી રહી.
(અંગ્રેજ પરથી અનુ. મિયકાન્ત મણિયાર)

ગીત

રસ્તાના બાલુનાં ચીંધીંતી
આગળી પણ
ચીંધેલી આગળી અબણી,
એવા પરિયાણ થયા નિજનો પડછાયો
આજ લાગે છે ઝાઝવાનુ પાણી
પગલુ માડું ને એક જગ ન ય રાત અને
રાત પણ હોય એ અમાસની,
સ્મરણને પટાવી ચાલ્યા કંટુ તો હુભે
પાનિયુ'મા રૂળો અજવાસની
અ રૂઠ ચટકે છે તરણના સાપ વદે
વાયરો યે ચીબરીની વાણી
એવા પરિયાણ થયા નિજનો પડછાયો
આજ લાગે છે ઝાઝવાનુ પાણી
મનમા અલાવવળી આખ ઉભાગમ ને
જલુ છે . દૂર દૂર દૂર
કાળી ઝેખાણુ રાતે ચીલાને ચાતર ને
પહોચવુ જ્યાં ટહુકે મચૂર
નહિ શિક્ષાનો શાપ અને પખ નુ નામ,
નથી પીંજરુ તોય હુ ફસાણી
એવા પરિયાણ થયા નિજનો પડછાયો
આજ લાગે છે ઝાઝવાનુ પાણી

પ્રીતનું પહેલું પાન

કામણુગારી રાતની ચડી પાખ પિયુલ આવતાનુ જ્યા
ગલતુ મોહક ગાન,
ગગત પોઢણુ ઢોલિયે મારે ઊધડી આખો ચાર અને આ
ભીંતને ફૂટયા ઢાન!
ઓય મા! મને મૂઝવે મ ઠું પ્રતનુ પહેલુ પાન
કેમ કરીને જોલવુ 'સુણે કોઈ'નુ તગત ઊગતુ આણુ રાન,
મુખનુ ઢાકણુ કેમ કરીને જોલવુ ભાણે કોઈ નુ મતત
ભીંસતુ આવે ભાન
હાય રે, મને મૂઝવે દેનુ દંહનુ શયનઢાન!
હાય રે, મને મૂઝવે અતગ દાવડા ફેરે તેજના આછા રૂપ,
કેમ કરીને જોલવુ બન્ને છુજમા મારે જોરડે આનુ રૂપ,
મૂઢતાના મૂયા લગને ત્યા ફર ઉટાવી,
મૌનના અતત ઢરિયા માઈ તરવા લાગ્યુ લઇને મને,
વહાલમજલુ વહાલ બનાને વહાણુ!

શંકર ગોસ્વામી

ક્યાં છે?

- કેટલી ખીડી જલાવી?
પણ સમયની ગખ ક્યા છે?
આપ અધરે હાગ્ય ઊઠે,
ખાસ, મારી વાત ક્યા છે?
ગાઢ અધારુ ઊંચુ,
શુ ખબર પગ્યાત ક્યા છે?
જ મળે તેને નિહાણુ,
શુ ખબર ઇનસાન ક્યા છે?

પગલાં

સદા સૌની પાછળ રહી જાય પગલાં,
છતાં સૌની આગળ વહી જાય પગલાં,
પવનનું પગેરુ કડો કેમ કાઢું ?
ભીડીને અકળમાં વહી જાય પગલાં.
નથી પડોંચતો એટલે મંઝિલે હું;
જતું ક્યાંક ને ક્યાંક લૈ જાય પગલાં.
ગલીમાં અજાણ્યું કે' આવી ને જતું;
બધાની નજરમાં રહી જાય પગલાં.
મળે કેમ મારાં પછી શોધતાં પણ,
સમયનીરમાં જ્યાં વહી જાય પગલાં.
બન્યા છે હવે તો એ મારગ મજાના,
નહીં કર પ્રયાસો, નહીં જાય પગલાં !

તાજ ધૂપેલ શો !

સ્મરણોના કેશમાં જ હું તાજ ધૂપેલ શો !
ને મુગ્ધ આંખમાં રહું સ્વપ્નાની વેલ શો !
દાદાની વાગતા મહીં તમને મળીશ હું;
કે' રાજકુંવરીના એકદંડી મહેલ શો !
૪ “અય લડકે દોગ ! જોરસે તાલી બજાઈએ.”
જીવતરની શેરીએ હું મદારીના ખેલ શો !
પનઘટ ને પાણિયારે હું તરસ્યો મરુ છતાં
તરખોળ કરતો રૂપને છલકંત હેલ શો !

આભણું

હાંઉં હવે આસલામાં જોવાનું નંઈ.
કાનજીની કીકીમા ઘુમ્મટ આકાશનો,
દરિયાની છાલક ને છાળ,
ભાંભરતાં વાછરુને હીસંતી ગાવલડી
વગડામાં તૃણનો હિલ્લોળ,
હું તો નીરખીને ન્યાલ થાઉં બઈ,
હાંઉં હવે આસલામાં જોવાનું નંઈ.
કાનજીની કીકીને ટોડલે ચડું ને
હાય લપસીને આવું એની છાતીએ,
દર્પણના કાચમાં દીઠું ન દીઠું
અહીં દીઠું મેં મુખ લક્ષી ભાંતીએ,
મારી વાતું ન વાવલશો બઈ
હાંઉં હવે આસલામાં જોવાનું નંઈ.

જે કવિને તાન છે પણ સમ કયાંય નથી, જેમાં કેવળ ઉદમ છે, આશ્વાસ નથી, તેનું કવિત્વ ઉચ્ચ કાવ્યની શ્રેણીમાં સ્થાયી રહી શકે નહીં. આખરે કયાંક એ આપણને પહોંચાડશે એ વિશ્વાસે જ આપણે આપણા ચિરંજીવ સંસ્કારની બહાર નીકળીને કવિની સાથે યાત્રા કરીએ છીએ. પુષ્પિત પથે ચર્ધને જો એ એકાએક એકાદ શૂન્ય ગહુવરની ધારે લાવીને આપણને છોડી દે તો એ વિશ્વાસઘાતક જ કહેવાય. આથી કેઈ કવિનું કાવ્ય વાંચતી વેળાએ આપણે આ બે પ્રશ્નો પૂછીએ: એનો પૂર્વમેઘ આપણને બહાર કયાં લઈ જાય છે? એનો ઉત્તરમેઘ કયા સિંહદારની સન્મુખ લાવીને આપણને ઉપસ્થિત કરે છે?

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર
(નવવર્ષા)

સ્નોસેમ ઇન્ડિયા લિમિટેડ

સિમેન્ટનાં અવનવાં ઉત્પાદનો બનાવનાર

હવે ભારતમાં રજૂ કરે છે

સુપર સ્નોસેમ

નવીન, વિશેષ સુશોભન કરતું વોટરપ્રૂફ સિમેન્ટ કોટિંગ.

સ્નોસેમથી બહારની બાંત સુશોભિત થતી, પરંતુ સુપર સ્નોસેમ થી બાંત એથી ૫ વધુ સુંદર થાય છે.

વોટર પ્રૂફ :

સુપર સ્નોસેમનું નિર્માણ સફેદ પોર્ટલેન્ડ સિમેન્ટ પર આધારિત છે. એટલે જ તે પાણી સાથે એકરસ થઈને ઉત્તરતને પાણી તેમજ ફેલ્સથી બચાવે છે. તે બિખડી નાતે નથી. તેમજ તેની પાપડીઓ ખરી પડતી નથી અને તેમાં ૫૬ બિતરી ભતાં નથી.

દકાઉ :

સુપર સ્નોસેમ પર ભાષા વરસાદ કે પૂળની અસર થતી નથી. એટલે સ્નોસેમ કિન્નિસ બીજા કસ્ટમર વધારે લાડે હોય છે.

ધાર્શિકાય :

સુપર સ્નોસેમનાં બે કિન્નિસની લાભગીને બળતી કમજાર તેને ફરીફરીને કિન્નિસ સાફ થઈ શકાય છે.

કિંદાયતી :

સુપર સ્નોસેમ નાની કોમ્પાઉન્ડ બાંધવામાં હોવાથી વધુ સરળતાથી લગાડી શકાય છે, તેમજ વધુ જલ્દી સુખાઈ જાય છે. મજૂરીને ખર્ચ ઓછો અને લાંબી સમય લઈ એટલે સરવાળે સ્નોસેમ વધુ અનુકરણીય થાય છે.

રંગોની વિવિધતા :

સુપર સ્નોસેમ નૂંદાનૂંદા ૩૧ ભવના, વાપરના પોટ તૈયાર રંગોમાં બની શકે છે.

સુપર સ્નોસેમ પાઉચા રૂપે તેનાં ૩૨ કમનાં

પાકાન પદાર્થ તરીકે કિન્નિસ સાફ રહેવા સિમેન્ટ વાપરનામાં આવે છે.

સ્નોસેમ ઇન્ડિયા લિમિટેડ

કિન્નિસ અસોસિયેટ્સ,

કિન્નિસ હાઉસ, હોમ રૂફિંગ,

પો. બોર્ડ નં. ૧૦૦, મુંબઈ-૨.

ફિલ સેલિંગ એજન્ટ : કિન્નિસ નિર્માણ લિમિટેડ, મુંબઈ, દિલ્લી, બરોડા, મદ્રાસ, બેંગલોર અમદાવાદ

ખતુ.] શ્રીમદ્ ઉપેન્દ્રાચાર્યજી [આગળની પૂર્તિમાંથી
પચ્ચેલાં, આગળીતો, આમગીતો, સ્વાગતગીતો વગેરે પ્રકારનું
ત્રેવિધ્ય પણ એમાં જોવા મળે છે.

‘મારી નાની સરખી આંખ,

એ તો જોતી કોંક કોંક;

એ તો કેરી અજબ જેવી વાત છે!’

જેવાં એમનાં સરખ, ભાવવાહી અને સુગેય ગીતો તે જમા-
નામાં ઘરે ઘરે ગવાતાં હતાં. એમનાં આમગીતોએ પણ એ
જમાનામાં અજબ મોહિની લગાડી હતી. એમનું આ ગીત
‘આવો રખારણ હો! મારે નેસલડે,
હૈડાનાં પાડે’ અમીડાં રે;

રખારણ હો!

તો તે કાળે પ્રેક્ષકોને ડોલાવતું હતું. એમનાં આવાં આમગી-
તોમાં ગામડાંની ઊજળી પાણ્ડુની રત્નૂઆત કરવામાં આવી
છે. ગામડાંનું ખમીર, ત્યાંનું સરળ જીવન, આમજનોની નિર્દો-
ષતા વગેરેનું દર્શન એમનાં આ પ્રકારનાં ગીતોમાં થયા વગર
રહેતું નથી. આમદાળોમાં ઢળેલાં આ ગીતો લોકહૃદયનો
હસાહ સાહજિકતાથી રત્નૂ કરી જાય છે.

એમનાં પ્રકૃતિગીતોમાં એમનો પ્રકૃતિપ્રેમ હલકતો નજરે
પડે છે. પ્રકૃતિને ખીલેલી જોતાં તેમનું અંતરભણે ડોલી જોડે છે.

‘અહા! ધન્ય પ્રકૃતિ! ધન્ય કૃતિ!

તું પ્રકૃતિ કે પ્રભુકૃતિ! અહાં’

આત્મશક્તિને વિકસાવનારી પરમ શક્તિ તરીકે કવિ પ્રકૃતિને
ખિસ્કાવે છે. તેની કૃતિને અગમ્ય કહીને ઉપનિષદની વાણીમાં
તેને પ્રશંસે છે. પ્રકૃતિમાં મંગલમય દર્શન કરતા એઓ ગાઈ
જોડે છે:

‘આણુ આણુ મંગલ વર્ષાવી રહ્યું,

ઉપર સુમંગલ પ્રકૃતિડોલન;

ભીતર પરમ મંગલ પ્રભુદર્શન; આણુ’

અંતરબાહ્ય પ્રસન્નતા રેલાવનાર અને પ્રભુદર્શનની પ્રતીતિ
કરાવનાર પ્રકૃતિદૃશ્યને કવિ ચોતાની નિરાળી દૃષ્ટિથી અવ-
લોકે છે. ભણે તેનો સાક્ષાત્કાર તેઓ આપણને પણ કરાવે છે.
તેમના પ્રણવગાનમાં પણ તેમની આત્માનુભૂતિનો રણુકો
સ્પષ્ટ સંભળાય છે. આણુએ આણુમાં પ્રસરી રહેલા આ પ્રણવ-

નાદમાં કવિ મગ્ન બની જાય છે. તેમને મન તો—

‘શિરા શિરા ને ઝધિર ગિન્દુમાં, વહોં પ્રણવ રસધાર’
આમ, સર્વ કંઈ પ્રણવમય બની રહેલું અનુભવાય છે. અલૌ-
કિક અનુભૂતિને એઓ શબ્દોમાં સાકાર કરવા મથે છે. એમણે
આવાં અનેક સરસ, મધુર, સરળ અને ભાવવાહી ગીતોની
સરવાણી ગુજરાતી સાહિત્યમાં વહાવી છે.

મુખ્યત્વે ઈ. ૧૯૨૧ થી ૧૯૩૭ દશમિયાન ‘રસદર્શન’ને
નામે દર વર્ષે પ્રસિદ્ધ થતી કૃતિમાં આવાં અનેક ગીતો અને
સંવાદોની રસસુષ્ટિ ઉપેન્દ્રાચાર્યજીએ ખરી કરી છે. આ ઉપ-
રાંત ‘કીર્તન મંજરી’, કીર્તનાદિ સાહિત્ય તથા ‘શ્રી ઉપેન્દ્ર
ગીરામૃત’ના બે ભાગમાં તેમનાં અનેક પદો સંગ્રહિતેલાં છે.
‘શ્રી શુક જનકાખ્ય ન’ અને ‘શ્રી સુદામાખ્યાન’ નામે તેમનાં
રચેલાં બે આખ્યાનો તથા તેમનાં ભગિની શ્રી ભારતીદેવીના
દેહોત્સર્ગે નિમિત્તે રચાએલી ‘માતૃ હૃદય વેદન’ નામે એક
કરુણપ્રશસ્તિ પણ એમની કવ્યપ્રવૃત્તિમાં નોંધપાત્ર છે. તેમ-
ના લખેલા નાન મોટા સંવાદો ય સારા પ્રમાણમાં છે. ‘દિવ્ય-
મૂર્તિ’ નામે બોધક વાર્તા, ‘સદ્બોધ મંદાર’ નામે બે ભાગમાં
પત્રસંગ્રહ, ‘ચારિત્ર્યમંદિર’ના વિદ્યાર્થીઓને પ્રતિદિન
આપેલા સદેશાઓનો સંગ્રહ ‘નિત્યસંદેશ’, ‘વિદ્યુત-લેખા’
નામે તેમનો સૃષ્ટિ સંગ્રહ; આટલી એમની ગદ્યપ્રવૃત્તિ. ‘શ્રી
વિશ્વવંદ્ય વિભૂતિવૈભવ’માં આચાર્યશ્રીના લેખો તથા પદો
બંનેનો સમાવેશ થએલો છે.

એમના સમયમાં પ્રવ્રમાં આધ્યાત્મિક અભિરુચિ કેળવવા
માટે શ્રેયસ્સાધક વગે દ્વારા અનેક સામયિકોનું પ્રકાશન થતું
હતું. તેમાં ‘મહાકાલ’ નામે પૂર્વે ચાલુ થયેલું માસિક તેમણે
યથાવત્ બરી રાખ્યું હતું. વિદ્યાર્થીઓના જીવનઘડતર માટે
તેમ જ તેમના ચારિત્ર્યને ઉન્નત બનાવવાના હેતુથી ઉપેન્દ્રા-
ચાર્યે વડોદરા મુકામે વિશ્વવંદ્ય ઉદ્યાનમાં ‘ચારિત્ર્યમંદિર’ની
સ્થાપના કરી હતી. આમ, ચોતાની સાહિત્યિક, શૈક્ષણિક,
આધ્યાત્મિક, ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા શ્રી ઉપેન્દ્રાચાર્યે પ્રત્ન-
ઘડતરમાં ખૂબ કીમતી ફાળો નોંધાવ્યો હતો. ધર્મચાર્ય અને
સાહિત્યકાર બંને સ્વરૂપે પ્રત્નઘડતરના એક જ ઉચ્ચ ધ્યેય
માટે જીવનભર કાર્યરત રહેનાર ઉપેન્દ્રાચાર્યની જીવનલીલા ઈ.
૧૯૩૭માં બાવન વર્ષની વયે અકાળે સંકેલાઈ ગયેલી.

ગુજરાતી કવિતાનું ઋતુપત્ર • વસંત • વિક્રમ સંવત ૨૦૨૬ • પરંપરિત અંક ૯૨ • દ્વિત અંક ૨૦

માર્ચ-એપ્રિલ ઈ. ૧૯૭૩

કવિ

ધીરુભાઈ પરીખ	૫૩	વસંત
રતેહરશિખ	૨૭	વ્યોમ અને હું
રાજેન્દ્ર શાહ	૨૮	નદી તીરે
હરીન્દ્ર દવે	૨૯	ના કહેલા, ગીત
પ્રિયકાન્ત મણિયાર	૩૦	આશુધના અવશેષે
મહેન્દ્ર 'સમીર'	૩૦	ગઝલ
યશવંત ત્રિવેદી	૩૧	મોર મીં તો ખોયો
આદ્યમદ મકરાણી	૩૨	અસંભવ
ધીરુ પરીખ	૩૨	નેહરુ બિજા પર
ધીરુ પરીખ	૩૨	વર્ષો પછી
ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા	૩૩	હિંગરત પછીના ગામડે
સિદ્ધિપત્ર યાનકી	૩૩	પરિમાણ
પત્રા નાયક	૩૪	પ્રિયનું નામ
જગદીશ ત્રિવેદી	૩૫	જાણ વાચા આપશે ?
હેમલતા ત્રિવેદી	૩૫	અમે કાળાઓનાં ગીતોને...
બટુકરાય પંડ્યા	૩૬	ગામમાં
કરસનદાસ હુડાર	૩૬	મારી શોધ
વીરુ પુરોહિત	૩૭	એક ગીત...
નિરંજન ભટ્ટ	૩૭	ગઝલ
પ્રવીણ ભાલ	૩૭	વૈશાખી રાત
સં. પુષ્કર ચંદ્રચાકર	૩૮	વિભોગણ ચૂંટના કુહા
અજીત શેઠ	૩૯	કાવ્ય-સ્વરસિકા

ગદ્ય

હરિશ્ચંદ્ર શર્મા	પૂર્તિ ધીરુ પરીખ
સમસામયિક કવિતા	૨૫ અ
હોપકિન્સન સોનેટ	૨૬ પ્રધા પાકે
વિભોગણ ચૂંટના કથા	૩૮ પુષ્કર ચંદ્રચાકર

ચિત્રમુદ્રિ

પૃષ્ઠા પર: વસંત (વસુદેવ સ્માર્ત); શ્રી હરિશ્ચંદ્ર શર્મા હસ્તાક્ષરમાં કાવ્ય; શ્રી હરિશ્ચંદ્ર શર્મા; જિજ્ઞાસુ મેન્ડી હોપકિન્સન; નવવસંત (મહેન્દ્ર શુક્લ)

¶ 'કવિચોક' દ્વિમાસિક વર્ષેની છ નાનુંમાં ફરમે માસે—ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ, ઓક્ટોબર ને ડિસેમ્બર માસના અંતમાં પ્રકાશ થાય છે. ¶ વાર્ષિક દેશમાં રૂ. ૬, પરદેશમાં રૂ. ૧૦ થા પા. રૂ. અમેરિકામાં રૂ. ૧૫ થા ડૉ. રૂ. વિદ્યાર્થીઓ માટે અર્થવાર્ષિક લવાજમની સમ્ભવ રૂ. ૩; પ્રકાશકોના રૂ. ૧. ¶ લેખકોને ફૂલ વિશેષો નિર્ણય ભાજવા અથવા અસ્વીકૃત ફૂલ પાછી મેળવવા પોતાનું સરનામું કરેલું તથા પૂરું પોસ્ટલ એડ્રેસ કોડેક્સ કોડેક્સ સાથે વિનવિ છે. ¶ ફૂલો તથા લવાજમ એકલવાનાં સ્થળ: 'કવિચોક' C/o સિપિની મિન્ટરી, ૩૮૦ જિર-આમ રોડ, હાકુરોડ, મુબાઈ-૨; થા કુમાર અર્ધ-સમ લિમિ. દ્વારા, ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ-૧.

તંત્રીઓ: શબ્દેન્દ્ર શાહ અને બસુભાઈ રાયત સહયોગ: જયલ પારેખ અને ધીરુભાઈ પરીખ

લવાજમ ભરવાનાં અન્ય સ્થળ
ત્રિપાઠી મા. લિ. મિન્સેસ રટ્ટીડ મુબાઈ-૨

વીનસ સુપરકેપાન એજન્સી
શામસદન ૧૬ માયો બારકરમાયો લેન
ગામદેવી મુબાઈ ૭

એલ. કે. મેધાણી - ૧૪ અમરતલા રટ્ટીડ
કલકત્તા ૧

મુદ્રક અને પ્રકાશક: બસુભાઈ રાયત
કુમારમિન્ટરી-૧૪૫૪ રાયપુર-અમદાવાદ-૧

માથે

વિહાન ગાત ધાવ, ભાપિ! કુલ માળિયુલ જે રહે
દુ મહાપિ શાપરૂપ, ગાત જેલ, પૂજા ગયું.
અરે! નિયતિ અધ, જેમ ગુલ ખોલ ને સ્લાક રે
સુરપદ રૂર માગ, ભાપિ પદે જઈ ને પાપના.
રહસ્ય મરૂ મૂઠા આધિ રહુ રેખ મિતરે અને
અદૃષ્ટ અપ દૃષ્ટ ધાવ શિખરોળ અંતરી થયા.
પ્રભાત-નિયાતિ! સાચ દે - રૂર મરો ગુ સમપ ને
દેવનિયાતિ! ભાપિ મરૂ, વિધિ મરૂ મામરૂ.

૧૧ ૨૨ ૩૩

સાચેજ
૧૯૪૬

હરિભંદ્ર ના મરૂ

નિરાઈ મેલી હોપકિન્સ
એમના એક પ્રાચીન રસાસ્વાદ
આ વ્યક્તિ

જન્મ
૬-૧૨-૧૯૦૬

હરિશ્ચન્દ્ર લાગવતીશંકર ભટ્ટ

અવસાન
૧૮-૫-૧૯૫૦

। ૩૦ વાહ્ મે મનસિ પ્રતિષ્ઠિતા મનો મે વાહિ પ્રતિષ્ઠિતં જ્ઞાવિઞ્ઞીવીર્મે રયિ ।

સમસામયિક કવિતા

છેલ્લા દોઢેક દાયકાના ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર નજર નાખતાં લાગે છે કે તેમાં ઊંડાપોંડ વધ્યો છે. શુદ્ધ કલાની વાત પણ ઠીક ઠીક થાય છે. છતાં એની ગતિ કોઈ જુદી જ દિશામાં દેખાય છે. પ્રયોગને નામે ઘણું નાનસત્ય બહાર આવતું ગયું છે. નર્મદ-દલપત યુગમાં કવિતાની સાથે સુધારો જોડાયો, પંક્તિયુગની કવિતાને કવિતા થવા દેવાની આડે વિદ્વત્તા ને જ્ઞાનબોધ આડે આવ્યાં, ત્રીસના કવિને પણ વાસ્તવવાદના નામે અનેક વળગણો લાગ્યાં હતાં. એ બધાં ઉપરથી ગુજરાતી કવિતા ‘કવિતા’થી દૂર ને દૂર રહી છે, આવી ફરિયાદ પણ આપણે નવીનો અનેક વાર અહીંતહીં મળતાં કરીએ છીએ. પ્રશ્ન એ રહે છે કે આજે જ્યારે આપણે સૌ ગાઈ-ગામ્વીને શુદ્ધ સાહિત્ય કે શુદ્ધ સર્જનની વાતો કરીએ છીએ ત્યારે આપણી જાતને પૂછવાનું રહે છે કે આપણે માત્ર પરંપરાનો વિસ્તાર તો નથી કરતા જતા ને? શુદ્ધ કલા વિશેના માની લીધેલા આપણા માપદંડો બ્ર મક તો નથી ને? શુદ્ધ કવિતાના હિમાયતીઓને હજી લેખલ લગાવ્યા વિના ચાલતું નથી. કવિતાને કૃષ્ણિજમ, સરરિયાલિજમ કે એફઝિસ્ટન્સ્યાલિજમ જેવાં લટકણિયાંની જરૂર ખરી? અને જો એમ હોય તો એનો અર્થ એ થયો કે ત્રીસ કે અગાઉના કોઈ પણ કવિની જેમ સાંપ્રત કાળનો કવિ પણ એક યા બીજા ‘ઈઝમ’નો જ ચુલામ છે. સર્જતાં કાવ્યો જોતાં તો એવો લાસ થાય છે કે અહીં તો ‘ઈઝમ’ની પાછળ પાછળ ‘કવિતા’ આવતી હોય છે. આવા કોઈ ‘ઈઝમ’ની એક ચોક્કસ ફેઈમ મળી જાય તો થોડબંધ કવિતાઓ રાતોરાત લખવી અશક્ય ન બને. આથી જ કદાચ આવા ‘ઈઝમ’થી લખાયેલાં અનેક કાવ્યો જુદા જુદા કવિઓનાં હોવા છતાં એક જ કવિનાં લાગે! મુક્ત શુદ્ધ કાવ્યનું પ્રલવરથાન પણ ચિત્તની મુક્ત-શુદ્ધ રિયતિ જ છે. કાવ્ય બધા ‘ઈઝમ’થી પર છે. કવિનું લક્ષ્ય ‘ઈઝમ’ નહિ, કાવ્ય હોવું જોઈએ. રસ, અલંકાર કે ધ્વનિના જૂના માપદંડો જો આ કવિતાને લાગુ પાડી શકાય તેમ ન હોય તો નવા માપદંડો ઊભા કરવા રહ્યા. માત્ર કશુંક વિચિત્ર છે, નવું છે, તેથી જ તે ‘નવી કવિતા’ તરીકે ઓળખાય-ઓળખાવાય એ રિયતિ દુઃસહ છે તેટલી જ સાહિત્યને ધાતક પણ છે. બકવાસ જેવી અગડંબગડં પંક્તિરચના, બૌદ્ધિક ચમત્કૃતિ, વારંવાર ઉપયોગ પામીને ચપટ થઈ ગયેલી ઇમેજસ અને એ બધાંને કોઈ એક ‘ઈઝમ’નું લાગતું લોભામણું લેખલ-એ જો આપણા જમાનામાં ‘કવિતા’ કહેવાશે તો લવિષ્યની પેઠી આપણી બેવકૂફી ઉપર બેવડ વળીને હસશે.

અ

(‘અરવરવ’માંથી)

હોપકિન્સનું સૌનેટ

The Windhover

૫૭૧ પાકક

ૐ. એમ હોપકિન્સનો જન્મ ૧૮૪૪-
માં થયો, એટલે તેની કાવ્યપ્રવૃત્તિ રાણી
વિક્ટોરિયાના સમયમાં થઈ. તેનું મૃત્યુ ૧૮૮૯માં થયું એમ જાણીએ ત્યારે એમ
માની લેવાનું મન થાય કે તેણે વિક્ટોરિયા-
ના સમયની કાવ્યપ્રણાલીનાં કાવ્યો રચ્યાં
હશે. પણ હોપકિન્સ માટે તેમ માનવું સાવ
ખોટું પુરવાર થાય તેનું જીવન વિક્ટોરિ-
યાના શાસનકાળ દરમિયાન વીત્યું એ ખરું,
પણ કવિ તરીકે વીસમી સદીની આધુનિક-
કવિતાનો તે પુરોગામી માર્ગદર્શક બની રહે
એવું તેનું કવન છે. તેના જીવનકાળ દરમિ-
યાન તેનાં કાવ્યો પુસ્તકાકાર પ્રસિદ્ધ થયાં
નહોતાં. તેના મૃત્યુ પછી તેનાં કાવ્યોનો મં-
ગલ મિત્ર કવિ રોમર્ટ કિન્ગિસે મંપાદિત
કરીનેઈ. ૧૯૧૮માં બહાર પાડ્યો તે સમયે
પણ સંપાદક કવિ તેનાં કાવ્યોમાં વરતાતાં
નવાં લક્ષણો માટે ક્ષમાપ્રાર્થી હતા. હોપ-
કિન્સનાં કાવ્યો તે સમયનાં બીજાકાળ કા-
વ્યો નહોતાં, અને તેથી તે સમયના રાજ-
કવિ કિન્ગિસને કાવ્યરચનામાં હોપકિન્સે
કરેલા નવતર પ્રયોગો સમજવા નહોતા,
તેમ 'રુચિકર પણ લાઝ્યા નહોતા આજે
તો એલિથટે પ્રસ્થાપિત કરેલી નવી કાવ્ય-
પ્રણાલીમાં હોપકિન્સની અસર વરતાવા
વિના રહેતી નથી. હોપકિન્સ એલિ-
થટ જેવો જ, ૧૯૧૪માંથી મુક્ત થઈ ન-
વીન રીતિના પ્રયોગ કરનારો કવિ હતો.
પરિણામે તેના કાવ્યો પ્રસિદ્ધ થતા જ તેના
પર ખેલણોના સિક્કા લાગી ગયા. હોપ

I caught this morning morning's minion, king-
dom of daylight's dauphin, dapple-dawn-
drawn Falcon, in his riding

Of the rolling level underneath him steady
air, and striding

High there, how he rung upon the rein of a
wimpling wing

In his ecstasy! then off, off forth on swing,
As a skate's heel sweeps smooth on a bow-
bend: the hurl and gliding

Rebuffed the big wind. My heart in hiding
Stirred for a bird,—the achieve of, the mastery
of the thing!

Brute beauty and valour and act, oh, air, pride,
plume, here

Buckle! AND the fire that breaks from thee
then, a billion

Times told lovelier, more dangerous, O my chevalier

No wonder of it: sheer plod makes plough down
sillion

Shine, and blue-bleak embers, ah my dear,

Fall, gall themselves, and gash gold-vermilion.

કિન્સનાં કાવ્યો વિચિત્ર છે અને સમજવાં અઘરાં છે એવો
પૂર્વગ્રહ તેની સાથે બાધાઈ ગયો.

હોપકિન્સે પોતાનાં કાવ્યોમાં અગ્રેજી ભાષાનો વિવિધ રીતે
ઉપયોગ કર્યો. તેણે રૂઢિગત જદરચનાને ઉલ્લેખી નૂતન પ્રયોગ રૂપે
sprung rhythm પ્રયોજ્યો; કદપનેની નવી ભાત બિપસારી;
રૂપકો ઉપરાંત પરી ભાદી મંકુચ ભાવાવેગોનું નિરૂપણ કર્યું; રવ-
ભાષાની વિપુલ મંપતિનો મનમર ઉપયોગ કરી તેણે અગ્રેજી ભાષા-
માં નિદેશી, શબ્દાનુપાસ અને સ્વરસામ્ય દ્વારા શબ્દસંગીત
સર્જ્યું અને કાવ્યને સંકુચ અનુક્રુતિ આસિવ્યકત કરવાનું મનોરમ
સાધન મનાવ્યું. આટલું બધું એકસાથે સિદ્ધ કરવા મુશ્કેલી કવિ-
ના કરનો એકથી વધુ વાર વાઝીએ ત્યારે જ પૂરેપૂરું આસ્વા-
દ્ય એ દેખીતું છે. ચીલાચાલુ કાવ્યોથી એ જુદા પડે જ.

વ્યોમ અને હું

આ પહાડ અને ખીણોને માથે
રહું તોળાઈ વ્યોમ-
તેજતિમિરના સુધાકુંડ શા
હાલવતું સૂરજ ને સોમ.

એ જ ગગન આ ધરતી કેરા
કણકણમાં રહું કોણી
ભીંતરનાં અંધારાને કો
પ્રકાશમાં ઝબકાણી
નવાં નવાણે હિલ્લોળાતું
કરે સદા સંકેત-
ઘડીક પાસે, ઘડીક આઘે
હુંસ થકી યે ઊજળો ઊજળો
રંગ ટપકતો શ્વેત,
રંગો કેરી લહાણ કરતાં
રાખ્યો એણે શેષ
મારે કાજે એ જ અનોખો એક.

મથું પકડવા એને
સંતાકૂકડી રમતાં રમતાં
જતી બિડાઈ આંખ મદિલાં ઘેને;
નકી એક દી
પહાડ પહાડ ખીણે તોળાતું
પડમે મારે પોઢી
મારાં ઘેન ભરેલાં નેણે
ગગન પેખશે સૂમી
શ્વેતલ શ્વેતલ શ્વેતલ એનાં
ભીનાં મુખરિત વેણે.

હૉપકિન્સ માનતો કે કાવ્ય વાંચવા માટે
નહિ, સાંભળવા માટે સર્જન્ય છે. પોતાનાં
કાવ્યો માટે તેણે કવિ બ્રિજિસ પરના પત્રમાં
લખેલું: 'take breath and read
it with ears, as I always wish
to be read, and my verse be-
comes all right.' પણ બ્રિજિસને તો
વ્યાકરણના નિયમોની ચિંતા રહેતી. અર્થ
પરથી વ્યાકરણદષ્ટિએ અમુક શબ્દોને પ્ર-
યોગ ક્રિયાપદ તરીકે થયો છે કે વિશેષણ
તરીકે તેમ નક્કી કરવું પડે તે રુચ્યું નહીં.
વિશદતા પહેલી, વ્યાકરણ અગત્યનું, એમ તે
માનતા. જ્યારે હૉપકિન્સને મન વ્યાકરણ-
વિશદતા ગોણુ હતું. કવિતા સમગ્ર્ય તે પ-
હેલાં જ ગમી જાય તેવી હોવી જોઈએ એમ
તે માનતો. સંદિગ્ધતાને તો તે કાવ્યનો ગુણ
સમજતો, જેથી વાચક વળીવળીને કાવ્યનો
પાઠ કરે, એક પછી એક અર્થના સ્તરો ઉઠે-
લતો જાય ને રસસ્વાદમાં તરખોળ બની
રહે. હૉપકિન્સનો ઇરાદો સંકુલ અનુભૂતિ
વ્યક્ત કરવાનો હતો. તેથી સંદિગ્ધતા તેને
માટે આગવું ઉપયોગી સાધન બની રહી.

હૉપકિન્સને બાલ્ય વયથી જ કાવ્યપ્રવૃ-
ત્તિમાં રસ હતો. પણ ઈ. ૧૮૬૮માં તેણે
જેઝ્યુઇટ પંથની દીક્ષા લીધી ત્યારે પોતે
લખેલું સઘળું બાળી નાખ્યું. તેણે માની
લીધેલું કે જેઝ્યુઇટ પાદરીથી કાવ્યારાધના
ન થાય. મનથી તેણે એમ પણ નક્કી કરેલું
કે એ પંથના કોઈ વરીલ આરા કરે તો
કાવ્યો સર્જવાં. ૧૮૭૫ના શિયાળામાં
'ડોઈશલેન્ડ' નામની એક સ્ટીમર ડૂબી ગઈ
તેમાં ઇંગ્લેન્ડ આવતી પાંચ સાપ્તાહીઓ
મરણ પામી. તે સમાચારે કવિને ખૂબ લા-
ગણીવશ બનાવી દીધો. તે વાત ચર્ચાતાં તેના

ઉપરીએ કહ્યું કે આ પ્રસંગ પર કાર્પ કાવ્ય કરે તો સારું. હાંપકિન્સે તરત જ એ સૂચન સ્વીકારી લીધું અને 'The Wreak of Deutschland' નામનું કાવ્ય રચ્યું. સાત વર્ષથી મુરઝાઈ રહેલી કાવ્યપ્રવૃત્તિ અનકેશઃ ખીટી ઊઠી અને કવિની ધાર્મિક માન્યતાઓ તેમજ મવેદનના સ્પદનોત્તે વાચ્ય આપી રહી આ કાવ્યના સર્જન પછી કવિને થાક લાગ્યો હોય એમ લગભગ બે વર્ષ સુધી તેની કાવ્યપ્રવૃત્તિ મદ રહી. ઈ. ૧૮૭૭મા વર્ષા પાછા તેણે સુંદર કાવ્યો સંજ્ઞા. પ્રસ્તુત કાવ્ય એ સમયનું છે. તેમા કવિની કલાનો સર્વ મધનાલે પ્રકાશે છે.

'The Windhover' કાવ્યનું મથાળુ બાજુપક્ષીનો નિર્દેશ કરે છે. તેનું પેટા-મથાળુ તે જિસસને અર્પણ થયાનું નિર્દેશ છે. કવિનો નિર્સર્ગદર્શનનો આનંદ અને ધર્મની ભાવના કાવ્યમા સરખું જ સ્થાન પામ્યાં છે તેનો આ પહેલો અણસાર છે. પ્રથમ વાચને ખયાલ પશુ ન આવે, છતાં આ કાવ્યનું સ્વરૂપ સોનેટનું છે અને તે પશુ પેટ્રાર્ક પ્રકારનું. પહેલી આઠ લીટીનો સમૂહ છ કરતાં જુદો પડે છે. બીજાં સોનેટ કરતાં આ સોનેટ તેની લીટીની લખાઈમા જુદું પડે છે. પાંચ શબ્દમારવાળી આ લીટી-ઓમા દસ કે અગ્રિયાર જ પદ હોય એવું નિયમન હાંપકિન્સે તથી રાખ્યું. આથી સોનેટ હોવા છતાં આ કાવ્ય સોનેટ તથી એવો આભાસ ઊભો થાય છે.

કવિએ પોતાના રહેઠાણ પાતે વારવાર બાજુ પક્ષીના અને તેમા ચે નાના બાજુ-kestrel—ના ઉડવન બોલા હશે. કેટલુંક પ્રકારના બાજુને તેની ઊડવાની વિશિષ્ટતાને લીધે windhover પણ કહે છે. ચક્રરાષ

રાજેન્દ્ર શાહ

નદીતીરે

જલસ્પર્શ પામી રહી શિલા પર બેસી નદીતીરે
નયનથી નિર્સર્ગનું કીધ આચમનઃ
સકલ જે બહાર તે
હર્ણુ છું સીતર.

કલકલ તર્ંગ ઝીલત નીલ વનરાઈ
મહીથી ડાકાય હલારવ-રજાયાં ઠેક બનપદ ઘર;
શ્યામલ ધૂમ્રની બંકમ કરની લંગિ પર
ક્ષિતિજની રગસુપમાની સહ અળૂબતુ અનંત ગગન...

અનંત ગગન
કેવલ આલોક-આલામય બની રહી મારી કાયાની સીતર
ન કયા ય રહે સીમા, ક્ષિતિરેખઃ
ગ્રહનક્ષત્રના ઉદય ને અસ્ત જ્યહી એકાકાર,
નહી આદિ, નહી અન
નહી પરિચિત્ર કાર્પ, સ્થલ ને સમય.

કલકલ સ્પંદનનો ધ્વનિ...
ધ્વનિને તરંગ શાન્ત આનંદ,
રંગધિગોલ પારાવાર
વિચિત્ર વિશ્વની સંમોહિની માયા...

જુહતર જુહતર બની રહી કાયાની આલાની હવે રહે
નહી ઝાંખી.

જે ન જણાય તે
માત્ર રહે બોઈ
સીમાહીન આકાશના અનંત પ્રકાંઠમહી
ધરિત્રીના નીલ વનાયલે
નદીતીરે જલસ્પર્શ પામી રહી શિલા પર
અર્ધખીડેલ નયને આસીન જે તેને.

...ના કહેતા

શુબ્ધ પર્ણો છે વિજનતામાં, સ્મરણ ના કહેતા,
કેઠ ફફડે છે હવે ખાલી, રટણ ના કહેતા.
આ પછી પણ કોઈ ચાલી રહે છે રસ્તા પર,
આંહી અટકી જે પડ્યા એને ચરણ ના કહેતા.
એ હવાશૂન્ય સઘનતાથી હું ટેવાઈ શકીશ,
મારું માનો તો તમે એને મરણ ના કહેતા.
થોડા શ્વાસો છે, હવા એને સમાવી લેશે,
કેવું બદલે છે પછી વાતાવરણ ના કહેતા !

ગીત

ચહેરાઓ ભેઈ ભેઈ થાક્યો છું, દેવ,
મારે દર્પણમાં દેખું આકાશ,
આસપાસ હોય છતાં લેશ ના કળાય
એવા ખાલીપણની રહી આશ.

આંખોના ગોલકની આરપાર કોઈ જરા
ભીતરીને ભીતરને તાગે,
મુજને ના, લાન, એવા દૈવતને કોણ હવે
મક્કમ અવાજ કરી માગે,
હળવો થઈને રાહ ચાલું, કરીને દૂર
વીંટળાયો આભાસી પાશ.

હોંઠથી હવા જે સરી જાય એને કેમ હવે
વાણીનું નામ દઈ ઓળખું ?
ગંધથી ય ફૂલ કયાં કળાય, હવે કળીઓને
અડકું ને તોય નથી પારખું,
રચનાનો રસ્તો મને શીખવાડો, કાં તો હવે
સરખતો લલે સર્વનાશ.

લઈ જીવે ચડતું આ બાજ પોતાના શિકાર
પર ત્રાટકતાં પહેલાં હવામાં તોળાઈ રહે
છે. શિકાર નજરે ન ચડે તો ફરી થોડુંક
જીવે ચડી હવામાં તોળાતું રહે છે. હવા
પર આરૂઢ થઈને ગાંત થંભાવતું બાજ મો-
હક દશ્ય ભણું કરે છે. તેના ખિન્ન સૂર વિ-
શદ્ધિ સંભળાય છે તેના આવા વિશદ્ધિ
ઉડ્યનને કવિએ શબ્દોમાં કંડાયું છે. કવિ
વર્ણવે છે : ‘આજના પ્રભાતે મેં જાણ્યો પ્ર-
ભાતનો લાકડો’; અને આ પહેલી લીટીના
ક્રિયાપદ સાથે, લીટીના બીજા જ શબ્દ
સાથે, તકરાર માંડી બેસાય એવું છે. કેટલાક
વિવેચકોએ ફરિયાદ કરી પણ છે : ‘જાણ્યો’
કેમ ? દષ્ટિથી જાણ્યો એમ માની લેવાનું ?
એવું શા માટે ? કવિને જે કહેવું હોય તે
સીધું કહેતાં કાણ રોકે છે ? લીટી પૂરી કરતાં
કરતાં ચીલાચાણ વિવેચકોને કવિ બીજો
આંચકો આપે છે—છેલ્લો શબ્દ તોડી પહેલા
અડધિયાનો ચોથી લીટીના છેલ્લા શબ્દ
સાથે ગ્રાસ મેળવે છે, અને તે જ શબ્દના
બીજા અડધિયાથી બીજી લીટી શરૂ કરે છે.
વાચક કવિતા માત્ર ભેઈ ને વાંચતો હોય
તો આટલેથી જ પોતાનો પ્રયત્ન મૂકી દે;
પણ કવિ ધ્રુવે છે તેમ જો કાન માંડીને વાં-
ચતો હોય તો કવિના કહેવા પ્રમાણે ‘ver-
se becomes all right.’ તેવો વાચક
સ્વાભાવિકપણે જ શબ્દ પૂરો કરતો બીજી
લીટીમાં આગળ વધે છે, શબ્દાવલિની મ-
ધુરતા તેને પાંચમી લીટીમાં વાક્ય પૂરું થાય
ત્યાં સુધી દોરી જઈ મુગ્ધ કરી મૂકે છે. આ
ચાર લીટી સમગ્રય કે ન સમગ્રય, શબ્દના
વર્ણાનુગ્રાસનો, સ્વરસાગ્યનો અને લયનો
આનંદ તો તે માણી જ લે છે. અર્થ સમ-
જવા માટે ફરી ફરી આ લીટીઓ વાંચતાં

બાજ પક્ષીનું ઉડ્ડયન નજર સમક્ષ આકાર
 લેતું જાય છે. બાજ માટે ત્રણ વિશેષણ
 છે : 'પ્રજ્ઞાતનો લાડકડો', 'દિવસના અજ-
 વાળાના સામ્રાજ્યનો પાટવી કુવર' અને
 'રંગબેરંગી પરોઢિયાથી આકર્ષાયેલો'.
 પાટવીકુવર સૂચવવા વાપરેલો શબ્દ dapp-
 phin, દિવસનું અજવાળું સૂચવતા day-
 light સાથે વર્ણનપ્રાસ સાધે છે. 'રંગ-
 બેરંગી પરોઢિયાથી આકર્ષાયેલો' એવું સૂચ-
 વવા માટે વપરાયેલો લાભી સમાસ dapp-
 phin-dawn d'rawn વર્ણનપ્રાસને પોષે
 છે. છેલ્લું વિશેષણ હૉપકિન્સની જોઈ એ
 તેવા સમાસ બનાવી લેવાની રૂનિને નમ્રને
 પૂરો પાડે છે.

પ્રજ્ઞાનો લાડકડો, અજવાળાનો પાટવી,
 રંગબેરંગી પરોઢિયાથી આકર્ષાયેલો બાજ
 જ્યે જીડીને હવા પર આડે થયો. સ્થિર
 હવા તેણે પલાણી છે ત્યે થો, વળી, વીંઝાતી
 પાંખની જાણે કે લગામ બનાવીને પરમા-
 નન્દમા લીન અસવાર કેવો જ્યે ચડ્યો !
 વળી પાછો, ખરક પર સગકના માનવીની એડી
 ચકરાવો લેતા કેલાઈ જાય તેમ કેલાઈ, હિ-
 સોળા લેતો, અવકાશમા 'ગોળાઈ' સરકતો
 તે કેવો તેજસા પવનની ટક્કર ઝીલતો હતો !
 હવામા તોળાઈ રહવા માટે વારંવાર પાંખો
 વીંઝી ચકરાવો લઈ જ્યે ચડતું એ બાજ
 માટે આવરેલું ક્રિયા છે, તેનું તાદશ્ય વર્ણન
 આ હોટાચોમા થયું છે. આ વર્ણનને માત્ર
 સીધું ન નેતા તેમા ખીજ કચાક સંજોઈ
 છુપાવા હોય તો તે ખોળવા વિવેચકા હોડાઈ
 જીતયાં હોય એમ 'rung upon the
 rein' ને 'wamphing' માટે બુદ્ધિજીવિ
 અર્થઘટનો રજૂ કરે છે. 'Ring upon
 the rein' માટે આઈ. એ. રિચર્ડ્સ

પ્રિયકાન્ત મણિયાર

આયુષ્યના અવશેષે

કેણે રે મૂકી માટીના મૂલમાં
 મીઠી મોરખીંછની ભાત ?
 એક રે લોંતે સૂરજ સોહતો
 સામે ચાંદલિયાળી રાત.
 દૂધના દીઠા દૂઝયા ડુંગરા
 ફરકયાં પવનનાં પાન
 પંખી એ જીકયાં શબ્દ ગાતા
 એનાં ગૂંછા જીકયાં ગાન.
 વસંતે વિહ્વલ મૂર્ચા આંખલો
 પ્રગટી પાકી એક શાખ.
 આવડા આલેખાને લાગ્યું એકલું
 ત્યારે તબકચા તારક લાખ-
 લલેને ભર્યાં દરિયો લુણુનો
 તરતી હોડીને ના ખાર
 એવા રે જીતયાં અમે કાળને કાંઠે
 મન નીસર્યું મેઘાંઓની ખાર.

મહેન્દ્ર 'સમીર'

ગઝલ

હરતી રહી હશે કે નહીં કે ખબર નથી,
 આ બેખુદી હશે કે નહીં કે ખબર નથી.
 મૃગજળની ધ્યાસ ચીરી અને નીકળી ગયો,
 આગળ નદી હશે કે નહીં કે ખબર નથી.
 અસ્તિત્વ નિજ પુકાર મહીં ઓગળી ગયું,
 મૃત્યુ હજી હશે કે નહીં કે ખબર નથી.
 લાગે છે ખૂબ દરનો આ મારો રાહ પણ,
 મંઝીલ લગી હશે કે નહીં કે ખબર નથી.
 પૂટયો સંબંધ સાંધવો રહેલો નથી 'સમીર',
 દરિયાદિલી હશે કે નહીં કે ખબર નથી.

યશવંત ત્રિવેદી

મોર મીં તો ખોયો !

હાય ! મીં તો દલકામાં ગીત જરી ઘોઠયું
ત્યાં તું તો રાજ દલડે મો'યો !

નમતી બપોરનું કમાડ જરી ખોલું ત્યાં
ઘટાટોપ આંખાના પડછાયા ઓસરીથી જાય મુને તાણી
મીં તો સૂઈ ગઈ રે નદિયા હો કોરી કદાક
ને ઊઠું તો અંગેઅંગ દડે મુને દરિયાનાં પાણી
કેમ સૈયરને કહું હાથે રામા !

કે દરિયાને આજુ મીં તો ભરી ભરી જોયો !

મીં તો ખેસી રૈ' કેસુડાની ડાળે અખોલી
ને તું જમનાનાં જલમાં મારી કેસરની કાય ગિયો ઢોળી
મધુવનને ઘાટ હવે સરતી છાયામાં રોજ
સાવરેઉઘાડી મારી કાયાને કેમ સાદ પાડું 'અલિ, ભેાળી !'
મીં તો છોરીની જાત હાથે રામા !
કે લૈ લૈ ને કાગડાને મોર મીં તો ખોયો !

આહમદ મકરાણી

અસંભવ

ડગલું ચે આગળ જવાતું પણ નથી;
ડાળખી પરથી ખરાતું પણ નથી.
ધૂંધવાતો હોઈ છું કાયમ છતાં;
એક લડકો, થૈ બળાતું પણ નથી.
સૂર્ય લાવો આંખમાં રોપું, છતાં
ઝાંઝવામાં જળ કળાતું પણ નથી.
આંગણામાં શક્યતા આવી હવે;
હેશિથી એને મળાતું પણ નથી.
હું ય પથ્થર સાન થતો ભડે છું;
લાગણીમાં ઓગળાતું પણ નથી. -

સૂચવે છે કે ઘોડાને તાલીમ આપતાં લગામ પકડીને તેને ગોળગોળ ફેરવે છે તેનો ઉલ્લેખ હશે. બાજની ગતિ દર્શાવવા માટે પણ 'ring' ક્રિયાપદનો ઉપયોગ થાય છે. 'Ring'નો અર્થ થાય છે ચક્રાવો લઈને જાયે ચડવાની ગતિ. જોકે અહીં ચક્રાવો લેવો પ્રસ્તુત નથી; બાજ પાંખ વીંઝીને હવા પર આરૂઢ થવાની અદા બદલે છે એમ સૂચવાયું છે. આરૂઢ થવા પછી ઘડીક રહીને, ફરી પાછું પાંખ વીંઝીને તેને નવેસરથી સ્થિર થવાનું જ છે. આ પાંખ વીંઝવાની ક્રિયા કલ્પતાં અને ring શબ્દના પ્રયોગને વારંવાર સાંભળતાં ખીજે એક અર્થ વાચક સામે સ્ફુટ થાય છે. બાજ હવાના ઘોડાને પલાણુતો અસવાર છે. તેની સવારી દરમિયાન હવામાં વીંઝાતી પાંખ અવકાશને રણજીણવી મૂકે છે. આમાં ઘંટ લટકાવ્યો હોય તેમ તેનો સૂર વિશદપણે રણુકા ઊઠે છે અને તેના આ રણુકાર ઇશ્વરની ખ્યાતિ અને શ્રેષ્ઠતાને બિરદાવે છે.

પહેલી આઠ લીટીમાં, આ ઘંટનો રણુકાર શબ્દ-સૂરના રણુકારમાં રપબટ મંભળ થ છે. રણુકારની વાતને પ્રાધાન્ય આપીએ તો ફરી પાછો reignનો અર્થ શો એમ સહેજે પ્રશ્ન થાય. વીંઝાતી પાંખ હવા પર લગામ જેવો કાબૂરાખતી અસવારને સમતોલ રાખે છે, અને આ પાંખ પર અસવારનો ઘંટ રણુ-ઝણુ કરે છે. હોપકિન્સને મન બાજ પક્ષી પણ ઇશ્વરનો મહિમા ગજવતું કુદરતના લાવણ્યમાં વિહરતું ઉપાસક છે. Wimpling શબ્દ પણ વિવેચકોએ વિદ્વાતાપૂર્વક ઘટાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. એક વિવેચકે એવું નોંધ્યું છે કે કવિએ Wimpling શબ્દ વાપર્યો છે કારણ કે નીચેથી જોતાં બાજ

પક્ષીના પીછા ગડીઓ વળાંને ઝાડવાયેલા દેખાય છે સામાન્યરતે માજ એટલું જોયે છેડતુ હોય છે કે આ વિવેચકનું અર્થઘટન માન્ય રાખીએ તો કવિએ દૂરબીન લઈને બાજના ઉડાનનો અભ્યાસ કર્યો હશે એમ માનવું પડે! 'Wimpling' બાજની વીં આતી પાખ માટે પ્રચલિતપણે વપરાતું વિશેષણ છે પાખની ગતિ એધારો તાલ બદ્દ હોતી નથી ક્યારેક ઉતાવળી તો ક્યારેક તાલ ચૂકીને ધીમી પડતી હોય છે

આ પહેલી આઠ લીટીની શબ્દરચના પાખની ગતિનો પડઘો ઝીલતી હોય એવી છે તે કાવ્યને ફરી ફરી વાયતા વાયકને સૂઝે છે હોર્પાકિન્ને ઇરાદાપૂર્વક જ આવી શબ્દ રચના કરી હોય એમ પહેલી અને બીજી લીટીના પડોળા ઉચ્ચારવાળા ઉતાવળેળો લાઈ જતા શબ્દો અને ત્રીજીમાં ધીમેધી ઉચ્ચારાતા શબ્દોનો વિરોધ બેઠ્ઠિને માની લેવાનું મન થાય છે કવિ બાજના ઉડેલનનું સૌ દૃષ્ટ નીરખવામાં એવો તો તમભય છે કે તેનું દૃઢ્ય પાઠરીપણાથી વિમુખ થઈને ઉત્તેજઈ ગયું છે અહો! કેવી સિદ્ધિ! કેટલું સુદર પ્રભુત્વ! કવિનું દૃઢ્ય પ્રકિતલ થઈ ઉડયું છે આનંદ આણી રહ્યું છે તે આનંદ તેને ઘડીભર પોતાનું કર્તવ્ય લુલાવી દે છે, બાજે કે કવિ નિજ કર્તવ્યથી સતાતો ફરે છે, કેમકે માજના પ્રભુત્વથી તે સર્વથા અનર્થ ગયો છે 'My heart in hiding'ના અર્થ માટે પણ વિવેચકોએ કલ્પના કરી છે કે કવિદૃઢ્ય કુદરતથી વિમુખ થઈને મંતાતું ફરે છે એવો અર્થ અભિપ્રેત હશે તેવા અર્થ ઘટનનો પહેલો આઠ લીટીમાં પ્રગટ થતા કવિના ઉલ્લાસ સાથે મેળ બેસે નહિ કુદરતથી સતાતો ફરતો કવિ બાજનું મનોહર

૩૨] કવિલોક માસિક-એપ્રિલ ૧૯૭૩

ધીરુ પરીખ

નેહરુ શ્રિજ પર

ઢળી સધ્યા લોકો સજબજ ઘઈ નેડુ પુને ગયા—થોડા જેડો, અધિક મિલનો ચીવન નર્યા, ટંકેલતા છેલો (કણ કણ વૂંચુ ઇન્દ્રધનુ ત્યા!) કચહી એકાકી ડો જન જગતની ગમ્મત કરી ઉડાડે છે ચાચા?—મિય બટ્ટુ છૂમે વળી ઘણા હવાયે ભોંસાતી સતત સસનો ડેરી ધમપુ તબે ખાલી ઘીસે સંગિત તત્તપિ પુલ ઉપરે ધસે સ્નો-પોમેડે મધમલ થતી ગધ-ભગતી જરી રોચુ ત્યા તો, નિધન લગ જ કાર્યરત તે નહેરુની આ શી છવિ નયન મામે જખકતી ગ્હી પૂછી ડો દી હમ-ચમો શાત પડતો ? ફરી બેઠું દ્યા તો .

નહેરુ નામે આ પુલ ઉપર શો ઉતારે છે લોકો દિવસભરનો થા ક સઘળો!

વર્ષો પછી

કઈ કેટલા વર્ષો પછી
લઉ હાથમાં કિતાબ આ
ને ખોલતો ત્યા

યાદ ના
ક્યારે ય મહત્તુ પાન લીલુ
આજ તે બાળી સૂકી
મૂકી અને ચાદ્યુ ગયું

હું શાધવા મથતો ગુલુ તે પાન
શો બાળી મહી અટવાઉ !
ગાળી ખગગર કરતી ખરી પડી રે !
કાળી લિપિ
ગરગર કરતી ગરી પડી રે !

હિજરત પછીના ગામડે

પગલાં બધાં સામાં મળે...
એ વાટમાં એકાદ પણ આગળ જતું
પદચિહ્ન ત્યાં ભાળું નહિ !
જેવો ગતિથી જહાં નિકટ
તો લાગતું કે માર્ગ પરના
વૃક્ષ પણ સૌ ગામથી
ઝટ નીસરીને
જીવ લે શું નાસતાં ?
ગોદરે ફૂવો અવાચક.
શ્વાન ઊભાં શેરીઓમાં આરડે.
ખુદલાં મૂકીને ખારણાં નીકળી ગઈ
એ ખોલચાલોની નનામી ક્યારની !
પગ તો ગયા પણ કયાંક ઓસરીએ
પગરખાં આ પડયાં...
(માં ફાડતાં મૂંચું રડયાં..? !)
સધવાતાણા શખથી ઉતારી
હોય ફેંકી ખીજડે
ત્યમ ફરફરે...
એક ચૂંદડી...
સૂકવેલ નીચા છાપરે !

શિલ્પિનું થાનકી

પરિભ્રમણ

દ્વાર ઘરનાં બંદ હું કરતો રહું,
આઈનામાં રોજ વિસ્તરતો રહું.
હેડ હજી આવી નથી આકાશની,
હું જ મારી આંખમાં સરતો રહું.

હિંચન શી રીતે જુએ ?

પાંશવી સૌંદર્ય, શૌર્ય, પ્રવૃત્તિ, હવા, ગૌ-
રવ, પીછાંતું રૂપ—સર્વ અહીં ભેળું થયું છે;
એથી વધુ સુંદર ખીજું કંઈ કલ્પી શકાય
ખરું ? Buckle શબ્દનો અર્થ ‘ભેળું થયું
છે’ કરી શકાય, તે સાથે ‘ઉત્સાહભેર કામે
મંડી જવું’ અર્થ પણ ડોકિયું કરતો લાગે
છે. Buckleનો ધ્વનિ બાજનું સૌંદર્ય, શૌ-
ર્ય—વાતાવરણ જોડાઈને રણજણતું ધ્વાન
ખેંચે છે તેમ સૂચવે છે. આ સૌંદર્યથી પણ
ઉત્કૃષ્ટ સૌંદર્ય છે, ને છેલ્લી છ લીટીઓ તેનો
ઉલ્લેખ કરવામાં પ્રવૃત્ત છે. બાજના વિ-
જયવંતા રૂપાળા હિંચનથી કરોડગણું મોહક
જિસસનું તેજ છે. ભલે લયજનક લાગે,
પણ તેને આંખે એવું કોઈ સૌંદર્ય નથી-તેમાં
આશ્ચર્ય શું ? રોજિંદા બનાવોમાં, નાની
વિગતોમાં પણ પ્રિય જિસસનું તેજ વરતાય
જ છે ને ? મહેનતપૂર્વક ચાલીને ચાસ પા-
ડતા હળનું ધાતુનું ફળું ચમકી જાડે છે, અરે,
ઉપર રાખ વળી ગઈ હોય એવો સળગતો
દેવતા પણ સંકારાતાં બન્યો ચામડી છોલા-
ઈને ધા પડી ગયા હોય તેમ સોનેરી રાતા
રંગથી ચમકી જાડે છે !

છેલ્લી ત્રણ લીટીમાં જેઝયુઈટ પાદરી
તરીકેની કવિની જિસસપ્રીતિ અને ધાન-
મિક માન્યતાઓ વ્યક્ત થઈ છે. એક રૂપક
એવું સમજી શકાય કે હળના મહેનતપૂર્વક
ચાલીને તેજસ્વી થવાના ઉદાહરણમાં કવિ-
ની પોતાની જેઝયુઈટપંથી તરીકેની છેલ્લાં
નવ વર્ષની મહેનત અભિપ્રેત છે. નવ વર્ષ
ચાલેલી એક ધારી તપશ્ચર્યા પછી તેનો
પાદરી તરીકે સ્વીકાર થયો, તે પોતે તેજસ્વી
બન્યો. (આ કાવ્ય રચાયું તે અરસામાં જ
કવિને વિધિપૂર્વક પાદરીનું પદ આપવામાં

sprung rhythmની વિશિષ્ટતા છે. શબ્દભાર વચ્ચેના વધતાઓછા અતરને વર્ણત્રિપ્રાસ, સ્વરસામ્ય, વિવિધ ઉચ્ચારો ના ઉપયોગ વગેરેથી સંવાદિત બનાવાયું છે. Sprung rhythm આધુનિક કવિતાના speech rhythmથી શબ્દભારની મજાતરીની મળવણીમાં જ જુદું પડે છે, તે સિવાય હોપકિન્સની કવનરીતિ આધુનિક કવિઓ જેવી જ છે.

હોપકિન્સના આ કાવ્યને ખિરદાવતાં વિવેચક જોહન પિક કહે છે. 'It is indeed the achieve of, the mastery of the thing.' હોપકિન્સને બાજબા હિજનની સિદ્ધિનું જેટલું કુતૂહલ અને જેટલો આનંદ થયો તેટલાં જ કુતૂહલ અને આનંદ હોપકિન્સના વાચકને આ સોનેટના સૌદર્ય અને સિદ્ધિ માટે થાય છે. હોપકિન્સે ખ્રિજિસ્ત પર લખેલા પત્રમાં આ સોનેટનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો કે 'the best thing I ever wrote'. આ કાવ્યની સુમધુર શબ્દબાંધણી આસ્વાદ્યતાં, કવિ સાથે પદ્મીનાજીવનનું સૌદર્ય માણતા કે ધર્મચિત્તનમાં ડુબકી મારી આવતાં કેઈ પણ વાચક હોપકિન્સના કવન પર વારી મળ એમાં શી નવાઈ ?

બટુકરાય પંડ્યા

ગામમાં

વાયરે વાત ચર્ચાઈ ગઈ ગામમાં,
ફૂલની ગંધ લહેરાઈ ગઈ ગામમાં.
એમ ચિલમન ઉઠાવી લીધો એમણે,
રૂપની છાબ ઠલવાઈ ગઈ ગામમાં.
કોણ પાગલ પપીહાને છેડી ગયું ?
કંઠની આડ ફેલાઈ ગઈ ગામમાં.
ઉમ્મલર મસ્ત દીવાનગી, દરબદર-
ઠોકરો ખાઈ ખોવાઈ ગઈ ગામમાં.
મયકશીને મુખારક હતી મુફલિસી,
આખર એમ સચવાઈ ગઈ ગામમાં.
કોઈ રીન્દાના-મહેફિલથી ઊઠી ગયું,
તરસતી આંખ છલકાઈ ગઈ ગામમાં.
પાળિયે પાળિયે સ્વાન પોઢી ગયાં,
જબકતી જ્યોત છુટાઈ ગઈ ગામમાં. *

કરસનદાસ લુહાર

મારી રોાધ

મારી આંગળીએ વળગી હું મને ગોતવા રખડુ છું,
બીલરથી છું ભરચકતોયે ખાલીજેવા ખખડુ છું.—મારી
જળની મુલાકાતો બાણે હોય થતી અંગારાથી,
એમ કદી ભટકાઈ જતો હું રસ્તામાં પણ મારાથી!
તૂર્ત પછી ભાગે છે હું તો 'હું'નો પીઠા પકડે ક,
મારી આંગળીએ વળગી હું મને ગોતવા રખડુ છું!
ખરખરમાં છું કેદ સતત, મેં કંઈક મને ના છે મોહ,
હાય! અલાગી આંખો તો યે મેં જ મને ખુદ ના લોહ!
મારા હોવાની શય્યામાં હું જ નથી ને તફક ક,
મારી આંગળીએ વળગી હું મને ગોતવા રખડુ છું!

જગદીશ ત્રિવેદી

કોણ વાચા આપશે ?

ભરખભરે
પાલખામાં વાંસની પોલી અમે
બંધ આંખે શહેરની રોનક બધી નિહાળતા
ફરતા હશું—
અચાનક ક્યાંકથી ત્યારે—
ફૂલની રેશમ—સુંવાળી પાંદડી શા
કોઈના સુરભિત શ્વાસોચ્છવાસ
અમારાં અંગઅંગાંગે જશે ફરકી—
અને
ઓશીકે ખેઠા અમારા હૃદયમાં
ત્યારે થશે રણુઝણુ કવિતા તેને કહો
કાગળ ઉપર ટપકાવી લેશે કોણ ?
અમારી બંધ પાંપણને
વળગી રહેલા એક આંસુને કહોને
કોણ વાચા આપશે ?

હેમલતા ત્રિવેદી

અમે ડાળીઓનાં ગીતોને પરચ્યાં....

અમે ડાળીઓનાં ગીતોને પરચ્યાં
પણ ફૂલડાં ઊંચે ચડ્યાં રે લોલ.
અમે કેડીએ કેડીએ હાલ્યાં
પણ ઝાંખરાં ઓરાં અડ્યાં રે લોલ.
અમે પાંપણની નગરીમાં પેઠાં
પણ આંસુ થૈ બહારાં પડ્યાં રે લોલ.
અમે અંધારાં ગટ ગટ પીઘાં
પણ તેજ કુંઈ પાછાં ફર્યાં રે લોલ.
અમે કાળી કુવેલ થૈ ટૌંક્યા
પણ મો'ર તમે આંખે ના'ચ્યા રે લોલ.
અમે સાડિયાનું રૂપ ઘઈ રાયાં
પણ મોલ તમે આઘા ઊગ્યા રે લોલ.

એ સૌંદર્ય કરતાં અધિક એવા જિસસના
સૌંદર્યનું મુક્ત મને ગાન આ કાવ્યમાં થયું છે.

હોપકિન્સનાં કાવ્યોમાં ધર્મ, જિસસ-
પ્રીતિ અને કવનની વિશિષ્ટતાની ત્રિવેણી-
નો સંગમ થયો છે. જિસસદર્શનમાં કવિને
ઇશ્વરના સર્જનનો મહિમા વરતાય છે. કુદ-
રત અને તેમાં વિચરતાં ત્રાણીઓ પણ તે
મહિમાનું ગાન કરે છે. આ અસાધારણ વિ-
ષય માટે હોપકિન્સ અસાધારણપણે શબ્દો
પ્રયોગે છે અને કર્ણપ્રિય સંગીત સર્જે છે.
પહેલી લીટીમાં છેલ્લો શબ્દ તોડીને, બીજી
લીટીમાં લાંબો સમાસ બનાવીને, ach-
ieve શબ્દને ક્રિયાપદને બદલે નામ તરીકે
વાપરીને, buckle શબ્દનો ઉપયોગ શા
હશે તે સંદિગ્ધ રાખીને, sillion જેવો
બુલ્લંઘ ગયેલો શબ્દ પ્રયોજીને તે વાચકને
અર્થઘટનમાં પ્રવૃત્ત રાખે છે. દરેક શબ્દ
ફક્ત તેના અર્થ માટે જ નહિ પણ ધ્વનિ
માટેયે પસંદ કરાયો છે એવી સભાનતા કા-
વ્યને 'સાંભળાને' વાંચતા વાચકને થાય છે.
શબ્દોના અર્થ તો કાવ્યને ફરી વાંચતાં રફુટ
થાય, પણ તેનું સંગીત, તેનો લય, તરત
જ ધ્યાન ખેંચે છે.

હોપકિન્સની સાનેટરચનાં-૩ઢિગત
નથી તે દેખીતું છે. ચીલાયાલુ iambic
pentameter ની જગ્યાએ તેણે spr-
ung rhythmનો પ્રયોગ કર્યો છે. અ-
છાંદસકવિતાકરતાંનેબોલાતી ભાષા કરતાં
તે જુદો પડે છે. હંદોબદ્ધ કવિતાની જેમ
આમાં નિયમિતપણે પ્રયોજાયેલો શબ્દભાર
લીટીની ગતિને તાલબદ્ધ બનાવે છે. દરેક
લીટીમાં પદ ગમે તેટલાં હોય, પણ શબ્દ-
ભાર તો પાંચ જ છે. બે શબ્દભાર વચ્ચેનું
અંતર એક સરખું નથી હોતું તે આ

આવ્યું હતું, ત્યાં સુધી તે સાધક હતો)
આકરી સાધતાએ તેના મન ઉપર ક્યારેક
શાકનો રાખ વાળા દાઢી હોય તો પશુ
વળી પાછુ તેનું મન તે ખંખેરીને આણુ
ધર્ષ જાય, બૂખરો પડેલો દેવના સળગીને,
ધા લાગ્યો હોય તેમ, સોનેરી રાતો ધર્ષાઈ,
એમ જ કવિનું મન ઊત્તેજ્ય.

કવિ પોતાની પરિસ્થિતિનો વિચાર
કરે છે ત્યાં સાથેસાથે જિસસનો પણ નિ-
દેશ છે જિસસનું જીવન સુંદર હતુ પણ
અલિધન તો તેથી કરોડગણુ ઉત્કૃષ્ટ હતું.
જિસસનું અલિધન પ્રેમની જ્વાળાથી નિ-
સર્ગના કોઈ પણ નેજેમય સૌંદર્યથી વધુ મો-
હક બન્યું હતું જિસસને પચ્ચે ચાલવા
ફાળતો કવિ પણ તપશ્ચર્યા દ્વારા એવું સૌ-
ંદર્ય પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન છે.

હોપકિન્સનું કાવ્ય આસ્વાદના ધાર્મિક
અર્થધટન ન વિચારીએ તો કવિનું વક્તવ્ય
અધૂરું જ માણ્યું ગણાય. હમ્ફ્રી હાઉસ
નામનો ચિરચક્ર કહ્યું છે કે હોપકિન્સનાં
લખાણોમાં 'no single sentence
better explains the motive
and direction of Hopkins' life
than Man was erected to
praise.' સ્મરના ઐશ્વર્યનો, તેજોમય-
તાનો હિમાચાવાજ મનુષ્યનું સર્જન થયું
છે એમ દૃઢપણે માનતા કવિના કવનમાં
જિસસની દિવ્યતાનો, તેજોમયતાનો ઉલ્લે-
ખ હોયજ. જ્યોર્જ પ્રિન્સન કહે છે. 'Hur-
rahing, praising, glorying and
exclamation—these explain
Hopkins as a poet'. આ કાવ્યમાં
તેવાત સંવેદના સાચી કરે છે. બાજ પક્ષીના
હૃદયનના સૌંદર્યની મુક્ત મને પ્રદક્ષિ, અને

પત્તા નાયક

પ્રિયનું નામ

શુ કરું?

શુ કરવું સમજાયું નહીં એટલે

ગણું ગણું ને ભૂલી જાઉં

એવું કામ કર્યાં હતું.

પૂનમની રાતે (અમાસે તો રહેલા) આખ નીચકારતા
તારો ગણ્યા

પારિજાતની ખુટલી અધખુટલી

કળીઓ ગણી.

ખારી બહાર ટપકતા,

વર્ષાના ફોરા ગણ્યા

ચડિયાળના કાટા ખસે એ ક્ષણુ

પકડવા પ્રયત્ન કર્યો

મિનિટમા મારી આખો

કેટલી વાર પલકારે છે

એની અરીસામા ગણુતરી કરી.

પણ કશું બદલાયું નહીં.

જગ એનું એ જ

અને ફાણાર માટે સાવ ખાલી ખાલી

બાણે એકાન્તનો મોટો ઓરડો.

ત્યાં અચાનક, શુ સૂઝ્યું

મારી લાલ યેનથી (એક વાર મેં જ એને લખવા આપેલી)

પ્રિયનું નામ લખ્યું

એક વાર નહીં

એનું એ અનેક વાર

પણ આશ્ચર્ય

એ આવે અદૃશ્ય ન્હોય

મારી લિપિના મરોડ બદલાય

અક્ષરના વળાંક મરડાઈ જાય

પાણું તો-પ્રિયના હસ્તાક્ષરોમાં

વંચાય એનું બહોલુ મારું નામ!

જગદીશ ત્રિવેદી

કોણ વાચા આપશે ?

ભરખભરે
પાલખામાં વાંસની પોલી અમે
બંધ આંખે શહેરની રોનક બધી નિહાળતા
ફરતા હશું—
અચાનક ક્યાંકથી ત્યારે—
ફૂલની રેશમ-સુંવાળી પાંદડી શા
કોઈના સુરસિત શ્વાસોચ્છવાસ
અમારાં અંગઅંગાંગે જશે ફરકી—
અને
ઓશીકે ખેઠા અમારા હૃદયમાં
ત્યારે થશે રણુચણુ કવિતા તેને કહો
કાગળ ઉપર ટપકાવી લેશે કોણ ?
અમારી બંધ પાંપણને
વળગી રહેલા એક આંસુને કહોને
કોણ વાચા આપશે ?

હેમલતા ત્રિવેદી

અમે ડાળીઓનાં ગીતોને પરચ્યાં....

અમે ડાળીઓનાં ગીતોને પરચ્યાં
પણ ફૂલડાં ઊંચે ચડ્યાં રે લોલ.
અમે કેડીએ કેડીએ હાલ્યાં
પણ ઝાંખરાં ઓરાં અડ્યાં રે લોલ.
અમે પાંપણની નગરીમાં પેઠાં
પણ આંસુ થૈ બહારાં પડ્યાં રે લોલ.
અમે અંધારાં ગટ ગટ પીધાં
પણ તેજ કંઈ પાછાં ફર્યાં રે લોલ.
અમે કાળી કુવેલ થૈ ટૌંક્યા
પણ મો'ર તમે આંખે ના'ચ્યા રે લોલ.
અમે ચાડિયાનું રૂપ ઝૂંકી રાંચાં
પણ મોલ તમે આઘા ઊગ્યા રે લોલ.

એ સૌંદર્ય કરતાં અધિક એવા જિસસના
સૌંદર્યનું મુક્ત મને ગાન આ કાવ્યમાં થયું છે.

હોપકિન્સનાં કાવ્યોમાં ધર્મ, જિસસ-
પ્રીતિ અને કવનની વિશિષ્ટતાની ત્રિવેણી-
નો સંગમ થયો છે. જિસસદશનમાં કવિને
ઇશ્વરના સર્જનનો મહિમા વરતાય છે. કુદ-
રત અને તેમા વિચરતાં ગ્રાણીઓ પણ તે
મહિમાનું ગાન કરે છે. આ અસાધારણ વિ-
ષય માટે હોપકિન્સ અસાધારણપણે શબ્દો
પ્રયોગે છે અને કર્ણપ્રિય સંગીત સર્જે છે.
પહેલી લીટીમાં છેલ્લો શબ્દ તોડીને, બીજી
લીટીમાં લાંબો સમાસ બનાવીને, ach-
ieve શબ્દને ક્રિયાપદને બદલે નામ તરીકે
વાપરીને, buckle શબ્દનો ઉપયોગ શો
હશે તે સંદિગ્ધ રાખીને, sillion જેવો
જુલાર્ધ ગયેલો શબ્દ પ્રયોજીને તે વાચકને
અર્થઘટનમાં પ્રવૃત્ત રાખે છે. દરેક શબ્દ
ફક્ત તેના અર્થ માટે જ નહિ પણ ધ્વનિ
માટેયે પસંદ કરાયો છે એવી સજ્જાનતા કા-
વ્યને 'સાંભળીને' વાંચતા વાચકને થાય છે.
શબ્દોના અર્થ તો કાવ્યને ફરી વાંચતાં રફુટ
થાય, પણ તેનું સંગીત, તેનો લય, તરત
જ ધ્યાન ખેંચે છે.

હોપકિન્સની સાનેટરચના-રદ્ધિગત
નથી તે દેખીતું છે. ચીલાચાલુ iambic
pentameter ની જગ્યાએ તેણે spr-
ung rhythmનો પ્રયોગ કર્યો છે. અ-
છાંદસકવિતાકરતાંને બોલાતી ભાષા કરતાં
તે જુદો પડે છે. હંદોબદ્ધ કવિતાની જેમ
આમાં નિયમિતપણે પ્રયોજાયેલો શબ્દભાર
લીટીની ગતિને તાલબદ્ધ બનાવે છે. દરેક
લીટીમાં પદ ગમે તેટલાં હોય, પણ શબ્દ-
ભાર તો પાંચ જ છે. બે શબ્દભાર વચ્ચેનું
અંતર એક સરખું નથી હોતું તે આ

sprung rhythmની વિશિષ્ટતા છે. શબ્દભાર વચ્ચેના વધતાઓના અતરને પશુતિપ્રાસ, સ્વરસામ્ય, વિવિધ ઉચ્ચારો ના ઉપયોગ વગેરેથી સંનાદિત બનાવાયું છે. Sprung rhythm આધુનિક કવિતાના speech rhythmથી શબ્દભારની અણતરીની ગળવણીમાં જ જુદું પડે છે, તે સિવાય હોપકિન્સની કવનરીતિ આધુનિક કવિઓ જેવી જ છે.

હોપકિન્સના આ કાવ્યને ત્રિરદાવતાં વિવેક બહોળ પિકકહે છે. 'It is indeed the achieve of, the mastery of the thing.' હોપકિન્સને બાબતના ઉદ્ધયનની સિદ્ધિનું જેટલું કુતૂહલ અને જેટલો આનંદ થયો તેટલા જ કુતૂહલ અને આનંદ હોપકિન્સના વાચકને આ સોનેટના સૌદર્ય અને સિદ્ધિ માટે થાય છે. હોપકિન્સે બિન્જિસ પર લખેલા પત્રમાં આ સોનેટનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો કે 'the best thing I ever wrote'. આ કાવ્યની સુમધુર શબ્દ બાંધણી આસ્વાદ્યતા, કવિ સાથે પદ્મીનાજીરુપનનું સૌદર્ય આજ્ઞતા કેષર્મચિતનમાં દૂબકી મારી આવતાં કોઈ પણ વાચક હોપકિન્સના કવન પર વારી બંધ એમાં શી નવાઈ?

બટકરાય પંડ્યા

ગામમાં

વાયરે વાત ચર્ચાઈ ગઈ ગામમાં,
ફૂલની ગંધ લહેરાઈ ગઈ ગામમાં.
એમ ચિલમન ઉઠાવી લીધો એમણે,
રૂપની છાબ ઠલવાઈ ગઈ ગામમાં.
કોણ પાગલ પપીહાને છેડી ગયું?
કંઠની આહ ફેલાઈ ગઈ ગામમાં.
ઉમ્મર મસ્ત હીવાનગી, દરબદર-
ઠોકરો ખાઈ ખોવાઈ ગઈ ગામમાં.
મયકશોને મુખારક હતી સુફલિસી,
આખર એમ સચવાઈ ગઈ ગામમાં.
કોઈ રીઝાના-મહેફિલથી ઊઠી ગયું,
તરસતી આખ છલકાઈ ગઈ ગામમાં.
પાણિયે પાણિયે સ્વપ્ન પોલી ગયાં,
અળકતી જ્યોત ખુગાઈ ગઈ ગામમાં.

કરસનદાસ લુહાર

મારી શોધ

મારી આંજળીએ વળગી હું મને જાતવા રખડું છું,
ખીતરથી છું સરકકતોયે ખાલીજેવો ખખડું છું —મારી
જળની મુલાકાતો બાજુ હોય થતી અંગારાથી,
એમ કદી ભટકાઈ જતો હું રસ્તામાં પણ મારાથી!
પૂર્વે પછી ભાગે છે હું તો 'હું'નો પીછો પકડું છું,
મારી આંજળીએ વળગી હું મને જાતવા રખડું છું!
મારામાં છું કેદ સતત, મેં કયાય મને ના છે ખોયો,
હાય! અભાગી અખો તો યે મેં જ મને ખુદ ના જોયો!
મારા હોવાની શક્યામાં હું જ નથી ને ત્રફકું છું;
મારી આંજળીએ વળગી હું મને જાતવા રખડું છું!

એક ગીત...!

કે મને પાણીની જેમ કોઈ સ્પર્શે!
આસપાસ દર્પણનો આભાસી તડકો
તું સૂરજના હોવાની ધારણા,
લાગણીનું રણમાં ચણાતું મકાન
પારદર્શકતા સગપણનાં ખારણાં,
પડછાતી દૂરતા નેવાંની ધારમાં
ને ધોધમાર રોજ કોઈ વરસે...
કે મને પાણીની જેમ કોઈ સ્પર્શે!
રોજરોજ આંખનું મળવાનાં પક્ષીઓ
ઈચ્છાનું આલ લઈ આવતાં,
આપણા સંબંધ, સખી! એવાં કહેવાય
જાણે શીર્ષક વિનાની કોઈ વારતા,
એકાદી આંગળીને બંસી બનાવી
કોઈ કૂંડો તો ચોકુળ સળવળશે...
કે મને પાણીની જેમ કોઈ સ્પર્શે!

નિરંજન બટ્ટ

ગઝલ

સૂક્ષ્મ જવામાં તમને જોકે શાણપણ હતું.
કિન્તુ બધામાં હોય એ મારામાં કયાં હતું?
મારા વિશેનાં સૂચનો મળતાં રહ્યાં મને;
એકાદ કહેણ એમના ખારામાં કયાં હતું?
એવી રીતે ઊડ્યા કરી ભ્રમણાની ચકલીઓ,
અવકાશમાં ખોવાયું એ માળામાં કયાં હતું?
ઘુમરાયાં કરી એમના હોવાની ધૂમરીઓ,
છાતીના વમળ જેવું સમંદરમાં કયાં હતું?
ટોળું બનીને ફરતો રહ્યો હું શહેરમાં
હું ઘર, નગર, ગલી હતો; એકાન્ત કયાં હતું?

વૈશાખી રાત

આ વૈશાખી રાત નથી ખૂટતી.
આ તારાની વાત નથી ખૂટતી.
આંખોમાં ધૂમરાતો રાતદિન રે'છ
કોક છોકા અભાવનો ઓળો,
એવી તો મતિ મૂંઝાઈ જાય ત્યારે
કે ભીજતો આતમાનો ખોળો.
ગ્રધર્ષની જેમ મને કરકોલી ખાય
એવી પીડાની વાત નથી છૂટતી
આ વૈશાખી રાત નથી ખૂટતી.
એકલાં ખેચેન ચાહીં આશકું છું રોજ,
નથી ભીની લહર કોઈ શ્વાસમાં
સહરાની જેમ માટું અંગ અંગ સળંગે
ને આંખાનાં ઝાડ એના વાસમાં
તડકાના ઝાગરના માછલાના મંત્રમાંથી
છાયાની પ્રીત નથી તૂટતી
આ વૈશાખી રાત નથી ખૂટતી.
રાખા છે આંખ કોરી કોરી જો નીંદર
ત્યાં સપનાં રંગીને સાત લાવે
આંખોની પાછળનાં વેદનાનાં પૂર
મહીં ધુબકાવા એક જણ આવે
ઘરતી ગગન બધું ફૂલ ફૂલ થાય
એકે અહીંયાં વસંત નથી ફૂટતી
આ વૈશાખી રાત નથી ખૂટતી.

વિજેગણ ચૂડની કથા

પુષ્કર ચંદરવાકર

દત્તકથાનુ આ કથાતત્ત્વ છે.

ઝોખા ખરડાની રાજકુમારી અમીઅલ નામના વણિકપુત્ર સાથે-કદાચ મનોયુત્ત હોય-માળપણથી સહચાર કેળવી પોતાના પિયરમા દિવનો પ્યતીત કરતી અનેનાન પણથી સાધ લેછરેલ, તેથી સહચારમાથી પ્રીતિ મળાણી મોટા થતા ત્રણ તેમ તેમ વચાયેલ બી વૃક્ષમા પરિણમ્યુ, અનેદ્વેત માથી અદ્વેત સધાયુ

રાજકુમારી વયમા આવી લમ્બો સમય થયો અને કુટુમ્બપાદા અનુસાર ઝોખા ખરડાના કોષ્ટ રાજકુમાર સાથે રાજકુમારી નુ વેવિશાળ થયું ચોરીએ ચડી ચાર ફેરા ફરી, પણ વણિકપુત્ર અમીઅલ સાથેની પ્રીતિપ્રાદ તેા અકસ્મત રૂડી તે રૂડી જ રાજકુમારીએ અમીઅલને સાથે આવવાનુ નો તનુ દીધુ, અને અમીઅલ ગ્રાપ્તપણે રાજકુમારી સાથે ઝોખા ખરડાના રાજકુમારના નગરમા ગયો ત્યા એક માલણુને સાધી તેની સાથે તે રહેવા લાગ્યો, પોતાની નાત જાતને છુપાવીને અત્યત ગ્રાપ્તપણે !

રાજકુમારીએ પતિ પાસેજાહાનુ કાંઠયુ કે પોતાનુ એક મન અધૂરુ છે, તે પૂરું કરવા એકાતવાસમા રહેવુ જોઈએ, તેથી પોતે છએક માસ સુધી એકલી મહેલમા રહેશે તેની આ મામણી મુજમ રાજકુમારેનગર બહાર એક મહેલમા રહેવાની જોડવણ કરી

હવે રાજકુમારીએ આ કથની અમીઅનને પહોચાની કરી, અને રાજમહેલે મોડી રાતે આવવા માટે તેને ઇજ્જત દીધુ અમીઅલ દર રાતે રાજકુમારીને

વિજેગણ ચૂડના દુહા

સ પુષ્કર ચંદરવાકર

[ક્રિમામવેશ માટે જુઓ સ્પર્શનેા અધ્યયેખ]

ચૂડ કે' છે

અનને ઝાટ ન નાગે, કળજગ હોય ફૂડો,
સિદ્ધિ યેા આખે શાણુ લા I, રસ ખગાડે સૂડો,
રસ ખગડે સૂડો તે રસ પાટો ધિયો,
અને સુહાગી સજણુ, લગી જ ગિયો!
મુદી બાગે નારે, માડવો મુટો,
ચૂડ કે',

અનને ઝાટ ન લાગે, કળજગ હોય ફૂડો,
સિ યેા આખે શાણુ લાગે, રસ ખગાડે સૂડો!

ચૂડ વિચારે છે કે બહેને તમે તેવો કળજગ બેઠો હોય પણ અમી અલ રૂપી કચનને કહી ચ કાટ ન લાગે સિદ્ધિયો આખા આખાની એક જાત સૂડો શુક સમાન દેખાવે ખરું પણ એક રહસ્ય નહિ તે પખી, અહીં અનધિકારીના અર્થમા મૂડી ભરના-જુલારના દાણની દનવી કરી ઉપર રીના હોવા કરી કોઈ પવિત્ર કાર્યથી ઉપાસના કરવાનો ભાવ આ પંક્તિમા લાગે છે

(૨)

ચૂડ કે' છે

સજણુ, ઘેરો સામટો, વૈયુ ઘોડે વળે,
કાળજ અમાડુ કણસણ, એમા એક એક ચાચુ ભરે!
ચાચુ ભરે ને કરે છ જોગ, કાપે માગ કાળજની કે',
પછી નિહાળવી વાટ ને નેપુલા ઝરે,
ચૂડ કે',

નજણુ, ઘેરો સામટો, વૈયુ ઘોડે વળે!

વૈયુ ઘોડે વળે વેદનાના વૈયા ટોળે વળી કાળજનુ કણસણ યોચના લાગે અથ છે

(૩)

ચૂડ કે' છે

માજ પડે ને સજણુ સાભરે, મને મારે પ્રેડેના બાણુ,
છાતીમા અમને શેલ દિયે, વીધાણુ પડય ને પ્રાણુ!

વીંધાણું પંડચ અને પ્રાણુ, તે અરધીએ,
અને કલેબં લીધાં સજણાએ લરખી,
મધદરિયે વિશવાહે વા'ણુ!

ચૂડ કે',

સાંજ પડે ને સજણ સાંભરે, મને મારે પ્રેહના ખાણુ !

અરધીએ : (વીંધાયેલ પંડચ અને પ્રાણુથી) શોભીએ.

(૪)

ચૂડ કે' છે :

સજણાએ સાંકળું ચડાવિયું, મારો પડોશ ઉજડ થિયો,
કાળા માથાનો માનવી, માયા લગાડી ગિયો,
માયા લગાડી ગિયો, તે ક્યારે ?
પાંચ દિ' પડોશમાં રહી ગિયો જ્યારે,
ઝળુંબ્યો આંખો, વેડયા વિનાનો રિયો,

ચૂડ કે',

સજણાએ સાંકળું ચડાવિયું, મારો પડોશ ઉજડ થિયો !

સાંકળું ચડાવિયું : દ્વાર દઈ દીધાં.

(૫)

ચૂડ કે' છે :

સજણ ગિયા ને શેરીઓ રહી, ઊડવા લાગી ખેપ,
ઊડવા લાગી ખેપ તે ઝારા ઝરે !
અને અંતરની વાદળી, સૂકા સરવર ભરે,
તૂટી ગઈ પાળ, નીર ગયા વહી,
ચૂડ કે',

સજણ ગિયા ને શેરીઓ રહી, ઊડવા લાગી ખેપ !

ખેપ : ખેપટ (કાઠિ.) ધૂળ. ઊડવા લાગી ખેપ : ધૂળની આંધી ચડી છે.

(૬)

ચૂડ કે' છે :

સજણ તમારી શેરીએ, અમે ગળીને ખાતર થિયા;
હેતુ હતા ઈ હાલ્યા ગિયા, ઘાયલ ઘીરે રિયા !
ઘાયલ ઘીરે રિયા તે અણોહરા,
અને નાખવા ખાણુ ને કાઢવા કાળજ સોંસરા !
આવો સુહાગી સજણા, અમે વેણે વળૂંલાઈ રિયા,

મળવા આવે છે અને રાજકુંવરી સાથે પ્રે-
મથી રાત્રીઓ ગાળે છે. રાજકુંવરીના રાજ-
વંશી પ્રેમનો અધિકારી બનેલ અમીઅલ
પછી તો દરરોજ રાત્રે રાજકુમારીના
મહેલે જાય છે અને પ્રભાતે ઊઠીને પાછો
પોતાના નિવાસસ્થાને પહોંચી જાય છે.
નિરંતર આમ ચાલ્યા જ કરે છે.

એક રાત્રે રાજકુમાર નગરચર્યા જોવા
નીકળ્યો છે ત્યારે રાજકુંવરીના મહેલમાં તેણે
ઝળહળતા દીવા જોયા અને મહેલમાંથી
પરપુરુષનો અવાજ સાંભળ્યો. આથી રાજ-
કુમારને શંકા જાય છે કે મહેલમાં કયો
પરપુરુષ હશે? ત્યારે તો રાજકુમાર કોઈ
નિર્ણય લેતો નથી. ગમ ખાઈને તે પાછો
ચાલ્યો જાય છે.

ખીજ દિવસે સવારે રાજકુમાર મહેલે
આવે છે અને પૃચ્છા કરતાં કરતાં વાતનો
તાગ મેળવે છે. રાજકુમારી અમીઅલ સા-
થેની પ્રીતની વાત કરે છે અને કબૂલે છે
છે કે રાતે તે જ પુરુષ તેની સાથે રહે છે.
રાજકુમાર, આથી, રોષે ભરાઈને રાજ-
કુમારીની હત્યા કરે છે અને રાજકુમારીના
મૃત દેહને નગરની બહાર કોઈ અવાવરું
વાવમાં પધરાવી દે છે. આ ઘટના સાવ યુવ
રાખવા માટેના પ્રયત્નો કરવામાં આવે છે.

પણ રોજ રાત પડે છે અને નિત્યક્રમ
પ્રમાણે અમીઅલ મહેલમાં રાજકુમારી
સાથે પ્રણયમાં મસ્ત રહે છે. રાજકુમારી
ચૂડ બની પ્રેતાત્માના સ્વરૂપે અમીઅલ
સાથે કાળ નિર્ગમે છે. કદીક અમીઅલની
વાટ જોતી ચૂડ ઝરખે ઊભી જોવા મળે,
તો કદીક હિંડોળા ખાટે. આમ, રાજ-
કુમારીની હત્યાથી અજ્ઞાત અમીઅલ પ્રેત
સાથે રાત્રી ગાળી વહેલી સવારે માલણના

ધરે પહેલી જાય છે. થોડા સમય સુધી તે આ ક્રમ અખંડિતપણે ચાલ્યો.

પણ નગરમાં ધીરે ધીરે રાજકુમારીની હાયાના સમાચાર પ્રસરવા લાગ્યા માલજીના કાને પણ વાત આવી. અમીઅલને જાણવા મળ્યું કે રાજકુમારીની હત્યા થઈ છે. આથી તે મુંઝવણમાં મુકાયો તેણે માલજીની સલાહ લીધી તો માલજી કહે 'પ્રેત હોય એનો પડછાયો ન હોય' માટે રાજકુમારીનો પડછાયો પડે છે કે નહિ તેની ખાતરી કરજે.'

અમીઅલ મહેલે આવે છે અને રાજકુમારીના પડછાયો માટે ઝીણી નજરે શોધ કરે છે, પણ અમીઅલને રાજકુમારીનો પડછાયો જોવા મળતો નથી. તે ફરી જીએ છે અને તેને ખાતરી થાય છે કે રાજકુમારી માનવરૂપે નથી; પણ પ્રેતાત્મારૂપે જ તેને હજેમજે છે.

આથી તે વહેલી સવારે માલજીના ઘેર આવી બધી વાત કરે છે, ત્યારે માલજી અમીઅલને પ્રેતાત્માથી મુક્ત થવા ગિરનારના ક્ષેત્રક જોગંદરના ઘરે જવાનું કહે છે. અને અમીઅલ ચૂકી બેસવા માટે નગર છોડી ગિરનાર ભણી ચાલ્યો જાય છે.

રાજમહેલે રાત પડે છે રાજકુમારી ચૂક બની ઝરખે આવી અમીઅલની વાત જીએ છે. પરંતુ અમીઅલ તો આવતો જ નથી. અને અમીઅલની વાત જોવામાં આખી રાત્રી પસાર થઈ જાય છે. આમ, વાત જોતા જોતા રાજકુમારીએ વિરહમા ઠીક નાત્રીઓ ગાળી નાખી તે આકુળચાકુળ ગમે છે. તેના હૈયામાં કંઈક અમંગળ શક્તિએ ની ભરતી આવવા લાગી છે. ક્યારેક મનમાં

ચૂક કે',

સજણ તમારી ચેરીએ, અમે ગળીને ખાતર થિયા!

ગળીને ખાતર થિયા : ગળિયું ખાતર એના મૂળ પદાર્થને મિથવી દે છે તેમ અમે અમારા વ્યક્તિત્વનો ત્યાગ કરી તમારામથ બની ગયાં. હેતુ હેતુલા, હેતવાળા.

(૭)

ચૂક કે' છે :

આના મુહામી મજણા, બહાલમ કરીએ વાતડિયુ, લાખા લાખા દિવસો, મારે વેરણુ રાતડિયુ!

મગ વેરણુ રાતડિયુ ને દોષલા ના'ડા,

તમુ બિના મારે લોહીઉકાળા!

આજ પડોર અંગમા, મારે ફરતી સારડિયુ,

ચૂક કે',

અમે મુહામી સજણા, બહાલમ કરીએ વાતડિયુ!

(૮)

ચૂક કે' છે.

ગત અંધારી ને મેવલા ઝરે, હાક લાગી હૈયે,

અધમચ મેલ્યા અમુને એકલા; મારા સજણુ ઉછળીઆ,

ઉછળ્યા મજણુ, કરી ગયા કેર!

હાલતી વેળાના દઈ ગયા ઝેર!

દઈ ગયા ઝેર તે હાલતા ફરે,

ગત અંધારી ને મેવલા ઝરે, હાક વાળી હૈયે!

(૯)

ચૂક કે' છે :

મજણુ ઝાપે, અમે ચેરીએ, વચમા વણુલાઈ રિયા,

સજણુ લોભી, અમે લાલચુ, અમથુ અબોલા રિયા!

અમથા અબોલા રિયા, તે તમે,

અને લાલો ગલાલ ઉડાડવી અમે,

મેળણુ નાખીએ દુધમા, જામે જબ્બર દહી,

ચૂક કે',

સજણુ ઝાપે, અમે ચેરીએ, વચમાં વણુલાઈ રિયા!

'અમથા અબોલા', 'ઉડાડવી અમે' અમથા અમથા અબોલા વચ.

વચ ચાલો, હવે સમાધાન કરીએ, સુલાહ ઉડાડીને.

(૧૦)

ચૂડ કે' છે :

સજણ સપને આવિયા, મારે પ્રીતને પીડા થઈ,
વિરહે ઝૂરું એકલી, જળ ભરવાને ગઈ!
જળ ભરવાને ગઈ તે મોરી સહી,
અને ગિયા નમેરા ને એકલી રઈ!
મોરલી માથે મણુઝર આવે, સજણ આવે નઈ,

ચૂડ કે',

સજણ સપને આવિયા, મારે પ્રીતને પીડા થઈ!

‘મોરલી માથે...આવે નઈ’ : ગારુડી મોરલી વગાડે ત્યારે નાગ દોડતો આવે, પણ મોરી વિરહ મોરલીનો સાહ સાંભળી સજણ આવતો નથી.

(૧૧)

ચૂડ કે' છે :

સજણ સપને આવિયા, ઉરે ભરાવી બાથ,
જાગીને જોઉં તો જાતા રિયા, પલંગે પછાડું હાથ !
પલંગે પછાડું હાથ, તે કાંઈ ના ભાળું,
અને વહાલા સજણા માટે, જોખલે આંસૂં ઢાળું!
આદર્યા કામ તો અધૂરા રિયા.

ચૂડ કે',

સજણ સપને આવિયા, કે ઉરે ભરાવી બાથ !

(૧૨)

ચૂડ કે' છે :

સજણ અમારા દુશમન થિયા, વેરીએ સળગાવ્યા વન,
રાત્રે નાવે નીંદરા, દિયે ભાવે ના અંન!
દિયે ભાવે ના અંન, તે આમ કાં કરે ?
અને સજણ શીદને રૂઠ્યા ફરે!
સુકાણા શરીર, તલખતું તન!

ચૂડ કે',

સજણ અમારા દુશમન થિયા, વેરીએ સળગાવ્યા વન !

વિભાસે છે કે અમીઅલ મારા ચૂડ-દેહને
પામી ગયો હશે? તો શું તે મારાથી ભયન
ભીત બનીને પલાયન થઈ ગયો હશે? આવી
આવી અમંગળ અને અપશુકનિયાળ શંકા-
ઓ કરતી ચૂડ ઘણી વખતે પોતાનો વાંકકાઢે
છે, અને અમીઅલને બિરદાવતી હોય છે:
‘કંચનને કાટ ન લાગે, કળજગ હોય ફૂડા,’

અમીઅલ સળજન છે. તે કંચન સમાન
છે, તો તેને ગમે તેવા ફૂડા કળિયુગમાં કાટ
ન લાગે! આમ સ્વ-ઉક્તિઓથી તે આશ્વા-
સન લે છે, નિસાસા પણ નાખે છે અને વિ-
રહથી પીડાતી ચૂડ કયાંક વિરહની વેદનાને
તો કયાંક ઉપદેશને છકડિયા દુહામાં-દોઢિયા
દુહામાં-મદતી બળ છે. દરેક છકડિયો દુહો
‘ચૂડ કે’ છે’ના સંબોધનથી પ્રારંભને પામે છે.

આમ તો છકડિયો દુહો મધ્યકાલીન
સાહિત્યમાં પદ્યબંધ તરીકે મહત્વનું સ્થાન
પામેલ છે. ચારણ કવિ ઇસરદાસે ‘હાલાં
જાલાં રા કુંડલિયા’ અને કવિ આસોજી-
એ ‘કુંડળિયા જસરાજ હરધોળાણિ રા’
છકડિયા દુહામાં જ રચ્યા છે.

‘સ્વજનને નિદેશીને આવા સંખ્યાબંધ
ગવાતા દોઢીઆ દુહાને હું એકેક ‘લિરીક’
કહું છું.’* દરેકે દરેક છ પંક્તિનો આ પદ્ય-
બંધ સ્વયં સંપૂર્ણ છે. તે છ પંક્તિમાં જ
ભાવને, ભિન્નિ, સંવેદનાને ને લાગણીને
જેટલી પાંખો પહોળી કરવી હોય તેટલી
પહોળી કરી, પોતાની જાતને પૂર્ણપણે
પ્રગટાવે છે. માટે તે દરેકદરેક દુહો એક
ભિન્નિકાવ્ય બને છે.

આ દુહામાં છ પંક્તિઓ હોય છે માટે

* ‘લોકસાહિત્યનું સમાલોચન,’ શ્રી ઝવેર-
ચંદ મેઘાણી (૧૯૪૬, પૃ. ૧૮૧)

...કહીયો દુહો કહેવાયો છે. ખીજ પકિતનું
 છેલ્લું પદ ત્રીજામાં દોહરાય છે, જેવડય છે,
 દોહરાય છે માટે તે દોહરિયો દુહો પણ કહેવાયો
 અને દુહાના માપમા તે પ્રકારના જ દોહામાં
 સીથી વધુ પકિતઓ છે તેથી તે દુહો રાજ-
 સ્થાનમાં 'ખડોદોહો' નામ-સંજ્ઞાને પામેયો છે.

આમ, આ ગીતકથાએ (વેલેકે) કાવતો,
 ધ્વનંધ ઝાતી લીધો છે.

(૧૩)

ચૂડ કે' છે :

સજણ મળનાવીને ચાલિયા, જેમ હિંદવાણે ડોળી,
 ચાખ્યોમાધી અમી ઝરે, જેમ વાવલની ઝાળી !
 વાય ની ઝાળી તે ટપટપ ચૂલે.

મન, સાજણ પતી રૂંદો રૂંદ !

ખડ મી ચેડ ન મૂઝવી પૂળી

ચૂડ કે',

મજા, સળગાવીને ચાલિયા, જેન હિંદવાણે ડોળી !

(૧૪)

ચૂડ કે' છે :

મન કુએ ચૂંકું નાખિયુ, ડંવાડે રવાડે રેખ,
 અગ ઉપર થઈને હાલિ ગ્યા, લગો દઈ ગયા ભેખ !

બડે દઈ ગયા ભેખ તે કીરો,

અને મજાગુ બેકલા મૂકી ગંધો !

ગિય મજાગુ મનમા બાધી ટેક,

ચૂડ કે',

મજાગુએ ચૂંકું નાખિયુ, ડંવાડે રવાડે રેખ !

સજણે ચૂંકું ચૂકું દઈ દીક ને એની ચામ મમડી છે રવાડેરવાડે.

(૧૫)

ચૂડ કે' છે :

મજાગુ પયારી સાંકડી, સુવાનો ને સ્વાદ,

હેયેહેયુ મેળવયુ, જેમ લોહું મેળવે લૂહાર !

લોહું મેળવે લૂહાર, સંકેલી સામઠું,

અને કાયા વગી ગઈ અમારી કામઠું !

ગિસાણા સજણા, રૂંદિયો પાડે માદ,

ચૂડ કે',

મજાગુ પયારી સાંકડી, સુવાનો ને સ્વાદ !

(ચાલુ)

તાલ દ્રુત હાદરા - મધ્ય લય

કયાંય

વાયરે એનો આછરતો હિલ્લોળ.

ਅੜਕੇ

વાયરે એનો આછરતો હિલ્લોળ.

વંટાળિયે કીધાં વેગળાં

વહી જાય તે અપાઠ ઠરેણ.

ખડાડની પેલી પાર આંધેરાં આલમમાં પળે

વાયરે એનો આછરતો હિલ્લોળ.

ਸੇ ਮ ਮ ਪ ਫੁ ਪੁ	ਫੁ ਪੁ - - -	ਸੇ ਮ ਮ ਪ ਫੁ ਪੁ	ਪੁ - - -
ਐ ਕ ਲ ਮਾ ਹੀ -	ਭੀ - - - ਲੁ	ਐ ਕ ਲ ਮਾ ਹੀ -	ਭੀ - - - ਲੁ
ਫੁ ਫੁ ਫੁ ਫੁ ਪੁ	ਨ ਨ ਨ ਨ ਫੁ	ਐ ਐ ਐ ਐ ਨ	ਐ ਐ ਐ ਐ ਨ
ਘੁ ਓ ਠੀ ਪੇ ਠੀ -	ਮ ਕ ਆ ਏ ਹ -	ਆ ਠ ਮ ਪ ਫੁ	ਘਾ ਘ ਏ ਐ ਠੀ -
ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ	ਐ - - - ਲੁ	ਸੇ ਮ ਮ ਪ ਫੁ ਪੁ	ਫੁ ਫੁ - - -
ਐ ਐ ਐ ਐ ਫਿ -	ਫੀ - - - ਲੁ	ਐ ਕ ਲ ਮਾ ਹੀ -	ਭੀ - - - ਲੁ
ਸੇ ਮ ਮ ਪ ਫੁ ਪੁ	ਪੁ - - - ਫੁ	ਸੇ ਮ ਮ ਪ ਫੁ	ਫੁ ਫੁ - - -
ਐ ਕ ਲ ਮਾ ਹੀ -	ਭੀ - - - ਲੁ	ਐ ਐ ਐ ਐ ਠੀ -	ਭੀ ਠੀ - - -
ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ	ਫੁ ਫੁ - - -	ਫੁ ਫੁ ਨ ਫੁ	ਐ ਐ ਐ ਐ ਨ
ਐ ਐ ਐ ਐ ਠੀ -	ਐ ਠੀ - - -	ਫੁ ਫੁ ਨ ਫਿ ਐ	ਐ ਐ ਐ ਐ ਫੁ -
ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ	ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ	ਐ ਐ ਨ ਫੁ ਪੁ	ਐ ਐ ਐ ਮ ਪੁ -
ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ	ਮ ਐ ਓ ਮ ਐ	ਐ ਨ ਐ ਐ ਐ	ਐ ਓ ਐ ਮ ਐ -
ਐ ਐ ਐ ਮ ਪੁ -	ਫੁ ਪੁ - x x x	ਐ ਐ ਨ ਐ ਐ ਐ	ਐ ਐ
ਐ ਐ ਐ ਐ ਐ -	ਐ ਠੀ - x x x	ਐ ਐ ਨ ਐ ਐ ਐ	ਐ ਐ ਨ ਐ ਐ ਐ

જાહેર મારો જોલ, એક જાહેર જોલ, પાકની મેલી પાટ આદીરા.....જાહેર મારો જોલ

[illegible]

ସ୍ୱାଧୀନତା ଆନ୍ଦୋଳନ,.....

¶ વિશ્વ આત્મરૂપ છે એટલું જ નહિ પણ આત્મા વિશ્વરૂપ છે એમ કવિને દેખાતું જોઈએ. પૂર્ણિમાના ચંદ્રના દર્શનથી તો તેના હૃદયસસુદ્રમાં ભરતી આવવી જ જોઈએ. પણ પૂર્ણિમા ન હોય ત્યારે તેના હૃદયને ઓટ ન લાગવી જોઈએ. અમાસના ગાઠ અંધકારમાં આકાશ વાદળાંથી ઘેરાયેલું હોય ત્યારે પણ ચંદ્રદર્શનનો આનંદ તેને થવો જોઈએ. જેનો આનંદ બહારની દુનિયા સાથે સંકળાયેલો છે તે કવિ નથી. કવિ આત્મનિષ્ઠ હોય; કવિ સ્વયંભૂ હોય. પામર દુનિયા વિષયસુખમાં રાચે છે; કવિ આત્માનંદમાં ડોકે છે. લોકોને ભોજનનો આનંદ; કવિને આનંદનું ભોજન. કવિ સંયમનો પણ સંયમ છે અને તેથી જ સ્વતંત્રતાની સ્વતંત્રતા છે. ટેનિસને વહેતા ઝરણામાં આત્માનું અમરત્વ જોયું, કારણ અમરત્વનું ઝરણું તેને પોતાના આત્મામાં દેખાતું હતું. કવિ વિશ્વસ્રાટ હોય છે; કારણ તે હૃદયસ્રાટ હોય છે.

Contributed by

Messrs Calico Dyeing & Printing Mills Pr. Ltd.

41 E Ambedkar Road, Industrial Estate, Lalbag, Bombay-12

સ્નોસેમ ઇન્ડિયા લિમિટેડ

સિમેન્ટનાં અવનવાં ઉત્પાદનો બનાવનાર

હવે ભારતમાં રજૂ કરે છે

સુપર સ્નોસેમ

નવીન, વિશેષ મુશોભન કરતું વોટરપ્રૂફ સિમેન્ટ કેટિગ.

સ્નોસેમથી બહારની બાંત મુશોભિત થતી, પરંતુ સુપર સ્નોસેમ થી બાંત એથી ય વધુ સુંદર થાય છે.

વોટર પ્રૂફ :

સુપર સ્નોસેમનું નિર્માણ સફેદ પોર્ટલેન્ડ સિમેન્ટ પર આધારિત છે. એટલે જ તે પ્લાસ્ટર સાથે એકરસ થઈને ઉમારનને પાણી તેમજ ભેજથી બચાવે છે. તે કિમ્પ્રી બેન્ડ નથી તેમજ તેની પેપરીઓ ખરી પડતી નથી અને તેના પડ બિતરી બતાવે નથી.

લગાડ

સુપર સ્નોસેમ પર તાપ વરસાદ કે ધૂળની બહાર થતી નથી. એટલે સ્નોસેમ ફિનિશ બીજા પાત્ર તથા તે લગાડે છે.

ધાર્શિકાય :

સુપર સ્નોસેમના પેંડ ફિનિશની વાળનીને બાળતી કામગીરી તેને ફરીફરીને ફેરિને સફેદ રાખી રાખે છે.

કિફાયતી

સુપર સ્નોસેમ નવીન ફોર્મ્યુલાથી તૈયાર થયેલ છે. તેથી વધુ સરળતાથી લગાડી શકાય છે, તેમજ વધુ બચતી મુશાઈ બચે છે. મજૂરીને જાતે અને લાંબા સમય દરિ એટલે કામગીરી સ્નોસેમ જ બચાવવાનું થાય છે.

ગોળી વિવિધતા

સુપર સ્નોસેમ જુદાજુદા ૨૧ બ્રાન્ડ, વાપરવા માટે તૈયાર રાખેલો બતાવે છે.

સ્નોસેમ ઇન્ડિયા લિમિટેડ
કલિકત્ત અરોહણિયે,
કલિકત્ત હાઉસ, હોમ રોડ,
પો. બોક્સ નં. ૧૦૦, મુંબઈ-૨.

સુપર સ્નોસેમ ૫૦કી ૭૫ કેલો ૧૨૫કી
થાકન પાછાં તરીકે ફિનિશિંગ સફેદ
સિમેન્ટ વાપરવામાં આવે છે.

એલિમ બેન્ડ : કલિકત્ત નિર્માણ લિમિટેડ, મુંબઈ, દિલ્લી, બ્રહ્મપુર, મદ્રાસ, બેંગલોર આમદાવાદ.

વિવિધ વિજાપાઠ કુષ્ઠાધાર, (સોલ)

૯. ૧૯૨૨માં ત્રેવીસ વર્ષની ઉંમરે કાવાબાતા (જે નોબેલ પારિતોષિક વિજેતા બપાની સાહિત્યકારે હમણાં આત્મકથા કરી)એ એક વાર્તાસંગ્રહ પ્રગટ કર્યો. આ વાર્તાસંગ્રહે તેમને બપાનીઝ સાહિત્યમાં ગૌરવભેર પ્રવેશ કરાવ્યો. તેમણે થોડાં વર્ષો ‘સાહિત્યમાં સામાજિક આક્રોશ નહિ પણ કાવ્યમયતા’ની ચળવળમાં ભાગ લીધો. આ ચળવળના પુરસ્કર્તાઓ એમ માનતા કે બપાનીઝ સાહિત્યમાં જીવનની ભિન્ન, જીવનની ગંધ અને જીવનના વિવિધ ધ્વનિ વ્યક્ત થવા જોઈએ. આ દિવસોમાં કાવાબાતાએ જર્મન સર-રિયાકિઝમ, ફ્રૂચરિઝમ અને જેઈમ્સ બૉર્જસના સ્ટ્રીમ ઓફ કૉન્શયસનેસ સાથે અખતરા કર્યા.

પણ તેમને લાગ્યું કે ‘જ્યાં બપાનીઝ જીવનનાં મૂળ નથી તેવા જીવનનાં ઉછીનાં લીધેલાં મહોરાંથી સાહિત્યકૃતિ રચી ન શકાય.’ આ મંથન પાંચેક વર્ષ ચાલ્યું અને ૧૯૩૪માં પશ્ચિમના આધુનિકતાવાદનો ત્યાગ કર્યો. તેમણે કહ્યું કે હું તો એશિયન લેખક છું. એશિયામાં હું જીવ્યો છું. ‘એશિયાના પ્રશિષ્ટ ગ્રંથો હનિયાનું સર્વોત્તમ સાહિત્ય છે. મારે મન બૌદ્ધ ધર્મગ્રંથો અને કથાઓનું બહુ મોટું મૂલ્ય છે. હું આ ગ્રંથોનો ખાસ કરીને ધર્મગ્રંથો તરીકે આદર કરતો નથી પણ સાહિત્યિક દર્શનો અને કલ્પનાચિત્રો તરીકે આદર કરું છું.’

વાડીલાલ ડગલી

(અનુસંધાન આગલી પૂર્તિથી)

‘વિષાદની રો ન વસેત માણવી!’

સ્થૂળ પ્રણયમાં સૂક્ષ્મ તરફની ગતિ અને તે દ્વારા દિવ્ય તેના આલેખ એમની કાવ્યગત પ્રણય વિભાવનાનો વિકાસ ચલે છે. આલેખ આત્મા હસ્તમ માનવ્યને ઝંખે તેમાં નવાઈ શી? માનવ્ય માટું જગવ્યું’ કહી ‘હૃદય ભક્તિની આસ્તથી બળે’ રે એ ‘પ્રણય-સિદ્ધિ છે મૈત્રીમાં’ એમ અનુભવે છે.

પ્રકૃતિમાંથી પુષ્પોએ એમને ખૂબ આકર્ષ્યા છે. કોકિલા શી વાર એમને માટે ભગ્નિત ઝંખતા હોયનું પ્રતીક બનીને આવે, આથી જ ‘કોકિલાને-૧’માં કહે છે:

ટીકી આંખે કોકિલા ક્યાં બેઠી તું ?

હોય નીડે મમ્મ મૂખી ગઈ તું :

‘કોભગ્નિ ? કોભગ્નિ ? કોભગ્નિ ?...’

હોયની એ કોકિલાને ઉડાડું’

પ્રકૃતિના કોઈ પણ તત્ત્વમાં કે દશ્યમાં એ પોતાના મનોજગતનું આરોપણ કરી કૃતિને ક્યારેક ભિન્નગર્ભે તો બહુધા વિચાર-મણે બનાવે છે. પ્રકૃતિનાં સુંદર દશ્યો પણ એઓ પ્રાસાદિક માનીમાં ખડાં કરે છે ત્યારે કાન્ત-કલાપીની યાદ આપી ભય છે:

‘આકાશે છે તારકો, બારી ખંડાર

શાંત સ્વપ્નોમાં ડૂબ્યાં છે તુપાર:’

ટૂંકાં વાક્યોથી શિષ્ટ બાનીમાં એ તાંડવ દશ્ય બેઠું કરી શકે છે: વળીએ વજ્ર ફેંક્યું ? ઉદ્ધિધ શું બિમટયો ? રાંખ ફૂંક્યા સમીરે ? તટયો ગ્વાલાસુખી શું ? રિપુદલ દમવા ચકવર્તી પધારે ?’

એમણે મુક્તકો, લાંબાં કાવ્યો, સૌનેટ અને ગીત રચ્યાં છે. એમનાં મુક્તકો જેટલાં ચોટદાર છે તેટલાં જ ચોટ વગરનાં છે એમનાં ગીતો. ગીતોમાં ખાસ નવાનમેય દાખવ્યો ન હોવા છતાં ય ‘અનેકરૂપિણી’ જેવું શુભબંકીના લયમાં યડકાતી પદાવલિનું પ્રયોગાત્મક ગીત એ દષ્ટિએ જોવા જેવું છે. ‘યોગાસસ’ કે ‘જીર્ણ આ હૃદય ભીતર’ જેવાં સદૃશ સૌનેટની સંખ્યા એમના કાવ્ય-રાશિમાં આંગળીને વેટે ગણાય તેટલી. સૌનેટની સ્વરૂપગત સંમિષ્ટતાને આનંદ એમની રચનામાંથી ક્વચિત જ પામી શકાય છે. એમણે આપેલા અનુવાદોમાં ગ્રીક, એંગ્રેજ, પોલિશ કાવ્યો ને સંસ્કૃત ‘ઋતુસંહાર’માંથી ગ્રીષ્મ અને વસંતના કેટલાક શ્લોકોને સમાવેશ થાય છે. આ અનુવાદોની પસંદગીમાં કવિની શુભ અને સૌંદર્ય દષ્ટિનાં જ દર્શન થાય છે.

છંદો તરફ નજર કરીશું તો જણાશે કે એમણે કૃષ્ણભતિ, દ્રુતવિલંબિત, પુષ્પિતાગ્રા, રથોક્ત્તા, શાસિની, હરિણી, મંદાકાંતા; શિખરિણી, પૃથ્વી, શાર્દૂલ, વસંતતિલકા, સ્મધરા, શુભબંકી, વગેરે અનેક છંદો સફળતાથી અને સરળતાથી પ્રયોજ્યા છે. એમાંય કૃષ્ણભતિ, દ્રુતવિલંબિત, હરિણી, શાર્દૂલ અને શુભ

બંકીમાં એમની હંદશક્તિનો સારો પરિચય થાય છે તો સ્મધરા જેવામાં એમની મુસ્કેલીઓ પણ કળાયા વગર રહેતી નથી.

અલંકારોમાં એમણે સ્વભાવાક્તિ, ઉપમા, રૂપક, વ્યાજ-સ્મૃતિ, ઉપરેક્ષા, શ્લેષ, યમક, વર્ણસંગાદ વગેરેનો ઉપયોગ કર્યો છે. શ્લેષ, યમક અને વર્ણસંગાદમાં એમનાં ક્તમ ઉદાહરણો મળે છે. ‘તારો કળો હૃદયનો સહકાર પૂરું’માં સહકાર (=આપો અને સાધો)નો શ્લેષ તો ‘દમતોયો અમ દેહ આવડો ?’ માં આવડો (=આટલા બધા અને નાના અમથા)નો શ્લેષ ચોટદાર છે. વ્યંજન પ્રાસ કરતાં ય સ્વરપ્રાસ એમની પંક્તિઓમાં વધુ સૌંદર્ય સર્જે છે તેનો આસ્વાદ ‘પારેવડું ગરીબડું રડતું ધવાયું’ કે ‘જેણે ફરી ફરી ધરી કણ ભૂખ લાંગી’ જેવી પંક્તિઓમાં માણી શકાય છે.

આઝાદીની લડતની પરોક્ષ અસર ક્રીડતું વતનપ્રેમનું કાવ્ય ‘ધરિત્રી’ એમણે આપ્યું છે તો વિશ્વપ્રેમનો ધ્વનિ પ્રગટ કરતું ‘પૃથ્વીને’ પણ આપ્યું છે. એક રીતે ત્રીશીના વાસ્તવવાદથી શુદ્ધ કવિતા તરફની એમની ગતિ નેંધપાત્ર છે તો ખીલ બાળતું નેંધતું જોધએ કે અનેક રથોએ એ પ્રાયોગિક દશામાંથી બહાર આવી નથી. લાવની સચ્ચાઈ એમની અભિવ્યક્તિમાં હૃદયસ્પર્શીતા લાવે છે, પણ કેટલીયે વાર એ કલામયતાના ઉખરમાં જ અટવાઈ પડે છે. એમને પણ આનું સતત ભાન રહ્યા જ કર્યું છે તે એમણે પોતાની હસ્તપ્રતોમાં કરેલા સુધારા-વધારા-ધટાડા અને નેંધિા પરથી પામી શકાય છે. ઉમારાંકર નેશી પરના એક પત્રમાં તો એમણે લખેલું: ‘There is yet the agony of unwritten poems.’ તો વળી ખીલ એક પત્રમાં લખે છે: ‘I have no ambition to be claimed a poet.’ આમ છતાં એમની કૃતિઓમાં જે અથાક કવિકર્મ છે, પ્રેરણાનો જે નોરદાર ધક્કો છે, અંગતમાંથી બિનંગત તરફનો જે ઝાક છે તે એમને સાચા કવિપદના અધિકારી તો બનાવે જ છે. વિવિધ વિષયો, દેશપરદેશના સંદર્ભો અને વિશાળ ભાવવિશ્વ એમની બહુશ્રુતતા અને વિકસિત વિચારપિંડનું પારખું કરાવી આપે છે.

એમણે કાવ્યની ઈખારતના પણ પ્રયોગો કર્યા છે. એક જ છંદમાં ચાલી આવતી કૃતિમાં અંતે ખીલે છંદ, ચતિભંગ અને પંક્તિ-ભંગનાં ઉદાહરણો તો ખરાં જ, કવડી (ખોપરી) અને ‘સાગરા’ જેવા મરાડી રાખ્દો, પ્રથમ શ્રુતિ અધ્યાહૃત હોય તેવા (ક)સુમ, (ક)દંધિ, (અ)નુભવ, (અ)થવા, (આ)કપેણ વગેરે રાખ્દોને છટ-થી થએલા ઉપયોગ, ત્રણ પંક્તિના શ્લોકનું આકર્ષણ, ‘મૌન’ જેવી કૃતિમાં હરિણીના ખીલ ચતિ પછી બે ગુરુનું ઉમેરણ પ્રત્યયને છટો પાડી ખીલ પંક્તિમાં લઈ જવા, વગેરેની સામે અભિવ્યક્તિની નવીનતા પણ ધ્યાન ખેંચે છે:

‘હૃદયતલને દાર કાંસી અકારણ તોડવાં ?

મરુભૂમિ તણા પાતાલો તે દ્રવે જલથી કદી ?’ કે

‘ઉકેલી પોથી મેં સૃજનતણી તારા રિમત થઈ,’

જે કવિને તાન છે પણ સમ કયાંય નથી, જેમાં કેવળ ઉદ્ધમ-
 છે, આશ્વાસ નથી, તેનું કવિત્વ ઉચ્ચ કાવ્યની શ્રેણીમાં સ્થાયી
 રહી શકે નહીં. આખરે કયાંક એ આપણને પહોંચાડશે એ
 વિશ્વાસે જ આપણે આપણા ચિરબ્યસ્ત સંસારની બહાર નીકળીને
 કવિની સાથે યાત્રા કરીએ છીએ. પુષ્પિત પથે ચઢીને જો એ
 એકાએક એકાદ શૂન્ય ગહવરની ધારે લાવીને આપણને છોડી
 દે તો એ વિશ્વાસઘાતક જ કહેવાય. આથી કેઈ કવિનું કાવ્ય
 વાંચતી વેળાએ આપણે આ બે પ્રશ્નો પૂછીએ: એનેા પૂર્વમેધ
 આપણને બહાર કયાં લઈ જાય છે? એનેા ઉત્તરમેધ કયા
 સિદ્ધદ્વારની સન્મુખ લાવીને આપણને ઉપસ્થિત કરે છે?

સ્વીન્દ્રનાથ ઠાકુર
 (નવવર્ષા)

(અનુસંધાન આગલી પૂર્તિથી)

‘વિભાદની રોં ન વસંત માણી!’

સ્થૂળ પ્રણયમાં સૂક્ષ્મ તરફની ગતિ અને તે દ્વારા દિવ્ય તેનો આલેખ એમની કાવ્યગત પ્રણય વિભાવનાનો ‘વિકાસ’ રહે છે. આવો આત્મા હરહમ માનવ્યને ઝંખે તેમાં નવાઈ શી? ‘માનવ્ય માત્રે જગવ્યું’ કહી ‘હૃદય ભક્તિની આરતી બળે’ ‘હૃદયે’ ‘પ્રણય-સિદ્ધિ છે મૈત્રીમાં’ એમ અનુભવે છે.

પ્રકૃતિમાંથી પુષ્પોએ એમને ખૂબ આકર્ષ્યા છે. કોકિલા છૂી વાર એમને માટે ભગ્નતિ ઝંખતા હોવાનું પ્રતીક બનીને આવે . આથી જ ‘કોકિલાને-૧’માં કહે છે :

ટોચી આંખે કોકિલા ક્યાં બેસી તું?

હૈયા નીડે પ્રસન્ન મૂકી ગઈ તું :

‘કોભમિ? કોભમિ? કોભમિ?...’

‘હૈયાની એ કોકિલાને ઉડાડું’

કૃતિના કોઈ પણ તત્ત્વમાં કે દશ્યમાં એ પોતાના મનોજગતનું આરોપણ કરી કૃતિને ક્યારેક ભિન્નિર્ગતે તો બહુધા વિચાર-ખેલે બનાવે છે. પ્રકૃતિનાં સુંદર દશ્યો પણ એઓ પ્રાસાદિક માનીમાં ખડાં કરે છે ત્યારે કાન્ત-કલાપીની યાદ આપી ભય છે :

‘આકાશે છે તારકો, બારી ખંડાર

શાંત સ્વપ્નોમાં દૂખ્યાં છે તુબાર :’

દૂકાં વાક્યોથી શિષ્ટ બાનીમાં એ તાંડવ દશ્ય બળું કરી શકે છે : વળીએ વળૂ ફેંકયું? કંઈધિ શું ભમટયો? રાંખ ઝૂંક્યા સમારે? ઘટયો જ્વાલામુખી શું? રિપુદલ દમવા ચક્રવર્તી પધારે?’

એમણે મુક્તકો, લાંબાં કાવ્યો, સૉનેટ અને ગીત રચ્યાં છે. એમનાં મુક્તકો જેટલાં ચોટદાર છે તેટલાં જ ચોટ વગરનાં છે એમનાં ગીતો. ગીતોમાં ખાસ નવાનમેષ દાખવ્યો ન હોવા છતાં ય ‘અનેકરૂપિણી’ જેવું શુભગંકીના લયમાં યડકતી પદાવલિનું પ્રયોગાત્મક ગીત એ દષ્ટિએ જોવા જેવું છે. ‘પેગાસસ’ કે ‘જીઈશ આ હૃદય ભીતર’ જેવાં સફળ સૉનેટની સંખ્યા એમના કાવ્ય-રાશિમાં આંગળીને વેઠે ગણાય તેટલી. સૉનેટની સ્વરૂપગત સંસ્થિષ્ટતાને આનંદ એમની રચનામાંથી ક્વચિત જ પામી શકાય છે. એમણે આપેલા અનુવાદોમાં ગ્રીક, ઍંગ્રેજ, પોલિશ કાવ્યો ને સંસ્કૃત ‘ઋતુસંહાર’માંથી ગ્રીષ્મ અને વસંતના કેટલાક શ્લોકોનો સમાવેશ થાય છે. આ અનુવાદોની પરંદગીમાં કવિની શુભ અને સૌદર્ય દષ્ટિનાં જ દર્શન થાય છે.

છંદો તરફ નજર કરીશું તો જણાશે કે એમણે કપ્જભતિ, દ્રુતવિલંબિત, પુષ્પિતામ્ર, રથેશ્વતા, શાલિની, હરિણી, મંદાકાંતા, શિખરિણી, પૃથ્વી, શાર્દૂલ, વસંતતિલકા, સઘરા, શુભગંકી, વગેરે અનેક છંદો સફળતાથી અને સરળતાથી પ્રયોજ્યા છે. એમાંય કપ્જભતિ, દ્રુતવિલંબિત, હરિણી, શાર્દૂલ અને શુભ-

ગંકીમાં એમની હંદશક્તિનો સારો પરિચય થાય છે તો સઘરા જેવામાં એમની મુસ્કેલીઓ પણ કળાયા વગર રહેતી નથી.

અલંકારોમાં એમણે સ્વભાવોક્તિ, ઉપમા, રૂપક, વ્યાજ-સ્તુતિ, ઉત્પ્રેક્ષા, શ્લેષ, યમક, વર્ણસંગાદ વગેરેનો ઉપયોગ કર્યો છે. શ્લેષ, યમક અને વર્ણસંગાદમાં એમનાં લતમ કદાહરણો મળે છે. ‘તારો ફળો હૃદયનો સહકાર પૂણું’માં સહકાર (=આંખો અને સાથ)નો શ્લેષ તો ‘દમતો રો અમ દેહ આવડો?’ માં આવડો (=આટલા બધા અને નાના અમથા)નો શ્લેષ ચોટદાર છે. વ્યંજન પ્રાસ કરતાં ય સ્વરપ્રાસ એમની પંક્તિઓમાં વધુ સૌદર્ય સર્જે છે તેનો આસ્વાદ ‘પારેવડું ગરીબડું રડતું ધવાયું’ કે ‘જેણે ફરી ફરી ધરી કણ બૂખ ભાંગી’ જેવી પંક્તિઓમાં માણી શકાય છે.

આઝાદીની લડતની પરોક્ષ અસર ક્રીલતું વતનપ્રેમનું કાવ્ય ‘ધરિત્રી’ એમણે આપ્યું છે તો વિશ્વપ્રેમનો ધ્વનિ પ્રગટ કરતું ‘પૃથ્વીને’ પણ આપ્યું છે. એક રીતે ત્રીશીના વારંતવવાદથી શુદ્ધ કવિતા તરફની એમની ગતિ નોંધપાત્ર છે તો ખીજી બાજુ નોંધવું જોઈએ કે અનેક સ્થળે એ પ્રાયોગિક દશામાંથી બહાર આવી નથી. ભાવની સચ્ચાઈ એમની અભિવ્યક્તિમાં હૃદયસ્પર્શીતા લાવે છે, પણ કેટલીયે વાર એ કલામયતાના ઉગરમાં જ અટવાઈ પડે છે. એમને પણ આનું સતત ભાન રહ્યા જ ક્યું છે તે એમણે પોતાની હસ્તપ્રતોમાં કરેલા સુધારા-વધારા-ઘટાડા અને નોંધો પરથી પામી શકાય છે. ઉમારાકર જોશી પરના એક પત્રમાં તો એમણે લખેલું : ‘There is yet the agony of unwritten poems.’ તો વળી ખીજ એક પત્રમાં લખે છે : ‘I have no ambition to be claimed a poet.’ આમ છતાં એમની કૃતિઓમાં જે અચાક કવિકર્મ છે, પ્રેરણાનો જે જોરદાર ધક્કો છે, અંગતમાંથી બિનંગત તરફનો જે ઝાક છે તે એમને સાચા કવિપદના અધિકારી તો બનાવે જ છે. વિવિધ વિષયો, દેશપરદેશના સંદર્ભો અને વિશાળ ભાવવિશ્વ એમની બહુશ્રુતતા અને વિકસિત વિચારપિડનું પારણું કરાવી આપે છે.

એમણે કાવ્યની ઈષારતના પણ પ્રયોગો કર્યા છે. એક જ છંદમાં ચાલી આવતી કૃતિમાં અંતે ખીજો છંદ, ચતિભંગ અને પંક્તિ-ભંગનાં કદાહરણો તો ખરાં જ, કવડી (ખોપરી) અને ‘સાગરા’ જેવા મરાઠી શબ્દો, પ્રથમ શ્રુતિ અધ્યાહુત હોય તેવા (ક)સુમ, (હ)હધિ, (અ)નુભવ, (અ)યવા, (આ)કપેણે વગેરે શબ્દોનો છટ-થી યએલો ઉપયોગ, ત્રણ પંક્તિના શ્લોકનું આકર્ષણ, ‘મીન’ જેવી કૃતિમાં હરિણીના ખીજ ચતિ પછી બે ગુરુતું ઉમેરણ પ્રત્યયને છૂટોપાડી ખીજ પંક્તિમાં લઈ જવા, વગેરેની સામે અભિવ્યક્તિની નવીનતા પણ ધ્યાન ખેંચે છે :

‘હૃદયતલને દારૂ કાંસી અકારણ

મરેભૂમિ તણા પાતાલો તે દ્રવે જ

‘કેકેલી પોથી મેં સૃજનતાણી તારા

આવી સુખળ કવિત્વશક્તિ ધરાવનાર કવિને ૧૯મી મે ૧૯
પંખા રોજ સુબાઈમાં આપઘાત કરેલા પડયો એ કઈ નિર્બળ પણ
હશે કે કાકા કાલેલકર આ આત્મહત્યા વિષે લખતાં સમાજ પ્રત્યે
નોં રોષ પ્રગટ કરે છે કે 'હરેક આત્મહત્યા એ સમાજની નાલાયકી
સિદ્ધ કરતો હરાવ છે' ત્યારે આપણને લાગે કે સમાજને એની
ખોટ સ્વાલી હશે કે કેમ પણ કાવ્યસાહિત્યમાં તો એમની ખોટ
જરૂર આઘાતક નીવડી છે, અને તેથી અકાળે ચાલી ગયેલી થો

તાની બહેનને કહેશોને લખાએવી એમની અતિપ્રસિદ્ધ
પ્રશસ્તિની અંતિમ એ પંક્તિઓ એમના જ કાવ્યસર્જનની
વસતે ખીણખીણ થતી ખરી પડેલી એમની જીવનકળી વિશે
ત્યત હરુણાર્દ્ર બાવે હવ્યાસાઈ નય છે:

'સુકોમળી ફેહકણી અરે અરે
વસતની ફૂંક મહા ખરી પડી!'

-ધીરુ

સ્વપ્ન પ્રયાણ

હરિગપદ મ મદ

દરની પર જન્મ માનવ
પરિતીનીજ ફેર નહાંતરે?

ફાર ૩૮૩/૧૨

રામપૂર

મમદાપુર

સ્વર્ગરથે પોતાના કાવ્યસાહિતા અગ્રપૃષ્ઠ મઠિ સ્વહસ્તે તૈયાર કરેલા આલેખ

પ્રફલ્લચૂતાહ્નુરતીક્ષ્ણસાયકો
દ્વિરેખમાલાવિલ્લસદ્નુર્ગુણઃ ।
મનાંસિ મેતું સુરતપ્રસન્નિનાં
વસન્તયોદ્ધા સમુપાગતઃ પ્રિયે ॥૧॥

દ્રુમાઃ સપુષ્પાઃ સલિલં સપદ્મં
સ્ત્રિયઃ સકામાઃ પવનઃ સુગન્ધિઃ ।
સુલાઃ પ્રવોષા દિવસાશ્વ રમ્યાઃ
સર્વે પ્રિયે ચાક્ષરં વસન્તે ॥૨॥

ઋતુસંહારઃ કવિ કાલિદાસ

પૂઠા પરનું ચિત્ર વસંત વાસુદેવ સ્માર્ત

દ્વિરેક્ષની હાર તણી ધનુર્ગુણ
અને ખીલી આત્રકળી તણાં શર
લઈ, પ્રિયે, શેય વસંત વીર આ
સર છ કામાતુર ચિત્ત બેઠવા.

વૃક્ષો કુસુમે, જળ પંકજેથી
રત્યાર્ય રામા, મરુતો સુગંધી
સુખી દિનાન્તો, દિવસો સુચારુ-
પ્રિયે, વિશેષાં વિલસે વસંતે.

અનુ૦ ધીરુ પરીખ

‘કવિલોક’ સામયિક અંગેની માહિતી

[ધ રનિસ્ક્રેશન ઓફ ન્યુસપેપર્સ (સેન્ટ્રલ) રૂલ્સ, ૧૯૫૬ અન્વયે (ફોર્મ નં. ૪, રૂલ નં ૮)]

- ૧ પ્રકાશન સ્થળઃ કુમાર કાર્યાલય લિમિ૦ ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ-૧
- ૨ પ્રકાશન સમયઃ દ્વિમાસિક, દર બીજા મહિનાની છેલ્લી તારીખે
- ૩ મુદ્રકનું નામઃ અચુભાઈ રાવત; રાષ્ટ્રીયતાઃ ભારતીય; સરનામુંઃ કુમાર કાર્યાલય લિમિ૦ ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ-૧
- ૪ પ્રકાશકનું નામઃ અચુભાઈ રાવત; રાષ્ટ્રીયતાઃ ભારતીય; સરનામુંઃ કુમાર કાર્યાલય લિમિ૦ ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ-૧
- ૫ સંપાદકોનાં નામઃ (૧) રાજેન્દ્ર શાહ; રાષ્ટ્રીયતાઃ ભારતીય; સરનામુંઃ ૧૦૬/૪ મણિભવન ભુલેશ્વર, મુંબઈ-૨
(૨) અચુભાઈ રાવત; રાષ્ટ્રીયતાઃ ભારતીય; સરનામુંઃ ૧૪૫૪ રાયપુર, અમદાવાદ-૧
- ૬ માલિક કે માલિકોનાં નામ-સરનામાંઃ ભૂપતભાઈ વસા, જગન્નાથ ડૉક્ટર, મહેન્દ્ર ભગત, રાજેન્દ્ર શાહ, સુધીર દેસાઈ, અનિલ શેઠ, સુરેન્દ્ર વઝીલ, ૩૮૦ ગિરગામ રોડ, ઠાકુરદ્વાર, મુંબઈ-૨
- હું અચુભાઈ રાવત આથી નહિર કરું છું કે ઉપર જણાવેલી વિગતો મારી વધુમાં વધુ નહીં અને સમજ મુજબ સાચી છે.

અચુભાઈ રાવત

રામમોહનરાય જસવંતરાય દેસાઈ

૧-૬-૧૮૭૩

અવસાન : ૧૧-૮-૧૯૫૦

કવિતા એ ક્રાન્તદર્શન કરતા કવિનું કાર્ય છે. એ જગતના સામાન્ય વ્યવહારથી ઉપરની વસ્તુ છે. જીવનમાં સક્રિય થતી એક નવી શક્તિ છે. સૌન્દર્ય એ એનું પ્રખર શસ્ત્ર છે, સત્ય એનું કવચ છે. જીવનના પ્રવાહમાં તે ઊતરે છે, જીવનની નસેનસમાં તે પ્રસરે છે અને પોતાની ગૂઢ ગતિથી અને પ્રકટ મોહિનીથી જીવનને ઊર્ધ્વ રસની, ઊર્ધ્વ આનંદની દીક્ષા અને સિદ્ધિ આપે છે.

સુન્દરમ

Bijali

Badal

N. L. Mehta Cinema Enterprises Private Limited
BOMBAY

ગુજરાતી કવિતાનું ઋતુપત્ર - ગ્રીષ્મ - વિક્રમ સંવત ૨૦૨૯ - પરંપરિત અંક ૯૩ - દ્વિતીય અંક ૨૧

મે-જૂન ઈ. ૧૯૭૩

કાવ્ય

રાજેન્દ્ર શાહ	૫૦	નીલાંજના
રાજેન્દ્ર શાહ	૫૦	સ્થામ
ઉશનસ્	૫૧	વસંતપ્રભાત
મનસુખ વાઘેલા	૫૧	ગઝલ
હરીન્દ્ર દવે	૫૨	વેદના
મહેશ પ્રજ્ઞપ્રતિ	૫૨	ગઝલ
જયન્ત પાઠક	૫૩	વાઘ
પન્ના નાયક	૫૩	હાથમાં ગગન
હેમન્ત દેસાઈ	૫૪	કાગ
ડૉ. અશરફ ડબ્બાવાલા	૫૪	ગઝલ
ધીરુ પરીખ	૫૫	એક સિનિકની સ્વગતોક્તિ
જટિલ	૫૬	ગઝલ
લગ્નવતીકુમાર શર્મા	૫૭	એક જ રહેરમાં
જયેન્દ્ર મહેતા	૫૭	તણુ હાર્પિકું
રામચંદ્ર બ. પટેલ	૫૮	એક સમી સાંજે
હેમલતા ત્રિવેદી	૫૮	નેજવાની છાપરી બાંધી જીરે
પ્રબોધ જોશી	૫૯	હરી ધાર્યું
શિશિપત્ન ચાનકી	૫૯	સાંસ્પર્શ, સ્વાસ્થ્ય
પ્રિયવદન શેઠ	૬૦	સ્થામલા હિલ
બાદલ	૬૧	રાજવણુનો પત્ર
કમલ વૈદ્ય	૬૨	પ્રાર્થના
ચીમન પુરોહિત	૬૩	સંભવના ચોપટ
બુધ્ધર ચંદરવાકર	૬૪	વિજેગણ ચૂંટના દુહા
ધીરુ પરીખ	૬૮	ગ્રીષ્મ

ગદ્ય

રામધારીસિંહ દિનકર	૪૯	પ્રેરણા • પરિશ્રમ • પ્રયોગ
રજનીકાન્ત જોશી	૫૦	દિનકરની કાવ્યલુચિ

ચિત્રસૂચિ

પૂકા પર: ગ્રીષ્મ (વાસુદેવ સ્માર્ત); શ્રી રામ-
મોહનરાયના હસ્તાક્ષરમાં સૌનેટ; શ્રી રામ-
મોહનરાય જસવંતરાય દેસાઈ, શ્રી દિનકર;
વગડાનું સૌન્દર્ય: હિમતલાલ શાહ

¶ ‘કવિલોક’ દ્વિમાસિક વર્ષની છ ઋતુમાં દર બે
માસે—ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ,
ઓક્ટોબર ને ડિસેમ્બર માસના અંતમાં પ્રકટ
યાય છે. ¶ વાર્ષિક દેશમાં રૂ. ૬, પરદેશમાં રૂ.
૧૦ થા પા. રૂ. અમેરિકામાં રૂ. ૧૫ થા ડૉ. ૨;
વિદ્યાર્થીઓ માટે અર્ધવાર્ષિક લવાજમની સગ-
વડ રૂ. ૩; છટક નકલનો રૂ. ૧. ¶ લેખકોને
કૃતિ વિષેના નિર્ણય જાણુવા અથવા અસ્વીકૃત
કૃતિ પાછી મેળવવા ચોતાનું સરનામું કરેલું તથા
પૂરું પોસ્ટેજ ચોડેલું કાર્ડ કેકવર મોકલવા વિનંતિ
છે. ¶ કૃતિઓ તથા લવાજમ મોકલવાનાં સ્થળ:
‘કવિલોક’ C/o લિપિની પ્રિન્ટરી, ૩૮૦ ગિર-
ગામ રોડ, ઠાકુરદાર, મુંબાઈ-૨; ચા કુમાર કાર્યા-
લય લિમિ. દ્વારા, ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ-૧.

તંત્રીઓ: રાજેન્દ્ર શાહ અને બચુભાઈ રાવત
સહયોગ: જયંત પારેખ અને ધીરુભાઈ પરીખ

લવાજમ ભરવાનાં અન્ય સ્થળ
ત્રિપાઠી પ્રા. લિ. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબાઈ-૨

વીનસ સર્પિસ્ક્રપ્શન એજન્સી
શામસદન ૧લે માળે બાસ્કરભાગે લેન
ગામદેવી મુંબાઈ ૭

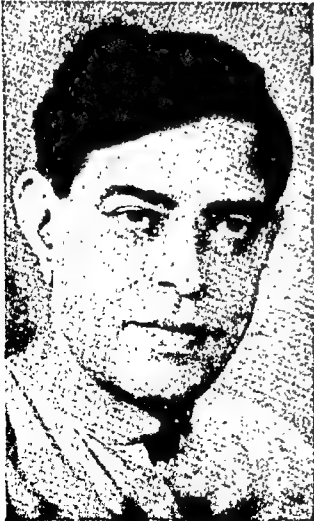
એલ. કે. મેઘાણી • ૧૪ અમરતલા સ્ટ્રીટ
કલકત્તા ૧

મુદ્રક અને પ્રકાશક: બચુભાઈ રાવત
કુમાર પ્રિન્ટરી • ૧૪૫૪ રાયપુર • અમદાવાદ-૧

ભાગ ૪૬૧૮

ઘેરી શ્યેખા, સલિલ વિપુલા, દિલ કાલિન્દી મોહી,
 તીરેકુંભે, કુસુમિત બીબી, રમ્ય માન્દિર સૌંદે,
 પુણ્ય સ્થાને, પ્રણય સદને, 'ગીતગોવિન્દ' ફરે,
 મૂલનાં લાડિલાલે, 'સમલ ભૂમિ' લેણે, દૂર આદિ વીરસરેણે.
 મિરજે નેણે, સમગ્ર બદને, કુદ્દ શો પ્રેમલેણે,
 ભૂલી દેખી સદગ્ર ભિજ-ને લલ્યે સમાભયે પેણે!
 ભાસે પત્ની પ્રિય, દારી ઉરે ઉંડી અદૈત મૂર્તિ,
 સદામાં સ્થિર જાણે, પરિમલ મધુરી, - ^{માત} ~~કુમળ~~ની પ્રીતિપૂર્તિ!
 દોળે સ્વામી, ગલ પ્રિયતમાને જા - આ કંઠ લાલી,
 દાદાં જોણે જગપુનીત, ને પ્રાપ્તે આત્મભયેલે,
 પ્રરી જોણે અનુલિત કલા, - વિશ્વકેરી વિભૂતિ,
 એકુંકે પત્યેરેઈ પ્રિય તણી પ્રતિમા, દિવ્ય રમેરે મુંદેલી!
 સમૃદ્ધિ પ્રાપ્તેજાણી, અણગણ વિભવો, 'લખત લઉંસ' કયાં જી
 ભજયું દેસર્વ જાણે, 'પ્રણય અમરનું સંગે-આ રજુ' લોયે)

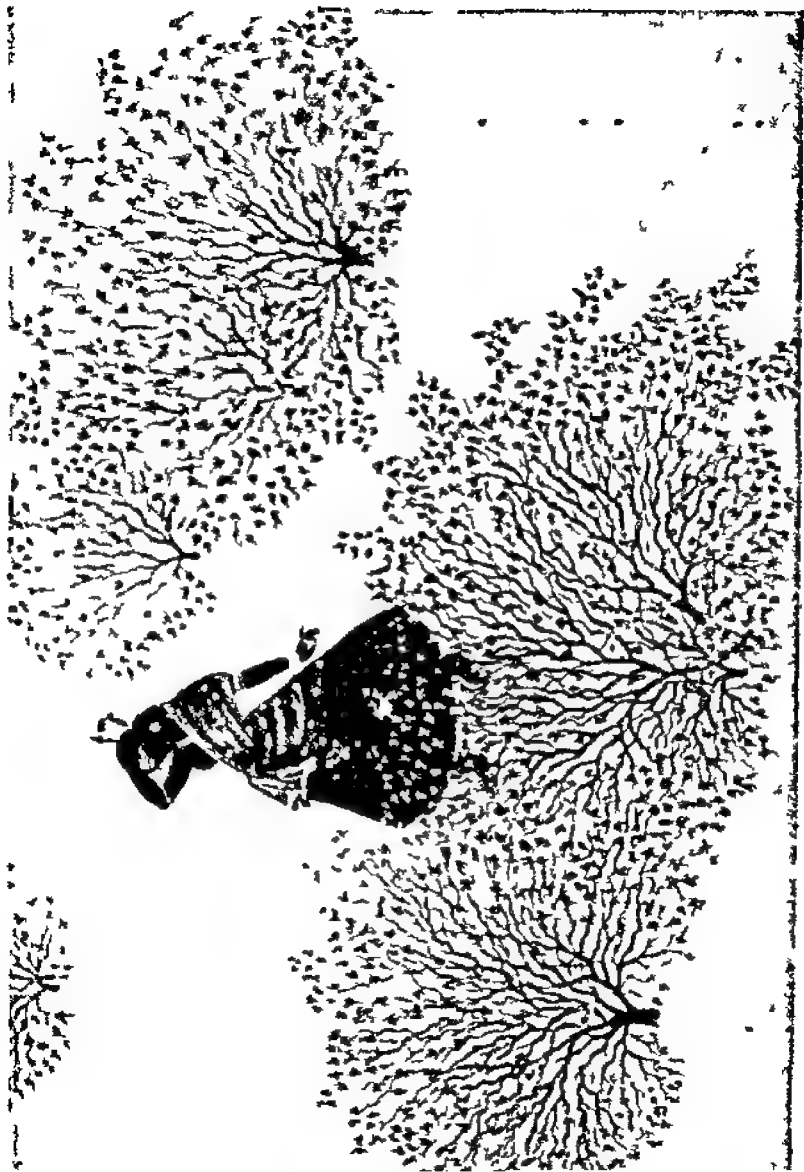
ભારતીય જ્ઞાનપીઠના
પારિતોષિકથી પુરસ્કૃત
હિન્દીના કવિ દિનકર

રામમોહનરાય જસવંતરાય દેસાઈ

જન્મ: ૨૫-૯-૧૮૭૩

અવસાન: ૧૧-૮-૧૯૫૦

ધગડાનું સૌન્દર્ય (ચિત્રકાર હિમતલાલ શાહ)

ગ્રીષ્મ • વિ. સં. ૨૦૨૯

કવિત્વોક

મે-જૂન • ઈ. ૧૯૭૩

। ॐ વાઙ્ મેમનસિ પ્રતિષ્ઠિતા મનો મે વાચિ પ્રતિષ્ઠિતં આવિર્ભાવીર્મં રધિ ।

પ્રેરણા • પરિશ્રમ • પ્રયોગ

કૃતાની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો કાવ્યસર્જનનાં બે સોપાન હોય છે. પહેલું સોપાન પ્રેરણાનું અને બીજું રચનાનું. પ્રેરણાનો સંબંધ શિક્ષણ, સંસ્કાર તથા ભાવુકતાની સાથે હોય છે, અને જે વ્યક્તિમાં ભાવુકતા અને કવિતાના સંસ્કાર હોય છે એને કાવ્ય-સર્જનની પ્રેરણા થાય એ અત્યંત સ્વાભાવિક છે. તેમ છતાં માત્ર પ્રેરણા જાગવાથી કોઈ વ્યક્તિ કવિ થઈ શકતી નથી. એણે એ પ્રેરણાઓને એ રીતે વ્યક્ત કરવાની હોય છે કે કવિતાનું વાચન શ્રવણ કરનારના હૃદયમાં એવી જ પ્રેરણા ઉત્પન્ન થાય. પ્રેરણાનું ઉદ્ભવસ્થાન સંસ્કાર અને રચનાનું પરિશ્રમ તથા મહાવરો હોય છે. જેને આપણે કવિની સાધના કહીએ છીએ તે આ મહાવરો સિવાય અન્ય કશું નથી. મહાવરાને કારણે જ આપણે જે અનુભવ કરીએ છીએ એને અનુરૂપ અભિવ્યક્તિ આપી શકીએ છીએ. પરંતુ જ્યારે કવિ એમ અનુમાન કરી લે છે કે યુવાનીનો આવેશ એ જ સૌથી મોટી કવિતા છે તથા પરિશ્રમથી દૂર રહી એ આવેશને પંપાળતા રહીએ ત્યારે સાહિત્યમાં અર્થની તુલનામાં અનર્થોના દાખલાઓ જ વિશેષ પ્રસ્તુત થતા હોય છે. શેરિડને ક્યાંક કહ્યું છે કે જે સાહિત્ય અધ્યયન માટે સરળ લાગે છે એની રચના પાછળ સખત પરિશ્રમ કરવો પડ્યો હોય છે. એટલા માટે જે સાહિત્યનું અધ્યયન કઠિન છે એના માટે સામાન્ય નિયમ એ જ છે કે એની રચના ઘણી જ સરળતાથી કરવામાં આવી હોય છે. મોટાભાગના પ્રયોગવાદીઓ પર મારો એ આક્ષેપ છે કે તેઓ પોતાની મહેનત બચાવવા વાચકોની મુશ્કેલીઓ વધારી રહ્યા છે.

રામધારીસિંહ 'દિનકર'

‘દિનકર’ની કાવ્યદ્યુતિ

રજનીકાન્ત જોશી

આધુનિક હિન્દી કવિઓમાં ‘દિનકર’નું સ્થાન ગૌરવભર્યું છે. ભારતીય જ્ઞાનપીઠે ઈ. ૧૯૭૨નો સાહિત્યિક પુરસ્કાર કવિની કૃતિ ‘ઉર્વશી’ માટે બહેર કરી એમની બહુમુખી અને ચિંતનશીલ પ્રતિભાને સમુચિત રીતે સન્માની છે.

હિન્દી સાહિત્યના આ ઓગ્ગણી કવિનો જન્મ ૧૯૦૯ની ૩૦મી સપ્ટેમ્બરે મુઝેર જિલ્લાના સિમરિયાઘાટ નામના ગ્રામમાં સાધારણ કૃષક પરિવારમાં થયો હતો. પિતાનું નામ રવિસિંહ અને માતાનું મનમૂખેરી. તેમના નજી મતાનોમા દિનકર વગેરે. કવિએ પિતાના નામ પરથી ‘દિનકર’ ઉપનામ પસંદ કર્યું.

એમણે ઈ. ૧૯૩૨માં પદનામાં રહી ખી. એ. ની પદવી મેળવી એમ. એ. થવાની ઘણી જ ઇચ્છા. પ્રવેશ પછી મેળવ્યો. પરંતુ જયપ્રકાશ નારાયણની સલાહને કારણે આ મોટી ડિગ્રીનો મોહ એમણે જતો કર્યો ઈ. ૧૯૩૪માં એમણે બિહાર સરકારની સમરજિતપૂર પદવી નોકરી સ્વીકારી. ૧૯૪૩માં એમની બદલી યુદ્ધપ્રચાર વિભાગમાં કરવામાં આવી. ૧૯૪૭માં બદલી મળી તે એ જ વિભાગમાં ડેપુટી કાયરેક્ટર તરીકે નિમાયા. ઈ. ૧૯૫૦માં મુજફ્ફર કોલેજમાં હિન્દી વિભાગાધ્યક્ષ પદ પર ગયા. ૧૯૫૨ની ૧૦મી માર્ચે આ હોદ્દા ત્યાગી રાજ્યસભાના કૌન્સિલી સદસ્ય બન્યા. ઈ. ૧૯૫૯માં ભારત સરકારે દિનકરને ‘પદ્મભૂષણ’નો ખિતાબ અર્પણ કર્યો જે જ વર્ષે સાહિત્ય અકાદમીએ એમને

રાજેન્દ્ર શાહ

નીલાંબના

આકાશની નીલિમા તુ, મારું અંગ અંગ આલિંગીને ગહી, તો ય નહીં રે નિકટઃ કુંતલની કપોલને અડે નહીં લટ સન્નાધમાં વિહરું, ન લડુ તવ સંગે પલે પલે હૃદયની વાણીની અગન આવેગને ખલ વડે વૃધવતે પૂરઃ તરંગનું કયા ય ન એધાણું તારે હિર એવી લય પામે, મૌનનિધિને ગહેન! ઘડીસર થતુ મને હું જ નીલાકાશ. અવગ પળે રે તો ય બેઠું અતગયઃ આડે આવી બય મારા આકારની ઝાયઃ અળખું રે’તુ આ કેવુ? મિલનને પાશ! માયાવિની નીલિમા, તુ બહાર ને ભીતરઃ એક બિંદુ બની મારે નયને નીતર

શ્યામ

અંધકાર શ્યામ! આવ, તારે ઉપરણે એવી ભળી બાઈ કે ન બેઠે કયાય મને. હું મુજથી દૂર અંજવાળે, અવ કને લહુ અનાવિલ હિરે, ત્યક્ત આવરણે. મન ભર્યું ભર્યું પછી કોઈ નહીં યાદ. ગમતો ન ગમે પેલો મોરલીનો સૂરઃ અવિકલ નિજનું યે લાન ભૂલે હિરઃ જિલાય ગ્રીણેરો તવ અનાહત નાદ. અરૂપ રૂપથી આપણે બે જ્યા એકલ, તહીં કયાથી કંબળકુસુમનો પરાગ! કાલિન્દીએ પણ બિંદુ બિંદુ કીધ માગ! એકાન્ત મિલને પણ આવતુ સકલ! લહેને બધું ય તવ ધરતુ આધારઃ કોઈ ન કયાય તુ વિણ, શ્યામ અંધકાર.

વસંતપ્રભાત

ન જાણે કેવું યે વળી જૂજવું આજે ઊગ્યું હશે
મળસ્કું! (આ દ્વારો-ખીડકી-મહીં તો રાત હજી યે
છતોમાં, ભીંતોમાં ચીટકી વળગી વાગળ સમી
છૂપાતી છિદ્રોમાં સરકત પગે પાછળ ખસી.)
ઉઘાડી નાખું છું ધસી જ સઘળાં દ્વાર રલસે
પ્રભાતી રહેરાના શુભ શુકનના કૌતુક રસે;
અને જાળી ખુલ્લી, મૂકી મહીં ગ્રહી સખત સળિયા
રહું ઊભો, વાગે અલખ રૂપની આપટ મને
વીંઝાતી જાળીમાં બહિરથી, ઊડાઊડ લટની
ઉડાડે કર્ખૂરી કલગલ કાણે પ્રાત વટની;
હવાએ આવે છે ખળખળ ચપઘં નીચીઊંચી
ન એહી જે ગંગાતટથી જરીકે શીતળ શુચિ;
હું ખેટો આ ખોળી પગ, સ્પર્શિ જળથી;
હવે આવો પ્રાતઃસ્વરૂપ શુભ, ચારો તરફથી.

મનસુખ વાઘેલા

ગઝલ

સાગરની શોધમાં અજાણુ રણ મળી ગયું!
મૃગજળની ઓળખાણમાં રમરણ મળી ગયું!
સૂરજ તપે છે લાલ ને ચાલું છું એકલો,
પડછાયો મારો આપનું ચરણ ગળી ગયું! -
ઠંડીમાં ધૂજતો હોતો એ વાત સાંભળી,
પહોડોની સાથ સાથમાં તરણ બળી ગયું!
પાંખો મહીં ઉડાનની તાકત ભરી દઈ,
પીંજરની પાસથી જ એક જણ વળી ગયું!
‘મનસુખ’ નશામાં છે અને છન્યે જ બાય છે,
લોકો કહે છે બમમાં મરણ ભળી ગયું!

એમના વિખ્યાત ગ્રન્થ ‘સંસ્કૃતિ કે ચાર
અધ્યાય’ માટે પારિતોષિક પણ આપ્યું. ઈ.
૧૯૬૨માં આ પ્રતિભાસંપન્ન કવિનું બહુ-
માન ભાગલપુર વિશ્વવિદ્યાલયે ડૉક્ટર ઑવ
લિટરેચરની પદવી આપીને કયું. ત્યાર પછી
રાંચી વિશ્વવિદ્યાલયના ઉપકુલપતિ પદે
વસાયા. આજે એઓ ભારત સરકારના
હિંદી ભાષાના સલાહકાર તરીકે ને વિશેષતઃ
લેખનકાર્યમાં પ્રવૃત્ત છે.

દિનકરની સૌપ્રથમ કવિતા જબલ-
પુરના ‘છાતસહોદર’ નામના સામયિકમાં
ઈ. ૧૯૨૪ કે ‘૨૫માં છપાયેલી છે. ઈ.
૧૯૨૯માં બારડોલી સત્યાગ્રહને લગતો
‘બારડોલી મંદેશ’ નામક રાષ્ટ્રીય ગીતોનો
નાનકડો સંગ્રહ પણ પ્રકાશિત થયેલો. પરંતુ
દિનકરના કવિજીવનનો ખરેખર આરંભ
૧૯૩૦થી થયો. ૧૯૩૫માં જ્યારે ‘રેલુકા’-
નું પ્રકાશન થયું ત્યારે તો એમને ઉદીયમાન
કવિઓમાં આગળ પડતું સ્થાન મળ્યું.

એમની પ્રારંભિક કૃતિઓમાં વિદ્રોહી
સ્વર સંભળાય છે. રાષ્ટ્રીય આંદોલનની
તીવ્રતાની દૃષ્ટિએ કવિ પર ગાંધીજીના
સત્યાગ્રહ અને અહિંસક આંદોલનોનો સ્પષ્ટ
પ્રભાવ પડે એ સ્વાભાવિક હતું. આવા
કવિની કાવ્યસાધનામાં ભાવના અને વિ-
ચારણા બંનેનો સમન્વય દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

રાષ્ટ્રીય ભાવનાની વ્યાકુળતાને લઈને
ચોથા દસકાની ઘણી બધી ઊકળતી સમ-
સાઓ પર કવિએ ચિંતન કરેલું જણાય
છે. એમની રાષ્ટ્ર-સ્વરની રચનાઓમાં વિ-
શેષતા એવા મળે છે છુલંદી પૌરુષની. એને
જ્યારે પ્રકટ કરવાની તક મળે છે ત્યારે કવિ
મોટે ભાગે કવિત હંદ પ્રયોગે છે કચારેક
સવૈયામાં પણ એ સંકિતનો સ્તોત વહેનો
નજરે ચડે છે.

કવિ દિનકર પ્રાચીન પરપતના પ્રેમી છે, તો ખીજી તરફથી પદાયનવૃત્તિથી પર રહેનારા પણ છે મગનગુણપારાઓ ચત્રવવા ને સમાજથી અલિપ્ત રહેવું એમને મુશ્કેલી કરે લાગતું નથી કવિને હાયાવાદની પદાયનવૃત્તિ, અતિવૈયક્તિકતા, વિચારોની નિરાકારતા, અલિપ્તચિંતની અસ્પષ્ટતા અને દુર્બળતા નાપમદ હતી આને કારણે તાદિત્યમસારમા એક પ્રમત્રની સૂચ પણ આવી હતી આ મટાળાજનક પરદાને ચીરીને વાસ્તવિકતા ના પ્રકાશથી કવિતાને અકિત કરી શકે એવા કોઈ સર્જકની આ વસ્યકતા હતી હાયાવાદની કાવ્ય પરપરા લગભગ ખખડવા આવી હતી એનું કારણ એ હતું કે એણે યુગસત્ય અને સામાજિક ચેતનાની નરી ઉપેક્ષા કરેલી એ જ ‘મેધરત્ર’ એ બીજી રાત્રિની ને લઈને, સર્વ દિશાઓને સતર્ક કરીને, લ્યોમવાસીઓ પ્રત્યે પણ કરકાષીથી દષ્ટિ ફેંકતા હોય એ રીતે ‘દિનકર વિદ્રોહી સ્વરના કવિ બનીને હિન્દી કાવ્યસાહિત્યમા પ્રવેશતા એવા મળે છે

અત્યાર સુધીમા દિનકર લિખિત ૩૫-૪૦ પદ્ય ગ્રન્થોનું પ્રકાશન થયેલું છે એમા ‘બારડોલી વિગ્ન’ (૧૮૨૮), ‘પ્રણ લેખ’ (૧૯૩૦), ‘રેલુકા’ (૧૯૩૫), ‘હુંકાર’ (૧૯૩૮), ‘કુરુક્ષેત્ર’ (૧૯૪૬), ‘રશ્મિરથી’ (૧૯૫૩), ‘નીલકુસુમ’ (૧૯૫૩) અને ‘ઉર્વશી’ (૧૯૬૧) ને પ્રમુખ કૃતિઓ ગણવામા આવે છે

એમના કવિતાવિગસની દષ્ટિએ રેલુકા, ‘હુંકાર’, ‘કુરુક્ષેત્ર’ અને ‘ઉર્વશી’નું અધ્યયન કરતું અનિવાર્ય ગ્રંથાય, કારણ કે આ ચારને દિનકર કાવ્યના મુખ્ય સ્તંભો માનવામા આવે છે

૫૨] કવિશ્રી: મે ૧૯૭૩

હરીન્દ્ર દવે

વેદના

વેનલયો લાચનમા છૂટાતી યાદ હવે
આસુ થઈને વહી જાય છે
કોઈના ય પગલાના ભણકાગ જ્યાં ન
એવો માગ આ દેક જહી જાય છે
આમ તો આ મરવાના જેવી દશા છે
એને જિન્દગી કડો તો હવે ચાલશે,
આવે ને જાય અહીં સુક્ષી કડા, એ હવે
શ્વાસોનુ નામ ધરી મહાલગે,
દેખાતા નિર્જન આ રાત મહી કોણુ બાણુ
કોનો નગાથ રહી જાય છે!
અણખેડયા ખેતરમા પાંડા પડયા છે
એને ઉપવનનુ નામ દઈ દીધુ,
પાદળની કોરે એક ટીપુ ગમ્યું
એને શોષાતા કંઠે જઈ ટીપુ,
મળવા આવ્યા છા? જગ પૂછો, કે
જીવતરની વેદના આ કેમ સડી જાય છે!

મહેશ પ્રજાપતિ

ગાંધી

આખમા આલાસી દશ્યા એમ વિસ્તરતા રહ્યા,
ઠાકરી જળમા ફૂળી ને વતુળી તરતા રહ્યા
રેતના ઢગલા થઈને મૌન પથરાતુ ગયુ,
શબ્દના ભૂખ્યા હંગુ ખડેરને ચરતા રહ્યા
* આગળા સજ્જડ ભીડાવી મેડીએ ચાદો સતો,
ને આયખાના પૂર ખે આખોમા ઓગરતા રહ્યા
‘આવજે’ના પાળિયા અસ્તિત્વને ધરખી યા,
રાજ પડવાના શબો ખીણોમા અવતરતા રહ્યા

વાઘ

ગુફાની સાંકડી મ્હોં-ફાડ
 ઊઘડી.....ત્રાડ !
 વાઘ વાઘ થઈ ઊઠયો પડછંદ આખો પહાડ !
 ખળે સૂરજની આંખથી અંજાઈને
 ભયભીત ઊભો રહી ગયો અંધાર
 વાળવનની જાળમાં તફડી જરા
 વાયરો જે સ્તબ્ધ
 તુંગ ને તોતીંગ ખડકો ડોકમાં ડોલ્યા
 કાંટયે ઘસેલા ન્હોર ખોલ્યા
 કાન તો ઊંચાનીચા ખૂચા થઈને પાનમાં હાલે
 પુરુષનો પછડાટ, કેડો કાંપતો ચાલે
 એક ઊંચી ફાળ...ને
 આકાશના તારા બધા તૂટી તૂટીને
 આગિયા થઈને ઝિલાયા કાળકાળે
 તમરાંથી તફડતો
 વગડો ઉપાડી વજ્ર-કાંધે પહાડ
 ચાલ્યો...

પત્તા નાયક

હાથમાં ગગન

ખે વૃક્ષની
 લળેલી ડાળીઓ વરચે
 આકાશ ખૂકાને આલ્યું
 એટલું નીચું કે
 તારલાને ચૂંટવા
 હાથ લંબાવ્યો;
 ને લો,
 હરસિંગાર ને ખોરસલીની
 ખૂલ સહિત
 આખું જે ગગન
 હાથમાં આવી ગયું.

દિનકરના સૌપ્રથમ કાવ્યમંત્રહ 'રેણુકા'-
 એ સમસામયિક પુરતકોમાં ખૂબ જ આ-
 ગલું સ્થાન જમાવી કવિને લોકપ્રિય બના-
 વવામાં સારો એવો ફાળો આપ્યો હતો. આ
 પ્રથમ આવૃત્તિમાં ૩૧ કૃતિઓ હતી. વીસ
 વર્ષ પછીની ૧૯૫૪ની બીજી આવૃત્તિમાં
 'વિરહયોગિની', 'સાયં ચિંતા' અને 'શબ્દ-
 વેધ'ને રદ કરી એમનાં સ્થાને અગિયાર નવી
 કૃતિઓ મુકાએલી. ત્યાર પછી 'શબ્દવેધ'ને
 કવિએ 'હુંકાર' સંગ્રહમાં પણ સ્થાન આપ્યું.
 આ સંગ્રહમાં ચાર પ્રકારની રચનાઓ
 જોવા મળે છે : (૧) જનજન્યતિ સંબંધી
 રાષ્ટ્રીય કવિતા, (૨) પ્રાચીન વૈભવની સ્મા-
 રક-કવિતા, (૩) પ્રકૃતિ-વિભાને ચિત્રિત
 કરનારી કવિતા, (૪) વ્યંગ્યાત્મક કવિતા.
 'ઓ દ્વિધાગ્રસ્ત શાર્દૂલ ખોલ' કવિતામાં
 કવિ હિંસા અને અહિંસા, શાંતિ અને વિ-
 દ્રોહની દ્વિધાપૂર્ણ મનઃસ્થિતિમાં ગૂંચવા-
 યેલા દેશના તત્કાલીન નવયુવકોને સંબોધન
 કરતાં કહે છે કે :

‘યહ પવન પરમ અનુકૂલ દેખ,
 રે, દેખ ભુજાકા બલ અથાહ.
 તૂ ચલે ખેડિયાં તોડ કહીં,
 રોક્યા આ કર કૌન રાહ ?
 ઉં, * જનગ સમય અખ શેષ * નહીં, *
 ભારતમાં કે શાર્દૂલ ખોલ.’

આ કવિતામાં કવિ યુવાનોને પોતાના
 ખાલુખળમાં વિશ્વાસ રાખી પરતંત્રતાનાં
 બંધન સામે વિદ્રોહ કરવા પ્રેરે છે. આ ઉપ-
 રાંત 'હિમાલય' નામક કવિતામાં કવિ
 નગાધિરાજ હિમાલયને આક્રોશી બની
 પ્રાર્થના કરતા જણાવ્યું છે કે હિમાલય
 પોતાની સમાધિ-અવસ્થા ત્યાગીને દેશની

૧ રેણુકા-ચોથી આવૃત્તિ, હિમાલય, પૃ. ૪

વિપત્તાવસ્થા પર પોતાની દૃષ્ટિ ફેરવે.

‘રેણુકા’નો કવિ આ સંસારમાં જે વિ-
પત્તાઓ છે તેને દૂર કરવા ઇચ્છે છે. કવિ
આહે છે કે પીડિત સંસારમાં સમતા અને
સુખ આવે. કવિની આ પ્રકારની કલ્પનામાં
સમાજવાદના પદ્યનું ઇજિત છે. પ્રગતિવાદ
સમાજના પુનર્નિર્માણ માટે વર્તમાન
સમાજનો ખસ આવશ્યક છે એવી ઉગ્ર
માન્યતા કવિ ધરાવે છે. આ કવિ સંસારમાં
પુનર્નિર્માણ માટે ધ્વંસનો માર્ગ અપનાવી
અગ્નિ-જ્વાળાઓ પ્રસારવા પ્રાર્થવા કરતા
જણાય છે—

‘ખરસે આજ, બહે ઝંઝાનિલ
મને ત્રાહિજગદે આંખન મેં.’

દિનકર એક તરફ તાંડવદૃષ્ટિ પ્રસ્તુત
કરી વર્તમાનના ખંડોની વાતો કરે છે, તો
બીજી તરફ આજ સંપ્રદમાં અતીતમાં
આસ્થા રાખવા પણ નવયુવાનોને પ્રેરતા
જણાય છે. કવિને માત્ર ખંસ પસંદ છે
એવું નથી, પરંતુ વર્તમાનમાં ભવિષ્ય
નિર્માણનાં કોઈ ચિહ્નો ન જણાતાં
લાચારીપૂર્વક પણ વિદ્રોહની ચિનત્રારી
અપકાવી જાય છે.

‘રેણુકા’માં યૌવનસહજ તાંડવ સમ
રચનાઓ પછી કવિનું પ્રલયકર રૂપ દાન-
યતું ભેવા મળે છે. તે લોકજીવનની તટ-
રથતા ધારણ કરી વૈરાગ્યની આરાધના પણ
કરે છે. કવિ અહિંસા, ક્ષમા, મમતા, વિશ્વ-
બંધુત્વ તથા સત્યમાં અખૂટ આસ્થા રાખતા
યર્ષા જાય છે. ‘સંજીવન ધન દો’માં કહે છે—

‘સત્ય હેતુ નિષ્ઠા અશોક કી,
ગોતમ કા પ્રણુ દો

મન મન મિલતે જહાં દેવતા,

રેણુકા-ચોથી આવૃત્તિ, તાંડવ, પૃ. ૨

હેમન્ત દેસાઈ

ફાગ

આજ મધુવનમાં મતવાલો આયો રે ફાગ.
રૂપનો લઈ છાક પાંખ ફફડી પલાશની ને
કલરવનો થલ થલ છલકાયો સોહાગ !—આજ
ફૂલહિયે ફારમના અંતરા ઘૂંટાય અને
મદમાતી ધૂન ગાય વાયરા;
ઘાયલને ઉરે હિઠે મનમથની લૂંટાય અને
મરમીને તલમનના કાયગ,
કાઈ પાંપણના ઘૂંઘટમાં શરમાયો રાગ !—આજ
પુલકે સવારની પદમણી ને લહરતી
પીયળમાં કેસરની માયા,
સુષમાનો સાર રંગ ચંદનથી ચરચાતી
મોહમયી સાજની તે કાયા;
રાત ચંદનીમાં નીતરી ચિતરાવો બિહાગ !—આજ

ડૉ. અશરફ ઉપાવાલા

ગાઝલ

સાગો વરમાં છળ છે સાગો.
ભીતો ઢળતો પણ છે સાગો.
દરવાજો દરવાજા કહે છે,
“ખુલ્લી લ્યો સાકળ છે સાગો.”
આંખ અને કાનોમાં ઊડે,
લણકારાનું તળ છે સાગો.
નવા તરીકે આવ્યો છ તે,
વાંચિલો કાગળ છે સાગો.

ધીરુ પરીખ

એક સિનિકની સ્વગતોક્તિ

હાશ, હવે ત્યજી આવ્યો માનવોનો વાસ.
 નહિ હવે ત્રાસ.
 નહિ હવે ખેપગાંનું જનાવરપણું—
 વગર નહોર એ તો ઉતરડી ખાય
 મારું ભીતરનું પોત
 શિંગ વિણુ એ તો મને ઉછાળીને
 પટકે ને
 જિવાડે છે શ્વાસે શ્વાસે કેવું કેવું મોત!
 ચાલ, હવે છૂટયો એની નજરોના જખમોથી
 વચનોના જૂઠા જૂઠા મલમોથી
 અમીચંદો અને વળી કંશ સમા મામાપણુ
 હિરણ્યકશ્યપ તુલ્ય પિતાપણુમાંથી...
 હાશ, હવે પડી રહું ચોપગાંની પાસ
 ફાડી ખાય લહે તો ય
 રંજ નહિ ખાસ...
 આવે પણ આ શી મને
 માણસ નામના ખૂ—
 નાક કરું ખંધ...
 આ શું મારી સામે તાકે
 માણસ નામનું પ્રાણી
 આખું જાણે વકરેલું ખૂ—
 આંખ કરું ખંધ...
 આ શી મારા કાન મહીં
 ખર્જરતા (સીરતી ન)
 છુપાવતી સભ્યતાની ત્રાડ—
 કાન કરું ખંધ...
 તો ય અરે અ-માનવી
 પ્રદેશમાં
 માનવી હું એક
 માનવથી લાગી લાગી

વહ વિશાલ મન દો.
 દેખ સકે સખ મેં અપને કે
 મહામનુજતા કે સપને કે
 હે પ્રાચીન, નવીન મનુજ-કો.
 વહ સુવિલોચન દો.'

ગાંધીવાદની સત્ય-અહિંસાની નીતિ
 સામે બગાવત પોકારતા કવિ આગળ જતાં
 એના સમર્થક પણ બની જાય છે. સરવાળે,
 'રેણુકા' યુગનું યથાર્થ ચિત્ર અંકિત કરતો
 પ્રતિનિધિ કાવ્ય-સંગ્રહ છે. ક્યાંક ક્યાંક
 કવિ સાધારણમાત્ર દાર્શનિક વિચારો, જીવ
 અને પ્રજાનો ઉલ્લેખ, સૃષ્ટિની નશ્વરતા,
 સંસારનો દુઃખમય અન્તઆદિ દ્વારા જીવન-
 ની નશ્વરતા રજૂ કરે છે. આમ, 'રેણુકા'ને
 દિનકરના ઓળસ્વી વ્યક્તિત્વની પહેલી
 ચિનગારી કહી શકાય. એમાં પર્યાપ્ત માત્રા-
 માં ઉષ્ણતા, આગ અને પૌરુષની પૂંજભૂત
 જવાળાઓ દષ્ટિગોચર થાય છે.

'હુંકાર' કાવ્યસંગ્રહમાં 'રેણુકા'ના કવિના
 મનમાં વ્યષ્ટિ અને સમષ્ટિનો જે સંઘર્ષ શરૂ
 થયો હતો તે પૂર્ણવિરામે પહોંચે છે. સમષ્ટિ
 વ્યષ્ટિને પરાભૂત કરી લે છે અને કવિની
 વાણી વર્તમાનની દશા જોઈને પ્રતિક્રિયા
 રૂપે વિદ્રોહ કરી જાડે છે; પરંતુ આ બગા-
 વતની ભૂમિકામાં ય આશા અને નવીન
 પ્રકાશથી કવિ સ્વસ્થ બનતા જણાય છે.

૧૯૪૮માં પ્રગટ થયેલ આ સંગ્રહની
 બધી જ કૃતિઓ ક્રાંતિકારી અને રાષ્ટ્રીય
 લાવનાથી પરિપૂર્ણ છે. ભારતેન્દુ હરિશ્ચંદ્રે
 રીતિકાલીન રૂંગારિક પરંપરાથી બહાર
 આવી 'ભારત દુર્દશા'ના ચિત્રે ભારતીયોને
 ક્રાંતિના જે પાઠ લખાવ્યા એને મૈથિલી-
 શરણે 'ભારતીય આત્મા' દ્વારા વેગ આપ્યો.
 દિનકરે એ ક્રાંતિને અહીં પ્રખર રૂપ આપ્યું.

અંગ્રેજ શાસનના કારણે દેશની જે વિપત્તા-
વસ્થા સર્જાઈ તેને પરિણામે કવિએ પ્રતિ-
ક્રિયા રૂપે ‘હુકાર’માં અગનબાજાઓ
જ પ્રગટાવ્યે રાખી છે.

‘અસમય આહ્વાન’, ‘આલોક ધન્વા’
‘આહ એક’, ‘દિગ્ગર્ભારિ’, ‘હાહાકાર’, ‘સ્વર્ગ-
દોહન’ વગેરેમાં કવિ ધરતી પર વસતા
માનવીની વ્યથામય કથા ચિત્રિત કરી હુકાર
પ્રગટ રે છે. કવિને બાંહેધરો લાસ થાય
છે કે ભારતમાં સર્વત્ર હાહાકાર મચ્યો છે
આપણા બેટાને કપારેય આરામ મળ્યો
નથી. તેમ છતાં તેમનાં શરીર પર વસ્ત્રો
નથી અને ઉદર માટે નથી પચાપત બજ.
તે ઘી અને દૂધની નદીઓ વહેવડાવે છે.
પણ એનું જ સંતાન દૂધ માટે ટળવળે છે.
એટલા માટે કવિ આવેશમાં આવી સ્વર્ગને
જ લૂંટવા ધવળે છે:-

“હટો વ્યોમ કે મેધ, પન્થ સે.

સ્વર્ગ લૂટને હમ આતે હૈ,

‘દૂધ, દૂધ...’ ઓ વત્સ,

તુગદારા દૂધ બોજને હમ જાતે હૈ.”૩

દિનકરની આ કવિતા સાંભળીને એક
વાર ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદની આખમાં આંધુ
છલકાઈ ગયાં હતાં. આમાં કૃષ્ણની વાસ્ત-
વિકૃતા કવિએ યથાર્થરીતિ અંકિત કરી
છે. આ સંગ્રહની કૃતિઓ ભેતાં કવિને
સાધાબ્યવાદ અને પૂંજવાદ પ્રત્યે પ્રચંડ
આક્રોશ છે એ સ્પષ્ટ થાય છે. તેઓ શીઘ્ર-
તિશીઘ્ર એનો વિનાશ અને કૃષક, શ્રમિક
તથા દલિત વગેરેનો ઉદ્ધાર કરવા ચાહે છે.

‘દિનકર-કાવ્ય’નો ત્રીજો સંતલ ‘કુરુ-
ક્ષેત્ર’ ૧૯૪૭માં પ્રગટ થયેલો. એનો
૩ હુકાર ૭ મી આવૃત્તિ, હાહાકાર, ૫. ૨૩

૫૬] કવિલેખક • મે-બૂન ૧૯૭૩

મન મહીં અગણિત
માનવોનાં ટોળાં લઈ
આવ્યો અહીં છેક;
કયાં ગઈ રે માનવથી લાગવાની
ભારી એક ટેક ?
સતાવતી મને મારી
માનવ હોવાની બદબૂ
છટ મારા પર થૂ
ફટ મારા પર થૂ !
મારા મહીં રહેલા ઓ માણસજી,
તમે ધાત્ર છૂ
ઝટ તમે થાવ છૂ...

જટિલ

ગાઝલ

અશુભોએ જામ છલકાતો કર્યો
યાતનાઓએ મને ગાતો કર્યો.
જખમના દેનારને લાખો સલામ,
વાંસના ટુકડાને મદમતો કર્યો.
વેદનાનું મૂલ્ય સમજે છે શુભાખ,
કંટકો સાથે સ્વયં નાતો કર્યો.
ભૂગનાં સ્મરણો કળીમાં સળવળ્યાં,
આખા વગડાને સુર્ગધાતો કર્યો.
માનવી હૈથે ‘જટિલ’ આવી વસ્ત્યા,
સ્વર્ગનો આવાસ પણ જાતો કર્યો.

ભગવતીકુમાર શર્મા

એક જ શહેરમાં.....

આ આપણું વસવું એક જ શહેરમાંહી;
 'ઓ' ધૂમ્રરેખ મિલ-ચીમનીની પ્રલંબ
 નિઃશ્વાસ શી અડી હશે તવ સન્નિધિએ;
 આરક્ષાદટની સડક આ તવ શેરી નાકે
 ખૂંટી જરા થઈ જતી જ હશે પસાર;
 ગુલમોર ત્યાં ય સળગ્યો જ હશે સમાન.
 ટ્રાન્સિસ્ટરે વિરહગીત ગુંજી રહ્યું આ
 તે આપણા ઉત્સવની અનુરોધ-ડાળે
 જિગ્મુ હશે-પલકમાં જ જશે વિલાઈ;
 નિર્જીવ ફાન તાણું યંત્ર ટિપોઈ મધ્યે
 તારે ગૂંઢે ય કરતું જ હશે પ્રતીક્ષા
 આવી જ તીવ્ર-મનવાંછિત શબ્દ કેરી.
 ના સન્ન, ના સડક, ગીત, ન ફાન, વૃક્ષ;
 ને આપણું વસવું સિન્ન, સુદૂર લોકે !

જ્યેન્દ્ર મહેતા

ત્રણ હાઈકુ

ભગવો રંગ
 આયમતા સૂર્યને!
 સંન્યાસ જાણે.

*
 વહેલું પરાઠ
 અંધકાર દળતું
 ઘંટીના ગાંને.

*
 આપાઠ આવે,
 મૌન મેઘરાજાનું
 વીજ છાડાવે.

ત્રણપત્ર છે યુદ્ધ અને શાંતિ. ઇષ્ટ શું છે ?
 પુસ્તકની ભૂમિકામાં જ આ પ્રશ્ન પ્રસ્તુત
 કરાયો છે. યુદ્ધ એક નિંદા અને દૂર કર્મ
 છે. પરંતુ એની જવાબદારી કોના ઉપર ?
 જે અનીતિઓની પરંપરા સન્ન્યાસ કરે એ-
 મની ઉપર કે જે એ દૂષિત કર્મની પરંપરાને
 છિન્નલિપ્ત કરવા આતુર છે એમની ઉપર ?

પાંડવોને નિર્વાસિત બનાવીને એક પ્રકા-
 રની શાંતિનું સ્થાપન દ્વર્યોધને પશુ કર્યું
 હતું; તો શું યુધિષ્ઠિરે એ શાંતિનો ભંગ
 કરવો જોઈતો નહોતો ? ભીષ્મ અને યુધિ-
 શ્ઠિરનાં પાત્રો દ્વારા કવિએ યુદ્ધ અને
 શાંતિના પ્રશ્નની મહાયત્થા કરી છે.

દિનકરે આ કાવ્યમાં કર્મનો-કર્તવ્યપા-
 લનનો-મુખ્ય સંદેશ ગીતાના અર્થમાં જ
 પ્રસ્તુત કર્યો છે ભીષ્મ ખૂબ જ આકરી
 રીતે કહે છે કે સંન્યસ્ત લેવો એટલે નરી
 કાયરતા જ. સાચી માનવતા તો માનવ-
 જીવનના પ્રશ્નોનો તોડ લાવવામાં છે-

‘ધર્મરાજ, સંન્યાસ યોજના
 કાયરતા હે મન કી,
 હૈ સચ્ચા મનુજત્વ ગ્રંથિયાં
 સુલજાના જીવન કી.’*

આત્મકલ્યાણની સાથે સાથે મનુષ્યનો
 માનવધર્મ એ પણ ધર્મ પડે છે કે તે
 પર-હિત સાધના પણ કરે. માનવે માત્ર
 પોતાની તરફ જ જોવાનું છે એવું નથી,
 એણે તો નિખિલ જીવનની તરફ દૃષ્ટિ
 ફેંકવાની છે. શાંતિ અને સુખની લાલસામાં
 માણસે માણસને નિરંતર જોવાનો આગ્રહ
 સેવવો જોઈએ એ જ એની દૃષ્ટિ હોવી ઘટે.

કવિ આગળ કહે છે કે જે જીવનથી કરે
 છે એ મનુષ્ય નથી, પરંતુ જે નિર્લય થઈને
 * કુરુક્ષેત્ર ૫ મી આદ્યત્તિ, સર્ગ-૭, પૃ. ૧૧૯

અડીખમ ઝૂંડે છે એ જ મનુષ્ય છે. આ જ સંદર્ભમાં એ કહે છે કે હમેશાં માનવના કાર્યોનો ઉદ્દેશ લોકહિનનો હોવો જોઈએ. સમુદાયના હિતને માટે તપ, ક્ષમા, કરુણા તથા ત્યાગ ખૂબ જ અનિવાર્ય છે. એટલા માટે જ રામે ઋષિઓના કલ્યાણ નિમિત્ત દેવોનો વધ પણ કર્યો હતો. વિનાશ વિ-કાસનું કારણ બને છે, કારણ કે પરિવર્તન ન થાય તો નવીનતા ક્યાંથી સંભવે ? એટલે નૂતન સમૃદ્ધ સમાજના હિતાર્થે સ્વાર્થોચ્ચનો સહાર પણ અનિવાર્ય જ છે.

‘કુરુક્ષેત્ર’ પર વિખ્યાત તત્ત્વચિંતક બટ્ટાર્ક રસેલના વિચારોની અસર હોય એવું જોવા મળે છે. રસેલના મતે માનવની એકર યોગ્ય પ્રમાણમાં પાશવી વૃત્તિઓ હોય છે, જે વિકસિત થઈને યુદ્ધનું રૂપ ધારણ કરે છે. એટલે માનવીની એકતાને સ્થિર રાખવી હોય તો એ પાશવી વૃત્તિઓનું નિયંત્રણ જરૂરી છે. ‘કુરુક્ષેત્ર’માં દિનકરની માન્યતા પણ લગભગ આવી જ છે. લોકો યુદ્ધને બલે નિષ્ક કહેતા હોય પણ બ્યાં સુધી ભિન્ન ભિન્ન સ્વાર્થોની ચિનત્રારી વજુ-છુઆયેલી રહેશે, પાશવિક વૃત્તિઓ ફાલતી રહેશે ત્યાં સુધી યુદ્ધ પણ અનિવાર્ય જ છે. ત્યાં યુદ્ધના આરંભે અર્જુનનો ને યુદ્ધતિ સુદ્ધિધિરનો મોઢ પણ નિરર્થક છે, કારણ કે આખરે તો એ પાશવિક વૃત્તિઓનું જ દમન થાય છે અને એને કર્તવ્ય માની કરવું પણ પડે છે.

આ ઉપરાંત દિનકરના આ કાવ્ય પર તિલક અને માંધોના માનવતાવાદી દષ્ટિ-દ્રષ્ટાનો પણ પ્રભાવ જોવા મળે છે. કવિએ હિંસા-અહિંસાનું વિવેચન, ચારિત્ર્યગતી મહત્તા અને કર્મયોગ અર્થાત્ આસક્તિ તથા

રામચંદ્ર બ. પટેલ

એક સમી સાંજે

નથી : પાસે મારી સીમવતી નથી તો ય મધુરાં દંગો પીછા જેવા સળવળી રહે ને તિમિરના સીના કાઠે જાગી પરિચિત થઈ વ્યેમવનમાં ઝોજે તારો માણી રહું રણકતા ઝાંઝરે પગ. વળી ઊંડે આછી ફન્ફરતી પાંખો વિહંગની નિહાળી ત્યાં મડેડી લઈ ગવન તાજું લહેરતુ. નથી સંધ્યા : રાતો શશી ઊઘડતો અર્ધમુખર હળે લજ્જાળું કો રૂપ : મજલ લો નીક નજીક હવે લીલા પથ્થો અરવ દિલ્લતા ઓઞ રૂપલા, પાણુ ટીકો બગ્યો મનહર અને સારસી થતી ભભી અંખા નીચે ઝગમગી જોડે રાત સુલસા પછી રસ્તામા કો જનુ ભળતુ બેડુ મનખર્નુ-મને અંધારામાં કશુંક અડીને બાય જોડનુ અને જોડે જોડે જનુ દુધિરમા કોઈ બળતુ.

હેમલતા ત્રિવેદી

નેજવાની છાપરી બાંધી છ રે

દુઃખનાં તે ઝાડવાં રોપી ગ્યા રાજ તને
એને તે દૂંપળા ફૂટી રે લોલ.
ફૂટી ફૂટીને લાલ રંગ નયો નીતરે
મારી તે ચૂંદડી લોલ રે લોલ.
ભીની ચૂંદડીએ પાણીડે બઈ ત્યાં
શેરીની આંખ લાલ તાતી રે લોલ.
અગ અંજ બળતી બપોર બાય હાલી
મારી આંખુની ગાજનું કાલી રે લોલ.
દલની તે છ.ખડીમાં દુઃખનાં ફળફૂલ હું તો
વીણી વીણીને કાંઈ ભરતી રે લોલ.
રૂંદલા રામજી કોક હી પધારશે
નેજવાની છાપરી બાંધી રે લોલ.

પ્રબોધ જોશી

...હશે ધાર્યું

તમે હૈં પિંકીને ઘર તરફ પાછા ફરી રહો નિશાળેથી, ને હું સડક વચમાં થૈં સડક-પછી ઝીણુંઝીણું મરકી ઊઠતાં જે દગ થકી ખરે કોઈ બીનું સ્મરણ અમથું બાળપણનું. થતું ઓળંગીને સડક વચલી એ તરફથી અહીં આવો-તો આ સમય અટકે, વાતકરતાં તરી આવે લજ્જા મિલનપણની ગૌર વદને. ચૂમી લૌં પિંકીને : તમ પ્રતિષ્ઠિત બાળપણની. કશું એવું શું કે ચરણ અટક્યાં નૈં, સડકને ન મૈં યે ઓળંગી, તિરછી નજરે રહેજ અમથું પછી આવે પડોચી વિલીન થઈ જાવું સમયનું રહ્યો જોઈ : થૈં ને પથ નજીકના વૃક્ષ સમ હું તમે યે આવે જૈ, ઘડીક અટકી, આ તરફ તો હશે જોયું ! પાછા ફરીશ હમણાં એમ જ તમે...

શિલ્પિનૂ થાનકી

સાંસ્પર્શ

આંખમાં અનુરાગનાં ઉત્પલ હવે,
શ્વાસની વીણા બની ઉત્કલ હવે.
સ્પર્શની લીલાતરી પીધા પછી
થૈં ગયાં છે અંકુરિત વલ્કલ હવે.

સ્વાસ્થ્ય

છે મને વિશ્વાસ મારી જાત પર—
કે જઈશ મ્હોરી શિશિર-સમ્પાત પર.
કાર્યક્રમ સંઘર્ષ દૈનિક છે હવે,
ક્યાં સુધી તરતો રહું જગ્યાત પર ?

વિરક્તિનો સમન્વય ‘કુરુક્ષેત્ર’માં પ્રસ્તુત કર્યો છે. કવિને એ વાતનો ખૂબ રંજ છે કે માનવ પરસ્પર સમન્વય ભાવનાથી કેમ નથી રહેતો ? માનવ જ માનવનાં દુઃખોનું મૂળ કારણ બની ગયો છે. આ રીતે હિન્દી સાહિત્યમાં ‘કુરુક્ષેત્ર’ માનવીય મૂલ્યો અને એના સામાજિક સંબંધોનું નિરૂપણ કરતું પ્રથમ પ્રબંધ કાવ્ય છે.

ઈ. ૧૯૬૧માં પ્રકાશિત થયેલી અને ૧૯૭૨નો ચાનપીક પુરસ્કાર પામેલી ‘ઉર્વશી’ કવિ દિનકરની એક માતબર કૃતિ છે. આમાં કવિના સર્જન-ક્રમની કોઈ એક પ્રવૃત્તિનું પરિણામ નથી, પરંતુ કવિની સમસ્ત કાવ્ય-પ્રવૃત્તિઓનું સુંદર ફળ છે. કવિના સમસ્ત ગ્રંથો જોતાં એ પરિલક્ષિત થાય છે કે દિનકરને માનવજીવનમાં ઓ-જસ્વિતા, સરસતા, સમરસતા તથા કર્તવ્ય-નિષ્ઠા અભાવ છે. ‘ઉર્વશી’ની કવિતા પણ એ જ ભૂમિકાની છે.

ઉક્ત કૃતિની કથાવસ્તુમાં કવિએ પૌરાણિક, લૌકિક, સાહિત્યિક અને આધ્યાત્મિક તંતુઓને આત્મસાત કરીને એક અપૂર્વ Mosaic રચના બનાવી છે. આને ‘મણિકુટિમ’ રચના પણ કહેવામાં આવે છે. ૧૫૮ પૃષ્ઠોમાં વિસ્તીર્ણ આ પદ્યનાટક કવિની કલાનિષ્ઠા અને અધ્યયનનો સફળ પરિપાક ધરતી એક પ્રૌઢ કૃતિ છે. આધુનિક હિન્દી સાહિત્યની પરંપરાને એ વિશેષ વેગ આપતી જણાય છે.

પાંચ અંકોમાં વિભાજિત પદ્યનાટક ‘ઉર્વશી’ની કથાવસ્તુ અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે. ઋગ્વેદમાં પુરુરવા અને ઉર્વશીનાં આખ્યાનો સફળવર્ણન રૂપે ઉપલબ્ધ થાય છે. વૈદિક આખ્યાનના આધારે જ

રામાયણ અને મહાભારતમાં પણ પુરુરવા અને ઉર્વશીનું આંશિક વર્ણન ઉપલબ્ધ છે. વાસ્તીકિ રામાયણમાં માત્ર પુરુરવાના જન્મની કથાનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, જેથી તેમના એલર્વંશીય હોવાનું પ્રમાણ મળે છે. પૌરાણિક સાહિત્યમાં શ્રીમદ્ભાગવતમાં પુરુરવાની ઉત્પત્તિનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરાંત બ્રહ્મપુરાણમાં અનેક રથાને, મત્સ્યપુરાણમાં યુધ્ધ દ્વારા, પદ્મપુરાણ, બ્રહ્મપુરાણ, આગ્નેયપુરાણ, રક્તપુરાણ, હરિવંશપુરાણ અને કર્મપુરાણમાં પણ પુરુરવા વિશે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. મહાકવિ કાલિદાસે પણ 'વિક્રમેર્વંશીયમ્' નાટકમાં પુરુરવા અને ઉર્વશીની કથા ચિત્રિત કરી છે. એ છે 'ઉર્વશી'ની મૂળ કથા તથાવત માત્ર વિષય-વસ્તુના સંયોજનનો અને દષ્ટિ નિર્દેશનનો છે. અવનાશ્રમમાં કથાનો જે વિસ્તાર છે તે કવિની મૌલિક દૃષ્ટિગી છે. એ કાવ્ય-શ્રમિમાં કવિએ પ્રણય અને પરિણય, પ્રકૃતિ અને સંન્યાસ તથા જીવન-લવિષ્યનો અદ્ભુત સમન્વય કર્યો છે ક્ષત્રવેદથી 'દિનકર' સુધી આ કથા સ્વરૂપાંતરે આલેખાતી રહી છે. તેમ છતાં 'ઉર્વશી' પર કાલિદાસ-કૃત 'વિક્રમેર્વંશીયમ્'નો સૌથી વિશેષ પ્રભાવ પડ્યો છે.

કવિએ પાત્રોના વ્યક્તિત્વને ઉપસાધવામાં પોતાની કલ્પનાશક્તિનો સરસ પરિચય કરાવ્યો છે. મુખ્ય પાત્રોમાં પુરુરવા, ઉર્વશી, ઓશીનરી, ચિત્રલેખા, ચવન, નુકન્યા અને પુરુરવા-ઉર્વશીનું મંત્રાન આયુ છે. પુરુરવા ધીરદાસિત નાયક છે. તે પરમ પરાક્રમી, સુન્દર અને યાની છે. 'ઉર્વશી'ના દ્વિતીય અંકમાં રાજા પુરુરવાના

ત્રિયવદન શેઠ

શ્યામલા હિલ

ભોપાલની
આ શ્યામલા હિલ હવે જૂન માસ કેરા
સુપ્તાહ અંતિમતણા સમયે પરેઠે
મધન ધુમ્મસ કેરું શેત
વસન અંગ ધરેલ ઉષા
સંત લળે,
જંગમહી લળી જતી યમુનાની જેમ.
મધ્યાહ્નમાં
એની કંઠેર પથરાલ તપન્ત ઝાયા.
તટુતણી નહિ કયાં ય છાયા.
સોહી રહે
ઊગેલ કેવલ કશે
દશદ બે બીચ છોડ નાના
નહિ પૂર્ણ લીલા,
નહિ પૂર્ણ પીળા.
ને સાંજના
આભા સુવાર્ણમય સૂર્ય તણી ઝીલીને
એ સંધિકા સહ રમે
રંગે, અને
રાત્રી થતાં કિરણ ચન્દ્ર તણી
ઝીણી અને તુહિન ચાદર અંગ એ.લી
જતી શીખ પોલી.
ઝીલન્ત આમ નિત એ સહ સૃષ્ટિ-રંગ
રહું ઝીલી હું ય એવી રીતે
સહ સૃષ્ટિ-રંગ...
નહિ નહીં પણ એની જેમ
હૈયે ધરી નિત અકર્મતણી સુપુત્રિ
કિન્તુ સદા
ધારી ઉરે
કર્મણ્યની પુનિત ભાવૃતિ
એ જ વાંછા.

રાજવણુનો પત્ર

સ્વસ્તી શ્રી ગામ...મધ્યે વાલમને લિખિતંગ રાજવણુની
બીનીછંમ યાદ,
હંમરૂં કેવી'તી વેદનાની વાત પણ લોપવી શેં કુળની
મરબદ ?

દાદાની એન લીલી વાડી છે તો ય મને
એકલું તે સાવ ખળ્યું લાગતું,
ઢોલ્યા કરે 'ડ અડઃ છંદણાના શાખો બે
ભીતરમાં કળતર શું જાગતું;
ડેલીમાં કાગ બોલે, પડઘાતા પંખાજી માણુકીના ડાખલાના
સાદ,
સ્વસ્તી શ્રી ગામ...મધ્યે વાલમને લિખિતંગ રાજવણુની
બીનીછંમ યાદ.

ઢોલિયામાં ફૂટે છે કાકરિયા ડંખ અને
ચટકે છે નિંદરના ચેનને,
વેડવાં રે કેમ કરી આંખમાં ભોગેલાં
સામટાં રે ખાખરાનાં વંનને;
સૂરજ તો ઠીક, પણ વરસાવે ધોધમાર ફળફળતી
લાલ્લને રે ચાંદ,
સ્વસ્તી શ્રી ગામ...મધ્યે વાલમને લિખિતંગ રાજવણુની
બીનીછંમ યાદ.

લાજ મરું છું, પૂછે સૈયર ચખાવલી :
'ખોવાયાં ખુન કયા દેશમાં! ?
જેખનની ડાળ હવે જીરવાશે નેં, અદ
આવોને ઠાકોરિયા વેશમાં.
સૂરજખુખીને અડું, પીઠીના રંગમાં લીંબતી લાગે મારી જાત
સૈયરના સરનામે દેજે જવાબ, એન કાગ ડોળે જોઈશું વાટ.
સ્વસ્તી શ્રી ગામ...મધ્યે...

વ્યક્તિત્વના વૈભવનો પરિચય કરાવતાં
કવિ કહે છે-

'કાર્તિકેય-સમ શૂર,
દેવતાઓં કે શુરુ-સમ યાત્રી,
રવિ-સમ તેજવન્ત,
સુરપતિ કે સદશ પ્રતાપી, માત્રી;
ધનદ-સદશ મંત્રાદી, વ્યોમવત મુક્ત,
જલદ-નિમ ત્યાગી,
કુસુમ-સદશ મધુમય મનોહર.
કુસુમાયુધ-સે અતુરાગી'.

કાવ્યની નાવિકા છે ઉર્વશી. જો કે રાજ
પુરુરવાની પરિણીત રાણી છે ઔશિનરી
પરંતુ પ્રસ્તુત કાવ્ય ઉર્વશીને લક્ષ્ય બનાવીને
જ રસવામાં આવ્યું છે એટલે નાવિકા ઔ-
શિનરી નહીં પણ ઉર્વશી જ છે. તેમ છતાં
ઉર્વશીને અભિસારિકાની સંજ્ઞા પણ આપી
શકાય, કારણ કે તે રાજ પુરુરવાના-ચુલો
પર મુગ્ધ થઈ અભિસાર માટે મર્ત્યલોકમાં
આવી હતી. ઉર્વશી કાયાસક્ત થઈ સ્વયં
રાજ પુરુરવા પાસે આવી હતી જે પુરુ-
રવાની નીચેની ઉક્તિથી સ્પષ્ટ થાય છે :

'જળ સે હમ-તુમ મિલે,
ન જાને, કિતને અભિસારેં મેં
રજની કર શૂંગાર સિતાસિત
નલ મેં ધૂમ ચૂકી હૈ.'૫

કવિએ ઉર્વશીનું ચરિત્ર સનાતન પ્રેમ-
પૂર્ણ નારીના રૂપમાં ચિત્રિત કર્યું છે. ઉ-
ર્વશીનું પ્રેમાભિભૂત રૂપ કવિએ પ્રથમ અં-
કમાં પ્રસ્તુત કર્યું છે, બ્યારે સહજ-ન્યા રંભાને
કહે છે કે રાજ પુરુરવાએ દૈત્યોનો સંહાર
કર્યો ત્યારે ઉર્વશીએ પુરુષરતનને જોઈ
પોતાની જાતને બૂલી ગઈ,

૫ ઉર્વશી-દિ. આ. : અંક-૪, પૃ. ૪૦

રામાયણ અને મહાભારતમાં પણ પુરુરવા અને ઉર્વશીનું આંશિક વર્ણન ઉપલબ્ધ છે. વાલ્મીકિ રામાયણમાં માત્ર પુરુરવાના જન્મની કથાનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, જેથી તેમના એકવંશીય હોવાનું પ્રમાણ મળે છે. પૌરાણિક સાહિત્યમાં શ્રીમદ્ભાગવતમાં પુરુરવાની ઉત્પત્તિનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરાંત બ્રહ્મપુરાણમાં અનેક રથાને, મત્સ્યપુરાણમાં બુધ દ્વારા, પદ્મપુરાણ, બ્રહ્મપુરાણ, આગ્નેયપુરાણ, રક્તપુરાણ, ઉરિવંશપુરાણ અને કૃમ્મપુરાણમાં પણ પુરુરવા વિશે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. મહાકવિ કાલિદાસે પણ 'વિક્રમેર્વશીયમ્' નાટકમાં પુરુરવા અને ઉર્વશીની કથા ચિત્રિત કરી છે. એ છે 'ઉર્વશી'ની મૂળ કથા તક્ષવત માન વિષય-વસ્તુના ગંથોજનનો અને દષ્ટિ નિર્દેશનનો છે. અવનાશ્રમમાં કથાનો જે વિસ્તાર છે તે કવિની મૌલિક રેણુગી છે. એ કાવ્ય-ભૂમિમાં કવિએ પ્રણય અને પરિણય, પ્રકૃતિ અને સંન્યાસ તથા ભૂત-ભવિષ્યનો અદ્ભુત સમન્વય કર્યો છે. મઘવેદથી 'દિનકર' સુધી આ કથા સ્વરૂપાતરે આલેખાતી રહી છે. તેમ છતાં 'ઉર્વશી' પર કાલિદાસ-કૃત 'વિક્રમેર્વશીયમ્'નો સૌથી વિશેષ પ્રભાવ પડ્યો છે.

કવિએ પાત્રોના વ્યક્તિત્વને ઉપસાધવામાં પોતાની કલ્પનાશક્તિનો સરસ પરિચય કરાવ્યો છે. મુખ્ય પાત્રોમાં પુરુરવા, ઉર્વશી, ઓશીનરી, ચિત્રલેખા, અવન, સુકન્યા અને પુરુરવા ઉર્વશીનું મંતાન આપુ છે. પુરુરવા ધીરહસિત નાયક છે. તે પરમ પરાક્રમી, સુન્દર અને શાન્તી છે. 'ઉર્વશી'ના દ્વિતીય અંકમાં રાગ પુરુરવાના

ત્રિયવદન શેઠ

રથામલા હિલ

મોપાલની
આ રથામલા હિલ હવે જૂન માસ દેરા
મપ્તાઈ અંતિમતણા સમય પરાંઈ
સવન ધુમ્મસ કેરું શ્વેત
વસ્ત્રન અંગ ધરેલ ઉપા
સં, ભયો,
જંગામહી લળી જતી યમુનાની જમ.
મધ્યાહ્નમાં
એની કઠોર પથરલ તપન્ત ઝાયા.
તરુતણી નહિ કયા ય છાયા.
સોહી રહે
જુગલ કેવલ દશે
શ્વેત બે બીચ છોડ નાના
નહિ પૂરું લીલા,
નહિ પૂરું પીળા.
ને સાજના
આણા સુવર્ણમય સૂર્ય તણી ઝીલીને
એ સંધિકા સહ રમે
રંજ, અને
રાત્રી થતાં કિરણ ચન્દ્ર તણી
ઝીણી અને તુહિન ચાદર અંગ એાદી
જતી શીઘ્ર પોદી.
ઝીલન્ત આમ નિત એ સહુ સૃષ્ટિ રંજ
રહુ ઝીલી હું ય એવી રીતે
સહુ રંજિ-રંજ ..
નહિ નહીં પણ એની જેમ
હૈય ધરી નિત અકર્મતાણી સુપુત્રિ
કિન્તુ સદા
ધારી હિરે
કર્મણ્યની પુનિત ભગૃતિ
એ જ પાંછા.

રાજવાણુનો પત્ર

સ્વસ્તી શ્રી ગામ...મધ્યે વાલમને લિખિતંગ રાજવાણુની
ભીનીછંમ યાદ,
હરહર કેવી'તી વેદનાની વાત પણ લોપવી શે કુળની
મરજદ ?

દાદાની એન લીલી વાડી છે તો ય મને
એકલું તે આવ બહુ લાગતું,
ઢોલ્યા કરે 'ડ અડા! છૂંદણાંના શાખો ખે
ભીતરમાં કળતર શું જાગતું;
ડેલીમાં કાગ ખોલે, પડઘાતા પંખાળી માણુકીના ડાખલાના
સાદ,
સ્વસ્તી શ્રી ગામ...મધ્યે વાલમને લિખિતંગ રાજવાણુની
ભીનીછંમ યાદ.

ઢોલિયામાં ફૂટે છે ઠાકરિયા ડંખ અને
ચટકે છે નિંદરના ચેનને,
વેડવાં રે કેમ કરી આખોમાં ઊગેલાં
મામટાં રે ખાખરાનાં વંનને;
સરજ તો ઠીક, પણ વરસાવે ધોધમાર ફળફળતી
લાલ્લને રે યાદ,
સ્વસ્તી શ્રી ગામ...મધ્યે વાલમને લિખિતંગ રાજવાણુની
ભીનીછંમ યાદ.

લાજ મરું છું, પૂછે સેયર ચખાવણી :
'ખોવાયાં ખુન કયા દેશમાં! ?
જેખનની ડાળ હવે જીરવાશે નૈ, અદ
આવોને ઠાકોરિયા વેશમાં.
સરજખુખીને અહું, પીઠીના રંગમાં ભીજતી લાગે મારી જાત
સેયરના સરનામે દેજો જવાબ, એન કાગ ડોળે જોઈશું વાટ.
સ્વસ્તી શ્રી ગામ...મધ્યે...

વ્યક્તિત્વના વૈભવનો પરિચય કરાવતાં
કવિ કહે છે—

‘કાર્તિકેય-સમ શૂર,
દેવતાઓં કે શુરુ-સમ રાની,
રવિ-સમ તેજવન્ત,
સુરપતિ કે સદશ પ્રતાપી, માની;
ધનદ-સદશ મંત્રહી, વ્યોમવત્ મુક્ત,
જલદ-નિબ ત્યાગી,
કુસુમ-સદશ મધુમય મનોહ.
કુસુમાયુધ-સે અનુરાગી’.

કાવ્યનો નાવિકા છે ઉર્વશી. જો કે રાજ
પુરુરવાની પરિણીત રાણી છે ઔશિનરી
પરંતુ પ્રસ્તુત કાવ્ય ઉર્વશીને લક્ષ્ય બનાવીને
જરસવામાં આવ્યું છે એટલે નાવિકા ઔ-
શિનરી નહીં પણ ઉર્વશી જ છે. તેમ છતાં
ઉર્વશીને અભિસારિકાની સંજ્ઞા પણ આપી
શકાય, કારણ કે તે રાજ પુરુરવાના ગુણો
પર મુગ્ધ થઈ અભિસાર માટે મર્ત્યલોકમાં
આવી હતી. ઉર્વશી કાયાસક્ત થઈ સ્વયં
રાજ પુરુરવા પાસે આવી હતી જે પુરુ-
રવાની નીચેની ઉક્તિથી સ્પષ્ટ થાય છે :

‘જખ સે હમ-તુમ મિલે,
ન જાને, કિતને અભિસારોં મેં
રજની કર શૂંગાર સિતાસિત
નલ મેં ધૂમ ચૂકી હૈ.’^{૧૫}

કવિએ ઉર્વશીનું ચરિત્ર સનાતન પ્રેમ-
પૂર્ણ નારીના રૂપમાં ચિત્રિત કર્યું છે ઉ-
ર્વશીનું પ્રેમાભિભૂત રૂપ કવિએ પ્રથમ અં-
કમાં પ્રસ્તુત કર્યું છે, બ્યારે સહજન્યા રંભાને
કહે છે કે રાજ પુરુરવાએ દૈત્યોનો મંહાર
કર્ચો ત્યારે ઉર્વશીએ પુરુષરત્નને જોઈ
પોતાની જાતને ભૂલી ગઈ,

૫ ઉર્વશી દ્વિ. આ. : અંક-૪, પૃ. ૪૦

રામાયણ અને મહાભારતમાં પણ પુરુરવા અને ઉર્વશીનું આશિક વર્ણન ઉપલબ્ધ છે વાસ્તવિક રામાયણમાં આન પુરુરવાના જન્મની કથાનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે જેથી તેમના એકવર્ણી હોવાનું પ્રમાણ મળે છે પૌરાણિક સાહિત્યમાં શ્રીમદ્ભાગવતમાં પુરુરવાની ઉત્પત્તિનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે આ ઉપરાંત બ્રહ્મપુરાણમાં અનેક રથાને, મત્સ્યપુરાણમાં છુપ દારા, પદ્મપુરાણ બ્રહ્મપુરાણ આ અનેકપુરાણ, રમ્યપુરાણ, હરિવંશપુરાણ અને કૃમ્પુરાણમાં પણ પુરુરવા વિશે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે મહાકવિ કાલિદાસે પણ 'વિક્રમેર્વશીયમ્' નાટકમાં પુરુરવા અને ઉર્વશીની કથા ચિત્રિત કરી છે એ છે 'ઉર્વશી ની મૂળ કથા તદ્વાત માનવિષ્ણુ વસ્તુના યંયોજનનો અને દૃષ્ટિ નિર્દેશનનો છે અવનાશમમાં કથાનો ને વિસ્તાર છે તે કવિની મૌલિક દેખી છે એ કાવ્ય ભૂમિમાં કવિએ પ્રણય અને પરિણય, પ્રકૃતિ અને સન્યાસ તથા જૂત ભવિષ્યનો અદ્ભુત સમન્વય કર્યો છે પ્રગવેદ્યો 'દિ નકર' સુધી આ કથા સ્વરૂપાતરે આલેખાતી રહી છે તેમ છતાં 'ઉર્વશી' પર કાલિદાસ કૃત 'વિક્રમેર્વશીયમ્' નો સૌથી વિશ્વ પ્રભાવ પડ્યો છે

કવિએ પાત્રોના વ્યક્તિત્વને ઉપસાધવામાં પોતાની કલ્પનાશક્તિનો સરસ પરિચય કરાવ્યો છે મુખ્ય પાત્રોમાં પુરુરવા, ઉર્વશી, ઔશીનરી ચિત્રલેખા, મવન, સુકન્યા અને પુરુરવા ઉર્વશીનું મેતાન આણ છે પુરુરવા ધીરલક્ષિત નાયક છે તે પરમ પરાક્રમી, સુન્દર અને યાની છે 'ઉર્વશી' ના દ્વિતીય અકમાં રાજા પુરુરવાના

૬૦] કવિગ્રંથક એ ન્યૂન ૧૯૭૩

ત્રિયવદન શેઠ

રથામલા હિલ

ભોપાલ તી
આ રથામલા હિલ હવે જૂન માસ કેરા
મપ્તાક અતિમતરૂા સમય પરોઢ
મવન ધુમ્મમ કેરુ થેત
વસન અગ ધરલ ઉપા
સ લગો,
જામહી લગી જતી યમુનાની જમ
મધ્યાહનમાં
એની કોઠા પથર લ તપન્ટ હયા
તડુલ્લી નડિ કયા ય છાયા
સોહી રહે
હોલ કેલ દરો
શ્વેત બે બીચ છોક નાના
નહિ રહુ હીલા
નહિ પૂરુ પીળા
ને સાજના
આલા સુવર્ગમય સૂર્ય તણુ ગ્રીહીને
એ સધિકા સહ રમે
ગો, અને
રાત્રી થતા કિરણ ચન્દ્ર તણી
ગ્રીહી અને તુહિન ચાદર અગ એ હી
જતી શીત્ર પોઢી
ગ્રીનન્ત આમ નિત એ સહુ સૃષ્ટિ - ૧
રહુ ગ્રીહી હુ ય એની રીતે
સહુ સૃષ્ટિ ગગ
નહિ નહી પણ એની જમ
હૈય ધરી નિત અકર્મતણી સુકૃપ્તિ
કિન્નર સહ
ધારી ઉરે
કર્મણની પુનિત ભગૃતિ
એ જ વાછા

રાજવણુનો પત્ર

સ્વસ્તી શ્રી ગામ...મધ્યે વાલમને લિખિતંગ રાજવણુની
ભીનીછંમ યાદ,
હરહર કેવી'તી વેદનાની વાત પણ લોપવી શે કુળની
મરજદ ?

દાદાની એન લીલી વાડી છે તો ય મને
એકલું તે સાવ ખલ્યું લાગતું,
ઠોંટયા કરે 'ં ઝડ. છૂંદણાંના શાખો ખે
ભીતરમાં કળતર શું જાગતું;
ડેલીમાં કાગ ખોલે, પડઘાતા પંખાજી માણુકીના કાખલાના
સાદ,
સ્વસ્તી શ્રી ગામ...મધ્યે વાલમને લિખિતંગ રાજવણુની
ભીનીછંમ યાદ.

ઢોલિયામાં ફૂટે છે ઠાકરિયા ડંખ અને
ચટકે છે નિંદરના એનને,
વેડવાં રે કેમ કરી આંખ્યામાં ભોગેલાં
સામટાં રે ખાખરાનાં વંનને;
સૂરજ તો ઠીક, પણ વરસાવે ઘોઘમાર ફળફળતી
લાલ્લને રે ચાદ,
સ્વસ્તી શ્રી ગામ...મધ્યે વાલમને લિખિતંગ રાજવણુની
ભીનીછંમ યાદ.

લાલ મરું છું, પૂછે સેયર ચખાવલી :
'ખોવાયાં બુન કયા દેશમાં! ?
જેખનની ઝાળ હવે જીરવાશે ને, ઝદ
આવોને કાઠારિયા વેશમાં.
સૂરજમુખીને અડું, પીઠીના રંગમાં ભીજતી લાગે મારી જાત
સેયરના સરનામે દેજો જવાખ, એન કાગ ડાખે જોઈશું વાટ.
સ્વસ્તી શ્રી ગામ...મધ્યે...

વ્યક્તિત્વના વૈભવનો પરિચય કરાવતાં
કવિ કહે છે-

‘કાર્તિકેય-સમ શૂર,
દેવતાઓં કે શુરુ-સમ જ્ઞાની,
રવિ-સમ તેજવન્ત,
સુરપતિ કે સદશ પ્રતાપી, માની;
ધનદ-સદશ મંત્રાહી, વ્યોમવત્ મુક્તા,
જલદ-નિખ ત્યાગી,
કુસુમ-સદશ મધુમય મનોહ.
કુસુમાયુધ-સે અતુરાગી’.

કાવ્યની નાવિકા છે ઉર્વશી. જો કે રાજ
પુરુરવાની પરિણીત રાણી છે ઔશિનરી
પરંતુ પ્રસ્તુત કાવ્ય ઉર્વશીને લક્ષ્ય બનાવીને
જરસવામાં આવ્યું છે એટલે નાવિકા ઔ-
શિનરી નહીં પણ ઉર્વશી જ છે. તેમ છતાં
ઉર્વશીને અભિસારિકાની સંજ્ઞા પણ આપી
શકાય, કારણ કે તે રાજ પુરુરવાના-શુભો
પર મુગ્ધ થઈ અભિસાર માટે મર્ત્યલોકમાં
આવી હતી. ઉર્વશી કાયાસક્ત થઈ સ્વયં
રાજ પુરુરવા પાસે આવી હતી જે પુરુ-
રવાની નીચેની ઉક્તિથી સ્પષ્ટ થાય છે :

‘જળ સે હમ તુમ મિલે,
ન જાને, કિતને અભિસારોં મેં
રજની કર શુંગાર સિતાસિત
નલ મેં ધૂમ ચૂકી હૈ.’^૧

કવિએ ઉર્વશીનું ચરિત્ર સનાતન પ્રેમ-
પૂર્ણ નારીના રૂપમાં ચિત્રિત કર્યું છે ઉ-
ર્વશીનું પ્રેમાભિજૂત રૂપ કવિએ પ્રથમ અં-
કમાં પ્રસ્તુત કર્યું છે, બ્યારે સહજન્યા રંભાને
કહે છે કે રાજ પુરુરવાએ દૈત્યોના સંહાર
કર્યો ત્યારે ઉર્વશીએ પુરુષરત્નને જોઈ
પોતાની જાતને જુદી ગઈ,

૫ ઉર્વશી દિ. આ. : અંક-૪, પૃ. ૪૦

રામાયણ અને મહાભારતમાં પણ પુરુરવા
અને ઉર્વશીનું આશિક વર્ણન ઉપતબ્ધ
છે વાસ્તીકિ રામાયણમાં માત્ર પુરુર
વાના જન્મની કથાનો ઉલ્લેખ કરવામાં
આવ્યો છે જેથી તેમના એકવચીય હો
વાનું પ્રમાણ મળે છે પૌરાણિક સાહિત્યમાં
શ્રીમદ્ભાગવતમાં પુરુરવાની ઉત્પત્તિનો
ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે આ ઉપરાંત
બ્રહ્મપુરાણમાં અનેક સ્થાને, મત્સ્યપુરાણમાં
છુધ દ્વારા, પદ્મપુરાણ બ્રહ્મપુરાણ આ
એવપુરાણ, રક્ટપુરાણ, હરિવંશપુરાણ અને
કર્મપુરાણમાં પણ પુરુરવા વિશે ઉલ્લેખ
કરવામાં આવ્યો છે મહાકવિ કાલિદાસે
પણ 'વિક્રમેર્વશીયમ્' નાટકમાં પુરુરવા અને
ઉર્વશીની કથા ચિત્રિત કરી છે એ છે
'ઉર્વશી'ની મૂળ કથા તદ્વાપત માનવિષય
વસ્તુના યયોજનનો અને દષ્ટિ નિર્દેશનનો
છે અવનાશ્રમમાં કથાનો જે વિસ્તાર છે
તે કવિની મૌલિક દૃષ્ટિ છે એ કાવ્ય
શ્રમિમાં કવિએ પ્રણય અને પરિણય,
પ્રકૃતિ અને સન્યાસ તથા ભૂત ભવિષ્યનો
અદ્વૈત સમન્વય કર્યો છે જગદેશી 'દિ
નકર' સુધી આ કથા સ્વરૂપાતરે આલેખાતી
રહી છે તેમ છતાં 'ઉર્વશી' પર કાલિદાસ
કૃત 'વિક્રમેર્વશીયમ્' નો સૌથી વિશેષ
પ્રભાવ પડ્યો છે

કવિએ પાત્રોના વ્યક્તિત્વને ઉપસાધ
વામાં પોતાની કલ્પનાશક્તિનો સરસ પરિ
ચય કરાવ્યો છે મુખ્ય પાત્રોમાં પુરુરવા,
ઉર્વશી, ઓશીનરી ચિ ત્રેખા, અવન,
સુકન્યા અને પુરુરવા ઉર્વશીનું મતાન આવુ
છે પુરુરવા ધીરલલિત નાયક છે તે પરમ
પરાક્રમી, સુન્દર અને યાની છે ઉર્વશી
ના દ્વિતીય અકમાં રામ પુરુરવાના

૬૦] કવિરેક એ ન્દન ૧૯૭૩

ત્રિયનદન શેઠ

શ્યામલા હિલ

ભોપાલની
આ શ્યામલા હિલ ઉપે જૂન માસ કરા
અપ્તાકે અતિમતગ્ના સમય પડેઠ
અવન ધુ મમ કેટુ શ્વેત
વસ્ત્રન અગ ધરવ ઉપા
સ નગે,
ગામડી લગી જતી યમુનાની જમ
મધ્યાહ્નમાં
એની કલ ૨ પધર લ તપન્ત હ યા
તતુત્તુ નકિ કયા ય છાયા
સોહી રહે
છોલ કેતલ કશે
દશક બે ખીચ છોક નાના
નહિ હુણી લીલા
નહિ હુણી પીળા
ને માજના
આલા મુવાર્મય સૂર્ય તપ્તી ઝીલીને
એ સધિકા સહ રમે
૨૧, અને
રાત્રી થતા કિણ્ણ અન્ન તણી
ઝીણી અને તુલિન ચાદર અ એઢી
જતી શીઘ પોઢી
ઝીનન્ત આમ નિત એ સહ સૃષ્ટિ ૨૧
રહુ ઝીલી હુ ય એની રીતે
સહુ સૃષ્ટિ ૨૨
નહિ નહીં પણ અની જમ
હૈય ધરી નિત અકર્મતણી સુપુતિ
કિન્તુ સદા
ધારી ઉરે
કર્મણ્યની પુનિત ભગૃતિ
એ જ વાછા

રાજવાણીનો પત્ર

સ્વસ્તી શ્રી ગામ...મધ્યે વાલમને લિખિતંગ રાજવાણી
ભીનીછંમ યાદ,
હરહર કેવી'તી વેદનાની વાત પણ ક્ષોપવી શેં કુળની
મરજદ ?

દાદાની એન લીલી વાડી છે તો ય મને
એકલું તે સાવ બહુ લાગતું,
ઢોલ્યા કરે ૩ ચડા છૂંદણાંના શાખો ખે
ભીતરમાં કળતર શું જાગતું;
ડેલીમાં કાગ ખોલે, પડઘાતા પંખાજી માણુકીના ડાબલાના
સાદ,
સ્વસ્તી શ્રી ગામ...મધ્યે વાલમને લિખિતંગ રાજવાણી
ભીનીછંમ યાદ.

ઢોલિયામાં ફૂટે છે ઠાકરિયા ડંખ અને
ચટકે છે નિદરના ચેનને,
વેડવાં રે કેમ કરી આખોમાં ઊગેલાં
આમટાં રે ખાખરાનાં વંનને;
સૂરજ તો ઠીક, પણ વરસાવે ધોધમાર ફળફળતી
લાલ્લને રે યાદ,
સ્વસ્તી શ્રી ગામ...મધ્યે વાલમને લિખિતંગ રાજવાણી
ભીનીછંમ યાદ.

લાજ મરું છું, પૂછે સેયર ચખાવણી :

‘ખોવાયાં ખુન કયા દેશમાં ! ?

જેખનની આળ હવે જીરવાશે ને, ઝડ

આવોને ઠાકોરિયા વેશમાં.

સૂરજખુખીને અડું, પીઠીના રંગમાં ભીજતી લાગે મારી જાત
સેયરના સરનામે દેજો જવાબ, એન કાગ ડોળે જોઈશું વાટ.

સ્વસ્તી શ્રી ગામ...મધ્યે...

વ્યક્તિત્વના વૈભવનો પરિચય કરાવતાં
કવિ કહે છે—

‘કાર્તિકેય-સમ શૂર,

દેવતાઓં કે શુરુ-સમ રાની,

રવિ-સમ તેજવન્ત,

સુરપતિ કે સદશ પ્રતાપી, માની;

ધનદ-સદશ મંત્રાહી, વ્યોમવત મુક્ત,

જલદ-નિખ ત્યાગી,

કુસુમ-સદશ મધુમય મનોહ.

કુસુમાયુધ-સે અતુરાગી’.

કાવ્યની નાવિકા છે ઉર્વશી. જો કે રાજ
પુરુવાની પરિણીત રાણી છે ઔશિનરી
પરંતુ પ્રસ્તુત કાવ્ય ઉર્વશીને લક્ષ્ય બનાવીને
જરસવામાં આવ્યું છે એટલે નાવિકા ઔ-
શિનરી નહીં પણ ઉર્વશી જ છે. તેમ છતાં
ઉર્વશીને અભિસારિકાની સંગા પણ આપી
શકાય, કારણ કે તે રાજ પુરુવાના ચુલો
પર મુગ્ધ થઈ અભિસાર માટે મર્વલોકમાં
આવી હતી. ઉર્વશી કાયાસક્ત થઈ સ્વયં
રાજ પુરુવા પાસે આવી હતી જે પુરુ-
વાની નીચેની ઉક્તિથી સ્પષ્ટ થાય છે :

‘જખ સે હમ તુમ મિલે,

ન બને, કિતને અભિસારો મેં

રજની કર શુંગાર સિતાસિત

નલ મેં ઘૂમ ચૂકી હૈ.’^{૧૫}

કવિએ ઉર્વશીનું ચરિત્ર સનાતન પ્રેમ-
પૂર્ણ નારીના રૂપમાં ચિત્રિત કર્યું છે ઉ-
ર્વશીનું પ્રેમાભિજૂત રૂપ કવિએ પ્રથમ અં-
કમાં પ્રસ્તુત કર્યું છે, બ્યારે સહજન્યા રંભાને
કહે છે કે રાજ પુરુવાએ દૈત્યોનો સંહાર
કર્યો ત્યારે ઉર્વશીએ પુરુષરતનને જોઈ
પોતાની જાતને બૂલી ગઈ,

‘ગિત સુખમા કે મહિર,
ધાન મે મગન મુગધ નિમુનત દે,
પુર રતન કે દેખ ન વડ ગઢ,
સકી આપ અપને મે,
દૂન ગઈ સુ-પુર કી સોઆ,
મિટી કે સપને મે ’

ત્યાર પછી કવિએ એને અવિરત આ
લિંગન-યુગ્મન, દર્શન, સ્પર્શ વગેરેથી અલિ
સારિણી ચિત્રિત કરી છે આ ઉપરાંત કવિ
ઉર્વશીની વિશ્વપતા અકિત કરતા કહે છે કે
તે નરમા વિક્રમતા ત્ર્યંસિકા છે તથા
આસરા હોવા છતાં પણ માતાના રૂપમા
વાત્સલ્યથી પરિપૂર્ણ છે બ્યારે પુરુષવા
ઉર્વશીને કહે છે કે મને વિશ્વાસ હતો કે એક
દિવસ તું સ્વર્ગથી મર્ત્યલોક પર જરૂર આ
વીશ, ત્યારે ઉર્વશી પ્રત્યુત્તર વાળે છે કે હું
તો ચાલી આવી છું પરંતુ પુરુષમા બ્યારે
સુધી યજ્ઞિત છે, વિક્રમ છે ત્યાં સુધી
સહાર એનો સમક્ષ નતમસ્તક છે, અપાર
રત્નાકર પણ એને આદર કરે છે અને એ
ટલે સુધી કે દેવરાજ ધન્વ પણ સામે આવી
એનું સ્વાગત કરે છે, અને સ્વયં આસરા
પણ સ્વર્ગથી ધરા પર આવી અધરોનું રસ
પાન કરાવે છે

અન્ય પાત્રોમા છે પુરુષવા ઉર્વશીનું
સેવાત આયુ તેનામા માતાપિતા પ્રથે અ
માધ પ્રેમ પરિલક્ષિત થાય છે તેની ઉદારતા
ત્યારે ભોવા મળે છે બ્યારે તે ઔચિત્યનો
પ્રત્યે પણ પોતાનો પ્રેમ વ્યક્ત કરે છે -

‘અગ મે હોકર ગુવા
ખોજતે હુએ વહા આવા હ
રાગ મુકુટ કે નહો,
તીસરી નો કે હી મ હો કે

૬ કાવ્યશિલ્પી આ અક-૧, પ ૧૩

] કાવ્યશિલ્પી મે-૧૯૫૧ ૧૯૭૩

કમલ વૈદ્ય

પ્રાર્થના

અ વ ગમનના હે અધાર, હે સમય !
આટલી પ્રાર્થના .

જાહવીને વડન અવે ૧ કોઈ ૧.૧
કનારે નાગરે
(પાપુ ૧૧ ૧૧૫ વળી) ..
અન પાન્થ
વનવિકુ જની હરિયાળીને પ્રદેશ
સુગધગજ મધગ વડત પવને
શાન્તિમય ઝીલી કીંગ કોકિલના ગાન
વિશ્રાન્તિને લડે,
વન કુટીરનું કો એકાત-
દૂર પિકસિત પક્ષ્મલ પર
ભ્રમ ગુજરણ જેમ-
સાહચર્યનો આનંદ છ- પામી રહે,
તેજ જ મારે નિકેત
નિય આગમને તવ સંગ ..

તુ હો નિત્ય ગતિશીલ
પણ તારે તીર
ફાગતી ઋતુના આશ્લાદન આદે લને
ધીર એ લલેને રડે સ્થિર
આવાગમનના હે આધાર, હે સમય !
ઋતુ સંક્રમણે વળી તારે જ પ્રવાહ
લળી જશુ અમે
હું ભાગ્યના વૈભવે

ચીમન પુરોહિત

સંભવના પોપટ

જીવતરને નીક સૈ ખાલીપાની ડાળિયે
 સંભવના પોપટ મેં પાડ્યા
 હોવાની નીક મહી ઝાંઝવાનાં નીર તણા
 ધસમસતા ધોધ મેં તો વાડ્યા.
 ચીતરેલાં પંખીનાં ખરતાં પીછાંમાં
 મેં ટહુકાનો લય આજ પીધો
 સળંગતા સાપ તાંણા લિસોટો ઊંચકીને
 સાવ કર્યો સૈ મેં તો સીધો
 છાતીએ છૂંદાવેલાં છૂંદણાંના મોરને મેં
 કલરવતા આલમાં ઉછાડ્યા.-જીવતરને
 સુક્કા દુકાળ તણી ધગધગતી ધારામાં
 ઝીલ્યાં છે સ્વાત સૈ મીઠાં
 બળબળતા રણ તણા કણકણમાં સૈ
 મેં તો ફોરમતાં ફૂલડાં દીઠાં
 કાચ તણી કીકીચેથી ખાલીખમ્મ વીરડામાં
 ભમ્મરિયાં પાણી મેં લાઠ્યાં.-જીવતરને
 વહેતા પવન તણા ધોરી પગથારમાં
 મેં ચીત્યાં છે ચાલવાના ચાલા
 વાદળની વેણમાં સૂરજની સરિતાથી
 વાવ્યાં છે વન બધાં લીલાં
 પોલા પરપોટાની પોલી પગથાણ મહી
 કેસરિયા ક્યારા મેં ગાડ્યા.-જીવતરને

ઝાં. ૧ મેં પીછે તૂપ કિશોર,
 પહલે તેરા બેટા હૂં." ૭

કવિએ 'ઉર્વશી'માં પ્રેમ અને શૃંગારની વિવિધ ભાવનાઓનું ચિત્રણ કર્યું છે પુરુ-
 રવા દ્વંદ્વોથી પીડિત છે. તે સુખ ભોગવે
 છે અને એને ત્યાગવા પણ મથે છે. તે
 નારીના પ્રેમમાં પડે છે અને નારીનું અતિ-
 ક્રમણ કરવા પણ ઇચ્છુક છે. જ્યારે ખીજ
 બાજુ ઉર્વશીમાં કાઈ પણ દંદ નથી. તે
 તો દૈહિક સુખ ભોગવવાના હેતુસર જ પૃથ્વી
 પર આવી છે. ઉર્વશી દેવી છે અને દેવી-
 ઓ દંદથી મુક્ત હોય છે. એટલે એનામાં
 પણ દંદ નથી. પરંતુ જ્યારે તે પુરુરવા-
 ના સહવાસ માટે સ્વર્ગથી ધરાતલ પર
 આવે છે અને મર્ત્યલોકના પુરુષના સ્પર્શ-
 ભોગનો આનંદ મેળવે છે ત્યારે તે પણ દંદ-
 નો થોડોક અનુભવ કરવા માંડે છે. પરંતુ
 તે પ્રિયના આલિંગનગ્રસ્ત પ્રેમમાં ઈશ્વરના
 રૂપને જ સ્વીકારે છે. એની તો સ્પષ્ટ
 માન્યતા છે કે જે નર નારીને પારખી શકે
 છે એ ઈશ્વરી સત્તાને પણ પારખી શકે છે,
 અને જે નર નારીને આલિંગનમાં બાંધી
 શકે છે તે ઈશ્વરી રહસ્યને પણ બાણી
 શકે છે.

પુરુરવા અને ઉર્વશી બંને પ્રેમી હોવા છતાં
 પણ ચિંતનશીલ છે. આજસુધી જે 'કામ'-
 ને સ્થૂળ વાસનાના રૂપમાં શત્રુ માની એ-
 નાથી લાગીને જંગલમાં ભટકવાનો માર્ગ
 સદોગ્રે સુધી આપણે અપનાવતા રહ્યા
 તેને દિનકર જીવનના શ્રેયનો પક્ષ ગણે છે.
 એ રીતે 'ઉર્વશી' સ્વર્ગ અને પૃથ્વીના એકી-
 કરણનું તેમજ પ્રેમ-દેવતાના જગરણનું
 કાવ્ય છે.

૭ ઉર્વશી દિ. આ. : અંક-૫, પૃ. ૧૫૭

‘મિત્ર સુપમા કે મદિર,
ધ્યાન મેં મગન મુગ્ધ ત્રિપુવન દે,
પુરુષરત્ન કો દેખ ન વહ રહે,
સકો આપ અપને મેં,
દૂધ ગઈ સુગુર કી શોભા,
મિટી કે સપને મેં.’

ત્યાર પછી કવિએ એને અવિરત આ-
લિંગન, ચુંચન, દર્શન, સ્પર્શ વગેરેથી અલિ-
સારિણી ચિત્રિત કરી છે. આ ઉપરાંત કવિ
ઉર્વશીની વિશેષતા અંકિત કરતાં કહે છે કે
તે નરમાં વિક્રમની પ્રશંસિકા છે તથા
આસરા હોવા છતાં પણ માતાના રૂપમા
વાત્સલ્યથી પરિપૂર્ણ છે. બ્યારે પુરુષ
ઉર્વશીને કહે છે કે મને વિશ્વાસ હતો કે એક
દિવસ તું સ્વર્ગથી મર્ત્યલોક પર જરૂર આ-
વીશ, ત્યારે ઉર્વશી પ્રત્યુત્તર વાળે છે કે હું
તો ચાલી આવી છું પરંતુ પુરુષમા બ્યા
સુધી યોગ્ય છે, વિક્રમ છે ત્યાં સુધી
સંસાર એની સમક્ષ નતમસ્તક છે, અપાર
રત્નાકર પણ એને આદર કરે છે અને એ
ટલે સુધી કે દેવરાજ ઇન્દ્ર પણ સામે ચાલી
એનું સ્વાગત કરે છે, અને સ્વયં આસરા
પણ સ્વર્ગથી ધરા પર આવી અધરેનું સ્વ-
પાન કરાવે છે.

અન્ય પાત્રોમાં છે પુરુષા ઉર્વશીનું
સંતાન આયુ તેનામાં માતાપિતા પ્રત્યે અ-
માધ પ્રેમ પરિલક્ષિત થાય છે. તેની ઉદરતા
ત્યારે જોવા મળે છે બ્યારે તે ઔષધિતરી
પ્રત્યે પણ પોતાનો પ્રેમ વ્યક્ત કરે છે :

‘અગ મેં હોકર યુવા
ખોજતે હુએ વહાં આયા હું
રાજ-મુકુટ કો નહીં,
તીસરી માં કે હી ચરણાં પ્રે.

૬ ઉર્વશી-દ્વિ. આ. : અંક-૧, પૃ. ૧૩

કમલ વૈદ્ય

પ્રાર્થના

અ.વાગમનના હે આધાર, હે સમય !
આટલી પ્રાર્થના ..

જાહવીને વહન અ.વેત. કોઈ નાવ
કિનારે નાંગરે
(પણ જલ બાય વડી).....
અને પાન્થ
વનનિકુંજની હરિયાળીને પ્રદેશ
સુગંધરજ-મથર વહત પવને
શાન્તિમય ઝીલી કીર ડોકિલનાં ગાન
વિશ્રાન્તિને લહે;
વન કુટીરનું કો એકાત-
પૂર્ણ વિકસિત પદ્મદલ પર
ભૂંગ ગુંજરણ જેમ-
સાહચર્યનો આનંદ છેલ પામી રહે;
તેનું જ મારે નિકેત
પ્રિય આગમને તવ સંગ...

તુ છો નિત્ય ગતિશીલ
પણ તારે તીર
ફારતી ઝલુના આપલ,દન આદોલને
ધીરે એ લહેને રહે સ્થિર
આવાગમનના હે આધાર, હે સમય !
ઝલુ સંક્રમણે વળી તારે જ પ્રવાહે
લળી જશુ અમે
પૂર્ણ સાગ્યના વૈભવે.

ચીમન પુરોહિત

સંભવના પોપટ

જીવતરને નીક સૈ ખાલીપાની ડાળિયે
 સંભવના પોપટ મેં પાડ્યા
 હોવાની નીક મહીં ઝાંઝવાનાં નીર તણા
 ધસમસતા ધોધ મેં તો વાળ્યા.
 ચીતરેલાં પંખીનાં ખરતાં પીછાંમાં
 મેં ટહુકાનો લય આજ પીગો
 સળંગતા સાપ તણે લિસેટો જાંચકીને
 સાવ કર્યો સૈ મેં તો સીધો
 છાતીએ છૂંદાવેલાં છૂંદણાંના મોરને મેં
 કલરવતા આલમાં ઉછાળ્યા.-જીવતરને
 સુકા દુકાળ તણી ધગધગતી ધારામાં
 ઝીંદ્યાં છે સ્વાત સૈ મીઠાં
 બળબળતા રણ તણા કણકણમાં સૈ
 મેં તો ફેરમતાં ફૂલડાં દીઠાં
 કાચ તણી કીકીએથી ખાલીખમ્મ વીરડામાં
 ભમ્મરિયાં પાણી મેં લાળ્યાં.-જીવતરને
 વહેતા પવન તણા ધોરી પગથારમાં
 મેં ચીતયો છે ચાલવાના ચાલા
 વાદળની વેળુમાં સરજની સરિતાથી
 વાવ્યાં છે વન બધાં લીલાં
 પોલા પરપોટાની પોલી પગથાણ મહીં
 કેસરિયા ક્યારા મેં ગાળ્યા.-જીવતરને

ઝાં. મેં પીછે તુપ કિશોર,
 પહલે તેરા બેટા હૂં."૭

કવિએ 'ઉર્વશી'માં પ્રેમ અને શૃંગારની
 વિવિધ ભાવનાઓનું ચિત્રણ કર્યું છે પુરુ-
 રવા દ્વંદ્વોથી પીડિત છે. તે સુખ ભોગવે
 છે અને એને ત્યાગવા પણ મથે છે. તે
 નારીના પ્રેમમાં પડે છે અને નારીનું અતિ-
 ક્રમણ કરવા પણ ઇચ્છુક છે. જ્યારે ખીજ
 બાજુ ઉર્વશીમાં કાઈ પણ દંદ નથી. તે
 તો દૈહિક સુખ ભોગવવાના હેતુસર જ પૃથ્વી
 પર આવી છે. ઉર્વશી દેવી છે અને દેવી-
 ઓ દંદથી મુક્ત હોય છે. એટલે એનામાં
 પણ દંદ નથી. પરંતુ જ્યારે તે પુરુરવા-
 ના સહવાસ માટે સ્વર્ગથી ધરાતલ પર
 આવે છે અને મર્ત્યલોકના પુરુષના સ્પર્શ-
 ભોગનો આનંદ મેળવે છે ત્યારે તે પણ દંદ-
 નો થોડોક અનુભવ કરવા માંડે છે. પરંતુ
 તે પ્રિયના આલિંગનપ્રસન્ન પ્રેમમાં ઈશ્વરના
 રૂપને જ સ્વીકારે છે. એની તો સ્પષ્ટ
 માન્યતા છે કે જે નર નારીને પારખી શકે
 છે એ ઈશ્વરી સત્તાને પણ પારખી શકે છે,
 અને જે નર નારીને આલિંગનમાં બાંધી
 શકે છે તે ઈશ્વરી રહસ્યને પણ જાણી
 શકે છે.

પુરુરવા અને ઉર્વશી બંને પ્રેમી હોવા છતાં
 પણ ચિંતનશીલ છે. આજસુધી જે 'કામ'-
 ને સ્થૂળ વાસનાના રૂપમાં શત્રુ માની એ-
 નાથી ભાગીને જંગલમાં ભટકવાનો માર્ગ
 સદીઓ સુધી આપણે અપનાવતા રહ્યા
 તેને દિનકર જીવનના શ્રેયનો પક્ષ ગણે છે.
 એ રીતે 'ઉર્વશી' સ્વર્ગ અને પૃથ્વીના એકી-
 કરણનું તેમજ પ્રેમ-દેવતાના જગરણનું
 કાવ્ય છે.

૭ ઉર્વશી દિ. આ. : અંક-૫, પૃ. ૧૫૭

કનિના આ કાવ્ય પર ગીતાનો પ્રભાવ
સારો એવો પડેલો જોવા મળે છે 'ઉર્વશી'
ના દ્વિતીય અકમાં ઉર્વશી દ્વારા પુરુરવાને
નિષ્કામ કર્મની પ્રેરણા આપવામાં આવી
છે એમાં શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનો સ્પષ્ટ
પ્રભાવ દેખાય છે એ પ્રમાણે એ નથુ
સ્થાને રાજની ઉડિતઓમાં પણ ગીતાના
ભાવો જોવા મળે છે

ગીતાના દ્વિતીય અધ્યાયમાં ઉલ્લેખ
કરવામાં આવ્યો છે કે સમસ્ત પ્રાણીઓની
રાત્રિ વેળાએ મનમી પુરુષ જાગે છે અને
પ્રાણીઓ જાગે છે ત્યારે આત્મદર્શી મુનિ
માટે રાત્રિ હોય છે આ જ ભાવાય પુરુ
ષવાનો ઉડિતમાં જોવા મળે છે,

'નિશા યોગ જગત્ કા ક્ષયતે
ઓર ઉદય પ્રણય દ્વા
દે કાયનિક સમાધિ,
કાલ કે ઈસી ગરત કે નીચે
જુમાં કે રસ પથિક
સમય કા અતિક્રમણ કરતે હૈ,
યોગી નધે અપાર પ્રેમ મૈ,
પ્રણયી આસિંગન મૈ' ૮

આનુ તાત્પર્ય એટલું જ છે કે રાત્રિ
પ્રયત્ન પ્રેમની એકાત સમાધિ પણ છે
એ જ સમયે પ્રેમી પ્રેમની ગૂઢ સંધિનું
દર્શન કરી લેના હોય છે આત્મ અને
સમસ્ત નો ધમધુક પ્રત્યેક માનવ સાત
વાતાવરણમાં સમયનું અતિક્રમણ કરતો
હોય છે એ સમયે ન એને અનીતાનું
ધ્યાન હોય છે ન વર્તમાન કે ભવિષ્યનું તે
સર્વથી અલિપ્ત આનંદમાં નિમગ્ન હોય છે
એ સમયે યોગી યોગમાં અને પ્રેમી આસિ
ંગનમાં બદલે હોય છે આમ, કવિએ ગીતાના

૮ કવંચી દ્વિ આ અક ૩, પૃ ૬૧

વિજોગણુ ચૂડના દુહા

સપાદક પુષ્કર ચંદરવાનર
[ત્રિવાણી ચાંડ]

(૧૬)

ચૂડ કે' છે

ફટક મજણુ પાપ આ, તમે નેણે નીંદર કરી,
મમી સાજના સહ રિયા, અમને સવારે ખબર ઠરી!
સવારે ખબર કરી તે કડીએ,
અને જોગ સજણુને શુ કબકો દઈએ ?
સજણુ તમારા સગમાં કામ મેકયા નહીં ઠરી
ચૂડ કે',

ફટક સજણુ પડીયા, તમે નેણે નીંદર કરી!
(૧૭)

ચૂડ કે' છે

સજણુ અમાગ સહ રિયા, આડા કમાડ દઈ,
ખોલાવ્યા ખોલ નઈ, પડોશીની પીડા વઈ!
પડે ર ની પાડા થઈ તે થાશે,
અને આયખ મરનો ઉજાગરો થાશે!
આવ્યાની આશમાં કબકીન જાગી ગઈ,
ચૂડ કે',
સજણુ અમાગ સહ રિયા, આડા કમાડ વઈ!
(૧૮)

ચૂડ કે' છે

ચડી મજણુને નોતનાં, શેની મેમાની કરૂ,
કાળજ, ખૂકો ને ફેડરા લઈ આગળ ધરૂ!
લઈને આગળ ધરૂ તે જમતા જાવ,
અને ઘણુમના સજણુ નેમાન થાવ,
કાઠી કટાંગ કાળજે ધરૂ
ચૂડ કે',
ચડી મજણુને નોતયા, શેની મેમાની કરૂ!
(૧૯)

ચૂડ કે' છે

મનવેડૂ સજણુ ના મળ્યા, કનક બાધી હોયા,
મોતી મેરામણુ વસી, અમે કાચના સજન કર્યા!
મનવેડૂ મનની વાત સમજનાર

કાચના સજન કર્યાં તે પાંજરે વસે
અને દેખીતો દાગ તો ઉજળે દીસે !
ગોતવો વાંક ધનો કરવો નિયા,
ચૂડ કે',
મનવેધૂ સજણ ના મળ્યા, હલરઈ બાંધી હૈયાં !

(૨૦)

ચૂડ કે' છે:
પાદરના પીંપળે મદદ થઈ બોલે મોર;
ઘેલો થઈ ગળકું દિયે, સગા માહુનો ચોર !
સગા માહુનો ચોર તે જાણો,
અને એવી રતુ કળારેલ મોરઝો માણે !
કળા કરે ને, કરે છે ચોર,
ચૂડ કે',
પાદરના પીંપળે, મદદ થઈ બોલે મોર !
માહુ: માનવી

(૨૧)

ચૂડ કે', છે:
મૂકી દે પાદરનો પીંપળો, વાલ્યમ વડલે જા;
મનગમતા મેવા મોકલું, ખુશી પડે તે ખા !
ખુશી પડે તે ખા તે ખાજે,
અને આંહીથી ઊડીન આવેરો જાજે ?
સજણ વિના અમે એકલા, હૈયું નાખે ધા,
ચૂડ કે',
મૂકી દે પાદરનો પીંપળો વાલ્યમ વડલે જા !

(૨૨)

ચૂડ કે' છે:
મોર મારે મદદ થિયો, વહરાં કાઢે વેણ;
જેની ગહડે ગરવો ગાજે, સૂતા જગાડે શેણ !
સૂતા જગાડે શેણ, તે મોરલો ઊડી ગિયો,
અને વાલા સજણનો સંદેશો, અધુરો રિયો !
પાંખું પીળી પોપટની, કોયલ રાતે નેણ,
ચૂડ કે',
મોર મારે મદદ થિયો; વહરાં કાઢે વેણ !
વહરાં: આકરાં; શેણ: રનેહી

ભાવને યથાવત્ લઈને એમાં પ્રણય ભાવ-
નાનો સુંદર સમન્વય કર્યો છે. આ જ પ્રમાણે
'ઉર્વશી'—કર્તાએ પ્રેમના બહાને ઈશ્વરની
વ્યાપક સત્તા તેમ જ આધ્યાત્મિક દર્શનનું
વિશ્લેષણ પણ કરાવ્યું છે.

આ કાવ્યની વિશેષતા એ છે કે એમાં
સામગ્રી કવિતાના સર્વ સદ્ગુણો એકત્રિત
થયેલા જોવા મળે છે. 'કામાયતી'ની મનો-
ભૂમિ અને મનોવિજ્ઞાન, પંત-કાવ્યની કામ-
લકાંત પદાવલી, નિર્સર્ગશોભા તથા અતિ-
માનસી વ્યંજના, કવિ નિરાલાની કવિતાનાં
ઓજ, તેજ તથા અદ્વય પ્રવાહ અને મહા-
દેવીની વિરહસંવેદના આ સર્વેનો સમુચિત
સમાવેશ દિનકરની 'ઉર્વશી'માં થયેલો જોવા
મળે છે. ઉપરાંત કવિ પોતાની સર્વ-
શીલતાને પણ કાવ્યમાં અંકિત કરવાનું
ચૂક્યા નથી. પરિણામે, પરિસ્કૃત સૌન્દર્ય-
બોધનો પરિચય ક્ષણે ક્ષણે જોવા મળે
છે. સૌંદર્ય, પ્રેમ અને દર્શન ત્રણેનો
સુમેળ કવિ દિનકર સરસરીતે સાધી શક્યા
છે. એટલે જ 'ઉર્વશી' આધુનિક હિન્દી
કાવ્ય-પરિવારમાં એક ઉજ્જવળ કુળ-
દીવડાની જેમ અભિનન્દનીય છે.

રૂપ-સૌંદર્ય અને ગુણ-સૌંદર્યની અનુ-
ભૂતિ તો સંસારના પ્રત્યેક માનવમાં હોય
છે. પરંતુ સરેરાશ માનવની તુલનામાં કવિ
એ રીતે જુદો પડે છે કે રૂપ-સૌંદર્ય અને
ગુણ-સૌંદર્ય પ્રત્યે તે વધારેમાં વધારે સંવે-
દનશીલ હોય છે. પોતાની સુંદર અભિ-
વ્યક્તિ દ્વારા એ સૌંદર્યની સાત્તા વધારી
સંસાર સમક્ષ પ્રસ્તુત કરે છે. એમાં કૌશલ્ય
તરી આવતું હોય છે. પદાવલિ, અલંકાર,
ધ્વનિ, છન્દ વગેરે દ્વારા કવિ અભિવ્યક્તિનું
સૌંદર્ય પ્રગટ કરે છે.

દિનકરની કવિતાની સૌથી મોટી વિશેષતા છે અસિન્વ્યક્તિની સ્વરૂપતા. કવિની જાણા આદે આજ એકતી 'હું'કારની હોય કે અન્તર્મનનના દર્શનને પ્રસ્તુત કરતી 'કુરુક્ષેત્ર' યા 'ઉર્વશી'ની હોય, પરંતુ એની મનિમયતા, સરસતા કે પ્રસન્ન ગંભીરતામાં તફાવત પડતો નથી. કવિને શબ્દોના અંતરઆત્માનું જ્ઞાન છે એના કરતાં એમ કહી શકાય કે કવિ પાસે ભાવોને શબ્દોમાં ઉતારવાનું સામર્થ્ય છે. કવિ દ્વારા પ્રયુક્ત ભાવપ્રસિદ્ધ શબ્દ પોતાની ચારે તરફ એક વાતાવરણનું સર્જન કરતો જણાય છે. આ ઉપરાંત કવિનો શબ્દોક્ષ સમૃદ્ધ, વ્યાપક અને અસૂય છે. વિલિપ્ત પદ્યોના પ્રયોગોની કુશળતા અને ઉપયુક્તતા કવિને અજ્ઞા ભાષા-શિષ્ટપીતરંકિ સિદ્ધ કરે છે.

દિનકરની કવિતામાં વધારેમા વધારે તત્સમ શબ્દો જોવા મળે છે. તેઓ મોટે ભાગે સંસ્કૃતના કિલ્લ અને દુરંદ શબ્દ પ્રયોગથી દૂર રહેવા પ્રયત્ન કરે છે, તેમ છતાં જ્યાં શબ્દોમાં ભાવ, ચિત્ર અને વાતાવરણ એકો સાથે યુક્તિ કરવા ઇચ્છતા હોય છે ત્યાં સંસ્કૃતના પ્રચલિત શબ્દોને બદલે દુરંદ શબ્દો પણ પ્રયોજતા હોય છે.

આવા શબ્દો ભાવાનુકૂળ અને સહજ હોવાના કારણે ભાવોની પ્રેરણીયતામાં આશંકા નહીં પરંતુ સાધક સિદ્ધ થતા હોય છે. તત્સમ શબ્દના પૂર્ણવિભવ 'ઉર્વશી'માં જોવા મળે છે. અહીં તત્સમ શબ્દોનો પ્રયોગ કવિ દિનકરે મોટે ભાગે દાર્શનિક તત્ત્વોના નિરૂપણ માટે કર્યો છે. અને એ ઉપરાંત શબ્દોની અર્થવત્તાને કારણે ચિત્ર-નિર્માણમાં પણ.

દિનકરના સંપૂર્ણ કાવ્ય સાહિત્યમાં

(૨૩)

ચૂક કે' છે:

મદઈ થા મા મોરલા, સુખે સુવા દે,
નેણે ના'વે નિદ્રા, જનાવર ખોલે પ્રે!
જનાવર ખોલે ખે, તે પ્યારા લાંગ,
અને સુતા ટેયાં રોજમાં બજે!
સાંભળ્યા મારા મજરુ, નેણું હોય તે લે,
ચૂક કે',

મદઈ થા મા મોરલા, સુખે સુવા દે!

(૨૪)

ચૂક કે' છે:

સજણ, અમારી શેરીએ થઈ, નિત્ય પાણીડા બાય,
જ્યાં જોઈએ ત્યારે એકલા, અગમાં ગાળો થાય!
અગમાં ગાળો થાય તે અમને,
અને એવા સજણની શી ખબર તમને?
મેણાના મારેલ ભેરવજા ખાય,
ચૂક કે',

સજણ અમારી શેરીએ થઈ, નિત્ય પાણીડા બાય!

(૨૫)

ચૂક કે' છે:

સજણ, પાણી સંચર્યા, નવરંગી કરી નેહ,
હાથમા સીંચણિયુ કેમનુ, માથે ત્રાંબાળુ હેલ્ય!
માથે ત્રાંબાળુ હેલ્ય, તે જળે ભરી!
અને સરખી સાહેલી સ.થે મળી,
અંતરની વાદળી. અપાડો મેહ
ચૂક કે',

સજણ પાણી સંચર્યા, નવરંગી કરી નેહ!

(૨૬)

ચૂક કે' છે:

પાણી ભરી ન પાછા વળ્યા, હસીને જાદયો હાથ,
મૂકી દો અમારા મીતરુ', બાય સાહેલીનો સાથ!
સાહેલીનો સાથ તે આપો બાય,
અને દિયો રજા તો ઘર બેળા થાયે,
અંતરિયાળ એકલા મળ્યા,
ચૂક કે',

પાણી ભરી ન પાછા વળ્યા, હસીને જાદયો હાથ!

(૨૭)

ચૂડ કે' છે:

સજણ ખાંડે ખાંડણા, હલકે ઉપાડે હાથ,
દશે ય આંગળિયે ચોખ્ખ વળે, નવરો દિનોનાથ !
નવરો દિનોનાથ તે માદુકા ઘડયા,
અને માદુ કમાણહના પનારે પડયા,
વસીએ મેળા કરીએ દલની વાત,
ચૂડ કે',
સજણ ખાંડે ખાંડણા, હલકે ઉપાડે હાથ !

(૨૮)

ચૂડ કે' છે:

સજણ સીવાડે ઘાઘરો, ફરતી મૂકાવે કોર,
ઊરે ટંકાવે આભલા, હૈય ટંકાવે મોર !
હૈયે ટંકાવે મોર તે ખરા,
અને ઈ સજન તે પાકા તેલના ધરા,
ખોલે મીઠું કરે છે ઘોર

ચૂડ કે',

સજણ સીવાડે ઘાઘરો, ફરતી મૂકાવે કોર !

(૨૯)

ચૂડ કે' છે:

ગોરા સજણના ગાલે, ત્રાજવું નમણું શોભે નાક,
છાતી પડોળી, કડય સાંકડી, ઉર આંખાની શાખ !
ઉર આંખાની શાખ, તે ચાખીએ,
અને એવા સજણને પડોશમાં રાખીએ
હાથે ચૂડી હેમની, કડે ભંમરિયો લાંક

ચૂડ કે',

ગોરા સજણના ગાલે ત્રાજવું, નમણું શોભે નાક !

(૩૦)

ચૂડ કે' છે:

નાના સજણા નવરંગા, છેડે રતન ચાર,
માથું ચૂંથેલ મોતીડે હૈયે એકાવળ હાર !
હૈયે એકાવળ હાર, તે જગત જીવે,
અને પાણી ભરતા વણુઆરાના કૂવે,
દૂંકું સીંચણિયું, લાગે પાણી ભરતાં વાર,
ચૂડ કે',

નાના સજણા નવરંગા, છેડે રતન ચાર !

[ચાલુ]

નાના : નાનુક, ફૂટતી જુવાની વાળા

રતન ચાર : રતેડ, સ્વાપ્ન, વંશવૃદ્ધિ અને શુદ્ધચાર્ય હશે ?

કયાંક એવાં સ્થાનો પણ એવા મળશે કે
જ્યાં કવિની શબ્દવલિ ભાવથી અસંયુક્ત
રહી ગઈ છે, જાણે કે કવિ જાણી જોઈને
અપ્રયસિત શબ્દો વીણી વીણીને સંકલિત
કરતા હોય છે !

તત્સમ શબ્દોનું બાહ્ય હોવા છતાં પણ
‘ઉર્વશી’ની ભાષાને તત્સમપ્રધાન નહીં કહી
શકાય. કવિના તત્સમ શબ્દો તદ્દભવની
સાથે સાથે આવતા હોય છે. પરિણામે
કવિ દ્વારા પ્રયુક્ત તત્સમ શબ્દોના પ્રયોગમાં
એક પ્રકારનું ઔચિત્ય અને સમતુલા
જળવાતી એવા મળે છે.

એક રીતે ભાષામાં સહજતાની ઉપેક્ષા
ન થાય એ હેતુસર પ્રત્યેક કવિ તદ્દભવ
શબ્દોનો આશરો પણ લેતો હોય છે. દિન-
કરે પોતાની શૈલીમાં તત્સમની સાથે
તદ્દભવ શબ્દોનો સમન્વય કરીને પોતાની
ભાષાને સ્વાભાવિક અને સચોટ બનાવી
છે. નિહુર, સપના, બ્યાહ, નૈન, હાંહ,
હિયા, પિયા વગેરે શબ્દોના પ્રયોગોથી
કવિની ભાષા ખોલાતી ભાષા સાથે વધુ
સંનિધિ સાધે છે. કયાંક કયાંક તો આના
કારણે કવિતામાં વધારે રમણીયતા અને
સ્વાભાવિકતાનો સમાવેશ થતો એવા
મળે છે.

વળી કવિએ મુન્તજિર, પરવાજ,
જન્મત પૈમાના, ઈન્જત, રાઝ જેવા ઉર્દૂ-
ફારસી શબ્દોને પણ ભાષાની સ્વાભાવિકતા-
ના નિર્વાહ માટે પ્રયોજેલા એવા મળે
છે. આ પ્રકારના શબ્દોનાં ઉદાહરણો
‘દન્દગીત’ તેમ જ અન્ય સામાજિક
યથાર્થવાદી કૃતિઓમાં વધુ એવા મળે
છે. એ શબ્દોના પ્રયોગથી કવિની ભાષામાં
ગત્યાત્મકતા પણ આવી છે.

એને દેખા આનાદ ઉત્તે,
તો સાથ છડત કે જલતે થે
મળિલ મિલિ ઉત લીરેં કે
તો અપારો પર મલતે થે ૧૦

આ ઉપરાંત 'એનાકી' જેવી કવિતામાં
કવિ અંગ્રેજી શબ્દો પણ પ્રયોગે છે શબ્દ
સંકલનની સાથે સાથે કવિ 'કુરહેન',
'કુરહેન', 'રસકની', 'ઉર્વશી' વગેરેનો
કવિતામાં શબ્દપ્રયોગ અને લોકાપ્રિયતાનો
પ્રયોગ પણ કરે છે.

છન્દની બાબતમાં દિનકર પોતાની રમ
તમ માન્યતાઓ ધરાવે છે કવિ બે પ્રકારે
છન્દ યોજનાનો ઉપયોગ કરે છે: પરંપરા-
ગત છન્દ યોજના અને નવીન છન્દ યોજના
કવિ નવી કવિતાની સમયાવરે બદલાતી
ટેકનિકથી આશાવાદી રહ્યા છે. તેઓએ
પરંપરાગત છન્દોમાં વધારેમાં વધારે માનિક
છન્દો પ્રયોજ્યા છે. વાંચક જુઓને પ્રયોગ
'કુરહેન' અને 'રસિકરશી'ની કેટલીક કૃતિ
ઓમાં કર્યો છે. એમણે વાપરેલા છન્દોમાં મુ-
ખ્યત્વે કવિત, ધનાક્ષરી, સવૈયા, ગીતિકા,
રોળા, રૂપમાલા વગેરેને ગ્રહણી શકાય.
ક્યાંક ક્યાંક બે અથવા બેથી વધારે છન્દો-
નું મિશ્રણ પણ કવિએ કર્યું છે દિનકરની
પરંપરાગત અને નવીન બંને પ્રકારની છન્દ
યોજનાના વિશિષ્ટ ગુણ છે લઘાત્મકતા
અને ભાવાતુરપતા.

આ રીતે દિનકરની કવિતા ભાષા-
સાહિત્યની સાથે સાથે વિવિધ છન્દોની
રાગ માધુરી પ્રગટ કરે છે એમની વ્યજના-
મયી સરળ સરસજ્ઞાનીમા સજ્જવાણી વહાવે
છે. એમના ભાવ, ભાષા ને છન્દોમાં
માતૃભૂમિની સુવાસ મહેકતી જોવા મળે છે.

૯ દેવદ-ગીત: પૃ. ૬૪

૬૮) અંબિકા - મે-જૂન ૧૯૭૩

નિત્યવિચિત્ર સદુલ્લમેસહે
સ્તન. સહારામાળે. સચન્દનૈ.।
શિરોઢહે સ્વનક્રમવાસિતે:
સ્ત્રિયો નિરાપ સમયપતિ કામિનામ્ ૧૧૧।

કિતેયુ હમ્યેયુ નિગામુ યોપિતા
મુગપ્રસુતાનિ મુરતાનિ ચન્દ્રમા:।
વિલેખ્ય નૂન પ્રમમુલુકશ્ચિર
નિચાલ્યે વાત હિયેવ વામ્હુતામ્ ૧૧૧।

નાતુમહાર: કવિ કાલિદાસ

૫૪૧ પરતુ ચિત્ર શ્રીભમ વામ્હુતામ્ સમાવં

કુરહેન-કાન્તી ધરતા નિત્યમયી,
અલકૃતા ચદનસિંધ વશ્યી,
મુગપ્રસા સ્નાનકયાય કેશ્યી
ઓઓ નિદાશે પ્રિય કામ શામલી
નિદા સમે મદેત મુહે પ્રમુખા આ
ઓઓ તણા આનન્દ જોષ્ટ ચન્દમા
ઉત્સુકતાથી ચિર કાળ, તે ખરે
લગ્નમ થાડી પીત બન્ધે નિશાક્ષી

અતુલ ધીરુ શરીર

આમ દિનકરને સામગ્રી મુજબ સમર્થ કવિ કહી શકાય દેહ
અને વિષ્ણુની મુખ્ય ને પ્રસિદ્ધ ધટનાઓએ એમની સમગ્ર કાવ્ય
મેતનાને આકાર આપ્યો છે. 'કુરહેન' દિનકરને એક સવેદનલીક
અને પ્રોત્તેજિત કવિના રૂપમાં પ્રતિષ્ઠિત કર્યો એ પછી કવિએ
જે કઈ લખ્યું એમાં એમનો કવિ અને વિચારક જીવ જ અપ્ર-
સ્થાને રહ્યો છે. 'ઉર્વશી'એ તો કવિને કાવ્યશિલ્પીનો તાગ
પહેરાવ્યો. આ રીતે દિનકરનો કાવ્યમેતના અભાવથી ભાવ,
નિષેધથી સ્વીકૃતિ, નિવૃત્તિથી પ્રજ્વલિત, દિવારવખોથી ચિંતન
ને કલ્પનાથી પ્રતિ કરતી કર્મપ્રતિ અગસર થતી જોવા મળે છે ૧૧

¶ વિશ્વ આત્મરૂપ છે એટલું જ નહિ પણ આત્મા વિશ્વરૂપ છે એમ કવિને દેખાતું જોઈએ. પૂર્ણિમાના ચંદ્રના દર્શનથી તો તેના હૃદયસમુદ્રમાં ભરતી આવવી જ જોઈએ. પણ પૂર્ણિમા ન હોય ત્યારે તેના હૃદયને એટ ન લાગવી જોઈએ. અમાસના ગાઢ અંધકારમાં આકાશ વાદળાંથી ઘેરાયેલું હોય ત્યારે પણ ચંદ્રદર્શનનો આનંદ તેને થવો જોઈએ. જેનો આનંદ બહારની દુનિયા સાથે સંકળાયેલો છે તે કવિ નથી. કવિ આત્મનિષ્ઠ હોય; કવિ સ્વયંભૂ હોય. પામર દુનિયા વિષયસુખમાં રાચે છે; કવિ આત્માનંદમાં ડોકે છે. લોકોને ભોજનનો આનંદ; કવિને આનંદનું ભોજન. કવિ સંયમનો પણ સંયમ છે અને તેથી જ સ્વતંત્રતાની સ્વતંત્રતા છે. ટ્રેનિસને વહેતા ઝરણામાં આત્માનું અમરત્વ જોયું, કારણ અમરત્વનું ઝરણું તેને પોતાના આત્મામાં દેખાતું હતું. કવિ વિશ્વસપ્રાટ હોય છે; કારણ તે હૃદયસપ્રાટ હોય છે.

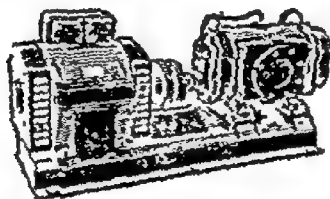
SPM Engineers

Janata Industries Compound • Senapati Bapat Marg (South)

Bombay 13

SLM-MANEKLAL

*offer the best in
Swiss precision with
the custom-made
traditions of
MANEKLALS*

- Rotary Compressors and Vacuum Pumps
- Water-Ring Compressors and Vacuum Pumps
- Industrial Vacuum Cleaners
- Rotary Blowers

SLM-MANEKLAL Industries Ltd.

Reg. Office: Vatva, Taluka District, Ahmedabad ☐ Phone: 64871-2.
Branch: SWISSDISEL, Ahmedabad, ☐ Bombay Office: Vaswatal Mangaloka,
Dinshaw Vachha Road, Bombay-20 ☐ Phone: 296091
Branches: Calcutta • New Delhi • Visakhapatnam

જે કવિને તાન છે પણ સમ કયાંય નથી, જેમાં કેવળ ઉદ્ધમ છે, આશ્વાસ નથી, તેનું કવિત્વ ઉચ્ચ કાવ્યની શ્રેણીમાં સ્થાયી રહી શકે નહીં. આખરે કયાંક એ આપણને પહોંચાડશે એ વિશ્વાસે જ આપણે આપણા ચિરબ્યસ્ત સંસારની ખડાર નીકળીને કવિની સાથે યાત્રા કરીએ છીએ. પુષ્પિત પથે થઈને જો એ એકાએક એકાદ શૂન્ય ગહ્વરની ધારે લાવીને આપણને છોડી દે તો એ વિશ્વાસઘાતક જ કહેવાય. આથી કોઈ કવિનું કાવ્ય વાંચતી વેળાએ આપણે આ બે પ્રશ્નો પૂછીએ: એનો પૂર્વભેદ આપણને ખડાર કયાં લઈ જાય છે? એનો ઉત્તરભેદ કયા સિંહદારની સન્મુખ લાવીને આપણને ઉપસ્થિત કરે છે?

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર
(નવવર્ષા)

ઉ ઈ. ૧૯૨૨માં ત્રેવીસ વર્ષની ઉંમરે કાવાબાતા (જે નોબેલ પારિતોષિક વિજેતા બપાની સાહિત્યકારે હમણાં આત્મહત્યા કરી)એ એક વાર્તાસંગ્રહ પ્રગટ કર્યો. આ વાર્તાસંગ્રહે તેમને બપાનીજ સાહિત્યમાં ગૌરવભેર પ્રવેશ કરાવ્યો. તેમણે થોડાં વર્ષો ‘સાહિત્યમાં સામાજિક આકેશ નહિ પણ કાવ્યમયતા’ની ચળવળમાં ભાગ લીધો. આ ચળવળના પુરસ્કર્તાઓ એમ માનતા કે બપાનીજ સાહિત્યમાં જીવનની ભીમિ, જીવનની ગંધ અને જીવનના વિવિધ ધ્વનિ વ્યક્ત થવા જોઈએ. આ દિવસોમાં કાવાબાતાએ જર્મન સર-રિયાલિઝમ, ફ્રૂચરિઝમ અને જેઈન્સ બૅઈસના સ્ટ્રીમ ઓફ કૉન્શયસનેસ સાથે અખતરા કર્યા.

પણ તેમને લાગ્યું કે ‘જ્યાં બપાનીજ જીવનનાં મૂળ નથી તેવા જીવનનાં ઉછીનાં લીધેલાં મહોરાંથી સાહિત્યકૃતિ રચી ન શકાય.’ આ મંથન પાંચેક વર્ષ ચાલ્યું અને ૧૯૩૪માં પશ્ચિમના આધુનિકતાવાદનો ત્યાગ કર્યો. તેમણે કહ્યું કે હું તો એશિયન લેખક છું. એશિયામાં હું જાગ્યો છું. ‘એશિયાના પ્રશિષ્ટ ગ્રંથો દુનિયાનું સર્વોત્તમ સાહિત્ય છે. મારે મન બૌદ્ધ ધર્મગ્રંથો અને કથાઓનું બહુ મોટું મૂલ્ય છે. હું આ ગ્રંથોનો ખાસ કરીને ધર્મગ્રંથો તરીકે આદર કરતો નથી પણ સાહિત્યિક દર્શનો અને કલ્પનાચિત્રો તરીકે આદર કરું છું.’

વાણીલાલ રંગલી

Overseas Film Corporation (Pr.) Ltd.

Sukh Sagar, 2nd Floor

Hughes Road, Bombay-7

રામમોહનરાય દેસાઈ

મુંડે અક્ષરે નહોતો છપાવ્યો ત્હારે લઘે સાક્ષર હતા.' ખેડો કવિ શ્રી નાનાલાલના પોતાના ગ્રંથ 'સંખ્યાધન'નું શ્રી બિન્દુભાઈને કરતાં નાનાલાલે ઉપયુક્ત વાક્ય લખેલું. બિન્દુભાઈ એટલે રામમોહનરાય જસવંતરાય દેસાઈ. ખાતે સપ્ટેમ્બરની ૨૫મી તારીખે વડનગરા નાગર જ્ઞાતિમાં લાલ મુકામે એમનો જન્મ. સૌજન્યપૂર્ણ દેહકથા, ગૌરવશ્રી તેજસ્વી આંખો, મનની દૃઢતાને પ્રગટ કરતી મુખ-આંતું પ્રભાવશાળી એમનું વ્યક્તિત્વ.

મૂળ પંચમહાલ જિલ્લાના હાલોલ ગામના એ ઈનામદાર ૪ સંસ્કારિ એમની સેવાઓની કદર ખૂબ રાવસાહેબને બધા પછી આપેલા. એમની પ્રવૃત્તિ, આથી, અમદાવાદ અને લ વચ્ચે વહેંચાઈ જતી. જમીનદારી અને રાવસાહેબનીના અલિપ્ત રહી સાદાઈ, સરળતા, સચ્ચાઈ, સમુદાયતા તથા ક્રમતાને એમણે ખીલવ્યાં હતાં. એમના પ્રખાતમહા ઊછા-દિવેરિયાએ કુશરસી ઇતિહાસ ગ્રંથ 'મિરાતે અહેમદી'નું ગુજ-ભાષાંતર કરેલું. માતા નમખા કુશરસીનાં જ્ઞાતા, આમ, માતૃ-દેથી મળેલા સાહિત્ય-સંસ્કાર એમણે સ્વ-સાક્ષી થી દીધાં. યુનિવર્સિટીની કોઈ પદવી એમણે પ્રાપ્ત કરી નહોતી, ૫ સામાન્ય પદવીધર કરતાં એમનું જ્ઞાન અનેક ગણું વિશાળ સાહિત્ય, ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર, રાજકારણ અને તરવ-એમના પ્રિય વિષયો. શિક્ષણમાં પણ એમને કોડો રસ. દાવાદની 'એસ. એલ. યુ. કૉલેજ ફોર વિમેન'માં એમણે હાસ અને સમાજશાસ્ત્રના માનાર્થે પ્રાધ્યાપક તરીકેની ઓ આપેલી. કવે (હાલની એસ. એન. ડી. ડી.) યુનિવર્સિટીના ડોઝ આવ રટીક્રમાં પણ એમને સ્થાન આપેલું. સત યુનિવર્સિટીની સ્થાપનાનું સૂચન પણ એમણે વર્ષો માં કરેલું. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ભરવાનો ખયાલ રબૂમાં નાનાલાલ અને રણજિતરામની સાથે રામમોહનરાય હતા.

કામદાને એમનો અધ્યાસ એવો કે અનેક કાચદારાસીઓ ના જ્ઞાનનો સાલ લેવા એમની પાસે જતા. જનકલ્યાણ પાસ કરીને સ્ત્રી-કનતિ તેમજ તેમના ગૌરવની પ્રસ્થાપના : તેમણે અદ્ય કલ્સાદ દાખવેલા. આમાં એમના હૃદયની નાશીલતા, ઊર્મિલતા, સંસ્કારિતા અને સંયોજન-શક્તિનાં ૧ ધાય છે. ઇ. ૧૯૧૦માં માત્ર સાહત્રીસ વર્ષની યુવાન વયે એઓ ધરભંગ થયા, એ કારી ધાને એમણે સાહિત્ય અને પ્રસેવાને માર્ગે ભૂલવાનો પ્રયાસ કરેલો. પત્નીના મૃત્યુ બેએક વર્ષમાં જ એમણે પુત્ર ગિરીરામદાઈ અને પુત્રી

કાન્તાબેન એમ બે સંતાનોને ગુમાવ્યાં. આવા આધાતક સંભો-ગમાં પણ, શ્રી ર. વ. દેસાઈ લખે છે તેમ, 'એ ધવાયેલા યોદ્ધા સિત્તોતેર વર્ષનો જીવનસંગ્રામ બેરી મન અને તનનાં અનેક કષ્ટો વેડી વિધવિધ શ્રમ કાર્યોનો યશ લઈ' શેષ જીવન ધન્ય બનાવી ૧૧મી ઓગસ્ટ ૧૯૫૦ના રોજ અવસાન પામ્યા.

જ્ઞાતિ અને કુટુંબ-સંસ્કાર પ્રમાણે સાહિત્યમાં એમને નાન-પણથી જ રસ. વિશાળ વાચનની સાથે સાથે એમણે સર્જનનો એકડો પણ શાળાજીવન દરમિયાન જ માંડેલો. હાઈસ્કૂલમાં ગણિતના પીરિયટ દરમિયાન એમણે એમની પ્રથમ કથા 'ખંભા-તનો ખૂની' લખી સર્જનના શ્રી ગણેશ કરેલા, પછી તે દિન-પ્રતિદિન એમની સાહિત્ય સાધના વિકસતી જ રહી. એમની સૌપ્રથમ પ્રગટ થયેલી કૃતિ તે 'સતી ગૌરવ' (૧૮૯૪) નામક નવલકથા. ત્યાર બાદ 'ખંભાતનો ખૂની' (૧૮૯૬), 'ધોગિની' (૧૯૦૪) અને 'ખાલા' (૧૯૧૨) નવલકથાઓ પ્રગટ થયેલી અને એમને વિશિષ્ટ પ્રસિદ્ધિ મળેલી. છેલ્લી બે નવલકથામાં સ્ત્રી અને સમાજોદ્ધારની વાત દૃઢતાથી કરવામાં આવી છે. 'ખાલા' નવલ-કથામાં તે, ગાંધીજીના આગમન પહેલાં જ, એમણે આમોદ્ધાર-નો પ્રશ્ન છેડ્યો છે! એમની આ બંને નવલકથાઓનાં સિં-ધીમાં બાળાન્તર પણ થયેલાં એ એની લોકપ્રિયતા સૂચવી રહે છે.

વાર્તાકાર તરીકે પણ એમણે અર્વાચીન ગુજરાતી દંડી વાર્તાના આરંભ કાળે ગણનાપાત્ર કાળો આપેલો. એમની આ વાર્તાઓ 'ત્રણ રત્નો' (૧૮૯૭), 'રસીકી વાર્તાઓ-ભાગ ૧' (૧૯૦૪) અને 'ભાગ-૨' (૧૯૧૨) એમ ત્રણ પુસ્તકોમાં સંઘરાયેલી છે. સરળ રસીકીમાં લખાયેલી અને કુટુંબ કે સમાજના કોઈ પ્રશ્નની આબુખાનું ગૂંચાએડી મંગલદર્શીની આ વાર્તાઓ ત્યારે લોકો રસપૂર્વક વાંચતાં.

નિબંધકાર તરીકે પણ એમણે પોતાની વિચાર-મનન શક્તિ અને સંશોધન વૃત્તિનાં દર્શન કરાવી આપ્યાં છે. 'ખાખર' (૧૮૯૫) એમનો અતિહાસિક લઘુ નિબંધ છે. 'વીસમી સદીનું આપણું સ્ત્રી જીવન', 'વીસમી સદીના વમળમાં', 'સ્ત્રીઓને બે બેલ' વગેરેમાં એમની નારીગૌરવની ભાવના સુપેરે વ્યક્ત થયેલી છે; તે 'બહુરાજીનું પ્રાગટ્ય', 'અમદાવાદનો સંદિપ્ત ઇતિહાસ', 'શસમાલિની'નો ઉપોદ્ધાત, 'નાગર સંસ્કૃતિ' આદિમાં એમની સંશોધનવૃત્તિ આગળ તરી આવે છે. એમાંય અમદાવાદમાં પહેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (૧૯૦૪) વળતે વાંચેલા 'લોકકથા' નિબંધ તે તે દિશાને કલાય પ્રથમ પ્રયાસ હોઈ સવિશેષ ધ્યાનપાત્ર છે. લોકસાહિત્યને શિષ્ટમાન્ય કરાવ-વાની એમની ધગશ અહીં સૂઝપૂર્વક વ્યક્ત થઈ છે. 'મહાકવિ

શ્રી નાનાલાલ, 'શ્રદ્ધાવિનુ મનોરાજ્ય', 'કવિ બાલ', 'ભક્ત કવિ દયાશય', 'નરસિંહ મહેતાના જીવન અને કવન' વગેરેમાં એ મની અલ્પચારિત્ર અને સાહિત્યપ્રીતિના દર્શન થાય છે. એમની સર્જન અને સંપાદનશક્તિને વધુ વેગ આપ્યો 'સુદરી સુખોદે' ઈ ૧૮૬૨માં રમણચંદ્રેલા 'બન્નુ સમાજે' આ માસિક કવે પ્રારંભ કર્યો. ત્યાર પછી થોડા વર્ષે રામમોહનરાય દેસાઈએ એ માસિકને ખરીદી લઈ એના વિકાસમાં જ પોતાના તન મન ધનથી ફાળો આપ્યો એમની ભાવના એટલી બધી કે 'સુદરી સુખોદે' અને તમને હનરાય બહેણે પંચાયત્ર ખની ગયા ગુજરાતના સામયિકોના ઇતિહાસમાં 'સુદરી સુખોદે' ની પ્રથમ સ્ત્રી માસિક તરીકે અને રામમોહનરાયની તેના સફળ સંપાદન માટે નોંધ લીધા વગર ચાલશે જ નહિ.

આ સર્વ સર્જનઆધારમાં એમની કાવ્યપ્રવૃત્તિ નોખી તરી આવે છે. સ્વ હીરાલાલ પારેખે એમના વિષે લખ્યું છે 'એઓ એક કુશળ નવલકર્તા હોવા ઉપરાંત એક સારા કવિ છે 'તરંગાવની' એમના કાવ્યોનું પુસ્તક કાવ્યતત્ત્વિક વર્ગ પોતાના વાચનની હાજરી પર જરૂર રાખશે' શ્રી પારખેનો આ અભિપ્રાય રામમોહનરાયની તત્કાલ પ્રસિદ્ધિને ઘોતક છે 'સુમત'ના તખલ્લુસથી એમણે અનેક કાવ્યો વિવિધ સામયિકોમાં પ્રગટ કરેલા એમના આ કાવ્યોનો સંગ્રહ 'તરંગાવની-ભાગ ૧ લો' નામે ઈ ૧૯૧૮માં પ્રગટ થયેલો આ સંગ્રહની કુલ ૨૭ ગ્થ નાઓમાંથી એમના બાઈ કાવ્યોનાં ૩ કૃતિઓ બાદ કરતા રામમોહનરાયની ૨૪ રચનાઓમાં એમની કવિપ્રતિભાને ઠીક ઠીક પરિચય મળી રહે છે આ ઉપરાંત 'રાસભાસિની (૧૯૩૪)' માં પણ એમના કેટલાક રસ સંગ્રહાઓ છે.

એમના કાવ્યની બાની પ્રાસાદિક છે, કારણ કે તે સમયના અશિક્ષિત સૌ સમાજ અને અન્ય વાચકવર્ગ સમક્ષ એમને કવિતાને રસમદેશ ખેલવે હતા. સરળ મનુર શબ્દો, મૃદુલ પ્રાસ યોજના, યમકનુ સંગીત, સાદા અલંકાર અને વિવિધ ઢાળો એમની રચનાઓને આકર્ષક બનાવે છે એમણે અક્ષર મેળ(શાંદ, મહાકાન્તા, વસંતવિલસ, સંઘરા, શિખરિણી, દ્રુપ વિલખિત આદિ) અને માત્રમેળ (દોહરો, ચોપાઈ, તોટક, હરિ ગીત, મહીદીપ આદિ) હદો સાથે સાથે રાસ-ગરબીના લોકઢાળો પણ પ્રયોજ્યા છે આમાં વસંતવિલસ, તોટક, હરિગીત અને

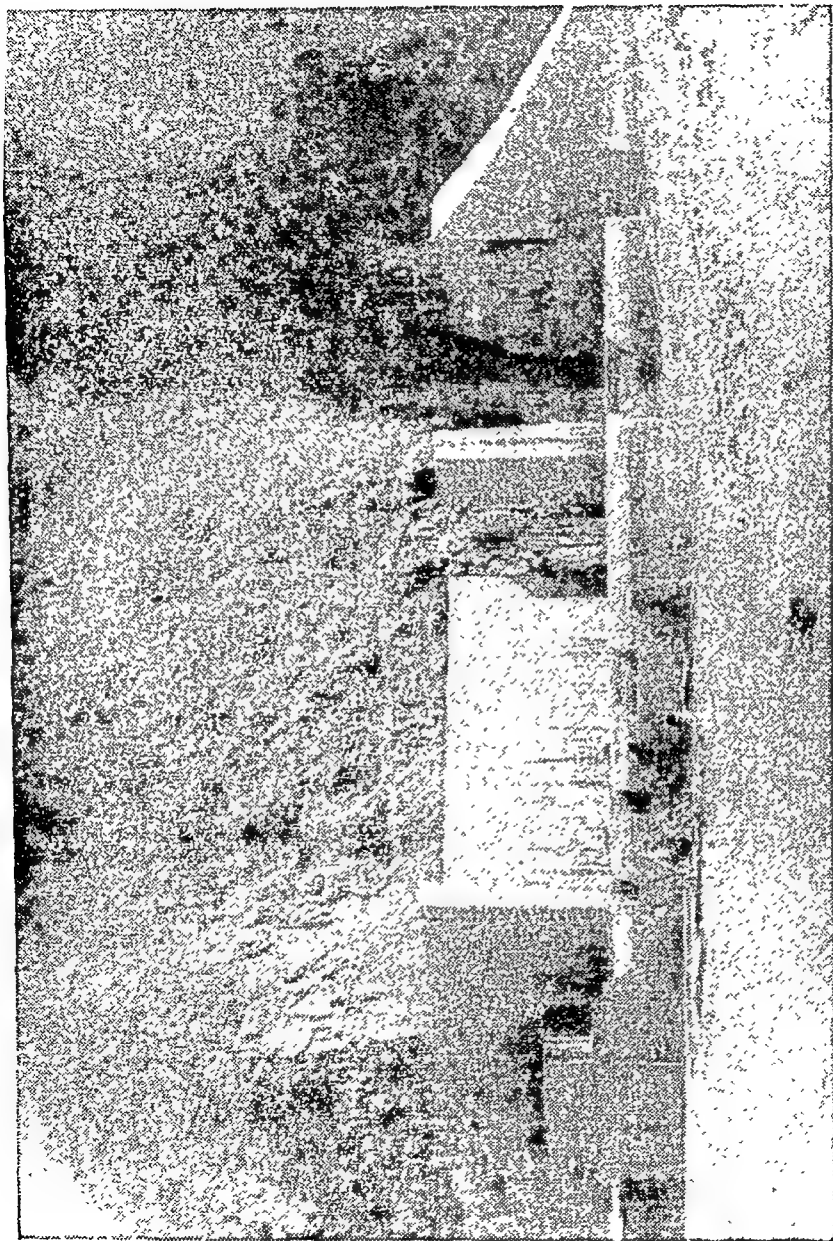
લાસુ પદ એમની સારી કૃષ્ટ પ્રતીત થાય છે થોડીક પંક્તિ 'કોરે ઝૂંઝૂમી કરચોલી લયે કપાળ, આખોએ કરે અનનના બહુમની ઝાળ' ('બહેની મહુ' તથા 'વીણા વિવુરી, પ્રભુમપુરી, રસમરી વાગત ભા, તમ હૃદય કેરીકંઈ અનેરી લક્ષરીએ ભગત ત્યા'.

(મંત્રિ-વરો ગાયપણે વગેરે પદિતઓમાં હદની પ્રવાહિતા, લયસંગીત, ચિત્રન શક્તિ અને ભાવાભિવ્યક્તિના દર્શન થયા વગર નહિ રહે એમના કવનવિષયમાં પ્રકૃતિપ્રેમ, પ્રભુશ્રદ્ધા અને મુખ્ય છે સુખી કુટુંબના ચિત્રો એમની કાવ્યપ્રતિયોજના વાર ઓઠાયા કરે છે પ્રકૃતિને મુગ્ધ ભોક્તા તરીકે છે અને ભાવકે તે તે માણવા નિમગ્ન છે પ્રભુ પરની શ્રદ્ધા અધઃત્વના આરોપથી પર અને ભક્તહૃદયની પ્રહારનારી છે. પ્રણયમાં હામખત્યસુખ પ્રથમ સ્થાને પરિવાર પ્રેમ પણ પાછો પડેતા નથી 'ભારતી સૌમીત', 'દેવીનુ પૂજન' વગેરેમાં એમની ઊંડી દેશદાસ પણ છવી આમ, રાષ્ટ્રપ્રેમ પણ એમનો કવનવિષય બન્યો છે એમના મળ્યે માનવજીવનને ક્ષત્ર પદમાંથી બા છે દુ બો વચ્ચે ધીર નિરાશા વચ્ચે આટલા રમણે સદેશ આપે છે.

'દુ ખ, ક્યેરા, ચિન્તાભર્યું જમ રસતુ લાચાર, કરો શાન્ત, અ સામર્થ્ય પુષ્પ તણુ ધરી હાર.' પરાયે રૂપાં ત્યાનવાની, દેશબધુલ્લ બળવવાની કાવ્ય આત્મસાત્ કરવાની, પ્રભુશ્રદ્ધાથી જીવન મજલમય અને સંસારને રનેકલાવિત કરવાની ભાવના એમણે કાવ્યો દ્વારા આગળ ધરી છે એમના આ એક સંગ્રહ બીજો પણ મોટો સંગ્રહ થાય તેટલા રાસ-ગરબ, ગીતો, મુકાદો, હદોબદ્ધ લાખી રચનાઓ હજી અપ્રગટ પડી તે જો કે બદલાવી જતી કાવ્યવિશાવનાના કાટ મૂલવઘ ઓછી વેતરવાનો સમય છે, છતાં ય નાનાલાલે નિર્દિષ્ટ અપભ્રંશમાં છેક ઈ ૧૯૩૦માં પોતાની રીતે મેલેશ વ્યજના શ્રી રામમોહનરાય દેસાઈના આ જન્મશતાબ્દી વ ફરી સ્મરના જેવી છે.

'એક પૂછું ય પાથો માડે તે મહેટો ? કે કળા ચહાવે

ધીરુ પ

Girl-Bata Project Barrage at Mahat under construction from Right-Bank 1972

R. J. SHAH & CO. LTD. ENGINEERS & CONTRACTORS

Registered Office: 98, Surat Street, Bombay-9 (India)

કુટુંબ

સ્વસ્થ અને સુખમય જીવન માટે

નિયોજન

વધુ વિગત માટે નજીકના પરિવાર કલ્યાણ કન્દનો સંપર્ક સાધો

બ્રુલાઈ-ઑગસ્ટ ઈ. ૧૯૭૩

. □

કાવ્ય

રાજેન્દ્ર શાહ	૭૫	લૂનું આક્રમણ
જલન માતરી	૭૫	પૂર
ઉશનસ	૭૬	સ્વરનું ઝાડ
પન્ના નાયક	૭૬	તડકે લૂછેલી...
મકરન્દ દવે	૭૭	બાણલાઈના...જન્મદિને
પ્રિયકાન્ત મણિયાર	૭૮	નાગપાંચમનું ગીત
થોસેફ મેકવાન	૭૯	ટહુકાના ટચકે
હેમલતા ત્રિવેદી	૭૯	કારી કદાક હું તો કેવડાની તીજ
ધીરુ પરીખ	૮૦	શબ્દ-મારીચ
જિતેન્દ્ર કા. વ્યાસ	૮૦	આખોયે અવતાર અડાણે
પન્ના નાયક	૮૧	દષ્ટિ
યશવંત ત્રિવેદી	૮૨	હવે હું
શિલ્પિન થાનકી	૮૨	વાર્ધક્ય
વિપિન પરીખ	૮૩	જવાલામુખી
મૂળશંકર ત્રિવેદી 'પૂજક'	૮૩	ગઝલ
કતુભાઈ જાની	૮૪	અમે કવિ
જગદીશ જોષી	૮૫	વિવાદ
કરસનદાસ લુહાર	૮૫	કાંઈ પધાયું
ડાહ્યાભાઈ પટેલ 'માસૂમ'	૮૬	ગીત
પુષ્કર ચંદરવાકર	૮૭	વિજેગણ ચૂડના દુહા

ચિત્રસૂચિ

પૂઠા પર: વર્ષા (વાસુદેવ સ્માર્ત); શ્રી કેશવ હ. શેઠના હસ્તાક્ષરમાં કાવ્ય; શ્રી કેશવ હ. શેઠ; સાફે અને આલકાયસ; ચોમાસું: રમેશ પંડ્યા

¶ 'કવિલોક' દ્વિમાસિક વર્ષની છ ઋતુમાં દર બે માસે—ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઑગસ્ટ, ઑક્ટોબર ને દિસેમ્બર માસના અંતમાં પ્રકટ થાય છે. ¶ વાર્ષિક દેશમાં રૂ. ૬, પરદેશમાં રૂ. ૧૦ થા પા. રૂ., અમેરિકામાં રૂ. ૧૫ થા ડૉ. રૂ; વિદ્યાર્થીઓ માટે અર્ધવાર્ષિક લવાજમની સગવડ રૂ. ૩; છટક નકલનો રૂ. ૧. ¶ લેખકોને કૃતિ વિષેના નિર્ણય નાણુવા અથવા અસ્વીકૃત કૃતિ પાછી મેળવવા પોતાનું સરનામું કરેલું તથા પૂરું પોસ્ટલ ચોડેલુંકાર્ટ કેકવર મોકલવા વિનંતિ છે. ¶ કૃતિઓ તથા લવાજમ મોકલવાનાં સ્થળ: 'કવિલોક' C/o લિપિની પ્રિન્ટરી, ૩૮૦ ગિરગામ રોડ, ઠાકુરદાર, મુંબાઈ-૨; યા કુમાર કાર્યાલય લિમિ. દ્વારા, ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ-૧.

તંત્રીઓ: રાજેન્દ્ર શાહ અને બચુભાઈ રાવત સહયોગ: જયંત પારેખ અને ધીરુભાઈ પરીખ

લવાજમ ભરવાનાં અન્ય સ્થળ ત્રિપાઠી પ્રા. લિ. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ મુંબાઈ-૨

વીનસ સપ્લિસેશન એજન્સી
શામસદન ૧લે માળે ભારતકરબાજી લેન
ગામદેવી મુંબાઈ ૭

એલ. કે. મેઘાણી • ૧૪ અમરતલા સ્ટ્રીટ
કલકત્તા ૧

ગદ્ય	૩૫
રમણિકલાલ દલાલ	પૂર્તિ કેશવ હ. શેઠ
વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી	૭૩ નવો પ્રવાહ
નિરંજન ભગત	૭૪ સાફે

મુદ્રક અને પ્રકાશક: બચુભાઈ રાવત
કુમારપ્રિન્ટરી • ૧૪૫૪ રાયપુર • અમદાવાદ-૧

કવિતા એ ક્રાન્તદર્શન-કરતા કવિનું કાર્ય છે. એ જગતના સામાન્ય
વ્યવહારથી ઉપરની વસ્તુ છે. જીવનમાં સક્રિય થતી એક નવી
શક્તિ છે. સૌન્દર્ય એ એનું પ્રજ્વલ શસ્ત્ર છે, સત્ય એનું કવચ છે.
જીવનના પ્રવાહમાં તે ઊતરે છે, જીવનની નસેનસમાં તે પ્રસરે
છે અને પોતાની ગૂઢ ગતિથી અને પ્રકટ મોહિનીથી જીવનને
ઊર્ધ્વ રસની, ઊર્ધ્વ આનંદની દીક્ષા અને સિદ્ધિ આપે છે.

ચુન્દરમ

Bijali

Badal

N. L. Mehta Cinema Enterprises Private Limited
BOMBAY

ગુજરાતી કવિતાનું ઋતુપત્ર-વર્ષા-વિક્રમ સંવત ૨૦૨૬-પરંપરિત અંક ૯૪-દ્વિજ અંક ૨૨

બુલાઈ-ઓગસ્ટ ઈ. ૧૯૭૩

□

કાવ્ય

રાજેન્દ્ર શાહ	૭૫	લૂનું આક્રમણ
જલન માતરી	૭૫	પૂર
ઉશનસ	૭૬	સ્વરનું ઝાડ
પત્તા નાયક	૭૬	તડકે લૂછેલી...
મકરન્દ દવે	૭૭	બાણલાઈના...જન્મદિને
પ્રિયકાન્ત મણિયાર	૭૮	નાગપાંચમનું ગીત
ચોસેક મંકવાન	૭૯	ટહુકાના ટચકે
હેમલતા ત્રિવેદી	૭૯	કોરી કટોક હું તો કેવડાની તીજ
ધીરુ પરીખ	૮૦	શબ્દ-મારીચ
જિતેન્દ્ર કા. વ્યાસ	૮૦	આખોયે અવતાર અડાણે
પત્તા નાયક	૮૧	દષ્ટિ
યશવંત ત્રિવેદી	૮૨	હવે હું
શિલ્પિન થાનકી	૮૨	વાર્ધક્ય
વિપિન પરીખ	૮૩	જવાલામુખી
મૂળશંકર ત્રિવેદી 'પૂજક'	૮૩	ગઝલ
કનુભાઈ જાની	૮૪	અમે કવિ
જગદીશ જોષી	૮૫	વિપાદ
કરસનદાસ લુહાર	૮૫	કોઈ પધાયું
ડાહ્યાભાઈ પટેલ 'માસૂમ'	૮૬	ગીત
પુષ્કર ચંદરવાકર	૮૭	વિજેગણ ચૂડના ફુલો

ચિત્રસૂચિ

પૂઠા પર: વર્ષા (વાસુદેવ સ્માર્ત); શ્રી કેશવ
હ. શેઠના હસ્તાક્ષરમાં કાવ્ય; શ્રી કેશવ હ.
શેઠ; સાક્ષે અને આલકાયસ; ગ્રામાસ્તું:
રમેશ પંડ્યા

¶ 'કવિલોક' દ્વિમાસિક વર્ષની છ ઋતુમાં દરબે
માસે—ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ,
ઓક્ટોબર ને ડિસેમ્બર માસના અંતમાં પ્રકટ
થાય છે. ¶ વાર્ષિક દેશમાં રૂ. ૬, પરદેશમાં રૂ.
૧૦ થા પા. રૂ. અમેરિકામાં રૂ. ૧૫ થા ડૉ. ૨;
વિદ્યાર્થીઓ માટે અર્ધવાર્ષિક લવાજમની સગ-
વડ રૂ. ૩; છટક તકલનો રૂ. ૧. ¶ લેખકોને
કૃતિ વિષેના નિર્ણય જાણવા અથવા અસ્વીકૃત
કૃતિ પાછી મેળવવા પોતાનું સરનામું કરેલું તથા
પૂર્વ પોસ્ટેજ ચોડેલું કાર્ડ કેકવર મોકલવા વિનંતિ
છે. ¶ કૃતિઓ તથા લવાજમ મોકલવાનાં સ્થળ:
'કવિલોક' C/o લિપિની પ્રિન્ટરી, ૩૮૦ ગિર-
ગામ રોડ, ઠાકુરદાર, મુંબાઈ-૨; ચાકુમાર કાર્યા-
લય લિમિ. દ્વારા, ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ-૧.

તંત્રીઓ: રાજેન્દ્ર શાહ અને બચુભાઈ રાવત
સહયોગ: જયંત પારેખ અને ધીરુભાઈ પરીખ

લવાજમ ભરવાનાં અન્ય સ્થળ
ત્રિપાઠી પ્રા. લિ. મિન્સેસ રફ્રીટ મુંબાઈ ૨

વીનસ સપ્લિસ્ટેશન એજન્સી
શામસદન ૧લે માળે ભાસ્કરભાઈ લેન
ગામદેવી મુંબાઈ ૭

એલ. કે. મેઘાણી ૧૪ અમરતલા રફ્રીટ
કલકત્તા ૧

રમણિકલાલ દલાલ	ગદ્ય
વિષ્ણુપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી	પૂતિ
નિરંજન ભગત	કેશવ હ. શેઠ
	નવો પ્રવાહ
	સાક્ષે

મુદ્રક અને પ્રકાશક: બચુભાઈ રાવત
કુમાર પ્રિન્ટરી ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ-૧

શ્રી કેશવ હ. રોક કમરેઠના વીસા ખડાપતા વણિક હરે
એ વિદેશ સ્થાનિકાદસ રોક એમના પિતા નાથીબહેન એમના
માનુથી વિક્રમાક ૧૯૮૫ના કાર્તિક વદ બીજી તારીખ ૨૦ નવે
૨૫૨૧૮૮૮ એમની જન્મતિથિ જન્મસ્થળકમરેઠ ગરીબ મા
બાપ એટલે એઓ મારા ગુજરાતી છ ગોપડીનો અવધાસ પૂરા કરી
રાખ્યા ત્યાં તે પિતાનું સિરછત્ર ગુમાવ્યું હુકમે બેઠા બાધી
હીનું ખડતલ શરીર વિકસાવ્યું રેશવ હ રોકનું લગ્ન તે નાન
પણુમા જ થઈ ગયેલું રનેહલગ્ન નહિ છતાં દામ્પત્ય રનેહ જરા
ય એણે નહિ રૂંદમણિબહેન એમના પત્ની. રનેહવેલા એ
દપતીને સંતાન તો સાપડયું નહિ, પરંતુ 'જ્ઞાતિપત્ર' તથા 'જ્ઞાતિ
બાલકો'ને બંનેએ સંતાન તરીકે વધાવી લીધા, ને એમની
માવજતમા જ પોતાના જીવનની કૃતકૃત્યતા માણી

માતાના અંકે રૂંદતાં સાસણેલા ગીતોએ એમના હિલમાં
અનોખા પડછંદ પાડ્યા ને કવિતા લખતા થયા માતાની ધટીએ
પ્રશંસા સરાહોએ એમના મવિતાપડવરને વિવિધ ઢાળ આપ્યા.
કેશવ હ રોકના મવિહૃદયના એ દ્રષ્ય સરસાર ભગ્યા ને કવિતા
સાથે અનેકવિધ સાહિત્ય પણ સરભયું

એમના સ્મૃત્ય અને કમરેઠના ખ્યાતનામ વણીલ કેશવલાલ
રણુટોડદાસ પટેલે આ બેમતા કિશોરનું હીર પારખ્યું વતનની
બાધીની હુકમ છેડાવી મોડાસના મસાહર જ્ઞાતિબંધુ સેમા
બાઈ મગજદાસ શાહની એ આજના પ્રવૃત્તિથી મમમમતી ગુજ
રાતી પચ'ની આક્રિસ ખાતે અમદાવાદના વિશર સેત્રમા એમને
લાવી મુક્યા સાહિત્યના એ જીવને પોતાનું મનગમલ સેત્ર
મળી ગયું ઈ ૧૯૧૧ની એ સાલ.

ઈ ૧૯૧૬મા મળેલી જ્ઞાતિ પરિષદે ખડાપતા જ્ઞાતિના

મુખપત્ર તરીકે 'ખડાપતા મિત્ર' નામનું સામયિક પ્રગટ
માડયું ગુજરાતી પચ'નું કાર્યોલય એ જ જ્ઞાતિ
કાર્યોલય એટલે 'ખડાપતા મિત્ર' એમના જ પ્રેસમા હ
સાહિત્યરસિક કેશવ હ રોકને એ માસિકનું કાર્ય
ગેઠી ગયું 'ખડાપતા મિત્ર' દ્વારા એમણે પત્રકારી
રીતે ખેડયું પરંતુ એ પત્રકારિત્વ જ્ઞાતિના નાનકડા
માટે હોઈ એના પડયા માત્ર જ્ઞાતિમા જ પડયા અ
હત્યાહતમા જ્ઞાતિની ત્રણ ત્રણ પરિષદો બરાઈ થઈ
'ખડાપતા મિત્ર'ના આલ તરીનું અવસાન થયું ત્ય
એ સુકાન સમાણે એવું મઠી જ રહ્યું નહિ પરિષદો
માસિક ને તરી તરીકે 'ખડાપતા મિત્ર'નું સુકાન કેશ
રોકને સુપરત કરવામા આવ્યું એના પીઠબળ મારે જ
રોકે 'શ્રી ખડાપતા સેવક સમિતિ' સ્થાપી કૃષ આત્મ
રાતી પચ' કાર્યોલય છેડી અમદાવાદના ખ્યાતનામ સ્ક
'પ્રતબંધુ'મા કામગીરી સમાપ્તિ ત્યારના સિદ્ધકરેટ
ત્યકાર ગુણીલાલ વર્ચમાન શાહના નિકટના પરિચરમા
આ થા વર્તમાનપત્રના કાર્યોલયમા સારી રીતે અગ્રેજી જ્ઞાતિ
ચાવી શકે નહિ એટલે કેશવ હ રોકે બાલમિત્ર ચિત્ર
કેશવલાલ શાહ અને બાણુરાવ ગણપતરામ કોકરના નક
અગ્રેજી પાક કરી લેવાનો લઘમ આદર્શ 'પ્રતબંધુ'નું કો
મય સતત ત્રણ વર્ષ સુધી સંતોષકારક રીતે કર્યું

આમ, સાનુકૂળ વાતાવરણમા સાહિત્યસરમર ખર
એટલે એમણે 'રનેહ સંગીત' અને 'પ્રાર્થના મઠ' (સ. ૧૧)
પ્રગટ કર્યા ઈ ૧૯૧૬થી રાષ્ટ્ર સેવાનો જુવાળ આવતા અ
'સ્વદેશ ગીતાવલિ' (સ. ૧૯૭૫) અને 'રણુમા રાઈ' (

૧૯૮૬)મા લખી નાખ્યા. એ
સીના પત્રો' ને 'લગ્નમઠ' નમ
ગદ્ય પ્રકારનો પણ કથા ૯
ગીતો' (સ. ૧૯૭૬) નિહર
(સ. ૧૯૮૬) કાવ્યો અને સં
તાના સૂર' (સ. ૧૯૮૭) ગદ્ય
પ્રગટ કર્યા અને 'બાલ ગીતો' (સ. ૧૯૮૮)મા લખી અ ન, એ
હ રોકને અતરનો ૫૮ કાવ્ય
જીવનસાથે હૃદયપટ્ટામ નિહર
ના ચમકારા થયા એમના કા
આ સ્વસ્થપાન ચિત્રમાળા પ્રગ
મગલકારી (અનુ. પા ૧૬)

ભગિની દેરે ભોજન ભાવભાવે,
પ્રાતા જમી, વતરલ ભાવ નીકે,
સતકારશી આર્થ પ્રણાલિ આસની,
રૂબી રૂં રૂં કુ મુદ્દા વીર પસંદી.

કેશવ હ. રોકના હસ્તાક્ષરમા મળ્ય

કેશવ હ. શેઠ

જન્મ: ૨૦-૧૧-૧૮૮૮

અવસાન: ૧-૧૧-૧૯૪૭

નોંધ :
સાક્ષી અને આદકાયસ
(બ્રિટિશ સ્થૂતિયમમાં
સંગૃહિત એક પ્રાચીન
ભારતીય પરથી રેખાંકન)

પ્રમાણ કે આધાર પરથી અને સાફોના કાવ્યોમા અતર્કિત પ્રમાણ કે આધાર પરથી સાફોના જીવનચરિત્ર વિશે, એટલે કે 'સાફો' એનું ઉપનામ હતું ? તો એનું અસલ નામ શું હતું ? એનો જન્મ કયા અને કયારે થયો ? એનું જીવન કયા, કયારે અને શી રીતે ગયું ? એનું મૃત્યુ કયા કયારે અને શી રીતે થયું ? વગેરે વિશે, અનેક અનુમાનો, અલબત્ત છે

સાફોનું અસલ નામ સાફો હોય-વા ન હોય સાફો એ સાફોનું ઉપનામ પણ હોય, સાફોએ એના કેટલાક કાવ્યોમા પોતાના નામરૂપે સાફો નામનો ઉલ્લેખ કર્યો છે એથી જો સાફો એ સાફોનું ઉપનામ હોય અને સાફોનું અસલ નામ વિસ્મૃત હોય તો પણ સાફોને સાફો નામ સ્વીકૃત છે જો કે એના નામની જોડણી Sappho નહીં પણ Psappho છે સાફોના નામના જોડણી સમયે ગ્રીક જગતની આતરરાષ્ટ્રીય ગ્રીક ભાષામા Sappho થાય છે પણ સાફોની જન્મભૂમિ લેરનસની પ્રાદેશિક એથી લોકભાષામા Psappho થાય છે સાફોને Psappho જોડણી સ્વીકૃત હતી અને તો એનો ઉચ્ચાર 'સાફો' થાય છે સાફો નામનો સમય જોના રતન અને નીલ એમ બે અર્થ થાય છે તે સેફાયર (Sapphire) સાથે હશે અથવા સાફોની ધૃત્વેથી આફ્રોદિતેસ હતી, એનો જન્મ સમુદ્રદેવતા થયો હતો, એથી એનું નામ Aphros-સમુદ્રદેવતાથી date-જન્મી-તે આફ્રોદિતેસ હતું અને જન્મ પછી એ ઐગિયા (Aigea) ના સમુદ્રમા પ્રથમ કિતેરા (Kuthera) ટાપુના તટ પર ને પછી કિપ્રસ (Kyp

1 કવિશ્રીક જુલાઈ ઑગસ્ટ ૧૯૭૩

વિશિષ્ટ

સ્વરનું ઝાડ

(એક પ્રભાત એકસ્ટન્સી)

કિચૂક કરીને ખોલી પ્રાચી, ઊભો રહુ બાળીએ
પ્રથમ લહરી મગે સુગે પ્રભાત પ્રવેશત,
પગરપતણી છાપો આછી અખોટ મૂકી જતુ,
કંચુ ઊઘડતુ એ અવેના અગોચર ડાળીએ
કંચુક ઊઘડે છે ફૂલો શુ, બીડી કળી ફાટતા
દલ વલ તણો સંગ્રહાતો કલધ્વનિ, સરના
કલકલતણા ફૂલેફૂલો ! પરીમલ ફૂલના
લખલખ કરી ટોળેટોળા પતંગમ ચાટતા,
કંચુક ઊઘડે છે ચાચોમા નીડેનીડ કદબલ,
લગતી ચઢતી આવે છે શુ સ્વરોની ફિલુાયલ ?
સિતિજ તટની એ પારેથી ગળી ઊઠી સરસી
હોરધ પીપગે મૂકી ડાળે અથો બજા બજરી
‘કલકલ’ ગ્રહો હાવા હુ કો તટ છુ ધ્વનિર્મય,
સ્વર જ કુસુમો, પખી ભૂગો, પતંગ તણો ચપ !

પત્તા નાયક

તડકે લૂછેલી .

ગાથે તર્જની મૂકી
હું બોઈ રહુ છુ
તડકે લૂછેલી ફરી પર
હમણા જ હતા
કોઈના અહીં આગ્યા'તા ભીના ભીના પગલા
તડકે લૂછેલી
ફરી

બાબુભાઈના પાંસઠમા જન્મદિને

પ્રથમ ઉઘાડી તમે આંખ જ્યારે દારિકાને તટે,
સમુદ્ર-હિલ્લોલ હશે કાને, હશે તરતો નિકટે
જયધ્વનિ જાતરીને કંઠ વાસુદેવ તણો, માતા
નિહાળી રહી હશે આ શિશુમુખ-અને નિષ્કુર વિધાતા
ખૂંચવી ન શકે એવું કાંક એ તો આપી ગઈ ઉરે
જયધ્વનિ પેલો જાણે સુલાવી સુલાવી નિજ સૂરે.

પગલાં પછી તો પડ્યાં, અને હર પગલે જીવન
સમુદ્ર-હિલ્લોલ સાથે ખેલતું બન્યું, ને આવડેન
દૂરથી સુદૂર ભાણી પ્રેરતું રહ્યું, એ બાબુભાઈ!
વાસુદેવ તણી નહીં બંસી, નહીં કુંજ, નહીં વસંત-વધાઈ,
પણ તમે સુણ્યો એનો પળે પળે બજે જયશંખ,
સુણી તમે ચાલ્યા સદા, ચાલ્યા સદા નિર્ભય નિઃશંક.

પ્રથમ પ્રસાતે ગઈ માતા જેને નિજ કરે સોંપી
એ જ તમ સાથે રહ્યા, તમે નહીં લોપી
સતની સીમાઓ કંદી, નમ્યું નહીં શિર જૂઠું પાસે,
ધૂત મંડળી મેં જોઈ ઘણી વાર હોણા ઉપહાસે
નાચી રહી, પણ ભાઈ, ચરણો આ કેમ તે વિરામે?
ચાલ્યા એ તો અવિરામ અંગાર પરે, આ રહ્યા સામે
પગલાં, જે જોઈ શકે એને કાજે, ઘણું ઘણું કહી
રહ્યાં એ તો જિંદગીની ભરી ભરી મૂક વાણી મહીં.

આજ જાણે ભરપૂર સંગ્રામ ખેડીને, સાંજ ટાણે
અસ્વાર આવી રહ્યો, પ્રસન્ન પ્રશાંત નિજ પ્રાણે.
જયમાળા કયાંય નથી, કયાંય નથી દીપ, ધ્વજ, વાજ
અને તો ય એક ખૂણે જુઓ, ફાંટેફાંટે તાબાં તાબાં
ફૂલો કયાંક ખીલી રહ્યાં, વસંતની બજી રહી વેણુ
ઢળતે પહોર, આજે જિંદગીનું ચૂકવીને દેણું
એકાંત આ ઘરે ખેસી, અંદરનો જુઓ તો હિસાબ,
આંકડા આ કેણે માંડ્યા? કેણે આપ્યો અવલ જવાબ?

ros) ટાપુના સમુદ્રતટ પરના પાફસ
(Paphos) નગરમાં સમુદ્રજલની સાથે
વહી આવી હતી, એથી એનાં અન્ય નામે
કિપ્રિસ, કિપ્રિયસ. કિતેરિયા, પાફસનીરાસી
(Kupris, Kuprios, Kuth-reia,
Queen of Paphos) પણ હતાં,
એથી સાફે નામનો મળંધ એની વિશિષ્ટ
જોડણીને કારણે પાફસ સાથે હોય. અને
એ દ્વારા આફ્રોદિતેસ સાથે એના સંમંધનું,
બલકે સામ્યનું સૂચન હોય.

સુધદાસ (Soudas)ના ચરિત્રકોશ
(Lexicon)માં સાફેની જન્મતિથિ વિશે
વિધાન છે એમાં સુધદાસે જે ક્રિયાપદ યોજ્યું
છે એનો પ્રયસિત અર્થ છે 'પ્રસિદ્ધ થવું'.
પણ જો એનો વિશેષ અર્થ 'જન્મવું' હોય
તો સાફેનો જન્મ ઈ. સ. પૂર્વે ૬૧૨-૬૦૯
નાં વર્ષોમાં, એટલે કે ઈ. સ. પૂર્વે ૬૧૦ની
આસપાસ થયો હતો. પણ જો એનો અર્થ
'જન્મવું' ન હોય અને 'પ્રસિદ્ધ થવું' જ
હોય તો સાફે ઈ. સ. પૂર્વે ૬૧૨-૬૦૯માં
પ્રસિદ્ધ હતી, એટલે કે એનો જન્મ ઈ.
સ. પૂર્વે ૬૧૨-૬૦૯નાં વર્ષો પૂર્વે થયો
હતો. યુસેબિયસ (Eusebius)ના ઇતિ-
હાસ (Chronicle)માં સાફે વિશે નોંધ
છે એ પ્રમાણે સાફે ઈ. સ. પૂર્વે ૫૯૮માં
પ્રસિદ્ધ હતી. સ્ટ્રાબોન (Strabon)ની
ભૂતિલેને (Mutilene, Mitulene)
વિશેની ભૂગોળ (Geography)માં અને
સુધદાસે તથા યુસેબિયસે પૂર્વેક્ત ગ્રંથોમાં
સાફે આલ્કાયસ, રાજ્યપુરુષ પિતાકસ
(Pittakos) અને કવિ સ્ટેસીખોરસ
(Stesichoros)ની સમવયસ્ક હતી
એવી નોંધ છે. તો સમગ્રતયા, સાફેનો
જન્મ ઈ. સ. પૂર્વે ૬૧૨-૬૦૯નાં વર્ષો

પૂર્વે થયો હતો.

ઐગાયસ (Aigaios) સમુદ્રમાં જે મુખ્ય ટાપુઓ છે એમાં એથીઆ માર્કિનરની વાયબો લેરગસ ટાપુના પૂર્વ સમુદ્રતટ પરના મિતિલેને નગરમાં સાફોનો જીવનભર નિવાસ હતો એ પરથી કહી શકાય કે સાફોનો જન્મ મિતિલેને નગરમાં થયો હતો. રલાબોનની મિતિલેને વિશેની પૂર્વોક્ત ભૂગોળમાં, પ્લાતોના ફેડ્રસ (Phaidros) પરના અને પિન્દારસ (Pindaros) પરના કાર્ષ અનામો વિવેચકના વિવેચનમાં, આરિસ્ટોતેલેસ (Aristoteles)ના રહેટરિક્સ (Rhetorics)માં પોલુક્સ (Pollux)ના શબ્દકોશ (Vocabulary)માં તથા પેલેટાઇન કાવ્યમંથયમાં પણ સાફોનો મિતિલેનેમાં નિવાસ હતો અથવા સાફોનો જન્મ મિતિલેને થયો હતો એમ ઉલ્લેખ છે. પોલુક્સના પૂર્વોક્ત શબ્દકોશમાં મિતિલેનેમાં, પછાથી, મુદ્રાઓ પર સાફોની આકૃતિ અંકિત કરવામાં આવી હતી એમ ઉલ્લેખ છે. સુર્ષકાસના પૂર્વોક્ત ચરિત્રકોશમાં સાફોનો એરેસસમાં નિવાસ હતો એમ ઉલ્લેખ છે એથી સાફોનો જન્મ લેરગસના પશ્ચિમ સમુદ્રતટ પરના એરેસસ (Eresos, Eressus, Eressus) નગરમાં થયો હતો એવું પણ અનુમાન થયું છે. ઐલિયાનસ (Aelianos)ના ઐતિહાસિક પ્રશ્નોર્થવાણી (Historical Miscellanies)માં લેરગસમાં એક અન્ય સાફો છે અને આ સાફો કવિ નથી પણ વેશ્યા છે એમ ઉલ્લેખ છે. અથનાયસ (Athenaios)ના 'જન્મતાં જન્મતાં' (Doctors at Dinner)નામના

એ જ, એ જ, એ જ—ફરી દારિકાનો સમુદ્ર-હિલ્લોડ જાગે, કોઈ જાતરીના કંથ થકી અશ્વત અમેલ જાગે જયધ્વનિ—અને માનું હૃદય કેવું રહે ખીલી ખાખુલાઈ, ધન્ય તમે, અમે ધન્ય રનેહ ગીલી.

પ્રિયકાન્ત મણિયાર

નાગપાંચમનું ગીત

મૂંપડીને શા ઝાંપા !

જેવડ વળી લોતના રૂવે ફંકુ થાપા !

વાણઝારાના બહાલને કારણ નેજવું કરી બેઠ

પૂરવ જાગ્યો સુરજ મારો પચિમ માંહી જાઉં

હું તો હસતી નહીં

ચલતી નહીં દિનને ગણે આઘાંપાછાં ટેરવાં કરે ટાંચાં

કોઈ કૂવાની વણુજીએલી ગરગડીની સાંલળી મારી ચીસ !

ગાંઠ છૂટી ગઈ વેરણુછેરણુ ગાંસડી મારી

મને સાંભરે એની લોંસ,

ભારતી મારા મનને હું તો તેજ-છરીથી ક્યાંકથી પડે કાપા.

આટલો આવણુ શે ય ચિલાતો ?

એની સેરની વાગે શૂલ,

કૂખમાં ભરાઈ લણુ તે બેડી

હું તો ભારેવાઈ-સૂલ,

દૂધડાં ધરું કંજ દિયો એક આજની પાંચમ

હારજો મને નાગજી આપા

યોસેફ મેકવાન

ટહુકાના ટચકે....

તગતગતા તડકાનો દરિયો ચોમેર
એમાં હરિયાળાં વનનો છાંયો;
હું તો ટહુકાના ટચકે ઘવાયો!
કેડીની સંગ પછે શૂલે વનરાઈ જાણે
એના પાલવનો વળાંક,
મ્હોરેલા આંખલાની મંજરીમાં ફરફરતી
ફૂણી ચટ્ટાક એની આંખ;
પહાડ પહાડ જંગલ ને ખેતર ખેતર એનું
પડઘાતું રૂપ ચોપાસ,
વાયરાના હાથમાં ઘુમરાતાં વાદળાં;
હું બળબળતું જાણે આકાશ.
ઉપર હું છેડું છું હીપકનો રાગ;
એણે લીલો મલહાર અહીં ગાયો!
હું તો ટહુકાના ટચકે ઘવાયો.

હેમલતા ત્રિવેદી

કેરી કટ્ટાક હું તો કેવડાની તીજ

કેવડાને વન હું તો ગઈ'તી મોરી સૈયર
રંગ પીળો પાંપણે છાયો જ રે,
લીલો ચટ્ટાક નાગ સરકયો કઈ કચારીએ
હું આધી, ઈ ઓરો ઓરો આયો જ રે!
કેરી કટ્ટાક હું તો કેવડાની તીજ
મારે ભીને અંખોડે લોભાયો જ રે!
સાવનરી દેરઘટા નીતરી રૈ નૈનથી
બપોળે પારિવે છુપાયો જ રે!
આણું લઈ આવશે પરણ્યો પરદેશથી
મારો તે માંયલો મૂંઝાયો જ રે!
કોને રે દુસરું ને કોને રે રીઝવું
ચિત્તડાનો ચાટલો ચોરાયો જ રે!

ગ્રંથમાં નિમ્ફિસ (Nymphis)ના એશી-
આની યાત્રા (Voyage around
Asia)નામના ગ્રંથમાં કવિસાહેબીનામેરી
એવી એરેસસની સાદો નામની વેશ્યા
વિશે નોંધ છે એમ ઉલ્લેખ છે. સિનેકા
(Seneca)ના લુસિલિયસને પત્રો (Let-
ters to Lucilius)માં વ્યાકરણાચાર્ય
દિદિમસ (Didumos)ના એક નિર્ગંધમાં
કવિ સાદો વેશ્યા હતી કે નહીં એમ વ્યર્થ
ચર્ચા આવે છે એમ ઉલ્લેખ છે. આમ,
સાહેબીના સમયમાં એરેસસમાં સાદો નામે
એક પ્રસિદ્ધ વેશ્યા હતી. એ સમયમા લેસ્બ-
સ સિવાયના સમગ્ર ગ્રીક સમાજમાં
ક્રોઈ સ્ત્રી કાવ્યોનું સર્જન કરે અને એનું
મૌખિક પ્રકાશન પણ કરે એ ચારિત્ર્ય-
હીનતાનું વર્તન ગણાતું એથી અને સાદોએ
એના એક કાવ્ય-Fragment 12-માં
ગ્રીક ભાષામાં સખીઓ માટે હેતાઈરાઈ-
hetairai શબ્દ છે તે પોતાની સખીઓ
માટે યોજ્યો છે અને પછીના સમયમાં આ
શબ્દ વેશ્યાઓ માટે પણ પ્રચલિત હતો
એથી પછીના સમયમાં એ સાદો તે જ આ
સાદો એવી ગેરસમજને પરિણામે સાદો
વેશ્યા હતી અને સાદોનો જન્મ એરેસસ-
માં થયો હતો એવું અનુમાન થયું છે. અને
પછીના સમયમાં, ગ્રીક સમાજ, સંસ્કૃતિ,
સાહિત્ય આદિ સમગ્ર ગ્રીક જગત વિશે
એલેક્સાન્દ્રિયા (Alexandreia) અને
રોમમાં સંપૂર્ણ અણુસમજના સમયમાં સાદો
વિશે વધુ ગેરસમજને પરિણામે આ અનુ-
માનનું અનુમોદન થયું હતું. વળી એરેસસ-
માં, પછીથી, મુદ્રાઓ પર સાદોની આકૃતિ
અંકિત કરવામાં આવી હતી એથી પણ
આ અનુમાનનું અનુમોદન થયું હતું. આ

અનુમાનના અનુમંદાનમાં સાફોના પિતાનું નગર એરેસસ અને સ ફોની માતાનું નગર મિતિલેને સાફોનો જન્મ એરેસસમાં, પણ ઓવિડ (Ovid) નાકાવ્યમંત્રણના ચિકાઓના પત્રો (Letters of the Heroines) માં સાફોના એના પ્રેમી ફાઓન (Phaon) પરના કાલ્પનિક પત્રમાં ચેતાની છ વર્ષની વયે ચેતાના પિતાનું અવસાન થયું હતું એવો સફોનો ઉલ્લેખ છે. એ પરથી સાફોની છ વર્ષની વયે સાફોના પિતાનું અવસાન થયું એથી સાફો પિતાના અવસાન પછી માતાના નગર મિતિલેનેમાં વસી હતી અને એમ મિતિલેનેમાં સાફોનો જીવનભર નિવાસ હતો એવું અનુમાન પણ થયું છે. આથેનાઈ (Athens) અને સિગેયમ (Sigeum) પરના વર્ચસ્વભરેલા આંતરવિગ્રહમાં સાફોના પિતાનું અવસાન થયું હતું એથી પછી સાફોની માતા એનાં ચારે સંતાનો સાથે સાફોના કાકા યુરિગિયસ (Eurygys) ના નગર મિતિલેનેમાં વસી હતી એવું પણ અનુમાન થયું છે. રતાબેનની એરેસસ વિશેની ભૂગોળમાં જ પ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓનો જન્મ એરેસસમાં થયો હતો એમનાં નામનો ઉલ્લેખ છે પણ એમાં સાફોના નામનો ઉલ્લેખ નથી. જો સાફોનો જન્મ એરેસસમાં થયો હોત તો એમાં સાફોના નામનો ઉલ્લેખ અવશ્ય હોત.

હેરોદોટસ (Herodotos) નાં સંશોધનો (Researches) માં, પ્લાટોના ફ્રેસસ પરના કેઈ અનાઓ વિવેચકના પૂર્વોક્ત વિવેચનમાં અને એલિયાનસના પૂર્વોક્ત ઐતિહાસિક પ્રકીર્ણ લેખોમાં સાફોના પિતાનું નામ સ્કામાન્દ્રોનિમસ (Skamandronymos) હતું એમ ઉલ્લેખ છે. પિન્દારસ

ધીરુ પરીખ

શબ્દ-મારીચ

શબ્દ હે !
(બ્રહ્મરૂપ અધિ શબ્દ કયા ?)
હરિશ્ચરૂપ લેહને
રાક્ષસી વધુ સુવર્ણ ચર્મથી
ઓપવી
જનક-હૃદિતા કશી
ભોળવી
કપટવા યથો સ્વયં
રામને કહો કહો ય ખેંચતો
જેમ મારીચ
અને વહી જતા
બ્રાહ્મણી વદત રામ-મૃત્યુ કે !
તે તુ ચે કશુક 'કુર્ષતો અલ્યા
છતરે કવનરૂપ ધારતો
ભાવકો સકલ, શબ્દ-મારીચ ?
બાણતો કવિ તુને શ્રુ તેહતુ
ઉચ્ચરે કપટવીર મૃત્યુ તુ ?

નિતેન્દ્ર કા. વ્યાસ

આખોરે અવતાર અડાણે

રોજ સપન આવે છે વ્હાણે, જનડિયુ ગાંડી થઈ ગણે !
પંખીની પીડ કોને કહીએ ? પાકી ચાંચો પીલુ-ટાણે.
સામા ઘરનો ચાંદ પીડે છે એને બેસીડો શું બણે ?
મોઢળબંધો હાથ સોણલે, આવી મારો ઘૂંઘટ તાણે.
સાવ કુંવારી સૈયર ખોલી 'મેડી એ મધપૂડો બણે'
છતરી ઊઠી ઝેર જથે કે જથે ચડી એ પડેલે આણે !
એક નજર આલો તો મેલું આખોરે અવતાર અડાણે !

પત્રા નાયક

દષ્ટિ

બંધિયાર ઓરડાની ખારીના કાયમાં
કેટલાંય અદૃશ્ય કાણું પાડી
મારી ભાગી છૂટી દષ્ટિ.
વૈશાખ વીતી જતા ગુલમહોરના વૃક્ષમાં
ઓલવાઈ ગયેલી આગ છતાં
અંદરથી ધૂંધવાતી લખકારતી ઝાળોની મધ્યમાં
બાણી જોઈ
ભરાઈ ખેઠી—મારી દષ્ટિ.
પરંતુ બીજા વૃક્ષના કિલ્લોલતા આકાશના છાંયડા નીચે
સ્તબ્ધ હવાનું
શ્વાસ લેતું પ્રાણી
પણ મૂંઝાય ઘાણું
ત્યારે વાંસામાં વ્હાલ કરવા હાથ ફેરવતી મારી દષ્ટિ.
વેગબંધ ધસી જતી મોટરોની અવરજવરથી
નિર્જન ધૂળિયા રસ્તે
આઘીપાછી થઈ જતી ધૂળને
ધીમા વાયુરાનો મધુર હાથ લઈ
પૂર્વ સંગતિમાં મૂકવાનો પ્રયત્ન કરતી મારી દષ્ટિ.
વિવિધ-અનેક શક્ય સંક્રમણોને
વહી જતો ટેલિફોનના તારનો સ્તંભ
પોતાને પામવાનો સંદેશો સાંભળવા
કાન માંડીને ઊભી રહેતી મારી દષ્ટિ.
એ પડોશીના ઘર વચ્ચે
બંધાતી સિમેન્ટ કોન્ક્રિટની દીવાલ
કેટલી ઊંચે લઈ જવાય છે એ જોઈ રહે મારી દષ્ટિ.
વિલિનન વિહંગોના માળા સમા
અપાર અનંત વિવિધ અભ્રમાં અથડાઈ-અકળાઈ
અંતે થાકેલા માણસના હાથ પહોળા કરી લંબાવે
એમ આખા આકાશમાં પથરાઈ ગઈ
મારી દષ્ટિ.

પરના કોઈ અનામી વિવેચકના પૂર્વોક્ત વિ-
વેચનમાં સાફેના પિતાનું નામ યુરિગિયસ
(Eurygyos) હતું એમ ઉલ્લેખ છે.
તો સુધ્ધિસના પૂર્વોક્ત ચરિત્રકાશમાં
સાફેના પિતાનું નામ સ્કામાન્દ્રોનિમસ હતું
એમ ઉલ્લેખ તો છે પણ એમાં સાથે સાથે
સિમોન, યુનિમિનસ, યુરિગિયસ, એક્રિ-
તસ, સેમસ, સ્કામોન અને યુઆર્ખસ (Sim-
mon, Euominos, Eurygyos, Ekrytos, Semos, Skamon,
Euarchos) એમ અન્ય સાત નામોનો
પણ વિકલ્પરૂપે ઉલ્લેખ છે. એમાં સ્કામોન
એ સ્કામાન્દ્રોનિમસનું લઘુરૂપ પણ હોય.
સ્કામાન્દ્રોનિમસ સિવાયનાં અન્ય સૌ નામો
એ સાફે વિશે પછીથી જે અનેક હાસ્ય-
પ્રધાન નાટકો (Middle and New
Comedy)નું સર્જન થયું એમાં એ નાટ-
કોના સર્જકોની કલ્પના માત્ર છે. હવે પછી
જોઈશું તેમ યુરિગિયસ એ સાફેના સૌથી
નાના ભાઈનું નામ હતું. હવે પછી કંઈક
વિગતે જોઈશું તેમ સાફેના વચેટ ભાઈ
વિશે જે સંદર્ભો છે અને સાફેના સ્વદેશ-
ત્યાગ વિશે જે સંદર્ભો છે તે પરથી સૂચવાય
છે કે સાફેના પિતા મિતિલેને નગરના
નિવાસી હતા અને અત્યંત અમીર તથા
અગ્રણી નાગરિક હતા. સાફેને પિતાના
નામથી સ્કામાન્દ્રસ (Skmandros) નદી-
નું સ્મરણ થયા કર્યું હશે. સ્કામાન્દ્રસ નદીના તટ
પર તોયા (Troia) નગર હતું એથી સાફેને
તોયાનું સ્મરણ થયા કર્યું હશે અને તોયાનાં
સ્ત્રીશાસિત સમાજ અને જીવનદર્શનનું તથા
જેને આફોદિતેસની પ્રેરણાથી પ્રથમ દષ્ટિએ
પ્રેમ થયો હતો અને પ્રેમને ખાતર જેણે
પતિ, પુત્રી, માતાપિતા, સ્વદેશ એમ સર્વ-

સ્વનો લાગ કર્યો હતો તે જગતની સર્વ-
શ્રેષ્ઠ સુન્દરી હેલેને(Helene)નું, આફ્રોનું
એક ઉત્તમ કાવ્ય-Fragment 38-
સૂચવે છે તેમ, સ્મરણ થવા ક્યું હશે.

સુષ્ટદાસના પૂર્વોક્ત ચરિત્રકાશમાં અને
પિન્દારસ પરના કાષ્ઠ અનામી વિવેચકના
પૂર્વોક્ત વિવેચનમાં સાફોની માતાનું નામ
ફ્લેઈસ (Kleio) હતું એમ ઉલ્લેખ છે
હવે પછી ક્રમિક વિગતે જોઈશું તેમ સાફોની
પુત્રી વિશે જે મંદેરો છે તે પરથી સૂચવાય
છે કે સાફોની માતા અતિ સુન્દર હતી.
સાફોના એક હમથાં જ ઉપલબ્ધ એવા
કાવ્ય-Fragment 98 L-P-માં
સાફોની માતાનો એના નામ વિના અસ્પષ્ટ
અને સદ્વિધ્ય ઉલ્લેખ છે. સાફોની કિશોર
વયમાં સાફોની માતાનું અવસ્થાન થયું હતું
એવું અનુમાન થયું છે.

સુષ્ટદાસના પૂર્વોક્ત ચરિત્રકાશમાં સાફો
ને ખારાફસસ, લારિખસ અને યુરિગિયસ
(Charaxos, Larichos, Eryg-
yos) નામે ત્રણ ભાઈઓ હતા એમ ઉ
લ્લેખ છે હેરોદોતસના પૂર્વોક્ત સંશોધન-
માં, સ્લાયોનની પૂર્વોક્ત ભૂત્રાજનમાં સાફોને
ખારાફસસ નામે ભાઈ હતો એમ ઉલ્લેખ
છે. તેા અથનાઅસના પૂર્વોક્ત 'જમતાં
જમતાં'માં એક રથાને સાફોને ખારાફસસ
નામે ભાઈ હતો એમ ઉલ્લેખ છે અને અન્ય
એક રથાને સાફોને લારિખસ નામે ભાઈ
હતો એમ ઉલ્લેખ છે આ ત્રણ ભાઈઓ
સાફોથી નાના હતા એવું અનુમાન થયું
છે. આ ત્રણ ભાઈઓમાં ખારાફસસ સૌથી
મોટો, લારિખસ વચેટ અને યુરિગિયસ
સૌથી નાનો હતો. જો કે યુરિગિયસ
વચેટ અને લારિખસ સૌથી નાનો

૨] કવિચોક - જુલાઈ-એ ૧૯૨૬ ૧૯૭૭

યશવંત ત્રિવેદી

હવે હું

હકારોને નકારોને

પરદાની જેમ હલ્દી ઊઠતા સંવાદોને
દુઃખની કાળ પર ઊગેલા સુખના બે ફૂલોને
કે કૃષ્ણમૂર્તિ પ્રવચન કરતા હોય ત્યારે
વૃક્ષો પર કાઉ કાઉ કરતા કાગડાઓની લિપિને
ગો અર્થ હોય છે, મીતા?

પીપરમિન્ટ ચગળતો, ચગળતો હાઈસ્પ્રલનો છાકરો
મોનાલીસાનો અર્થ પૂછે છે ત્યારે
તેની ટીચર હસી પડે છે!

—છાકરો જિંદગીનર અર્થ જોતતો રહેવાનો
ને શા અર્થ હોય છે સ્ત્રીઓને, મીતા?

કે

તુ મૃત્યુ પામી હો

તે ઓપરેશન થીએટરની બપોર પર પડેલા
લોહીના રંગને

ઓળખી શકે ડિક્ષનેરીના કાઉ શબ્દો, મીતા!

ખાન પકડાયેલા યુદ્ધકેદીઓની જેમ ગોળીએ વીંધાયા કરેડે
શબ્દોની બરાકોમાંથી નાસતા મારા અનુભવો—
ફરી લોહીનું ખાખોચિયુ...

હવે હું કવિતા નાહી લાખું, મીતા!

શિલ્પન થાનકી

વાર્ધક્ય

હું સમયના વડેપુમાં તરતો નથી,
ભૂતકાળે હો જીવ. મગતો નથી.
મૃત્યુ હું નિર્દેશ, કુટકારું છતાં
આ સમયનો નોળિયો કરતો નથી.
મરુખાની ભીંતની એને ગણું—
પોપડો છું જીવું, પણ ખરતો નથી.

વિપિન પરીખ

જ્ઞાતામુખી

અગ્નિની સાથે કહ્યું હતું:
'તારા સિવાય હવે મને કોઈ નહીં, કદી નહીં, કોઈ નહીં.'
કહ્યું હતું:
'આપણા તો દેહ જ અલગ અલગ
આપણે તો સદાકાળ સાથે સાથે...'
અને આપણું એ સ્વપ્ન...
'એક પુત્ર...પુત્ર ડોક્ટર થશે...!
એક પુત્રી...ગુલાબનું તાજું ફૂલ થઈ મહેકશે!
એ આપણી જ હથેળી હતી
જેને સમયના ડંકા સાંભળવા નહોતા ગમતા?
આ શું સાચું છે
આપણે એકમેકને પ્રેમ કરતાં હતાં?
હવે
પુત્ર કોની સાથે જશે?
પુત્રી કોની સાથે રહેશે?

મૂળશંકર ત્રિવેદી 'પૂજક'

ગઝલ

સતત જિંદગીને ડરાવ્યા કંટું છું;
ને જીવનથી ક્યારેક હું પણ ડરું છું.
ખડાનું રહ્યું ના કશું જિંદગીમાં;
તો ખાલીપણાથી જીવનને ભરું છું.
અલિંગમ અનેખો છે હીવાનગીનો;
ખીલું પાનખરમાં ખડારે ખરું છું
છે આદત પુરાણી સૂરજ પી જવાની;
અન્નાણ્યે ય અંધારને નોતરું છું.
ફક્ત ઝાંઝવીને સરેવર ગણ્યાં તાં;
અને આજ સવરણમાં તરસે મરું છું.

હતો એવું અનુમાન પણ થયું છે. ખારાફસસ મધનો વ્યાપારી હતો. વ્યાપાર અર્થે એ દેશવિદેશ જતો-આવતો હતો. રાજ્ય આ-માસીસ (Amasis)ના સમયમાં સામિયસ (Samios)ની સુંદર અને પ્રસિદ્ધ વેશ્યા દોરિખા (Doricha)-જેને હેરોદોતસ એનાં સંશોધનોમાં રોદોપિસ (Rhodopis) કહે છે-સામિયસના ક્સાન્થસ (Xanthos)ની સાથે આવીને ઇજિપ્તમાંના ગ્રીક સંસ્થાન નૌક્રાતિસ (Naukratis)માં વસી હતી. ખારાફસસ વ્યાપાર અર્થે નૌક્રાતિસમાં હતો ત્યારે એ દોરિખાના પ્રેમમાં હતો. મોટી રકમ ચૂકવીને એણે દોહિખાને ક્સાન્થસના સ્વામિત્વમાંથી મુક્તિ અપાવીને એની સાથે લગ્ન કર્યું હતું. ખારાફસસ દોરિખાને મુક્તિ અપાવીને મિતિલેને આવ્યો હતો તે સમયે સાફેએ એક કાવ્ય-Fragment-35-માં ખારાફસસ પ્રત્યે શેષ પ્રગટ કર્યો હતો એમ અનુમાન થયું છે. સાફેએ અન્ય એક કાવ્યમાં ખારાફસસનું આર્થિક શોષણ કરવા માટે દોરિખાને શાબ્દિક શિક્ષા આપી હતી એમ અનુમાન થયું છે. આ કાવ્ય અસ્તિત્વમાં નથી. સાફેના એક કાવ્ય-Fragment-37-માં દોરિખાનો ઉલ્લેખ છે. એમાં સાફેએ કદી દોરિખાને ક્ષમા આપી ન હતી એવું સૂચવાય છે હવે પછી કંઈક વિગતે જોઈશું તેમ સાફેએ એક કાવ્ય-Fragment-36-માં ખારાફસસનું, એના સ્વદેશાગમનને પ્રસંગે, એના ભૂતકાળની ભૂલો, વર્તમાનની સુરક્ષિતતા અને ભવિષ્યની શુભેચ્છાઓના ઉલ્લેખ સાથે સમુદ્રદેવી આફ્રોદિતેસ અને અન્ય દેવીઓને પ્રાર્થનારૂપ સ્વાગત કર્યું હતું. અને એ દ્વારા સાફેએ ખારાફસસને ક્ષમા

આપી હતી સાફેનો વચેટ લાઈલારિખસ
મિતિલેનેના ~ પ્રિતાનૈયન ~ Prytana
ion-નગરગૃહમા મઘવાહકનુ ૫૬ પાગ્યો
હતો આ ૫૬ જન્મથી જે મિતિલેનેને
નિવાસી હોય અને જે ગર્ભશ્રીમત અને
સુન્દર હોય એને જ આપવામા આવતુ હતુ
આમ, આ પરથી લારિખસના પિતા શ્રી
મત હતા અને મિતિલેનેના નિવાસી હતા
એવુ સૂચવાય છે ત્રણે લાઈલારિખસી લાઈ
ખસ પ્રત્યે સાફેને સૌથી વધુ રનેહ હતો
અને એણે લારિખસને મળેાધીને પ્રશસ્તિ
કાવ્ય રચ્યું હતું એમ અનુમાન થયુ છે
આ કાવ્ય અસ્તિત્વમા નથી યુરિગિયસ
વિશે કોઈ માહિતી અસ્તિત્વમા નથી

સુધદાસના પૂર્વેકિત ચરિત્રકાશમા સાફે
પરિણીત હતી અને એવુ લમ્બ જેનો લેરખસ
લગી વ્યાપાર હતો અને જે મિતિલેનેમા
વસ્યો હતો તે આન્દ્રસ (Andros)ના
શ્રીમત વ્યાપારી કર્કોલાસ (Kerkolas)
સાથે થયું હતું સાફેના પતિતુ યુવાન વયે
અવસાન થતુ હતુ એવુ અનુમાન થયું છે
અથનાયસના પૂર્વેકિત 'જમના જમતા મા
કવિ આલ્કાયસ, આર્ખિલોખસ (Archilochos),
હિપોનક્સ (Hipponax) એ
સાફેના પ્રેમીઓ હતા એમ ઉલ્લેખ છે આ
ઉપરાંત કવિ આનાક્રિયોન (Anakreon)
અને હવે પછી કઈક વિગતે જોઈશુ
તેમ કાવ્યોન પશુ એના પ્રેમીઓ હતા એમ
અનુમાન થયું છે

સુધદાસના પૂર્વેકિત ચરિત્રકાશમા અને
તિરસના માર્ક્સિમમ (Maximus of Tyros)
ના નિપથો (Dissertations)
મા સાફેને ક્લેઈસ (Kleis) નામે પુત્રી
હતી એમ ઉલ્લેખ છે સાફેની પુત્રી સાફેની

We Poets

We poets struggle with Non being
to force it to yield Being,
We knock upon silence
for an answering music,
We close boundless space
in a square foot of paper,
We pore out deluge
from the inch space of the heart
-Lu Cbl
(Quoted by Archibald Macleish
in his Poetry and Experience)

અમે કવિ

અમે કવિ
જે નથી તેની માથે
જગ્યાવીને જગ, હંગાવી, આખરે
તેને હકીકત કયાં વિણુ ડાડીએ ના
અમે કહુ શાન્તિની ડેહી કેરુ
ઠોકી, અને ઉત્તર મેળવીએ
સમીતમા-શાન્તિ કનેથી, એવા!

અમે કવિ!
અનત એવો અવકાશ આખો
વેતેકના કાગળિયે જડી દૈ
અમે શકીએ!
અમે કવિ!
અમે કવિ!
હૈયા તણી મ ડ તસુ જેવડી
જગ મહાશી છૂલવાટ દેતા
લોહા પૂરે કૈક પ્રચડ ભીમડી
પડે અમેાશી!

(અત ક)

જગદીશ જેવી

વિષાદ

રેડીથી ઊતરતી પાનીને વળગેલાં

રૂમઝૂમતાં ઝાંઝરનો ભાર.

ડો આવતાં કે જતાં પણ ચકરાતા પાય:

એમાં સૂરજનાં ઓસરતાં વર

કાંઠે અંકાઈ પડી રેખામાં તરડાયાં

વીતેલી વારતાનાં પૂર:

કંટકની જાત: એને ફાવે તો શૂળ કડો

ફાવે તો કહો એને ખાર.

રેપાળી નાગતણી ફેણ મહીં નીરખ્યા'તા

ધૂધવતા સાગરના નાદ

એના તરંગ હવે સૂસવતા શાને લાડી

રાફડાનો બીનો વિષાદ.

પગલાંનું અંધારું, આંખોનો થાક, હવે

મૈદી પણ લાગે અંગાર !

કરસનદાસ લુહાર

કોઇ પધાર્યું

વાગી પગરવની વાંસળિયું,

પગલે પગલે ફાયું ફળિયું.

મોલ હસ્યો ને મરકી વળિયું

ઠઠેકી ઊઠ્યું નળિયે-નળિયું.

કોઇ પધાર્યાના અવસરમાં-

લીલી વેલ્ય ખની ઓકળિયું.

રામ રામ તરખાળ ધૂપેલે;

ફરી ઓડિયામાં આંગળિયું.

રામ થયો દીવો ને સળગી

અંધારાંની સૂકી સળિયું.

ઘૂંટયા માઝમરાત કસૂખા,

છલકાવી તનની તાંસળિયું.

ભરસકતાના ભારે ગાંડી

પોલી પોલી આ પાંસળિયું !

માતા જેવી જ અતિ સુંદર હતી એથી સાફેએ માતાના નામ પરથી પુત્રીનું નામ પાડ્યું હતું એમ અનુમાન થયું છે. હવે પછી કંઈક વિગતે જોઈશું તેમ સાફેએ કેટલાંક કાવ્યોમાં-સર્વિશેષ Fragment -130-પુત્રીનાં નામ અને સૌંદર્યના ઉલ્લેખ સાથે પુત્રી પ્રત્યે પૂર્ણ વાત્સલ્ય પ્રગટ કર્યું છે.

પેરીઅન ઇતિહાસ (Parian Chronicle)માં ઈ. સ. પૂર્વે ૫૯૮માં સાફે-એ સિકેલિયા (Sikelia)માં ખીજીવારનો દેશવટો ભોગવ્યો હતો એમ ઉલ્લેખ છે. સાફેએ પ્રથમ વારનો દેશવટો પિર્ષા (Pyrrha)માં ભોગવ્યો હતો એમ અનુમાન થયું છે. સાફેના પિતા ઉમદા અને ઉચ્ચ કુટુંબના મોટા જમીનદાર હતા. એમનું કુટુંબ લાંબા સમયથી સમૃદ્ધિ અને સત્તા ભોગવતું હતું ઈ. સ. પૂર્વેની સાતમી સદીમાં લેસ્થસ બાબ આક્રમણોથી મુકત હતું પણ ઈ. સ. પૂર્વેની છઠી સદી લગી આંતર વિગ્રહથી ક્ષુબ્ધ હતું. રાજાશાહીનો અંત આવ્યો હતો. રાજાઓને સ્થાને સત્તા પર સ્થાનિક પ્રાચીન શ્રીમંત કુટુંબો હતાં. આ કુટુંબોમાં સર્વોચ્ચ સત્તાસ્થાન માટે સ્પર્ધા હતી એથી એમની વચ્ચે પરસ્પર મંઘર્ષ હતો. વળી, નીચા સ્તરની પ્રજાનો પણ સત્તા માટે એમની સાથે મંઘર્ષ હતો. નવા નવા લોકનેતાઓ (tyrants)નો ઉદય અને અસ્ત થતો હતો. લોકનેતા પિતાકસ અન્ય લોકનેતા મિર્સિલસ (Myrsilos)ની સહાયથી પુરોગામી લોકનેતા મેલાગ્રસ (Melagchros)ને પરાજય આપીને મિતિલેનેમાં સર્વોચ્ચ સત્તાસ્થાને આવ્યો હતો. અને 'સપ્તર્ષિ'ઓમાંના એક તરીકે પિતાકસે અનેક નવા ધારાઓ દ્વારા અને વિરોધી વ્યક્તિઓ અને વર્ગો વચ્ચે સમા-

ધાન અને સલાહ દ્વારા અને સ્પર્ધા અને સુર્યને સ્થાને રાજકીય સ્થિતિ, સમ્પત્તિ અને શાંતિ સ્થાપી હતા પિતાકસના આગમનથી મિતિયેનેમા જે રાજકીય અશાંતિ હતી એમાં સાફેના પિતા મડો વાવા હતા અથવા સાફેના પિતા જે ત્યારે સદ્ગત હોય તો મિતિયેને નગરના જ નિવાસી અને સાફેના મિત્ર કવિ આલ્ફાવસ અને એની સાથે સાથે સાફે એમ બન મડોવાવા હતા અને એથી જેમ આલ્ફાવસને પ્રથમ વાર પિર્ડામાં અને બીજી વાર ઇજિપ્તમાં અલ્પ સમયનો દેશવરો બોમ્બો પકડ્યો હતો તેમ સાફેને પણ પ્રથમ વાર ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૫ પૂર્વે લેલ્પસના જ પિર્ડા નગરમાં અને બીજી વાર ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૫-૫૯૧ ના વર્ષોના સમયમાં કોર્થપણ એક વર્ષમાં પૂર્વેના પેરીઅન ઇલિયાસમાં સુચવાય છે તેમ ઈ. સ. પૂર્વે ૫૮૮માં અથવા ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ની આસપાસમાં સિરાકુસામાં સિરાકુસાર્થ (Sirakousai) નગરમાં અલ્પ સમયનો દેશવરો ભોગવવો પકડ્યો હતો સિસેરોના વેરેસ વિરુદ્ધ વક્તવ્યો (Orations against Verres) માં સિરાકુસાર્થના નગરગૃહમાં પ્રસિદ્ધ શિલ્પી સિલાનિયન (Silanion) સર્જિત સાફેની મૂર્તિનું એક સ્તંભે ચિત્ર સાફેના મુનુ પછી અનેક વર્ષો પછી સાફેની સ્મૃતિમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવામાં આવ્યું હતું, અને એ શિલ્પની નીચે પીડિકા પર એક ગ્રીક યુગમ કાવ્ય અંકિત કરવામાં આવ્યું હતું, પછીથી આ શિલ્પ વેરેસે લૂંટ્યું હતું એમ ઉલ્લેખ છે આ પછી સાફેએ સિરાકુસાર્થમાં દેશવરો ભોગવ્યો હતો એમ અનુમાન થયું છે એ કે સાફેના એક કાવ્યમાં દેશવરોનો ઉલ્લેખ નથી અથવા તો સિરાકુસાર્થનો ઉલ્લેખ નથી આફ્રોદિતેસને પ્રાર્થનારૂપ એક કાવ્ય-Fragment 5-માં કિપ્રસ, પાફસ અને પાનોર્મોસ (Panormos)નો ઉલ્લેખ છે જે પછી સાફેને પરિચિત એવા જગતની સોમાં સુચવાય છે એ કે આ નિર્વાસનના પરિણામરૂપ નિર્ધનતાનો અનુભવ સાફે થયો એનો સાફેના એક કાવ્યમાં હમણા જ ઉપલબ્ધ Fragment 98 L-P-માં ઉલ્લેખ છે આમ સાફે રાજકીય અશાંતિને પરિણામે નિર્વાસન અને નિર્વાસનને પરિણામે નિર્ધનતાનો અનુભવ થયો હતો છતાં એ વિશે એણે કાવ્ય રચ્યું નથી સાફેને રાજકારણમાં કોર્થ રસ ન હતો એ રસ હતો એક માત્ર પ્રેમમાં એણે પ્રેમ સિવાય કદી અન્ય કંઈ વિષય પર કાવ્ય કર્યું નથી બ્યારે આલ્ફાવસને રાજકારણ

ડાહ્યાભાઈ પટેલ 'માનુભ'

ગીત

આખોને આખોનો લાગે અભાવ એવા
શમણા મળે ન મળે તો ય શુ
ચાર પાચ દૂપળ કૂટયાના મારા વૈભવમાં
છાયડો ફળે ન ફળે તો ય શુ
પચ્ચગના મોગને ય મોગપણુ મોલું
ને ટહુકારે જાગ્યુ આખુર ન
શમણાના ધોધમાં વરમાદેલી જાણ્યા વગર તારુ ન
વરપણુને જોઈને બેસી ગુ ધી
કોઈ આખો છળે ન છળે તો ય શુ
ચાર-પાચ દૂપળ કૂટયાના મારા વૈભવમાં
છાયડો ફળે ન ફળે તો ય શુ
ઝાઝવાના જળનુ શોધનુ નથી રે
હવે કયાથી નીકળે છે એનુ મૂં
પાનખરની આખોમાં ઊંચુ છે એકાદી રજણુ વસતનુ
બીતગની બીતગમાં અજવાણુ છટાયુ,
હીવો બળે ન બળે તો ય શુ
ચાર પાચ દૂપળ કૂટયાના મારા વૈભવમાં
છાયડો ફળે ન ફળે તો ય શુ

લ્લેખ નથી અથવા તો સિરાકુસાર્થનો ઉલ્લેખ નથી આફ્રોદિતેસને પ્રાર્થનારૂપ એક કાવ્ય-Fragment 5-માં કિપ્રસ, પાફસ અને પાનોર્મોસ (Panormos)નો ઉલ્લેખ છે જે પછી સાફેને પરિચિત એવા જગતની સોમાં સુચવાય છે એ કે આ નિર્વાસનના પરિણામરૂપ નિર્ધનતાનો અનુભવ સાફે થયો એનો સાફેના એક કાવ્યમાં હમણા જ ઉપલબ્ધ Fragment 98 L-P-માં ઉલ્લેખ છે આમ સાફે રાજકીય અશાંતિને પરિણામે નિર્વાસન અને નિર્વાસનને પરિણામે નિર્ધનતાનો અનુભવ થયો હતો છતાં એ વિશે એણે કાવ્ય રચ્યું નથી સાફેને રાજકારણમાં કોર્થ રસ ન હતો એ રસ હતો એક માત્ર પ્રેમમાં એણે પ્રેમ સિવાય કદી અન્ય કંઈ વિષય પર કાવ્ય કર્યું નથી બ્યારે આલ્ફાવસને રાજકારણ

વિજેગણુ ચૂડના દુહા સંપાદક • પુષ્કર ચંદરવાકર [ગતાંકથી ચાહું]

(૩૧)

‘ચૂડ કે’ છે :

મંગમાં આંખો મોરિયો, ફંચવે લાગી શાખ,
મખત પરમાણુ વેડલો, રોળી ન કરશે રાખ !
રોળી ન કરશે રાખ, તે અજબ ફેરી,
ખને ઘણમલા સજણ, ના થઈએ નમેરી !
માંસમય મારા સાજણા, જોખન જળવી રાખ્ય,
‘ચૂડ કે’,
મંગમાં આંખો મોરિયો, ફંચવે લાગી શાખ !

(૩૨)

‘ચૂડ કે’ છે :

પ્રજણ મોતીનો ખૂમખો, દાંત દાડમની કળી,
ખાંબુમાંથી અમી ઝરે, નેણુ લાલાની અણિ !
મેણુ લાલાની અણિ, તે બહાલા લાગે,
અને ભ્રમરના ભારથી, કમળ ના લાંગે
ત્રીલી અટલસનું કાપડું, ભ્રમરિયા ભાત ભાળી,
‘ચૂડ કે’,
સજણ મોતીનો ખૂમખો, દાંત દાડમની કળી.

(૩૩)

‘ચૂડ કે’ છે :

ગામમાં ગણેશ માંડિયા, ધૂરકે વાગ્યા ઢોલ,
પાંજર ખેઠયું પરણવા, માથે મૂકીને મેડ !
માથે મૂકીને મેડ તે સોડી
અને જમણા હાથમાં મીઠાળ જોઈ,
ફરવા ફેરા પ્રાણાણના જોલ,
‘ચૂડ કે’,
ગામમાં ગણેશ માંડિયા, ધૂરકે વાગ્યા ઢોલ !

(૩૪)

‘ચૂડ કે’ છે :

સજણાએ પીઠિયું ચકાવીયું, વિગતે વાનોળા ખાય,
‘સારી લાગે સાંકળી, મોઢે ઉજમ ના માય !

સક્રિય અને સતત રસ હતો. એણે રાજ-
કારણ સિવાય લાગ્યે જ અન્ય કોઈ વિષય
પર કાવ્ય કર્યું હશે.

અથનાયસના પૂર્વેકિત ‘જમતાં જમતાં’-
માં સાફે ફાઓનની પ્રિયતમા હતી એમ
ઉલ્લેખ છે. મેનાન્દ્રસ (Menandros)
આદિ હાસ્યપ્રધાન નાટક (Middle and
New Comedy)ના સર્જક અનેક ગ્રીક
અને રોમન નાટકકારોએ અને કવિઓએ
અને સવિશેષ ઓવિડે સાફે ફાઓનના
પ્રેમમાં હતી અને પ્રણયવૈકલ્ય, પ્રણયવૈક-
લ્યને કારણે ઇથાકે (Ithake) અને કોર્ફુ
(Corfu)ની વચ્ચે લૈકાસ (Leykas)
ટાપુમાં સમુદ્રતટ પરના એક નાના પર્વત-
લેકાદોસ પેત્રે-(Leykados Petre)-
પરથી જલસમાધિ દ્વારા આત્મઘાત કર્યો
હતો એવી સાફેના મૃત્યુ વિશે સૈકાઓ
સુધી એક કથા કલ્પી છે. રતાખોનની પૂ-
ર્વેકિત ભૂગોળમાં મેનાન્દ્રસના નાટકમાંથી
એક અવતરણ અને આ કથાનો ઉલ્લેખ
અને તે પર રતાખોનનું વિવરણ છે. સુર્મ-
દાસના પૂર્વેકિત ચરિત્રકાશમાં સાફેની ના-
મેરી એક અન્ય સાફે મિતિલેનેમાં હતી
અને એ વાદક (Iyre-player) હતી,
અને કોઈ કોઈ જાણકારના અભિપ્રાય પ્ર-
માણે તો એ કવિ પણ હતી અને એ ફાઓન
નામના મિતિલેનેના એક નગરજન સાથે
પ્રેમમાં હતી અને પ્રેમમાં નિષ્ફળતાને
કારણે એણે લૈકાસના પર્વત પરથી આત્મ-
ઘાત કર્યો હતો એમ ઉલ્લેખ છે. આમ, રપ૯
છે કે અનુગામી નાટકકારો અને કવિઓ-
માં સાફે વિશે ભારે ગેરસમજ છે. આ
ગેરસમજનું કારણ સાફેનાં કોઈ કાવ્યો
હોય. એક ગ્રીક પુરાણકલ્પન (myth,

legend) પ્રમાણે આદોદિતેસ આદોનિસ (Adonis)ના પ્રેમમા હતી અને આદોનિસનું અન્ય એક નામ ફાયોન હતું અન્ય એક ગ્રીક પુરાણકથન પ્રમાણે ફાયોન એક ઉપદેવતા (demon) હતો અને આદોદિતેસ એના પ્રેમમા હતી એથી આદોદિતેસે પોતાના વરદાનથી સૌ સ્ત્રીઓ એનું અદ્વલુત આકર્ષણ અનુભવે એનું યુગકત્વ એને આપ્યું હતું અન્ય એક ગ્રીક પુરાણ કથન પ્રમાણે ફાયોન નામનો એક નાવિક હતો એ જ્યારે વૃદ્ધ હતો ત્યારે એણે આદોદિતેસને પોતાની નાવમા લેરનસથી ખિયસ (Chios)નો પ્રવાસ કરાવ્યો હતો અને એથી આદોદિતેસે એને રૂપ અને યૌવનનો પુરસ્કાર આપ્યો હતો અન્ય એક ગ્રીક પુરાણકથન પ્રમાણે નાવિક ફાયોને વૃદ્ધાવેલી આદોદિતેસને પોતાની નાવમા પ્રવાસ કરાવ્યો હતો અને એથી આદોદિતેસે એને અજનની મજૂરપાનો પુરસ્કાર આપ્યો હતો અને સાથે આ અજન એ રોજ આજે તો સ્ત્રીઓ એના પ્રેમમા પડી જાય એવું એને વરદાન આપ્યું હતું પરિણામે સ્ત્રીઓ એનું આકર્ષણ અનુભવના વિના રહી શકતી ન હતી પણ એ કોઈ સ્ત્રીનું આકર્ષણ અનુભવતો ન હતો પરિણામે એક સ્ત્રીએ લોકાસના પર્વત પરથી આત્મ ધાત કર્યો હતો અને આત્મ આત્મધત કરવાથી પ્રેમીનો મોક્ષ થય અને પ્રિય પાત્રનું હૃદય પરિવર્તન થાય એવી માન્યતા પ્રચલિત હતી પેસેટાઇન કાલ્સસયનમા દિઓસ્કોરિદેસ (Dioskorides)ના એક કાવ્યમા સાફેએ આદોનિસ ત્રિશે કાવ્યો રચ્યા હતા એમ ઉલ્લેખ છે સાફેએ અનેક ધાર્મિકવિધિ પ્રસંગે કાવ્યો રચ્યા

મોઢે ઉજમ ના માય, તે મોરી સઈ,
અને મારેલ ખગ્છી લવડીની લઈ,
સૈયગના માથમા પાધર પૂજવા જાય
ચૂડ કે',
સજણાએ પીઠીયુ ચડાવીયુ, વિગતે વાનોળા ખાય

(૩૫)

ચૂડ કે' છે

સજણ ચડયા ચોરીએ, ચકલા બાધ્યા ચાર,
બાથમા ઘાલીન ખેસારો માયરે,
કોડે જમાડયા કસાર !
કોડે જમાડયા કસાર તે લગરિક સાખશે,
અને પીઠીઆળી વરમાણુ એકમા નાખશે !
ફગવા કેરા, નહીં લાગે વાર,
ચૂડ કે',
સજણ ચડયા ચોરીએ, ચકલા બાધ્યા ચાર !

(૩૬)

ચૂડ કે' છે

પરજયા સમાન ટહોવ નઈ, પડય માથે પીઠી ચડે,
માડયુ હોય છે માનવીએ, ફેગ ચોરીના ફરે !
ફેગ ચોરીના ફરે તે વર ને કન્યા,
અને એવા લેખ તો વિધાતા ખન્યા !
પછી હોલ નગારે નોખતુ ગડે,
ચૂડ કે',
પરજયા સમાન ટહોવ નઈ, પડય માથે પીઠી ચડે !

(૩૭)

ચૂડ કે' છે

સજણ ચડયા ચોરીએ, કા ડરયો નૈ કાળો નાગ,
કા તો ચોરીનો ચિતગનાર વેરી થો, કા મા ને બાપ !
કા તો મા ને બાપ તે અમને,
અને એની ખબર શુ પડે અમા !,
પીવરાવુ દૂધ, ઉછેરવા સાપ,
ચૂડ કે',
સજણ ચડયા ચોરીએ, કા ડરયો નૈ કાળો નાગ !

(૩૮)

૬ કે' છે:

જણુ ઊભા ચોકમાં, તનનો ટેકો દઈ,
 ઘલી રિયા આણુલા, વડી વિસામણુ થઈ !
 ડી વિસામણુ થઈ તે થાશે,
 ને આંખ્યા અભાગિયા તેડી જ જાશે,
 ગાંધો રથ, સીંચાવ્યા પછ,
 ૬ કે',
 જણુ ઊભા ચોકમાં, તનનો ટેકો દઈ !

(૩૯)

૬ કે' છે:

કા ખેસો હેતાણુ સાજણા, તમારા પગે ઉતરશે પાણી,
 તમે હાલ્યા તમારા દેશમાં, કંઈક આપતા જાવ એંધાણી !
 આપતા જાવ એંધાણી તે તમે,
 અને તે ઉપર દન ગુજારશું અમે !
 રવા ફેરા જેમ ઘાંચીની ઘાંણી

૬ કે'

કા ખેસો હેતાણુ સાજણા, તમારા પગે ઉતરશે પાણી !

(૪૦)

૬ કે' છે:

સજણુ ચાલ્યા સાસરે, લાંબા ઘૂંઘટ તાણી,
 મોળામાં નાખ્યો ખાંણિયો, ઉપડ્યા અંનજળ પાણી !
 કેપડ્યા અંનજળ પાણી તે કિયો,
 અને સુખદુઃખ મનમાં સમજ લિયો !
 કેપડવી હેલ્ય, સરવા પાણી,

૬ કે',

સજણુ ચાલ્યા સાસરે, લાંબા ઘૂંઘટ તાણી !

(૪૧)

૬ કે' છે:

સજણુ થિયા સાબદા, વોળાવતાં લાગી વાર,
 થી લથોં સિંદુરનો, આંખ્યું લાલ ગુલાલ !
 આંખ્યું લાલ ગુલાલ, તે રહ રહ રૂવે,
 અને સજણુ વળીવળીને પાછું જીવે,
 થી ચૂડી કેમની ગળે એકાવળ હાર,
 ૬ કે',
 સજણુ થિયા સાબદા, વોળાવતાં લાગી વાર !

હતાં. લેક્ચરનો એશીઆ સાથે સંબંધ હતો. એથી આથેનાઈમાં આ પૂર્વના, એશીઆના દેવનો મહિમા ન હોય પણ લેક્ચરમાં આદોનિસનો મહિમા હતો, આદોનિસનો સંપ્રદાય હતો. અને પ્રતિવર્ષ શરદમાં એની મૃત્યુતિથિએ એનો પૂજનવિધિ-ઉત્સવ થતો હતો. સાફેએ આ પ્રસંગે સવિશેષ તો પોતાની ઇષ્ટદેવી આફ્રોદિતેસ આદોનિસના પ્રેમમાં હતી એથી કાવ્યો રચ્યાં હશે. એમાંનાં કેટલાંક કાવ્યો—Fragments 25, 86, 103, 136—અસ્તિત્વમાં છે. સાફેએ આદોનિસ, એટલે ફાઓન. પ્રત્યેના આફ્રોદિતેસના પ્રેમ વિશે આફ્રોદિતેસનું નામ આપ્યા વિના આ પ્રકારનું કોઈ કાવ્ય રચ્યું હશે અને એમાં એણે લેકાસના પર્વતનો અને જલસમાધિ દ્વારા આત્મઘાતનો ઉલ્લેખ કર્યો હશે. એથી પછીથી નાટકકારો અને કવિઓએ એ કાવ્ય સાફેએ ફાઓન નામના મિતિલેનેના કોઈ યુવાન નાવિક પ્રત્યેના પોતાના પ્રેમ વિશે રચ્યું છે એવી ગેરસમજથી સાફેના પ્રેમ અને મૃત્યુ વિશેની આ કથા કલ્પી હશે.

સાફેનું મૃત્યુ ક્યાં, ક્યારે અને શી રીતે થયું ?— એ પ્રશ્નનો સપ્રમાણ અને સાધાર ઉત્તર નહીં આપી શકાય. સાફેનાં પોતાનાં વૃક્ત્વ અને મૃત્યુ વિશેનાં કેટલાંક કાવ્યો—Fragments 42, 85, 108, 118—અસ્તિત્વમાં છે. એમાંના એક કાવ્ય—Fragment 108—વિશે તિરસના માર્કિસમસના પૂર્વોક્ત નિબંધમાં જેમ સોક્રાટેસ (Sokrates) પોતાના મૃત્યુ સમયે રૂદન કરવા માટે પોતાની પત્ની ક્સાન્તિપેસ (Xanthippes) ને કહેતાં આપે છે તેમ આ કાવ્યમાં સાફે પોતાની પુત્રીને

કપડાઓ છે એમ ઉલ્લેખ છે. આ પરથી સૂચવાય છે કે સાફોનું મૃત્યુ એના ઘરમાં થયું હશે. અને મૃત્યુ સમયે એનામાં પરમ શાંતિના અનુભવ હશે. અન્ય કાન્યોમાં પોતે હવે મૃદુ છે અને મૃત્યુની ધમ્મ કરે છે એવું સૂચન છે. આમ, સાફોનું મૃત્યુ પોતાના ઘરમાં વૃદ્ધાવસ્થામાં શાંતિપૂર્વક થયું હશે.

અધનામસના પૂર્વેકિત 'જુલિયાનાં જુલિયાનાં'માં, પ્લાતોના પૂર્વેકિત ફ્રેડસમાં, સોક્રાટેસના ફ્રેડસ સાથેના મંવાદમાં અને જુલિયન (Julian)ના પત્રો (Letters)માં આલિપિયસ (Alypius) પરના પત્રમાં સાફો સુન્દર હતી એમ ઉલ્લેખ છે. પણ તિરસના માર્ક્સિમસના પૂર્વેકિત નિનધોમાં અને જુલિયન (Lucian)ના ચન્દ્રચિત્રો (Portraits) પરના ડોર્ડ અનામી વિવેચકના વિવેચનમાં સાફો કદમાં નાની અને ભીને વાન હતી એમ ઉલ્લેખ છે. માર્ક્સિમસમાં તો સાફો સુન્દર હતી એવું ને સોક્રાટેસ કહે છે એવું કારણ છે સાફોની જામ કવિતાની સુન્દરતા એમ પણ ઉલ્લેખ છે. તો અનામી વિવેચકના વિવેચનમાં ઉપ-માં દ્વારા અસુન્દર દેહની સાફોના નકકા દેહ પર અસુન્દર આકારના પિન્ડ પારણ કરનાર કાયદા જેવી છે એમ પણ ઉલ્લેખ છે. બે મુદ્દાઓ પર અને ત્રણ પાત્રો પર સાફોની આકૃતિ અંકિત છે પણ તે શ્રદ્ધેય નથી. સાફોમાં કદાચ દેહનું સૌંદર્ય નહીં હોય પણ સાફોના આત્મામાં, સાફોની કવિતામાં અત્યંતિકતાનું, સોભાવરતાનું, દિવ્યતાનું સૌંદર્ય છે. અને એથી રતો સાફોના મિત્ર અને સમકાલીન કવિ આંક્રાપસની પંક્તિ-માં સ્પષ્ટ છે,

Violet-haired, holy, sweet-smiling Sappho.
વાયોલેટ-રંગી, પવિત્ર, મધુર-રિમતા સાફો.

૬૦] કવિયાક - જુલિયન-આવૃત્ત ૧૯૭૩

(૪૨)

ચૂડ કે' છે :

સજણે ઘોડો શણગારિયો, દોરી કાઢ્યો ડેલા બૂઝ,
વિજેગણ બોળા પાથરે, સજણે ઘેર શિયાળો ગાવો
ઘેર શિયાળો ગાવ્ય તે આડયું,
અને તમે અમારા શ્વાસની નાહ્યું,
માંલવ્ય સુહાગી સજણા, મુંને લઈને ખરછીએ મર
ચૂડ કે',

સજણે ઘોડો શણગારિયો, દોરી કાઢ્યો ડેલા ખારો

(૪૩)

ચૂડ કે' છે :

સજણાએ શીખું માંગિયું, રૂઢાના રામ રામ કરે,
પદમાં બોળા પાથર્યા, ચડીને થિયા સવારે।
અને વાલા સજણના નયણાં કબકું કરે,
રૂઢિયો રૂવે ને આખડી કરે,

ચૂડ કે',

સજણાએ શીખું માંગિયું, રૂઢાના રામ રામ કરે।

(૪૪)

ચૂડ કે' છે :

હાલુ હાલુ થિયા સજણા, જઈને ઊભા પાધરના ફૂરે,
રિયો તો સજણુ રાખીએ, રૂઢિયો અમારો રૂવે।
રૂઢિયો અમારો રૂવે તે વળીને પાછા,
અને આલ્યા નીર આંખમાં આછા,
સજણુ થિયા સાબલ, જગત બધું જુવે,
ચૂડ કે',

હાલુ હાલુ થિયા સજણા, જઈને ઊભા પાધરના ફૂરે।

(૪૫)

ચૂડ કે' છે :

સજણુ વોળાવી હું ઊભી, ઊભી વડલાની છાંય,
વડલા વરસે સાચા મોતીડે, ડાળ ડોળાંબો ખ.ય।
કોળાંબો લાગી ન કંટકો થિયો,
અને ક્રીતનો માર્યો સજણુ પરદેશ ગિયો,
લાળી ભોમ તે લાગે ગળી,

ચૂડ કે',

સજણુ વોળાવી હું વળી, ઊભી વડલાની છાંય। (૪૬)

જે કવિને તાન છે પણ સમ કયાંય નથી, જેમાં કેવળ ઉદમ છે, આશ્વાસ નથી, તેનું કવિત્વ ઉચ્ચ કાવ્યની શ્રેણીમાં સ્થાયી રહી શકે નહીં. આખરે કયાંક એ આપણને પહોંચાડશે એ વિશ્વાસે જ આપણે આપણા ચિરબ્યસ્ત સંસારની બહાર નીકળીને કવિની સાથે યાત્રા કરીએ છીએ. પુષ્પિત પથે થઈને જો એ એકાએક એકાદ શૂન્ય ગહ્વરની ધારે લાવીને આપણને છોડી દે તો એ વિશ્વાસઘાતક જ કહેવાય. આથી કોઈ કવિનું કાવ્ય વાંચતી વેળાએ આપણે આ બે પ્રશ્નો પૂછીએ : એનો પૂર્વમેઘ આપણને બહાર કયાં લઈ જાય છે ? એનો ઉત્તરમેઘ કયા સિંહદારની સન્મુખ લાવીને આપણને ઉપસ્થિત કરે છે ?

સ્વીન્દ્રનાથ ઠાકુર
(નવવર્ષા)

¶ વિશ્વ આત્મરૂપ છે એટલું જ નહિ પણ આત્મા વિશ્વરૂપ છે એમ કવિને
 દેખાતું જોઈએ. પૃથ્વીમાના ચંદ્રના દર્શનથી તો તેના હૃદયસમુદ્રમાં જરૂરી
 આવવી જ જોઈએ. પણ પૃથ્વીમા ન હોય ત્યારે તેના હૃદયને ઓટ ન લાગવી જોઈએ.
 અમાસના ગાઢ અંધકારમાં આકાશ વાદળાંથી ઘેરાયેલું હોય ત્યારે પણ ચંદ્રદર્શનનો
 આનંદ તેને થવો જોઈએ. જેને આનંદ બહારની દુનિયા સાથે સંકળાયેલો છે તે
 કવિ નથી. કવિ આત્મનિષ્ઠ હોય; કવિ સ્વયંભૂ હોય. પામર દુનિયા વિષયસુખમાં
 રાચે છે; કવિ આત્માનંદમાં ડોકે છે. લોકોને જોજનનો આનંદ; કવિને આનંદનું
 જોજન. કવિ સંયમનો પણ સંયમ છે અને તેથી જ સ્વતંત્રતાની સ્વતંત્રતા છે.
 ટેનિસને વહેતા જરણમાં આત્માનું અમરત્વ જોયું, કારણ અમરત્વનું જરણું તેને પોતાના
 આત્મામાં દેખાતું હતું. કવિ વિશ્વસમ્રાટ હોય છે; કારણ તે હૃદયસમ્રાટ હોય છે.

૧૦ પૂર્તિમાંથી) દેવીની મૂર્તિએ એમના કાવ્યપાટલે વિરાજી.
કેશવ હ. શેઠ 'પ્રભબન્ધુ' કાર્યાલયમાં હતા એટલે 'પ્રભ-
સાપ્તાહિકની વાર્ષિક ભેટ તરીકે 'કોન્સ્ટાંટીનોપલની
રેને 'સંભાળતું રાજ્યારોહણ' એમ બે નવલકથાઓ પણ
લખી નાખી. પછી 'રનેહ વિશ્વ' (સં. ૧૯૮૭), 'રનેહ-
' (ઈ. ૧૯૩૧) ને 'પદ્મીધર' (ઈ. ૧૯૪૦) એમ બીજી ત્રણ
કથાઓ રચાઈ.

ઈ. ૧૯૨૦ની સાલમાં ગાંધીજીની પ્રયાસમી જન્મજયંતી
ત્યારે ગુજરાતના મહાકવિ ન્હાનાલાલે 'ગુજરાતનો
શ્રી' નામક કાવ્ય એમની મરાઠર ડોલન શૈલીમાં પ્રગટ
ત્યારે એ યુગના ગુજરાતી કવિવરોમાં અનોખું સ્થાન ધરા-
વેરદેશર કરામંજી ખખરદારે તે સમયના મરાઠર માસિક
'કલ્ય'માં 'પ્રભાતનો તપસ્વી' નામનું એક પ્રતિકાવ્ય છપાવ્યું.
હ. શેઠ કવિ નાનાલાલ પ્રતિ એક ગુરુ તુલ્ય માન
તા. કવિ નાનાલાલના 'અપદ્યાગદ્ય'ને એ 'નિર્બંધ રસ-
પ્રવલિ' કહેતા. એટલે પોતાની આદરણીય વ્યક્તિની ઠેકડી
વાનો આ પ્રયાસ સાંખી ન શક્યા. એમણે 'તપસ્વીનાં
'પ્રભબન્ધુ'માં લખી ખખરદારને જવાબ આપ્યો; ત્યારે
ખખરદારે 'કુકુટ દીક્ષા'થી પ્રત્યુત્તર વાળ્યો. આ કાવ્ય પ્રતિ-
એ સાહિત્યજગતમાં ઠીક ઠીક રસ જગાડયો. —કાવ્યના
મંડળમાં એક નવા તારકના ઉદયની સૌ કોઈને પ્રતીતિ થઈ.
પરંતુ કેશવ હ. શેઠનું સાચું હીર તો એમના 'સસ'માં જ
થયું.

ન વન વગડે અલિ વાદળી! જલ શાં ઢોળવાં અમથાં!
રણે રગદોળવાં અમથાં!
સે તો અનેકનાં દિલ ડોલાવી મૂક્યાં. કવિવર ન્હાનાલાલે
કેશવ હ. શેઠના 'સસ'ને આમુખ લખી આપ્યો. પછી
શવ શેઠના એક એકથી ચડિયાતા રાસસંગ્રહો 'લીરપસલી'
'અંજલિ' (સં. ૧૯૨૨) તથા 'રાસમંજરી' (સં. ૧૯૮૬)
નલિની' (ઈ. ૧૯૩૫), 'શરદિની', ને 'પદ્યપરાગ' (ઈ. ૧૯૪૭)
પ્રગટ થતાં જ ગયાં ને એમની કાવ્યશક્તિની સુવાસ
વતા જ રહ્યાં. રામભોલનરાય જસવંતરાય દેસાઈના
પરથી (સં. ૧૯૬૦માં) 'સસમાલિની' નામક ગુજરાતનું
નિધિત્વ ધરાવતો એક રાસસંગ્રહ પણ પ્રગટ થયો.
ભખડેન ખરડીવાળાએ પણ એમના 'સસકુંજ'માં કેશવ હ.
ગરખાને વિશિષ્ટ સ્થાન આપ્યું. 'રાજનંદિની' નાટક
૧૯૬૭માં લખાયું ને સજવાયું.

કેવળ સાહિત્યક્ષેત્રમાં યથેચ્છ વિહરવાને બદલે 'શ્રી ખડા-
મિત્ર'નું સ્વતંત્ર સુકાન હાથ ધર્યો પછી કેશવ હ. શેઠે
ક્ષિત્રને પોતાનું બનાવ્યું. જ્ઞાતિસેવાની કદરખૂણ 'ખડા-
સેવક સમિતિ'એ એના આકેલા જીવનનાં ખાર વર્ષે પૂરાં

કર્યા ત્યારે એક સુંદર સમારંભ યોજા કેશવ હ. શેઠને માનપત્ર ને
થેલી બપેણ કર્યા તથા 'ખડાયતા મિત્ર' એમને સ્વતંત્ર માસિક
તરીકે સુપરત કર્યું.

પરિણામે એમણે નોકરી ફગાવી દીધી. પોતાની માલિકીનું
'શ્રી ખડાયતા મિત્ર' કલાંમંદિર' ચાલુ કર્યું. 'ખડાયતા મિત્ર'ની
વાર્ષિક ભેટ તરીકે કેશવ હ. શેઠનાં 'કલિયુગની વાતો' (સં.
૧૯૮૧) 'વિનેહલહરી' (સં. ૧૯૯૦), 'મંદારમાલા' (સં. ૧૯૯૨),
'ડોલતી નૈયા' (સં. ૧૯૯૩) અને 'ફૂલ છાખ' (સં. ૧૯૮૬) વગેરે
પ્રકાશનો પ્રગટ થયાં. જ્ઞાતિના અગ્રણીઓની જીવનઝરમર આ-
લેખી 'જીવનસ્મરણો'ના બે ભાગ સં. ૧૯૮૪ ને ૧૯૯૪માં આપ્યા.

પરંતુ માનવજીવન કદી એ એકધારું વહેતું નથી એ ન્યાયે કેશવ
હ. શેઠના જીવનમાં પણ પ્રચંડ વાવંટોળ આવ્યો. એમની
તીખી કલમે વિરોધવંટોળ જગાવ્યો. કેટલાક તેલેદેખીઓએ
એમનો બહિષ્કાર ચોકાયો. એક પણ વ્યક્તિથી પોતાનું તેજ
ન છરવાતું હોય તો જ્ઞાતિનું પ્રમાણપત્ર મિથ્યા છે એમ ગણી
એમણે માનપત્ર પાછું વાળ્યું. 'થેલી' પણ એમણે જ્ઞાતિ ઉત્કર્ષ
મટે શ્રી 'ખડાયતા કેળવણી મંડળ'ને સુપરત કરી દીધી. પછી
કેશવ હ. શેઠની રાહબરી નીચે શ્રી 'ગુહલ ખડાયતા બન્ધુ સમાજ'
નામે સંસ્થા અસ્તિત્વમાં આવી.

આમ, કેશવ હ. શેઠનું જીવન બે વિભાગમાં વહેંચાઈ ગયું
છે : જ્ઞાતિસેવા ને સાહિત્યસેવા. જ્ઞાતિસેવાને એમણે પ્રાધાન્ય
જરૂર આપ્યું છતાં સાહિત્ય સેવાને પણ એટલી જ ખિરદાવી
છે. ગુર્જરીને ચરણે એમણે બીસીસ પ્રકાશનો ધર્યો છે. 'ખડાયતા-
મિત્ર' દ્વારા જ્ઞાતિમાસિકોનો આદર પૂરો પાડ્યો છે.

કવિ ન્હાનાલાલે કહ્યું છે તેમ 'એમના રાસ સાચા હીરાની
કણિકાઓ છે : કોઈ પણ રસરાજવીના મુગડને શોભાવે એવા
છે. વાણજેડા સાગર ખેડનારને નવસમૃદ્ધિનાં બંદર લાધી
યે નય છે એમ શ્રી કેશવ શેઠ સફરો ખેડી છે ને એવા વિજય-
ભંડાર લઈ આવ્યા છે. એમનું જે જતમ ને ચિરસ્થાયી છે એ
ગુજરાત કદી નાહ વિસરે'. સાક્ષર શ્રી નરસિંહરાવે 'કોઈ સંત
બતાવો એ વાટ' કાવ્યને સંગીતકાવ્ય કહી ખિરદાવ્યું છે. કવિ
સુંદરમ કહે છે : 'શ્રી કેશવ હ. શેઠની શૈલી ક્રમે ક્રમે કંઈક
પોતાનું સ્વતંત્ર એવું પણ કવિ ન્હાનાલાલના સાહિત્યના પગલે
વિકસતું રાખ્યું ને બાવનું માહુર્ય સાથે છે. તેમનાં કાવ્ય ઉત્થામાં
બીચી કલાએ હળવી મધુર રીતે નાનકડી ભીમિએને તંબા શુદ્ધ-
જીવનના ને રાષ્ટ્રવાદના અચુર મીઠા કરુણ ભાવોને ગાય છે :
મોટા ભાગનાં કાવ્યો લખ્યાક દાળોનાં જ છે.' સ્વ. મટુભાઈ
કાંટાવાળા લખે છે : 'કવિ ન્હાનાલાલના આ શિષ્યે... રાજકીય
બગતિના જુરસાને પોપે એવાં કાવ્યો સારાં લ'
મીઠું કવિત્વ વીર રસમાં ઝંખકી બેઠયું
જણાવે છે કે શ્રી કેશવ શેઠમાં સંસ્કારી કવિ

કલાપ્રેમનું સુદર સમિશ્રણ હોય, શ્રી જનાર્દન પ્રલાસકરના અભિ-
પ્રાય મુજબ શ્રી કેશવ હ. શેઠને ગુજરાત એક ઉત્તમ કવિ તરીકે
જ ઓળખે છે ને સ્વીકારે છે. કવિ કુસુમાકરના મતે શ્રી કેશવ
શેઠના શસમા Cries from the distant past સત્ત્વ તત્ત્વ
છે એમના શસમા ટુંડાં ડોલાવણુહાર તત્ત્વ છે. શ્રી ચુનીલાલ

વર્ધમાન શાહના અભિપ્રાય પ્રમાણે શ્રી કેશવલાલની
પદ્યબદ્ધ લલિત ચરણાવલિ કહેલી સાર્યક છે. એમની
ગેયતા તેમાંના સુસ્થિષ્ઠ પદ્યબદ્ધને લીધે શીખી જાય છે
ઈ. ૧૯૪૭ના નવેમ્બરની પહેલી તારીખે ગુજરાત
નેાને વીરપસલી આપનાર આ વહાલા બાઈનું અવસાન

સતીક્રામ્બોધરમત્સુજ્જર-
સ્તહિતપતાકોડશનિચન્દમદલૈઃ।
સમાગતો રાજવદુદ્ધતપ્તિ-
ધનાગમઃ કામિજ્ઞપ્રિય- પ્રિયે ॥
પ્રમિલવૈદ્યનિમૈસ્તુનાકુરેઃ
સમાચિતા પ્રોત્પિતકન્દલીદલૈઃ।
વિમાતિ શુક્લેતરરત્નભૂષિતા
ચરાજ્ઞનેવ સ્થિતિરિન્દ્રગોપકૈઃ ॥
ઋતુસહારઃ કવિ કાલિદાસ

પૂઞા પરતુ ચિત્ર વર્ષા વાસુદેવ સ્માર્ત

વિદ્યુતપતાકા, ધન સીકરે ભર્યા
તણે જ હસતી, ગગડાટ-ઢોલક
લઈ શુ આવ્યો, પ્રિય, કામીનો પ્રિય
તેજોમ આ પ્રાવૃષ રાજવી સમો.

પ્રભિન્ન વૈદ્ય સમા તપ્તકુરે
તથા દલો અસ્ફુટ કન્દલી તથા,
અશુભ રત્ને, વળી ઇન્દ્રગોપથી
વરાંગના શી વસુધા ય શોભતી.

અનુ. ધીરુ પરીખ

ઈ. ૧૯૨૨માં ત્રેવીસ વર્ષની ઉમરે કાવાબાતા (જે નોબેલ પારિતોષિક વિજેતા
 ૧ જાપાની સાહિત્યકારે હમણાં આત્મહત્યા કરી)એ એક વાર્તાસંગ્રહ પ્રગટ
 કર્યો. આ વાર્તાસંગ્રહે તેમને જાપાનીઝ સાહિત્યમાં ગૌરવભરે પ્રવેશ કરાવ્યો. તેમણે
 થોડાં વર્ષો ‘સાહિત્યમાં સામાજિક આકેશ નહિ પણ કાવ્યમયતા’ની ચળવળમાં
 લાગ લીધો. આ ચળવળના પુરસ્કર્તાઓ એમ માનતા કે જાપાનીઝ સાહિત્યમાં
 જીવનની ભૂમિ, જીવનની ગંધ અને જીવનના વિવિધ ધ્વનિ વ્યક્ત થવા જોઈએ.
 આ દિવસોમાં કાવાબાતાએ જર્મન સર-રિયાલિઝમ, ફ્યૂચરિઝમ અને જોઈસ્મ જોઈસના
 સ્ટ્રીમ ઓફ કોન્શયસનેસ સાથે અખતરા કર્યા.

પણ તેમને લાગ્યું કે ‘જ્યાં જાપાનીઝ જીવનનાં મૂળ નથી તેવા જીવનનાં
 ઉછીનાં લીધેલાં મહોરાંથી સાહિત્યકૃતિ રચી ન શકાય.’ આ મંથન પાંચેક વર્ષ
 ચાલ્યું અને ૧૯૩૪માં પશ્ચિમના આધુનિકતાવાદનો ત્યાગ કર્યો. તેમણે કહ્યું કે હું
 તો એશિયન લેખક છું. એશિયામાં હું જીવ્યો છું. ‘એશિયાના પ્રશિષ્ટ ગ્રંથો દુનિયાનું
 સર્વોત્તમ સાહિત્ય છે. મારે મન બૌદ્ધ ધર્મગ્રંથો અને કથાઓનું બહુ મોટું મૂલ્ય
 છે. હું આ ગ્રંથોનો ખાસ કરીને ધર્મગ્રંથો તરીકે આદર કરતો નથી પણ સાહિત્યિક
 દર્શનો અને કલ્પનાચિત્રો તરીકે આદર કરું છું.’

વાડીલાલ હગલી

કવિતા એ કાન્તદર્શન કરતા કવિનું કાર્ય છે. એ જગતના સામાન્ય
વ્યવહારથી ઉપરની વસ્તુ છે. જીવનમાં સક્રિય થતી એક નવી
શક્તિ છે. સૌન્દર્ય એ એનું પ્રખર શસ્ત્ર છે, સત્ય એનું કવચ છે.
જીવનના પ્રવાહમાં તે ભિતરે છે, જીવનની નસેનસમા તે પ્રસરે
છે અને પોતાની મૂઠ ગતિથી અને પ્રકટ મોહિનીથી જીવનને
ભિર્ધ્વ રસની, ભિર્ધ્વ આનંદની દીક્ષા અને સિદ્ધિ આપે છે.

મુન્દરમ

Bijali

Badal

N. L. Mehta Cinema Enterprises Private Limited
BOMBAY

‘કોઈ હોયે હાલે મસ્ત, કોઈ હોયે માલે મસ્ત,
કોઈ હોયે ઈશ્કે મસ્ત, સુખિયો નર્મદે ખ્યાલે મસ્ત.’

આવા ખ્યાલે મસ્ત ‘સુખિયા’ નર્મદનો જન્મ સુરતમાં પો-
મોસાળ ‘કોટવાલી શેહેરી’ નામક મહોલ્લામાં ઈ. ૧૮૩૩
ાગસ્ટની ૨૪મી તારીખે એટલે કે વિ. સં. ૧૮૯૯ના પ્રથમ
દના શુકલ પક્ષની દસમ અને શનિવારે પ્રભાતના પહોરમાં
૧૧. પિતા લાલરાંકર મહેતા મુંબાઈમાં લઢિયાનું કામ કરી
૧૨ળી લેતા. સતત પરિશ્રમી અને અવહારકુશળ પિતા
ત-મરાઠી લખી-ભાલી જાણતા. ‘ત્રિમાળ, ટેકી, ધીરી, સંતોષી
સેક’ પ્રકૃતિના પિતાને સુધારે પણ એટલે જ સ્વીકાર્ય
માતા નવદુર્ગા ઉર્ફે રુક્મિણી ‘સુઘડ, ઉધોગી, કરકસર
તારી ને સતોષી હતી.’ પુત્ર પર એની ધાક જખરી. પિતા-
પુરુષોત્તમની ભાષાવ્યુત્પત્તિ તથા પિંગળજ્ઞાન સારાં હતાં.
નર્મદને નાગરી નાતની બેફિકરાઈ અને જન્મસ્થળ સુરતનું
ણુ તથા પિતામહપક્ષે કાવ્યજ્ઞાન ને અભ્યાસપ્રવૃત્તિ; પિતૃ-
રમ, ટેકીયજી અને સુધારકવૃત્તિ તેમજ માતૃપક્ષે પ્રેરણકાર
તોપ પ્રાપ્ત થયાં હતાં.

ાંચ વર્ષની ઉંમરે મુંબાઈમાં ભુલેશ્વરની નાના મહેતાની
ળથી નર્મદનો વિદ્યારભ. સુરતમાં ઈચ્છા મહેતા અને કૃષ્ણ
ની શાળાએ પણ અભ્યાસ કર્યો હતો. આઠમે વર્ષે ઉપ-
રકાર થયા અને સંધ્યા, રૂદ્રી તથા વેદપાઠનો આરંભ કર્યો.
મુંબાઈમાં પાંચધૂની ખાતે બાળગોવિંદ મહેતાજીની સરકારી
ાતી નિશાળમાં જોડાયો અને ત્યાર બાદ સુરતમાં નવલ
કોઠામાં આવેલી દુર્ગાશમ મહેતાજીવાળી નિશાળે અભ્યાસ
ળ વધાર્યો. ઈ. ૧૮૪૫ની ૬ઠ્ઠી જાન્યુઆરીએ અંત્રાળ શાળા-
ખલ થયો. શાળામાં નર્મદ હંમેશાં ૧૬૦ બીજો આવતો.
કુશાત્ર એની બુદ્ધિ. વાચનનો પણ એવો જ રસિયો.
ાળે જ એણે બાલમિત્ર, નિત્યાનંદ પરમાનંદના ભૂગોળ-
ળ, ઈસપનીતિ, દાદસલીની વાત, પંચોપાખ્યાન, બાધ-
, લિપિધારા, ગંગાધર શાસ્ત્રીનું મોટું વ્યાકરણ તથા
શિક્ષામાળા ભાગ પહેલો વાંચી નાખેલાં. પાંચ વર્ષના
અભ્યાસ બાદ ઈ. ૧૮૫૦ના એપ્રિલમાં એણે કલેર સ્કો-
પની પરીક્ષા આપી અને ત્રીજે નંબરે ઉત્તીર્ણ થયો. તે જ
ૂત મહિનામાં એ એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજમાં જોડાયો. આ
‘કાળ દરમિયાન પાંચ છ સાથીદારોએ મળી નર્મદને ત્યાં
નલયનો આરંભ કરેલો. એ જ મિત્રોએ ‘માંહોમાંહે લખતાં
ાં અને વાદ કરતાં’ શીખવા ‘જીવાન પુરુષોની અન્યોઅન્ય
ાંકે સભા’ સ્થાપેલી. એ જ સભા સમક્ષ નર્મદે એનું
હું ‘મંડળી મળવાથી થતા લાભ’ વ્યાખ્યાન આપેલું.

ામ, એક તરફથી એનો સાહિત્યરસ પોષાતો જતો હતો;

તો બીજી તરફથી સંસારરસ પોરસાતો જતો હતો. તેનું પ્રથમ
લગ્ન ઈ. ૧૮૪૪ની ૨૯મી એપ્રિલે સુરતની અદાલતના શાસ્ત્રી
સૂરજરામની પુત્રી સાથે થયેલું. હવે તો એ કન્યા પણ ઉમ્મર-
લાયક થઈ હતી, અને નર્મદને પણ જીવાનોત્તો ‘જોરસો’ ચડ્યો
હતો. પોતે જ નિખાલસભાવે લખે છે: ‘મને બેંરીની ગંધ આવવા
માંડી.’ આ ગંધ એની પાસે કોલેજનો અભ્યાસ છોડાવી ઈ.
૧૮૫૧ની ૧૯મી ફેબ્રુઆરીના રોજ એને સુરત ખેંચી ગઈ. ઈ.
૧૮૫૨ની ૧લી મેથી રૂ. ૧૫ના માસિક પગારે એણે રાંદેરની સર-
કારી ગુજરાતી નિશાળમાં ‘મહેતાજીરી’ સ્વીકારી લીધી. અહીં
એણે ‘સ્વદેશહિતેચ્છુ’ નામક મંડળી લેખી કરી, એક છાપખાનું
શરૂ કર્યું અને તેના તરફથી ‘જ્ઞાનસાગર’ નામનું સાપ્તાહિક પણ
પ્રગટ કરવા માંડ્યું. ત્યાં જ નર્મદે ઘરબંધ થયો. ઈ. ૧૮૫૪ના
ઓક્ટોબરની ચોથી તારીખે પ્રથમ પત્નીનું ૧૬-૧૭ વર્ષની ઉંમરે
પ્રસૂતિ દરમિયાન અવસાન થયું. હવે એકલું પડેલું તેનું ચિત્ત
વિદ્વાનતરીકેની કોઈ પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાનાં સોણલાં જોવા
લાગ્યું. આખરે રાંદેરની નોકરી છોડી ઈ. ૧૮૫૪ની ૨૭ નવેમ્બરે
એણે સુરતથી મુંબાઈ ભણી પ્રસ્થાન કર્યું. મુંબાઈમાં ખાનગી
ટ્યૂશનો કરી જોલેજનો અભ્યાસ કરી શરૂ કર્યો. દરમિયાનમાં એ
અનેક મનસુબા ધડતો: વકીલ બનવું, મામલતદાર થવું, ભાષા
શાસ્ત્રી થવું. પણ આ મનોરથો માત્ર મનોરથો જ રહ્યા અને કવિ-
વૃત્તિને જ પોષણ મળતું રહ્યું.

હવે એ કોલેજમાં પુનઃ જોડાયો અને ઈ. ૧૮૫૪ના ડિસેમ્બરમાં
વેસ્ટ સ્કોલર બની રૂ. ૧૫ની માસિક શિષ્યવૃત્તિ મેળવી. એ જ
ાળામાં ઈ. ૧૮૫૫ની ૨૧મી સપ્ટેમ્બરે એણે ધીરા ભગતની
અસર તળે પ્રથમ પદ બનાવ્યું. ‘પરચલ જગતારે રમરોની
ભાઈ હરધડી’. પછી તો કવિતા રચવાનો અસરકારક વધતો ગયો.
સાથે સાથે પિંગળજ્ઞાન પણ મેળવનારી ઉલ્કે તાલાવેલી જળી.
ઈ. ૧૮૫૬ના જાન્યુઆરીમાં કોઈ તુળજરામ નામના ભાગેવે નર્મદ-
નું ધ્યાન કાલિદાસના ‘શ્રુતપ્રાધ’ તરફ દોર્યું. કોલેજના અભ્યાસ-
માંથી ગમે તેમ કરી સમય કાઢી દાદાદેવ નામના શાસ્ત્રી પાસે
૧૮ દિનની મહા મહેનતે એ ગ્રંથ શીખ્યો. હવે કેટલાક અક્ષર-
મેળ વૃત્તો તેને આવડ્યા, પણ માત્રમેળનું જ્ઞાન હજી નહિ.
એવામાં ઈ. ૧૮૫૬ના એપ્રિલમાં એ સુરત ગયો અને મે મહિના-
માં ત્યાંના પંડ્યા ત્રિપુરાનંદની પુત્રી ડાહીગવરી સાથે એણે બીજું
લગ્ન કર્યું. લગ્ન કરી સીધાંબો મુંબાઈ. સંસાર અને સાહિત્ય-

જોર્જી રાંદેરજીવજીર

રસમા તરબોળ બનતો જતો એનો જીવ કોડેજના અધ્યાસમા
 ઠોઠવા ન લાગ્યો. પરિણામે અધ્યાસ અધૂરો મૂકી ફરી નોકરીનું
 શરણ સ્વીકાર્યું. પ્રથમ ગોકળદાસ તેજપાલ વિદ્યાલયમા ૩ રતના
 માસિક પગારથી અને પછી સેન્ટ્રલ સ્કૂલમા ૩ ૪૦ના પગારથી
 મદદનીશ શિક્ષક તરીકે આ બંને કાળ એનું મન તો કવિતા
 ભક્તિમા જ રમમાણ રહેતું. પરિણામે નોકરીમાથી યે જીવ ઊઠી
 નયો. અને ઈ ૧૮૫૮ની ૨૩મી નવેમ્બરે નોકરીનું રાજીનામું
 આપી સરસ્વતીના આજીવન સેવક રહેવાનું અસિધારા પ્રત
 લીનું આજમા ડાળગળિયા સથે કલમને અરજ કરી 'હરે કૃ
 તારે ઓળે છલે'

નર્મદના જીવનમા આ મહત્વનો વળાંક હવે એ અનન્ય
 શારદાસેવક બંધે અનેક અધિકાર વિરુદ્ધ એ વચ્ચે પણ એણે
 કલમનું રાજીનામું ન દોડતું. 'ડાંગલુ ભૂલું તે ના હંકરુ ના હંકરુ—'
 ની પ્રતીતિ કરાવી આપી અરે, ખિરસામા માત્ર ચાર જ આના,
 અને દૂધપૌઆ ખાઈને ચેટ બરડાનો દિવસ આવ્યો તેને પણ
 એણે જીવનનો 'એક રંગ' ગણી ખુમારીથી નધાવી લીધેલો.
 એનો જીવનમત્ર પ્રેમશીર્ય આવા અનેક પ્રસંગોએ અસ્તિત્વ
 ધતો જોવા મળે છે. ત્યાર પછી તો એ વાસ્તવિક સંસ્કારસુધારા
 તરફ પણ વળ્યો. વૈષ્ણવ મહારાજ સાથેનો તેનો છુટો ઝગડો
 તથા એક વિધવા સાથે કરેલું પુનલગ્ન (ખીજ એક વિધવા સાથે
 લગ્ન કર્યા વગર પણ રહેતો!) આ દિશાના એના બહારોડ
 જગાડનાર પ્રણા છે. આમ એક તરફથી એ સંસ્કારસુધારાનો
 સેનાની બને છે, તો ખીજ તરફથી અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય
 નો અગ્રેસર બને છે.

તેવન વપ જોડેલી ઉમરમા એ કાળે એણે નાનામોટા લગ
 ભગ પદ પુરસ્કાને સર્જન કરેલું તે નાનીસૂતી વાત નથી. અર્વા
 ચીન માન્યસાહિત્યમા તેણે અનેક પ્રકારની પહેલ કરેલી. મધ્ય
 કાલની પરદાકાશિમુખ કાવ્યપદ્ધતિને એણે ઈકડોત્રાંશિમુખકરી.
 કાવ્યની વિભાવના અને વિષય પરતે એણે મૌલિક ફેરફારો કરી
 નાખ્યા. નવા નવા પદ્યસ્વરૂપો અને કાવ્યતીર્થો એણે ગૂંચર
 કવિતાક્ષત્રને પૂરી પાડી. એની ભાષામા સરકૂત ફરસી અને
 ઉર્દૂનો સરપ્રદા સ્પષ્ટપણે વર્ણવો છાન્ધ્ય, તે બાબ પરતે પાશ્ચાત્ય
 સાહિત્યની અસર એણે ગ્રીહી બતાવી. પરિણામે પ્રભુ ઉપરાત
 પ્રકૃતિ અને પ્રેમ જેવા વિષયોને કાવ્યમા નિરપેક્ષ સ્થાન આપ્યું.
 શુદ્ધ આત્મલક્ષી ભૂમિકાઓની એણે પહેલ કરી, તો પરલક્ષી
 મહાકાવ્ય અને બેલકડાના પણ એણે પ્રયોગ કર્યો. આમ કરતા
 કરતા એણે વીરરત્ન આપ્યો, તે જાગ્રાહક સફળ રીતે પ્રયોજીને
 રજાપી ગાપુતરીના અગ્રેજી કાવ્યોનો અનુવાદ કર્યો, તો દયા

જેવા કવિની કૃતિઓનું શ્રમપૂર્વક સંશોધન કરી સંપાદન

કરવાનો પણ પ્રશમ્ય પ્રયાસ કર્યો. મધ્યપલના કવિઓનું
 નું વિવેચન કરી એ પ્રથમ કાવ્યવિવેચક પણ બંધે. 'સિમાન'
 જેવા શબ્દ આપી એ લાવન મનમા સ્ત્રી
 સફળ રીતે નિરૂપી બતાવ્યો. એમાય ગુજરાતપ્રદેશ
 સુસ્થરિથિતાના એના માળ્યો સવિશેષ સફળ રહ્યો છે.
 કાવ્યશાસ્ત્ર અને પિંડીજી સ્વના પ્રચાર માટે પણ
 પ્રયત્ન કરેલા એ કાળે દુર્લભ એવા પિનજી સ્વના
 ગુરુતમા ગોરધન નામના કંડિધાને ત્યાં 'હરે રત્ન વર્ણ
 પુસ્તક નીકળ્યું તેના અધ્યાસ અને નવલ રોજ એ
 ત્યાં જઈને એણે કરેલા આમ નર્મદને 'કવિ' કહેવા
 ગમતું, પરંતુ એનું અંધકાર તરીકેનું પન્નું જ સ્વના મન
 કારણ સ્પષ્ટ છે કે એની ભાષાશૈલી અજુરત અને ભ્રષ્ટ્ર
 અપરિપૂર્ણ છે. વળી, કાવ્યના રસતત્ત્વનો કમિયો એને
 નહોતો. યથા એટલે એના કવનમા રસમત્ત્વ નહિ
 એનું કવન વિપુલ છે પણ વિરાહ કે વિશુદ્ધ નથી પ્રાર્થિ
 આ બધી નબળાઈ ખરી પણ એમા ઉમેરો કરવો
 જોરેસો, કલાવળિયાપણું, કૃતિને સમારવાની બેલ
 પ્રમાદ વળી, કાવ્યસર્જનને પોતાના સામાજિક, અર્થિક
 કીય વિચારોના વહનનું વાહન માનવાની ઘટિ પણ એ
 જ્ઞાને પરિશુદ્ધ રહેવા દેતી નહોતી. પોતાના માળ્યોની કલ
 સમુદાયને સમનય તેટલા માટે એણે અપશ રીતે
 આપણનું વિચાર્યું એમાથી જ 'નર્મદ'કાર નો ખયલ

કવિતાનું સર્જન કરતા કરતા એણે ગદ્યમા જ વજ્ર
 માર્યું કરી. કોશકાર, નિબંધકાર, નાટકકાર, પિંજીકાર, લ
 દ્વારા પત્રકાર, આરોચનકાર એમ અનેકરૂપે નમજી
 પ્રતિભાએ ગદ્યના ક્ષેત્રમા છૂંદી વિહાર કર્યો છે. પ્રતિ
 રિથિતમા અપરાજિત રહીને એણે સાહિત્યની અરિ
 અને અદિતીય આતાંધના કરી છે. એના એ પ્રેમની
 લાભ ૧૨ ૧૩ હનરના ખર્ચે એણે સુરત ખાતે
 સ્વતીમંદિર મા પ્રતિબિંબિત થય છે. એની જીવનની
 ઇતિહાસના લેખન માટે વિરૂદ્ધ વાચને ઈ ૧૮૫૧
 ધીરો પડે છે, અને એનું વિચારપરિવર્તન, પ્રકૃતિમયી
 ભણી ગમન એના જીવનસરિતાના નીતવં નીરમા
 અને કંદેલ વ્યક્તિત્વજિવન પ્રતિબિંબિત બને છે. નર
 શોક રસિકડા' એમ ગાનાર જીવનજોડી નર્મદ આદ્ય
 સંધિવાની માદગી ભોગવી ૨૫મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૮૧ના
 પામી સહુને શોકમા ગરભવ કરી નયો. ત્યારે તેને જ
 ચાહકોથી પણ નીકળી ગયોહરો 'નર્મદ, આખરે

રવ. ભૂપતરાય વસો

કાવ્યસાહિત્યના સહૃદય ભાવક જ માત્ર નહિ, પરંતુ 'કવિલોક' સમાન પ્રવૃત્તિઓના ચાહક (અને પ્રેરક પણ), નિત્ય ઉત્સાહી નિર્મલ વ્યક્તિત્વ ધરાવતા. એમના દેહાંતથી કવિલોક-પરિવારે પોતાનો એક આત્મીય મિત્ર ગુમાવ્યો છે. જેમના જેમના સંપર્કમાં એ આવ્યા હતા તેમના માનસપટ ઉપર પ્રસન્ન દૃષ્ટિની એક ચિર સ્મૃતિ એ મૂકતા ગયા છે. સ્મૃતિ જ એમનાં અરૂપ સત્ત્વને પ્રત્યક્ષ રાખી શકશે. -રા. (અંજલિ કાવ્ય પૃ. ૯૭ પર)

કવિ આંડન

જન્મ: ૨૧ ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૭

અવસાન: ૨૯ સપ્ટેમ્બર ૧૯૬૩

▷
સાક્ષી

બ્રિટિશ મ્યુઝિયમમાં સંગ્રહીત એક પ્રાચીન ગ્રીક રત્નમાં

સાકે

નિરજન લગત
(ગદાકથી ચાલુ)

આલ્કાયસ જ્યારે પિદામા દેશવટે હતી ત્યારે એમણે એક કાવ્ય-Fragment 130 L-P-રચ્યું હતું એમાં દૂરના મામ પ્રદેશમાં પોતાનું એકાકી જીવન છે, ચિત્ત મિતિલેનેની અનેક સ્મૃતિઓથી સભર છે, આ દેશવટાના દુ ખની વચ્ચે પણ કન્યાઓની વાર્ષિક સૌદર્યસ્પર્ધાના ઉત્સવના દર્શનથી પોતે કંઈક આનંદ અનુભવે છે એવો ઉલ્લેખ છે, 'જના લેસ્મસની કન્યાઓ, સુન્દર વસ્ત્રોથી સુસજ્જિત, ઉપર જાય છે નીચે આવે છે, એમના સૌદર્યની સ્પર્ધા અને તુલના થાય છે, અને વર્ષોવર્ષની જેમ એમની આશપાસ પ્રેક્ષક સ્ત્રીઓના પવિત્ર પ્રશંસાવચનોનો અદ્ભુત પ્લવિન ગૂંચે છે'

લેસ્મસમાં વર્ષે વર્ષે સ્ત્રીઓના સૌદર્યની સ્પર્ધા યોજવાની પરંપરા હતી એમ આલ્કાયસના આ કાવ્ય પરથી સૂચવાય છે માત્ર લેસ્મસમાં જ નહીં અન્ય પણ આ પ્રકારની સૌદર્ય સ્પર્ધાની પરંપરા હતી થિઓફ્રાસ્તોસ (Theophrastus) સૂચવે છે તેમ તેનેદોસ (Tenedos)માં કલિસ્ટેરોઆ (Kallistera)ની, સૌદર્ય સ્પર્ધાની પરંપરા હતી પારાસીઅન્સ (Parrhasians) માં પણ કિપ્સેલેસે (Cypselus) દેમેટર એલેઉસિનિઆ (Demeter Eleusinia)ની વેદી પાસે આવી સૌદર્યસ્પર્ધાનું આયોજન કર્યું હતું પણ સમગ્ર ગ્રીકજગતમાં સૌથી વધુ આસ્વાદ્ય લેસ્મસમાં હતું એથી લેસ્મ

ઉશનસ

આનંદ-પ્રીત અને આસુ
(એક એકરસી)

અહો, આ આનંદોચ્છલ જગત આસુથી ચડકડ્યું! પૂઠે આસુઓનો અરણ્ય પડયો પાપણ અડી, રૂપાળા રૂમાથી અમથુંઅમથું રે રડી પડી જવાયે, હૈયુ યે મુદપિવશ ધડકડ્યું જ ધડકડ્યું!

અહો, કેવું વાતાવરણ પણ આસુ તખતર કિનારે લાઠામાં જરીક ખાણું કે અગુની વડે, ફૂટે છે ટચ્યાઓ અસવનતણા એ ઉઝરડે, મુદાના તડકાઓ રચત ધનુ શીના સીકર પર મને આસુઓથી પરિચય મુદા આ પગમને અહો, પાંચે ભૂતો મહી વિહરતી કોઈક રતિ વસતી સ્પર્ગે જે ઉરવર કણિને ખીલવતી કાણાના ફૂલોમાં—ખળભળી ઊઠે સિંધુ થમને અને હું આકોશી ઊર્ધ્વ-‘કવણ છો હે પ્રિય, પ્રિય! તમોને ચાહું—ને અસવન વિના ના ફે પરિચય

‘રાઝ’ નવસારવી

આધાર પણ ગયો

મુજ કંપનાનો આખરી આધાર પણ ગયો, કે આપ સાથે આપનો આકાર પણ ગયો પર થઈ ગયો છું એવી રીતે રાગદ્વેષી, કે પ્રેમ બે ગયો તો તિરસ્કાર પણ ગયો મુજને હતું કે એ તો સતત સાથ આપશે, સુખના દિવસ ગયા ને અહંકાર પણ ગયો ન્યોન્છાવરીની બાદ નીગવતા જ રૂકી ગઈ, ઉગ પણ ગયું ને ઉરતણા ધબકાર પણ ગયા બેવા સગી જરૂર હશે જ એમની ગતી, જ્યાં ‘રાઝ’ જેવો એક સમજદાર પણ ગયો

નેણ જાણે શી લખે લિપિ
પ્રકું
ના ઝીલું પડધા...રાત આખી...

ધીરુ પરીખ

આશાવાદી

થોર!

કું સૂર્યનું તો ગીધ ચારેકોર
ખી રહ્યું-શા તીક્ષ્ણ એના નહોર!

તો ય એની ચહુદિશે
લ્હી રહ્યો શો કંટકોનો મોર!

થોર!

દેવ વારિ, ના રમોપાં,
થથરોની છે લીંસાલીંસ
પાયને કચડત એની ભોરભોર!

થોર!

એક મહીથી તો ય દૂસરો ફૂટતો,
નવ લાગ્યને કદી ફૂટતો;

શો આશાનો છે દોર!

થોર!

સરખાવ્યો છે. પણ એક અત્યંત મહત્વનો ભેદ અહીં નોંધવો જોઈએ. સાફે અને આ કન્યાઓને આફ્રોદિતેસનો સંપ્રદાય હતો. એથી એમના સંબંધને ધાર્મિક પરિમાણ હતું. સેક્રાતેસ અને એમના શિષ્યોને આવો કોઈ સંપ્રદાય ન હતો. એથી એમના સંબંધને આવું કોઈ ધાર્મિક પરિમાણ ન હતું.

સુધાસના ચરિત્ર કાશમાં સાફેને ત્રણ સખીઓ હતી, આતથિસ (Atthis), તેલેસિપ્પા (Telesippa) અને મેગારા (Megara) તથા એને ત્રણ શિષ્યાઓ હતી, મિલેસિઆ (Milesia) માંથી આનાગોરા (Anagora), કોલોફોનિઆ (Colophonias) માંથી ગોન્ગિલા (Gongyla) અને સાલામાનિઆ (Salamania) માંથી એઉનેઈકા (Euneica) એમ ઉલ્લેખ છે. ઓલિડના 'નાયિકાઓને પત્રોમાં' સાફેની બે વધુ શિષ્યાઓ આનાક્ટોરિઆ (Anactoria) અને સિલ્રો (Cylro)નો ઉલ્લેખ છે. તિરસના માકિસમસના નિબંધોમાં સાફેની એક વધુ શિષ્યા ગીરિન્ના (Gyrinna)નો ઉલ્લેખ છે. આ ઉપરાંત અન્યત્ર સાફેને હિરો (Hero), તિમાસ (Timas), પ્રાક્સિનોઆ (Praxinoa) મનાસિદિકા અથવા દિકા (Mnasidica અથવા Dica), આરિગ્નોટા (Arignota), આર્ખેનારસા (Archeanassa) શિષ્યાઓ હતી એમ ઉલ્લેખ છે. વળી ફોકાઈઆ (Phokaia) માંથી પણ સાફેને એક શિષ્યા હતી એમ ઉલ્લેખ છે. સાફેનાં કેટલાંક કાવ્યોમાં આમાંથી કેટલીક શિષ્યાઓનાં નામોનો ઉલ્લેખ છે.

શિક્ષણ કહો કે લગ્ન માટેનું શિક્ષણ આ શિક્ષણસરથ મ થતું હતું એમને સ્ત્રીમા અપેક્ષિત અને અનિવાર્ય એવા સૌ સરકારોનું શિક્ષણ આપવામા આવતું હતું સારી રીતભાત સારું વર્તન વસ્ત્રો-અનકારો આદિ સાધનોથી દેહનું પ્રસંધન સુશોભન, દેહની રક્ષા, દેહના સંદર્ભની વૃદ્ધિ વગેરે તો હોય જ આગળ જોયું તેમ, લેખકમા સંદર્ભરૂપથીની પરપરા હતી સંદર્ભપ્રદાય હતો સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય હતું અને સ્ત્રીઓમા ગીત સંગીત, નૃત્યની કળાઓ અત્યંત લોકપ્રિય અને પ્રચલિત હતી વળી, આ જળ જોયું તેમ, આ શિક્ષણસરથા આ કોલોનિયલ સંપ્રદાય સાથે સલગ્ન હતી એથી આકોલોનિયલ પૂજના ઉત્સવ પ્રસંગે સાફેની સાથે આ કન્યાઓને દિવસે કે પુષ્પમાની રાત્રિએ જાહેર સમારોહમા ભાગ લઈવાનો થતો હતો ત્યારે પૂજા અર્થે મિતિલેનેની ધાર્મિક વિધિઓ કલિકોરોન મિતિલેને (Kallichoron Mitylene)મા ગીતો ગાવામા એ ગીતોની સાથે વાદ્ય વગાડવામા, નૃત્ય કરવામા આ કન્યાઓ સક્રિય હતી એથી આ કન્યાઓને ગીત, સંગીત, નૃત્યની કળાઓનું શિક્ષણ વિશેષ ધ્યાનથી આપવામા આવતું હતું અને સાથે સાથે પુરાણકથાઓ અને ધર્મવિધિઓ વગેરેનું જ્ઞાન પણ આપવામા આવતું હતું

આ શિક્ષણસંસ્થામા આ કન્યાઓ અને સાફેનું એક વિરલ અને વિશિષ્ટ એવું સહજવન હતું, કુટુંબજીવન હતું એની એક વિશેષ શૈલી હતી તિરસના માર્કિસમસે સાફે અને આ કન્યાઓના સમ્બંધને સો કાલેસ અને એમના શિષ્યોના સમ્બંધ સાથે

૬૮૦ કલિકોરોન સર્ક્ટ-ઓફ્ટે ૧૯૭૩

યોએફ મેકવાન

રાત આખી

આધાતની વર્ષાગલી
અધાત પલંગે ખડાર
સુવાળી કાચ ઘસતો
ઓઝામા આવતો,
યાત તારી લાવતો
વૃક્ષો થકી ખરતા ગડે ફેરા
હજ અચુરીના સ્પર્શને રોમાચ શો છલકાય ?
મારી આખમા એક રાત ઊગી જાય
તે દિને આકાશમા
વા યોના પાશમા આવી ગયેવો ચાલ;
(તાગ ખ્યાલમા નહોતું)
હજ અગ જલનો ગગ સો ફૂટયો હતો,
હજ હોઠની બે પાઠડી પર
કેમકા શો સૂર્ય
હવાની લીંસ લે ઊઘેા હતો ।
ખસ-એટલુ છે યાત
વાગોળતા ગતને ભૂ સાય આજ આ સામ્રત
એની પાર જે ધખકી રહ્યા છે શાશ્વતીનો છંદ
આનંદ ખસ આનંદ
લયલીન વર્ષા ખડાર જે આલી ગહી
અતરે એની જ તારી એ સ્મૃતિ હાલી રહી
ખાલ્યા વિના ત્યારે પ્રિયે
નેહને ઢાળી કહ્યું 'તું તો તારી આખમા છે શુ ?
મં ય ક્યાં તો એમ પ્રશ્ન તે સમે
ટહુકયો હતો ત્યા મોઢ
ને ઘનધાર અધારુ ઊઠયું 'તું ખળભળી
આપણા શાસો મહી
એ સ્મૃતિએ કે પ્રિયા ।
હું જ વગસુ આજ તો મારામહી
ને આજ પણ—
ખડાર બતી થાલલાના તાર પગ

ફારાં અરે
સ્વપ્નીલ તારાં નેણ જાણે શી લખે લિપિ
હું ઉકેલી ના શકું
પણ રક્તમાં એના ઝીલું પડ્યા...રાત આખી...

ધીરુ પરીખ

આશાવાદી

આ ઘોર!
પેલું સૂર્યનું તો ગીધ ચારેકાર
પીંખી રહ્યું-શા તીક્ષ્ણ એના નહોર!
ને તો ય એની ચહુદિશે
ખીલી રહ્યાં શો કંટકોનો મોર!
આ ઘોર!
અટપ વારિ, ના રખોપાં,
પથ્થરોની છે લીંસાલીંસ
દાયને કચડતં એની બેરબેર!
આ ઘોર!
એક મહીથી તો ય દૂસરો ફૂટતો,
નવ સાગ્યને કદી ફૂટતો;
શો આશાનો છે દોર!
આ ઘોર!

સરખાવ્યો છે. પણ એક અત્યંત મહત્વનો
ભેદ અહીં નોંધવો જોઈએ. સાફે અને
આ કન્યાઓને આફ્રોદિતેસનો સંપ્રદાય
હતો. એથી એમના સંબંધને ધાર્મિક પરિ-
માણ હતું. સોફ્રોટેસ અને એમના શિષ્યોને
આવો કોઈ સંપ્રદાય ન હતો. એથી એમના
સંબંધને આવું કોઈ ધાર્મિક પરિમાણ ન
હતું.

સુઈદાસના ચરિત્ર કોશમાં સાફેને ત્રણ
સખીઓ હતી, આતથિસ (Atthis),
તેલેસિપ્પા (Telesippa) અને મેગારા
(Megara) તથા એને ત્રણ શિષ્યાઓ
હતી, મિલેસિઆ (Milesia) માંથી આના-
ગોરા (Anagora), કોલોફોનિઆ (Co-
lophonina) માંથી ગોન્ગિલા (Gon-
gyla) અને સાલામાનિઆ (Salam-
ania) માંથી એઉનેઈકા (Euneica)
એમ ઉલ્લેખ છે. ઓવિકના 'નાયિકાઓને
પત્રોમાં' સાફેની બે વધુ શિષ્યાઓ આના-
ક્ટોરિઆ (Anactoria) અને સિલ્રો
(Cylro)નો ઉલ્લેખ છે. તિરસના
માકિસમસના નિબંધોમાં સાફેની એક
વધુ શિષ્યા ગીરિના (Gyrinna)નો
ઉલ્લેખ છે. આ ઉપરાંત અન્યત્ર સાફેને
હિરો (Hero), તિમાસ (Tímas),
પ્રાકિસનોઆ (Praxinoa) મનાસિદિકા
અથવા દિકા (Mnasidica અથવા
Dica), આરિગ્નોતા (Arignota),
આર્ખેનાસ્સા (Archeanassa) શિષ્યા-
ઓ હતી એમ ઉલ્લેખ છે. વળી ફોકાઈઆ
(Phokaia) માંથી પણ સાફેને એક
શિષ્યા હતી એમ ઉલ્લેખ છે. સાફેનાં
કેટલાંક કાવ્યોમાં આમાંથી કેટલીક શિષ્યા-
ઓનાં નામોનો ઉલ્લેખ છે.

સાફે માન શ્રીમત કુટુંબની સભ્યન હતી
સાફે માન શિક્ષિકા ન હતી નુષ્ટદાસના
ચરિત્રકથામાં એ વાદક હતી એમ ઉલ્લેખ
છે પેન્ગર્ષન કાન્યસચનમાં એ મધુગંડી
હતી એટલે કે મધુર ગાયક હતી એમ
ઉલ્લેખ છે પ્લુટાર્ક (Plutarch)ના સ
ગીત પગના નિમધમાં આરિસ્ટોટેલિસનો
(Aristotenes)ને આધારે એ મિક્સો
સિદિયન (Mixolydian)ને નામે એક
વિશિષ્ટ સગીતશૈલીની સર્જક હતી એમ છે
અથનાયસના 'જમના ઉલ્લેખ જમતા'માં
એ પીતિસ (peetis) નામનું તત્ત્વવાદ
પગાડનારાઓમાં સૌપ્રથમ હતી એમ હે-
લ્લેખ છે આમ સાફે મધુર ગાયક અને
કુશળ વાદક હતી પણ સૌથી વિશેષ તો એ
ગ્રીસની સર્વશ્રેષ્ઠ કવિ કવિ હતી એથી એની
શિક્ષણસરથા મિતિલેનમાં સર્વશ્રેષ્ઠ શિ-
ક્ષણસરથા હતા અન્ય શિક્ષણસરથાઓની
કવિ સ્થાસિકા શિક્ષિકાઓના ઈર્ષ્યાનું એ
ભાજન હતી તિરસના માર્કિસમસના
નિમધમાં સાફેને ગોર્ગો (Gorgo) અને
આન્દ્રોમેદા (Andromeda) એ પ્રતિ-
સ્પર્ધીઓ હતી એમ ઉલ્લેખ છે અને સાફે
અને આ કન્યાઓના સમયને સોક્રાટેસ અને
એમના પ્રતિસ્પર્ધીઓ સૉફિસ્ટ્સ ના સમય
સાથે સરખાવ્યો છે સાફેએ આ બે પ્રતિ-
સ્પર્ધીઓ વિરોધે ચારેક કાવ્યો રચ્યા છે
આમ, સાફેએ મધુર ગાયક, ઉત્તમ વાદક
અને ગ્રીસની સર્વશ્રેષ્ઠ કવિ તરીકે આ
કન્યાઓને કલાઓનું શિક્ષણ આપ્યું હતું
એ કે સાફેની એકેશિયા મહાન કેમધ્યમ
ગાયક, વાદક કે કવિ તરીકે પ્રસિદ્ધ નથી

સાફે કવિ હતા અને કવિના તો દેવ
દેવીઓની સાથે મધ્ય પશુ મનુષ્યથી વિશેષ

૧૦૦] કવિત્રેલ સપ્ટ-ઓક્ટો ૧૯૭૩

બાનુ પ્રસાદ પંડ્યા

કેશ, ઉતાવળ શીદ...?

વેણીના દૂરોની ઝાળત શ્વેત મળી છે મનમાની,
કેશ, ઉતાવળ શીદ કરે રે ઊજળા ઊજળા ધવની ?

હજી કોઈ હિવાને આમ ફૂલ જુએ છે વર,
તેન ગદ્દા મૌ ટાપી, કુતન ? કોઈ કચોળાવાટા
નહીં ધરના હપ્પણને ઇચ્છ કોગણે મુકાવની !
કેશ, ઉતાવળ શીદ . ૦

કદી પવન અડકે તો લગે ફરતુ મધૂર પીંડુ,
કચાક મ્લક આગળે એ સવગે એકલદોકલ ખીંડી
હજી નહીં ટેવ નથી ગઈ આજુબાજી મળી જનાની !
કેશ, ઉતાવળ શીદ ૦

બુટકરાય પંડ્યા

અનહદને મારગ...

ચાન કે ઈને મળતા જઈએ,
અડાળીડ જગનમાં એકલ પગડી પર પળતા જઈએ,
ચાલ ૦

જગલમાં મગન કરીએ બસ ગાઈ પ્રીતનું ખાણું,
એ માને મળળ તો ધરણ અતરુનું નજગણું
રાત ચાંબી વગસી રહી છે, એમાં ચાલ પનળતા જઈએ,
ચાલ ૦

ફૂલ નાખ ફાગણિયો લહરે છે વસત-વૈભવ,
અલ અને ધરતીએ મનમગ માણ્યો આજ રસોતસવ,
છતક છનક છનકે વસુધા આનંદ બ્રહ્મે રળતા જઈએ,
ચાલ ૦

દર પણે ઉન્નત ગિરિશૃંગ પર મહિલ પરખાતી,
અનહદને મારગ પ્યાસીની નજર જઈ પથગતી,
પગમ વિશ્વ અખિલાઈ પામતા મયગચમ્મા ભળતા જઈએ
ચાલ ૦

જગદીશ જોષી

કયા જનમનાં

કયા જનમનાં પાપ : તે ય તે
 કયા જનમમાં કૌઠયાં!
 કુમળાં રતન કડો મેં કાનાં
 કાણુ ખે કાણુ પણુ રોઠ્યાં?
 કા'ની લીની વાત કડો મેં
 અધનર્યે અટકાવી ?
 લાગણીઓની થાપણુ પર શું
 બદનામી લટકાવી ?
 કાની છેલ્લી રાતનાં આંસુ
 વણસાર્યો મેં ઢોઠ્યાં ?
 અમરાપુરના દ્વાર સુધી હું
 વળાવિયો તુજ થાઉં :
 ફરી સળગતા કિરણો લૈ મુજ
 દોજબમાં સંતાઉં.
 વારણુ જેનાં પાંચ જનમથી
 જડતાં નૈ, તે
 એવાં કેવાં વખડાં
 મેં રે ઘોઠ્યાં ?

હનીફ 'સાહિલ'

૧૫/૬/૨૧

તો એક વાત કહું

- સળગતા સૂર્યને ઠારો તો એક વાત કહું,
 કાણુના મહેલે પધારો તો એક વાત કહું.
 હબર સાલથી ખોડાયેલો રહ્યાં છું હું,
 મુઘીબ પરથી ઉતારો તો એક વાત કહું.
- સહુ પ્રથમ તો મને ઝાંઝવાની યાદ આપો,
 પછીથી પ્યાસ વધારો તો એક વાત કહું.
 ઉકેલું જેમ વધુ તેમ ચૂંચવાઉં છું,
 તમારી સુદૃઢ સંવારો તો એક વાત કહું.
- વિરહની રાતની 'સાહિલ' વ્યથા કહું કોને,
 જો સાંભળે આ સવારો તો એક વાત કહું.

નિકટ એવો સંબંધ હોય, કવિ તો મનુષ્ય-
 જાતિને દેવદેવીઓની વાણીનું રહસ્યદર્શન
 કરાવી શકે, કવિને તો સ્વયં દેવદેવીઓની
 પ્રેરણા હોય : ગ્રીક લોકોમાં કવિ વિશે
 આવીઆવી માન્યતા હતી. એથી આફ્રોદિ-
 તેસના સંપ્રદાય સાથે મંલગ એવી શિક્ષણ-
 ગંર્યામાં એ આદર્શ મંચાલિકા-શિક્ષિકા
 કહેવાય. ગ્રીસમાં ત્યારે ધર્મશુરુની ઔપ-
 ચારિક સંસ્થા અસ્તિત્વમાં ન હતી. કોઈ
 પણ વ્યક્તિ, પોતાને સુપાત્ર માને તો,
 ધર્મશુરુ તરીકે સમાજમાં કાર્ય કરી શકે.
 જો કોઈ વ્યક્તિ મંદિરમાં ઔપચારિકપણે
 ધર્મશુરુ તરીકે નિયુક્ત થાય તો તે અન્ય
 નાગરિકોની જેમ ગૃહસ્થીનું, સંસારીનું
 જીવન જીવી શકે. અને આવી નિયુક્તિ
 નિયતકાલીન હોય, અદ્વપકાલીન હોય. ધર્મ
 અને રાજ્ય વચ્ચે ત્યારે મંધર્ષ ન હતો.
 ધર્મશુરુઓનો ઉચ્ચાવચત્તાક્રમ ન હતો.
 કોઈ ધર્મશાસ્ત્ર કે ઈશ્વરશાસ્ત્ર ન હતું. હતી
 માત્ર પુરાણકથાઓ અને ધર્મવિધિઓ. આ
 મંદર્ભમાં સાફેએ આફ્રોદિતેસની પૂજારિણી
 તરીકે પણ આ કન્યાઓને ધાર્મિક શિક્ષણ
 આપ્યું હતું.

આ કન્યાઓનું આ શિક્ષણસંસ્થામાં
 આરંભથી લગ્ન લગીનું શિક્ષણ થતું હતું,
 કહો કે લગ્ન મારેનું શિક્ષણ થતું હતું અંતે
 લગ્ન તો છે જ એની સાફેને ખરેખર સ-
 મજ હતી. એથી કન્યાઓ સાથેનો પોતાનો
 સંબંધ નિયતકાલીન, અદ્વપકાલીન છે એથી
 એ પૂરેપૂરી સજ્ઞાન હતી. અંતે વિરહ
 છે, વિરહ છે એનું એને જ્ઞાન હતું. આ
 કન્યાઓના સહવાસમાં એને એક પ્રકારના
 યૌવનનો, પોતાના યૌવનનો, ચિરયૌવનનો
 અનુભવ થતો હતો, તાજગીનો અનુભવ

યતો હતો એથી આ કન્યાઓ સાથેનો વિચ્છેદ એક અર્થમાં પોતાના યૌવન સાથેના તાજગી સાથેના વિચ્છેદ હતો એથી એ બેવડો અસહ્ય હતો વળી કન્યાઓ માટે પણ આ અનુભવ એન્હો જ અસહ્ય હતો. સારે રવેરાકાલમો ન હતા ક્યારેક તો કન્યા લક્ષ્મી કાણે જ વરનું મુખ પ્રથમવાર જોવા પામતી હતી લક્ષ્મી એ કન્યાને માટે માન કૌમાર્યનો જ ત્યાગ ન હતો પ્રિય જનો, પરિચિત જનોનો પણ એમાં ત્યાગ હતો કન્યાઓને લક્ષ્મી આનંદ તો હતો જ પણ સાથે સ થે ભય પણ હતો આનંદ હતો ચરિતાર્થનાનો ભય હતો ભાવિની રહ સ્થમતતાનો સાક્ષીએ કન્યાઓના આ મિશ્ર અનુભવને અત્યંત ઝડપી એવા એના લગ્ન ગીતોમાં પ્રગટ કર્યો છે

સાક્ષીએ આ કન્યાઓના લક્ષ્મીપ્રસંગે લક્ષ્મીગીતો-કાર્મિના, એપિથાલામિઆ Carmina, Epithalamia-રમ્યા હતા લક્ષ્મી વિધિને સમયે યુવાન સ્ત્રી પુરુષોના વૃન્દ આ ગીતો ગાય એવી પરંપરા હતી લક્ષ્મી વિધિ એ ધાર્મિક વિધિ પણ હતી એથી આ ગીતોને ધાર્મિક પરિભાષા હતું લક્ષ્મી સાથે ભોજન થતું એ સમયે વર અને કન્યાનું દેવદેવીઓને, સર્વિશ્વેષ તો આદ્યોદિતિસને આરાધન થતું રાત્રે વરકન્યાનો જે વાસ રગૃહમાં વાસ હોત ત્યાં એક રથમાં વર કન્યાને વિદાય આપવામાં આવતી ત્યારે એમની સાથે સાથે તત્તુવાલ અને વાસળીની સાથે ગીતો ગાતું ગાતું સાગ્ગનવૃન્દ જતું વરકન્યા વાસરગૃહમાં પ્રવેશ પછી વાસર ગૃહની સામે જીમ્બુ જીમ્બુ સાગ્ગનવૃન્દ આ શુશ્રૂક્ષણે અશુભ તરનો આ વાસરગૃહથી

૧૦૨] કવિચંદ્ર સંપદ ઓક્ટો ૧૯૭૩

મનોજ ખડેરિયા

ચવાળેની રૂપાળી પળની વચોવચ,
મને હોભો રાખ્યા તે છળની વચોવચ
હશે શબ્દનું મૂલ્ય કયા, એ ખબર ના,
હતો જન્મ એનો કંમળની વચોવચ
સમયના પ્રવાહીપણ પર હોભો છું,
હું ટાપુ છું બાણે કે જળની વચોવચ
નગર લાક્ષ્યના મ્હેલ જેડું જ આ તો,
હું આવી ચડ્યો કેવા સ્થળની વચોવચ

ધીરુભાઈ મોદી

આ ભાદ્ર માસ .

આ ભાદ્ર માસ શુભમગલ શુભ સોહો,
ધાન્યો લયો, પકન માઠક ગધ ફારે,
પ્રેક્ષુ પણે, ગગનમાં શુક્રવૃત્ત હોડે,
વર્ષ થકી ધવન માર્જિત દર્પણે શુ,
બાણે પડત પ્રતિબિંબ લકી, ધરાના
આલાપ શા લલિત કાગર ક્યારકાના
નીચે સરી પલકમાં સુષ્ટવૃત્ત વેગે
મ્હેળા પટે અવનિના તૃણને શુ ચૂગે,
બાણે મમુદ્ર જલખડ અહીં સ્પૃહાથી
અધોળવા તૃણસમુદ્ર સુવેગ ધારી
આવે, અને હઠિત છાલકથી તૃણોની
વેરો બને અધિક ઉચ્છત નીલગ્ગી
વા, શુ મ્થુ? મિમલ સ્વાગત શારદીના
અર્થ અરણ્ય કુલશ્રી વનર્હિશુકે ના
પુષ્પો થકી મુલમગ માલ લલામ રૂઠો
કાન્તારના કુસુમ શા શુક ચયુ રાત
પ્રમાકુરો સમ રુકો ધન પાખચયે,
પ તાલથી વડ સમી તરુ ટોચ ફેટે
એવા લયે, સંકૃત, કપિત ગાઠ પર્ણે,
શેલા બુએ શન્દની, જગ મુખમે શી

ભગવતીકુમાર શર્મા

મળે

સાત લવ માણું ને મુજને પળ મળે;
તે વળી અંધારની આગળ મળે!
લાગણી : જાણે હથેળીઓનું પન;
કે' અલણને વાંચવા કાગળ મળે!
હું તિગડોથી રચાતો જાઉં છું;
સૂર્ય જ્યાં ના હોય એવું રથળ મળે.
ભીંત પડછાયા તણા ભૂતકાળ છે;
એ કદી આગળ, કદી પાછળ મળે!
ઊંટ વડવાનલમાં દાઝે છે હવે;
માછલીને પણ અહીં મૃગજળ મળે!
ખારીઓમાંથી સમય ઊડી ગયો;
બૂલતા પરદે તો આછા સળ મળે.

જિતેન્દ્ર કા. વ્યાસ

એક હોટલમાં

ગોશ્તના ઉપર છૂરી ફરતી રહી,
લાળગ્રંથિ લાળરસ ઝરતી રહી.
વીજદીવાની ભલકની ઓથ આ
એકલો અંધાર વિસ્તરતી રહી!
કાંચળી કાઠી ટપોટપ દેહથી,
રમ્ય નાગણું ડંખ કેં ભરતી રહી.
મત્ત સંગીતના મદીલ ઘોંઘાટમાં,
ક્ષણ ઘડી થીજી, ઠરી, સરતી રહી!
સીસકારા, ભીંસ, ભરડા સાપના :
નાય કેં આદિમતા કરતી રહી!
પ્યાલીઓ પિવાઈ, ચુમાઈ પછી
હોશ ખોઈ રિક્તતા ભરતી રહી!
સત્યતાનો નાય આ જોયા પછી
જંગલી-તા ખુલ્લશી કરતી રહી!

દૂર રહે એ માટે ગીતો ગાતું. આ હોતો લગ્ન-
ગીતોનો અને લગ્નવિધિનો ઉપક્રમ.

આ કન્યાઓ સાથેનો અંગત સંબંધ એ
સાફેનાં અનેક ઉત્તમ કાવ્યોની પ્રેરણા છે.
એમાં મૈત્રી અને પ્રેમનો સુદૃઢમત્ત અનુ-
ભવ છે. એમાં મૈત્રી અને પ્રેમના ભાવની
તીવ્રતા અને એના રસની ઉચ્ચતા છે. એમાં
મૈત્રી અને પ્રેમનો અનુભવ અનેક સ્વરૂપે
અને અનેક સ્તરે પ્રગટ થાય છે. એમાં
મિલન છે, વિરહ છે, મિલનોત્કંકનો આ-
નંદ છે, વિરહોત્તર વેદના છે, આશા છે,
નિરાશા છે, મોહ છે, ત્યાગ છે, સુખ છે,
દુઃખ છે, રીસ અને રોષ છે, લાડ અને
ક્રોડ છે. એમાં કન્યાઓનો પરસ્પર સંબંધ
અને સાફેનો કન્યાઓ સાથેનો સંબંધ એની
રથૂણતા અને સુદૃઢતા ઉચ્ચ સમેત પ્રગટ
થાય છે. જગતકાવ્યોમાં આ મૈત્રીકાવ્યો,
પ્રેમકાવ્યો અદ્વિતીય છે.

આફ્રોદિતેસ સાથેનો અંગત સંબંધ એ
સાફેનાં કેટલાંક ઉત્તમ કાવ્યોની પ્રેરણા છે.
સાફેનાં કેટલાંક કાવ્યોમાં અન્ય કેટલાંક
દેવદેવીઓ આર્તેમિસ (Artemis) આ-
પોલ્લો (Apollo) અને હિરા (Hera)નો
ઉલ્લેખ છે. પણ આ કે અન્ય કોઈ દેવદેવી-
ઓમાં સાફેની કોઈ વિશેષ શ્રદ્ધા નથી.
પણ આફ્રોદિતેસમાં તો સાફેની માત્ર વિ-
શેષ શ્રદ્ધા જ નહીં પણ એની સાથે સાફેને
વિશેષ અંગત સંબંધ છે, કહો કે મૈત્રી છે.
આફ્રોદિતેસની પૂજના ઉત્તમ પ્રસંગે કન્યા-
ઓની સાથે દિવસે કે પૂણિમાની રાત્રિએ
જાહેર સમારંભોમાં ગાવા માટેનાં આફ્રો-
દિતેસનાં પૂજાગીતો, પ્રાર્થનાગીતો, સ્તવનો,
સ્નોત્રો જ માત્ર સાફેએ રચ્યાં ન હતાં.
પણ આફ્રોદિતેસ સાથેના અંગત સંબંધનાં,

એની સાથેની મૈત્રીના કા ચો પણ રચ્યા
હતા આફ્રોદિતેસનો આનંદની દેવીઓ
ખારિતેસ સાથે અને આનંદની દેવીઓને
કળાની દેવીઓ મોઈસાર્થ (Moi-sar)
સાથે મનુષ્ય હતો સાફ્રોએ આનંદની
દેવીઓ અને કળાની દેવીઓના કાવ્યો પણ
રચ્યા હતા

સાગીના કન્યાઓ સાથેના મનુષ્ય
વિશેના કાવ્યોને કારણે સાફ્રોનો કન્યાઓ
સાથેનો સંભવિત મનુષ્ય હતો એવું કેન્તાક
માને છે એમણે આ સંભવિત મનુષ્યનું
'લેરિમઆનિઝમ' એવું નામાલિમાન
પણ કર્યું છે એમાં કઈક અણુસમજ અને
કઈક જૈરસમજને કારણે કઈક અનિશ્ચયોક્તિ
જેવું થયું છે લેરિમસના સમાજમાં સ્ત્રીનું
વિશિષ્ટ સ્થાન સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્ય હતું આ
મંદર્ભમાં આ કાવ્યોને અને આ સમયને
જોતા જોઈએ પછીથી સાથેનાર્ભમાં
પ્રસારો આદિ અનેકના જીવનમાં આવે
સમય હતો એવું કેન્તાક માને છે પણ એ
સમયમાં પુરુષ પુરુષ વચ્ચેના સમયમાં અને
સાફ્રોના આ કન્યાઓ સાથેના મનુષ્યમાં,
સ્ત્રી સ્ત્રી વચ્ચેના મનુષ્યમાં બેદ છે સાફ્રોના
કન્યાઓ સાથેના સમયમાં ધર્મનું આફ્રો
દિતેસનું પરિભાણ છે જ્યારે સાથેનાર્ભમાં
અનેક મનુષ્યોના જીવનમાં જે સમય હતો
એમાં આલુ કોઈ પરિભાણ નથી પછીથી
ગ્રીસમાં અને રોમમાં સાફ્રોના અગત્ય જીવ
નના વસ્તુ વિષય પર વિદ્યુત હાસ્યના ફેવુની
વિદ્યુત શૈલી સ્વરૂપમાં હાસ્યપ્રધાન નાટકો
(Middle and New Comedy)
સ્થાપના આવ્યા હતા એમાં સાફ્રોના
કન્યાઓ સાથેના સમય વિશે થકન એવું ની
વિદ્યુતિઓ અને અનિશ્ચયોક્તિઓ છે

૧૦૪] કવિયોગ સપ્ટે-ઓક્ટો ૧૯૭૩

હમમુખ કે રાવલ

ગામ હતુની વાત

આકશી છાયાની નીચે—
પાયાના ધણ જતુ બેઠું
નળિય ઢોકડું
શ્રવણિયા મેળાના પાવે
ગરમગ જીનું
ભીના વાને
ગીતે ના ગગતા ફૂંચેમાં
દૂધ મૂંડ
ઠંડરણના લાલ ઘાઘરે
તમર ઘૂંચુ
મેગન ટહુકે ટહુકી ઊઠડું—ગમ
આજ અચનક
આકાશી ઘરિયાનું તળિયું
ગરી પડડું
તે પહાડ ઉપરથી
ખણુણુ કરતું
ચક્કર ચક્કર
અમળાતું વળખાતું દેવ્ય
જાતગની નસ ફર ફૂટી
ને સીમની છાતી છૂટી
ત્રિય એક જ મારી લાત
અને આ
ગામ બિચારું
તમર ખાતું-લથડાતું-ફેલાતું ચાલુ
નળિય ટાકયા માળાના
પીંછા પીંખાયા,
મૂંગા મતર ખીલાના શ્વસો ઘસડાયા,
ચારે ખાણુ ડાળ વિનાની
ટળવળતી, નેહારાતી ચીંચે
ગગતા તાગની આખેમાં ખગતી ચાલી
ને આ ખૂણું

કુંટકછાયા કાઢવ-ફૂળે
સડતાં ઠકરાણાંના ફાટયા
લાલ ઘાઘરે
લઘરવઘર લીરામાં ઊડે
ગામ હેતુંની વાત.

રામચંદ્ર બ. પટેલ

ઘણાં વર્ષોથી

ઘણાં વર્ષોથી મેં નીરખી ન હતી સીમ સઘળી
વિચારી: ખુઠાપો લઈ નજરુંની સેર કરીને
હતો ઊઠેલો હું ઘરથી અમથો ખેતર જવા...
પરોણાના ટેકે શરીર વળી હેંયું પવનમાં
મૂકી ન્હોતું...ચણેં ખળદતું લઈ જોમ ઊપડી
હતા એવા દોડયા ઘમઘમ થતા, પાદર સુધી...
જતાં હાંફી ખેંચું ત્યહીં વડ પરથી ઊતરી ડો,
ભરાયું શ્વાસે ને ફગફગ થતું લોહી ઊછળ્યું...
ઊડી ગિદલી: કૂટે ફૂપ-તટ પરે ખેંડું: વીરના
દહેરે ખાપોના રથ વળી ઘણાં ઢીંગલી-ઘર
થતાં ખેઠાં: નહાવા ઘણુ ઊછળતું જાય નદીમાં.
અને નેડેથી ડો રૂપની મદિલી મ્હેંક ઊડતી...
'ચણો દાદા ઊઠો ઘર' પકડી ડોઈ લઈ જતું
મને; ને આંખે તો છલકઈ રડે પાદર...

સાક્ષેના કન્યાઓ સાથેના સંબંધનાં
કાવ્યોમાં મૈત્રીની, પ્રેમની પ્રેરણા દેહમાં છે,
સ્થૂલમાં, ભૌતિકમાં, પાર્થિવમાં છે પણ
કાવ્યોનાં કેન્દ્રમાં દેહ નથી; સ્થૂલ, ભૌતિક,
પાર્થિવ નથી. ભાવની તીવ્રતા અને રસની
ઉત્પત્તિને કારણે કાવ્યો દેહને, સ્થૂલ, ભૌતિક
પાર્થિવને અતિક્રમી જાય છે. અને એથી
અંતે કાવ્યોના કેન્દ્રમાં આત્મા છે, સૂક્ષ્મ,
આધ્યાત્મિક, ધાર્મિક છે. સાક્ષેના કન્યાઓ
સાથેના સંબંધનાં કાવ્યોમાં મૈત્રીની, પ્રેમની
પરિણતિ આત્મામાં છે, સૂક્ષ્મમાં, આધ્યા-
ત્મિકમાં, ધાર્મિકમાં છે.

સાક્ષેની પ્રતિહતી કે કન્યાઓ સાથે-
ના પોતાના આ સંબંધમાં, આ મૈત્રીમાં,
આ પ્રેમમાં આક્ષેપિતેસની પ્રેરણા હતી.
આ સંબંધ, આ મૈત્રી, આ પ્રેમ પણ
આક્ષેપિતેસને અર્થરૂપ, અંજલિરૂપ હતા;
આક્ષેપિતેસની પ્રાર્થનારૂપ, પૂજારૂપ હતાં.
એથી આ સંબંધ, આ મૈત્રી, આ પ્રેમ આ
અર્થમાં ભક્તિ રૂપ હતાં. કાવ્યોની પ્રેરણા
આ સંબંધ, આ મૈત્રી, આ પ્રેમમાં છે;
દેહમાં છે, સ્થૂલમાં, ભૌતિકમાં, પાર્થિવમાં
છે. પણ આ સંબંધની, આ મૈત્રીની, આ
પ્રેમની પ્રેરણા આક્ષેપિતેસમાં છે; આ-
ત્મામાં છે, સૂક્ષ્મમાં, આધ્યાત્મિકમાં,
ધાર્મિકમાં છે. એથી આ સંબંધ, આ
મૈત્રી, આ પ્રેમ અંતે દિવ્ય છે, આ કન્યાઓ
દિવ્ય છે, પોતે દિવ્ય છે એવી સાક્ષેની
પ્રતીતિ હતી. એથી જ સાક્ષે વિશેના
આલ્કાયસના 'પવિત્ર' વિશેષણમાં અને
પ્લાતોના 'દસમી કલાદેવી' નામમાં સત્ય છે.
(ક્રમશઃ)

ઓહન-કારાકાર છવિ (અનુવધાન)

પણ અમેરિકામાં ઓહનની પ્રતિભાનો સુચિત્ત પુરસ્કાર તો થયો જ 'The American Academy of Arts and Letters' દ્વારા એમને ચક્ર એનાયત થયેલો તો 'ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઓફ આર્ટ્સ એન્ડ લેટર્સ' એમને સન્માનપદ પણ આપેલું આ યુગની વ્યર્થનામાં કૃતિ 'The Age of Anxiety'ને ઈ ૧૯૪૮માં પુલિટ્ઝર પારિતોષિક એનાયત થયેલું આજના માનવીની હતાશા, હેરાનગતિ અને હલચલનું આકૃતિમાં ઘેરુ ચિત્ર બિપક્ષના પાત્રું છે:

Factories bred him
Corporate companies,
college towns
Mothered his mind
and many journals
Backed his beliefs
He was born here The
Bravura of revolvers
in vogue now
And the cult of death
are quite at home
Ins de the city

અમેરિકાની વિવિધ કોલેજોમાં અને વિશ્વવિદ્યાલયોમાં પણ એમણે શિક્ષણકાર્ય કરેલું ઈ ૧૯૫૬માં એમણે વ્યાખ્યાતા તરીકે માદરે વતન ઇંગ્લેન્ડની ફરી મુનાકાત લીધેલી મૅથ્યુ આર્નોલ્ડ પછી એમને ત્યાં આક્રમકમાં 'Chair of Poetry' આપવામાં આવેલી

ઓહનની કોઈ વિશિષ્ટ કાવ્યશૈલી નથી એ જ કદાચ એમની શૈલી છે એમાં એક

૧૦૬] કવિચોક સપ્ટે-ઓક્ટો ૧૯૭૩

ચીમન પુરોહિત

મૂંગો કલશોર

શમણાની ડાળ પરે શ્રુતા પોપટને
લીડુડી પાખ હવે ફૂટે
મ્હેરેલા મોગરામાં વાસતી વાયરાઓ
ફાગણની ફારમ્યુને ઘટે
લીતરની ભીંત્યુની ઓકળિયુ આજ હવે
ભાતીગગ ભાત્યમા લીપાતી
મ્હેરા ગદ્દો છે આજ મારામાં ગુલમ્હેરા,
માગમાં હું જ ના સમાતી
ઝાડતા પતંગ સમો આવી અજ પ આજ
નોંદગનો બાગ હવે તૂટે -શમણાનો
પચમનો સૂર એનો એનામાં તો ય કા
આ કાયલડી કાઠ નથી ગાતી ?
ફડફડતી પાખ સમી હયાની વાત બધી
ઢોઢાના દ્વારમાં બિડાતી
પકડી રખાય શે આ હણુહણુતી હાંવલયુ
જ્યા તીખા તોખાગ આજ છૂટે -શમણાનો
સૂતા કાળજડાના ટોડલિયે મોર એના
મૂંગા કલશોરમાં મૂંઝાતી
સહ્ય ન જાય એવો દરિયાનો વેગ એની
છાલકમાં છાતિયુ ભીંસાતી
આખ્યુન, તોરણુમાં ટાકેલા આજ લગી
મોતી તફાક હવે તૂટે -શમણાનો

શોભન

કેટલું ?

મુજને ગમે આખા ધગા, નિવાસીઓ !
રે'વા ચહુ તો કે શકુ યે કેટલું ?
તમને નથી આહી શકયો
તેનુ વચુ યે હુ ખ છો !
—મુજને જ હું ચાહી શકયો યે કેટલું ?

વિભેગણુ ચૂડના દુહા
સંપાદક - પુષ્કર ચંદ્રવાકર
[ગતાંકથી ચાલુ]

(૪૬)

ચૂડ કે' છે:

રિયો તો સજણુ રાખીએ, કરીએ હથેળીનાં છાંયા,
ઠલેબ કાઢીન કરીએ પથારિયું, સોંપી દઈએ કાયા !
સોંપી દઈએ કાયા તે બાણીએ,
અને વાલા સજણુને સેજમાં માણીએ,
કરવી પ્રીત, રાખવી માયા,

ચૂડ કે',

રિયો તો સજણુ રાખીએ, કરીએ હથેળીનાં છાંયા !

(૪૭)

ચૂડ કે' છે:

સજણુ વોળાવી હું વળી, આડા દીધા વંન;
રાત્રે નાવે નીંદરા, દિયે ભાવે ના અન્ન !
દિયે ભાવે ના અન્ન, તે કોને કહીએ ?
અને વાંલા સજણુના વેણે વળગ્યા રહીએ,
ગિયા સજણુ તલમે તંન,

ચૂડ કે',

સજણુ વોળાવી હું વળી, આડા દીધા વંન !

(૪૮)

ચૂડ કે' છે:

અંગે શોભે નેં સાડલો, હૈયે શોભે નેં હાર;
હાથે શોભે નેં ચૂડલો, એળે ગિયો અવતાર !
એળે ગિયો અવતાર તે કિયો,
અને ખેલાડુ સજણુના વાવડ દિયો,
ગિયા સજણુ લાગી ઝાઝી વાર,

ચૂડ કે',

અંગે શોભે નેં ધૂગડાં, હૈયે શોભે નેં હાર !

(૪૯)

ચૂડ કે' છે:

વસો પાડયો વાણિયે, કર્યો કાળો કેર,

પ્રકારનો ભગ્નો છે, હુમલાની છટા છે,
નાદાની અને નિગૂહનાનું મૂંઝવણું મિશ્રણ છે.
માફિસવાદના રંગે રંગાયા પહેલાંની તેમની
કવિતા એકલો-કંથોલિસિઝમ તરફનો એક
દર્શાવે છે. જગતને માત્ર કરુણ નહિ પણ
કમનાકત ખતાવી દેનાર ટોળીની સામે
એમનો પુષ્પપ્રકોપ ત્યારે નિર્દય રીતે ઊછળી
ઊઠે છે.

એમની કવિતામાં સામાજિક સલા-
નતા તીવ્રતાથી ડોકાયાં કરે છે. એમની ત્રીસ
વર્ષની ઉંમરે રચાયેલ 'On This Is-
land' અને તેત્રીસની ઉંમરે પ્રગટ થયેલ
'Another Time'માં આ સ્પષ્ટપણે
જોઈ શકાશે. એમનો શબ્દકોશ સરળ છે,
ધ્વજસ્થુ છે, વિવિધ જીવનક્ષેત્રનો છે; પણ
સાથે સાથે તે સોંસરો જતરી નય તેવો છે.
નર્મભરી કવિતાનો છંદોલય, પ્રચલિત ગીતો-
ના સ્વરભારયુક્ત ઢાળો, લોકગીતોની
લદણી અને વિચિત્ર પ્રાસાનુપ્રાસ એમની
કાવ્યમાનીમાં આગળ તરી આવે છે ઘડી-
કમાં એમની કવિતામાં વિદ્વાનનું કાવકા-
પણું-કુલેલપણું જોવા મળે છે તો ઘડીમાં એ
વિલસવાદીની ઠેકઠાસાર વૃત્તિનું પણ દર્શન
કરાવે છે. આમ, એમની કવિતામાં વિરોધો
અને વિરોધાભાસો જુણાયા વગર રહેતા
નથી—પછી એ કાવ્યવિભાવના પરત્વે
હોય કે કાવ્યવિષય પરત્વે. પોપને પગલે
પગલે એ શૈલીમાં સૂત્રાત્મકતા પણ છે.
એમનાં નાટકો અને પદ્યનાટકોમાં એમની
સર્જકતાનો સારો ફાલજીતરેલો જોઈ શકાશે.

આમ છતાંય એમનામાં એક ઉચ્ચ
ભૌમિકવિનો પ્રતિભાના અને ધ્વનિવિષય-
ગતતાનાં દર્શન પણ અચૂક થાય જ છે.
નહિ તો આવી પંક્તિઓ કયાંથી ?

'Lay your sleeping head my love,
Human on my faithless arm,
Time and fevers burn away
Individual beauty from
Thoughtful children, and the grave
Proves the child ephemeral
But in my arms till break of day
Let the living creature lie
Mortal guilty, but to me
The entirely beautiful'

એમના ગીતોમાં તીવ્ર ઊર્મિ અને એ
મની કંઈય વાદ્ય સંગીતના શોખીની સૂઝ
સમજપૂર્વકની અસરો ઝિલાએલી જોવા
મળે છે

એમણે લોકકથાઓ, તેરમી સદીના
અત્યારે આરંભાએલ સેસ્ટિના (Sestina),
અને વિલાનેલ (Villanelle-
એનરના દાડિયાઓ દ્વારા ત્રણતું ગીત),
બેલડ જેવા જીવનવાણી પદ્યવર્ણનોમાં નવા
વધણા અભિવ્યક્ત કર્યા છે ('Journal
of an Airman', 'Hearing of
Harvests Rotting in the
Valleys' તથા 'O what is that
sound which so thrills the
ear' થી શરૂ થતું બેલડ આના ઉદાહરણો છે)

એમણે કાવ્યમાં માનસ શાસ્ત્રીય વિશ્લે
ષણ પર ખૂબ ભાર મૂક્યો વર્તમાન જીવન
ની બેચેનીનો ઉકેલ એઓ માનસશાસ્ત્રીય
અને આધ્યાત્મિક માર્ગમાં જુએ છે પ્રવર્ત
માન રાજકીય અને વૈજ્ઞાનિક વિચાર
સરણીનો પ્રભાવ એમના કવનમાં વારંવાર
જણાય છે પણ આખ્યાનાત્મકમાં એમને
માનસશાસ્ત્રીય સત્ય જ છુપાએલું જોવા
મળે છે એમની કાવ્યયાત્રા અગ્રદામથી
ગૂંદરાઈ તરફ ગતિ કરનારી છે અવિચ્છીન
સમતા પરની અકળાવનારી અગ્રદામથી

૧૦૮] કવિશ્રી: સપ્ટે-ઓક્ટો ૧૯૭૩

સજણ તમારા કારણે, છોડ્યા જમાણા શેર ।
છોડ્યા જમાણા શેર, તે કોને કહીએ ?
અને હૃદય, હૈયા આખે વિસામે લઈએ ।
ટહુકે કોયલ, પડે હૈયામાં શેર,
ચૂડ કે',
વસો પાડ્યો વાણિયે, કર્યો કાળો ડેર ।

(૫૦)

ચૂડ કે' છે

હકામકાનો સજણો, હું મન જામની ચૂડ,
જે દિ'ની પરથરી રચાણી, તે દિ'ની રૂડારૂડ ।
તે દિ'ની રૂડારૂડ તે રઈ,
અને જોખાબરડામાં હું ચૂડ વિજેગણ થઈ ।
પડી ગઈ કાયા, મળી ગઈ છૂડ,
ચૂડ કે',
હકામકાનો સજણો, હું મધ જામની ચૂડ ।

(૫૧)

ચૂડ કે' છે

કુડકુર મા હૈયા, ભૂરો ગઢ જામનો લાળી,
સજણ પૂગણા તોરિંગમાં, ફરતી લોહાની જાળી ।
ફરતી લોહાની જાળી, તે ટાળી ના ટળે,
અને આડી આરબની ચોકિયુ ફરે,
અમાસની રાત લોગ અધારી,

ચૂડ કે',

હુંહર મા હૈયા, ભૂરો ગઢ જામનો લાળી ।

(૫૨)

ચૂડ કે' છે

કાળ જમાણા ગરવાના હુંગરા, વચમાં સજણના કેડા,
તાણીને બાધીએ ગાસડી, એના છૂટી પડે છેડા ।
છૂટી પડે છેડા તે ફરી ના બાધીએ,
અને વૂટેલ મીત ફરી ના સાધીએ ।
ઈ વતુના દિયો નીવેડા,
ચૂડ કે'

કાળજમાણા ગરવાના હુંગરા, વચમાં સજણના કેડા ।

શિલ્પિનું થાનકી

અસ્તિત્વ

થાર ભગે છે હવે તો અંગણે,
ઝાંઝવા ડોકાય છે આ બારણે
ધૈ સજવન ચિત્રના પોપટ ગયા,
શેષ ટહુકા રૈ ગયા સંભારણે.
આ અષાઢી મેઘ વરસે ને ભને,
મારનું અસ્તિત્વ કેવળ છન્દણે
રિક્ત લીંતો ઉખરારને પૂછતી-
'નામ કેનું છે હજીયે તોરણે?'

રાજેશ વ્યાસ

ગઝલ

- આજ તારા નામનો સૂરજ ઊગ્યો,
ઢેંક વર્ષો બાદ હું મુજને જડયો.
ચાલ ને સાથે પળલતાં ચાલીએ,
આજ તો વરસાદ પણ ભૂલો પડયો.
આવરણ એવા હતા દંઢિ ઉપર,
હું જ મારી જાતને કાયમ નડયો.
ખૂબસૂરત છે છબી તારી હવે,
રંગ, પાંપણને નીચોવી તો મળ્યો.
એક તારા સ્મિતનું કરવાને જાતન,
છે ખબર કે કેટલાં વર્ષો રડયો?

૧૧૦] કવિચોક - સપ્ટે.-ઓક્ટો. ૧૯૭૩

(૫૭)

ચૂડ કે' છે:

સામું જીવો સજણા, કાં નીચા ઢાળો નેણ,
ગૂના તમારા કે.ઇ.દિ' કરેલ નથી, કીધા નથી કવેણ!
કીધા નથી કવેણ તે, બંધુ ઉપાડી ન જીવો,
અને સજણુ ભિલા કાં મૂસકે રવો!
વિશ્વાસે ચડાવુ ના'ણુમા સાયર ઉતરવા શેણ,
ચૂડ કે',

સામું જીવો સજણા, કાં નીચા ઢાળો નેણ!

(૫૮)

ચૂડ કે' છે:

સજણા નીકળ્યા બજારમાં, પહેરી ઝાંઝરની બેડ,
ઉરે બિરાજે આલલા, હૈયે ટંકાવેલ મોર!
હૈયે ટંકાવેલ મોર તે ગળકું કરે,
અને વલા સજણુના નયણી ઠળકું કરે,
ગુલાબના ફૂલ હોય રાતા ચોળ,
ચૂડ કે',
સજણુ નીકળ્યા બજારમાં, પહેરી ઝાંઝરની બેડ!

(૫૯)

ચૂડ કે' છે:

સજણુ તમારી આંખડી, જેમ દક્ષિણ વરસના દાણા,
તમે ગિયા પરદેશમાં, મારી પ્રીતમાં પડ્યા પાણા!
પ્રીતમાં પડ્યા પાણા તે પડ્યા,
અને વાલા સજણુના નયણે મોતી જડ્યા,
વેગણુ રાતડી, દોઢલા દા'ડા,

ચૂડ કે',

સજણુ તમારી આંખડી, જેમ દક્ષિણ વરસના દાણા!

(૬૦)

ચૂડ કે' છે:

સજણુ તમારો સંગ કર્યો, ઈજત આબરુ ખોઈ,
માનવી અમુને મેણા દિયા, હાલવુ ઢેઠું બેઈ!
હાલવુ ઢેઠું બેઈ તે કયારે,
હુલાસી સજણુ હાલિયા જ્યારે,
હાલ્યા ગિયા હુલાસી સાજણા, અમે રિયા રાઈ!
ચૂડ કે',
સજણુ તમારો સંગ કર્યો, ઈજત આબરુ ખોઈ!

જે કવિને તાન છે પણ સમ કચાય નથી, જેમા કેવળ ઉદ્ધમ
 છે, આશ્વાસ નથી, તેનું ઠવિત્વ ઉચ્ચ કાવ્યની શ્રેણીમા સ્થાયી
 રહી શકે નહીં આખરે કચાક એ આપણને પહોંચાડશે એ
 વિશ્વાસે જ આપણે આપણા ચિરમ્બ્યસ્ત સસારની બહાર નીકળીને
 કવિની સાથે યાત્રા કરીએ ડીએ પુષ્પિત પથે થઈને જો એ
 એકાએક એકાદ શૂન્ય ગહવરની ધારે લાવીને આપણને છોડી
 દે તો એ વિશ્વાસઘાતક જ કહેવાય આથી કેઈ કવિનું કાવ્ય
 વાચતી વેળાએ આપણે આ બે પ્રશ્નો પૂછીએ એનેા પૂર્વમેધ
 આપણને બહાર કયા લઈ જાય છે ? એનેા ઉત્તરમેધ કયા
 સિંહદારની સન્મુખ લાવીને આપણને ઉપસ્થિત કરે છે ?

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર

(નવવયા)

Industrial Jewels Ltd

32 Nicol Road Ballard Estate Bombay-1

કાવ્ય

ઉશનસ	૯૪	આનંદ-પ્રીત અને આંસુ
'રાઝ' નવસારની	૯૪	આધાર પણ ગયો
જયન્ત પાંક	૯૫	આજની સવારે
આહમદ મકરાણી	૯૫	ઝંખના
પ્રિયકાન્ત મણિયાર	૯૬	ગીત
કમલ વૈદ્ય	૯૬	ઉજ્જવલ શર્વરી
મકરન્દ દવે	૯૭	ભૂપતભાઈને
યોસેફ મેકવાન	૯૮	રાત આખી
ધીરુ પરીખ	૯૮	આશાવાદી
ભાતુપ્રસાદ પંડ્યા	૧૦૦	દેશ, ઉતાવળ શીદ...?
બટુકરાય પંડ્યા	૧૦૦	અનહદને મારગ...
નગદીશ જોષી	૧૦૧	કયા જનમનાં
હનીફ 'સાહિલ'	૧૦૧	તો એક વાત કહું
મનોજ ખંડેરિયા	૧૦૨	ગઝલ
ધીરુભાઈ મોદી	૧૦૨	આ ભાદ્ર માસ...
ભગવતીકુમાર શર્મા	૧૦૩	મળે
જિતેન્દ્ર કા. વ્યાસ	૧૦૩	એક હોટલમાં
હસમુખ કે. રાવલ	૧૦૪	ગામ હતુંની વાત
રામચંદ્ર બ. પટેલ	૧૦૫	ધણી વર્ણી
ચીમન પુરોહિત	૧૦૬	મુગો કલશોર
શોભન	૧૦૬	કેટલું?
પુષ્કર ચંદરનાકર	૧૦૭	વિભ્રેગથી ચૂડના દુહા
શિવિપન ધાનકી	૧૧૦	અસ્તિત્વ
રાજેશ વ્યાસ	૧૧૦	ગઝલ

ગદ્ય

ધીરુ પરીખ	પૂર્તિ	આડન-ક્ષરાક્ષર કવિ
ઉમાચંકર જોષી	૬૩	ભાવપ્રતીક
નિરંજન ભગત	૯૪	સાફી
ધીરુ પરીખ	પૂર્તિ	નર્મદ

ચિત્રરસુચિ

પૃષ્ઠા પરનું ચિત્ર: મુલરેત તત્ત્વા, કવિ આડન, સ્વ.
ભૂપતરાય વસા, સાફી, કવિ નર્મદાશંકર
લાલશંકર, કવિ નર્મદાશંકરની સહી.

¶ 'કવિલોક' દ્વેમાસિક વર્ષની ૭ ઋતુમાં દર બે માસે—ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ, ઓક્ટોબર ને ડિસેમ્બર માસના અંતમાં પ્રકટ થાય છે. ¶ વાર્ષિક દેશમાં રૂ. ૬, પરદેશમાં રૂ. ૧૦ થા પા. રૂ, અમેરિકામાં રૂ. ૧૫ થા ડૉ. ૨; વિદ્યાર્થીઓ માટે અર્ધવાર્ષિક લવાજમની સગવડ રૂ. ૩; છટક નક્કરો રૂ. ૧. ¶ લેખકોને કૃતિ વિશેના નિર્ણય નહાવા અથવા અસ્વીકૃત કૃતિ પાછી મેળવવા પોતાનું સરનામું ફરેલું તથા પૂરું પોસ્ટલ ગોડેલુંકાર્ટ કેકવર મોકલવા વિનંતિ છે. ¶ કૃતિઓ તથા લવાજમ મોકલવાનાં સ્થળ: 'કવિલોક' C/o સિપિની મિન્ટરી, ૩૮૦ ગિરગામ રોડ, ઠાકુરકાર, મુંબાઈ-૨; યા કુમાર કાર્યાલય સિમિ. દ્વારા, ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ-૧.

તંત્રીઓ: રાજેન્દ્ર સાહ અને બચુભાઈ રાવત
સહયોગ: જયંત પારેખ અને ધીરુભાઈ પરીખ

લવાજમ ભરવાનાં અન્ય સ્થળ
ત્રિપાઠી પ્રા. લિ. મિન્સેસ રફ્રીટ મુંબાઈ ૨

વીનસ સબસ્ક્રિપ્શન એજન્સી
શામસુદ્દીન ૧લે માળે ભાસ્કરભાગી લેન
ગામદેવી મુંબાઈ ૭

એલ. કે. મેધાણી • ૧૪ અમરતલા રફ્રીટ
કલકત્તા ૧

સુદ્રક અને પ્રકાશક: બચુભાઈ રાવત
કુમારમિન્ટરી • ૧૪૫૪ રાયપુર • અમદાવાદ-૧

ઓહન-ફારાફર છવિ

ધીરુ પરીખ

'W. H. Auden will also be an important poet'.

છોકે ઈ. ૧૯૪૧ના જુલાઈ-ઓગસ્ટમાં ફ્રાન્સિસ રકાર્ડે આ લલિતપદ્યશીલ બાપેથી જો કે ત્યારે વ ઓહનના કવિવ્યક્તિ તવનો એક તમક્કો તે પૂરો થઈ ચૂક્યો જ હતો ઈ. ૧૯-૩૯ સુધીનો ઓહનનો એક તમક્કો અને ત્યાર પછીનો બીજો તમક્કો એના કવનને ૨૫૪૨૫૨૨ે આ બે સમયવાધિ મા વહેંચી ને એની પદ્યકાવ્ય વિચારસરણીનો સમ્યક્ પરિચય પામી શકાય આમ તો એનું વ્યક્તિત્વ ચતુર્પાંચ છે: રાજ્યશાસ્ત્રી, માનસશાસ્ત્રી, કવિ અને શિક્ષક એના સમગ્ર કવનનું વિશ્લેષણ કરના આ હરીકત અછતી રહેશે નહિ પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ પછી અને બીજા વિશ્વયુદ્ધ પહેલાના હતાશાના અને હનપ્રજા કાળમાં જે તીખા તરુણોની કવિ મડળી બહાર આવી તેમાં ઓહન એ ખરે એલિયટ પછી અગ્રેજ કાવ્યજગતમાં એનો પ્રણય સવિશેષ આવા વીરન હુ ઓહનનો જન્મ ૧૯૦૭ના ફેબ્રુઆરીની ૨૧મી તારીખે યોર્કશાયરમાં થયેલો એના પિતા તખીબ હતા અને માતા ધર્મનુરાગી નર્મ એણે ગ્રેશામર સ્કૂલ, હાલ્ટ અને ઓહસકર્ડના કાર્પરિટ ચર્ચમાં શિક્ષણ મેળવેલું

ચૌદ વર્ષના ત્યારપ્યપ્રવેશ કાળે એણે પ્રથમ કવિતા રચેલી, એ તરણ કવિ પર ત્યારે હાર્ડીની જખરી અસર એ અસરનો સ્વીકાર કરતા ઓહન લખે છે.

('Hardy') was a good poet, perhaps a great one, but not too good Much as I loved him, even I could see that his diction was often clumsy and forced and that a lot of his poems were plain bad This gave me hope, where a flawless poet might have made me despair'

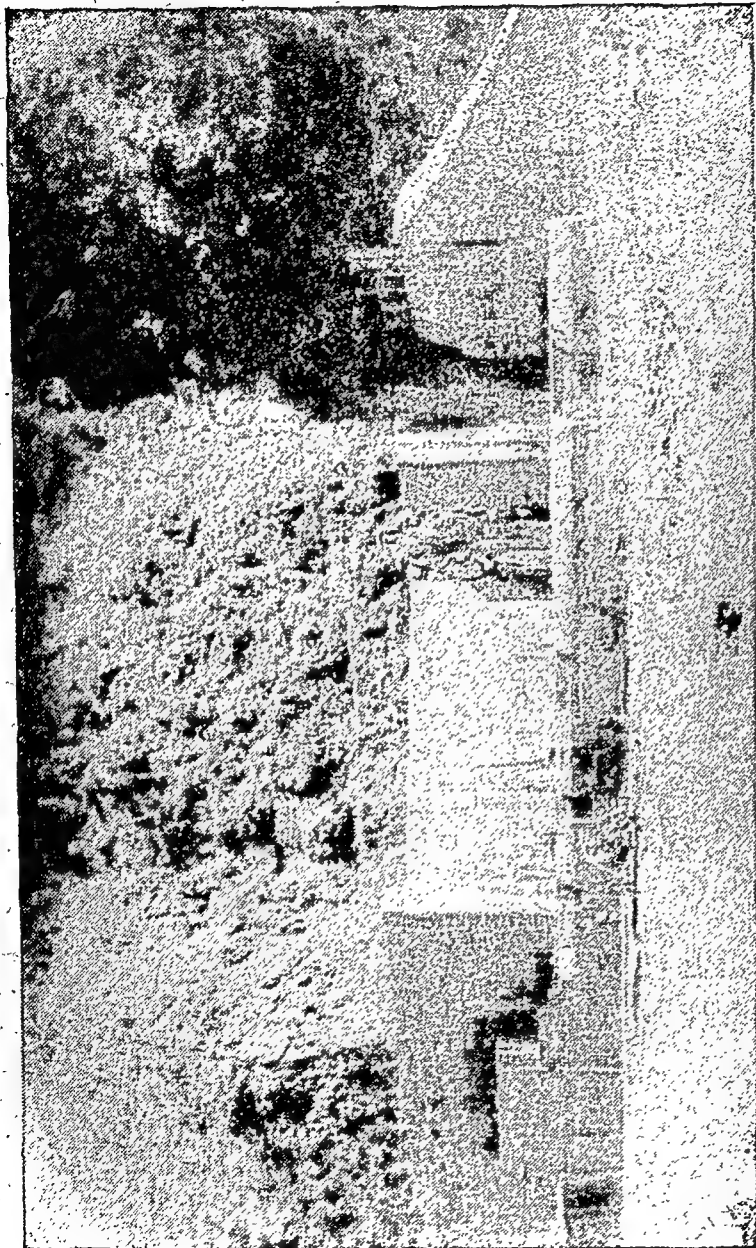
આરજના ઓહનની ખાતી પણ 'clumsy and forced' સાથે તે નવાઈ નહિ, આ ઉપરાંત ઓએસકસ-નની હનરેક વર્ષ પુરાણી કવિતાનો અને નીકટના પુરોગામી એલિયટ તેમજ હાપકિન્સનો પણ એમના ઉપર પ્રભાવ પડેલો પોતાની ચાથીશ વર્ષની ઉમરે પ્રસિદ્ધ કરેલ કાવ્ય

'The Age of Anxiety'માં બેએવુલ્ફના, કયા નથી એઈ શકાતા ?

ત્રેવીસ વર્ષની ઉમરે એ માધર્મની સાળામાં શિક્ષણ કાર્ય કરતા ૨૮ વર્ષની ઉમરે સુધી એમણે આ કાર્ય કર્યું ત્યારે એમના પર પ્રથમ માર્ક્સના રાજ્યશાસ્ત્રની અને પછી ફૌઈડના માનસશાસ્ત્રની પ્રગાઢ અસર પડેલી પરિણામે ઉદ્ગમવાદી કામેરી પાખના કવિ મણ્યાયા લગભગ ઓગણ ત્રીસની ઉમરે એમણે દ્વિત્વ કપનીમાં લખવાનું કામ કર્યું ૩૦ વર્ષની ઉમરે રપેનના આતંગવિગ્રહમાં લાગ લીધો અને ત્યાં 'Stretcher bearer' બન્યા. એવો ઉલ્લેખ છે એ વખતે એમણે પોતાનું પ્રસિદ્ધ કાવ્ય 'Spain' લખેલું આ કૃતિ માટે એમને કવિતા માટેના 'કિંગ મેડલ' પણ મળેલો, 'The Poet's Tongue' અને 'Memorable Speech'નું સહ-સપાદન તથા ઈ ૧૯૩૮માં 'Oxford Book of Light Verse' એકલે હાથે સપાદન કરેલું (રૉનર્ટ ગ્રે-અ જેવા તો એમ પણ માનતા કે ઓહનની સાચી સર્જકતા તે આ નર્મજરી કવિતામાં જ છે) નોંધેલ પારિતોષિ પ્રાપ્ત કરનાર જર્મન સાહિત્યકાર ટૉમસ માનની પુર્વ અમેરિકા સાથે એમણે લગન કરેલું છેવટે ઈ ૧૯૪૬માં એએ અમેરિકાનું નાગરિકત્વ પ્રાપ્ત કરી ત્યાં સ્થિર થયા. આ પર દેશમાં પણ પોતાને તે સ્વ દેશ નેટલી જ હૃદ મળતીત એમ એમનું કહેવું હોવા છતાં, એમની કવિતા માટે હમેશ ત્રેરક રહેલી ઇઝૉડની ભૂમિથી એ દૂર જતા એમાં જન્મ આપેલી હતી ઇઝૉડને પ્રભાવ પોતાના પર રહે છે તે તોએમણે 'New Year Letter'ની નીચેની પંક્તિ એમાં પ્રગટ કર્યો છે :

'England to me is my own tongue
And what I did when I was young
If now, two aliens in New York,
We meet, Elizabeth and talk
Of friends who suffer in the torn
Old Europe where we both were born,
What this refutes or that confirms,
I can but think and talk in terms
Of images that I have seen,
And England tells me what we mean'

(અનુસધાન ૫૪૩ ૧૦૬)

Giri-Bata Project Barrage at Mahat under construction from Right-Bank 1972

R. J. SHAH & CO. LTD. ENGINEERS & CONTRACTORS

Registered Office: 98, Surat Street, Bombay-9 (India)

કિટુંબ

સ્વસ્થ અને સુખમય જીવન માટે

નિર્ધોજન

વધુ વિગત માટે નજીકના પરિવાર કલ્યાણ કન્ફર્ન્સ સપ્કે સાધા

ગુજરાતી કવિતાનું ઋતુપત્ર • હેમંત ૨૦૩૦

કવિતોક

નવેમ્બર-ડિસેમ્બર ૧૯૭૩ • પૃષ્ઠ ૯૬

કેશ-સંભારણ
લીનોકટ
કોહિલા

સાફે

નિરજન ભગત

(મતાકથી ચાલુ)

સાફેનો સમય મનુષ્યજાતિના ઇતિહાસ માં મહાન બૌદ્ધિક વિકાસનો સમય હતો. પશ્ચિમની સરકૂતિના જન્મનો સમય હતો. સાફેના જન્મના અંક સમય પૂર્વે જ અથેનાઈના ડ્રાકો (Draco)એ વણ લખ્યા ધારાઓને રચાને વરિથિત ધારા ઓના પ્રથમુ સર્જન કર્યું હતું, અને એથી શ્રામતવર્ગના વર્ચસ્વનો અત આઘ્યો હતો. નાફેનો સમકાલીન સોલેન (Solon) અથેનાઈની ભાવિ મહાનતાનો સર્વ પ્રથમ સર્ગક હતો. અન્ય સમકાલીનોમાં મિલેટુસ (Miletus)નો થાલેસ (Thales) ગ્રીક ફિલસૂફીનો પિતા અને જૂમિતિતથા ખગોળના વિદ્યાનોનો આદિ પ્રણેતા હતો. થાલેસનો મિત્ર આનાક્સિમાન્ડોસ (Anaximandros) આદિ ઉત્ક્રાંતિશાસ્ત્રીઓ અને એલે જન્મતો નક્રશા રચકનો સર્વ પ્રથમ પ્રયત્ન કર્યો હતો. સર્વ પ્રથમ વૈદ્ય ક્રોટોન (Croton)ના દેમોક્રીડીસ (Democedes)નો અને રહસ્યવાદી છતાં પ્રસિદ્ધ પદાર્થવિદ્યાની સામિયસના પીથાગોરસ (Pythagoras)નો જન્મ સાફેના જીવનકાળમાં થયો હતો.

સાફેનો સમય ગ્રીક જગતમાં મહાન રાજકીય અને સામાજિક પરિવર્તનોનો સમય હતો. હોમેરોસના સમયમાં ગ્રીક રાજ્યોમાં રાજશાહી હતી. સાફેના જન્મ સમયે રાજશાહીને રચાને શ્રીમતશાહીની પ્રતિષ્ઠા હતી. સાફેના જીવનકાળમાં શ્રીમતોના વર્ચસ્વને રચાને પ્રખરો જન્મ

૧૧૪] કવિશ્રી નવે ડિસે. ૧૯૭૩

ત્રિયકાન્ત મણિયાર

ગીત

તને એક પૂંપરા* હુવે
કેડમાં જાણે કાનજી તેડયો કેઈ જશે દા તુજમ જુએ!
બસ બરાબર નવમે માસે
જાય ભરાઈ કેઈ તુ આજે
અ ભ જોળગી આવતુ કેઈ મીકુ મીકુ મલકે રૂવે!
ખાતા ખારેક ટોપગ નયો
દરિયા જેઉ દૂધના ભયો
આખમાં રાખી ઘોડિયુ એનુ ભરવા પાણી જાય તુ કુવે!
ભર બપોરે હાલાવાલા
નિજનાને શા હાલાવાલા
રોષનો સૂરજ તતડે ત્યાં તે ચહેગમાંથી આત્ની ચૂવે!
જોબરા થાતા પાલવ હેડા
જાય છે હેડેતા નાકના સેડા
અડધા અધિક થાય ગુલાબી ફૂલને પોચા બેડાલથી લૂવે!
દીવડા ફર્યા દેખવા એને
કાજલ આજુ નાનકા નેને
કુનિયા આખી દીધ હપૂરી જગતી એની સોડમાં સૂવે!
* દીન્દો

શિલ્પિનું થાનકી

વિપ્રલમ્ભ

વેળા ધૂટાય બો કાજળ સમી—
આજ યજુ વચ્ચે શેડે વાદળ સમી
વિપ્રલમ્ભે સંસ્મરણનો સાથ હો—
તો શતાબ્દી ક્ષિપ્ર વીતે પણ સમી

ચેન પડતું નથી

હિતર્યો આચાર, ચેન પડતું નથી.
રાતની પિયાલી પડી કોઠે, અંધાર ભરી પીધો
ને લેશ ઘેન ચડતું નથી.
કોરોધાકોર ખારોપાટ પડ્યો સામે
એમાં જળના બિંદુને ક્યાંક ખોયું,
સૂકીભઠ ધરણીના એકાદા રોમે
કોઈ લીલા તરણાને નથી જોયું,
ગમતાંથી છલકાતાં નેણની શી વાત?
હવે અણગમતું નજરું ને નડતું નથી.
એકલો રહું ને નહીં અડકે વસંત
જાણે રાનમાં રહેલ કોઈ દંડ,
સૂરજનું સાંજ ને સવાર અહીં
આથમતું ઊગતું જણાય સાવ જૂડું.
કાચલામાં સંતાઈ, દેવાને દાવ
ખૂબ તલખું છું, કોઈ થે પકડતું નથી.

ડાહ્યાભાઈ પટેલ 'માસૂમ'

પ્લેટફોર્મની શેડના અજવાળામાં
ખેઠો ખેઠો હું કંઈક વિચારું છું.
બધી જ ગાડીઓ ઊપડી ગઈ છે,
કદાચ આજે હવે કોઈ ગાડી આવશે નહીં.
શેડના સળગતા ખે બટખો વચ્ચેની
તમસ છાયા જેવો હું
મૃત્યુને ઓળખવા તો મથું છું.
પણ મૃત્યુ
મને ઓળખવા મથશે ત્યારે...
હું બહુ ભોળો માણસ છું.
મને ગાડીની જેમ ચીસ પાડીને
ઊપડતાં
ન આવડયું...

સહકાર હતો એવા ગેરબંધારણીય લોક-
નાયકોનું વર્ચસ્વ હતું. આ લોકનાયકોનું જ-
મને પ્રોત્સાહન હતું એવી પ્રત્યક્ષ પદ્ધતી
શ્રીમંતોનો અને એમના રાજકીય તથા ધા-
ર્મિક અધિકારોનો પ્રતિકાર કર્યો હતો અને
પરિણામે લોકશાહીનો જન્મ થયો હતો.
આ રાજકીય અને સામાજિક પરિવર્તનો
અનેક ગ્રીક કવિઓની કવિતાની પ્રેરણા
હતી. શું કવિ કે શું અ કવિ, સમાજનો કોઈ
પણ સભ્ય ત્યારે રાજકારણ, સક્રિય રાજ-
કારણથી અલિપ્ત રહ્યો ન હતો; અલિપ્ત
રહેવું હોય તો પણ રહી શકે એમ ન હતું.
અથેનાઈમાં સોલોને આંતરવિગ્રહ સમયે
જે નાગરિક આ કે તે, બેમાંથી એકે પક્ષે
સક્રિય ન હોય તેને મનાધિકારથી વંચિત
કર્યો હતો. સાફોને પણ, આગળ જોયું તેમ,
આ પરિવર્તનોમાં મંડોવાવાનું થયું હતું.
સાફો એયોલિયન (Aeolian) જાતિની
સભ્ય હતી. આ જાતિના સભ્યોમાં, અન્ય
જાતિઓ-ઈઓનિયન (Ionian) અને
દોરિયન (Dorian) જાતિઓ-માં ન હતું
તેવું, રાજકારણ આદિનું એક પ્રબલ અંગત
ભાવ અને સ્વાતુલ્ય રૂપે સ્થાન હતું. વળી
સાફો તો મિનિલેનેમાં જન્મું વર્ચસ્વ હતું
એવા એક શ્રીમંત કુટુંબની પણ સભ્ય હતી
એથી એને તો પ્રથમ પિહર્માં અને પછી
સિફોલિયામાં એમ બે વાર દેશવટાનો અ-
નુભવ પણ થયો હતો. પણ સાફોને રાજ-
કારણમાં કોઈ સક્રિય રસ ન હતો. અને
કદાચ હોય તો પણ એણે રાજકારણ વિશે
એક પણ કાવ્ય રચ્યું નથી.

સાફોના સમયમાં ગ્રીક સંસ્કૃતિના વિ-
કાસમાં માતૃભૂમિ ગ્રીસના નાગરિકોનું નહીં
પણ દૂરના સંસ્થાનોના, સમુદ્રતટ પરનાં

નગરોના અને ટાપુઓના, પશ્ચિમમાં ઈ
ઓનિઆના અને પૂર્વમાં ઐગિનાના ટાપુ
ઓના નાગરિકો મુખ્યત્વે વિજ્ઞાનીઓ અને
દિવસો નું અર્પણ હતું ઈ સ પૂર્વેની
દમી સદીમાં બીઓશીઆ (Boeotia)
ના મર્યાદામાં બીઓએ લેરમસમાં સદાને
નિવાસ કર્યો હતો. સારો આગ્રાયમ સમુદા
એક મુખ્ય ટાપુ લેરમસની નાજીક હતી
અને એનું એને રાજાસાથે જ ગૌરવ હતું
હેમેરોસના ઓડીસિઆ (Odessa)માં
પણ લેરમસને 'સુપ્રતિષ્ઠિત લેરમસ રૂપે
ઉત્તરેખ મયો હતો. સાફોના સમયમાં તો
એશિયા માઈનરમાં લેરમસના નાગરિકોનું
ગ્રીક પ્રજાના અગ્રણીઓ લેખે માનમયું
રચાત હતું. સાફોના જન્મ સમયે લેરમસની
સમૃદ્ધિની પરાકાષ્ઠા હતી. રખાઈના શ્રીમતો
મુખ્યત્વે યોદ્ધાઓ હતા. અથેનાઈના શ્રી
મતો મુખ્યત્વે કૃષિકારો અથવા મોટા જ
મીનદારો હતા. જ્યારે લેરમસના શ્રીમતો
દીર્ઘ દષ્ટિના આતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારીઓ
હતા. એમના ટાપુના પ્રદેશ પારના દૂર દૂરના
જગતમાં એમને રાજાસાથે જ રસ હતો.

સાફોના સમયમાં ગ્રીક જગતમાં સા
મા ન પુરુષોની દૈર્ઘ્યમાં સ્ત્રીઓએ અબળા
કરિન્ય, સિકેલિયા, સિરાકુસાઈ આદિ
પ્રદેશોના સમાજમાં સ્ત્રીઓનું મર્યાદિત
રચાત હતું. 'પ્રતિષ્ઠિત સત્રારીઓ'
સ્ત્રીઓના આવાસ—ગીનાઈકાનિતિસ
(gynaikeonitis)માં સીમિત હતી.
ગ્રીક સામ્રાજ્યમાં સ્ત્રીઓ કુશલશ
પરના રંગ ચિત્રોની રચના જેવા તથા
અથેનાઈની કન્યાઓ પ્રત્યેક ચાર વર્ષે
આથેને દેવીના ઉત્સવ પાનાથિનાયા (Pa
nathenaia) પ્રમંથે આથેને પાથેનોસ

૧૧૬ કવિશ્લોક નવે -ડિસે. ૧૯૭૩

ચંદ્રકાન્ત શેઠ

આજે સવારે રાત !

આજ સવારે સાજા !

સૂર્ય જાણે કયાક ગાયબ પૂરના ચઢતા પ્રવાહે,
ને નદીના કાપમાં

ખૂપી ગયેલો કાળ તે લાચાર !

એક ઢોડી ઘાટ પર તે કયા ગઈ?

કયા ગયો મારો કિન્નરો,

—જે હતો સામે અને મારે જલુ થે બ્યા હતું !

આજ મારા હાથમાંથી હાથ જાણે વહી ગયા,

હું જ જાણે વહી ગયો છું કયાં આ અધારમાં,

આખા અધાર,

મારા શ્વાસમાં અધાર,

મારા શબ્દમાં ભીની હવા અધારની જાણે ભરી !

ચોતરફ—આ આલમાં, અવકાશમાં ને માનવીના
શ્વાસમાં

અધારને વ્યાપી વહ્યો શો કાપ !

મારૂં આગિયા જેલુ ઝળકતું કાલ્ય

એની હામ શી ?—અધારને એ ખસવે !

હરપલે લાગે મને

હું છોતરું છું કયાંક કાલમાં છોડે !

પૂગના જલની દીવાલો ચોતરફ ગ્રીચી ચઢે !

ને કોક બિન્દુ શો સૂગ

તે શ્વાસ સાથે ગલ્તમાં છોડે સરીને ખૂંચતો !

અધારમાં આધારહીનો હું ભને ને

તકલીલ ને મોકળા બે શ્વાસ માટે તરફડીને ખૂંચતો,

સૂર્ય બચવાની મને આશા નથી .

આજે સવારે ગત પડવામાં કરી બાધા નથી ..

ગઈ કાલ સુધી આખ જ જન્માવતી'તી સૂર્યને

એ આખમાં આજે બન્ધુ કે બળ નથી,

કંઈપણની આજ સાલુ કોઈ જાણે કળ નથી

આજ સવારે રાત !

ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા

આપી હીધું.....

સંકેલી લે દિન. તિમિર શા ભેરને સ્કંધ હાથ
મૂકી, પાંખે હલમકી ઊઠે આખું અંકાશ તેમ
એડી મારી ગટ ઉલૂકને અશ્વપેરે પલ્લાણી,
સોરી નાખે તન પવનનું કેતકીપત્ર એવું
માથે રાણી ધ્વજ સમ, નિસાસાનું સંગીત રેલી,
વાંકિચૂકો પથ ખીણ અને ટેકરીનો લઈને,
ગામે ગામે પરબ પડુ કૈ પીડની બાંધી આપી
મારે દૂરે બહુ દિન પછી દુઃખસમ્રાટ આવ્યા!
'આવો આવો!' ઊંચડું હેલ્યાં એ જ સામેથી દેડી
ભેટયા હું જે સતત વહેતો સાર તે માનનો લે
દેડી. હીધો! ખરજટ હથેળી કપોલે અડાડી
અર્ધો એણે વિભવ મુજને અમ્મનો શો અખૂટ!
તોડી પાડી લઘુક સુખનું સાંકડું સ્વપ્ન મારું
આપી હીધું અઠળક મને વેદના વિશ્વ સારું!

મનહર ચરાડવા

ગઝલ

રે, ખૂલવું છે એ જ ના ખૂલી શકું!
રે, ખૂલવું છે ત્યાં જ ના ખૂલી શકું!
મારી દિશા ફૂલે ગઈ ધુમ્મસ મહો;
ને એટલે ક્યાં ગાડ પર ખૂલી શકું?
જોઈ શકું આ ઝંખનાનું મૂળ; જ્યાં—
સંધુ ય મેલી મોજથી ફૂલી શકું!
બળતી નજરમાં પર્ણ ના એકે મળે;
કે એ ય હું જંગલ ગણી ફૂલી શકું!

(Athena Parthenos)ની પ્રતિમા
માટે પેપ્લોસ (Peplos)નું ભરતગૂંથણ
જેવા ગૃહવ્યવસાયોમાં પ્રવૃત્ત હતી દેહેનેને
પણ તોધામાં સોનાની શાળ અને સૂતર
સાચવવા માટે રૂપાની ઢાપ આપવામાં
આવી હતી. અથેનાઈમાં સોલોને અને
કરિન્ધમાં પરિઆન્દ્રોસે (Periandros)
નવાધારાઓ રચીને સ્વાતંત્ર્યનું નિયંત્રણ
કર્ચું હતું. કન્યાદાનને ગેરકાનૂની દંસચું હતું.
કન્યાદાન લેખે સ્ત્રીને માત્ર ત્રણ વસ્ત્રોનો
જ અધિકાર હતો. ગ્રીક જગતમાં અન્યત્ર
સ્ત્રીઓનું જે આ સ્થાન હતું એની સર-
ખામણીમાં લેક્ષમસના સમાજમાં સ્ત્રીઓનું
સ્થાન માન, આદર અને ગૌરવલયું હતું,
મહિમા અને મહત્ત્વનું સ્થાન હતું. સ-
માજમાં સ્ત્રીનું હરવુંફરવું, હળવુંમળવું સ-
હજ સરલ હતું સૌંદર્યની, દેહસૌંદર્યની
સાધના અને પૂજા હતી. એથી સ્ત્રીઓમાં
સ્વમાન હતું, સ્વતંત્રતા હતી. વળી, સાફે
શ્રીમંત કુટુંબની સભ્ય હતી અને કવિ હતી.
એથી લેક્ષમસના સમાજમાં સાફે સામા-
જિક અને બૌદ્ધિક દષ્ટિએ પુરુષસમાવડી
હતી.

સાફેનાં માતા-પિતા યુવાન, સુંદર
અને સમૃદ્ધ, અતિસમૃદ્ધ હતાં. એમનું
દાંપત્ય શાંત, મધુર અને સંવાદી હતું.
ઘરમાં સુખ-વેલવનું વાતાવરણ હતું અને
ઘરની આસપાસ ચોમેર પ્રકૃતિનું સૌંદર્ય
હતું. સાફે જ્યેષ્ઠ સંતાન અને એકની
એક પુત્રી હતી. એને ત્રણ નાના
ભાઈઓ હતા અને એમની પર એનું
વર્ચસ્વ હતું. માતા-પિતાનો આગ્રાઓ અને
આદેશો-ઉપદેશો આપવાનો સ્વભાવ નહોતો.
સાફેને કુટુંબમાં આમ સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા

કવિશોક • નવે-ડિસે. ૧૯૭૩ [૧૧૭

હતી શૈશવથી જ એનું સમગ્ર, સમૃદ્ધ અને સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ હતું એનો ઓર મિશ્રજ હતો. હવે પછી ભેદરૂપિય તેમ સા ફોમા અદ્દલુત હાસ્યની શક્તિ હતી, પ્રકૃતિ પ્રત્યે, સવિરોધ આમ પ્રદેશની વસંતતનુની પ્રકૃતિ પ્રત્યે અસાધારણ પ્રેમ હતો.

પ્રાચીન ગ્રીસમાં ખાનગી શળાઓમાં અદાર વર્તની વય લગી વિદ્યાર્થીઓને જે પરપરાગત પ્રચલિત શિક્ષણ આપવામાં આવતું હતું એની પ્રત્યે સાફેને સ્વાભાવિક જ અણગમો હતો. પશુ એને સાહિત્ય, સંગીત અને નૃત્ય પ્રત્યે અપાર પ્રેમ હતો. હોમેરસની કવિતાનો ને સવિશેષ તો અર્ધ માનની, અધર્દેવી દેવની પુત્રી અને યુ હતું કારણ એની હેલેનેના એના શિશુચિત્ત પર પ્રભાવ પ્રભાવ હતો. ફિસોરવયમાં જ એણે કાવ્યો રચવાનો આરંભ કર્યો હતો. સાફેના જન્મના અઠ્ઠપ સમય પૂર્વે જ પ્રસિદ્ધ પ્રાચીન ગ્રીક સંગીતકાર અને કવિ તેર્પાન્દ્રોસ (Terpandros) એરેસસની નિકટના અન્તિસા (Antissa) નગરમાં વસ્યો હતો અને મૃત્યુ પામ્યો હતો. હેબ્રુસ (Hebrus)ના મુખ્યમાથા પ્રસિદ્ધ પૌ શાષ્ટિક ગ્રીક સંગીતકાર અને કવિ ઓર્ફ્યોસ (Orpheos)નું શિર અને વાદ્ય સ્ત્રેનસમાં સાવવામાં આવ્યા હતા એની પુરાણકથા ત્યારે પ્રચલિત હતી સૈદ્ધર્થપ્રેમી ગ્રીક પ્રજામાં નૃત્યનો એક વિશિષ્ટ અને વિરલ આદર્શ હતો. નૃત્ય એ દેહની, દેહના અંગોપાંગોની કળા તો હતી જ પશુ એ માત્ર રથૂલ કે ભૌતિક કળા ન હતી એ સૂક્ષ્મ ને આધ્યાત્મિક કળા હતી મનુષ્યના દેહ દેહના અંગોસંગો દ્વારા મનુષ્યના ચિત્તનું, મન હૃદય-ધુલ્લિનું પ્રગટી

૧૧૮] કવિશ્રીક નવે-ડિસે ૧૯૭૩

ધીરુ પરીખ

ચાહિયા

મંચાઈ

- ખેડુ મે તો બધુ તેથાનું કમીને હવે મૂસી દીધુ
હળ ખેડી પાડયા ચાસ
કોઠાની દીવાલોના તમિષ્ઠમાં
ભોંચાતા જ ખીજ તેન
મૂમિ કેંગ ભીના ભીના અધારમાં વેરી દીવા-
- નાડિયા કેવળ એ કે ખાનુ બદલ યુ
મેઠ ટેખાય જરૂર એનું,
ભીતર કેળીને રા જે આખ મામે
હૃદય યો હગખ આ ડોલો ગદા તેનુ
ઝ પના કે ગદા ગુપ્ત વાસ જેનુ
આપ દીધુ આપી દીધુ આન મુખ કેડું !
- ચાહિયા જ્ઞાન મે તો રામાથી
પ્રગટયુ ન હોય
તેવા
મેતી મૂખ્યા ફૂડા—
- ખેડુ સાપી દીધા તને હવે
ગંગાપાને કાજ
- ચાહિયા ફગજ માનીને હવે
અડીખમ ભીમે અહીં
વાણે એક વેડફાયે નહીં
એમ ગેલજ,
- મેક માટ કામ પૂર થયુ
તાગ કામનો તો હવે
આગલ જ થાય
- ચાહિયા જાવ,
હવે ફિકર ન કરો તમે
વરસો વરસ
અને
વખતોનાખત જે

હોગી હોગી પાકું થૈ છલકાય
કશાયની રૂપકાવિણ
મારા થકી તેનાં સદા રમોપાં કરાય.

રમુતિસંવેદન

આપી દીધું વચન મૈં...
આંખ સામે કેંક તો ઘૂંટાયા દાણા
કેંક ચગદાયા
ખાકી રદ્દા સલામત જેટલા કેં
ચાલો
તેટલું તો ફા'ચા...
થાય કશું :
વરસોવરસ
અને
વખતોતવખ
આમ મૂંઝુંમૂંઝું ટોચાપાણું
કે
પછી આ
ઝાઝા રદ્દા
તે કરતાં
થોડા ગયા તેનું મૂક જોયાપણું ?
ખેર,
એ તો થવાનું તે થયું
સતોષ માનીને હોભો—
રહેવાનું તે રહ્યું!
પણ
આણું કાળ એવો આવ્યો
ખેડુએ જે ઓરું બધું ગયું બળી
આલ સામે તાકી તાકી હોભો
કરગર્યો તો યે
ઉપરથી દયા જરી નવ રહી હળી...
ધરામહોં રાપેલી જે આશ
હવે કયમ રહે ફળી ?
નિરાશાનો મોલ લાણી
નેણુ મહોં લરી
ખેડુ આ તો

કરણ થાય છે. એથી નૃત્ય એ મનુષ્યની
આંતરિક પ્રક્રિયાના બાહ્ય પ્રગટીકરણની
કળા પણ હતી. સૌંદર્યપ્રેમી ગ્રીક પ્રજાના
બહેર ઉત્સવોમાં, ધાર્મિક, વિધિ-પૂજનોમાં,
સમારંભોમાં અને ખાનગી મિલનોમાં નૃત્ય-
નું મહત્ત્વનું સ્થાન હતું. વળી લેસ્થસમાં
તો, આગળ જોયું તેમ, સૌંદર્યની સાધના
અને પૂજન હતી. સૌંદર્યની સ્પર્ધા પણ હતી.
કિશોર વયમાં જ સાફેએ સંગીત અને
નૃત્યની કળાઓની સાધના અને સિદ્ધિનો
આરંભ કર્યો હતો. સંગીતની કળામાં,
આગળ જોયું તેમ, સાફેની અસાધારણ સિદ્ધિ
હતી. આલ્કાયસે એક કાવ્યમાં એનો ઋજુ,
હાસ્યપૂર્ણ અવાજ હતો એવો ઉલ્લેખ કર્યો
છે. નૃત્યની કળામાં પણ એની એવી જ
અસાધારણ સિદ્ધિ હતી. એથી એને અને
એની શિષ્યાઓને બહેર ધાર્મિક વિધિ
પ્રસંગે અને લગ્ન પ્રસંગે ગીત-સંગીત-નૃત્ય
માટે આમંત્રણ આપવામાં આવતું હતું.
શૈશવમાં પણ કુટુંબમાં અતિથિઓ સમક્ષ
સમારંભો-સીમ્પોસિયા (symposia)—
માં એને એની ગીત-સંગીત-નૃત્યની કળાઓ
પ્રગટ કરવાનું પ્રોત્સાહન પ્રાપ્ત થયું હતું.

સાફેમાં ઉત્તમ રસિકતા હતી, સુરુચિ
હતી. ઈઓનિયન દેશનનું એને ભારે આ-
કર્ષણ હતું. વૈભવ વિલાસ પ્રત્યે એને ઈ-
ઓનિયન પ્રકારનો પ્રેમ હતો. અંગ પર
રંગખેરંગી વસ્ત્રો, આર્દ્ર લિનનનું ટચુનિક,
વસ્ત્રપરિધાનમાં અતિરેક, વસ્ત્ર ધારણ ક-
સ્વામાં કુશળતા, પગમાં ઊંચી એડીના
સ્લિપર્સ, મુખ પર રંગરાગ, પોપચાં પર
લીલું ટ્રાઉઝર, કેશમાં સુગંધિત તેલ. સર્વત્ર
અત્તર-સાફેના શૃંગારમાં રસિકતા અને
મંથમનું એક સાથે દર્શન થતું હતું. શુભાખ

એનું પ્રિય કૃષ્ણ હતું એના કેશ શ્યામ હતા.
 એને આઠા સોનેરી જોતો કેશ પ્રિય હતા
 જના કેશનું અપરિવર્તન કરવાની ક્ષિયા હારા
 એણે કદી સ્મરુચિનો, મયમનો ભગ્ન કર્યો
 ન હતો, રસિકતાનો દ્રોહ કર્યો ન હતો
 ચક્રચકિત ધાતુની સુન્દર ચક્રતીનો એનો
 હાથઅરીસો હાથાને રથાને આજોદિતેષની
 નાનકડી મૂર્તિથી નુશોભિત હતો લેરનસમા
 દિઓનીસસ (Dionysus)નો ગ્રોક જ
 તતમા અન્નત્ર હતો એથી વિશેષ મહિમા
 હતો જતા સાફોને અતિ મદ્યપાન પ્રત્યે
 અણુમો હતો એના કાવ્યોમા મદ્યનો,
 મદ્યપાનનો ભાગ્યે જ ઉદ્દેશ્ય થયો છે

સાફોનું સૌંદર્ય દેહનું નહીં, પણ હૃદય
 મનનું સૌંદર્ય, બુદ્ધિનું સૌંદર્ય હતું એનું
 વ્યક્તિત્વ, એનું રિમત, એનું હલનચલન
 મોહક હતું એની ગતિ, એની અચલગિ,
 એની જટા સુંદર હતી એના હાથ સુદર
 હતા એની નાની આંખોમા બહુ હતું
 એની આંખો ચચમ, તરલ તેજસ્વી
 હતી પણ એનું મો બહુ પહોળું હતું અને
 એનું નાક બહુ લાંબુ હતું એના કેશ
 બગ્ગટ, બડા અને શ્યામ હતા એનો
 દેહ નાનો, નીચો હતો એની માતા, મુત્રી,
 એના ભાઈઓ-સોનો દેહ ભિયો હતો,
 સુન્દર હતો એક પોતે જ કદમા સામાન્ય
 હતી, સાધારણ હતી સાફો એના કદથી,
 એની આકૃતિથી સખાન હતી, અતિ
 સખાન હતી પોતે લગભગ કદથી છે
 એવી એની સતત અને તીવ્ર સલાનત્ય
 હતી સૌંદર્યના દેશમા, સૌંદર્યપૂર્ણના યુગમા
 પોતે વિરૂપ છે એ વાતની એને અસહ્ય
 વેદના હતી પોતાની આ અપૂર્ણતાના
 વિચારથી એ વિશ્વમ્ધ અને વિન્નય હતી

૧૨૦] કવિશોક નવે ડિસે. ૧૯૭૩

ભેતગથી ઘર
 પાડો
 ઘગથી એ સીમ
 અને ગામ ઠાડી
 દૂર દૂર ગદ્દો સરી
 હ... ૨ ૨ ગદ્દો નરી .

સંબોધન

ભિયો ગડે ભિયો ગડે
 ગાડાવાળા ભાઈ!
 જરી તા ! બળત
 (કહેનાય એ તો
 બાકી તો છે હડકાની
 નરી અમગધ) ને
 રોકી રાખ રોકી ગાખ...
 અરે,
 તુ તો સાલળે ના
 જાણે તારે ગામ સાથે તૂટી છે સગાઈ.
 ભિયો રહે ભિયો રહે
 ગાડાવાળા ભાઈ!
 નાની એવી ખાટલી
 ને ઓઘગળી માટલી
 વળી બૂના ઠાંચળામા
 ફુકાળિયા ઘરનો ભરીને અમખાખ,
 તારા મારા સબધને જૂલો જઈ
 નહિ જના
 તારા બધા સમાગને લઈ
 મને
 એકલાને શાને અહીં છોડી દઈ
 ચાલ્યો તુ
 ઓ, ચાલ્યો તુ, આ
 ગાડવાળા ભાઈ!
 પાછો વળ પાછો વળ
 ઉઠાડ્યા મેં ઘણા ય ને
 ખુદ તો જીડી ના શકું

લગાડયાં મેં વણાંયને
ખુદ તો લાગી ના શકું;
હિભો કર્યો તે જ મને
તું જ પાછો છોડી
હવે ચાલ્યો ?

મને—

કેવળ આ લાચારીના આકારને—

સાથે લેવા જેટલી તું

કરશે ભલાઈ ?

એહ, પણ કહું કોને ?

હ...ર હ...ર હ...ર હ...ર

કેરી કેરી વાદળીમાં

તું તો છેક ગયો જ્યાં સમાઈ,

એ, ગાડાવાળા ભાઈ!

સ્વગતોક્તિ

ચલો, મારા પગ!

હિભા રે'શા ખાલી અહીં ક્યાં લગ!

ચારેકોર ધરતી આ તરફે જો

દુધલરી ફૂંડાં કેરી વસતી બધી. ય તે

કોણ જાણે કિયે પથ મરડે જો!

વંધ્યા કેરી કૂખ સમા

કેરાકટ આલલામાં

ચડી આવી'તી કંઈક વાદળી ખે-ચાર

માવડું મૂકીને પાછી

એ ય તે કેં ચાલી ગઈ:

એટલામાં કાય આ શી

ભીતર બહાર બધી ખરડે જો!

ચલો, મારા પગ!

હિભા રે'શા ખાલી અહીં ક્યાં લગ!

લીલાનું તો નામ નહિ

મૂકુંય તે તરણું ક્યાં દિસે!

વેરાનના ચારેબાજુ

ઢગના છે ઢગ.

ચલો, મારા પગ!

પોતાની આ મર્યાદાના જ્ઞાનથી એ સ્વા-
ભાવિક જ સલજજ અને સંકાયશીલ
હતી. એક સ્ત્રી તરીકે પોતાને ઇષ્ટ એવો
પોતાનો દેહ ન હતો. તો કોઈ પણ સ્ત્રીને
ઇષ્ટ હોય એથી અનેક ગણી વિશેષ પોતાની
બુદ્ધિ હતી એ વાતથી એ ઓછી સભાન
ન હતી. પોતાની પ્રતિભાની એને પૂર્ણ
પ્રતીતિ હતી. કોઈ પણ સ્થિતિમાં પોતે
સ્વસ્થ હોય છે, કોઈ પણ પ્રશ્નનો પોતે
ઉત્તર આપી શકે છે, પોતાનું માનસ
સ્ત્રૈણ નથી, પોતે એક પૌરુષી સ્ત્રી છે
એનું એને માત્ર ગૌરવ જ ન હતું, એનો
એને ગર્વ પણ હતો. એના દેહને કારણે
એનામાં આત્મજ્ઞાન હતું, તો એની બુદ્ધિને
કારણે એનામાં આત્મશ્રદ્ધા હતી, સ્ત્રી કે
પુરુષમાં વિરલ એવી એની સૂઝસમજને
કારણે એનામાં આત્મવિશ્વાસ હતો. એના
દેહને કારણે, હવે પછી નેઈશું તેમ, અન્ય
સ્ત્રીઓને પોતાનું આકર્ષણ થાય એની એને
તીવ્ર ઇચ્છા હતી. તો એની બુદ્ધિને કારણે
એને પુરુષનું આકર્ષણ થાય એ શક્ય ન
હતું. તો પછી એણે લગ્ન કેમ કર્યું? એવો
પ્રશ્ન પૂછી શકાય. પણ હવે પછી કંઈક
વિગતે નેઈશું તેમ સાફેને કોઈ એક
પુરુષનું આકર્ષણ થયું હતું એથી એણે એ
પુરુષની સાથે લગ્ન કર્યું હતું એવો ઉત્તર
નહોં આપી શકાય.

સાફેને એની શિક્ષણસંસ્થાની અનેક
સુન્દર શિષ્યાઓને, કન્યાઓને અનેક વાર,
અનેક પ્રકારે, અનેક સ્તરે, અનેક કક્ષાએ
પોતાનું આકર્ષણ થયું હતું એથી ભારે આ-
ત્મસંતોષ હતો. એમ થાય એ એને ઇષ્ટ,
ઇતિસત પણ હતું. એ એની, હમણાં જ
નેઈશું તેમ, આંતર જરૂરિયાત હતી, મા-

નસિક માગ હતી. તો સાથે સાથે પોતાની
 ૭ વર્ષની વયે પિતાનું મૃત્યુ, પોતાની વીસ
 વર્ષની વય પૂર્વે માતાનું મૃત્યુ, પોતે જીવનના
 આરંભે જ આમ અનાથ પોતાને ત્રણ
 ભાઈઓ હતા પણ ત્રણે પોતાનાથી વયમા
 નાના, પોતાનાથી વયમા દસ વર્ષ મોટા
 પોતાનો પતિ, પ્રેમ વિનાનું પોતાનું લગ્ન,
 લગ્ન પછી બે ત્રણ વર્ષમા જ યુવાન વયમા
 જ પતિનું મૃત્યુ, આઠકારસ પોતાનો
 એક માત્ર મિત્ર, પણ સિકેલિયામા બીજી
 વારના દેશવટા પછી આઠકારસનું કદી મિ
 લન ન થયું એથી યુવાન વયમા જ આ
 મૈત્રીનો અત-આમ, જીવનની પ્રથમ પ
 ઝીલીમા જ, જીવનના આગલમા જ સર્વ
 સ્વનો લોપ, નાશ, અન બજે મૃત્યુની
 પરપરા સાફિના જીવનમા એક માત્ર આ
 ધાર એની પુત્રી પુત્રી સુંદર, અતિસુંદર
 હતી, એની પ્રથે એનો અપાર પ્રેમ હતો.
 પણ એ પ્રેમથી એને જીવનનો પૂર્ણ સતોપ
 ન હતો એ પ્રેમ માતા પુત્રીનો પ્રેમ હતો,
 એમા માતૃત્વ હતું, વાત્સલ્ય હતું, પણ પૂર્ણ
 પ્રેમ ન હતો આમ, સાફિના જીવનમા
 આરભથી જ એકલતા હતી એથી એને
 પણ આ અનેક સુંદર શિખાઓનું, કન્યા-
 ઓનું અનેક વાર, અનેક પ્રકારે, અનેક
 સ્તરે, અનેક કક્ષાએ આકર્ષણ થયું હતું

સાફિની શિક્ષણમંદ્યામા પ્રિતિલેને
 નગરની રથાનિક શિષ્યાઓ અને અન્ય
 પ્રદેશની અપરિચિત આગતુક શિષ્યાઓ
 હતી એથી એમનું સહજીવન ક્યારેક
 વિષમ થતું હતું ક્યારેક એમને પરસ્પરનું
 આકર્ષણ થતું હતું એમના આસનધ વિશે
 શેષની કચાન નિર્ણય ન હતો કચાવ પૂર્વ
 મહન હતો, કોઈનું કચાવ નિરત્રણ ન હતું,

૧૨૨] કવિત્વ - નવ-દિસે ૧૯૭૩

હોલા રે'શો ખાલી અહી કયા લગ!
 પડયુ ગુહુ હો કોઈ બીજ
 ધગમહી ધગબે
 ગયા પેતા માવકાનું પાણી પીને
 અકુચિત થે
 હરખનો હાથ જાણે હલાવતુ હોય તેમ
 ઓહ, મારા પગ
 તમે આ શી
 લીલા એક તૃચુ કેરી
 સળવળ મળવળ!
 રહેા, માગ પગ!
 હોમો ગ્હે હોલા ગ્હે!
 હવે કચાવ લગ,
 હવે કચા ય લગ!

શિલ્પિનું થાનકી

પ્રભાવ

રહેજ મારા રસાસમા વધ-ઘટ થયે,—
 સૂરના અજવાસમા વધ ઘટ થશે
 અમ્મની લીલાતરી છે આખમા,
 આગણના ઘાસમા વધ ઘટ થશે
 દપણે આકાશ મારો વિસ્તરે—
 બિમ્બના આસાસમા વધ ઘટ થશે
 નીકળુ ધગ મ્હાગ હુ કેં યુગ પછી,
 કુંદના ઉલ્લાસમા વધ ઘટ થશે!
 મૌન પથર પાદરે ખોડું સહજ,
 શબ્દના ઇતિહાસમા વધ ઘટ થશે!

હતું કે

હતું કે સારું જે વરસ લઈ ચોમાસું નમણું
ચડી આવે તો હું નલમહી ખોખોકે જલનો
ભરી રેડી ખેડી રસખર કરું ખેતર અને
ઝગે ફૂંડાં ત્યારે લહું ધરતીના શ્વાસ નવલા.
પછી મારું આખું ઘર છલકશે—રાત દીવડે
મહાશે: ખેસીને પશુ ખણી ખણી શીંગ; ઢળશે.
દુવારેથી ભૂખ્યો દહીય નહીં ડો લિહુક જશે.
વળી વેરું પંખી ચણુ પણુ, પૂરું કીડો નઘરાં.
પરંતુ ફૂડું આ વરસ ભીતરું વેરી તડકો.
દશાઓ ફૂંકાઈ: ખન્યું ગગન પીઠું: તરસી લૂ
ભરી આંખે અભો મુજ દીકરીનું માંદ્યરું લઈ
જતાં જાણે દોડે કરી રુઢિરમાં આગ-ભડકા.
મને તો એવી આ વરસની મળી ભીપણુ વ્યથા
મળે મૃત્યુ તો યે કહી ન શકું એને મુજ કથા.

સાગર નવસારવી

ગગન

ક્યાંકે ઊડી ખાઈમાં લપસે ગગન,
ને ક્ષિતિજની પાર ત્યાં લટકે ગગન.
એક બિંદુનું ગગન પણ હોય છે,
કેટલા સાગર મહી ઊછળે ગગન!
કેટલે ઊંચે ચડું એ બિંદુગી ?
હાથ પાસે બાય કે સરકે ગગન!
તારા બાહુપાશનો એહસાસ ક્યાં ?
મારી પાંખોમાં સતત બખડે ગગન!
મારી મૃગજળ શી હથેળીમાં સતત!
આડાંચવળાં ભાગ્યનાં ભટકે ગગન. ✕

ક્યાંય નિયમન ન હતું. પણ ક્યારેક એમને
પરપરની ઈર્ષ્યા પણ થતી હતી. ત્યારે
એમને દુઃખ થતું હતું. અને ત્યારે કુટુંબથી
દૂર, અલગ એવી અનેક એકાકી શિષ્યાઓ
સાફેનું સાન્નવન, આશ્વાસન પામતી હતી,
અન્ય મનુષ્યો પ્રત્યે નિઃસ્વર્થ થવાનું, ઉદાર
થવાનું શિક્ષણ પામતી હતી. આમ, સાફો
આ શિષ્યાઓની માતા સમાન હતી. પણ
સાફો પણ આ શિષ્યાઓ પાસેથી કવચિત્
કંઈક પામતી હતી. એથી સાફો આ શિષ્યા-
ઓની કવચિત્ પુત્રી સમાન પણ હતી.
એકંદરે આ શિષ્યાઓ અને સાફોનો સખ્ય-
નો, મૈત્રીનો, પ્રેમનો સંબંધ હતો. સાફોએ
એમને દેતાઈરાઈ એવું મંબોધન કર્યું હતું.

સાફોનો આ કન્યાઓ સાથેનો પ્રેમ
અસમાન, અસમકક્ષ હતો. એથી એકંદરે
એકપક્ષી હતો. આ કન્યાઓ સાફોથી
વયમાં તો નાની હતી જ. પણ હૃદયથી
અને બુદ્ધિથી પણ એ સાફોની સમકક્ષ ન
હતી. એમનું હૃદય અખૂઝ હતું, એમની
બુદ્ધિ અપકર હતી. એમનો અનુભવ અદ્ય
હતો, એમની કદપના પણ મંદ હતી.
એમનામાં પ્રેમ કરવાની શક્તિ તો ન હતી,
પણ પ્રેમને સમજવાની શક્તિ પણ ન હતી.
એમનામાં પ્રગલ્ભતા તો ન હતી, પણ
તીવ્રતા પણ ન હતી. એમનામાં વિરક્ષ
પ્રતિભા તો ન હતી, પણ વિશિષ્ટ વ્યક્તિતા
પણ ન હતી. એમનામાં ગાંભીર્ય તો ન હતું,
પણ હાર્ય પણ ન હતું. અને સૌથી વિશેષ
તો ભવિષ્યમાં એમનો વિકાસ થાય, આમાંનું
કશું પણ સિદ્ધ થાય એવી શક્યતા પણ ન
હતી. પ્રેરણા તો શું, પણ કશું યે પામવું
નહીં અને બસ સતત આપવું, આપવું અને
આપવું—આ સાફો માટે અંતે કલાન્તિનો,

ગ્ય નિનો, ખેનો અને ખિજતાનો અનુ-
ભવ હોને; અસહ્યતાનો અનુભવ હોને.

સાફેનો આ કન્યાઓ સાથેનો પ્રેમ,
અગળ જોયું તેમ, અપણી પણ હતો.
સારોની શિક્ષણમંથામાં આ કન્યાઓનું
જીવન લગી જ અસ્તિત્વ હતું. જો કે એક
અર્થમાં એ સાફેને માટે અનુકૂળ હતું સા-
ફેએ આ કન્યાઓ વિશેના મેત્રીકાવ્યોમાં
આ કન્યાઓ ની આદર્શ, અને એટલે અંશે
અવસ્તવિક, મૂર્તિનું સર્જન કર્યું છે.
પોતાના મેત્રી અને પ્રેમના આદર્શને અનુ-
કૂળ, પોતાની આતર જરૂરિયાત અને
મનાતક માગને અનુકૂળ એવી કલ્પના-
મૂર્તિનું સર્જન કર્યું છે પોતે લાનની
તાવના અને રસની ઉત્કટતા અનુભવી
શકે માટે આ કન્યાઓ પણ ભાવની તાવ
તા અને રસની ઉત્કટતા અનુભવી શકે છે
એવું પ્રેમી અને કાવતરીખના અધિકારથી
સાફેએ એમનું દર્શન કર્યું છે સાફેની
શિક્ષણમંથામાં આ કન્યાઓનું અસ્તિત્વ
અનુપણની હોત તો સાફેના ભાવ્યમાં
અને ફૂર નિષ્કુરપણે નિર્મોહ યવાનું જ
રહ્યું હોત! અને તો વળી સાફેના આ
કન્યાઓ સાથેના મેત્રી અને પ્રેમના સમ્બ-
ધા અનેક વિષમતાઓ અને વિકટતાઓ,
અનેક સંકુલતાઓ અને સમસ્યાઓની
પરપરાનું સર્જન પણ થયું હોત!

સાફે પૂર્ણતાવાદી હતો. એને પ્રતીતિ
હતી કે આ મર્ત્યલોકમાં પૂર્ણ પ્રેમ, સપૂર્ણ
માનવસંયમ અશક્ય છે છતાં પૂર્ણ પ્રેમ,
મંપૂર્ણ માનવસંયમ માટે એની અનત
રોધ હતી સાથે સાથે એ રોધ અનત
પ્રશ્નાર્થો સમેતના રોધ હતી પ્રેમ નિર્વ્યજા
છે એક વાર પ્રેમનું ધ્રુવ યાવ પહોં એનો
૧૨૪] કવિચોક નવ-ઉસે. ૧૯૭૩

મહેશ જોશી

વ્યથા

આ ધુમ્મસે નિહિત વિષ, જલાદ્રં વૃક્ષો
શી વાયુની લહર આદ્ર, સુધેધારે
ધીમે સરે, હરિત હાવે, અચિત ખીજની
જાગી છોડે સકળ આશ સુકુપ્ત કૂપજે.
રે શુ ઢળે ધૂસર આલ અચિત વૃષ્ટિ
ને પ્રાણ આ સીમિત ચાર હીવાલબંધી-
વચ્ચે જલે, અગનગર્ભ મહી વસે યથા
નિસર્જના અંક મહી મને તો
છોડો, અહી પકિલ પૃથ્વીમાયા-
મા બદ્ધ છે ચરણ, આજ સુ હિર્મગામી
પથે ચડે વિહરવા મન મત મારું
ઓ રે અહીં અસહ દુઃખક પાવકે હું
જલ્યા કરું અતીવ ધ્યાસી, હું પ્રકૃતિનું
વિયોગથી તરફડ શિશુ મુક્તિવાણું-

શૈલેન રાવલ

ગઝલ

કોઈ સલાસે નહીં આજે મને,
ફક્ત હું વીતી ગયેલો કાળ છું
ચોતરફ પીળો પવન વાયા કરે,
શૂન્યતા એટલે કો' પરસાળ છું
સ્પર્શનો જલમ્હોર કચાથી માણવો!
ટેરવાની સાવ વક્કી કાળ છું
એટલે કાપ્યા કરું છું બીકથી-
કાળજમાં કો' પડેલી ફાળ છું
તથા, હવે તો હર્ષમાં નહાયા કરે!
અખતા'તા જે, તમારી લાળ છું

નિમંત્રણ અને પ્રવેશ

આખી રાતના ઉત્સવમાં જવાનું
મને નિમંત્રણ છે
આકાશના બધા તારકોને આંખમાં લાવી
મારી સામે તારી તેણે કહ્યું હતું-
તારે-તારે આવવું જ પડશે!
એણે હથેલી દાખી હતી
અને મેં હા પાડી હતી.
દર્પણમાં સ્થિર થઈ ગયેલી મારી ડોક
નૃત્યની મુદ્રામાં હલી ગઈ.
નૂપુરની એકેએક ધૂધરીએ રણકી રણકી હા પાડી હતી.
પર્વતની તળેટીની તળે સંતાડી રાખેલાં ચરણોએ
ઝરણાંને કિલ્લોલ કર્યો એટલે મેં કહ્યું:
હું નાચીશ, હું નાચીશ, હું નાચીશ-
રાત્રિના અંતિમ પ્રહર લગી-
કે જતાં જતાં તારકો પણ ટોળે વળી,
હાથ લંબાવી મને ઘેરી લે
મને ભીડી લે...
છેક સંધ્યાએ પૂરો થયો મારો સિંગાર
યામિની ગાઢ થઈ જાય એ પહેલાં હું પ્હોંચી જાઉં એ દ્વાર
દૂર દૂરથી ડોલતી હાંડીમાં ખૂલતા દીવા બેઈ હું
ખાજાના વાજિંત્રોની સ્વર-સરવાળી સાંભળું હું
પણ
એના ઘરના ખારણામાં જ
પિંજરમાં ખૂલતો પોપટ
'કોઈ આવ્યું' 'કોઈ આવ્યું'
ખોલે છે ને હું પાછી ફરી જાઉં છું
કોણ આવ્યું હતું તે કોઈ જાણે એ પહેલાં !

પુનર્જન્મ નથી. સાફેનો પ્રેમનો અનુભવ
એ અનેક મૃત્યુનો અનુભવ હતો. પ્રેમ એ
મનુષ્યનો અંતિમ અને કરુણમાં કરુણ
ભ્રમ છે. જતાં આ મિથ્યાલોકમાં ફાણ માટે,
ફાણાર્થ માટે કશું પણ સત્ય હોય તે
પ્રેમ. માનુષી પ્રેમ શાશ્વત નથી, ફાણિક
છે; અમર નથી, મર્ત્ય છે. પ્રેમનો અનુભવ
ભલે મર્ત્ય હોય. ફાણિક હોય, પણ જીવનનો
સર્વોત્તમ અનુભવ છે. પ્રેમના જન્મની ફાણ,
પ્રેમની પ્રથમ ફાણ એ મનુષ્યજીવનની સુ-
ન્દરતમ અને મધુરતમ ફાણ છે. એથી રતો
સાફેનાં મૈત્રી અને પ્રેમનાં કાવ્યોમાં
પ્રેમની ફાણ, તત્ત્વફાણ, તત્કાલ લાવની
તીવ્રતા અને રસની ઉચ્ચતા છે. સાફેના આ
સમ્પ્રતીય પ્રેમનાં કાવ્યોમાં જગતભરનાં
વિજ્ઞાતીય પ્રેમનાં કાવ્યોમાં પણ નથી
એવી અને એટલી લાવની તીવ્રતા અને
રસની ઉચ્ચતા છે. એમાં આપણા યુગના
સમ્પ્રતીય પ્રેમમાં અને પ્રેમના સાહિત્યમાં
હોય છે એવો દેહ માટેનો, રુધિર-મજ્જા-
અસ્થિ માટેનો આવેગ અને આવેશ નથી,
દેહનાં નર્ચાં નગ્ન વણુંનો નથી, અશ્વિલતા,
ખિલતસતા, કે વિકૃતિઓ નથી. સાફેના
પ્રેમ અને સાફેની પ્રેમની કવિતા આપણા
યુગના અર્થમાં સમ્પ્રતીય પ્રેમ અને સમ્પ્ર-
તીય પ્રેમની કવિતા છે એમ કહેવું એ
થાપ ખાવા જેવું થાય. એમ કહેવું એ
સાફેના પ્રેમ વિશે અને સાફેની પ્રેમની
કવિતા વિશે સાફેનાં ભાઈ-ભાભી, પ્લાતો-
સોક્રાટેસ પછીનો ગ્રીક સમાજ, ગ્રીક
નાટકકારો, મધ્યકાલીન ધર્મસંસ્થાઓ
આદિને કારણે અઢી હજાર વર્ષ લગી
પૂરતી અણસમજ અને ગેરસમજ છે
એમાં એક વધુ કારણરૂપે આપણા યુગનું

નામ ઉમેરવા જોઈએ. સાફેના પ્રેમમાં
અને સાફેની પ્રેમની કવિતામાં હવે પછી
કંઈક વિગતે જોઈશું તેમ તટસ્થતા છે,
અનાસક્તિ છે, વૈરાગ્ય છે. અલગત, સાફેનો
પ્રેમ એ વીવનનો, સંહર્ષનો, આનંદનો પર્વાય
છે પણ સાફેનો પ્રેમ અતે વિરહનો,
વેદનાનો પર્વાય છે આ વિરોધભાવ એ
જ સાફેના પ્રેમનું અને સાફેની પ્રેમની
કવિતાનું અંતિમ રહસ્ય છે. સાફેના
જીવનમાં અતે જ્યારે પ્રેમ અદૃશ્ય થયો
ત્યારે સાફેએ, કહે છે, આત્મધાત કયો
હતો. પ્રેમમાં અતે સફળતા નહીં પણ
ક્ષણના, ક્ષણાર્ધના પ્રેમભાષી કવિતામાં
અમરતા એ સાફેના જીવનનું અંતિમ
આશ્વાસન છે.

(કમશ)

આહમદ મકરાણી

હાથમાં

નમ અરધો પણ હજી છે હાથમાં;
શક્યતા ફારી રહી છે હાથમાં
એકળીએ વેલ એ મ્હોરી રહી,
યાદ એવી પાંગરી છે હાથમાં.
એટલે તો મહિરે પોચી જશ્ય;
એક ડેડી કેતરી છે હાથમાં.
લાખ ટીકા સજવળે છે ભીતરે;
કારણોમાં ડાળખી છે હાથમાં
પાનખર આવી બિચારી શું કરે?
મેં વસતો આળખી છે હાથમાં.

૧૨૬] કવિશ્રી - નવે - ડિસે. ૧૯૭૩

પત્તા નાયક

હું શૂન્ય થઈ બેઠી છું

હું શૂન્ય થઈ બેઠી છું
નવા વાવેલા વૃક્ષનાં મૂળમાં
હમણાં જ ઠલવાઈ ગયેલી મશકની જેમ
મારા મનના વૃક્ષ પર
મુખમાં તાણુમલાવાણું કોક પંખી
એક પલક બેઠું
મને તો લાગ્યું કોકએ મારી ડાળ પર માળો બાંધ્યો.
પણ...પંખીને હીકતા વાર શી?
હું શૂન્ય થઈ બેઠી છું.

પ્રિયવદન શેઠ

દશાશ્વમેધે

ધીરે ધીરે વસન અંગ ધરી ગુલાલી
સંધ્યા રમે ગગન પશ્ચિમને ઉજા.
એવું જ વસ્ત્ર ધરી અંગ પરે ચિતાની
જવાલા રહી પ્રજ્વળી આંહી દશાશ્વમેધે.

જ્યા ઉત્તરે લસત મદિર નર્મદાનું,
જે દક્ષિણે વહી રહી નદીરૂપ ધૈને.
ને પૂર્વમાં રજતસેતુ, સુવર્ણસેતુ
દર્શાવતો પટ હતો પૃથુ કેટલો તે.

ધીરે ધીરે અવ પ્રગટ અને તિમિર,
ને જાગૃતિ તદ્દપિ સ્વપ્ન કશું નિહાળું;
આ ઘાટ પુણ્ય પર વામનરૂપ ધારી
આવી રહ્યા પ્રભુ સ્વર્ગ બહિરાજ પાસે.

જ્યા યજ્ઞની પ્રજ્વળતી કંઈ અગ્નિજવાલા,
જેના સ્ફુલિંગ પ્રગટે નલ તારસા ધે.

કરસનદાસ લુહાર

બધા પૂછે

ટહુકામાં છૂંટાતો લીકુડો રંગ
હવે લયના આકાશમાં છવાતો,
ઓઢીને નીડ હું તો ખેઠો છું ચૂપ
બધા પૂછે: 'તું કેમ નથી ગાતો?'
ચોગમ હૃદયે એક બળબળતા કંઠ
અને મારો ના ઓગળે હિમાળો;
આંખોમાં ડોકાતું 'આવ' કહે આસ
છતાં પાંખ થકી છૂટે ના માળો!
શ્વાસોના વાયરાને મુઠ્ઠીમાં રાખી,
હું તરણાંની ભીંતમાં ભીંસાતો.
ડોઢીના લૂમજૂમ સથવારે મેં ય કદી
પાવાઓ કંઠના વગાડ્યા.
રેતીના બળબળતા રાજમાં યે
લાગણીનાં લીલૂકાં જંગલો ઉગાડ્યાં!
વિતકનું સ્કુન્ધે પાન એક ખખડે
ને મારામાં હું જ ના સમાતો.

'રાજ' નવસારવી

મકાનમાં

એ રીતે જઈ રહ્યા છે દહાડા મકાનમાં,
આપી રહી છે. ભીંત દિલાસા મકાનમાં.
આવી ગયો છું જાણે પરાયા મકાનમાં,
એ રીતે શ્વાસ લઉં છું હું મારા મકાનમાં.
પૂછું છું કંઈ સવાલ હું મારા વિષે મને,
હું ખુદ પછી કરું છું ખુલાસા મકાનમાં.
એકલતા દૂર કરવા બહાનું મળી ગયું,
શોધી રહ્યો છું ચાંદ સિતારા મકાનમાં.
કાને ખબર કે કેવી છે દુનિયા બહારની?
વીતી ગયા છે કંઈક જમાના મકાનમાં.
જર્જરતા દઈ રહી છે ગવાહી એ વાતની,
છે મારી જિંદગી તણા પડવા મકાનમાં.

તુલસી-કાવ્યનો આદર્શ

રજનીકાન્ત ભેશી

પ્રત્યેક મહાન કવિની કવિતાનો એક નિશ્ચિત માનદંડ કે આદર્શ હોય છે. તે માનદંડ જીવનગત સત્ય, શિવ, સૌન્દર્ય, કર્મ, ભક્તિ, જ્ઞાન, સત્, ચિત્, આનંદ વગેરે સાથે કાષ્ટને કાષ્ટ રીતે સુમેકલિત પછે ભેવા મળે છે. મહાન કવિની કૃતિમાં એ બધી વિશેષતાઓ એકીસાથે પશુ દષ્ટિગત થતી હોય છે. વિશેષ કરીને કાંતદર્શી મહાન કવિ-ઓની કવિતા દેશ-કાલની સીમાનું અતિક્રમણ કરી સર્વકળ અને સર્વજનને આસ્વાદ્ય બનતી હોય છે.

ગોસ્વામી તુલસીદાસની કવિતાને એ આસને જરૂર મૂકી શકાય. એમની કવિતા કલા અને જીવનના સાનજરયમાં વિશેષ શ્રદ્ધા રાખે છે; અને 'રામ'ને દેવમાં રાખીને સત્યમ્, શિવમ્ તથા સુંદરમ્ ત્રણેનું સમન્વિત નિરૂપણ પ્રસ્તુત કરતી ભેવા મળે છે.

તુલસી-કાવ્યનો આદર્શ રામના ઉદાત્ત-તમ ચરિત્રની ઓળખ આપવાનો છે. એમાં એમણે માનવતાના ઉજ્જવળતમ, પાવન-તમ અને ઉચ્ચતમ આદર્શો પ્રસ્તુત કર્યા છે. વળી, એમાં શક્તિ, શીલ તથા સૌંદર્યની ત્રિવેણી પ્રવાહિત થતી પશુ ભેવા મળે છે. એમાં યુગનું જીવન-દર્શન તેમજ માનવ-જીવનની પ્રેરણાઓનો વહંતો અક્ષય સ્રોત પામી શકાય છે.

કવિએ કાવ્યમાં માનવ-માનવના પારિવારિક મંથંધો, સામાજિક સંબંધો તેમજ રાષ્ટ્રીય જીવનમાં વ્યાપ્ત મૂલ્યો પ્રસ્તુત કર્યા છે. નાભાદાસની ઉક્તિ: 'કલિ કુટિલ જીવ-નિસ્તાર-હેનુ વાલ્મીકી તુલસી મયો' થી ૨૫૪

ધાય છે કે તુતમીદાસની કવિતાને આદર્શ
કળિયુગના કુગિલ જીવોના કલ્યાણનો હેતુ
હોના કળિના જીવોનું કલ્યાણ કેવી રીતે?
ઉત્તરમા રામચરણની ઓગળ આગતા
દુનસી રવય કહે છે કે વરનાં સુવર વિમલ
જલ જો દાયકા ફલ ચારા. એટલે કે ગમના
ચિમલ યશનું જે રમરણ વર્ણન અને કર્તીન
કરશે તે જ અથ ધર્મ, કામ અને મેક્ષને
પ્રાપ્ત કરવા સમર્થ થશે

મહાકવિ દુનસીદાસની કવિતાને
આદર્શ સહ વચ્ચેમાં ધાર્મિક વૃત્તિઓને
હિંચ અને અધાર્મિક વૃત્તિઓનો વિનાશ
કરવો એ છે 'રામ'નું ચરિત્રાકન
તેમનામા પ્રત્યેક ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓનું પુણ્ય
જૂન સ્વરૂપ વિદ્યમાન છે એ રીતે જ કવિ
કે છે રામ માનવોચિત હિંચાતિહિંચ
આદરોના પ્રતીક સમાન છે તેમ જ ધર્મની
રસ ત્મક અનુભૂતિના આનંદનરૂપ પણ છે
અને તેથી જ તેમની કવિતા રામ ભક્તિ
ધા ભૂષિત છે એમની દૃષ્ટિએ સુગવિદ્યુત
વકોક્તિપૂર્ણ કાવ્ય પણ શ્રીરામ વગર સુધર
નથી નવતુ કારણ કે ભવતત્વનો જ તેમા
અભાવ છે તેઓ કહે છે

મનિનિ વિચિત્ર મુકવિદ્યુત જોક ।

રામનામ ત્રિતુ સોહ ન મોક ॥'

આમ, દુનસીની કવિતામા રામતત્વ પર
જ સર્વાધિક ભાર મૂકવામા આવ્યો છે
તેઓ આગળ કહે છે કે જો કવિ રામની
જગ્યાએ પ્રાકૃત જાનોના શુશ્રુષાન ત્રાશે તો
એની ઉપર સરસ્વતી નિર ઘુન ઘુન પશ્ચા
તાપ કરશે

"કીન્હે પ્રાકૃત જન ગુન ગાના ।

તિર ઘુનિ ગિરા લગિ પછાના ॥ "

દુલસી પોતાની કવિતાનું પ્રયોજન પણ

૧૨૮] કવિશોક નવે -દિસે ૧૯૭૩

વિપીન પરીખ

એક ન રખાયેલા ઉઠમણાની જાહેરખબર

એણે પ્રેમ કર્યો, પગથોડો
એને પુત્ર થયો
ત્યા સુધી એ ધબકતો હતો
જેકમા ગરકુનની એણે નોકરી સ્વીકારી
તે દિવસે
એનામા ગૂંઠેલા બાળકનું મૃત્યુ થયું
એની સાદકી
સવારના સાતથી રાતના દશ સુધી
એના જ વરને સરનામે
ક્યારે ય પછી... ..

ધૃત્વરભાઈ પટેલ

હેમંતનો તકકો

અહીં મુઠી મુઠી રજ વિખરતી હેમ તણી જે
રળી લેવા વડે હરખ મનનો, હૂફ ભગ્તો
અહો મીઠા પીઠે ર ર શુ ફરતો બાય હળવે,
અને તેના શેકે રગ રગ મહી સૂર્ય રમતો
પીઠી ચોળ્યા, હોશે સહર તકકો શુ શરમના
પરાગે ગૂંઠેલા અરવ પગવે સીમ હોતરે,
અને ચોરી-ગીતો નીરવ ઝૂલિને ઘાટ જનમે,
અહીં કો કન્યાના મધુર સપના હૂફ જગવે
પણે પર્ણે વૃક્ષે વન ઉપવને દૂર ક્ષિતિજે
નવા આવેલાના પ્રથમ સ્પર્શે મૌન પ્રસરે,
ન વાચા ક્રિયા વા, જસન તણ સામીય, દગની
છક્કી રે જાગ્રતિ પગિયય તણુ ઘેન પ્રસવે
રથે સ્વર્ણે શુ નમ પગિણિતા પૃષ્ઠી વધુ આ
પતિગૃહે જાતી વરસાહે, સહજજાવૃતમુખા

વિજેગણ ચૂડના દુહા સંપાદક - પુષ્કર ચંદરવાકર

[ગતાંશી આહુ]

(૬૧)

ચૂડ કે' છે :

સજણુ ગુલાબનો ગજરો, સજણુ હૈયાનો હાર,
સજણુ નીકળ્યા બજારમાં, ફાટું મોઢે ગુલાલ !
ફાટું મોઢે ગુલાલ તે ધોખા ભરો,
અને સજણુ સાથે બજારમાં ફરો,
વાળવી કાંબ એની શી લાગે વાર !

ચૂડ કે',

સજણુ ગુલાબનો ગજરો, સજણુ હૈયાનો હાર !

(૬૨)

ચૂડ કે' છે :

સજણુ અહીંથી સંચર્યા, લૂગડે છાંટી અંતર,
ગિયા કામરૂ દેશમાં, શિખવા મોહના મંતર !
શિખવા મોહના મંતર, તે ઓટવા,
અને ખેલાડુ સજણુના ખોળિયે છાંટવા,
મંગાવો મોરલી, બળવે જંતર,

ચૂડ કે',

સજણુ અહીંથી સંચર્યા, લૂગડે છાંટી અંતર !

(૬૩)

ચૂડ કે' છે :

સોંભલ્ય મારા સાજણા, કુડો કળજગ જાય,
એકથી લગાડીએ પ્રીતરી, જરૂર ખીજે જાય !
જરૂર ખીજે જાય તે ખોટી,
અને સાચી પ્રીત, ઘરની અસતરીથી મોટી,
વંશ વધે, વાલપ ઉપજે, કહ્યું પોતાનું થાય !

ચૂડ કે',

સોંભલ્ય મારા સાજણા, કુડો કળજગ જાય !

(૬૪)

ચૂડ કે' છે :

માયા રાખજો માનવીઓ, હૈયે રાખજો હેત,
ખોલ્યાચાલ્યા માફ કરજો, અવગણુ હોય અનેક !
અવગણુ હોય અનેક, તે રૂદે ના ધરશો,

રામના ગુણગાન કરવા તે જ છે એમ પ્ર-
સ્તુત કરે છે :

‘સ્વાન્તઃ સુલાય તુલસી રઘુનાથ ગાથા ।

માયાનિવન્ધમતિ મંલુલમાતનોતિ ॥

કરન ચહહું રઘુપતિ ગુનગાહ ।

લઝમતિ મોરિ ચરિત અવગાહા ॥’

આમ, રામગાયક મહાકવિ તુલસીદાસ રા-
મને જ પોતાની કવિતાનો વિષય, વર્ણ્ય,
લક્ષ્ય, પ્રયોજન તથા ઇષ્ટ માને છે. તેઓ
પોતાની કાવ્ય-ચેતના, કાવ્ય-ગુણ, કાવ્ય-
રસ કે રૂપમાં રામનું જ ચિત્રાંકન કરે છે.
તુલસીદાસના મતે કવિતામાં રામત્વનું નિ-
રૂપણ અનિવાર્ય છે. કવિ કહે છે, કવિ-
તામાં જ્યાં રામત્વનું નિરૂપણ થયું ત્યાં
સામાજિકતા સ્વયં હૃદયમાં સ્થાન લેશે
અને કાવ્યમાં જ્યાં જ્યાં સામાજિકતાનું
ચિત્રણ દષ્ટિગોચર થાય છે ત્યાં ત્યાં વાચકો
પર એનો પ્રભાવ પડે એ પણ સ્વાભાવિક
જ છે. આથી જ તુલસીએ કવિતાની
સાર્થકતા ‘વ્રહ્મજન હિતાય’માં જ નહીં પણ
‘સર્વજન હિતાય’માં માની છે. તેઓ આ-
ગળ વધીને એટલે સુધી કહે છે કે કાવ્ય-
જન્ય આનંદ એટલો વ્યાપક કક્ષાનો હોવો
જોઈએ કે તેનાથી વિરોધીઓ પણ ભાવ-
વિભોર થઈ જાડે. એટલે કે કાવ્યરસમાં
આહ્લાદકત્વ એવું હોવું જોઈએ કે તે
શત્રુઓને પણ આકર્ષી શકે :

“સહજ વૈર વિસરાય રિપુ

સાદર કરહિં વરવાન ।”

વિખ્યાત અંગ્રેજ વિવેચક ગ્રીવ્ઝના
શબ્દોમાં : “તુલસીની કવિતામાં કાવ્યના
બધા જ ગુણોનો એવો સુન્દર વિનયોગ
ચિત્રિત થયો છે કે કયાંય કાવ્ય-તત્ત્વનો
અતિરેક જોવા નથી મળતો. કવિના રામ-

કથાના ગાને આ દેશના લોકોમાં એટલું
આકર્ષણ ઉત્પન્ન કરેલું છે કે આ દેશનો
બહુજન સમાજ રામનાંમામૃતનું પાન
કરીને ધન્યતાનો અનુભવ કરતો આવ્યો
છે, અને પોતાની પ્રત્યેક સમસ્યા કે પ્રશ્નનું
સમાધાન રામકથામાંથી મેળવતો આવ્યો
છે. દુલસીની રામકથાનો આદર્શ આજે
ભારતીય સમાજમાં માનવીય મનુષ્યો-પિતા
પુત્ર, ભાઈ ભાઈ, ભાઈ બહેન, પતિ પત્ની
મિત્ર મિત્ર, ગુરુ શિષ્ય આદિની ભાવના
સ્થાપિત કરતો હિન્દુ સમાજનો ઉદાત્ત
તમ આદર્શ માનવામાં આવે છે. ટૂંકમાં,
દુલસી-કાવ્યનું પ્રયોજન રામમહિમાના
ચિત્રણની સાથે સાથે એ પણ ચરિતાર્થ
કરે છે કે તે જ કવિતા ઉત્તમ છે જે મા
નવીય સંબંધોને ઉદાત્તથી ઉદાત્તતર બના
વવાની પ્રેરણા આપે. આ મૂલ્યોની સ્થાપ
ના ગોસ્વામી દુલસીદાસે પોતાના કાવ્ય
દ્વારા કરી છે.

અને છોગાળા સજ્જનના સાથમાં રે'લો,
સાથમાં રે'લો, સંપથી કરવા નહોં કહેત,
ચૂડ કે',
માયા રાખલો માનવીઓ, હૈયે રાખલો હેત !
(૬૫)

ચૂડ કે' છે
સાગ માણસના સ ગમાં રે'લો, નગસાના જસાના નેહ,
દલથી વિચારલો દુનિયામાં હાલલો પાસરા કેડે !
હાલલો પાસગ કેડે તે કોઈ નામ ના લિયે,
અને સરખતુ કરડચુ, છીંટરાથી બીએ,
પાઘડીને વળ ઉતગશે હેડે,
ચૂડ કે',
સારા માણસના સ ગમાં રે'લો, નગસાના જસાના નેહ !
(૬૬)

ચૂડ કે' છે
મોટું તીરથ માળાપતુ, ઈ છે જનમના ઝાડ,
નવ માસ ઉપાડયા ભાર તે કહીએ,
અને ચરણ ધોઈને ચરણામૃત લઈએ,
પ્રણામો માનજે મોટો પાડ,
ચૂડ કે',
મોટું તીરથ માળાપતુ, ઈ છે જનમના ઝાડ !
(૬૭)

ચૂડ કે' છે
ભાતભાતની ફૂલવાડી, એમાં અનેક જાતના ફૂલ,
હાણા માણસની સ ગ તે, કોડીનુ થઈ જાય મૂલ !
કોડીનુ થઈ જાય મૂલ, તે વગર વિચાર્યું જાણે,
અને થઈ જનુ પડે તરણાની તોણે !
ઝવેરી વિના કોણ કરે, મોતી કેગ મૂલ !
ચૂડ કે',
ભાતભાતની ફૂલવાડી, એમાં અનેક જાતના ફૂલ !
(૬૮)

ચૂડ કે' છે
મોજુ કરી ટથો માનવીઓ, લાવ સ સાગને લિયે,
ખાવાપીવા ધન વાવરો, હવે રાઠો દિવસ રિયો !
રાઠો દિવસ રિયો ને, આથમી જાસે,
અને પછી પડયને પસ્તાવો થાસે !
પ્રેમના પિયાલા પાઈને પીવો,
ચૂડ કે',
મોજુ કરી ટથો માનવીઓ, લાવ સ સારને લિયો !

જે કવિને તાન છે પણ સમ કયાંય નથી, જેમાં કેવળ ઉદ્ધમ છે, આશ્વાસ નથી, તેનું કવિત્વ ઉચ્ચ કાવ્યની શ્રેણીમાં સ્થાપી રહી શકે નહીં. આખરે કયાંક એ આપણને પહોંચાડશે એ વિશ્વાસે જ આપણે આપણા ચિરંજીવ સંસારની બહાર નીકળીને કવિની સાથે યાત્રા કરીએ છીએ. પુષ્પિત પથે ચઢીને જો એ એકાએક એકાદ શૂન્ય ગહ્વરની ધારે લાવીને આપણને છોડી દે તો એ વિશ્વાસઘાતક જ કહેવાય. આથી કોઈ કવિનું કાવ્ય વાંચતી વેળાએ આપણે આ બે પ્રશ્નો પૂછીએ : એનો પૂર્વમેધ આપણને બહાર કયાં લઈ જાય છે ? એનો ઉત્તરમેધ કયા સિંહદ્રારની સન્મુખ લાવીને આપણને ઉપસ્થિત કરે છે ?

રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર
(નવવર્ષા)

¶ વિશ્વ આત્મરૂપ છે એટલું જ નહિ પણ આત્મા વિશ્વરૂપ છે એમ કવિને દેખાતું જોઈએ. પૃથ્વિમાના ચંદ્રના દર્શનથી તો તેના હૃદયસમુદ્રમાં ભરતી આવવી જ જોઈએ. પણ પૃથ્વિમા ન હોય ત્યારે તેના હૃદયને એટ ન લાગવી જોઈએ. અમાસના ગાઢ અંધકારમાં આકાશ વાદળાંથી ઘેરાયેલું હોય ત્યારે પણ ચંદ્રદર્શનનો આનંદ તેને થવો જોઈએ. જેનો આનંદ બહારની દુનિયા માથે સંકળાયેલો છે તે કવિ નથી. કવિ આત્મનિષ્ઠ હોય; કવિ સ્વયંભૂ હોય. પામર દુનિયા વિષયસુખમાં રાચે છે; કવિ આત્માનંદમાં ઠોલે છે. લોકોને ભોજનનો આનંદ; કવિને આનંદનું ભોજન. કવિ સંયમનો પણ સંયમ છે અને તેથી જ સ્વતંત્રતાની સ્વતંત્રતા છે. ટેનિસને વહેતા ઝરણામાં આત્માનુ અમરત્વ જોયું, કારણ અમરત્વનું ઝરણું તેને પોતાના આત્મામાં દેખાતું હતું. કવિ વિશ્વસપ્તાટ હોય છે; કારણ તે હૃદયસપ્તાટ હોય છે.

Contributed by
Messrs Calico Dyeing & Printing Mills Pr. Ltd.
 41 E Ambedkar Road, Industrial Estate, Lalbag, Bombay-12

૧૯૩૫માં પ્રગટ થયેલ કાવ્યસંગ્રહ 'નિહારિકા'ની પ્રાવનામાં શ્રી મુળશંકર ભટ્ટે જેદ વ્યક્ત કર્યો હતો : 'શ્રી રમણુલાની કાવ્ય રચનાથી ગુજરાત કોણ બાણે કેમ, અનણ્યું જ...આમ, કવિ તરીકે અલ્પ પરિચિત પણ નવલ-નવલિકા તરીકે અતિપરિચિત રમણુલાલ વસંતલાલ દેસાઈનો જન્મ ઈ. ૧૮૯૨ના એ મહિનાની ૧૨મી તારીએ વડોદરા રાજ્યના તોર ગામે વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિમાં થયેલો. પિતા વસંતલાલ અગ્રયવાદી અને માતા મણિબેન સુસ્ત વૈષ્ણવ. રાણુલાલનું પ્રાથમિક શિક્ષણ શિનોરમાં અને માધ્યમિક શિક્ષણ વડોદરામાં પૂરું થયેલું. ઈ. ૧૯૦૮માં મૅટ્રિકની પરીક્ષા પાસ કરી વડોદરાની કૉલેજમાં ભેડાયા, ત્યાં પ્રિવિયસ અને ઈન્ટરમાં સુતના વિષયને લઈને એઓ નાપાસ થયેલા. પરંતુ ઈ. ૧૯૧૪માં અંગ્રેજી આનર્સ સાથે બી. એ. થઈ કૉલેજમાં પ્રથમ ાવી ફેલો નિમાયા. ઈ. ૧૯૧૬માં અંગ્રેજી વિષય તરીકે ગુજરાતી લઈ એઓ એમ. એ. થયા અને તરત જ વડોદરાની સંજીવ હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે ભેડાયા. પછી તેા મુલ્કી ખાાની નોકરી અંગે ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રના વિવિધ ગામોમાં ફરવાનું પું. ત્યાર પછી દીવાન કચેરીમાં, આપાર-હથોળ ખાતામાં તેમજ હકારી અધિકારી અને પ્રકાશન અમલદાર તરીકે રહી એમણે હત્તનાં સાવજનિક કાર્યો કરેલાં.

ઈ. ૧૯૧૨માં કેલાસબેન સાથે એમનું લગ્ન થયું ત્યારથી તે ઈ. ૧૯૭૭માં પત્નીનો સ્વર્ગવાસ થયા તે ૧૫ વર્ષનું એમનું લગ્નમય વન અદ્ભુત ફેરમથી ફેરવું રહ્યું હતું. કૉલેજ કાળ દરમિયાન એમકાવ્યોના પરિશીલને અને પ્રણયની પરિચયાંએ એમના દયમાં એકપત્નીવ્રતની ભાવના દૃઢ કરેલી. મૃત પત્નીનાં ળાં સંભારણુમાં જ એમણે શેષ એકલવાયું જીવન વ્યતીત રું તે એની પ્રતીતિ છે.

કૉલેજ કાળથી જ એમને સાહિત્યનો શોખ. ચર્ચા વિચાર-ઓ પણ ત્યારે થતી. એ અભ્યાસકાળ દરમિયાન મિત્રોએ બીને 'વિદ્યાર્થીબૂધણ ડિમેન્ટિંગ ક્લબ'ની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરેલી, V. B. D. C. ના નામે કૉલેજમાં પ્રસિદ્ધિ પામેલી. આ ાળમાં જ એમણે લેખનપ્રવૃત્તિનો આરંભ સત્તર વર્ષની મરે કરેલો. મિત્રો સાથે એઓ 'વિદ્યાર્થીબૂધણ' નામક સચિત્ર સ્તલિખિત પાક્ષિક પણ પ્રગટ કરતા. વળી, એઓ હાઈસ્કૂના ત્રીજ ધોરણમાં હતા ત્યારે વર્ગમાં ચાલતા અભ્યાસપાઠો ાટે કરી, ખાલગોડિયાઓને એકઠા કરી પડા અને પોશાક

સાથે એ પાઠોની ભજવણી કરતા. વડોદરામાં ન્યાયમંદિર પાસે આવેલ હાથલાનીના ખજરની જગ્યાએ લાડખાંદેની માતાનું મંદિર હતું. તેની ભેડેજ આવેલા 'નૂતનવિલાસ' પ્રેસની મેડીએ એમની પ્રથમ રંગભૂમિના શ્રી ગણેશ મંડાવેલા. આ નાટક પ્રેમે રમણુલાલમાં પાછળથી નાટ્યલેખનની રુચિ જગાડેલી એમ સહેજે કહી શકાયે. એ વખતે વીરસને અનુરૂપ યોગ્ય સંવાદોની અનુપલબ્ધિમાં રમણુલાલે ચંદ-પૃથુ-રાજ અને પ્રતાપ-ભામારાના સંવાદોનું સર્જન કરી ભાવિ નાટ્યલેખક ખનવાની ભૂમિકા રચી. ઈ. ૧૯૧૫માં પ્રથમ ભજવાયેલ અને ૧૯૨૦માં પ્રગટ થયેલ 'સંયુક્તા' નામક નાટકથી એઓ પ્રસિદ્ધિ પામ્યા. ત્યાર પછી ઈ. ૧૯૨૫માં રચાયેલ 'સંતિ હૃદય' નાટકે એમની નાટ્યકાર તરીકેની પ્રતિભાનો પરિપક્વ ફાલ ધર્યો. આ ઉપરાંત એમને વધુ સફળતા મળી હતી નવલકથાકાર તરીકે. ઈ. ૧૯૨૫માં પહેલી જ નવલકથા 'જયંત' પ્રગટ કરીને એમણે એ માર્ગે પોતાની સર્જકપ્રતિભાનો પરચો કરાવી આપ્યો. ત્યાર પછી તેા 'શિરીષ', 'કાંકિલા', 'હૃદયનાથ', 'દિવ્યયજ્ઞ', 'પૂર્ણિમા', 'આમલકમી', 'ભારેલો અગ્નિ' એમ એક પછી એક વીસથી પણ વધારે મૌલિક નવલકથાઓ આપીને ગોવર્ધનરામ-મુનશી ખાદ એમણે લોકહૃદમાં અપાર ચાહના પ્રાપ્ત કરી. નવલિકાકાર તરીકે પણ એમની કેટલીક સિદ્ધિ 'ઝાકળ', 'પંકજ', 'સંખિંદુ', આદિ સંગ્રહોની ઘણી વાર્તાઓ દર્શાવી નય છે. 'મહારાણા પ્રતાપ', 'ખાવાગઢ', 'નાના ફૂડનવીસ', 'તેજચિત્રો' આદિમાં સુંદર રેખાચિત્રો પણ આપ્યાં છે. 'સંસ્કૃતિની ઉત્પત્તિ', 'મારું જીવન અને કાર્યક્ષેત્ર' જેવાં ભાષાંતરો પણ આપ્યાં છે. તેા વળી 'જીવન અને સાહિત્ય, ભાગ ૧-૨' 'આમોન્મતિ', 'રાજબંધારણ' જેવી કૃતિઓમાં રમણુલાલનું એક અભ્યાસી તરીકેનું પણ દર્શન થયા વગર રહેતું નથી.

અભિમ, સાહિત્યના વિવિધ ક્ષેત્રમાં પોતાની પ્રતિભાનું દર્શન કરાવનાર રમણુલાલ દેસાઈએ કાવ્યક્ષેત્રને પણ વણસપરંપુ રહેવા દીધું નહોતું. એમનું કાવ્ય 'દાસ્યમક્તિ' પ્રથમ 'વિદ્યાર્થીબૂધણ' હસ્તલિખિતમાં પ્રસિદ્ધિ પામ્યું. ત્યારથી એમની કવિપ્રતિભા કોળવા લાગી. અન્ય કવિઓના કાવ્યવાચને એમની સિસુદાને પ્રેરી, પોપી.

એમની કવિતા પર બે પ્રબળ અસર : ભાવ અને ભાષાશૈલી પરત્વે કવિ નાનાલાલની, અને વિચારસૃષ્ટિ પરત્વે મહાત્મા ગાંધીની. એમના કાવ્યસંગ્રહ 'નિહારિકા'ની નાનીમોટી ૮૭ કૃતિઓ

વાંચતાં આની પ્રતીતિ થવા વખત રહેશે નહિ આ સમજના અપૂર્ણમાં જ એમણે નાનાસાલનો તો સ્પષ્ટપણે ઝાણત્વીકાર કરેલો જ છે : 'એમના અમર સાહિત્યનો હું બારે ઝાણી છું એ ...કવિવર નાનાસાલ દસપતરામ કવિને' પડિત યુવથી પોષા-એલા હૃદયપિટે ગાંધીયુગીન સામાજિક-રાજકીય પરિસ્થિતિ અનુભવેલી. આથી આ બન્નેનો સમન્વય એમની કવિતામાં જોઈ શકાય છે.

'નિહારિકા'નાં કાવ્યોને એમણે 'વીરકાવ્યો', 'ચિંતનગીત', 'કલ્પનાગીત', 'સ્નેહગીત', 'પ્રકીર્ણ', 'શક્તિગીત' એવા પેટા વિશાગ્રમાં વહેંચી નાખ્યા છે. એમનાં આ વીરકાવ્યોમાં અહિં-સા, સત્ય, ધર્મ, બુદ્ધતા, દયા, ન્યાય, સયમ, પ્રેમ, ક્ષમા જેવા ભાવોને દેશશક્તિના અઢાલેક્ષી સાથે ભેળવી ગાંધીયુગીન સ્પષ્ટ છાંય છિપસાવી છે. એમનાં 'ચિંતનગીત'માં પણ પીડિતા પ્રત્યે સહાનુભૂતિ, દેશની દુર્દશા અને ગુલામીનો અપસોસ, તો 'કલ્પ નાગીત'ના 'ખડકા સ્વદેશીની ભાવના', 'પ્રકીર્ણ' વિશાગ્રનાં કાવ્યોમાં શ્રામોદ્ધાર, શ્રામસેવા, શ્રામપ્રેમ, શ્રામપ્રચારિત્ર, દલિતપ્રેમ, સામાજિક અસમાનતા તેમજ સમજના અંતિમ અને હિંસાકાંક્ષી 'જલિયાનવાલા બાગ'માં ગાંધીવિચારધારાનો પુરસ્કાર-મંચાર થએલો જોવા મળશે.

એમના સ્નેહગીતો અને શક્તિગીતોમાં ભાષારોહી તેમજ ભાવપરત્વે નાનાસાલની સવિશેષ અસર જોવા મળે છે. લય-ઢાળો અને 'રસમસ્તિ', 'રસસરિતા', 'રસડોસન', 'રસમૂંઝવણ' જેવા શબ્દોમાં તો એ અસર સ્પષ્ટ સ્વરૂપે પણ જોઈ શકાયે. એમની મજાની ભાવસંહિ મધુર અને આદર્શરંગી છે. તો શક્તિભાવોમાં પ્રભુવિરહ, પ્રભુમિલન અને વિરાટ વિભુની અગમ અદ્વિતીય શક્તિ અને વામન માનવની અલ્પતાનું જ્ઞાન એ મુખ્ય નિરૂપિત વિષયો છે. એમણે કરેલા ગઝલના પ્રયોગોમાં આકાર અને અતસ્તત્વ બન્નેની દૃષ્ટિએ કલાપીની અસર પારખી શકાયે. આમ છતાંય, એમની કૃતિઓ નાનાવાલીય ભવ્યતા કે કલાપીની

કલકટ ભાવોદ્ગતા ભાગ્યે જ દાખવે છે. ગીતો કરતાં જ એમણે કાવ્યો વિશેષ લખ્યાં છે. લાવણી, સંવેદ્ય, ભૂંચી, અનુ મંદાકાન્તા, શિખરિણી, શાંદલ, વસંતતિલકા, કૃપામતિ, જન સંહિત આદિનાં છંદોવેવિધ સાથે ગીતોના ઢાળે નુ વૈવિધ્ય દાખવ્યું છે. આમ છતાંય છંદોબદ્ધ કાવ્યોમાં જે નેટલી સફળતા મળી છે તેટલી ગીતોમાં નથી મળી. છંદોબદ્ધ ગીતોમાં ઘણી જગ્યાએ એમનો લય લપટી નય છે. ગાયકી પર એમનું લક્ષ્ય વિશેષ રહેલું હોઈ દ્રુતપ્રત્યક્ષ લક્ષ્ય સહેજે આવી જવા પામ્યા છે. પરિણામે પ્રવાહીતા અર્થે છે અને માધુર્ય મોળુ પડે છે ઘણાં ભાવના ભિન્નકાવ્યોમાં સિ નિરૂપણથી એઓ આગળ વધી શક્યા નથી. સંસ્કૃત કાવ્યોમાં એમણે દેશી ઢાળો પણ મિલાવ્યા છે. એમની ઈબારત નવોન્મેષો દાખવતી નથી. વિષયનું વૈવિધ્ય છે, નથી. અભિવ્યક્તિમાં પણ મૌલિક મુદ્રાનો અભાવ વર્તા છે. 'બુદ્ધનો ગૃહત્યાગ' અને 'જલિયાનવાલા બાગ' જેવં કાવ્યોમાં ધટનાનિરૂપણ સુપેરે થયું છે, પણ ચિંતનશર સંવ લદાયો છે. સમકાલીન અને પુરોગામી કવિઓની અસર રહીને પણ નરીન તરવના નહિ તોય કાવ્યતરવનાં અનેક રચાનો એમની કૃતિઓમાં માણી શકાય છે. એવાં કાવ્ય સ્વરસવાળાં ખીબ પણ અમરક કાવ્યો, ઈ. ૧૯૫૬માં થએલી. 'નિહારિકા'ની ખીજ આશૃતિમાં શ્રી અક્ષયકુમાર દે-એ જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે 'દૃઢ સમયમાં ભાદેસાહેબનાં કાવ્યો ખીજે સત્રહ પણ પ્રસિદ્ધ થશે' ત્યારે જરૂર આસ્વાદી છા આમ, કવિ તરીકે એ અલ્પ ખ્યાત પણ ગદ્યકાર તરીકે હું અને નવલકથાના ક્ષેત્રમાં વિશિષ્ટ પ્રદાન કરવા બદલ ઈ. રજાજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક પ્રાપ્ત કરનાર રમણલાલ દેસ-રંભી સપ્ટેમ્બર ૧૯૫૪ના રોજ બપોરે દેહવિલય થયો ઘણા નવલકથા પ્રેમીઓએ આંચકો અનુભવ્યો હશે.

ધીરુ પર્દ

કવિતા એ ક્રાન્તદર્શન કરતા કવિનું કાર્ય છે. એ જગતના સામાન્ય વ્યવહારથી ઉપરની વસ્તુ છે. જીવનમાં સક્રિય થતી એક નવી શક્તિ છે. સૌન્દર્ય એ એનું પ્રખર શસ્ત્ર છે, સત્ય એનું કવચ છે. જીવનના પ્રવાહમાં તે ઊતરે છે, જીવનની નસેનસમાં તે પ્રસરે છે અને પોતાની ગૂઢ ગતિથી અને પ્રકટ મોહિનીથી જીવનને ઊર્ધ્વ રસની, ઊર્ધ્વ આનંદની દીક્ષા અને સિદ્ધિ આપે છે.

ચુન્દરમ

Bijali

Badal

N. L. Mehta Cinema Enterprises Private Limited
BOMBAY

સરસ્વતી કલાકાર કે. કે. હેબબર

કવિતોક

ગુજરાતી કવિતાનું સ્ફુટપત્ર અંક ૯૭
શિશિર ૨૦૩૦ જાન્યુઆરી ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૪

દુગાવિભૂતિના સ્મરણમાં

: ગામલ :

જેજ નાથા અંજુનું તુજ નેજ સમાણ
 આલ કો મોજ જિગર જેલ ગમાણ
 મુદૈલણા પ્રિય આજે જાત ડબ્બે
 જ્યોત જલાજ કીધુ તુજ ન્યામ લખાણ
 દેવ તણા દાજ સમી આખ તણી
 કુલતણા દામજે હું કુંચ લખાણ ?
 ગામની તણી અલિસાજ પારણ,
 ગામ હોસજો દિસા બાલ-તણણ
 તોજા કિયાસમા અજો મજા હે
 જેલ હાલમા હજુ ઊગા-અજાણ
 તાણરા પ્રેલ બોલ કોલ ન મીલે ?
 ગામ જેજ વિદ્યામાં હે આમ લખાણ
 જાત જાતજ અજો રોડે લખાણ,
 તા અમુક પસંદ કરીભાર જુઠાણ
 રાંતજા અરિજને મળીલ શું કો ?
 જેલ તણી નિંદા હે અજુ ઉખાણ

— પંચીલ

સી રાંભાઈ
(ઉ. ૧૪૯૯-૧૫૬૪)
૨૨ મે ૧૯૫૯

૭/૫ : સી રાંભાઈ
૧૫/૫ : સી રાંભાઈ
૧૫/૫ : સી રાંભાઈ

શિશિર • વિ. સં. ૨૦૩૦

કવિતોક

જાન્યુ. ફેબ્રુ. • ઇ. ૧૯૭૪

। ॐ વાદ્ મે મનસિ પ્રતિષ્ઠિતા મનો મે વાચિ પ્રતિષ્ઠિતં ગ્રાવિર્ગ્રાવીર્મ રયિ ।

કલાનો જન્મ

કવિતા, નાટક, વાર્તા—એ શબ્દની કલા છે. શબ્દ કલાકારની અંદરથી પ્રગટે છે, એટલે કલાકારની અંદર જે જીવનમૂલ્યો લાભ્યાં હશે તેનો પાસ એના શબ્દને લાગેલો વરતાય તો એ સ્વાભાવિક છે. એણે સાક્ષાત્ અનુભવથી કે કાંઈ નહિ તો કલ્પનાનુભવથી જે કાંઈ આત્મસાત્ કર્યું હશે તે એના ઉદ્ગારમાં પણ પ્રગટવાનું. પોતે જે મૂલ્યોનો ધબકારો પોતાની રંગો ઉપર અનુભવ્યો નથી, જે મૂલ્યો એને માટે જીવસંટોસટની લડાઈ માટેનાં નથી, તે મૂલ્યોની એ વાત નહિ કરી શકે, કરશે તો તે જોખરી લાગશે. મૂલ્યોની વાત કરતાં પહેલાં તે એ મૂલ્યોને પામ્યો તો હોવો જ જોઈએ ને? તે સિવાય સમ્યાઈનો રણકો આવવો અસંભવ છે. મૂલ્યો ઉછીનાં લઈ શકાતાં નથી. હસ્તાક્ષરમાં ઘણી વાર હું એક પંક્તિ આપું છું: ‘મળે ન આદર્શ કદી ઉછીના.’ આદર્શ તો પોતાની અંદર ઊગવા જોઈએ અને કશુંક ઊગે છે તે પહેલાં ધરતીને સારી પેઠે ઉપર-તળે થવું પડે છે, તપવું પડે છે, ચિંતાભરી રાહ જોવી પડે છે, વરસાદ ન વરસે તો શું થશે એ જીવસંટોસટનું સાહસ પણ ખેડવું પડે છે. જે મૂલ્યો સાથે કલાકાર સમરસ બન્યો હોય, જે મૂલ્યો એનાં પોતાનાં બન્યાં હોય, તેનો પાસ એની રચનાઓમાં વરતાશે. યુરોપમાં અમુક વાતોનો મહિમા છે, માટે લાવો હું પણ એ અપનાવું—એમ આઈતો માલ રજૂ કરવા જતાં ખેડૂદાપણું પ્રગટ થાય. પશ્ચિમના કલાઘાટ-કલાઆકાર જે અનુભૂતિના આવિષ્કાર છે તે અનુભૂતિની ગેરહાજરીમાં તેમને યોજવા જતાં માત્ર આકૃતિનાં જોખાં જ આપવાં જેવું થાય. લેખકની સમ્યાઈ—એનું પોતાનું જે સ્વ-રૂપ છે તે—માંથી જ, સત્યમાંથી જ, કલાનો જન્મ શક્ય છે.

ઉમાશંકર જોશી

(સાહિત્ય અકાદમી દ્વારા પુરસ્કૃત ‘કવિની શ્રદ્ધા’ પુસ્તકમાંથી)

મીરાં

લક્ષિતરસની કવિતાનો કુવારો

નિરજન ભગત

ભારતવર્ષમાં વેદ ઉપનિષદકાળથીજાન, કર્મ અને લક્ષિતનો મહિમા છે લગવદ્ ગીતામાં એના સંપૂર્ણ સમન્વયનું લખ્ય સુન્દર દર્શન છે રામાયણ મહાભારત પુરાણકાળથી વિષ્ણુ રામ કૃષ્ણલક્ષ્મી તથા શિવમક્તિનો વિકાસ થતો રહ્યો છે દક્ષિણ ભારતમાં શકર અને બાર આલવાર સંતો અને ત્યારપછી રામાનુજ, મધ્વ અને નિરખાર્ક અને ત્યારપછી ઉત્તર ભારતમાં રામાનંદ, વલ્લભ અને ચૈતન્ય આદિને કારણે વિષ્ણુ રામ કૃષ્ણલક્ષ્મીની પરાકાષ્ઠા પ્રગટ થાય છે એમાં જયદેવ, વિદ્યાપતિ, ચંદીદાસ આદિ કવિઓનું પણ મહત્વનું અર્પણ છે મધ્યયુગના ભારતવર્ષમાં શા નૈશ્વર, નામદેવ, નગસિદ્ધ, દુનસીદાસ, કબીર, નાનક આદિ લોકતો અને સતોની લક્ષ્મીપરપરા અને સંતપરપરાએ તથા અલ્પાતિઅલ્પ અંશે સુદીનાદ અને ખિરતી ધર્મની અસરે આ લક્ષિતને ભારતવ્યાપી સ્વરૂપ આપ્યું બ્રહ્મણોને અતિશ્રિય એવા ઉચ્ચનીચના સામાજિક આર્થિક, ધાર્મિક ભેદભાવોથી મુક્ત અને બહુજનસમાજને અનિચ્છલમ એવું સ્વરૂપ આપ્યું એમાં એ મણે સંસ્કૃતને રથાને લોકવાણીમાં એમનું ને પદસંન કહ્યું એનું મહાન અર્પણ છે આ લક્ષ્મીપરપરાએ, મતપરપરાએ મધ્યયુગના ભારતવર્ષમાં જે લક્ષિતનું અને એ કારણે ધર્મનું ધાતાવરણ રચ્યું એ અજૂત પૂર્વ છે જગતના ઇતિહાસમાં મધ્યયુગના ભારતવર્ષની આ લક્ષ્મીપરપરા, સંતપરપરા રા કવિશાહ જનનુઆરી ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૪

એ એક અપૂર્વ અને અદ્વિતીય ઘટના છે ત્યાર પછી ૧૫૮૦ થી ૧૬૭૫ લગી, પોણા બસો વર્ષ લગી એકમાત્ર રખેઈનમાં મહદ્ અંશે આવી લક્ષ્મીપરપરાનું, મતપરપરાનું, આવી ઘટનાનું દર્શન થાય છે આ લક્ષ્મીપરપરાની, સંતપરપરાની મીરાંને મહાન સહાય હતી

મીરાંએ એના પદનું સજન લોકવાણીમાં, અભાલાલ સાકર લાલ જેને ‘પ્રજ્ઞ સમસ્તની બાણી કહે છે એમાં કહ્યું મીરાંનું પદ સિપિખલ ન હતા મીરાંએ સાધુમતસમાગમ અને ભગવદ્ગીર્તનશ્રવણની એની દિનચર્યાના એક અગ્રણ્ય એના પદનું સર્જન કહ્યું હતું એથી મીરાંએ પોતે એને હસ્તપ્રતમાં સિપિખલ કર્યા નથી પણ મીરાં કોઈ સપ્રદાયમાં ન હતી એથી કોઈ સપ્રદાયના પદ સમયમાં પણ એ સિપિખલ થયા નથી મીરાંના પદ સમકાલીન અને અનુકાલીન લક્ષ્મીનેના કમમાં કહમહ થયા છે મીરાં જ મે અને ઇને રાજસ્થાની તથા ત્યાગે મળવાસી અને દારિકાવાસી હતી આ સમગ્ર પ્રદેશની ત્યારે જે ભાષા હતી તે જૂની પશ્ચિમી રાજસ્થાની અથવા મારુ ગુર્જર આ સંધિકાળની ભાષા હતી એના પ્રદેશિક પરિવર્તનને પરિણામે રાજસ્થાની, મજ અને ગુજરાતી અસ્તિત્વમાં આવી હતી સલવ છે કે મીરાંએ એના સૌ પદ એક જ ભાષામાં રચ્યા હોય અને એમાં પ્રદેશિક પરિવર્તનને આગળ મીરાંના જીવનકાળ પછી થયો હોય તો તે તે પ્રદેશના અનુકાલીન લક્ષ્મીને, પ્રજ્ઞને તે તે પ્રદેશની ભાષામાં એમને કે રાજસ્થાની મજ અને ગુજરાતી એમ નથી ભાષાઓમાં મીરાંના સૌ પદનું રૂપાંતર કહ્યું હોય જૂની પશ્ચિમી રાજસ્થાનીના પ્રદેશિક પરિવર્તનનો આરંભ મીરાંના જીવનકાળમાં જ થયો હોય તો મીરાં રાજસ્થાન, મજ અને ગુજરાત ત્રણે પ્રદેશોમાં વસી હતી એથી અને હજુ તો પરિવર્તનનો આરંભ જ હતો એથી એ ત્રણે પ્રદેશોની ભાષાએ મા આત્મતિક અસર ન હોય એથી મીરાંએ એના કેટલાક પદ રાજસ્થાની ભાષામાં, કેટલાક પદ મજ ભાષામાં અને કેટલાક પદ ગુજરાતી ભાષામાં એમ ત્રણે ભાષામાં રચ્યા હોય અને મીરાં પ્રથમ રાજસ્થાનમાં વસી હતી એટલે રાજસ્થાની ભાષાના પદ આરંભમાં રચ્યા હોય પછી મજમાં વસી હતી એટલે મજ ભાષાના પદ મધ્યમાં અને અંતમાં ગુજરાતમાં વસી હતી એટલે ગુજરાતી ભાષાના પદ અંતમાં—આ ક્રમમાં રચ્યા હોય અને પછી તે તે પ્રદેશના અનુકાલીન લક્ષ્મીને, પ્રજ્ઞને એ

તે તે પ્રદેશની ભાષામાં મીરાંનાં જે પદ હોય એનું રૂપાન્તર કર્યું હોય. મીરાંએ એનાં સૌ પદ એક જ ભાષામાં, જૂની પશ્ચિમી રાજસ્થાની ભાષામાં રચ્યાં હોય કે કેટલાંક પદ રાજસ્થાની ભાષામાં, કેટલાંક પદ વ્રજ ભાષામાં અને કેટલાંક પદ ગુજરાતી ભાષામાં—એમ ત્રણ ભાષાઓમાં રચ્યાં હોય—પણ આજે એનું જે સ્વરૂપ છે એ સ્વરૂપમાં તો નહીં જ રચ્યાં હોય, એથી લિપિ સ્વરૂપમાં જ રચ્યાં હશે. આજની રાજસ્થાની, વ્રજ અને ગુજરાતી ભાષાઓથી મીરાંનાં જીવનકાળની એ ભાષાઓ અથવા જે પ્રાદેશિક પરિવર્તન ન થયું હોય તો જૂની પશ્ચિમી રાજસ્થાની ભાષા લિપિ હતી. મીરાંએ જે ભાષા અથવા ભાષાઓમાં પદ રચ્યાં એનું તે તે પ્રદેશના અનુકાલીન ભક્તજનોએ, પ્રભુજનોએ તે તે પ્રદેશની ભાષામાં સતત રૂપાન્તર કર્યું છે અને એમ આજે મીરાંનાં સૌ પદ મીરાંએ જે સ્વરૂપમાં રચ્યાં હોય એથી લિપિ સ્વરૂપમાં અસ્તિત્વમાં છે.

મીરાં ભક્ત હતી, સંત હતી, રહસ્યદર્શી હતી, સાધુમંતસમાગમની અને ભજન કર્તાનશ્રવણની એની દિનચર્યા હતી એથી મીરાંને માટે પોતાનાં પદનું સર્જન લોકવાણીમાં કરવું અનિવાર્ય પણ હતું. એથી મીરાંનાં પદનું લોકહૃદયમાં સ્થાન છે. સક્ષરોથી માંડીને નિરક્ષરો લગી એની અપીલ છે. મીરાંનાં પદની વાણી સરલ અને સુન્દર છે, લલિત અને કામલ છે, મધુર અને રસિક છે. એથી મીરાંનાં પદ હમેશ માટે હૃદયમાં રચ્યાં કરે છે. મીરાંનાં પદ નેટલાં લોકપ્રિય છે એટલાં ગુજરાતી ભાષાના કોઈ પણ નરસિંહ સુધ્ધાંકવિનાં પદ ભાગ્યે જ લોકપ્રિય હશે. મીરાંનાં પદ આરંભમાં ગુજરાતથી બંગાળ લગી સમગ્ર ઉત્તર ભારતમાં અને હવે સમગ્ર ભારતવર્ષમાં લોકપ્રિય છે. આવી અખિલ ભારતીય લોકપ્રિયતા ભાગ્યે જ કોઈ કવિનાં પદને વરી હશે. મીરાંનાં પદ ભલે હસ્તપ્રતમાં લિપિબદ્ધ ન થયાં, સંપ્રદાયના પદસંચયમાં સંગ્રહીત ન થયાં પણ લોકોની હૃદયપોથીમાં સંચિત થયાં છે, લોકોની હૃદયપ્રતમાં અંકિત થયાં છે. કંઠોપકંઠ, કર્ણોપકર્ણ પરંપરા દ્વારા અસ્તિત્વમાં રહ્યાં છે. મીરાંનાં કુલ ચૌદસોએક પદ અસ્તિત્વમાં છે. એમાં ગુજરાતી ભાષામાં સાઝત્રણસોથી ચારસો પદ છે. મીરાંનું કર્તૃત્વ જેમાં શંકારપદ હોય એવાં પદનો પણ એમાં સમાસ થાય છે. જે કે એથી લોકોને હાથે—અલકે કંઠે એનું રૂપાન્તર પણ થયું છે. એથી વિકૃત પણ થયાં છે. અને મીરાંનાં પદમાં મીરાંના કર્તૃત્વનો મહાપ્રશ્ન આજે પણ અનુત્તર છે.

મીરાંનાં પદમાં જે લય છે તે અત્યંત ભાવવાહી અને પ્રવાહી છે, સંગીતમય અને સંગીતક્ષમ છે. કચારેક દ્રુત અને કચારેક વિલંબિત ગતિનો આ લય મિલન અને વિરહના અનુભવમાં આનંદ અને વેદનાના ભાવને અને તૃંગાર રસને અને અંતે શાંત રસને અનુરૂપ અને અનુકૂળ છે. પૃથ્વીમાંથી જેમ કુવારો ફૂટે તેમ હૃદયમાંથી જાણે આ લય ફૂટ્યો ન હોય! આ લય હૃદયનો લય છે, લોહીનો અને આત્માનો લય પણ છે. ‘બોલ મા, બોલ મા, બોલ મા’, ‘પ્રેમની, પ્રેમની, પ્રેમની’, ‘બોલે જીણામેર’, ‘ઉપાડી માંસડી વેઠની રે’, ‘મુખડાની માયા લાગી રે’—કોઈ પણ પાંચેક પદનો માત્ર સાદો પાક પણ આ લયની રિદ્ધિસિદ્ધિ તરત પ્રગટ કરી આપશે, એની ભાવોચિતતાની, કાવ્યક્ષમતાની પ્રતીતિ કરાવી આપશે.

મીરાં મરુભૂમિનું સંતાન હતી. એથી એણે જગત અને જીવનનો, સંસારનો તાપ રેત અને લૂના પ્રતીક દ્વારા પ્રગટ કર્યો છે ‘ભીની ભીની રેતીમાં પગ બળે છે, લૂ વાય છે માસ જેઠની રે.’ જગત અને જીવનનો, સંસારનો અગ્નિ અસહ્ય છે છતાં પરમેશ્વર માટેની પોતાની લગની અશમ્ય છે. ‘લગની લાગી છે મને ઠેઠની રે.’ એણે પરમેશ્વર પ્રત્યેની પોતાનો આ પ્રેમ જલના પ્રતીક દ્વારા પ્રગટ કર્યો છે. ‘સંસારીનું સુખ એવું, ઝાંઝવાના નીર જેવું.’—જગત અને જીવનનું, સંસારનું સુખ ઝાંઝવાના નીર જેવું છે, મરુભૂમિના મૃગજલ જેવું છે. આ જલ છે જ નહીં, આ તો છલ છે. જે જલ છે જ નહીં તે પી શકાય? એનાથી તૃપા છિપાવી શકાય? એક તો જલ છે જ નહીં અને હોય તો સમુદ્રના જલ જેવું છે, ખારું છે. ‘ખારા

સમુદ્રમાં અમૃતવહેળિયું રે, એવી છે ભક્તિ
અમારી.', 'જાવિન્દો પ્રાણ અમારો રે, મને
જગ લાગ્યો ખારો રે.', 'મુખરું મેં જોઈું
તારું, સર્વ જગ થયું ખારું.', -જગત અને
જીવનના, સંસારના સમુદ્રમાં જલ તો છે,
અપાર જલ છે, પણ ખારું છે. ને જલ
ખારું છે તે પી શકાય ? એનાથી તૃષ્ણા છિપાવી
શકાય ? જલ છે જ નહીં અને છે તે ખારું
છે. એથી મીરાને જલ, મીઠું જલ પીવું
છે, અમૃત પીવું છે. તો જ એની તૃષ્ણા છીપે,
તો જ એને તૃપ્તિ થાય. પરમેશ્વર પ્રત્યેનો
પોતાનો પ્રેમ, પોતાની ભક્તિ તે જ આ
જલ, મીઠું જલ, આ અમૃત તો પરમેશ્વરનો
પોતાના પ્રત્યેનો પ્રેમ મીરાએ તીર, બાણ,
લલકા, કટારી આદિ શસ્ત્રોના પ્રતીક દ્વારા
પ્રગટ કર્યો છે. સંસ્કૃત સાહિત્યના કામરેખના
પયશ્વરના પ્રતીકની પરપગની અસરથી
અથવા એથી યે વિશેષ તો મીરાં મેકતાની
રાજકુવરી હતી અને મેઘાડની ભાવિ મ-
હારાણી હતી એથી એ યુદ્ધકળાનું શિદ્ધાંશુ
પામી હતી અને અનેક યુદ્ધો અને હત્યા-
ઓની એ પરોક્ષપણે સાક્ષી હતી એથી
મીરાનાં પદમા પરમેશ્વરનો મીરા પ્રત્યેનો
પ્રેમ આ પ્રતીક દ્વારા પ્રગટ થાય છે. અને
આ પ્રતીક દ્વારા પરમેશ્વરના આ પ્રેમની
તીવ્રતા, તીક્ષ્ણતા અને વેધકતાની પણ
પ્રતીતિ થાય છે.

મીરાનાં પદમા એક માત્ર પરમેશ્વરનાં જ
ચિત્રો છે, કૃષ્ણનાં જ ચિત્રો છે. અને એ
રંગબેરંગી ચિત્રો છે. પક્તિ બે પંક્તિમા,
કચારેક તો અર્ધ-પક્તિમા પીછીના, બલકે
કલમના (કે મીરાનાં કંઠના ?) એક આછા,
ઢળવા લસરકાથી કૃષ્ણનું રંગબેરંગી ચિત્ર,
મનહર અને મનહર ચિત્ર સર્જાય છે :

જો કવિદોષ - નન્યુઆરી વેણુઆરી ૧૯૭૪

‘મીરાં પીતાંબર જરકરી જમા કેસર આડ કરી,
મેર મુગટ ને કાને રે કુંડળ મુખ પર મેરસી ધરી.’

મીરાનાં પદ મીરાંની ભક્ત તરીકેની, સંત તરીકેની સાધુસં-
સાગમની, ભજન કરીનેની દિનચર્યાના એક અનિવાર્ય અંગ
રૂપ છે એથી એમાં ગીત સંગીતનું અદ્વિત છે. સંગીત વિના મી-
રાના એકે પદનું અસ્તિત્વ કલ્પી શકાતું નથી. મીરાં મહાન સંગી-
તસ હતા. એણે મદ્દાર રાગનું મૌલિક સર્જન કર્યું હતું. મીરાંની
સંગીતની સૂક્ષ્મ સૂઝસમજને કારણે તો તાનસેનનું મીરાં સાથે
મિલન થયું હતું કોઈ સુમલક્ષ્મીને કહે મીરાંનું પદ ગવાય છે ત્યારે
એનું પૂર્ણ રૂપ, સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે, એની પૂર્ણ આધ્યાત્મિક,
ધાર્મિક પ્રતિભા પ્રગટ થાય છે, એના દિવ્ય, અલૌકિક સૌન્દર્યની
પ્રતીતિ થાય છે ગાધીજીની એમના અતિમ જન્મદિને દિલ્હીમાં
સુખલક્ષ્મીને કહે મીરાંનું ‘હરિ તુમ હરો જનકી ભીર’ પદ સાંભળ-
વાની ઇચ્છા હતી. સુખલક્ષ્મી મદાસમા હતાં. દિલ્હી જવાય એવો
સંભ્રમ ન હતો. સુખલક્ષ્મીએ મીરાના ને પદ પોતે તૈયાર કર્યા
હતા તે ગાઈને એની રેકડે કરાવી દિલ્હી મોકલી આપવાનું
વિચાર્યું. પણ એમા ‘હરિ તુમ હરો જનકી ભીર’ પદ ન હતું. પણ
ગાધીજીની મીરાનું અન્ય એકે પદ નહીં પણ આ જ પદ સાંભળ-
વાની તીવ્ર ઇચ્છા હતી. એથી સુખલક્ષ્મીએ આ પદ પોતે તૈયાર
કર્યું ન હતું એથી અન્ય કોઈ વ્યક્તિને કહેથી ગાધીજીએ આ પદ
સાલળવું એમ સૂચવ્યું. ત્યારે ગાધીજીનો લાક્ષણિક ઉત્તર આવ્યો:
ના, સુખલક્ષ્મીએ આ પદ તૈયાર ન કર્યું હોય એથી ગાઈ ન શકે તો
એનો માત્ર પાક કરે. પોતે અન્ય કોઈ વ્યક્તિને કહેથી આ પદ
ગવાતું સાલળવા કરતા સુખલક્ષ્મીને કહે એનો માત્ર પાક સાંભળ-
વાનું વધુ પર્મદ કરશે. આક્રોશભરતી પહેલીનો આ દિવસ હતો.
સુખલક્ષ્મીએ રાતોરાત આ પદ તૈયાર કર્યું, રાતના બે વાગે ગાઈને
એની રેકડે કરાવીને આક્રોશભરતી વહેલી સવારે વિમાનમાં દિલ્હી
ગાધીજીને મોકલી આપ્યું. આમ, અતિમ જન્મદિને મીરાંનું આ જ
પદ અને સુખલક્ષ્મીને જ કહે ગાધીજીએ સાલવ્યું ત્યારે એમને
સંતોષ થયો હતો.

મીરાનાં પદમાં પ્રકૃતિનું દર્શન નહીં પણ વર્ણન માત્ર છે અને
તે પણ કવચિત્, એમાં યે માત્ર કાવ્યનું અને આવશ્યનું જ, વર્મત અને
વર્ણનું જ. અને તે પણ પરમેશ્વર પ્રત્યેના પ્રેમમાં મિલન અને
વિરહના અનુભવની, આનંદ અને વેદનાના ભાવની, સંતોષાનુભવ

કાળ

ઘરનો અહો આ ખૂણો,
રસ્તાનો પહોણો વળાંક,
દરવાજાની કમાન,
વડની ઝૂકતી ડાળ,
અક્ષરોના આ મરોહ
વિચારોની ઘટમાળ
સમયના દૂરબીને રહે ઝીલાતાં :
કાળ તો એની ક્ષિતિજોના વળાંકોની પેલે પાર.
જતરડે ખેંચી એને
વાઘે સજી કસી તાર
ઝંખે એમાં ઝંકારની સંજ્ઞા થકી
શાશ્વતી ને શૂન્યમહો
દાખવવા વળાંકના ધબકાર.
જોતો એ પનિહારી શિરે ઘડામાંથી—
ઢળે વળાંકલયો રવિનાં રશ્મિ રેલતાં પ્રકાશ.
તેજ ને છાયાની ગોઠિ
એ માણવા, ઢૂંઢે કાળ નવરાશ.
નહિ કો' એઘાણી !
કો' સાથ !
કો' આશ !

અને વિપ્રલંભશૂંગાર રસની ભૂમિકા રૂપે જ. આમ, મીરાંનાં પદમાં પ્રકૃતિ પ્રધાન નથી, પ્રકૃતિનો પ્રકૃતિરૂપે મહિમા નથી; પ્રકૃતિ ગૌણ છે, પ્રકૃતિ દ્વારા મહિમા તે પરમેશ્વરનો, પરમેશ્વરના પ્રેમનો જ છે.

મીરાંનાં પદમાં કોઈ પુરુષ, માનવી પુરુષ, પ્રત્યેના પ્રેમનું, માનવી પ્રેમનું દર્શન નથી, તો સમગ્ર મનુષ્યજાતિ પ્રત્યેના પ્રેમનું, વિશ્વ-પ્રેમનું પણ દર્શન નથી. મીરાંનાં પદમાં માત્ર પરમેશ્વરનું, પરમેશ્વરના પ્રેમનું દર્શન છે. એથી મીરાંનાં પદ પરમેશ્વર સાથેના પોતાના અંગત આત્મીય સંબંધ વિશેની સ્વગતોક્તિરૂપ, પરમેશ્વર સાથેના પોતાના એકાન્ત સંવાદરૂપ છે. એથી એનાં પદનું લઘુકાય સ્વરૂપ

છે. એથી એમાં અનુભવની તીવ્રતા તથા ભાવ અને રસની ઉગ્રતા છે. મીરાંએ દીર્ઘમધ્યમ કદની નાટ્યાત્મક, કથાત્મક કાવ્યકૃતિઓનું, મધ્યયુગમાં પ્રચલિત કાવ્ય-પ્રકારો-પ્રકરણ, પ્રબંધ આખ્યાન આદિ-માં કાવ્યકૃતિઓનું સર્જન કર્યું નથી એનું આશ્ચર્ય ન થવું જોઈએ. 'નરસિંહરા માલરા', 'સત્યભામાનું રસણું' -આદિ દીર્ઘમધ્યમ કદની નાટ્યાત્મક, કથાત્મક કાવ્યકૃતિઓનું મીરાંનું કર્તૃત્વ, નરસિંહ અને કૃષ્ણના જીવનની પ્રેરણાથી જેમ મીરાંએ દારિકાવાસ કર્યો હતો એમ એ જ પ્રેરણાથી મીરાંએ આ કાવ્યકૃતિઓનું સર્જન કર્યું હોય એવા તર્કને આધારે, સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન થયો છે. પણ આ કાવ્ય-કૃતિઓની અદ્ય કાવ્યસિદ્ધિના સંદર્ભમાં ને વિશેષ તો મીરાંનાં પદની અઢળક કાવ્ય-સિદ્ધિના સંદર્ભમાં આ કાવ્યકૃતિઓનું મીરાંનું કર્તૃત્વ છે એમ સિદ્ધ કરવું શક્ય નથી.

અનેક સંતોએ અન્ય મનુષ્યો સાથેના એમના સંઘર્ષ અંગેનાં પદ રચ્યાં છે; વ્યવહાર જીવનની વિષમતા અને વિકટતા અંગેનાં પદ રચ્યાં છે. અલખત, એમાં કયાંય આત્મસ્તુતિ કે આત્મશ્લાધા નથી. આત્મકથા તો નથી જ નથી. એમાં માત્ર વિનય અને વિનમ્રતા જ છે. મીરાંનાં પદમાં પણ આવાં કેટલાંક પદ છે. પણ જેણે પોતાના અસલ નામનો પણ કદાચ ત્યાગ કર્યો હતો અને જે પછીથી પોતાનો સમસ્ત ભૂતકાળ ભૂંસવાની હતી, પોતાનું સમગ્ર વ્યક્તિત્વ લોપવાની હતી અને અંતે અગતવાસમાં વસવાની હતી એ સ્વમુખે પોતાની કથા, આત્મકથા ગાય ? એ અંગત જીવનનાં પદ રચે ?

‘મીરા’ શબ્દ વિશે બે અનુમાનો છે
 ‘મીરા’ શબ્દ કારસીમાથી આવ્યો છે એના
 અર્થો છે પરમેશ્વર (કબીરના તથા પદ્મા
 એ અર્થ છે), અગ્રણી (મીરા શાહ સૂફી-
 અગમરે-મા આ અર્થ છે) અને અમીર
 આમ, ‘મીરાબાઈ’ એટલે પરમેશ્વરની પત્ની
 (મીરાના પદ્મા ‘મીરા પતિ સોઈ’ આદિમાં
 આ અર્થ સૂચવાય છે), અગ્રણી સ્ત્રી,
 અમીર સ્ત્રી ‘મીરા’ શબ્દ સંસ્કૃતમાંથી
 આવ્યો છે, ‘મીર’ + આ = મીરા સંસ્કૃતમાં
 ‘મીર’ના અર્થો છે સમુદ્ર, મહાન ‘મીરા’
 ને કારસી શબ્દ હોય તો દ્વિજા અથવા
 મીરાના માતાપિતા ‘મીરા’ એવું નામ
 લિધાન કરે ? એથી પ્રશ્ન થાય છે કે મીરાનું
 અસલ નામ ‘મીરા’ હશે ? મીરાનું અસલ
 નામ ‘મીરા’ હોય કે ન હોય પણ મીરાના
 પ્રત્યેક પદમાં અતિમ પકિતમાં આરબે
 ‘મીરા’ નામનો ‘છાપ’ રૂપે મીરાએ પોતે
 જ ઉલ્લેખ કર્યો છે એથી ને ‘મીરા’ એ
 મીરાનું ઉપનામ હોય અને મીરાનું નામ
 વિસ્મૃત હોય તો પણ મીરાને ‘મીરા’ નામ
 સ્વીકૃત છે એના અર્થ એ થયો કે
 મીરાએ એના અસલ નામનો ત્યાગ
 કર્યો હતો અને તો હમણા જ આગળ
 પૂછ્યો તે પ્રશ્ન પૂછી શકાય કે એ અગન
 છવનના પદ રચે ? મીરાએ આવા પદ
 રચ્યા હોય તો પણ એમાંથી જે પદમાં પર
 નિંદા હોય, તિરસ્કાર હોય, અત્કાર હોય,
 આત્મદયા હોય એ પદનું કર્તૃત્વ તો મીરાનું
 ન જ હોય એ નિશ્ચય છે

મીરાના પદની રચનાસાલ વિશે કોઈ
 આધાર કે પ્રમાણ નથી એથી મીરાના
 પદનો ક્રમ નિશ્ચિત કે નિર્ણયિત નથી પણ
 મીરાએ પ્રથમ મુખ્યત્વે વિરહ અને વેદનાના
 ૬] મિલેક ન સુઆરી ફેઝુબ રી ૧૭૭૪

રાજેન્દ્ર શાહ

પૌત્રજન્મ

અષાઢનુ આલ—મેહમીઠુ આરઘાદન
 મદ મદ ગુરુ ગુરુ ગર્જનની સગ ઝરે ઝગમગ જલ,
 ઝીને વનમયૂરની ઢેકા, તરપણ,
 અને તપત ધગ
 પરિતોષની પ્રશાન્ત સમાધિમાં જ્યારે આત્મક્ષીન
 ત્યારે એકાન્ત આ ઘરે
 અહીંની હવાથી પ્રાણમય
 ફદનકોમલ સરે વહિતુ પ્રાગટ્ય તવ કંઠે
 સુણી, નદ ઘેર આનન્દવેના સહુના હ્રદય
 ભૂતોકના હે નૂતન યાત્રી !
 સામી દિશાએ જનાર પથિકનો તને આવકાર
 નયનના વરેણ્ય કિરણ
 સ્તુતિનુ ગગન
 પ્રાણનુ સ્પન્ન, સ્પર્શ
 હૃદયનો રાગ
 લૌખિક
 અમારુ જે કંઈ તે હૈ
 ત્વહીય સમ્પલ

ચરણની આ રક્તિમ અલા-
 લહુ એમ ગતિનો આવેગ
 આજ આ ઉછળે તવ ખેલા,
 કાલે પૃથ્વિ ઉર્નીય પડે નાની તને,
 અતરીખમહી હશે તારુ કીકાગણ
 કોઈ નિકુ જમા અનુરાગની તુ બજવશે વેશુ,
 કોઈ ક્ષેત્રે હશે તવ સહરણ ચક્ર,
 પદે પદે સહુની સંગાથ
 હશે સહુથી અલગ
 સગલ કે વક્ર તવ ચાલે ચાલે
 નિગતર કને હશે
 યજ્ઞના આજયની દાની નિજ કામધેનુ,

આનંદકંઠનસૂર મેળા અહીં હૃદયના લાવમય દેશે,
કોની કોની અંશુલિ અડે છે તવ કુંચિત આ સુકોમલ કેશે ?
અહીંની રમણા સહુ હૈતને આધાર :
પ્રેમને તંતુએ કિંતુ સર્વ એકાકાર.
ભૂલોકના હે નૂતન યાત્રિ !
મેઘને હુંદ્રલિનાદ દિગ્ગત પ્રસન્ન.
પ્રસન્ન આ
સામે પંથ જનારનો, મંગલ મંત્રને ગાન, તને આવકાર.

યયાતિ

રૂપરૂ

પક્ષેપલ
ચાંદનીના સ્નેહસિક્કા ઉરમાંથી નિરન્તર વહે જતાં
પ્રકંપિત રશ્મિસમું તરંગિત હેત કોનું છલોછલ ?
પક્ષેપલ
કોના મૃદુ મધુમય ગીતતારું ધસમસ્યે જતાં ઉણુ ડુધિરમાં
પ્રસરતું વિલંબિત લય-ખલ ?
પક્ષેપલ
ઉડુગણુ કેરું તેજ નિજ પરિપુષ્ટ દેહે
સજી ઊભી શર્વરીની સુકોમલ કરાંગુલી થકી
સઘ રણઝણિત રોમરોમે
અચાનક અમિ કયાંથી ખીલી ઊઠયાં કંવલ કંવલ !
પક્ષેપલ
કોના તે આ મુખરિત મૌનમહીં અવરુદ્ધ
ખીનતણાં છિન્નસિન્ન તારેતાર અવિહ્વલ !
મનની ટૂટેલ ડાળે
જાણે કોઈ કોઢિલાએ માળો ખાંધ્યો હોય
તેમ લોહી-મજા-માંસ-અસ્થી મહીં મ્હોરું ઉપવન
ખની રહ્યું આકલ-વિકલ !
પક્ષેપલ !
પક્ષેપલ
તિમિરના ગોમુખેથી કોનું વહે અશ્રુજલ ?
અહીં સુધી વહી આવ્યું કોનું તે આ અશ્રુજલ ?
પક્ષેપલ !

વિપ્રલંભશૃંગારનાં પદ રચ્યાં હશે અને પછી
મુખ્યત્વે મિલન અને આનંદનાં, સંલોગ-
શૃંગારનાં અને સવિશેષ તો શાંતરસનાં પદ
રચ્યાં હશે એવું અનુમાન મીરાંના જીવનના
ક્રમના અનુમાન સાથે સુસંગત અને સુ-
સંવાદી છે. જો કે મીરાંનાં પદમાં પરમેશ્વર
અને પરમેશ્વરનો પોતાની પ્રત્યેનો પ્રેમ અને
પોતાનો પરમેશ્વર પ્રત્યેનો પ્રેમ એ જ એક-
માત્ર વિષય-વસ્તુ છે એથી મીરાંનાં પદમાં
ક્રમનો પ્રશ્ન અતિમહત્વનો પ્રશ્ન નથી.

‘મીરાંકે પ્રભુ ગિરિધર નાગર’—મીરાંનો
પરમેશ્વર ગિરિધર નાગર છે. ‘ખોલે ઝીણા
મોર, રાજ, તારા કુંગરિયા પર ખોલે ઝીણા
મોર’—મીરાંનો પરમેશ્વર રાજ છે. એથી
કુંગરિયા પર, નગરથી દૂર, ઉચ્ચ સ્થાને,
એકાન્તમાં વસે છે. તો મીરાં પણ નાગરિકા
છે, રાજવંશી છે. એથી તો ક્યારેક આ
ગિરિધર નાગરમાં, આ રાજમાં એના નાગર-
ત્વ, રાજત્વનો અલાવ પ્રગટ થાય છે ત્યારે
મીરાં એને હસે છે, ‘પ્રીત કરી પણ કરતાં
ન આવડી, તું નંદ આહીરનો છોરો’. મીરાં
લક્તહતી, સંતહતી પણ સાથેસાથે મેડતાની
રાજકુંવરી હતી, મેવાડની લાવિ મહારાણી
હતી. એનાં પદમાં સુશિક્ષિત, સુસંસ્કારી,
સુસંસ્કૃત માનસ પ્રગટ થાય છે. એના આ
માનસમાં રુક્ષતા કે રોંચાપણું નથી, રુચિ
અને રસિકતા છે. એના માનસમાં પ્રશિષ્ટતા
અને સૌજન્ય છે, કુલીનતા અને શીલતા
છે, ઉદારતા અને ભદ્રતા છે. મીરાંમાં
માનસની અમીરાઈ છે. એના એક સાદ્યંત-
સુંદર અને સર્વોત્ક્રમંપૂર્ણ પદમાં એનું આ
માનસ પૂર્ણપણે પ્રગટ થાય છે :

‘કપાડી ગાંસડી વેઠની રે,
કેમ નાંખી દેવાય ?

એ છે રણુદાસરાય શેઠની રે,
 એ છે શામળશા શેઠની રે,
 કેમ નાંખી દેવાય ?
 ભનીભની રેતીમાં પથ્થર જે છે,
 શુ વાપ છે માસ એની રે
 કેમ નાંખી દેવાય ?
 મોરો પ્રજા ગિરિધર નામર,
 મને ભગની કાલી છે ઠેઠની રે.
 કેમ નાંખી દેવાય ?

ભણે કે એણે શિર પર વેડી ગાંધકી છિપાકી
 છે એ એઈ ને એને કાઈ ક્યવે છે, 'નાંખી
 દે ને ! નાંખી દે ને !' અને એ 'એ તો રણુ-
 દાસરાય શેઠની છે, શામળશા શેઠની છે'
 એમ પુનઃપર્તન દ્વારા 'ભલે ભની ભની
 રેતીમાં પથ્થર જણે, જેક માસની શુ વાપ'
 છતાં 'મને ઠેઠની ભગની કાલી છે' એથી
 એ સામેથી માર વાર પ્રશ્ન પૂછે છે, 'કેમ
 નાંખી દેવાય?' એમાં સુઠિહિન, સુસંસ્કારી,
 સુસંસ્કૃત માનસનો કેવો સ્વલ્પહેતુ અને
 મરોડ છે !

મીરાંનો પરમેશ્વર પ્રત્યેના પ્રેમ એ કાઈ
 સંપ્રદાય આદિનો પરમેશ્વર અને પ્રેમ નથી.
 એ કાઈ શાન-કર્મ-મોક્ષની નીપજ નથી.
 એથી મીરાંનાં પદમાં કાઈ ખંડનમડન
 નથી, કાઈ વાદપ્રતિવાદ નથી. મીરાંનું
 એકેએક પદ એ પ્રધાનપણે શુદ્ધિનું સર્જન
 નથી. એનો અર્થ એ નથી કે એમાં શુદ્ધિનો
 અભાવ છે. પણ એનો અર્થ એટલો જ
 કે એમાં માત્ર શુદ્ધિ નથી. એથી એમાં
 સ્વરમાહિતા (eclecticism), શાન
 શબ્દતા (esotericism), વિદ્યા (er-
 udition) આદિ શુદ્ધિનાં પ્રસિદ્ધ લક્ષણો
 નથી. મીરાંનું એકેએક પદ પ્રધાનપણે
 હૃદયનું સર્જન છે. એથી એમાં ભાવ, રસ,
 પ્રેમભક્તિ આદિ હૃદયનાં પ્રસિદ્ધ લક્ષણો
 તો કવિઃકાન્ત-ભ-ચુઆરી ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૪

મુકુંદરાય વિ. પારાશર્ય

ગિરનારી

ખાળાનો તંજૂર જેણે તોડિયો,
 ઝટકે તોડી નાખ્યા તાર,
 ફેંકી દઈ કરતાલ જેઠો થઈ ગયો,
 છાંડ્યો શ્રોતાનો આધાર,
 એવો મેં ગિરનારી બાવો યોગખો.
 એની હું વાંસે હાટ્યો, કેટલું ?
 યોગમ એનાં જ એંધાણ.
 ગગન થયા એ મારા પંખના.
 વરસ્યા પોતે અમરત પાન. — એવો મેં.
 પરથી સ્વલ્પસવને વાંધી આવતી
 એના શખની કૂંક.
 ચડ્યો ના, છોડ્યો ના, ખાળો લઈ લીધો
 સીધો દત્તાત્રયની દૂક. — એવો મેં.
 નિજમાં સમથળ આકાશનો
 અનુભવ મરમીને થાય.
 એને રે યોગખ્યા કહે અનુભવ
 હુંમાં નિરહું પોષાય. — એવો મેં.
 પોતે જ સચરાચર આ બહારનું,
 પોતે સીતરનું વ્યોમ,
 જેને રે ગાયા તે પોતે અમે
 બિન્દુ સમુત એમ. — એવો મેં.

એવા રે ગિરનારીને ગાઈ શું ?
 નહિ જ્યાં નામ કે નિશાન;
 જેને રે સંસાર્યે સુધપુષ ના રહે
 વૃદ્ધે ગાયાનું શુમાન. — એવા રે.
 તૃણવન પુરાણો થઈને વિસ્તરે,
 પવનો ઝડપ થઈ લહેરાય.
 પૂર્ણ હું દશે દિશ જ એમનાં
 આસન થઈને પથરાય. — એવા રે.

ગોતાવી ગુહામાં આતમજેત ને
નયણે આંજયું ચિદાકાશ.
કરાવ્યો કમંડળનાં નીરમાં
શેષશાયીને વાસ. —એવા રે.

એણું ના ઉપદેશ્યું કંઈ યે, સંગમાં
સાધ્યું જીવન પારંવાર.
નામ કે નામીમાં શેનો ભેદ કંઈ,
કાનો કાને શો આધાર? —એવા રે.

કયાંથી રે બીતર જુદા અનુભવું ?
એકાકાર રહેવાય.
જુદા જો લેખું તો પ્રાણો ઊમટે,
ને કંઠે હૂમો દેવાય. —એવા રે.

ફિલિપ ક્લાક

ત્યારે

લીલાં-સૂકાં
પાંદડાં જેવા દિવસોથી
હું ઠંકાઈ ગયો છું;
જે કૂંપળની જેમ ફૂટે છે,
પણ જલદી ખરી જતાં નથી.
અને
કચારેક ખીલેલાં ફૂલની
ફરફી જતી ફારમ
શ્રાવણ-લાહરવો ખની
આંખમાંથી વરસી જાય છે.
ત્યારે
હું
ધૂંધળ્યા કરું છું તારી યાદની
અવાવરુ વાવમાં
કપૂતર ખનીને.

છે. મીરાંનું એકે પદ શ્રમસાધ્ય કે કષ્ટ-
સાધ્ય નથી. મીરાંનું એકેએક પદ મીરાંની
સહજસહસા સ્વયંસ્ફુરણ છે. મીરાંના
કોઈ કોઈ પદમાં તો નર્ત્ય કથન હોય છે.
બલવન્તરાયે જે અન્ય સંદર્ભમાં કહ્યું છે
તે મીરાંના આવા પદના સંદર્ભમાં સવિશેષ
સાચું છે કે, 'કેટલીક વાર નર્ત્ય કથન જાતે
જોયી અમર કવિતા હોય છે.' મીરાંનું
એકેએક પદ સ્વભાવોક્તિ છે. એમાં જે
અન્ય અલંકારો હોય એ આ મુખ્ય અલં-
કારના અંતર્ગત અલંકારો છે. ધર્મકવિતાના
મહાન અંગ્રેજ કવિ જ્યોર્જ હર્બર્ટની જેમ
મીરાંએ માત્ર પરમેશ્વર અને પરમેશ્વરનો
પ્રેમ-એ એક જ વિષય-વસ્તુ વિશે પદ
રચ્યાં છે. મીરાંનાં પદમાં વિષય-વસ્તુની
વિવિધતા નથી એવા અસંતોષ કે આક્ષેપને
કોઈ અવકાશ જ નથી. મીરાંનાં પદમાં
ભલે એક જ વિષય-વસ્તુ છે પણ એમાં
અનુભવની, ભાવ અને રસની એકવિધતા
(monotony) નથી. એટલું જ નહીં
એમાં અનુભવની તીવ્રતા તથા ભાવ અને
રસની ઉચ્ચતા છે, મહનતા છે, અગાધતા
છે, અતલતા છે. મીરાં ભક્ત હતા: સંત
હતા. એથી મીરાંએ સાધુસંતસમાગમ
અને ભજનકીર્તનની એની દિનચર્યાના એક
અંગરૂપે એનાં પદનું સર્જન કર્યું હતું. મીરાં-
એ કવિપદ માટે, કવિપણું માટે, કવિવેડાં
માટે અથવા પદ, પ્રસિદ્ધિ, ધન કે કીર્તિ
માટે એનાં પદનું સર્જન કર્યું નથી. મીરાં
પાસે ધન, કીર્તિ, પદ, પ્રતિષ્ઠા, સત્તા—
શું ન હતું? એ સૌનો તો એણે કચારનો
ત્યાગ કર્યો હતો. મીરાંએ કવિ તરીકે નહીં,
અનુભવી તરીકે; કાવ્યકાર તરીકે નહીં, ભક્ત
અને સંત તરીકે એનાં પદનું સર્જન કર્યું

હતું આપણા યુગમા કાગ હોમરસોલ્ડે
એમની કાપરી 'Markings' રચી ત્યારે
પ્રસિદ્ધિ અર્થે નહીં પણ 'રહેસિ' રચી
હતી, સાહિત્યરે નહીં પણ 'a sort
of 'White Book' concerning
my negotiations with my se-
lf-and with God'—મારી જાત
સાથેના—અને પરમેશ્વર સાથેના મારા
સંવાદોને લગતી એક પ્રકારની 'શ્વેત પોથી'
રૂપે' રચી હતી છતાં મીરાં મેડતાની રાજ
કુવરી હતી એથી સુશિક્ષિત અને સુસ
પત્ર હતી, એ અનેક કળાઓ—કવિતાકળા
સુધા—મા નિપુણ હતી એ સંગીતકળા
તેમ કાવ્યકળા પણ હશે એથી મીરાંએ જ્યારે
એના પદનું સર્જન કર્યું હશે ત્યારે સંભાન
પણે નહીં તેા અભાનપણે પણ એની
આ કવિતાકળાનિપુણતા આ કાવ્યકળા
પ્રવૃત્ત હશે કવિતાની સર્જન પ્રક્રિયામા
સંભાન અભાન, સમગ્રતા અસમગ્રતા એ
એક મહાકૃત પ્રશ્ન છે મીરાંના પદમા
કાવ્યમયતા, કલામયતા કયા નથી ?
મીરાંનું એકિએક પદ કેવું સ્વચ્છ અને
સુધક છે, કેવું સાદુસૂતરું અને સમેદ
હિતાર છે એના ઘાટશૂદ અને એનું
ઘડતર જડતર સપૂર્ણ છે એની ધ્રુવપક્તિ,
એના અતરા, એનો આરભ, એનો અંત,
એનો લય, એના પ્રાસ,—નધુ જન્મ-દર છે
એમા ઘૂટેલી એકતા છે કયાય જુઝા નહીં,
કયાય ગાંડ નહીં, કયાય દેરાધાગા નહીં,
કયાય વાકચૂક નહીં, કયાય જનકુપાતળ
નહીં કયાં દીકુંપોયુ નહીં બાપુજ એક
સરખું, સીધું, ધદં, સુદં અને સધન
સપૂર્ણ ભરત-ગૂંથણ જેવું સુશિષ્ટ, સુ-દર
કાળ્ય વચ્ચાટ જેવું સુમથિત. 'ખલે ખેસીને
મેં તો ઝીલું રે કાલ્યું એમા નથી રાખ્યું

૧૦] મિલેલક ન-નુઅ રી-ફેજુઆરી ૧૯૪૪

પિનાકિન્ ઠાકોર

સદાકાળ

એય! તપેલાને બીની બીની માટી લઈ
કટેવાળો તો ખરાખર કરી લીધો ને!
ખસ, સળગીને ઊડી ગયો છે બધો ગેસ,
ઘાસતેલ ઊગતું નથી, ને
હવે વીજળી!
નહીંઆના પાણીના તે મળ્યા છે હજુ કયા
લાગલાગ? (વઘ્યા કરે વેડકાયા કરે! ભરે)
કાલસો તો પૂરતો જોઈ કઢાય ત્યારે ને?
અને વન?
તે તો વેડાયા પિનાના ગઘ્યા હોય તો ।
તો બેચા કર!
વેગનો કયા છે?
પ ટાઓ તો વકાઈ ગયા છે, અરે
વકાયા કરે છે સંગ, આપ્તિમેર તેણીમેર
આણી મેર તેણી મેર ચારે મેર
મતલબ મત
અરે પણ પહેલા તુ ચૂલો તો બનાવ,
ઈટો તો ગાઠવ ખચી હોય મહાકામેમા
ચણાયા વગર!

કાઈ નહીં થોડા થોડા દેખાળા
ને પથ્થરો તો લાવ એ તો અટવાતા
હશે આમે તેમ ગમે તેમ
તપેલું ચઢાવી દીધું ને?
ચારે બાજુ બે ફૂવા કે તળાવ વાવ
ખચુ હોય જરાકે બે જલ
આધાર તો મૂક, ચલ!
હવે?
હવે! એમ કર,
નાચે મેલી દેને ભૂખરું કુખ્ય માનવતું
(હાર્યું ભાગ્યું) છાર્યું શીર્ષ જઠર
ઓ હો! વરાળો તો નીકળવા ચે માડી ને!

હવે એમાં ઓરતું શું?
 ઊકળે છે પાણી પલ્લેપલ.
 વર્તમાનપત્રમાંની વાનગીની કાપણીઓ,
 પાકશાસ્ત્રના ચોપડા, સીધાચિઠ્ઠી...
 ફટકી છે? એ તો હશે ઘણી બધી!
 રખરની ટોટીવાળી દૂધની ખાટલી, એના
 કાલાકાલા મીઠામીઠા કંદન મર્મર સાથે,
 હળુહળુ સુલાવીને હુલાવીને અંદર પોઢાડ!
 શાળાઓનાં ઘરકામ, અર્ધપગે ઊછળતાં
 દફતરોને ફાસલાવી ફાસાવીને એમાં જ
 રમતાં મેલી દેને.
 ફાટફાટ સપનાનાં અલ્લડ તોફાનો, જરાસરા
 છળ ને છકાવ! ઘેલાં તે તો આપમેળે
 અંદર જ ઝંપલાવી સુકાવી જ દેશે.
 કચેરીઓ, પેઢીઓ અને કારખાનાં, કામગીરી
 કારીગરી, એ તો સર્વ આ દિશાએ જ
 આના ભણી વળશે જ ને! કયાં જશે?
 વત્સલતા ઝરી ઝરી, આંગણે ને મારગ
 પર રાહ બની વળુંભરી આતુર
 આંખો તો હવે, સગડ શોધી શોધીને
 વળી અહીં જ પડોંચવાની.
 ખોખલી, ખોખલી, ઊંડી ઊતરી ગએલી
 પેલી કરચલીઆળી જૂની જર્જર મમતા
 નિર્લેપ, તે તો કદાચને અંદર જ જઈ બેઠી હોય!
 ચમચાઓ ચપોચપ છલકાતા મલકાતા;
 વફૂદંત વંકાયેલા હસુહસુ થતા
 ધરાયેલા હેઠઃ
 પાશવતા પરિતૃપ્ત પેટ પર
 હિંસક હરખ હાસે
 લાર્યાં લાર્યાં કરે ફર્યા,
 ફરી ફરી ચૂલામાંડી
 ઈંધણને ઓરવાને
 બળતું સંકોરવાને
 સળવળ સળવળ થતા રહે
 બર્બર એ સદાકાળ હોય.

કંઈ કાચું રે.' શું જીવનમાં, શું કવનમાં,
 મીરાંએ ત્રીણું કાંત્યું છે, કંઈ કાચું રાખ્યું
 નથી. એથી ભલે મીરાંને કવિપદની પરવા
 ન હોય, કવિતાસિદ્ધિની પરવા ન હોય,
 પણ આપણે આપણી ગરબે મીરાંને કવિ
 કહીશું અને એનાં પદને કવિતા કહીશું.
 મીરાંની કવિતા જેવી કવિતાનુંદર્શન જગત-
 કવિતામાં વિરલ છે. મીરાંના સમકાલીન
 એવા સેન્ટ જોહન ઑફ ધ કોસ્ટની કવિતામાં
 અને સેન્ટ તેરેસાના ગદ્યમાં આવી કવિતાનું
 ક્યારેક દર્શન થાય છે. જગત કવિતામાં
 મીરાંના જીવનની જેમ જેના જીવન વિશે
 વિકૃતિઓના પાર નથી અને અતુમાનોની
 પરંપરા છે અને જેના બસોએક કાવ્ય-
 ખંડોનો વચમાં બેએક હબર વર્ષ લગી
 સંચય થયો ન હતો એ સાદેની માતૃધી
 પ્રેમની કવિતાનું જે સ્થાન છે તે સ્થાન
 મીરાંની દિવ્ય પ્રેમની કવિતાનું છે. જગત-
 કવિતામાં કવિતાના અનેક રાજમાર્ગો અને
 ઉપમાર્ગો છે. પણ મીરાંની કવિતા એ
 કવિતાનો 'ચારો પેડો' છે.

મીરાંનું જીવન અને મીરાંની કવિતાએ
 મેડતાની, મેવાડની મરુભૂમિમાં જ નહીં
 પણ જગતની અને જીવનની, સંસારની મ-
 રુભૂમિમાં બોણે કે ધવલોજીવલ અગ્નિ-
 જ્વાલા છે. મીરાંની કવિતા એ મીરાંના જ
 હૃદયની નહીં, પણ માનવહૃદયની આત્મ-
 કથારૂપ છે; મીરાંના જ આત્માની નહીં, પણ
 માનવઆત્માની કથારૂપ છે. મનુષ્ય માત્રના
 હૃદયમાં ગૂઢ જોપન પ્રેમ છે અને એ પરમે-
 શ્વરમાં જ પર્યવસાન પામે ત્યારે ધન્ય થાય
 છે, ચરિતાર્થ થાય છે. માનવ માત્રના આ-
 ત્મામાં એકતાની ધ્રુજ છે અને એ પર-
 માત્મા સાથે અનુસંધાન પામે ત્યારે જ ધન્ય

ધાય છે, ચરિતાર્થ ધાય છે. આ છે મીરાંના જીવનનું અને મીરાંની કવિતાનું રહસ્ય.

ગોવર્ધનગમે ૧૮૯૫માં સૂચવ્યું હતું કે મીરાં એકલથથી હતી અને પછી ૧૯૦૫-માં પ્રથમ પૂજ્યો હતો કે મીરાં જેવી જવાલા કેમ અને કપાથી પ્રગટી હશે અને એના હિતરૂપે સૂચવ્યું હતું કે આ જવાલા જ્ય-દેવમાથી પ્રગટી હશે.

આનંદશંકરે એના અનુભવાનમાં તરત જ સૂચવ્યું હતું કે આ જવાલા જ્યદેવ હિ પરાંત રામાનંદમાથી પ્રગટી હશે.

પણ આ જવાલા, આગળ જોયું તેમ, સ્વયંજ પ્રગટી હશે અથવા તો કદો કે પરમેશ્વરમાથી પ્રગટી હશે. એથી ગાંધીજીએ ૧૯૨૪માં એક સંવાદમાં મીરાં અને મીરાંનાં ૫૬ વિશે કહ્યું હતું, 'Mira's songs are always beautiful. They are so moving because they are so genuine. Mira sang because she could not help singing. Her songs well forth straight from the heart-like a spray. They were not composed for the lure of fame or popular applause as are some other's songs. There lies the secret of her lasting appeal.' 'મીરાંનાં ૫૬ હમેશા સુ-દર લાગે છે. એ બહુ હૃદયસ્પર્શક છે કારણ કે એ સાચા છે. મીરાંએ એનાથી ગાયા વિના નથી રહેવાયું એથી ગાયું છે. એનાં ૫૬ સૌંદર્ય હૃદયમાંથી ફૂટે છે-ફુવારાની જેમ. અન્ય કેટલાકનાં ૫૬ની જેમ એનાં ૫૬ કીર્તિ માટે કે લોકપ્રિયતા માટે રચાયાં નથી. એમાં એની હમેશની અખીલનું રહસ્ય છે.'

૧૨] કવિશ્રી - અનુભારી ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૪

ઉશનસુ

એ સ્પર્શ

એ સ્પર્શ,
એટલે
અવસ્તુનો કેવળ રોમહર્ષ !
આ ટેરવા જે
આલ્પા તને અશ્વધી સ્પર્શી તે હવે
ના તે ત્વચા, કેવળ રોમહર્ષ !
રણરણ રોમહર્ષ !
ને એટલે કેવળ એ નકામ,
હવે ન એના થકી ગાદી ધાય
આ વિશ્વની કોઈ જ 'વસ્તુ' નામ;
આ ટેરવા કેવળ કો અવસ્તુ !
આલિંગીને આતુ છું તને હું
તો દેહ આ કેવળ સ્પર્શસ્પર્શ !
આખો ય હું કેવળ રોમહર્ષ !
હવે મને 'હેમ' -
ખરી પડયા કાચળી-દેહ ઝેજમા,
મારી ન કોઈ પ્રતિજ્ઞાય તેજમા !
સ્પર્શ ન પૃથ્વીતલ પાય મારા,
ના 'વસ્તુ'ના કો ગુણધર્મ છે મને,
હું વ્યોમમાં વજનહીન અવસ્તુ માત્ર
કો ભેડતુ ફરે રોમ-પાન છું !

વિપિન પરીખ

એ લોકો અને હું

એ લોકોએ ઈસુને ખાલા ઠાકી ઠાકી માર્યો,
એ લોકોએ સૌન્દર્યીસને ઝેર પાઈને માર્યો,
એ લોકોએ ગાંધીને ગાળીથી લીધી નાખ્યો.
પણ
એ લોકો મને નહીં મારી શકે.
કારણ
હું સાચું બોલવાનો આશુક નથી રાખતો.

મધુમૂર્તિ

મારા સમસ્ત મનની મધુમૂર્તિ હે તું
તારા વિશાળ ચમત્થી સહુ સૃષ્ટિ જોઈ
વહેતો સમીર રણકે તવ ધુમ્મટોના
ગર્ભે ભરાય નવ શબ્દ સ્વરૂપ પામે.
પ્રજ્ઞા! મને પાલવમાં વીંટાળી
તારા સુધદ સ્તનમાં આવ તો છુપાવ
મારાં મિચેલ શિશુ-લોચન છો હજી ય
એ અમૃતો ઉદરમાં ગટકાવી દેશે
તું હાથમાં લઈ મને, હળવે યુલાવ
છાતું રહે હૃદય, હાલરડું ય ગાઈ લે!
હું સંગનો સતત સૂર્ય ટકી શકું તે
આકાશનું અરવ અંતર તું ધરી ગઈ:
મારાં મિચેલ લઘુ નીંદરથી ભરેલાં
ખિડાયલાં લોચનમાં પ્રવેશી
આ રક્તની ઝીણીઝીણી સહુ કેડીઓમાં
ગાતી વસંત લસતી ફૂલ લઈ ફરી વળી.

આહમદ મકરાણી

લાગણી

★ સૂર્યની સુરખી ચીતરશે લાગણી;
રેતમાં ભીનપ નીતરશે લાગણી.
ઉંબરે પગલાં ભીનાં સંબંધનાં
આવકારો થૈં ઊઘડશે લાગણી.
એટલે મેંદી નથી હાથે મૂકી
રંગ રાતો થૈં નીકળશે લાગણી. ★
ફૂંક મારો સૂરણીના આસથી
ખંસરી થૈં ને વગડશે લાગણી.
છો કાણો ફૂળે સમયના સાગરે
ફીણ જેવી રાજ તરશે લાગણી.

ખલવન્તરાયે ૧૯૨૮માં નરસિંહ અને
મીરાંનાં પદ વિશે કહ્યું હતું, ‘નરસિંહ મહેતા
અને મીરાંના કોઈ કોઈ ઊર્મિકાવ્ય વિશે
આપણે ગુજરાતીઓ એક અવાજે સ્વી-
કારીશું કે એ ‘ઇન્સપાયર્ડ’, ‘ત્રીભ નેત્રની
પ્રસાદી’ છે.’

સુખલક્ષ્મીએ ૧૯૬૬માં ન્યૂયૉર્કમાં રા-
ષ્ટ્રસંઘની સામાન્ય સભા સમક્ષ મીરાંનું ‘હરિ
તુમ હરો જનકી ભીર’ પદ ગાયું હતું.
‘મીરાં સુત જાયો નહીં, શિષ્ય ન મૂડો કોઈ’
—મીરાંએ જીવનમાં કશું જ પોતાનું નથી,
બધું જ પરમેશ્વરનું છે; મીરાંએ ‘યતઃ તદીયા’
સૌ મનુષ્યો પરમેશ્વરનાં સંતાનો છે અને
એથી ‘નાસ્તિ તેષુ જાતિવિદ્યાશ્પકુલધન-
ક્રિયાદિભેદઃ’—જાતિ, વિદ્યા, રૂપ, કુલ, ધન,
ક્રિયા આદિના ભેદભાવ વિના સૌ સમાન
છે એમ માન્યું અને માન્યું એવું જાણ્યું અને
એથી મીરાંએ કવિતામાં ‘હરિ તુમ હરો
જનકીભીર’—હે હરિ, જનકી, સૌ મનુષ્યોની,
મનુષ્ય માત્રની, સમગ્ર મનુષ્યજાતિની ભીર
હરો, ભીડ ભાંજો એમ ગાયું. મીરાંના જી-
વનનો અને મીરાંની કવિતાનો આપણા
યુગમાં કે કોઈ પક્ષ યુગમાં અનિર્વચનીય
અર્થ છે અને એનું મહાન મૂલ્ય છે.

(ગુજરાતી સાહિત્ય પરિપક્વતા ‘ગુજરાતી
સાહિત્યનો ઇતિહાસ-૨’ અંતર્ગત ‘મીરાં’-
માંથી અંતલાગ.)

II, જે કવિને તાન છે પણ સમ
કયાય નથી, જેમા કેવળ ઉદ્ધમ
છે, આશાસ નથી, તેનું કવિત્વ
ઉચ્ચ કાવ્યની શ્રેણીમા સ્થાયી રહી
શકે નહીં.

અનન્ત પાઠક

ખિસકોલી

વૃક્ષના થડને વળોલી
એક ખિસકોલીએ
રમતમા મારી નજરને પકડી
ને હાથે ચગાવી
શાખાઓના વળાકોમા વળાવતી વળાવતી
એ
એને છક ટોચ સુધી મૂકી આવી
હવે
વૃક્ષની ટોચ
ને આગળના આકાશ વચ્ચેની
અગાધ અનન્તતામા વિસ્તરેલા
એક વૃક્ષના
ોધ્ય મૂલને હું શોધી ગયા છું

શિલ્પિનું યાનકી

આદમી

શૂન્યથી સર્જન કરે તે આદમી
રેત-રણુમા પાથરે તે આદમી
આખમા શમણા વસન્તી હો છતા
કન્ટકે ડગલા ભરે તે આદમી
પગ તળે ધરતી સરકતી નાથ, પણ
ટેવે પડત ધરે તે આદમી
હો દટાતો માન બે ગજ ભૂમિમા-
પાખમા નભ આવરે તે આદમી

Industrial Jewels Ltd.
32 Nicol Road Ballard Estate,
Bombay-1

૧૪] કવિશ્રી: અનુભુઆરી ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૪

ગીતા પરીખ

દાન

મને કોઈનિજનું કરાવો ભાન!
પરને ખાતર દોડતાં દોડતાં
નિજનું ચૂકી નિશાન-મને...
દાખને મેળે આંખડી ધૂમી
ઝળકાટે દગ ખંધ
નિજની છાય પિછાણવા કાળે
નેણ થયાં અવ અંધ;
તેજ તિમિરે પામવા મને
કોઈ દિયો એંધાણ-મને...
દિન ભાગ્યે, દિન આથમ્યે
મારા આભમાં રંગ અનેક,
સકલથી રંગાય તે નભે
નિજનો રંગ ન એક!
વિશાળ તો યે શૂન્ય આભે
નીરવ છે સહુ ગાન
મને મારું નિજનું કરોને દાન!

‘રાઝ’ નવસારવી

સંભારણે

ફક્ત પડછાયા રહ્યા છે આંગણે
છે ટકોરાઓ અતીતના બારણે.
આપણા સંબંધ સૌ થીજ ગયા,
આખરી ઘટના રહી સંભારણે.
કોઈ તો લિપિ હકેલીને કહો,
નામ કોનું મારા ઉરને છુન્દણે ?
પણું સઢાં ભડી ભડી પૂછતાં
કોણ લટકે છે હંજીરે તોરણે ?

૮. વિશ્વ આત્મરૂપ છે એટલું જ
નહિ પણ આત્મા વિશ્વરૂપ છે એમ
કવિને દેખાવું ભેઈએ.

Messrs Calico
Industrial Engineers
20 Chakla Road,
Andheri (East) Bombay-69

૬. જેનો આનંદ બહારની દુનિયા
સાથે સંકળાએલો છે તે કવિ નથી
કવિ આત્મનિષ્ઠ હોય, કવિ સ્વયંભૂ
હોય

થોસેફ મેકવાન

અસ્તિત્વ

એક પખી આખા આવી અને ટહુક્યા કરે,
ચોપચામા એક વીતેલો સમય પલટ્યા કરે
રાત પણ ચાલી ગઈ ને ચંદ્ર તો હળી ગયો,
ખિખ એનું ડાળ પર આછું કેલ ફરક્યા કરે
શ્વાસની આ આવ-જામા, મ્હેક જાની આવતી,
નામ એનું હોઠ પર કોઈ સ્વર શું થરક્યા કરે
કોઈ પડછાયા ય રાતે શેરીમા દેખાય ના,
તો ય પણ પગલા સુના તના કોઈના ભટક્યા કરે
એ નથી છે કે મરણ તો આવશે મારું છતા,
આ શરીરી મ્હેલમા અસ્તિત્વ મુજ કણસ્યા કરે

ચંદ્રકાન્ત શેઠ

જલની લડલડ ભૂખ

જલની લડલડ ભૂખ ભેખડોમાથી ફૂટી;
ઠાઠાની એ તગ કમાનો તોડી, છૂટી, ઊછળી, ઊઘડી,
મેદી ભીંતો ભદ હવ ની,
મેદી ભીંતો ધગ આભની,
મેદી ભીંતો હરિત શ્વાસની,
ઢીંચીને અવકાશ ઊડેરો
પિક્કડ ફૂલતી ફાલે,
ઠાળી રાતના કિચડમા એ રગદોળાતી ચાલે!
ભૂડી લડ લડ ફરી વળી છે
ઊખડેલી આખોના જવગમા,
ભૂડી ખડ ખડ હસી રહી છે
ફીણ મહોં ફેલાતા પટમા,
જલની ઠાળી ભૂખ ઠાળની ફૂંપળ લીલી ભરખે,
જલની ધરખમ ભૂખ ભીતરે વીજ ઠડાકે ગરજે

Kamal Art Printery
38 Police Court Lane Fort
Bombay-1

૧૬] પ્રિંટિંગ: અનુચી રી પ્રિંટુઆરી ૧૯૭૪

આમ ને આમ આપણે ગ્રાણીઓને
ક્યાં લગી વગોવ્યાં કરીશું ?
કહે છે કે ટોળામાં માણસ પશુ બની જાય છે.
પણ દેખાય છે ક્યાંય
ચાર પગ
બે શિંગડાં
એક પૂંછડું ?
ધણમાં તો પશુ ય આવે છે, એકલું હોય તેમ—
પોતાના વ્યક્તિત્વને—પશુત્વને—જાળવીને.
ટોળામાં ક્યાંય છે માણસ ?
ટાકું એટલે તો વ્યક્તિત્વનો જનાલો.
પણ એમાં જનાલની યે ક્યાં છે અદબ ?
ત્યાં તો છે માતમની યે મહેફિલ.
અને એ મહેફિલને દૂરથી જોઈ રહેલા
એક પશુની આંખનો આતંક...
સાફ છે કે એને વાચા નથી,
નહિતર ટોળાંમાં હાલતી ચાલતી વ્યક્તિત્વની લાશોને જોઈ
એ કરગરી ઊઠત : ‘અમને આમ માણસ તરીકે વિકસવાની
ગાળ ન દેશો.’

ગુણવંત શાહ

સમી સાંજનો દરિયો
ધીમે ધીમે ચરે ! સૂર્ય આ મારામાં આથમિયો !
હવે આ હવા લથડતી ચાલે;
અને આ ઢળતી આંખ અકાળે;
નલથી ઝરમર ઝરી રહી છે પથભૂલી વાદળીઓ !
આંખોની સામે આ ઊઠયું અંધારાનું વન
પળપળમાં પથરાયા કેવા જોજનના જોજન !
હું મારામાં રૂખી રહ્યો છું; હું સૂરજ હું દરિયો!

Mehta
Manmal Chenmalji
& Co.

87/89 Kika Street
Bombay-400 004

૫. વિષય ગમે તે હોય, ઉદાર
કે હીન, ઉચ્ચ વિકૃત કે શાન્ત,
તેનું સંપૂર્ણ 'લાવન' વાચકને થવું
જોઈએ. તેના ચિત્તમાં નિરૂપણ
વ્યાપી જવું જોઈએ. ત્યારે જ
કાવ્યની કૃતાર્થતા છે.

વિભોગણ ચૂડના દુહા
સંપાદક - પુષ્કર ચંદરવાકર
[ગતાશ્રી ચાહુ]

(૬૬)

ચૂડ કે' છે

હેતુમા આવજો, ને હેતુમા જાજો, લવસાગરના ભેળા,
મળ કરી દયો માનવીએ, આ પંખીના છે મેળા !
પંખીના છે મેળા તે હોડી જશે,
અને આખર એક દિ' પસ્તાવો થાશે,
જાતે દા'ડે જાણુને, વસમી આવશે મેળા,
ચૂડ કે',

હેતુમા આવજો, ને હેતુમા જાજો, લવસાગરના ભેળા !

(૭૦)

ચૂડ કે' છે

આપ બાળી, પર ઓલવે, ઇ લવોલવના લલા,
દલ દરિયો, મન આરસી, ઇ સજણ સોળ વલા !
સજણ સોળ વલા તે મૂલવીએ,
અને પરખ થિયા પછી બીજું ના બોલીએ,
ઉઠરવો આબો, વાઢવા વેલા,
ચૂડ કે',

આપ બાળી પર ઓલવે, ઇ લવોલવના લલા !

(૭૧)

ચૂડ કે' છે.

સજણ લાગે દુખળા, લોક જાણે ઘરે ભૂખ્યા,
સમદર જેટલી સાગડી, ડૂંગર જેટલા દુઃખ !
ડૂંગર જેટલા દુઃખ તે કોને દાખીએ,
અને રૂદાની વાતુ રૂદામા રાખીએ,
પીપળપાન ગૂંગળા,
ચૂડ કે',

સજણ લાગે દુખળા, લોક જાણે ઘરે ભૂખ્યા !

ગૂંગળા-(પીપળપાનની આકૃતિ) કૃત્ત્વનાં ને મૃત્ત્વનાં

Manilal Patel & Co.
38 Cawasji Patel Street
Bombay 400 001

] કવિયોગ - બન્ધુઆરી ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૪

(૭૨)

ચૂડ કે' છે:

દુઃખિયા દુઃખ ભોગવે, સુખીઆ સુખ માણે,
કાળજ કાઢીને કોને ગતાવીએ, વીતી હોય ઇજાણે!
વીતી હોય ઇજાણે તે જાણશે,
અને કરેલ કરમ તો ભોગવવા પડશે,
આવ્યો અવસર ઓળખો નહીં મળે, ખરચતાં નાણે
ચૂડ કે',
દુઃખિયા દુઃખ ભોગવે, સુખીઆ સુખ માણે!

(૭૩)

ચૂડ કે' છે:

દુર્ભગપણું દોહકું હોય વિચાધીના માળ,
દુનિયા ભેવે, દાખડો ઇ છતાં મેથે કાળ,
છતાં મેથે કાળ તે જાણજે કાળ,
અને ધવરાવ્યા વીણુ ટળવળે, ખાળોતિયામાં ખાળ,
કરમના કુડાને થાય કંઠમાળ,

ચૂડ કે',

દુર્ભગપણું દોહકું હોય વિચાધીના માળ!

વિચાધી-વ્યાધિ, મેથે-મેઢે

(૭૪)

ચૂડ કે' છે:

મદ ન રાખશે માનવી, નમીન દા દેવો,
ઝીણા થઈન હોલજે, વખત આવ્યો છ એવો!
વખત આવ્યો છ એવો, તેય જાણજે,
અને પોતાના હોય એને પડોશમાં રાખજે,
હંકથી હોલવું, જશ જગતમાં લેવો,

ચૂડ કે',

મદ ન રાખશે માનવી નમીન દા દેવો!

(૭૫)

ચૂડ કે' છે:

વચન દેઇ તો બોલ, પાળીએ નહીં તો નક્કી પાડવી ના!
સાચીખાટી વાતો કરવી, પારકા ખીલે ગા',
પારકા ખીલે ગા', તે ના ખાંધીએ,
અને પેતરા વીણુ બોલ ના સાંધીએ!
મળે હૈયાના હીર, તો પાડીએ હો,

ચૂડ કે',

વચન દેઇ તો બોલ પાળીએ, નહીં તો નક્કી પાડવી ના!

૮. પામર દુનિયા વિષયસુખમાં
રાચે છે; કવિ આત્માનંદમાં ડોલે
છે. લોકોને ભોજનનો આનંદ; કવિ-
ને આનંદનું ભોજન. કવિ સંયમનો
પણ સંયમ છે અને તેથી જ
સ્વતંત્રતાની સ્વતંત્રતા છે.

Monji Shamji & Sons

87, Durgadevi St.,
Bombay-4

કવિલોક - નવન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૪ ૧૬

We resolve to serve our clients with greater zeal

Pankaj Mill-Gin Corporation

92, Nagdevi Street, Gr. Floor,

BOMBAY-3

Phone 338439

Direct Importers and Stockists of

**All Kind of Most Impressive Ranges, Ball, Roller,
Needle Roller, Taper Roller**

Bearings in Make of

**Skf, Fag, R & M, Ina, Torrington, Fafnir &
Seal Master Also Nbc, Rbf, (India) & Norma**

Dealers in

**Erv Tubes, Hydraulic Pipes, Vee-Belts (Special Sections),
Endless & Vanspeed Vee-Belt M S & Stainless Steel Bolt
Nuts Ralh Wolf Goods.**

**On approved list of Govt & many other
concerns of repute**

Serving Industries for more than 10 years

Members of.

- (1) All India Ball Bearing Merchants' Association**
 - (2) Ball & Roller Bearings Distributors Association**
 - (3) The Mill-gin Store Merchants Association**
-

પતીલ 'રાધારમણ'

અસહ ચાતનાઓથી સહાય થેરાએલા અલગારી કવિ પતીલનું નિધન વડોદરા ખાતે ૧૮મી માર્ચ ૧૯૭૦ના રોજ થયેલું. એમનો જન્મ ઈ. ૧૯૦૫ના આગસ્ટની ૮મીએ અંકલેશ્વરમાં તંબાકુના જ્યાંબંધ વેપારી ભૂધરભાઈ જયરામભાઈ પટેલને ત્યાં માતા ભૂરીબેનની કુમે થયેલો. એમણે ૧૯૨૪માં બીજી સાધા સંસ્કૃત સાથે મૅટ્રિકની અને ઈન્ટર મિડિયેટ ગ્રેડની ડ્રૉઈંગની પરીક્ષા પણ પસાર કરેલી. દરમિયાનમાં ૧૯૧૧માં ચંચળલક્ષ્મી સાથે એમણે પહેલુંલગન અને ત્યારબાદ ૧૯૫૪માં ચરોખાલા સાથે બીજી વાર લગન કરેલું. નટવરલાલ અને વસંતલાલ એમના પુત્રો.

મૅટ્રિક થયા પછી કાપડની દુકાન કરી, પરંતુ કૌંચેસની સંપ્રદાય ચળવળ શરૂ થતાં માલની લ્હાણી કરી દુકાન સમેટી લીધી. સરકારી નોકરીમાં મન નહોતું માનવું છતાં પિતાને રાજી રાખવા ૧૯૨૬માં રેવન્યુ ખાતામાં અવલ કારકનું સ્થાન સ્વીકાર્યું તો ખરું, પણ પછીને જ વર્ષે પિતાજીનું અવસાન થતાં એમણે એ નોકરી ત્યજ લીધી. પછીનો લગભગ મોટો ગાળો એમણે શિક્ષક તરીકે પસાર કરેલો. પહેલાં અંકલેશ્વરની મ્યુનિસિપલ હાઈસ્કૂલમાં, પછી મહેસાણા જિલ્લાના કડી ગામની સાર્વજનિક હાઈસ્કૂલમાં ફારસી ભાષાના શિક્ષક તરીકે જોડાયા અને તે શાળા સરકારી બનતાં ઈ. ૧૯૩૫માં ત્યાંથી છૂટા થયા. હવે શુક્લતીર્થની 'નર્મદા હાઈસ્કૂલ'માં ચિત્રશિક્ષક તરીકે જોડાયા. વ્યવસ્થાપક સમિતિ સાથેની અન્ય ચાર શિક્ષકમિત્રોની લડતમાં સર પુરાવી રાજીનામું આપ્યું અને પછી ઈ. ૧૯૪૦ સુધી ખેતીનો વ્યવસાય કર્યો. પરંતુ મિત્રોની સમન્વયથી અંકલેશ્વરની ઈ. એન. જનવાલા હાઈસ્કૂલમાં હિંદુ ભાષાના શિક્ષક તરીકે જોડાયા. ત્યાં ઘણાં વર્ષો સુધી રહ્યા બાદ વ્યવસ્થાપકો સાથે સંબંધ ખગડતાં એમણે નિવૃત્તિકાળ પહેલાં જ રાજીનામું આપી દીધું. આજીવિકા માટે એઓ હવે સુરત જિલ્લામાં નવા સ્થપાએલા વેલાજાવિદ્યાલયમાં ફારસીના શિક્ષક બન્યા. ત્રણેક વર્ષ પછી ત્યાંથી પણ નીકળી જઈ જીવનના અંત ભાગ સુધી વતનમાં આધિક વિરંખણાના દિવસોને એમણે ખુમારીથી ગુજાર્યો.

લગભગ છેલ્લા પાંચ દાયકાથી ગુજરાતભરમાં ગઝલના ઘોડા છોડી મૂકનાર એક આપકર્મી-પોતાની સ્વતંત્ર ધન કુદરતવાનાર-પોતાની અલગ કાવ્ય નીતિરીતિને પ્રચલિત કરનાર, વક્ત્રાણીના એ અલગારી અને પ્રતિભાસંપન્ન કવિની ખોટી ગુજરાતને સાલતી જ રહેશે.

પૈસો અને પ્રતિષ્ઠા વચ્ચે એતમા રહીને જિંદગીના છેલ્લા શ્વાસ સુધી મરતી અને ખુમારીમાં જીવનારા, અભિવ્યક્તિ અને આત્મલક્ષિતાનાં નવાં પરિભાષો લખવાનારા તથા હંદોના પણ

નોંધપાત્ર અખતરા કરનારા કવિ પતીલ કલમને ખોળે વસવાની નેમ રાખી દિવસો પસાર કરતા હતા. તેમણે કલમને ખોળે માથું મૂકી જણાવ્યું—'હે જીવનસંગિની કવિતા! તારો સેવ્ય સ્વતંત્ર હિંદમાં કોઈનો ચે ગુલામ ન હોઈ શકે.' એ જ સંમયથી પગરખાં ન પહેરનાની કવિએ પ્રતિજ્ઞા લીધી, જે પોતાનું સ્વપ્ન સિદ્ધ ન થવાથી જીવનના અંતકાળ સુધી પાળી.

સૌથી પ્રથમ એમણે અંગ્રેજીમાં અંગ્રેજી પદ્ધતિનાં કાવ્યો લખ્યાં. પછી મણિલાલ, ખાલાશંકર અને કલાપીના વારસદાર 'પતીલ' પ્રયોગખોર કવિ બન્યા. ટેનીસનના 'ઈન મેમોરિયમ'ની પ્રાસરચના પણ એમણે ગુજરાતીમાં ઉતારી છે. શેલીના 'ટુ એ સ્કાયલાઈટ'ની પ્રાસરચના પણ પતીલમાં જેવા મળે છે. પ્રાસરચનાના કવિતાનો ઇતિહાસ ન્યારે લખાશે ત્યારે એમાં કવિ પતીલને જરૂર સ્મરવા પડશે.

પતીલની કવિતાનો રંગ ને મિનજ કંઈક જુદો જ હતો. યુગનાં પરિબળોથી લગભગ અલિપ્ત એવા એ આત્મપરસ્ત પતીલે મસ્તી, વિપાદ અને દર્દના ઘેનભર્યા કવિ તરીકે આગવું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. જગતભરની કવિતાના અભ્યાસ દ્વારા વિવિધ પ્રયોગો કરી ગુજરાતી કવિતાને ક્ષત કરવાના એમને કોડ હતા. એમના દિમાગની સુદા ખાયરની હતી, કારણ કવિ ખાયરના જેવા પરિતાપ અનુભવતા હતા અને તેથી ખાયરની મસ્તી અને રંગીનતા તરફ તેમને અદ્ભુત આકર્ષણ હતું. વૈચક્તિક જીવનના કલેશને પરિણામે ઊપજતા વિપાદને વ્યક્ત કરતી એમની કૃતિઓ ભાવની સચ્ચાઈ ને પ્રયોગોના વૈવિધ્ય-વૈચિત્ર્યથી આકર્ષણ જમાવી જાય છે.

એમની કવિતાનું સ્તર પ્રથમ પારખનાર સ્વ. પ્રો. રામનારાયણ પાઠક હતા. કવિની સૌથી પહેલી કવિતા 'પ્રસ્થાન'માં પ્રસિદ્ધ થઈ હતી. સ્વ. પાઠકે અને સ્વ. બ. ક. ઠાકોરે પતીલની પ્રયોગખોરીને સારી રીતે બિરહાવેલી. એમની કૃતિઓમાં ફારસી-કર્ફ શબ્દપ્રયોગો વિરોધ પ્રમાણમાં જેવા મળે છે, એમણે ગુજરાતી ઉપરાંત કર્ફ, ફારસી, હિંદી અને અંગ્રેજી ભાષાઓમાં વિપુલ પ્રમાણમાં સર્જન કર્યું છે. કવિનું ઉપનામ 'પતીલ' એ ફારસી શબ્દ છે. એનો અર્થ દીવાસળી અથવા દીવાની જ્યોત થાય છે. એમની અઠક પટેલનું પણ એમાં સૂચન થયેલું જણાય છે. 'પતીલ' ઉપરાંત 'ઈંદ્રેયસરી', 'ચરોખાલા', 'જયસેના', 'નીલપત્ર', 'રનેહનેચા' અને 'જનકન દેહી' વગેરે તખલ્લુસ પણ એમણે સાહિત્યસર્જન કર્યું છે. એમના કાગઝ, તર્જ, તરાણાં, કસીદા, ગાથા, ફાણાં,

દેસને, કથાકાવ્ય સંગીતરૂપ જેવા અનેક કાવ્યરૂપો જેવા મળે છે કાવ્ય દૃષ્ટાત વાતી, એકાંકી, દ્વારકાદેખ અને વિવેચનાત્મક લેખો પણ એમણે લખ્યા છે એઓ સંસ્કૃત કવિની મહાસિદ્ધાન્તા અવનવા મિશ્રણના પ્રયોગ કથર પ્રયોગ કરે છે હોના બતબતના મિશ્રણે કરવા એ પતીલની આપણી કવિતાને યોદી દેણ છે

એમના પ્રથમ કાવ્યસમૂહ 'મહાતનમંદા' પુનઃપ્ર ન્યાય તા જ વનવેળી, માલમારિણી, પુરિષતાશા, લેતાવીમ, પ્રધાન લાવણી, કુમાર સંસિત, કોરો, જમરાવરી, રોળા, પ્રમાણિક, અને મહર્ષિ ની જેવા અનેક છદો પ્રયોગએણ જણાયો 'સદ્ બાવના' માનો શાસ્ત્રવિકીરિત અને 'મુક્યુ હેયુ' વહેલુ માનો શિખરિણી ધ્યાન ખેંચે તેવા છે વળી 'વિપતિસ્રોત' પણ ક્યાન બદાર રહેલુ નથી 'હો લાલનો રાસ', ગુપ્તી અને અદીસો' નુ દેસને 'જરાક' શીત તથા 'દુર્લભી ચમસને' અઠસ વગેરે એમના વિનોદસંગી કાવ્યો છે કવિના યોદા શામના કાવ્યો વિવાદને વિષય બનાવે છે અને એ વિવાદનો ભાવ સુધી વધુ ફાટક રીતે મહાપ્રકાશમાં ભાજક થતો જણાય છે પતીલનુ બીજુ કાવ્યપુસ્તક 'વાસવ-કલેશ પરિહાર' આખ્યાન ટચનુ હારય પ્રમાણ લાગુ કાવ્ય છે એ પુસ્તકની રાજબાતમા અગ્રેષ્ઠ અઠસ મૂકી છે તે અલ્પ સીમાનુ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે અગ્રેજ કવિ વ્યથન વિરચિત Child Harold ના જેવા પદ્યબ ડોમા કવિ એ કથાકાવ્ય 'Indra and Sachin' ની રચના કરી છે ત્રીજુ પ્રકારન 'નથી તને' દિલીકાવ્યસમૂહ છે એમા તરણા, અઠસ અને શ્રીકાવ્ય રચનાઓ જેવા મળે છે એમાનુ દરેક કાવ્ય વસ્તુત રવતર ઊર્મિગીનની પ્રતિતિ કરાવે છે

અઠસના હાળમા પતિએ પોતાની રમદશી મહાતિમા નવા નવા આસમાની રણ ખીલ્યા છે તેમજ દિલની વેદનાઓ પ્રમાણે, કૂંપીરી અને મહુચના કડવામીકા નામ લાપરવાલીથી ટોળ્યા છે હ બની વાત તો એ છે કે કૃત્તી અને અધ્યાત્મીન કવિતાનો મુલક પાયા પા ની પતીલની કવિતા પ્રજાતનમંદા પ્રગટ થયા પછી મધરૂપ થઈ નથી

ગુજરાતના પ્રખર વિવેચક શ્રી વિષ્ણુમસદ વિવેદીએ એમને ગુજરાતના બ પાત તરીકે ખિતબા છે એ કવિ પતીલ અગ્રેષ્ઠ શાખામા રચના કરતી વખતે રણ પોતાની માતૃભાષાને ભૂલતા નથી. એમની એક અગ્રેષ્ઠ કાવ્ય કૃતિમા ગુજરાતી શાખાનુ ચીરવ ગાતા જણાવે છે

So wonderful is Gurgar Tongue,
whose every sentence is a song

વધીને દેશનુ ચીરવ ગાતા કવિ જણાવે છે

'Ours is a land of quiet toil,
That yields us cotton, grain and oil,
Just what we want, Just what we wish,
Where flourished the great saint of Peace.'

સ્વદેશભિમાન વર્ણવતા કવિ દિલી શાખામાં લખે છે

'અભિમાન વિશ્વમા અભિભવ દિલ હંધ,
અભિમાન દિલ હંધ અવદાત દિલ હંધ,
બન ઇંદને બો સિયે કપદેરા કુછ દિયે—
ઈંદરે દિ નાબત વિપ્યત દિલ હંધ'

એકતા વધર કવિ કૃત્તી જાખામા કહે છે—

'અથ ખબરદર કે ગળી-ગળાન મહાહળ બ વચરે દુન્યા
જ કીસ્ત મહસદ શુમાવ માશ વડે અઝા રાહ કા ગુર વત્ત'
ગુઆઈઆતમા કવિની મસ્તી ભેઈએ

(૧) ટાક હું અથ આપુ એક રેલમા
હતાથ મસ્તી છે હાલ્ય ભેલમા
દુનિયાનો દંડ છે મરી મુઠીમા
ને ખારને વસાઇ હું કટલમા

(૨) પુરૂષો વેધાર ન્યારથી થઈ ગયો
ગળીએમા ધૂમતો ત્યારથી થઈ ગયો,
દુનિયાએ ભણે દુસ્મની આપી—
અમર ખીલ ખારથી થઈ ગયો.

આવા કવિને આપી જિંદગી શું મળ્યું ?

મળ્યા યોતાનાઓ, મળ્યા બદનસીખી બદમરા,
ગઈ સપા ગાળી, સંઘન કરવાની રલી સપા.

એટલે જ કવિનુ હેયુ પોકાર કરી કોં છે—

પ્રજાનીના વખતમાહે ખબર મુજ રાખનારા,
રફીકો કયા ગયા આને મુશ્કામતિયા અપારા.

કવિએ ગુજરાતી, અગ્રેષ્ઠ, દિલી હં, અને કૃત્તી શાખા સાક પુસ્તકો લખ્યા છે તેમા ખડ કાળી, સ્નેહ, શીત, : ઝલ, વાતાંબો, અથ અને પદ નાટકાંબો, એકાંકી, હળવા નિ બધે, લેખકો કવિઓના પરિચયો અને પુસ્તકોના વિવેચનો સમાવેશ થાય છે કવિનુ લખેલુ એક મહાકાવ્ય—'દુનિયા દિલખને કુહુલુ ઈરસો' ચાર હબર લીટીનું છે

આપબળે મશિદ કરેલા ગાય તજ પુસ્તકો સિવબન ર ગાયન નેટલા પુસ્તકો હજુ ક્યામા ધૂળ અને ઊધળેના છે શક થઈ પડ્યા છે, જેને પ્રકાશન મારે કેઈ સુદુરથી આલ બચરો ત્યારે જ કવિને શાસ્ત્રી અગણિ અર્પા મનશે

TIMESTAR
WATCHES OF INDIA
ON TIME.....ALL THE TIME

Mfgs :

INDO-FRENCH TIME INDUSTRIES LTD.

12, Udyog Nagar

S. V. Road

BOMBAY-62

Phone : 693283

Grams : INFRA

કુટુંબ

સ્વસ્થ અને સુખમય જીવન માટે

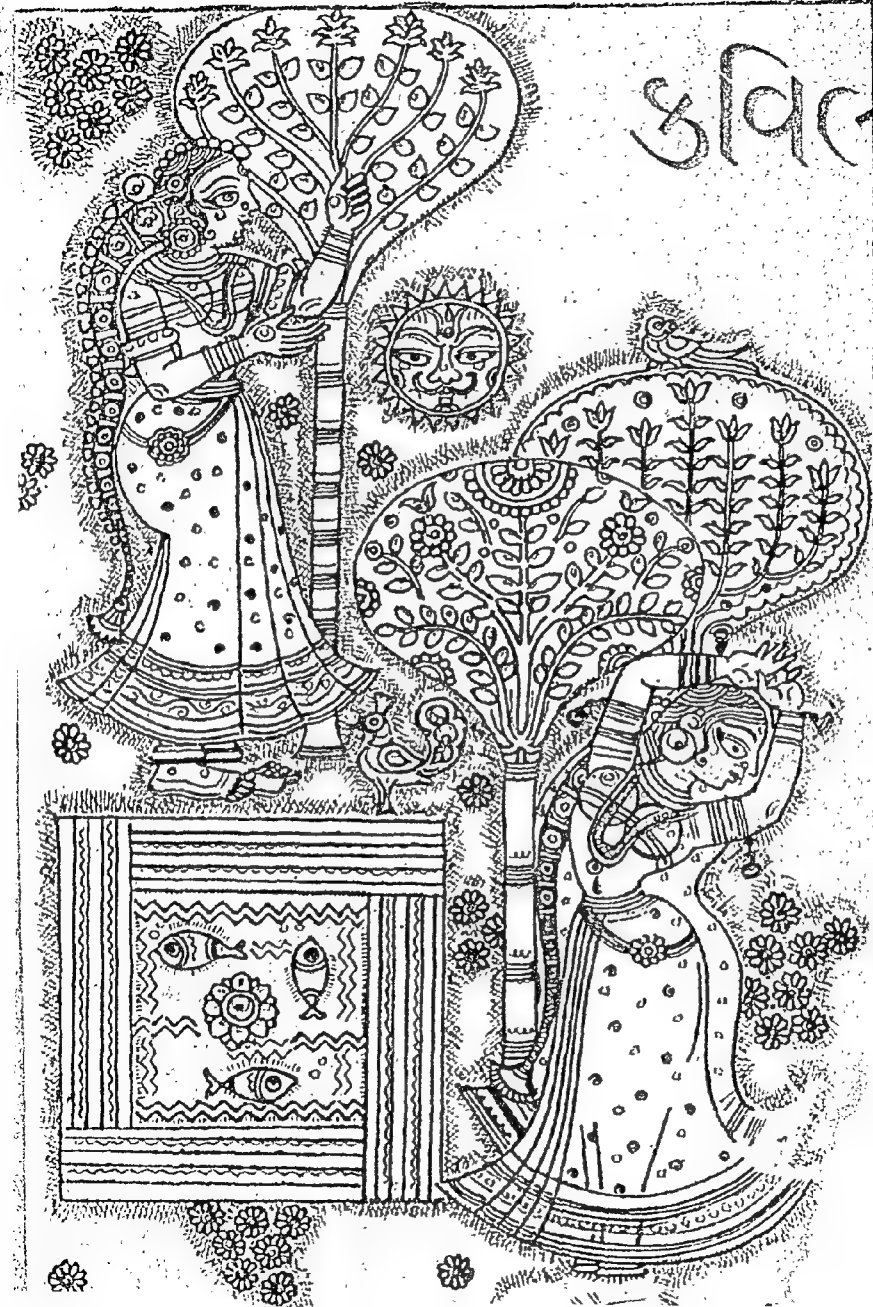
નિર્ધોજન

વધુ વિગત માટે નજીકના પરિવાર કેલ્યાણ કન્ટેનર સંપર્ક સાધો

સા. સ. મુ. ક. ૫૪

કવિતા

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

પરજાતી
ચિત્રમાર : રસિકલાલ પરીખ

કવિત્નોક

વસંત-વિ. સં. ૨૦૩૦

માર્ચ-એપ્રિલ-ધ. ૧૯૬૪

। ૩૩ વાઙ્ મે મનસિ પ્રતિષ્ઠિતા મનો મે વાચિ પ્રતિષ્ઠિતં ગ્લાવિર્ગ્રાવીર્મ ઇયિ ।

કાવ્યસર્જન

કાવ્ય કઈ રીતે લખાય છે એ બાબતમાં, ખાસ કરીને પશ્ચિમમાં, એક સામાન્ય ખયાલ છે, એ લઈને આપણે સૌ મોટાં થયાં છીએ: કવિપણની નજીક પહોંચેલો માણસ પોતે પોતાનામાં જ પોવાઈ ગયેલો હોય છે; એ બહિર્સુખ બની શકતો નથી, અંતર્સુખ જ હોય છે; સિસૃક્ષાની એ ‘પ્રમત્તાવસ્થામાં નજર નવ નાખે જગ લાણી’—એની eye in fine frenzy rolling કશું જુએ જ નહિ; એ સ્વસ્મિતાવાદી (Solipsist) છે; પોતાના જ મીણુથી સળગતી એ જ્યોત છે; આત્માના ગહન સાગરતળેથી મીંચીઆંખે ને બદ્ધશ્વાસે ઉપર આવતો એ મોતીખેડૂ મરજીવો છે; આ છે આપણી પરંપરાગત માન્યતા. પોતાને સમકાલીનોમાં ય આગળપડતા જેઓ માને છે તેઓ પણ આ માન્યતા તરફ ઢળેલા છે. સર હર્બર્ટ રીડ જેવાએ કળાસર્જનમાં પ્રવૃત્ત આધુનિક માનવને, પોતાનાં અસંપ્રજ્ઞાત ઊંડાણેથી સ્વયં—અનાયાસે—કોઈ પ્રતીક પ્રગટી નીકળે તેની પ્રતીક્ષા કરતો કહ્યો છે.

આ રીતે કવિતા રચાય છે એમ માનવું એનો અર્થ તો એ થયો કે કવિતાના આવા સ્વરૂપને માન્ય રાખવું. કલાસર્જનની પ્રક્રિયા જો આમ અસંપ્રજ્ઞાતના અતલ ઊંડાણેથી હ્રસવતા કોઈ તીકની નિષ્ક્રિય કે તટસ્થ પ્રતીક્ષા જ હોય તો કવિતા ગણાય ગુદા અને એકાકી ઘટના, કોઈ અસંબદ્ધ ઉદ્દગાર, પેલા જાણીતા ચોડ કાવ્ય-માંના નાઇન્ટિગેલની જેમ ‘કોણ જાણે ક્યહીંથી’ અંધારું ચીરીને વહી આવતો ટહુકો.

...પણ આત્માના એસિડમાં ઊંડે ઊંડે ઇલેક્ટ્રિકને એક છેડો ડુબાડી દેવાથી કાવ્યપ્રકાશ ન પ્રગટે, એ તો બે સામસામેના છેડાની કરામત છે—એક માનવ અને બીજો છેડો સામેનું જગત...કાવ્ય એકાકી ઊપજતું નથી, સંબંધમાંથી, યોગમાંથી ઊપજે છે. એક છેડે છે લખનાર, બીજે છેડે છે જગતનું રહસ્ય.

...અનાયાસે વિનસ-દ-મિલોની માફક સ્વયં, પોતાની જ ગતિશક્તિથી સાગર-માંથી પ્રગટ થતું એ પ્રતીક નથી; પણ લખનાર અને રહસ્ય—એ બેની વચ્ચેના અવ-કાશમાં ધીમે ધીમે (કવિદ્વારા) રચાતું જતું ચિત્ર (Image) છે, પમાતી જતી છબી છે...કવિએ પોતે લીધેલા એક દષ્ટિકોણનું એ પરિણામ છે.

આર્કિબાલ્ડ મેકલેશ (મૃત ૦ ક.)

સ્પર્શના હસ્તાક્ષર :

હસ્તાક્ષરનો સ્પર્શ

સોનાશાઈ પટેલ

વિશાળ વચ્ચેની ગામ મેં તેટલી
ચોતળ હોય પણ તે જાણ્યા કેઈ બીજા
જણને પોતના ડાંગપાદનો વચેરો વિકાસ
કરવાનો અવકાશ ક્યાથી રહે ? એને તન થી
દરેક છૂટો રવીન્દ્રનાથની બહુ વિસ્તાર ।
બહુ પરિભ્રમણી સાહિત્યની જાવામાં રહીને
તેમના તરુણ સમકાળીને પોતાની
કવિતાની આગવી મુદ્રા ઉપસાવવાનું શક્ય
લાગતું નહોતું તેઓની એકદમ નવી રચેડી
કૃતિમાં પણ રવીન્દ્રે મોજુ જણે ક્યાથી
પડ્યાયા કરતા તો પછી ને રવીન્દ્રની
પદ્ધતિએ પદ્ધતિએ તેઓ ડોતી બેડના તે
રવીન્દ્રનાથનો સમાન વિરોધ, અને સુરોષ
ભણી દિશાબદ્ધ તે સાથે બગાડી કવિતાની
પણ દિશા બદલ

સુધીન્દ્રનાથ દાસ (૧૯૦૧-૧૯૬૧)ને
એલિયન્ટી કવિતા કારા કવિતાની સુક્રિ
દેખાઈ, તો વિષયુ દે (૧૯૦૬)ને દિશા
બ્રાન્ન કવિ અર્જુનો માટે એલિયન્ટ શ્રીકૃષ્ણ
જેવા સાગર 'કલ્પલતી આસપાસ આ
'નવા' તરુણ કવિઓ એક આયોજના જન્માવી રહ્યા
આ બે ઉપરાંત છપ્પનનાં દાસ (૧૯૯૦-૧૯૫૪),
અમિયુચક્રવર્તી (૧૯૦૧), અચિન્ત્ય સેનગુપ્તા (૧૯૦૩)
અને છુદ્દેવ બસુ વગેરે કવિઓનું એક પૂનઃ રચાતું
મળું આ સહીના ત્રીજા દશકથી આ બધા કવિઓની
કાવ્યપ્રવૃત્તિને આરંભ થયો 'લીલચુના' અને 'લીલચુ'
ના આગ્રહી આ કવિઓને રવીન્દ્રનાથની રચનાઓ
પોતા સાથે તેમ જતા, ખૂબી તો એકની કે કવિતાને
મેં તે આ બધા કવિઓની પા પા પછી તો રવીન્દ્રનાથની
આગળ પડીને થયેલી

૧) કવિશ્રી માર્ચ એપ્રિલ ૧૯૭૪

છુદ્દેવ બસુ

સ્પર્શોર મંજવલન

એમન નિં તારે બના બધુ,
આજકો મતો એછ વર્ષોર નિં
કિન્તુ બનવર કિછુ નેડ ને
એમન આર
કેછુ બનવાર કથા મેઈ,
એમન શુધુ અપશોર અવાજર,
સ્પર્શોર મંજવલન
સ્પર્શ સ્પર્શ ।
આજનેર શાસ,
ઈશરેર શરીર
રાખન અં કિછુ બનવાર નેડ
અમન શુડ સ્પર્શોર લાલ કૂલો ઉન્મીતન
કેન આમિ એકા ?
કન અ માં છુકેર મધ્યે એછ વર્ષોર હાઓવાર
ઉંડકર ?

કેન હમિ એકા ?
તોમાર મુખ અમન પ્રભાવ કેન, કે । તોમર
ચોષોર નિચે કાળિતર કાલો કુત ?
કેન અ માં માં માં માં એછ માં માં દેવાલ ?

છુદ્દેવ (૧૯૦૮-૧૯૭૪) ત્યારે હામ છુનિવસિડી
ના તેજરની જાત ૧૯૨૩માં પદર વર્ષની વયે તેમને
વાણીમાં સંમલરવિદ્યાકુરના પ્રતિષ્ઠા પાડે, પણ ૧૯
૩૦માં નદીર વલ્લભ થી એમણે પોતાની આગવી અને
આધુનિક 'કેડી પર ચાલવાનું શરૂ કર્યું એ કેડી પર અન્ય
કવિઓ યાસે અને એ રાજમાર્ગ બને તે દેવથી 'કવિતા'
દૈસાસિક શરૂ કર્યું એ દૈસાસિકે ૨૦ વર્ષ કરતા વધારે
સમય સુધી બગાડી કવિતાને માર્ચ પ્રદક્ષ કર્યો
બગાડી કવિતાને મ્લત્તિક એનાનો સંરપર્શ આપ્યો
'નદીર વલ્લભ' પછી તેમના અનેક કા નમમ્મો પ્રમ

સ્પર્શનું પ્રજ્વલન

આવે દિવસે તેને કહી શકાય,
આજના જેવા વર્ષાના આ દિવસે.

પણ કહેવાનું કશું ય નથી જે.

હવે વધારે

કહેવાની કાઈ વાત નથી;

હવે માત્ર સ્પર્શના હરતાકાર,

સ્પર્શનું પ્રજ્વલન.

સ્પર્શ, સ્પર્શ!

અગ્નિને ગલે

ઈશ્વરનું શરીર.

હવે ખીચું કશું કહેવાનું નથી.

હવે માત્ર સ્પર્શના લાલ ફૂલનું ઉન્મીલન.

કેમ હું એકાકી છું?

કેમ મારી છાતીમાં આ વર્ષાની હવાનો હાહાકાર છે?

કેમ તું એકાકી છે?

તાડું મોં આટલું મ્હાન કેમ રે? કેમ તારી આંખ
નીચે કલાન્તિનું કાળું ફૂલ છે?

કેમ આપણી વચ્ચે માણસની આ દીવાલ છે?

અનુ. ભોળાભાઈ પટેલ

થયા. તેમાં ‘કંકાવતી એ અન્યાન્ય કવિતા’, ‘નવન
પાતા’, ‘દમયન્તી’, ‘દ્રોપદીર શાકિ’, ‘શીતર પ્રાર્થના:
વસંતેર ઉતર’ અને છેક હમણાં પ્રગટ થયેલા ‘એકદિન:
ચિર દિન’ મહત્વના ગ્રંથાય છે. છુદ્દદેવે ‘બારોમાસેર
હડા’ નામે આળસાળોનો સંગ્રહ પણ આપ્યો છે. ઉપ-
રાંત તેમણે બોદલેર, રિલ્કે, હોલ્દરલીનની કવિતાના
અનુવાદ ઉપરાંત કાલિદાસના મેઘદૂતનો પણ અનુવાદ
આપ્યો છે. તેમના બોદલેરના અનુવાદે યંગાળી કવિતા-
ને હવાદેર કરાવ્યો.

છુદ્દદેવે કવિતા લખવા સાથે લગાતાર સર્જનની

કવિતાનું વિવેચન કરી એક વ્યાપક રુચિ-
બોધ જગત કર્યો હતો. તેમની વિવેચના
સીધા રીતે કાઈ વાદની સીમામાં નથી
આવતી. તેઓ માત્ર ‘કવિતાવાદી’ હતા
એમ સ્પષ્ટ રીતે કહી શકાય. (છુદ્દદેવે કવિતા
ઉપરાંત નવલકથા, વાર્તા, નાટક, નિબંધ,
પ્રવાસકથા, વિવેચન, સંપાદન વગેરે ક્ષેત્રમાં
માત્ર અર્પણ કર્યું છે દોઢસો ઉપરાંત ગ્રંથો
તેમના કૃતિત્વથી અંકિત છે. છેક છેલ્લી
ધડી સુધી તેઓ સર્જનક્ષેત્રમાં રત હતા.
છેલ્લે છેલ્લે ‘મહાભારત’ તેમના અધ્યયન-
નો વિષય હતું તેને આધારે લખાયેલા નાટક
‘પ્રથમ પાથ’ અને ‘કાલમંથા’ અતિ
પ્રસિદ્ધ થયાં છે.) એક માત્ર સાહિત્યના
આરાધના કરનાર આ શબ્દશિલ્પીના જતાં
યંગાળી સાહિત્યક્ષેત્રે આવતાં ધણાં વર્ષો
સુધી એક રિક્તતા અનુભવાશે.

* * *

છુદ્દદેવની કાવ્યનાયિકા દેહધારી-શરીરી
છે. તેનું એક નામ જાણે કંકાવતી કંકાવતી
યંગાળી લોકકથામાં પ્રસિદ્ધ છે. જીવનાનંદ
દાસની ‘વનલતા સેન’ની એક રીતે કહેા કે
આ સહચરી. જતાં બંને લિંગ પ્રકૃતિની છે.
વનલતા જાણે જીવનાનંદના કાઈ ગોપનતમ

પ્રદેશમાંથી યદાકદ જ પ્રગટ થઈ જાય - કવિ બહુ
દખાયેલા અવાજમાં નામ જાત અને ગામ સાથે એનો
હૃદયેષ કરે. છુદ્દદેવ ‘કંકાવતી’ વિષે મુખર છે. શરૂઆત-
ની જ એક કવિતા ‘પ્રેમિક’માં કહે છે :

તાલ નવનીત જેવું તન તારું ?

જાણું છું તેના પાયામાં છે કુસ્તિત કંકાલ
(એરે કંકાવતી).

અને આ કંકાવતી નામ ગુંજરતું રહે છે: નામરતોત જુઓ
તોમાર નામેર શબ્દ આમાર કાને આર માણે ગાનેર મનો
મમેર માઝે મમેરિ બાજે, ‘કંકા! કંકા! કંકાવતી!’
(કંકાવતી ગા.)

કવિલોક - માર્ચ-એપ્રિલ ૧૯૭૪ [૨૩

સ્પર્શના હસ્તાક્ષર :

હસ્તાક્ષરનો સ્પર્શ

સો. યા. આર્થ પટેલ

વિશાળ વનસ્પતિની આગ શમે તેટલી શીતળ હોય, પણ તે જાણમાં કોઈ જીવન વૃક્ષને પોતાના કાગળપાદનો વધે-ઘટે વિકાસ કરવાનો અવકાશ કયાથી રહે ? એને ત્યારથી હરે જ છૂ-ઝે રવીન્દ્રનાથની બહુ વિરતા । બહુ પરિભ્રમણી સાહિત્યની છાયામાં રહીને તેમના તરૂંચ સમકાલીનોને પોતાની કવિતાની આગવી મુદ્રા ઉપસાવવાનું શક્ય લાગતું નહોતું તેઓની એકાદમ નવી રચેની કૃતિમાં પણ રવીન્દ્ર કોણે જાણે કયાથી ખડવાયા કરતા તો પછી ? એ રવીન્દ્રની પદ્ધતિએ પદ્ધતિએ તેઓ ઠેલી જીવન તે રવીન્દ્રનાથનો સખાન વિરોધ, અને પુરોષ બાણી દિશાબદ્ધ તે સાથે ગમગાળી કવિતાની પણ દિશા બદલ

સુધીન્દ્રનાથ દાસ (૧૯૦૧-૧૯૧૬)ને એસિયનની કવિતા દ્વારા કવિતાની મુક્તિ દેખાઈ, તો વિષ્ણુ દે (૧૯૦૯)ને દિશા બાળન કવિ અર્જુનો મારે એસિયન શ્રીકૃષ્ણ જેવા લાગતા 'કલ્પાસ ની આસપાસ આ 'નવા તરૂંચ કવિઓ એક આમોઝવા જન્મ્યાની રહ્યા આ એ ઉપરાંત જીવનનાદ દાસ (૧૮૯૬-૧૯૫૪), અમિયયકવર્તી (૧૯૦૧), અચિન્ય સેનગુપ્તા (૧૯૦૩) અને છુદ્દેવ બસુ વગેરે કવિઓનું એક પૂનઃ રચાતું મધું આ સદીના ગ્રીષ્મ દશકથી આ બધા કવિઓની કાન્યપરવૃત્તિનો આરંભ થયો. 'તીક્ષ્ણતા' અને 'તીવ્રતા' ના આમડી આ કવિઓને રવીન્દ્રનાથની રચનાઓ પોચટ લાગતી તેમ છતાં, ખૂબી તો એ હતી કે કવિતાને શ્વેત આભાર કવિઓની પા પા પતની તો રવીન્દ્રનાથની આગળી પકડીને થયેલી.

૨૨) કવિશ્રી માર્ચ એપ્રિલ ૧૯૭૪

છુદ્દેવ બસુ

સ્પર્શોર અનુવલન

જેમ નિને તારે બના બાવ,
આગર મતો એહ વર્ષાર દિને
કિન્તુ બલવર કિછુ નેડ જ
એમ ન આર
કિછુ બનવાર કયા નેહ,
જેખન શુધુ અપશવ સ્વ શર,
સ્પર્શોર અનુવલન
સ્પર્શ, સ્પર્શ
આગર શાંત,
ઈશ્વરેર શરીર
જાખન અર કિછુ બલવર નેડ
અમન શુધુ સ્પર્શોર લાલ કૂને ઉન્મીલન
નન આર્મ એકા
કન બ માગ બુકર મકય એહ વર્ષાર હાઓવાર
હ હાકાર
કેન તુમે આમ ?
તે માર મુખ અમન રવાન કેન, કેન તોમર
ઓછો નિચે કયાગિર કાલો કુનર
કેન અમર આજખાને એહ માતુષેર દેવાલ ?

છુદ્દેવ (૧૯૦૮-૧૯૭૪) ત્યારે હાકા યુનિવર્સિટી ના તેજસ્વી છાત્ર. ૧૯૨૭માં પદર વર્ષની વયે તેમને વાણીમાં સંપ્રહ રવિ હાકુરના પ્રતિષ્ઠા પાડે છે, પણ ૧૯૩૦માં 'નદીર વદના થી એમણે પોતાની આગવી અને આધુનિક ફેરી પર ચાલવાનું શરૂ કર્યું એ ફેરી પર અન્ય કવિઓ આસે અને એ સમયમાં અને તે દેવેથી 'કવિતા' વૈમાસિક શરૂ કર્યું એ વૈમાસિક ૨૦ વર્ષ કરતાં વધારે સમય સુધી બચાળા કવિતાનો માર્ગ પ્રદર્શન કર્યો બચાળા કવિતાને વ્યવસ્થિત ચેતનાનો સંસ્પર્શ આપ્યો 'નદીર વદના' પછી તેમના અનેક કા રમ્યમદો પ્રગ

સ્પર્શનું પ્રજ્વલન

આવે દિવસે તેને કહી શકાય,
સ્વાળના જેવા વર્ષાના આ દિવસે.

પણ કહેવાનું કશું ય નથી જે.

હવે વધારે

કહેવાની કોઈ વાત નથી;

હવે માત્ર સ્પર્શના હસ્તાક્ષર,

સ્પર્શનું પ્રજ્વલન.

સ્પર્શ, સ્પર્શ!

અગ્નિનો ગર્ભ

ધ્વજરનું શરીર.

હવે ખીચું કશું કહેવાનું નથી.

હવે માત્ર સ્પર્શના લાલ ફૂલનું ઉન્મીલન.

કેમ હું એકાકી છું?

કેમ મારી છાતીમાં આ વર્ષાની હવાનો હાલકાર છે?

કેમ તું એકાકી છે?

તારું મોં આટલું મ્લાન કેમ રે? કેમ તારી આંખ
નીચે ઠલાન્તિનું કાળું ફૂલ છે?

કેમ આપણી વચ્ચે માણસની આ દીવાલ છે?

અનુ. ભોળાભાઈ પટેલ

થયા. તેમાં 'કંકાવતી એ અન્યાન્ય કવિતા', 'નવુન પાતા', 'દમયન્તી', 'દ્રોપદીર શાકિ', 'શીતેર પ્રાર્થના: વસંતેર ઉતર' અને છેક હમણાં પ્રગટ થયેલા 'એકદિન: ચિર દિન' મહત્વના ગ્રંથાય છે. છુદ્દેવે 'ખારોમસેર હડા' નામે જાળકાવ્યોનો મંત્રહ પથ્થ આપ્યો છે. ઉપરાંત તેમણે બોદલેર, રિલ્કે, હોલ્લરલીનની કવિતાના અનુવાદ ઉપરાંત કાલિદાસના મેઘદૂતનો પથ્થ અનુવાદ આપ્યો છે. તેમના બોદલેરના અનુવાદે યંત્રાળી કવિતાને હવાફેર કરાવ્યો.

છુદ્દેવે કવિતા લખવા સાથે લગાતાર સર્જનતી

કવિતાનું વિવેચન કરી એક વ્યાપક રુચિ-બોધ જન્યત કર્યો હતો. તેમની વિવેચના સીધી રીતે દોષ વાદની સીમામાં નથી આવતી. તેઓ માત્ર 'કવિતાવાદી' હતા એમ સ્પષ્ટ રીતે કહી શકાય. (છુદ્દેવે કવિતા ઉપરાંત નવલકથા, વાર્તા, નાટક, નિબંધ, પ્રવાસકથા, વિવેચન, સંપાદન વગેરે ક્ષેત્રમાં માત્ર અર્પણ કર્યું છે દોહસો ઉપરાંત ગ્રંથો તેમના કૃતિત્વથી અંકિત છે. છેક છેલ્લી ધડી સુધી તેઓ સર્જનક્ષેત્રમાં રત હતા. છેલ્લે છેલ્લે 'મહાભારત' તેમના અધ્યયનનો વિષય હતું તેને આધારે લખાયેલા નાટક 'પ્રથમ પાથ' અને 'કાલમંથ્યા' અતિ પ્રસિદ્ધ થયાં છે.) એક માત્ર સાહિત્યના આશ્રયના કરનાર આ શબ્દશિલ્પીના જતાં યંત્રાળી સાહિત્યક્ષેત્ર આવતાં ધણાં વર્ષો સુધી એક રિક્તતા અનુભવાશે.

* * *

છુદ્દેવની કાવ્યનાયિકા દેહધારી-શરીરી છે. તેનું એક નામ જાણે કંકાવતી કંકાવતી યંત્રાળી લોકકથામાં પ્રસિદ્ધ છે. જીવનાનંદ દાસની 'વનલતા સેન'ની એક રીતે કહેા 'કે આ સહચરી. છતાં બન્ને સિત્ર પ્રકૃતિની છે. વનલતા જાણે જીવનાનંદના દોષ ગોપનતમ

પ્રદેશમાંથી યદાકદા જ પ્રગટ થઈ જાય - કવિ બહુ દખાયેલા અજાજમાં નામ જન્ય અને ગામ સાથે એનો ઉદ્ભવ કરે. છુદ્દેવ 'કંકાવતી' વિશે મુખર છે. શરૂઆતની જ એક કવિતા 'પ્રેમિક'માં કહે છે :

તાજ નચનીત જેડું તન તારું?

જાણું છું તેના પાયામાં છે કુસ્તિત કંકાલ
(ઓરે કંકાવતી).

અને આ કંકાવતી નામ યંત્રરતુર છે: નામરતોત જુઓ તોમાર નામેર શબ્દ આમાર કાને આર પ્રાણે આનેર મનો મમેર માઝે મમેરિ ખાજે, 'કંકા! કંકા! કંકાવતી!' (કંકાવતી ગા.)

કવિલેક - માર્ચ-એપ્રિલ ૧૯૭૪ [૨૩

આ 'કકાવતી' મંત્રહમા છુદ્દેવ ભોગે જાના
કવિ રૂપે દેખા દે છે, જે પછીના મંત્રહ
'નવુન પાતા મા સુપેરે, પ્રગ' થાય છે
'સ્પર્શર પ્રજ્વલન' આ મંત્રહની કવિતા છે
સ્પર્શના હસ્તાક્ષરની આકાશીની

* * *
કવિનાનો આરમ્ભ છે
એમન દિને તારે બસા નય
આમરે મતે એક વર્ષાર દિને

સ્વીન્દના વાયકને ઘરે, અરે આતો સ્વીન્દ
નાયની કવિતાની પક્ષિ છે! સ્વીન્દનાય
ના 'માનસી' મંત્રહમા 'વર્ષાર દિને નામની
એક અણીતી કવિતા છે, તેની જ પહેલી
છીની આ તો 'એમન દિને તારે બસા નય

પણ આ હતી સ્વીન્દવિરોધની પ્રચલિત
રીતિમાની એક સ્વીન્દનાયની એકાદકાવ્ય
પક્ષિ સર્પ તેનાથી વિપરીત ભાર્ય રામા
મતિ કરવી ક્યારેક તેની વિગળના કરવી
પણ અહીં વિડળન નથી હતા સ્વીન્દનાય
ની રોમાન્ટિક, (અહીં કહો પૌરાણિક)
પ્રેમભાવનાથી ઘટાતી મતિ છે સ્વીન્દનાય
એ કવિતામા કહે છે

આવે દિવસે તેને કહી સકાય આવી ધનધોર
વર્ષામા આવી એકમજનામા, જ્યારે વદળ
ઝર ઝર વરસતા હોય જ્યારે સૂર્યે ચિના માલ
અધકાર હોય તે જાત બીજું કોઈ નહિ સાબળે
ચારે બાજુ નિર્જન નિસ્તબ્ધતા હશે અને તેમા
બે જણ એકબીજાની મોઢામોઢ ગોઠા હશે,
બહાર દુ ખયી દુ ખી આકાશથી સતત જાણી
વરસણ હશે જમતમા બંધે બીજું કોઈ
નથી

આમ, જલધરણીના નિખત નિર્જન એ
કાન્તમા જ આજ સુધી નહિ હી શકાયેની
'વાત' કહી શકાય-આવે વખતે જ હૃદયના
આજ સુધાના નુહદાર ખોલી શકાન આખા
જનમામા કહેવાની રહી ગયેની વાન,
કહી શકાય

૨૪] કવિશોક માર્ચ એપ્રિલ ૧૯૭૪

સુન્દરમ્

બેઠી વસંત

વનગ તે વનમા બેઠી વપત,
મારું પહેલુ વસંત કેરું ફૂલ લુ,
આબલિયે આબલિયે કોયલ ટહુકતી,
તારી આંખે તે આલ આખુ જૂનલુ-વનરા તે
થેલે ભાગ્યે વાયરો હુ લાવ્યો ખોલાવી,
એના કાનમા કહી મેં બધી વાત તો,
જાતા જાતા એ મને કહેતો ગયો છે,
બેબે લઈ આવુ આખી જમાત તો-વનરા તે
થે ક થોક પાગો કેવી આલસા ભરે છે,
ચડ્યા કેના છે વાઠગિયા શામળા,
તુ શામળાથી શામળા-શુ મારું લાગ્યું કે લાઈ,
આતો પહેલા શુ પ્રીત કેળ આમળા?-વનરા તે
અરે આટલામા આસુ તણી માળા વિખેરી નાખી,
મોતી ચરનાગ હસલા પધારલો,
કહેવા જેવું તે કહી જલો, આ ફૂલ મારું .
થોડી પ્રીતિ છે, જાણી વધારલો -વનરા તે

મહેન્દ્ર 'સમીર'

બોયા કરી

ચોતરફ ધીમાનની સાદાગરી બોયા કરી,
દંડીચી જિંદગીની દિલગી બોયા કરી
એક મૂળી વેનાનો આશરો લઈ હે ખુના!
તગબતર આખોશી તારી બદળી બોયા કરી.
આખમા મૃગજળનો દરિયો, હોઠ પર ચ્યાસી તરસ,
આયન મા એમ છે દીવાનગી બોયા કરી
એક લીની પળ લઈ ચાર ઘો ગયો જ્યારે અતીત
મેં સમય કરી ક્ષિતિજ પગ જિંદગી બોયા કરી
એમનામા કૂંક તો છે આસ્થા જેવું 'સમીર',
શેખજીએ બેખુનીમા બદળી બોયા કરી

૧. છલના

કેટલાં છે,

કેટલાં નાના વેશ ધરી તું ખેલે?

નેણથી નહિ ઓળખું,

ઓરો હોય ને તે: ચે ઠેલે!

હારેલ રે આ મન

મારું ના માનતું અભિમાને,

પ્રાણની ગતિ કેવલ

મારાં અંગની થકન જાણે;

કેઈ ખૂણાની છાદ

અજાણ્યાં ભેમનાં ઝાકળ રેલે!

આખર તો આ ખેલના

મહોં કેણુ પરાણવ પામે?

છલના તારી, છલના મારી

એકબીજાંની સામે.

હેતની ના અવહેલના...

જુદાઈ પળમાં ટાળી મેલે.

૨. લલના હે

રમતી રમતી ઊછળતે ઉર તાલી

આલી આલી આલી રે જાય આલી.

આ તે કેવી ખેલા? કેવી છલના?

લલના હે!

તરલ લયની ગતિ મનોહર હેલું,

ખડકલ ફૂલને અવનિભર હું વેરું;

અરણ્ય સમ પર આવી સરકે ખાલી!

આ તે કેવી ખેલા? કેવી છલના?

લલના હે!

નીરખી લીધ તે અમીની અદકી તૃપા,

અધર ઊઘડચે અળગી કશી રે મૃપા!

લીલાં પરજું અગનરઝોરી લાલી!

આ તે કેવી ખેલા? કેવી છલના!

બુદ્ધેવ પણ કહે છે: 'આવે દિવસે તેને કહી શકાય.' અને બીજી લીટીમાં, રવિ ઠાકુરે જે અનેક પંક્તિઓથી ભાવપોષક વાતાવરણ નિર્મિત કરવા શ્રમ કર્યો તે તમામ પંક્તિઓને નીચેની સીધા કથ્ય રૂપે કહું—'આજના જેવા વર્ષાના આ દિવસે.' આ આવી 'ગદ્યકેન્દ્રિત' સાહિત્ય છે. આ રવીન્દ્રનાથનો 'પ્રેમી' નથી, જે 'પ્રેમ પ્રેમ' કરી હજાર હજાર શબ્દોમાં ભીતર ને ભીતર વલોવાયા કરતા વ્યથાભારને હળવો થાય, તો કરે. આમ તો એ વ્યથા-વેદનામાં પણ સુખ છે. વેદનાશ્રન્ય સુખબોધ રવીન્દ્રનાથના પ્રેમીમાં છે. ઝાકળ ચાટીને તે યુગવ્યાપી પ્રેમતૃષ્ણા છિપાવવા ચાહે છે. પ્રેમ-પ્રેમની તો વાત હોય, પ્રેમની ગુજગોષ્ઠિ હોય.

બુદ્ધેવનો પ્રેમી તો કહે છે: ,

હવે વધારે કહેવાની કેઈ વાત નથી;

હવે માત્ર સ્પર્શના હસ્તાક્ષર,

સ્પર્શનું પ્રજ્વલન.

ભાવનાશ્રિત પ્રેમ તેને અપતો નથી. અહીં બે કવિ-પેઢીના મૂલ્યબોધનું પાર્થક્ય પણ સ્પષ્ટ થશે. રવીન્દ્રનાથના વિરોધમાં રોમાન્ટિક ભાવધારાનો વિરોધ પણ હતો. પ્રેમની રોમાન્ટિક ભાવધારાને બદલે પ્રેમના વાસ્તવિક રૂપનો સ્વીકાર. વિષ્ણુ દે 'ઉર્વશી' કવિતામાં કે સુધીન્દ્ર દત્ત 'શાશ્વતી' કવિતામાં પ્રકારાન્તરે આ વાત કહે છે. પ્રેમની ભાવના કે પ્રેમની ચિરંતનતા કે પ્રેમની અમૂર્તતાના વર્તુળબહાર આ કવિઓ રહેવા મથે છે. પ્રેમને ભોગથી કયાં સુધી અલગ રાખી શકાય? પ્રેમ શરીરાશ્રિત પણ છે, બલકે શરીર દ્વારા જ તેનો આવિષ્કાર થાય છે. નિભૂતનિર્જનમાં ક્ષણિક વાત કહી હૃદય રૂપતી વ્યથાની શિલાનો ભાર હળવો કરી,

ભીની પાપલો પાછળ પ્રિયાની હિમસ છવિ
સાચવી પહોં શેષ છવન ભવાટવિમાએકલા
ભમી રઝગી પેલા પ્રેમ પાછળ છિત્સર્જન
થવાની વાત અહીં નથી અહીં તો વાત છે
સ્પર્શના હન્ટાક્ષની આકાશના

સ્પર્શથી પ્રેમ કૃષિન થતો નથી કવિ
સ્પર્શને અગ્નિની અદર રહેલો ગર્ભ (શાસ)
કહે છે તેને ઈશ્વરનું શરીર કહે છે લોરે-સ
ની રેહપૂતનું અનુરણન અહીં સમગાશે
સ્પર્શ ઈશ્વરનું શરીર છે એમ કહીને પર
પરાશત વ્યાપક ભાવનાને આયોડો આપવા
ની વાત નથી એ તો આ પ્રેમીની
અનુભૂતિ છે પ્રિયતમાને સ્પર્શ એ ઈશ્વર
પ્રાપ્તિ જવો ચરમ પરમ ઉપવર્ણ છે
એન્સે હવે 'સ્પર્શના સાલ ફૂલનું ઉન્મીલન
ય ય તે જ છત

પશુ આ સાલ ફૂલનું ઉન્મીલન થાય
તે આડે વિદ્ય છે પત્ર કિષ્કીને જાણે જોમે
રહી જવા જેવો સ્થિતિ છે-પ્રેમી અને
પ્રેમિકાની વચ્ચે માણસની દીવાલ આવી
જાય છે કેમ કેમ? આ પ્રશ્ન છે એ પશુ
વાસ્તવિકતા છે સ્પર્શના સાલફૂલ ને સ્થાને
પ્રિયાની આખો નીચેકલાનિનું કાશુરુ છે

શરૂ તો થાય છે કવિયા રવિ કાકુરની
કવિતાની પશ્ચિનાવિર્તામલના સાથે, પશુ
એકાએક આમકા સાથે કુત આલમ
પરિચિત થાય છે ટૂંક ટૂંકા તથ્યપૂર્ણ વાક્યો
એ વાક્યો પાછળની ખોલનારની ઉત્કટતા
કેટલાક શબ્દો કે શબ્દયુગ્મેના પુનરાવર્તન
અને ક્રિયાવાચી શબ્દોના અપ્રયોગથી
સચવાય છે આરમ્ભ 'એખન' અને
પહોં કંન'ની સદૃષ્ટિપરિચિત સ્થિતિવિશેષ
સ્વી આપે છે અ બને વચ્ચે જોડીને
અતૂત રહો જતી સ્પર્શના હરતાફરની

૨૧] કવિશ્રીક માચ-એપ્રિલ ૧૯૭૪

૩. નીલાંજના

નીલાંજના!

અડકે ને આડ આમની,
જાણે પેણુમાની વંજના!

કાઈ કનેની કુહડ જીતર

ટહુકે દહુ દહુ

અહીંત્યા આતુર લોચન મારા

મોળતા મુહુમુહુ,

તેજુ કિણુ તેજુ ગગન, હૃદયની પુજના

આયને કીંત્યા ચાદ અમી દે

પ્રગટ લો છુ મળે,

ધવલ કેવલ નંને નિમજજને

તિમિર ટળે

સોણુ આયુ થાય, હે અરૂપ રૂપસી ચિંતન !

ભગવતીકુમાર શર્મા

હવે તો

હવે તો સ્વપ્નની ભીંતે જડેલ ખીલા છે,
નયન ઘરાયા ઘણા તે છતા હડીતા છે
હતા જ્યા કાલ ચરણચિહ્ન રક્ષાથી જીના,
હવે ત્યા પૂળમા ફૂળી ગયેન ચીલા છે
અમયના સર્પ તો મરકી ગયા અનાગતમા,
લિસોટા શેષ રદ્યા તે બહુ ડસીલા છે
કશાક રંગની છનનામા આખનુ ફૂળવુક
કે પાનખર છે છતા પાદકા તો લીના છે
મ શીમથીને છટકનાની મોજ કયા મળશે ?
અહી તો નાગના ભરડાય સાવ દીતા છે
સપાટી સ્વચ્છ કરી લાખ વાગ દર્પણની,
છતા જે રડેગળો જોઈ છું તો વડીલા છે
નયનમ રેતના વિગ્તીયું છે દિનરાઓ,
નસે મા જોડીને બલ્લે સમુદ્ર નીલા છે

જયન્ત પાઠક

વહાલ કરીને -

વહાલ કરીને વહી ગયા વનમાળી.
રાત હવે તો કામળ જેવી કાળી.
કલ્પાં વેણુનાં કદમ્બ કૂલો
નિઃશ્વાસોમાં ખરતાં;
જમના જેવાં રાસગીત તે
મૌન-શિશિરમાં ઠરતાં;
હથેળીઓમાં ભરે હીખકાં તાળી. -વહાલ૦
કામ સમી ડેડીને દાબે
ઉઠાસી જેવું ઘાસ;
ભોગ ભ્રમરને હવે ગમે ના
કળીઓનો સહવાસ;
કુચશાં કમલો : પેય વગરની પ્યાલી. -વહાલ૦
ગોકુલ વૃંદાવન જમનાતટ
અંગ જેટલાં વહાલાં;
જીવ સમા જીવણુ જાતાં
ખખડે ઠાલાં ઠાલાં;
ખેઠાં ખેઠાં હવે ચરણને ચઢે મરણની ખાલી. -વહાલ૦
ડાહ્યાભાઈ પટેલ 'માસૂમ'

આપણે

આપણા હોવા વિષેની વારતા
ક્યાં સુધી કહેતાં ફરીશું આપણે?
શક્યતાની સાવ કોરી સ્લેટ પર,
એકડો છૂંટયા કરીશું આપણે!
ઓજપો ઓઢીને જ્યાં છૂટાં પડ્યાં;
એ જ રસ્તા પર મળીશું આપણે?
વૃક્ષતા પામ્યા છીએ, પામ્યા પછી;
છાંયને પામી શકીશું આપણે?
એમ મૃગજળ સ્કેજમાં મળશે નહીં,
આપનાઓને છળીશું આપણે.

બળબળતી આકાંક્ષાની આ કવિતામાં
કવિના સ્વકીય હસ્તાક્ષરનો સ્પર્શ છે.
પછી ભલેને તેમાં કાઈને એ જ પેલો
રાવોન્દ્રિક વેદના દેખાય.

પારિતોષિકા

કવિલોકમાં વર્ષ દરમ્યાન પ્રકટ થતાં કાવ્યોમાંથી
શ્રેષ્ઠતાના ક્રમમાં પ્રથમ ત્રણ ક્રમ પ્રાપ્ત કરનાર
કાવ્યોના કવિઓ માટેનાં ઈ. ૧૯૭૩ના વર્ષનાં

ઠક્કુર પારિતોષિક

નીચેના ત્રણ કવિઓને મળે છે :
પ્રથમ પારિતોષિક રૂા. ૨૦૧
શ્રી પ્રિયકાન્ત મણિયારને
તેમના કાવ્ય 'લીલો ઠાળ' માટે
દ્વિતીય પારિતોષિક રૂા. ૧૦૧
શ્રી ચન્દ્રકાન્ત શેઠને
તેમના કાવ્ય 'આજે સવારે રાત' માટે
તૃતીય પારિતોષિક રૂ. ૫૧
શ્રી પન્ના નાયકને
તેમના કાવ્ય 'ખુલ્લી ખારી' માટે

નિર્ણાયક

પ્રો. અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ
એમના અમે આભારી છીએ.
વિજેતાઓને અમારાં અભિનંદન.

એલિયટની કવિતા

શાંતિ આંકડિયાકર

દક્ષિણ અમેરિકાના સેંટ લુઈ મિસુરીમાં ૨૬મી સપ્ટેમ્બર, ૧૮૮૮ના રોજ દોમસ રટને એલિયટનો જન્મ થયો. એલિયટ-કુટુંબ વેપારમાં પાવરફુ ગણાય છે; પણ એલિયટના પિતામહ તથા પ્રપિતામહ ધર્મશુભ્રો હતા તેમના પિતામહના ચળથી વોશિંગ્ટનમાં યુનિવર્સિટીની સ્થાપના શક્ય બની હતી. એલિયટના પિતા દેવી વેર એલિયટ વોશિંગ્ટન યુનિ.માંથી સ્નાતક થયા પછી વેપારના ક્ષેત્રે ઝપલાવ્યું હતું. એલિયટનાં માતા બેટનના એક અતિ ખ્યાત વેપારીના પુત્રો હતા તે ખૂબ શુદ્ધિ-શાળી, સાહિત્યરસિક કેવા સાહિત્યકાર પથ્ય હતા. તેમણે કેટલાક કાવ્યગુરુઓ તથા પોતાના સમ્પર્કોનું જીવનચરિત્ર લખ્યું હતું.

એલિયટ વોશિંગ્ટન અને હાર્વર્ડ વિશ્વ-વિદ્યાલયમાં શિક્ષણ લીધેલું ત્રિવર્ષિક સ્નાતક અભ્યાસક્રમ પૂર્ણ કરીને તે હાર્વર્ડની ઇન્ક્યુએટ મહાશાળામાં તત્ત્વજ્ઞાનના વિશેષ અભ્યાસ માટે દાખલ થયા ઈ. સ. ૧૯૧૦-૧૧માં તે પારીસ ગયા ત્યાં તેમણે ફ્રેંચ ભાષા સાહિત્યનો તત્ત્વરપથી અભ્યાસ કર્યો. ૧૯૧૧ના ડિસેમ્બરમાં તે હાર્વર્ડ પાછા ફર્યા, અને ફરી અભ્યાસમાં બેઠાયા થોડાં જ વરસોમાં તેમણે અધ્યાત્મ (મેટાફીઝિક્સ), તર્કશાસ્ત્ર (લોજિક્સ), માનસશાસ્ત્ર (સાયકોલોજી); પ્રાચ્ય ભાષા-શાસ્ત્ર (ઇન્ડિક-ફિસીલોજી) તથા મંત્રકૃત ને પાલી ભાષાઓમાં યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી. ૧૯૧૩-૧૪ના વર્ષમાં હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીમાં તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગના અધ્યાપક તરીકે રં

ધીરુ પરીખ

પથથરવનમાં

આ પથથરવનમાં ચાલ્યા રે...માનવજી
હો પથથરવનમાં મહાલ્યા રે...માનવજી
આ પથથર-પ્રાણી ગર્જે રે...માનવજી
હો પથથર વાણી સર્જે રે...માનવજી
આ પથથરે પ્રાણ પ્રસર્યો રે...માનવજી
હો પ્રાણે પથથર લસર્યો રે...માનવજી
આ પથથર-ડાકુ દેરે રે...માનવજી
હો હૈયે પથથર હેરે રે...માનવજી
આ પથથર-વાયુ વાયે રે...માનવજી
હો પથથર-જંધ લાયે રે...માનવજી
આ પથથરે મૂળ ફૂટ્યા રે...માનવજી
હો પથથરિયા ફૂલ ચૂંટ્યા રે...માનવજી
આ પથથરના ખી વાલ્યા રે...માનવજી
હો પથથરના ફળ આલ્યા રે...માનવજી
હો પથથરવનમાં ચાલ્યા રે...માનવજી
આ પથથરે તમને જાલ્યા રે...માનવજી

આહમદ મકરાણી

પૂજાધને

બાગમાં જોગ્યા કરું મુગ્ધાઈને,
ચેતના બળતી રહે છુગાઈને.
એક હલ્લે લીલી કરી છે આપણે;
'છે' તથા આવાસમાં પુરાઈને.
ધૂંધળા સૌ બિંબ યાદોનાં હતા;
આયનો ચોખ્ખો હતો છુગાઈને.
રક્તપાણું એ જ સિંદૂર લેખમાં;
શુ કરે આ પાળિયો પૂજાધને?
માર્ગે ભૂલ્યા-ની મુજ પશુના મળે;
ધૈ ગયો સંકેત જ્યાં ખોડાઈને.

તરસ

ટોળાવિખૂટું
એક પંખી
રાત્રિ પહેલાં પહેંચવા મુકામ પર
વાયુ મહી વીંછે રહ્યું
કેવાં હલેસાં પાંખનાં!
પાંખના ફફડાટથી કયારેક તો
કંપી ડોંઠ છે વ્યોમ-સુમર!
કઈ સીમમાં
તારા મૂંઝે આવાસ પંખી?
કઈ રૂપેરી પાતળી સરિતાતટે-
કઈ ડાળીએ-
ધેણર મૂક્યા વૃક્ષની-
તારા મૂંઝે આવાસ પંખી?
નહીં હોય ને એ એ જ તો તરુવર?-
મેં રમતમાં બાલપણમાં રાખ્યું ને ઊગી ગયું!
નહીં હોય ને એ એ જ તો સરિતા?-
દેશાટને જતાં પહેલાં-
મિન્ટ જેનાં પોશ પાણી મેં પીધાં'તાં?
એ જ સરિતા હોય તો હે પંખીબંધુ
આટલો સંદેશ એને આપશે? -
'છેલવેલનાં પોશ પાણી તેં મને પાયાં પછી
માવ તરસ્યો હું રહ્યો છું આજ સુધી!'

જિતેન્દ્ર કા. વ્યાસ

જ્યાં છેડા છૂટ્યા

શાન્ત જળમાં કાંકરી ફેંકી અને
આપણે પ્રતિબિંબ નિજ જોયાં હતાં.
ચૂંદડી ને ખેસ જ્યાં છેડા છૂટ્યા
ધ્રુસકે ને ધ્રુસકે રાયાં હતાં!
જ્યા ભૂલી ગરિયા-ગતિથી સ્થિર, કે
અંગ ઉપર કેટલાં ઘોયાં હતાં!
યાદ છે પૂટેલ કંકણ કોઈનાં
કલિડોસ્કોપે ભરી જ્યાં હતાં?

તેમની નિમણૂક થઈ. પરંતુ ૧૯૧૪માં
મહાયુદ્ધ ફાટી નીકળ્યું ત્યારે એક પ્રવાસી-
જાતવૃત્તિમેળવી તેઓ જર્મની પહોંચ્યા.
એક તરફથી યુદ્ધ ચાલતું હતું અને બીજી
બાજુ પોતે એકસફર્તની મર્ટન કોલેજમાં
દાખલ થયા. ત્યાં તેમણે યુનાની તત્ત્વજ્ઞાન,
લેટિન અને યુનાની ભાષાઓનું શિક્ષણ
લીધું.

ઈ. ૧૯૧૫માં મિસ વિવિયલી હેવુડ
સાથે તેઓ લગ્નગ્રંથિથી જોડાયા. એ જ
વર્ષે તેમનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ પ્રસિદ્ધ
થયો. ૧૯૧૫માં તેઓ હાર્મગેટ શાળામાં
ફ્રેન્ચ, લેટિન, ગણિત તથા ચિત્રકળા જેવા
વિષયો શિખવતા હતા! ત્યારબાદ તેમણે
શિક્ષણના વ્યવસાયને તિલાંજલિ આપી.
લોર્ડ્સ ઍન્કમાં તેમણે સારા પગારની
નોકરી સ્વીકારી તે દરમિયાન તેમણે અર્થ-
શાસ્ત્ર અને ઍન્કિંગ ઉપર પ્રમાણભૂત
ગણી શકાય તેવા કેટલાક નિર્ણયો લખ્યા;
પરંતુ અમુક સમય પછી તેમણે ઍન્કની
નોકરી છોડી પત્રકારત્વ સ્વીકાર્યું; ઈ.
સ. ૧૯૧૭ થી ૧૯૧૯ સુધી તેઓ
'ઇગોઇસ્ટ'ના ઉપતંત્રી હતા. તેઓએ 'ક્રાઇ-
ટેરિયન' નામક શ્રેષ્ઠ ત્રિમાસિકનું તંત્રીપદ
મંલાભર્યું. -ઈ. સ. ૧૯૧૯-૨૦ થી. ૧૯૨૭
માં તેમને બ્રિટિશ નાગરિકત્વ પ્રાપ્ત થયું.
૧૯૩૨માં હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીમાં કવિતાના
પ્રાધ્યાપક તરીકે તેમની નિમણૂક થઈ.
ઈ. ૧૯૬૫માં તેમનું નિધન થયું.

પોતે રંગે એકદમ ગૌર નહિ, પણ કંઈક
શ્યામ; દેખાવે આકર્ષક, ભાવનાશાળી અને
તીવ્ર તથા સૂક્ષ્મ છુદ્ધિવેતા. તેમની વાણીમાં
વ્યંગ અને વિનોદની પ્રચુરતા કળાતી.
હ્રદની બાંધમાં રૂમાલ ખોસવાની જગજગદેર

તેવ સિતારેટ ને રોતરજના બારે શોખીન
હિન્દ વર્ગના અમીર-ઉમરાવો, મિત્ર
ધરોના ત્યાગી મહનો અને સાહિત્યકારોની
સોનન તેમને ખૂબ પ્રિય આમજવનમાંથી
સર્જનકાળે પ્રેરણા ને દર્શન મેળવે, પણ
વારનવિક આમ જીવનમાં આમ સમાજમાં
જરૂર કરતા વિશેષ જગતને લાગે

'Poems' કા નમમદમાં (૧૮૦૫
૨૫) તેમની એક મહાન કૃતિ 'યુફ્રેક એન્ડ
અધર આબજરેશન' પણ સમાવિષ્ટ છે
આ કાવ્યમાં અમેરિકન સમાજજીવનની
ઊંડા મહત્તા, તેમની આ નિર્મલપૂર્ણ, પ્રચુર
સંપત્તિસહિતની જાગૃદશ સત્તા ઉપાસના
વગેરે સાથેના એવિનટનો મનરૂંરત્તરીને
દહિએ શાયર થાય છે અમેરિકન જીવનના
ઉપરોક્ત પાસાઓની તેમાં તેમણે અનિકટ
અને વ્યવસ્થિત ઠેકડી કરી છે એવિન પ્રતીકો
દ્વારા નિ સ્ફારનો બાવ પ્રકટ કરવાની
તેમની હથેલી ખરેખર દૃઢ માગી સે તેરી
છે એલિપટની માન્યતા એવી છે કે, ભર્ષ
મનુજ આશાઓ તો ફાલુભયુ છે, છતાં
એ આશાના નાનણાને રંગડે ચડીને
'માનવ આત્મા' જેવી વસ્તુનજ થાય કે અને
હિદમવે છે એક નુ સર્જન દબી મનુગોનો
સમાજમાં એવા દબી માનવ સમાજનુ એવા
તાલુ બધવાદનુ ઉપરોક્ત માન્યતા સુદર
નિરૂપણ છે આ કા યોગ્યતાક યુરોક એક
આધે અને લગભગ વફાવરથાને તીરે
પદાર્થોની અમોરકન છે

I grow old I grow old
I shall wear the bottoms of my
Trousers rolled
Shall I part my hair behind ?

Do I dear to eat a peach ?
I shall wear my itchyannel trousers
30] કવિશ્રી માર્વે એપ્રિલ ૧૯૦૪

હરિકૃષ્ણ પાઠક

અહીં માટી બુટ્ટી...

ભરે છો સૂર્યો શત શત બહો ઘોર તમના
પગા છે એ ઘરો, ન હે રહે વગે તેજ કવીય,
નહી રે આરેટ કિંગ્સ ચમત્તુ ન મનુ અહીં
પવો કો રેગા .

ભન હેતા વ રે કવકટ નિનાદે ગુરુક શા,
બિનેરી ગગનોના હડ કઈ હુલ શો જગવતા
નહી હ રે ન્યેન્નુગ તુમ થકી જે અહીં પડતા
નારો બધા પાણી .

તન નત પાપુ મુરમિચર, આ ન વાદા
અહીં તો સૂરિ ઉપગમર થઈ જે હદી નહીં
હન એરી જેમાં કી ન ખૂનથ પાપ ફફડી,
નહી ક કો મુજબો

ગજ વા કોળે જન, અમીર ને તેજ થકા ,
અહીં માટી બુટ્ટી .

પતુમન તનના

છાંધ

પરે હ પોલાને તીકબોને,
હવતો ફગનો.
નન બાણુ
કવ ખાતી ફગવો
પોગી ને પથગઈ પડેગી
સમથળ આ સઈતગની પીગી
પીગી ધમરક સીમવચોવય .
તત્ત હવે શો તકકા .
ને નહીં આનપામમા
કા ના
અરે કો' એક ન દોલ
નીરજુ બ્રૂકજુ વૃદા,
પ્રદની
અખીખાખી છ વા

ધીરુ મોદી

વસંતાગમને

ધીમે વહી સુમનગંધ વસંતવાયુ
જાણે ગુલાબદલ પંખ થકી શું વ્યાપે!
હા, એક આ નગરમાં ગરવી નિશાની
ખાકી રહી વનતાણી હજુ એ અમીરી.
મહેરે ભરેલ તરુ શા મુજ ચિત્તતંત્રુ
રૂંડે છે અહીં હલખલી મધુવાયુ ફૂંડે.
ફૂલ રડે મધુર કોકિલ તાર નાકે
જાણે નમે વિહરવા દિલ ગંખના કે?
સ્નેહાંજને ચકિત થૈં મુધમુધ ખાઈ
ભાંગ્યા ભ્રમે ભ્રમરના મુજ ચક્ષુ ભેઈ.
હલપું હવે રુધિરથી અતિદીપ્ત રહેરા
પુષ્પો થકી તિલસતા વનકેસડા શો!
જ્યાં જ્યાં વહે અનિલની લહરી વસંતી
ત્યાં ત્યાં સરે નગરમાં વનની સુગંધો.

સારવત

થાય શું?

ગમતેરો ચાંદ્રો કહ્યું 'તું એક ચૂંટવાને
એ તો આખું આભલું ઉતારી ગયાં થાય શું?
ફૂજવા ખાલાઓ મેં તો એક સૂની ડાળ પર
ભરી હીધું એક આખું વન,
તરણું હીધું 'તું અક, શરણું લીધું 'તું એક
હીધું નીડ આખું નિર્જન;
ફારમતું ફૂલ એક આખું વિશ્વાસમાં એ
ખાગ ખધો ભર્યો ભર્યો લૂંટી ગયાં થાય શું?—ગમતેરો
કણની આશામાં અમે સીમાડો લૂંટાવી દીધો
અને માગ્યું ખાખાએક જલ,
એક ઊની નજરથી દરિયો શોષીને ફૂંડે
ખાળી દીધો હવાનો આંચલ;
શાને હાથતાળી દીધી? શાને આંખ ઢાળી લીધી?
ફૂણાં ફૂણાં કાળજાં કળાય નહિ થાય શું?—ગમતેરો
ખાકી ખેંચ દાંડાની આડશ આખા આયખાને
દળી બાય—ગળી બાય! કહેા આનું થાય શું?—ગમતેરો

and walk upon the beach.
I have heard the mermaids
singing each to each.
I do not think that they will sing
for me.

દહાડે દી વૃદ્ધાવસ્થાની વધુ ને વધુ નજીક
ધેંકતાતો જતો એક માનવી પોતાની સા-
માન્ય કોટિની સ્નેહ-રોમાંચની ઘટનાઓને
મલાવી મલાવી અતિરંજિત સ્વરૂપે વર્ણ-
વતાતો અધૂરો યત્ન કરે એ ઉપરોક્ત
કાવ્યનું વિષયવસ્તુ છે. એમાં ઘટતી
ઘટનાઓ મહત્ત્વપૂર્ણ નથી; પણ કવિએ ફૂલ
પાંખડીનો ગેકવણી કરીને; ફેંક પંચાન
કરતા પ્રદોષના આંતર મનમાં ઊઠાં
વિચારો ને ભાવો, તેની મૂંઝવણ યા
મુશ્કેલીનો સુંદર વિકાસ કરીને ઉત્તમ કાવ્ય
નિર્માણ કર્યું છે. આ કાવ્યમાં જે
પ્રકારની શૈલીનો ઉપયોગ કર્યો છે તેને
આંતરિક મનનું આંતરિક સંભાષણ (Le
Monologue Interior) કહેવામાં
આવી છે. ઉપરોક્ત કાવ્યનો આરંભ વ્યંગ-
પૂર્ણ પ્રકૃતિવર્ણનથી થાય છે : આફ્રિકાન
પર રાખેલા કોઈ પેશન્ટની પેટે આકાશ-
છરિપતાલના જગદસ્ત આપરેશન ટેબલ
પર પથરાયેલી સંધ્ય ! અર્ધ સૂમસામ પથ્થર
(!) ના માર્ગે, રદી રે-ટોરન્ટો, ઇન્જન
શી વ્યથ લલચાવનારી શબ્દ-જાળની પેટે
આડેપડખે પડેલી વાંકીચૂરી પગદંડીઓ—આ
બધું જ સર્વ પ્રેમીજનોને તેમની અશક્તિના
ઈજાનની વચ્ચે પણ ચેતના અપે છે, વગેરે.

પણ કવિએ વાક્યમય સર્જનની સાથે-
સાથ એક નૂતન ક્રાંતિ પણ સર્જી છે; અને
ત્યાં જ આધુનિક કવિ તરીકેની તેમની
વિશેષતા દેખાય છે. એ ક્રાંતિ છે : કાવ્ય-
વિકાસ અર્થે યોગ્યેલી પ્રતીકોની હારમાળા !

અમેજી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં રાણી
એલિઝબેથના ઉત્તરકાળે જન્મે ન કન (Jo-
hn Donne 1593-1631) નામનો
એક પ્રતિભાશાળી ને જીવન કવિ થઈ
ગયો. આ કવિએ રથેન્સર (Edmund
Spenser 1552-1599)ના અતિ
મહીત મયનાના સિકાન્ત (વરુદ કાન્-
હેરે એક જગત્કલ્પ અગવો કર્યા અને
કાન્હેરેની સુવરતા માટે ચમત્કારપૂર્ણ પ્ર-
તીકાનું આયોજન કર્યું Donne thron-
style and all literary strand-
ards to the winds કવિ-મનની
વિસ્થાપના કે જીમિ (આન્નરિંગ) અને
જગતની ભયંકર વારતચિકિત્સા (અકાગ)—
આમ, આતરનાથ વચ્ચે ને સતત મંદિર
નિરતર ચાલ્યા કરે છે, તેનું કાન્ના સ-
ર્વાત્ર સુદર ચિત્રણ કરવા કાન્ને ઉક્ત શૈલી
તે સમયે—અને અત્યારે પણ— ખૂબ
ઉપયોગી દ્રિક ધર્મ એલિઝાબેથનું આ
શૈલીનો આધાર લઈને, વ્યક્ત અર્થ કરતા
અન્યકાળની છંદા, ધર્મ તથા ધ્યાનાકર્ષક
શબ્દાવલિની રૂબરૂ થણી અને વિવિધ
પ્રતીકો વા અવતરણોનું સમ-આયોજન
કરી અદ્ભુત કાવ્ય આપ્યા—રસ—ઉત્પન્ન
કરે છે

એલિઝબેથની માન્યતા કર્ષક આવી છેઃ
કવિતા માત્ર કાઈ વિચાર કે જીમિની સીધી
સાદી સદમણરેખાને વ્યક્ત કરવાનું સધન
નથી, એ તો કાવ્યના કિર્તિમાણપૂર્વેની કવિ-
ના મનની ને વક્ર વા સીધી પ્રતિબિંબી તેને
ધ વ્યક્ત કરવાનું સૂક્ષ્મ મનોવ્યાપારનું
અદ્ભુત વાહન છે ।

કવિના નાયક યુરોકને દુનિયાની કોઈ
વસ્તુમાં જકાનથી તે એમ માનતો જણાય
૨૨] કવિશ્રી અર્ચ એમિલ ૧૯૪૪

પન્ના નાયક

રજારંગી નીલિમા

નિ અરો રાત્રેન મચિત્કળને
નીજખવામ
પચાને ય ના ગદ્ય
અર્જુનર પંથકર અને પગ ૧ મયે મનો
ધ ના કળતા વ હોડે હોડે
વગ્મા ચાલી
જનુ બાથ ટખમા
નળ ન ચે પગ ધર્મ
એ રહેલા તો બાથ
ટખમા નીલ જગનના
કયાકાળના રજારંગ ૭૨૬૬૬ ગયા
પળખરે માટે કુ બ રિસરાપ
પ ટે બાપ્યા
પૂર્વ ધસી આવતા લોહીને પાટો ચૂસી ન શ ના
વક્ર જત કે હોમી મને કયા નવાઈ છે ૨
૮૦ ચાંદનમાંથી આકાર પથા વિનાવડી જતુ લે કીનોન ૩
વહો જતુ મેહી .
વડી જતી શંકાની લાનિમા
લાલિમ ને રૂપ હ જ હળી જતી
બ ધરમની આકાશી બનુ કરી પર

વિપિન પરીખ

ક્ષેમકેશન

પંદર વર્ષ પછી જ્યારે આપણે પાછાં મળતાં હોઈએ ત્યારે એકમેકને વળગી નથી પડતાં.

સમય જાણે વરસોમાંથી કુતૂહલનાં પર્ણો પણ ખેરવી નાખે છે !

તમારું નામ - આજે અનેક નામો જેવું,
તમારો રહેરો - આજે શહેરના અનેક રહેરો જેવો
- થોડાંક વધુ Polished !

હું Politicsની વાતો છેડ્યા પ્રયત્ન કરું છું,
તમે કહે છે : Indiaમાં હવે તમને ગમતું નથી.
અહીંની ગરીબાઈ અને ગંદકી તમે સહી નથી શકતા !
તમે એક ટુરિસ્ટની જેમ

કાશ્મીર અને દાર્જિલિંગ ફરી આવો છો,
કારણ ગરમી તમે હવે જીરવી નથી શકતા !
ખૂબ ચીપી ચીપીને પારકી ભાષામાં પૂછતા હો
એમ તમે પ્રશ્ન કરો છો.

“કેમ છો ? — કેમ આવે છે ?...”

Let's have a drink.”

હું હસીને ના પાડું છું,
વીતેલાં વર્ષોમાં આવી ગયેલાં
થોડાંક સુખનાં મુગજળની તમને હું વાત નથી કરતી.
વેદનાનાં ફૂટેલાં થોડાંક ફૂલો તમારી સમક્ષ હું

ખુલ્લાં નથી કરતી.

ખે નામની વચ્ચેના રેશમના નાતાને સમયે ફૂંક મારીને
કચારનો ખુઝાવી દીધો છે.

અને હું કહું છું :

“ખધું ઠીક આવે છે. પાછા ક્યારે મળશો ?”

છે કે જગતની તમામ વસ્તુઓ અસ્થિર
છે અને તેમનાં મૂલ્યોમાં વધઘટ થયા કરે
છે. ક્યારેક વસ્તુના ભાવ ઊંચા હોય છે
તો ક્યારેક વળી એની એ જ વસ્તુ સાવ
સસ્તી બની રહે છે. આવી પરિસ્થિતિની
વચ્ચે પ્રુફોક જીવનની અન્યતા વા કુદરતને
આમ વર્ણવે છે :

I have measured out: my
life with coffee spoons.

એલિયટ એક વખત કોઈ ભોજન-સમા-
રંભમાં ગયા. વિવિધ વાનગીઓ આરોગતા
તેમના એક મિત્રે કહ્યું : ‘એલિયટ, વસ્તુઓ
કેટલી સુંદર ને સ્વાદિષ્ટ બની છે !’ પોતાની
હમેશની આદત મુગજળ વ્યંગ અને વિતેલાંમાં
ઉત્તર દેતા એલિયટે કહ્યું : ‘અમૂઝ ! તેમની
મૂળભૂત ભયાનકતા ધ્યાનમાં લેવાથી એ
ખરેખર સુંદર જ લાગે ! yes, if you
concentrate on the essential
horror of thing !’ દૈનિક જીવનની
આવી સર્વસામાન્ય ભીષણતાઓ પ્રત્યે
એલિયટનું ધ્યાન, આમ, એક ભોજન-સમા-
રંભમાં દોરાયું. અને પરિણામે તેમણે
‘વેસ્ટલેન્ડ’ (૧૯૨૨) - કેવરતમ્મિ-નામના
મહાન કાવ્યની રચના કરી. આ કાવ્યના
પાંચ ભાગ છે; અને તેમાં જન્મ, મૃત્યુ,
વિનાશ અને પુનર્જીવન સમગ્રની વિચારણા
કરવામાં આવેલી છે.

[આવતા અંકે પૂરું]

૬. કોઈ કવિનું કાવ્ય વાચતી
વેળાએ આપણે આ એ પ્રશ્નો
પૂછીએ એનો પૂર્વમેધ આપણને
બહાર કયા હઈ જાય છે ? એનો
ઉત્તરમેધ કયા સિદ્ધદ્વારની સન્મુખ
લાવીને આપણને ઉપસ્થિત કરેછે ?

ZELL-ATE LIMITED

Indian Globe Chambers
1st floor, Fort Street,
Bombay 400 001

Factories at
Ryewoods,
Lonavla,
Poona District

61, Dr S S Rao Road,
Parel,
Bombay-400 012

૩૪] ૧૧/૧૧/૬૪ મ. ર. એપ્રિલ ૧૯૬૪

શિદ્ધિપૂર્ણ થાનકી

આકોશ-બોધ

મ. ર. લોખન્ડી અસ્તિત્વની ચોતરફ જામ્યું છે
કાંટનું અકાંટ્ય આવરણ
દિવાસ્વામીમા હવે મારી સગાયે ઢોલ છે
માત્ર બારસાળ પર ટાકેલા
અતીતના એ શબ્દો
વિજા સે.ની પ્રાચીરમા આજરૂપ હું
કરું છું મૃત્યુની અનવરત પ્રતીક્ષા
મારા હોઠ પર પાગરું છે
શતાબ્દીઓનું સઘન મૌન,
મારા નયનોમા લેટીરું છે
સ્વપ્ન કોણું મંદિર ॥
મન્ડોપર પરના ખન્ડિત શિખ,
મારી કલ્પનામા હેરાય છે
બહુપુત્રનો કેનોચ્છલ પ્રવાહ
મારી એકાન્તનિબિડ એષણના હિન્ડોલો
ઉચ્ચતમ વિરોધ
અવરૂદ્ધ છે
બુદ્ધકાય અનાગત-રૂપ દેત્યના
જમણા પગના અચ્છાદી
કેઈ મને લોખન્ડ હેરવાની એક કવંત આપણો ?
હું હજી જીવવા ઇચ્છું છું

કરસનદાસ જુહાર

ઝાઝા જુહાર

હર્યાસર્યા ખેતરોમાં ત્રાટકયાં છે તીડ
હવે ઝાઝા જુહાર કોઈ કહેલો,
ચોપાટચે જીતેલી મધરાત્યુ થઈ ગઈ છે
આયખાની હાર કોઈ કહેલો.
તમ્મારે દેશ ગીત ઝાડવાં ય ગાય
અહીં પંખીને કંઠ ખાઝવાં જાળાં;
આપાઢી હેલિયુને પાળી તમે ને
મારે રોમ રોમ બળતા ઉનાળા.
આણાં અજવાળાનાં આવ્યાંની મોર્ય
ગયા ઊગી અંધારે કોઈ કહેલો,
હવે ઝાઝા જુહાર કોઈ કહેલો.
કહેલો કે, કાઠિયાણી! ફૂકચું પતાળ
અને ભમ્મરિયા સાવ ગયા ફૂલી,
કુંજડીની હોઈ શા કલરવતા દંન
તમે ગણવાનું સાવ જલો સૂલી!
જીવતરના જંતરના એક એક એમ બધા
ટૂટે છે તાર કોઈ કહેલો,
હવે ઝાઝા જુહાર કોઈ કહેલો.

કળાની દૃષ્ટિએ ભેઈએ તો
કાવ્યસર્જનનાં બે સોપાન હોય
છે: પહેલું સોપાન પ્રેરણાનું અને
બીજું રચનાનું.

અગમ પાલનપુરી

નજરે પડે

રાત જ્યારે જીલ્ફની આડી પડે;
પાથરી દઈ ચાંદની હૈયા વડે,
હાથ સઃકીના તરત હેઠા પડે,
બે અમારી ખ્યાસ મરતીએ ચડે.
આંખ પર એને ચડાવી લઈ સદા!
દિલ સમુંબે કયાંય પણ નજરે પડે.
પ્રેમ-અર્પણ એમ કરલો દોસ્તો
કે લગારે પીઠ ભેવી ના પડે.
ત્યાં પછી કાંટા ન વાગે કોઈને,
જ્યાં ઉઘાડા પગ અમારા જઈ ચડે.
આપણે બે પુણ્ય કરવા લાગીએ;
નર્ક જીવ લગવાનને માથે પડે.
આંસુઓથી તું વુઝુ કરલો 'અગમ'!
બિદગી જ્યારે યુનાહો પર રડે.

Industrial Jewels Ltd.
32 Nicol Road, Ballard Estate,
Bombay-1

કવિલોક • માર્ચ-એપ્રિલ ૧

ઉ. જે વ્યક્તિમા ભાવુક્તા અને
કવિતાના સરકાર હોય છે એને
કાવ્ય સર્જનની પ્રેરણા થાય એ
અત્યંત સ્વાભાવિક છે

હરીશ મીનાશુ

ગીત

પિંજરમ રૂ. લીટી ટફક તી વરતાને
ખાધ પીધુ ને રાજ આપો !
ચીતરે ના કેસડાને લા । છે ફાગશુને
ગીતરે ના જાય અવ લાર
મરતા પતંગિયાની પાખમાં તરવડતા
ગંગાને જોવા અનતાર
હકક તી પાંડિયુ વનખે છે રોજરોજ
ગાકળના ગોખરાજ આપો !
તમતમતા સૂજનો તીમો છે તોર
મગે ખાવળના ફૂંઠની છાવ
ચાખખાચડાનીર છનકય શાકામ ના
કે તગસી છે ગોઝાન વાવ,
વૈશ ખો વેંટાર્યા જાય નહીં નેનાથી
નોત્રાને કઠ આજ બે ।

Kamal Art Printery
38 Police Court Lane Fort
Bombay 1

૩૬] કવિચંદ્ર માર્ચ એપ્રિલ ૧૯૩૬

માણેકલાલ પટેલ

તર્કો

ઉપાના આનંદે કશ નચવતો ખેતર ગયો,
સસી આખી વાડી ફરફર લહેરો ચૂમી રહો
ચણે હીએ છાનુ નલ લસગમ્યુ જોઈ રમતા
બધા છાયાઓને હંકુ કિમલયે વેરી છનકયો
હવાના ઓછાય અરવ મનકી કોઈ લલના
પટોળાની ભાતે પગ્ગટ થઈ સીમ સરતી
નિહાણુ ધુ ત્યા તો સરગમ થઈ દૂર ટહુકી
અને ફૂલ ફૂલે કલરવ ઝમી વિકવળ મને
જઈ બેઠો મોળો મનમવ પગગે લય વહી
મને વેરી લીધો ગુવત બલિએથી લસગતી
અપ્પાયા અપર્ગાનુ સસનમય સામીધ્ય અરપી
છની માનિત રૂપા

સતત ધબકે જીતર પછી
નજર ખટકાતી શરમથી,
મને જવ રવે અમથુ અમથુ દર્દ ઊપડે
તર્કો પત્ની આની

લાલજી કાનપરિયા

તો ય શુ ?

થયા કંઈક કારણ મન જીવન, પછીથી મો
મળી પથ હજી અનેક વખતે, ન ખોલ્યા કદી
અને સમય રીસમાં અધિક એમ વીતી ગયા
થયો ન મનમેળ ને પ્રણય વિસરાતો ગયા
છતા હજુ અજાણતા ગદી મહી જતા આવતા,
કદીક ખડકી લાણી નજર આ હડીલી, ઘણી
ઘણી કડું મના છતા ય અમથી જતી એ મિત્ર,
ગહેલ અમથા જરી અધૂરકા ય ખે દ્વારની-
કહી તગકમા કંઠાય નજરે તુ આવી ચડે!
જતી નજર એમ આ અવશ થે ઘડીનાર, ને
વડે ધમક છતીમા, ચરણુ એ ય ઘેબી જતા
નહીં કશુ ય ખામ કાગણુ હવે રહેવા છતા!
નિહાણુ અમથો તને નજરથી હવે તો ય શુ ?
દરી મિનન નેત્રથી તુ મનકે રણે તે ય શુ ?

રમેશ ત્રિવેદી

શબ્દોનું શહેર

આ શબ્દોનું શહેર છે

અહીં સવારે

શબ્દોનું પાણી-શબ્દોનું દૂધ ખખડે છે

(ખાલ્દીમાં-ખાટલીમાં)

શબ્દોની ટેક્સીઓ, રિક્ષાઓ, ડબલ ડેકરો,

ખાયસિકલો ય

આરક્કાલટ રસ્તે કેવી વહે છે શબ્દોનાં હોર્ન મારતી!

(મારું 'જાગરું' અને 'સૂરું' બંને કાંઠા વચ્ચે)

શબ્દોનો અજસ્રપવાહ ધૂમરાતો-વમળાતો વદ્યા કરે.

સતત ગણગણ્યા કરતી શબ્દોની માખીઓને

લાખ હિડાડવા મથું ને—

—આગળ પાછળ ઉપર-નીચે ચો-પાસથી

શબ્દોના કરોળિયા શબ્દોની એવી તો

અડાખીડ જાળ ગૂંથી નાખે કે

ડિંલ શો યૂંગળાઈ ઊઠું!

રાત પડે

શબ્દોની ટાંકણીઓ ભોંકાઈ 'પીન કુશન' બનેલ

કાયા ઢળી પડે.

દિનભર શબ્દોની હથોડી ઝીંકાયેલ

મારી બધિર બનેલ ત્વચા પર થતો

કંકથુ ખણકતો સૂદુ સ્પર્શો ય

હવે તો...

રોમાંચ નથી આપતો, નથી આપતો!!...

૥ કવિએ ગ્રેરણાઓને એ રીતે
વ્યક્ત કરવાની હોય છે કે કવિતા-
નું વાચન-શ્રવણ કરનારના હૃદયમાં
એવી જ ગ્રેરણા ઉત્પન્ન થાય.

આહમદ મકરાણી

મોસમ હશે

ફૂલ પાછળ ખૂરતી ફેરમ હશે;

મૌન-ડાળે વેદના મોઘમ હશે.

સંઘરી રાખે સમય પણ કયાં સુધી?

પીંછ પળનાં હિડતાં ચોગમ હશે.

ટેરવે સૌરભ નથી સંબંધની;

સ્પર્શની ફેરી જવા મોસમ હશે.

આ પવન દોડે ચરણ-ચિહ્નો લાઈ;

કાફલા છૂટી જવાનો ગમ હશે.

આયનાઓ બિંબને જોયા કરે;

હર પળે સરખાં છતાં વિષમ હશે.

Monji Shamji & Sons

87, Durgadevi St.,

Bombay-4

કવિચોક • માર્ચ-એપ્રિલ ૧૯૭૪ [૩૭]

તા જેને આપણે કવિની સાધના
ઠહીએ છીએ તે આ મહાવરા
સિવાય અન્ય કશું નથી.

ભગવતીકુમાર રામી

પેલો છું ?

હું આ છું કે પેલો છું ?
ટોળામાને સૂડેરા છું
સખ વધી ઊભેલો છું,
જોયોશીમા ફેરા છું
છ યામણમારી ઝળહળ,
દર્પણનો દાએલો છું
• ઇન્દ્રધનુષ કે કાચિડો ?
આડો છું કે ઘેરો છું ?
મીઠુભત્તીનું છેલ્લું બુદ,
ઝતલવનો મળએલો છું
હું વચડાની નિર્જનતા,
હું છનકાતા શહેરો છું
મીલ નથી મરુ કેહી છું
હું 'હું' મા ફરેને છું

International Lubricants
Court House, Dhobi Talao
Bombay-3

૪૮) કવિશ્રી : માર્ચ-એપ્રિલ ૧૯૭૪

પ્રવીણ દરબ

એક કાવ્ય

આ એ જ શહેર
સિસકનો સર્પ થઈ
રણા માડીને આજ
છેલ્લું છે
જેણ
ઠાત કુધી
આ આગળીઓમા રમી રમી
વિચ્છિન્ન થી રસી હતી
આયણની અનામત જેવી
મારી
આસમાની આગત
આજ
એના જ સિસકારામા
પછડઈ પછડાઈને
વિચ્છિન્ન થઈ રહ્યા છે
મારી સગે મરમરી કાણીના ઊમરો.
ને લોકે છું—
એની લખકતી લોતુપ જિહ્વાગાથી
ગબડી ગબડી
દન્યરધાણ થતી
મારી જ નીરન્દ્ર કથાઓ
મધરાતે શહેર
ભરડો લઈ
આણું ને આણું
મને વળગે છે
ને
ડસે છે ગળે
ચાગડતી કાયા
જીભાચરે સોધે છે નોળવેલ
પ્રિયે... ..કંઈ...
કયા છે નોળવેલ ?

મણિલાલ હ પટેલ

દિવસો

હજી હજી ફરફરતા દા'ડા
ઘરમાં છે ટળતળતા દા'ડા.
ધ્યાસ ભરીને ખીણી સૂતી
ગદની ધારે બળતા દા'ડા.
“ અંધારું” પહેરીને ફરતા
રાતોમાં સળવળતા દા'ડા.
અજવાળાનાં કપડાં પહેરી
રસ્તે ટોળે વળતા દા'ડા.
વાવ્યા'તા સાજન તે મનમાં
હજી કેમ ના ફળતા દા'ડા? ^૦
કોઈ અબાહુયા માણસ જેવા
જુઓ સામે મળતા દા'ડા!
યાદોના જેવું જળહળતા
મૃગજળ-શું બળબળતા દા'ડા.

જિતેન્દ્ર કા. વ્યાસ

...ત્યારે....

કોકિલ જ્યારે
ટહુકાને ટેપ કરાવી દઈ
ચોતાના કંઠને
આરામ આપવાનો પ્રયત્ન કરશે:
ઝરણાંઓ જ્યારે
નિત્યની ઊછળકૂદથી કંઠાળીને
કચકડાની પટ્ટીમાં
જકડાઈ જવાનું પસંદ કરશે:
અને
ફૂલો જ્યારે
અનિલની છેડતીથી છંછેડાઈ
પ્લાસ્ટિકમય બની જવાનું
વિચારશે:
ત્યારે
હું કવિતા લખવાનું માંડી વાળીશ.

૮. જે સાહિત્ય અધ્યયન માટે
સરળ લાગે છે એની રચના પ્રાછળ
સખત પરિશ્રમ કરવો પડ્યો હોય
છે.

રમેશ શાહ 'રસખિન્દુ'

પાંદડાં

વૃક્ષથી પળનાં ખરે છે પાંદડાં,
ને નવાં ફૂટ્યાં કરે છે પાંદડાં.
મંદ હો કે હોય તોફાની પવન,
મસ્તીમાં મૃત્યુનાં કરે છે પાંદડાં.
આપણા સંબંધ ન આ સર મહી
યાદનાં યોગમ તરે છે પાંદડાં!
પાનખરમાં વૃક્ષનાં આંસુ બની,
ખંડારમાં હસતાં રહે છે પાંદડાં!

Mukesh Movies Presents

Call Girl

Vikram Zaria

Direction-Vijay Kapoor

Music-Sapan Jagmohan

Sukhsagar Huges Road

Bombay-7

દિવસિકા • માર્ચ-એપ્રિલ ૧૯૭૪ [૩૯

કવિતા એ ક્રાન્તદર્શન કરતા કવિનું કાર્ય છે. એ જગતના સામાન્ય
વ્યવહારથી ઉપરની વસ્તુ છે. જીવનમાં સક્રિય થતી એક નવી
શક્તિ છે. સૌન્દર્ય એ એનું પ્રખર શસ્ત્ર છે, સત્ય એનું કવચ છે.
જીવનના પ્રવાહમાં તે જિતે છે, જીવનની નસેનસમાં તે પ્રસેરે
છે અને પોતાની શ્રદ્ધ ગતિથી અને પ્રકટ મોહિનીથી જીવનને
ઊર્ધ્વ રસની, ઊર્ધ્વ આનંદની દીક્ષા અને સિદ્ધિ આપે છે.

સુન્દરમ

Bijali

Badal

N. L. Mehta Cinema Enterprises Private Limited
BOMBAY

છ. રૅંછેડીની કૃતિઓનું વાચન અને પાલેચેવના 'ગોલ્ડન ટ્રેઝરી' નામક પ્રસિદ્ધ કાવ્ય-સંપાદનનું પરિશીલન. આથી, સ્વામીની કવિતામાં પુરોગામીઓના પડઘા અને સમકાલીનોની અસરો સ્પષ્ટપણે વર્તાઈ આવે છે. આમ છતાં એમની સર્જક પ્રતિભાની આછીપાતળી પ્રતીતિ પણ એ જ કૃતિઓમાં થઈ રહે છે.

મૈત્રી અને પ્રકૃતિની વિવિધ અનુભૂતિઓ એમની કવિતામાં માણી શકાય છે. કાવ્યોમાં એમણે મિત્રતાનો મિષ્ટ અનુભવ જ નિરૂપ્યો છે. તે પ્રકૃતિમાં જે 'અનનુભૂત રાતિ' એમણે માણી છે તેનું અને તેની ભવ્યતાનું કથન કરેલું છે, ગાન કરેલું છે. આ હૃદયાનુભૂતિને એઓ કાવ્યોમાં પ્રતીતિકારકતાથી નિરૂપી શક્યા નથી એ એમની મર્યાદા પણ ગણાય. પ્રકૃતિમાંથી એમણે મહદંશે સંધ્યા, સવાર અને અદ્વારો રાત્રિનાં મધુર રાષ્ટ્રચિત્રો આલેખ્યાં છે. આ રાષ્ટ્રચિત્રો અભિધાથી આગળ કથચિત્ત જ નીકળી શક્યાં છે; પણ એમની પાસે જે રાષ્ટ્રસમજ અને ખાનીની સંજોગતા છે તેને લીધે સ્વભાવોક્તિ-ભર્યા એ પ્રકૃતિચિત્રો આનંદદાયક બની શક્યાં છે. ખાસ કરીને આકાશી પ્રકૃતિ અને વસંત-શ્રીષ્ઠનાં અત્યંત નિરૂપણો એમની નોંધપાત્ર નિરીક્ષણ શક્તિ અને નિખાલસ પ્રકૃતિભક્તિની ઝાંખી કરાવી નય છે. પ્રકૃતિનાં એમનાં નિરૂપણોમાં, ખાસ કરીને પાછળની કૃતિઓમાં, ચિંતનનો એક સૂક્ષ્મ તાર પણ ભળેલો જોવા મળે છે. નિરીક્ષરવાદી હોવા છતાં ય જાણે આ ચિંતનમાં એમની ગૂઢ આસ્થા પ્રગટતી જોવા મળે છે. કદાચ આનું પગેરું વર્ણવર્થ કે નરસિંહરાવ-નંદાનાલાલની એમના પર થયેલી અસરમાં જોણી શકાય.

આવો ભાવનાશીલ કવિ વાસ્તવથી પરં મુખ રહ્યો નથી. 'જ્ઞાતા તારી ગાતો' નામક કૃતિમાં એ ક્વે છે :

‘હલે જીએ જીએ ગગનભરમાં ફાળ ભરતો
જહું, તોયે મારી પ્રિયતમ ધરાને નવ ભૂલું.’

આમ, વાસ્તવિક પરિસ્થિતિથી જ્ઞાત કવિ વિટંબણાઓ વચ્ચે પણ વિકાસેચ્છા ધરાવે છે. ‘હલે મારા માગે’ સૉનેટમાં આની પ્રતીતિ થયા વગર રહેતી નથી. વિદ્યુતિઓ સામે પ્રતિકારાત્મક યુદ્ધ આપવાની એમની જેવના અને જગતમાં રાતિ-પ્રેમ સ્વપાય તેની ઝંખના પણ એમનાં કાવ્યોમાં વ્યક્ત થઈ છે. લોકકલ્યાણ માટે જ જાણે પોતાનું જીવન હવું (અને સર્વનું હોવું જોઈએ!) એ ભાવ એઓ દૃઢતાથી રજૂ કરે છે.

‘હતાં ય અવિરામ ઝૂઝીરા અખૂટ આરા ભરી,
અલેષ જતઅખતરો સકળ અંગઅંગે ધરી.’

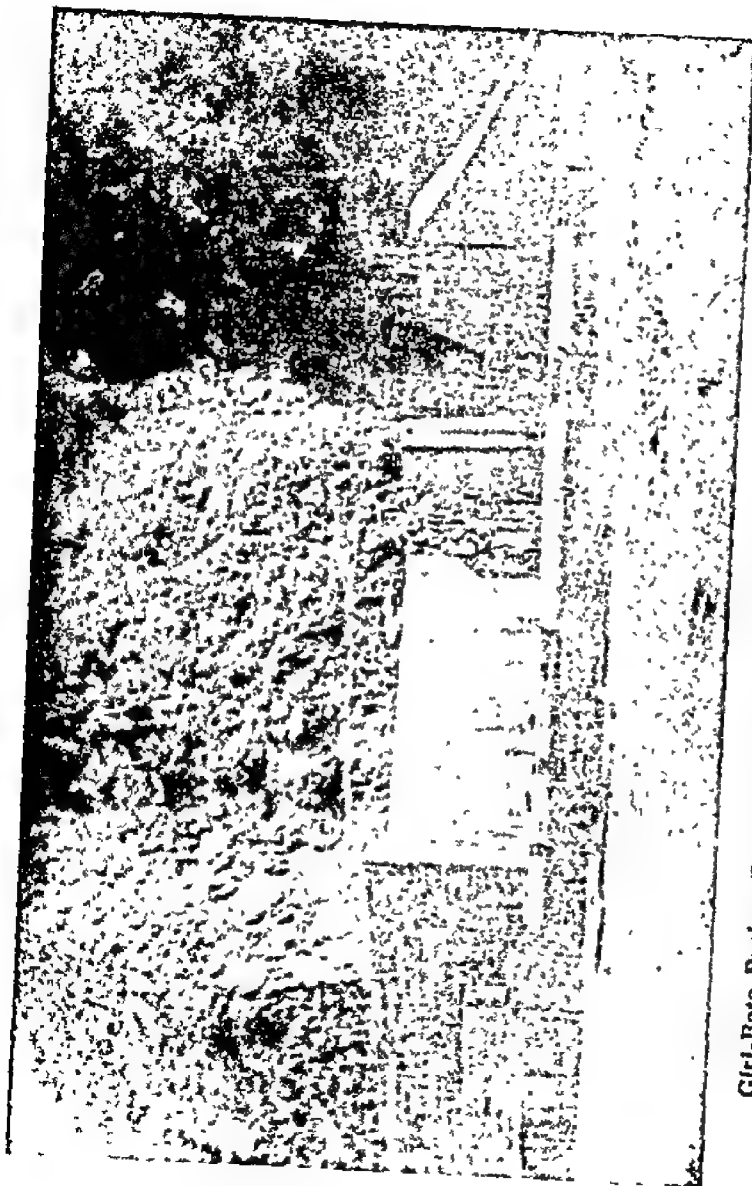
(‘નિશ્ચય’)

એમણે કેટલાંક કાવ્યોમાં મુગ્ધ પ્રણયની માધુરી ગાઈ છે ખરી પણ મુખ્યત્વે તો એની નિરાશા અને અવસાદ જ નિરૂપ્યાં છે. અંગત પ્રણયનાં કાવ્યો કરતાં જગતપ્રેમની લોકપ્રેમની ભાવનાનાં એમનાં કાવ્યો વધુ સાહજિક અને સૈદ્ધિક છે.

એમની કાવ્યખાની પ્રમુખતયા પ્રસિદ્ધ છે. સ્વલ્પ પણ સમુચિત અલંકારો, ભાવાભિવ્યક્તિ અને ચિત્રનિર્મિતિ માટે સાનુકૂળ રાષ્ટ્રસંદેશી, ખપ પડે ત્યારે શુદ્ધ સંસ્કૃત અને શુદ્ધ બોલીના રાષ્ટ્રોનો પણ સહજ વિન્યાસ, પ્રાસાદિક અને ઔજસિક રાષ્ટ્રચિત્રો ખડાં કરવાની ભાષાશક્તિ: આ બધું એમના ગુણ-પક્ષે અચૂક જોઈ શકારો. હંદોર્વેવિધ્ય અને લયપ્રવાહિતા સર્વથી સુન્દરમ. ઉમારાંકર જોશી અને પ્રભુરામ રાવળ સંપાદિત ઈ. ૧૯૪૮માં પ્રગટ થયેલા એમના નિધનોત્તર કાવ્યસંગ્રહ ‘પ્રતિપદા’ની જીડીને આજે વળગે તેવી લાક્ષણિકતાઓ છે. પૃથ્વી, હરિણી અને ગુલમંકીમાં એમણે સિદ્ધિ દાખવી છે. તો એમના મંદાકાંતા સપ્તધરા અને અનુષ્ટુપમાં એની સિદ્ધિ જોવા નથી પણ મળતી. કથજ્ઞતિ, વસંતતિલકા, શિખરિણી, માલિની, ગુલણ અને દુતવિલંબિતને પણ એમણે ઠીક ઠીક સફળતાથી પ્રયોજી બતાવ્યા છે.

સુંદર ભાવનાપૂર્ણ કલ્પનાચિત્રો; વર્ણન અને ચિંતનની અર્ધ સફળ સહોપસ્થિતિ; પ્રણય અને પ્રકૃતિમાં સમથળતાની સાથે સાથે યુદ્ધવિષયક કાવ્યોની સહજોદ્રેકતા; સૉનેટ, મુક્તકો, જોમિકાવ્યો અને ગીતો (જે કે ગીતોમાં એમણે કોઈ આગવી મુદ્રા કપસાવી નથી કેધારી સફળતા હાંસલ કરી નથી.)નું સ્વરૂપવૈવિધ્ય: આ છે એમની કાવ્યસંપત્તિ. માત્ર પાંચ-છ વર્ષની એમની સર્જનપ્રવૃત્તિ ગુજરાતી કાવ્યગગનમાં એમની સર્જનશક્તિની ‘પ્રતિપદા’ પ્રગટાવી તો ગઈ, પણ એ પૂર્ણ રાષ્ટ્રવેદ્રમાં વિકસે તે પહેલાં જ અસ્ત થઈ ગઈ! ‘આકાશનું ચોવન આપમી ગયું’ નામક પોતાના સૉનેટની છેલ્લી પંક્તિમાં કવિએ પ્રશ્ન કર્યો હતા; ‘દે શું હવે પૂનમ પૂર્ણ રેલશે?’ આજે સ્વામી નથી ત્યારે એમની ‘પ્રતિપદા’ના સૌંદર્યનું દર્શન કરતાં કરતાં એમની જ કંકત પંક્તિને સહેજ ફેરવીને હંધાહું:ખ વ્યક્ત થઈ નય છે.

‘ના તું હવે પૂનમ પૂર્ણ રેલશે!’

Gfrit-Bata Project Barrage at Mahat under construction from Right-Bank 1972
R. J. SHAH & CO. LTD. ENGINEERS & CONTRACTORS
Registered Office: 98, Surat Street, Bombay-9 (India)

વાપીજલાનાં મળિમેંજલાનાં
શશાઙ્કભાસાં પ્રમદાજનાનામ્ ।
ચૂતદ્રુમાણાં કુસુમાન્વિતાનાં
વદાતિ સૌભાગ્યમયં વચન્તઃ ॥૪॥

કર્ણેષુ યોગ્યં નવકર્ણિકારં
ચલેષુ નીલેષ્વલકેષ્વશોકમ્ ।
પુષ્પં ચ પુલ્કં નવમલ્લિકાયાઃ
પ્રયાન્તિ કાન્તિં પ્રમદાજનાનામ્ ॥૬॥

ઉચ્છ્વાસયન્ત્યઃ શ્લયવન્ધનાનિ
ગાત્રાણિ કંદર્પસમાકુલાનિ ।
સમીપવર્તિષ્વધુના પ્રિયેષુ
સમુત્સુકા એવ ભવન્તિ નાર્યઃ ॥૯॥

[કાલિદાસ]

વાસુદેવ સ્માર્ત
વસંત
પ્રેમ પાતુ સિત

પાણી કૂપોનાં, મણિમેખલાઓ,
ને ચાંદની આ, સહકાર-વૃક્ષો
મ્હોરે ખચેલાં, પ્રમદા-બધાને,
શાભા શી અર્પે અધિકી વસંત !

સુયોગ્ય કર્ણે નવ કર્ણિકાર,
અશોક ને શાં નવ મલ્લિકાનાં
ફૂલો ઉલ્લંતી લટમાં ય નીલી
અર્પે છ કાન્તિ પ્રમદાજનોને.

ઉચ્છ્વાસતી ને શ્લય ગાત્રબંધો
બન્યા જ કામે અતિ વ્યાકુલા, તે
ઝીઓ હવે આ પ્રિય પાસ પેખી
બને છ કામાર્થ સમુત્સુકા કેં !

[અનુ. ધીરુ પરીખ]

‘કવિલોક’ સામયિક અંગેની માહિતી

[ધ રજિસ્ટ્રેશન ઓફ ન્યુસપેપર્સ (સેન્ટ્રલ) રૂલ્સ, ૧૯૫૬ અનુચે (કોર્મ નં. ૪, રૂલ નં ૮)]

૧ પ્રકાશન સ્થળ : કુમાર કાર્યાલય લિમિટ્ડ ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ-૧

૨ પ્રકાશન સમય : દિમાસિક, દર બીજા મહિનાની છેલ્લી તારીખે

૩ સુદ્રેકનું નામ : બચુભાઈ રાવત; રાષ્ટ્રીયતા : ભારતીય; સરનામું : કુમાર કાર્યાલય લિમિટ્ડ ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ-૧

૪ પ્રકાશકનું નામ : બચુભાઈ રાવત; રાષ્ટ્રીયતા : ભારતીય; સરનામું : કુમાર કાર્યાલય લિમિટ્ડ ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ-૧

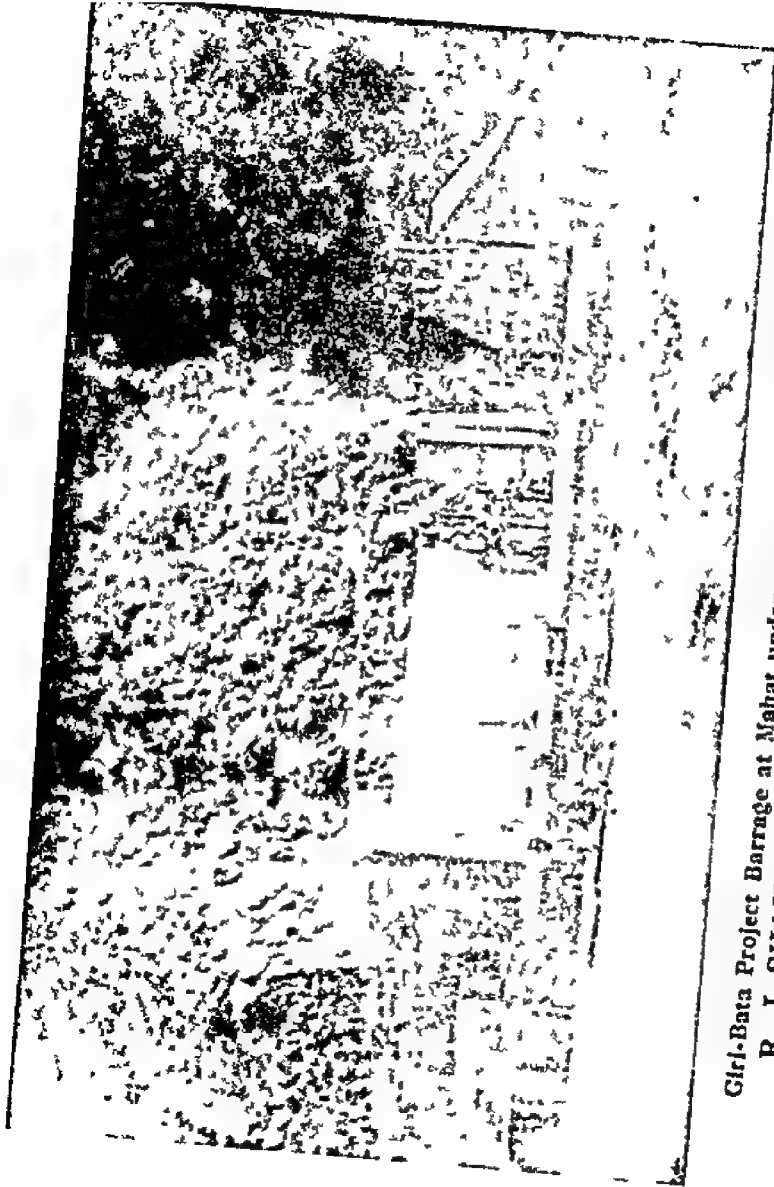
૫ સંપાદકોનાં નામ : (૧) રાજેન્દ્ર શાહ; રાષ્ટ્રીયતા : ભારતીય; સરનામું : ૧૦૬/૪ મણિબલન બુલ્ડેશ્વર, મુંબાઈ-૨
(૨) બચુભાઈ રાવત; રાષ્ટ્રીયતા : ભારતીય; સરનામું : ૧૪૫૪ રાયપુર, અમદાવાદ-૧

૬ માસિક કે માસિકોનાં નામ-સરનામું : જગન્નાથ ડોક્ટર, મનસુખભાઈ પારેખ, ગુલાબદાસ ઓઝર, શાન્તિલાલ મહેતા,
રાજેન્દ્ર શાહ, અજિત શેઠ, મહેન્દ્ર ભગત, સુરેન્દ્ર વટીલ, ડૉ. ગિરગામ રોડ, ઠાકુરદ્વાર, મુંબાઈ-૨

• હું બચુભાઈ રાવત આથી નહિર કરું છું કે ઉપર જણાવેલી વિગતો મારી વધુમાં વધુ બહુ અને સમજ સુજન સાચી છે.

બચુભાઈ રાવત

પ્રકાશક

Girl-Bata Project Barrage at Mahat under construction from Right-Bank 1972
R. J. SHAH & CO. LTD. ENGINEERS & CONTRACTORS
Registered Office: 98, Surat Street, Bombay 9 (India)

વાપીજલાનાં મળિમેલ્લાનાં
શશાંકભાસાં પ્રમદાજનાનામ્ ।
ચૂતદ્રુમાણાં કુસુમાન્વિતાનાં
દદાતિ સૌભાગ્યમયં વસન્તઃ ॥૪॥

કર્ણેષુ યોગ્યં નવકર્ણિકારં
ચલેષુ નીલેષ્વલકેષ્વશોકમ્ ।
પુષ્પં ચ ફુલ્લં નવમલ્લિકાયાઃ
પ્રયાન્તિ કાન્તિં પ્રમદાજનાનામ્ ॥૬॥

ઉચ્છ્વાસયન્ત્યઃ શ્લથન્ધનાનિ
ગાત્રાણિ કંદર્પસમાકુલાનિ ।
સમીપવર્તિષ્વધુના પ્રિયેષુ
સમુત્સુકા એવ મવન્તિ નાર્યઃ ॥૯॥

[કાલિદાસ]

પૃષ્ઠા પશ્યન્ ચિત્ર વસન્ત વાસુદેવ સ્માર્ત

પાણી કૂપોનાં, મણિમેખલાઓ,
ને ચાંદની આ, સહકાર-વૃક્ષો
ગહેરે ખચેલાં, પ્રમદા-ખધાને
શોભા શી અર્પે અધિકી વસન્ત !

સુયોગ્ય કર્ણે નવ કર્ણિકાર,
અશોક ને શાં નવ મલ્લિકાનાં
ફૂલો હલંતી છટમાં ય નીલી
અર્પે છ કાન્તિ પ્રમદાજનોને.

ઉચ્છ્વાસતી ને શ્લથ ગાત્રબંધો
ખન્યા જ કામે અતિ વ્યાકુલા, તે
સ્ત્રીઓ હવે આ પ્રિય પાસ પેખી
ખને છ કામાર્થ સમુત્સુકા કે !

[અનુ. ધીરુ પરીખ]

‘કલિદોષ’ સામયિક અંગેની માહિતી

[ધ રજિસ્ટ્રેશન ઑફ ન્યુસપેપર્સ (સેન્ટ્રલ) ઇલ્ડસ, ૧૯૫૬ અનુચિત (ફોર્મ નં. ૪, રૂલ નં ૮)]

- ૧ પ્રકાશન સ્થળ : કુમાર કાર્યાલય લિમિટ્ડ ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ-૧
- ૨ પ્રકાશન સમય : દિમાસિક, દર બીજા મહિનાની છેલ્લી તારીખે
- ૩ મુદ્રકનું નામ : બચુભાઈ રાવત; રાષ્ટ્રીયતા : ભારતીય; સરનામું : કુમાર કાર્યાલય લિમિટ્ડ ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ-૧
- ૪ પ્રકાશકનું નામ : બચુભાઈ રાવત; રાષ્ટ્રીયતા : ભારતીય; સરનામું : કુમાર કાર્યાલય લિમિટ્ડ ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ-૧
- ૫ સંપાદકોનાં નામ : (૧) રાજેન્દ્ર શાહ; રાષ્ટ્રીયતા : ભારતીય; સરનામું : ૧૦૬/૪ મણિભવન ભુવેશ્વર, મુંબઈ-૨
(૨) બચુભાઈ રાવત; રાષ્ટ્રીયતા : ભારતીય; સરનામું : ૧૪૫૪ રાયપુર, અમદાવાદ-૧
- ૬ માલિક કે માલિકોનાં નામ-સરનામો : જગન્નાથ ડોક્ટર, મનસુખભાઈ પારેખ, ગુલાબદાસ શ્રોતર, રાન્તિલાલ મહેતા, રાજેન્દ્ર શાહ, અજિત શેઠ, મહેન્દ્ર ભગત, સુરેન્દ્ર વકીલ, ૩૮૦ ગિરગામ રોડ, કાકુરદ્વાર, મુંબઈ-૨
- ૭ બચુભાઈ રાવત આથી નહિર કરું છું કે ઉપર જણાવેલી વિગતો મારી વધુમાં વધુ નાણુ અને સમજ મુજબ સાચી છે.

બચુભાઈ રાવત

પ્રકાશક

સાહિત્ય એકતા સાહિત્ય એકતા સાહિત્ય એકતા સાહિત્ય એકતા સાહિત્ય એકતા

राष्ट्रिय
जैकंता

"ચાલો જાપણે ભૂલી જઈએ કે, 'હું' શિદ્ધ છું,' 'તું' સુસ્તિમ, અથવા 'હું' શ્રમજાતી છું,' 'તું' મદારસી'. ચાલો જાપણે 'હું' અને 'મારું' ને શ્રમજન બારતીય સંસ્કૃતિમાં એકરૂપ કરી દઈએ. સાથે દુબલાને કે સાથે તરવાને જાપણે બાલુજન સમાજ કૃતનિશ્ચય બનશે. જાપણે જાપણે ખરેખર સ્વતંત્ર થઈશું."

—အိပ်ပါ

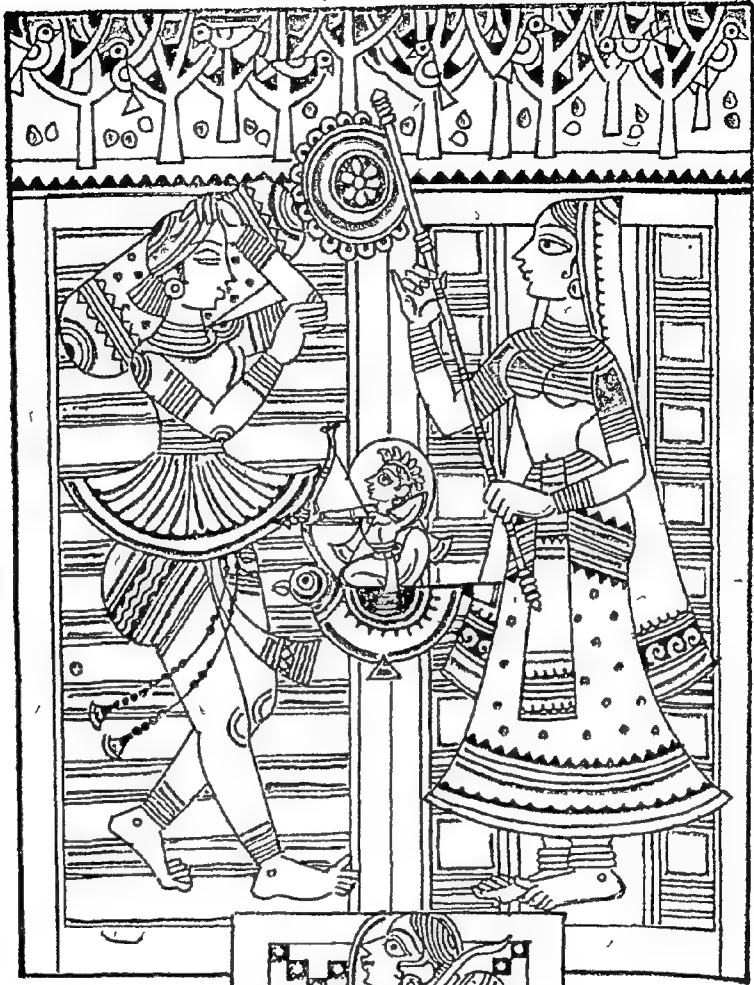
सुवर्णमणि लब्धिरस्य साक्षिणी निवासः द्वापरा १५५५

१ अंशतः राष्ट्रिय अंशतः राष्ट्रिय अंशतः राष्ट्रिय अंशतः राष्ट्रिय अंशतः

12/12/74

કવિતોક

અંક
૯૯મો

પ્રજાસતી કવિતાનું ઋતુચક્ર

શ્રી
૨૦૩
મે
૧

ગુજરાતી કવિતાનું યતુપત્ર-શીર્ષમ-વિક્રમ સંવત ૨૦૩૦-પરંપરિત એક હલ-દિવસકર

સે-ચૂન ઈ. ૧૯૭૪

□

કાવ્ય

રાજેન્દ્ર શાહ	૪૨	મનમથને
રાજેન્દ્ર શાહ	૪૨	અચલ અને ચલ
રાજેન્દ્ર શાહ	૪૩	મારે નવને
શ્યામ સાધુ	૪૩	કોઈ કૂવો ગળાવો
મકરન્દ દવે	૪૪	આલ આવીને-
શિલ્પિન ધાનકી 'ખેતાન'	૪૪	ગામગ્રામ
પિનાકિન કાશર	૪૫	અમને દોરો !
હિશનમ્	૪૬	મોંમલેન
હિશનમ્	૪૬	વસત સુયોદયે
ચિત્તુ મોદી	૪૭	આર કાષ્ઠિકા
શિલ્પિન ધાનકી 'ખેતાન'	૪૮	નકાર
હરીન્દ્ર દવે	૪૯	આખો ખોડુ છુ
રમણ વાઘેલા	૪૯	ગ્રજલ
ચૈતેશ મેઠાન	૫૦	કવિનુ મુ મુ
હિલીપ મોદી	૫૦	ગ્રજલ
રમેશ પારેખ	૫૧	મળીયાથી કાકરા
'સલિલ'	૫૧	કાલિયાવરણનું ગીત !
જયન્ત લ દેસાઈ	૫૨	પુનર્નમ
મનદરલાલ મોકસી	૫૨	ગ્રજલ
ધીરુ પરીખ	૫૩	મૂળની તલાશ
'નિગજન' લાદ	૫૩	નથી
હરિકૃષ્ણ ખાદક	૫૪	બેનમા
દેવજી રા મોદા	૫૫	કિંક કિંક
હરજનલાલ લુહાર	૫૫	બળીઝાનું ગીત
પદ્મા નાવક	૫૬	મરીસાઓથી મહેલા
વિનોદ વોટી	૫૬	પૂનમની રાત
ફિલિપ કલક	૫૭	રોધક
મનકુમાર અભરિયા	૫૭	લેને
રમેશ આર લાદ	૫૮	કાગી, ધોગી, નાની ગાય
ચિત્તુ રામાણી 'શકુત'	૫૮	નજર
રાજેન્દ્ર વ્યાસ	૫૮	મઈ
પ્રકાશ દવે	૫૮	નથી બેનુ
રવીન્દ્ર પારેખ	૫૯	ગ્રજલ

ગદ્ય

મલભારી પૂર્તિ ધીર પરીખ	૫૯
રવીન્દ્રનાથ દાકુર	૪૨
શાંતિ આકાશપાકર	૪૨
ચંદ્રકર લાદ	૪૮

સુગંધાતી કવિ

ચિત્રચુચિ

પૂજા પર શીર્ષ (વાસુદેવ સ્વામી) શ્રી
ભારીના હસ્તાક્ષર શ્રી મલભારી, શ્રી મે
ચંદ, તરંગ (સોમ લાલ શાહ)

૧ 'કવિચોક' દેવાસિક વર્ષની ૭ યતુપત્રમાં
માસે—ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ
આદ્યોત્તર ને દિસેમ્બર માસના નવમાસ
પ.મ. ૭ ૧ વાર્ષિક દેશમાં ૩ ૮, પાંદેરમાં ૩
૧૫ થા પા ૬, અમેરિકામાં ૩ ૨૨ ૫ ૩
વિવાર્ણોમાં માટે અર્ધવર્ષિક લગભગની રૂ
૫૭ ૩ ૪, ૬૪૬ લાક્ષણે ૩ ૧ ૫૦ ૧ લેખને
કૃતિ વિષેના નિર્ણય બહુવા અવધા નક્કી
કૃતિ પાછી મેળવવા થે તાત્ત સરનાયુ કોલ્લેક્ટ
પૂર પોતેજ ચોડેલુકાઈ ૩૩૫૨ મોલવા વિનં
૭ ૧ લગભગ મોલવાના રચના (૧)
પિનાકિન શાહ એન્ડ ૪, ફૂખરી મહિલ નિ
રિક્ટ બરી, પાનકોર તાકા, અમદાવાદ ૧ (૨)
સિપિની મિન્ટરી, ૨૨ કલ્યાણલાલ બિહાર
ગોવાસિયા ટેક રોડ, મુખાઈ ૪૦૦૦૩૬

તત્તીઓ રાજેન્દ્ર શાહ અને બહુનંદન
સહયોગ જલત પ રેખ અને ધીરભાઈ પરીખ

લગભગ બરવાના અન્ય રચના
ત્રિપ કી મા સિ. મિન્સેસ સ્ટીટ મુખાઈ

લીનસ સપ્તિકપાન એજન્ટી
શામસદન રૂચે માને બાકર શાહ લેન
આમદેરી મુખાઈ ૭

મુદ્રક અને પ્રકાશક બહુભાઈ રાવત
કુમારમિન્ટરી ૧૪૫૪૨ મપુર અમદાવાદ ૧

કૃતિ તરીકે મહાન રી શુદ્ધ ગુજરાતીમાં કાગ્યો લખનાર પ્રથમ પારસી કવિ છે. એમના પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ 'નીતિવિનોદ' (ઈ. ૧૮૭૫)ની ભાષા અને હંદશક્તિ માટે સાંગેક બની હિન્દુ યત્રમાં કેટલાક યોગદોષો દીકા કરેલી કે કોઈ હિન્દુ કવિની જ આ રચનાઓ મહાભારતને નામે પ્રગટ થઈ છે. પરંતુ મહાભારત એ તે બહેરમાં પડકાર કેંકરો કે એ દીકારીની શરને પોતે પ્રસ્તુત કાવ્યસંગ્રહમાંની રચનાઓ જેવાં જ કાવ્યો રચી આપશે, જેનો રહિયો કે હંમે આપ્યો જ નહિ. આવા કવિના કાવ્યસંગ્રહો શિશુમાળીની જ પૂંઠાયા હતા. તે કાળે સુરતમાં આવના ખ્યાલી-ઓના ગાળથી એમની પ્રતિભાને પોષણ મળ્યું. એઓ આ ખ્યાલીઓની અસર તળે શીઘ્ર લાવણીઓ લલકારી બેઠતા, ખબરદાર તો કહે છે : 'મહાભારતના કાવ્યશુર એ ખ્યાલીઓ જ હતા...' પછી તે વિદ્યાર્થીકળમાં એમણે પ્રેમાનંદ, શામળ, અમ્બે અને દયાનંદ તેમ જ આંગ્લ કવિઓ રોડેસ્પીઅર, મિલ્ટન, વર્ડ્ઝવર્થ અને ટેનિસનનો કાવ્યાસ્વાદ લીધો. આથી એમની કાવ્યરૂતિ પરિવૃત્ત થવા લાગી. લગભગ ૧૩-૧૪ વર્ષની વયે રાત્રે કરેલી એમની કાવ્યપ્રવૃત્તિનું પ્રથમ સુક્ષ્મ એટલે જ ઉપર્યુક્ત પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ. ગુજરાતી વ્યાકરણકાર ટેઈલરે મહાભારતમાં કાવ્યોની હસ્તપ્રતો જોઈ આનંદ વ્યક્ત કર્યો અને મસિહ કરવાનું પ્રોત્સાહન આપ્યું. ગુજરાતી ભાષાના અભ્યાસી ડૉક્ટર જ્ઞાન વિદ્યુતને એ સંગ્રહનું 'નીતિવિનોદ' નામાભિધાન કરી આપ્યું. ત્યાર બાદ બીજા પાંચ કાવ્યસંગ્રહો—'વિહસન વિ રહ' (૧૮૭૮), 'સંતોદે હનેશ્વર' (૧૮૮૧), 'અનુભવિકા' (૧૮૮૪) તથા ૧૮૯૦માં 'આદમી અને તેની દુનિયા' અને 'સંસારિકા'—પ્રગટ થયા. આ ઉપરાંત એમણે અગ્રેષ્ઠ કાવ્યસંગ્રહ 'ધી હિન્દુ યત્ર મુદ્રા દેન ઈન્સિસ જાગે' (૧૮૭૬) તેમજ 'ગુજરાત એન્ડ ગુજરાતી' તથા 'ધી હિન્દુ યત્ર આજ ઈન્સિસ લાઇફ' નામક બીજા બે પુસ્તકો પણ પ્રગટ કરેલાં.

એમની કાવ્યબાની પર આરંભે શામળ-હલપતની અસર જોઈ શકાયો. યમક, વર્ણસમઘર્ષ કે પ્રાસપ્રમાસ જેવા રાખ્તાલક્ષ-રોમાં રાચતી એમની પ્રારંભિક કાવ્યપ્રવૃત્તિ પછીથી વધુ કોંડી અને પાકટ બને છે. 'અનુભવિકા' અને 'સંસારિકા'માં એ પદોદાએલી કલમનાં ધણા પદ્ય કૃત્ય આરવાદી રાચ્યા છે. એક તરફથી જેમ શુદ્ધ ગુજરાતીમાં એમણે લખ્યું છે તેમ બીજી તરફથી 'સંતોદે હનેશ્વર' નામક સંગ્રહમાં પારસી રચનાઓ પણ આવી છે. કદાચ અર્ધાંશો એમની કવિવત્તાક્રિયે વધારે પ્રોત્તિ પ્રાપ્ત કરી છે. અન્યત્ર કરતાં અર્ધાંશ કાવ્યપ્રવૃત્તિ પણ વિશેષ છે. વિષયશાસ્ત્ર પ્રમાણે રચાએલા હંદોમાં એમની માપશુદ્ધિ અને હંદ સમજની પણ પ્રતીતિ થવા વગર રહેતી નથી. માતાંગેળ હંદોના ક્ષય પાસેથી એમણે અભિવ્યક્તિની સળગતા અને સમૃદ્ધતા માટે સાદું પેપણ મેળવ્યું છે. 'સંસારિકા'માંનું 'ગુસ્તી

લાલ રહેવ તી' લાવણીના લયદોષનું અને એ લયથી મળતી 'ગુસ્તી લાલા'ની છબીનું સળગ કાવ્ય બની રહ્યું છે કારણ હંદોને પણ શુદ્ધિ સાથે મરતી અને દૃષ્ટી એમણે વાપરી બતાવ્યું છે. એમની ભાષા ક્યારેક કંઈક કિલ્લપણુ લાગે છે, છતાં જ એમના સાથી હુદયોમિતું દરોન કરાવી શકે એટલી પાકરોડતા એમાં છે.

કાવ્યવિષય તરીકે એમણે દેશમંત્રિ, પ્રમુખમંત્રિ, માનવ મંત્રિ અને સંસારમંત્રિને પ્રમુખ રથાન આપેતું છે. એમનાં 'આપ મટે બિન રવને ન બન્ય' તેમજ 'ગુજરાતનું બાકી બો-રવ' કાવ્યોને કેન્દ્રમાં રાખી એ વખતના શિશુભાષિકારી બઈ હસે દેશીઓને ચડવણી કરવાના આરોપસર એમને મુશ્કેલીમાં પણ મૂકેલા. એમનાં દેશમંત્રિ અને ગુજરાત પ્રેમનાં કાવ્યો માં ભાવની કંટકતા, બાનીનો પ્રવેશ અને અભિવ્યક્તિની તીવ્રતા-તીક્ષ્ણતા ધ્યાન ખેંચે છે. દૈશ્વર્યમંત્રિનાં એમનાં કાવ્યો નિર્મળ હૃદયના નિખાલસ અને સરળ ભાવોદ્યોતો છે. એમાં દૈશ્વર્યની સર્વોપરિતા અને સર્વશક્તિમત્તા તેમજ મનુષ્યની-નિજની-અલ્પતા અને અશક્તિનું નિરૂપણ થયેલું છે. સંસાર મુશ્કેલી એમની કૃતિઓમાં કવિવાણે અને તદ્દનન્ય સંસારદુઃખિનું એ મણે તીવ્ર વકતાથી તો સીધી પ્રદાશત્મક રીતીમાં સફળ ચિત્ર શ્રેષ્ઠતાવ્યું છે. સંસાર, દેશ અને માનવની બૌદ્ધિક અને આધ્યાત્મિક કલતિ માટે સર્વજનસાધ્ય ભાષામાં સીધો નીતિશ્રેષ્ઠ આપવાં અનેક કાવ્યો પણ એમણે રચ્યાં છે. 'ગુસ્તી' કે 'મુશ્કેલી' નો લોભ અને તેનાં પરિણામ 'જેવી રચનાઓ લોકોની સંખ્યા પ્રત્યે પ્રદર્શ્ય અને પ્રકોપ ક્ષીણતાં આપણાં પ્રાત્નિક નયનસાગરો છે. એમનાં કાવ્યોમાં વિનોદની આછી લકર પણ માણી શકાય છે. એમણે જે કેટલાંક હિંદી કાવ્યો લખ્યાં છે તેમાં સફળ બની માં ભક્તાહૃદયની બીમિ સહજતાથી આલેખાઈ ગઈ છે. 'કાલ હોસ' નામના પદમાં આની પ્રતીતિ કરાવતું રખાંત :

‘યાહ આતે અંબિયાં બહે આંસુ,
હરિયરન દેન આંસુસે યો રહી રે;
મેં તો રો રહી રે, મેં તો રો રહી રે.’

તે કબીરનો મિલજ પણ અદ્યોત રહેતો નથી :
‘નિહર બન મેં બહા બહે ! તું કયા બજ તરનેકા રે ?
હિર હિર હમ બહા બહે, જમ બજશ ધરનેકા રે.’

(‘બૂલી મુસાફર’)

કવિતાસર્જનને મુખ્ય પ્રવૃત્તિ ન ગણનાર, કોઈ ન અને ત્યારે નોંધપોથીમાં કલારેલો ટાંચલેને કાવ્યરૂપ આપનાર મહાભારતમાં હલપત-નનૈદ સેલી સાથે સાથે પશ્ચિમની નૂતન અસરો પણ ક્યારેક ક્યારેક કિલાએની જેવા મળે છે. પારસી બોના ધર્મમંત્ર-‘દુમત, દુખત, દુરંદેન’ (સાદું વિચારું. સર્કુ, બેલકું, સાદું કરવું), ને છત્રનમંત્ર બન-વનાર મહાભારત પારસી કાવ્યનું ગુસ્તી કાવ્યસાહિત્યને ગરનું અર્પણ છે. ધીરુ પરીખ

બેહેરામજી મહેરખાનજી મલખારી

જન્મ: ૧૮-૫-૧૮૫૩]

[અવસાન: ૧૧-૭-૧૯૧૨

ટોમસ સ્ટર્ન એલિયટ
(૧૮૮૮-૧૯૬૫)

ક્રિષિ તરીકે મલબારી શુદ્ધ ગુજરાતીમાં કાવ્યો લખનાર પ્રથમ પારસી કવિ છે. એમના પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ 'નાતિવિનોદ' (ઈ. ૧૮૭૫)ની ભાષા અને હંદશુદ્ધિ માટે સારાંક બની હિન્દુ ધર્મનાં કેટલાક લેખકોએ દીકા કરેલી કે કોઈ હિન્દુ કવિની જ આ રચનાઓ મલબારીને નામે પ્રગટ થઈ છે. પરંતુ મલબારીએ તેા નહેરુમાં પડકાર ફેંક્યો કે એ દીકાકારીની રાત્રે પોતે પ્રસ્તુત કાવ્યસંગ્રહમાંની રચનાઓ જેવાં જ કાવ્યો રચી આપશે. જેનો રહિયો કોઈએ આપ્યો જ નહિ. આવા કવિના કાવ્યસરકારો શિશુગ્રાંથો જ પૂંચાયા હતા. તે કાળે સુરતમાં આવતા ખ્યાલી-ઓના ગાનથી એમની પ્રતિભાને પોષણ મળ્યું. એઓ આ ખ્યાલીઓની અસર તળે શીઘ્ર લાવણીઓ લલકારી બેઠતા. ખખરહાર તો કહે છે: 'મલબારીના કાવ્યગુરુ એ ખ્યાલીઓ જ હતા...' થીતો તેા વિદ્યાર્થીકળમાં એમણે પ્રેમાનંદ, શામળ, અખે અને હયાનંદ તેમ જ આંગલ કવિઓ શેક્સ્પીયર, મિલ્ટન, વર્ડ્સવર્થ અને ટેનિસનને કાવ્યારવાહ લીધો. આથી એમની કાવ્યશક્તિ ધરિરેકૃત થવા લાગી. લગભગ ૧૩-૧૪ વર્ષની વયે રાત્રે કરેલી એમની કાવ્યપ્રશ્નિતનું પ્રથમ સુપ્ત એટલે જ ઉપર્યુક્ત પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ ગુજરાતી વ્યાકરણકાર ટેઈલરે મલબારીનાં કાવ્યોની હસ્તપ્રતો જોઈ આનંદ અન્ય કરી અને પ્રસિદ્ધ કરવાનું પ્રોત્સાહન આપ્યું. ગુજરાતી ભાષાના અભ્યાસી ટૅકર જ્ઞાન વિદસને એ સંગ્રહનું 'નાતિવિનોદ' નામાધિધાન કરી આપ્યું. ત્યાર બાદ ખીલ પાંચ કાવ્યસંગ્રહો—'વિલ્લન વિરલ' (૧૮૭૮), 'સરોદે હનોકાક' (૧૮૮૧), 'અનુભવિકા' (૧૮૮૪) તથા ૧૮૮૮માં 'આદમી અને તેની ડુંગિયા' અને 'સંસારિકા'—પ્રગટ થયા. આ હપરાંત એમણે અંગ્રેજી કાવ્યસંગ્રહ 'ધી ઇન્ડિયન રમ્યુ ઈન ઇન્ડિયન ગાઈ' (૧૮૭૬) તેમજ 'ગુજરાત અને ગુજરાતીક' તથા 'ધી ઇન્ડિયન આય આન ઇન્ડિયન લાઇફ' નામક બીજાં બે પુસ્તકો પણ પ્રગટ કરેલાં.

એમની કાવ્યબાની ખત આરંભે શામળ-હલપતની અસર જોઈ શકાયો. યમક, વર્ણસંગ્રહ કે પ્રાસાનુપ્રાસ જેવા સપ્તલક્ષ્યો દોમાં શાયતી એમની માર્મિક કાવ્યપ્રશ્નિત પરીથી વધુ જોડી અને પાક બને છે. 'અનુભવિકા' અને 'સંસારિકા'માં એ પ બોટાંબેલી કલમનાં ધણાં યમક કૃત આદરવાની શકાય છે. એક તરફથી જેમ શુદ્ધ ગુજરાતીમાં એમણે લખ્યું છે તેમ બીજી તરફથી 'સરોદે હનોકાક' નામક સંગ્રહમાં ફારસી રચનાઓ પણ આપી છે. કદાચ અર્ધયાં એમની કવિત્વશક્તિ એ વધારે પ્રોત્તિ ધારણ કરી છે. અન્યત્ર કરતાં અર્ધાં કાવ્યચમત્કૃતિ પણ વિશેષ છે. પિત્રભક્તિ પ્રમાણે રચાએલા હંદોમાં એમની માપશુદ્ધિ અને હદ સમજની પણ પ્રતીતિ થયા વગર રહેતી નથી. માત્રામેળ હંદોના લય પાસેથી એમણે અભિવ્યક્તિની સળળતા અને સ અસ્તતા માટે સાડુ પોષણ મેળવ્યું છે. 'સંસારિકા'માંનું 'સુસતી

લાલ રહેલણી' લાવણીના લમકોર્ત્ત અને એ લયથી રચેન થતી 'સુરતી લાલા'ની છબીનું સળળ કાવ્ય બની રહ્યું છે. ફારસ હંદોને પણ શુદ્ધિ સાથે મસ્તી અને કેફથી એમણે લાપરી બતાવે છે. એમની ભાષા ક્યારેક કંઈક કિલ્લપણ લાગે છે, છતાં પ એમ સાચી હૃદયોગિનું દર્શન કરતી રાત્રે એટલી પારદર્શકતા એમાં છે.

કાવ્યવિષય તરીકે એમણે દેશમંત્રિ, પ્રજામંત્રિ, માનવ મંત્રિ અને સંસારમંત્રિને પ્રમુખ રથાન આપેલું છે. એમનાં 'આપ મરે મિન રવગે ન નય.' તેમજ 'ગુજરાતનું ભાવી જો રવ' કાવ્યોને કેન્દ્રમાં રાખી એ વખતના શિશુજીવધારી બઈ હશે દેશીઓને ચઢવણી કરવાના આદોષસર એમને સુરેલીમાં પણ મૂકેલા. એમનાં દેશમંત્રિ અને ગુજરાત પ્રેમનાં કાવ્યોમાં ભાવની ઉત્તરતા, બાનીનો પ્રવેશ અને અભિવ્યક્તિની તીવ્રતા તીક્ષ્ણતા ધ્યાન ખેંચે છે. ઈશ્વરમંત્રિમાં એમનાં કાવ્યો નિર્મળ હૃદયના નિખાલસ અને સરળ ભાવોદગારો છે. એમાં ઈશ્વરની સર્વોપરિતા અને સર્વશક્તિમતા તેમજ મનુષ્યની નિજની-અહપતા અને અશક્તિનું નિરૂપણ થયેલું છે. સંસાર મુષાલની એમની કૃતિઓમાં કુરિત્તાજ્ઞે અને તદ્દજન્ય સંસારદુઃખોનું એ મણે તીવ્ર વકતાપી તો સીધી પ્રહારાત્મક શૈલીમાં સફળ ચિત્ર જાપસાવ્યું છે. સંસાર, દેશ અને માનવની વૈદિક અને આધ્યાત્મિક ઉત્પતિ માટે સર્વજનસાગ્ર્ય ભાષામાં સીધો નીતિબોધ આપતાં અનેક કાવ્યો પણ એમણે રચ્યાં છે. 'મુમર્દ' કે 'મુંબઈ' નો લોક અને તેનાં પરિણામ' જેવી રચનાઓ લાહેરી સળળ પ્રત્યે પ્રહર્ય અને પ્રકોપ ઝીલતાં આપણાં માર્મિક નનસાગ્ર્ય છે. એમનાં કાવ્યોમાં વિનોદની આશી લહર પણ માણી શકાય છે. એમણે જે કેટલાંક હંદો કાવ્યો લખ્યાં છે તેમાં સાદું બાની માં ભક્તહૃદયની ભિમિ સહજતાથી આલેખાઈ ગઈ છે. 'કવ-કલ્પેશ' નામના પદમાં આની પ્રતીતિ કરાવતું દર્શાવેલું:

‘યાહ આતે અખિયાં બહે આંસુ,
હરિયરન ઈન આંસુસે ધો રહી રે;
મેં તો રો રહી રે, મેં તો રો રહી રે.’

તે કબીરનો મિલજ પણ અછતાં રહેતો નથી:

‘નિકટ બન મેં ભૂલા બદે’ તું કયા ભવ તરનેકા રે;
ઈધર હિધર દમ ભૂલા ભટકે, જમ બપરા ધરનેકા રે.’

(‘જૂલી: મુસાફર’)

કવિતા-સર્જનને સુખ્ય પ્રશ્નિત ન ગણનાર, જિવન અને ત્યારે નેંધપોથીમાં ઉતારેલાં ટાંચણેને કાવ્યરૂપ આપનાર મલબારીમાં હલપત-નર્મદ શૈલી સાથે સાથે પશ્ચિમની પૂર્વ અસરો પણ ક્યારેક ક્યારેક જિલાબેલી જોવા મળે છે. પારસી જ્ઞાન્ય કમ્પેમેન-‘હુમત, હુખત, હુવેરેન’ (સાડુ વિચારરૂઝ, સાડું બોલરૂઝ, સાડું કરરૂઝ), ને છવનમત્ર બનાવનાર મલબારી પારસી કોમનું ગુર્જર કાવ્યસાહિત્યને ગરવ અપેણું છે. ધીરુ

બેહેરામજી મહેરબાનજી મલખારી

જન્મ: ૧૮-૫-૧૮૫૩]

[અવસાન: ૧૧-૭-૧૯૧૨

ટોમસ સ્ટર્ન એલિયટ
(૧૮૮૮-૧૯૬૫)

। ૩૦ વાર્દ મે મનસિ પ્રતિષ્ઠિતા મનો મે વાચિ પ્રતિષ્ઠિતં આવિર્જીવીર્મ ઇથિ ।

રસનો આધાર

કાવ્યમાંથી આપણે ભાવનો રસ ગ્રહણ કરીને સંતોષ માનીએ છીએ. પરંતુ તે રસની સંપૂર્ણતાનો આધાર શાના ઉપર હોય છે? એના ત્રણ આશ્રય છે. એક તો કાવ્યનું કહેવર—છંદ અને ભાષા; તે ઉપરાંત ભાવને જે ક્રમમાં જે રીતે ગોઠવવાથી તેનું પ્રકાશન સુંદર થાય તે વિન્યાસ નૈપુણ્ય. આ કહેવર-રચનાનું કામ ગમે તેમ કર્યું નહિ આવે; કઠિન નિયમોનું પાલન કરીને ચાલવું પડે છે, તેનો સહેજ પણ ભંગ થતાં વેત થતિભંગ થાય છે, કાનને પીડા થાય છે, ભાવના પ્રકાશનમાં ખાધા ઉત્પન્ન થાય છે. એટલે એ છંદ, ભાષા અને ભાવવિન્યાસમાં કવિએ નિયમનું બંધન સ્વીકારવું જ પડે છે, એમાં સ્વેચ્છા-ચાર ચાલી શકતો નથી. તે પછી બીજો એક મોટો આશ્રય તે જ્ઞાનનો આશ્રય. બધાં જ શ્રેષ્ઠ કાવ્યોમાં એવું કંઈક હોય છે જેનાથી આપણું જ્ઞાન તૃપ્ત થાય છે, જે આપણી મનનવૃત્તિને પણ બચત કરે છે. કવિ જો છેક જ તરંગી વિષય લઈ કાવ્યરચના કરે-જેમાં આપણા જ્ઞાન માટે કોઈ ખાધ ન હોય અથવા તે સત્યની વિકૃતિને કારણે મનન-શક્તિને પીડાદાયક થઈ પડે, તો તે કાવ્યમાં રસના પ્રાબલ્યમાં ખાધા થાય. તે સ્થાયી ભાવે અને ગંભીર ભાવે આપણને આનંદ આપી નહિ શકે. તેનો ત્રીજો અને છેલ્લો આશ્રય તે ભાવનો આશ્રય. એ ભાવના સંસ્પર્શથી આપણું હૃદય આનંદિત બની જાય છે. એટલે શ્રેષ્ઠ કાવ્યમાં પહેલાં કાનની અને કલાબોધની તૃપ્તિ, ત્યાર પછી આપણી યુદ્ધિની તૃપ્તિ, અને ત્યાર પછી હૃદયની તૃપ્તિ થાય તો જ આપણી સમગ્ર પ્રકૃતિની તૃપ્તિની સાથેસાથ કાવ્યનો જે રસ તે પણ આપણા અંતર ઉપર સ્થાયી રૂપે અધિકાર જમાવી શકે છે. નહિ તો, કાં તો રસની ક્ષણતા કે ક્ષણિકતા અથવા રસનો વિકાર જન્મે છે.

સ્વીન્દનાથ ઠાકુર

એલિયટની કવિતા

શાંતિ આકાશિયાકર

[ગતાકથા પૂરું]

શાસ્ત્રોમા ધર્મશ્રદ્ધાને જળની ઉપમા
આપવામા આવી છે ધર્મશ્રદ્ધાહીન મનુષ્ય
તુ જીવન પથરાળ ટેકરીની પેઢે વેરાન
હોય છે આધુનિક સમાજજીવન પણ એ
ટેકરી જેવું ઉજ્જડ છે કારણ કે સર્વત્ર
કાળમોઢ પથરો જ નજરે ચડે છે હાડકા
ના જીર્ણ મૂળિયા જ સર્વત્ર દષ્ટિગ્રાચર થાય
છે કચાયે કુમાલ માટે નરમાલ માટે રથ ન
નથી હો, અવનત કોઈ મર્ધ રથને મનુજ
પ્રેમ કળાય છે પણ એનું પ્રમાણ કેટલું ?
વસો ગ્રામ મરચા ક્રિયમીર, આહુની ચટણી
મા ચપટીભાર નિમક પડે તેટલું !

જીવનમા કોઈ હેતુ ધ્યેય કે આદર્શ રહ્યો
નહો એટલે જીવન અને મૃત્યુ વચ્ચે પણ
કોઈ ભેદ રહ્યો નહો ! અને એટલે, જૂખ
મરાથી કે ગરીમાઈથી નીપજતા મૃત્યુ પ્રત્યે
પણ સમાજમા કોઈ સહાનુમતિ રહી નહો !
આવા કપરા કાળે, શબ્દોએ ચડેલો દેવ-
Hanged Man ઈસુ-પણ કોણ જાણે
કયા અદૃશ્ય ઘર્ષગથો ! આવી મનોવેદના
વચ્ચે કવિતાનો પ્રથમ ભાગ પૂરો થાય છે

ખીન ભાગમા આધુનિક જીવનની વ્ય
થતા, તેનું પોલાણ અને જીવનની સસ્તાઈ
જેવા વિષયો જરૂરી વિરોધો દ્વારા વર્ણ
વવામા આ-યા છે જેટલી શેતરજની રમત
નિરર્થક છે તેટલું આજનું સમાજજીવન
નિરર્થક છે પ્રાચીન સમયની વનપ્રીમા
દ્વિનોમેલ નામક કાન્યમય નામથી પ્રસિદ્ધ
અને મન રજન કરતું છુવણસ અત્યારે
મુએવો તમરા જેવો ભાંકર અવાજ

1 કવિશોક મે જૂન ૧૯૭૪

રાજેન્દ્ર શાહ

મનમથને

હે મીનકેતુ !

(તે) ફૂલને બાણે ઉર ખે વીધી વે નાનો કીવ સેતુ
અગ નહિ ને તો ય

અમારી સગ શી તારી ખેલા !

આવડા લોકે એકને કાગળ

આસતો વિરહવેળા !

મોરલીને મૂર, દૂર કો અ કુલ પ્રાણનો પોકાર હેતુ

હે મીનકેતુ !

ફારમ અગ્રુ હન્ય વિજન વગડે મૂગ્રુ રે'તુ

મ્હેક વહે વનવનમા મૂગી

આપ્તી ઓરો ભૂગ,

દલન ઉઘાડે ઊમટી આવે

અગનરાતો રંગ

વેન્નાને સકેત શુ યે સુખ, હેલતો પાગરે હેતુ !

અચલ અને ચલ

“નિસ્તરંગ તળાવમા ચરતુ ઝિંખ નિર્મલ

એજેન્સી કાનનકુંજ

મૌન નીડે દંબ્યા પલલવમુજ

સગ

અ કાશ નીરોજ્યવલ આર્દ્ર

ગ્રીનમા એકત્વ કેતુ કમનીય કેવલ !”

કિનારના ખે પાન્યમાથી મૃદુ વેણુ એકના

“એ વિનોલ વ્યુત્થાનનો મ્પ વહે સમીરણે

કાન્તારમા મર્મરજ

પાખ ફરુકતી કચાક સુમદ -

નીરમા

ઢળેલ વહેતુ નવનીતા

આછે હિતોળ કો સ્પર્શતુ આવી તીરને

વિહારની આ રમ્ય વેળા ચલ ” ખોલ અન્યના

જલબહાર અંગ
ઉછળી ઊંડાણ મહીં સરી જતું કો મીન
ત્યાં
ઓસરતે તરંગ.

મારે નયને

મારે નયને તારાં રૂપનું અરૂપ અંજનઃ
શીતલ એને દહન કરે રહી રહી જલબુંદન.

પાંપણ ઘડીક ઊઘટે જરીક
પલમાં મીંચાય પાછી,
કોઈ તે લહર લીતર મારે
અંગ અડીળાય આછી;
વિકલ તો યે પ્રાણને વહન હૃદયનું કલગુંજન.

‘અવ તો વિમલ નજર
નિખિલ ન્યાળતી નૂતન તેજ,
કોણ આ કોને આવરી લેતું
ભાવને સરલ હેજે?
દોયને મિલન તીરથ નીરવ આનંદમય હંદન.

શ્યામ સાધુ

કોઈ કૂવો ગળાવો.

અમે તળિયાંથી પશુ પેલાં રે કોઈ કૂવો ગળાવો,
અમે સરવાણીના રેલા રે કોઈ કૂવો ગળાવો,
અમે કોરું કોરું બીનાં રે કોઈ કૂવો ગળાવો,
અમે અઘોટ પીધાં વિના રે કોઈ કૂવો ગળાવો,
અમે લીલું સીંચ્યાં સપનાં રે કોઈ કૂવો ગળાવો,
અમે ખોળાજીને ખપના રે કોઈ કૂવો ગળાવો,
અમે પડછાયાનાં પગલાં રે કોઈ કૂવો ગળાવો,
અમે નદીખાઈનાં સગલાં રે કોઈ કૂવો ગળાવો,
અમે પથ્થર પથ્થર પાક્યા રે કોઈ કૂવો ગળાવો,
અમે અંદર અંદર યાક્યાં રે કોઈ કૂવો ગળાવો.

કાઢે છે ! આજના મનુષ્યના ગંદા કાનોમાટે
પ્રેયસીનું વક્તવ્ય ‘My nerves are
badtonight!’થી આગળ જતું નથી...

કાલે શું કરવાનું છે ? અને એના પછી
શું ? કાવ્યના રેસ્ટોરન્ટમાં ચાલતા સંવાદમાં
ઓતો પાછો ફરતો પતિ, બેકાર સાબિત
થયેલાં ગર્ભનિરોધનાં સાધનો, અને ‘હવે
અંધ કરવાનો સમય થયો—’ એમ વારંવાર
સૂચના આપતો વેઈટર : આ બધાંની વચ્ચે
બીજો ભાગ પૂરો થાય છે. એના પછીને
‘કાયર સર્મન’ વાળો ભાગ કાવ્યમાં મહત્ત્વ-
પૂર્ણ ગણાય છે. એ ભાગની કલ્પના કવિએ
‘શ્રુદ્ધનાં અગ્નિ પ્રવચનો’ પરથી કરી હોય
તેમ લાગે છે આપણે ત્યાં વાસનાઓ
કિંવા ઐહિકભાવનાઓને અગ્નિની ઉપમા
આપવામાં આવેલી છે. વેરાન દુનિયાની
ભગ્નતા સંબંધી કવિની કલ્પના તો
જુઓ—

‘The river's tent is broken
The last fingers of leaf
clutch and sink into the wet bank.
The wind
Crosses the brown land unheard
The nymphs are departed.’

અહીં વર્ણિત ટેઈમ્સ નદી સ્પેન્સરે
વર્ણવેલી રમ્ય નદી નથી. કવિની ટેઈમ્સમાં
તો ખાલી શીશીઓ, સેંકવિચનાં પડીકાંના
કાગળો, રેશમી રૂઆલ, કાં ખોનાં ખાલી
ખોખાં, સિગારેટનાં અર્ધ બળ્યાં દૂકાં તરે
છે ! ઉન્નત દુનિયામાં પ્રેમને સ્થાન નથી.
ત્યાં તો વાસનાપૂર્તિના પ્રયત્નમાંથી ઉદ્ધ-
ભવતી અતૃપ્તિ દેખાય છે. એટાઈપિસ્ટ
ગર્લ અને નિરાશવદનધારી કારકુનનીનીરસ
પ્રણયગોષ્ઠિ દ્વારા ઉપરોક્ત વાત સુંદર રીતે
રજૂ કરવામાં આવી છે. એ બેઉની જોડી

એલિયટની કવિતા

શાંતિ આકરિયાકર

[ગીતાકથા પૂરું]

શાંતિમા ધર્મશ્રદ્ધાને જળની ઉપમા
આપવામાં આવી છે ધર્મશ્રદ્ધાહીન મનુષ્ય
તે જીવન પથરાળ ટેકરીની પેઢે વેરાન
હોય છે આધુનિક સમાજજીવન પણ એ
ટેકરી જેવું ઉજ્જડ છે, કારણ કે સર્વત્ર
કાળમીઠ પથ્થરો જ નજરે ચડે છે હાડકા
ના જીર્ણ મૂળિયાં જ સર્વત્ર દૃષ્ટિગ્રાહ્ય થાય
છે ક્યાંયે કુમાર માટે નરમાસ માટે સ્થાન
નથી હો, અલગત કોઈ કોઈ રથજે મનુજ
પ્રેમ કળાય છે પણ એનું પ્રમાણ કેટલું ?
બસો પ્રામત્તરમાં ક્રોધમીર, આડુની ચટણી
મા ચપટીભાર નિમક પડે તેટલું !

જીવનમાં કોઈ હેતુ ધ્યેય કે આદર્શ રહ્યો
નહો એટલે જીવન અને મૃત્યુ વચ્ચે પણ
કોઈ ભેદ રહ્યો નહોતો ! અને એટલે, જૂથ
મર્યાદા કે ગરીમાઈથી નીપજતા મૃત્યુ પ્રત્યે
પણ સમાજમાં કોઈ સહાનુમતિ રહી નહોતો !
આવા કપરા કાળે, જ્યાંએ ચડેસો દેવ-
Hanged Man ઈસુ-પણ કોણ જાણે
ક્યા અદૃશ્ય ધર્મગમે ! આવી મનોવેદના
વચ્ચે કવિતાનો પ્રથમ ભાગ પૂરો થાય છે

ખીન ભાગમાં આધુનિક જીવનની વ્ય-
થતા, તેનું પોલાણ અને જીવનની સત્તાઈ
જેવા વિષયો જરૂરી વિરોધો દ્વારા વર્ણ-
વવામાં આવ્યા છે એટલી શેતરજની રમત
નિરર્થક છે તેટલું આજનું સમાજજીવન
નિરર્થક છે પ્રાચીન સમયની વનશ્રીમાં
ફિડોમેલ નામક કાન્યમય નામથી પ્રસિદ્ધ
મન રજન કરતું છુલછુલ અત્યારે
દ્રુમમુખેવો તમરા જેવો લયકર અવાજ

૪૨] કવિયે ક મે જૂન ૧૯૭૪

રાજેન્દ્ર શાહ

મનમથને

હે મીનકેતુ !

(તે) ફૂલને ખાણે ઉગે જે વીધી વે નાનો કીવ સેતુ
અજ નહિ ને તો ય

અમારી સગ શી તારી ખેલા !

આવડા દોઢ એકને કાગળ

આલતો વિરહવેળા !

મોરલીને સર, દૂર ડો અ કુલ પ્રાચુનો પોકાર દેતુ

હે મીનકેતુ !

ફારમ ઝરતુ હૃદય વિજન વગડે મૂરતુ રેતુ

મહેક વહે વનવનમાં મૂળી

આપુતી એરો ભૂગ,

હલને ઉઘાડ લેમટી આવે

અગનરાતો રગ

વેનાને સકેત શુ ચે સુખ, હેતને પાગરે હેતુ !

અચલ અને ચલ

“નિસ્તરંગ તળાવમાં ચરતુ ખિખ નિર્મલ

એમરની કાનનકુળ

મૌન નીડે હલ્યા પલલવપુજ

સગ

અ કાશ નીરોજજવત આર્દ્ર

ઝીલમાં એકત્વ કેતુ કમનીય કેવલ !”

કિનારના ખે પાન્થમાથી મૃદુ વેણુ એકના

“જે વિનોલ વ્યુત્થાનનો અપ વહે સમીરણે

કાન્તારમાં મર્મરશ્વ

પાળ ફટકતી કચામ સુમત -

નીગમાં

હળેલ જેતુ નવનીત !

આહે હિનોળ ડો સ્પર્શતુ આવી તીરને

વિહારની આ ર વ વેળા સત્” બોલ અન્યના

જલગહાર અંગ
ઉછળી ઊંડણ મહીં સરી જતું કો મીન
ત્યાં
ઓસરતે તરંગ.

મારે નયને

મારે નયને તારાં રૂપનું અરૂપ અંજન :
શીતલ એને દહન કરે રહી રહી જલખુંદન.

પાંપણ ઘડીક ઊઘટે જરીક
પલમાં મીંચાય પાછી,
કોઈ તે લહર ભીતર મારે
અંગ અડી જાય આછી;
વિકલ તો યે પ્રાણને વહન હૃદયનું કલગુંજન.

‘અવ તો વિમલ નજર
નિખિલ ન્યાળતી નૂતન તેજે,
કોણ આ કોને આવરી લેતું
ભાવને સરલ હેજે?
દોયને મિલન તીરથ નીરવ આનંદમય કંદન.

શ્યામ સાધુ

કોઈ કૂવો ગળાવો

અમે તળિયાંથી પણ પેલાં રે કોઈ કૂવો ગળાવો,
અમે સરવાળીના રેલા રે કોઈ કૂવો ગળાવો,
અમે કોરું કોરું ભીનાં રે કોઈ કૂવો ગળાવો,
અમે અઝોટ પીધાં વિના રે કોઈ કૂવો ગળાવો,
અમે લીલું સોંચ્યાં સપનાં રે કોઈ કૂવો ગળાવો,
અમે ખોખાળને ખપના રે કોઈ કૂવો ગળાવો,
અમે પડછાયાનાં પગલાં રે કોઈ કૂવો ગળાવો,
અમે નદીખાઈનાં સગલાં રે કોઈ કૂવો ગળાવો,
અમે પથ્થર પથ્થર પાક્યા રે કોઈ કૂવો ગળાવો,
અમે અંદર અંદર થાક્યાં રે કોઈ કૂવો ગળાવો.

કાઢે છે ! આજના મનુષ્યના ગંદા કાનો માટે
ગ્રેયસીનું વક્તવ્ય ‘My nerves are
badtonight!’થી આગળ જતું નથી...

કાલે શું કરવાનું છે ? અને એના પછી
શું ? કાવ્યના રેરેટોરન્ટમાં ચાલતા સંવાદમાં
જીનો પાછો ફરતો પતિ, બેકાર સામિત
થયેલાં ગર્ભનિરોધનાં સાધનો, અને ‘હવે
બંધ કરવાનો સમય થયો—’ એમ વારંવાર
સૂચના આપતો વેઈટર : આ બધાંની વચ્ચે
ખીજે ભાગ પૂરો થાય છે. એના પછીનો
‘કાયર સર્મન’ વાળો ભાગ કાવ્યમાં મહત્ત્વ-
પૂર્ણ ગણાય છે. એ ભાગની કલ્પના કવિએ
‘પ્રુદ્ધતાં અગ્નિ પ્રવચનો’ પરથી કરી હોય
તેમ લાગે છે આપણે ત્યાં વાસનાઓ
કિંવા ઐહિકભાવનાઓને અગ્નિની ઉપમા
આપવામાં આવેલી છે. વેરાન દુનિયાની
ભગ્નતા સંબંધી કવિની કલ્પના તો
જુઓ—

‘The river’s tent is broken
The last fingers of leaf
clutch and sink into the wet bank.
The wind
Crosses the brown land unheard
The nymphs are departed.’

અહીં વર્ણિત ટેઈમ્સ નદી રપેન્સરે
વર્ણવેલી રમ્ય નદી નથી. કવિની ટેઈમ્સમાં
તો ખાલી શીશીઓ, સેડવિચનાં પડીકાંના
કાગળો, રેશમી રૂમાલ, કાં ખોનાં ખાલી
ખોખાં, સિગારેટનાં અર્ધ બળ્યાં દૂંઠાં તરે
છે ! ઉજ્જડ દુનિયામાં પ્રેમને સ્થાન નથી.
ત્યાં તો વાસનાપૂર્તિના પ્રયત્નમાંથી ઉદ્ધ-
ભવતી અતૃપ્તિ દેખાય છે. એ ટાઇપિસ્ટ
ગર્લ અને નિરાશવદનધારી કારકુનની નીરસ
પ્રણયગોષ્ઠિ દ્વારા ઉપરોક્ત નીરસ
રજૂ કરવામાં આવી છે.

યાનિક મુલાકાત થાય છે તે ખુલાશા શબ્દોમાં
પ્રાચીન અધનારીધર 'દાઈરેસિયસ'ના
શબ્દોના અવતરણ દ્વારા પ્રવૃત્ત થઈ છે
દાઈરેસિયસ ગર્વ સાથે ઘેર પાછી ફરે છે તે
સમયે સર્વને ઘેર જવા પ્રેરતી મધ્યા વિશે
સુદર પકિતઓ દાહીને વિરોધાભાસને વધુ
તીવ્રતા અર્પી છે

At the violet hour

The evening hour

That strives

Homeward and brings

the sailor home

from sea'

ત્યાર બાદ ગ્રેલ્ડરિમથના ઉલ્લેખ સાથે
અદારમાં સૈકાની રૂઢ પરપરા અને
અવાચીન યુગની અધીરતા વચ્ચેનો ભેદ
દર્શાવ્યો છે પકિતઓને વધુ અસરકારક ન
નાવવા કવિએ શોકરૂપીઅરની નાટ્યકૃતિ
રેમ્પેસ્ટમાંથી પકિતઓ પાછું ઉદ્ધૃત કરી છે

This music crept by me

upon the waters!

આમ, વેસ્ટલૅન્ડ'માં અનેક સદર્શો છે અને
કાવ્ય સ્વરૂપ અનેક તર્કબદ્ધ દલીલો તથા
વિચારોનો મહાન સદર્શ છે! સમગ્ર કાવ્યનો
પ્રવાહ સ્વરૂપે તથા સ્વખ્યાલસીના બે
કલાની વચ્ચે થઈને વહે છે એક બાજુ
રાણી એલિઝાબેથના સુવર્ણયુગરૂપી રાજ
શાહીનો સમય છે તો બીજી બાજુ મહા
યુદ્ધ પછીના લગ્નનો રાજવૈભવ તથા
પરિષદ હાઉસના લગ્નલવનોનું ઐશ્વર્ય
નજરે ચડે છે! એક બાજુ ભયંકર વારસ
વિકતાનું શિક્ષણ મેળવતા દીનપીડિત લોકો
છે તો બીજી બાજુ ફિનીશિયાના નવા
જૂતા વેપાર ઉલ્લેખ છે!

કાવ્યનો છેલ્લો ભાગ 'તોફાનનો સદેશ'

૪૬] કવિશ્રી મે મુન ૧૯૭૪

મકરન્દ દવે

આલ આવીને-

આલને માટે આજ આ મારુ ઘર કરી દઈ ખાલી,
હ મચિયાને ફગાવુ ડેલી ખહાર,
વ્યાધની આગળ હગણું દોડતુ અહીં રમે સાતતાલી,
પ્રુવનો અચળ અહીં છાણુ ગુજર

આજ આ મારે ઓરડે મળે ભિગતો પૂછે રવિ,
કોણ ગમુ છે? કોણ છે તારી સાથ?
મૂજતે હાથે ભીંત પે દાગી સુગત પ્રિયની છવિ,
આજ હટાવી દરિયા મારે હાથ

આજ આખું બે આલ આવીને મારા ઘરમાં વસે,
દુનિયાની આ તોડી નાખુ દીંટ,
ધરતીકપમાં ધૂળ મળીને કાળજી કેવું હસે!
કિરણે કિરણે ઝળકે ઈંટે ઈંટે

શિલ્પિનૂ થાનકી 'ખેતાબ'

ગામજિન

હરદય જે મુસીબતની અગતમાં ખળી ગયા-
એ પાવ ખુલ આસાન રાહમાં ઢળી ગયા

તસવીર શુ બની'તી-મુહબ્બતની દુહાઈ-
અન્વાઝ દેખતા જે મુસવિર ચળી ગયા!

પરછાઈ હુસ્ન કેરી યા જનતને તસદુર્કર!-
તેવર થકી ગુમાને પરિસ્તી બળી ગયા!

આશિક હતી, તમારી નઝાકતના મુન્તઝિર-
દીવારથી આહોના સમન્દર છલી ગયા!

ઉત્કૃષ્ટની એ મેહફિન તણ અમે ગરરથી-
'ખેતાબ' ખેરખીથી બધા બળભળી ગયા!

પિનાકિન્ ઠાકોર

અમને દોરો !

હે પરમ પ્રેમમય હે મહિમામય પાવન !

પલપલ અમને પગલે પગલે દોરો !

હે સહુ મારગના સ્વામી સાચે પથ

લઈ જાઓને આઘો હો કે ઓરો !

હે પરમેશ્વર પરમ પ્રેમમય પાવન !

અમને પલપલ પગલે પગલે દોરો !

વાંક વગરનાં દૈન્ય દુઃખ પરવશતા ભાર ભયંકર,

દાઝ્યાં દિલના આપોઆપે દવ પ્રગટયા પ્રલયંકર;

હે સહુ ગતિવિધિના અધિનાયક હે સંરક્ષક !

ગતિવિધિ નાયક ! પાપ પ્રબળો,

કરો ખમૈયા, દિયો પુણ્યનો પોરો !

હે પરમ કૃપામય પરમ દયામય-અમને પલપલ

આગ શમે ખંડેર સાંકડાં ધૂંધવે ઝેર ધુમાડે,

નવ વડતરને નડતા સાર્થો ડંખ વેર સૌ આડે;

હે સહુના હિત કરો હામી હે ચિર નિર્મલ !

સહુ હિતના હામી અજવાળો

તિમિર, દિશા દો દાખવતા કર ગોરો.

હે પરમ શક્તિમય હે મંગલમય-અમને

ભીતરથી સમદર વૃદ્ધવતા મરજીવાએ છાડી,

ભમ્મરેમોળાં પહોડ મચ્છ વિકરાળ વચોવચ હોડી;

હે સહુ શ્રદ્ધા અભય વિજય વરદાયક !

શ્રદ્ધા અભયે વિજયે વાળો

શાશ્વત સુખનાં સુકાન ને ધ્રુવ મોરો.

હે દુઃખામય પરમ સત્યમય અમને

પલપલ પગલે પગલે દોરો.

હે સહુ મારગના સ્વામી સાચે પથ

લઈ જાઓને આઘો હો કે ઓરો.

આપે છે. તોફાન એટલે પરમાત્મા પ્રત્યે
આદર સહિતનું ભયનું પ્રતીક ! આ ઉપ્વ-
સ્તભૂમિમાં કયાંયે જળ નથી. જ્યાં જુએ
ત્યાં ખસ પથ્થર જ પથ્થર કળાય છે ! ફૂલ,
સંગીત, બાળક-કશું જ નથી. ગંગાનાં
વારિસુકાષ્ઠગયાં છે. ચિમળાએલાં વૃક્ષપર્ણો
વર્ષાની વાટ જુએ છે. કાળાં વાદળાં દૂર
દૂરના પર્વત પરથી ઊંચે ચડીને દોડ્યાં આવે
છે... આવા કપરા સમયે તોફાન પુકારી
ઊઠે છે : ‘અમને સહાનુભૂતિ આપો; અને
પછી ભલે તમે દમન કરો !’ આવા મહાન
કાવ્યનું સમાપન કવિ આ રીતે શાન્તિ-
મંત્રથી કરે એ પણ મહાનતા જ કહેવાયને ?

‘Ganga was sunken,
and the limp leaves
Waited for rain,
while the black clouds
Gathered for distant,
over Himavant.
The jungle crouched,
humped in silence
Then spoke the thunder
DA.. Datta !

I sat upon the shore
Fishing, with the arid
plain behind me
Shall I at least set
my lands in order?
Datta, Dayadhavam, Damyata;
Shantih, Shantih. Shantih’.

એલિયટ પોતાનાં અન્ય કાવ્યોમાં પણ ક-
માલ કરી દેખાડી છે. તેમનાં કાવ્યોમાં રિપ-
નોબની ફિલસૂફીથી માંડી, હોટેલ કેલોર્નના
વેષ્ટર કે પિરસણિયા; ઘરમાં આમતેમ
ધુમતી પાળેલી કૃતરી સોનિયા; અને અનેક
પ્રસંગોએ જગતની વિભિન્ન ગિરાઓના

સમૃદ્ધ વાક્ય-લક્ષ્યોમાથી ચૂંટેલા કાવ્ય પદ્યો, તથા અનેક ઇતિહાસિક અને ભવોમાથી પ્રગટતી રમુનિર્મલેનાઓથી ભરપૂર માનવ પાત્રો દૃષ્ટિગ્રસ્ત થાય છે કવિની અનુભૂતિનું ક્ષેત્ર માત્ર શરીર મન સંવેદના પુરતુ મર્યાદિત નથી, પણ તેમા અનેક સાહિત્યિક અનુભવો પણ સ્થાન પામે છે આ બધાને ભાગ્યત્મક આવરણ આપી તદનુરૂપ પ્રતીક-યોજના કરવી પડે છે આ પ્રકારની બને પ્રક્રિયાઓને એલિયન 'emotional consciousness તથા 'objective correlative' કહે છે તેમના કાવ્યોમાથી જે અનુભૂતિ નાપા તમકલા પ્રગટ થાય છે તે ઉપરોક્ત બધા પ્રકાર ની પ્રક્રિયાઓ પરની તેમની કસબીકથી ટી સાબિત કરે છે

પૂર્વ એલિયન કરતા ઉત્તર એલિયન વિશેષ આ મંત્રદાણુ છે ખીજ મહાયુદ્ધે તેમને વ્યાપક દૃષ્ટિગ્રસ્ત આપ્યો ઉત્તર એલિયનમા ભયાનકતા સ્વાનભગ દૃષ્ટા અથવા પૂજ્યતાવિરોધી વૃત્તિ દેખાતી નથી, પરંતુ એને બદલે તેમનામા શોધ છુદિની પ્રેરણા, માનવીય પ્રયત્નવાદના મૂલ્યો સમજાવી નિશ્ચિત શ્રદ્ધા પ્રગટ થઈ છે—અર્ધ ગર્ભ હોય તેમ લાગે છે, અને એટલે તો એક વિદેશકે તેમને 'Poet of Exploration' કહ્યા છે।

આધુનિક યુગનો વનપક* કાલ એટલે એલિયનના કાવ્યો આજે જ્ઞાન વિજ્ઞાનની ક્ષિતિઓને એટલો તો વિસ્તાર થયો છે અને થતો જાય છે અનુજ-કેરુપનોને એવી તો વળ જેવી પાપો જીગી નીકળી છે કે તેની આગળ હવે બહાક પણ દડાડે દી વામણ બનતું જતુ હોય તેમ લાગે છે

૪૬] કવિશોક એ જૂન ૧૯૭૪

ઉશનસ

પ્રીભવેન

હાથડચુ દગ જયા શલુનુ કે ઝનાઈ થયો સ્મર લાસુત ચપરી। ઘોળી ઘોળી વપતવનો વિશે લતૂકતી હવા આધી જેવી હોડત દશે ઢિંગે, દગથી છૂટી યે ચચપાતી સંકેદી ગુબાર શી, લખકી લખકી અમિજીમે ધીતાશ ભૂ ચાટેતી, શિવનયનથી છુટુ યે કેા વિશેષ ભૂ વાદળુ ગિગિ-સીમ-વને ઓળંગીને પ્રવેશ્યુ પુરે, ઘરે, કણ વારની જોની રેતી જોડે જોમી ગેરીએ, નજર જોડતી જોયા ડોકે તિગડથી ડોકતી, ચખ કચકડે પોળો કૂચા, -કીકી હોપરી જશે ? ચઢતી ચીતરી, કોઈ જતુ મહાકંઠ પીળચટા લખલખ પહે કાપે ચતુ પડચુ પડચુ ખદખદે નગર અમળાતુ મીણુમા જીવેકુ હાલે નહીં, -શિવ દગમીએ માધ્યદિની સમાધિ વિશે ત્યહી

વસંત સૂર્યોદયે (પાવના)

વપતી પ્રત્યુષ નવલ હિગતા સુરજલાણી અમો રૂઢએ જોલા સૂરજમુખીના મ્હાન ફૂલ શા પુરાણા પ્રાચી ના નહીતત ખડા કોઈ ઋષિશો રહુ આવાહતો 'સવિતર પ્રેમો। ત્વત્સનુ મને -અમોને બનેને તમનીપજ શા સૌર ગ્રહને- તમે પ્રેરો, પ્રેરો પિતર પુનકેમા, ભગતીમા, જવાયુ છે કેનુ અતકુ પરી કે વૌગ્પિતર, કે જોલા સામ તો ય વિફલ વગણે સર્વ અમથા, અમારી મારીથી ખીલવી ય શકે બે'ક ફૂલ ના। પિતા, આ ગે લૈ રૂઢ મુજ અમિલાથી સજને પતચુ એકાદુ રમતુ મૂકી ઘા ને ખલકમા અને 'એને' ચે દયા હઈ શતક પાછી જનમમા, ફરીથી 'એ' તાણુ મધુ કુસમ ઘેને ખીલી જોઠે, અને હુ ખેંચાયા અદીક સુરલિથી જીડુ પૂઠે

ચિત્ત મોદી

ચાર ક્ષણિકા

૧

કંપ પાણી પહોડમાં વ્યાપી ગયો
એક પડછાયો મને માણસ કહે.
તું નથી તો આ નગરના નામ પર
પાણી પડછાયાને ભીંજવતું વડે.
ભીંત ઠેકી શૂન્યતા દોડી ગઈ
એટલો સૂનકાર મારામાં રહે.
જલપતું બાળક હવે જંપી ગયું
કોઈ ઇચ્છાથી મને બાળક કહે.

૨

સાવકી લાગી રહી આ ભોંય પણ
શ્વાસ દેવા શોધશું બીજી જગા ?
લાગણીના સ્પર્શની ભીનાશથી
કેમ દાઝે છે સતત મારી ત્વચા ?
આપણે માગી કે તરત જ સાંપડી
એ ઉદાસીની નથી કોઈ દવા.
ચાલી ચાલીને પહોંચું છું અને
લાગતું કે આ નથી મારી જગા.

૩

દેડકાં પૂરે કૃતાને કેમ કે
અંધ મન બેઠેરી ગણતરીનાં હતાં.
આપણાં સંબંધ જેવી શક્યતા
ઓસભીનાં પાંદડાં તૂટી જતાં.
બંધ દરવાજો થયો તો લાગતું
ભૂલવા જેવું અમે સંભારતાં.
હાથની રેખા બદલવા શું મથે ?
આંસુઓકયાં આંખમાં ઓછાં હતાં ?

મનુજ-ધન્યાઓ ચંદ્ર ને મંગળની ધરતી
પર પોતાની સત્તાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનાં
સોણવાં સેવે છે. આવા સમયે અમુક
વિચારનો વિકાસ કે અમુક વિચાર-
નિશ્ચિતતા પણ ભારે મુશ્કેલીમાં આવી પડે
છે ત્યારે એલિયટનાં કાવ્યો 'વિસામની
ઝૂંપડી' જેવાં બની રહેશે તે નિર્વિવાદ
વાત છે. કવિએ પોતે ગાયું છે—

'We shall not cease from exploration
And the end of all our exploring
Will be to arrive where we started
And know the place for the first
time' !

□

‘ઓડ’ અને ગુજરાતી કવિતા

અ દર્શકેશ બેટ

અંગ્રેજી શબ્દ ode ગ્રીક શબ્દ oide જેનો અર્થ Song, એટલે કે ગાવા માટે લખાતી પદ્યરચના થાય છે, તેમાથી ગીતરી આવ્યો છે. અંગ્રેજીમા ‘ઓડ’ શબ્દ કયા રેક જીમિકવિતાના પર્યાય તરીકે ક્યારેક કોઈક ગભીર પ્રસંગના જીમિપ્રધાન મનના તમક, સંબોધન સ્વરૂપની રચના માટે અને ક્યારેક chant-સ્તોત્રના અથવા પ્રયોજાય છે. મૂળભૂત રીતે ઓડ શબ્દ ગાવા માટેની કાવ્યરચના માટે વપરાતો હતો પરંતુ અર્વાચીન કાળમા તે શબ્દ પ્રાસયુક્ત કે પ્રાસયુક્ત કોઈ વ્યક્તિ કે વસ્તુને પદાર્થ સંબોધીને ઉદાત્ત લાગણી અને શૌરવાન્વિત શૈલીની, કવચિત્ સાદા સ્વરૂપ અને શૈલી વાળી, લાગી જીમિકવિતા માટે વપરાતો થયો છે. તેની સમજ અંગ્રેજીમા આ પ્રમાણે આપવામા આવી છે

In modern use a lyric poem rhymed or unrhymed usually addressed to some person or thing and characterized by lofty feeling elaborate form and dignified style but sometimes simple in form and style

ગુજરાતીમા આ પ્રકારની કવિતા માટેની પર્યાયચર્યા હાલે કરી છે. ‘લિરિક’મા તેમણે ઓડ માટે ‘સ્તોત્ર’ શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે, પરંતુ સાદગીયમ તેઓ લખે છે “ઓડ”ને માટે ગુજરાતીમા સ્તોત્ર શબ્દ

૪૮ | કવિયોગે એ-જૂન ૧૯૭૪

૪

પહોડમા પડવા પડે એની રીતે કોણ પૂછે છે મને કે ‘કેમ છો?’ સઘરી રાખી હતી એમ જ અને શકયતા તો સાપનો લારો થયો દૂર હડસેલી ટઈ દરિયો તમે શું હલેસા હાથમા રાખી મૂકો? એક તરાણું પહોડ પર પહોચી જઈ દૂખતા સૂરજને પૂછે ‘કેમ છો?’

શાસ્ત્રિક ગચ્છન છતાં ચર સૌરથી અલગ એક જ રીતે પડે છે પહેલ રાત્રો કશિયા છે લા રત્નમા અહીં પુન આવવો અનુભવિત વતુજ પડે કરવા, અનિવાય લેખ્યો છે

શિલ્પિનૂ થાનકી ‘ખેતાબ’

નકાર

વીરાન મયકલામા ય સાજ કોઈ ના હો,
હો સાજ પણ અગર તો આવાજ કોઈ ના હો.
ગુમનામ ઈશકની પણ શું જુસ્તજૂ કરું હ?
ખેપઈ આસમાને પરવાજ કોઈ ના હો.
અય ખેગુનાહ આલમ! તારો કુશ્મ શું છે?
લઈ લે કરા મારો, મોહતાજ કોઈ ના હો.
સિજો કરું હું કોને? કોઈ તો મને ખતાવો
પરવઠ દિગાર છું હ, સરતાજ કોઈ ના હો.
મગરૂર છું, હમેશા આખાહ આ ખુલ્હી-
હો ખનાખનો તસર્ફર, એતરાજ કોઈ ના હો.
હર વરનની ઘડીમા ખેલજી હું રહું, છું-
આશિકની ચુક્તગુમા અટકાજ કોઈ ના હો.
દિલજર ન કોઈ મારો નાશાહ છે ચુકદર,
‘ખેતાબ’ જિન્દગીનો હમરાજ કોઈ ના હો.

હરીન્દ્ર દવે

આંખો ખોલું છું
એનો અર્થ એ તો નથી
કે હું જાણું છું :
ખડખડાટ હસીને
વાતો કરું છું ત્યારે
એમ તો કેમ માની લેવાય
કે હું સુખી છું!
ખોલું છું, ચાકું છું, હરું છું, ફરું છું
એટલે જ
માનું
કે હું છું છું ?
સ્વજનોના શીત સમસાવનાં ફૂલો
મારા અસ્થિદંડ પર ચડ વાઈ રહ્યાં છે :
એને સંબંધોની સૌરભ માનીને
ન એ છેતરાય છે
ને હું.

રમણ વાઘેલા

ગઝલ

સર્પો ડસી ગયાનું સ્મરણમાં રહ્યું નથી,
અર્થ! ઢળી ગયાનું કોણ વેણ કહી ગયું ?
ચરમાં વિશેનો દંસ ઉવાડો પડી ગયો,
‘આંખો નથી’નું થોડું મને દેન રહી ગયું,
જેઈ શકું ના ફર્શ પર એકેય પ્રતિબિંબ,
પગલાંનું માવ સૂકું અહીં વડેણ વડી ગયું.
કહેવું હતું ઘણું ય, સુમંદરને પી ગયો,
મૃગજળ રડી પડયાં ને એક ફટેણ રહી ગયું.

લખ્યો છે, પણ ‘ઝોડ’ નામે ઝોળખાતાં
કાવ્યો અનેક જાતનાં હોય છે. oદને માટે
સામાન્ય રીતે સ્તોત્ર કે કોઈ પણ એક
શબ્દ ના વપરાય.^૧ આમ સ્તોત્ર પર્યાય
યોગ્ય રીતે જ તેમને ઉચિત લાગ્યો નથી.
સ્તોત્ર પર્યાયથી મધ્યકાલનાં સ્તુતિ, પ્રાર્થના
સ્તવન જેવાં કાવ્યરૂપો સાથે ભેળસેળ પણ
થઈ જાય, અને સ્તોત્ર શબ્દમાં રહેલો સ્તુ-
તિનો અર્થ ‘ઝોડ’ કવિતા જાતિનું સ્વરૂપ
જોતાં બંધ બેસતો નથી. કોકોરે ‘લાવનિક’
કે ‘વિજ્ઞાવિકા’ એ બે નવા પર્યાય આપ્યા,
પણ તેઓ સાશક ખની પ્રશ્ન કરે છે ‘આ
ઉત્તર લાવના કૃતારા જેવાં ‘ઝોડ’ કાવ્યોને
‘લાવનિક’ કે ‘લાવિકા’ એ નવું વિશ્વ-
નામ આપિયે તો તે વિવેચનની પરિ-
ભાષામાં ઉપાડી લેવાય ખરું?’^૨ આપણે
જાણીએ છીએ કે આ નવાં નામો વિવે-
ચનની પરિભાષામાં ઉપાડી લેવાયાં નથી.
સ્તોત્રકાવ્ય કે ‘ઉદ્બોધનકાવ્ય’ પર્યાયો
આપણે ત્યાં વિશેષ જાણીતા છે, તેમાંના
સ્તોત્રકાવ્ય પર્યાયની યોગ્યાયોગ્યતાનો
વિચાર આપણે કર્યો. વધુ પ્રચલિત બનેલા
‘ઉદ્બોધનકાવ્ય’ પર્યાયની થોડી ચર્ચા
આવશ્યક છે.

‘ઉદ્બોધનકાવ્ય’ નહીં, ‘સંબોધન-
કવિતા’ :

‘ઝોડ’ માટે આપણે ત્યાં ‘ઉદ્બોધન-
કાવ્ય’ પર્યાય પ્રચલિત બન્યો છે, પરંતુ
તેને બદલે હું ‘સંબોધનકવિતા’ પર્યાય
વધારે ઉચિત માનું છું. આ બંને પર્યાયોમાં
મૂળ મંડૂત ધાતુ ત્રુષ-ત્રોષ છે, માત્ર ઉપ-
સર્ગ જુદા છે. એકમાં ઉદ્ અને બીજામાં

૧ ‘લિટ્કિ’ : ૫ પર

૨ નવીન કવિતા વિશે વ્યાખ્યાનો : પૃ. ૭૦

સમ ઉપસર્ગ છે સ્વરોચનો અર્થ જગાડવું થાય છે, અને તે ઉપરથી ઉદ્દેશોધનનો અર્થ 'જન્યત કરવું તે' એમ થાય આ અર્થમદર્ભમાં ઉદ્દેશોધન તેને કહેવાય કે જે વક્તવ્ય મુજબને સમૂહને ઉદ્દેશીને હોય અને તે કષ્ટક દ્વાન આપવા, જન્યત કરવા, વિચારો મંદાન્ત કરવા અથવા માહિતગાર કરવા થયું હોય મંદોધન શબ્દમાં પણ કાત્ર સમાન હોઈ સમજાવ આપે જ અર્થ રહેલો છે, છતાં તેમાં થોડી વિશેષ જુદી અર્થજાયા છે 'સંબોધન કરવું' શબ્દ to address એવો અર્થ આપે છે જે 'ઉદ્દેશોધન કરવું' શબ્દ આપતો નથી 'ઓડ'માં ઉપર જોયું તેમ 'addressed to' એ સમજાવ દર્શાવ્યું છે, સંબોધન શબ્દ સમૂહ તેમ જ વ્યક્તિ બંનેને અનુસક્ષીને વપરાય છે જેમ કે કોઈ પત્ર કે અરજી કોઈ વ્યક્તિ કે અધિકારીને મંદોધીને થાય છે તે આ પછે જાણીએ છીએ ઉદ્દેશોધન શબ્દ સામાન્ય રીતે સમૂહને અનુસક્ષીને વપરાય છે જેમ કે, 'જાધીજીએ સલાને કરેલું ઉદ્દેશોધન પ્રેરક હતું' એમ આપણે કહીએ છીએ જ્યારે મંદોધન શબ્દ સમૂહ તેમ વ્યક્તિને અનુસક્ષીને વપરાય છે જેમ કે 'આજના વક્તા હવે સલાને મંદોધરો' એમ આપણે કહીએ છીએ ત્યારે સમૂહને અનુસક્ષીને તે શબ્દ વપરાય છે વ્યક્તિને અનુસક્ષીને શબ્દ વાપરવો હોય તો આપણે સંબોધન શબ્દ જ વાપરવો પડે છે, ઉદ્દેશોધન શબ્દ વાપરી ન શકાય જેમ કે, 'જાધીજીએ વાઈસરોયને મંદોધીને પત્ર લખ્યો' એમ પ્રયોગ થાય, પણ 'જાધીજી મહાદેવભાઈને ઉદ્દેશોધન કરશે' એવો પ્રયોગ અથવા 'જાધીજી વાઈસરોયને ઉદ્દેશોધન કરશે' એમ પ્રયોગ થાય.

થોસેફ મેકવાન

કવિનું મૃત્યુ

આગાહીમાં
સાન-દેખાની ઝૂકેલી ડાળ પર,
જલજલ રહ્યું રેવાવતું નિમ્ન સ્વર!
વાતાવરણમાં જેમ વ્યાપે ધૂપ
એ રીતે હું ચૂપ
હૂબ-હૂબ 'તો ગાનમાં તલ્લીન-
કે ન'તું મારું ય મુજને સાન,
કેટલા વર્ષો પછી
તબક્કી ગયું મુજ નેણમાં
આદિમ મારું ગાન!
વન્ય પ્રકૃતિ બધી
મુજ અંગ પર ફૂટી ગઈ
આ શહેરના વાતાવરણની કાચળી
જાણે હેણે કિતરી ગઈ.
ત્યાં રેડિયોમાં ગીત કે' ફૂટ્યું
પડોશીના ઘરે

એના સ્વરે
મીન તૂટ્યું ઓરડાનું
—ને થયું મૃત્યુ કવિનું!

દિલીપ મોદી

ગાઝલ

સ્વાનમાં મીઠું ગરુ બોલું હું,
શૂન્યતાનું વિસ્મરણ બોલું હું
લે હીના સંવાદમાં હળવેકથી—
જિજ્ઞાસાનું તો વનણ બોલું હું
આખની ફિક્કાશ રોધે ભેજને,
મોસમી વાતાવરણ બોલું હું.
હોઈની હીનાશના ચિત્કારમાં
સ્થિર પગલાનું ભ્રમણ બોલું હું
સાજનો અગકાશ સ્પર્શે ગાતને,
ચાદનીનું અવતરણ બોલું હું

ઘઉંમાંથી કાંકરા વીણતા હાથનું ગીત

હાથ ઘઉંમાંથી વીણે છે કાંકરા

પછી ગામલોક છે તે એને લલ્લે મારે મ્હેણાંઓ આકરાં
પાંપણની પાછળથી આંખ કયાંક છાનીમાની છટકે તો
હાથનો શું વાંક ?

હાથને જરા ય નહીં પોરે કે આમતેમ નવરાયછ ટકેલે જરાક
ઘઉં છે તે આવીને ઘઉંમાં મ્હેં નાખે છે કોઇ કોઇ વાર
ઢોરઢાંખરાં

પછી ગામલોક છે તે એને લલ્લે મારે મ્હેણાંઓ આકરાં
હાથ ઘઉંમાંથી વીણે છે કાંકરા

આટલે...લે આવી આવીને મૂવાં ઝાડ અહીં ઘર સામે
મોરચાઓ માંડે
હવે નથી ઠેકાણું હાથનું જરા ય, એને માદળિયું પડેરાવો કાંડે
એલદેલ ઝાડનું તો ગચું નહીં પણ આ તો ફાટયા છે
લૂંબઝૂંબ ખાખરા

હાથ ઘઉંમાંથી વીણે છે કાંકરા

‘સલિલ’

કાંટિયાવરણનું ગીત !

જેઢુનો ઉનાળો ખેઠો છે તેઢુનાં પાહુખાઈ જીવ્યાં પરમાણુ.
લીલવણું ગામ આખું રાયુંને

પાહુના ચાંદલ:એ ઘર કર્યું ખાલી,
માથાની ચૂંદડી ખંભા પર—

એઢીને પાહુખાઈ દેરવટે હાલી !

પૂરવનાં લેણુદેણુ: મીઠાની કાંકરીમાં ઓગણે છે બીનાં ઓસાણુ !

આંસુનાં પોટલાં બાંધ્યાં રે

પાહુખાઈ દાડમ લાંગીને ડાળ ખેંચી,

ધગધગતા દેવતામાં રોજરોજ—

પડતી તી જીવતરનો ખાલીપો ખેંચી.

ખાળામાં ખૂંદેલા દીકરા સમ દિયરે પાહુને દીધાં ઓધાન !

જેઢુનો ઉનાળો ખેઠો છે તેઢુનાં પાહુખાઈ જીવ્યાં પરમાણુ.

ખોધીને ખોદ્યા’ એવો પ્રયોગ આપણે
સામાન્ય રીતે કરતા નથી. કરીએ તો તે
અનુચિત અને કઠંગો લાગે છે. આ બતાવે
છે કે વ્યક્તિના સંદર્ભમાં તો સંખોધન શબ્દ
વપરાય તે જ પૂર્ણ રીતે ઉચિત છે. સંખો-
ધન શબ્દ સામૂહિક ઉપરાંત વૈયક્તિક
સંદર્ભમાં વપરાય છે, જ્યારે ઉદ્ધોધન શબ્દ
મુખ્યત્વે સામૂહિક સંદર્ભમાં જ વપરાય છે.

આગળ જોઈએ તેમ અર્વાચીન યુગમાં
ઝોડ આપણે એવી કાવ્ય-રચનાને કહીએ
છીએ જે કોઈ વ્યક્તિને (જેમ કે ગાં-
ધીજીને સંખોધીને ન્હાનાલાલે લખેલું
‘શુજરાતનો તપસ્વી’) કે વસ્તુ-પદાર્થને
(જેમ કે મધ્યરાત્રિને સંખોધીને ઉમા-
શંકરે લખેલું ‘નિશીથ’) સંખોધીને લખાઈ
હોય. વળી ‘ઝોડ’માં ખોધ કે જાન આપ-
વામાં આવતાં નથી. ઉદ્ધોધન શબ્દનો
ઉપર જે અર્થ જોયો તે પ્રમાણે તેમાં ખોધ-
કતાનો લાવ છે. આ બધાં કારણોને દીધે
‘ઝોડ’ માટે ઉદ્ધોધનકાવ્યને બદલે સંખો-
ધનકવિતા પર્યાય તેના સ્વરૂપની વધુમાં
વધુ નિકટનો છે. વધુમાં સંખોધન શબ્દમાં
ઉદ્ધોધનનો જત્રત થવું તે અર્થ, સમાન
ધાતુને કારણે, સમાયેલો છે. એમ કહી
શકાય કે આપણે ત્યાં ‘ઉદ્ધોધનકાવ્ય’
શબ્દ વપરાશમાં આવી ગયો છે તેથી તે
ચાલી શકે પરંતુ આ દલીલ અશાસ્ત્રીય
છે, તેથી બરોબર નથી. જ્યારે શુદ્ધ પરિ-
ભાષાનો પ્રશ્ન વિચારતા હોઈએ ત્યારે જે
નિકટતમ અર્થ ખોધ કરાવતો પર્યાય ઉપ-
લબ્ધ થતો હોય તો ગમે તે કારણે ચલણી
બની ગયેલો પર્યાય ચલાવી લેવો તે શાસ્ત્રીય
અભિગમ નથી. યોગ્ય પર્યાય મળતો ન
હોય અને તેમ કરીએ તે ભુદી વાત છે.

પશ્ચિમમાં અને આપણે ત્યાં 'ઓડ'નું જે વૈયક્તિક સંબોધનનું લક્ષણ છે તે ભેતમાં 'સંબોધનકાવ્ય' પર્યાય હું ઉચિત ગણું છું.

ગુજરાતીમાં 'ઓડ'

ઓડની પર્યાયરચા પછી આપણે ગુજરાતી ઓડ કવિતાનું દર્શન કરીએ.

બાલાશંકરના 'કથાન કવિ'માં ભાવો-મિત્રધન વિશેષ હોવાથી ઠાકોર તેને ઓડ ગણે છે. તેમાં સંબોધનનું તત્ત્વ પશ્ચ છે. આ સ્ત્રીકાર્ય બને તો આ અરૂપનો આરમ્ભ પંક્તિ યુગમાં બાલાશંકરથી થયો ગણાય. તેની સુદીર્ઘતાને લીધે તેને ખડકાવ્યના સ્વરૂપનું કાવ્ય ગણવામાં આવે છે પરંતુ પાશ્ચાત્ય ઓડ-કાવ્યો લાગા કદના છે એટલે તેને ઓડ ગણવામાં તેની સુદીર્ઘતા બાધક ન બનતી બેઠે એ નાનાલાલનું 'વસંતોન્નસવ' વસંતનું સ્તોત્ર ગણાય તેડું કાવ્ય છે. પાંચ ખડમાં વહેંચાયેલું આ સુદીર્ઘ કાવ્ય, મંજુવતી સમાન વસંતને સંબોધીને છે અને તેમાં વસંતના વધામણા છે. કવિની જીવન-ફિલસૂફી પ્રફુલ્લન આનંદ, ઉત્સાહ અને પ્રભુતાના છે, જે તેમણે તેમની વસંતભાવના દ્વારા પ્રગટ કરી છે, અહીં વસંત દ્વારા તેમણે પોતાનું એ જીવનદર્શન વ્યક્ત કર્યું છે. ઉદાત્ત ભિમિના ઉછળાથી તેમણે તેમના ઉપર્યુક્ત જીવન દર્શનને રસી દીધું છે. આમ, 'વસંતોન્નસવ' આપણું સંબોધનકાવ્ય ગણી શકાય ગાંધી-જીને સંબોધીને લખાયેલું તેમનું 'ગુજરાત નો તપસ્વી'ને ઓડ કાવ્ય ગણવું કે પ્રતિસ્તકાવ્ય તે પ્રશ્ન છે. ઓડમાં પ્રશસ્તિનું તત્ત્વ નથી જ હોતું એમ કહી શકાય તેમ નથી. સંબોધન રૂપે તે રચાયું છે. પૂજા-લાઇનું 'પ્રિયા કવિતાને' સળંગ પૂરી છદ્મમાં પરી કવિશેક એ-નંદ ૧૯૭૪

જશવંત લ. દેસાઈ

પુનર્જન્મ

પ્રભાતે ઢીંચું છું અવનવીન રંગોથી છલકયા રૂપાળા છોડોના દગમધુર ખ્યાલા, રગરંગે ગહેરા આનંદોત્પળી શી ઊછળે છાળ! ભગતી મુગંધોની લહેરો ઉપર લહેરો છલકલ થતી! સ્મરું ત્યારે વીત્યા દિન, શણ અર્જુનની અસહ: હિયાને જાણે કે વળગી ગયું શુ ભૂત મધુર-લિડાં પાતાળોમાં ગહન અણબધ્યા અવિરત મથી રૂઢેત્ર બોજે ચીલઝડપ સૌંદર્યઝલક, લઉં માળી કેરા કરથી સહસા વારિનળી હું, લવ છોડે ઊડે જનની સમ વાત્સલ્ય વરસુ, રહે પોષી બચ્ચુ વિહગ ત્યમ હું ખાતરકણ હણુ હસ્તે અર્પું મુદ્દલ મૂળના આતુર મુખે. અને ભેલું જે દિ' નવલ ફૂલ એ છોડ પર જ્યા, લહું માળીરૂપ ફરીથી કવિનો જન્મ મુજ ત્યાં!

મનહરલાલ ચોકસી

ગાઝલ

આખ સામે એક છળ દેખાય છે,
જિગી જાણે સફળ દેખાય છે.
હું સરુવનમા નથી ભૂલો પડ્યો,
એમની સુલકોના વળ દેખાય છે.
અશ્રુઓથી આજ ભીંજ્યાં હશે,
કેટલા સુદર કમળ દેખાય છે!
મારી આશાઓને મેરુ ભાંગશે,
હાઠ તારા પાણ અચળ દેખાય છે.
ફૂળતાં ને ફૂળતા હાડી ગયો,
પ્રેમ પહેલા તો સરળ દેખાય છે.
એને મૃગજળ ના કહું 'મનહર' કદી
એમની આજો સજ્જા દેખાય છે

ધીરુ પરીખ

મૂળની તલાશ

ચોતરફનાં આ પથોની જેમ
હું સુરખીલું મરકતું તું
ને લીલુંલીલું હરખતું તું.
ત્યારે તો હું માનતું:
મારું સત્ય અને સત્ય
પકડી રાખે છે ડાળને;
જકડી રાખે છે
સ્વયં ડાળને
મારી આ તગતગતી રગરગમાં.
પણ આજે તો
પીળુંપીળું ખખડું છું
ને રખડું છું
જર્જર થઈ તરુ તળે
મૂળની તલાશમાં,
જેણે અહીં રહી
ગ્રહી રાખ્યું તું મને ડાળ પર.

‘નિરંજન’ ભટ્ટ

નથી

વૃક્ષની ડાળી બધી ડાળી નથી,
આંખમાં લીલાશ ઓગાળી નથી.
તો પછી એ શબ્દનું ખસ રણ હશે
લાગણીને પંક્તિમાં ઢાળી નથી.
સૂર્ય જેવું કાંઈ પણ જોયું નથી.
અંધકારે વાટને ગાળી નથી.
આ નજર જાતી ન પાછી કે વળે
તો દીવાલો મૌનની ટાળી નથી.
ભાગ્યનું પંખી પછી ભીડી ગયું
એક પણ, ના, રેખ અજવાળી નથી,
એ તરફ શબ્દો ‘નિરંજન’ તો વળ્યા
ગીતની કેડી ભલે ભાળી નથી!

કવિતાદેવીને સંબોધીને રચાયું છે. કાકોર
આ કાવ્યની તુલના શેલીના ‘હિમ હુ
ઈન્ડેલેફ્યુઅલ બ્યૂટી’ સાથે કરી તેનું
ઓડકાવ્ય તરીકે મહત્ત્વ કરે છે.

ઉમાશંકરનું ‘નિશીથ’ ભવ્ય યિત્રો
અને ઉદાત્ત ભાવોથી અને મનન-ચિંતનથી
સભર સંબોધનકાવ્ય છે, છ અસમાન
ખંડોમાં વહેંચાયેલું, ઇન્દ્રિયાતીતકલ્પનોથી
ભવ્યતાની અનુભૂતિ દરાવતું, ગૌરવાન્વિત
શૈલીમાં રચાયેલું, શિષ્ટતાના ગુણોવાળું,
મધ્ય રાત્રિના રમ્ય અને ભવ્ય સ્વરૂપોને
નટરાજ, સંન્યાસી જેવાં રૂપકોથી પ્રત્યક્ષ
કરાવતું આ કાવ્ય સંબોધન-કાવ્યતા તરીકે
આપણાં આ સ્વરૂપનાં કાવ્યોમાં ઉન્નત છે.
આ કાવ્ય વિશે કાકોર લખે છે: ‘એ આપ-
ણને ઝગવેદનાં કેટલાંક સ્તોત્રકાવ્યો અથવા
પ્રાચીન ગ્રીકસાહિત્યમાંના એપોલો આદિ
દેવદેવી ઉપરનાં ‘હિમ’ (Hymn)નું
સ્મરણ કરાવે છે.’ વળી, કાકોર ઉમાશંકરના
‘સીમાડાનો પથ્થર’ને લુદ્ધી જાતની ઓડ-
રચનાના વિભાગમાં ઉલ્લેખે છે. આ કવિનું
ખીલું એક સંબોધનકાવ્ય ‘અતીત’ પણ
જીવન-સંસાર વિષયક ચિંતનને રજૂ કરતું
આ પ્રકારનું કાવ્ય ગણી શકાય. નાથાલાલ
દવેનું ‘હિમાદ્રિ’ હિમાલયનું સ્તોત્ર છે.
હરિશ્ચન્દ્ર ભટ્ટનાં ‘અગ્નિ’, ‘પૃથ્વી’, ‘પવ-
ન’ અને ‘પ્રથમ નારી’ જેવાં સંબોધન
કાવ્યો સ્મરણીય છે. તેમનાં સંબોધનકાવ્યો,
‘પવનને’ બાદ કરતાં, નિયત પંક્તિસંખ્યા
કે નિયત ખંડોવાળાં નથી. ‘અગ્નિ’ને કા-
વ્યમાં અગ્નિને સંબોધીને, માનવોને યજ્ઞમાં
પ્રેરવાની ઉદાત્ત ભાવના અંતે વ્યક્ત થઈ
છે. ‘પવનને’ કાવ્ય પાંચ પંક્તિઓની એક
એવી પાંચ કડીમાં અને દરેક કડીની પ્રથમ

ચાર પદ્ધતિઓ દ્રુતવિનમિતમાં અને પા
ચમી સ્વધરામાં રચાયેલી હોઈ તે નિય
મિત બધવાનું મબોધનકાન્ય બને છે તથા
ખડમાં વહેંચાયેલું ‘પ્રથમ નારી મા નારીના
માતા, પ્રિયા અને કન્યાસ્વરૂપેને ભાવપૂર્ણ
મબોધન છે અને તેને કન્યાણી કહીને
કવિએ નારીનો મહિમા ગાયો છે ઉત્તર
અને ગભીર, ભારપૂર્ણ બનેલી, અગત ના
સ્પર્શવાળી આ રચના અનિરમિત બધનું
આપણું જિંદગી કોનિનું મબોધનકાન્ય છે
‘પૃથ્વીને’ કા વમા તેને સ્વજાની અને આ
જ ની ત રિકા તરીકે સંબોધી તેનો ઉત્કટ
મહિમા ગાઈ તેના રૂપ સ્વરૂપને આલેખી
અને તેને બ્રહ્મ કના વૃક્ષનું સ્વજાનું આશ્ચર્ય
યુગ્મ તરીકે સંબોધીને તેનું ગૌરવપૂર્ણ અ
ભિવાદન કર્યું છે હરિશ્ચન્દ્ર જેટલું આપણા
એક જિંદગી કોનિના સંબોધનકવિતાના સ
જક છે સુન્દરમનું ‘મહારૂપિણી’ કથપના
પ્રધાન રોમેન્ટિક મબોધનકાન્ય છે વાદળીને
મબોધીને રચાયેલ આ કાવ્યમાં તેના
વિવિધ રૂપો રમ્યતાથી વર્ણવાયા છે ચારુ
વસ્ત્રો અને મધુર કથપનાથી સમૃદ્ધ બનેલું
આ વિશિષ્ટ પ્રકારનું સંબોધનકાન્ય છે
તેમનું ખીલું કાવ્ય અઝાનિલને ૧૫
કડીનું, સ્વધરા છંદમાં છે તેના રૂદ્ર પને
ચિંતનાત્મક અભિનિવેશથી તેઓ કન્યા
કારો મળે છે, કાવ્ય વિનાયકમાં જ
સંજ્ઞા થાય છે અઝાનિલને નવજીવનની
પ્રાર્થના કરી કવિ કાવ્ય પૂર કરે છે જિંદગી
ચિંતનથી અઝાનિલના રૂદ્ર સ્વરૂપના ચિ
નાત્મક વર્ણનથી અને ભારસ્પર્શથી કલા
ત્મકતા સાધતું અને મબોધનકવિતાના
લક્ષણો ધરાવતું આ એક ઉત્કૃષ્ટ સંબોધન
કાવ્ય બને છે હાકોર જીવી જાતના ઓડ

૫૪] કવિશ્રીક મેન્ડલ ૧૯૭૪

હરિકૃષ્ણ પાઠક

બહેનબા

આજ વળી બે વાતા શીખ્યા રે બહેનબા !
મમ્મીને મી કહે ને પાપ ને પા,
આજ વળી બે લતા શીખ્યા રે બહેનબા !
વાતો તો લાઈ, એની કેટલીક માડીએ,
ગુસ્સો બેઠો છે બધો નાક તણી દાડીએ
ખિચ્સાનો ભાગ બધો ખ ખેરી ખાય
પછી ખાલી મૂડી ધરીને ફૂડેશે કે ખા
આજ વળી બેલતા શીખ્યા રે બહેનબા !
કગલુ ચલાવે તો જો પડે ખાખડે,
બહાના તો કેટલા વે કેટલા વે આવડે,
આખો મીચીને ખસ હોયતા રહે-
ને રહેજ આઘા ખસો તો ફૂડેશે કે ગીત ગા
આજ વળી બેલતા શીખ્યા રે બહેનબા !
આખો ગગરાવતાક વાક બધા સાલજો,
ઝડપાયા આપણે તો નાક કાન આમજો,
રમડુ જો હોય તો કરશે લડૂડિયા
ને નહિ તે કહી દેશે કે જા આઘી જા
આજ વળી બેલતા શીખ્યા રે બહેનબા !

ટિક ટિક

મને ત્યારે પાછી ટિક ટિક તણી ભેટ મળતી.
સવારે ઊઠું ને મુજ સહ અવાજે પણ ખધા
ઊઠી જાતા, વાતા વિકસલ થઈને કાઠી મિલની,
વળી કા રિક્ષા કે મિટી બસ તણા હોર્ન સ્વરૂપે
બલ રૂડેતા ને કા ગલીગલી મહી લારી ફરતે
ઘરાકોનાં ટોળાં મહી બસર ઘોંઘાટ બનતા.
બપોરે પાછી એ ટિક ટિક જરી સાથ લઈને
હૂબી જાતી જાણે સમવિષમ કોલાહલ મહી.
પછી સંધ્યા ટાણે ઝણઝણ થતા ઝાલર-રવે
ઝૂલી રૂડેતી પાછી સરગમ અવાજોની મદિલ.
ઘડી ગુંજ એના પણ શમી જતા ઘોષ-પડઘા
અને થાતું શાંતિમય સ્વર્ણ વાતાવરણ, ને
ગુલાબી ઈંડીમાં મધુરપ બની રેણ દળતી.
મને ત્યારે પાછી ટિક ટિક તણી ભેટ મળતી.

કરશનદાસ લુહાર

બળીઝળીનું ગીત

બાલ બગડી જીવતરની ને અવળસવળ સોગઠડા,
પંડય મહી લવકે છે પીળા પીડાના પોપટડા.
બીંતર કે શું બા'ર બધે મા! ભડભડ સળગી આગ્યું,
એક તો આળાં અંગ, ઉપરથી અગન-એલણું દાગ્યું.
મીંચણ દૂટયાં સપનાંનાં ને હોડા ગ્યા પાવકડા!
પંડય મહી લવકે છે પીળા પીડાના પોપટડા!
દુર્ભાગી હું કેમ નકર મા! દુર્ભાસાને ખટકું?
ચપટી હાયા કાજ હવે હું આખા રણમાં ભટકું!
કાણુ પગરુ કાઢે મુજને લાવે જ્યાં મારગડા!
પંડય મહી લવકે છે પીળા પીડાના પોપટડા!

કાવ્યના નમૂના લેખે રનેહર શિમના 'એરો-
પ્લેકનને' ગણાવે છે. આ કાવ્યમાં 'વિચાર-
નૃથ અને મનનલીલા શુદ્ધરાતી સાહિ-
ત્યમાં આજ સગી નથી સર્જાયો એવા
આકારમાં મળે છે.' દાકર મનસુખલાલના
'બદલો' કાવ્યને તેમાંના મનનને કારણે
ઓડ ગણે છે તે નોંધવું જોઈએ. આ સાથે
રાજેન્દ્ર શાહનાં 'હે અંધકાર' અને 'અશ્રુ
દે' પણ યાદ કરવાં ઘટે છે.

આપણે ત્યાં છેલ્લા કેટલાક સમયથી
ગણનાપાત્ર લેખાય તેવી સંબોધન-કવિતા
સખાતી નથી તેની નોંધ લેવા સાથે એટલું
ઉમેરવું જોઈએ કે સ્વાનંત્ર્યપ્રાપ્તિ વખતે અને
તે પછીના ગાળામાં સ્વનંત્રતાને સંબોધાને
કેટલીક નાનીમોટી કૃતિઓ રચાઈ છે જેને
આ સ્વરૂપમાં ઉદારતાથી મૂકી શકાય.

(તાજેતરમાં પ્રસિદ્ધ થનાર
અંબ 'ઐમિકવિતા' માંથી)

૧. વિશ્વ આત્મરૂપ છે એનું જ
નહિ પણ આત્મા વિશ્વરૂપ છે એમ
કવિને દેખાવું જોઈએ

પત્ની નાયક

અરીસાઓથી મઢેલા
મારા ઘરમા
કેમ હું જોઈ શકતી નથી
મારું જ પ્રતિબિંબ ?
દરેક અરીસો
કઈ મહેવા માંગે છે
પણ
સાભળવા જામી ગઈ છું તને
પ્રતિબિંબ હંધી બાંધે છે
અને જોઈ છું માન
આખોના પડના પાછળનો
અધકાર
હું આખો ચોળું છું
અધમારના ઓળાઓમા
જોઈ છું મને
સાવ ઉઘાડી-
અને ત્યારે ય
મારું નફ સ્વરૂપ જોઈ
આખા
ઉઘાડી રહી શકતી નથી

વિનોદ જોશી

પૂનમની રાત્રે નવોઢા પત્ની સાથે

ફોરુ વહુ કયહીંકથી અણબાણુ હૈયે
કોઈ કશુ અનનુભૂત અનુભવાણુ
દ્વારો બધા જરી ખૂલી, બસ, એમનેમ !
અદશ્ય કયાક હું નિહિત, ન સ્પષ્ટ કોઈ
સ્પષ્ટો ગયો, ગળકયુ નાજુક શુ કશુક
ભાણુ બધુ હૃદય સ્તમ્ભ, પ્રકુલ આખો
કયા વિશ્વ ? શુ સ્થિર નિગમ નમે ગુણ્યો
રશિમ ગયુ સહજ ઓગળી હોણુ મારુ !
હું ય લીનો નજર ત્રાસી કરી વધો, લે
જો, પૂર્ણિમા (નથી ફિલિપ્સતણી) ફૂલોની-
જો કેટલા ઉભય આપણુ જેમ મહેરે !
ફોરુ ગયું સિમતનુ ઓઠ થકી સખીને
સુખાય એ મધુ રસોત્કૃત ત્યા જ એણે
હીંથી ધરી યવનિકા કરી હસ્ત આજે
'આવા વળી કવિ ન હોય'—
કહુ હંસી મેં,
'ગાડી, તુ તો રહી જ ભોળી, છીએ હવે જ
તુ શબ્દ, હું કલમ આપણે બેઉ કાવ્ય'

Industrial Jewels Ltd
32 Nicol Road Ballard Estate
Bombay 1

૫૬] કવિશોક મે જૂન ૧૯૭૪

ફિલિપ કલાર્ક

શોધ ?

ફૂલદારનીમાં ગોઠવેલાં પ્લાસ્ટિકનાં ફૂલોમાં
કોઈ ખમરનો સુંદરવ શોધે તો ?
ફૂલરનાં પાણીમાં
કોઈ તાજાં માટલીનાં ગંધ શોધે તો ?
ગંસની સગડીમાં
કોઈ ચૂસો ફૂંકતી નવોઢાની આંખ શોધે તો ?
વેશ્યાના બાહુપાશમાં
કોઈ પ્રિયતમાનો સ્પર્શ શોધે તો ?
હોટલના અંધારિયા ખૂણામાં
ગોઠવાએલ યુગલની આંખમાં
કોઈ કુટુંબ-કળીલાની ઢૂંઢૂ શોધે તો ?
હાથની રેખાઓમાં
કોઈ સમયનો લિસોટો શોધે તો ?
ચકચકતા ટાઈલસમાં
કોઈ ઓકળીઓનો કલબલાટ શોધે તો ?
હું
આ સવ્ય (?) નગરમાં
ભૂલો પડેલો
હું એક સંસ્કારી જન ?

૫. વિષય ગમે તે હોય, ઉદાર
કે હીન, ઉચ્ચ વિકૃત કે શાન્ત,
તેનું સંપૂર્ણ 'લાવન' વાચકને થવું
જોઈએ. તેના ચિત્તમાં નિરૂપણ
વ્યાપી જવું જોઈએ. ત્યારે જ
દાવ્યની કૃતાર્થતા છે.

મદનકુમાર અંબરિયા

લેતે

પછી પાંપણોમાં પડેલાઈ લેતે !
હવા દોઢાં હું મંદ લહેરાઈ લેતે !
કહો થોરની તંગ, તરસી નરીને,
ખની ભેજ છાનું અમી પાઈ લેતે !
સમર્પણ તણો હક્ક કાંટા ન પામ્યા,
નહોં તો સુમન ! હું ય ચૂંટાઈ લેતે !
ન શ્રોતા મળ્યો મૌનની મોરલીનો
નજરનો હલકથી ગજલ ગાઈ લેતે !
પનારો પડયો જિંદગીથી, નહોં તો,
ઘમંડી મરણ ! હું તને જોઈ લેતે !
નથી ખેશરમ હું, નહોં તો સખખ વિરુ
અનોખી અદા સાથ શરમાઈ લેતે !
અહા ! છેવટે હું ખન્યો દોન માનવ.
ન કળિયુગથી 'જવાબ' લેવાઈ લેતે !

Kamal Art Printery
38 Police Court Lane, Fort
Bombay-1

II. જે કવિને તાન છે પણ સમ
કયાય નથી, જેમા કેવળ ઉદમ
છે, આશ્વાસ નથી, તેવું કવિત્વ
ઉચ્ચ કાવ્યની શ્રેણીમા સ્થાયી રહી
શકે નહીં

રમેશ આર બટ્ટ

કાળી ધેળી રાતી ગાય,
ઢાક વિચારો ચરતી જાય
ઢાળાવે ને ઢાળ
હિતરતી જાય ચઢતી જાય
આગળ પછળ ચારેબાજુ,
પાછું વળીને જોતી જાય
ચાહોને વાગોળે પલપન
આખે મોતી હલમલ જનમલ
ધરતિ પર ઝીનાતા જાય
મારગ એમ કપાતા જાય
અતરિયાળે
ઢાક વિસામાપાળે
અટકી જાય
કાળી ધાળી રાતી ગાય
ઢાક વિચારો
આમ વિચારો ચરતી જાય

Monji Shamji & Sons
87 Durgadev St.,
Bombay 4

૫૮] કવિયે ૬ મે ૧૯૭૪

ત્રિજુ રામાણી, 'શકુત'

નજર

છલકી જોડી સખાખની પ્યાલી સમી નજર
રૂબરૂ મળ્યાના ભારથી ઢાળાઈ ગઈ નજર
રણ ઝાઝવા કહી સંભા પિત્તાગતો રહ્યો
દરિયાવ મયકદા તણા ચૂરી ગઈ નજર
મહેરેલ પારિજાત પણ ખરખર ખરી ગયા
સગતા સમયના તોપણે કરમાઈ ગઈ નજર
કાટાના ઢોળ ઝાખરે ચીરી દીધું કફન
મુડવાની લાજ ઢાકવા સિવાઈ ગઈ નજર
કહેવા વફાની વાત એના પાળિયે ગયા
પથ્થર અડયા જરી અને શરમાઈ ગઈ નજર
ખડેર પાપણે તણુ ભડકે બળી ગઈ
આસુ મળ્યા ન કારવા સગી ગઈ નજર
જાંઘી 'શકુત' રશ્મ એવી મહેફિલો તણી
જો કે રડેન દિલ અને ચર્ચાઈ ગઈ નજર

રાજેશ વ્યાસ

ગઈ

ઝાડવા વેર્યા ગરીબાઈ ગઈ,
પણ બહારો બે જ ઘડીની છઈ ગઈ
થઈ રહ્યું છે શું? વિચારું મેં ઘડી
જિંદગી આખી વગેવઈ ગઈ
ના વૂટે તારા વિચારો એટલે
રાત પણ સમજું હતી રોકાઈ ગઈ
જોઈને પગલા ઉપાડવા તો છતા,
કેક ઢાકર જિંદગી આ ખાઈ ગઈ
યે જશે જગ પણ સુખી, દિલની વ્યથા
બે રૂપાળા હાથથી વૂંચાઈ ગઈ
લાગ્યું જે જે હતી તારી ઉપર,
આજ આખા વિશ્વમા ફેલાઈ ગઈ
કાનને 'મિરકીન' કાલે જોઈશું
અ જ તો આ આખમા ઘેરાઈ ગઈ

પ્રકાશ દવે

...નથી બેઠું

મથુરાને મારગે નિસરતી ગોળીઓને
માધવનું નામ નથી દેવું,
જયનનાં નીર મહી પગને ઝબેટળી હવે,
સાધાનું નામ નથી લેવું.

અટકીશું એકાદા સુકા આ વૃક્ષ તળે,
માની કદબા કેરી છાંય,
માધવની વાંસળીના છેડાતા સૂર હવે,
ઠાયલના લયમાં ન ગાય,
નીલા આકાશને ઉતારી તીર્થ અંતરમાં
માધવનું રૂપ નથી કદેડું.

આયેની નિર્જળ આ પાંપણ પછવાડે હવે,
કોતરાતાં જયનનાં બેઠું,
રોકવાંને કાઠ નથી બંધાનું ને મથુરાથી
આવે છે કદેશ પછી કદેશ,
ગોધવને કહી દો રથ છૂટો મેરે કે હવે
ગોકુળની વાટે નથી બેઠું.

સચ્ચન્દનામુવ્યજ્ઞોદ્ભવાનિલે:

મહારવ્યપ્તિસ્તનમણ્ડલાર્પણે: ।

સવદ્વનિકાકલિગીતનિસ્વનૈ-

દિવોષ્યતે સુપ્તદવાય મનમય: ॥ ૮ ॥

[કવિ દાસિદાસ]

પ્રકાશ પરંતુ ચિત્ર **શ્રીખમ** વાણુદેવ રમાર્ત

સમીરથી ચન્દનવારિસિક્ત આ
પંખા તણા, ઠારધર્મી સ્તનાર્પણે,
વીણાશું મીઠા મૃદુ ગાનથી હવે
સુષુપ્ત બાણે જગવાય અનમય.
[અનુ૦ ધીરુ પરીખ]

દે. પામર દુનિયા વિષયસુખમાં
રાચે છે; કવિ આત્માનંદમાં ડોલે
છે. લોકોને લોજનનો આનંદ; કવિ-
ને આનંદનું લોજન. કવિ સંયમનો
પણ સંયમ છે અને તેથી જ
સ્વતંત્રતાની સ્વતંત્રતા છે.

રવીન્દ્ર પારેખ

ગઝલ

લીનું રણ ને કોરું જળ,
કોરી આંખે લીનું છળ.
પડછાયો ભૂંસે તડકો,
ને વૃક્ષો ધૂળે પળપળ.
શબ્દો મીન ઉપર ઠરતે,
ફૂલ નાહી ને છે ઝાકળ.
જૂની લીંતો; ખરતાં પડ,
બાણે હું જ નહીં એ રથળ.
'હોયુ' ને 'ના હોયુ' પણ
લીનું રણ ને કોરું જળ.

**Messrs Calico Dyeing &
Printing Mills Pr. Ltd.**

41 E Ambedkar Road, Industrial
Estate, Lalbagh, Bombay-12

કવિલોક • મે-જૂન ૧૯૭૪

WITH BEST WISHES
FROM
The Oriental Fire & General Insurance Company Limited
(Subsidiary of General Insurance Corpn. of India)

Registered Office :

Jeeven Udyog, Asaf Ali Road, New Delhi

Central Office

Oriental Buildings, Mahatma Gandhi Road, Bombay-400 001

PREMIUM INCOME IN 1973 EXCEEDS RS. 50 CRORES
ALL CLASSES OF GENERAL INSURANCE BUSINESS TRANSACTED

OFFICES THROUGHOUT INDIA

ALSO

BRANCHES AND / OR AGENCIES
IN

Kathmandu (Nepal)

Dubai (Arabian Gulf)

Kuala Lumpur (Malaysia)

Hongkong

Penang (Malaysia)

Kabul (Afghanistan)

Phuntsholing (Bhutan)

Kenya

Singapore

Kuwait

Mahe-Seychelles (Victoria)

Mauritius

ORIENTAL FOR SERVICE

AND

OVERALL PROTECTION

KAMAMIS' BRASS RODS WILL GO TO
ANY LENGTHS TO KEEP
CUSTOMERS HAPPY-WORLDWIDE!

Outstanding quality makes Kamanis' brass rods
fast-sellers in international markets

For industry everywhere, only the finest
non-ferrous rods will do - Kamanis!

The reasons are obvious...

- * High consistent quality conforming to ASTM, BSS
and customers' specifications
- * Free Cutting or Forging Quality
- * Wide range of sizes.

KAMANI TUBES PRIVATE LTD.

New Kamani Chambers, Nicol Road,
Ballard Estate, BOMBAY-1, INDIA.

**KAMANIS' BRASS AND COPPER SHEETS
AND STRIPS GET TOP RATING
IN OVERSEAS MARKETS**

Kamanis are known to the world over for their meticulous insistence on quality ..export millions of rupees worth of industrial products

Kamanis' top-quality brass and copper sheets and strips are manufactured to fulfil the strictest international standards . are used extensively and with confidence in various industries, both in India and abroad.. are freely available at competitive prices

KAMANI METALS & ALLOYS LTD.
NEW KAMANI CHAMBERS, NICOL ROAD,
BALLARD ESTATE, BOMBAY-I, INDIA

કવિતા એ કાન્તદર્શન કરતા કવિનું કાર્ય છે. એ જગતના સામાન્ય
 વ્યવહારથી ઉપરની વસ્તુ છે. જીવનમાં સક્રિય થતી એક નવી
 શક્તિ છે. સૌન્દર્ય એ એનું પ્રખર શસ્ત્ર છે, સત્ય એનું કવચ છે.
 જીવનના પ્રવાહમાં તે ઊતરે છે, જીવનની નસેતસમાં તે પ્રસરે
 છે અને પોતાની ગૂઢ ગતિથી અને પ્રકટ મોહિનીથી જીવનને
 ઊર્ધ્વ રસની, ઊર્ધ્વ આનંદની દીક્ષા અને સિદ્ધિ આપે છે.

સુંદરમ

Bijali

Badal

N. L. Mehta Cinema Enterprises Private Limited
 BOMBAY

"ચાલો આપણે બૂલી જઈએ કે, 'હું' હિંદુ છું,' 'તું મુસ્લિમ,' અથવા 'હું' ગુજરાતી છું,' 'તું મદ્રાસી' ચાલો આપણે 'હું' અને 'મારું' ને સમગ્ર ભારતીય સંપ્રદાયતામાં એકરૂપ કરી દઈએ સાથે રૂબવાને કે સાથે તરવાને આપણો બહુજન સમાજ કૃતનિશ્ચય બનશે ત્યારે જ આપણે ખરેખર સ્વતંત્ર વયશુ "

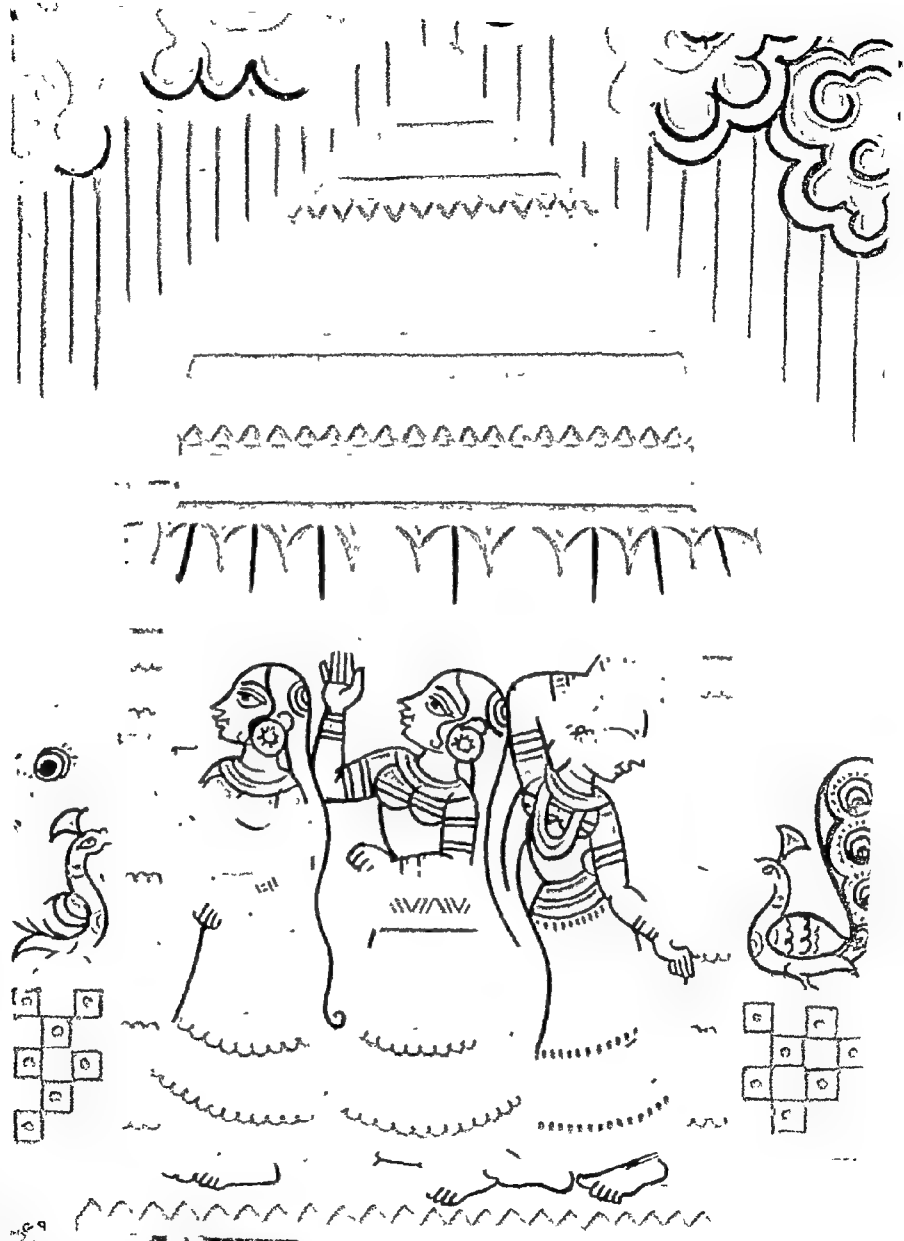
—၁၂၆—

सुकराचं रत्नसूत्राभासं नित्यं भक्त्युपायं ॥ १ ॥

सुखदाम शम्भुना अर्पितो नमः कृता प्रशंसितः

राष्ट्रिय ऐक्यता राष्ट्रिय ऐक्यता राष्ट्रिय ऐक्यता राष्ट्रिय ऐक्यता राष्ट्रिय ऐक्यता राष्ट्रिय ऐक्यता राष्ट्रिय ऐक्यता

ગુજરાતી કવિતાનું ઋતુપત્ર-વર્ષા-વિક્રમ મંવત ૨૦૩૦ • પરંપરિત અંક ૧૦૦ • દ્વિત્વ અંક ૨૮

કાવ્ય

કેવળ પ્રેમ (સુન્દરમ્) ૬૪ • નિદ્રિત નયને (રાજેન્દ્ર શાહ) ૬૫
મઝલ (મનહરલાલ ચોક્સી) ૬૭
કિયે તે સઘાડે (પ્રિયકાન્ત મણિવાર) ૬૮
આત્મેષ: એક અનુભૂતિ (જયન્ત પાઠક) ૬૯
શુ યશે? ("રાઝ નવસારવી) ૬૯ • ગીત (સુરેશ દલાવ) ૭૦
ભય ક્યા? (કિસન સોસા) ૭૦
બાગકની ભેમ (હરીન્દ્ર દવે) ૭૧
કહો, ક્યારે, ક્યારે? (ઉચ્ચત્ર) એરકન્ડિશન્ડ (યોસેફ મેકવાન) ૭૪
પરમ વ્યથાનો પ્યાલો (પિનાકિન્દ્ર હાકોર) ૭૫
મન (મનીહાવાણા) ૭૫ • અર્થ છે ખરો? .. (ચદ્રકાન્ત શેઠ) ૭૬
સર અને સામીય (ભગવતીકુમાર) ૭૭ • નસમા (ધીરુ પરીખ) ૭૮
એક અવગતિયાનુ ગીત (કમલનદાસ લુકાર) ૭૮
એક શમ (શશિચિત્રમ) ૮૦ • કાવ્યબહુ-૩૮ (સાફી) ૮૩
I hope (વિપિન પરીખ) ૮૪ • ક્ષણો (પન્ના નાવક) ૮૫
વર્ષારભે (મહેશ પ્રજાપતિ) ૮૫ • કવિતા (વયાતિ) ૮૬
તથ્યખંડ (પ્રતીષ્ઠા દરજી) ૮૭ • ગીત (રાજેન્દ્રસિંહ જાડેજી) ૮૮
ગીત (કાલાભાઈ પટેલ "માસુમ") ૮૯
વર્ષો પછી વતનમા (હરીશ મીનાશુ) ૯૦
ગીત (મહેશ શાહ) ૯૨ • સાજ (મનહર ત્રિવેદી) ૯૨
Still Falls The Rain (Edith Sitwell) ૯૬
ભીડભીડની વચ્ચે (જગદીશ ત્રિવેદી) ૧૦૦
વર્ષા (વીરુ પુરોહિત), ક્ષણો રોમાયની (જિતેન્દ્ર કા વ્યાસ) ૧૦૧
બે મુક્તક (આહમદ મકરાણી) ૧૦૨
છુ ("પૂજક"), દૂર્ધનમા (સાગર નવસારવી) ૧૦૨
તારા હશે (ગોવિંદલાલ પટેલ) ૧૦૩
શુ કરે? (મહેન્દ્ર સમીર) ૧૦૩ • તમે (ડૉ. કિશોર મોદી) ૧૦૩
હાથક ("આફનાય" હાકોર) ૧૦૪
વપાદ છે મને સમધાનો (યશવત ત્રિવેદી) ૧૦૪
સખી! (કનુભાઈ જનની) ૧૦૫ • અપેક્ષા (શિલ્પિન) ૧૦૫
નીળુ વિશ્વયુદ્ધ (બહેચરભાઈ ૨ પટેલ) ૧૦૬
શોધ (શલુપ્રસાદ ભેખી) ૧૦૬ • અપાઠ (ધનંતરભાઈ પટેલ) ૧૦૭
ગીત (ગિરીશ મકવાણા) ૧૦૭
એક તું... (રાજેષ વ્યાસ) ૧૦૭
ઉદ્બોધન (શિલ્પિન યાનકી) ૧૦૮
અન્ય વિચારે (કેલેન્દ્ર) ૧૦૮

મઘ

કવિધર્મ (યશવત શુક્લ) ૬૧
કાવ્યસર્જનની પ્રક્રિયા (ચદ્રકાન્ત શેઠ) ૬૨
બે સારરવતો .. (રમનીકાન્ત મોશી) ૭૨
સાફી (નિરજન ભગત) ૮૧
કાવ્યમા લઘાપરકતા (પ્રતીષ્ઠા દરજી) ૯૧
કરુણતાનેકરુણાનુ કાવ્ય (ધનાપાઠક) ૯૩
દેશગળ પરમાર (ધીરુ પરીખ) પૂર્તિ
ચિત્રસૂચિ

પૃષ્ઠા પર વર્ષા (વાસુદેવ રમાર્ત), દેશગળ પરમારના હસ્તાક્ષરમા કાવ્ય સુદરમ સુમિત્રા નદન પત, ઈડિથ સિટવેલ, દેશગળ પરમાર, રાજ મન્દાર (ચન્દ્રવદન મહે)

૧ "કવિધર્મ" કૈમાસિંહ વધૈની છ મુદ્રતમા દરમ માસે—ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ, ઓક્ટોબર ને ડિસેમ્બર માસના અવધમા પ્રકટ થાય છે ૧ વાર્ષિક દેશમા ૩ ૮, પરદેશમા ૩ ૧૫ થા પા કૈ, અમેરિકામા ૩ ૨૨ થા ડૉ ૩, વિદ્યાર્થીઓ માટે અર્પવાર્ષિક લઘાજમની સર વડ ૩ ૪, છટક નમ્બરો ૩ ૧૫ ૧ (૧) ધીરુ પરીખે કૃતિ વિષેનો નિર્ણય જાણવા અથવા અસ્વીકૃત કૃતિ પાછી મેળવવા પોતાનુ સરનામુ કરેલુ તથા પૂર પોરટેજ ચોટેલુ કાંઈ કેકવર મોકલવા વિનંતિ છે ૧ લઘાજમ મોકલવાના રથળ (૧) પિનાકિન શાહ એન્ડ ક, કંપની મહિલ, બિ રિસ્ટ ગવી, પાનકોર નાક, અમદાવાદ ૧ (૨) લિપિની મિન્દરી, ૨૨ કલ્યાણસા ખાંડેજ, ગોવાલિયા ટેક રોડ, મુબાઈ ૪૦૦૦૩૬

વતીઓ: રાજેન્દ્ર શાહ અને બચુભાઈ ચવત સહયોગ જયત પારેખ અને ધીરુશાહ પરીખ

લઘાજમ ભરવાનો અન્ય રથળ ત્રિપાઠી પ્રા લિ. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ મુબાઈ ૨
નીનસ સર્વિસકપ્શન એજન્સી
શામસદન ૧૬ માળે ભારતર ભાજ લેન
ગામદેવી મુબાઈ ૭

સુદ્રક અને પ્રકાશક: બચુભાઈ ચવત
કુમારમિન્દરી ૧૪૫૪ સચપુર અમદાવાદ-૧

અમર ઈતિહાસ

: અંડ શિખરિણી :

લખો સંજાવાતો

ખમો વજ્રવાતો : હૃદય પણ ના દુર્બળ કરો;
તમારા માગોમાં અધિક બળિયું પોરુષ લરો:
નખશિખ નિરાશા પરહરો.

કુવાનો સત્કર્મો

પ્રજના આદર્શો પ્રગતિમય ઉદ્ધાર સજરો;
પ્રયાણોના પંથે વિશદ પુનરુત્થાન લજરો:
શિવસ્વરૂપ સૃષ્ટિ સરજરો.

ઉગતિ સ્વપ્નને

અંધૂરા વત્તનેનું જલન કરવા જગત રહો;
નવા સંસ્કારનેનું મધુર ગરબું આજેસ વહો:
પરમ વિભુ-આદર્શ ઉભરો.

મહા હેતુ માટે

મહા સિદ્ધિ સારે અડગ દિલથી અંત મથ્યું;
ગ્રહીને સંજોગે જગ સડળને શોધી વળ્યું:
અખૂટ ઉલટે લકુય રળ્યું.

(પાછળ)

ઊંડા આંતરનીંદે

ઊંધા આશાવાદે યુવકજન હો! રાષ્ટ્ર રચવું;
પુરાતા પાયાના અણતરમહીં પદ્યર ધવું;
અમર ઇતિહાસે ભળી જવું

દેશજીવ પરમર (અનુસંધાન પાછની પૂર્તિમાથી)

જેવી પ્રારંભિકતા અને નિષ્ઠા એમના બાળકાળે, કુમારકાળે કે ગઢલગભીર કાળે મા કોઈ પણ આવક અનુસરી રાકશે 'ઐરી ના ગીતો' (૧૯૨૯), 'જલને ટા' (૧૯૩૦), 'દહોકા' (૧૯૩૧) અને 'ઉત્તરાયન' (૧૯૫૪) મા એમના જે મળ્યા પ્રગટ થયા છે તે ભેતા એમની વિવિધ ભાવસુંદર પ્રસિદ્ધ બાની પ્રાસાદિક ને મધુર રોલી, વિવિધ વૃત્તો, વિવિધ કાવ્યપ્રકારો આદિથી એમની કાવ્યસાધના અને સમૃદ્ધિને ક્યાસ મળી રહે છે આ ઉપરાંત એમના અન્ય કિશોરકુમાર કાવ્યોના બીજા બેએક સંગ્રહ થાય તેટલી સામગ્રી હતી અપ્રગટ જ પરી રહી છે સામયિકમાં છપાએલાં ભાવનામયતા અને કવિત્વથી ભરેભભરે છલકાતા એમના જીવનચરિત્રો ગદ્યલેખો ને અંગ્રેજી પ્રસિદ્ધ કથાકાળોના વાર્તાવરો વગેરે થકુ અગ્રયરથ દશામા હજી અટવાઈ પડયા છે આશમતા પડિતયુગ અને ઉદય પામતા ગાદીયુગ વચ્ચે કવિતાને 'ક' પંદનાર અને સતત સાધના દ્વારા એ 'ક' ને સિદ્ધ

કરનાર દેશજીવમાઈના જીવનનો છેલ્લો દશકો કુખદ દશામા વીત્યો હતો. યોરખી છાત્રીને ગોડલ ગયા ત્યાર પછી એક બાપે ગામર અને બીજા બાપે મોતિયા, બિકારી અને ગરીબાઈ, શરતી અને કંફની પીડામાં તાવની તબાઈ, ખાટલા પરથી જીતરતા ભયર્થ પડતા દીંચકુ અને કમરમા વચ્ચેલી ચોટથી આવેલી પશુતાને પરિણામે અદારેક માસ સુધી દરિયુ વાળેલી દશામાં શય્યાસરજુ આ બધી ચાતત્રજોનો અત આલી અપારગી કવિ આત્મા નરી રચાતી કાવ્ય ઈબાસતના પાયામાં પથ્થર ભની પુરાઈ ૧૯૧૬ના ફેબ્રુઆરીની ૧૨મી તારીખ ને શનિવારે રાતે એ વાળે ગોડલમાં દેહલ્યાં કરી પૂર્વકથિત પક્ષિ પ્રમાણે 'અમઃ ઇતિહાસે' ભળી ગયા ત્યારે ગુજરાતી કાવ્યગમનને એ તેજસ્વી સિતારો ખરી પડયો એવી અતિશયંજિતમાં સરી પડયા વગર કહી શકાય કે એક સાચા અને નીવડેલા કવિની ખોટનો સડુએ અનુભવ કર્યો હતો

ચિરોરુદ્ધે ધોળિતટાવલમ્બિમિ
ક્રતાવતસૈ કુસુમે સુગન્ધિમિ ।
સહારિવંદને સસીધુમિ
। રતિ સ્વનયન્તિ વામિનામ્ ॥ ૧૮ ॥

(કવિ કાલિદાસ)

પ્રમ પસું ચિત્ર વર્ણ માસુદેવ રચાત

સભ્યા સુધી કુસુમે નિતરમ પે
હોલેલ કેરી, વળી હાર-શોભિતા
સ્તનો અને મલમર્થા મુખો યકી
જગાડતી પ્રીતમ કામ શી સીઓ ।
(અનું ધીરુ પરીખ)

‘સુન્દરમ’

સુમિત્રાનંદન પંત

ઇડિથ સિડ્વેલ

દેશબંધ કાનજીભાઈ પરમાર

જન્મ: ૧૩-૧-૧૮૬૪]

[અવસાન: ૧૨-૨

કારાકર સેનાગવત વિદ્યાપાઠ મુખ્યધિકારી

रंग मयार (चित्रकार यन्त्रवहन शर्मा)

વર્ષા . વિ. સં. ૨૦૩૦

કવિત્નોક

જુલાઈ-ઓગસ્ટ-૧૯૭૪

। ૩૩ વાદ્ મે મનસિ પ્રતિષ્ઠિતા મનો મે વાચિ પ્રતિષ્ઠિતં જ્ઞાવિર્જીવીર્મ યથિ ।

કવિધર્મ

હું કદાચ વધારે પડતો આશાવાદી હોઈશ, પરંતુ સાહિત્યકારે નાભિમાંથી ધૂંટાયેલો વાસ્તવિક ભાવ ઉચ્ચાર્યો હોય એ સંભળાયા વિનાનો રહ્યો હોય એવું આપખુદ— બેજવાબદારીભર્યું વાતાવરણ હજી સુધી તો આપણા દેશમાં પૂરું પ્રગટ્યું મને દેખાતું નથી. કંઈક એવો અનુભવ છે ખરો કે બોલવા જેવું હોય ત્યાં પણ સાહિત્યકાર દબાઈ પાડે નહીં પણ પ્રમાદથી કે વ્યવહારુ શાણપણથી ચૂપ રહેલો હોય !..... કલાકારો, સાહિત્યકારો, મનીષિઓ આવે જુએ છે, ભાંડું જુએ છે, ભાંચે જુએ છે અને ખીજાઓને ખાંડદર્શન થતું હોય ત્યાં વસ્તુનું અખંડ દર્શન કરવા તેઓ મથે છે એવો એમના વિશેનો મારો ખ્યાલ છે. આજ સુધીનું સાહિત્ય તો એ ખ્યાલને ખોટો ઠરાવતું નથી, પણ હવે આ મનસ્વી કલાકાર પોતે જ અસહાય બનીને આર્ત પુકાર કરી રહ્યો છે કે, પોતે હતાશ છે-છિન્ન છે. આવી ઘડી આવી હોય તેને હું તો પ્રભાતું દુર્ભાગ્ય માનું છું. ખરેખર છિન્ન હોઈએ અને કહીએ એનો તો વાંધો કેમ લઈ શકાય, પણ પ્રભાતોને ઇતિહાસ સાક્ષી પૂરશે કે છિન્ન બનવાનો આ કેઈ પહેલો પ્રસંગ નથી. પણ એવા પ્રસંગોએ ધીર મનીષિઓએ અને સમર્થ કલાકારોએ પોતાનાં શસ્ત્રો પોતે ધડી લીધેલાં છે, અને પ્રભાતમૂહોને જીવવાની રીત શીખવી છે. એ જ કવિધર્મ છે. હાર્યા વિના સત્ય અને સ્વાતંત્ર્યનાં મૂલ્યો માટે મથી રહેવું, છિન્નતાની વચ્ચે પણ જીવનનો જયદ્વજ રોપવો એ કવિધર્મ વિશેની મારી અપેક્ષા છે. દૃષ્ટાન્તો કદાચ જૂનાં પડશે, પણ છિન્ન અને હતાશ થવાય એવી પરિસ્થિતિની વચ્ચે ગોવર્ધનરામે અને સ્વીન્દ્રનાથ ઠાકુરે એ કવિધર્મ ચરિતાર્થ કયાં નહોતો કર્યો?

યશવંત શુક્લ

કાવ્યસર્જનની પ્રક્રિયા

અદ્વકાન્ત શેઠ

કાવ્યસર્જનની પ્રક્રિયા મકુલ અને નિગૂં છે આ પ્રક્રિયા વિશે બોધવાનું બધા કવિઓને પમ ન પણ હોય અને જે કવિઓ કાવ્યસર્જનની પ્રક્રિયા વિશે કહે તે કવિઓ મધ્ય જ કાવ્યસર્જનની પ્રક્રિયા વિશે રપટ્ટ ને ચોક્કસ છે એમ પણ ન કહી શકાય પ્રત્યેક કવિને પોતાની સર્જનપ્રક્રિયા વિશે કશુંક એવું કહેવાનું હોય છે જે માન તે પોતે જ કહેવાની રિથતિમાં હોય છે! કાવ્યસર્જનની પ્રક્રિયાને કાવ્યસર્જકના માનમ સાથે સીધો સમ્બંધ છે તેના માનસમાં અવ્યયન અવ્યયન અશો સાથે તેની સર્જનપ્રક્રિયાનો મનમ એવા પ્રગટ હોય છે કે બધા સુની એના સર્જન માનસનો પૂરો તામ મેગવી શકાન નહિ ત્યાં સુની સર્જનપ્રક્રિયા વિશે નિ શોધપણું કહેવું અશક્ય છે વળી સર્જનપ્રક્રિયામાં કવિનું અગત્યપણું એટલું બહુ મર્યાબાધેલું હોય છે કે એ પ્રક્રિયામાથી એ અગત્ય પાળું બાદ કરીને વાત કરવી બેખમી બની બાધ છે આમ છતાં કાવ્યસર્જન વિશે વિવિધ કવિઓએ જે વાતો કરી હોય તેને આધારે કેટલાક સામાન્ય વધણા તારવીને તેની સમર્થાઈ સમજૂતી આપી શકાય

મનુષ્યમાત્રમાં કશુંક સર્જવાની વૃત્તિ અને શક્તિ રહેલા છે આ સર્જનવૃત્તિ-સર્જનશક્તિનો આવિષ્કાર અનેક રીતે-અનેક રૂપે થતો હોય છે જે કઈ પોતાની પ્રતિન્યક્ષ છે, જે પોતાની બીજી અને બહાર છે તેનું અનુકરણ કરવાની, તેને સંયોગ વિષયો સુધારી વધારી વિશુદ્ધ અભિનવ રૂપમાં રજૂ કરવાની તેનું રૂપાન્તર કરવાની-એવી એવી શક્તિઓ મનુષ્યમાં સાહજિક રીતે છે તે પોતાની ઇન્દ્રિયો દ્વારા જે કઈ પ્રભુ કરે છે તેના આધારે તે જ ઇન્દ્રિયાની સહાયથી કશુંક એવું રૂપ પણ સર્જી શકે છે જે ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય છે-જેના કોઈક રીતે અ પૂર્વ આસ્વાદ શક્ય હોય મનુષ્યની જોવા સાબળવા રૂપરંગ સૂચના આખવાની, બોલવાની, લેખ પત્રને વિવિધ રીતે

હાવાવન ચલાવવાની રચ્તિ વિચાર કે પના બાગશી વગેરે બામતમાં અત કરણ દ્વારા કઈક કરવા અનુભવવાની શક્તિઓ છે જ આ બધી શક્તિઓ ભૌતિક પદાર્થોના મર્દમમાં વિવિધ રીતે કિનારિત હોય છે અને તેમની આ કિનારિત પરિરિથતિ સર્જન વિસર્જન રૂપ નગ આદિમાં પરિણમી જોવા મળે છે ન કશા માધ્યી કશય પેમ થઈ શકવું નથી કેવળ થ નમાથી કશય સર્જવાની શક્તિ કમમાં કમ મનુષ્યની તો નથી ઇધરની હોય તો ભલે! કશુંક હોય છે જ સર્જ છે જ, જેના આધારે મનુષ્ય દ્વારા કોઈ ને કોઈ રીતનું-કોઈ ને કોઈ રૂપનું સર્જન શક્ય બને છે મનુષ્યનું સર્જન 'ડિસ્કવરી (Discovery)' છે કે 'ઇન્વેન્શન' (Invention) તેનો ઉત્તર સર્જન પ્રક્રિયાને કઈ ભૂમિકાએથી તપાસનામાં આવે છે તે પર નિર્ભર છે મનુષ્યે જે એક નથી-અપૂર્વ વસ્તુ વ સર્જ તે કશાકને-અને આધારે સર્જ આ જમાં અમુક મનોરોમાં વ ચવાની ક્ષમતા હતી જ વ ન હોય તો વ ન હોય તેથી જ ને વ સાન જુદા નથી જ-નુ જ રૂપાતર (આ 'રૂપાતર' કેન્દ્રે અમે એ પ્રશ્ન વળી રહે) તે વ હોય વ ના સર્જનને જોવાનો આ એક અભિગમ છે કોઈ વળી એમ પણ કહે કે જ ને આધારે વ હોય તો પણ વ તે જ નથી જ વ મા કશુંક એવું છે જે વ-નું સર્જન થયું તે પૂર્વે ક્યારેય જોવા મળ્યું નહોતું અને એ છે વ નું વ પાણુ આ વ પાણુ તે ઇન્વેન્શન છે, ડિસ્કવરી નહિ આ બીજો અભિગમ છે વળી સર્જક સ ના મંદ્યે જ અને વ-ના સર્જનમાં જે કઈ ભાગ ભાગ્યા હોય અથવા જ અને વ-ના સર્જનને સ ના જીવન રૂપમાં જે કઈ ભાગ ભાગ્યો હોય તેનો પણ વિચાર કરવાનો રહે એ જ રીતે આ સર્જનપ્રક્રિયા દરમ્યાન દેશકાતાદિએ જે અસરો કરી હોય તે પણ નોંધવાની રહે આ બધાનો

સાથેસાથે વિચાર કરવા જતાં જ સર્જનપ્રક્રિયાનું સ્વરૂપ કેવું સંકુલ છે તેની પ્રતીતિ થાય છે

આપણા પ્રાચીન કાવ્ય-ભીમાંસકાને સર્જન-પ્રક્રિયાની આ સંકુલતા-નિગૂઢતાનો અંદાજ છે; અને કદાચ તેથી જ કાવ્યસર્જનની પ્રક્રિયાના પ્રશ્ને કાવ્ય-પદાર્થના અન્યથે જ વિચારીને વિરમવાનું ઇષ્ટ માન્યું છે. પરા, પરંતુ, મધ્યમા અને વૈષ્ણવી-એમ ચતુર્વિધ વાદસ્વરૂપોની વિભાવના, ઋતંસરા પ્રશ્નોના જ્ઞાતમ્ભા તત્ત્વ પ્રજ્ઞા-૧, ૪૮-યોગસૂત્ર) વિચાર, મહાવાક્ય ને મહારસની કલ્પના, કાવ્યને-કાવ્યના વાદસ્વરૂપને આત્માનુકૃતિ-આત્મકલારૂપે(અમૃતામ્ આત્મનઃ કજ્ઞામ્ મવમૃતિ) જોવાનો દૃષ્ટિકોણ, ભીમાંસા ન્યાય સાંખ્ય પ્રત્યાભિદા આદિ વિવિધ દર્શનોની ભૂમિકાઓથી કાવ્યના આત્માને પામવાના ભટ્ટ લોલ્લટ, ભટ્ટ શંકુક, ભટ્ટ નાયક, અસિનવગુપ્ત આદિ કાવ્યાચાર્યોના તાર્કિક ઉપક્રમે, કાવ્ય દ્વારા સત્-ચિત્ આનંદના સાક્ષાત્કારના પક્ષ—આ બધાનો વિચાર કરતાં આપણા પ્રાચીન કાવ્યભીમાંસકાએ કાવ્યસર્જનની પ્રક્રિયાનો ઊંડો તાગ મેળવ્યો છે એમ કહેવું રહ્યું. ‘કવિ’ શબ્દ ‘ઈશ્વર’ને લાગુ પડાય એટલો ઉદાત્ત અને વિશાળ અર્થ ધરાવતો માલૂમ પડે છે. (દા. ત. કવિર્મનીષી પરિમૂઃ સ્વયંમૂઃ...૮, ઇશાવાસ્ય ઉપનિષદ) કવિકર્મની ‘લોકોત્તર’તા યા ‘અલોકિક’તાનો સાંવેત્રિક સ્વીકાર જોવા મળે છે. જેને કારણે આ કાવ્યસર્જનની પ્રક્રિયા ફલવતી થઈ શકે છે તે પ્રતિભાનું સ્વરૂપ આ પ્રકારનું મનાયું છે :

રસાનુગુણશબ્દાર્થચિન્તાસ્તિમિત્તચેતસઃ

ધ્વજં સ્વરૂપસ્પર્શોત્યા પ્રજૈવ પ્રતિમા કવેઃ ।

સા હિ ચ્ચતુર્મગવત્સ્તુતીયમિતિ ગીયતે

યેન સાક્ષાત્કારોત્તેય મવાંજ્ઞેલોક્યવર્તિનઃ ॥

અર્થાત્, રસને અનુરૂપ શબ્દાર્થને શોધવામાં હીન (બાજુ કે સ્પર્શિન) થયેલા ચિત્તવાળા કવિની, સ્વરૂપના તત્કાળ સ્પર્શથી જાગ્રત થયેલી પ્રજ્ઞા તે જ પ્રતિમા છે; તે ત્રણે લોકમાં રહેલા ભાવોનો સાક્ષા-

ત્કાર કરે છે. આ પ્રતિભાને લગવાનું શંકરના તૃતીય લોચનરૂપ કહી છે. (સંસ્કૃતિ, ૧૯૬૩, પૃ. ૨૮૮)

આ પ્રતિભાના સહજ, આહાર્યા તથા ઔપ-દેશિકા એમ ત્રણ પ્રકાર મનાયા છે; જેકે આ ત્રણમાં પ્રથમ સ્થાન તો સહજ પ્રતિભાનું—જન્મજાત પ્રતિભાનું, દંડીના શબ્દોમાં કહીએ તો—પૂર્વાવાસના ગુણાનુબંધિ પ્રતિભાનમ્—નૈસર્ગિક પ્રતિભાનું છે. એ પ્રતિભાએ ‘સારસ્વત’ કવિ મળે છે. સંસ્કૃત કાવ્યશાસ્ત્રીઓને Poets are born—ની માન્યતા અતુટ રહી છે. કાવ્યસર્જનની પ્રક્રિયા આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ નિગૂઢ-વિલક્ષણ હોઈ તે એના સર્જકને ‘ઋષિ’તુલ્ય—‘પ્રજ્ઞપતિ’તુલ્ય—‘દ્રષ્ટા’ (આ પણ ખૂબ મહત્વનો શબ્દ છે.) માનવામાં આવ્યો છે. બ્રહ્માની સૃષ્ટિને આધારે કાવ્યની સૃષ્ટિ સર્જનાર કવિને ગિરદાવવામાં આવ્યો છે. કવિનું સર્જન ભટ્ટ તૌત કથિત ‘દર્શન’ અને ‘વર્ણન’ની ભૂમિકાને સમાવિષ્ટ કરે છે ક્રુતકે આ દર્શન-વર્ણનને આવરી લેવું—કાવ્ય-સર્જનની પ્રક્રિયાનો શક્ય તેટલો તાગ મેળવવા મથવું મુંઝવે વિધાન ક્યું છે. તે કહે છે : ‘કવિવિવક્ષિતવિશેષા-મિધાનક્ષમત્વમેવ વાચકચલ્લજ્ઞં, યમ્માન્ પ્રતિભાયાં તત્કાલોદ્દિગ્ધતેન કેનચિન્ પરિસ્પન્દેન પરિસ્ફુરન્તઃ પદાર્થાઃ પ્રકૃતસ્વાવસમુચિતેન કેનચિદુર્કર્મેણ વા સમાચ્છાદિતસ્વમાવાઃ સન્તો વિવક્ષાવિષેયત્વેનામિવેયતા-પદ્ધતિમ્ અવતરન્ત તથાવિવક્ષિતપ્રતિપાદનસમર્થેન અમિ-ધાનેન અભિધીયમાનાશ્રવતન્મત્કારિતામ્ આવચન્તે ।’ અર્થાત્, નગીનદાસ પારેખના અનુવાદ અનુસાર કવિને વિવક્ષિત વિશેષ અર્થનું કથન કરવાનું સામર્થ્ય તે જ વાચકવનું એટલે શબ્દનું લક્ષણ છે, જેથી તે (કાવ્યરચનાને) સમયે (કવિની) પ્રતિભામાં વિશેષરૂપે પ્રગટ થતા કોઈ એક પરિસ્પંદને લીધે (વાસ્તવિક જગતના) પદાર્થો લાવોજ્જ્વલ જની જાય છે, અથવા પ્રકૃતિ પ્રમંગને યોગ્ય કોઈ ગૌરવથી તેમના મૂળ સ્વભાવ દેકાઈ જાય છે, અને તેઓ કવિની વિવક્ષાને અનુરૂપ વાચ્ય જની જાય છે, તથા તેવા

વિશેષ અર્થનું પ્રતિપાદન કરવાને સમર્થ
શબ્દો દ્વારા કહેવાઇને સહૃદયોના ચિત્તને
ચમત્કારક થઈ પડે છે' (અભિનવનો
રસવિચાર અને ખીજ લેખો પૃ ૨૧૪)

કાવ્યસર્જનની પ્રક્રિયામાં કશુંક 'અલૌકિક' યા 'દિવ્ય' હોવાની વાત આપણે
ત્યાં તેમ પશ્ચિમમાં સ્વીકારાઈ છે આ
'અલૌકિકતા' યા 'દિવ્યતા' સજ્જયિત્તની
અસાધારણતાને સૂચવે છે કેટલાકે કવિ
ઓને 'વ્યુઝ' (Vids) દ્વારા ઇન્સપાયડ'
થતા વર્ણવ્યા કેટલાકે તેમને ઘેના' કહ્યા
ને તેમની જુદી હરોળ રચી દીધી !
વસ્તુતઃ તો 'અલૌકિક' કે 'દિવ્ય' કહીને
અટકવું પડે એવી કાવ્યસર્જનપ્રક્રિયા મનુષ્ય
છે એ જ સુઅવગાનું હોય છે આ કાવ્ય
સર્જનની પ્રક્રિયા કઈક વિશિષ્ટ-વિશેષ
ભાવવાળી છે કાર્યકારણમનપથી તેનો
પૂરો ખુલાસો ન થઈ શકે એવી એ
અટપટી પ્રક્રિયા છે અનેક પરિણામો આ
પ્રક્રિયા સાથે જોડાયેલા છે અને એ રીતે
તે કવિમાનસસાપેક્ષ અથવા સ્વીન્દ્રનાથનો
શબ્દલક્ષને ટાળીએ તો વિશ્વમન' સાપેક્ષ
પ્રક્રિયા છે ઉપાનુ દર્શન જેવા સામાન્ય
મનુષ્ય કદાચ 'અદ્ભુત' કહીને અટકી
જાય, પણ કવિ હોય તો કદાચ એ અદ્ભુત
અનુભવને કાવ્યમાં ને ચિત્રકાર હોય તો
કદાચ ચિત્રમાં ઉતારવા પ્રેરાય આમ શા
માટે બને છે? ઉપાના દર્શનો અનુભવ
કરવાની અને તે પછી તેને પ્રગટ કરવાની
વૃત્તિ શક્તિ મનુષ્યે મનુષ્યે સંસ્કારાદિ પરિ
બળોને કારણે જન્મ લે છે

મનુષ્યના પોતાના મહર્ભમાં પૈથિક
સત્તાનો સર્લ પથ બળેલો હોય છે
મનુષ્યની સર્જનાત્મક વિમર્જનાત્મક વજેરે

[૬૪] કવિનોક જુલઈ ઓગસ્ટ ૧૯૭૪

સુન્દરમ

કેવળ પ્રેમ

કેવળ પ્રેમ રહ્યો

નહિ હળવું, નહિ મળવું,
સગ વિચરતા, વિરહ ઉચરતા,
નહિ હસવું, નહિ રડવું.
નહિ પાસે, નહિ દૂર,
નિજ નિજના પરિભ્રમણે
શ્રમત શ્રમત પગિભ્રમણે.

કેવળ પ્રેમ રહ્યો

કેવળ પ્રેમ બન્યો-

નહિ આકૃતિ, નહિ રૂપ ગંગા કા,
નહિ આલબન, નહિ ઉદ્દીપન,
સ્વયમ્ભવ નિજ,
સ્વય ગહ્ય આસ્વાદન,
સ્વત ધાર લીતગ પગિદ્રવતી,
છલકત ધાગ જગતપટ વહતી,
કેવળ પ્રેમ બની—

બસ વહેડું,
શત શત ધાર થઈ જઈ જગતે
નિત ઉચ્છલ જલ વહતા

કેવળ પ્રેમ બન્યો

કેવળ પ્રેમ રહ્યો

નિદ્રિત નયને

૧

ખબરના ચોગાનમાં વર્તુલ કરીને જામી છે લોકની ઠઠ.
એ માર્ગેથી નીકળતાં જોઈ છું હું
મધ્યના મોકળા ઉઘાડમાં નૃત્ય કરી રહ્યું છે કોઈ.
કુતૂહલના રસે, ઉલ્લાસે,
કોઈ જુએ છરાફની જેમ ઊંચી કરી કરી ડોક,
કોઈ લીડમર્ડો ધસે ગાડરની જેમ માથું મારી,
કોઈ કુર્કુરની જેમ ભોલેલાંનાં પગમાંથી સરંત સીતર.
ઝાંઝરની સાથે ભળે જનકોલાહલ.

હાટને ત્રિભેટે કોનું નૃત્ય?
કેન્દ્રની નારીને લહું...
મળે પરસ્પરની નજર.
મૃદુ ઋણુ સ્મિત એને કપોલ અંકાય;
સ્મિત મને વીંધી જાય તીક્ષ્ણ શર સમુ.

૨ એ અહીં?
વાસરગૃહની મારી સંગાથિની અહીં?!
લાંગી પડ્યા દેહે-મને જાઉં નિજ ઘરે.

ઘર તો ખુલ્લું છે મારું!
કોણ હશે અત્યારે અંદર?
પ્રવેશતાં જોઈ એ જ ગૃહિણીને
સાંયભોજનને કાર્ય રત:
પગરવ લાણી એની વળે જ્યાં નજર
જોઈ એ જ હાટમાંનું સ્મિત શાન્ત આનંદને લાગ સ્પંદશીલ.

ત્યાં જને લાહી તે અહીં
આવું હું તે મોર?
મારી રગરગમાંથી કોઈ કંપ-
પ્રવાહિત પ્રાણુ-જાય સરી:
ઘેરે નિષ્પિડ અધાર.

સર્વ ક્રિયાઓ, અરવિંદ કહે છે તેમ, અન્તઃ-
સત્તા દ્વારા સુત્ર-સંચારિત થતી હોય છે.
(જુઓ શ્રી અરવિન્દ અપને વિષય મેં,
દ્ર. ૨૪૧-૨૭૧,) તેથી મુખ્ય જોટલા
પ્રમાણમાં પેલી અન્તઃસત્તાનું અભિગ્રાન
પામી એતોવિસ્તાર સાધે તેટલા પ્રમાણમાં
એની સર્જકતાને વિકાસ માટેનો વધુ અવ-
કાશ મળવાનો. ક્ષેમેન્દ્રે ‘કવિકંકાભરણ’માં
કવિત્વપ્રાપ્તિ, શિક્ષા, ચમત્કૃતિ, ગુણદોષ-
વિષયક વિવેકશક્તિ, અને પરિચયપ્રાપ્તિ
એ પાંચ સંધિઓની વાત કરતાં કવિ-
ત્વપ્રાપ્તિના દૈવી અને માનુષી-એમ
દ્વિવિધ પ્રયત્નોનો નિર્દેશ કર્યો છે. આ
પાંચ સંધિઓની-તપશ્ચાઓની સાધના
કવિની સર્જકચેતનાનો વિકાસ સાધે છે
એ ૨૫૯ છે.

કવિનું કાવ્યસર્જન એની ચેતનાના
વિકાસ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. કવિની
સર્જકચેતના કુંઠિત નથાય, બંધકેઉત્તરોત્તર
વિકાસ સાધે એ પ્રકારની કવિની જીવન-
ગતિ અપેક્ષિત રહે છે. રાજશેખરે ‘કાવ્ય
મીમાંસા’ના દશમા અધ્યાયમાં ‘શુચિ
શીલનં હિ સરસ્વત્યાઃ સંવનમ્ આમનન્તિ.’
એમ કહી કવિની જીવનચર્યાના મહત્ત્વ
તરફ અંગુલિનિર્દેશ કર્યો છે. કવિ વધુ
ને વધુ ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યસર્જનો માટે અભીષ્ઠા
કરે અને એવા કાવ્યસર્જન માટેનાં ઉત્સાહ
ને શક્તિ કેમ વધે તે માટે સતત સચિત
અને સાવધાન રહે એ જરૂરી છે. રાજ-
શેખરે કવિત્વની આઠ માતાઓમાં સ્વા-
સ્થ્ય, પ્રતિભા, અભ્યાસ, શક્તિ, વિદ્વત્કથા,
બહુશ્રુતતા, સ્મૃતિદાદર્ય અને અનિર્વેદને
ગણાવ્યાં છે તે પાણુ આ મંદર્ભમાં ઉલ્લેખ-
નીય છે. ક્ષેમેન્દ્રે ‘કવિકંકાભરણ’માં કવિને

જે સો સવાહ આપી છે તે પણ ઝીણુ નથી
ચક્ર સરા જેવી છે એ સનહમાં કાંય
સજ્જનની પ્રશ્નિમાં કવિપદો કેની મજામાં
જરૂરી છે તે પણ સૂચવતું છે આ કવિ
ચર્ચાએ પણ સૂચવે છે કે કવિના જીવન
માં સૌન્દર્યવૃત્તિનની - કવનુલવની બંને
ક્ષણો આવતી હોય પરંતુ એવી ક્ષણો
માટે એણે પોતાની સમસ્ત જીવનશક્તિથી
પુરુષાથ કરતા રહેવાનું છે વિલિયમ
ફૅકનરની જેમ Words are my
talent (જુઓ Writers at Work
P 28) એમ કહેના જેટલી શબ્દ સાથેની
તદ્દાત્મતા કવિએ સાધવાની રહે છે હિમા
શકરે એક કલાકાર તરીકે શબ્દ સથેના
પોતાના પ્રમા સજ્જન મનવની જે વાત
કરી છે તે અને ઉદ્દેખનીય છે તેઓ
કહે છે મને પૂરો ખ્યાલ પણ આવે
તે પહેલાં શબ્દ મને મનવજીવનમાં જે
કઈ અનિર્વાચ્યતા માટે તલસી રહ્યું છે
તે પ્રતિ દેહી ત્રયે વસ્તુજગત અને
પ્રણીજગત સાથે એણે આ માયાના
એક સેતુ રચી દીધા શબ્દ એક એવી
ફૂટી હતી જન લીધ વસ્તુઓ પોતાનું
અંતર મારી સમક્ષ ખેલતી અને અંતે
શબ્દના જ રૂડા પ્રતાપે જૂતકાળમાં જે
કઈ અધમપત્ત હતું તે એક જીવનવર્તમાન
રૂપે પ્રત્યક્ષ થયું અને અણદીઠ લાવિષ્યના
મહાર્ણવ ઉપર શબ્દે પથરેખાઓ આપીને
એ રીતે મારે માટે સુસમૃદ્ધ એવી સ્તીરગતા
રચી દીધી (કવિની શ્રદ્ધા પૃ ૨૩૮ ૮)
તેઓ આગળ ચાલીને શબ્દ પાતે જ કર્મ
બની રહે એજ શક્યતા છે તેનો પણ કવિ
મૃતુ શબ્દનું અર્ધવિવરણ કરતા અગ્રુલિ
નિર્દેશ કરે છે (કવિની શ્રદ્ધા પૃ ૨૩૮)

૬૬] કવિયેક જુલઈ એપ્રિલ ૧૯૭૪

લ કરને સ્પર્શ નેત્ર ખૂં
જોઈ એને ભાલ પર ધરત કુંકુમ
પૂર્વની ક્ષિતિએ ઉદિત અકેનો વર્ણ
હોઈ પગ એ જ મૃદુ મદ મદ સિંમત

૨

નેત્રના ચચત સિંમતે
ગમતીલી ચાલે આવી
કને જોઈ રહી કહે
હવે તો છેને જી ચાઈ તને છાજે એવી?
વિસ્મયનું મૌન મારી મીટમઢી ખોલ્યું હશે કૈંક
એથી જ કાંચ એણે કહ્યું
જિંચા જિંચા પહાડની સાકડી ગાળીમાં ધૂમી
કાયાનું મેં કીધ સકોચન,
શિંગ પર નાખી નજર ન જાય
એટલું આકાશ દૂર દૂર-
એનું ચે તે રાખેલ સધાન
કાયાનું નિર્માણ આ
તે તપનું જ ફલ
હવે
આપણે સોહાશ્રુ એકમેકને આધાર
લલના!
હાવણ તવ મત
સુમધુર આકર્ષણે અભિપ્રુને સહજે વિવશ કરી
બાહ્યપાશે બધાઈને બાધી ય લે એવું
સત્ય તવ કથા
સર્ગમહીં સ્ફુરેલ વિવર્ત
અવ અહીં દિશાહીન વિસ્તીર્ણ પ્રદેશે
જયહીં
બ્યામ આજી શૂંકે તવ ચગણે અપાઈ રહી ધગને પ્રત્યગ
ત્યહીં
કયે પરિમાણ વિલસી રહેશે, સોચું, તવ અભિનય ઉપાં
રાગતગ લવા!
નીચે ઢાણ તુ?

તું નહીં જાણાય છે તે મોહિની.
 મોહરું તવ સરી ગયું
 લક્ષ્મણને પ્રલોભન દેતી સુર્પણખા!
 ધિક્ક

દ્વ...૨
 દૂર થા અહીંથી.

અદ્વહાસ
 વનગિરિ અંકાશની કંદરાને ભરીભરી
 વળી વળી વાગે એના પડઘા ભીષણ.
 વીંટળાઈ રહે મને કોલાહલ કેરો દંતશ્વેત અંધકાર.
 અંધકાર ધુમ્મસની જેમ જાય ધીરે ધીરે સરી.
 લહું વૃચનીલ નિર્કુંજમાં
 વિશ્રાંતથી તેજનાં કિરણ ચરી રહેલ હરણ.

મનહરલાલ ચૌકસી

ગઝલ

~ દુનિયાના 'વાય' 'વોટ'ને ઘોળીને પી ગયો,
 ત્યારે જ સાચા અર્થમાં જીવન જીવી ગયો.
 'ઈનસાલ્ટ'નું જ પોઈઝન ગમતું રહ્યું મને,
 આજે બધા કહે છે કે શંકર બની ગયો.
 આશાઓ ધીમે ધીમે બધી ફીઝ થઈ ગઈ,
 જીવનનો પ્રોબ્લેમ હતો સૉલ્વ થઈ ગયો.
 આ તારી નેઈમ ખેટમાં હું જોઉં છું મને,
 મારી ફીલિંગને હું ફરી ઓળખી ગયો.
 ક્યારેક હુંપી બર્થ ડે તમને કહી શકું,
 હું મારી બર્થ ડેનો દિવસ પણ સૂક્ષી ગયો.
 એ સ્કાય બ્લુ નિગાહમાં ડ્રીમલેન્ડ હોય છે,
 એનો જરાક સ્પર્શ મને પણ મળી ગયો.
 માણસ છું સ્ટ્રેટ લાઈનનો 'મનહર' હું એટલે,
 આ નાઈટમેર જેવા સમયમાં મરી ગયો.

શબ્દ સાથેની ઉપર દર્શાવેલી તદાત્મના
 સિદ્ધ કરવાના પ્રયત્નરૂપે કવિએ પોતાના
 અંતઃકરણ અને બહિઃકરણની કાર્યગતિને
 કેમ એકાગ્ર અને લક્ષ્યગામી બનાવવી એ
 પ્રશ્ન રહેવાનો. આંતરજગત અને બહિઃ-
 જગતનું દર્શન કેમ લેવું ને વ્યાપક થાય-
 સત્, ચિત્ અને આનંદરૂપ સૃષ્ટિનો કેમ
 વધુ કાર્યસાધક પરિચય થાય - કેવી રીતે
 વિશ્વ સમસ્તની ઋતુલીલાનો સાક્ષાત્કાર
 થાય એ દિશામાં કાવ્યસિસૃષ્ટિનો પુરુષાર્થ
 સન્નગપણે - સાતત્યપૂર્વક - એકાગ્રતાથી
 ચાલવાનો. શબ્દસાધના આત્મસાધનાના
 પ્રતીકરૂપ - આગળ વધીને કહેવું હોય તો
 પર્યાયરૂપ બની કવિને પોતાને ઋતુલીલાના
 સાક્ષાત્કારનું પ્રમળતમ માધ્યમ બનાવીને
 રહે એ કાવ્યસર્જનપ્રક્રિયાનું ઉત્કર્ષબિંદુ
 હશે. એ બિન્દુએ પહોંચવા ધમ્ધનાર
 કાવ્યસર્જકે રાજશેખર, ક્ષેમેન્દ્ર, હેમચંદ્ર,
 વિનયચંદ્રસૂરિ વગેરેએ કવિચર્યા અંગે
 જે કંઈ કહ્યું છે તેનો સૂર તો ગ્રહણ
 કરવો જ રહ્યો.

કાવ્યસર્જનની પ્રક્રિયાને અવારનવાર
 માનવજનમની પ્રક્રિયા સાથે-અતીત જી-
 વનની અનુભવક્રિયા સાથે સરખાવવામાં
 આવી છે. આમાં ફાઈનલનો પ્રસાવ પણ
 કારણભૂત ખરો. આ સર્જનપ્રક્રિયામાં
 પરિવર્તન, વિકાસ, ઉત્ક્રાન્તિ આદિ
 અવસ્થાઓ પણ મનાઈ છે. ('The
 creative process is the process
 of change, of development, of
 evolution, in the organization
 of subjective life.'- The Creative
 Process, P. 12) વળી સમગ્રતયા જ્ઞેતાં
 આ પ્રક્રિયા કાવ્યનો સજીવ-વિકાસ (or-
 ganic development) કરનારી

પ્રક્રિયા છે. કવિચેતના-વ્યક્તિચેતના શબ્દચેતના-સમષ્ટિચેતનાના સહયોગે- 'સહિત'ત્વે કરીને મસ્તકેષણની ક્રિયા દ્વારા કાવ્યરૂપ અખડ પદાર્થને જન્મ આપે છે આ સર્જનપ્રક્રિયાના ઊત્કર્ષભિન્ન-ક્રુએ વ્યક્તિ-શબ્દ-સમષ્ટિના ભેદ વિગ્રહિત થઈ જાય છે-કેવળ સ્વીચ્છન્ન થનિર્દિષ્ટ એક અનિર્વચનીય સ્થિતિનું નિર્માણ થાય છે. પ્રમાતા-પ્રમેય-પ્રમાત્રિ આ સર્વ આ સ્થિતિમા (શનામહેવનિર્દિષ્ટ 'સમાધિ'મા) એકાકાર બની રહે છે. આ સ્થિતિમા કાવ્યસર્જક પોતે જ કાવ્યસર્જનની પ્રક્રિયા-રૂપે વિશિષ્ટ અર્થમા પ્રતીત થાય છે.

ધુંગે, બુદ્ધી રીતે, પશુ મનોવૈદ્યાનિક ભૂમિકાએ મનુષ્યનો સર્જક તરીકે પરિચય કરાવતા લખ્યું છે :

'Every creative person is a duality or a synthesis of a contradictory aptitudes On the one side he is a human being with a personal life, while on the other side he is an impersonal creative process'

તેમણે આગળ ચાલતા artist-ને 'collective man' તરીકે વર્ણવ્યો છે કલાસર્જક પોતે જ પોતાની અદરના વ્યક્તિ અને સમષ્ટિગત અંશો વચ્ચે સમન્વય સિદ્ધ કરવાની પ્રક્રિયા પોતાને અનુકૂળ એવા શબ્દ મા અન્ય માધ્યમો દ્વારા કરતો હોય છે. સર્જનપ્રક્રિયાના કતારૂપે જ નહિ, સર્જનપ્રક્રિયાના વિષયરૂપે પશુ તે પોતાનો નવા જ પરિમાણથી પરિચય પામે છે-કહો કે તે પોતાનો આત્મસાક્ષાત્કાર કરે છે આ મદલેમા 'it is not Goethe who creates Faust, but Faust which creates Goethe'

પ્રિયકાન્ત મણિયાર

કિયે તે સંઘાડે

કિયે તે સંઘાડે હશે ઘડયો આકાશનો વિરાટ આ ગોળ ?
એની એજ આર પર હશે ઘડયો રૂમરૂમ તારકનો સગડોળ ?
એટલા તે પ્રવેગથી આદિત્યને ઘડયો તહીં ફૂટી ઊઠી જવાળા,
હળવાશા હાથે ઘડ્યો એવો ધીરધીરે શશી

વહી રહી અમૃતની ધારા.

ઘડી ધૂળ ઢગલરી ભોમ

એને રોમે રોમ

વળી ઘડયા જૂલતા આ ઝાડ

કાળમોઢ પહોડ

વેલની આ જૂલ

ફૂટેલા ફૂલ, લગ્યા ફળ, સરોવર જળ

લીલપથી લગ્યુ તૃણ

ફાળભયું મૃગ

વિસ્તૃત વન

જાણે મન

જેનો પલેપલ ઘડાતો છે ઘાટ એવું સમુદ્રનું શિલ્પ

મહી મોતીલરી છાપ

અભલયો ગગનમા ઊડી રહ્યા પંખીએની પાખ

ટહુકાતા ગુલમોરી ગાન,

અમિયલ જનનીના થાન,

સકલ આ જોનારને ઘડી માનવની આંખ !

એની એ જ આર પર ઘડી ઝીણીઝીણી કીકી

જોઈ રહે જગતને ટીકી ટીકી

તહીં નયનમા શીદ બ્રુ'દબ્રુ'દ આંસુ ઘડયા ?

રહે કદી ન અખડ-સતત જે તૂટી પડયા.

આશ્લેષ: એક અનુભૂતિ

ખધાં અંગો જાણે સજલ ઘનના આવરણમાં!
ભીના ભીના રોમાંચિત સજલ વાતાવરણમાં;
કરોમાં બે ફણી-કઠણ રમતી ટેકરી-દ્વંકા;
સુગંધી શ્વાસોના અધર ઊછળે કસ્તૂરી મૃગો!

છૂટેલા અશ્વોની ખરીથી ખરતા વીજતણખા;
લહેરાતી રોમાવલિ મહી તમે સ્વેદ-મણકા;
ગભીરી હેધામાં ચમકી ઊઠતાં ચંચલ તૃણો;
ફિણોટાથી ભીના ક્ષિતિજ ખૂંદતાં નગ્ન ચરણો.

શિલાઓ વચ્ચેથી વહી જતી નદીના પ્રવહમાં
હું કાંઠે મૂકીને વસન પડું આતપ્ત, જલમાં
ઊંડે ઊંડે કોઈ દ્રોપની હરિયાળી લહરમાં
ઠડું, આશ્લેષોમાં ઊતરું જલના કો અતલમાં.

ઉઘાડું આંખો તો સજલ ઘનના આવરણમાં!
ખધાં અંગો રંગો થઈ ઊઘડતાં ઇન્દ્રધનુમાં!

‘રાઝ’ નવસારવી

શું થશે?

મારા વગર જગતના તમાશાનું શું થશે?
ખાળક નહીં રહે તો રમકડાનું શું થશે?
ઉત્તેજના પ્રસંગમાં એના થકી તો છે;
આવી જશે તું સામે તો પરદાનું શું થશે?

૧ મારા ગુના કબૂલ કયામતમાં, એ ખુદા!
હું ન કરી શકું એ ખુલાસાનું શું થશે?
ખેંચી છે મારી આસ્થા શંકાની હદ સુધી,
વર્ષોની મારી ‘રાઝ’ તપસ્યાનું શું થશે?

એ ઉક્તિનો મર્મ પામી શકાય. કવિ
જેવો પટુકરણ સર્જક કથાકતું સર્જન
કરતાં છેક તટસ્થ યા અલિપ્ત તો રહી જ
કેમ શકે? કાકાસાહેબ સૂચવે છે તેવું
તાદાત્મ્યપૂર્ણ તાટસ્થ તેણે ખતાવતું જ
રહ્યું. તે કથાકતું સર્જન કરતો હોય તે
દરમ્યાન પોતાનામાં પણ અનેક વિકાર-
વિવર્તો-ચેતનાના વિવિધ આંદોલનો-
ગતિ-અવસ્થાઓ અનુભવવાનો. આથી
કાવ્ય-કૃતિના સર્જન સાથે અમુક અંશે
‘કવિ’નું પણ નવસર્જન થતું રહે છે.
કાવ્યાવતાર સાથે કવિનો નૂતનાવતાર
પણ થતો હોય છે.

કાવ્યસર્જનની પ્રક્રિયાનો આરંભ
પ્રેરણાત્મક આવેગથી, કોઈ આધાત યા
સ્ફુરણ(intuition)થી મહાંશે થાય છે.
એ પ્રક્રિયાનો આરંભ ઘણું કરીને
આવેગાત્મક હોય છે. અનેક આંતરખાલ્ય
પરિબળોના સામૂહિક એકાગ્ર ધક્કાથી
સર્જકચેતના શબ્દાદિ ઉપાદાન વિષે સક્રિય
થાય છે. એ આવેગાત્મક બળ-ધક્કો
જેટલો જોરદાર એટલી એ સર્જકચેતનાની
સક્રિયતા-ગતિશીલતા ઉત્કટ. એ ઉત્કટ
અવસ્થામાં કવિ પોતાને કુંકિત કરતા
કોચલામાંથી છૂટતો અને ભૂમા સાથે
પોતાને એકરૂપ થતો-ચેતોવિસ્તાર સાધતો
અનુભવે છે. આમ સર્જનપ્રક્રિયાની આ
છર્ધ ગતિની અવસ્થામાં કવિ એક બાજુ-
થી આત્મમુક્તિ તો ખીચ બાજુથી એ
જ કારણે વૈશ્વિક સાયુબ્યનો, અર્થાત્,
અખિલાઈની મુક્તિ તથા લુક્તિનો
વિરમયાનંદપૂર્ણ સ્વાદ - ચમત્કારનિષ્ઠ
અનુભવ-કદાચ ‘કિમપિ દ્રવ્ય’નો અનિ-
ર્વચનીય અનુભવ પામતો હોય છે, આ

અવસ્થા સર્જનપ્રક્રિયાની પ્રેરણા છે અને આ જ અવસ્થા સર્જનપ્રક્રિયાનું ફળ છે। સ્વ અને સર્વને સાકળતું અને ઉભયને એકરૂપે દર્શાવતું અખડયેનના-નર્તુંગ પૂરું થતું હોવાની પ્રતીતિ આ સર્જનપ્રક્રિયા દ્વારા થાય છે. આ પ્રકારના લક્ષ્યની શબ્દલીલા દ્વારા ઉપલબ્ધિ - આ રીતનો શબ્દસાધ્ય દ્વારા પ્રતીતિભોધ એમા જ કવિકર્મની - કવિત્વની સાચકતા છે.

આ કવિતાની સાર્યકતા સિદ્ધિ કવની અભ્યાસ સેવતા કવિએ શબ્દનો પોતાની સમસ્ત ચેતના દ્વારા શક્ય તેટલો જીડો ને સર્વપ્રાદી પરિચય કેળવવો રહ્યો કવિને માટે શબ્દ કેવળ સ્વર વ્યંજનયુક્ત ધ્વનિ-સંકેતો - ભૌતિક પદાર્થ નથી; એને માટે એ આધ્યાત્મિક વસ્તુ છે એને મન શબ્દ આત્માભિવ્યક્તિનું માધ્યમ છે એ શબ્દ આત્મતત્ત્વ ને બ્રહ્મતત્ત્વને પ્રકાશિત કરનાર જ્યોતિ છે. દંડીએ તેથી જ શબ્દનું વર્ણન કરતા કહ્યું છે કે

इदमन्धं तमः कृत्स्न ज्ञयेत् सुबनवयम् ।
यदि शब्दाह्वय ज्योतिराससारन दीप्यते ॥

(૪, પ્રથમ પરિચ્છેદ, કાવ્યાદર્શ)

અર્થાત્ જો શબ્દ નામક જ્યોતિ સંસારને વ્યાપીને પ્રકાશની ન હોત તો આ સમસ્ત ત્રિલુપ્ત ગાદ અધિકારમય બની મૃત્યુ હોત. કવિને માટે શબ્દ શબ્દબ્રહ્મ છે; કેમ કે કવિનો શબ્દ કેવળ ભાષાનો જ નથી, તે કવિનો પશુ છે । આમજનતાનો શબ્દ કવિચેતનાનો અમતકારપૂર્ણ અનુભૂતિમંદર્ભ પામીને 'લોકોત્તર' બન્યો હોય છે. કવિની શબ્દસાધના પણ આત્મ સાધનાના પર્યાયરૂપ બની રહેતી હોય છે.

કાવ્યસર્જનની પ્રક્રિયા વૈધિક સર્જનની

સુરેશ દલાલ

ગીત

હવે જળમાં મારગ નથી મ્હોરતા।
દરિયાને દરિયો રદાના નથી ઓરતા।
રણની રેતીને જરા બોધ લઉં છવીને
હોડીની છાડી દઉં માયા;
ઝાંઝવાની આંખોમા કેવાં વમળ
કેવાં પંખીના મુકા પડછાયા।
લલે ખારા અહીં વાયરાઓ ઘોરતા।
હવે જળના મારગ નથી મ્હોરતા।
હવે કેવા આ મોળઓ, કેવી આ માછલીઓ
કેવાં હલેસાં ને શહે ?
મારી તે આસપાસ કોણે બાંધ્યો છે અરે
પાણીનો અડીખમ ગઢ ?
દરિયાને ખજૂરીનાં ઝાડ હવે ઘોરતા:
દરિયાને દરિયો રદાના નથી ઓરતા।

કિસન સોસા

જા્ય કયાં ?

કોઈ કહે છે જાગ, પણ જાગીને જા્ય કયાં ?
ઠોકીને ખાળિયું હરણુ સાગીને જા્ય કયાં ?
ક્ષિતિજ કાળમીઠં કો' હીવાલ-શી ખડી,
માથું અફાળી, પ્રાણ પછાડીને જા્ય કયાં ?
રેતીસરો હથેળીએ કિસોટા આંકતો,
એ સાપ રાજ્ય કેળ હવાડીને જા્ય કયાં ?
માથે વહી ગયેલ સો સુરજનો કાંકો,
એક સ્વપ્નનો ય જોજ ઉઠાવીને જા્ય કયાં ?
આયુધ્ય ખીજું કોઈ ને મુગજળનું નામ છે,
મૃત સાગરે એ પ્યાસ ફેલાવીને જા્ય કયાં ?
કોઈ ટચૂકી આંગળી કરને જડે નહીં,
છે આંધળો એ આંખ હવાડીને જા્ય કયાં ?

બાળકની જેમ....

બાળકની જેમ મને એક વાર જોવા દે
હિગતા પરોઢનું આકાશ,
વડલાના મૂળિયાને લાગી છે પાંદડાને
ખાંડેલાં ઝાકળની પ્યાસ.

રસ્તામાં ગોઠવાઈ મંડાતાં પગલાંથી
થાકી ગઈ છે મારી આંખ,
જાતી જુવાનીની વેળાએ થાય, હવે
કેમ મને હિગે ના પાંખ,
સમજી શાણાઓ ભલે મલકી લે,
ગોઠણિયે ચાલતો ન તેથી ઉઘાસ.

માપીને ખોલું જે ખોલ એની ધાર
મારા કાળજીને વાગે છે ઝાઝી,
આપમેળે આણગમતું લાગે ના કંઈ
અને આપમેળે થાઉં નહીં રાજી,
કંઈ મને ચાંદલિયો આપવા મિશે ન હવે
જળથી ભરેલ ધરે ત્રાંસ.

કાવ્યની મદદથી માણસ જાણે કે સચ્ચિદાનંદ બની રહે છે એમ કહ્યું છે. (કવિની સાધના, પૃ. ૪૧)

કાવ્યકળાથી આમ સ્વરૂપાનુસંધાનનો અનુભવ લાવક પામે છે. કાવ્યસર્જકનો પણ એવો અનુભવ હોય છે. એટલે કાવ્યકૃતિના સર્જન યા લાવના દરમ્યાન થતો આનંદ-સમાધિનો અનુભવ એવો હોય છે કે સર્જક ને સર્જન, આસ્વાદક ને આસ્વાદ્ય વિષય વચ્ચેનો ભેદ અખંડ ચૈતન્યરસના ઉલ્લાસમાં વિદ્યુત થઈ જાય છે. શબ્દ શબ્દાતીતમાં સર્જક યા લાવકને ડુંગોળીને વિરમે છે. શબ્દની આ વિરતિમાં શબ્દની ઉત્તમ શક્તિ પ્રગટ થાય છે. આ અવસ્થાનો શબ્દ કવિનો શબ્દ બની રહે છે. કવિની સર્જકતા શબ્દને શબ્દાતીતના સીમાડા સુધી લઈ જવામાં પ્રગટ થાય છે. ખીજી રીતે કહીએ તો મંત્રકવિતાનો શબ્દ કવિને શબ્દાતીતના સીમાડે પહોંચાડીને સર્જનશીલ ચેતનાની ઉલ્લાસલીલાનો ચરમોત્કર્ષ સિદ્ધ કરી રહે છે. શબ્દની આ સિદ્ધિમાં કવિતાના સર્જકત્વ ને લાવકત્વની સંસિદ્ધિ છે.

*

ગતિલીલા સાથે તાલમેળ જળવતી-તેની સાથેનો સંવાદ જરી રાખતી કવિની સર્જક ચેતનાની શબ્દાશ્રયે થતી ગતિક્રિયા છે. કવિ કાવ્યસર્જનની પ્રક્રિયા દ્વારા જે કાવ્ય સર્જે છે એ હોય છે નવું—છંદના નૂતન અવતારરૂપ હોય છે (નૂતનશબ્દ-સામવતાર:-અવબૂતિ) પણ એનો સંદર્ભ શાશ્વત યા સનાતન હોય છે! એ કાવ્ય દ્વારા જે પોતાનામાં છે-જે પોતા-મય છે તેને જ આહ્વાદક રીતે ઉપલબ્ધ કરવાનું છે-કદાચ કાવ્યરૂપે પોતાને ઉપલબ્ધ કરવાનો છે. આ કવિસાધનામાં આનંદ શબ્દાર્થલયગત નૂતન રીતિનો છે તો સત્ એ રીતિ દ્વારા સંકેતિત થતા આત્મગત પરતુસંદર્ભનું છે. આ સત્-આનંદ અનુભવ-ખોધે ચિત્-આનંદ છે અને કાવ્યસર્જનની ભર્જિતમ ભૂમિકાએ સત્-ચિત્-આનંદરૂપ પુદ્ગલવાળી એક એવી સર્વોદ્રેકની અવસ્થા છે જે અખંડ છે, જે કથળ અનુભૂતિનો જ વિષય છે, ને તેથી અનિર્વચનીય છે. આ સર્જન પ્રક્રિયાને પરિણામે ઉપલબ્ધ કાવ્યપદાર્થમાં એવું તત્ત્વ હોય છે. લાવકની લાવયિત્રી પ્રતિભાને સંચારિત કરે છે અને તેથી જ ઉમાશંકરે થોડી વાર માટે પણ

બે સારસ્વતોનું સર્જનસામ્ય

રત્નબીકાનંત જોશી

એક જ ભાષાકુળની બે અલગ અલગ પ્રદેશની બંને સાંસ્કૃતિક સારસ્વત પ્રતિભાઓ હિંદી કવિશ્રી સુમિત્રાનંદન પંત અને ગુજરાતી કવિશ્રી સુન્દરમ્ પોત પોતાના સાહિત્યિક પ્રદાનની દૃષ્ટિએ આગવું વ્યક્તિત્વ ધરાવે છે. બંને ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશના હોવા છતાં તેમના વ્યક્તિત્વ અને સાહિત્યિક દેહગુણીમા સામ્ય પશ્ચ હીક હીક તરી આવે છે ગુજરાતી કવિઓમા જેમ સુન્દરમ્ અને હિમાશકરની સરખામણી કરવામા આવે છે તેમ સુમિત્રાનંદન-સુન્દરમ્ માટે કહી શકાય સમયની દૃષ્ટિએ જોવામા આવે તો પતંજને સુન્દરમ્ની સરખામણીમા પૂર્વવર્તી ગણી શકાય, કેમ કે પતંજને જન્મ ૨૦મી મે, ૧૯૦૦મા અને સુન્દરમ્નો ૨૨ માર્ચ, ૧૯૦૮મા

હિન્દી કવિ પતંજના જીવનની મોટામા મોટી કરજીતા એ છે કે તેમના જન્મ પછી માત્ર ૭ જ કલાકમા એમના માતા સરસ્વતીદેવી અચેતન અવસ્થામા જ સદાકાગ માટે ચાલી નીકળ્યા આ અગ્ર કવિએ પેતાની વ્યથાને કાવ્યરૂપ આપ્યું છે (‘વીજ્ઞા પ્રથિ’ ૫ ૧૧૯) કાળાતરે કદાચ આ જ કારણે કવિએ લગ્ન જેવા વિચારની પશ્ચ ઉપેક્ષા કરી વીજ્ઞાપાણિના આ ભાવિ ઉપાસક અને ‘સત્યમ્ શિવમ્ સુન્દરમ્’ના કવિએ પોતાની જાત પ્રકૃતિને જ સમર્પી તેને જ મા, બહેન, પ્રેયસી કે ઘર માની પોતાની જાતને પ્રકૃતિ સમક્ષ ધરી દીધી આ જ સદર્શમા તેઓ કહે છે. ‘બાલે! તોરે બાલ જાલ મેં કેસે હિલગા દૂ લોચન?’

સુન્દરમ્ પશ્ચ આ રીતે માતાના સુખને થોડુક જ અને પિતાના સુખને નહિવત જ પામેલા પિતા વિશે તેઓ કહે છે પશ્ચ ખરા કે ‘એમનો

અમારી સાથેનો પિતા તરીકેનો વ્યવહાર બહુ ઓછો’ (‘તપોવન’. સં સુરેશદલાલ, ૫ ૧૯) ઈ ૧૯૧૭મા કેવળ નવ જ વરસની કિશોર વયે સુન્દરમ્નું લગ્ન મજાબાબહેનની સાથે થયું અહીં એક ઉલ્લેખ કરી લેવો જરૂરી ગણાય કે બંને કવિઓનો જન્મ અને ઉછેર સપ્ત પરિવારમા થયો હોવા છતાં બંનેને આર્થિક મકડામણ કે અથડામણુમાથી હીક હીક સમય સુધી પસાર થતુ પડેલું ધાર્મિક વાતાવરણ બંને કવિઓના પરિવારમા હતું પતંજના પિતાને સાધુ સંતો જોડેના નાતો સારા એવા પ્રમાણુમા બધાંયેલો આનો પ્રભાવ બાળક ગોસાઈ દત્ત એટલે કે સુમિત્રાનંદન પર પડે એ સ્વાભાવિક હતું એક વાર તો તેઓ સાધુમતો જોડે ચાલી જવા તત્પર પશ્ચ બનેલા, પરંતુ તેમના મોટા ભાઈને તેની બાંધુ થતા એમને પાછા વળવું પડેલું આ ઉપરાંત કવિને પૌરાણિક વાતાંબના સરકાર તેમના ફાઈ પાસેથી પશ્ચ મળતા રહેલા

સુન્દરમ્ના નાનકડા આમોહ તાલુકાના મિયામા તર નામના ગામમા સાધુ મંતો આવતા અને તેમના ગ્રંથાભિજ્ઞોને કારણે એ સરકાર કવિ પર પશ્ચ પડેલા આ ઉપરાંત તેમને એમની દાદી પૌરાણિક કથા વાર્તા પશ્ચ સજાગવતી આમ, બંને શીલબ સારસ્વતો માટે શૈશવાવસ્થાથી જ અધ્યાત્મની ભૂમિકા બધાતી ગઈ

ગાંધી વિચારધારાનો પ્રભાવ આ બંને કવિઓ પર એમના શિક્ષણકાળથી જ પડેલો પતંજએ ઈ. ૧૯૨૧મા અસહકારની ચળવળથી તેમજ ગાંધીજીના પ્રવચનથી અત્યંત પ્રભાવિત થઈ કોલેજ શિક્ષણનો સદતર ત્યાગ કરેલો પરિણામે, કવિએ કોલેજના બીજા વર્ષ સુધીનું જ શિક્ષણ મેળવેલું

પરંતુ આ સરસ્વતીપુત્રે સરસ્વતીની આરાધનાની યાત્રા તો અનવરત ચાલુ જ રાખી.

ગુજરાતી કવિ સુન્દરમ્ ઈ. ૧૯૧૦ થી આમોદમાં શાળાકીય શિક્ષણ લેતા હતા, ત્યારથી લગભગ ઈ. ૧૯૩૪ સુધી એઓ અનેક રાષ્ટ્રીય આંદોલનોમાં સક્રિય રસ લેતા રહ્યા. આ રીતે બંને કવિઓ ગાંધીજીની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિઓથી પ્રભાવિત થયેલા જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત કવિ સુન્દરમે તો અમદાવાદમાં આવેલી ગાંધીજી-સ્થાપિત રાષ્ટ્રીય સંસ્થા ‘ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ’માં દાખલ થઈ સ્નાતકની ઉપાધિ પણ મેળવી.

હિંદી કવિ પંતજી અને ગુજરાતી કવિ સુન્દરમ્ બંને અરવિંદવાદી છે. પંતજી ઈ. ૧૯૪૪માં હૃદય-શંકરની મંડળી સાથે અરવિંદાશ્રમ ગયેલા અને ત્યાં અધ્યાત્મપરક વાતાવરણે કવિને આકર્ષ્યા. કવિ કહે છે: ‘ત્યાંના વાતાવરણમાં મને એક અગ્રાત આકર્ષણ તથા ત્યાંના જીવનમાં એક વિશિષ્ટ સૌંદર્યગરિમા અને શાંતિ પ્રાપ્ત થઈ’ (‘સાઠ વર્ષ: એક રેખાંકન’-સુમિત્રાનંદન પંત, પૃ. ૬૫). તે પછી તેઓ અનેક વાર અરવિંદાશ્રમ ગયા. તે દરમિયાન તેમને એક પ્રકારની નવીન ચેતનાનો આભાસ થતો જણાયો. આશ્રમની ગરિમાએ આ હિંદી કવિને નવીન સૌંદર્ય-દષ્ટિ બક્ષી. પરિણામે તેનો પ્રભાવ કવિનાં ત્યાર પછીનાં કાવ્યોમાં ઘણા સારા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.

બ્યારે ખીજી બાજુ શ્રી સુન્દરમ્ તો સ્વયં અરવિંદ-ગાયક જ બન્યા છે. ઈ. ૧૯૪૫માં એમણે સાધક તરીકે અરવિંદાશ્રમમાં જોડાઈને તેને પોતાનું કાયમી નિવાસ-સ્થાન જ બનાવી દીધું છે. શ્રી અરવિંદના સંપર્કમાં આવ્યા પછી સુન્દરમ્ની કવિતામાં સારો એવો અધ્યાત્મવાદ જોવા મળે છે. વિશેષ કરીને તેમના ‘યાત્રા’ (૧૯૫૧) કાવ્યસંગ્રહને શ્રી અરવિંદ-દર્શનનો પર્યાય જ કહી શકાય. આ બંને કવિઓ અરવિંદ-વાદી તો છે જ, પરંતુ સાથે સાથે એમની વચ્ચે

સુન્દર અને મધુર સામ્ય એ પણ છે કે આ બંને ‘સુન્દરમ્’ના ઉપાસકોનું સર્વપ્રથમ મિલન મહાકવિ મહર્ષિ અરવિંદના આશ્રમમાં જ થયેલું.

આ રીતે, એક હિંદી, અલ્મોડાવાસી, કુર્મચલ પ્રદેશનો, કૌસાની ગામનો કવિ ને બીજો ભરૂચ જિલ્લાના આમોદ તાલુકાના મિયાંમાતર ગામનો એક ગુજરાતી કવિ, બંનેની વિચારધારાઓ એક જ દિશામાં યુગના બદલાતા પ્રવાહની સાથે સાથે પરિવર્તન પામતી જોવા મળે છે.

હિંદી કવિઓમાં પંતજી એક એવા કવિ છે કે જેમને સમય સમય અને વિચારસરણિઓએ પ્રભાવિત કર્યા છે. તેમના પ્રારંભિક કાવ્યસંગ્રહો ‘વીણા’, ‘ગ્રંથિ’, ‘પલ્લવ’ અને ‘ગુંજન’ માં વિશુદ્ધ છાયાવાદી વિચારધારાની ભાવ-સૃષ્ટિ કહી શકાય. ત્યાર પછી ‘યુગાંત’, ‘યુગવાણી’ અને ‘ગ્રામ્યા’ વગેરે સંગ્રહોની કવિતામાં કવિ કલ્પનાલોકમાંથી બહાર આવી યથાર્થ ભૂમિ પર વિહરી વાસ્તવિકતાનો સ્વીકાર કરતા જોવા મળે છે. એટલે કે, આ હિંદી કવિની રચનાઓમાં માર્ક્સ અને ગાંધીનો ઠીક ઠીક પ્રભાવ પ્રકટ થતો દેખાય છે. આ યુગને સાહિત્યિક પરિભાષામાં ‘પ્રગતિવાદ’ અને ‘ગાંધીવાદ’ના નામથી ઓળખાવવામાં આવે છે.

પંતજી માનવતાના વિકાસ માટે માર્ક્સ દ્વારા પ્રતિષ્ઠિત દ્વંદ્વાત્મક ભૌતિકવાદનો સ્વીકાર કરતા સંકાયનો અનુચ્ચવ કરતા નથી. ‘યુગાંત’ અને તે પછીની કવિતામાં માર્ક્સનો પ્રભાવ સારા પ્રમાણમાં પ્રકટ થયેલો છે. નીચેની પંક્તિઓમાં માનવના મંગલ-જીવન માટે કવિ ખૂબ જ આકાંક્ષી છે તે દેખાય છે:

“રચ માનવકે હિત નૂતન મન
વાણી વેશ ભાવ નવશોભન
સ્નેહ સુહૃદના હો માનસાધન,
કરે મનુજ નવજીવન યાપન!”

(‘યુગાંત’: પૃ. ૧૭)

આ ઉપગત 'યુગાનનો કવિ
નવ્ય વિચાર, નવીન સૌંદર્ય, નવીન જીવન
તેમજ નવી સમૃદ્ધિની સ્થાપના માટે
ખૂબ જ આતુર છે અને પરપરાના
નળાને તોડી ફોડી નાખવા ઝળે છે
'દૃત ઝરે જગતે જીર્ણ પત્રા
હે વ્રત, વ્રત! હે શુષ્ક શીર્ષ,
હિમ તાપ પીત, મધુવાત-ભીત,
દ્રુમ વીત રાગ, જડ પુરાચીન'
(‘યુગાત’ પૃ ૧૫)

‘તાજ’ નામક કવિતામાં કવિ તાજ
ના સૌંદર્યને જોવાને બદલે તાજને
'ગત યુગે ધર્મ રહિ કે તાજ' કહેવાનું
ચૂકતા નથી, જેમાં કવિને માર્કસવાદી
દૃષ્ટિકોણ હતો થવા વિના રહેતો નથી
તત્પરથી 'યુગવાણી' માં કવિએ સાપ્રત
માનવજીવનની નગનતા, મહિનતા જર્જર
રતા, વિષમતા, કટુતા તેમજ દયનીનતાના
ચિત્રોને ચિત્રિત કરવામાં બાકી રાખ્યું
નથી

માર્ક્સવાદનો પ્રભાવ પતજીની જેમ
કવિ સુન્દરમની રચનાઓમાં પણ જોવા
મળે છે હિંદી કવિની સરખામણીમાં
શુજરાતી કવિ સુન્દરમે પ્રગતિવાદી રચના
ઓ આપી છે એણી છતાં કાવ્ય કોશલ
સહેજે જીતે એવું નથી

સુન્દરમની કવિનામાં પ્રગતિવાદી
રચનાઓ વિશેષ કરીને કેવા ભગતની
ની વાણી અને ગરીબોના ગીતોમાં
'કાવ્યમગના' અને વસુધા'તાં
કેન્દ્રીક રચનાઓમાં જોવા મળે છે 'કડવી
વાણી માં સમાજની જર્જરે થઈ ગયેલી
માન્યતાઓ અને કવિને જે કાઈ કહેવું છે
તે તેઓ કાલ્પનિક પાત્ર કાયા ભગત દ્વારા

૭૪] કવિશિક્ષક જુલૈ-ઓગસ્ટ ૧૯૭૪

ઉશનસ

કહો, ક્યારે ક્યારે?

કહો, ક્યારે ક્યારે તમ-અમ બિચે આડશ સમા
પડયા આ પહોડો શા દન સજણ, પૂરા થઈ જશે?
કદા વાશે વહાણા અશી વિરહ-લાખી રજનીને
અને સોનાનો એ સજણ, સુખનો સૂર્ય ઊગશે?
તમારા ને મારા બિચ સજણ હે, કાઈ પણ હો
મહામોટી એવી અડચણ યદિ -મારું મન આ,
તમે સામે ચાલી અગર મુજ અત કરણનો
નહી કળે હો, તો જઈશ રચણી હો સજનવા!
મને મારી પ્રીતે ગરવ નથી કેા તુચ્છ તુણ છું,
તમારે તો મોટું મન કરી બહું માફ કરી દે
નિલાવી દેરી હા, સજણ, મુજને છેક પડશે
તમારો આજનુ કર ધરી, પ્રલખાવી જરી દે,
અમારો હાલો યે નથી જ, કદી યે તમે સ્મરણમાં
થણુ યે, રૂહેવા હો સજણ, અમને જો ચરણમાં

યોસેફ મેકવાન

એરકન્ડિશન

રાતનું જાણે પખા
હવાને કણકણ કરી ખાતુ
બારીએ બેઠું
ઓરઠામાં તાકી રહેતું-
રાયરચીલા વચ્ચે
-કેલડરમે ૨-
પડેલા માનવોને
આછા અવાજ જાણથી ચાટે
કયાક રડે શાન્ત,
કાલે કેવાક ઊગશે લાણુ
ખહાર અધારે તાગ જુએ
એક કવિની આખડી ચૂબે-

પિનાકિન્ ઠાકોર

પરમ વ્યથાનો ધ્યાલો

પ્રિય હે પરમ વ્યથાનો ધ્યાલો,
હર ઓગાળી ભરી દીધ છે ન્યાળો. -પ્રિય હે
છલ છલ એને ક્ષીધ હૃદયથી ચાંપી.
વહી રાતભર રહી છું પલપલ કાંપી;
એને ઘડી તો કરથી ઝાલો. -પ્રિય હે
એને પ્રણય-પીછીએ ચીતર્યો,
કંઈ કરુણ રસ ઝરી નીતર્યો;
તવ અરુણ અધર પર ભીતર્યો;
એને ક્ષણ તો ગણ ને વહાલો
પ્રિય આ પરમ વ્યથાનો ધ્યાલો
હે પ્રિય! કર લંબાવી આલ્યો
પરમ વ્યથાનો ધ્યાલો.

(સ્વીન્દ્રનાથ ઠાકુરના 'શોધખોધ'માંના ગીતનો અનુવાદ)

ગની દહીંવાળા

મન

મોઢેરી મૂંઝવણને મળ્યું છે મઝાનું મન;
મારોય આજ ભાવ નથી પૂછવાનું, મન.
વાંચ્યું ફરીથી જાણે વીતેલી કથાનું મન;
અમને તજ, જતું'તું કશું છાનું છાનું મન.
યાચી ક્ષમા કૂલોની, અને આવતા રદ્દા;
લઇને ગયા'તા બાગમાં દેખાડવાનું મન.
વાહન, જુઓ તો પ્રિયજનના વિચારનું;
કારણ ગણો તો આમ બધી આપદાનું, મન:
બદલાઈ શું ગયું છે વિચારે વસંતના!
જાણે નવુંનવું હો પરિચય વિનાનું મન.
દેખાડો લાગણી, અને વડોરો ઉપાધિઓ;
વે'વારમાં રહો, અને રાખો બધાનું મન:
એકાંતમાં વિયોગનો વૈભવ જુઓ 'ગની';
મનમાં ભરાઈ ખેડું છે જાણે બીજાનું મન."

કહેવડાવે છે. આલોચ્ય સંગ્રહમાં હરિજનો
પ્રતિ માનવોચિત પ્રેમ, પીડિતોની વેદના,
પરંપરિત જડ થઈ ગયેલી માન્યતાઓ,
વગેરે માર્ક્સ-ગાંધી વિચારધારાની ખાસિ-
યતો જુસ્સાભર પ્રકટ થતી જોવા મળે
છે. કવિ અને 'કડવી વાણી'ના સંદર્ભમાં
ગુજરાતીના ખ્યાતનામ વિવેચક
વિશ્વનાથ ભટ્ટ કહે છે: 'દીન પીડિતજનો
પ્રત્યેનો આવો ઉત્કટ વાતસલ્યભાવ કે આવી
દર્દભરી અતુકંપા ગુજરાતી કવિતાએ
પહેલાં કદી સાંભળી નથી, જગતભરનાં
વિચારવાન ચિત્તોમાં સામ્યવાદી જુસ્સો
આખરે ગુજરાતમાં પણ આવવા માંડ્યો
છે એની આ નિશાનીઓ છે' ('વિવેચન
મુકુર': વિશ્વનાથ ભટ્ટ, પૃ ૨૪૩). 'કડવી
વાણી'માં કવિએ 'નવું ભજન', 'અવતાર
ના લેશો', 'હરિને વિદાય', 'લાડવા ખ-
વાડ', 'ત્રણ પાડોશી', વગેરે રચનાઓમાં
પરંપરાથી ચાલી આવતી અન્ધ માન્યતા-
ઓની ઝાટકણી કાઢેલી જોવા મળે છે.
'ત્રણ પાડોશી'માં શોષક અને શોષિત વર્ગનાં
દૃશ્યો કવિ આ રીતે ચિત્રીકૃત કરે છે:

'એક કુળનાં ત્રણ રહેવાસી,
શેઠ ને બીજા રામ,
ત્રીજા માકોર બાઈ રાંડેલી,
કેડી કને ના દામ,
લોકોનાં દળણાં દળતી રે,
પાણીડાં કોકનાં ભરતી રે,
કાઠી ખાય રોટલો કરતી કામ.'

('કડવી વાણી', પૃ. ૩૬)

સમાજ-જીવનની પરમ કરુણતા તો એ
છે કે એક બાજુ સમાજ-જીવનને ઉપયોગી
હોવા છતાં, એમના જીવન માટે પુરુષાર્થ
કરવા છતાં, એમનાં સુખસગવડો સમાવવા
માટે તથા પેટનો ખાડો પૂરવા માટે કારમી
મિલોલ - જુલાઈ-ઓગસ્ટ ૧૯૭૪ ૭૫

યાનનાઓ વેઠવા છતાં, 'તજુ પાડેશી'નો બિચારી માંકર છેવટે ન સહેવાતા અને ન રહેવાતા મૂર્છા પામે છે તો બીજી બાજુ સમાજના લોકોની અવગણના તથા ઉપેક્ષા-શ્રુતિ તો જુઓ ! 'તજુ પાડેશી' સુન્દરમનુ દોહકપ્રિય કાવ્ય છે. આમાં એક સિદ્ધહરન કવિના કાવ્યકૌશલનાં દર્શન અચૂક અને નિઃશંકપણે થાય છે. આ કાવ્યમાં કવિએ સામાજિક વિષમતા અને આર્થિક વિરોધ નું આલેખન કર્યું છે

પતજીની કવિતા 'દ્રુત ઝરો જગત કે જીર્ણ પત્ર !'ની જેમ જ સુન્દરમ 'વસુધા'ની 'ધણુ ઉદાવ' નામની રચનામાં જગતને નવો ધાટ આપવા પ્રયત્નશીલ થતા દેખાય છે :

'અહો સુચયુગાદિનાં પડ થઈ પડો જે અકથાં લગાવ, ધણુ' ધા, ચુટો વડતડાટ ખાલાજી સૌ, થરા થર દટાઈ મૂંઝેલ મચડ જ્ઞાણરવી ખડિર્ગત બની રહો વિલસી રોડ કુકારવી.'

આગળ કવિ કહે છે :

'તોડીફોડી પુરાણુ'
તાતી તાતી તુટેલુ,
દીપીગીપી બનુ તે અવલનવન ત્યાં
અપવા ધાટ એને,
ઝીંઝી રૂંઢે ધા, જુજ ઢે, સઈ ધણુ
જમને ધ ધણી ધાટ દે ને'
(વસુધા, પૃ ૭૮)

આમ, પતજીની જેમ સુન્દરમની કવિતામાં માર્કસની વિચારધારાના પ્રભાવ સ્પષ્ટરૂપે જોવા મળે છે

આગળ ઉપર નિર્દેશ કર્યો છે એ પ્રમાણે આ બંને કવિઓમાં ગાંધીના સિદ્ધાંતોના પ્રભાવ પણ પ્રકટ થાય છે. પતજી શરૂ શરૂમાં માર્કસ અને ગાંધી વચ્ચે ઓલા ખાતા દેખાય છે :

૭૬] કવિશોક જુલહાર-ઓગસ્ટ ૧૯૭૪

ચંદ્રકાન્ત રોઠ

અર્થ છે ખરો?...

અર્થ છે ખરો આ આપણા ગોઠવાયેલા સંબંધોનો ? ગોઠવાયેલા શબ્દ,
ગોઠવાયેલું હારથ,
ગોઠવાયેલું આગમન,
ગોઠવાયેલી વિદાય,
ચાની ચાફર પણ ગોઠવાયેલી,
ને ચાનો છૂંટ પણ ગોઠવાયેલો !

બગડ વ્યક્તિત્વને
હીવાલોના પેંકિંગમાં સાચવી,
એને ફલાવરવાડમાં પ્રકટાવી,
ને ચહેરા પર ઢોળમાં ચમકાવી,
પલ્લેપલ ગાદીતકિયાને માફક પોઝિશન બનાવી,
ફાટવાની યા ફૂટવાની બીકે
કોઈ ફીઝમાં વરસોથી પાકી ગયેલા નામને સાચવી,
સખધનુ બરફીલુ ચોસલુ
કોઈની કોતરેલી તરજમાં ઢાળી,
બનવટી લાગણીઓમાં સહેલારા મારવાનો કોઈ અર્થ ખરો ?

સાથે ચાલવું
ને આપણું ગમે તે પગલું સુરંગ બને એ માનવું;
ગમે તે કાણે
એ સુરંગ ફાટે ને સંબંધોને વેરવિખેર કરે એ સ્વીકારવું...
ટેઇપ પર ટકાવી રાખેલ મૈત્રીનો સંવાદ સાલળતાં
ગમે ત્યારે સ્વાર્થ માટે અબણ્ય. થઈ જવું...

પરિવારનો પડધનો પ્રાસ બનાવટી છે એ જાણવું
ને પ્રાસનું સંગીત મેઝ-ફાટ વખાણવું...

અર્થ છે ખરો તરકાએલી આ વાસણીઓનો ?
મધુવનમાં લાગેલી આગ કેમ ઠરશે ?—
ખબર નથી !

આ નિર્દોષ દેખાતું માછલું મગરમચ્છ થઈને ધસે—ગમે ત્યારે
ગમે ત્યારે પ્રપંચનું પેટ ફાટી પડે

ને ડૂબી જાય પિરામિડોની દુનિયા પ્રવાહી આગમાં
રહી જાય માત્ર ધધખતી રાખ
ને એકાદ-બે નાનકડાં આંસુ...

હવે 'નમસ્કાર' શબ્દમાં યોજનોનું છેદું પડે છે !
સાત પગલાંના સખ્યમાં
ચૂંચવે છે ચોર્યાશી લાખનાં ચક્રર !
મોઢાને ડોળિયા વચ્ચે ઝૂનનથી વઢે છે અસંતુષ્ટ માખીઓ !

મેં હવે મારી કાણી હોડીથી
છકોતેર પેઢીઓને સામે પાર લઇ જવાની
જવાબદારી છોડી દીધી છે.

તારવાની વાત વદતોવ્યાઘાત છે;
તરવાનો પ્રશ્ન જ સંગત છે મારે માટે,
વિશ્વની અન્નસમસ્યા કે આશુસમસ્યાથી પણ વિશેષ.

ભગવતીકુમાર શર્મા

સૂર અને સામીપ્ય

તારું સમીપ મુજ શ્વાસ સમાન હોવું
ને સૂરની જલઝંકાર ઊડંત ભીની
ઉત્તાપ ભીતર ભર્યા શમતા ક્ષણાર્ધ;
[આકાશ મધ્ય તપતો રવિ ગ્રીષ્મનો ને
વાતાયને ખસની ટટ્ટી ધરી દીધી હો;
છેડયા કરે સ્વર સૃષ્ટીની વાયુ કેટું...]

ઘેરા જુવાળ સમયે જલધિઉછાળે
મોજાં ચઢે-પડત ભવ્ય સ્વરાવલિ શાં;
લાવોની યે હંચુહંચુ રમણા રૂપેરી
તારા મુખે, નયનમાં અવ રોમરોમે
સૂરે સૂરે પ્રગટતી અનિમેષ ન્યાણું;
ને કર્ણ, નેત્ર, હિર મગ્ન મહોત્સવે કેા !
અસ્તિત્વમાં તળ ઝખોળી વહંત સૂરો
મીઠા બને વધુ-વસંતની પૂર્ણિમા શા !

‘મનુષ્યત્વકા તત્ત્વ સિખાતા
નિશ્ચય હમકો ગાંધીવાદ,
સામૂહિક જીવન વિકાસકી
સામ્ય યોજના હે હે અવિવાદ.’

(‘યુગવાણી’, પૃ. ૨૬)

પરંતુ ‘યુગવાણી’માં કવિ ગાંધીજીના
વ્યક્તિત્વથી અંગતતા પણ જોવા મળે છે :
‘બાપુ! તુમસે સુન આત્માકા તેશ રાશિ આહવાન
હસ હકતે હૈં રોમ હર્પસે, પુલકિત હોતે પ્રાણુ!
નવસંસ્કૃતિકે દૃત! દેવતાઓકા કરને કાય,
માનવ-આત્માકા દબારને આયે તુમ અનિવાર્ય.’
(‘યુગવાણી’, પૃ. ૧)

ગાંધીજીના વિચારોથી પ્રભાવિત સુંદરમ-
ની અહિંસક યુદ્ધને બુરસો પ્રેરતી રચનાઓ
સારા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. ‘કાવ્યમંગલા’-
ની ‘અભયદાને,’ ‘વિદાય,’ ‘રણુગીત,’
‘છેલ્લી આશ’ વગેરે કૃતિઓ ગાંધીજીના
અહિંસક સંગ્રામનાં ચિત્રો રજૂ કરે છે.
આ ઉપરાંત કવિની ગાંધીના સિદ્ધાંત-વિષ-
યક રચનાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. આ જ સંદર્ભ-
માં ‘યુદ્ધનાં ચક્ષુ,’ ‘ત્રિમૂર્તિ’ની કવિતા પણ
આપણું ધ્યાન ખેંચી રહે છે. કવિ કહે છે :
‘પ્રભો તે બી વાચ્યાં જગમણ્યનાં ભૂમિકદરે,
ફળ્યાં આને વૃક્ષો, મરણપથ શું પાપ પળવું?’
(‘કાવ્યમંગલા’, પૃ. ૧૮)

અને ‘યાત્રા’ની કવિતા ‘અહો ગાંધી!’માં
કવિ આ પ્રમાણે કહે છે :

‘પૂર્ણથી પૂર્ણ એ તારા સત્ય-આનંદનો ધટ
અક્ષુણ્ણ, ધરતી તીરે પ્રગટાવ, મહા નટ !’
(‘યાત્રા’, પૃ. ૬૯)

આમ, પંત અને સુંદરમ બંને કવિઓના
ગાંધીવિષયક વિચારધારાના પ્રવાહમાં પણ
સામ્ય-ભાવ જોવા મળે છે. બંને કવિઓએ
ગાંધીના સત્ય-અહિંસાના સિદ્ધાંતોનું
આસ્થાપૂર્ણ ગાન પણ કર્યું છે.

બંને કવિઓની પરવર્તી રચનાઓમાં

ધીરુ પરીખ

બસમાં

પૂરપાટ ધરયે જતી બસ મહી
હવે મારા ઉચ્છ્વાસને ઊભવાનું સ્થાન કયાં છે ?
અશુ માનવીનું નેકટથ !
કશું વાતનું ય વૈકટથ !
આટલા નજીક તો સૌ માનવીઓ
(ભૂલથી યે)
ક્યારે પણ આવ્યા હશે ?
એમ તો કે ઓછા નથી ભાસતા
આકાશગંગામાં બધા તારાઓ નજીક;
તો ય એકમેકની વચાળે પડ્યા અતર જે
તેને અહીં બસ મહી
આપણે નેકટથમાં છુપાવ્યા હશે ?
હૈયા અને હૈયા વચ્ચે
આમ તો છે થોડા કેંક હાકકા
માસ-મજબા અને ત્વચા...
નિજના હૈયાનો ધબકાર વળી
નિજને ય સાભળી શકતો નથી—
કેટલા નજીક છે આ કાન !
કોઈ મારા કાન અને
હૈયા વચ્ચે પડેલા
આ જરીક શા અતરને
ઘટાડવા જેટલી બતાવશે કે સ્નાન ?
(બસ મહી આ બધું હું બખરી ગયો શું
એનું લેશ નથી ભાન !)
પૂરપાટ ધરયે જતી બસ હવે
ઘોભળે ના.
હાકચે રાખો હાકચે રાખો
નેકટથનું પોટેલું આ :
કેવળ બાણે અટકશે
(કે પછી એ અથડાશે ?)
કયે રે નિશાન !

તેઓ અરવિંદ દર્શન તરફ આકર્ષિત છે
તે પ્રકટ થાય છે. પતંજના કવિતા સંગ્રહો
'સ્વર્ણ કિરણ', 'સ્વર્ણ ધૂલિ', 'ઉત્તરા', 'અ-
તિમા' વગેરેની કવિતાઓમાં શ્રી અરવિંદની
વિચારસરણીનો પ્રભાવ પ્રકટ થયેલો દેખાય
છે. 'સ્વર્ણ' શબ્દ કવિ અનનાના પ્રતીકા-
ર્થમાં વાપરે છે. 'સ્વર્ણ કિરણ'ની પહેલી
કવિતા 'અભિવાદન'માં કવિનો અરવિંદ-
વાદી દષ્ટિકોણ છતો થાય છે :

‘હસી, હો સ્વર્ણ-કિરણ,
શિખર આગેક વરણ
વિચરની સ્વર્ણ કિરણ
ધરા પર ન્યેતિ ચરણ !’
(‘સ્વર્ણ કિરણ’ પૃ ૧)

આ સમૂહમાં કવિની અનંતચેતનાવાદી
નવમાનવતાવાદથી માંડીને અધ્યાત્મવાદ
સુધીની કવિતા પ્રસ્તુત છે. જ્યારે ‘સ્વર્ણ-
ધૂલિ’ કવિ દર્શનના વ્યાવહારિક પક્ષનું
આકલન કરતા ભ્રેવા મળે છે. આ સમૂહની
કવિતામાં કવિ સમગ્ર માનવના આધ્યા-
ત્મિક ઉત્કર્ષને જોવા ખૂબ જ આકાંક્ષા છે
‘ઉત્તરા’ અને ‘અતિમા’ અને તે પછીના
સંગ્રહોમાં શ્રી અરવિંદના અનિયેતનાવાદનું
ચિંતન થયેલું જણાય છે. આ ઉપરાંત
‘રજત શિખર’ના ‘રજત શિખર’, ‘સૂક્ષ્મા
દેશ’, ‘ઉત્તરશની’, ‘શુભપુરવ’, ‘વિદ્યુતવસ
ના’ અને ‘શરદ ચેતન’ નામના કાવ્ય રૂપકોમાં
અરવિંદ દર્શનના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોનું આ
પ્રેમન કરવામાં આવ્યું છે આ જ પ્રમાણે
‘સ્વર્ણ’માં પણ શ્રી અરવિંદની વિચાર-
ધારા મર્મિત જ ‘કાવ્યરૂપકો’ પ્રસ્તુત છે—
‘સૌવર્ણ અને સ્વપ્ન’ અને ‘સત્ય’ આમાં કવિ
શ્રી અરવિંદના સમન્વયવાદી સિદ્ધાંતનું
સ્થાપન આ પ્રમાણે કરે છે :

કરસનદાસ લુહાર

એક અવગતિયાનું ગીત

આપણું મુકામ ભલે ભેજનવા દૂર,
હવે ભેજનવા દૂર
છતાં શ્વાસોની જેટલું જ છેડું;
કે:રાકટ આયખાને કોતરડી આવ્ય તો
આ ખાલી ખંડેરમાં ય ભેટું!
ભોગ્યે બીડેલ તો ય અધરાતે ઓચિતી
ખૂલશે બડાક તારી ડેલી,
કાંઈ ખૂલશે બડાક તારી ડેલી,
'કાંઈ નથી તો ય કો'ક હોયું'—ની ત્રાટકશે
તારી બે આંખ યકી ડેલી,
ને ભમ્મરિયાં પૂર જશે રેલી.
આવકારો પામું શેં ઓછાયાહિણો હું?
ભડકા જ્યાં અંગથી લપેટું.
—કોરાકટ આયખાને

હારોડાર્યં લોળેલાં વખ્ય તણી વાટકડી
રહી રહીને માંજે સંભારણાં,
'હોવા-ન-હોવા'નો પામ્યો હું દેશ
તને રોકી ય્યાં જીવતરનાં ખારણાં;
હો રાજવણ્ય!
રોકી ય્યાં જીવતરનાં ખારણાં.
પગલાં સૂંધીને તારાં રહરહ રોતો હું
જીવટ તો રાખ મહીં લેટું.
—કોરાકટ આયખાને

અવગતિયા ઓરતાના ડાયરામાં
ભેરવ ને ઘુવડના ઘોર હવે પીવા,
લોહીઝાણ આંખ મારી ભેઈ ભેઈ થાકે ને
પૂછે 'કાં હોલવાયા દીવા?'
મૂંચું મશાણુ જરી-ગાતું બે થાય તો રાતું બે થાય તો,
ખચ્ચ ભરી સોન! તને ભેટું
આપણું મુકામ ભલે ભેજનવા દૂર છતાં
શ્વાસોની જેટલું જ છેડું.

‘સત્ય એક હે-ચક્તિ સમાજ, અનેક એક જડ,
ચેતન, બાહર ભીતર સખ નિસ પર અવલંબિત.
આવર્તન ગતિસે વિરોધ જગ કે અનુમાણિત,
વિશ્વ સંચરણ જીવનકા વૈષમ્ય સંતુલિત.’
(‘સૌવર્ણ’, પૃ. ૪૯)

કવિ સુંદરમમાં અધ્યાત્મવાદની લગન
પ્રારંભથી જ જોવા મળે છે. ‘વસુધા’માં
લક્તિ-ગીતોની મંથ્યા વધારે પ્રમાણમાં છે.
આથી જ સુંદરમની કવિતાનો પરિચય
કરાવતાં શ્રી મેઘાણી કહે છે: ‘સુંદરમની
કવિતામાં મેથ્યુ આર્નોલ્ડ જેને High
truth and high seriousness કહે
છે તે છે.’ (‘પરિશ્રમણ-૨’ પૃ. ૨૨૨) ‘કવિ-
ની ઝંખના’, ‘કોણ? એક સવારે’, ‘વિરાટની
પગલી’ વગેરેમાં જે પરિલક્ષિત થાય છે તેની
ઊર્ધ્વઝંખના તેમના પ્રકાશિત થયેલા કાવ્ય-
સંગ્રહોમાં છેલ્લા સંગ્રહ ‘યાત્રા’ની કવિતામાં
જોવા મળે છે. આ સંગ્રહની કવિતા અર-
વિદવાદી હોવાને કારણે ગુજરાતી કવિતા-
ક્ષેત્રે ‘યાત્રા’ની એક નવી જ હવા લાવતા
જોવા મળે છે. દિવ્ય-જીવન માટે કવિનું ભા-
વુક હૃદય કેટલું વ્યાકુળ બન્યું છે તે ‘યાત્રા’માં
ધ્વનિત થાય છે. આમ, કવિ સુંદરમ પ્ર-
ગતિવાદીભાવ-ભૂમિ પછીગાંધીવાદી એટલે
કે માનવતાવાદી વલણ અપનાવતા જોવા
મળે છે અને પછી અતિમનસની સાધના-
માં લીન થવા પ્રયાસ કરતા દેખાય છે.

‘યાત્રા’ની કવિતામાં કવિ અન્તઃચેતના
અને જનકલ્યાણ, ખંતે વચ્ચે અંતર જોતા
નથી. ‘ઊર્ધ્વચેતના’, ‘પરમતત્ત્વનું અવ-
તરણ’, ‘કૃપાપ્રસાદ’ વગેરેમાં કવિ વધારેમાં
વધારે ચેતન્ય-શક્તિ તરફ ધનતા જોવા મળે
છે. ‘પથ-વિભેદ’માં ઉપનિષદોમાં વર્ણિત
બે પક્ષી ‘આત્મા-પરમાત્મા’ના સ્વરૂપનું

વર્ણન તેમણે કર્યું છે 'અમારી અભીષા'
જેની રચનાઓમાં કવિ સાધકને જીવે પથ
તરફ લઈ જનારી શક્તિનું ચિત્રણ કરે છે

તેવી અમારી ઉરની અત્રીપ્રસ
તે દિવ્યતા તું પ્રતિ જોધ્ય એકતી
અયશ અણુજપ રૂવચ્છ રહ્યા કરે રહ્યા કરે
નમદ દદરપદ ઉન્મદ નહીં નહીં કહિત
(વાત્રા પૃ ૧૫૦)

આ ઉપરાંત અન્ય રચના હું ગાન
ઝાંઝા માં કવિ દિવ્ય શક્તિનું ગાન વિવિધ
રૂપાકારે ગાવાની છુટા પ્રકટ કરે છે
અરવિંદવિષયક સૌનેટમાં કવિ એમના
જીવન કાર્યોનું મંરૂતમય વાણીમાં ગાન
કરતા જોવા મળે છે શ્રી અરવિંદદર્શનની
નવીન તે મૌલિક ઉદ્ભાવના એ છે કે
સમગ્ર વિશ્વમાં એક નૂતન ચેતનાનું મયરણ
થશે અને માનવ અતિમાનવના રૂપમાં
વિચરણ કરશે કવિ સુન્દરમેશો અગવિંદના
આ જ અતિમાનવ અને દિવ્ય જીવનના
સિદ્ધાંતનું વિશ્લેષણ 'વાત્રા'ની કવિતા
દ્વારા કર્યું છે આ રીતે આ કવિના સમૂહને
ગુજરાતી કવિતાનું એક વિશિષ્ટ સોપાન
માની શકાય આ જ મહર્ષિમાંત્રી રમણલાલ
જેશીએ યોગ્ય જ કહ્યું છે 'વાત્રા'ની
કવિતા આપણી અર્વાચીન કવિતાનું જીવન
શ્રમ છે (મંરૂતિ આગ ૧૯૫૩, પૃ ૩૧૭)

સારાશન પાછુ અને સુ દરમ અને માટે એ અરશ કડી સકાન કે 'વાદો કે વિવધ વિચારધારાઓથી
પ્રભાવિત થઈ અનેની કાન્ય સૃષ્ટિ લગભગ સમાન દિશામાં પ્રવાણ કરતી જોવા મળે છે સુમિત્રાનંદન
પતના અનેક કાવ્યસંગ્રહોની સરખામણીમાં સુ દરમે કેવળ પાંચ જ કવિતાસંગ્રહો આપ્યા છે, પરંતુ પરિમાણ કે
મહત્વાભાગની દૃષ્ટિએ જ કઈ તેમની સફળતાનો આક કાઢી ન શકાય હિંદીની આધુનિક કવિતામાં પાછુનું
અને તે જ રીતે આધુનિક ગુજરાતી કવિતામાં સુ દરમનું સ્થાન જોયા સ્થાને છે એને નમરી નહીં શકાય

શશિશિવમ્

એક શબ્દ

પચાસ પચાસ વર્ષાથી જલતી ચિતા પર
બળ્યા કરે એક શમ,
ફેફસા ખાલી શ્વના કરે,
એના શ્વસોચ્છવાસને કચ્છે પ્રજ્વળ્યા કરે અ ગા
હાડના પે લાણે કળ્બના કરે
પચાસ પચાસ વર્ષાથી ધોવાતો જતે નીર્મિત રા,
રેતીના ધ્રુ સંગતા જાય,
ચિતાની નિકળ અ ની વહેતો જલપ્રવાહ
ચિતાને ટાલી કરી શકતો નથી
મૂળતા માસની ગધથી
ઉદ્ધીપ્ત વાઘવગુ
કાઘઓની ગરહાજગી લાગના દેતા નથી
શબ મરડાતુ મરડ તુ
કાંકુ વળી ખેંઠું થઈ જાય,
અ જ મસળી નીરખી રહે આખાસ
—ને જલપ્રવાહ
વહે જાય વહે જાય

સાફે

તિરંગન લગત

પ્રેમ અને મૈત્રીનાં કાવ્યો

[નવેમ્બર-ડિસેમ્બર ૧૯૭૩, એક ૯૧ના અનુસંધાને]

‘કાવ્યખંડ ૩૮’માં સાફેનાં પ્રેમ અને મૈત્રીનાં કાવ્યોનું રહસ્ય જ માત્ર નહીં પણ સાફેનું જીવન-દર્શન પ્રગટ થાય છે. એથી પ્રથમ અહીં એ કાવ્યનો ઇંકિ વગતે રસાસ્વાદ કરીએ.

ઈ. સ. ની બીજી સદીના એક ‘જર્જીપત્ર’-પેપીરસ (Papyrus) પર આ કાવ્ય પ્રાપ્ત થયું છે. સાફિક (Sapphic) છંદમાં પાંચ શ્લોકનું, વીસ પંક્તિનું આ કાવ્ય છે. (એડમન્ડ્ઝના સંપાદનમાં આ કાવ્ય ‘કાવ્ય-ખંડ ૩૮’ રૂપે છે. એમાં છ શ્લોક અને ચોવીસ પંક્તિ છે. એમાં અંતે એક શ્લોક વિશેષ છે.) એમાં સત્તર પંક્તિમાં ઠાઈ ઠાઈ શબ્દખંડ, શબ્દ અથવા પંક્તિખંડ લુપ્ત થયો છે. સંભવ છે કે આ કાવ્ય ખંડિત કાવ્ય હોય, એમાં આરંભે અથવા અંતે એક શ્લોક લુપ્ત થયો હોય અથવા બન્ને સ્થાનેથી એક એક શ્લોક અથવા એકથી વધુ શ્લોકો લુપ્ત થયા હોય. જો કે આમ તો, હવે પછી જોઈશું તેમ, આ કાવ્ય અખંડિત કાવ્ય લાગે છે.

જર્જીપત્રમાં આ કાવ્યના શીર્ષકનો ઉલ્લેખ નથી. પણ કાવ્યની વાચનામાં ‘આનાક્ટોરિઆ’ શબ્દનો ઉલ્લેખ છે. એ પરથી સ્પષ્ટ છે કે સાફેએ આ કાવ્ય એની એક શિષ્યા આનાક્ટોરિઆને સંબોધનરૂપે અથવા પત્રરૂપે રચ્યું છે, આ કાવ્યપત્ર છે અથવા પત્રકાવ્ય (Epistle) છે. એથી સંપાદકોએ એને ‘આનાક્ટોરિઆને’ એવું શીર્ષક અર્પણ કર્યું છે.

તિરસના ગાદિસમસના નિબંધોમાં અને ઓવિડના ‘નાયિકાઓના પત્રો’માં સાફેને આનાક્ટોરિઆ નામે એક શિષ્યા-સખી હતી એવો ઉલ્લેખ છે. આ કાવ્ય પરથી સમજાય છે કે આનાક્ટોરિઆ એ સાફેની પ્રિયમાં પ્રિય શિષ્યા હતી, સાફે આનાક્ટોરિઆના

પ્રેમમાં હતી. આ કાવ્ય પરથી એ પણ સમજાય છે કે આનાક્ટોરિઆ એ સાફેની સુંદરમાં સુંદર શિષ્યા હતી, આનાક્ટોરિઆની ચાલ સુંદર હતી અને એનું મુખ તેજસ્વી હતું. વળી આ કાવ્ય પરથી એ પણ સમજાય છે કે આ કાવ્યના સર્જનસમયે આનાક્ટોરિઆ મિતિલેનેમાં ન હતી, સાર્દિસમાં હતી, સાફે અને આનાક્ટોરિઆ વચ્ચે વિરહ હતો. કહે છે કે આનાક્ટોરિઆ મિલેસિઆ (Milesia)-માંથી મિતિલેનમાં સાફેની શિક્ષણસંસ્થામાં આવી હતી; અને શિક્ષણને અંતે એણે એશીઆ માઈનરના સર્વશ્રેષ્ઠ રાજ્ય લીડિયાના રાજા અલીઆતીસ (Alyattes) અથવા એના પુત્ર ક્રોસસ (Croesus)-ના સૈન્યમાંના એક ગ્રીક સૈનિકની સાથે લગ્ન કર્યું હતું અને લીડિયાના પાટનગર સાર્દિસમાં વસી હતી.

‘કાવ્યખંડ ૮૬’ એ સાફેનું એની લગલગ આનાક્ટોરિઆ નેટલી જ પ્રિય એવી એક અન્ય શિષ્યા આતથિસને સંબોધનરૂપ કાવ્ય છે. એમાં કાવ્યના આદિથી અંત લગી સતત સાફે પોતે આનાક્ટોરિઆનું સ્મરણ કરે છે અને આતથિસને એનું સ્મરણ કરાવે છે. એમાં આરંભે જ સાફેએ આનાક્ટોરિઆ અંગે ‘આપણી પ્રિય’ એવું વ્હાલ-ભર્યું વિશેષણ યોજ્યું છે. અને કાવ્યના રચનાસમયે એ સાર્દિસમાં છે અને એ પણ સાફે અને આતથિસનું સ્મરણ કરે છે એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ કાવ્ય પરથી સમજાય છે કે આનાક્ટોરિઆ મિતિલેનેમાં સાફેની શિક્ષણસંસ્થામાં હતી ત્યારે આતથિસના પ્રેમમાં હતી અને એથી એની દૃષ્ટિમાં આતથિસ એક દેવી સમાન હતી અને એને આતથિસનું ગીત-સંગીત સૌથી વધુ પ્રિય હતું. હવે સાર્દિસમાં એ

હીડિયાની ઓઝોની વચ્ચે સુધાંસત પછી તારાઓની વચ્ચે ચન્દ્રની જેમ પ્રકાશ છે એ અનેક વાર જ્યારે એકાન્તમા બ્રમણ કરે છે ત્યારે આતથિસના પ્રેમનું રમરણ કરે છે અને ત્યારે એનું મૃદુ હૃદય આતથિસ અને સાફને માટે ખૂંદે છે, એમને ઝાંખે છે, સાર્દિસમા એમનું સાન્નિધ્ય તીવ્રપણે ધ્રુવે છે

સુષ્ઠદાસના ચરિત્રોક્ષમા અને તિરસના માકિસ મસના નિમ્બોમા સાફને આતથિસ નામે એક શિખા સખી હતી એવો ઉલ્લેખ છે કહે છે કે આતથિસ આથેનાઇમાથી મિતિલેનેમા સાફોની શિક્ષણમરથામા આવી હતી. સાફોના અન્ય ત્રણ કાવ્યો-‘કાવ્યખંડ ૪૮’, ‘કાવ્યખંડ ૮૧’ અને ‘કાવ્યખંડ ૮૨’-મા આતથિસનો ઉલ્લેખ છે ‘કાવ્યખંડ ૮૩’મા કોર્મ નામ નો ઉલ્લેખ નથી પણ એ કાવ્યની પ્રથમ પક્તિમાથી પક્તિખંડ લુપ્ત થયો છે જેમા સભવ છે કે ‘આતથિસ’ નામનો ઉલ્લેખ હોય સાફોના એ ચારે કાવ્યો પણ આતથિસને સંબોધનરૂપ કાવ્યો છે એ કાવ્યો પરથી સમજાય છે કે આતથિસ સુંદર ન હતી, પણ સાફો આતથિસના પ્રેમમા હતી અને આતથિસે સાફોનો દોહ અને ત્યાગ કર્યો હતો અને એ મિતિ લેનેમા સાફોની પ્રતિરૂપથી આન્દ્રોમેદાની શિક્ષણ સરથામા હતી એ કાવ્યોના સર્જનસમયે સાફો અને આતથિસ વચ્ચે વિરહ હતો. એથી સભવ છે કે ‘કાવ્યખંડ ૮૬’ સાફોએ આતથિસ પોતાની પાસે પાછી આવે એવી ઇચ્છાથી ચચલ આતથિસમા એને માટેના પોતાના અને આનાકોતોરિઆના પ્રેમની રમૂતિઓ જાગ્રત કરવા રચ્યુ હોય

‘કાવ્યખંડ ૩૮’ અને ‘કાવ્યખંડ ૮૬’ પરથી સમજાય છે કે આ કાવ્યોના સર્જનસમયે સાફો અને એની પ્રિયમા પ્રિય એ શિખાઓ સખીઓ વચ્ચે વિરહ હતો શૈશવમા પિતાનું અવસાન, કિશોરવયમા માતાનું અવસાન, યુવાનવયમા એકમાત્ર કવિમિત્રની મત્રીનું અવસાન, ભાઈના બે તૃપ્રેમનું અવસાન અને

પતિનું અવસાન, પોતાના મૌવનનો અત, પુત્રોના લગ્ન પછી પુત્રીની વિદાય અને અને આ બે પ્રિયમા પ્રિય શિખાઓ સખીઓનો વિરહ-આમ, જીવનના અંતિમ વર્ષોમા મધ્યમ વયમા સાફોના જીવનમા ભારે શયતા હતી, સાફો એકલવાયી હતી ત્યારે કદાચ એની શિક્ષણસરથા પણ મધ હોય અથવા તો મધ કરવાનો એના મનમા વિચાર હોય ત્યારે જૂળકાળની રમૂતિઓ જૂતાવળની જેમ એને ઘેરતી હોય લાવિખની શયતા આતમહત્યાનો વિચાર પ્રેરતી હોય અને આ મધ હોય છતાં અથવા આ મધ હોય એથી જ એણે આ ‘કાવ્યખંડ ૩૮’ જેવું એનું એક ઉત્તમ કાવ્ય રચ્યું, અસાધારણ આત્મસંયમ અને અદ્વિતીય આત્મગૌરવથી ત્યજ્યું (સાફોએ પ્રથમ આનાકોતોરિઆને ‘કાવ્યખંડ ૩૮’ કાવ્યપત્ર લખ્યો હોય અને એનો ઉત્તર આવ્યો હોય અને પછી એણે આતથિસને કાવ્યખંડ ૮૬’ કાવ્યપત્ર લખ્યો હોય એવો ક્રમ આ બે કાવ્યોના વિષય વસ્તુને આધારે સમજાય છે) આ સાફોની સર્જકતાની પુનઃ પરાકાષ્ઠા છે અને કવિતાના અનેક આશ્ચર્યોમાનું એક આશ્ચર્ય છે

કાવ્યના પ્રથમ શ્લોકમા જ સાફોનું જીવન દર્શન પ્રગટ થાય છે આ વિશિષ્ટ જીવનદર્શન છે આ સાફોનું પોતાનું, સ્ત્રીનું, સ્ત્રી માત્રનું જીવનદર્શન છે આજળ જોયું તેમ, સાફોને રાજકારણ, મિતિલેનેમા આતરૂવિગ્રહ અને એને પરિણામે બે વાર નિર્વાસનનો અમત અનુભવ હતો છતાં સાફોએ રાજકારણ આતરૂવિગ્રહ કે નિર્વાસનના આ અગત અનુભવ વિશે એક કાવ્ય રચ્યું નથી સાફોને રાજકારણ કે યુદ્ધમા રસ ન હતો એને રસ હતો એક માત્ર પોતાના પ્રેમના અગત અનુભવમા, પ્રેમમા એણે પ્રેમ સિવાય કદી અન્ય કોઈ વિષય પર કાવ્ય કર્યું નથી મિતિલેનેમા સમકાલીન કવિમિત્ર આદકાથસને રાજકારણ, મિતિલેનેમા આતરૂવિગ્રહ અને એને પરિણામે બે વાર નિર્વાસનનો અગત અનુભવ હતો

કાવ્યખંડ ૩૮

(આનાક્રોરિઆને)

કેટલાક કહે છે જગતમાં સુન્દરમાં સુન્દર વસ્તુ સૈન્ય છે, કેટલાક કહે છે અશ્વસૈન્ય છે, કેટલાક કહે છે નૌકાસૈન્ય છે. પણ હું કહું છું મનુષ્ય જે વસ્તુને આડે છે તે વસ્તુ જગતમાં સુન્દરમાં સુન્દર વસ્તુ છે.

પ્રત્યેક મનુષ્યને આ વાત સમજાવવી સાવ સહેલી છે. કારણ કે સુન્દરતામાં જે સૌ મનુષ્યોમાં ક્ષેષ્ટ હતી તે હેલેનેએ એના ઉદ્ધાત એવા પતિનો ત્યાગ કર્યો.

અને એની પુત્રીને અને એનાં માતાપિતાને સડેજ પણ વિચાર કર્યો વિના એ લોચામાં વસી.

ક્રિપ્સિસે પ્રથમ દષ્ટિએ જ એને આકર્ષી હતી. આનાક્રોરિઆ, તું અત્યારે મારાથી દૂર છે, મને તારું સ્મરણ થાય છે.

લીડિયાની પ્રજાના રથો અને એમના સૈન્યથી મને તારી સુન્દર ગતિ અને તારી તેજસ્વી મુખકાંતિ જોવાનું વિશેષ ગમે.

(અનુવાદ: નિરંજન ભગત)

એને રાજકારણ અને યુદ્ધમાં રસ હતો. એણે રાજકારણ સિવાય લાગ્યેજ અન્ય કોઈ વિષય પર કાન્ય કર્યું હશે. આખોની ભૂગોળમાં અને કાયોનીસિયસના પ્રાચીન સર્જક પરના વિવેચનમાં એ એનાં 'રાજકીય કાવ્યો'ને કારણે પ્રસિદ્ધ છે એવો ઉલ્લેખ છે. આદકાયસનાં કાવ્યોમાં એનું જીવનદર્શન પ્રગટ થાય છે. એ વિશિષ્ટ જીવનદર્શન છે. એ આદકાયસનું, પુરુષનું, પુરુષ માત્રનું જીવનદર્શન છે. પુરુષને શૌર્યનો પ્રેમ. સ્ત્રીને પ્રેમનું શૌર્ય. આમ, પ્રથમ શ્લોકમાં જ સાફેએ આદકાયસના, પુરુષના, પુરુષ માત્રના જીવનદર્શનની વિરુદ્ધ પોતાનું, સ્ત્રીનું, સ્ત્રી માત્રનું જીવનદર્શન અને યુદ્ધ, શૌર્યની વિરુદ્ધ પ્રેમ પ્રગટ કર્યો છે; દ્વિવિધ સંઘર્ષ પ્રગટ કર્યો છે. કાવ્યના કેન્દ્રમાં આ સંઘર્ષ છે. કાવ્યના આરંભથી જ આ સંઘર્ષ પ્રગટ થાય છે અને સાફેની કવિતા-

કલા દ્વારા કાવ્યના અંત લગીમાં એની પરાકાષ્ઠા પ્રગટ થાય છે. આ પ્રથમ શ્લોકમાં જ સાફેએ ગ્રીક કવિતામાં પ્રચલિત વાક્યખંડશ્રેણિ (Parataxis) ના અલંકારનો ઉપયોગ કર્યો છે. 'ડેલિઅન મુકતક' (Delian epigram) તરીકે અરિસ્ટોટલ (Aristotle)ને પરિચિત અને થીઓગનિસ (Theognis)ને નામે પ્રસિદ્ધ એક યુગ્મ અસ્તિત્વમાં છે, એમાં આ અલંકારનો ઉપયોગ થયો છે: 'ન્યાય એ સુન્દરમાં સુન્દર વસ્તુ છે, સ્વાસ્થ્ય એ શિવમાં શિવ વસ્તુ છે, પણ મનુષ્ય જેને આદે છે તે એને માટે મધુરમાં મધુર વસ્તુ છે.' આ યુગ્મમાં નૈતિક અને ભૌતિક સદૃશ્યો અને પ્રેમના સદૃશ્ય વચ્ચે સમતુલા છે. અને એ લિલ્લ લિલ્લ વિશેષણોના શ્રેષ્ઠતાવાચક રૂપ દ્વારા સિદ્ધ થાય છે. પણ આ રૂપ દ્વારા એમની સમતુલા જ માત્ર આ યુગ્મમાં સિદ્ધ થાય છે. ન્યારે સાફેના કાવ્યમાં સાફેનો નિર્ણય પ્રગટ થાય છે. સાફેના કાવ્યમાં સૈન્ય, અશ્વસૈન્ય, નૌકા-સૈન્ય અને પ્રેમ વચ્ચે સમતુલા નથી, પણ ઉચ્ચાવચ્ચતાક્રમ સિદ્ધ થાય છે. સાફેને જગતની સૌ સુન્દર વસ્તુઓમાંથી પોતાની દષ્ટિએ કઈ સુન્દરમાં સુન્દર વસ્તુ છે એમાં રસ છે, એ વિશેષ પોતાનો નિર્ણય કાવ્યમાં પ્રગટ થાય છે. એમાં અન્ય મનુષ્યોના નિર્ણયની સાથે પોતાના નિર્ણયનો સંઘર્ષ પણ પ્રગટ થાય છે. સોક્રાતેસે આ અલંકારનો સાફેની જેમ આ પ્રકારનો ઉપયોગ કર્યો છે. સોક્રાતેસ એના એક સંવાદ 'લીસિસ ૨૧૧' (Lysis 211)-માં કહે છે, 'કેટલાક તો અશ્વો મેળવવાની

છમ્મા કરે છે, કેટલાક તો ચાનો મેળવવાની
 છમ્મા કરે છે, કેટલાક તો મુનર્ણ્ય મેળવવાની
 છમ્મા કરે છે, કેટલાક તો પ્રતિષ્ઠા મેળવવા
 ની છમ્મા કરે છે પણ હું તો મિત્રો મેળવ
 વાની છમ્મા કરું છું 'તિરસના માર્કિસમસે
 એના નિમ્બોમા સાક્ષી અને સોક્રાતેસ
 વચ્ચે સામ્ય છે એવો ઉલ્લેખ સકારણ
 કર્યો છે પિન્દારસે અને તીર્તાંત્રસે પણ
 આ અનંકારનો આ પ્રકારનો ઉપયોગ
 કર્યો છે. પિન્દારસે એના 'ઓલીમ્પિયન
 ૧' (Olympian I) મા આ અલંકારનો
 આ પ્રકારનો ઉપયોગ કર્યો છે એમા
 એણે કાવ્યના આરંભે જ પ્રથમ શ્લોકમા
 પ્રથમ જાણનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, પછી
 મુનર્ણ્યનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને પછી
 ઓલીમ્પિક રમતો જેવું આ જગતમા
 કશું જ શ્રેષ્ઠ નથી એવો નિર્ણય પ્રગટ
 કર્યો છે અને પછી આ રમતોની નોકરો
 અને રથો સાથે ઘુલના છે સાફના પુ
 રોગામા ઓક કવિ આલ્કમાનના 'કાવ્ય
 ખંડ ૧' મા નોકરો અને રથો સાથે
 આવી ઘુલના છે તીર્તાંત્રસે એના 'કાવ્ય
 ખંડ ૬' મા આ અનંકારનો આ પ્રકારનો
 ઉપયોગ કર્યો છે એમા એણે કાવ્યના
 આરંભે જ પ્રથમ શ્લોકમા પ્રથમ સાય
 ક્લોપ્સ (Cyclops) ની શક્તિનો ઉલ્લેખ
 કર્યો છે, પછી બોરીઆસ (Boreas) ની
 ત્વરિત ગતિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે પછી
 તિથોનસ (Tithonus) ના સૌંદર્યનો
 ઉલ્લેખ કર્યો છે, પછી મિદાસ (Midas)
 ની સમૃદ્ધિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને પછી
 વીર સૈનિક જેવું આ જગતમા કશું જ
 શ્રેષ્ઠ નથી એવો નિર્ણય પ્રગટ કર્યો છે.
 અને પછી વીરતાના લિખ લિખ ઉદાહરણો
 ૮૪] કવિશ્રી ગુલર્થ ઓગસ્ટ ૧૯૦૪

વિપિન પરીખ

I hope

પ્રિયજનના મૃત્યુ પછી
 એના દેહને વળગીને બેસી રહેવાનું નથી
 કારણ
 દેહ કોહવા માટે છે,
 દેહ બદલથી ગધાર્ધ છોડે છે
 ને
 જને એક વાર કહ્યું હતું 'તમને એકતા કરો નહીં જનાદઉ'
 અથવા
 'આ તમારો દેહ એ મારો જ દેહ છે'
 એ જ દેહને ભી ચકી, તમને પૂછ્યા વિના
 કોડો જાદવી જાદવી ચાલી જાય છે .
 અંતિને સોપી દેવા.
 પણ
 સ્મૃત કોહતી નથી, સ્મૃતિ ગદાતી નથી, મૃતી નથી—
 અને
 સપારે રોજની જમ જ ભીલુ પડે છે
 બેકમા જલુ પડે છે, ફાન લેવા પડે છે
 કોઈક કહે છે.
 'હલો, I hope you have recovered'
 નાહક વિષાદના વર્તુળને લગાવતું ગમતું નથી
 એટલે હું કહું છું, 'Yes I hope.'
 ત્યાં જ
 હું
 પાછી એક વાર ફસડાઈ પડું છું

ક્ષણો

વાતો

નજીવી વાતોભરી ક્ષણો

આપણી છુલ્લક, સડેલી. કથળેલી

કહોવાયેલી, સડા ગયેલા કંતાનનાં ક્ષણાં જેવી

તો ય અનિવાર્ય

ઘડે વીણતાં કાંકરાના રૂપે ઘરમાં આવી ચડેલા

ધરતીના રૂપ જેવી—

છતાં ઉથેટીને ખહાર ફેંકી દીધા સમી એ ક્ષણો

જેના ભારથી દિન થાકી ગયો

રાત જંપી નહો

એ સહુ ક્ષણોને લઇ આવી હું મારા

કવિતાના શબ્દમાં

—જણે શૂન્ય હવામાં સહુ ફેંકી તો દીધું

પણ હવે હવા કણસે,

રાત્રિના નિદ્રિતપ્રહરે જ્યારે કોઈ

વૈધ ન મળે એવી વેળાએ,

ઉદરમાં ઊંડા ન સમજતા દરદની વેદનાથો.

મહેશ પ્રજાપતિ

વર્ષારંભે

સરકી ગયું છે આલ ધરાની સુવાસમાં,
કોઈ હસી રહ્યું છે મારી આમ્રપાસમાં.

જંપી ગએલ ફૂલ પર ટીકી હવા અને
પડવા તરત ફૂટી ગયા પંખીના શ્વાસમાં.

આહુરતા કોની અહીં ફેરાં બની ધ્રુવે?
કે સીમ પણ ખેંચાઈને આવી ઉબાસમાં.

લાંબા વિચારે ખૂરતી નાજુક નદી હવે
હળવેકથી ભીસાય કોઈ બાહુપાશમાં.

મીની ધરાના સ્પર્શથી હું તરબતર થયો,
ફણગી ગયાં મીઠાં સ્મરણ હૃદયના આસમાં.

છે. સાદોએ પણ આ કાવ્યના આરંભે
જ પ્રથમ શ્લોકમાં પ્રથમ સૈન્યનો ઉલ્લેખ
કર્યો છે, પછી અશ્વસૈન્યનો ઉલ્લેખ કર્યો
છે, પછી નૌકાસૈન્યનો ઉલ્લેખ કર્યો
છે અને પછી પ્રેમ જેવું આ જગતમાં
કશું જ સુંદર નથી એવો નિર્ણય પ્રગટ
કર્યો છે. અને પછી પ્રેમનાં ઉદાહરણો
છે આમ, આ અલંકાર પ્રાચીન, પરંપરાગત
અને પ્રચલિત છે. જો કે સાદોએ આ
કાવ્યમાં આદકાયસનું, પુરુષનું, પુરુષ માત્રનું
જીવનદર્શન વિરુદ્ધ પોતાનું, સ્ત્રીનું, સ્ત્રી
માત્રનું જીવનદર્શન તથા શૌર્ય વિરુદ્ધ પ્રેમ
એવા દ્વિવિધ સંઘર્ષ દ્વારા સવિશેષ પરિ-
માણ સાથે અને અંતે આ સંઘર્ષની પરા-
કાષ્ઠા રૂપ એના પુનરાવર્તન દ્વારા સવિશેષ
કવિતાકલા, સુશ્લિષ્ટ એકતા સાથે આ
અલંકારનો ઉપયોગ કર્યો છે. એથી ભિન્ન-
કવિ તરીકે ગ્રીક ભિન્નકવિઓમાં સાદોની
શ્રેષ્ઠતા સિદ્ધ થાય છે.

કાવ્યના બીજા, ત્રીજા અને ચોથા
શ્લોકમાં સાદોએ કાવ્યના પ્રથમ શ્લોકમાં
જેવું કથન કર્યું છે તે પોતાના જીવન-
દર્શનનું પ્રતિપાદન કર્યું છે, એક ઉદાહ-
રણ દ્વારા, હેલેનેના ઉદાહરણ દ્વારા.
કાવ્યના બીજા શ્લોકને આરંભે જ
પ્રથમ પંક્તિમાં પ્રતિપાદનનો આરંભ થાય
છે, ‘પ્રત્યેક મનુષ્યને આ વાત સમજાવવી
સાવ સહેલી છે.’ આમ, આ પ્રતિપાદન-
નો અને આ ઉદાહરણનો હેતુ પોતાની
આ વાત પ્રત્યેક મનુષ્યને સમજાવવાનો
તો છે જ, પણ એથી યે વિશેષ પોતાને
અને એથી યે વિશેષ તો આનાકતોરિઆ-
ને સમજાવવાનો છે.

સાદોના પિતાનું નામ રકામાન્દ્રોનિમસ

કવિલોક - બુલાર્દ-ઓગસ્ટ ૧૯૭૪ [૮૫

હતું એથી નાનપણથી સાફોના પિતાના નામથી સ્કામાન્દ્રોસ નદીનું, અને એથી સ્કામાન્દ્રોસ નદીના તટ પરના લોયા નગર નું અને એથી લોયા નગરની હેલેનેનું જીવનભર સતત સ્મરણ થયું હશે. વળી નાનપણથી સાફોએ હોમેરોસની કવિતાનું જીવનભર સતત વાચન કર્યું હતું ઇલિયાદની નાયિકા હેલેનેનો એના ચિત્ત પર પ્રગલ્ભ પ્રભાવ હશે હેલેને એની આદર્શમૂર્તિ હશે એથી નાનપણથી સાફોએ હેલેનેની સાથે જીવનભર સતત પોતાનું સ્વરૂપ-સંધાન (identification) કર્યું હશે. હોમેરોસે ઇલિયાદમાં હેલેનેનું સર્જન કર્યું છે એમા કવિની કેવળ કડુણા છે. હોમેરોસે કાવ્યમાં હેલેને પર કદી કષાય કાઠ નૈતિક નિર્ણય આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી. પણ સાફોના સમકાલીન મિત્રકવિ આલ્કાયસે હેલેને વિશે બે કાવ્યો રચ્યાં છે. આલ્કાયસે આ બન્ને કાવ્યોમાં હેલેને પર નૈતિક નિર્ણય આપ્યો છે. હેલેનેના માતાપિતા, પાત, પુત્રી આદિ પ્રત્યેના દ્રોહને કારણે લોયાનો નાશ થયો હતો. દ્રોહને કારણે નાશ થાય છે આલ્કાયસને દ્રોહ પ્રત્યે તિરસ્કાર હતો એણે જીવનભર સતત નિષ્ઠાનો પુરસ્કાર કર્યો હતો. હેલેનેએ લોયાના નગરજનોને નિષ્ઠાની શીર્ષની પ્રેરણા આપી હતી પણ હેલનમાં પોતાનામાં નિષ્ઠાનો અભાવ હતો અને એને કારણે અતે લોયાનો નાશ થયો હતો. ત્રિથી આલ્કાયસના આ બન્ને કાવ્યોમાં હેલેને એ દ્રોહનું અને દ્રોહને કારણે નાશનું પ્રતીક છે. અને એથી આલ્કાયસે આ બન્ને કાવ્યોમાં હેલેને પર નૈતિક નિર્ણય આપ્યો છે. આલ્કાયસનાં

૮૬] કવિયોક જુલાઈ-ઓગસ્ટ ૧૯૭૪

યયાતિ

કવિતા

ફાગણની લાજલ ઉવાના પ્રથમ કિરણનું
શિરીષ ફૂલના રેસા
જેવું
કુચાગકાની આખમહોં અજબુ,
અવાનરુ ઘરના ભાડેલા કમાડ ખૂલતા
જગ્ઠ ઉખરે
મધુમયી પગપાનીનું
જેવું
કાંડભયે સ ચગ્ગુ ;
જેવું
દીકરીને સૌભાગ્ય પ્રેરતી શિથિલ આખથી
જીવનનું નીતરવું;
હોવું
હોવાપણું-વચ્ચનું,-
મારી, તારી, નિખિલાઈની હોવાની
—સૌરભનું
જેવું
માલકોશના આરોહી-અવરોહી સૂર આલાપ
ચૂજતા
પવન ઘ્ર્ણગ પહેરી નર્તતી
મીરાની નિર્દોષ પ્રાર્થના સમી
રાતના
ધખકારે ધખકારે ઉરમા-ઉરના યે ઉરમા છલકાવું
એવું
કવિતાનું.....
કવિતાનું તો એવું.

તણખડું

તણખાય હુંગર જે તણખે તણખડું
મલકાય જંગલ જે મલકે તણખડું.
કદી આસની ખોજ કરતું તણખડું
કદી તાગતું સારો દરિયો તણખડું.
છાંચકો તો છાંચકાય રમતાં તણખડું
ફૂંકો તો ફૂંકાય હમતાં તણખડું.
કિરણોને કણકણમાં વેરે તણખડું
શબનમને ખાઝીને ચૂમે તણખડું.
હવામાં ઝડકારે કદી ઠાઠમાઠે
કદી જાણું મંદિરની પાટે તણખડું.
જૂમે કણવના મૃગચર્મે તણખડું
જૂલે રેશમી પાંપણો પર તણખડું.
ભરી મહેફિલોમાં ફૂલું તણખડું
મૈયતમાં મૂંચું જૂરતું તણખડું.
નજર માંડી એને ઉવેખા જુઓ તો
સમજશે તીજું તાતું કેવું તણખડું!
કિનારે રહી પગ પખાળે તણખડું
પડે અગ્નિમાં પણ મએથી તણખડું.
કદી સાપતું દર કે જોગીની ગુફા
કદી ચકલીની ચાંચે ફરતું તણખડું.
સલે તોલ એનો ન કશો લોકને મન
મમતમાં જીતે હુંગરને તણખડું.
'શાયર' ન એને જવાની કે ઘડપણ
ધબકવું સતત એ લગન છે તણખડું.

કાવ્યોમાં હેલેને પ્રત્યેક મનુષ્યને માટે એક ચેતવણી સમાન છે. બ્યારે સાદાના આ કાવ્યમાં હેલેને પ્રત્યેક મનુષ્યને માટે એક અનુકરણીય આદર્શ સમાન છે. એટલું જ નહીં પણ સાદોએ કાવ્યના ચોથા શ્લોકને આરંભે જ પ્રથમ પંક્તિમાં હેલેનેનાં માતાપિતા, પતિ, પુત્રી આદિ પ્રત્યેના દ્રોહમાં કિપ્રિસની, આદોદિતેસની, દેવીની પ્રેરણા છે એવું સૂચન કર્યું છે. આમ, સાદોએ પણ આ કાવ્યમાં હેલેને પર નૈતિક નિર્ણય આપ્યો છે : હેલેનેના પ્રેમને ધાર્મિક પરિમાણ છે. આલ્કાયસે દ્રોહને કારણે પ્રેમનો તિરસ્કાર કર્યો છે. સાદોએ પ્રેમને કારણે દ્રોહનો પુરસ્કાર કર્યો છે. સાદોએ જાણે કે આલ્કાયસના વિરોધમાં આ કાવ્ય રચ્યું ન હોય ! સાદોએ આ કાવ્ય પ્રથમ રચ્યું હોય અને એના વિરોધમાં આલ્કાયસે એનાં કાવ્યો પછી રચ્યાં હોય અથવા આલ્કાયસે એનાં કાવ્યો પ્રથમ રચ્યાં હોય અને એના વિરોધમાં સાદોએ આ કાવ્ય પછી રચ્યું હોય. કમ જે હોય તે. પણ સાદોના આ કાવ્ય અને આલ્કાયસનાં કાવ્યો વચ્ચે સંપૂર્ણ વિરોધ છે.

કાવ્યના ખીજ, ત્રીજ અને ચોથા શ્લોકમાં પ્રતિપાદન અને ઉદાહરણનો હેતુ જે હોય તે. સાદોએ હેલેનેની સાથે આનાકતોરિઆતું સ્વરૂપસંધાન કર્યું છે. સાદોએ આ કાવ્યમાં હેલેનેના ઉદાહરણ દ્વારા, અનુકરણીય આદર્શ દ્વારા આનાકતોરિઆને સૂચન કર્યું છે કે આનાકતોરિઆએ હેલેનેનું અનુકરણ, અનુસરણ કરવું એટલે કે આનાકતોરિઆએ માતાપિતા, પતિ, પુત્રી (અથવા પુત્ર અથવા

ખને, બે હોય તો) આદિ સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવો। જેથી આનાકતોરિઆ ચોતાની પાસે પાછી આદે જેથી ચોતાને આનાકતોરિઆની પુત પ્રારિત થાય આ કાવ્યમાં સાફોનો ભક્ષે આ સ્વલક્ષી, અગત, તાતકા થિક હેતુ હોય, પણ અતે આ કાવ્યમાં સાફોનો પરલક્ષી, મિનઅગત, સર્વકાલીન હેતુ છે અને એથી આ કાવ્ય એક મહાન ઊર્મિકાવ્ય છે સર્વસ્વનો ત્યાગ અને મંપૂર્ણ સાહસની પ્રેરણા પ્રેમ છે એથી આ કાવ્ય એ સાફોનો પ્રેમનો પુરસ્કાર છે અને પ્રેમની પ્રેરણા આફોદિતેસ છે એથી આ કાવ્ય એ આફોદિતેસનુ પૂજન છે સાફોના જીવનમાં પ્રેમ કેન્દ્રસ્થાને હતો કારણ કે પ્રેમનો આ કે તે શુષ્ક માત્ર એનુ કારણ નથી એનુ કારણ છે પ્રેમની અનિરુદ્ધ અને અનિર્વચનીય શક્તિ એથી અતે આ કાવ્ય એ પ્રેમના આ કે તે શુષ્ક માત્રનુ કાવ્ય નથી આ કાવ્ય એ સ્વય પ્રેમનુ કાવ્ય છે

કાવ્યના પાત્રમાં અને અતિમ શ્લોકમાં મવ્યનો મધર્ષ અને કાવ્યની પરાકાષ્ઠા પ્રગટ થાય છે સાફોને આનાકતોરિઆનુ રમરણ થાય છે આનાકતોરિઆના દેહનુ રમરણ થાય છે સાફોને આનાકતોરિ આના કોઈ સુદમ, આધ્યાત્મિક, ધાર્મિક શુષ્ક કે શુષ્કોનુ રમરણ થતુ નથી, આના કતોરિઆની ગીત સંગીત નૃત્યની કલાનુ રમરણ થતુ નથી કદાચને આનાકતોરિઆમાં આ શુષ્ક કે શુષ્કો અને કલા હશે જ નહીં પણ સાફોને આના તોરિઆના સ્થૂલ ભૌતિક, પાર્થિવ શુષ્કોનુ રમરણ થાય છે આનાકતોરિઆની સુન્દર ગતિ અને એના તેજસ્વી યુખનુ રમરણ થાય

૮૮] કવિશ્રેષ્ઠ જુલાઈ ઓગસ્ટ ૧૯૭૪

રાજેન્દ્રસિંહ જાડેજી

ગીત

ટેકો દઈ રજકાની ભારી ચકાવી—
કે ટેકો દઈ રજકાની ભારી ચકાવી
પશુ જીતર્યા નથી વેન કાલના,
મને વેલી બનાવી છે વાલમાં।

ખેતર ગઈતી ભાત દેવા મવ ગમા
તે સીમાડો આખો તપાસ્યો,
હૈડાનો હરખ તો કેમે છુપાવ્યો—
કે હૈડાનો હરખ તો કેમે છુપાવ્યો,
પણ ખાડા પડે છે ચોયા ગાલમાં,
મને વેલી બનાવી છે વાલમાં।

મારસાખ પકડીને આખો હી જીભી રહિ
પાછી વળુ કે બાગ નીસર
ફળિયાને છોડે તો કેમે પહોચુ—
કે મુચ્છા ફળિયાને છોડે તો કેમે પહોચુ
ને પાછી દોડતીક આવુ પરસાળમાં,
મને વેલી બનાવી છે વાલમાં

ઘરમાં રહું તો મને ખેતર ખેલાવે
ને ગામમાં નીકળવુ કેમ,
જીભી રહું છું તમે આવી પહોચો—
કે છું તો જીભી રહું છું તમે આવી પહોચો
ને ગામ આજુ ઠમકે છે મારી ચાલમાં,
મને વેલી બનાવી છે વાલમાં

ડાહ્યાભાઈ પટેલ 'માસૂમ'

ગીત

ભરડો લઇને મારા સપનાના અંગૂઠે
 હીધા છે ડંખ કાળી સાપણે;
 ફૂંકાડે ફૂંકાડે સળગ્યા સંબંધ;
 રહ્યા હીલા અભાવ; સુકાં આપણે.
 ભરરે ખપ્પાર મહીં મારો પડછાયો
 હું તો શેકું છતાંય નથી મળતો;
 દિવસોને છોડી શકાતા નથી ને વળી
 સૂરજ રહ્યો છે સદા ઢળતો.
 તમરાંએ પીંજેલાં અંધારાં વેરાયાં
 ધોળે તે દા'ડે મારા આંગણે.
 ફૂંકાડે ફૂંકાડે સળગ્યા સંબંધ
 રહ્યા હીલા અભાવ; સુકાં આપણે.
 ઘરની વેરાનીમાં વગડો ભર્યો છે છતાં
 ટહુકયું ના એકેય પંખી;
 હોંચકાનું કિચૂડક મનને ગમાડયું અને
 લાગ્યું: છે કોઈ રહ્યું ઝંખી.
 ભણકારો ઉંખરે વાછેટ થઈ આવ્યો
 ને પાંગરતું કૂંક રહ્યું પાંપણે.
 ફૂંકાડે ફૂંકાડે સળગ્યા સંબંધ
 રહ્યા હીલા અભાવ; સુકાં આપણે.

છે. એમાં માત્ર સાફોનો જ નહીં પણ સમગ્ર ગ્રીક પ્રજાનો સૌંદર્ય અને પ્રેમનો આદર્શ પ્રગટ થાય છે. અન્ય કવિઓનાં કાવ્યોમાં આવા અનેક શુભેત્તી બહુધા સ્મરણ થાય છે. સાફોના કાવ્યમાં માત્ર બે જ શુભેત્તી સ્મરણ થાય છે. અને તે પણ સીધી, સાદી, સરલ, સ્વાભાવિક, અનલંકૃત, અનૌપચારિક વાણીમાં. સાફો ને આનાકતોરિઆની ગતિનું અને એના મુખનું સ્મરણ થાય છે. એમાં આનાકતોરિઆની પદશિર મૂર્તિ, સમગ્ર આકૃતિ, સુંદર અને ગતિશીલ આકૃતિ પ્રગટ થાય છે. એનું વર્ણન સાફોએ માત્ર બે જ વિશેષણોથી કર્યું છે, 'સુંદર' અને

'તેજસ્વી'. સાફોની પૂર્વે ઈ. સ. પૂર્વેની આક્રમી સદીમાં હેસિયડ (Hesiod)ના એક કાવ્યમાં કોઈ દેવી કે નાયિકાના મુખની કાંતિ માટે અને સાફોની પછી ઈ. સ. પૂર્વેની ત્રીજી સદીમાં એપોલોનિયસ (Apollonius)ના એક કાવ્યમાં મીડીઆ (Medea)ના નેત્રની કાંતિ માટે જે શબ્દ યોજાયો છે તે જ શબ્દ સાફોએ આ કાવ્યમાં આનાકતોરિઆના મુખની કાંતિ માટે યોજ્યો છે. અને એમાં 'તેજસ્વી' વિશેષણ હમેથું છે. લેખિનીના લસરકા માત્રથી કેવું સુંદર ગતિશીલ ચિત્ર અંકાય છે! આ લાઘવની કળા છે, સંયમની કળા છે. અને એથી પણ આ કાવ્ય એક મહાન ભૂમિકાવ્ય છે.

કાવ્યના પાંચમા અને અંતિમ શ્લોક-માં સાફોને કાવ્યના પ્રથમ અને આરંભના શ્લોકનું પણ સ્મરણ થાય છે. આમ, કાવ્યના અંતે કાવ્યના આરંભનું પુનરાવર્તન થાય છે. પણ આ માત્ર પુનરાવર્તન નથી. એમાં કાવ્યનો સંઘર્ષ અને કાવ્યની પરાકાષ્ઠા પ્રગટ થાય છે. વચમાં હેલેને અને આનાકતોરિઆ વિશેનો સાફોનો તીવ્ર ભાવ પ્રગટ થાય છે. કાવ્યનાં પાંચમા અને અંતિમ શ્લોકમાં, કાવ્યના અંતે કાવ્યના પ્રથમ શ્લોકનું, કાવ્યના આરંભનું પુનરાવર્તન અને કાવ્યના ખીન્ન, ત્રીજા અને ચોથા શ્લોકમાંના આ તીવ્ર ભાવનું સંમિશ્રણ થાય છે અને એ દ્વારા કાવ્યનો સંઘર્ષ અને કાવ્યની પરાકાષ્ઠા પ્રગટ થાય છે. આમ, આ કાવ્ય વર્તુલાકારે સંપૂર્ણ કાવ્ય છે. કાવ્યમાં શબ્દખંડો, શબ્દો, પંક્તિખંડોનો લોપ થયો છે. કદાચને કાવ્યના આરંભે અથવા અંતે એક શ્લોક

અથવા બન્ને રથાને એક એક અથવા
એકથી વધુ શ્લોક લુપ્ત થયો હોય છતાં
કાન્ય ને સ્વરૂપે અસ્તિત્વમાં છે તે સ્વ
રૂપે આદિ-મધ્ય-અંત સમેતનું એક
સાદન સપૂર્ણ, સ્મૃતિષ્ટ સુમથિત સવામ
સુન્દર કાવ્ય છે, કલાકૃતિ છે એથી પણ
આ કાવ્ય એક મહાન ઊર્મિકાન્ય છે

આ કાન્યના સર્જનસમયે આનાકો
રિઆ મિતિલેનેમા લેસ્મસમાં ન હતી,
પૂર્વમાં સાર્દિસમાં, લીડિયામાં હતી એનો
પતિ લીડિયાના સૈન્યમાં સૈનિક હતો આ
સદર્શને કારણે રાજાનાં જ સાફોને
લીડિયાના સૈન્યનું અને રથોનું સ્મરણ થાય
છે આ કાન્યના સર્જનસમય સમયે એક
જગતમાં લીડિયા એ સર્વશ્રેષ્ઠ સૈન્યશક્તિ
રૂપ હતું એથી આ માર્દનરની એક પ્રજા
પર એના અશ્વસૈન્યનો પ્રયોગ પ્રભાવ
હતો કોલોફોનિઆ (Colophoniana)

કવિ મિર્નેર્મસ (Mimnermus)ના એક કાવ્યમાં એનો અલ્પ સમય પૂર્વે જ ઉલ્લેખ થયો હતો લીડિયાના
આ સૈન્ય અને અશ્વસૈન્ય તથા એક પ્રજાના સૈન્ય અને અશ્વસૈન્ય વચ્ચે વારંવાર યુદ્ધ થતું હતું ઇસ
પૂર્વેની છઠી સદીના મધ્ય ભાગના સમયના એક રામવર્ણના ઐટિક પાત્ર પર આવા એક યુદ્ધનું રેખાકૃત
અસ્તિત્વમાં છે લીડિયાના રથો ત્યારે લીડિયાની એક વિશેષતા હતી કાયરીની (Kyrene) અને કિપ્રસ
(Kyprios) સિવાયના લગભગ સમગ્ર એક જગતમાંથી રથ ત્યારે અસ્તિત્વ યથો હતો પર્સિઅન યુદ્ધોના
સમય લગી એશીઆના કેન્દ્રીય રાજ્યોમાં રથ અસ્તિત્વમાં હતો આ યુદ્ધોમાં લીડિયાના સૈન્યે રથોનો ઉપયોગ
કર્યો હતો એવો ઉલ્લેખ ઇસ્ટિકસ (Aeschylus)ના 'ધી પર્સિઅન્સ' (The Persians) નાટકમાં છે
પછીથી ઝીનોફોન (Xenophon)ના લખાણોમાં પણ એ અંગેનો ઉલ્લેખ છે એથી, સાફોને લીડિયાની
પ્રજાની આ વિશેષતાનું વિશેષભાવે સ્મરણ થાય છે આ પુનરાવર્તનનો અને આ સ્મરણનો હેતુ સ્પષ્ટ છે

નાઇટોરિઆ સાર્દિસમાંથી, લીડિયામાંથી એના સૈનિક પતિનો (અને અસ્તિત્વમાં હોય તો માતાપિતા અને
મોતો), હેલેનેએ જોમ આર્ગસ (Argos)માંથી એના માતાપિતા, પતિ, પુત્રો આદિ સર્વસ્વનો ત્યાગ કર્યો હતો
તેમ ત્યાગ કરે અને સાફો પ્રત્યેના પોતાના પ્રેમને કારણે લેસ્મસમાં મિતિલેનેમાં, જોમ હેલેને પેરિસ (Paris)
પ્રત્યેના પોતાના પ્રેમને કારણે લોથામાં આવી હતી તેમ, આવે એવું એમાં સ્પષ્ટ છે એથી આયુધના અંતિમ
વર્ણમાં, એની એકલતામાં આનાકોરિઆ પોતાની પાસે પાછી આવે, પોતાને આનાકોરિઆની પુન
પ્રાપ્તિ થાય કાન્ય? કારણ તો કાન્યા આરભે જ પ્રથમ શ્લોકમાં સાફોએ પ્રશ્ન કર્યું છે કારણ પ્રેમ

આમ, 'કાન્ય'ખંડ ૩૮ માં સાફોના પ્રેમ અને મૈત્રીના કાવોનું સ્મરણ જ માત્ર નહીં પણ સાફોનું
સાંસ્કૃતિક દર્શન, સત્યનું દર્શન સાફોનું જીવનદર્શન પ્રશ્ન થાય છે (ક્રમશઃ)

હરીશ મીનાશુ

વર્ષો પછી વતનમાં

ખરી ખરર પાંડડા કનખનાટશે ચોતરે
પકેલ વડ પાંચે સળવળી જશે છાંયડો,
બપોર પળ-ચૂંછડી સગપ શુ વળી ઘોડતી-
જશે પાન ઠેકડે ફફડી, ધમ ટૂંકરશે
શિવાલય તણી પથે ચળુચિહન મહેકી જશે
કશા સમગ્લુપુષ્પ છે —અગ્નિખે-મને-ભાળતા
જશે તરત ઓળખી સમય પૂર્વના ગોઠિયા!
છનાછના હિંચ મૂક વતન ભોય પે પાય ઠે
અજાણ પછ પછી જૂળ છગી મરે, નીડમાં
શમે 'ધૂધૂ' કપ તનુ, સસવતી ઢળી મીમમાં
તૂંધે ફફળતી હાંચ સમસામ, ફૂવા તળે
ટકોટક ભરેલી શી નિરવતા —બધે ચૂપકિની!
મસાણુ સમ જોખણુ ઘર, લિડાયતા હાંફતા
કમાડ મૂક ડાડુ શા—ચરણુ ત્યાજખા છાંવળે .

કાવ્યમાં ભાષાપરકતા

મધીલુ દરજી

કાવ્યને કોઈ લક્ષણવિશેષ વડે અન્યથા નોખું પાડી બતાવવું કે તારની બતાવવું અથવા તો એને કોઈ ચોક્કસ પ્રકારની પરિભાષામાં બાંધવું શક્ય નથી. સતત વિકાસશીલ એવા કાવ્યપદાર્થની ગતિ સૂક્ષ્મ રહી છે. એક રીતે તો એ ભીનર બાદ્ય અન્ અન્ મથામણ છે. એ મથામણ એના રચયિતાની અન્ શિક્ષાને, એના સર્જકકર્મને ક્ષણેક્ષણ પડકારતી હોય છે. કાવ્ય અત્યાર સુધી શબ્દ-અર્થની સંપૃક્તિમાં વિવર્તાતું હતું. શબ્દ ત્યાં ઉપાદાન રૂપે આવતો હતો, લક્ષ્ય રૂપે નહીં; લક્ષ્યરૂપ હતો સ્વર્ગ. પરિણામે કાવ્ય વિશેનાં તદ્દવિદાનાં મોટા ભાગનાં તારણો કેવળ અર્થમ્ પ્રતિ ગચ્છતિ હોય, એ પ્રકારનાં રહ્યાં છે. ત્યાં શબ્દ એ માત્ર અર્થબોજનું પરિવહન કરનાર જડ અને નિરતેજ માધ્યમ બની રહેતો. કોશગત અર્થોથી કે સામાજિક-સાંસ્કૃતિક અધ્યાસોથી મુક્ત કરીને શબ્દને શબ્દના સંદર્ભમાં ઉપયોગવાનું કે એની ક્ષમતાઓને તણુભાવવાનું વલણ કોઈનું રહ્યું નહોતું. Associated worldમાં world પેખી રાજી થતા વાચકો અને એ પ્રકારની કૃતિઓ રચી કૃતાર્થતા અનુભવતા કવિ-પદ્ધતિઓ માટે ભગતિક અનુભવન શબ્દ = કાવ્ય, એવું સામાન્ય ગણિત હતું. યુસાયેલો ગોટલો, બજારની માંખ, ઈંટાળો કે બામણ ગામની લંગડી ઉપર કાવ્યો લખનારાઓએ ભાષાનો માત્ર માધ્યમ રૂપે જ ઉપયોગ કર્યો છે, ભાષા પાસે એક કવિએ જે રીતે કામ લેવું જોઈએ તે પ્રકારનું કામ ત્યાં લેવાયું નથી. સમજિ-નિષ્ઠ થવાના ઉધામામાં કે કોઈકનું મુખ બની કવવાના ધમપછાડમાં કવિ ત્યાં પૂરતો આત્મનિષ્ઠ પણ થઈ શક્યો નથી! એટલે એ તારસ્વરે કશી રજૂઆત કરતો હોય ત્યારે પણ એની

રચના એકાદ વિષયનું વર્ણન કે સામાન્ય પ્રકારનું ઉચ્ચારણ બનતી જણાય છે. એની ભાષાને-શબ્દને એ નિજ સ્પર્શથી અંગત બનાવી શક્યો નથી. વિષય-પરકતાને બદલે એની દષ્ટિ ભાષાપરકતા તરફની રહી હોત તો એ રચનાઓ આજે ફિક્કો નહીં ભાગત. ભાષા-નિષ્ઠ સર્જક માટે અનેક શક્યતાઓ પોતે રાહ જોતી બિલી હોય છે. કવિનું માધ્યમ જ જીવંત ભાષા છે. ભાષાની જુદી જુદી તરાહો પ્રમટાવવામાં મચ્યો રહેતો કવિ યશને અધિકારી બને છે.

Poetic Discourseમાં Isabel C. Hungerland લખે છે તેમ, The medium of poetry is living language. The good poet makes his own additions to that language.

ભાષાના સ્થિર અને નિરતેજ માધ્યમને ફગાવી દઈ આધુનિક કવિ એનાં નવાં પરિમાણો બિલાં કરી આપવા તરફ સક્રિય બન્યો જણાય છે. તેણે શબ્દને અધ્યાસ મુક્ત કરી અન્-અર્થ કવિતા આપી કાવ્ય વિશેની પરંપરાગત વિભાવનાને મોટો આઘાત આપ્યો છે. અન્-અર્થ કાવ્ય કવિતાના ઇતિહાસમાં એક નવું પ્રકરણ છે. રૂઢ માધ્યમનાં બધાં જ નિયંત્રણોને બાબુએ મૂકીને આધુનિક કવિ તત્સમ કે તદ્દભવ, તળપદાકેશિષ્ટ, અતિ પરિચિત કે પરિચિત શબ્દોને બુદ્ધા બુદ્ધા સંદર્ભમાં પ્રયોજી એની અનેકવિધ લીલા-ઓને મુખર કરી આપે છે. કવચિત વાક્ય, તો ક્યારેક અવાક્ય, તો વળી ક્યારેક વાક્યવિન્યાસરહિત વાક્ય, ક્યારેક કેવળ એક જ પ્રકારના શબ્દોનું પુનરાવર્તન, ક્યારેક સંમદ્ધતા તો ક્યારેક અસંમદ્ધતા, ક્યારેક નરી લયલીલા જ-આવાં Various Linguistic Unitsના Compositionમાંથી તે આનંદદાયક આકૃતિ-કૃતિ સર્જી આપે છે. આ પ્રકારની અન્-અર્થ

રચના એમાંના સલામ ભાષાકર્મથી અધિ
 દૃત ભાષક પર વરીકરણ કરે છે આ પ્રકાર
 ની અન્ અર્થરચનાનું સર્જનકાર્ય પ્રમાણમાં
 દુર્ધન બનતું હોય છે અર્થ તો ઠીક પણ
 શબ્દનો ય ઈન્કાર કરતા રાજેન્દ્ર શુક્લ 'સ્વ
 વાયકની શોધ ના એક કાવ્યમા લખે છે

અડવડતી આખ
 અડકે છે પરપર ભો
 તે વળકે છે તરત
 અને સરકે છે તરત
 દૂર દૂર
 પણ અડકે છે તરત
 કે જ્યાં કશું જ નથી હોય
 શબ્દો પણ નથી હોતા આમ તો
 અર્થો તો કેવી રીતે હોય ત્યાં ?
 અર્થોથી તો અટકવાનું હોય
 આ બાજુ
 શબ્દોથી તે સરકવાનું હોય
 તે બાજુ

(સ્વવચ્ચની શોધ પૃ ૯)

સામાજિક મહર્ષિમાંથી જિયકાર્ષ આવી
 અત્યંત અગત બની અગતમાં રાવજી
 ભાષાને પણ નિજત્વથી ભરી ભરી કરી
 એના એક નવા-તાજ રૂપનો પરિચય આ
 રીતે કરાવે છે

પુરસ્ક્રીમા હૂલની કાળીઓ ભેઈ શકાય છે
 અને

બોલ ની નીચે એક બણબણતી બગાઈ સાથી
 પ્રયેક ફાણે
 મને વિતાડે છે

બગાઈ છે બાપડી ભલે

હું જીવતો છું એ કઈ એ છું !

હું મારા Boss છું Personal telephone
 તમાકુના છે ડને હજીએ એવી કાળજીથી
 ને કરીને પાલક છું

હોય બોસ છે બિચારો ભયે

પણ હું જીવતો છું એ કઈ એ છું !

(અનુમધાન પૃ ૧૦૦)

૯૨] કવિયાક જીલ્લાઈ આગસ્ટ ૧૯૭૪

મહેશ શાહ

ગીત

કોના વિના મને આવું લાગે છે કેમ

આવું લાગે છે આજ આવું ?

કોના વિના કહું કોને કે કેમ આજ

આવું લાગે છે આજ આવું ?

પાલવની કોર એક ચીતરેલા મોઝને ન

ગહેકયા વિનાનું બીજું કામ

વાયરો નિહાળુ આમ પહેતો ને તો ય

નહી અડકે એ અચનને આમ,

કોના વિના કહું કોને કે કેમ આજ

બહુ લાગે છે કયાક બહુ ?

હુગરની છોક ટોચ ઉપર ચડીએ ને તો ય

અડકે નહીં ટેરવાને આસ

સાત સાત સાગરની પાર પણ જઈએ ને

તા ય તે ઠેલાય રે અમાપ

કોના વિના કહું કોને કે કેમ આજ

ત્રાગુ લાગે છે કયાક ત્રાગ ?

મનોહર ત્રિવેદી

સાંજ

નારૂા ભરી છીડી ગયા જ્યાં પખી ચાચમા

ખેતર હવે લચી રહ્યું છે ખાલી આસમા

ગડે ચડીને બંધ છે લો સીમ ગામમા

શંઢો કહે છે, 'આવબો' લઈ તૃણ હાથમા

ખરીઓ ઉઠાડી બંધ પછી ધૂળ મારગે

ખટકે છે આખી રાત ગહેરાતી આપમા

છૂટાતી સાજની એ તો રક્તિમ ઝાંખમા

સૂરી હવાઓ ઓઝગાતી બંધ આસમા

કરુણતા અને કરુણાનું કાવ્ય

ઈલા ૫૧૩૬

એડિથ સિટ્વેલનાં કાવ્યોએ પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન અને ત્યાર પછી લંડનના કાવ્યરસિકોનાં મન હરી લીધાં હતાં ત્યારે એલિયટની કવિતા બહુભાષીય હતી. એલિયટ એકાંતે કવિતાદેવીની આરાધના કરતો હતો ત્યારે એડિથ સિટ્વેલ અને તેના બે કવિ ભાઈઓ-ઓઝબર્ટ અને સાશેરરલ-મળીને કાવ્યને લોકભોજ્ય બનાવવા પ્રયત્નો કરતાં હતાં. ૧૯૨૩માં એડિથે પોતાનાં અને મિત્રોનાં કાવ્યોનું બહેરમાં વાચન કર્યું. પરદા પાછળ બેઠેલી એડિથના વાદસંગીતના સાથમાં સંભળાયેલા અવાજે વંચાયેલાં કાવ્યો આકર્ષક બની રહ્યાં. ત્યારથી આ બહેન-ભાઈઓનાં કાવ્ય ઈંગ્લેંડના રહેવાસીઓ માટે અગત્યનાં સર્જન બની ગયાં. બહેર વાચન જ માત્ર નહિ, પણ કાવ્યનું સામયિક ‘Wheels’ શરૂ કરવામાં પણ એડિથે ઉત્સાહપૂર્વક લાગ લીધો હતો. એ પહેલાં શરૂ થયેલા અને હવે કચકાં ખાતા સામયિક ‘Georgian Poetry’ને આ સામયિક પકાર સમું હતું.

આધુનિકતામાં એલિયટની ખરોખરી કરે તેવી એડિથ સિટ્વેલની કાવ્યનિરૂપણરીતિ છે અને તેની સર્જકશક્તિ તેના યુગમાં ફક્ત એલિયટથી જ ફેંકે બહુ. જિતરે એવી કહી શકાય તેવી છે. સંદર્ભની આરોધના ગળથૂંદીમાંથી કરતી આવેલી એડિથને મન કાવ્યારાધના સહજ હતી. વિશ્વયુદ્ધથી સર્જાયેલી તારાજથી તેનું મન ઉદ્વિગ્ન થયેલું છે અને પોતાના મનમાં રહેલી હતાશા એ પ્રતીકપ્રચુર શૈલીમાં રજૂ કરે છે. તેનાં આરંભનાં કાવ્યોમાં કટાક્ષ અને પ્રયોગશીલતા છે; પણ ખીન્ન વિશ્વયુદ્ધના અરસામાં લખાયેલાં તેનાં કાવ્યોમાં પ્રગલ્ભ કવયિત્રીનાં દર્શન થાય છે. તેનું દર્શન જીડી વેદનાથી ભરેલું છે, પણ કટાક્ષનું સ્થાન હમદર્દીએ લીધું છે અને અનેક પ્રયોગો

પછી લાઘેલી સામર્થ્યસરી શૈલી અને સહજ થયેલી અટપટી છંદરચના તેનાં કાવ્યોને મનોરમ સંદર્ભ અપે છે.

પ્રસ્તુત કાવ્ય ખીન્ન વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન રચાયેલું છે. એડિથ સિટ્વેલ યુદ્ધની ભયકરતા નિરૂપતાં ઉત્તર ચિંતનમાં સરે છે અને તેમ કરતાં વિદ્વાતભર્યા ચિંતનમાં એલિયટની જેમ ખોવાઈ ન જતાં તે મૂળ ભૂમિનો દોર તંગ ખેંચેલા જ રાખે છે. યુદ્ધને લીધે હેરાન થતાં માનવીઓનાં દુઃખ સાથે તે તાદાત્મ્ય સાધે છે અને તેમ કરતાં જીડી ધાર્મિક વૃત્તિ સતેજ થાય છે. ઈસ્ટના બલિદાનનું રમરણ થતાં તેને સાંત્વન મળે છે ને તેથી ફેંકે રાહત અનુભવાતી જણાય છે. તેનાં આ સમયનાં બધાં કાવ્યોમાં, ‘Terrible beauty’નાં દર્શન થાય છે, કારણ ભયંકરતાનું ચિત્રણ કરતી તેની કાવ્યરીતિ ચિત્તાકર્ષક હોય છે.

‘Still falls the Rain’ શીર્ષક સાથે જ ૧૯૪૦ની બોમ્બવર્ષાનો ઉલ્લેખ છે. સમય પણ નોંધ્યો છે : રાત્રી અને પરાંત. વર્ષા ખરી, પણ કવિ માત્ર માટે વર્ષા પુનઃજન્મનું પ્રતીક રહે છે. વર્ષા કેવી ? માનવની દુનિયા જેવી અંધારલરી અને આપણી ખોટ જેવી ઘેરી, શોકગ્રસ્ત. માનવો વેરલાવના અંધારામાં અથડાય છે, તેમનામાં જ્ઞાનનો ઉદય થયો નથી, નહિ તો આવી ફૂરતા આચરવા તે શેનો તત્પર થાય ? જ્ઞાનનો ઉદય થયો નથી તે જ મોટા સંતાપની વાત છે. માનવ જ્ઞાનનો ઉદય થવા દેતો નથી. જ્ઞાન પૃથ્વી પર ફેલાયાને એક હબ્બર નવસો ચાળીસ વર્ષ થયાં છતાં માનવી બહુ બેઠિને અંધારામાં અટવાય છે. આ બોમ્બવર્ષા ઈસ્ટને ફ્રાંસ પર ચઢાવ્યા ત્યારે તેને લોકેલા ઓગણીસસો ચાળીસ ખીલાઓની વર્ષા જેવી છે. માનવ માનવને હણે છે એટલું જ નહિ, ઈસ્ટના સંદેશને અને તેના મૃત્યુને

અવગણે છે. ફરી ફરીને ઈસુને વધ થતો કવચિત્રી જુએ છે અને તે જાણ વેળાનું કારણ છે.

એ ઉપમાઓ દ્વારા વર્ણનો પરિચય કરાવ્યા પછી કવચિત્રી વર્ણન વર્ણન કરે છે. હજી યૌગ્યમારો ચાલુ જ છે એમ સૂચવતા બીજી કડીને આરંભે છે તેમ દરેક કડીના આરંભમાં 'Still falls the Rain' પંક્તિ મુકાઈ છે. બીજી કડીમાં વર્ણનો રવ વર્ણ-વાયો છે. પડતા યૌગ્યનો અવાજ હલવા ધબકારા જેવો છે, પણ તે ધબકારા કેવા? પોટરના ક્ષેત્રમાં વાગતા હથોડાના ધ્વાના એક સરખા અવાજ જેવા. પોટરનું ક્ષેત્ર બાઈબલમાં ઉલ્લેખાયું છે. જુડાસે ઈસુને દ્વેષ દીધો પછી તરત નેને પસ્તાવો થયો તેથી દ્વેષ દેવાની કમત તરીકે લીધેલા ચાદીના ત્રીસ સિક્કા તે પાદરીઓને પાછા વાળે છે. તે પૈસા લોહીની કિંમત હોવાથી પોતાની પાસે રાખવા ઠીક નહિ તેમ માની પાદરીઓ ઉપયુક્ત ક્ષેત્રમાં તે સિક્કા દાટી દે છે. અજાણ્યા મૃતદેહો દાટવા માટે આ ક્ષેત્ર ખપમાં લેવામાં આવે છે યૌગ્યવર્ણનો અવાજ અજાણ્યા મૃતદેહોની શયપેટીઓ પર પડતા હથોડાના ધ્વા જેવો છે એવો અર્થ ઘટાવી શકાય. યૌગ્ય દ્વારા અજાણ્યા માનવો તેમના અજાણ્યા માનવ-બાંધવોને મૃત્યુને શરણે પહોંચાડી રહ્યા છે. યૌગ્યના અવાજ મૃત્યુના ઘટનાદ છે. યૌગ્યમારના અવાજ માટે બીજી ઉપમા લીધી છે—કબર પર ચાલતાં અવિન પગલાના અવાજ જેવો આ અવાજ છે કબર પર ચાલતું યોદ્ધા કામ લેખાતું આવ્યું છે, તે પર ચાલનારો મૃતદેહની પવિત્રતા જાળવતો નથી. યૌગ્ય, અવાજ તેવા પત્રધા સંભારી આવે છે. કબર પર ચાલવા કરતાં અનેકજણ મહાપાપ આ યૌગ્યમાર દ્વારા થાય છે. અનેક જીવતા માનવીઓ કબરમાં સુવાસાયક બની જાય છે હજી પણ વર્ષો ચાલુ જ છે તે સંભારી આપના કવચિત્રી વગી પોટરનું ક્ષેત્ર યાદ કરે છે. પોટરના ક્ષેત્રમાં આ વરસાદ પડે છે—એ ક્ષેત્રનું બીજું નામ છે લોહીનું ક્ષેત્ર!

૬૪ કવિશીલ • જુલાઈ-ઓગસ્ટ ૧૯૭૪

લોહીની કિંમત સમા સિક્કા ત્યાં દટાયા હતા. જુડામના લેખનું અને નિર્દોષ ઈસુના લોહીનું એ પ્રતીક બને છે તે ક્ષેત્રમાં—અને એ ક્ષેત્ર એટલે કેનું ક્ષેત્ર? કવચિત્રીને મન ત્યા માનવની કુદ ધ્વજાઓ ઊછરે છે, તેની લેખનવૃત્તિ વિકસે છે. આનાં માનવમનને સડવાનું એ ઠેકાણું છે. એ માનવમન કોની સાથે સડે છે તે પણ સૂચનાયું છે, કેન—બાઈબલમાં રજૂ થતો પહેલો ખૂની, જે પોતાના બાઈબલનું ખૂન કરે છે—સાથે આના માનવમન એ લોહીના ક્ષેત્રમાં સડે છે. પોતાના માનવબાંધવોને મારવા ઉત્ક્રાંત, લોહી સીમિત આકાશવાણી અને હલકી વૃત્તિઓ-વાળા માનવીઓને બીજા કોની સાથે સરખાવી શકાય?

પોતાના માનવમંદુઓનું મૃત્યુ સર્જતા આ હલકા માનવીઓને ઈસુ કદી જીવી ગયા જ નથી એવું લાગે છે શું? પ્રેમનો સંદેશ તેમણે કદી જાણ્યો જ નથી શું? નિર્દોષતાને તેઓ વારંવાર ખસિ બનાવે છે—ઈસુને ફરી ફરી ક્રોસ પર ચઢાવવા જેવું તેમનું કાર્ય છે. યૌગ્યવર્ષો હજી ચાલુ જ છે, ઈસુના પત્ર આજળ યૌગ્ય પડ્યે જાય છે, જાણે કે રોજ દિવસ રાત તેને વધસ્તબ પર પુન પુન: ચઢાવવામાં આવે છે। હે ઈસુ, અમારા પર દયા કરો કેમ કે આ યૌગ્યમારમાં તો ગરીબ શું કે તવતર શું, ડાર્ફવૂડ શું કે લેઝરસ શું, સોની સ્થિતિ એક સરખી દયાજનક છે. આ કડીથી કાવ્ય ફટાવ છે. યૌગ્યમારની અસરોનું વર્ણન કરતાં કવચિત્રી દયા પ્રાપ્ત છે. અડી ઈસુ માટે 'Starved Man' એવું નામ વાપર્યું છે. બાઈબલમાં ઉલ્લેખ છે કે ઈસુએ પોતાના અનુયાયીઓ સાથે ઉલ્લું જમણ લીધું પછી બીજે દિવસે પકડાયા અને ત્યાર પછી વધસ્તબ પર ચઢાવાયા ત્યાં સુધી તેમણે ખોરાક લીધો નહોતો, પાણી પણ નહોતું લીધું.

યૌગ્યમારના વર્ણન દ્વારા તેનાથી નીપજતી અસરો કહેતાં કહેતાં કવચિત્રી પ્રશ્ન પ્રત્યે પ્રાર્થના કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે. ઈસુને માનવમન પર દયા કરવાની પ્રાર્થના છે, માનવ નોતરેલા આ મૃત્યુમાં સમથતા

છે, દરેકને એકસરખી સન્ન છે. લેઝરસની વાત બાઈબલમાં એમ કહેવાઈ છે કે લેઝરસ એક લિખારી છે, જે એક શ્રીમંતના જમવાના ટેબલ પાસે પડેલા દુકડા માગે છે. તે પણ તેને મળતા નથી. લેઝરસના શરીર પરનાં ચાંદાં કૂતરાં ચાટે છે, શ્રીમંત તેની સામે પણ જોતો નથી. કાળે ઠરીને લેઝરસ અને શ્રીમંત મૃત્યુ પામે છે ત્યારે લેઝરસ સ્વર્ગમાં ઈશ્વર સમીપે છે અને શ્રીમંત નર્કની જ્વાળામાં શેકાય છે. ત્યારે શ્રીમંત લેઝરસને પાણીનું માત્ર એક ટીપું પોતાની જીભ પર મૂકી આપવા પ્રાર્થે છે કે જેથી નર્કની અનહદ જ્વાળામાં સહેજ શાંતિ મળે. ઈશ્વર ત્યારે કહે છે કે લેઝરસ માટે તે શક્ય નથી, કેમ કે તે ખંતેની વચ્ચે ઘાણું મોટું અંતર છે. બાઈબલની આ વાતમાં શ્રીમંતના નામનો ઉલ્લેખ નથી, પણ તેમના નામ પછીની પંક્તિમાંના શબ્દો 'sore' અને 'gold' લેઝરસ અને શ્રીમંતનો નિર્દેશ કરે છે. sore-ચાંદા-દારા ગરીબ લેઝરસનો અને 'gold' દારા શ્રીમંતનો ઉલ્લેખ થયો છે તેથી કવયિત્રીએ શ્રીમંત માટે ડાઈવ્ઝ નામ કહ્યું છે તેમ માનીએ, એમણે આ કાવ્ય રચ્યા પછી છ વર્ષે, ૧૯૪૬માં, 'The Shadow of Cain' નામક એક દ્વિસ્રશ્ત્રીલય કાવ્ય રચ્યું, જેમાં આધુનિક જીવનની કટોકટી અને તેના અર્થનું સૂચન સમાયું છે. વિવેચકોએ તે કાવ્યને ક્રાંતદર્શી ભવિષ્યવાણીવાળું સમર્થ કાવ્ય કહી બિરદાવ્યું છે. એ કાવ્યમાં અણુબૌદ્ધિક નીપજતા સર્વનાશ પછી બે માનવાર્ધો રહ્યા છે તેવું નિરૂપણ છે. એક માનવનાં બે અડધિયાને નામ અપાયાં છે લેઝરસ અને ડાઈવ્ઝ. બંને પાસે સોનાનું પ્રતીક છે, લેઝરસ પાસે સોનું તે જીવાડતા ઘઉંના પ્રતીક રૂપે છે તો ડાઈવ્ઝ પાસે મૃત્યુ અને ભ્રષ્ટતાના પ્રતીકરૂપે સોનું છે. આ બંનેનો વિવાદ ચાલે છે. તેમાંથી છેવટે એક યોગ્ય સમજણ જીલી થઈ એક નવું એકમ રચાશે જે પૂર્ણ માનવ ઈસુસમું હશે

તેવી રજૂઆત થઈ છે. ડાઈવ્ઝ, આમ, બાઈબલમાં ઉલ્લેખાયેલું પાત્ર નથી, પણ લોલી ભ્રષ્ટ શ્રીમંત માટે કવયિત્રીએ પસંદ કરેલું નામ છે. આ બૌદ્ધિકમારને પાપી અને પુણ્યશાળીનો ભેદ નથી, ડાઈવ્ઝ કે લેઝરસ સૌ સરખા છે, કવયિત્રી સૌ માટે લોલી-જનો તેમજ પીડિતો માટે ઈસુની દયા પ્રાર્થે છે.

ચોથી કડીમાં કવયિત્રીની શ્રદ્ધાને વાચા મળે છે. હજી વર્ષા ચાલુ છે, તેમ જ અન્યનાં પાપ ધોવા પ્રવૃત્ત થયેલા ઈસુના બલિની અગત્ય નાશ પામી નથી. ઈસુનાં પાસાંમાંથી હજી રક્ત વહેતું ચાલુ છે, વધસ્તંભ પરની તેની વેદનાનો હજી અંત આવ્યો નથી. અનેકો માટે અનુકંપા ધરી રહેલા ઈસુના હૃદયમાં સઘળા ધા સહેવાનું સામર્થ્ય છે. પાપનો અંત નથી, તો ઈસુના ધૈર્યનો, પ્રેમનો પણ અંત નથી. બધા ધા હૃદયમાં સમાવે છે. કૂરતાએ દીધેલા કેવા કેવા ધાવ? કવયિત્રી તેવું વર્ણન કરે છે. પહેલાં રમરે છે ઈસુએ પોતે જ પોતા પર પડવા દીધેલા ધાવ. માનવમાત્રના પાપ માટે આપમેળે વધસ્તંભ પર ચઢી વેદના સહેવા તૈયાર થયેલા ઈસુ જેવા જ્ઞાતી પર પડેલા ધાવ કે જે ધાએ તેની જીવનજ્યોત છુટાવી નાખી. નિર્દોષ દૈવી પ્રેમ સામે અજ્ઞાન માનવ-કૂરતાના એ ધા હતા. અજ્ઞાન, અણુધ માનવી પર દુષ્ટોએ કરેલા ધા, રીંછ પાછળ કૃત્રા દોડાવી તેને નિઃસહાય દશામાં મૂકી દઈ આંસુ નીતરતી આંખોવાળા તે રીંછ પર શિકારીના અનુચરોએ કરેલા ધા કે શિકાર ખતતા સસલાનાં આંસુ-બધાંના ધા પ્રત્યે હમદર્દી બતાવતાં ઈસુ તેમની વેદના સહે છે. નિઃસહાય બનેલું રીંછ અને મરતું સસલું નિઃસહાય માનવીઓ માટે કદપેલાં રૂપકો છે તે સહેજે સમજાય તેવું છે. નિરાધાર પોતાનાં દુઃખ રેવામાંથી જિંદગી આપે ત્યારે કોણ દોષ ધા કરે છે તેનો વિચાર કરે ને? તેણે તો સહે જ છૂટકા! પણ તેની વેદના પોતા પર ખમી લેવાવાળું કોઈ છે તેવો વિશ્વાસ અહીં વ્યક્ત થયો છે. બૌદ્ધવર્ષાથયે જ જાય છે, તો ઈસુના બલિનું માહત્તર પણ હજી યોગ્ય નથી.

ઈસુને વધરાત્રી પગ ચઢાયા પછી તેમના
પડખામાં કાંઈએ ભાલો ભોંકેલો અને
લોહીની ધારા વહેતી શરૂ થયેલી તેવો
ખાઈખલમાં ઉલ્લેખ છે ઈસુને વધરાત્રી
પર ચકાવવા એ કૂરતા હતી જ પણ
નિ સહાય, કોંસ પર ચઢેલા, ઈસુના
પડખામાં ઘા કરવો તે તો દુષ્ટતાની પરિ
સીમા જ હોખાય તે ધામાથી લોહી હતી
વહે છે માનવ દુષ્ટતા આચરતો અધર્મ
નથી અને ત્યારની જેમ આજે પણ ઈસુ
ઓહાઈયો તે સહે છે

પામી કડી આવતા પણ પહેલી
પક્તિમાં નોખું છે હતી બામવર્ષી થાતુ
છે—તો—? તો કવયિત્રી કહે છે કૂદીને
ઈશ્વર પાસે પહેચી જાઉં, પણ—મને
નીચે કોણ ખેંચે છે? જુઓ જુઓ, ઉપર
આકાશમાં ઈસુનો લોહી વહે છે ઝાડ
પર તે મૃત્યુ પામે તેવો ખીલો તેના ભાલે
દર્દીને લટકાવ્યો હતો તે ધામાથી લોહી
વહે છે તે તરસ્યો હતો (ખાઈખલમાં
આ હકીકત ઉલ્લેખાઈ છે કે મૃત્યુ પહેલાં
વધરાત્રી પરથી ઈસુએ કહ્યું હતું કે 'તરસ
લાગી છે') અને તેનું હૃદય દુનિયાના
સઘળા પરિતાપ સંગ્રહે છે તેના ભાલ
પર વેદના છે, મરતા સીઝરના ઘોરેલના
તાજમઢયા ભાલ પર હતી તેવી મિત્રોની
બેવકાઈને લીધે જીવી આવેલી કાળી વેદના
છે સીઝરના મિત્રોએ બેવકા નીવડી
તેને માર્યો હતો, ઈસુને જુઝાસની
દમાખાજનો ભોગ બનવું પડ્યું હતું અને
વચ્ચે દેખીતું સ્પષ્ટ છે

કવયિત્રીની વાણીમાં યિ કાર છે પ્રભુની
પાસે પહેચી જવાની તમન્ના છે પોતાની
વાણી કયાક ઝોઝી અધૂરી પડતો તો (?)

૬૬] કવિનોડ જુલોઈ ઓગસ્ટ ૧૯૭૪

EDITH SITWELL

STILL FALLS THE RAIN

The raids 1940 Night and Dawn

Still falls the Rain—

Dark as the world of man black as our loss—
Blind as the nineteen hundred and forty nails
Upon the Cross

Still falls the Rain

With a sound like the pulse of the heart that is
changed to the hammer beat
In the Potter's Field and the sound of the
impious feet
On the Tomb

Still falls the Rain

In the Field of Blood where the small hopes breed
and the human brain
Nurtures its greed that worm with the brow of Cain

Still falls the Rain

At the feet of the Starved Man hung upon the Cross
Christ that each day each night nails there have
mercy on us
On Dives and on Lazarus
Under the Rain the sore and the gold are as one

Still falls the Rain

Still falls the Blood from the Starved Man's
wounded Side
He bears in His Heart all wounds— those of the
light that died
The last faint spark
In the self murdered heart the wounds of the sad
uncomprehending dark

The wounds of the baited bear —

The blind and weeping bear whom the keepers beat
On his helpless flesh the tears of the hunted hare

Still falls the Rain-
Then-O He leape up to my God: who pulles me downe-
See, see where Christ's blood streames in the
firmament:

It flows from the Brow we nailed upon the tree
Deep to the dying, to the thirsting heart
That holds the fires of the world,-dark-smirched
with pain

As Caesar's laurel crown.

Then sounds the voice of One who like the heart
of man

Was once a child who among beasts has lain-
'Still do I love, still shed my innocent light, my
Blood, for thee.'

મેમ વિચારીને કવયિત્રીએ આ આખો પદ્યકરો માર્લોના
ડૉક્ટર ફૉરસ્ટ' નામક નાટકમાંથી લઈ અહીં મૂકી દીધો
૧. ફૉરસ્ટને, સેતાનને પોતે આપેલું વચન પાળવાનો સમય
માત્રી પહોંચ્યો છે, સેતાનને પોતાની જાત તેણે સોંપી
વાની છે. તે ઈશ્વરે છે કે કુદીને પ્રભુ પાસે પહોંચી જવાય
|| કેવું! પણ, મને નીચે કોણ ખેંચે છે? ફૉરસ્ટની
નોવેદના લાડી છે, વેધક છે. પોતાની વેદનાનિરૂપવા
વિચિત્રી તેના જ શબ્દોની મદદ લે છે, પોતાનો શબ્દ-
ભાવ ઓછો પડ્યો એટલે કદાચ નહીં પણ ભિંમના તાર
મેવા તંગ ખેંચાયા છે કે તનાવ ટકાવી રાખવા તેવી જ લાડી
ભિંમિ વ્યક્ત કરતા શબ્દો તેને મદદ કર્યા થઈ પડે. સાહિત્યના
સિયાને કવયિત્રીની વેદના પાછળ ફૉરસ્ટના આર્તનાદના
નજીકારા સંભળાય છે. ફૉરસ્ટ અને સેતાનનું દ્વંદ્વ છે તેવું
માનવજાતનું અને તેમાં વેરાયેલા પડેલા થોડા દુહોનું દ્વંદ્વ
કે. ફૉરસ્ટની અને નિરાધાર માનવને વાચ્યા આપતી
વિચિત્રીની આકાંક્ષા છે પ્રભુની દયા પામવાની. ઈસુનું
ગોળી તેના આત્મખલિદાનનું સૂચક છે, તેણે સર્વનાં પાપ
મોતને માથે ઓઢી લીધાં છે. તે સાંપ્રતમાં પણ તેમ જ કરે
તેવી ઈશ્વર આહી વ્યક્ત થઈ છે.

|| છેલ્લી ત્રણ લીટીમાં આ શ્રદ્ધા નિશ્ચિતપણે રજૂ

થઈ છે. આ તરત દુનિયામાં ત્યારે એક
અવાજ સંભળાય છે, જે એક વાર
ખાળક હતો અને પથુ વચ્ચે રહ્યો
હતો (ઈસુ ક્રોડમાં જન્મ્યા હતા તેનો
હૃદયેય ?) તેનો અવાજ સંભળાય છે :
“હું હજી ચાહું છું, તારે માટે હજી મારું
નિર્દોષ તેજ રેલાવું છું, મારું લોહી પણ.”
આ શ્રદ્ધાલયમાં વચનથી કાવ્ય પૂરું થાય
છે. આ વેરાન મરુભૂમિ ખની ગયેલી
એલિયટ કલ્પેલી ‘wasteland’ જેવી
દુનિયામાં કવયિત્રીને મીઠી વીરડીનાં દર્શન
થાય છે. ઈશ્વરના નિર્દોષ પ્રેમથી માનવ-
જાત અજ્ઞાનમાંથી જ્ઞાનના પ્રકાશ તરફ

વળશે, અધમતામાંથી માનવતા તરફ
વળશે, ડંડી કૂરતાનું સ્થાન માનવગંધુભાવ લેશે, માનવોને
એકમેક પ્રત્યે સમભાવ થશે. ઈશ્વરના આશીર્વાદ તરત
માનવ-જાત પર ઊતરશે.

અવિરત ઝાંખવર્ષાની સભાનતા કરાવતો શબ્દ ‘Still’
છેલ્લી લીટીમાં બે વાર વપરાયો છે, હજી ઝાંખવર્ષા ચાલુ
છે, તો હજી ઈસુના પ્રેમની વર્ષા પણ ચાલુ જ છે તેનું
ત્યારે મોટું આશ્વાસન છે. છેલ્લી લીટીના શબ્દો ચોથી
કડીમાંના ‘Still falls the Blood’ નો પડેલા પાડે
છે. ચોથી કડીમાંની પહેલી બે લીટીમાં ‘still falls’નું
પુનરુચ્ચારણ છે, પણ ‘Rain’ની જગ્યા ‘Blood’ લે છે
ત્યાં કવયિત્રીની શ્રદ્ધા સ્ફુટ થતી જણાય છે. આગલી
કડીમાં દયા પ્રાર્થા પછી તરત શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરતી
કવયિત્રીનો વિશ્વાસ છેલ્લી કડીમાં જુરસાપૂર્વક અભિ-
વ્યક્ત થયો છે. કવયિત્રીએ શીર્ષિકમાં સૂચવ્યું છે કે
૧૯૪૦માં થયેલા બૉમ્બમારા વખતે આ કાવ્ય રચાયું
છે. તે સાથે સમયનોંધ પણ મૂકી છે-રાત્રિ અને પેરાડ.
અજ્ઞાનનું તિમિર અલોપ થઈ જ્ઞાનનો જ્યોતિ પ્રકાશના
માંડેશે એવું સૂચન ત્યાંથી જ નથી મળી જતું શું ?!

કાવ્યમાં રજૂ થયેલી ઉપમાઓ પ્રસ્તુત ખ્યાલને વધુ
વેરા ખનાવવામાં સફળ થાય છે. વર્ષા માટેની પહેલી

કડીમાની બે ઉપમાઓ બાળવવાને ઈસુ પર દુષ્ટોએ
ગુન્જરેલા સીતમ સાથે બોડી દેવામા સમર્થ નીવડે છે
બીજી ઉપમા-black as our loss-હારા માનવ
જીવહાનિ તેમજ ઈસુની હાયા બનેની ખોટ સૂચવી બધ
છે બાળમારાના અવાજ માટે લીધેલી ઉપમા માનવની
લોભલુચિ અને દગાબાજી ઈસુને માટે પણ કેવા દુ ખકારી
નીવડયા હતા તે તરફ માત્ર અચ્ચલિનિર્દેશ કરે છે
જે રજૂઆત કરવાની છે તે જ એટલી વેધક છે કે તે
પરથી બીજે ધ્યાન ખસેડવાની કાયિરીની વૃત્તિ થતી
જ નથી ખોતના ચિત્કાર વધુ અસરકારક બનાવવા
તે પ્રખ્યાત કવિના શબ્દોનો ઉપયોગ પણ કરી લે છે

કાવ્યમાવપરાયેલો છદ્ધ અનિરમિત છે, પણ તેમા એક
પ્રકારની સ્વાસ્થિતા છે મોટા ભાગની પદ્ધિઓ blank
verseના માપની એટલેકે iambic pentameterમા
ઢાળેલી છે અર્ધા પદ્ધિઓ તેમજ ઘણી લગાવેલી
પદ્ધિઓ, સામાન્ય દસ કરતા વધીને સોળ સત્તર પદ
વાળા પાચતેબદ્ધેછ સાત કે આઠ એકમ-foot—વાળા
પદ્ધિઓ પણ છે, તો કોઈક પદ્ધિમા પાચ સ્વરભારનું
આયોજન છે, પદ અને એકમ ભલે વધુ હોય પહેલી
કડીમા અર્ધા પદ્ધિઓ ઉપરાંત iambic penta
meter ના માપની સામાન્ય લગાઈ-દસ પદ અને
પાચ એકમવાળા પદ્ધિઓ છે બીજી કડીમા અર્ધા
પદ્ધિ પછી તરત જ ખૂમ લાખી એક પદ્ધિ, પછી તેથી
કેક ટૂકાવેલી પણ પાચ કરતા વધુ સ્વરભારવાળા પદ્ધિઓ
છે અને પાછી અર્ધા પદ્ધિ મુકાઈ છે પહેલી પદ્ધિના
પુનરુચ્ચારણ પછી ફરી લગાવેલી એક પદ્ધિ અને ત્યાર
પછી સામાન્ય લગાઈની પદ્ધિથી કડી પૂરી થાય છે

1. લાખી પદ્ધિઓમા અત્યાનુપ્રાસ ધ્યાન ખેંચે એવો
જી અને ચોથી કડીઓમા વચ્ચેની પદ્ધિઓનો
અ અને છેલ્લી પદ્ધિનું સામાન્ય લગાઈનું માપ
વર્ણિત થાય છે ચોથી કડીમા અનુપ્રાસમા લાખી
કિત સાથે ટૂકી પદ્ધિ જોડાઈ છે એવું કે છઠ્ઠી અને
આઠમી પદ્ધિનો પ્રાસ બેડયો છે એવું વૈવિધ્ય પણ છે
ઉપાન્ત્ય કડી કવિ માલોના નાટકમાયો લીધી હોઈ

સામાન્ય લગાઈની અને તેમા પ્રાસ વૈવિધ્ય જી છે
તેની શરૂઆતમા પણ શીર્ષકની પુનરુક્તિવાળી અર્ધા કડી
કાવ્યમાનું લયકરતાના ઓળા પાચરતું પુનરુચ્ચારણ ચાલુ
રાખે છે છેલ્લી કડીમા આ ત્રણે પ્રકાર—પાચ સ્વરભાર-
હોપદ્ધિ-સનો 'સ્વગરીધમ' સભારી આપે એવું આયોજન-
વાળા પદ્ધિ પછી દસ પદવાળા iambic પદ્ધિ
અને અતે વધુ લગાઈવાળા પદ્ધિ મુકા છે છેલ્લી કડી
માની ત્રણમાની પહેલી બે પદ્ધિઓ પ્રાસબદ્ધ છે પહેલી
કડીથી કાવ્યનો છદ્ધ નક્કી થાય છે, બીજી કડીઓમા
ત્યાથી અન્ય નિહાર થયા પછી ઉપાન્ત્ય કડી મૂળ
છદ્ધ પર પાછી આવે છે અને ત્રણ પદ્ધિવાળા કડીમા
દરેક પ્રકારનું સમાપન છે આમ દેખીતા અનિરમિત
છદ્ધમા કેક એકરાગ આજીવાનો પ્રવલ્ન થયો જણાય
છે પરિણામે પુનરાવર્તિત પ્રથમ પદ્ધિ તો ચિરસ્મરણીય
બને છે પણ તે ઉપરાંત આખા કાવ્યનું સંગીત વાચકના
મનમા ઘોળાયા કરે છે

એડિથ સિટ્વેલનું આ કાવ્ય જિંદી શ્રદ્ધાનું કાવ્ય
છે તેની પડછે આજની હિતભિન્ન થતી દુનિયા છે
દુખિયારા માનવો છે અને ફર બવરથાઓ છે આ
સમયે રચાયેલા બધા કાવ્યોમા ગહન ચિંતન અને શ્રદ્ધા
બડત થયા છે કવયિરીના હૃદયમા વેદના છે, મન
હતાશ છે, વાણીમા ચિત્કાર છે, પણ કપાકપી શ્રદ્ધાની
સરવાણી ફૂટી સધળું સહ બનાવે છે વર્ષા પછી વસત
જરૂર આવશે, રાત્રી પછી પરાઈ થશે જોવી શ્રદ્ધા જ
યુદ્ધપીડિત માનવોમા જીવન સહ બનાવે આપણા
પીડાગ્રસ્ત જીવનને પણ કવયિરીની શ્રદ્ધા જેવી શ્રદ્ધા
સહ બનાવી શકે એવું આશ્વાસન આ કાવ્યમાથી સળી
રહે તેમ છે વાચક કાવ્યમાના ચિંતનને વાગોળતો થઈ
બધ તેવું તેની શબ્દરચનાનું સંગીત છે પ્રથમ પદ્ધિના
આવર્તનો, ઉપાન્ત્ય કડીમા વ્યક્ત થયેલો ચિત્કાર અને
અન્ય કડીમાનો શ્રદ્ધાનો રજૂકે અધિસ્મરણીય તેમજ
આહ્વાદક છે કાવ્યમા જેટલી લયકરતા છે તેટલું જ
સૌહર્ય છે, સૌદર તેમા બડત થતી શ્રદ્ધાનું તેટલું
જ કવનરીતિનું □

**With Best Compliments
From**

**STEELCAST
Bhavnagar Private Ltd.**

**Manufacturers of
Steel & Alloysteel Castings**

Ruvapari Road
Bhavnagar - 364 001
(Gujarat)

Gram : STEELCAST
Telex : 071-207
Phone : 5225 (4 lines)

(અનુ ૫ દર પરથી)

ધરમા યોદધી તો હસાય જ નહીં
સેધામા ખણજ આવે ને તો ચ માણ
વડુરાય જ નહીં
હોય ત્યારે ધર છે બચાડું મલે
પણ હું જીવતો છું એ કઈ બોલું છે
થદા થદા હિં ધમરય
મહ કરાતિ વાળો મ્લોક રમરતો હોઈ છું ત્યારે
કોઠરાસની ગદી આદતિ જેની બ યરી
મને રોજ હસા મારીને રાત બગાડે છે
હોય સાલી એ છે તે બચે

(અગત' પકે)

લય અને પ્રાસમાથી કાવ્યની વિશિષ્ટ
ઈખારતો રચના લાભશકર કાકરનો ભાષા
યત્ન 'મારા નામને દરવાજે' મા અનેક રચણે
ધ્યાનાર્હ બની રહી છે
ખર્ચેવની છે ચી છછળતી
ખારહાર
ખડખચરી કળી ખડકાળી
તીણી રે કોચી
આવીને અથડાતી
ખડખડ
હુદયકમળની ખડખચ ખડખચ
પાદડીઓ છૂંદાય
અમારા હુદયકમળની પાદડીઓ

(મારા નામને દરવાજે ૫ ૨૦)

શુજરાતીમા ઈ ૧૯૫૫ પછીના અનેક

આધુનિક કવિઓ આ પ્રકારની સજ્જાનતા સાથે ભાષાને વિશિષ્ટ ઢબે યોજે છે આવી કૃતિમા કવિને
ભાષાધારન જ આસ્વાદ્ય બનતો હોય છે જમાને જમાને કાવ્યની વિભાવના બદલાતી રહી છે એના
રચના ઘટકો વિશે મતભાતનારો રહ્યા છે કવિતાનો ગાડપણ સાથે નાતો જોડનાર અને એને પ્રેરણાનું પરિણામ
લેખનાર માનવી જ આજે એને બોદિકતાની નીપજ લેખતો થયો છે સમાજ અને સંસ્કૃતિ સાથે કાવ્યનું
અભિનતવ જોનાર જ આજે એને છેક અન્ અર્થ કરી એના શુદ્ધતમ રૂપને પ્રગટાવવા મથા રહ્યો છે પણ
આ બધી વખતે કવિના પાસેથી ગગરક ભાવકની અપેક્ષા એક માત્ર આનંદોપલબ્ધિની રહી છે પોતાનું આણુ
અથ સંકોચીને પોતાનામાં રત પદ્ધ ધઈ ગયેલો આધુનિક કવિ ભાષાને શબ્દને અશ્વત બનીને હોબેળતો જળાય
છે પોતાના જમાનાને અનુરૂપ, કાવ્યને ન ન રૂપે અવતારવાનું એનું આ કાર્ય એને કરવું જોઈએ એ રીતે જ
એ કરી રહ્યો છે એને ઉપક્રમ સંદર્ભપરક હોઈ એક ભાવક તરીકે એની એ પ્રતિમા ઈ-વોલ્વ થવું ગમે છે

જગદીશ ત્રિવેદી

ભીડભીડની વચ્ચે

હજી મને એકલતા શાની ખટકે?

આ ભયોભાદર્યા રહેર મહી
આ ભીડ ભીડ ને ભીડ તપ્પા
મને ભયોભય છરા વાગતા!—
આશ્ચર્ય!

ના મ્હતર્ણુ અમતુ એકાદુ બિંદુ—
અરે ચકામુ પણ ના છિપસે!
હશે આટલી જરૂર સામડી મારી!

આ ભીડ ભીડ ને ભીડ
છતાય કેમ લાગતી ખીક?—
મધ્યરાત્રિએ અડાખીડ વગડામા
કોઈ તરુની ડાળ ઉપર કો યાત્રિક
નિજના સુણી હૃદય તણા ધબકારા પૂજ—
અને હાથથી જાય સરકતી ડાળ—
—મુજને એવી ખીક કશી કઈ મળવે?
આ ભીડભીડની વચ્ચે
હજી મને એકલતા શાની ખટકે?

વર્ષા

ખચપણમાં ભેરુઓએ મારેલી ટાપલી શો
પડતો વરસાદ મારે છાપરે!

મેગમ અખતરની કોઈ કુમરી શો સૂર
મારી લીંતોમાં ઓચિંતો નગતો,
પાગલની જેમ હાથ ફેલાવી જવ
હવે સૌ પાસે કંઈનું કંઈ માગતો,
પાણી અડક્યાની જેમ અડકું છું તુજને
ને મારું ખે પક્ષી એક કાંકરે!

ખચપણમાં ભેરુઓએ મારેલી ટાપલી શો
પડતો વરસાદ મારે છાપરે!

બાળકનું માથું પંપાળતી ડો' મા
એમ દષ્ટિ ફરે છે લીલા ઘાસ પર,
ખેડૂતની છોકરીનું ચોંટી જાય ચિત્ત
એવાં ખીલે છે ફૂલ આજ યાસ પર,
નેવાંની ધાર વચ્ચે એવો જણાકિં
જાણે ઘેરાયો મોલ કોઈ ખેતરે!

ખચપણમાં ભેરુઓએ મારેલી ટાપલી શો
પડતો વરસાદ મારે છાપરે!

ક્ષણો રોમાંચની

રોજ સંસારે ક્ષણો રોમાંચની
પથ્થરો જે મેંદીને વાટી ગયા!
નાગ ડોલ્યો, કિંતુ મૌવર ફૂંકતાં
ગારુડીના ગાલ ખે ફાટી ગયા!
એ ઝિલાવા ડોંશથી સામે જતાં,
આયનાઓ કેટલા ખાટી ગયા!
સ્વપ્ન મારાં કબ્રમાં થે પાંગર્યાં,
હો મનરે એ મને દાટી ગયા! *

૮. જે સાહિત્ય અધ્યયન માટે
સરળ લાગે છે એની રચના
પાછળ સખત પરિશ્રમ કરવો
પડ્યો હોય છે.

Jagdhir Desai & Co.
Rustom Sidhwa Marg
Bombay 400 001

આહમદ મકરાણી

બે સુકાક

બોલાવ મા

આલને તુ સાવ નીચું લાવ મા;
પજને તું આટલા ફેલાવ મા.
પાર મારાથી ગયો છું નીકળી;
સાદ દેને તું મને બોલાવ મા.

શુ કરું?

લાગણીને નામ આપી રું કરું?
શકયતાને કામ આપી શું કરું?
હું જ પકડાયો હવે મારા થકી
અન્યને ઈનામ આપી રું કરું?

૧. જેને આપણે કવિની સાધના
કહીએ છીએ તે મહાવરા
સિવાય અન્ય કશું નથી.

Polyweave

32, Kala Bhavan, 3, Mathew
Road, Bombay 400 004

Phones: 350118 Telex: 4368
359867 Polyweave

૧૦૨] કવિદાયક - જ્યોતાર્ધ-ઓગસ્ટ ૧૯૭૪

મૂળશંકર ત્રિવેદી 'પૂજક'

છું

ઉપેક્ષા તણા અધકારે મઠી;
તમારી જ ઈચ્છાની તસવીર છું.
હથેલીની રેખા લીલીછમ છતાં;
કદી બર ન આવે તકદીર છું.
શિતિજે ભાષણતો કે દરિયા ભલે;
ફકત ઝાંઝવાની જ તાસીર છું.
છું તરબોળ ડેવળ નિજનંદમાં;
છતાં લોક માને છે દિલગીર છું.
અપેક્ષા પછી સાથની કયાં રહે?
કે શૂન્યાવકાશે ધૂટ્યુ તીર છું.

સાગર નવસારવી

ટ્રેનમાં

વિશ્વ આ લટકી રહ્યું છે ટ્રેનમાં
આમ કયાં જટકી રહ્યું છે ટ્રેનમાં?
યુગયુગોથી પંથ નિર્બળ કાપતું
આ નગર અટકી રહ્યું છે ટ્રેનમાં.
પર્યું લીલાં આવિયાં, પીળાં બરે,
આયણું બટકી રહ્યું છે ટ્રેનમાં.
ધન ધરમજું, કર્મોનું લાથું લીધું,
તો ય કંઈ બટકી રહ્યું છે ટ્રેનમાં.
કંઈ યુસાફરનું પગેરું લઈ મરણ,
ગોધમાં લટકી રહ્યું છે ટ્રેનમાં.

તારા છંદો

ભૂમા! તારા મખલખ લહી છંદ, આ ભમિઓનો
હેયે કેવો લસલસ થતો રાસ આનંદ પ્રેયો!
હેમંતે તું ચપળ હરિણી થૈ અરણ્યો ખૂદે શાં!
મંદાકાંતા થઈ શિશિરમાં અંગ સંકેરતી શી!
વાસંતી વા જરી અડકતાં થાતી શી પુષ્પિતાગ્રા!
આર્યા થૈને તપ તપી તપી ગ્રીષ્મમાં સોહતી શી?
ગૌરંભામાં ગહન રમથે થાતી તું ઇન્દ્રવજ્રા,
ધીરી ધારે થઈ સુવદના ચારુ હાસ્યે સુહાતી;
સોનું ધારી થતી સુલગ તું શાલિની અન્નપૂર્ણા,
જ્યોત્સ્નાઆંજી નવરજનીમાં વૈશ્વદેવી થતી શી!
પૃથ્વીથી તું અધિક અચલા, તો ય તું પૃથ્વી મારી,
લોકલોકે વસતી વરદા માલિની ચિત્તહારી.
તારા છંદે ખનું શિખરિણી, સ્વાગતા કામ્ય તું શી!
દીપ્તા શું તું નિતનિત રહે, ખેલ હે મંજુલાષી!
મહેકી ભીકી તુજ શું ઉરની મારી અભ્યસ્ત પ્રીતિ,
ભૂમા! મારી ભવભવની તું સ્વધરા તેમ ગીતિ.

મહેન્દ્ર સમીર

શું કરું?

માનું છું કોઈ આવી મનાવે છે; શું કરું?
છલનાની કોઈ પ્યાસ બુઝાવે છે; શું કરું?
બહેરા સમયની આડશો ઘોંઘાટમાં હવે,
કે કેટલીય ઠેસ લગાવે છે; શું કરું?
એની ફીકર નથી કે હવે શું થઈ જશે,
શું થઈ ગયું છે એ જ સતાવે છે; શું કરું?
ક્યાં લઈ જશે આ કાફલાવાળા ખખર નથી,
ચાલ્યા કરું છું જેમ ચલાવે છે; શું કરું?
જાઉં છું રોજ મરિજદેથી મયકદે 'સમીર'
આહિદ ભીકીને રાહ ખતાવે છે; શું કરું?

તમે

યાદનાં હરણાં હવે પાળો તમે,
ફૂંપળો કિસ્મતતણી ભાળો તમે.
કેસડાની ઝંખનાના શ્વાસમાં,
પાનખરમાં બે પગે ચાલો તમે.
ભાંટ જે ઉન્માદના વર્તીય તે,
એ અનાગતને રથે ઝાલો તમે.
ઝાગળે કામર વળી અવસાદનો,
જો સડકને આહવાં બાળો તમે.
વિસ્મરણ કીડો થઈ કરડે છતાં
નામની કઈ આકૃતિ પાળો તમે?

૧. 'કવિતા ને કુન્દનને કાટ લાગે
નહિ—ને કાટ લાગે તો તે
કવિતા નહિ, કુન્દન નહિ.'

P. Ruparell

5 Ravindra Mansion
Dinshaw Vachha Road
Bombay-20

બે હાથકું

(૧)

હુ ગરધારે
રૂડી સૂર્ય મડતુ
ખીણમાં મૂકે.

(૨)

ખેતરવચ્ચે
જૂનો કોટ દાખાનો
ઉડાડે પંખી!

G. સાહિત્યકૃતિમાં રહેલું કાવ્ય
તત્ત્વ એ જ એક સત્ય છે ને
સત્ય અજરામર છે.

વિવાદ છે મને સંબંધોનો

યુદ્ધો કરતાં ય ઝાઝો વિવાદ છે મને સંબંધોનો—
સંબંધો અને કૂલોનું ગણિત બેસાડતા મને આવડતું નથી
સુખ વિષે નિશાઓમા છોકરાંઓને લજ્જાવી શકાય
છાકગાઓને સિંડૂલાની કાચની સુખી મોજડીઓ દેખાડી શકાય
પણ આદિવૃક્ષની ડાળ પર માથું પછાડી
મરી ગયેલા કૌંસ પક્ષીની કથાના
વ્યાકરણમાં બાળકોને રસ પાડી શકાતો નથી.

કચારેક કાયરેક્ટરની શરતચૂકને છાંયે
પ્રેમના પાત્રની એન્ટ્રી જ બાકી રહી જતી હોય છે
તો કચારેક ઓડીઅન્સમાં ધૂસી જતું હોય છે દુર્ભાગ્ય!
બે કે આડત્રીસમે વર્ષે છાતીના વાળ ધોળા થઈ ગયેલો
કોઈ પણ નાટ્યકાર બળે છે કે
કદાચ અહીં કોઈને ય કોઈના ઉપર પ્રેમ હોતો નથી!

ધર્મગ્રંથોના પાનાઓમાથી ‘વફાદારી’ શબ્દને
સાત સાત કરોડ મજૂરોએ
કેઈનોથી નીચે ઉતારવા ફાફા માર્યા પછી
ઓંઓના ચરિત્રની જેમ આપણે શક્તિ સેવતાં થઈ
ગયા છીએ!

અહીં સંબંધનિરપેક્ષ અનાસક્તિ નથી...

અહીં કૃષ્ણ નથી—

મહાભારતની આ યુદ્ધભૂમિ પરથી વંટ ઉપાડું કે ન ઉપાડું ?
ટિટોડીનું બરચું નીચે જીવતું હશે કે—

M. J. Traders

Electrical Accessories Specialised in

& Flange Type Cable Glands

Dowell's Cable Lugs Suppliers

39/40 Chikhal House,

455, Kalbadevi Road

Bombay 400 002

Office: 314181 Res: 336165

298743

૧૦૪] કવિશોક - જુલાઈ-ઓગસ્ટ ૧૯૭૪

સખી! આ આવીને ઊભાં
વન! આ ઝાડી-ઝાંખરાં
દૃષ્ટિ આડે ઊભાં સામે!
કંક શૂન્યે ભર્યાં ભંક
ખરાબા ય હશે મહી!
એકાકી આપણે પાછાં!
ને આ તો દિવસે દહયો!
સરી આવી પ્રતીચિ, જો,
સંથે સિંદૂર ધારતી
દુહિતા આપણી જાણે!
હજી જાણે ગઈ કાલે
સંથે સિંદૂરથી તવ
પુરાયો'તો, અને આજે!
વળાવી દુહિતા આજે,
પાછાં શું એક-એકલાં
જવાનું આપણે ય તે?
રંગ સિંદૂરની પેલે—
પાર રંગ કયો હશે?
યામિનીનો? સખી! જો, આ
દહયો સૂર; હવે વનો
કરે છે સાદ!
ચાલોને,
છાને સંધ્યા ઢળે
અને યામિનીએ ઢખૂરે છા
ખન્નેને સાથ ચાલે.

અપેક્ષા

મૌન રણમાં શબ્દની વણઝાર હો,
રેતમાં પદચિહ્નના આકાર હો,
આ ક્ષિતિજ ને આ ક્ષિતિજ વચ્ચે હવે
આપણા અસ્તિત્વનો વિસ્તાર હો.

૮. વિશ્વ આત્મરૂપ છે એટલું
જ નહિ પણ આત્મા વિશ્વરૂપ
છે એમ કવિને દેખાતું જોઈએ.

Industrial Jewels Ltd.
32 Nicol Road, Ballard Estate,
Bombay-1

ત્રીજી વિશ્વયુદ્ધ

વ્યાસ ઊંચો ડાંધ કરીને
 'ના, ના' કહેતા રહ્યા, અને
 'કાલોહસ્મિ લોકશયકૃત્ મવૃત્તઃ'
 કરતાકને કૃષ્ણ ધૂમી રહ્યા.
 પ્રજ્ઞના ચક્ષુમાથી લાચારી
 નીતરવા લાગી
 'તેઓ શુ કરે છે,
 તેની તેમને ખબર નથી'
 કહેતા ઇંદુ ફરી કોસ પર ઠોકાઈ ગયા,
 અને
 ખિતરની જુવાર વચ્ચે ઊભેલો ચાડિયો
 તો આભો જ બની ગયો।
 કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં શ્રીકૃષ્ણે સાચવેલા
 દીટોળીના ઇંડા ફટોક દઈને ફૂટી ગયા,
 અને
 ત્રીજી વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થઈ ગયું

૮. જેનો આનંદ બહારની દુનિયા
 સાથે સંકળાયેલો છે તે કવિ
 નથી. કવિ આત્મનિષ્ઠ હોય;
 કવિ સ્વયંભૂ હોય.

Kamal Art Printery
 38 Police Court Lane, Fort
 Bombay-1

૧૦૬] કવિગોષ્ઠ - જુલાઈ-ઓગસ્ટ ૧૯૭૪

શોધ

આજે કેડુ
 મુઝા
 સભર અવકાશસીમામાં
 હંરણુ મારું
 હેતીહેતી ચરે
 થાસ (ચતરદેણીનું!)
 ખીનુખીનુ...
 ભમે મોજથી
 વનનિર્ઝરશું...
 હિમશ્રબ પાષાણોમાં થૈ
 ફાળ લરંતુ
 ઠકે...ઠકે...ઠકે...
 પવનવલ્લરી કરાં
 મધમધ
 ફૂલફૂલને મૂલે
 ઉન્માદે આનંદગંધની
 પગલી પગલી હૂંટે...
 આકુળવ્યાકુળ
 ફરફરને નાકે...:
 શિલિજનાં ધુમ્મસની પેલે પાર
 ઘેરા ઘેરા હાંડાહિમા
 આછાપૂસર
 દરવાજો તોતિંગ...
 અળહળ અળહળ
 તિરાડમાથી
 ડોકાતો આવાસ
 મુલાયમ...
 મારું ગભરુ કરનુરીશ્રગ શોચે:
 દાર ખૂલશે?
 કહી લાધજે અધસોત?

આપાદ

હું ગ્રીષ્મના પ્રખર ધોમ થકી દળેલી
ઊંચી કરું ત્યાં નજર ત્યાં દલ છાઈ રહેતાં;
આ શું મધુ લસત પૂર્ણ પ્રકુલ કંજ !
ગુંબરવે ભ્રમરને અવ ધન્ય જન્મ !
ના રામટેક અહીંયાં, નવ કાલિદાસ,
યક્ષા તણી નગરી ના, મમ ગેહ રિક્ત,
રે તો ય કોક ગણતી રહી દિન ખેડી,
ને ચક્ષુથી હૃદયનો અવ દીર્ઘ માર્ગ.
આ વીર્યવંત નવ મેઘ ઝરી રહત,
મીઠી સુગંધ ધરતી ઋતુદાન મહેકે,
ને બીજનાં વિવિધ પ્રોક્ષણ પૃથ્વીગર્ભે,
ધોરી તણી રણતી ધૂધરી સુમંદ.
રામાંચ આ મિલનનો તણ છાઈ રહેતાં,
ને દીપ્ત રાગ મિલને વિરહો તણા એ.

ગીરીશ મકવાણા

ગીત

આંખમાં ઘેરાણી સગપણની વાદળીયું
અડક્યાના મોર સખી ગહેકે,
હોવાની યમુનામાં ડોકિયું કંઈ ન્યાં
એક બીનોકચ પડછાયો મહેકે....
ટેરવામાં સળવળતું નામ મીં તો
ચીતરું ન્યાં લીંત્યું આ મોગરાનું વન,
કાલ્ય સુધી ઝૂરવાના સૂરજ ધખતા'તા
શીળી નજરું વરસ્યાંના સખી દન,
કહેણ આંખમાં કંઈકેયું મહેકે...
આંગણીયે આલ્યાનો દીવા ધરીને હું તો
અક્ષરિયા અતરને બાળતી,
મળવાના માંડવડે, હરખ્યાની વેલ હેઠ
નજરુંના ઢોલિયા હું ઢાળતી,
મોર મળવાના ફળિયામાં ગહેકે...

એક તું ઝરમરતી ઝરમર આલની,
કોઈ કોરી ઠીપનું હું ઠીકરું.
સાંજના ખોળું મને હું યાદમાં,
ને સૂરજ ઊગતા સુધી હું નીતરું.
ભાગ્ય તો જેનું હશે એ ચૂમશે,
લાવ, મહેદી થૈ હથેળી ચીતરું.
છ મને ભૂલી જવાનો હક તને,
આંખને છાંડી શકે છે નીંદરું.
તો ય ઢાંકે છે ગરીબી અંગને,
આલમાં એકેક ઊડે ચીંથરું.
એમને ભેયા પછીની આ દશા,
ખાળિયું લાગ્યા કરે છે પિંજરું.

II. જે કવિને તાન છે પણ સમ
ક્યાંય નથી, જેમાં કેવળ
ઉદમ છે, આશ્વાસ નથી, તેનું
કવિત્વ ઉચ્ચ કાવ્યની શ્રેણીમાં
સ્થાયી રહી શકે નહીં.

Monji Shamji & Sons
87, Durgadevi St.,
Bombay-4

ઉદ્બોધન

રેતમા પગલા નવા છાપો હવે,
રૂપ દુલ્હન અસ્તિત્વના માપો હવે
આખ સામે છો અનાગત ધૂન્ધળો—
છન્દનો ગતધળના કાપો હવે
મન્દ્ર શબ્દોની તજે આરાધના
તારસખતક તાન આપો હવે
જીવન મૂલ્ય કેમ અખગ
દેવથી ખાળો અને તાપો હવે

II. વિષય ગમે તે હોય, ઉદાર
કે હીન, ઉચ્ચ વિકૃત કે શાન્ત,
તેમ સંપૂર્ણ 'ભાવન' વાચકને
થકું ભેઈએ તેના ચિત્તમા
નિરૂપણ વ્યાપી જકું ભેઈએ
ત્યારે જ કાવ્યની કૃતાર્થતા છે

International Lubricants
Court House, Dhobi Talao
Bombay-3

૧૦૮] ૬વિધોઃ નુદર્શ એગ્રે ૧૯૭૪

શૂન્ય વિચારે
ચાલતા ચાલતા ઘણું જીવ્યો .
મિલે, કારખાના,
મોટરોના, આગળ ડીના, નહીં તેા છેડે
મારા સ્ફુટના ધૂધાટ જેવ દોર્યા જ કંચુ
પથારીમાથી ઊભા થાઈ ત્યાથી પથારીમા પાછો પડુત્યાનુધી
ખસ કામનુ જ ધન!
એ ઘેનમા ને ઘેનમા ઘણી વતે કરી,
ઘણું ખબકય , ઘણા પગ પછાડના,
અધ નિદ્રામા સ્વપ્ના ય ભેયા,
આમ ને આમ .
હનશ ચાલ્યા નથી કરતુ વર્ષો વીતે છતા .
કચારેક ચકલીઓ ધૂળમા જેમ ખામ કરે—
તેમ મારા મગજની ધૂળ કોડે છે
ચાલતની જેમ મો પોણું કરીને
વીતેન જીવના ખગ સા ખાઈ છું
અષાઢના પ્રથમ દિવસની જમ
એક વિસ તો આવે જ કે
વાળાનો વરઘોડો વર્ષોગણીને વરવા ચાલે—
તેમ વિચારો ઊમટે છે
વિચારો મગવા આવે ત્યારે નવરાચ નથી મળતી
વિચારો,
વિચારોમાથી સ્ફુરણા
સ્ફુરણામા ઉપમાના ગમકડા,
એ ગમકડામાથી માગ જેવા ખાળકને મળતો આન
શબ્દોના સાથિયા,
સાથિયાને ભેવા હોમટેલા મારા પ્રશ્નસડો,
અતે મારી વૃત્તિનો છેડતો ગગ
—અવા સખતગી મેલધનુષ જનારે જયારે
મગજના આકાશમા દેખાય ત્યારે .
હોવમા ને ઈશિમા ચાલ્યા જ કંચુ છું .

KAMANIS' BRASS RODS WILL GO TO
ANY LENGTHS TO KEEP
CUSTOMERS HAPPY-WORLDWIDE

Outstanding quality makes Kamanis' brass rods
fast-sellers in international markets

For industry everywhere, only the finest
non-ferrous rods will do - Kamanis

The reasons are obvious...

- * High consistent quality conforming to ASTM, BSS
and customers' specifications
- * Free Cutting or Forging Quality
- * Wide range of sizes.

KAMANI TUBES PRIVATE LTD.

New Kamani Chambers, Nicol Road,
Ballard Estate, BOMBAY-1, INDIA.

કવિતા એ કાન્તદર્શન કરતા કવિનું કાર્ય છે. એ જગતના સામાન્ય વ્યવહારથી ઉપરની વસ્તુ છે. જીવનમાં સક્રિય થતી એક નવી શક્તિ છે. સૌન્દર્ય એ એનું પ્રખર શસ્ત્ર છે, સત્ય એનું કવચ છે. જીવનના પ્રવાહમાં તે ભિતરે છે, જીવનની નસોનસમાં તે પ્રસરે છે અને પોતાની ગૂઢ ગતિથી અને પ્રકટ મોહિનીથી જીવનને ઊર્ધ્વ રસની, ઊર્ધ્વ આનંદની દીક્ષા અને સિદ્ધિ આપે છે.

સુન્દરમ

Bijal

Badal

N. L. Mehta Cinema Enterprises Private Limited

BOMBAY

KAMANIS' BRASS AND COPPER SHEETS
AND STRIPS GET TOP RATING
IN OVERSEAS MARKETS.

Kamanis are known to the world over for their meticulous insistence on quality...export millions of rupees worth of industrial products.

Kamanis' top-quality brass and copper sheets and strips are manufactured to fulfil the strictest international standards...are used extensively and with confidence in various industries, both in India and abroad...are freely available at competitive prices.

KAMANI METALS & ALLOYS LTD.
NEW KAMANI CHAMBERS, NICOL ROAD,
BALLARD ESTATE, BOMBAY-1, INDIA.

*For complete range of textile
machinery for Spinning, Weaving
Knitting and finishing of Cotton,
Silk, Woollen and Synthetic
yarns and fabrics. Also complete
plants for manufacture of
Synthetic fibres and yarns*

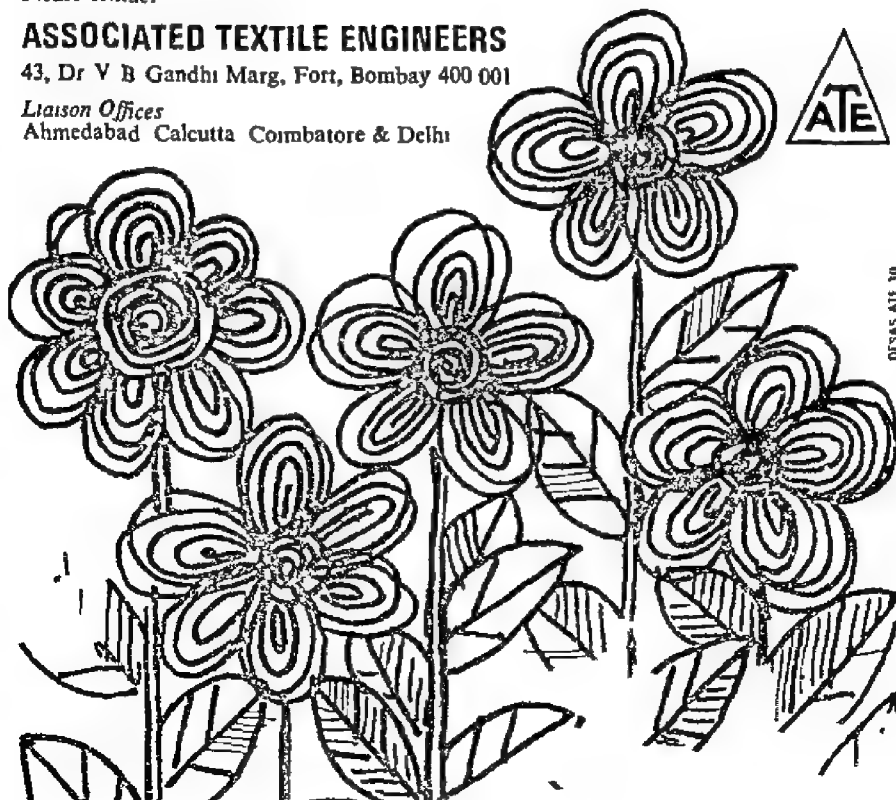
Please contact

ASSOCIATED TEXTILE ENGINEERS

43, Dr V B Gandhi Marg, Fort, Bombay 400 001

Liaison Offices

Ahmedabad Calcutta Coimbatore & Delhi

DESAS ATE 70

દેશજી પરમાર

ધીરુ પરીખ

છાંડા આંતર્નાદે

છાંચા આશાવાદે યુવકજન હો! રાષ્ટ્ર રચવું;

પુરાતા પાયાના ચણતર મહર્ષી પથર યવું:

અમર ઇતિહાસે લખી જવું.

કેટલીક વ્યક્તિઓ કીર્તિમંદિરના કળશ થતાનું ધારે છે, બીયરે કેટલીક પાયાના પથર બનવાનું નિર્ધારે છે. 'કુમાર' માસિકના તે આરંભકાળે ત્યાં મળતા સુહૃદો ગાંધીપ્રેર્યા દેશમંજિના જુવાળે અને રાષ્ટ્રના નવનિર્માણની ભાવનાના ઉજાળે અભિરક્ત હતા ત્યારે રાષ્ટ્રોત્થાનમાં પાયાના પથર બનવાની હિન્નત ભાવના બચ્ચાઈ રાવતે એ મિત્રમંડળીમાં વહેતી મૂંઝેલી તેનું પ્રસ્તુતરીતે પથાવતરણ કરનાર દેશજી પરમાર આવા એક નિર્ધારિતજ નરવિશેષ હતા. ઉપયુક્ત ભાવાવેગ અને ભાવનાવેગથી ઘબકતા, જીવન અને કવનને અભિન દેખનાર દેશજીભાઈનો જન્મ ૧૩-મી જાન્યુઆરી ૧૮૯૪ના રોજ સોરઠના સરદારગઢ ગામે રજપૂત પરિવારમાં થયેલો. દાદા જીવાભાઈએ સત્તા સામે બહારવટું ખેડેલું તો પૈત્રે પણ જીલ્લે જીવનમાં—અંજિતજીવનમાં, સમાજ-જીવનમાં, રાષ્ટ્રજીવનમાં—વધી પડેલી બ્રહ્મતાની મહત્તા સામે અક્ષર કર્મ દ્વારા બહારવટું ખેડેલું. પિતા કાનજીભાઈ રામમાં તો નેરકાર; પરંતુ દાદાએ ગોંડલના ભાયાતી ગામ ગણેદાના જે રખારની ડેલીએ ચાકરી સ્વીકારેલી ત્યાંના સીદી કરીને એક ખસે કિશોર કાનજીભાઈને વર્તાની ચટકી લગાડેલી, જેને રિણુમે ચોપડીએ વાંચવાને મિથે ભણતર શરૂ કર્યું તે ગુજરાતી કાત ચોપડી પૂરી કરી, રાજકોટની 'હંટર ટ્રેઈનિંગ કૉલેજ ફોર મેન'માં બે વર્ષ અભ્યાસ કરી, દરબારી ડેલીની શુભામીને તિલાંજલિ આપીને સ્વતંત્ર શિક્ષકપદની પ્રાપ્તિ કરી. એ સમયે એઓ પ્રાણના મેળાવડામાં સ્વાગત-ગીતે પણ રચતા. આમ દેશજીભાઈ પિતા તરફથી સ્વમાન, સ્વાતંત્ર્ય, શિક્ષણ અને સાહિત્યના પ્રસ્કારો તથા માતા જીનીબાઈ મેઘાણ મકવાણા તરફથી નિષ્કપટ નેખાલસ હૃદયસંપત્તિ અને ઊર્મિ-ઉર્ક વારસામાં પામેલા.

પ્રાથમિક કેળવણી હાલારના લોધીકા ગામમાં પૂરી કરી એ-ખણે માધ્યમિક શિક્ષણ રાજકોટની આલ્ફ્રેડ હાઈસ્કૂલમાં લીધું ને ઈ. ૧૯૧૨માં ત્યાંથી જ મૅટ્રિકની પરીક્ષાપસાર કરી ભાવનગરની પ્રામળદાસ કૉલેજમાં ભેડાયા અને ઈ. ૧૯૧૬માં અંગ્રેજી તથા ઇસ્ટ વિષયે લઈ બી.એ.માં કેતીલે થયા. પછી તો કાયદા-શાસ્ત્રના અભ્યાસ માટે મુંબઈ ગયા. પણ પ્રથમ એલ.એલ.બી.માં મે વાર અનુત્તીલે થતાં અભ્યાસમાંથી દિલ બીડી ગયું. વળી, પેતાજી પણ આથી નારાજ થયા અને પરિણામે કુટુંબમાં નાણાં-સીડ બીની થતાં એમણે ઈ. ૧૯૧૮માં ગોંડલ હાઈસ્કૂલમાં

શિક્ષક બની રજવાડી નોકરી સ્વીકારી. ત્યાં એમને બચ્ચાઈ રાવતનો આત્મીય સંગ મળી ગયો. ભાવનાથી ભર્યાંભર્યાં ભાવિ સ્વપ્નનો સુષ્ટિસર્જન થતું રહ્યું. એમાં ઉમેરાયા કવિશ્રી 'વિહારી', કલાકાર રવિશંકર મંડિત અને 'ધૂમકેતુ'. એમનો સાહિત્યજીવ કોળવા લાગ્યો. ત્યાં જ પ્રથમ બચ્ચાઈ રાવત અને પછી રવિ-શંકર મંડિત અમદાવાદ આવ્યા. આ મિત્રવિરહ એમને ખૂબ સાહ્યો. એમનો જીવ પણ અમદાવાદ આવવા તળેડપર થઈ રહ્યો. આખરે અમદાવાદની 'વનિતા વિશ્રામ' શાળામાં શિક્ષક બની એમણે એ હાથમે પારપાડ્યો. અમદાવાદમાં રહી 'કુમાર' માસિક દ્વારા ભાવનામંડિત ગદ્યલેખો અને કાવ્યોનો સુભગ પરિપાક ગુર્જર ગિરાને ચરણે ધર્યો. પરંતુ શહેરની જડતામાં એમનો આત્મા પાછો ગૂંજાવા લાગ્યો. અને નવેક વર્ષ બાદ ફરી ગોંડલ પાછો ફર્યો. ત્યાં દેવન્યુ ખાતાની નોકરી સ્વી-કારી મહાલના મહાલકારી અને નગરપાલિકાના પ્રમુખ તરીકે ભાયાવદર ગયા. આમ, ૧૯૧૮થી '૩૭ લગી ફેરબદલી સાથે પણ સ્થિર કહી શકાય તેવી નોકરી રહી.

પણ હવે એમના જીવનનદનું વહેણ બદલાયું. અંતરાશિ-મુખ બની હવે એઓ આધ્યાત્મિક દિશામાં ગતિ કરવા લાગ્યા. દરમિયાનમાં ૧૯૩૮ના મે માસમાં સૂરતની 'સાંવજનિક એડ્યુ-કેશન સોસાયેટી' સંચાલિત કન્યાશાળામાં ફરી શિક્ષક બન્યા. વળી બે વર્ષ બાદ અમદાવાદના એક ખાલમંદિરમાં ભેડાયા. બે વર્ષ ત્યાં ગાળી ઈ. ૧૯૪૨માં કપડવણ્યની રાષ્ટ્રીય શાળામાં શિક્ષક થયા. ત્યાંથી નોકરી છાડી થોડા સમય ગોંડલ રહી આ-ખરે તે કાળે કરાચીની અઢિતીય રાષ્ટ્રીય શિક્ષણસંસ્થા 'શારદા મંદિર'માં એમણે શિક્ષણકાર્ય સ્વીકાર્યું. ત્યાં એમની આધ્યાત્મિક ભૂખ વધુ તીવ્ર બનતી જતી હતી. પૉંટિયેરીના પરિચય અને સુન્દરમતા પરબ્યવહારે એ કુધાને તોપી તો ખરી, પણ કરાચી-માં એમના હિલને અસુખ લાગવા માંડ્યું, અને ઈ. ૧૯૪૪ના ડિસેમ્બરમાં ફરી સૂરત પહોંચી ત્યાંના વર્તમાનપત્ર 'ગુજરાત મિત્ર'માં પત્રકાર થયા. ત્યાંથી ૧૯૪૬માં પાછા અમદાવાદ આવ્યા અને વિજયાત દેનિક 'ગુજરાત સમાચાર'માં ભેડાયા. વળી જીવ જીકયો. એ જ વર્ષની ૧૬ી એપ્રિલે ફરી કરાચી જઈ 'શારદા મંદિર'માં કામગીરી શરૂ કરી. ત્યાં તો હિંદ-પાકિસ્તાનના ભા-ગલાની વસતી વેળા આવી પહોંચી. ૧૯૪૭ની ૨૧મી સપ્ટેમ્બરે કરાચી છાડી, જ્યેક માસ રાજકોટ રહી, ત્રીજી વાર સૂરત જઈ 'જીવનસારથી'માં શિક્ષક થયા. અહીં પણ સાંસારિક-આધ્યા-ત્મિક મનઃસંઘર્ષ ચાલ્યો. થોતે જ કહે છે : 'આત્મચક્રાને વજની અસિ જેની બનાવી હું ટકી રહ્યો.' એકાદ વર્ષ ત્યાં 'ટકી રહી'

પોરબંદરના 'અર્ચન્યા ગુરુકુલ'માં પાચેક માસ રહી ત્યાં તેમનો હુમ્મોડા થયો જેને પરિણામે ૧૯૫૦ના અન્યુઆરીમાં ગોડસ જનુ પડયુ જરા સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત થતા મોરબીના 'હટર અધ્યાપન મહિર'માં શિક્ષક અને શુદ્ધપતિની બેચરી કામગીરી સ્વીકારી બેચેક વર્ષ ત્યાં કામ કર્યું, પરંતુ ત્યાંનાં હવપાણી માફક ન આવ્યા અને અધૂરામાં પૂરુ આખે આખ વળવા લાગી, એટલે ત્યાંથી ફરી પાછું ગોડસ મથાણુ કર્યું.

દેશજીભાઈની અવસાય કારકિર્દીના અત્યંત વક્રિયુકો પૂર્વેકત બ્રમણ આયેખ એમની અત્યંત સ્વેદનશીલ પ્રકૃતિ ઉપરાંત તેમનો સ્વભવ બાળકસહજ સ્વિસાળ હશે તેમ માનવાને કારણુ પૂરુ પાડે છે. ભાવનાવાદના ઝળનમાં હવચો હવનો કરતો એમનો સ્વદનશીલ જીવ અવહાર જનતામાં મેળ બેસાડી ન શકતા સતત સપ્તર્થમય પરિસ્થિતિમાં રહેતો. આમાંથી જ એમનો કવિધાટ ઘડાયો હતો. પરંતુ એનુ મૂળ તે છે જ સાત વર્ષની બળવચે, જ્યારે પિતાની બાદથી હાલાર પ્રદેશના લોકીકા ગામે થઈ ત્યારે, સામપ્રકૃતિનુ જે સૌન્દર્ય પાન કર્યું તેમાં પ્રકૃતિમાં સ્વતંત્ર વિહાર, બધવારીઓના કંઈથી વહેતા ગીતોનુ ધવણુ, ભવાઈના વેણોનુ મનોરંજન એ બનુ એમના પ્રતિભાશીળે ૧૩૦ અન્યુ એ જ પ્રકૃતિપ્રેમ અને નિસર્ગવંદન ગળામાં ધૂંદેસા લોકગીતોના ઢાળ, કુદરતની રહસ્યમયતા અને એમાંથી ઉપલબ્ધ ગુહ આનંદ આ બધી વિવિધ સ્વરવાણીઓથી એમની કાવ્યસરિતા વહેતી થએલી છે.

પણ એમની કાવ્યસિદ્ધાંતો મધ્યમ રેફ્રાઈ તો થયો એક મગલ મેસજથી ઈ ૧૯૧૦માં ૧૬ વર્ષની વયે એમનુ મધ્યમ સહ્ય અહિંબેન સાથે થયુ ત્યારથી એઓ પૂર્વસુવ આચનેના ઢાળમાં, મનહર કે હોહરા જેવા હદમાં, નીતિ, વૈશ્ય, પ્રેમ અને જ્ઞાનો પાસના જેવા વિષયો પર ભેડકણુ રચી અતે 'દેશજીવસ' લખી કર્તવ્યની છાપ મારતા એમણે યુવાનીમાં ગોડસમાં હતા ત્યારે 'અરોહ' તખલ્લુસ પસદ કરેલ અને પછી 'રાજહંસ'ના તખલ્લુસથી પણ લખાણે કરેલા ઈ ૧૯૧૧માં આ મધ્યમ પત્રીનુ ન થતા એમના ઝંજીર હેયાને બારે આધાત લાગ્યો, જેને

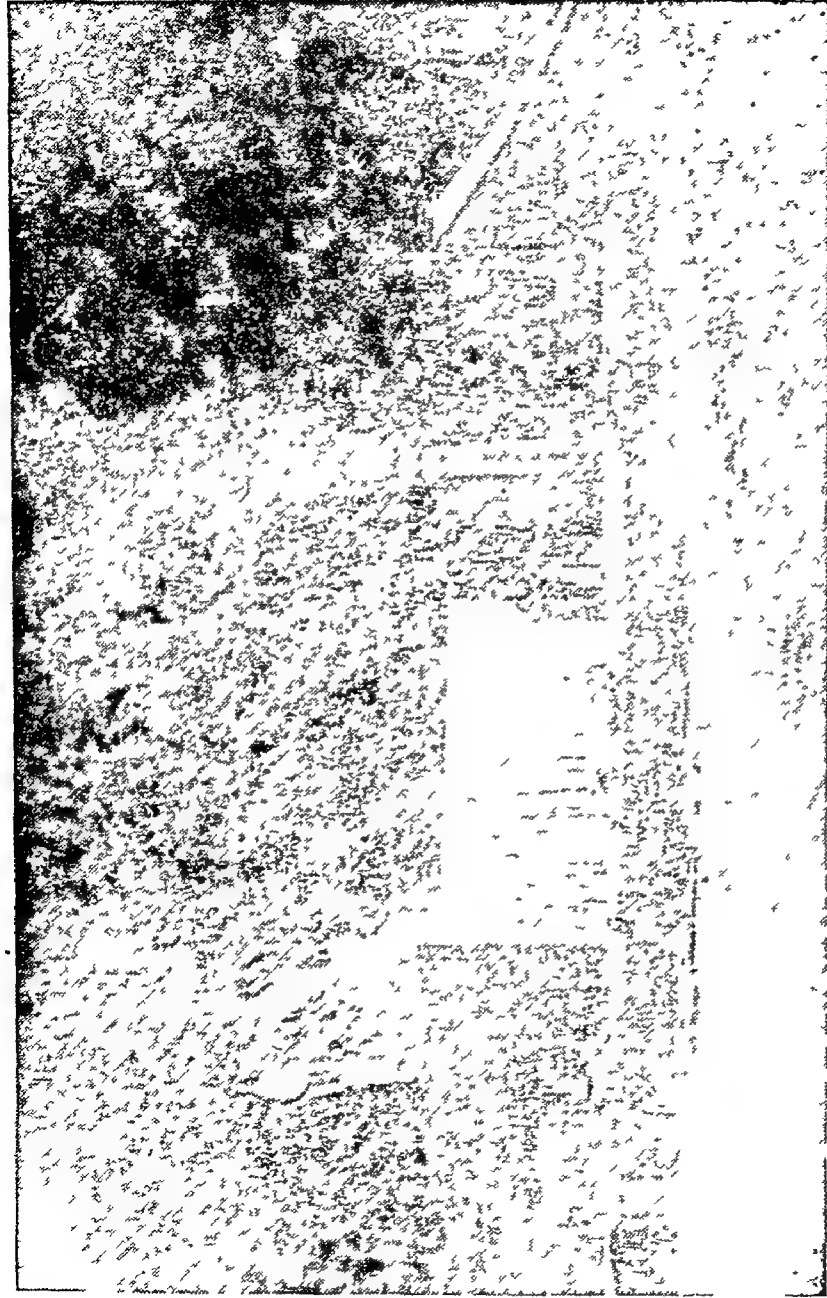
રેણુમે એમની કાવ્યસહિતા કરુણુ ભાવ ભાગ્યો પછી તેમ ભાવનમરના કૌંચકળ દરમિયાન સ્વેચ્છાદ મેધાણી જેવા સહ પાઠી વિદ્યાર્થી મળ્યા અને નાનાલા લઘુત 'ન્હાના ન્હાના શરુ'ની પુસ્તિકા મળી ગઈ બસ, હવે ન્હાનાલાનીય શરુનુ વેંતુ લાગ્યુ સૌરાષ્ટ્રના લોકશાસ્ત્રના ઢાળે તે કાનમાં ગુજરાત જ હતા એમાં નાનાલાલની મોહક પદાવલિ, નવીન ભાવ્ય ભાષાવાદ તથા ઉત્તુગ કલ્પનાવિહારે યુવાન કવિચિત્તને કબજે લઈ લીધો ત્યાં ઈ ૧૯૧૪માં નાનીબેન સાથે એમનુ બીજુ લગ્ન થયુ હદમને જરા

કળ વળી, પણ સદ્ગત મધ્યમ પત્રીની સ્મૃતિ તીવ બની ૧૯૧૫મે 'મહિમદિર' નામક પત્રાસ રાસનો એક લઘુ સમ્બંધ દેર થઈ ગયો (આ જ સમ્બંધના પામાં પર પછીથી ૧૯૨૬ 'ગીતોનાં ગીતો' નામે ગીતસમ્બંધ પ્રસિદ્ધ થયો.)

૧૯૧૬માં બી એ થઈ જ્યારે એઓ મુળાઈમાં એલએ બી નો અભ્યાસ કરવા ગયા ત્યારે નોકરીની શોધ કયા ન જાતે ગુજરાતી સામયિકોમાં એની સાવિત્ર સામગ્રીથી નવીનમ ભાવ પાડતા 'બીસમી સદી' માસિકમાં હગામી કરેલુ ન જોડાયા ત્યાં બે લાઘ પદ્યા એક, એમના કાવ્યોનુ સત્ત ૧૧૫ હાલમહમદે 'બીસમી સદી'માં એ મગટ કરવા માડયા તે શ્રી રવિશંકર રાવળનો મેળાપ. પછી તેમ જે ગોડસ થઈને અ' અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે આધીપ્રેરિત રાષ્ટ્રવાદના લેકરદ યૌવનસહજ કોતુહલની ઉદ્ગમે બદલે હવે એમની કવિ 'મગલ્લા નામિકા' બની. પ્રણય, પ્રકૃતિ, પ્રભુ આકર્ષણુ ન સ્નાતન વિષયો ઉપરાંત હવે એમની કવિતામાં શૌર્ય, સ્વાદ અને મહત્વાકાંક્ષા તથા રાષ્ટ્રભક્તિપ્રેરિત ભાવનાવદ ભવ પરંતુ અમદાવાદ જેવા રાહરમાં રસે રસે એમનો પ્રકૃતિ ગેદમાં જન્મેલો અને ઊંઘેલો આત્મા એ નિસર્ગ-વિદેહ્ય બૂરવા માડયો, જેને પરિણામે એ પ્રકૃતિપ્રેમ ક્ષિયુક્ત વેલો કાવ્યોમાં હલકવા લાગ્યો.

આ દરમિયાન એઓ ગળીરગદન ભાવાનુકૂલ મલગ થઈ હદની વલારામાં હતા પરંતુ ત્યાં તેમ, આમળ ભેઈ ગયા તેમ એઓ નોકરી અર્થે ભાષાવદર ગયા અને ત્યાં એમને સુઝી અજુ કે ઊંચી કવિતા વધુ વિશુદ્ધ અને ઉચ્ચ જીવનની અપેક્ષા થા છે, માટે મારે જીવનને જ વધુ સ્વસ્થ, સ્વચ્છ અને ઊંચ બનાવવુ, અને નવો હદ મળે ત્યાં સુધી કવિતાને લે ભાવની 'અ પ્રમાણે જીવન અને જીવનને એકસર સમજનાર અને સમજવાનાં એઓ સાચકલા કવિ આદમી હતા કવિતાની એમણે પૂરી નિશ્ઠા થી આરાધના કરી હતી. એઓ યેતો જ જણાવે છે 'કવિતા' મેં એક કવિતર escapist તરીકે સેવી નથી હટકપ રી રીપરને ખ્યાલ મને આવ્યો નથી. કવિતા ખરા અર્થમાં 'અ તમન કદ છે, ને એ અર્થમાં સમજને ચાલવાનો મારો પુરુષ થ રહ્યો છે હા, કવિતામાં જીવનનુ રસાન છે ખરું નિરાશા, ધક, કાળે શોક, અણુમરો વગેરે મને જ્યારે બાધક અને રીધક થવ છે ત્યારે ત્યારે મેં તેમને કવિતામાં હલાકુતિ રૂપે અવતાર પ્રચલુક્યો છે' આ રીને એમણે જીવનથી જીવનને ઊંડા પાપ વગર કવિતાને કલાધાટ આપવાનો સૂઝાન પુરુષાર્થ કર્યો છે અમ દાવાદમાં આવ્યા પછી 'કુમાર' અને 'કોમુ' દ્વારા એમની કાવ્ય પાસના તીવર અને કાવ્યસર્જન અધિકતર બનેલા.

એમની કાવ્યપ્રતિ આરભમાં પ્રકૃતિપ્રેમ, પછી રાષ્ટ્રપ્રેમ અને અતે અધ્યાત્મપ્રેમ તરફ થતી રહી હતી. એમના વ્યક્તિલ (અનુસંધાન આમલી પૂર્તિમાં)

Giri-Bata Project Barrage at Mahat under construction from Right-Bank 1972

R. J. SHAH & CO. LTD. ENGINEERS & CONTRACTORS

Registered Office: 98, Surat Street, Bombay-9 (India)

પેરબરના આર્થિક ય ગુરુકુલ માં પાચેક મસ રહી ત્યાં તેા દમનો હુમલો થયો. જેને પરિણામે ૧૯૫૦ના બન્યુઆરીમાં ગોડલજી પડયુ જરા સ્વરચના પ્રાપ્ત થતા મોરખીના 'હટર અધ્યાપન મંદિર માં સિદ્ધક અને શુદ્ધચિત્તી યેવડી કમગીરી સ્વીકારી યેએક વર્ષ ત્યાં કામ કર્યું, પરંતુ ત્યાના હવાપાણી માફક ન આવ્યા અને અપૂરામાં પૂર આપે જાણ વળવા લાગી એટલે ત્યાંથી ફરી પાછું ગોડલ પ્રયાણ કર્યું.

દેશજીભાઈની બ્યવસય કારકિર્દીનો અયત વોકોચુકો પૂર્વેકા બ્રમ્મ આયેખ એમની અયત સવેદનશીલ પ્રકૃતિ ઉપરાત તેમનો સ્વશાય બાળકસહજ સિસાળ હશે તેમ માનવાને કારણ પૂર પાડે છે. બાવાનાવાહના ગળનમાં હચ્ચો હચનો કરતો એમનો સ્વદનશીલ જીવ વ્યવહાર જગતમાં મેળ મેસાડી ન શકતા સતત સધર્મમય પરિસ્થિતિમાં રહેતો આમાંથી જ એમનો કવિતાઢ ઘડાયો હતો. પરંતુ એવું મૂળ તો છે છ સાત વર્ષની બળવયે, જ્યારે પિતાની બહારી હાલાર પ્રદેશના લોધીકા ગામે થઈ ત્યારે શ્રામપ્રકૃતિનું જે સૌન્દર્ય પાન કર્યું તેમાં પ્રકૃતિમાં સ્વતત્ર વિહાર બધવારીઓના કંઠેથી વહેતા ગીતાનું અવશ્ય લાપાછાં વેશોનું મનોરજન એ બંન્નુ એમના પ્રતિભાગીજને પે પા બન્યુ. એ જ પ્રકૃતિપ્રેમ અને નિસર્ગવૈભવ ગળામાં પૂટેલા લોકગીતોના ઢાળ, કુદરતની રહસ્યમયતા અને એમાંથી ઉપલબ્ધ ગુ. આનંદ આ બધી વિવિધ સરવાણીઓથી એમની કાવ્યસરિતા વહેતી થયેલી છે.

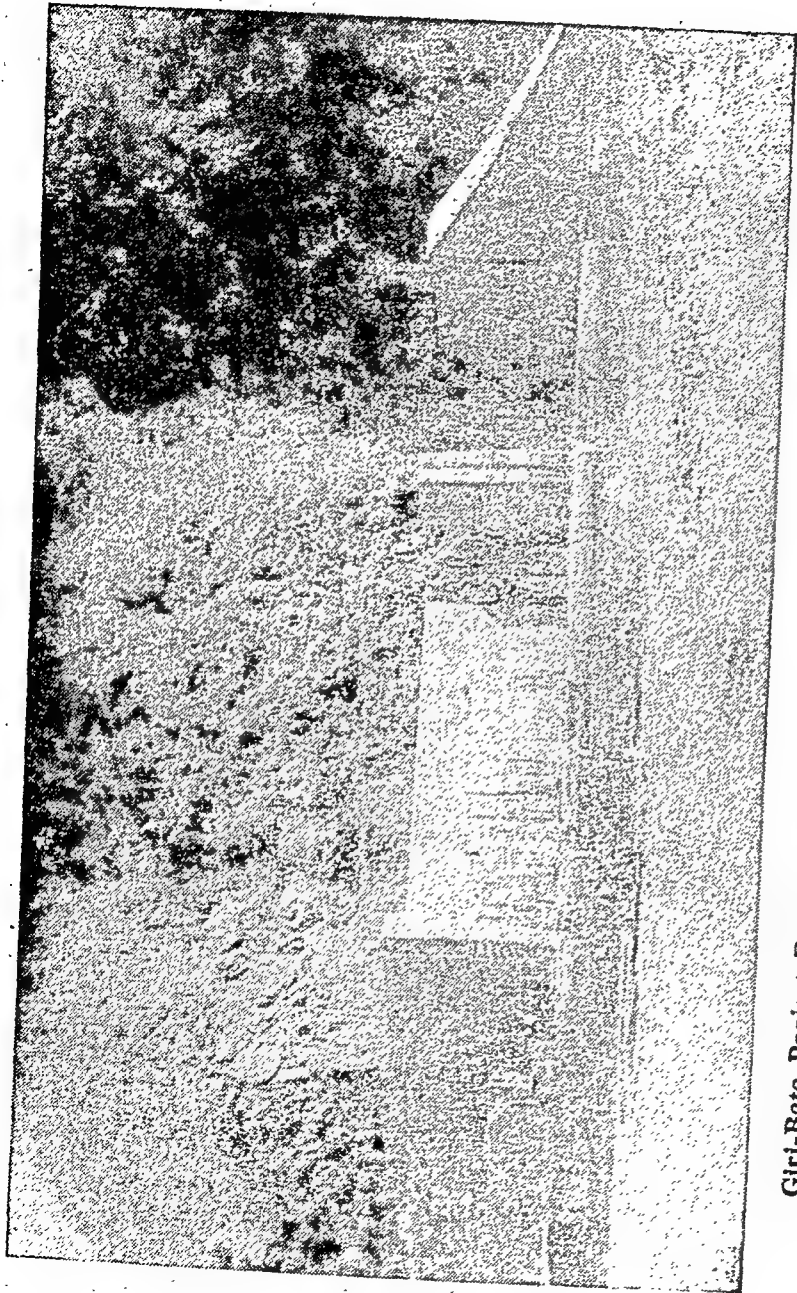
પણ એમની કાવ્યસિસુક્ષ્માનો પ્રથમ રફેટ તો થયો એક કંચલ પ્રસંગથી. ઈ ૧૯૧૦માં ૧૬ વર્ષની વયે એમનું પ્રથમ લક્ષ મહિમિન દ્વારે થયું ત્યારથી એઓ પૂર્વજીવ આશ્વેનોના ઢાળમાં, મનહર કે દોહડા જેવા હદમાં નીતિ, વેર ગ્ય, પ્રેમ અને હાનેા પાસના જેવા વિષયો પર એકલુ રચી અતે 'દેશજીસ' લખી કર્તવ્યની છાપ મારતા. એમણે યુવાનીમાં ગોડલમાં હતા ત્યારે 'અશોક' તપલ્લુસ થસદ કરેહુ અને પછી રાજહંસના તળ દ્વિસસી પણ લખાણે કરેલા. ઈ ૧૯૧૧માં આ પ્રથમ પ્રતીનું ન થતા એમના જગનું હેવાને કારે અ યાત લાગ્યો, જેને રેણામે એમની કાવ્યસહિતા કરુણુ બાવ લાગ્યો. પછી તેા બાવનગરના કોંગ્રેસજાળ દરમિયાન ઝવેરચંદ મેઘણી જેવા સહ પાઠી વિદ્યાર્થી મળ્યા અને નાનાલ લકૃત ન્હાના ન્હાના રાસ'ની ગુસ્તિકા નજી નજી બસ' હવે ન્હાનાસા નધિ રાસલ' રેવુ લાગ્યું. સૌરાષ્ટ્રના લોકરાસના ઢાળે તેા મનમાં ગજતા જ હતા. એમાં નાનાલાલની મોહક પદ લલિ નવીન કાવ્ય ભાવનાંવ દતવા ઉતુગ કલ્પનાવિહારે યુવાન કવિચિત્તનો કબજો લઈ લીધો. ત્યાં ઈ ૧૯૧૪માં નાનીબેન સાથે એમનું બીજું લગ્ન થયું. હૃદયને જરા

કળ લગી, પણ સદ્ગત પ્રથમ પત્નીની સ્મૃતિ નીન બની. ૧૧ છત્રમે 'મહિમદેર' નામક પચાસ રાસનો એક લઘુ સમઢ લેવ થઈ ગયો. (આ જ સમઢના પાયા પર પછીથી ૧૯૧૪ 'ગીરીના ગીતો' નામે ગીતસમઢ પ્રસિદ્ધ થયેલ.)

૧૦૧૬માં બી એ થઈ જ્યારે એઓ મુંબઈમાં એલએ બી નો અભ્યાસ કરવા ગયા ત્યારે નોકરીની શોધ કરતા કે વજતે ગુજરાતી સામયિકે માં એની સચિન સામગ્રીથી નવીન થ બતાવે પડતા 'વીસમી સદી માં સિક્કા હગામી કંઈ નવું' નેડાયા ત્યાં બે લાલ ધમા એક, એમના કાવ્યોનું સત્વ પત્ર બાહ્યમઢમઢે 'વીસમી' સગી માં એ પ્રગટ કરવા માડય. શ્રી રવિશકર રાવજનો મેળાપ. પછી તેા એ ગોડલ થઈને બેરે અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે આધીપ્રેરિત રાષ્ટ્રવાદના રેવેરંડ ચીવનસહજ કોતુકગ્રાથી ઉદ્ભવે બદલે હવે એમની મેં 'મજલ્લા નામિકા' બની પ્રણય પ્રકૃતિ, પ્રભુ આમંજુન સનાતન વિષયો ઉપરાત હવે એમની કવિતામાં સૌર્ય સહ અને મહાવાકાક્ષા તથા રાષ્ટ્રસંજિવેયો બાવન વદ લાગ. પરંતુ અમદાવાદ જેવા રહેરમાં રહી રહી અમનેા પ્રવિ ગેદના જન્મેયો અને ઊછરેલો આત્મા એ નિસર્ગ-વિષેક બૂરવા માડયો, જેને પરિણામે એ પ્રકૃતિપ્રેમ લિગુણિત રેવેકે કાવ્યોમાં છલકવા લાગ્યો.

આ દરમિયાન એઓ ગણીરમઢન બાવાનું કુલ મલખ મવ હળી તલાસમાં હતા પરંતુ ત્યાં તેા આગળ એઈ ગયા તેં. એઓ નોકરી અરે લાખાવદર ગયા અને ત્યાં એમને સુગી બન્યું કે ઊંચી કવિતા વધુ વિશુદ્ધ અને ઉચ્ચ જીવનની અપેક્ષા રે છે, માટે મારે જીવનને જ વધુ સ્વસ્થ સ્વચ્છ અને શિર્ષ બનાવવું, અને નવો છદ મળે ત્યાં સુધી કવિતાને થોસ વગી. આ પ્રમાણે જીવન અને કવનને એકસ સમજનાર અને સમઅવજર એઓ સાચકલા કવિ આદમી હતા. કવિતાની એમણે પૂરી નિ ધી આરાધના કરી હતી. એઓ પેતે જ જાણવે છે. કવિદા મે એક ક ચર escapist તરીકે સેવી નથી. છટકપ રી શોધવને ખયાલ મને આવ્યો નથી. કવિતા ખરા અર્થમાં અત્મન કલ છે, ને એ અર્થમાં સમજને ચાલવાનો મારો પુરુષ થ રહો છે હા, કવિતામાં જીવનનું રસાવન છે ખરું નિરાશા થકે રાંધ, શોક, અણુગ્રેમો વગેરે મને જ્યારે આધક અને રોષક થ છે ત્યારે ત્યારે મે તેમને કવિતામાં કલાકૃતિ રૂપે અવતાર પ્રયત્ન કર્યો છે.' આ રીને એમણે જીવનથી કવનને છડા મારવ નજરે કવિતાને કલાઘટ આપવાનો સમાન પુરુષાર્થ કર્યો છે. અમ દાવાદમાં આવ્યા ધર્મ 'કુમાર' અને 'કમિડી' દ્વારા એમને કાવ્યે પસના તીવરત અને કાવ્યસર્જન અધિકતર બનેલા.

એમની કાવ્યકૃતિ આરભમાં પ્રકૃતિપ્રેમ, પછી રાષ્ટ્રપ્રેમ અને અતે અધ્યાત્મપ્રેમ તરફ થતી રહી હતી. એમના બ્યક્તિ (અનુસંધાન આગવી પૂર્તિમાં)

Giri-Bata Project Barrage at Mahat under construction from Right-Bank 1972
R. J. SHAH & CO. LTD. ENGINEERS & CONTRACTORS
Registered Office: 98, Surat Street, Bombay-9 (India)

રાષ્ટ્રીય એકતા રાષ્ટ્રીય એકતા રાષ્ટ્રીય એકતા રાષ્ટ્રીય એકતા રાષ્ટ્રીય એકતા રાષ્ટ્રીય એકતા રાષ્ટ્રીય એકતા

રાષ્ટ્રીય એકતા રાષ્ટ્રીય એકતા રાષ્ટ્રીય એકતા રાષ્ટ્રીય એકતા રાષ્ટ્રીય એકતા રાષ્ટ્રીય એકતા રાષ્ટ્રીય એકતા

રાષ્ટ્રીય એક

તા

રાષ્ટ્રીય એકતા

“ચાલો આપણે બૂલી જઈએ કે, ‘હું’ હિંદુ છું,’ ‘તું મુસ્લિમ,’ અથવા ‘હું’ ગુજરાતી છું,’ ‘તું મદ્રાસી’ ચાલો આપણે ‘હું’ અને ‘મારું’ ને સમગ્ર ભારતીય રાષ્ટ્રીયતામાં એક-રૂપ કરી દઈએ સાથે કૂળવાને કે સાથે તરવાને આપણો બહુજન સમાજ કૃતનિશ્ચય બનશે ત્યારે જ આપણે ખરેખરા સ્વતંત્ર થઈશું.”

—ગાંધીજી

ગુજરાત રાજ્યના ભવિષ્યની નિર્માણ કામના પ્રતિબદ્ધ

રાષ્ટ્રીય એકતા રાષ્ટ્રીય એકતા રાષ્ટ્રીય એકતા રાષ્ટ્રીય એકતા રાષ્ટ્રીય એકતા રાષ્ટ્રીય એકતા રાષ્ટ્રીય એકતા

કવિતોક

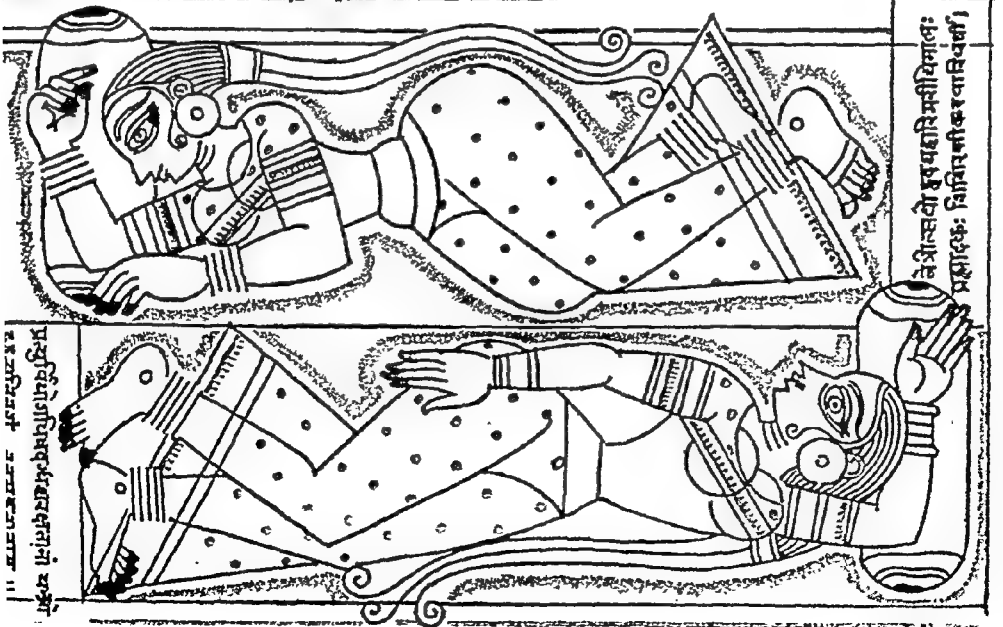
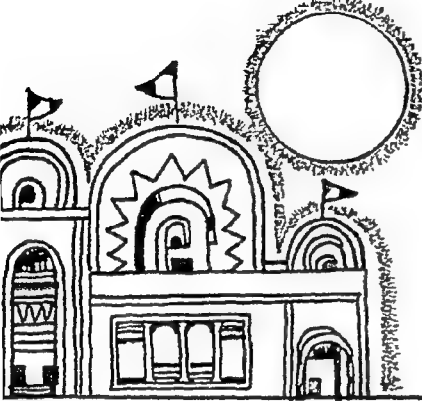
ગુજરાતી કવિતાનું ઋતુપત્ર

અંક ૧૦૧

૨૧૨૮ • ૨૦૩૦

સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર

૧૯૭૪

વેપ્રીત્સવો દુષ્પ્રધારિત્રીયિમાલઃ
પ્રકાશકઃ શિવિરનીકરવાસિયર્જી,

પ્રસ્તુતિદોગીવિષયવર્ધકદત્તોનો અર્પણ
૨૨ માર્ચ ૧૯૭૪

હાહ્યાભાઈ દેરાસરી

ધીરુ પરીખ

ગુજરાતી સમગ્ર એક સદી પૂર્વે ગોતાની કાળપ્રદત્તિનો આરંભ કરનાર અને પછી ચમેલી તથા બુલસુક નામની માન્ય પ્રવિતકાએ થી પ્રસિદ્ધ થનાર હાહ્યાત દેરાસરીનું કંઠાય અદ્ય તન પેટી ન પશુ એાળખતી હોય એમના જન્મ ઈ ૧૮૫૭ના ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ વર્ષની ૧૧મી ઓક્ટોબરના રોજ વીસનગરા નાગર કે મમા સુરત ખાતે પોતાને એ સાળ થયેલો એમના પ્રપિતામહ બુલકપદવલ્લભના, પશુ અમદાવાદમા આવીને રિપર કએસા સરકારી પિતા વીતાબરદાસને ત્યા જન્મી મગા મહેતાની જાનકી ન હાસા મારેતત્તી ગુજરતી શાળામા ભણી ઈ ૧૮૭૬મા એમણે સુરતમા વધુ અભ્યસ કર્યો અને આખર અમદાવદ માથી મેટ્રિક થયા ઈ ૧૮૭૭ દર્મિયાન મુખર્દમા ફેટામ કી શીખયા અને એક દ વધુ ફેટામ ફરે તરીકે વ્યસય પશુ કયા આ ઉપરાંત એ અરસામા પત્રકતન વ્યવસાયમા ગ્રવણારી એ મણે વૃત્તપત્ર પશુ ક દેતુ પછીથી પૂનાના ડેવેજ આવસયસ મા ૧૮૮૭મા એઆ ભેડાયા અને વિજ્ઞાનના અભ્યસ કર્યો પરિણામે એમની નિમલ્લુ રાજકેટની માઈયાવાડ ટ્રેનિંગ કાલેજ મા શિક્ષક તરીકે વચલી ગયા એઓ પેતની શિક્ષણપદ્ધતિ અને જ્ઞાનને લીધે વિદ્યાર્થીવર્ગમા પ્રિય થઈ પડેલા અમના આ વિષયના વિશદ જ્ઞાનની ગવાહી પૂરતા વનરપતિરાસ, સરળ રસાયણશાસ્ત્ર, 'સરળપદ્ધતિ વિજ્ઞાન આદિ એક ળે ગુજરાતીમા રચાએલા પુસ્તકએમના પુરુષાત્વનુ મરાસ્ય પરિણામ છે

રજકોટમા સરકારી નાકરી સાથે સાથે લોકલિતના ભહેર કાર્યોમા પશુ એમણે સક્રિય રસ લેવા માડ્યો હતા ત્યા અઓ સંમલયથેરી તથા ડેટસન મ્યુ સ્થપના ધણા વર્ષો સુધી મની રહ્યા હતા આ બને સરથાઅ ન સમુદ્ધારર મા એમણે દિલ રેડેલુ પોતાની ધરાજા વ્યવહારપરતા, કાયદેસૂતા અને જન સેવાની વૃત્તિથી રાજકેટમા અમણે સારા થકા માપત કરેલા અગ્રેજ અધિકારીઓ અને પોલીસટલ એજન્ટ વોરને એઓ પૂર્વક ગુજરતી શીખવતા એમના આ ક્રમ અને હેતાળ વે એમને અગ્રેજ મિત્રો મેળકી આપ્યા હતા આ ઉપરાંત કોટમા એમને જે મેટેલ સથપયા તે તે વિવેચક નવલસામ પડયનુ સાન્નિધ્ય દુરના મામા અન ટ્રેનિંગ ડૉક્ટરના આચાર્ય નરસામ પડયાના હાથ નીચ એક મદદનીસ શિક્ષકમાયા કલ ચાઅના પદ સુધી એઓ પહોચ્યા થાનુ આ સાન્નિ રેજે મહાર નો બ ગઅળ્યો તે તે એમનામા સાહક થ સરકારા સંકરવાનો

નવસારામ જેવા સન્નિધ સાથરના હાથ નીચે એઓ પડેલા

આ અરસામા એમના રનેહાળ રવમારે અને બુદ્ધિ તોજરિવતાએ વળી એક સીમારતસ જેવા સમ એમરે વી આર્યે એમના અગ્રેજ મિત્રે ની સૂચના ન રસ હથી કાફિ વાડના કેટલાક રાજ્યોએ એમને ભૂતરવિધાનો અભ્યસના વિસયત મોકલવાનો નિર્ધાર કર્યો તદનુસાર ૧૮૬૧ના રેન પાચમીએ મુખર્દપીસડન જવા જળમારે રવના થય ત્યારુ આરવથરહી ભૂતરવિધાનો અભ્યાસ કર્યો વળી, એક આરજ એસ. ફેટો આવ ધ રાયસ ઇઓમા (ફાસ સોદાકરી) ન પ્રમ અને મહિપતરામ પછી પરદેશ જનાર કંઠાય એઆ બીવ ગુજરાતી હતા ત્યા રહી એમણે બાર ઍટલોની કપધિ રૂ મેગની રધી કિદ માલ કુર્મા પછી સરગરી નોકરીનુ તાલમુ આપી અમદાવદમા ઍરિસ્ટન્ટી કારોકર્તી અપનાવી અને એમ સિદ્ધ તેમજ પ્રસિદ્ધ થયા

આ દર્મિયાન એમણે ગોતાની ભહેર સેવની વૃત્તિને કિ કસારી અને પ્રવૃત્તિને વધરી છેક ઈ ૧૮૪૫મા આદ્ય વર્ષનુ મુવાન વયે જ એમણે અમદવદમા અવેલી જળસભ સ્થામય અનક દુકલીઓ કરી અગ્રેસર બની સારંગપુરમા પ્રવેશ પાણીને તાકવા ખાઈએ બોદી પેતાની સેવાવૃત્તિને પરિભ કરાવી આપેલો રાજકેટના વસવાટ દરમિયન પશુ હાથકેરી અન મ્યુસિયમ જેવા ભહેર કાર્યે મા સક્રિય રસ લીધેલા તે આજળ ભેઈજ ગયા હવે એમણે બીજા બેતણ પ્રવૃત્તિ વધરી એક હાઈ મુક્ત બદીવાન સહય મડળ (Released Hand ones Aid Society) અન બીજા હાઈ 'મૂના પ્રણીએ મત્વે થતી કૂરતા નિવરક મડળ (Society for Prevention of Cruelty of Animals) અમદાવદ ખાને માલ પુરમા આવેલુ હોરનુ દરખાનુ અન અરદેશર દલાસનુ આર પી એ એસ મિડનલેહામ' એમની ઉક્ત પ્રવૃત્તિઆના ઇવદ રનારકો છે આ ઉપરાંત એવમુધારણુ મા પશુ એમણે ૧૫૨૦ વર્ષ અતધી ભગ લીરેડો અઓ ત્યાના કેનીએ સમક્ર દરવિ વર નિપમિત મ પના પ્રકયન કરતા એમના કા યિતન અને વિસરણુ વાકેહટ તા ત્ય ર શ્રોતાઆન પરિચય થયા હયે આ ઉપરાંત ગુજરાત સરકારની પુરવક સમિતિ તેમજ ગુજરત વર્નાકુલર સે સે.એટી' (હાહ્યાની ગુજરત વિદ્યાસમા) ની ક્યે

(અનુસધાન થાછી પૂર્તિમા)

યેવતુ શેન્કે
કાવ્યપદન કરેતા

ડાહ્યાલાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરી

જન્મ : ૧૧-૧૦-૧૮૫૭

અવસાન : ૧૪-૩-૧૯૩૮

પાછળનું ત્રિશૂળી ચિત્ર

મજવાણી (ચિત્રકાર: સોમાલાલ શાહ)

('કચ્છનું સંસ્કૃતિદર્શન'માંથી—શ્રી રામસિંહજી રાઠોડના સૌજન્યથી)

। ૩૩ વ્રાહ્મ મે મનસિ પ્રતિષ્ઠિતા મનો મે વાચિ પ્રતિષ્ઠિતં ગ્રાવિર્ગ્રાવીર્મ રયિ ।

કવિ, કવિતા અને વાદ

કવિને એક મનુષ્ય તરીકે કોઈ વાદ અથવા અનેક વાદો હોય અને એ વાદ અથવા અનેક વાદોમાંથી કવિતાનું સર્જન સિદ્ધ થાય ત્યારે કવિને એ વાદ અથવા અનેક વાદોનો પ્રચાર કે બોધ સહેજ પશુ અભિપ્રેત નથી. કવિતા એ કોઈ વાદ કે વાદોનું કથન કે પ્રતિપાદન નથી. કવિતા એ કોઈ તર્કલીલા કે દલીલ-ખાણ નથી. કવિતા એ કોઈ ઇતિ સિદ્ધમ્ નથી. કવિતા એ કોઈ નિર્ણયો કે નિશ્ચયોની, કોઈ આદેશો કે નિષેધો-do's and don'ts-ની યાદી નથી. કવિતા એ કવિની આંતરસૂઝ છે, સમજ છે, કવિનું આંતરદર્શન છે, સહજ જ્ઞાન છે. પશુ કવિતાનું ઉપાદાન શબ્દ છે અને શબ્દ એ સમસ્ત મનુષ્યજાતિની સરજત છે. એથી કવિતા એ સમસ્ત મનુષ્યજાતિનું—સમગ્ર જીવનનું રહસ્યોદઘાટન પણ છે. કવિતા એ કોઈ આગાહી કે ભવિષ્યવાણી-prophecy, prediction નથી. કવિતા એ કોઈ ઇલાજો કે ઔષધોની યાદી-prescription નથી. કવિતા એ નિદાન-diagnosis છે, કવિતા એ સમસ્ત મનુષ્યજાતિના અતીતનાં મનનચિંતનદર્શન અને અનુભવને તથા મનુષ્યજીવનની સમગ્રતા અને પૂર્ણતાને આધારે કવિનું ભવિષ્યસૂચન-prognosis છે. કવિતા સ્વયં ઇલાજ કે ઔષધ છે. કવિ એના સમગ્ર ચૈતન્યથી, સમગ્ર સંવિતથી, એના આત્માથી સમગ્ર કવિતાનું સર્જન કરે છે અને વાચક-ભાવક એના સમગ્ર ચૈતન્યથી, સમગ્ર સંવિતથી, એના આત્માથી સમગ્ર કવિતાનો આસ્વાદ કરે છે, અનુભવ કરે છે. વાદ તો એમાં એક અંશ માત્ર છે. કવિતાનો આરંભ કવિની ભૂમિમાં છે અને એનો અંત વાચક-ભાવકની ભૂમિમાં છે. એ જ ભૂમિઓની વચ્ચે અંતરાલો વાદ છે. કવિતાનો આરંભ સત્યમાં છે, એનું અસ્તિત્વ સુંદરમાં છે, એનો અંત શિવમાં છે.

નિરંજન ભગત

ચેવતુશેન્કો :

મત્યાગ્રહી સર્જક

અને

પ્રત્યાગ્રહી પુરુષ

ધીરુ પરીખ

પ્રાંચી માર્ચ ઓગણીસસો ત્રેપન
રશિયા માટે અત્યાધાતક દિન સ્તાલિનનું
તે દિવસે અવસાન એમના મૃતદેહના
દર્શન થે માનવમહેરામણ જીમટેસો શોક
ધેતા લેકોએ ધમસાણ મચાવેલ કર્મક
કચગયા કર્મક કરમાયા! એ દર્શનાર્થી
ઓની હેથેલેયું દશાય તેવી ભીડમા એક
જિયો યુવાન મહા પૂગનેખાળતો ખાળતો
કોઈ તરવેયો જતો હોય તેમ, આગળ
ધપી રહ્યો હતો સ્તાલિન અને તેના
વિચારોની એના પર જારે અસર પોતાની
આત્મકથામા એ યુવાન લખે છે 'After
all I had myself worshipped
Stalin since my early child
hood' પરંતુ આવો ભક્તિભાવ આ દિ
વસે પમી માર્ચ ૧૯૫૩ ઓગસ્ટીને અદશ્ય
ધર્મ ગયો અધઘટાળુ સ્તાલિન-ભક્તોની
ભીડમા જે જનહાનિ એલે જોઈ તેથી
એનો સ્પદનશીલ આત્મા અકળાર્થ જીરવો
સ્તાલિનના મૃતદેહના દર્શન કર્યા વચ્ચે જ
એ પાઠો ફરી ગયો એ દિવસ એને માટે
મહત્વનો બની ગયો ત્યારનો પોતાનો
પ્રતિભાવ જણાવના એ લખે છે 'That
day was a turning point in
my life and therefore in my
poetry as well

આ યુવાન એટલે તે વખતે વીસવર્ષનો

રાજેન્દ્ર શાહ

લીલી તે પાદડીની લાલી

કોણ જાણે કેમ મને આટલી છે વ્હાલી એક લીલી તે
પાદડીની લાલી!

ખાલતી નહિ કશું ય

તો ય રે જાણે કે

વાણી સાલળી રહુ છું કાલીકાલી

જાણું ન કેમ આવી તે લાગતી વ્હાલી!

સાવ રે સુવાળુ એનું અડધું ને

અગ માતું જલના તગ્ગ સમુ કપે,

છાછળેલી છાળ ચારે મેરની પલાળી રહે

અકાશી પાળને હિમગે

આખું યે આલ એને ભીને તે રાગ મ્હોયું, કયાય રે

જણાય નહિ ખાલી!

જાણું ન કેમ

આ રે સસાર મહીં એવી સોહાય કે

મોરના માધાની જેવી કલગી,

આઘી મેલાય નહિ, આયખાની સગ

એ તો વળગી તે અત લગી વળગી.

ફાગળે ફૂલી ને ઝૂલી આવણે, અખડ એમ મ્હોએ બધી ય

સત્ત મ્હાલી!

જાણું ન કેમ

ખેતરને પંથ

ખેતરને પંથ લીલા તરણુને ઝુક ઝીણા બુદ બની ઝાકળ છાકુ

હિગતે પહેર લહુ દેવતાઈ રંગની ટહેયુંને વ્હેણ વરે વાકુ

આલના નિવાસી અહીં ધરણીના ઘાસે,

અગથી અડાય અગ એણ બધુ પાસે,

તેજને તગ્ગ લહુ વણુજોયું ભાસે,

ખાખરાને ફૂલધળ કોઈની ને કોઈએ કોકિલાને કઠલરીગાયું

કામના વિનાની કઈ નયનોમા આશા?

આવડે ન એવી હોઠ ઓચરે શી ભાષા!

કોઈ રમે મારે તન, જોઈ હું તમાશા !
પાવડી કે પાંખ નહિ તો ય રે શી પેર ભાંગ્યા આલની
લટાર લેઈ આવું !

આવી તે વાતની પિટાય નહિ દાંડી.
પાગલને વેણુ પડે થોક થોક કાંડી,
એકલા ખૂણે તે ભલી એકલે જ માંડી,
બિધતી વાગોળની આંખ ના જુએ તે નયું હુંમને તો સ્કેજમાં
જણાયું.

ખળખળિયે

વગડાને ખળખળિયે
એકલી બેઠી બેલતી મને જોઈ લીધી કલકલિયે.
અમથી અમથી જેમ આવે તેમ
ટહુકારે મન રેહું,
ગોળ ઘાટીલો કાંકરો
તીરે મહાદેવ કરી મેહું.
આટલી યે વાત પળમાં પૂગી ગામના મારા ફળિયે...
કેડીએ ને વણુકેડીએ.
મિષે કેટલાં મનેખ આવે !
નીરના ચાણીબારને ખણે
માછલાં હબર ભાવે !
સોણલે દીધો સાજ રોળાતાં બત રહી બય ઠળિયે...
દેવળની વેકુર વેકુરે,
કંકર ભાંડે પાણી;
ચોગમ નજર ફેરવું
બની હું જ મને અણબાણી,
ઠાળનં હોરાય અખાલ એવી વેદનાએ ટળવળિયે...

ગોવિન્દભાઈ પટેલ

સમષ્ટિ સાથે

સમષ્ટિ સાથે મેં સગપણ કર્યું સ્નેહ થકી ને
છૂટા પાના જેવો ગ્રંથિત હું થયો ગ્રંથની મહી.

કવિ યેવતુશેન્દ્ર. યુકેનિયન, રશિયન અને
તાર્તર એમ ત્રણ જાતિઓનું મિશ્ર લોહી
એની નસોમાં ધબકે છે. ટ્રાન્સ-સાઇબેરિ-
યન રેલ્વે પર ઝિમા નામક નાના ગામમાં
કૃષિકાર વડવાઓના કુળમાં જૂરતરશાસ્ત્રી
પિતાને ત્યાં ૧૮મી જુલાઈ ૧૯૩૩ના
રોજ યેવગની એલેક્ઝાન્ડ્રોવિચ યેવતુ-
શેન્દ્રોને જન્મ યેવતુશેન્દ્રના પિતાએ એને
શિશુકાળમાં જ પુસ્તકો પ્રતિ અભિમુખ
કરેલો. અનેક કવિઓનાં કાવ્યો એની
સમક્ષ વાંચેલાં. એમાં વળી કુળના
ક્રાંતિકારી વિચારો એને વારસામાં મળેલા.
એ કહે છે: 'Revolution was the
religion of our family.' (ક્રાંતિ
અમારો કુળધર્મ હતો.) આય, ક્રાંતિના
વારસા અને કાવ્યના સંસ્કારો સાથે એનું
બાળપણ સાઇબેરિયામાં પૂરું થયું. શિક્ષણ
મોસ્કોમાં, કારણ કે પિતાથી લગ્ન-વિચ્છેદ
કરી માતા ત્યાં રહેવા ગઈ અને યેવતુ-
શેન્દ્રો માતા સાથે રહ્યો મોસ્કોમાં એ ગયો
તે વર્ષ ૧૯૪૧નું. ખીન્ન વિશ્વયુદ્ધને લઈને
એને યોદ્ધિક અનુભૂતિઓ થઈ. એ અરસા-
માં જ એણે ગદ્ય પર કલમ ચલાવવી
શરૂ કરી. પરંતુ સાથે સાથે એનો આંતરિક
રસ તો કવિતા તરફ જ વળતો થયો હતો.
હજી એણે કાવ્યલેખન આરંભ્યું નહોતું,
પણ લોકગીતો અને કહેલીઓને એણે
ગામડે ગામડેથી એકઠી કરવા માંડી હતી.
આ સામગ્રીએ જ કિશોરચિત્ત પર રશિયન
ભાષાની જૂરડી નાખી અને એ જૂરડીએ
કાવ્ય-સિદ્ધિ જાગ્રત કરી: 'Almost
unconsciously I slipped into
the habit of writing verses in
the folklore manner...My

first teacher was the taiga' સાદ્ભેરિયાના વન્ય પ્રદેશ 'taiga'ની તાગ્ગી અને ફોરમ એની કવિતામાં આગળની કવિતામાં અનાયાસ ભગી થઈ! પણ એનું પ્રથમ કાવ્ય તો સચ્ચિત્તિની વિશ્લેષણાત્મક પ્રગટ્યું હતું. નાનપણમાં કોઈ 'Red' તખલ્લુસથી એળખાતા વિશાળકાય છોકરાથી એ ત્રસારાતો એ ભવ નિવારવા એણે પ્રથમ કાવ્ય રચ્યું પણ આમાં કવિતાનો સ્પર્શ ભાગ્યે જ હતો. ત્યાર પછી એનું પ્રથમ કાવ્ય 'Two Kinds of Sport' ત્યાંના ખેલકુદના સામયિક 'Soviet Sport' ના ૧૯૪૬ના જૂન અંકમાં પ્રકટ થયું. ૩૫૦ રૂબલનો પુરસ્કાર અળથો! કવિ તરીકે હવે એ પ્રગટ થયો. એ કાળે એના મિત્રો તારાસીવ અને બાર્લેસે યેવતુશેન્કોના જીવન-પડાર અને કવિધારામાં મહત્વનો ફાળો આપેલો. બાર્લેસે આધુનિક તત્વવાન તરફ એને અભિમુખ કર્યો એટલું જ નહિ, પણ હેમિંગવેની કૃતિઓના પરિચયમાં ઢાલી મૂક્યો. પછી તો હેમિંગવેના 'ફોર હુમ ધ બેલ ટાલ્સ'ની એના પર પ્રભાવ અસર પડી. (પોતાના એ પ્રિય હેખકના વ્યક્તિત્વનો તાદરશ ચિતાર એણે ૧૯૬૦માં પ્રગટ કરેલા કાવ્ય 'Discounter'માં સુપેરે આલેખ્યો છે.) પછી બર્લેસે ભેવસ, પ્રાક્રિસ્ટ, રોઈનબેક, ફોરનર આદિ સુખ્યાત સર્જકોના સાહિત્ય-પરિચયમાં યેવતુશેન્કોને ઢાલી મૂક્યો. ટોમસ માન, ચોશ્ટ વિટ્ઝન, વિગ્નો, બોલ્લેર, વલેંધન, રલ્ફ, એલિથટ, રૉનર્ટ-ફોરટ આદિના પ્રભાવ નીચે પણ એ આવ્યા વગર રહ્યો નહિ. કોઈ પણ નવ-

દેવજી રા. મોઢા

ચાર સોનેટ

[૧]

ઉઠાવીને રૂંધે જનક-તનયાને દશમુખ
હડયો જ્યાં ચાકાળી પથ પકડી લંકા તરફનો,
થયા ત્યાં આઘાતો ત્રણ ભુવનના દેહ પર, ને
વનોની સૃષ્ટિ થે કલરવ ભરી સ્તબ્ધ થઈ ગઈ!
ઘવાઈ માયાવી યુગ જવ ટલ્યો ભેાય ઉપરે;
સુણ્ય ત્યારે રામે અઘટિત કશું એની ચીસમાં;
અને ભાગ્ય ખાલીખમ ચૂંપકું સીતા વણુનું, તે
લહુ રામે તેમાં ભીનપ-હીથું સુકુંલક રણ!
વળ્યા ત્યાંથી પાછા, કુટિર મહી પેઠા ય નહિ, ને
પઠ્યા સીતા-ચોધે, વનવન છૂટ્યા ભ્રાત ઉભય;
મળી સીતા તો ના, પણ પથ પડયાં ભૂખણ જડયાં,
હીધાં વર્તી જેમાં નૂપુર અનુજે જાનકી તણી!
પછી તો ચંદ્રાર્યે પણ નવ હશે બાળપણમાં
કદી રેયા, એવુ રણવર રડયા આજ પ્રથમ!

[૨]

હંતુ ભેડે એનુ ભીતર હજી એનું જ રડતું,
રહ્યા તોયે છાના, હમજળ લૂછયાં, સ્વસ્થ બનિયા
અને સૃષ્ટિ-તત્ત્વો મહી દુઃખ બધું બેઠેલી દઈને
વધ્યા આજે, હૈયુ હળતું કરીને દક્ષિણ પથે.
પથે જાતાં જાતાં રણપતિ અને લક્ષ્મણ જાતિ
ઉરે આશંકાઓ વિધવિધ ધરે-કેમ બન્યુ આ
હશે તેની ચર્ચા પણ કરી રહે, તો ય કંઈ થે
ચલુ ના નક્કી ને નવ કશુ સમાધાન મળતું.
પડયો ત્યાં તો ધીમે કવણુ પર ચિત્તકાર દુઃખનો,
જઈને ભેયુ તો ગીધ કણસતો એક તહી, ને
'કંઈ લંકેશે આ હરણ' કરી એ જાજુ મણુને
હીધા છેલ્લા શ્વાસો ઉર પરમ તુષ્ટિ અનુભવી.
પિતાને યે જેનો સ્પરશ ન મળ્યો અંત-સમયે,
જટાણુને ભૂમિ-દહન ફળ્યું એ રામ-કરનું!

[૩]

બધોયે આટોપી ગૃધ શરીરનો અંતિમ નિધિ
પહ્યા અંતે, સર્વે હકીકત થકી સજ્જ થઈને
પહેંચ્યા કિષ્કિંધા નજીક વનમાં, સુગ્રીવ જહો
વસ્યો સાથી સાથે હનુમત અને અંગદ સમ.
પછી તો વાલીની કનકગતની સર્વ કથની
પ્રભુ-કાને આવી, અવશ બનીને યુદ્ધ કરવા
કહાવ્યું વાલીને, સમર ગયું ખેલાઈ તુમુલ,
અને વાલી એમાં છણુંવાણું થઈ ભોમ ઢળિયો.
પછી કિષ્કિંધાની સઘળી સુવિધા પ્રાપ્ત થઈ તે
સમર્પી સુગ્રીવે રઘુપતિ-કરે મુક્ત મનથી;
બધા સેનાનીઓ, કપિગણ બધાં, કૃચ કરતા
ધસ્યા લંકા પ્રત્યે-જલનિધિતટે રહેજ અટક્યા.
રચી દીધો સિંધુ ઉપર સહુએ સેતુ મળીને
અને એ સૌ વચ્ચે લઘુ શી ખિસકોલીય દૂમતી!

[૪]

પહેંચી પહેલેથી વીર હનુમતે જનકીજીને
મળી તો લીધું તું હૃદય મહો સંચારિત કરી
દીધી તી આશા યે: રઘુપતિ અહો મુક્ત કરવા
પધારે પોતાને અતિ વિપુલ કો સૈન્ય લઈને!
પ્રવેશી લંકામાં હુપહુપ અવાજે કપિ-ચમૂ,
કરી સામે સેના ખડી દશ-શિરે રાક્ષસી મહા;
પછી રામે છાડ્યાં શર પર શરો, રાવણ હપયો,
ઢળ્યા બીબ યોદ્ધા, રણની મહો લંગાણુ પરિયું.
તહો આકાશેથી કુસુમ વરસ્યાં, ફુંદુલિ તણા
ધ્વનિ ગાજી ઊઠ્યા, રઘુપતિ અને મૈથિલી મઠ્યાં
અને જેની મૂરછો વળી ગઈ તી તે લક્ષ્મણુ પણ
કુટીને છાડ્યાનું દુઃખ વીસરી ત્યાં હાજર થયો!
કથું કો ના ખાલ્યું: ઉર ઉપની કો હર્ષ-કણિકા
બની અશ્રુ-ધારા ત્રિપુટી-નયનોમાંથી વહી રૂહે!

સર્જક પુરોગામીના પ્રભાવથી બચીને
ભાગ્યે જ ચાલી શકે. બદલે એ પ્રભાવથી
જ પોને નવા વળાંકો પ્રતિ ગતિ કરી
શકતો હોય છે. એ રીતે પુરોગામીઓની
અસરોથી એનો કવિર્પિંડ રંગાયો તો ખરો.
પરંતુ એની સ્વકીય મુદ્રા ઊપસી આવી
૧૯૫૨માં પ્રગટ થયેલા એના પ્રથમ જ
કાવ્યસંગ્રહ 'The Prospectors of
the Future'માં. વર્તમાનપત્રોએ સં-
ગ્રહને નવાબ્યો તો ખરો, પણ વાચકોને એ
અનુપયોગી બન્યાયો. કારણ? એ લખે છે :

'My pretty rhymes and stri-
king images were curlicues decorat-
ing a void. In my search for form
the means had become an end.'

(મારાં સુંદર પ્રાસ અને પ્રસાવક કલ્પનો
શબ્દાવકાશને જ શણગારતાં અલકારો
હતાં, આકાર માટેની મારી શોધમાં સાધન
જ સાધ્ય બની ગયું હતું) શરૂઆતનું આ
ઉલટ ઊર્મિતત્ત્વ, પ્રાસાનુપ્રાસની નજાકત,
કલ્પનોનો ઠાક વગેરે મુગ્ધ સર્જકચિત્તને
આકર્ષી બધાં તે સ્વાભાવિક હતું. પરંતુ
ધીમે ધીમે એને વાસ્તવિક જગતનું ભાન
થતું ગયું. એ વાસ્તવિકતાના સ્પર્શવાળાં
કાવ્યો જ રચ્યાં બેઠાં એ એની પ્રતીતિ
થઈ ગઈ. એ કબૂલે છે:

'...It occurred to me that no
illusory world, however brilliantly
imagined, could be more beauti-
ful than the world of real people,
building, struggling, weeping and
kissing. I felt ashamed and sad
at having failed it.'

આવા વિચારમાં અને વિચારમાં એ
ચાલતો ચાલતો મોરફવા નદીના યુલ

પર જઈ પહેર્યો. સત અધારી હતી એણે સિગારેટ માટે ખિસ્સામાં હાથ નાખ્યો. ચલણી ને રાંધેલાં થોડાં એના આગળાને ચમકારી ગયો. તે જ દિવસે પેલા કાવ્યમંત્રણના પુસ્તકાર તરીકે મળેલી એ રસ હતી એણે એ નેરોને તરત જ બહાર ખસી કઢી અને અપહારમાં વેરી દીધી એની વિચારણા અને વેદના વ્યક્ત કરતા એ લખે છે 'But I wanted to be rid of the money paid me for untruth' આમ, હવે એ સત્યનો સાથી બન્યો.

એના આ પ્રકાશિત કાવ્યમંત્રણથી પ્રભાવિત થઈ એની પાસે શાળાનું પ્રમાણપત્ર નહોતું તે જતાં, એને સિટરરી ઇન્સ્ટિટ્યૂટ માં પ્રવેશ અપાયો અને 'યુનિવર્સ ઓફ નાઈટસ'ના સભ્ય પણ બનાવાયો. દરમિયાનમાં એની જીવનદષ્ટિ અને કાવ્યવિભાવનામાં પરિવર્તન આવી ગયું હતું એની હવે પછીની કૃતિઓમાં શોક, ખિન્નતા જીતરી આવી એ પરિવર્તન અભિન્યક્ત કરાયું છે આ શબ્દોમાં

(Whereas) a clean honest un sentimental sadness for all its helpless aars does urge us for ward creating with its fragile hands the greatest treasures of mankind

(જયારે) સ્વચ્છ પ્રમાણિક અને વિવેક પૂર્ણ ખિન્નતા એની અશેષ અસહાયતાને લઈ એના કુર્મિગ કર વડે માનવજાતનો મહાન ખાતો સર્જના આપણને આજળાં ધકેલે છે વળી યવનુશે તે હિમેરે છે

A superficial optimism of ten has a much more depressing

ઉશનસ

થાકની એક દોહાલી પળે

જવાણુ છે થાકી અતિશય જ ચાલી સમયમાં, હવે આ પાટે—જે મણુમણુતણુ, માંડ હોપડે હું આવ્યા હરતી હૈ હસગડી પ્રાણાર્થ વધમાં, અમસ્તી જે પોલી જાગણુ ટેન ખોલી રી ખખડે, ગયો છુ થાકી હ અખિલ તન, અ ગાગ આણુ'ણુ, થયુ આણુ આણુ શરીર ગૂમડ પાકણુ, કુખણુ, ગઈ થાકી ખુલ્લિ જનમભર જાગ્યા જ કરતી, મને થાકણુ, માગ્યા કરી કરી વૃથા લાગણુ વતી; અને વાણીતને લથડી ગયું આણુ જ બખડી ગયા થકી છદોલય શખ હીના હસગડી, હું આવી પહોંચ્યા છું લગલગ મહારા મરણમાં, પૂરો થાકયો, ઇચ્છા-કશીય વણુનો ત્યચરણમાં કાણુ આ, કાયાથી મુજ અલગ છું.

આ દોહાલી પળે

અરે કો આ મારું શખ દૂકો દિવ

કો આટલું કરે

અમૃત ધાયલ

તળાવ તરસી તરસ

એજલમાં એકમેકને માથે જ રસ નથી, જે સોડ પણ નથી કે હવે સતતસ નથી દેવા સમુ જ દિલ હતું, આપી દીધું અમે, આ કુખ છે પણ આપવા જેવી જણસ નથી સાકી તુ પાશે લાખ છતા છીપશે નહીં આ તો તળાવ તરસી તરસ છે હવસ નથી સખધ અડી છે ઘણુ પણ નામ પૂગતા, એથી વિશેષ કોઈને કોઈમાં રસ નથી આવે નહીં બગાસા કંઠાપો પીધા પછી 'ધાયન' ઊઠો કે આજ કચુબામાં હસ નથી

હરીન્દ્ર દવે

નથી

આ તરસ્યાલીઓ સામે કોઈ મુકામ નથી.
મીટ માંડે છે એ જ્યાં જ્યાં, ત્યાં એનું ધામ નથી.
છે દિલાસા વિના બરબાદ થવાનો મોકો
કઈ ઘડી છે આ જીવનની કે જે બદનામ નથી?
જેના દરવાજા ઉપર હોય વિરહની ચોકી
એ મિલનદ્વારનું ભગવાન મને કામ નથી!
કોઈ આરામથી પોલીને જુએ છે શમણાં?
ભાંગતી રાતે મને આજ કાં આરામ નથી!
સૌ કહે તો ય હું માનીશ નહીં એ હરગિઝ,
એ કહે છે કે અહીં જીવવું ઇલ્લામ નથી!
આંખ ખોલો, હજી જીવનની સફર બાકી છે,
યાતનાનો કોઈ સહેલો અહીં અંજામ નથી.

દુર્ગેશ ભટ્ટ

ગઝલ

પથરના મૌનની ગલીમાં ચાલવું પડે,
આંખોમાં અંધકાર ને નિહાળવું પડે.
કોઈકની વ્યથા અને કોઈકનું હૃદય
સૂનકારને આખર સુધી સંભાળવું પડે.
વેરાન રણુ વિશે ય ભીંગી બધાં જો કુમાશ
આંખોનું વ્યર્થ ઝાંઝવું જ માનવું પડે
સને પરાઈ આંખથી જલકણુ ખરી પડે.
ઝાંઝવું રૂઠું નામ એને આપવું પડે.
ઉત્સવ મયેલ રંગભરી મેદનીનું મુખ
જલતી શમાએ રાતભર ઉજાળવું પડે.
મુક્તિનું આસમાન અંખતા આ જીવને
શ્વાસોની દીવાલોમાં રહી મહાલવું પડે.

influence than the blackest pessimism, and conversely, the tragic subject of a work of art, which many make it seem desolate, can lead to optimism.'

(ઘેરા નિરાશાવાદ કરતાં ઉપરજીવ્વા આશાવાદની અસર અનેક ગણી રીતે વધુ ખિન્નતા પ્રગટાવનારી હોય છે, જ્યારે એથી ભલરું, ઘણા સર્જકો દ્વારા કલા-કૃતિમાં એકલી અટૂલી નિરૂપાએલી કુરુણતા આશાવાદ તરફ દોરી જઈ શકે છે.) ચેવતુ-શેન્કેમાં હવે આ ઉપરજીવ્વા આશાવાદને સ્થાને ઘેરા નિરાશાવાદ લખ્યો. પરંતુ આખરે તો એ આશાવાદ તરફ જ દોરી જનારો છે. આથી જ, મનુષ્ય કરતાં કામ પર વધુ ભાર મૂકતો સ્તાલિનનો 'કાર્યવાદ' હવે આ કવિને સ્વીકાર્ય નહોતો. એને મન માણસ જ હવે મહત્ત્વનો નિરૂપ્ય વિષય બની ગયો. 'People' નામની એની કવિતાનો ઉપાસ જ જુઓ:

No people are uninteresting.'
પછી એ જ કાવ્યમાં કહે છે:
'And if a man lived in obscurity making his friends in that obscurity
obscurity is not uninteresting.'
એ જ માણસ વિષેનું આપણું જ્ઞાન કેટલું પોકળ છે તે નીચેના પ્રશ્નમાં પ્રસ્તુત કાવ્યમાં જ ઉઘાડું પાડે છે:

'whom we knew as faulty,
the earth's creatures.
of whom, essentially,
what did we know?'

આ રીતે, અગાઉ જોયું તેમ, સ્તાલિનના મૃત્યુ પછી એનો કાવ્યવિભાવનામાં પલટો આવ્યો અને તે નિજ ભાવોક્તિમાંથી

પર તરફ, સ્વમાયી નીકળી સમષ્ટિ તરફ
વળી એ સ્વીકારે છે:

'I became convinced that I
had not the right to cultivate
my private Japanese garden poetry
And the great Russian poets
came to my help, their example
making me believe that civic
poetry can be more intimately
lyrical than any other if it is
written with single-minded gene-
rosity. To write only of nature
or women or world sorrow at a
time of hardship for your coun-
trymen is almost immoral'

પૂર્વસુરિઓમાયી પ્રેરણા પામી એણે
લોકાપતિના કાલે માનવલક્ષા કવિના
સહી સાથે નાગરિક ધર્મ-અને કવિધર્મ
પણ-બળવ્યો. જ્યોર્ગિયાની રાજધાની
ના પ્રસિદ્ધ દેવળ 'Koshueti' પર
એણે એ જ થીર્પકનું ૧૯૫૯માં એક
કાવ્ય રચ્યું છે એ આધુનિક દેવળમાં
ત્યારના ચિત્રકાર Lado Gutirash-
vili એ સાધુમતોના નવીન દબે ચિત્રાકનો
દર્શાવે છે. આ કૃતિમાં પણ એણે માનવનો
જ મહિમા ગાયો છે:

'and whatever the risk and what-
ever
the suffering we painted faithfully
the godlike humans and the
human gods'

અને સાંસ્કૃતિક હવે નાસ્તિક ભીમિકાઓની
જર નથી પણ સ્વ-વિરોધીઓની જરર
છે, એ કહે છે: 'We had flutes in
plenty-What we need now
was the bugle.' કવિના આમક
પ્રથાલોમાયી, સરસુમિ-વારોની સંગેદિવના

૩૨૭] કવિતા, સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર ૧૯૭૪

મુરેશ દલાલ

ગીત

અમે શ્યામનો હાથ જ લીને
અમે શ્યામને સૂંધ્યા,
પારિભાતની અડખેપડખે
અમે નિરાતે ઊંઘ્યા!

લવસવનુ અવ લાગ્યુ મેણું,
સપનામાં પણ સાંભળી વેણું;
ઉજાગરના પનવગડાઓ
અમે નોંદ્યા ખૂંદ્યા! -અમે

રધાનુ એક ગીત લઈને,
મીરાનુ એક ગીત લઈને,
અને અમારી મીત લઈને
અમે શ્યામને ચૂંધ્યા! -અમે

અમસદ

ગઝલ

અમય જો રંગ બદલે છે કાણે કાણે
તમારી ચાલ કયા નોખી જરા પણ ?
હેવે તો આવશે 'એ', શાસ બોલે
નહીં તો કેમ ધડકે દિલ અકારણ ?
ભલા સૂત્રુનો એમા દોષ કેવો ?
હતી જીવનની પોતાની ભલામણ
હૃદયની નાવ રેતીમાં ખૂંપી છે,
તમે આવો તો દરિયો થાય આ રણ.
(અણીયે તો કહી તું પ્રેમ ના કર
ખબર મઈ દિલ તને, એની સજા પણ !
'હશે' કારણ તમારી 'ના'માં ફિતર,
દુઃખેના જગ કરે, બિદા અકારણ !
સરસવા દો, નજરથી પ્રિયત-વર્ધા,
દુઃખ છે સ્વાર્ કોઈ સુખ અગિયાર.

ભગવતીકુમાર શર્મા

કેદ છું

અકળનું શહેર ઓઢી હું તડકામાં કેદ છું;
દરિયામાં કેદ છું કે હું સહરામાં કેદ છું?
તારું દૃષ્ટને નામ જે દીધો? તો સાદ મેં,
પડવામાં, એના પડવામાં, પડવામાં કેદ છું.
પથ્થર સમો પડ્યો છું હું તળિયે ઝરણ તણા;
હલમલતા કે? પ્રવાહી અરીસામાં કેદ છું.
ઝડી ગયો છે મોર ને પાંછું પડી રહ્યું;
ગુંજ શકી જે હોત એ ગહેકોમાં કેદ છું.
છું કાચખાની પીઠ કે ટાપુનો અંશ છું?
દરિયો જ છું પરંતુ હું નકશામાં કેદ છું.
કેડીઓ હસ્તરેખા સમી ફૂટતી હતી;
કિન્તુ હું ધૂળઠાંકયાં આ પ્રગલાંમાં કેદ છું.
મારી કબર પે લીમડો ફાળી નહીં શકે;
શૂળોની સેજ જેવા અજંખામાં કેદ છું.

હરીશ મીનાશ્રુ

આ વૃક્ષને પણ યાદ છે....

શ્યામલ વાદળીઓ
મન ભરીને વરસી ગઈ—
આકાશ તો હળવું હળવું ફૂલ બની ગયું,
પેલી કોર હજુ હમણાં જ
ડોકાયો લીંબઈ ગયેલો ચાંદો!
શી ખબર કે
આ ઘટાદાર વૃક્ષમાં
મેઘરાજ હજીય સંતાઈને બેઠા હશે? !
પવન મલક્યો
કે પાંદડે પાંદડેથી વરસવા લાગ્યું
મારી બધી જ લાગણીઓના અપભ્રંશ જેવું
લીનું લીનું તમારું નામ...
એણે હૈંસે!
આ વૃક્ષને પણ યાદ છે કે...

બહાના નીચે સર્વસત્તાશોખના પે.પશુની
દંભી વૃત્તિને એણે ઉઘાડી પાડવા આંસીડે

'I wrote the first of a series
of civic poems on cleansing the
ideals of the Revolution.'

એના આ રપણાપિતૃથી, કેટલાય
સત્તાશોખીનો અને ભ્રામક ક્રાંતિવાદીઓ
કે અધૂરા યા વિકૃત સામ્યવાદીઓ
અકળાઈ બેઠ્યા. સ્વદેષોને પ્રગટ કરી
દુરમનોને રાજ ન કરવા એને ઠહેરામાં
આવ્યું. પરંતુ ચેવતુશેનો તો રસોચ્ચવિ.
એ દંભને કેમ સહી લે? એનું તો હૃદય
નિખાલસ. એણે તરત જ રાદિયો પાડ્યો:

'A strong man is not afraid of
showing his weaknesses. I be-
lieved then and I believe now in
the spiritual strength of our peo-
ple, and I therefore think it
my duty to speak openly about
whatever I think our shortcom-
ings are. This is precisely my
way of showing my love for the
people and my boundless trust
in them.'

આથી જ મીનાશ્રુ વિષયક લખતે પ્રીત
પાસે આવેલા 'મીનાશ્રુ' નામક કાતરમાં
હમરો યહદીઓની કલ્પિત આમ ચર્ચા તથા
આકલિત આત્મા કલ્પિતો હતો.
રશિયાના પૂર્વકાંતિ કાળમાં 'રશિયન
લોકસંમજ' નામની વ્યહદીઓ ધવિરુદ્ધ
પ્રવૃત્તિ કરનાર સંસ્થા પ્રત્યે એને આથી
જ વધુતર હતી. એક કવિનો, એક
માનવતાવાદીનો, એક સામાજિક ન્યુકિત-
નો અવાજ એની જ દૃષ્ટિમાં રચાયેલી
પ્રસિદ્ધ કાવ્યકૃતિ 'Birbiry-pyane' માં
રિપબ્લિકને સ્તોત્રજીવી પ્રત્યે એ કાવ્યની

પ્રથમ ચાર પંક્તિ પછી એ તરત જ
કહે છે :

'Today I am as old as the Jewish
race.
I seem to myself a Jew at this
moment.'

ત્યાંની અમાલુખી કલેઆમની દુઃખદ
સ્થિતિ એને કેવાં સ્પર્દનો જગાડે છે ।

'Taking my hat off
I feel myself slowly going grey.
And I am one silent cry
over the many thousands of
the buried,
am every old man killed here,
every child killed here.'

પછી એ જ કાવ્યમાં પોતાનું દુઃખ
પોતાની પ્રભુ પ્રેમેના પ્રેમ અભિવ્યક્ત
કરતાં એ કહે છે :

'O my Russian people, I know
you.
Your nature is international.
Foul hands rattle your clean
name.'

આણું કણું સત્ય લાખનાર કઈ રીતે
કોઈને પ્રેમ? પોતાની જ પ્રભુ પોતાને
ધિકાર છે. પણ એથી સત્યનું મોં બધ
મતું નથી. અસીમ વેદના જ કાવ્યોંતિ
નોતરી રહે છે :

'No Jewish blood runs among
my blood,
but I am as bitterly and hard-
ly hated

by every anti-semitic
as if I were a Jew. By this
I am a Russian.'

એની આવી સવ્યાર્થતા આ અમાલુખો
એનાં કાવ્યોમાં પણ ઉચ્ચરિત થઈ હતી.
આથી જ મુલા પેલીનો એ માનીને કવિ

શશિશિવમ્

મૂંઝવણ

આપાઠી પરીઠનું આશકું
હોડે ફૂલે રે પડવાય,
ઘડો રેભરીને જળ કાઢનું
ઘડો ક્યેમે ના ખેંચાય;
સૈયર, છું રે કરું તરસો સાદ્યો!

આવણી અમાસના તારલા
ફૂટે ફૂટે રે મલકાય,
પીણુવા ગઈતો હોડયા અગિયા
ફૂડાં આસલે દેખાય;
કેમ રે જમાડું સૈયર સાદ્યો!

લયો રે લાદરવે બાધારના
તડકા વગડે બીજાય,
કંચલો કાઢીને ક્યારે સૂકવું?
શેઠે આંખ ના મંડાય;
કેમ રે ખોલાવું સૈયર સાદ્યો!

આસોમાસોની પૂનમ ચાંદની
પાયણું ફૂટી એની પાંખ,
મૂઈ રે હું દોડી લેવા પોયણાં
અડતાં વૂટી એની પાંખ;
કેમ રે રિઆવું સૈયર સાદ્યો!

વીરુ પુરોહિત

શિશુમૃત્યુ....

કોણ હવે માટીના ઘરમાં
જ્યાંત્યાં ખેસી
ચાંદરણાંની સાથે રમશે સંતાકૂકડી ?
હવે ખપોરે
કોઈ મને ના જમીન ઉપર હાથ રખાવી
“આકા ડાકા
દેના ડાકા
દે દૂજે દરબાર;
વાડી માધલો વેલો કૂટયો
ભીર, મૂર, ધતૂરાનું ધોતું પૂર”
કરી
સુંવાળા હાથે હાથ ઉઠાવી કહેશે,
“ખાઈ જા છાકરા ખાંડ-ખતૂર...”
કોણ હવે
આ ખંધોલે વળગીને મારા
‘ગોળ-મીઠું’ના દાવ માંડશે ?
કોઈ હવે ના
કાલીકાલી
-ઢોંગલિયુંનાં લગ્ન કર્યાની-
વાત કરીને
રાતે આખા કળિયાને કલબલતું રાખે..
ખધા અવાજે
ન હોવાની હીવાલ પર
અથડાઈ પડીને
નીચે પડતા સુકે સુકા...
હવે અમારે ફરી યુગોલગ
‘ખાળાનો ખૂંદનાર દિયોને રત્ના દે રે !’
કહી કહીને
રહી માંગવી શીખ...!

મઈ ગયો. ૧૯૫૫માં પ્રથમ વાર જ
ભિજવવામાં આવેલા ‘Poetry day’
વખતે યુનિવર્સિટીના પ્રાંગણમાં પગથિયા
પર જામા રહી એણે જે કાવ્યો વાંચ્યાં
તેથી લોકોએ એને વધાવી લીધા. ખાલીસ
વર્ષનો આ ભિજરતો યુવાન કેટલો સખત
અને સલાન થઈ ગયો હતો ! છુટ્ટાઓએ
એને વાર્યો. જડ સિદ્ધાંતવાદીઓએ એને
છુટકાર્યો ! આમ, સામેના પક્ષમાં આખી
યુવાન પેઢીનો રનેહ હલકાતો હતો. એનાથી
જ પ્રોત્સાહિત થઈ હિમ્મતપૂર્વક એ
યુગનો અવાજ બની રહ્યો :

‘What mattered to me was all
those young eyes turned to me
and waiting for something that
was important to them.’

આ જ પ્રોત્સાહન અને આત્માના
અવાજથી એણે પોતાનો કવિધર્મ નક્કી
કરી લીધો : ‘So I chose the
tribune as my battleground’.
એ સમયે જાહેર કાવ્યવાચનની છૂટ નહોતી
ત્યારે પણ ચેવતુશેન્કેએ કારખાનાંમાં,
કોલેજોમાં, કાર્યાલયોમાં પોતાનાં કાવ્યો
વાંચવા માંડ્યાં. મોરકો રેડિયમમાં એનું
કાવ્યપકન સાંસળવા ૧૪,૦૦૦ની મેદની
જમા થયેલી. ૧૯૬૦ પછી એણે ફ્રાન્સ,
આફ્રિકા, અમેરિકા, કયુબા, ગ્રેટ બ્રિટન
વગેરે દેશોની મુલાકાત લીધી અને પોતાની
લાક્ષણિક કાવ્યપકનરીતિથી તથા વૈવિધ્ય-
પૂર્ણ અને આકર્ષક કાવ્યશૈલીથી ત્યાંની
ગ્રજાનું પણ ધ્યાન ખેંચ્યું.

ચેવતુશેન્કો સમૃદ્ધ—સત્ત્વ અને સંખ્યા
બંને દષ્ટિએ—કવિ છે. એનો પ્રથમ
કાવ્યસંગ્રહ ૧૯૫૨માં, પછી ‘થર્ડ રનો’

નામનો બીજો કાવ્યમંદ્ર ૧૯૫૫માં અને '૫૬ તથા '૫૭માં બીજા બે મંદ્રો બહાર પડ્યા. ૧૯૫૮માં 'દોષો એ-ક લાયક' તેમજ 'યોગ્યેસ આવ સેવરલ પ્રયત્ન' એમ બીજા બે મંદ્રો પ્રસિદ્ધ થયા. પછી નવો મંદ્ર ધી ઝેપલ' પ્રકટ થયો '૫૫થી '૫૭ એની સર્ગ-શક્તિનો ઉત્તમ કાળ છે. આ ઉપરાંત એણે ગદ્યમાં પણ સફળતાથી કલમ ચલાવી છે. 'અ પ્રોક્સિપસ ઓર્ટોપો-ગ્રાફી'માં એની ધારદાર છતાંય રમતિ યાળ, કટાક્ષુકત છતાંય સમભાવી શૈલીનો પરિચય મળી રહે છે. છેવટે એણે રિપ્ત-નિર્માણમાં પણ અંપલાવ્યું.

એની આવી કાર્ષ્ણ્ય પ્રશ્નિમાં એનું નિખાલસ કવિહૃદય ધડકા વગર રહેતું નથી. અનિષ્ટ, અસત્ય અને અન્યાય સામે એનો પુણ્યપ્રયોગ વારે વારે જીજ્ઞાસી છે. પ્રેમ, જન્મદિત, પ્રતીક્ષા જેવા નાજુક સંવેદનના પ્રસંગોને એ નેટસી મુલાપમતાથી નિરૂપી શકે છે તેટલી જ જરૂરતાથી એ માનવસમાજના જટિલ પ્રશ્નોને પણ વાચા આપી શકે છે. એની કાવ્ય શૈલી પર રશિયન લોકગીત, લોક-સંગીત, પુરાણમાં કવિઓ અને રોમેન્ટિક ઊર્મિ-તત્ત્વની અસર છે. પરંતુ આ સર્વની અસર ક્રીનીને ય એક સારા કવિની જેમ એ પોતાના વ્યક્તિત્વની મુદ્દા પોતાના સર્જનમાં સ્વચ્છરીતે જિપ્સારી શક્યો છે.

એની કવિપ્રતિભા એના સકલ વિશેષો સાથે એની પ્રત્યક્ષતા 'ઝિમા વર્ન્દ્યન'માં ખાલી જોડી છે. એમાં બોલચાલની ભાષા અને લય લહેકા, પ્રકૃતિના ચિત્રો નિરૂપવાની સચોટ શક્તિ, સ્ફૂર્તિથી

મેઘનાદ હ. ભટ્ટ

કંકાતરી

કાગડાની કાટે અમી બાધી કંકાતરી
ને વગડે રેલાતી વાત મેલી
આભને આગણિયે જે વધી 'તી ફેલો
એ તો ધરતીના પાલવડે રેત .

કે કાગડાની કાટે...

ધૈયાએ વેળુમા ગગદોળી કાયા
ને હૈયાએ રોળી ત્યા છાયા
વંધ્યાના હૈયાની કુંવારી માયાએ
ઝખી ત્યા સૈયાની શ્યાયા.

કે કાગડાની કાટે...

કાકિલના કંઠ ભલે ભૂલ્યા વસંત
આજ, અંકારી છલકયું દિગંત
પખીએ ઝંભારી કલરવની વાત
હોગી સૈયર સગ સૂરાની રાત.

કે કાગડાની કાટે...

કાગડાની કાટે અમી બાધી કંકાતરી
ને હૈયાની વાત આજ છોડી.
ચોમાસુ ચાર માસ ગહેકે, અહીં તો સખી
બાર બાર માસ બધું મહેકે.

કે કાગડાની કાટે...

રમેશ ત્રિવેદી

દિવસનું મૃત્યુ

મોંસૂઝણાના સોવરજીવે
તરતી અંધકારની લાશને
કાગડાએ પહેલી વહેલી ચાંચ મારે
ત્યારે
દરમાંથી નીકળતા સાપોસિયાની જેમ
દૂધપેસ્ટની ટ્યૂબમાંથી નીકળીને
વોસખસીનમાં ખળખળ થતો
કપની ચામાંથી સીપ થઈને
શાવરમાંથી દ્રુત ગતિએ વરસતો
છૂરી, કાંટા, પ્લેટે ખડીંગાતો ખડીંગાતો
ને પછી
ખસ, સ્ક્રૂટર કે ખાયસિકલે ચઢી
દોડતો હાંફતો હડકાયા શ્વાન શો
દિવસ,
જ્યારે ધૂંધળા ક્ષિતિજે
ટૂકના પેડા જેવો સૂરજ ખૂંપી બંધ
ત્યારે
કાલાહલના અરણ્યમાં હિંસ્ર પશુની ખીકથી
મુકી વાળી દોડતો દોડતો
અંતે શરીર પરથી ઊતરીને
હૈન્ગર પર ખીંટાઈ જઈને
(રોજ રોજ) કાંસ પર ચઢેલા ઈસુની ગતિને પામે...

મંવાદકલા, હળવી કટાક્ષરૂપિ, વતનપ્રેમ,
હાવકું દર્શન, સમુચિત અલંકારસમૃદ્ધિ
અને મનોહારી કલ્પનાવૈભવનાં મુપેરે દર્શન
થાય છે ઉગ્રમરના વધવા સાથે વિકસતી
હૃદયસચ્ચાર્ધને એણે 'ઝિમા જંકશન'ના
આરંભમાં સૂત્રાત્મક રીતે મૂકી છે:
'As we get older we get honester,
that's something.'

વળી, એનો માનવપ્રેમ અને સામાજિક
સમાનતા પણ એવી જ સૂત્રાત્મક રીતે
આમ રજૂઆત પામ્યાં છે:
'There's truth enough where
there's enough bread,
see to the bread and truth sees
to itself.'

આ આખા ય કાવ્યમાં સરળતાનો
સંવેદનશીલતાનો અનુભવ કોઈ પણ સુગ
ભારક કરી શકશે. આ જ કાવ્યમાં આવતો
પંક્તિખંડ 'નંધ ઝાવ સિમ્પ્લિસિટી'
એની આ સમગ્ર કલા-કૃતિને લાગુ પાડી
શકાય તેવો છે. અને એનો જીવનાદર્શ
તેમજ કાવ્યવિલાવના પણ આ જ
કાવ્યમાંની 'I'm off. I'm for the
truth;' પંક્તિમાં જોઈ શકાય છે.
સત્યને માટે અપાર આગ્રહ અને તેની
અભિવ્યક્તિ માટે અમાપ હિંમત એનામાં
હતાં. જો કે આ ખાખતને તો તે પોતાને
સ્વભાવ-ધર્મ સમજી અતિ વિનમ્રતાથી
હિંમતભરી રીતે કહેતાં પણ સંક્રમ્ય
પામે છે. 'Talk' નામક કાવ્યમાં એ
કહે છે:

'You're a brave man they tell me.
I'm not.
Courage has never been my
quality.'

પછી પોતે તો માન શું કરે છે તેની
જ વાત કરે છે

my voice
no more than laughed at pomp
pious falsity
I did no more than write never
denounced
I left out nothing I had thought
defended who deserved it put
a brand
on the untalented the ersatz
writers

આમ ઉપરોક્ત પંક્તિઓ ઉત્તર
ચેવતુશે કોની સર્વ કાવ્યપ્રશ્નિતિ વિચાર
કે ન છે એની આ 'Tall' એક કવિની
ભાવકો સાથેની રહેપણી છે એક
સત્યનિષ્ઠ વ્યક્તિનું આત્મ-સમાપણ છે
એના આ નિરાડખર પણાએ—અને સત્ય
હમેશા નિરાડખર જ હોય છે—એને
લોકહૃદયમાં રસિયાની નવી યુવાન પેઢીના
કવિ તરીકે પ્રસ્થાપિત કરી દીધા છે □

કેશુભાઈ જી પટેલ

સૂના સૂના ઓરડામાં

સૂના સૂના ઓરડામાં રહેવાનું એકલું ને
આલસાના ગણવાના માપ
અ ધારી આખો ને પાપણની વચમાં શા
ભગવાના સરજના તાપ
અ ધારો ઓરડો અ ધારી ગત તો વે
હિંદર કરે છે એક દર
ફરતો સુમાનમહી માલિક હું ઘરનો
મારા ઘરમાં છે એક એનું ઘર
ધબધબ પગલાઓ પાડીને ચાલતો
કયા વે પડી ન કોઈ છાપ
સૂનાસૂના ઓરડામાં રહેવાનું એકલું ને
આલસાના ગણવાના માપ
હુંગરિયા ભોવાના કોડ મને ઓરડામાં
લાવી કો' અહીંયા પતાવે
જગલના કાડવા ઓરડે ઉગાડીને
નાહકની આખો સતાવે
સરજ છોશ ને ખોટા વાચરાએ દ્વાર
તો વે અધારું ભોવાના શાપ
સૂના સૂના ઓરડામાં રહેવાનું એકલું ને
આલસાના ગણવાના માપ

લેખકોને

'કવિશ્રેષ્ઠ' માટે ગદ્યલેખો અને કાવ્યો પૂરતા
જવાબી પોસ્ટજ સાથે નીચેના સરનામે મોકલવા

સપાદક 'કવિગેહ'

C/o કુમાર કાર્યાલય લિમિ

૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ ૧

મેંદીલીના કરો...

મેંદીલીના કરો મને હંઠેળતા ગયા,
આયુષ્યને અત્તરમહીં ઝખેળતા ગયા!
રંગ રંગ મહીં ભભૂકી ઊઠી આગ શી, જહીં
વાળાના વીંઝણે એ પવન ઢેળતાં ગયાં!
વિખરાયલી લટો હતી કે મારી લાગણી ?
ચંદનની કાંસકી લઈ એ ઓળતાં ગયાં!
હોઠે અડધાની મોયેં કેફેં ચડી ગયા,
તાંખાને તાંસળે એ અમલ ઘેળતાં ગયાં!
છાતી પે એમની હું છપાયેલ મોરલો!
ખૂણે ખૂણા મહીં એ મને ખેળતાં ગયાં!
સોનેરી સોણહું થઈ સૌરલ શો હું ઊડ્યો,
નાવ્યુક હથેળીથી એ નયન ચેળતાં ગયાં.
ચંચુમાં લાલ લાલ, કમલ નીલ લે ઊડ્યા
સોનેરી હંસલાને સોન, ખેળતાં ગયાં!
ધૂંધટના ચંદ્રમાનું થયું રૂપ કેં વધુ,
જ્યારે અમે નલચંદ્રમાંથી તોળતા ગયા!

દાઝી ગયાં!

એક લીલા આળથી દાઝી ગયાં,
શીન ઝાકળ-જવાળથી દાઝી ગયાં.
ખા'રને જીતર ખડું લડકે ખલ્યું,
કુટથી સંભાળથી દાઝી ગયાં!
શૂન્યતાના છાંયડે સૂતાં હતાં,
ને ટહુકન્ત ડાળથી દાઝી ગયાં!
આજની કે કાલની કયાં વાત છે?
કુટલાયે કાળથી દાઝી ગયાં.

૮. પામર દુનિયા વિષયસુખમાં
રાયે છે; કવિ આત્માનંદમાં ડોલે
છે. લોકોને લોજનનો આનંદ; કવિ-
ને આનંદનું લોજન. કવિ સંયમનો
પણ સંયમ છે અને તેથી જ
સ્વતંત્રતાની સ્વતંત્રતા છે.

**Messrs Calico Dyeing &
Printing Mills Pr. Ltd.**

41 E Ambedkar Road, Industrial
Estate, Lalbag, Bombay-12

કવિલોક • સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર ૧૯૭૪ [૧૨૭

શિલ્પિનું થાનકી

સાધુજ્ય

મીલું જેડા થઈ વિયા પથર ડિને
સ્પર્શ-જે ગુલમોરનો અવસર ડિસે.
આગલેમેં લાગણી રેલાઈ વર્ષ
અંકુરિત હાથે સઘન ઉમ્મર ડિસે
ભાલને સિન્દૂર હી સૂરજ સમે
આલસે-મઠયો અસામેધર ડિસે
મધમધેતી મેડિયુ મધરાતલ
સાસમેં સાધુજ્યને અતર ડિસે
એયડેલ શૂન્યતા ખન્ડત હુઈ
રૂનશ્ચુનિત આશ્લેષળ જાન્ડ ડિસે
એકતારે હી વજે અદ્વૈતને
સત સાગર સામઠા ખીતર ડિસે

II. વિશ્વ આત્મરૂપ છે એટલું
જ નહિ પણ આત્મા વિશ્વરૂપ
છે એમ કવિને કેળાવું જોઈએ.

Industrial Jewels Ltd.
32 Nicol Road, Ballard Estate,
Bombay-1

૧૨૮] કવિલોક-સપ્તેમ્બર-ઓક્ટોબર ૧૯૭૪

મણિલાલ હ. પટેલ

કવિના

આ
જરૂર શહેરની સૂકી ડાળથી
અબધ વિનાનો ખરી પડું. ખસ એવું તેવું થાય!
હાથ, ઈંધનું શમાવું' ..
વારીને લલકરું
હળ હાકું હળ હાકું મનમા થાય
કૌ ચયુગલના ટહુકા જેવું ધોતુ ભીતુ
માટીનું મન મન માટીનું આખો થઈને ભૂમેશ્વરે,
હાથ, અમરતો બ્રહ્મ!
કોઈ અબધ્યા આકળિયાળા આગલું વન્ધે
લક્ષ્મીતની મુવપક્તિ સમ રવરવતો લાગુ!
કીકી શણગારું...શણમા
સીમ મરી અડવડતા મારા શૈશવ-મનને
સાન્ પાડતો,
ગામ ગોદરે ખાલી-સ્કંધે હાથ મૂકી
કે પૂર્ણગાણું
તમા અચાનકે
પીઠ ઉપર આ પીઠ ઉપર આ
ખરડ ખરડ આ કોણ આરડે ?
કેમ કરી આ જરૂર શહેરની સૂકી ડાળથી...

બ્રાહ્મકેને

‘કવિલોક’નું આપનું લવાજમ પૂરું થતા નવા
વર્ષનું લવાજમ શોકલવા માટે તેમજ અંક ન
મળવાની કે અન્ય કોઈ ક્ષતિયાદ માટે નીચેના
સરનામે પત્રવ્યવહાર કરવો.

વ્યવસ્થાપક: ‘કવિલોક’ પિનાડિન્ શાહ અંક ન
ફખરી મંડિલ-બિરિકટગલી-પાનકેરનાકા-અમદાવાદ ૧

ગીત

આજ મને એટલું જ યાદ છે તારું
મને વર્ષા ને વર્ષાથી ચાહવું!
વર્ષાથી ચાલું તે રસ્તો તો રાજ
મારાં પગલાંમાં વસતો થૈ સંત,
ખાળિયાં મેં લીધાં છે ચોરાસી લાખ
લાખ તો ય મારો આવે ના અંત;
તેમાંથી એટલું જ યાદ છે તારું
મારાં આંસુને વારંવાર ઘોહવું.

ભૂંડી તો ભૂખ જેવી લાગે આ જગતી
પણ ખૂટે ના જીવતરની સૂખ,
કૂબે છે દરિયામાં કેટલી ય કિશ્તી
પણ શોધે તોફાન મહીં સુખ;
નાવ ભલે છુલ્કો થૈ જાય તોય તારું
મારા અંતરમાં કાયમનું સોહવું.

માનવીની વસ્તીની હસ્તી તો લાગ્યા
કરે છે મને કેટલીય સસ્તી.
ચાહવાનું મૂક્યું તે એમાં પણ, રાખ
ખને ત્યારે તો લાગે અમસ્તી
તો ય મને એટલું જ ગમતું કે
તારું એ મારા પર કાયમનું મોહવું.

પડઘો નથી

ઝંખનાની ખાણમાં પડઘો નથી :
મૌન હોઈ શબ્દ નીકળતો નથી.
લાખ યુગોથી ભલે ખળતો રહે;
રાવ સૂરજ કોઈને કરતો નથી.
છે અપેક્ષા ગાદ જંગલ ચોતરફ;
શક્યતાની જ્યોતને થડકો નથી.
આયનામાં રાજ શાહુ છું મને;
હોઈ ઘરમાં તે છતાં મળતો નથી,

૮. જે કવિને તાન છે પણ સમ
ક્યાંય નથી, જેમાં કેવળ
ઉદમ છે, આત્માસ નથી, તેનું
કવિત્વ ઉચ્ચ કાવ્યની શ્રેણીમાં
સ્થાયી રહી શકે નહીં.

Monji Shamji & Sons
87, Durgadevi St.,
Bombay-4

ગઝલ

હોકની બીનાશ પાછી ના વળે,
શ્વાસમાં એવું કશું જે ના ફળે.
હૂબતા સૂરજ વિષેની વારતા,
આલસ આખું એકચિત્તે માંલ્યળે.
દોકવા મોડે હરણ પાછા વળી,
ગંજવાની આશ કેવી ટળવળે :
આમ તો બે-ચાર શ્વાસોની કથા,
આમ પાછું વાતમાં કે ના મળે :
સાત અક્ષર જેટલું ચાલ્યા પછી,
આપણે ચાલ્યા હતા એ વા કળે.

II. જેનો આનંદ બહારની દુનિયા
સાથે સંકળાએલો છે તે કવિ
નથી. કવિ આત્મનિષ્ઠ હોય;
કવિ સ્વયંમૂ હોય.

ખેતરમાં

(મં. ૨૦૩૦)

અંગાર પીતા શ્વાસ,
અળ ખળ થતા પેટાળમાં
આ હાથ જઈ શકતો નથી
ને એટલે
પાણી તને હું ટેઈ પણ શકતો નથી
ચંદન નથી કે લેપ થઈ લેપાઈ જઈ
બસ, ફૂંક ઝીણી પાથરું તારી છિપર
ને શ્વાસ,
તારા હોકને ગુલાબવા
શેકાઈ જતી કાપના ટીમાં
હળુ ટોચા કરું...
જલુ શ્વાસ, શ્વાસ,
દાઝતી આંખે વિનવતો તું મને
હળવે રહી ચૂંકી ભરી
છાય પૂટ્યા વૃક્ષના
થડમાં ઝબોળી દે મને
ને ખુદ લડલડતો રહે...
શ્વાસ, શે અળગો કરું ?
કે શ્વાસ શે અળગો રહું ?
ને આગમાં ફૂટી પડું છું.
પણ હાય!
અંગેઅંગમાં મગટી રહે મહુલાદ!
તારી સોડમાં
ને તો ય હું
બળતો નથી
ખરતો નથી.

Kamal Art Printery

38 Police Court Lane, Fort
Bombay-1

KAMANIS' BRASS RODS WILL GO TO
ANY LENGTHS TO KEEP
CUSTOMERS HAPPY-WORLDWIDE

Outstanding quality makes Kamanis' brass rods
fast-sellers in international markets

For industry everywhere, only the finest
non-ferrous rods will do - Kamanis
The reasons are obvious...

- * High consistent quality conforming to ASTM, BSS
and customers' specifications
- * Free Cutting or Forging Quality
- * Wide range of sizes.

KAMANI TUBES PRIVATE LTD.

New Kamani Chambers, Nicol Road,
Ballard Estate, BOMBAY-I, INDIA.

**KAMANIS BRASS AND COPPER SHEETS
AND STRIPS GET TOP RATING
IN OVERSEAS MARKETS**

Kamanis are known to the world over for their ;
meticulous insistence on quality.. export
millions of rupees worth of industrial products ,

Kamanis' top-quality brass and copper sheets and
strips are manufactured to fulfil the strictest
international standards are used extensively
and with confidence in various industries, both
in India and abroad . are freely available at
competitive prices

KAMANI METALS & ALLOYS LTD.
NEW KAMANI CHAMBERS, NICOL ROAD,
BALLARD ESTATE, BOMBAY-I, INDIA

અનુસંધાનું ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી [આનંદના પૂર્વિમાંથી]

બારીના સમય તરીકે પણ એમણે ખૂબ જ ઉપયોગી સેવાઓ આપેલી. જ્ઞાતિમંડળે અને સંમેલનોમાં આગળ પડતો ભાગ લઈ જ્ઞાતિમંડળોની સેવા કરવાનું પણ એઓ ચૂક્યા નહોતા.

આમ, બહેરસેને યશસ્વી કામગીરી બનવાનાર ડાહ્યાભાઈ દેરાસરીની સાહિત્યોપાસના પણ નોંધપાત્ર છે. એ કાળે ભૌતિક-શાસ્ત્ર, રસાયણશાસ્ત્ર, અથરાશાસ્ત્ર અને ભૂસ્તરશાસ્ત્ર પર વિદ્યાર્થી-ભાગ્ય રીતે ગુજરાતીમાં પુસ્તકો લખનાર એઓ પહેલા જ ગુજરાતી હતા. ભૂસ્તરશાસ્ત્ર પર તે ગુજરાતીમાં એમણે લખેલું પુસ્તક તદ્દવિષયક પ્રથમ અધિકૃત પુસ્તક ગણી શકાય તેવું છે. પરંતુ આ પુસ્તકો ઉપરાંત એમને બીરી ક્રીટિ રજાવી આપનાર ક્રંથે તે છે. ઈ. ૧૯૦૮ પહેલાંના સાઠ વર્ષના ગાળાનાં પુસ્તકોનું વિવેચન અને તત્કાલીન સમાજનું નિરીક્ષણ-નિરૂપણ કરવું ઈ. ૧૯૧૧માં પ્રગટ થયેલું ૬૨૬ પાનાંનું કીમતી પુસ્તક ‘સાહીના સાહિત્યનું હિંદુદેશન’, પદ્મનાભકૃત ‘કહાનદદે પ્રબંધ’ નેવા અતિ-હાસ્ય કથાકાવ્યનું શ્રમપૂર્વક કરેલું સંશોધન-સંપાદન (૧૯૧૩) અને તેના ગુજરાતી ભાવાનુવાદ (૧૯૩૪), લોકે સિટનના બાણીતા પુસ્તક ‘રજ્જીવસિંહ’ નો અનુવાદ (૧૯૮૫), પુરાણોના આહકો અને પ્રચીન ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને ઉપયોગી એવા ૧૦૦૦ પાનાંનો મૂળ મરાઠી ઉપરથી ઉતારેલો ‘પૌરાણિક કથાકોશ’.

કૃતિ તરીકે એમની સર્જન-પ્રવૃત્તિને આરંભ, એમનાં કાવ્યોની હસ્તપ્રતો જોતાં લાગે છે કે ઈ. ૧૮૭૨થી થયો. ચોદ પંક્તિમાં લખાયેલી પ્રથમ કૃતિ ‘કકો’ નીચે રચના સાલ ૧૮૭૨ દર્શાવાઈ છે તે પરથી આ અનુમાન તારવી શકાય. એમના આ કાવ્ય-સંસ્કારો પૈકામાં હશે એમના સહાધ્યાયીઓ ખાલારાંકર કંધારિયા અને નરસિંહરાવ દીવેટિયાના સાંનિધ્યથી. પછી તેા હરિલલ હર્ષદરાય કુવ, કેશલાલ હર્ષદરાય કુવ, નર્મદારાંકર દેવરાંકર મહેતા, નવલરામ લક્ષ્મીરામ પંડ્યા આદિ સાહિત્યપ્રદારોને સંપર્ક અને એમાંથી ખાસ કરીને નવલરામને તેા નિકટનો સહવાસ સાંપડ્યો. એનાથી એમની સિદ્ધિશક્તિ પકવ થવા લાગી.

પરંતુ કવિ તરીકે એમની પ્રસિદ્ધિ મુખ્યત્વે બે કાવ્ય પુસ્તકોને આધારી છે : ‘ચમેલી’ અને ‘બુલબુલ’. ‘ચમેલી’ ત્રણસો અને ‘બુલબુલ’ ચારસો પંક્તિનાં સળંગ કાવ્યો છે. (આ કૃતિઓને એઓ ‘સગીત કાવ્યો’ ગણતા, કારણ કે એમાંના ખંડોને એમણે વિવિધ રાગરાગિણીઓમાં મૂકેલા છે.) આ બંનેમાં ખાલારાંકર કંધારિયા અને મણિલાલ દિવેટીની પ્રણયમસ્તીની સ્પષ્ટ અસર જોઈ શકાય છે. ‘ચમેલી’ આખું જ કાવ્ય હરિગીતમાં લખાયેલું છે; જ્યારે ‘બુલબુલ’માં શેર અને સાખીનું મિશ્રણ કરી સુસંગત નાનીચ-પ્રગટાવાયું છે. પ્રેમમસ્તીના નિર્મેળ ભાવાદ્યારો આ

કૃતિઓને ઊર્મિપ્રધાનતા બક્ષે છે. ભાવની અભિવ્યક્તિ સરળ ને સાહજિક છે, પરંતુ રસનિર્બળતાની કાટિ સુધી પહોંચી શકે તેટલી તીવ્રતા અને કલામયતાની ઓછપ પટકથા કરે છે. સંસ્કૃત અને ક્ષરસી શબ્દાવલિની અતિશયતામાં સરી પડ્યા વગર લોક-વ્યવહારની સાદી ભાષામાં થયેલું ભાવનું નિરૂપણ આ કૃતિઓની-કવિની સમગ્ર કાવ્યપ્રવૃત્તિની-નેંધપાત્ર વિશેષતા છે. મિય-વિરહથી તડપતા હેયાનો વિધાદ અને મિહનમાપુરીના સ્મરણમાં રાથી મિય માટે સર્વંત્ર ન્યોત્કાંચર કરવાની અને તત્તમય બની રહેવાની-તીવ્ર તમન્ના આ કૃતિઓમાં સારી રીતે નિરૂપાયાં છે. આમ છતાંય એકના એક ભાવનું સુચયિત રીતે નિર્વહન થયું નથી અને ચંદ્ર-ચંદ્રેર તથા ચાતક-મેષ જેવાં એકનાં એક રૂપકોની આસપાસ કલ્પના વિહયો કરે છે તેથી લાગણી કૃત્રિમ બની ન્યય છે અને અસિચ્છિક્ત દ્વિહી પરી ન્યય છે. એમનાં વિપલેષ શૃંગાર શિષ્ટતાના સ્તર પર રહ્યો છે અને મિયમાં પ્રભુનું દર્શન કરી સંતોષ અનુભવે છે. ‘બુલબુલ’ના સાતમા ખંડમાં કવિ કવે છે :

‘સ્તનું તુજને પ્રભુ ખારી, દયા કરી વહાલિ કેહ નહિ ના.’
તેા પ્રેમની સ્વચ્ચાઈ અને વફાદારી આ રીતે પ્રગટ કરે છે :

‘આતક તરફનું મેધનું, વહાલી ઝાંઝું હોય;
હલી તરસા છીપવે નહીં, જોઈ ગમે ત્યાં તોય.’

ન્યારે ‘ચમેલી’માં પ્રેમની કચ્ચતા અને મહત્તા આ રીતે રત્ન હરે છે :

‘આ જિંદગી ફની જગત તોફાનનું છે આ ભયું
પણ માત્ર મળવું રનેહિનું સાચું હું સાચું હું.’

એમના ‘બુલબુલ’ કાવ્યની લોકપ્રિયતા એની ત્રણ વાર (૧૮૮૩, ‘૮૪ અને ‘૯૦) થયેલી આવૃત્તિ જ સૂચવી આપે છે. એ કાવ્ય-નો આરંભ એમણે ઈ. ૧૮૭૮માં કરેલો અને ૮૩માં એ પૂરું કરેલું. આ ઉપરાંત ૨૦૦ લીટીના ‘હરિ-ધર્મશાસ્ત્ર’ નામક નાનકડા કાવ્યમાં એમણે વિવિધ ધાર્મિકપંથોમાં પ્રવેશોલાં અનિષ્ટ તરવોનો ઉપહાસ કરેલો છે. ‘વર્પાદ વર્ણન’ નામક ૨૦ શ્લોકના અને ‘તાપીમાં રેલ’ નામક ૨૪ પંક્તિના કાવ્યમાં એમનાં અછડતાં પ્રકૃતિ-નિરીક્ષણ અને નિરૂપણનાં દર્શન થયા વગર નહિ રહે. ‘રિપન જયંતી’ કે ‘એક દેશીની અરજ’ જેવાં પ્રાચીનિક પ્રશરિત કાવ્યો અને ‘રનેહી ભાદ્રથી નરસિંહરાવને લખેલા પત્ર’ની ૧૪ લીટીઓમાં પત્ર-કાવ્યનો નમૂનો પણ એમના અપ્રગટ સંગ્રહમાં જોવા મળે છે. સ્વદેશભક્તિ અને પરમેશ્વર સ્તુતિ પણ કેટલીક કૃતિઓમાં છે. દુત-વિલખિત, રા દેલ અને મિથ જેવા અસ્પર્શ્ય હંદો સાથે સાથે હરિગીત, દોહરો, દિહી જેવા માત્રામેળ હંદો

એમણે પ્રથે જ્યાં છે 'રામ રામ ગુણ ગાના નાકરે એકેરેજી હરણી'થી
 શરૂ થતું કાવ્ય એમણે કરેલા વિનોદ કાવ્યના પ્રથે મ લેજે
 હલ્યેખનીય છે એમના અમગદ તમદમાથી ચૂંટીને બીજા ૩૦-
 ૩૫ કાવ્યોની એક નાનકડી પુસ્તિકા મમદ કરી રાકાય એટલા
 એ આરવાધ જરૂર છે

આમ, મ ન દ્વિ અને બાલાચક્રે કથ વિધાની સાથે પડિત
 યુગમા રહીને પશુલોકોએ આ બાબ સર્જન કરનાર તરીકે
 હલ્યેખનીય કવિ કાલા બાઈ દેરાસરીનું એમના પરમ મિત્ર કેશવ
 હર્ષદ દુશના અવસાનના આધાતથી બીજે જ દિવસે એટલે કે
 ઈ ૧૬૩૮ના માર્ચની ૧૪મીએ અવસાન થએલું

નેત્રોત્સવો દ્વયહારિભરીચિમાલે.

પ્રહ્લાદક શિશિરસીકરવારિદર્પીં ।

પત્યુર્વિયોગવિપદગચ્છરક્ષતાના

ચન્દ્રો દહત્યક્ષિતરા તનુમહાગ્નાનામ્ ॥ ૧ ॥

(કવિ કાલિદાસ)

૫૬૫ પત્ર ચિત્ર શરદ વાસુદેવ રમાતં

ને નેત્રમહન વળા રમણીય છે તે
 આ અદ્રમા મન હરે કિરણાવનીથી,
 વર્ષે શીળા નલકડ્યો, અતિ દેહ દાહે
 સ્ત્રીના—વિયોગવિપતીર થકી ધવાયા.
 (અનુદ્ધ ધીરુ પરીખ)

કવિતા એ કાન્તદર્શન કરતા કવિનું કાર્ય છે. એ જગતના સામાન્ય
વ્યવહારથી ઉપરની વસ્તુ છે. જીવનમાં સક્રિય થતી એક નવી
શક્તિ છે. સૌન્દર્ય એ એનું પ્રખર શસ્ત્ર છે, સત્ય એનું કવચ છે.
જીવનના પ્રવાહમાં તે ઊતરે છે, જીવનની નયેનસમાં તે પ્રસરે
છે અને પોતાની ગૂઢ ગતિથી અને પ્રકટ મોહિનીથી જીવનને
ભિર્વ રસની, ભિર્વ આનંદની દીક્ષા અને સિદ્ધિ આપે છે.

મુન્દરમ

Bijali

Badal

N. L. Mehta Cinema Enterprises Private Limited

BOMBAY

એમણે પ્રથાન્યા છે 'શાશ્વત યુગ્મ તારા નાક રંબો હરજી હરજી' થી
શરૂ થયું કાવ્ય એમણે કરેલા વિનોદ કાવ્યના પ્રથાન લેખે
હૃદયેખનીય છે એમના અમગ્ન તમિલ માથી ચૂંટીને બીજા ૩૦-
૩૫ કાવ્યોની એક નાનકડી પુસ્તિકા મગ્ન કરી રાકાય એટલાં
એ આદવાય જરૂર છે

આમ, મ ન દિ અને બાલાયકર કથારિયાની સાથે ખડિત
યુગમા રહીને જશ્વિયોકમોગ્ય બાનીમા કાવ્ય સર્જન કરવાર તરીકે
હૃદયેખનીય કવિ ડાહ્યાશાઈ દેરાસરીનું એમના પરમ મિત્ર કેશવ
હંબદે કુવળા અવસાનના આઘાતથી બીજે જ દિવસે એટલે કે
ઈ ૧૯૩૮ના માર્ચની ૧૪મીએ અવસાન થએલું

નેત્રોત્સવો દ્વિપદ્યહારિમરીચિમાલ
મહાદ્વક શિશિરસીફરવારિવર્ષા ।

પત્યુર્નિયોગવિશ્વદગ્ધચારસતાના

ચન્દ્રો દહત્વતિતરાં તનુમલગનાનામ્ ॥ ૧ ॥

(કવિ કાસિદાસ)

પૂરા પરલુ ચિત્ર શરદ વાસુદેવ રમાતે

જો નેનનદન વળી રમાયીય છે તે
આ ચદ્રમા મન હરે કિરણાવરીથી,
વર્ષે શીળા જલકણે, અતિ દેહ દાહે
સ્રીના—વિયોગવિષતીર થકી ધવાયા.
(અનુબંધ ધીરુ પરીખ)

કવિતા એ ક્રાન્તદર્શન કરતા કવિનું કાર્ય છે. એ જગતના સામાન્ય વ્યવહારથી ઉપરની વસ્તુ છે. જીવનમાં સક્રિય થતી એક નવી શક્તિ છે. સૌન્દર્ય એ એનું પ્રખર શસ્ત્ર છે, સત્ય એનું કવચ છે. જીવનના પ્રવાહમાં તે ભેળવે છે, જીવનની નસેનસમાં તે પ્રસરે છે અને પોતાની શૂદ્ધ ગતિથી અને પ્રકટ મોહિનીથી જીવનને બિધ્વ રસની, બિધ્વ આનંદની દીક્ષા અને સિદ્ધિ આપે છે.

સુન્દરમ

Bijali

Badal

N. L. Mehta Cinema Enterprises Private Limited
BOMBAY

કુટુંબ

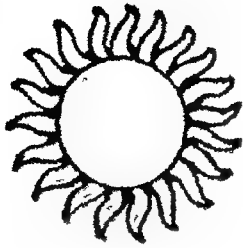

સ્વસ્થ અને સુખમય જીવન માટે

નિયોજન

વધુ વિગત માટે નજીકના પરિવાર કલ્યાણ કન્ફો સપકે સાધો

૧૦ ૨૫ ૨ ૦૬

વિનોક

વાસ્તુદેવ

ગુજરાતી કવિતાનું ઋતુપત્ર • અંક ૧૦૨ • હિમન્ત • વિ. સં. ૨૦૩૧

શુભરાત્રી કવિતાનું અનુપત્ર હેમત વિક્રમ સવત ૨૦૩૧ • પરપરિત અઠ ૧૦૨ દિન અઠ ૩૦
નવેમ્બર-ડિસેમ્બર ઈ. ૧૯૭૪

કાવ્ય

ઉત્તમસ	૧૩૪	એ ઉર્વર સગર દાણેમા
દિલીપ મોદી	૧૩૪	ઉત્તમસ
અમવતીકુમાર શર્મા	૧૩૫	રાજપા
એર્ધતારામ પટેલ	૧૩૫	શુકર
પિનાકિન શંકર	૧૩૬	ડૉ વિક્રમ સારાભાષને
હરિકૃષ્ણ પાંક	૧૩૭	જળમાં લખવા
જયદીપ જોષી	૧૩૭	અખના
જયવત લ દેસાઈ	૧૩૮	દયાનિધિ
પના નાયક	૧૩૮	અગીને જોઈ તો
સિલ્પિન ધાનકી	૧૩૯	યશ જોષ
નયન લ દેસાઈ	૧૪૧	આણે વળાવે
કિશોરસિંહ સોલંકી	૧૪૨	તમને
મદનકુમાર અમરિયા	૧૪૨	આ
કરસનદાસ નહાર	૧૪૩	કલ્પના
લાલશક્તિ પી દવે	૧૪૩	માલ
રનામ સાધુ	૧૪૪	લોલેલોલ
ધીરુભાઈ મોદી	૧૪૪	શબ્દો મારા
ગોવિંદભાઈ પટેલ	૧૪૫	આ વરસી ગયું ચોમાસુ
'નિરજન ભટ્ટ	૧૪૫	નજર મળે
'બાલ	૧૪૬	ખાખાઓ સો
હરીશ પડયા	૧૪૬	સેનધા
હરીશ મીનાથ	૧૪૭	લગ્ન
ડૉ કિશોર મોદી	૧૪૭	આનકાર
ચ દા રાવળ	૧૪૭	એ હાઈકુ
દિલિપ કલાર્ક	૧૪૮	શતો
મીમન પુરોહિત	૧૪૮	શમણે પારાવાર
સારસ્વત	૧૪૯	સાંભરે
રવીન્દ્ર પારેખ	૧૪૯	આવસી
જયત વસોયા	૧૫૦	વહેમ છે
દશપતિસિંહ પડિયાર	૧૫૦	ચાલો સેવર

અથ

ધીરુ પરીખ પૂર્તિ ખાદરાપણ
સુરેશ જોષી ૧૩૩ કાવ્યો આરવાહ
મંતિદેવી ત્રિવેદી ૧૩૪ પુસ્તિકા-એક પરિચય

ચિત્રસૂચિ

પૃષ્ઠ પર હેમત (વાસુદેવ રેમાત) રશિમન
કવિ પુસ્તિકા તેના પિતા મતાને પત્ની આવ
સાંભરવાસ હેમતની ગેટ (જયનલ લ ભદ્ર)

૧૧ કવિલોક દેખાસિ વપની કાનુમા દરને
મ સે—ફુલુઆરી એપ્રિલ નવન ઓગસ્ટ
ઓક્ટોબર ને ડિસેમ્બર માસના અતમા મકક
યામ છે ૧૧ પિક દેશમા ૩ ૯ પરદેશમા ૩
૨૦ થા ૫ ૧ અમેરિકામા ૩ ૩૦ થા ૩ ૪
૪૨૬ નક્કો ૩ ૧૭૫ ૧ લેખકોને પુલિ
વિશેનો નિર્ણય બહુવા અથવા અરજીકૃત
કૃતિ પાળી મેળવવા પોત તુ સરનાસુ કરેલ તથ
પૂર પોસ્ટલ એડ્રેસ કોડેસર મોકલવા વિનંતિ
છે ૧ લલાજમ ગ્રે કલવાના સ્થળ (૧)
પિન કોડ શાહ અન્ડ ક ફાઈરી મહિલ બિ
સ્ક્રિપ્ટ મળી પાનકોર નાકા અમદાવાદ ૧ (૨)
સિલિની પ્રિ ટરી ૨૨ કલ્પ લલાસ બિલ્ડિંગ
ગોવાલિય ટેક રોડ મુબ ૬ ૪૦૦૦૩૬

તરીઓ રાજે દે શાહ અને અનુમ ઈ જ વત
સહયોગ જયત પ રેખ અને ધીરુમ ઈ પરીખ

લલાજમ લલવાના અ ય રથળ
ત્રિપાઠી મા સિ પ્રિ સેસ રટીટ મુબ ૬ ૨

વીનસ સહિરકેશન એજન્સી
રામસહન ૧૫૧ મ જે બ રમ્મ ભાગે લેન
ગામદેવી મુબાઈ ૭

મુદ્રક અને મક રાક અનુમાઈ ૨ વત
કુમારમિ ટરી ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ ૧

નવું લવાજમ

- ❖ આવતા વર્ષની શરૂઆત—જાન્યુઆરી ૧૯૭૫થી 'કવિલોક'નું વાર્ષિક લવાજમ દેશમાં રૂ. ૯, પરદેશમાં રૂ. ૨૦ યા પાઉન્ડ ૧, અમેરિકામાં રૂ. ૩૦ યા ડોલર ૪ રહેશે. છૂટક નકલ રૂ. ૧-૭૫.
- ❖ જાન્યુઆરીથી ગ્રાહક થવું આવશ્યક છે. અધવચથી ગ્રાહક થનારને શરૂઆતથી ગ્રાહક ગણી પાછળના અંકો રવાના કરવામાં આવશે.
- ❖ આપનામાંના મોટા ભાગના ગ્રાહકોનું લવાજમ આ અંક સાથે પૂરું થાય છે. જો આપનું લવાજમ પણ પૂરું થતું હોય તો તે રૂ. ૯ લેખે જાન્યુઆરી ૧૯૭૫ના અંત પહેલાં મોકલી આપવા વિનંતી છે. જો આપના તરફથી કોઈ સૂચના નહિ મળે તો જાન્યુ-ફેબ્રુ. '૭૫નો પ્રથમ અંક આપને વી. પી. થી મોકલી આપીશું જે છોડાવી લેવા વિનંતી છે.

- ❖ લવાજમ મોકલવાનું સરનામું:

પિનાકિન શાહ ઍન્ડ કંપની
ફ્લોરી મંજિલ, બિસ્કિટ ગલી,
પાનકોરનાકા, અમદાવાદ-૧

અન્યા પ્રકામસુરતશ્રમચિન્નદેહા
રાત્રિપ્રજાગરવિપાટલ નેત્રપદ્મા ।
સક્તાવદેશલુલિતાકુલકેશપાશા ।
નિદ્રાં પ્રવાતિ નૃદુસ્યંકરામિતપ્તા ॥ ૯૫ ॥
(કવિ કાલિદાસ)

પૃષ્ઠા પરનું ચિત્ર હેમંત વાસુદેવ સ્માર્ત

છે ખિન્ન દેહ વધુ કામ તથા શ્રમે ને
રાત્રે ન નીદ : અતિ રક્તિમ નેત્રપદ્મા;
વેરાયલા અલક કેશ દળેલ રક્તે
તે નાર નીદ સરતી શુદ્ધ શ્રદ્ધતાપે.
(અનુ૦ ધીરુ પરીખ)

કોઈ ને કાલ

કોઈ ઉભાવનાં પૂરું હોયે ઉપમાની લગી,
જિજ્ઞાસુ નાથ કાલે કાલે ઉભાના દિલે.
અર્થ કાલે દાંદળ ફેરવે યમકાર રૂના લગી,
કંઈકાં બારે ત્યાં કાલે મળતે ફેંધાની પૂર્યાં.

કોઈ ગર્ભજ નેલાકો બાલ દાસ ગભાવનાં,
પડ્યા માનસોં કાલે કાલે કાલે રહ્યો રહ્યો.

દેના યમકારે અર્થ દેના લે ભાવનાં,
કાલે નિઃશ્વરના મુળે દેના લે પ્રભાવનાં.

કાલે ઉભાવનાં કાલે જિજ્ઞાસુની કાલે અર્થ,
નિઃશ્વર બારે ત્યાં કાલે કાલે હોયે હોયે મળ્યો.

પડ્યા ભાવનાં કાલે કાલે ગભાવનાં દાસ,
કાલે પ્રભાવનાં કાલે કાલે કાલે કાલે.

કોઈ ને કાલે ત્યાં કાલે કાલે કાલે કાલે.

કોઈના કાલે કાલે કાલે કાલે કાલે કાલે.
કાલે કાલે કાલે કાલે કાલે કાલે.

કાલે કાલે

પુસ્તિકાના પિતા

પુસ્તિકાનાં માતા

ભાતુશંકર વ્યાસ
'બાહરાયણ'

જન્મ: ૨૨-૫-૧૯૦૫

અવસાન: ૧૪-૧૧-૧૯૬૩

ક: શ્રી ભાગવત લઘાપાઠ કુષ્ણધામ, (સોલા) અમદાવાદ-૫૪.

કોઈ ને કોઈ

કોઈ ઉત્કાંક્ષા ધરે. હૈયે ઉપમાને લગી,
નિરુત્કાંક્ષ નથી કાઠે કાલે ઉભાના દિલે.
અમી કોઈ પાંદળ ફેરવે યમકારે દગા લગી,
કંઈનાં આરે ત્યાં કાલે મળીને રૂંધનાં પૂરમાં.

કોઈ ગમન ને પાડી મલાયાયે ગલાદગી,
પડયા મારા મોં કાલે કાલે કાલે રહે.

કોઈ યમકારે અમી કોઈનાં લગાડી,
કાલે નિઃશ્વેરના મૂળે કોઈનાં પાંચળ.

કાલે ઉત્કાંક્ષ કાલે કુટિરાગીની કુટિરા અમી,
નિઃશ્વેર આરે ત્યાં કાલે દો છે હૈયું મુઠાઈ
પ્રમદ અમી કોઈ લેગો ગમન આપણ,
કાલે ગમન રજાની મરજી ન દિલનાં.

કોઈ ને કાલે પાડે કાલે કોઈ પાડે પાડે,
કોઈના અસમજના કોઈ ગાઈ કોઈના કોઈ,
કાલેના અસમજના કાલેના કાલેના.

બાંધનાં રંગ

પુસ્તિકના પિતા

પુસ્તિકના માતા

ભાતુશંકર વ્યાસ
'બાદરાયણ'

જન્મ : ૨૨-૫-૧૯૦૫

અવસાન : ૧૪-૧૧-૧૯૬૩

૩: શ્રી ભાગવત વિજાપાઠ કૃષ્ણધામ, (સોલા) અમદાવાદ-૫૪.

WOMAN SITTING AND DRINKING

હેમંત - વિ. સં. ૨૦૩૧

કવિત્નોક

નવે.-ડિસે. - ઇ. ૧૯૭૪

। ૩૩ વ્રાઙ્ મે મનસિ પ્રતિષ્ઠિતા મનો મે વાચિ પ્રતિષ્ઠિતં આવિર્ભાવીર્મ રયિ ।

કાવ્યનો આસ્વાદ

દુઢીભર આપણે કાવ્યમીમાંસામાં વપરાતી બધી પારિભાષિક સંજ્ઞાઓને ભૂટી જઈએ. એ સંજ્ઞાઓ કાવ્યને વર્ણવવાને આપણે ચોછાએ છીએ. એ સંજ્ઞાઓ કાવ્યના વર્ણનમાં બને તેટલી એકવાક્યતા આણવામાં મદદ કરે છે. અમુક કાવ્યમાં અમુક પંક્તિમાં કયો અલંકાર છે એ વિશે કે અમુક કાવ્યનો છન્દ કયો છે એ વિશે મતભેદ સંભવે નહિ. પણ એ અલંકાર કે એ છન્દ કાવ્યના કાવ્યત્વમાં શો ભાગ ભજવે છે, કાવ્યનું કાવ્યત્વ શેમાં રહેલું છે એ પરત્વે મતભેદ રહેવાનો. કાવ્ય જેમ વધારે સમૃદ્ધ, સત્ત્વ-વાળું, તેમ આવા મતભેદને અવકાશ ઝાઝો રહે એમ પણ બને. બાહ્ય દષ્ટિએ સરળ રચનાવાળું લાગતું કાવ્ય, એના સંવિધાનને તપાસીએ ત્યારે, એ દેખીતી સરળતા પાછળ સંકુલ સમૃદ્ધિ છુપાવી બેઠેલું દેખાય છે. આ સમૃદ્ધિ કવિએ વાપરેલા અલંકાર કે છન્દનું નામ દઈ દેવાથી આપણા હાથમાં આવતી નથી. કવિએ આ પ્રતીક ચોન્યું છે એમ કહેવાથી પણ કરો ફેર પડતો નથી. આવી સંજ્ઞાઓનો ઉપયોગ કાવ્યના આસ્વાદને માટેના સાચા પ્રયત્નમાંથી આપણને ઉગારી લે છે. પણ આવી કોઈ સંજ્ઞાઓને વચમાં લાવ્યા વિના, કાવ્યમાં શું બને છે, કવિકર્મને શો વિશેષ છે, તે જાણવું કાવ્યના આસ્વાદ માટે જરૂરી છે. કાવ્ય આપણી પકડમાં આવે તે માટે એને સંકેત્યવું, હ્રસ્વ કરવું, એના ફરતાં કાવ્યની સાથે આપણે વિસ્તરીએ તે વધારે ઇચ્છ છે. શાસ્ત્રીયતા કે એકવાક્યતાને નામે કાવ્યના આસ્વાદને જતો કરીને આપણને અભિમત લાગણીઓ કે ભાવનાઓ ભેડે તાળો મેળવવાનો, અમુક નિયમો કાવ્યમાં પળાયા છે કે તૂટ્યા છે તેની તપાસ કરવાનો, કે કાવ્યને પહેલો બીજો નંબર આપવાનો વ્યવસાય આપણા અહંને પોષક ભલે હોય, કાવ્યઆસ્વાદને માટે તો અપ્રસ્તુત જ છે એ હકીકતનો સ્વીકાર થવો જોઈએ.

સુરેશ જોષી

પુરિકન-એક પરિચય

રંતિદેવ ત્રિવેદી

ફેબ્રુ ૩૮ વર્ષની કાચી વયે એક દુર્ધટ-નામા અવસાન પામનાર કવિ પુરિકનના મૃત્યુને ૨૫ વર્ષ થયાં તે સમયે એક રશિયન વિવેચકે જણાવ્યું હતું, 'Pushkin is our all'—પુરિકન અમારું સર્વસ્વ છે. રશિયાના ૧૯મી સદીના Nihilists—ક્રાંતિકારી વિચારસરણી ધરાવનારાઓ કે જેમને પ્રચલિત સમાજવ્યવસ્થામાં કશું જ સાદું દેખાતું નહિ તે અરાજકતાવાદી-ઓ—સિવાય કશું કંઈ નો એ જ અભિપ્રાય હતો કે રશિયાની રાષ્ટ્રિય પ્રતિભાનું ઉચ્ચતમ મૂર્તસ્વરૂપ પુરિકન હતો. જેમ જેમ સમય વીનતો ગયો તેમ તેમ રશિયાવાસીઓ મારે પશ્ચિમના શૈક્ષણિક, માઈકલ એન્ગેલો, બિચોવન જેવા અદ્યત્ત કલાવિદોમાં એક તરીકે પુરિકનની મહત્ત્વાકાંક્ષા કરવાનું સહજ બનતું ગયું. અને હવે તે વિશ્વસપ્રસ્તે પુરિકનનો એક ન અવગણી શકાય તેવી સાહિત્યપ્રતિભા તરીકે સ્વીકાર કર્યો છે.

પુરિકનની સાહિત્યસાધનાનું મુખ્ય સાધન verse—પદ—હતું, અને તે પદ એવા પ્રકારનું કે જે અનુવાદકના સાહસ-ને જખમો પડકાર કરે તેવું કદિન. અતઃ તેમાં અભાવ દેવા ઉપરાંત તેનું પદ મૌલિક કસરતથી પર છે. તે પોતાની જાદુઈ અસર માટે ચોકસાઈ, રમણતા તથા શાબ્દિક શટુતા (કે જે નરી આંખે જોઈ શકાય તેટલી રમણ છે તેમજ અનુવાદ દ્વારા સમજાવી ના શકાય તેટલી કદિન છે !) ઉપર આધારિત છે પુરિકનની

૧૩૪] કવિશ્રી - નવેમ્બર-ડિસેમ્બર ૧૯૭૪

ઉશનસ

એ ઉર્વર સર્જક કાણોમાં

મામા,મામી ઘડીનું મહત્ત્વ જે બેમત્ત્વ આપણુ આ એ તો મારે શિશુર રતનુ રાતનુ લાપણું સ્તો, બિલ્ધાચાલ્યા વગર વચમાં જે ઘડી તે કાણીની ભારેલી આ તણુખ મગરી ફૂંકી સંકેતવી, ને નકોરાઈ તણુખ-હોની-આભા મહો હાથ જેકી પૂંક્યા હાથે ફરી ફરી તને ગાલસ્પર્શનું પડાતુક પાસે પાસે ઘડીનું અરીને આપણું બેસતું આ એ તો લાણે લગન ઘડિયા આપણા છે હાવેલાં: ગારી-મથે ફૂપણુ સમયે ચોરી લેને કાણે જે ઠાતાં રે અદીઠ મુલ એકાન્તની આત્મ સાથે, સર્ગીતમાં આ કાણુ ચગુતી હ્યો, આપણે શૈનખડ ધી-દીવી તો હતી જ: તવ આ અસ્થની ભા અખંડ, પ્રેમે-આણુ તવ દગતુ જે બે કાણે જોતુ-ટાવું એ દરિની મુતિ મહી લહુ એટલુ માડું 'હાવું'.

હિલીપ મોદી

ઉમ્મલર

એક પડછાયો છવાયો ઉમ્મલર,
સ્વપ્નના દરિયે તણાયો ઉમ્મલર.
મ્હોકી હાથ્યાં યાદનાં બેચાર ફૂલ,
ને વસન્તી સ્વર ઝિલાયો ઉમ્મલર.

અવસરોની સીત સૌ ટોળે વળી,
મૌન પડયો જ્યાં ઘવાયો ઉમ્મલર.

રહેરની પાખેથી ફૂટે જે સમય,
ધન્ય રસ્તા પર રિણાયો ઉમ્મલર.

પથરોની પેટનાના ચાંગણે,
મીણુનો ટહુકો છુપાયો ઉમ્મલર.

ભગવતીકુમાર શર્મા

રાજપાટ

આ નિરર્થક, એકધારો તરફડાટ;
રિક્ત આવાસે જૂલે હિંડોળાખાટ.
હરપળે ચોકી ઊઠું છું પગરવે;
શ્વાસ: સૂકાં પાંદડાંનો ખડખડાટ.
સાંજના અશ્વોના શ્યામલ ડાખલે
સૂર્યનો પીંખાઈ જાશે ઝળહળાટ.
આંગણું, કેડી, ઝરૂખો—હું જ છું;
હું હવે જોયા કરું છું મારી વાટ.
વાદ તો જંપી ગયું છે કચારનું;
ટેરવાંમાં છે હળુ થે રણઝણાટ.
કોઈ મારે ઉંખરે આવ્યું નહીં;
વ્હેલ ઘંભ્યાનો સુણ્યો'તો કિચૂડાટ.
હું મને છોડીને ચાલ્યો જાઉં પણ,
ક્યાં જશે સ્મરણોનાં મારાં રાજપાટ?

બેઠતારામ પટેલ

શુકર

ગમસ્તા ઘેનમાં આપ્યા સપનને પામવા માટે
અમે તો આંગણું છોડી અગમ'આશા કરી બેઠા;
જમીં ને આલનાં છોટાં ખખર ના એ અમોને, ને
ઉછીની પાંખ લઈ ઊડવું અમે તો આદરી બેઠા.
ગગનનો રાહ સૂઝે ના ધરા રહી વેગળી નીચે;
અમારે ક્યાં જવાનું છે સરાસર વીસરી બેઠા.
પળે પળના હિસાબે તો જમા થઈ કેટલી રાતો!
ઊગે ને આથમે સૂરજ; અમે તો આળસી બેઠા.
હૃદયનો મેલ ધોવાશે? અહું આ ઝોગળી જાશે?
થશે શું રાહજર બેલી? અમે આરત ધરી બેઠા.
અમોને ના પડી માલમ પછી શું શું થયું તે તે!
શુકર ખાવિંદ! તારાં કે, અમે આંગણુ ભરી બેઠા.

કવિતામાં 'કશુંક' એવું છે કે જે આત્માના
ઘેરા બિડાણમાં ઊતરવાની તેને શક્તિ
બક્ષે છે. Tchaikovsky જણાવે છે
તેમ તે 'કશુંક' છે તેનું દિવ્ય સંગીત!

પણ પુશ્કિન પ્રત્યેના અભિગમને બદ-
લવાની પ્રક્રિયા શરૂ થઈ રશિયન ક્રાંતિના
સમયે. ક્રાંતિને કારણે કે જૂનાં મૂલ્યોની ફેર-
વિચારણા આરંભાઈ અને એથી તો
પુશ્કિનની પ્રતિષ્ઠા તથા લોકચાહનામાં
ભરતી આવી. તેની મૃત્યુશતાબ્દીના સમયે
એ હકીકત હતી થઈ કે નવો સોવિયેત
સમાજ તેમજ ક્રાંતિને કારણે સ્વદેશ ત્યજી
દેનાર વર્ગ એ બન્નેએ પુશ્કિનને પોતાનો
સ્થાપિત કરવા આતુરતા બતાવી. સ્વદેશ
ત્યજનાર માટે પુશ્કિન એક આશ્રયસ્થાન
બની રહ્યો. રાષ્ટ્રીય સાંસ્કૃતિક પ્રણાલી
કે જે તત્કાલે તો ઊગતા સામ્યવાદના
ઝોછાયામાં ઘેરાએલી હતી તેનું તે
પ્રતીક ગણાયો અને તે પ્રણાલીના પુનઃ
સ્થાપનનો આદર્શ પ્રેરણાસ્ત્રોત બની ગયો.
રશિયામાં વસવાટ કરી રહેલાઓ માટે
તો પુશ્કિન રાષ્ટ્રીય વ્યક્તિ બની રહ્યો.

કવિવૃક્ષ - નવેમ્બર-ડિસેમ્બર ૧૯૭૪ [૧૩૫

સન ૧૮૯૯માં પુસ્તિકના જન્મની પ્રથમ સ્તાવરી કોજવાઈ તે પ્રસંગે એક જૂરને કાતિવાદી સંરચાએ ચોપાનિયું ખદાર પાડી પુસ્તિકનો એ જુમિકાએ અસરીકાર કરેલો કે પુસ્તિક કદીય આમ-જનતાનો મિત્ર ન હતો. તેના મન મુજબ તો પુસ્તિક મિત્ર હતો. જારનો, ઉપરાલ તથા બુર્જના વર્ગનો. હવે તો આવા દુષ્ટ-કોણથી પુસ્તિકને નિકાળવાનું અને મૂલ-વશનું શક્ય જ નથી. નવી પેઢીએ તો કવિ પુસ્તિકનો ચોતાને મળેલા અપૂટ તથા અમૂલ્ય વારસાખાના એક આદર્શ નજર તરીકે સ્વીકાર કર્યો છે. પુસ્તિકની અનુસતાવદીની ઉજવણીના સંદર્ભમાં કવિની પ્રતિભાને પ્રભુ સમક્ષ આપ્યુવા માટે સધન પ્રયત્નો આદરવામાં આવ્યા હતા. રાજ્યકર્તા પર્વે યુવા પેઢી માટે પુસ્તિકની રચનાઓની, જરૂરી માનસિક ઓરાક તરીકે પ્રસવણી કરી હતી અને તે સમયે 'Pushkin-hour' નામક કાર્યક્રમ રચ્યો માટે એક આવશ્યક અંગ બની ગયો હતો. પુસ્તિકનો આવો આદર શ્વાને કારણે તેની રચનાઓ પ્રત્યાહિ અંગેના પ્રશોધન તથા વિવરણકાર્યને વેગ અપ્યો. ને તે અંગેના સાહિત્ય ખજાનામાં સતત હાક થતી તર્ક અને યતી જાય છે.

કાલિકાળ પછીના રચિવાએ પહેલાંના કારના સમયના રચિયાની જેમ જ પુસ્તિક-માંના રાજના અતિ મહાન કવિને પૂજ-વાનું આજ રાખ્યું છે. તેને માટે પુસ્તિક એક એવો માનવી બની રહ્યો છે કે જેણે રચિયાની સાહિત્યભાષાનું ઘડતર કર્યું તેમજ તેના સાહિત્યનું કાળજીપૂર્વક જતન કર્યું છે. કારના સમયના રચિયન સમાજ

પિનાકિન્ ઠાકોર

ડૉ. વિક્રમ સારાભાઈને

ગીધાસાહ શુભ શ્રેત પરિધાન,
કાળા રૂપાળા વાળમાં યે શુભનાં શુભત્વની હરીર
ધવલ રાખમા એનું ઠેલું દુઃખકર પરિવર્તન.
સુખ પર શી રક્તિમ કામ ભરી ગૌરવમયી ગૌરવા.
(રુધિરનાં આસુએ બીના સ્વજન
સકલ જન)

શ્રેત નયનપટમાં નીલિમવર્ણી અગાધ કિંકારુ
શુભ સહનીમા વાદળવરણા ઉત્પલ અથ નિમીલિત
(ઝેલાવાત તાડવે શા અવોર ઉન્મૂલન)
અવકાશોનાં રહસ્યોના ચિતન ને દર્શન
(અહંમા આ ઠેલું મર્મબેદી આઘાતક દાહણુ
શૂન્ય અવકાશી અચાનક નિગૂઢ ગમન!)

નિર્મલ નિખાલસ મધુર સ્મિતના વ્યાસાવિક
ગોપન
(આજ તો ઢેવલ શૂન્ય સ્મૃતિશેષ વેદનાનું
ભરપૂર સાભરણું!)

આણુપરમાણુનાં ખલના પ્રચંડ ખલના
પદમ સાધનાએ નિયોજન

(હવે અહીં નામ વિભોગનાં જોજન
જોજન દૂર વિલાજન વિશુંખલન!)

યશોજયલ ભારત માતાના કીર્તિમંત
હે સુધુત! વિગત હે વિજયંત!

વિજાની હે!
(આનંદને પર્વે આ શો આતંકનો
અવસાહ વ્યથાનંત!)

હે વૈશિક સંદર્ભે મહા મનીષી

અર્વાચીન ત્રિવિજન

માનવ હે શૂર્તિમંત!

હરિકૃષ્ણ પાઠક

જળમાં લખવાં

હાણું અધૂરું મેલી કામ
ભાઈ મારે જળમાં લખવાં નામ,
ભાઈ મારે જળમાં લખવાં નામ.
આગમની અંધાણી મળે ન તો ચે
રાખવા દોર ને દમામ,
ઝંખવાતી નજરના દીવડે
આંજવાં તેજને તમામ
ભાઈ મારે જળમાં લખવાં નામ.
ભિડ-ખાખડ પંથ પડ્યા છે તો ચે
લીડવી ભવની હામ,
રથ અરથના અડધે તૂટે
ઠરવા નહીં કોઈ કામ
તો ય મારે જળમાં લખવાં નામ,
ભાઈ મારે જળમાં લખવાં નામ.

જગદીશ બેવી

ઝંખના

ક્યારેક એમ થાય છે
કે આકાશમાં પથરાયેલી સાંજની છાયામાં
તારા ભૂતકાળની હરિયાળીને
એકાદ પરિચય તો આપ.
તારા આકાશમાં
ક્યારેક તો મેઘધનુષનું સરોવર રચાયું હશે,
ક્યારેક તો આનંદની અવધિ
અશબ્દ થઈને અવતરી હશે,
તો મુલાયમ મૌનની એ રેશમી રાતને ક્યારેક તો
મારી આંગળીઓમાં અંશુલીની જેમ સરકાવી દે.
નિદ્રાની કેડીએ આવતાં સ્વપ્નની જેમ
સાંજની પાછળ પાછળ અંધકાર આવે છે
અને આ અંધકારમાં
ગુલમહોરના અસ્તિત્વમાં લપાયેલી વસંતને
મારે તો નિર્વજ્ર બેવી છે.

સાથે પુસ્તિકા જેમ અનુકૂળ થયો હતો
તેવી રીતે જ આશ્ચર્ય પમાડે તેમ વર્તમાન
સમાજવ્યવસ્થા સાથે પણ તે અનુકૂળ
રહ્યો છે. પુસ્તિકા પ્રત્યેના અહોભાવને કારણે
તેની આસપાસ અસંખ્ય દંતકથાઓ વીંટ-
ળાયેલી છે. એક પ્રણાલી પ્રમાણે પુસ્તિકા
એવો rebel poet (ખળવાખોર કવિ)
હતો કે જેની પરાક્રમી કવિપ્રતિભાએ
અત્યાચાર સામે જેહાદ જગવતાં કદી ય
પાછી પાની કરી નહોતી. પરિણામે
પ્રત્યાધાતી ટોળકીના હાથા ખની ગયેલા
એક હત્યારાએ તેના વધ કર્યો હતો. વધુ
ગંભીર વિચારસરણી ધરાવતા એક વર્ગે
પુસ્તિકાની એવા માનવી તરીકે રમૂઆત
કરી છે કે જે પોતે આસર્વજનો પ્રતિનિધિ
ના હોવા છતાં પણ પોતાના ઊંડરા
માનવીય ગુણોને કારણે તેના પ્રત્યે હમદર્દી
ધરાવતા હતા. પુસ્તિકાની ગણના એવા
લેખક તરીકે કરવામાં આવે છે કે જેની
કૃતિઓ ઉદય પામતા સામાજિક વર્ગની
મનોદશાને તથા તેની કાર્યપદ્ધતિ વગેરેને
વાચ્યા આપે છે. તેમાં ભ્રમંગ છે તેમજ
જીવન પ્રત્યે આરથા પણ છે. પુસ્તિકાની
એક એવા લેખક તરીકે મુલતણી કરવામાં
આવી છે કે જે આત્મલક્ષી ભિન્નિતત્ત્વ-
માંથી ઉતરોત્તર વિકાસ સાધી, અંગત
ભાવના, અભિપ્રાય વગેરેથી મુક્તિ પામી
પરલક્ષી વાસ્તવવાદી કલા ભણી પ્રયાણ
કરે છે. એ એક એવા માનવી રહ્યો છે કે
જે રહસ્યવાદ અને સંશયવાદની ગુંથલા-
ઓથી અખાધિત છે તથા જે વિચાર-
શક્તિના ઉજ્જવલ પ્રકાશમાં આનંદે વિહરે
છે તેમજ અંધકારનાં પરિણામો સહિમત
સામનો કરે છે.

કવિશ્રી - નવેમ્બર-ડિસેમ્બર ૧૯૭૪ [૧૩૭]

પુરિકનની કૃતિઓને પ્રાણવાને પ્રવલ
કરનાર ઈતર વાચકોને રશિયાવાસીઓની
સરખામણીમાં એક ખાસ દાહ છે, પૂર્વ
મહા કે અન્ય વિધાનક પરિભ્રમથી વિમુક્ત
નિર્દોષ દૃષ્ટિઓને એ હકીકતને બે કે
સ્તીકાર કરવો જ રહ્યો કે આ નિર્મળ
દૃષ્ટિઓને જે સાપડે છે તે તો છે
પુરિકનની મૂળ કૃતિઓનું એક આહેરુ
પ્રતિબિંબ જ તેમ છતાં વ મૂળ કૃતિઓ
એ રશિયન વાચકવર્ગ ઉપર જે કામચુ
કર્ચું કર્યો તેનો ખ્યાલ તો વિચક્ષણ વા
ચકને અવરજ આવતી જાય તેમ છે જ

એલેક્ઝાન્ડર સર્ગેયેવિચ પુરિકનનો
જન્મ થયો હતો મોસ્કોમાં ઈ ૧૭૮૯ની
કઠી જૂને—જૂની પરપરા પ્રમાણે મે
માસની ૨૬મી તારીખે ‘Six-hund
red-year-old nobility’ કે જેનું
પુરિકનને જીવ હતું તે પુરાણ boyar
કુટુંબનો પોતે પિતૃપણે વારસ હતો Ab-
raham Hannibal કે જેને ‘Negro
of Peter the Great’ તરીકે તેણે
હલેલેખ કર્યો છે તેની પૌત્રી હતી પુરિકનની
માતા કુટુંબમાં જે માન્યતા સ્વીકૃત હતી
તે મુજબ અષ્ટાદશ હેનીયાસ એક અખિ
સિનિયન રાજવંશી હતો અને એનું સખ
એક બાદશાહ-જર્મન ઉમરાવ ઓ સાયે
થયું હતું એના અગ્રિયાર સંતાનોમાંનું
એક તે પુરિકનના માતામહ હતો પુરિકનને
પોતાની ‘Six hundred year old’
વંશાવળિ અંગે તેમજ પોતાના આફ્રિકી
રક્ત અંગે હલેલેખ કરવાનું ખાસ પર્મ
હતું અને તેનું તેને જીવ પશુ હતું

મે ટાલાગના ઉમરાવ વર્ગના કુટુંબોની
પ્રજાણી મુજબ પુરિકન કુટુંબ પશુ રશિયન

૧૭૮૯ કવિશ્યા નવેમ્બર ડિસેમ્બર ૧૯૭૪

જશવંત લ દેસાઈ

દયાનિધિ

આવતી હેમત જ્યા—

એ હાફતી કો ઘર અવાવરુની ગડેતી બોરો મોડી એ થ
વા કો ઠાટ રાધારી,
કલ્પિત ના મળે એ યે, કહી કો વાડ બાવળ યે ગરી,
વા ઉકરડા ખાસ કહેતુ ઘસ
ને એ મુકતી નિગતનો ઘડી થસ,
નિ એ તો કલ્પિત સાવ ભૂખી
ભુખમાં દેતી શિત્ત એકાદ તો જડબે મૂકી
ને પછી તો ઘરઘરે
કચારક સુકો રેટલો, પૂઠે તરત ‘હડે હડે’,
રવડના બરયા મહીથી એક બે પૈડા તળે દૂસો,
એક બે શિર વેલના દુગેધ
ને પ્રત શા રૂદને ગલીશીરીડે
રાતભર ભયકંપા

અત્યુમાથી અમૃતપથપે વાળવ

પૃથ્વી ઉપર છૂંકે અપાર્થિવ! રૂપ ને સા અવનવા!

પન્ના નાયક

ભગીને જોડે તો

અધાગનો સમુદ્ર

ઝાકળના ફીણથી ધુવે છે

મારી બારીના રજમેલા કાચ

ઠીંધને ય આવરણ હલુ

કાણુ જાણે કેટલા ય

સ્વાનના વેરપિંચેર ભગારનુ—

પણ

ભગીને જોડે છુ તો

શરદના આકાશ સખ

નિર્મળ કાચમાથી આવે છે

ને આલિંગન દઈ મારી સાથે રમે છે

કોનલ તેજ

શિલ્પિન થાનકી

ચશઃબોધ

અનુભૂતિ અને અભિવ્યક્તિગત
તાઝી અને નવીનતાની તલાશમાં ભટકતાં-ભટકતાં
રાતોરાત લાગ્ની થઈ ગઈ છે મારી દાદી,
અને મેં એઢી લીધી છે એક પારચાત્ય આદર,
પ્લેરી લીધું છે એક એન્સર્ડિયું મ્હોરું.

ટોડલાનો દીપ જુઝાવીને
મેં ફિટ કરાવી છે
એક બ્લ્યુઈશ ફિલિપ્સ ફ્લોરોસન્ટ ટી. એલ.,
જર્જર આભયું ફગાવી દઈને
વસાવ્યો છે એક ફલસાઈઝ અલ્ટ્રામોડર્ન મિરર,
હવે હું મને સાંગોપાંગ નિહાળી શકું છું.

આંત્ર મેં
ઢાપી કાઢ્યાં છે આસ્થાનાં લંગર,
તોડી પાડ્યો છે શ્રદ્ધાનો કૃવાથમ્ભ,
ફાડી નાખ્યા છે ભાલુકતાના સઠ,
મારા અસ્તિત્વની જીર્ણ મનુ-નૌકામાં
નખાવ્યું છે નવું બેટ-બ્રાન્ડ મરીન-એન્જિન.
હવે મારા કમ્પાસનો કોટો
અચળ છે માત્ર પશ્ચિમ દિશા પર,
સામ્પ્રત્યના જુવાળમાં એતપ્રોતાઈને
પલાયિત થાઈ છું હું.

મારી નંસેનસમાં ગળથૂથીથી જ ભળેલા
લોકસાહિત્યના અક્ષય મુરવાણુને
સ્પન્ડીન બનાવ્યા છે
મેં જાતે જ આધુનિકતાનું ક્લોરોફોર્મ ગ્રંથીને.
હવે મારી કવિતાના ફલક પર
આદારિત થાય છે.
પરિવેશનાં પોલાણુ,
ઘાણુ-પ્રાણુ રહિત ઋણાત્મક આધુનિક ચેતનાગત
મારી ધૂમિલ સંકુલ મનઃસ્થિતિ.

હોવા છતાં સંસ્કારમાં વધુ Gallic-ફ્રેન્ચ-
હવું. કુટુંબમાં ફ્રેન્ચ ભાષાનું ચલણ વધુ
હવું તથા બાળકોને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવા
આવતા શિક્ષકો પણ મુખ્યત્વે ફ્રેન્ચો જ
રહેતા. લાયબ્રેરીમાં પણ ફ્રેન્ચ ભાષામાં
લખાયેલાં પુસ્તકો વધુ પ્રમાણમાં રહેતાં.
અદ્ભુત રમણુશક્તિવાળા તથા અતિ-
શય લાગણીપ્રધાન અને અકાલપકવ એવા
એલેક્ઝાન્ડર પુશ્કિનને માટે એ પુસ્તકો
લાભદાયી બૌદ્ધિક પથ્ય બની ગયાં. ઘરમાં
આવતાં-જતાં મહેમાનો એ કાળના અં-
ગ્રણી સાક્ષરો હતા, અને એમણે સાહિત્ય-
સર્જન અંગે પુશ્કિનને પ્રેરણા પાંઈ,
પુશ્કિનના પિતાએ પણ ફ્રેન્ચ ભાષામાં
કાવ્યરચના અંગે પ્રયત્નો કરેલા અને એના
કાકા Vasili Pushkin તો કવિ તરીકે
ઠીકઠીક જાણીતા પણ હતા. મુલાકાતી
મહેમાનોમાં પ્રવર્તમાન ફ્રેન્ચ પ્રશિષ્ટતાનો
વિરોધ કરનારા I. I. Dmitriev, N.
M. Karamzin, Vasili Zhub-
kovski તથા K. N. Batyush-
kov વગેરે મુખ્ય હતા. પુશ્કિન તથા તેનાં
ભાંડુઓને વધુ સમય દાદીમા પાસે રહેવાનું
થતું. તેમણે ખાસ કરીને એલેક્ઝાન્ડરને
રશિયન ભાષામાં તેના પૂર્વજો અંગે
કહાણીઓ કહેલી. Arina Rodiono-
vna નામની વૃદ્ધ આયા-જેને પુશ્કિ-
નને 'Evgeni Onegin'માં તાત્યાના
(Tatyana)ની આયા તરીકે અમર કરી
છે-પાસે તેણે રશિયાની લોકકથાઓ
સંભળી હતી. ગ્રીષ્મ ઋતુની રમ્યોમાં
મોરકો શહેર નજીક આવેલી દાદીમાની
ઝગીરમાં રહી ત્યાંના ખેડૂતો સાથે પુશ્કિન
ગોષ્ટિ કરતો અને અકાલપકવ કલ્પનાશીલ

બાળક તરીકે તે ટેટોય સમય એકાતમા પસાર કરતો અને સ્વાનલોકમા એવાઈ જતો પુરિસ્કનની માતા તથા તેના પિતાએ પોતાના ચાર સંતાનો પૈકી કોઈનામા પણ ખાસ રસ લીધો હોય તેનું જણાતું નથી એથી જ તે એ બંને સાથે લાગણીના સંદર્ભો આ બાળક કદી જોઈઈ થકીયો ન હતો. જીવનપર્યંત પુરિસ્કન હંમે તે એક મુક્ત એકાદો આત્મા તરીકે જ રહ્યો હતો

Tsarskoe Selo ખાતે આવેલ Lyceum વિદ્યાપીઠમા ૧૨ વર્ષની વયે ઈ. ૧૮૧૧મા પુરિસ્કન અબ્વાસાથે દાખલ થયો. ઈ. ૧૮૩૭મા એ સંસ્થાનું નામ Pushkin સાથે એના માનમા બેઠવામા આવ્યું છે રશિયન વર્સેઈસ (Russian Versailles) તરીકે જાણીતી આ શાળા ઝારના ભવ્ય મહાલયના એક ભાગમા આવેલી હતી અને તેના તરફથી તેને રક્ષણ અપાતું હતું શાળામા કેટલાક સાચા વિદ્વાનો શિક્ષકપદે હતા અહીં અપાતા શિક્ષકોને મુખ્ય ઉદ્દેશો તે સદૃશરૂઢો તૈયાર કરવાનો જ હતો નહિ કે વિદ્વાનો! સગર ૭ વર્ષ સુધી પુરિસ્કન અહીં રહ્યો. ત્યાંનું ઉપાધ્યક્ષ વાતાવરણ એને અનુકૂળ આવ્યું અહીં તેને એવા મિત્રો સાપડ્યા કે જેમની મૈત્રી જીવનપર્યંત ટકી રહી કુટુંબીજનો તરફથી મળતા બેઠતા પ્રેમ અને મમતા તેને સહવિદ્યાર્થીઓ પાસેથી પ્રાપ્ત થયા તેઓ જ પુરિસ્કનના સાચા કુટુંબીજનો બની રહ્યા વિદ્યાર્થી તરીકે બેકાગણ ધરાવતો પુરિસ્કન અહીં Voltaire તથા અન્ય લેખકોની કૃતિઓનો અસ્વાદ આણી શક્યો લૅટિન ભાષામા રચાયેલા પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો સાથે એનો ગાઠ

મારા સન્નિકટ અતીતને ખૂબવા મેં લીધો છે
દાણુચોરીથી લવાયેલા એલ એસ ડી ૧૦
એક લિમિટેડ ડાઝ,
હવે મારી લેખન શક્તિ કુન્ઠિત નથી

મારા મન્ત્રાસંગરત ચિત્તતન્ત્રમા આવ્યાપ્ત છે
તનાવ, બેચેની, ઘટન દ્રુટન
તેમ જ
છટપટાતી માનવ મનીષાનો ઉચ્ચન્દ આદેશ,
હવે હું બન્યો છું
વિસર્પિતાઓનું અભયબ ઘર

સકળ પ્રત સમ્પત્તિનું ઉત્ક્રેશકર કન્ઠન
મારા વજ્રબધિર કર્ણપટ પર ટકરાઈને
પાછ વળે છે,
માગ દાયિત્વ-બોધને
મે કિંગસાઈઝ નિલ્સ મેન્ચોલના ટોપકાની રાખ માથે
બગેરી નાખ્યો છે એશ-ટ્રેમા

માગ વ્યક્તિત્વ ઉન્મેષની પુરાચીન આધારશૈલા
ગર્ક થઈ ગઈ છે
વિરાટ લાઈફ-વૉલ્ફકેનોના
ઉત્પલપિત રક્તાબ્ધ લાવા પ્રવાહમા
પરમ્પરિત દેવી દેવતાઓના
ઉપાસના-અનુબાનનો મેં પરિત્યાગ કર્યો છે,
હવે મને પન્ડમા આવે છે
ડી એસ. એલિમટ, આડેનબર્ગ, ઝીફન સ્પેન્ડર,
એક્સરા પાઉન્ડ, માલાર્મ, રોઝેનબર્ગ, પાબ્લો પિકાસો,
ઈ ઈ કમિઝ નિર્મો, હર્મન હેસ,
સાર્મ, આલ્બર્ટ કામૂ, કાફ્કા ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ જીવન્મૃત
આધુનિક ભૂત પક્ષીત-જિનાત-ખર્ચસ.
વાર્મીકિ, બ્યાસ, કાલિદાસ, ભવસૂતિ,
ખાણુ, માધ, જયદેવ, છલસી, વિદ્યાપતિ,
નરસિંહ, મીંગા, ગાલિબ કે રવીન્દ્રનાથના
સાતમી પેઢીના પૂર્વજો

ડાકલાં વગાડતાં-વગાડતાં
 થાકીને આત્મહત્યા કરે તો પણ
 એનો ઉતાર હવે અસમ્ભવ છે.
 જનકુતિઓ કહે છે,
 હું જન્મ્યો ત્યારે
 મારી આંખોમાં કુંકુના સૂરજ ત્રબકતા'તા.
 શક્ય છે, કદાચ હોય પણ,
 પણ હાલમાં હું ખેડું છું
 લેસર ફિરણોના કૉન્ટેક્ટ લેન્સ
 એમ પણ કહેવાય છે,
 કે મારા આંગણમાં
 લાંબાછમ્મ તુલસી-કચારો પણ હોતો.
 પણ હવે મારા સિમેન્ટેડ ટેરેસમાં
 હું યત્નપૂર્વક ઉછેરું છું
 ઇન્પાટેડ ડેકોરેટિવ કેફ્ટસનાં અડધો ડઝન ફૂંડાં,
 અને મારી જાતને માનું છું
 આવતી કાલના સાહિત્યનો યશસ્વી ઇતિહાસ-નિયન્તા.

નયન હ. દેસાઈ

આણે વળાવો

રહે બંધ ડેલીની સાંકળ હમેશાં
 સૂનાં ઘરમાં ફરતું રહે છળ હમેશાં.
 ભાંગઈ હતી ચૂંદડી ઢાલિયામાં
 રહેશે મને યાદ એ પળ હમેશાં.
 નથી શ્વાસમાં કે જ લીનાશ જેવું
 છલકતું રહે છાતીનું તળ હમેશાં.
 અરીસામાં સેંથીનું મિંદર જોઈ
 ને વરસે વ્હાલપનું ઝાકળ હમેશાં.
 આ કુંકુના થાપાને આણે વળાવો
 દુરું આરતી ખાંભી આગળ હમેશાં!

સમાગમ પણ અહીં જ થયો.

ઉક્ત વિદ્યાપીઠમાં તે સમયે સાહિત્ય-
 સર્જન તરફ વધુ ઝોક આપવામાં આવતો
 હતો. પહેલાં ફ્રેન્ચમાં અને ત્યાર બાદ
 રશિયન ભાષામાં પદ્ય-રચના કરવાનું
 પુસ્કિને શરૂ કર્યું અને આમ પોતાની
 સાહિત્યિક કારકિર્દીને એણે પ્રારંભ કર્યો
 'To My Friend, the Poet'
 નામક પત્રકાવ્યથી. પુસ્કિનની રશિયન
 ભાષામાં લખાયેલી સૌથી પહેલી કૃતિએક
 દીર્ઘ કાવ્ય હતું કે જે 'La Pucelle
 Orleans'ની શૈલી પર આધારિત હતું.
 શરૂઆતનાં પોતાનાં પદ્યોમાં પોતાના વ-
 ડીલ સમકાલીનો, રોમૅન્ટિક કવિઓ Ba-
 tyushkov તથા Zhukovski તેમજ
 ૧૭મી તથા ૧૮મી સદીઓના ફ્રેન્ચ કવિ-
 ઓની શૈલીને પુસ્કિન અનુસર્યો. તે સમયે
 વિદ્યાપીઠમાં હસ્તલિખિત તથા વિદ્યાર્થી-
 ઓ દ્વારા સંપાદિત સામયિક બહાર પડતું
 હતું. પુસ્કિન સ્વાભાવિક રીતે જ તેમાં
 ફાળો આપતો હતો. ગંભીર વિષયને રજૂ
 કરતાં મંબોધન કાવ્યોની કવચિત એ જરૂર
 રચના કરતો હતો પરંતુ બહુધા તો છટા-
 દાર શૈલીમાં ઢંકાયેલી તથા અરખસિત
 રીતે વહેતી એવી સાધિત રચનાઓનું જ
 તે સર્જન કરતો હતો. ઊર્મિકાવ્યો, પત્ર-
 કાવ્યો, જાડા વિચારમાં લીન કરી દે તેવી
 કુરુણ પ્રશસ્તિઓ તેમજ ગોપકાવ્યોની
 તેણે રચના કરી હતી. 'Wicked wit'
 તરીકે એને નામના મળ્યા એની ટૂંકી
 મનોરંજક કવિતાઓથી. ૧૫મા વર્ષના
 આરંભે જ એનું એક કાવ્ય સર્વપ્રથમ
 છપાયું. વિદ્યાર્થી અવસ્થા દરમ્યાન જ
 પુસ્કિન રશિયન સાહિત્યના તેજસ્વી

તાજાતરીકે ઓળખવાનું અમણીયુવાન
સેખાના મડળે શરૂ કર્યું આટલી નાની
વયે તથા આવી સહજતાથી કોઈ પણ
અન્ય સાહિત્યકારને ત્યાં માનતા ચળી
હોય એવું જણવાયા નથી

પુસ્તિકના આરંભકાળના પાંચમા મુગ્ધા
રિક વલણ એક સાહિત્યિક તરેહ કે રીત
હોવા કરતા કાર્ષક વધુ છે સેખન તેમજ
પ્રેમ બન્ને બાબતમાં એક સરખો પુસ્તિક
અપરિચક્લ જ હતો

ઈ ૧૮૧૭માં પુસ્તિકને વિદ્યાભ્યાસ પૂરો
કર્યો અને વિદ્યાપીઠ ત્યજી સેન્ટ પિટર
બર્ગ ખાતે વિદ્યેશવિભાગમાં નામની નોકરી
સ્વીકારી થનગનતા આ યુવાને સામાજિક
વર્તુણમાં ઝપલાબાંધું મોજમજ કરવામાં
પોતાની તદ્દુરસ્તીને હાનિ પહોંચાડી તેમજ
આર્થિક સુરક્ષેની પણ વેઠી જો કે ઈતર
પ્રજ્ઞતિઓ કરતો હોવા છતાં પણ પુસ્તિક
ને કાવ્યરચનાના કાર્યમાં આગ ન આપી
પોતાની કાવ્યસાધનાના અન્ય પરિણામો
ને બાધારૂપ બનવા દેવા પુસ્તિક તૈયાર
ન હતો પોતે પ્રાગ્ન કરેલા અનુભવચાન
ને આધારે તેણે કાવ્યરચના કરવા માંડી
એની કાવ્યશૈલીએ હવે ચોક્કસ રચૂપ
ધારણ કરવા માડ્યું એના કાકાના મિ
ત્રોએ નિર્માણ કરેલું સાહિત્યવર્તુણ Art
વાગ્દલા તેચ્છાર્થ આપ્યો ઈ ૧૮૧૨
ના નેપોલિયનના આક્રમણ આદ દેશ
લિમાનની લાગણીની ભરતી આવી હતી
અને તેને લીધે 'Freedom move-
ment' ની સરખાત ઉમરાજ કુટુંબોના
પ્રતિયોધ સંબંધેએ કરી હતી પુસ્તિક
ને સંસ્થાનો સમિધ સજા બન્યો ૧૮૧૯
માં રચાયેલી મર્યા 'Green Lamp

૧૪૨] કવિહાસ નવેમ્બર ડિસેમ્બર ૧૯૭૪

ફિશોરસિહ મોલકી

તમને

અહીં રાં વાસતી ઉપવનતણ પથ પર જમા
ભરીને આખોમાં મધમધ થતી સોડમન્વળી
ઉનાળો ભાગેથી તરખતરતો કૃષ્ણી સઘળી-
જતા'તા ધીમેથી તરમ લઈ કંઠે ઊંખળી,
નમલા પુનાની (પરખડી કને) છાય મળતા
વિસ મો દેવાને ધીક લલચાયા પણ તરી
તમને કથી અરથ તડકો એક પળમાં
હોડય એવો જલો (પરખ જ પીતો) પળી તગુ
અહીં આ વરત મા
અમોને લીધેલી તરસ સઘળી પાનખરના
ખરેલા પર્ણી શી ખરખરી રહી આ જનમ ને
તમારી છાયા તા પમરતી હશે કયાં હળવે
બીડેલા દારોમાં, ગગન હોગતી પૂનમ બની
શકયા ના ચાહી-નો નથી વસવસો કાઈ જ મને
હવે તો શબ્દોના વન-ઉપવને શોધું તમને

મહનકુમાર અંબરિયા 'પવાબ'

આ

કઠમા હાંધ્યા કરે છે પ્યાસ આ .
ને ગતારૂં સળવળે બીનસ આ .
આશવુ કામણ હશે કે શ્યાસવુ ?
જીવતી લગ્યા કરુ છું દાશ આ
દષ્ટિ રધાયા તણુ કારણ હતી,
સ્પષ્ટ દેણુ છું કવે કાળાશ આ
આદ પગ માનવ ન ધાર્યો આંની,
ત્યા ધરા છે ને અહીં આકાશ આ .
જિંજી છે દૂરતે યા મન મૂળ છે,
ઉડાં હડાંત પર હરો છે 'પવાબ' આ

કરસનદાસ હુહાર

કલ્પના

કોઈ નથી. ન કોઈના હોવાની કલ્પના,
ને તોય પણ અહીં તને જોવાની કલ્પના.

હમણાં હસી પડયો હતો હું એ જ કારણે,

હમણાં જ આવી'તી મને હોવાની કલ્પના.

દબવ વસંતનો ને ફૂલોનો અગાવ છે;

મનને પીડે છે માળાઓ દ્રોવાની કલ્પના.

બમ એ પળે બધું ય મને પ્રાપ્ત થયે ગયું;

કીધી'તી જે પળે બધું જોવાની કલ્પના.

આંખોમાં રિક્ત રેતના દરિયાઓ દૂધવે;

એમાં હૂળી ગે અશ્વઓ દ્રોવાની કલ્પના.

એકાંત એરુ જેમ પળેપળ હસે પડી-

કરતો રહું હું બીડમાં હોવાની કલ્પના.

લાભશંકર પી. દવે

ચાલ

ચાલ કેવી પાનખર ચાલી હતી,
શક્યતાઓ કેટલી ફાલી હતી ?
કેટલી આંખોનું આકર્ષણ બની,
ને ખરેખર મુકીઓ ખાલી હતી ?
અવનવા રંગો બતાવ્યા આંખને,
મેં સમયની આંગળી ઝાલી હતી ?
તો ય એની મહેક એમાં રહી ગઈ,
ફૂલદાની આમ તો ઠાલી હતી !
રાતના અધારાને પીવા છતાં,
સૂર્યના ચહેરા ઉપર લાલી હતી !
શૂળ ભોંકાયા કરે છે ફૂલને,
તે છતાં પણ એમને વ્હાલી હતી !
ફક્ત એને જોઈ ત્યાં આવ્યો નશો,
એમની આંખો સુરા-ચાલી હતી !

Association'નો પણ પુશ્કિન સભ્ય
બન્યો. આ મંડળની રચના સાહિત્યચર્યા-
ઓ તથા નાટ્યપ્રયોગો અંગે વિચારણા
કરવા થઈ હતી. થોડા જ સમયમાં એક
જૂબી સંસ્થા 'The Union of Wel-
fare' ની જૂબી શાખા તરીકે તેનું રૂપાંતર
થયું. પુશ્કિનની રાજકીય-પદ રચનાઓ
તથા પત્ર-કાવ્યોમાં તેણે પોતાની બતને
ભાવિમાં જેઓ Decembrists તરીકે
ઓળખાનાર હતા અને જેઓ ૧૮૨૫-
ના ડિસેમ્બરમાં થનાર બળવામાં ભાગ
લેનાર હતા તેમના આદર્શો તથા આકાં-
ક્ષાઓને વાચા આપનાર તરીકે રજૂ
કરી છે. એ કાવ્યોમાં ૧૮મી સદીના
ક્રાંતિકારી વિચારક તથા લેખક N.
Radishchevની અસર સ્પષ્ટ રીતે
વર્તાઈ આવે છે.

સેન્ટ પિટ્સબર્ગમાં પસાર કરેલાં વર્ષો-
માં (૧૮૧૭-૨૦) રચાયેલું અતિ મહત્ત્વનું
કાવ્ય હવું 'Ruslan and Ludmila'.
તે કૃતિનો આરંભ પુશ્કિન વિદ્યાપીઠમાં
વિદ્યાર્થી તરીકે રહ્યો હતો ત્યારે જ
હતો. અપૂર્ણ રહેલા આ કાવ્યને પુશ્કિ-
ને માર્ચ ૧૮૨૦માં સંપૂર્ણ કર્યું અને
ત્રણ મહિના બાદ-જૂન ૧૮૨૦ માં-પ્રકા-
શિત કર્યું. આ કાવ્ય Ariosto તથા
Voltaire ના mock-heroic ep-
ics ની શૈલી તથા તેના સ્વરૂપને અનુ-
સરે છે. આમ હોવા છતાં પણ તેની
પાર્થભૂમિ રશિયન છે. Kievan Rus
ના મહાકાવ્યનાં તેમજ લોકકથાઓનાં
તત્ત્વો તેમાં અવશ્ય હાજર છે. શરૂઆતના
Folk epicsના પરંપરાગત આદર્શો ના-
યકને લક્ષમાં રાખી Ruslanનું નિર્માણ

કગમાં આપ્યું છે Ludmila કે જેનું લગ્ન કાવ્યની શરૂઆતમાં થતું બતાવવામાં આપ્યું છે તે Vladimir-kiev's grand Princess-ની પુત્રી છે. લગ્નની રાત્રિએ જ Chernomor નામનો એક દુષ્ટ બધુર તેનું અપહરણ કરી જાય છે. કેસીય કસોટીઓ બાદ—અર્જવત તથા જુદા જુદા પ્રકારના સાહસો બાદ—Ariostona Orlandoની જેમ જ Ruslan પોતાની પ્રિયતમાને બચાવી લાવે છે—ઠોકાવે છે. Ariostona Orlandoની યાદ અપાવે તેવા પરાક્રમે કરનાર Ruslanની આ કથાએ તે સમયે સ્ત્રીકારાયેલા કવિતાના નિયમોનો હરે-ચોક લંગ કર્યો હોવાને લીધે પ્રવર્તમાન યુગની Classicism તેમજ Sentimentalismની સાહિત્યિક વિચાર-સરણીઓ ધરાવનારાઓએ કાવ્યની ઉત્ત્ર-પણે ટીકા કરી; પરંતુ રૂઢિચુસ્તોની આવી ટીકાઓ સામે કુચળ અને વધુ સુંદર કવિવ્યક્તિ ધરાવનાર નવા પ્રતીકોએ પુરિસ્કનના આ કાવ્યને ઉમંગકાભેર સત્કાર્ય આપ્યું. કાવ્યને પુરિસ્કનને ધણા સમય સુધી 'the singer of Ruslan and Ludmila' તરીકે નામના અપાવી Glinkaના મંડીતનાટકે (opera) આ કાવ્યની લોકપ્રિયતામાં એક બદલી આણી. વડીલ તથા સન્માન્ય કવિ Zhekovskiyએ પણ કાવ્યને ઉમંગકાભેર આવકાર્યું અને પોતાના ચિત્રની પુરિસ્કન ને ભેટ ધરી, જેના ઉપર લખાયું હતું: 'To the Victorious pupil from the defeated master' આ કાવ્ય નવા કાવ્યશાસ્ત્રનું જન્મદિવસ-

૧૯૧૭ કવિશ્રેષ્ઠ નવમ્બર દિવસે ૧૯૦૪

શ્યામ સાધુ

લોલેલોલ

ગજવેથી ગંગા ફૂટયાનું લોલેલોલ,
પડછાયે પથ્થર ફૂટયાનું લોલેલોલ.
વાદળ ચાદરમાં વીંટયાનું લોલેલોલ,
કાજળ સુરજને લીધ્યાનું લોલેલોલ.
લુધ્ધ ઉપર હાથી જૂંટયાનું લોલેલોલ,
પતંગિયા ફૂલો ભૂંટયાનું લોલેલોલ.
ખિસકાલીએ ખતબીડયાનું લોલેલોલ,
ગમણુદીવરે ઘઉં વીંટયાનું લોલેલોલ.
મેઘધનુષ્ય કાંડે બાધ્યાનું લોલેલોલ,
ફેરણુ બીજ જઈ ટાંગ્યાનું લોલેલોલ.

ધીરુભાઈ મોદી

શબ્દો મારા

શબ્દો મારા, મુકુલ જયમ, ધીર રહી શર્વરીમાં
જોયે હિંચા દલ દલતણા ઉત્પલે વલિલઓમાં
ધીમે ધીમે, અતલ ત્યમ જોયે અનેરાં રહસ્યો.
શબ્દો મારા, પૃથુલ પટ પે શાત વાગેળતા, સૌ
પાઠ્યા ગૌ શા, અવસ ગતિ; તો શબ્દ એકાદ એવો
છાયે બેઠા, પુરુષ પશુ શો! લાગથી ભૂમિ ભીંજી,
જિહ્વા રાતી લસ લસ યતી, કારમા ચક્ષુ મોંચી,
છંછેડું તો, ચપલ ચપલા શો છલી, દે ઉછળો,
ચાક લૂંકા નખ ઉચરડો લોહિયાળો વિષાળો.
શબ્દો મારા, કવચિત શુ લગે! જૂઠતી આમ્રકુંજે,
બંધે ડોને સુગંધ દ્રવણે મંજરીગુચ્છ જૂંટે,
મોંઘી વ્હાલી ગતિ શણદની લલયવેધી શુ છૂટે!
એકાદ શા શબ્દ ચમકે સૌ અહા! બંધ વૂટે!
અહને ઉદ્ધર્શિણ શમ શા, જેમ કો વંશ ફૂટે!

ગોવિન્દભાઈ પટેલ

આ વરસી ગયું ચોમાસું

આ વરસી ગયું ચોમાસું.

તો યે મારાં લોચન-નલનાં અટકયાં શે નહિ આંસુ ?

આ વરસી ગયું ચોમાસું.

જંપ તણા એ તરસ્યા ચાતક ને માણી મથૂરે મરતી,
કૂણા અંકુર શી સ્ફુરતી તે મ્હોરી ઊઠી હસ્તી;
સ્ફૂર્તિ લેના વિરાટ તત્ત્વે જાણે ખાધું ખગાસું.

આ વરસી ગયું ચોમાસું.

સાગરથી નીકળી લક્ષ્મી શી ધરાતલે રહી લહેરી !
ચન્દ્ર છૂપ્યો તેથી ધરતી શું થઈ અમીમાણુ અનેરી !
રાગરાગિણી હસી હસી કે રમી રહ્યાં શમણાં શું ?

આ વરસી ગયું ચોમાસું.

કૃષ્ણજન્મ થયો ના. મારી જન્માષ્ટમી શે આઘી ?
દિને દિને રત મારી શાને આરત જેવી લાંબી ?
રોમ રોમ નીતરતાં તો યે પ્રાણે કશા પિપાસુ !

આ વરસી ગયું ચોમાસું.

‘નિરંજન’ બદ્દ

નજર મળે

ચાહી રહ્યો છું આપની કોઈ નજર મળે,
કોઈ મળે કે ના મળે તું હમસફર મળે !
ના સૂર્યને માણ્યો નથી આખો કદીય તે
અંધારના ઓળા પછી એની ટશર મળે.
ગાઈ રહ્યો છું ગીત હું, સુણીને મૌનનું,
અમથું જરા સામું જુઓ તો કે અસર મળે.
તારું સ્મરણ છે સાથ તો કોઈ ફિકર નથી
આની ઉદાસી છો પછી મુજને અગર મળે !
કાં આ હવા યે શું લલા બેઠી રિસાઈને
છોને વહે ધીરે લહર તો યે ખબર મળે !
મૂકી ગયું છે કોણુ મારા નામને અહીં
કોને કહું કે ના અહીં કોઈ નગર મળે ?

હરણ છે અને તેણે જ પ્રગતિવાદીઓની
વિજયકૃત્યમાં મુખ્ય ક્ષણો આપ્યો હતો.

સન ૧૮૨૦ના મે મહિનામાં રાજકીય
બાબતો અંગે કાવ્યરચના બદલ પુસ્તિકાની
સેન્ટ પિટ્સબર્ગમાંથી હકાલપટ્ટી કરવામાં
આવી અને એને જરૂં પડ્યું દૂરના એક
દક્ષિણ પ્રાંતમાં—મોલ્ડોવીઆમાં. સૌથી
પ્રથમ તો તેને Dnepropetrovsk
(Yekaterinoslav) ખાતે મોકલવામાં
આવ્યો; પરંતુ ત્યાં તે માંદગીમાં સપડાયો.
માંદગીની રબઝોમાં સાળે થતો હતો
એ દરમ્યાન તેણે ઉત્તર કોકેસસનો પ્રવાસ
કર્યો, અને તે બાદ ૧૮૧૨ના યુદ્ધના વીર
પુરુષ જનરલ રેયેવસ્કી તથા તેનાં કુટુંબી-
જનો સાથે કિમિયાનો પ્રવાસ કર્યો. પુનઃ
નોફરીએ બેઠાતાં તેને Kishinev ખાતે
મોકલી આપવામાં આવ્યો કે જ્યાં તે
૧૮૨૩ સુધી રહ્યો. ત્યાર પછી એક વર્ષ
માટે (૧૮૨૩-૨૪) તેની બદલી Odessa
ખાતે કરવામાં આવી. આ સમય-
ગાળામાં પોતાની હકાલપટ્ટી અંગે કડવાશ
અને મનઃકુષ્ઠ વ્યક્ત કરતા પત્રો તેણે
પોતાના મિત્રોને લખ્યા. જ્યારે આ
પત્રોનો સંગ્રહ કરી પ્રકાશિત કરવામાં
આવ્યો ત્યારે રશિયન ગદ્યના એક આગળ
પડતા તથા ચિરંજીવ સ્મારક તરીકે તેણે
સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું.

Caucasus તથા Crimea તેમજ
Moldavia ખાતે પુસ્તિકાને જે કંઈ અનુ-
ભવ્યું તેણે તેને ‘Southern Cycle’
અંગે જરૂરી સામગ્રી પૂરી પાડી. આ
રંગદર્શી વૃત્તાંતકથાઓ રચી કરતાં કાવ્યો
એના પર કવિ ખાતરનની કવિતાની અસર
કેટલી પ્રગાઠ હતી તે દર્શાવે છે. પશ્ચિમ

યુગેપના ધણા બધા લેખકોની જેમ જ પરિશ્વિત બચગનની કવિતાના પાશમાં જકડાયેલો હતો એણે પોતે જ કહ્યું છે તેમ તેની Southern Poemsમાં બાવરનની સૂરાસ છે રશિયાના આદિ ત્યવર્તુળમાં પરિશ્વિત બાવરનની રમદ્યો રીતિનો પ્રવેશ કરાવેલો આમ છતાં ય એ પ્રથમ કાવ્ય 'Kavkazskii Plennik' (રચના ૧૮૨૦-૨૧, તથા ૧૮૨૨ 'The Prisoner of the Caucasus')માં પશ્ચિમ વાતવવાદી વધણેા નોઈ થકાય તો છે જ પોતાના અનુભવોને આધારે પરિશ્વિતે આ કાવ્યોમાં ભિત્તી ગશિયન પેઢીના લાક્ષણિક પ્રતિનિધિત્વ મનોવિજ્ઞાનિકરોતે વાસ્તવિક ચિત્ર રમૂ કહ્યું છે કે જે પ્રેમ તથા મૈત્રીમાં નૈરાશ્ય અનુભવી રહેલ છે, જે પાટનખરના સમાજજીવનથી અમૃતુષ છે અને તેથી Caucasusના પુરાતન સી-દર્શમાં રવાતર્ય રોધ છે તેમજ કહેવાતા 'Civilization'થી જે અલિપ્ત રહી શકેલા છે તેવા તે પ્રદેશના રહેવાસીઓના આકર્ષણથી જીવનને માણવા ગમે છે આમ પ્રદેશન -હેવાસીઓ દ્વારા એને બદીવાન બનાવવામાં આવે છે અને એને ખુશ્કારો છેવટે એને ચાહનાર એક Cossack યુવતી કરાવે છે હવે ટાકોમેન દોવાને લીધે અને અકાલ વૃક્ત્ય ત્રાસ કહ્યું દોવાને કારણે તે આ 'guard of the mountain' પર જ કન્યાનો-ઉત્તરણ છીએતો પ્રતિધાવ પાડી શકવા અશક્ત માન છે એથી હતાચ મોની એ યુવતી પરિત્રાસથી વહેતા જલ્લોષમાં ઝુકાવી દે છે ને કાયમ મારિ અદસ્ત ધર્મગ્ન છે (ચતુ)

૧૪૬] વિશિષ્ટ નવનવર-સિન્ધુ ૧૯૭૮

‘બાદલ’

બાધાઓ સૌ ..

બધા બા મૌ ફળી સખી અને અકુળ કુખ તારી,
હેય કેવા કુણી પગલીના સ્વાન આ દી ઊઠયા!
બહાલો કેવુ ઘર મધમધી ઊઠશે કૂનકાથી!
પૂરી ગતા અમૂરપ સખી ધન્ય દાપત્ય થાગે!
શિશુમાં તુ નમણુ રૂપ, મારી પ્રતિમા હશે શી!
પ્રિય કેવા હજમ પહુકા કાઢને સેવી થાતા!
ગ્નદેન પરમ વર શો લાડકો આવજે હૈ
હ કે બહી!" હજમી દોષ વિનાય સીમત ટાગે,
અ રી પ્રિય પિયર થકી તુ જાળલો ખાતી લે ને,
ફી મુમ અણુકથી અરે વેના ખાલીખતી!
મ રી ત રી નજર મળી આક્ર વદ્યા બધ તોડી,
ખોખે લીધુ તપ શિર પ્રિયે આપવાને દિલારો,
ન રીઠેલુ કુસુમ નીરખ્યુ અશ્રુ પૂરે તણાઉ,
કટે રૂઘો, સખી થીજી ગયો એજ વચ્ચે દિલારો!

હંડીશ પંડ્યા

સંબંધો

જળ બહારના મીન જેમ
સમરોનુ આણુ ય
મેશ ચોણુ હોય છે
વસતમાં વૃક્ષે ટહુકતા પખી
પાનખરમાં
૦૦૦૦ ભીડી બાય છે
ક વને સ્પર્શી ગયના
સમધને
૩ ગ મા થીફળ નઈ ચાાાં ગગી
ત્ય રે
ગુમા વિહરત મુગજળ મ ફક
ત ૧૫ તમને છળી જગે!

લજન

આરસની કાળમીઠ ઝંખનાઓ લેને
હવે ગોતું છું હીરા સલાટ!
બાળકના મોંમાંથી પેલવાર નીકળેલી
ગાળ સમે હું તો નિર્દોષ,
ભગતો રહું છું આમ બાહુ ફેલાવી
બાણે કરુણાશુ ઇસુનો ક્રોસ;
પાંદકાને ત્રીવે છું, તરતો મેલો ને
મને હરકી પેડીને પુણ્યવાટ!
આરસની કાળમીઠ ઝંખનાઓ લેને
હવે ગોતું છું હીરા સલાટ!
આજ મને એવું શે થાતું કે કાઈ
મને માણસ કહે તો કેવું સારું?
પીપળના પાન સમા હૈયામાં
ઝાકળ શું કાતરેલું નામ હોય તારું;
મારગ ચીથો રે, વટેમારગ છું, ભાઈ;
મારે ઘરથી બંધું છે રાજઘાટ!
આરસની કાળમીઠ ઝંખનાઓ લેને
હવે ગોતું છું હીરા સલાટ!

ડૉ. કિશોર મોદી

આવકાર

એક ટહુકો ખીણમાં ફૂળી ગયો,
સ્તબ્ધતા પહોડોની દે ક્યાં આવકાર?
માઠી મર્મરે ઝલમલે છે નિર્ઝરે,
મત્સ્યની ગુસપુસમાં છે ક્યાં આવકાર?
કેડી તો ખેતરને ખૂણે થોભી ગઈ,
ચાડિયાનો સાદ દે ક્યાં આવકાર?
બે ચક્રેરા વાવીએ ખેતર વચાળ,
સીમનાં દર્પણમાં છે ક્યાં આવકાર?
દહિના શેઠા હજી દહેરાય છે,
વાડ સ્થિર પાંપણની દે ક્યાં આવકાર?

બે હાથકુ

પ્રાતઃ સમયે
તૂણે રોકાઈ રાત
લીના સ્મરણે.
*
રજનીરાણી
રમે ગગન ચોકે
ફૂલઝરીથી.

II. જે કવિને તાન છે પણ સમ
ક્યાંય નથી, જેમાં કેવળ
ઉદ્ધમ છે, આશ્વાસ નથી, તેનું
કવિત્વ ઉચ્ચ કાવ્યની શ્રેણીમાં
સ્થાયી રહી શકે નહીં.

Monji Shamji & Sons
87, Durgadevi St.,
Bombay-4

ફિલિપ કલાક

રાતો

ખેતર શેઠે ફરતી રાતો;
ફૂડે ફૂડે કરતી રાતો.
અજનાનું લે સરજ સતો,
અધારે આથડતો રાતો.
અજવાળા આજનેફરતી;
દિવસમાં ટમટમતી રાતો.
અંધારાના ઓઢણુ ઓઢી,
પૃથ્વી પૃથ્વી છૂટાતી ગતો.
રમતા ભમતા સૂતો જીવી;
જીઓ કેવી ઢળતી રાતો.
પીછાના જેવું ફરફરતી,
વાયુમાં ખરખરતો રાતો.

II. વિશ્વ આત્મરૂપ છે એટલું
જ નહિ પણ આત્મા વિશ્વરૂપ
છે એમ કવિને દેખાતું જોઈએ.

Industrial Jewels Ltd.
32 Nicol Road, Ballard Estate,
Bombay-1

૧૪૮] કવિશ્રી - નવેમ્બર-ડિસેમ્બર ૧૯૭૪

ચીમન પુરોહિત

શમળે પારાવાર

ચીમને કહે ખેતર ફેઠે ભર ચોમાસે
આપણી વચ્ચે હેતની હેલી વરસે અનરાધાર!
ભર ઉનાળે કાળજી કેરી છાતીયે ત્રોફ્યા
મોર કળાયલ આળિયુ વીંધી ગળકે મેઘ મહાર!
ઘોતરી આવી આભથી પેલી નેણના મોલે હેલાં ટાળી
લીલપલીપ્યા સંભારજાના ત્રાટકે ઓલ્યાં પૂર!
આટલે ભીતર દહેડે ઝરણુ ફૂટતા તરણુ
શાસના પેલા જોડિયા પાવા રેલતા એના મૂર!
દૂરથી કોઈ વગડે વીંધી ભીંજવી જાતો
સાવ અચાનક સરવા સાદે સારસને લલકાર!
ચીમને કહે-

આટલે ઓલ્યો દોડતો ધવન દેય ધુબ્યાકા
પોપટી વાડે ભડતી એની મધુરી ઝીણી મહેકા
ઓય મા! આ તો ટેરવા વીંધી રામ વનોમાં
દોડતા હરણુ વાગતી એની કાળજી ફૂણી ઠેકા
હે...ય તે મૂંઝી વાતના ઓલ્યા આવણી-મેળે
આકડા લીડી છૂમતા એમાં શમળે લીંદો ઘુલવે પારાવાર!
ચીમને કહે-

સાંભરે

છાકે છકેલ ઓલ્યા કેસરિયા
ઉનાળે દીધેલી આંચ સર્ધ સાંભરે !
દેલૂમ આંખલિયાની સાખ પરે
મૂડલાએ મારેલી આંચ સર્ધ સાંભરે !

આપણે તો ઠીખ કેરાં પાણી પીધેલ
અહીં ઊછળતા દરિયા ફીણાળા,
સીંચણિયે ચૂમેલી રાતી હથેળિયું
લાગી આં ટાંકાંનાં તાળાં;

પથ્થરિયા પાંજરાની ખા'ર જરી ડોકાઉં-

સીમાડો ગાય થઈ સાંભરે ! -છાકે છકેલ

ધૂળને ય થાતું ત્યાં પગલાં લઉં
ખાથમાને વનરાયું વહાલ ભરી નીતરે,
ઘડિયાળી હુનિયાની રેશમિયા
જળથી તો પંખી ટુંપાય મારી બીતરે;

છત્રીશા રાગ અને બત્રીશા થાળ તો યે

પાવો ને છાશ સર્ધ સાંભરે ! -છાકે છકેલ

રતરતના ફેર કેરી વાત કંઠે હોઠે શું ?
દંન અને રાતમાં ય ફેર નંધ,
લીલેરાં ભાત ખધાં લટકે છ ઝાડવે જ
છાડનારી આંગળિયું ઘેર નંધ;

આયખું ય ઊલે નંધ, -ઝાઝી ના હોંશ-

એક આપણાં મશાણુ સર્ધ સાંભરે !

-છાકે છકેલ

આવશે

કૂંક તો કારણ બનીને આવશે,
એક સ્વપ્નું રણ બનીને આવશે.

રેત વચ્ચે ઘર બન્યાની વાતમાં,
ઝાંઝવાં આંગણુ બનીને આવશે.

ખિંબના આભાસ જેવું તો રચો,
શકયતા દર્પણુ બનીને આવશે.

ટોડલાને ટેરવાં સ્પર્શે અગર,
અવસરો તોરણુ બનીને આવશે.

વિસ્મયોના ધૂંધળા આકારમાં,
સંશયો કારણુ બનીને આવશે.

૮. જેનો આનંદ બહારની હુનિયા
સાથે સંકળાએલો છે તે કવિ
નથી. કવિ આત્મનિષ્ઠ હોય;
કવિ સ્વયંભૂ હોય.

Kamal Art Printery

38 Police Court Lane, Fort
Bombay-1

કવિદોષ - નવેમ્બર-ડિસેમ્બર ૧૯૭૪ [૧૪૬

ન્યૂનત વસોયા

વહેમ છે

ગ્લાસ ખાલી ને નશાનો વહેમ છે
હોદને જાણે કથાનો વહેમ છે.
લીંતનાં પંખી ટહુકશે યા નહીં
ટાડલાને ગડેકવાનો વહેમ છે.
નીડ ખાલી વૃક્ષ તો જૂથો કરે
પાંદડાંને ઊડવાનો વહેમ છે.
કાચખાની પીઠ જેવો છે સમય
કાણુ જાણે શુ થવાનો વહેમ છે!
આપણે છીએ કથાની શોધમાં
સૌ કહે કેવો મળનો વહેમ છે!

૮. જે સાહિત્ય અધ્યયન માટે
સરળ ભાગે છે એની રચના
પાછળ સખત પરિશ્રમ કરવો
પડ્યો હોય છે.

With Best Wishes From

Sonal Art

14/1, New Sarvottam Society,

201, Irla Bridge

Andheri (West)

Bombay-400 058

૧૫૦] પ્રિયોક્તિ નવેમ્બર-ડિસેમ્બર ૧૯૭૧

દલપતસિંહ પઢિયાર

ચાલો સૈયર...!

ચાલો સૈયર
સાતેક ડગલાં સાથે જૈએ!
છોક સીમાડે આયાં તાં લગ
એકબીજાથી છટાં છટાં,
આગળ-આગળ
પાછળ-પાછળ
આગળ-પાછળ
ખોટું ખોટું અટવાતાં ફંટાતાં ચાલ્યાં!
કોડું કોડું અલડાતાં ચંપાતા ચાલ્યા!
હમણાં પેલી ડુગરીએથી
ઉગમણા આથમણા આપણ
મારગ પડશે નોખા,
હવે તો ખોલ ઉછીના ચાલો!
વાટનું તમરું પૂછશે તમને
માન મૂકી કયા આવ્યા સૈયર?
ગામનું કૂતરું પગલા સંઘશે
કયા દઈ આવ્યાં દાણુ, સૈયર?
ફળિયું પૂછશે,
નળિયું પૂછશે,
પૂછશે પૂછશે સુના ચોક,
અધરાતે મધરાતે ભીડી
ઢાલિયા ફરતે કાન માડીને
ચરશે જૂના ગોખ,
દઈ ઘડીની લણણ લીલી જાર, સૈયર?
દઈ છળીની લરણ જૂડી સાખ?
હવે તે. આણુ પગડું આકો!

KAMANIS' BRASS AND COPPER SHEETS
AND STRIPS GET TOP RATING
IN OVERSEAS MARKETS.

Kamanis are known to the world over for their
meticulous insistence on quality...export
millions of rupees worth of industrial products.

Kamanis' top-quality brass and copper sheets and
strips are manufactured to fulfil the strictest
international standards...are used extensively
and with confidence in various industries, both
in India and abroad...are freely available at
competitive prices.

KAMANI METALS & ALLOYS LTD.
NEW KAMANI CHAMBERS, NICOL ROAD,
BALLARD ESTATE, BOMBAY-1, INDIA.

KAMANIS' BRASS RODS WILL GO TO
ANY LENGTHS TO KEEP
CUSTOMERS HAPPY-WORLDWIDE

Outstanding quality makes Kamanis' brass rods
fast-sellers in international markets

For industry everywhere, only the finest
non-ferrous rods will do - Kamanis
The reasons are obvious...

- * High consistent quality conforming to ASTM, BSS
and customers' specifications
- * *Free Cutting or Forging Quality*
- * Wide range of sizes.

KAMANI TUBES PRIVATE LTD.

New Kamani Chambers, Nicol Road,
Ballard Estate, BOMBAY-I, INDIA.

બાદરાયણ

ધારુ પરીખ

દેવચાહકોમાં 'બાદરાયણ' અને મિત્રોમાં બાનુભાઈ તરીકે જાણીતો અને પ્રતિષ્ઠિત થનાર કવિ એટલે બાનુરાંકર વ્યાસ. એમનો જન્મ ઈ. ૧૯૦૫ના એ મહિનાની બાવીસમી તારીખે ઓદિવ્ય બ્રહ્મિયા બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિમાં પિતાશ્રી આખરસંકર અને માતા ગોપાલેનને ત્યાં કચ્છના આંધોઈ ગામમાં થયેલો. એમનું વતન હું નહિયાદ.

એમણે પ્રાથમિક શિક્ષણનો આરંભ મૌરખીમાં કરેલો અને શાંતી જી.વી.સી. હાઈસ્કૂલમાં થોડાં વર્ષો માધ્યમિક શિક્ષણ છું લીધું. અહીંથી જ એમને રમતગમતનો શોખ લાગેલો. એ પ્રવૃત્તિમાં આગળ પડતા ભાગ લઈ કેટલાંક પારિતોષિકો છું પ્રાપ્ત કરેલાં. ત્યાર બાદ માધ્યમિક શિક્ષણનાં આગળનાં થોડાં માટે એઓ રાજકોટની પ્રસિદ્ધ આર્ટ્સ હાઈસ્કૂલમાં ગયા. ત્યાંથી એમણે મેટ્રિકની પરીક્ષા પસાર કરી અને હવે શિક્ષણ માટે મુંબઈ પ્રતિ પ્રયાણ કર્યું. ત્યાંની એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજનાં જોડાઈ સાક્ષરવર્ષે નરસિંહરાવ દિનેશિયાના વિદ્યાર્થી બનવાનાં લાહોવા મેળવ્યા અને પોતાની બુદ્ધિપ્રતિભાને બળે એમના દરશિષ્ય બની ગયા. ચાર વર્ષ ત્યાં ગાળી છે. ૧૯૨૭માં સંસ્કૃત અને ગુજરાતી વિષય સાથે બી.એ. (આનસે)ની ઉપાધિ મેળવી, એ જ વિષયો સાથે આગળ અભ્યાસ કરી ૧૯૩૦માં એમ.એ.ની ઉપાધિ બીજા વર્ગમાં પ્રાપ્ત કરી. બાદરાયણ ઈ. ૧૯૨૫માં એમનું લગ્ન સુશીલાબહેન સાથે થઈ ગયું હતું. સંતતિમાં હર્ષ-મહા નામે એક દીકરી જ, જેમને સાંડું શિક્ષણ આપી એમણે ખેડવાકેટ બનાવ્યાં.

અભ્યાસ પૂરો કરી એઓ આરંભમાં મુંબઈની કમીબાઈ હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે જોડાયા. વર્ષો સુધી ત્યાં શિક્ષણકાર્ય કર્યા બાદ સેન્ટ એલિથસ કૉલેજમાં ગુજરાતીના અધ્યાપક તરીકે જોડાયા. આ દરમિયાન એમની સાહિત્યિક દષ્ટિને લાભ અનેક હોંશીલા વિદ્યાર્થીઓને મળ્યો. ઈ. ૧૯૪૧માં મુંબઈની ગવર્નમેન્ટ હા કૉલેજમાંથી એઓ એલએલ.બી. થયા અને અધ્યાપન-કાર્ય કર્યા બાદ વકીલાતને વ્યવસાય પણ કર્યો. આખરે મુંબઈના આકાશવાણી કેન્દ્રમાં ગુજરાતી નાટ્યવિભાગના વડા તરીકે નિયુક્ત થયા ને પોતાની નાટ્યચર્ચાઓ પરિચય કરાવી આપ્યો.

એમનો જીવો પડઠંદ દેહ જેટલો પ્રસાવશાળી હતો તેટલો એમનો ખરજનો અવાજ પણ. રંગબેરંગનાં તથા આકાશવાણીનાટકોમાં—ખાસ કરીને કરુણ ભૂમિકામાં—અને જાહેર મુલાકાતોમાં એમનું આ વ્યક્તિત્વ અને કંઠ એમને અચ્છી ચારી આપતાં. એમનો હસમુખો શુભાળીસ્વભાવ સૌ મિત્રોને આકર્ષેલો. જન્મ જતાં એમની આંતરજીતિ તો હૃદયનીતા તરફ દળતી!

સંતોષ અને સમાધાન એમના સ્વભાવનાં આગળ તરી આવતાં લક્ષણો, સાહિત્ય, શિક્ષણ અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ એમનાં પ્રિય રસક્ષેત્રો.

સર્જક તરીકે એમણે લેખનપ્રવૃત્તિનો આરંભ એઓ એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજમાં હતા ત્યારથી કરેલો. નરસિંહરાવ એમના સન્માન સંસ્કાર અને સાહિત્યગુરુ હતા. એમ તેા સંસ્કૃતના શિક્ષક મૂળવંતરાય બક્ષીએ પણ એમનાં રસરુચિ ધરવામાં ફાળો આપેલો. ભવભૂતિનું 'ઉત્તરરામચરિતમ્' એમનું પ્રિયતમ પુસ્તક. ઉપરાંત ઉપનિષદોનાં વાચન-મનન પણ એમને આત્મ-પોષક નીવડેલાં. નાનાલાલના ભાવનાવાદ અને ગાંધીજીનાં વાસ્તવવાદે એમની સાહિત્યવિભાવના ધરવામાં ફાળો આપેલો.

બાદરાયણનાં કાવ્યોનાં પ્રકાશનમાં રા. વિ. પાઠકનાં 'પ્રસ્થાન' માસિકે મહત્વનો ફાળો આપેલો. ઈ. ૧૯૩૦થી '૪૦ના દાયકામાં એમનાં કાવ્યોનો ફાલ સારો જીત્યો. એ કાવ્યો ૧૯૪૧માં પ્રગટ થયેલા એમના પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ 'કેરી'માં મુકા એલાં છે. પોતાની વ્યાસ અટક પરથી 'બાદરાયણ' તખલ્લુસ ધારણ કરી એમણે કાવ્યો પ્રગટ કરવા માંડેલાં ત્યારે વચ્ચે એ ઉપનામ વિશે એ કલ્પના વહેતી થયેલી તે એમણે 'કેરી'ની પ્રસ્તાવનામાં આ પ્રમાણે જણાવી છે: 'મિત્રો બાદરાયણ એટલે જે નામમાંથી કાંઈક બાદ કરતાં રાયણ બાકી રહે તે એટલે કે રામનારાયણ એવો અર્થ કરે છે'. આમ, 'બાદરાયણ' પાછળ રહેલા બાનુરાંકર વ્યાસનાં કાવ્યો એ કાળે 'પ્રસ્થાન', 'કૌમુદી', 'ગુજરાત', 'નવચેતન', 'માનસી', 'માધુરી' વગેરે સામયિકોમાં કાવ્યરસિકોનું ધ્યાન ખેંચતાં હતાં. વળી, એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજના પોતાના સહાધ્યાથી મિત્ર અને પછીથી અદકેરા સ્વજન કવિશ્રી મુંદરજ ખેટાઈ સાથે 'મિત્રાવદુણી' ઉપનામથી પણ બંને કાવ્યો રચતા.

એમનાં કાવ્યસંગ્રહ 'કેરી'નું વાચન કરતાં એમ લાગ્યા વગર રહેવું નથી કે એમણે ગુગની અસરો—કાવ્યવિભાવના, કાવ્ય-વિષય, કાવ્યાભિવ્યક્તિ પરતે—ગ્રીડી ખતાવી છે. 'કેરી'માંનાં કુલ ૧૦૧ કાવ્યોમાંથી બેએક મુક્તકો અને 'શિક્ષકનું સ્વપ્ન' (પંક્તિઓ ૭૮), 'મંથન' (પંક્તિઓ ૮૧) અને 'જાહેરખબરને' (પંક્તિઓ ૯૪) જેવી ત્રણેક લાંબી રચનાઓ બાદક રતાં અન્ય રચનાઓમાં મુખ્યત્વે આગળ તરી આવે છે ગીતો અને સોનેટ.

એમનાં ગીતોમાં પ્રાચીન ભજનના ઢાળો તેમજ લોકશાળીનું સફળ અનુરણન અને અનુસરણ જોવા મળે છે. એમાં ભાવના અને ભાષાશૈલી પરત્વે કેટલીક કૃતિઓમાં નાનાલાલની અસર વર્તાયા વગર રહેશે નહિ. જો કે નાનાલાલ જેવાં કલ્પનેહમનો કે ભાવનાવિહાર એમાં કવિત્વ જ સાંપડશે. એમાં શ્રમજીવી

મ થે સકાનુભૂતિ યદ તત્ત્વ મયે આકર્ષણ માનવજનન અને સમાજમા નવચેતનાની અભિલાષા, ભક્તદુહર્ષીની લીન આરબ્દ આ બન્નુ સુપેરે અભિ-યજ્ઞ થયું છે એમા ભાવ અને ભાષાની મધુરતા પ્રસરકર છે જેમિની સચ્ચાકોતે સુર એમા સમજાયા વગર નહિ રહે અણબત, ગીતોને અધુરતમ બનાવનારું પ્રાસ તત્ત્વ તેઓ સર્ગ સફળતાથી લાખી શક્યા નથી અને વચ્ચે વચ્ચે આવતા 'મનુષ્ય' જેવા યદ્ગતા રાખે બટકયા વગર રહેતા નથી સવરીને એમના ગીતો સ કસુવરા ન હોવા છતાં એ વાત આકર્ષ છે કે એમની સર્ગ પ્રતિભાને હંતમ આવિષ્કાર થયું એમા જ એવા મળે છે અને આથી જ આપને તારા અતરને એ તાર, બીજું હું કાઈ ન માનું કે ૧૮૫૭ના સ્વાતંત્ર્ય સમાધની શતાબ્દી સમયે રચાએલ 'બડકા કેમેના હોલાણા'મા ભાવનીનતા માણી શકાય છે

૧મેના હોલાણા બડકા કેમેના હોલાણા,
બડકા કેમેના હોલાણા છ,
રાત રાત વખાંડુ વરસી
તો યેના હોલાણા—બડકા

આ ઉપરાંત 'સપનું', 'તારાં', 'મે રોય' જેવા સુદર સફળ ગીતો થયું એમણે અનેક આપ્યા છે આ રચનાઓ જોતાં એક સારા ગીતકવિ તરીકેની બાહરાયણની ગુણસેના કયાસ મળી રહે છે આ ઉપરાંત પ્રવૃત્ત સમયમા પ્રગટ થયેલાં થયાસેક સૈનેદોમા થયું એમની ક્રિમિપ્રધાનતા અને વિચારમધાનતાનો કીકરીક સફળ અસા જેવા મળે છે આ સૈનેદોની બાની જોતાં સજ્જની સ્વસ્થતા ને સજ્જતાનો અનુભવ—આહલદર અનુભવ—થઈ શકે છે એમા તિરૂથણી પોદિ છે તો વિચારતત્ત્વની પદ્યતા થયું છે એમના આત્મલગ્ની સૈનેદો મુખ્યત્વે વધુ સફળ રહ્યા છે કારણની અર્થપ્રધાનતાની અસર ત્યાં ક્રિલાએની છે ખરી પરંતુ એ તોમતમ માનમા બીવી શકી નથી વિવિધ છદો વિધાન, પંક્તિભર કે ચતુષ્કર્મજેવા નવીન રીતિના આવિષ્કારો એમા છે એમા તીવ્ર જખનઓ, પ્રણયમિમો, વિવાહસમ આદિ સ્પરી રીતે અજિવ્યક્તિ થાય્યા છે

આ સિવાયની અન્ય રચનાઓમા દક્ષિતપ્રેમ, દેશપ્રેમ, યદ વિષમતા, માનવની અસ્થતા અને અધતાનું અદ્યેખન ૩૭ જે કે આવી રચનાઓમા મુગ્ધમાવથી આજળ નીકળી એ પોતાની વેપક્તિક મુદ્દા બાગ્યે જ કોપસાની શક્યા છે એમા કમણે છે તો હળવો વિનોદ થયું છે, પરંતુ એ એમની સ્વભાવ વર્તિ નાન્યમા સ્વાભાવિકતા ધારણ કરી શકી શકતી નથી આમ, આરસમા નરસિંહરાવ નાનાલાલની અસરો ઝીવી પડી પે નીકી કવિમુદ્દા આકાના એઓ કાવ્યની 'કૈલી'એ આજળ

વધ્યા છે તે જોઈ શકારો એમનું કવિપેત પ્રસિદ્ધતાનું છે બની માસાદિ અને મધુર છે છદો પરની એમની કૌવલ એમના કદ-બદ્ધ કાવ્યોમા જોઈ શકાય છે એમણે મિશ્ર, પૂરો, હસિયો ગુણવર્ધી, સંપ્રદશ, અનુક્રુપ, વસંતવિલસ, મુલેમ, તોડક વગેરે વિવિધ છદોને પ્રયોજ્યા છે થયું સફળતા અને સરસતા જણાય છે મિશ્ર અને પૂરોમા એ છદોનો ઉપયોગ થયું એમણે વિશેષ કરી નાપ્યો છે એમની કાવ્યવિસાવના 'કવિને', 'સાહિબ અજાને', 'કલમને', 'નવા કવિઓને' વગેરે રચનાઓમા સ્વપ્રકારથી અભિવ્યક્તિ થાયી છે સાચુ કાવ્ય પ્રતિભામાંથી અનુસર સરી પડે છે એ વિચારવતા આમ અજા થઈ છે

'સાચે ન શોધે કવિ કાવ્યને કદી,
એ કાવ્યનું તત્ત્વ પ્રસજ યેને
સર્મવવાને નિજ દેહ આવડું
સહા સમીપે કવિને જ શોધવું'

તો અન્યત્ર કવિને લોકમુખ થવાની વાત કરે છે, સમાજસજ્જન થવાની વાત થયું કરે છે સુદન આકર્ષણ અને પરમ ચેતન્યના અનુભવે માનવની સુદૃઢતાનું થયેલુ જ્ઞાન એમની કેટલીક કૃતિઓમા વારવાર ઠોકાયા કરે છે આવી રચનાઓમા એમના આ મુને અજગે અચ્છરીરીતે અભિવ્યક્ત થયા છે

કાવ્યો ઉપરાંત એમણે થોડા સારા નાટકો થયું આપ્યા છે, જે અગાકારે આપણી સમક્ષ આવે તો એ પ્રતિભાને યે અરીતે મૂલવવાનો અવકાશ મળી રહે એમનામા વિવેચક સમીક્ષક શક્તિ થયું હતી અને તે પરિપૂર થયું હતી, છતાં આપણું સાહિત્યને એમની એ શક્તિનો પૂરો લાભ મળ્યા નથી મુંનઈ યુનિવર્સિટીમા કક્કર વસનછ વ્યાખ્યાન પ્રેક્ષીમા નરસિંહરાવ થર એમણે આપેલા વ્યાખ્યાનો હલ અમથસ્થ રહ્યા છે ગુજરાતી રાતપર 'મનવતર'મા 'કવ્યાલુકુંભ ની કઠારમા મગલ ચિંતનમ, કાર્ટેજવારને કાલકામનું ની કઠારમા કાલકાલિયા તેમજ 'કનકનપાળના કમકાર'મા હળવા કઠારો દેખે એમણે લખ્યા તે થયું હતું અપકારિત જ છે આ ઉપરાંત 'ચિદમ્' સામયિકની 'કૂલપાહલી' કઠારમા અધ્યાત્મ વિષયને થયું એમણે ઉદયો છે અને એમના એ પ્રકારના વાચન મનન ચિંતનનો લાભ આપેણો છે આમ, વિવિધ ક્ષેત્રે સર્ગ પ્રતિભાનો પરિચય કરવી જમાર સરકારી સેનેકાળ અને સાચદિલ પુરુષ પોતાના ભાવથી સેનેલી સંબંધીઓના હેવા કૌજવતા તેવી જ રીતે ૧૪મી નવે અર ૧૯૬૩ના રોજ મુખ્યદેશ અવસાન થયતા બાનુસાઈ—'બાહ્યાથયુ'—પોતાના અસાવથી એ જ સેનેલીઓની આજે કૌજવી આ શક્તી દર થાય સમેલી કવિતાની ૧૧મી અક્ષર પક્ષીઓ પાઠે પર્યેક મતિ પ્રપાથુ કરી ગયા

કવિતા એ ક્રાન્તદર્શન કરતા કવિનું કાર્ય છે. એ જગતના સામાન્ય વ્યવહારથી ઉપરની વસ્તુ છે. જીવનમાં સક્રિય થતી એક નવી શક્તિ છે. સૌન્દર્ય એ એનું પ્રખર શસ્ત્ર છે, સત્ય એનું કવચ છે. જીવનના પ્રવાહમાં તે ઊતરે છે, જીવનની નસેનસમાં તે પ્રસરે છે અને પોતાની ગૂઢ ગતિથી અને પ્રકટ મોહિનીથી જીવનને ઊર્ધ્વ રસની, ઊર્ધ્વ આનંદની દીક્ષા અને સિદ્ધિ આપે છે.

સુન્દરમ

Bijali

Badal

N. L. Mehta Cinema Enterprises Private Limited
BOMBAY

કુટુંબ

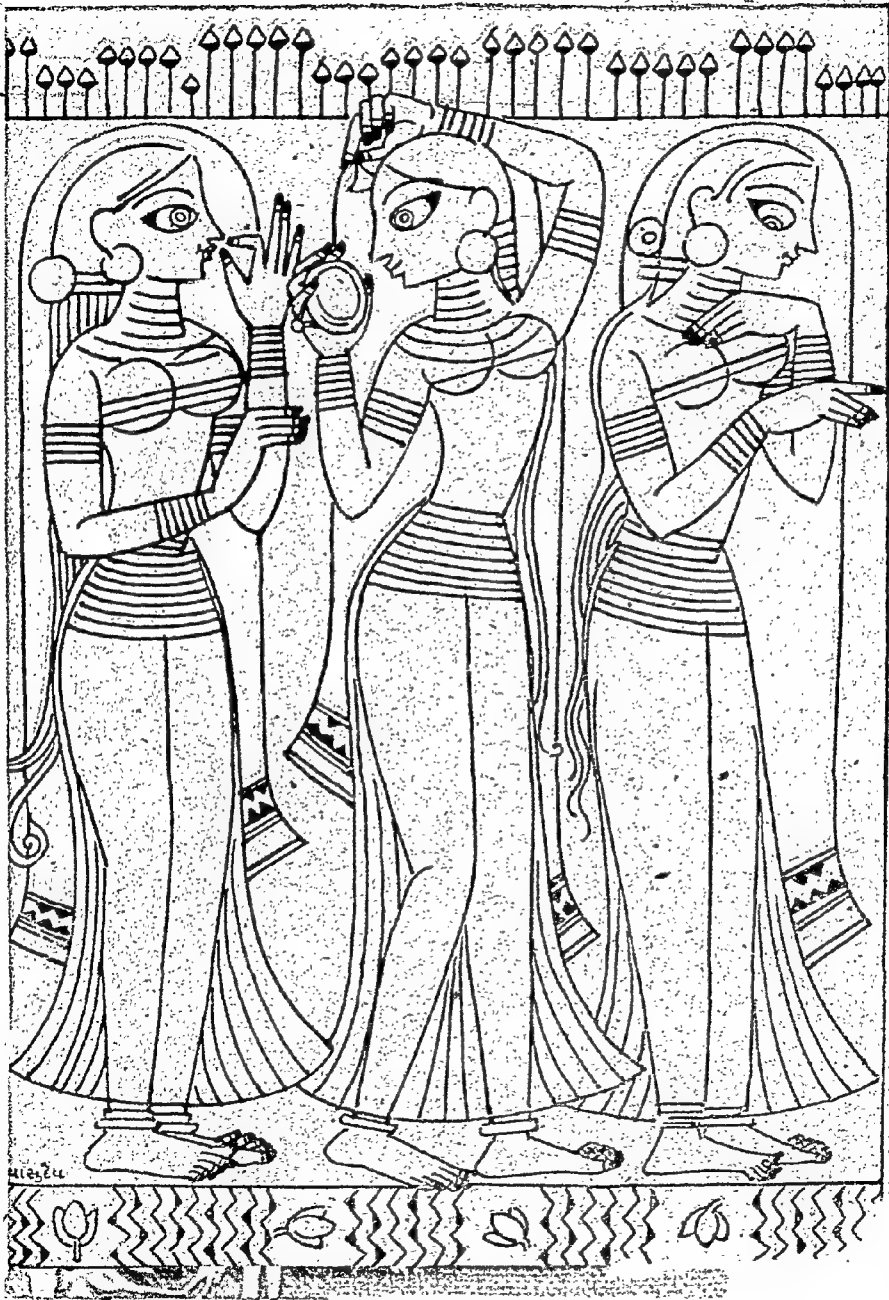

સ્વસ્થ અને સુખમય જીવન માટે

નિયોજન

વધુ પિંગલ માટે નજીકના પરિવાર કલ્યાણ કન્ફર્ન્સ સપકે સાધા

મ મ મ મ મ

କଳାକାର

ବିନାୟକ ଶତ୍ରୁଘ୍ନ - ଅଙ୍କ ୧୦୩ - ସିନିଟ - ବି. ସଂ. ୧୦୩୧
- ଶିଳ୍ପୀ - ଶ୍ରୀ. ସ. ୧୯୭୧

ગુજરાતી દવિતાનું યાત્રાપત્ર શિક્ષિત વિકસ સવલ ૨૦૩૧ • પરપરિત અઠ ૧૦૪ દિન અકુર

તા. યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૯. ૧૬૭૫

□

કાવ્ય

શુદ્ધ	૪	મોગરો મહેક્યો
જોન્દ શાહ	૫	ગુહિયુને
શિશિપુ ધાનપી	૫	નખરમયે
વિપિત પરીખ	૬	પોતાનો ફોટોમાફ જોઈને
કનુ મહેતા (યોગ)	૭	હુ જ
ઉજનમ	૮	કરોગિયો
ધીરુ પરીખ	૯	ખીલની પ્રયંત
મકલ ઓઝા	૧૦	આપણ
મનોહર ત્રિવેદી	૧૧	હે હી શકાશે નહીં
આકાશ મકરાણી	૧૨	આહોવાનળો
ચેતેશ મેકવાન	૧૨	હનુ હુ
મનોહરલાલ ચોકસી	૧૨	આમ પણ
જગદીશ જોશી	૧૩	નિવેદન
પન્ના નાયક	૧૪	પ્રતિગિય
જયલ વસોયા	૧૪	નથી
મોમિન	૧૫	'અહર જમા નથી'
'અસદ' સૈયદ	૧૫	ભય છે
મહેશ પ્રજાપતિ	૧૬	પ્રાતમ
જયદેવ શુક્લ	૧૬	યશુવેદી દિશા
મહેશ વેણ	૧૭	એક કાન
અનંદ રાવળ	૧૮	પ્રિય છે!
હનિક સાહિલ	૧૮	કેઈ
ચનુ પટેલ	૨૧	હે હીમાં
કમલ વેળા	૨૨	ગજલ
શિક્ષાન્ત લાદ 'શીતલ'	૨૩	મગન
અરુણાસ ઝેડવિવા	૨૪	પામપાસ આપણ રહેતુ
ધીરુ પરીખ	પૂર્ણ	૩ શિશિર

ગદ્ય

ધીરુ પરીખ પૂર્ણ રવખસ

અનંતરાધ રાવળ ૧ કાન્યાભાવનમ

પૂર્ણમુખિ

અદકાન્ત ઝેડ ૨ ગજનકાર કલાને
ગતિદેવ નિવેદી ૪ પુસ્તિકા-એક પાંચ

ચિત્રમુદ્રિ

કાપર શિશિર (વાસુદેવ રમ ત્રીપુસિદ
પુસ્તિકા-દેખાન રવખસા કલ પાં
શિશિરની સવાર (અદકાર રાવળ)

૧ મલિયે ક હેમ સિવનની કાનુમા ફરતે
મ.એ-ફેબ્રુઆરી એપ્રિલ જાન્યુ. મ.ગ્રહ
એ કોઠાખર ને ગિરોખર માલના આલમા કા
મય ૭ ૧ વાપિક દેશમા ૩ ૬, પારદેશમા ૩
૨૦ મા પા ૧ અનુવિદ્યામા ૩ ૩૦ થા ૬ ૪
પ્રદ્ય નમલનો ૩ ૧ ૭૫ ૧ ૬૫૦ ન ૫ નિ
વિરનો નિરૂપ આપના અથવા અરુદિ
પૂતિ પછી મેળવવા પેત નુસરનપુ કોરુલ
પૂક પોરદેશ એકેકુમ કોરુલ એકેકુમ નિનિ
૭ ૧ ૬૫ ૫૫ મે ૬૫૫૫ ૨૫૫ (૧)
પિન કિન શાહ એ ૭ ૬ કુમરી મજિલ નિ
કિરુત ગરી પાનકે રનક, અમદાવાદ ૧ (૧)
લિપિની મિનરી, ૨૨ કથ અગસ મિનિય,
ગોવાસિય ટેક રેડ ૨૫૫ ૪ ૪૦૦૦૦૫

વનીઆ રુઝે ક શાહ અયુષ ઉદવત
નિલજન ભવલ ધીરુમદ પરીખ

સગ અમ કારના આ ય રમળ
ત્રિપદી પા લિ મિ સેલ સ્ટીટ મુપ હેર

લીનસ અનિરૂપાન કો ન્તી
શામરુદન ૧૩ મ ને ૬ વારુઅનિ લેન
અ મરેતી મુમ ૭

મુદ્રક-અને પ્રકાશક અયુષ ઉદવત
કમારમિનરી ૧૪૫૪૨૫૫૫ અમદાવાદ ૧

ગાંધીયુગની અસર ઝીલી ને કવિએએ તે કાળે નોંધપાત્ર કાવ્યસર્જન કર્યું છે તેમાં ‘સ્વપ્નસ્થ’નું નામ પણ ગણ્યની શકાય તેવું છે. પ્રકોશનાગર પરિવારમાં ઈ. ૧૯૧૩ના નવેમ્બરની ૧૩મી તારીખે પોતાના મોસાળ રાજકોટ ખાતે એમનો જન્મ થયો. પિતાનું નામ રણછોડલાલ વ્યાસ અને માતાનું નામ રુક્મિણીબેન. પ્રપિતામહી આદિયરામ ભનનગરના અરજા સંગીતજ્ઞ. કલા, આમ, એમના યોહીમાં ઊતરી આવી હતી. સાહિત્ય, સંગીત અને ચિત્ર એમ ત્રણેય કલાના શોખમાંથી એમણે સાધના તો કરી સાહિત્યની જ.

૭ વર્ષની નાની ઉંમરે જ માતાનું અવસાન થતાં રાજકોટમાં એમના નાના વેધરાજ પાર્વતીપ્રસાદને ત્યાં જ એમનો ઉછેર અને અભ્યાસ થયાં. રાજકોટની આર્ટ્સ હાઈસ્કૂલમાં એમણે મૅટ્રિક સુધીનો અભ્યાસ કર્યો હતો. એમનું મૂળ નામ લક્ષ્મીનારાયણ. પણ ત્રાસાળમાં સો ભાણેજને ભનુભાઈ દહે તે રાહે એમને જ ભનુભાઈ કહી સહુ ખાલાવતા, અને એમણે પણ મોસાળનું એ લાડકું નામ ચાલુ જ રાખેલું. ૧૯૨૦ વર્ષના યુવાન થયા ત્યાં જ દોઢે વર્ષના દેહ ગાળામાં નાના, નાની ને મામાનાં આધાતક અવસાન થયાં. સંવેદનશીલ હૃદય હચમચા ઊઠ્યું. એ વખતે એઓ ઈશ્વરમાં શ્રદ્ધા રાખતા અને હવેલીમાં જતા. આ શ્રદ્ધાએ એમના આળા હૃદયને કળ વાળી હશે. ત્યાં તો ત્રેવીસ વર્ષની વયે ઈ. ૧૯૩૬માં સ્વ. કવિ કાન્તનાં પુત્રી ડાહરબેન સાથે એમનું લગ્ન થયું. અને એ જ વર્ષે નવેમ્બર માસમાં એઓ ‘ઝંઘુ કામોદયુટિકલ વર્ક્સ’માં કારકુનતરીકે જોડાયા તે છેક ૧૯૪૪ સુધી ત્યાં જ રહ્યા.

દરમિયાનમાં એમને સામ્યવાદ તરફી મિત્રો મળી ગયા. પરિણામે એમનાં વિચાર-વલણો સામ્યવાદ તરફ ઢળી ગયાં. નોકરી પરથી છૂટી દરરોજ સાંજે ટ્રેડ યુનિયનમાં કામ કરવા લાગ્યા. શરીરશ્રમ વધ્યો અને સ્વાસ્થ્ય પ્રત્યે બેદરકાર રહેવા લાગ્યા તેથી વારંવાર બીમાર પડી જતા. ૧૯૪૪ના અંતમાં ઝંઘુની નોકરી છોડી શ્રી સામળદાસ ગાંધીના પત્ર ‘વંદેમાતરમ’માં જોડાયા. ત્યાં તો એ જ અરસામાં સામ્યવાદી પક્ષે એક ગુજરાતી માસિક કાઢવાનો નિર્ણય કર્યો. ભનુભાઈ ‘વંદેમાતરમ’ છોડી સામ્યવાદી પત્ર ‘સંસ્કાર’માં જોડાયા. ત્યાંથી એઓ માત્ર માંડ-માંડ ધર ચાલે એટલું જ વેતન લેતા. વધુમાં આખો દિવસ સંપાદન ઉપરાંત ભંધરખખરો મેળવવા સતત દોડાદોડી. રતોના પણ કનગરા, તળિયત ભાંગતી ચાલી. એકાદ વર્ષમાં તો ખૂબ માંદા પડ્યા. ઝીણો તાવ લાગુ પડ્યો. એમને વહેમ પડ્યો ક્યો. ડૉક્ટરોએ છ માસ આરામ લેવાની સલાહ આપી. પણ પેસાની ખેચ. એમના બનેલી ડૉ. રમણિક વેંધને ત્યાં થોડો

સમય રહ્યા. વળી, એક મિત્રે ચારસોએક રૂપિયાની મદદ કરી. એઓ ભનનગર જઈને થોડો સમય આરામ માટે રહ્યા. છએક મહિના બાદ ફરી મુંબઈ ગયા. પણ નોકરી નહોતી. ૧૯૪૮ના ‘સાંજવર્તમાન’ના દિવાળી અંકનું સંપાદન સંભાળ્યું અને ફરી વર્તમાનપત્રોમાં કામ શરૂ કર્યું. એ અરસામાં સામળદાસ ગાંધીએ ‘આસોપાલવ’ સામયિક શરૂ કર્યું તેમાં એઓ જોડાયા. પરંતુ થોડા મહિનામાં એ બંધ પડતાં વળી બેકારી આવી. એક-બે માસ પછી ‘જન્મભૂમિ’ સંચાલિત ‘નૂતન ગુજરાત’માં જોડાયા. ત્યાં તો એ પણ બંધ પડ્યું. વળી પાછી બેકારી થોડા વખતમાં જ ‘હિંદુસ્તાન’માં જોડાયા. રોજ રાતપાળી જ કરવાની. પગારની પણ અનિયમિતતા. એમાં વળી માંદાગીને બિથયો. રગશિયું ગાડું ખેચાયે જતું હતું. એવામાં યુ. એસ. એસ. આર.ના પબ્લિસિટી વિભાગમાં સારા ગુજરાતી ભાષાંતરકારની જરૂર કોણી થતાં એમનું નામ સુચવાયું. ૧૯૫૦ના ઑક્ટોબરમાં એ સ્થાન પર એઓ નિમણાયા ત્યારથી સાત વર્ષે હિંદી રહ્યા. સખત પરિશ્રમને લઈને તળિયત તો લઇડતી જ જતી હતી. ૧૯૭૦ના ઑક્ટોબરની ૨૩મીએ એમનું અવસાન થયું ત્યારે એમના સંઘર્ષમય જીવનપટ પર દિષ્ટિપાત કરતાં કોઈને પણ એમની જ રચેલી પંક્તિ ‘દુઃખની-ધરતીના અમે છોડવા’-ની સાથેકતા પ્રતીત કરાવી ગયા વગર રહેશે નહિ.

કૃત્રિ તરીકે ‘સ્વપ્નસ્થ’ને ધડનારાં પરિણામોમાં પરિવારનું સાહિત્યિક વાતાવરણ, માતા, નાના, નાની, મામાનાં મૃત્યુના આધાતક પ્રસંગો અને જીવનની વિષમતાને મુખ્ય ગણ્યની શકાયો. નાના-નાની અને બંને મામાઓ પલો રચતાં. વળી, ધરમાં ગુજરાતી-અંગ્રેજ કાવ્યપુસ્તકો પણ વીસોએક વસ્ત્રોલો. આમ, એ કાવ્યપ્રીતિનું વાતાવરણ કિશોરકુમાર માનસ અને ચિત્તને સર્જન માટે કોળાવી ગએલું. ચૌદ પંદરની વયે એમણે કાવ્ય-સર્જનનો આરંભ કર્યો, અને પહેલું કાવ્ય સોળ વર્ષની ઉંમરે પ્રસિદ્ધ કરેલું. એમના સર્જનરાશિમાં છે પ્રણયકથાકાવ્ય ‘અચલા’, ‘વિનાશના અંશે’ અને ‘માયા’ બે લાંબાં કાવ્યો, ‘અલંપાની માધુરી’ કાવ્યસંચય, ‘શવણહસ્થો’, ‘ધરતીને’, ‘ગીતો-ત્સવ’, ‘ચિરવિરહ’ વગેરે કાવ્યપુસ્તકો; ‘મોહન શુકલ’ને નામે લખેલી ‘શોધ’ નામક લાંબી વાર્તા, ‘દિનરાત’ અને ‘ધૂણીનાં પાન’ નામક બે વાર્તાસંગ્રહો; ગોર્કીની કેટલીક ટૂંકી વાર્તાઓને ‘પૂનમનાં ચોથણાં’ નામે અનુવાદસંગ્રહ તથા તુર્ગેનેવની કૃતિ ‘ક્રાપર એન્ડ સન્સ’નો ‘પલટાતો જમાનો’ નામે અનુવાદ. આ ઉપરાંત એમણે ‘વારતા’ માસિકનું થોડો સમય વિનાવેતન સંપાદન પણ કરેલું, ને એમની નિર્બાજ સાહિત્યપ્રીતિનું ધોતક છે. એઓ (અનુસંધાન પાછલી પૂર્તિમાં)

૨૧૬ ડિંગ મારે રાજકોટના સ્થાનમાં.
 રાજકોટના સ્થાનમાં રહે રાજકોટના.
 " રાજકોટના, રાજકોટના રાજકોટના;
 * રાજકોટના રાજકોટના રાજકોટના!
 " રાજકોટના રાજકોટના રાજકોટના
 રાજકોટના રાજકોટના રાજકોટના,
 રાજકોટના રાજકોટના રાજકોટના રાજકોટના
 રાજકોટના રાજકોટના રાજકોટના રાજકોટના "

*

રાજકોટ
 ૨૩-૩-૪૭

ਪੁਸ਼ਿਕਨ

ਬੰਦੀਮੀਨਾਰਾਏ ਰਘੁਪਾਤਕਾਏ ਘਾਸ
'ਸਵਰਨਰਥ'

13-11-1813]

[23-10-1890

ਪੁਸ਼ਿਕਨ

ਫ਼ਕੀਰੀ

ગઝલકાર કલાપી

ચંદ્રકાન્ત રોક

કલાપીનો કેકારવ એ ગઝલોની એવડામા છે. 'કેકારવ'નું પહેલું કાવ્ય 'ફજરી હાલ' ગઝલ છે; હવે કાવ્ય 'આપની યાદી' પણ ગઝલ છે. કલાપીએ પચાસ ઉપરાંત ગઝલો લખી છે કલાપીના વ્યક્તિત્વનો અસલ રંગ આ એ ગઝલોમાંથી પણ પામી શકાય. કલાપીના આતરજીવનનો—એમના વ્યક્તિત્વનો રંગ ગઝલમાં પ્રગળ રીતે પ્રગટ થયો છે.

કલાપીના જીવન-કવનના કેન્દ્રમાં પ્રેમ છે, પ્રેમની સાથે છે આસુ. કલાપી પોતે જ એમની કવિતાને મુખ્ય વિષય છે—એમની ગઝલના આલેખાવ નું પોતે જ એક મહત્વનું કારણ છે. 'હું'ને ટાળીને કલાપી કવિતામાં કશું ચે ગયાવી શક્યા હોતાં! કલાપીની કવિતા હુંથી શરૂ થઈ છે ને 'તું' સુધી વિસ્તરી છે—એવી રીતે, એટલી હદ કે 'તે'—સઃ વ્યંગિત થઈને રહે, હું-તુંના સંબંધની ભાષા કલાપીની ગઝલમાં નીપજ આવી છે. કલાપીની સતત મધ્ય ભૂ આ સંબંધના સારરશ્પત્તે સમજવાની છે. એ મધ્યમણે કલાપીને રડાવ્યા વધારે છે; હસાવ્યા છે એણે. એ મધ્યમણે કલાપીને હતાશા-નિરાશાના કાંટાળા અનુભવોમાં ઉતાર્યા છે. એથી તેઓ ઉઝરડાયા છે ને તેથી વેદનાના અવાજમાં પ્રગટ્યા છે એમની ગઝલ વેદનાના બોળાઓ થયેલી ફાથમજની અને એ બોળામાંથી શૂણ્ય વાર પણ મોકળા થવા સાથે અનુભવેલી હળવાશની વાત રજૂ કરે છે. ગઝલ એમના પ્રેમની અનિચર્ય અભિવ્યક્તિ બની છે કલાપીની સમગ્ર કવિતામાં જ્યે ગઝલના આત્માની દર્શક થઈ છે એ ગઝલના આત્માનું રૂપ કશું? 'ફજરી હાલ' ને 'આપની યાદી' વાચના ભાવકના અંતરમાં ને અનુરણે છે એ રૂપ! કલાપીની ગઝલો એમની વિશિષ્ટ ભાવદશાના—એમના ઇશ્કી, કવિ-

તાર્ક મિત્તળના સહજ આલેખાવરૂપ છે. એમાં કલાપીની મુખ્યતા-આલેખતા-દીવાનગી તો દેખાઈ છે જ; તો સાથે સાથે એમાંથી નિખાલસતા ને સ્વચ્છતા તો તાજગીમયો રવાદ પણ મળે છે. એમાં ભાષાની શિથિલતા છતાં કલાપીની ભાવજન સ્વચ્છતા ઊતરી છે. એમાં ભાવાવેશ હરપૂર છે, તો ભાવાવેશ પછીની રાહતનો દમ પણ છે. કલાપીની જઠાંગીરી તથા ફજરી ખ્યાલ-છટાએની આમાં ખોટ નથી. એમની આ ગઝલોમાં શરામ ને સાફી, અમન ને શુદ્ધ, ખાર ને ખંજર, સળ ને કળ, હાલી ને પાની—આ બધું મળસળ છે. ગઝલ માટેનો તૈયાર મસાલો—એ માટેનો મિત્તળ—નાટકિયો હાજે એ હરને મિત્તળ—એ પણ ગઝલકાર કલાપી પાસે હાજર છે. કલાપી ગઝલના આમ-રસ્તે, સરિયામ રસ્તે ચાલે છે. એમાં ખૂબી કલાપીની અવારનવાર પ્રગટ થતી નિજ ચાલની છે એમની આ ચાલમાં વ્યક્તિત્વના રાગ-ત્વાગમિશ્રિત અંશો ઠીક ઠીક સાળતાથી પ્રગટ થયા છે. 'ફજરી હાલ'માં 'પરેશાની જ છે રાહતઃ ફજરી હાલ મારે છે।' એમ તેઓ કહે છે. આ ઉદ્ગારોમાં 'જિંદાદિલો અવાજ છે જ'.

કલાપીની ગઝલોમાં એમની હૃદયકળાના તંત્રોએ ગાઢ રીતે વણાઈ રહેલા છે પ્રમંત્રે પ્રમંત્રે લાગણીએ કલાપીનો (અલગત, કલમવાળો) હાથ ઝાલ્યો હોય ને કલાપીને દોષો હોય એવું બન્યું છે. ગઝલની ભાષા સાફી-શરામની હોય કે પુખ્ત-ભરામની, કલાપીએ એ અંગે ખાસ કંઈ ફિકરચિંતા સેરી હોય એમ જણાતું નથી. હૃદયની વાત કહેવી એ જ એક મહત્ત્વ એમની રચી છે; ને તેથી જ એમની કહેવાની રીતમાં સંયોજનારૂપક રીતિ—નાટ્યામયક રીતિ વધુ પસંદગી પામી છે. કલાપીની આત્મલક્ષી ગઝલોમાં

કહેનાર ‘હું’ની સામે સાંભળનાર ‘તું’ની કલ્પના સહજે કરી સેવાની રહે છે અને તેથી એમની ગઝલના ઉદ્દગારોમાં આપણી ખોલચાલની લાપાનાં લહેકા-લહેલો સહજ રીતે સમાવેશ પામેલાં જોઈ શકાય છે. કલાપીની ગઝલોમાં—લાપા-સ્વરૂપાદિમાં અણુ-ઘડતા રહી જવા પામી છે; પરંતુ કલાપીના હમદર્દ તરીકે ઉદારતાથી કહેવું હોય તો કહી શકાય કે કલાપીની અણુઘડનાની પથ્થુ એક લિન્ગજત છે!

કલાપીને પ્રેમની સાથે જ માનવજીવન—મરણાદિ-ના કેટલાક છુનિયાદી પ્રશ્નો થયા છે માનવમંયંધો-માં સ્વાર્થ અને વફાદારી, દુનિયાદારી અને ખુદાઈના કાયકા એમને સતત મૂંઝવતા રહ્યા છે. જીવન સ્વપ્ન જેવું ટૂંકું હોવાનું એમને ઠીક ઠીક વહેલું સમજાયું છે. તેઓ મધુકરના મુખે પુષ્પને કહે છે. ‘હું ગુંજી લઉં, તું ખીલી લે!’ કલાપીને ‘આખિર’ની ગતિનો ખ્યાલ સતત રહ્યા કયો છે. મનુની ઝાકળમેાતી જેવી પ્રીતિ સત્વરે માણી સેવાની જીકર એ કરે છે. કલાપીએ પ્રાણીઆરીને જીવનનું સૂકાન દર્ષ એની ઇચ્છા હોય તો રૂખવાનીયે તૈયારી ખતાવી છે. પ્રેમની ઇન્જીલ કરતાં ખુવારીને વહાલી ગણી છે. તેઓ ખુમારીથી ને સરળતાથી કહી દે છે:

અન્યથા રનેહતા રસ્તા! અન્યથા ગાંઠ પ્રેમીની!

ખુમારી ને ખુવારી છે! અન્યથા પ્રેમની મસ્તી! (૫.૯)
આ અન્યથા પ્રેમનું રમરણુ—ચિતન-મનન-રટણુ કરતાં કલાપીને થાક કે કંટાળો આવ્યાં નથી. કલાપી-એ આપણા જેવા લાવકોનીયે ગઝલ લખતાં પરવા કરી હશે કે કેમ એ પ્રશ્ન છે. એમને તો એ લાગ્યું છે કે ‘પરિવાર મારો હું જ છું, મસ્તાન છું મને.’ અહીં ગઝલની લાપા ગઝલકારની લહેરને અનુ-સરે છે. લાપા અર્થનાં પારકાએ દીધેલ ચોકડાં કે વ્યાકરણી માળખાંની ઉપરવટ જવા મથે છે. એમ થતાં લાપામાનો અર્થ કચારેક ખોવાય, ધવાય એમ બને ને કચારેક એ જ એમના લાવનો અલિપ્યકત

અર્થ પથ્થુ બની રહે! આમ છતાં કલાપીની ગઝલમાં લાપાની કયાશનો બચાવ કરવાનો હમેશ પ્રયત્ન કરવો જરૂરી નથી. કલાપીનો કથનવેગ લાપા-લયને વિલ-ક્ષણ રૂપ દેતો પથ્થુ દેખાય છે. ‘કમળ ભોળું, કુમુદ ભોળું, અમર ભોળો દીવાનો છે’.—આમાં લાપા અણે ગોઠવાઈને આરી ન હોય પણ લાવ-લય દ્વારા આકા રત થતી હોય એવું લાગે છે.

કલાપીને પ્રેમની ખુમારીનો અવાજ આપવાનો પ્રયત્ન ગઝલોમાં કેટલાંક મજનનાં પગિધ્યામ લાવે છે. ૧૮૯૨માં યુવાન કલાપી ‘હવે બ્રહ્માંડમાં હું છું, હવે બ્રહ્માંડમાં તું છે’ એમ કહેવા માટે છે. આ કલાપી — કવિ-શાયર કલાપી—પોતાના રાહતા આગતાપણાને ઝડપથી પામી શકયા છે અને તેથી તો ગુલામીના કાયદાઓ સ.મે પોતાની બંડખોરી ધરી દે છે. મસ્તીનો અવાજ કલાપીના આ પરિચયમાં છે:

હવે મનસૂરના ચેલા ખુદાથી ખેલ કરનારા! (૫. ૩૮)

કવિ પોતાનું સરનામું આમ આપે છે:

કુરંગો ન્યાં દૂદે ભોળાં પરિન્દાનાં જોડે ટાળાં,
કખૂતર ધૂધવે છે ન્યાં હમારા રહેલ ઊસા ત્યાં!
લવે છે ખેત નદીઓ ન્યાં, ગઝલ દરખત રહ્યાં ગાતાં,
હમે ત્યાં નાચતા નાગા હમારા ચઢે છે ન્યારા! (૫. ૩૮)

—અહીં ‘નાગા’ શબ્દ સર્વથા સુભગ છે કે નહિ એ પ્રશ્ન કલાપીને થયો હશે? આ પ્રશ્ન આપણને થાય તોય કુઆરી દેવો ઠીક લાગે છે. કેમ કે કવિની લાવમસ્તીમાં વિલેપ કરવાની રચ્ચી થતી નથી. (આ અંગે વધુ ચર્ચા માટે જુઓ ‘અર્વાચીન કાવ્ય-સાહિત્ય-નાં વહેણો’, ત્રીજી આવૃત્તિ, ૧૯૬૨, પૃ. ૨૦૪)

કલાપીએ રપજતા—નિખાલસતાને, રપજમાખિતા—સચ્ચાઈને આ રીતે અવાજ આપ્યો છે:

તમારા રાજ્યફરોના ખૂની લપકા નથી ગમતા;
મતલબની મુરજત ત્યાં, ખુશામદના ખનનાન્યાં! (૫. ૩૮)
કોણુ કહે છે ગુજરાતી લાપા ગઝલના મિમ્મજને
(અનુસંધાન ૫૪૬ ૧૯ ૫૨)

કવિલોક - નવ્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૫ [૩

પુરિકન-એક પરિચય

રતિરેવ ત્રિવેદી
(ગતાકથા પૃ.૩)

‘Southern Cycle’નું દ્વિતીય કાવ્ય છે ‘Bratya Razbozniki’ આ કાવ્યમા રજૂ થાય છે મુકિત માટેની-સ્વ ત આ માટેની-તીન ઝખના Yekaterin oslav ખાતે પુરિકને વસવાટ કર્યો તે સમયે બનેલી એક સત્ય ઘટના પર તે આધારિત છે તેમા કવિ વર્ણવે છે જેલમાથી હિંમત બેર લાગી છૂટેલા બે ભાઈ એાની સાઠસ કથા કે જેમણે શૂખલાઓમા જકડાયેલા હોવા છતા Dnieper તરી જઈ મુકિત મેળવી પોતાની મનોકામના સિદ્ધ કરી સમઠનું ત્રીન્ન કાવ્ય Bakhchis raiska Fontan એક દત્તકથા પર આધારિત છે Garel નામનો કિમિયાનો તાતાર વશનો એક રણધરો Khan (ખાન) પોતાની એક શુધામ સ્ત્રી-જે ધોલે-કતી રાજકુમારી છે અને જેનું નામ Maria Potocka છે તેના પ્રત્યે હાડા તથા વિશુદ્ધ પ્રેમની લાગણી ધરાવે છે પરંતુ એની પત્નીઓમાની એક દ્વેષભાવને કારણે એ નિર્દોષ સ્ત્રીની હત્યા કરે છે મૃત્યુ પામેની પોતાની પ્રિયતામાની યાદમા ખાન એક કુવારાનું નિર્માણ કરાવે છે કે જેની ચોતરફ છે રત્નોઝડિત થાળું જેમા જલખિદુઓ જેવા અશુભિદુઓ સગીન ધ્વનિ સર્જતા પડે છે

આવા લોકપ્રિય પુરિકનને અગ્રણી રશિયન કવિ તથા ૧૮૨૦ના ગાળાની મુકિત ચાહક રોમેન્ટિક પેઢીના નેતા તરીકે વધારી લેવામા આવ્યો તેમ છતા પુરિકન-ને પોતાને પ્રસ્તુત કૃતિથી પૂરતો સંતોષ

જી] કવિટોક • જાન્યુઆરી ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૫

મુન્દરમ્

મોગરો મહેકયો

મોગરો મહેકયો મધરાત
આડી તેડી વ તે અમે
મૂકી નીની, બધા
બાલી છીકયા. મોગરો
મહેકય મધરાત મો રાં
મેં તો તારી આખ બેઈ,
કાજળથી એ તો આંખો ઠળી,
અને આખને અઢેલી બેડી
ભમ્મર ભમરાળી
જાચી અગાસિયે ચા.લિયો ટહુકયો મોગરો
સોબે શશુગાં સજી તુ તો આવી
અને ડોલી છીકયા મૌ દિગ્બાળ,
ચઠતા આ પુગ, અરે સાચવજે આચવજે
પણી પડેલા બાધી જેલે પાળ
કોઠક જેખમાથી મેરલો ગડેકયા મોગરો
મોગરાની મહેક મારે બાધવી’તી માથ ભરી,
સંચિવા’તા સુકા મેદાન,
તેં યે બગીચા મીઘ, મોગરો પડેયો તેં ભને,
લે બોલ ત ડું મુખ, લે રા પાન
કોઠક મોગરા પે મોગરો મહેકયો મોગરો

ગૃહિણીને (કન્યાવિદાય સમયે)

જે આંસુ તારી જનનીની દગે નિહાળ્યું,
જ્યારે અલક્ષ્મીપદે મધુપર્ક-મીઠી
તેં એ નિડેતનથી આંહિની લીધ ક્રેડી;
આજે ન એ નયનથી તવ જાય ખાલ્યું.
તેં આવી સ્વસ્તિકથી ઉપર, દીપ તેજ
આ સન્ન લીતરથી ઉજ્જવલ કીધ, ગાને
રેલ્યો સદૈવ ધ્વનિ મંગલ, પ્રીતિપાને
નાનેરું વિશ્વ પ્રગટાવ્યું અહીં સહેજે.
ને તું અનેક વદનાળ પરંતુ ખાલી
ખાલી થઈ જતી નહિ? શરણુઈ સૂરે-
જે સ્તવ સૂર્યે ઘરમાં, ઉર એનું ચૂરે
આ શાશ્વતીમહીં તું-રૂપ થવા નિરાળી.
આ જાય પિંડ, પ્રણને ઉભરાવ સાવ:
હારી વ્યથા, પણ ધરંત કૃતાર્થસાવ,

શિલ્પિનું થાનકી

નલસમઢ્યે

એક પળ ઠહટું, હરીતિમ ઘાસમાં-
થી ભરી લૌ તાગળી, ઉચ્છવાસમાં
છે હજી એ શ્રીભમની પીળી-પચક
જીર્ણ ધૂસરતર હવા, મધુમાસમાં
સ્વપ્ન જે ખિલ્યાં હતાં કિંશુક ખની
ને, પુનઃ ગન્ધી જશે, વાતાસમાં
આર્દ્ર મિટ્ટીની સઘન સૌરસ વહી
આવતી, ભળતી જતી મુજ શ્વાસમાં.

થયો ન હતો. ૧૮૨૩ના મે માસમાં
તેણે પોતાની ઉત્તમ કૃતિની રચનાનું કાર્ય
આરંભ્યું. પદ્યમાં લખાયેલી એ એક નવલ-
કથા છે 'Evgeni Onegin'. તે
પ્રકાશિત તો થઈ છેક ઈ. ૧૮૩૩માં,
પણ તેણે ૧૮૩૧માં એ સંપૂર્ણ કરી
હતી. 'The Prisoner of the
Caucasus'માં જે ખ્યાલને તેણે પ્રથમ
શબ્દદેહ આપ્યો હતો તેની તેણે પુનઃ
રજૂઆત કરી. પોતાના યુગની એક
લાક્ષણિક વ્યક્તિને ફરી તેણે રજૂ કરી;
પરંતુ તે રજૂઆત એક વિશાળ ફલક પર
હતી અને તે માટે નવી ટેકનિક, નવી
પ્રક્રિયા તથા નવી કલાત્મક રીતિનો તેણે
લાલ લીધો.

Evgeni Onegin રશિયન જીવન-
ના એક ગૃહસ્થ ચિત્રને તેના વાસ્તવિક
સ્વરૂપમાં રજૂ કરે છે. એ જે પાત્રોને
વર્ણવે છે તથા અમરત્વ ખસે છે તે
સઘળાં નખશિખ રશિયન છે. તેમને
દર્શાવવામાં આવ્યાં છે તેમનાં સામાજિક
તથા પ્રાદેશિક પરિબળોના સંદર્ભમાં કે
જેના થકી તેમના ચરિત્ર તથા વિચારો-
નું ઘડતર થયું છે. એનાં પાત્રોમાં છે
સંશયવાદી નાયક એનેજિન, ભર્મિ-
પ્રધાન, મુક્તિચાહક કવિ Lenski
(લેન્સ્કી) તથા વાતર્નાયિકા Tatyana
કે જેના પાત્ર દ્વારા રશિયન સ્ત્રીસમાજનો
સહાનુભૂતિભર્યો તેમજ અતિ લાગણી-
ભર્યો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે તે
સ્પષ્ટપણે જણાઈ આવે છે. કવિના પો-
તાના જ શબ્દોમાં આ અભ્યાસ એક
'Precious ideal' (અમૂલ્ય આદર્શ)
રહ્યો છે. ખાચરનની કૃતિ 'Don Juan'

સાથે બંધ રજુમાં ઉપરહલ્લી સમાનતા
તે ધરાવે છે તેમ છતાં પુરિકતે બાધરન-
ની આત્મસફી ભાવનાપ્રધાન રીતિને
રથાને વસ્તુસફી વર્ણનને તેમાં રથાન
આપું છે તથા નાવકને રશિયન સમાજ-
માં વસતો બતાવ્યો છે, અને નહિ કે
ડૉમેન્ટિક પ્રજાલી મુજબ ત્રિસષ્ટ તથા
કલ્પિત વાતાવરણનાં મધ્યમાં. આમ,
સેન્ટ પીટર્સબર્ગમાંથી* આકાર સેતી કયા
જઈ પહોંચે છે એક પ્રાચ્યપ્રદેશની અત્રત
માલિકાની ભોમમાં; અને ત્યાંથી મોરોની
મુલાકાત સર્ધ વળી પાછી સેન્ટ પીટર્સ-
બર્ગમાં આવી પહોંચે છે. સાંપ્રત સમાજ-
ને પોતાના વિષયવસ્તુ તરીકે લેની આ
નવલકથા રશિયન સાહિત્યમાં સૌથી
પ્રથમ મુતિ છે અને તે ૧૯મી સદીની
વાસ્તવવાદી નવલકથા તરફ પ્રયાણ કરવા
અનુલિનિષ્ઠ કરે છે.

Kishinev તથા Odessaમાં રહીને
પુરિકતે પેતાનો મોટા ભાગનો સમય
સાહિત્ય સર્જનમાં જ વિતાવ્યો હતો
તેમ છતાં તે ત્યાં પણ સાંપ્રત યુગને
અનુરૂપ થવા માટે પ્રયત્નશીલ રહ્યો હતો
તથા તેણે જિંદગી ભરપેટ માણી હતી.
રાજકારણમાં એને ખાસ રસ હતો અને
દક્ષિણના Decembristsના જૂથસાથે
તે ગ્રાંડ સંપર્કમાં પણ રહ્યો હતો. એકાદ
'Frontier'-સરહદી-સમાજના આ-
નંદનો એ સહભાગી પણ બન્યો હતો. મધ્ય-
પાન, જુગાર, દંડ તેમજ છૂપા પ્રેમમંત્રણો
કેળવવાઈત્યાદિ પ્રવૃત્તિઓમાં એમનરહ્યો
હતો ૧૮૨૪માં આ બધી પ્રવૃત્તિઓના

*પ્રથમ હપ્તામાં પિટ્સબર્ગ ને રથાને પીટર્સ-
બર્ગ વાંચવું.

વિપિન પરીખ

ચેતાનો ફોટોગ્રાફ જોઈને

વિપિનભાઈ, ફોટોગ્રાફરે તમને ત્રણ ત્રણ વાર હંસાવવા
પ્રયત્ન કર્યો—

તમે ન હસ્યા તે ન જ હસ્યા!

આટલા બધા ગંભીર શા માટે રહેતા હશે તમે, વિપિનભાઈ?
તમે માનો છો એટલું જીવન ઉદાસ નથી.

જુઓ...આ બાળકો, આ રંગીન કુચ્છાઓ, ફૂલો...આ
પ્રેમીઓ...

છતાં હરહમેશ બધે તમને હિરોશીમાં અને વિવેટનામના
ઉઝરકાવેતા ચહેરા જ શા માટે દેખાતા હશે?

અને હા, તમને આમ ફોટા છપાવવા ખાતર ગમતા નહીં,
તો પછી...!

આ 'કવિતા'ના સંકળી કેટલી કોપી છપાતી હશે?

એ બધામાં જ તમારો ફોટો?

You feel uncomfortable, no?

Sorry. આવો અંગત સવાલ નહીં પૂછવો જોઈએ, નહીં!

હશે, પણ એક વાત કહો—

પાઈપ ફીટિંગ વેચતા વેચતા આ ઝાટનાં બધામાં કેવી રીતે
પડ્યા?

શોષ?

ના, તો પણ...? વાણિયાનો દીકરો લાલ વગર ખાસ...

નામ? ચાર માણસ પૂછે:

‘આપણા વિપિનની કવિતા...જોઈ...!...’...હુંઅ...

અને ક્યારેક ક્યારેક Wntdfallની જેમ પારિતોષિક પણ
મળી બાથ, નહીં!

પણ તમે તો કહેતા હતા ને

આ પારિતોષિકોથી કવિતાને મૂલવવાનું તમને ઠીક નથી
લાગતું.

છતાં, તમને જો અર્પણ થાય તો નમ્રતાથી તમે સ્વીકારી
તો ખરા, નહીં?

હું સૂલતો ન હોઈ તો તમને સંમેલનો ખાસ પસંદ નહીં.

તમે કહેતા કે લોકોને રીઝવવા બહુ નીચું ઊતરવું પડે છે.
શરૂશરૂમાં તો માઇક પણ તમને ધ્રુજવું લાગેલું,
ને રટેજ છાડી લાગી જવાનું મન થતું હતું, નહીં?
કાણે તમને તે દિવસે પકડીને બેસાડી રાખ્યા હતા રટેજ
ઉપર?

પણ પછી
આ તાળીઓના ગડગડાટની પણ એક આદત પડી જાય
છે, નહીં?
એ કાઠીના કપ જેટલી જ ઉત્તેજક હશે ખરી, વિપિનભાઈ?
પણ મેં સાંભળ્યું છે
તમે કાઠી છાડી દીધી છે-સાચી વાત?

કનુ મહેતા (વ્યોમ)

હું જ

હું જ રેતી, પ્યાસ, રણ ને ધોમ ધખતો તાપ હું;
ઝાંઝવાં ઊભાં કરીને હું મને બાઝ્યા કરું.

અવાવરો કૂવો, હું હું ને હું જ હું ભેંકારતા;
માળો કબૂતર થઈને ભેડે બેઠાં બાંધ્યા કરું.

હું નગર ને હું જ રસ્તો, વાહનોની ભીડ હું;
વીજળીના તાર હું પંખી થઈ ઝાલ્યા કરું.

હું જ સફેદ, હું જ તંબૂ, હું જ પોતે ખેલ હું;
જીવ લઈને મુઠ્ઠીમાં હું દોરડે ચાલ્યા કરું...

ઇશ્વર, જગત ને જીવ હું ને હું જ પરદો જેખનો;
કાળની ડાળી ય હું ને હું જ ઝુલાવ્યા કરું.

કલમ, કાગળ, ભાવ, શબ્દો, કલ્પનાઓ હું જ છું;
ગઝલને દરિયે ઘૂલવતો 'વ્યોમ' હું ગાયા કરું.

અતિરેકને લીધે જ એને સ્થાનદેર કરીને
જવું પડ્યું તેની માતાના રહેઠાણમાં, જે
Mikhailovskoe ખાતે દૂરના વાયવ્ય
પ્રદેશમાં આવેલું હતું. Odessaમાંના તેના
ઉપરી Count Vorontsovને પુશ્કિન-
ને અન્ય પ્રદેશમાં મોકલી આપવા લલા-
મણ કરવી પડેલી, કાણુ કે તેની જ
પત્ની સાથે પુશ્કિન પ્રેમમાં પડ્યો હતો.
તેને માટે પુશ્કિન એક દુશ્મન સમાન
હતો અને એ જ રાતે એની સાથે તેણે
વર્તાવ કર્યો હતો. તેના આત્મા વર્તનને
કારણે પુશ્કિન તેની આકરી ટીકા કરતાં
મનોરંજક કાવ્યો રચી કાઢેલાં. એક મિત્રને
લખેલા પત્રમાં તેણે જણાવ્યું હતું કે પોતે

'lessons in pure atheism'-
નિર્લેણ નાસ્તિકવાદના પાઠો-શીખતો
હતો. આ પત્રને છૂપી પોલીસે ઝડપી લીધો
અને તેમાંના લખાણના બહાના હેઠળ
દૂરના પ્રદેશમાં તેને મોકલી આપવામાં
આવ્યો, જ્યાં તે અનિચ્છનીય રાજકીય
તથા સામાજિક સંપર્કથી શક્ય એટલો
દૂર રહી શકે. અહીં પસાર કરેલાં બે વર્ષો બે
કે દુઃખદ હતાં તેમ છતાં આ સમયગાળો
પુશ્કિન માટે અતિ ફળદાયી નીવડ્યો હતો.

એકલો અને અટૂલો પુશ્કિન રશિયન
ઇતિહાસના ધનિષ્ઠ અભ્યાસ તરફ વળ્યો.
ગ્રામ પ્રદેશના ખેડૂતોને તે સાચી રીતે
ઝાળખી શક્યો. તેમની પાસેથી જાણવા
મળેલી લોકકથાઓ તથા લોકગીતોની તેણે
વ્યવસ્થિત નોંધ કરી. આ સમય દરમિયાન
તેની કવિતામાં એકસ પ્રકારની રાશયન
લાક્ષણિકતાઓ ક્રમશઃ વધુ પ્રમાણમાં
સ્ફુટ થવા લાગી. 'Zhenikh' શીર્ષક
ધરાવતું તેનું ballad-કથાકાવ્ય-રશિયન

કવિલોક - જાન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૫ [૭

લોકકથા ઉપર આધારિત છે. ઝિનીચના ૧૮૨૫માં થઈ હતી. 'The Bridegroom' જેનો અર્થ છે તેવા આ કથા-કાવ્યની સરળ તથા ત્વરિત ગતિએ આગળ ધપતી શૈલી 'Ruslan & Lyudmila' કે 'The Southern Cycle' ની શૈલી કરતાં તદ્દન નિરાળી છે. ૧૮-૨૪માં, પુસ્તિકને Tsyganyની રચના પૂર્ણ કરી. આ કાવ્ય-રચનાની શરૂઆત તેણે Odessaમાં વસતો હતો ત્યારે કરેલી. તેના રંગદર્શી વર્ણનાત્મક કાવ્યોમાં આ કાવ્ય સૌથી વધુ પરિપૂર્ણ છે. એક વૃદ્ધ જિખ્સીના મુખમાં પુસ્તિકને જે ફક્ત પોતાને કાળે જ રવાના થઈ ગયે છે તેવા નમૂનેદાર વ્યક્તિવાદી રૅમેન્ટિક નાવકને લગતા ધિક્કારવચનો મૂક્યા છે. આ વૃદ્ધ જિખ્સી લોકસમુદાયનો સાચો પ્રતિનિધિ છે અને એમની લાગણીને વાચક આપે છે. શૈલી નાટકીયપરી તે કઠોર, કરકસરયુક્ત અને સ્પષ્ટ કથનથી આદ્ય છે. વર્ણનાત્મક ફકરાઓ તથા સવાદો વાસ્તવિક, ભૂરસાદાર અને ચોટદાર છે. Mikhailovskoe ખાતે જ 'Evgeni Onegin'ના એ પ્રકરણો તેણે લખેલાં કે જેમાં પ્રામવિત્તારની વાત આવે છે. 'Count Nulin' નામક કાવ્ય જે પ્રામવિત્તારના ઉત્તરાવ વર્ણની જીવનપદ્ધતિ ઉપર આધારિત છે તે તથા 'Boris Godunov' એ નામનો અત્યંતની ઐતિહાસિક કુરુણાતિફાળી થયું આજ રથે રહી પુસ્તિકને રચના કરી હતી.

'Boris Godunov' એ કુરુણા-તિફા ૧૭મી તથા ૧૮મી સદીના ફ્રેન્ચ નાટ્યકલા neo-classicismથી પુસ્તિકને ૮] કવિવૃત્ત - નવમુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૫

દિશનસુ

કરોળિયો

યાત્રા છે આ; રહેજ અહીંને ઊભા રહ્યા કે માર્યા,
કયાંક લાપી કો કરોળિયો તાકીને ખેડે!

સદાય સંકિચ,
ખને એમ કે મને ગણી લે જંતુ,
તરત પછી તો તંતુ તતુ
ચીકણી ચીકણી લાળ, લાળના વીટા
મુજને ફરતા ઉપરાઉપરી
સમજી લ્યો કે વાળ્યા...કે માર્યા.

અગર મને જો ગણી લિયે કો ઘંસ,
કે તરત પછી તો તંત,
તંતના ચીકણા ચીકણા તાર,
તાંતનો છેડો ખાધે
મારા કોઈ અંગતણે નાજુક આધાર
અને એક કો પવનપાતળી બાળ
તરત પૂર્ણ તૈયાર!
જરાક પણ જો ઊભા, અને ના હાલ્યા કે માર્યા.

કે પછી આ હું જ
ઊભો રહીને કોઈ રહું જો છું જ
કો વસ્તુ કે કોઈક વિષયે છીન
કે તરત જ કોઈ કરોળિયો મુજ આંખ
આંખ થકી સરકે ને-ને એ 'માખ'
માખની આજુબાજુ ઉપરાઉપરી
મલમલ સૂક્ષ્મ મહીન
ચીકણા ચીકણા લાળ-તારના
વીટા ગોળાકાર...
એ...ઈ વીટાતા એ...ઈ વીટાતા
ચાલ્યા...કે માર્યા

ધીરુ પરીખ

ખીલાની પ્રાર્થના

પૂરાં થયાં
ઓગણીસો ચુંમોતેર વર્ષ;
પરોવાયા પ્રાર્થનામાં
અગણિત હાથ મહીં કેટલો છે હર્ષ !
સામે ઈસુ ક્રૅસચઢયા;
ખીલા તો એમ ને એમ ઈસુમઢયા
વલવલે:
પેલા હાથે ગ્રહી ગ્રહી અમને ખીલાઓને રે
ઓલિયાને વધસ્તંભે જડી દીધા,
પછી થયા ઢીલા.
ત્યારથી તો કરગરી કરગરી
કરુણાર્દ્ર ભાવે
સદીઓ પહેલાંના એ
પાતકની ક્ષમા રહ્યા ચહી :
ઈસુ તણા વપુની શી યાતનાને
અમે રહ્યા સહી !
અમને કયાં હતાં ત્યારે હાથ જેવાં અંગ
કે મારાઓની સંગ ખેલે વિરોધનો જંગ ?
અમને ઊગ્યા ન હજુ હાથ !
કેમ આજ ક્ષમા કાજ
ભેડીએ બે સાથ !

કારગતી લીધી તે સૂચવે છે. તે શેક્સ-
પિયરનાં નાટકો-ખાસ કરીને ઐતિહા-
સિક તથા કરુણાંતિકાઓ-માં રજૂ
થતા 'folk principles' પર આધાર
રાખી રચાયેલાં છે. આ નાટકો અતિ
વિશાળ અર્થમાં જણાવીએ તો 'for
the people'-જનસમુદાય માટે-
રચાયેલાં હતાં અને તે જ કારણે તેમની
અસર વ્યાપક રહી છે. Decembrist
Rising-ક્રિસ્ટોફરના બળવા-ના સમય-
થી થોડાક દિવસો અગાઉ રચાયેલી પુશ્કિ-
નની આ કરુણાંતિકા ઝાર જોનો વડો છે તે
રાજચક્રર્તા વર્ગ તથા આમજનતા વચ્ચેના
સંઘર્ષના પ્રશ્નને ચર્ચે છે. એ દ્વારા
પુશ્કિન 'the judgement of the
people'-લોકન્યાય-કેપર વધુ ભાર
મૂકે છે. રશિયાના ૧૫૯૫ થી ૧૬૦૫ના
રાજકીય તેમજ સામાજિક અંધાધૂંધીને
કેન્દ્રમાં રાખી રચાયેલી આ કૃતિનું કથા-
વસ્તુ છે મહાન નાયક Boris Gudunov
દારુણ પાપ તથા પાપને અતુરૂપ
તેનું ભાવિ. Boris Gudunov,
Ivan the Terrible ના પ્રિયપાત્ર
Malyuta Skuratov ને જમાઈ
છે, જેને આ કૃતિમાં ઈવાનના બાળક
પુત્ર Dmitri ના ખૂની તરીકે રજૂ
કરવામાં આવ્યો છે. એક તરફ રાજકીય
તેમજ ઐતિહાસિક તથા ખીજે પક્ષે
મનોવૈજ્ઞાનિક એમ બેવડી સપાટીએ
વિકાસ પામતી આ કથાનું નિર્માણ
અતિ સુંદરરીતે થયું છે. પ્રજાબ્ધ બનાવો
તથા દયાવિહીન આકાંક્ષાની પાર્શ્વભૂમિકા-
માં તે રજૂ થાય છે. રશિયાના ઇતિ-
હાસના વાચનને લીધે તથા શેક્સપિયરની

કૃતિઓ સાથેના સંપર્કને કારણે જ આ નાટક સ્ત્રી શકાયું છે તેમ કહીએ તો તે અયોગ્ય વિધાન ગણી ન શકાય. પુરસ્કૃતે જખાલ્યું છે તેમ પાત્રની મુક્ત થયે હિંમતભરી રીતે રચના કરવામાં તથા સાદાર્થમાં અને વારવચિત્રાને પ્રામાણિકરીતે વળગી રહેવાની બાબત માં સુક્ષ્મધિર તેનો આદર્શ હતો. Boris Godunov પુરસ્કૃતે જેને પોતાનું લક્ષ્યબિંદુ માન્યું હતું તે પરિશિષ્ટિની ચર્ચા લેતા તથા સંવાદોની અકૃત્રિમતા ની બાબતમાં ગંભીરી જિજ્ઞાસા છે. કેટલીક વખત વાતચીતની ભાષાના ગદ્યનો તથા કેટલીક વખત 5 foot iam bic line નો તેણે ઉપયોગ કર્યો છે. The False Dmaitan પાત્રનું સર્જન આકર્ષક રીતે તેમજ ઝગઝગાવથી કરવામાં આવ્યું છે જેમાં રજૂ કરેલો જનસમુદાય કે જે અંતે પોતાની તાકાતથી તેને સત્કારવાને બેસાડે છે તેની એવી નજર રીતે રજૂઆત કરવામાં આવી છે કે તેને કારણે આ નાટ્યકૃતિનું પ્રકાશન સેન્સરબોર્ડે વિવળમાં નાખ્યું હતું. માનસશાસ્ત્રીય તથા નાટ્યાત્મક એકતા સર્જવાની પુરસ્કૃતની દક્ષતા તથા ભાષા, આંહિતી, રજૂઆત તથા ચરિત્રચિત્રણની બાબતમાં કરકસરતાના સહારે નાટ્યાત્મક તનાવ વધારવાની પુરસ્કૃતની આવડતને કારણે આ કૃતિ તેની એક નોંધપાત્ર સિદ્ધિ તરીકે નોંધાય છે તેમજ રચિયન નાટ્યના ઇતિહાસમાં એક ક્રાંતિકારી બનાવ તરીકે પણ તેની નોંધ લેવાઈ છે.

ઈ ૧૮૨૫ના ૧૪મી ડિસેમ્બરના અગવાને દેવાની દેવામાં આવ્યો તે પછી

૧૦] કવિશાક બન્ધુઆરી ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૫

મફત યોગ્ય

આપણું

સીમ બધીને ચાચમા ભરી હોડતુ પખી
નીલમછાપુ એની આપણા ઝીલશું છાયા
નાવ હથેળી આગળી પાડે ચાસ હવે તો
મન ભરીને વાવીએ મૂકી કણની મિગત
કાલ સવારે હિગથુ આપણુ હોડ બનીને
હોડતો પવન તેની તે ગી હેવ રે વિમાત!
આ અપાઠી આભની એરી વાગતી ઝીણું ઠેસ કે
મારા હિરમા હોગ્યા ધાસની ફૂણી મહેમ હોડી માયા
સીમ બધીને ચાચમા ભરી હોડતુ પખી
નીલમછાપુ એની આપણુ ઝીલશું છાયા
હોડતી જતી કો'ક પરીની પાખ ખરી ને
એક પીંછાની પમરી આવી ચેદધનની વાગ્ય
અવડ શને અમથુ ગાધી આપણુ ભણે
મામસામેના સોઠા તણું કોઈએ લીધું ધાસ,
એક મીઠાને મળવા ટાપું હાથ લખાવી
બૂરશુ એનું પાદડા પડખે હોય રે માય
સીમ બધીને ચાચમા ભરી હોડતુ પખી
નીલમછાપુ એની આપણુ ઝીલશું છાયા

નવું લવાજમ

જે આપનું લવાજમ પૂરું થઈ ગયું હોય તો
તત્કાલ કે. હ. ચોકલી આપયો!

પિનાકિન શાહ ઍન્ડ કંપની
ફખરી મઝિલ, બિરિકટ ગલી,
પાનકેરનાકા, અમદાવાદ ૧

મનોહર ત્રિવેદી

છોડી શકાશે ના

ખીલાની જેમ મારા શ્વાસને ખોડી શકાશે ના હવે એ માર્ગ પરના ઠંડાસથી દોડી શકાશે ના રડે ક્યાંથી પછી સહવાસ તારા પગને ઉમ્પરને હવાને શૂન્યતા સાથે કદી બેડી શકાશે ના અને એ હાથ મારો હાથ છોડી જાય છે. (કિન્તુ હથેળીમાં સૂતેલા સ્પર્શને છોડી શકાશે ના ભલે આ ગામ ઘર ને આ ગલીથી મુખ મોડી લો છતાં ભીનાં સ્મરણથી આંખને મોડી શકાશે ના પ્રયાસી લો ફરી એાઢી તિમિરને ઊંધવા માટે અરે, ઉજાગરાઓ તો ય તરડોડી શકાશે ના અહીં પથ્થર વડે તો બિમ્બદર્પણના વૂટે છે પણ મનોહર, આંસુમાંથી બિમ્બને ફોડી શકાશે ? ના

આહમદ મકરાણી

આછોપાતળો

મેડીએ વાતાસ આછોપાતળો;
દીવડામાં શ્વાસ આછોપાતળો.
રિક્તતા છે મોગરે ખરતી રહી;
યાદનો અજવાસ આછોપાતળો.
ઓરડામાં કોઈ પણ હોતું નથી;
આયને આભાસ આછોપાતળો.
ટેરવાં ફેરી ગયાં ગતકાળનાં
સ્પર્શને સહવાસ આછોપાતળો.
આગમન સંબંધનાં ભીનાં હશે;
છે પ્રતીક્ષા-ચાસ આછોપાતળો.
મૌન વાચા થૈ જશે અદ્રૈતની-
અંતરે ઉલ્લાસ આછોપાતળો.

નવા આર નિકોલસ પહેલાએ પુસ્કિનની ખ્યાતિથી માહિતગાર હોઈને તેમજ ડિસેમ્બરના કાવતરામાં તેણે ભાગ લીધેલો ન હોવાને કારણે ૧૮૨૬ની પાનખર ઝડપમાં પુસ્કિનને મોરકા પાછા ફરવાની અનુમતિ આપી. બન્ને વચ્ચે લાંબી ચર્ચાવિચારણા થઈ જેમાં 'સેન્સરશિપ' અંગેની પુસ્કિનની ફરિયાદો વિષે જાણકારી મેળવી આરે વચન આપ્યું કે ભવિષ્યમાં તેની કૃતિઓ માટે આર પોતે જ censor બનશે. વધુમાં પોતે જે અતિ-આવશ્યક સુધારાઓ રજૂ કરનાર હોતો તે અંગે તેને માહિતી આપી-ખાસ કરીને ગુલામવર્ગની મુક્તિ અંગે યોગ્ય ભૂમિકા તૈયાર કરવાની તેની યોજના. પુસ્કિનને માટે બળવાની નિષ્ફળતા એક અતિ દુઃખદ અનુભવ હતો. તે દિલથી 'guilt' Decembrists (જેમાંના પાંચની કડુણ હત્યા કરવામાં આવી હતી અને બીજાઓને સાઈબેરિયામાં વેડ કરવા મોકલી આપવામાં આવ્યા હતા.) તરફ સંપૂર્ણ હમદર્દી દાખવતો હતો. એ બળવાખોરોમાં Lyceum વિદ્યાર્થી ખાતેના I.I. Pushchin તથા કવિ V.K. Kyuchel beker જેવા તેના કેટલાક ધનિષ્ઠ મિત્રો પણ હતા. એમના પ્રત્યેની એની હમદર્દીને વાચા આપતી બે પદ્યકૃતિઓ 'Arion' તથા 'Vo glubine Si. birskikh rud' ('In the Depths of Siberia's Mines') જે બન્ને ૧૮૨૭માં રચાઈ હતી તે, નોંધપાત્ર છે. ન્યારે આરે એને પૂછ્યું કે તે સેન્ટ પીટર્સબર્ગમાં ૧૪મી ડિસેમ્બરના રોજ હાજર હોત તો શું

કૃતિઓ સાથેના સંપર્કને નારણે જ આ નાટક રચી શકાયું છે તેમ કહીએ તો તે અથોગ્ય વિધાન ગણી ન શકાય. પુસ્તકને જખાવ્યું છે તેમ પાત્રની સુખ-પણે હિંમતભરી રીતે રચના કરવામાં તથા સાર્થકમાં અને વારાનિકાને પ્રામાણિકરીતે વગળી રહેવાની બાબત-માં ફેફસાપિયર તેનો આદર્શ હતો. Boris Godunov પુસ્તકને જોને પોતાનું લક્ષ્યનિર્ણય માન્યું હતું તે પરિ-સ્થિતિની વ્યર્થતા તથા સંવાદોની અકૃતિમતા ની બાબતમાં ઝગમગી છે. ટેટલીક વખત વાતચીતની ભાષાના ગદ્ય-ને તથા ટેટલીક વખત 5 foot iambic line ને તેણે ઉપયોગ કર્યો છે. The False Dmitri પાત્રનું સર્જન આકર્ષક રીતે તેમજ નજીબપણી કરવામાં આવ્યું છે. એમાં રજૂ કરેલો જનસમુદાય કે જે અંતે પોતાની તાકાત-થી તેને સત્કારમાને બેસાડે છે તેની એકી નજર રીતે રજૂઆત કરવામાં આવી છે કે તેને કારણે આ નાટકકૃતિનું પ્રકા-સન સેન્સરશોર્ટ વિલંબમાં નાખ્યું હતું. માનસશાસ્ત્રીય તથા નાટ્યાત્મક એકતા સર્જવાની પુસ્તકનંની દૃષ્ટતા તથા આવા, માહિતી, રજૂઆત તથા સંવિચિત્ત્વની બાબતમાં કરેકસરતાના સહારે નાટ્યાત્મક તનાવ વધારવાની પુસ્તકનની આપડતને કારણે આ કૃતિ તેની એક નોંધપાત્ર સિદ્ધિ તરીકે નોંધાયું છે તેમજ સ્થિતિ નાટકના ઇતિહાસમાં એક ક્રાંતિકારી ખનાવ તરીકે પણ તેની નોંધ લેવાઈ છે.

ઈ. ૧૮૨૫ના ૧૪મી ડિસેમ્બરના ખગવાને દબાવી દેવામાં આવ્યો તે પછી

૧૦] રિવિયુ - બન્ધુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૫

મફત ઓગા

આપણું

સીમ બધીને ચાંચમાં ભરી છીડતું પંખી
નીલમજાણુ એની આપણું ઝીલણું છાયા.
૭.૫ હથેળી આંગળી પાડે ચાસ હવે તો
મન ભરીને વાવીએ મૂકી કણની મિંગત;
કાલ અપારે ઊગ્ય આપણું છાડ બનીને
ઠાકતો પવન તેની તે શી હે.૫ ર વિસ્ફાટા
આ અમાડી આભની એવી વાગતી ઝીલ્યું ટેસ કે
માર, હિરમા બોળ્યા ધાસની કૂણી મહેકી છીડી માયા
સીમ બધીને ચાંચમાં ભરી છીડતું પંખી
નીલમજાણુ એની આપણું ઝીલણું છાયા.
છીડની જતી કો'ક પરીની પાણ અરી ને
એક પોંછાની પમરી આવી મેઘધનુની ધાસ
અવકાશને અમથું ચાલી આપણું બાણે
સામસામેના રેહા તણું દોઈએ છીલું ધાસ,
એકાંતને મળવા યાણે કાચ લાંબાવી...
જૂરણું એનું પાંદડા પડ્યે હોય ર કાળ
સીમ બધીને ચાંચમાં ભરી છીડતું પંખી
નીલમજાણુ એની આપણું ઝીલણું છાયા.

નવું લવાજમ

જો આપનું લવાજમ પૂરું થઈ ગયું હોય તો
તરકાલ રૂ. ૯ મોકલી આપશો!

પિનાકિન શાહ એન્ડ કંપની
કૃષ્ણી મંજિલ, બિક્રિટ ગલી,
પાનકોરનાકા, અમદાવાદ-૧

મનોહર ત્રિવેદી

છોડી શકાશે ના

ખીલાની જેમ મારા શ્વાસને ખોડી શકાશે ના હવે એ માર્ગ પરના ઠાસથી દોડી શકાશે ના રહે કયાંથી પછી સહવાસ તારા પગનો ઉખરને હવાને શૂન્યતા સાથે કહી જોડી શકાશે ના અને એ હાથ મારો હાથ છોડી જાય છે. કિન્તુ હથેળીમાં સૂતેલા સ્પર્શને છોડી શકાશે ના ભલે આ ગામ ઘર ને આ ગલીથી મુખ મોડી લો છતાં બીનાં સ્મરણથી આંખને મોડી શકાશે ના પ્રયાસી લો ફરી ઓઢી તિમિરને ઊંઘવા માટે અરે, ઉજાગરાઓ તો ય તરછોડી શકાશે ના અહીં પથ્થર વડે તો બિમ્બ દર્પણના તૂટે છે પણ મનોહર, આંસુમાંથી બિમ્બને ફોડી શકાશે ? ના

આહમદ મકરાણી

આછોપાતળો

મેડીએ વાતાસ આછોપાતળો;
દીવડામાં શ્વાસ આછોપાતળો.
રિક્તતા છે મોગરે ખરતી રહી;
યાદનો અજવાસ આછોપાતળો.
ઘોરડામાં કોઈ પણ હોતું નથી;
આયને આભાસ આછોપાતળો.
ટેરવાં ફેરી ગયાં ગતકાળનાં
સ્પર્શનો સહવાસ આછોપાતળો.
આગમન સંબંધનાં બીનાં હશે;
છે પ્રતીક્ષા-ચાસ આછોપાતળો.
મૌન વાચા થૈ જશે અદ્રૈતની-
અંતરે ઉલ્લાસ આછોપાતળો.

નવા આર નિકોલસ પહેલાએ પુશ્કિનની ખ્યાતિથી માહિતગાર હોઈને તેમજ ડિસેમ્બરના કાવતરામાં તેણે ભાગ લીધેલો ન હોવાને કારણે ૧૮૨૬ની પાનખર ઋતુમાં પુશ્કિનને મોરકો પાછા ફરવાની અનુમતિ આપી. બન્ને વચ્ચે લાંબી ચર્ચાવિચારણા થઈ જેમાં 'સેન્સરશિપ' અંગેની પુશ્કિનની ફરિયાદો વિષે ભણુકારી મેળવી આરે વચન આપ્યું કે ભવિષ્યમાં તેની કૃતિઓ માટે આર પોતે જ censor બનશે. વધુમાં પોતે જે અતિ-આવશ્યક સુધારાઓ રજૂ કરનાર હોતો તે અંગે તેને માહિતી આપી-ખાસ કરીને શુલામવર્ગની મુક્તિ અંગે યોગ્ય બૃમિકા તૈયાર કરવાની તેની યોજના. પુશ્કિનને માટે બળવાની નિષ્ફળતા એક અતિ દુઃખદ અનુભવ હતો. તે દિલથી 'guilt' Decembrists (જેમાંના પાંચની કડુણ હત્યા કરવામાં આવી હતી અને બીજાઓને સાઈબેરિયામાં વેક કરવા મોકલી આપવામાં આવ્યા હતા.) તરફ સંપૂર્ણ હમદર્દી દાખવતો હતો. એ બળવાખોરોમાં Lyceum વિદ્યાર્થીક ખાતેના I.I. Pushchin તથા કવિ V.K. Kyuchel beker જેવા તેના કેટલાક ધનિષ્ઠ મિત્રો પણ હતા. એમના પ્રત્યેની એની હમદર્દીને વાચા આપતી બે પદ્યકૃતિઓ 'Arion' તથા 'Vo glubine Si. birskikh rud' ('In the Depths of Siberia's Mines') જે બન્ને ૧૮૨૭માં રચાઈ હતી તે, નોંધપાત્ર છે. જ્યારે આરે એને પૂછ્યું કે તે સેન્ટ પીટર્સબર્ગમાં ૧૪મી ડિસેમ્બરના રોજ હાજર હોત તો શું

કૃતિઓ સાથેના મંપડોને ગરબો જ આ નાટક સ્વીકાર્યું છે તેમ કહીએ તો તે અયોગ્ય વિધાન ગણી ન શકાય પુરિસ્કને જાણ્યું છે તેમ પાત્રની મુક્ત પલ્લે હિંમતભરી રીતે રચના કરવામાં તથા સાદાઈમાં અને વારાંગિંગાને પ્રામાણિકરીતે વગગી રહેવાની બાબત માં રૂક્ષપિયર તેને આદર્યું હતો Boris Godunov પુરિસ્કને જેને ચોતાતું લક્ષ્યબિંદુ આપ્યું હતું તે પરિસ્થિતિની યથાર્થતા તથા સંવાદોની અકૃતિમતા ની બાબતમાં ઝગમગાઈ છે કેટલીક વખત વાતચીતની ભાષાના ગદ્ય નો તથા કેટલીક વખત 5 foot iam bic line નો તેણે ઉપયોગ કર્યો છે The False Dmitriના પાત્રનું સર્જન આકર્ષક રીતે તેમજ કાચુભાવથી કરવામાં આવ્યું છે એમાં રજૂ કરેલો જનસમુદાય કે જે અંતે ચોતાની તાકાત થી તેને સત્કારધાને બેસાડે છે તેની એવી નકર રીતે રજૂઆત કરવામાં આવી છે કે તેને કારણે આ નાટ્યકૃતિનું પ્રકાશન સેન્સરબોર્ડે વિવચનમાં નાખ્યું હતું માનસચાત્રીય તથા નાટ્યાત્મક એકતા સર્જવાની પુરિસ્કનની કક્ષતા તથા ભાષા, આકૃતિ, રજૂઆત તથા ચરિત્રચિત્રણની બાબતમાં કરકસરતાના સહારે નાટ્યાત્મક તનાવ વધારવાની પુરિસ્કનની આવડતને કારણે આ કૃતિ તેની એક નોંધપાત્ર સિદ્ધિ તરીકે નોંધાઈ છે તેમજ રશિયન નાટ્યના ઇતિહાસમાં એક ક્રાંતિકારી બનાવ તરીકે પણ તેની નોંધ લેવાઈ છે

ઈ ૧૮૨૫ના ૧૪મી ડિસેમ્બરના જળવાને દબાવી દેવામાં આવ્યો તે પછી

૧૦] કવિવૃંદા બન્ધુનારી ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૫

મફત ઓળખ

આપણું

સીમ બધીને આચમા ભરી ઊડતુ પખી
નીલમછાણુ એની આપણા ઝીલશુ છાયા
નાવ હથેળી આગળી પાડે આસ હવે તો
મન ભરીને વાવીએ મૂકી કણુની મિંગલ
કાલ મવારે ઊગશુ આપણુ છાડ બનીને
ડોલતો પવન તેની તે શી દેય રે વિસાતી
આ અપાઠી આભની એની વાગતી ઝીલ્યું કેસ કે
માર ઉરમાં જગ્યા ઘાસની ફૂટી મહેન કીડી માયા,
સીમ બધીને આચમા ભરી ઊડતુ પખી
નીલમછાણુ એની આપણુ ઝીલશુ છાયા
ઊડતી જતી કો'ક પરીની પાખ ખરી ને
એક પીંછાની પમરી આવી મેઘધનુની વાસ
અવકાશને બમથુ ઝાલી આપણુ બાહે
સામસામેના શેઠા તાણું કોઈએ કીધું ધામ,
એમ મીંગને મળવા ટાણે હાથ લાગ્યા
બૂરશ એનું પાદકા પડખે હોય રે મયા
સીમ બધીને આચમા ભરી ઊડતુ પખી
નીલમછાણુ એની આપણુ ઝીલશુ છાયા

નવું લવાજમ

જો આપનું લવાજમ પૂરું થઈ ગયું હોય તો
તત્કાલ ડ્ર. હ. મોહલી આપશે!

પિનાકિન શાહ ઍન્ડ કંપની
ફેબ્રુરી મંજિલ, બિસ્કેટ ગલી,
વાનકેરનાકા, અમદાવાદ ૧

મનોહર ત્રિવેદી

છોડી શકાશે ના

ખીલાની જેમ મારા શ્વાસને ખોડી શકાશે ના હવે એ માર્ગ પરના ઠંડાસથી દોડી શકાશે ના રહે કયાંથી પછી સહવાસ તારા પગનો ઉમ્મરને હવાને શૂન્યતા સાથે કદી બેડી શકાશે ના અને એ હાથ મારો હાથ છોડી જાય છે. કિંતુ હથેળીમાં સૂતેલા સ્પર્શને છોડી શકાશે ના ભલે આ ગામ ઘર ને આ ગલીથી મુખ મોડી લો છતાં ભીનાં સ્મરણથી આંખને મોડી શકાશે ના પ્રયાસી લો ફરી ઓઢી તિમિરને ઊંથવા માટે અરે, ઉજગરાઓ તો ય તરછોડી શકાશે ના અહીં પથ્થર વડે તો બિમ્બદર્પણના તૂટે છે પણ મનોહર, આંસુમાંથી બિમ્બને ફોડી શકાશે ? ના

આહમદ મકરાણી

આછોપાતળો

મેડીએ વાતાસ આછોપાતળો;
હીવડામાં શ્વાસ આછોપાતળો.
રિક્તતા છો મોગરે ખરતી રહી;
યાદનો અજવાસ આછોપાતળો.
ઘોરડામાં કોઈ પણ હોતું નથી;
આયને આભાસ આછોપાતળો.
ટેરવાં ફેરી ગયાં ગતકાળનાં
સ્પર્શનો સહવાસ આછોપાતળો.
આગમન સંબંધનાં ભીનાં હશે;
છે પ્રતીક્ષા-આસ આછોપાતળો.
મૌન વાયા છે જશે અદ્વૈતની-
અંતરે ઉલ્લાસ આછોપાતળો.

નવા આર નિકાલસ પહેલાએ પુશ્કિનની ખ્યાતિથી માહિતગાર હોઈને તેમજ ડિસેમ્બરના કાવતરામાં તેણે ભાગ લીધેલો ન હોવાને કારણે ૧૮૨૬ની પાનખર ઝડપમાં પુશ્કિનને મોરકો પાછા ફરવાની અનુમતિ આપી. બન્ને વચ્ચે લાંબી ચર્ચાવિચારણા થઈ જેમાં 'સેન્સરશિપ' અંગેની પુશ્કિનની ફરિયાદો વિષે ગભ્ય-કારી મેળવી આરે વચન આપ્યું કે ભવિષ્યમાં તેની કૃતિઓ માટે આર પોતે જ censor બનશે. વધુમાં પોતે જે અતિ-આવશ્યક સુધારાઓ રજૂ કરનાર હોતો તે અંગે તેને માહિતી આપી-ખાસ કરી-ને શુભામવર્ગની મુક્તિ અંગે યોગ્ય ભૂમિકા તૈયાર કરવાની તેની યોજના. પુશ્કિનને માટે બળવાની નિષ્ફળતા એક અતિ દુઃખદ અનુભવ હતો. તે દિલથી 'guilt' Decembrists (જેમાંના પાંચની કરુણ હત્યા કરવામાં આવી હતી અને બીજાઓને સાઈબેરિયામાં વેડ કરવા મોકલી આપવામાં આવ્યા હતા.) તરફ સંપૂર્ણ હમદર્દી દાખવતો હતો. એ બળવાખોરોમાં Lyceum વિદ્યાર્થી પાતેના I.I. Pushchin તથા કવિ V.K. Kyuchel beker જેવા તેના કેટલાક ધનિષ્ઠ મિત્રો પણ હતા. એમના પ્રત્યેની એની હમદર્દીને વાચા આપતી બે પદ્યકૃતિઓ 'Arion' તથા 'Vo glubine Si. birskikh rud' ('In the Depths of Siberia's Mines') જે બન્ને ૧૮૨૭માં રચાઈ હતી તે, નોંધપાત્ર છે. બ્યારે આરે એને પૂછ્યું કે તે સેન્ટ પીટર્સબર્ગમાં ૧૪મી ડિસેમ્બરના રોજ હાજર હોત તો શું

કરત ત્યારે એણે જવાબ વાળ્યો હતો કે પોતે બગવાખોરોને પછે અવશ્ય જોડાયો હોત

તેમ છતાં પુરિફિક એટલું તો પામી શક્યો કે સરમુખત્યારશાહી સમિતી સંઘર્ષનો કડુણ અંત જનતાના સાથને બલાવે જ આ-યો હતો 'Derevnya' માં તેણે લખ્યું હતું તેમ તેની માન્યતા મુજબ જરૂરી સુધારણાઓ આરંભી પોતાની ધર્મશક્તિ તેમજ નિર્ણયશક્તિથી જ આશુચી શક્ય હતી ૧૮મી સદીની શરૂઆતના 'age of reforms' માં એને સતત રસ લેવાનું કારણ આ જ છે, અને એથી જ તો આર નિકોલસ સમક્ષ 'the tsar educator' Peter the Great નો આદર્શ પુરિફિકને 'Stanzy' (૧૮૨૬, 'stanzas') દ્વારા રજૂ કર્યો હતો એ જ વિખ્યાતિપુરિફિકની કૃતિઓ 'Negro of Peter the Great', ઐતિહાસિક કાવ્ય 'Poltava' તથા 'Medny Vsadnik' માં મુખ્ય પાત્ર તરીકે ફરી ફરીને રજૂઆત પામે છે છેલ્લે ઉલ્લિખિત થયેલા કાવ્યમાં પુરિફિકને 'little man'—અદના માનવી—ની સમસ્યા રજૂ કરે છે કે જેની સુખશાંતિના 'great leader'—મહાન નેતા એ પસ કર્યો છે આ વ્યથા રજૂ થઈ છે ૧૮૨૪ના પૂરમાં ફ્રાન્સેલા સેન્ટ પીટર્સબર્ગની કથા દ્વારા એ સમયે Peter I ની શરૂઆત નિર્માણની ગૌરવભરી સિદ્ધિને સખત બદલો લેવા માટે નહીંએ માત્રા મૂખી હતી આ કાવ્યમાં વર્ણવ્યું છે કે 'I am I'd hero' Evgenia કે જે પોતાની પ્રિયતામાં રૂખી જવાને કારણે ચાણુપણ

૧૨) કવિયોદ્ધ નાનુઆરી ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૫

યોસેફ મેકવાન

છલકું છું

તારા સ્મરણમાં અગ અગે એમ મળ્યું છું, તુ તો નથી ને તારી હું છાયાને વળગ્યું છું એકાંતમાં—અધારમાં ઝમકી ન જા મિલે! એ તો હું તારા ખ્યાલમાં હળવેક ફરકું છું કેવી દશામાં મેં જીવનની ચાલ જોઈ કે—કુલો નથી ને કાળ પર હું તો મ અડકું છું હું ખો વિનાની જિંદગી તો સ્વપ્ન છે દોસ્તો! પાછળ જુઓ એની—સંજનું રૂપ સમજી છું મારી હયાતીમાં મને સમજી શક્યા ના જે હું પાપણે એની હવે હળવેક છલકું છું

મનહરલાલ ચોક્સી

આમ પણુ

જિંદગી વિશ્વાસ રાખે આમ પણુ, ને મરણનું ઝેર ચાખે આમ પણુ ~ એક ટકુકો ખૂરતો બેઠો હતો, પાપણીની બાગમાં આમ પણુ એવફાઈના બધા ફેરા ફરી, હાથ ગાલેયો અગિશાખે આમ પણુ ~ શબ્દમાં ટકુકો નથી—તી લાગણી લાગણી તરતી જ રાખે—આમ પણુ શબ્દ કરતા આજ બોલે છે ઘણું, શુદ્ધિની બારસાખે આમ પણુ

જગદીશ બેવી

નિવેદન

માફ કરજે દોસ્ત,
તું પાસે છે છતાં ય હું મારામાં સંકેતાર્થ જાઉં છું.
આ દેળતી સાંજની ગમગીનીના પડછાયાનાં દૃષ્ટિ
મારા રસ્તા પર ઝૂક્યાં છે.

આ વૃક્ષની નીચે
તું મંદિર થઈને મ્હોરી શકે એમ છે,-
છતાંય મારે નીકળી પડવું છે ક્યાંક એકલા
-સાવ એકલવાયા.

હોટેલના ખૂણાના મુનકારમાં
ખાલી ગ્લાસની સાથે
આજની સાંજને સંબંધ ખાંચીશ.
માફ કરજે દોસ્ત,
I'd rather be alone.....

વેદનાને જ્યારે શબ્દો જડતા નથી
ત્યારે હું એને પી જાઉં છું.
મારા નશામાં
કેટલીયે મહેફિશો સાંગી પડી છે-
એ હદિકત તું જ જાણે છે;
એટલે જ
ખીજ પાસે ખેંચાઈ જઈને કરતો
તારી પાસે ખૂબ હિદાસ થઈને બેઠો છું.
મારા એકાન્તની ઈજ્જત કરનાર, દોસ્ત !
એક તને જ કહી શકું છું:
I'd rather be alone...

શુમાની બેઠો છે તે જીવી હાલતમાં નગરની
શેરીઓમાં ભટકે છે અને અથ્થ કપર
આરુઢ થયેલા Peter 1ની કાંસાની
મૂર્તિને એનાં જ ખ્યાલ મેળવે છે કે
પોતાનાં સર્વ દૃષ્ટો માટે જાર જ વરવાસ-
દાર છે. અને તેથી તેને ધમટી આપે છે.
ખડતી જતી ભયાનકતાની ચરમ સીમાના
સમયે કાંસાની મૂર્તિના બનેલા ઘેડેસવાર
દારા શેરીમાં તેનો જીવી રીતે પીડો
કરાય છે તે એમાં મુંઝવે રીતે વર્ણવાયું
છે. તથા ભાવના-દારગણી-ચક્રિત કૃતિને
અવિસ્મરણીય બનાવે છે અને નેને રસિ-
યન સાહિત્યનાં શ્રેષ્ઠ કાવ્યોમાંનાં એક
તરિક્કિ સ્થાન અપાવે છે.

મેસ્ટરમાં પાછા ક્યાં બાદ ફરકેને
પોતાને મુશ્કેલીભરી પરિસ્થિતિમાં મુકા-
યેલો નિહાળ્યો. જારની Censorship
તો અગાઉ કરતાં વધુ કડક હતી. એથી
પોતાની સ્વનંતતા પર પશ્ચ નિયંત્રણ
આવ્યું. ૧૮૨૯ની સાલમાં-જ્યારે રશિયા
અને ટુર્કિસ્તાન વચ્ચે યુદ્ધ ચાલતું હતું
ત્યારે-કેટલીય વાર Transcaucasia
જવા દેવા માટે તેણે કરેલો વિનંતી
કૃપાવી દેવામાં આવી. છેવટે અનુમતિ
પ્રાપ્ત કર્યા વગર જ એ યુદ્ધમેરચે પહોંચી
ગયો. પરિણામે Count Benken-
dorff નામના પોલીસવડાએ તેને આકરા
શબ્દોમાં હુકમ આપ્યો. આ મુદ્દાકાન
દરમિયાન જે એકાદ નિષ્કાસીન De-
cembristsને તે મળ્યો હતો તેમના
અંગેનું વર્ણન 'Puteshestvie V
Arzrum'માં કરવામાં આવ્યું છે.

આ સમયે રસાયેલો કૃતિએને વિવેચકો
એવો રીતે મૂલવી ન શક્યા અને તેના

કેસાક મિત્રોએ પુસ્તિનને સ્વર્ગમાં ત્યાજ્યનાર
તરીકે નિંદો એ કાણે જ તેને
'Druzyam' (To My Friends)
નામના કાવ્યનું સર્જન કરી પોતાની રાજ
કીય વિચાર સરણીને વાજબી દર્શાવવાની
ફરજ પડી કવિ તથા સોફ્ટોગા-The
Poet & the Mob-નામનું ૪
૧૮૨૭થી ૧૮૩૦મારચાએના તેના કેટલાક
કાવ્યોની હારમાળામાં પોતાનું spiritual
isolation (આધ્યાત્મિક એકલતાવા
પણું) પ્રતિબિંબિત થાય છે એવી જ
રીતે તેની અપૂર્ણ રહેલી નવસક્રમાં 'Egla
Petskhe nochka'માં પણ કવિની
અનેહશાનો સ્પષ્ટ ચિતાર મળે છે

આમ હોવા છતાં આ કાળમાં જ
પુસ્તિનનો સાહિત્ય પ્રતિભા સંપૂર્ણપણે વિ
કસિત થઈ તેની કલાએ નવા પરિચાણો
પ્રાપ્ત કર્યા અને તેની સમજાત ફરક કૃતિ
એ રશિયન સાહિત્યમાં નવું પ્રકરણ
હોઈએ ૪ ૧૮૩૦ની પાનખર ઝગ્ગુ તેણે
Baidino ખાતે આવેલી કુટુંબની
જાગીરમાં વિતાવી આ મહિનાઓ પુસ્તિન
નો સમગ્ર કારકિર્દીમાં ખાસ નોંધપાત્ર
છે એ દરમ્યાન તેણે ચાર 'Malenkie
Tragedii' (Little Tragedi
es)ની રચના કરી એ ચાર કૃતિઓ છે

(૧) 'Mozart and Salieri'
(૧૮૩૧)

(૨) 'Pir Vo Vremia Chumy'
(૧૮૩૨, 'Feast in Time of
Plague') અને

(૩) Skupoi ruzsar (૧૮૩૬,
The courteous Knight)

(૪) Kamenny gost (૧૮૩૭ ,

૧૪] કવિસાહ જન્યુઆરી ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૪

પન્ના નાયક

પ્રતિબિંબ

ચારે બાજુ અરીસાઓથી મહેલા ખડમા
કેટકેટલા પ્રતિબિંબ!
કેટકેટલા મારા સ્વરૂપ!
કઈ બાજુથી કાને જોઈ ?
કયામાં મોહું ?

આમથી આમ
આમ
ફરતી ફડ ફડ
મને
મને
મને જોઈ છું-
ને

ગેપ પામું છું
કુમરાતા
અધકારમાં

પડી જાઉં છું .
કાંઈ મને પકડી લો .

જયત વસોયા

નથી

ભોત પરને સૂઈ છું બળતો નથી
મોતના ઘરબહર નીકળતો નથી
સેકડો આવી બહારો ને અર્ધ-
ફૂલદાનીમાં ફની ફળતો નથી
નીક મારો પાનખરની ડળ પર
ભગ વસતે કાંઈને છળતો નથી
શક્યત ને બાગેજે કે ઈકે હમે
હું નથી તેથી હવે મળતો નથી

‘મોમિન’

‘અંદર જગા નથી’

એ મયકદામાં જેઓ કદાપિ ગયા નથી, તેઓ કહે છે સાકીના દિલમાં દયા નથી. ઉપહાસ સ્મિતમાં એ હશે કે હશે સ્વીકાર. ખુરશૂ પરખવી દૃષ્ટિથી સેહલી કળા નથી. એ તર્ક હો કે કલ્પના ‘જ્યાં ધુન્ન છે ત્યાં આગ’ અશ્વ નયનમાં છે ને હૃદયમાં વ્યથા નથી. સાકી કહે છે એવા શરાબીને સો સલામ, આંસુ ભરે છે જામમાં જ્યારે સુરા નથી. નિષ્કુળ જીવનમાં કોને ગણું કોને કામચાળ, નૌકા રૂબે છે ત્યાં બધે કારણ હવા નથી. સમજાવું શી રીતે હું પ્રણયના બધા પ્રસંગ, આ દિલ બળી રહ્યું છે ને બળતી હવા નથી. ‘મોમિન’ ઊભું છે દ્વાર પર આ કોણ ક્યારનું, ‘આવો’ કહ્યું તો કહે છે એ ‘અંદર જગા નથી’.

‘અસદ’ સૈયદ

જાન્ય

કોણ જાણે કેમ મુજને ક્યારનું શું થાય છે, શું કહું? કોને કહું? એ રાજ વધતું જાય છે. જ્યારથી આલાપ તારો સ્વરમાં ઘૂંટે છે હૃદય, સ્વરમાં તો રહી શકે છે, તાલ ચૂકતું જાય છે. બેઈ ક્ષીધું છે શું એવું, શોધવા તુજને હજી, દર-ખદરની ખાઈ ઠોકર મન ભટકતું જાય છે. એ જ આંખો, એ નજર છે, એ જ સર્વે છે છતાં. ઋતુ ફરે છે તેમ તારું મન ખદલતું જાય છે. એ સમયની વાત છે કે, ના થયાં મારાં તમે, નહિ તો દુનિયામાં ઘણું એ ના થવાનું થાય છે. પાત્ર સૌનું છે ભરેલું, માત્ર મારું અર્ધ છે, ને ‘અસદ’ કિસ્મત જીઓ કે એ ઇલકતું જાય છે.

‘The stone Guest’

આ ઉપરાંત ‘Povesti Belkina’ શીર્ષક ધરાવતો ટૂંકો વાર્તાનિ સંગ્રહ ૧૮૩૧માં અને Domik V Kolomne’ (૧૮૩૨, ‘The Little House at Kolomna’) જે નિગ્ન સ્તરનાં લેખિનાં દૈનિક જીવનને લગતું રમૂજ કાવ્ય છે તે બે કૃતિઓ પ્રગટ થઈ હતી. વળી, જુદી જુદી શૈલીમાં રચાયેલાં અનેક ઊર્મિ-કાવ્યો તથા વિવેચન લેખો પણ આ જ ગાળામાં પ્રકાશિત થયાં.

પુસ્કિનનું એક નોંધપાત્ર લક્ષણ હતું વિશ્વસાહિત્યનું તેનું વિશાળ જ્ઞાન. શેક્સપિયરથી માંડીને બાયરન, સ્કોટ તથા રોમેન્ટિક યુગના અન્ય કવિઓમાં તેણે જે રસ દાખવ્યો હતો તે એની પ્રતીતિ છે. દોસ્તોવ્સ્કીના શબ્દપ્રયોગનો ઉદ્દેશ્ય કરીએ તો પુસ્કિનની ‘Universal Sensibility’, ઇતિહાસના જુદા જુદા કાળની જુદી જુદી જાતિઓની ખાસિયતને પ્રુનઃ મૂર્ત કરવાનું તેનું કૌશલ વગેરે અદ્ભુત છે. એ નોંધવા જેવું છે કે આવી સિદ્ધિ હાંસલ કરી હોવા છતાં પુસ્કિને પોતાના સ્વત્વનો ભોગ કદી આપ્યો ન હતો. ‘Little Tragedies’માં આ સ્પષ્ટરીતે નિહાળી શકાય છે. એ કરુણાંતિકાઓ ‘evil passions’નું અવલોકન તથા વિશ્લેષણ કરે છે તથા તેમણે ‘Pikovaya dama’ (૧૮૩૪, ‘Queen of Spades’)ની જેમ જ દોસ્તોવ્સ્કીની નવલકથાઓની ટેક્નિક તથા તેના વિષયવસ્તુ પર પ્રત્યક્ષ અસર પહોંચાડી છે. પુસ્કિનની બાઇશૈલી-એ તુર્ગેનેવ, (Turgenev) ગૉર્બોવ

(Goncharov) તથા ટોલ્સ્ટોય (Tolstoy)ની સાહિત્ય રચનાઓ માટે માર્ગ મોકળી આપેલો.

પુસ્તિકાને ૧૮૭૧માં વિશેષસભર સંવનન બાદ તથા તેની સાનાના ઉપવિરોધ છતાં y Natalya Nikolaevna Goncharova સાથે લગ્ન કર્યું સેન્ટ પીટર્સબર્ગમાં તેણે રચાયેલ વસવાટ કર્યો ફરી એકવાર સરકારી નોકરીમાં તે ભેગાયો. Peter the Greatની જીવનકથા લખવાનું કાર્ય તેને સોંપવામાં આવ્યું તથા વર્ષ બાદ તેને 'Hammer junker - Gentleman of the Emperorsbedchamber' નોકરી મળ્યો; ઝારની ઈચ્છા સ્વરૂપવાન નાતાલ્યા દરબારમાં ચેલમતી પાડીઓમાં હાજરી આપી શકે તે હતી તેજ કારણે દરબારની કુત્રિમ નિહાળી-કે જે તેની પત્નીને ખૂબ પસંદ હતી-કેવિ માટે તે મિલકતુસ બધ બેસતી ન હતી સર્જનાત્મક કાર્ય માટે વિધાતક એવી દરબારી નિહાળી હોવા છતાં પુસ્તિકાને મક્કમપણે લખવાનું કાર્ય બરી રાખ્યું કાચરચનાને સંપૂર્ણપણે ત્યજી દીધા વિના તેણે ગ્રંથલેખન તરફ વધુ ધ્યાન આપવા માગ્ય Peter the Greatના પરસ્પર વિરોધ હિપરાત તેની રચનામાં ખેતૂતવર્ગની જાગૃતિએ તેમજ પ્રવર્તમાન પ્રજાલીનો પ્રતિકાર કરવાની દિલચાલે વધતા જતા પ્રમાણમાં અગત્ય મેળવવા માટે પુસ્તિકાની અપૂર્ણ રહેલો ક્રમશઃકા 'Istoriya Sela Gory Khina' (રચના ૧૮૭૦, પ્રકા ૧૮૭૭, 'History of the Village of Gory Khino') એની નોંધપાત્ર

૧૬] કવિતા - બ યુગની ફેબ્રુઆરી ૧૮૭૫

મહાન પ્રબંધોત

બહાલમ

એકબીયાળી ભીંત અમારી
હથેલીએ સળવળતી બહાલમ
ઉભાગર ન કડુ જાડી
ગત્ય પાછી વળતી બહાલમ
પાટગની શીળી છાયાને
દૂર હથે ના મળતી બહાલમ,
ભણક ગમે ઢેલ પિરાતે
પડવે છાતી ધગતી બહાલમ
જીવતર જાણુ ધીર પાળિયે
ચૂંદડે બોગળતી બહાલમ
સરજ લાગે મસાણિયો દવ
જીતર ભડકે બળતી બહાલમ

જયદેવ શુકલ

મનુર્વેદી દિશા

અધાલી આલથી છૂટયા કરુ છુ
હથેલીએ હાલ હુ છૂટયા કરુ છુ
સમયનો ટોડનો ચૂલ મૂડીને
કરી હો બધ, હુ છૂટયા કરુ છુ
તને તેને મને કોને કડુ શું
તને તેને ધી બસ છૂટયા કરુ છુ
ચંક્રતા શામની પ્રિયતા ય દૂડી
મરણને ટેરવે ચૂટયા કરુ છુ
મનુર્વેદી દિશા એ હીને બેટા
અરગી રગને છૂટયા કરુ છુ

મૂકેશ વૈદ્ય

એક કાવ્ય

આંગળીના ટેરવે એકાદ તારો ચીંધી શકાય
આખું આકાશ એહું વીંધી શકાય ?
સાબુનાં ફીણમાં
પોલી નળી વાટે ફૂંક મારતાં ફૂટેલાં સ્વપ્નો તે
ઉચ્છવાસથી જ પરપોટાઇને તૂટતાં રહે છે.
સવારે નદીમાં નહાતા છોકરાઓએ
પુલ પર મેલ ટ્રેનનાં પૈડાં નીચે
સૂરજને કચડાતો જોયો હતો.
લોહી નીંગળતા દિવસનો ચહેરો જોયા વગર,
મારા રાતા પડછાયે ચાલી તળિયા બાળ્યા કરું છું...
ચોમાસે છલકાઈ ઊઠેલા ખાખોચિયા જેવા
સંબંધોની યાદમાં
જલ દ્રુપાતી જ રહે છે.
મધરાતે બારી ખોલતાં પુલ પર જોઈું છું તો
સૂરજને બદલે ફૂદતા છોકરાઓ જ દેખાય છે.
આવતી-કાલ થઈ ધસી આવનારી મેલ-ટ્રેનનું ચિત્ર
ખડું થાય
તે પહેલાં
નજર ફેરવી લઈ આકાશને તાક્યા કરું છું-
માત્ર તાક્યા-!
દઢ નિશ્ચયના પ્રતીક રૂપે વાળેલી મુઠ્ઠી ખોલી
આકાશ તો શું
એક તારા સામે પણ આંગળી ચીંધી શકતો નથી.

નવલકથા 'Dubrovski' (રચના ૧૮-૩૨-૩૩, પ્રકાશન ૧૮૪૧) Pugachev Rebellion'ને વર્ણવતી એની અગ્રણી ઐતિહાસિક નવલકથા Kapitanskaya dochka' (રચના ૧૮૩૩-૩૬, 'The Captain's Daughter') 'Stseny is rytsarskikh Ver-men' (પ્રકાશન ૧૮૩૫, 'The Dramatic scenes from the Age of Chivalry') તથા 'Pugachev Rebellion'નો ઐતિહાસિક દષ્ટિએ 'Istoriya Pugacheva' એ નામે ૧૮૩૫માં પ્રકાશિત થયેલી રચના દ્વારા અભ્યાસ કરવામાં આવેલો. તે બધી કૃતિઓ પુશ્કિને ગઢક્ષેત્રે અર્પેલા કીમતી ફાળાની સાક્ષી આપે છે.

ખીજી તરફ, ધરમોરચે તેમજ રાજ્ય તરફથી સોંપાયેલી જવાબદારીના ક્ષેત્રે પુશ્કિનનું જીવન ઉત્તરોત્તર અસહ્ય થતું જતું હતું. દરબારી વર્તુળોમાં તેના પ્રત્યે વધતી જતી શંકાની નજરે તથા ઘૃણાથી જોવાતું હતું. કાર્યખોજમાંથી નિવૃત્ત થવાની એની અરજીઓ તથા ગ્રામવિસ્તારમાં વસવાટ કરી સાહિત્યસેવા કરવા દેવા માટેનો એની વિનવણીઓનો અસ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હતો. અંતે ફેબ્રુઆરી ૧૮૩૭ની ૮મી તારીખે (જૂની પરંપરા મુજબ ૨૭ જાન્યુઆરી) એના દુશ્મનોએ એને હંદ લડવાની ફરજ પાડી-એની પત્નીની ઈજ્જતના રક્ષણાર્થે-અને તેમાં Georges d' Athens નામના એક સૈનિકના હાથે પુશ્કિન ઘાયલો. ધા જીવ-લેણ હતો અને તેથી બે દિવસ બાદ કવિ પુશ્કિનનું સેન્ટ પીટર્સબર્ગમાં ફેબ્રુ-

આરોની ૧૦મી તારીખે (અની પરંપરા પ્રમાણે બન્યુઆરી ૨૯ના રોજ) અવસાન થયું.

જીવનકાળ દરમ્યાન જ પુસ્કિનને 'a great national poet' તરીકે-પુસ્કિનના શિષ્ય તથા વારસદાર Gogol વગેરે દ્વારા-સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો જ હતો. Vissarion Belinskiએ-ને પુસ્કિનને એક સમકાલીન તથા મહાન રશિયન વિવેચક, લોકશાહીવાદી તેમજ કાનિકારો હતા તેણે-પુસ્કિનની સઘળી કૃતિઓનું ટીકાટિપ્પણ સાથે પ્રકાશન કર્યું. એ કૃતિ આજદિન સુધી આધારગ્રંથ ગણી છે. ૧૯મી સદીના પાછલા સમયના શિષ્ય સર્જકો માટે પુસ્કિન રશિયન સાહિત્યઆપોનો સર્જક, રશિયન સાહિત્યના 'પ્રમાણ્યગ્રંથો'નો રચયિતા, રશિયન સાહિત્યનો આધારશિલાસ્થ, ગોર્કીના શબ્દો-મા જણાવીએ તો 'the beginning of beginning' બની રહ્યો.

પુસ્કિન રશિયન પ્રજાના તથા ઝારના રાજ્યસમયમા વસતી અન્ય પ્રજાઓના મારકૃતિક તેમજ આધ્યાત્મિક જીવનનું એક અવિભાજ્ય અંગ બની ગયો છે. 'Ya Pamyatnik Vozdng' ના મક કાવ્યની તેણે તેમને અદિતીય ભેદ ધરી છે, રશિયન મંત્રકૃતિના અન્ય પાસા-ખાસ નોંધપાત્ર રીતે Opera સંગીત-ગિતા-પર પણ તેણે પ્રમાદ અસર પહોંચાડી છે.

આને એના વિચારના ઉમદાપણ તથા નાગરિક જવાબદારી ઉપર તેણે મૂકેલા ખાસ ભારને અને તેની જીવન પોષક શક્તિને કારણે તેના પૂર્વગ્રહ ઉપર

૧૮] કવિવેદ: બન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૫

ચન્દા રાવળ

પ્રિય હે!

પ્રિય હે!

આપણી એવી સગાઈ!

વિરહવને બાનકીમને જૂલત રે રથુરાઈ

આપણી એવી સગાઈ!

પ્રિય હે!

ફૂલમાળાની દોર સરીખું પ્રણયનું અહીં ભેર.

સંગ સદાયે રૂઢેલુ છતાંયે પરશનો નહિ શોર.

સુતરની સુતરાઈ!

ગદ્યની વાણી ભરતી રહે નીરવની અમરાઈ!

આપણી એવી સગાઈ!

પ્રિય હે!

મૂક વીણાના તાર સરીખું આતુર રૂઢેલું મન.

વિવિધ સૂરે છેડગો તોયે એકજ ગુન્જન કંપ.

હૃદયની અધીરાઈ!

ગાતની હેની રતતી રહે અંજલધી ઉલરાઈ!

આપણી એવી સગાઈ!

પ્રિય હે!

હનિક સાહિલ

કોઈ

દાણોમાં મને સંઘરે છે કોઈ

હથેળીમાં મેંદી ભરે છે કોઈ

સમેટું છું મુજને હું મારા મહી

અને ભીતરે વિરતરે છે કોઈ

હમે રિક્તતા ઓરડાની મને

અને આંગણમાં ફેરે છે કોઈ

કશે ચેતનાનો અનુભવ નથી

અને રોજ જન્મે મરે છે કોઈ

હવે શુષ્ક સંબંધની ડાળથી

સતત પીગું પીગું ખરે છે કોઈ.

અનુસંધાન) કલાપી (પૃષ્ઠ ૩૩૪થી
અનુક્રમ નથી? જાણુપ તો ગઝલકારના એક વિશિષ્ટ-‘શાયરી’
મિન્નજની છે. ‘શાયરી’ મિન્નજ હોય તો કેટલીક નાની ખામી-
ઓને ચલાવી લેવા બેટલું મનને તૈયાર કરી શકાય કદાચ. ‘ખુમા-
રીમાં જ મરતી છે’ એ અનુભવ કલાપીએ કર્યો ને તેથી ‘અમેને
તો જગત ખારું થઈ ચૂક્યું થઈ ચૂક્યું’ એ પંક્તિમાં બે વાર
‘થઈ ચૂક્યું’ ક્રિયાપદ વાપરીને કવિએ જગતનું ખારાપણું ભારપૂર્વક
સૂચવ્યું. કલાપીની ગઝલની દુનિયામાં મયખાનાની આબોહવા
વ્યાપેલી છે. આ વિશાળ દુનિયામાંની હું-તું સિવાયની અનેક
વસ્તુઓ એમાંથી બાકાત રહી ગઈ છે. તેનો અફસોસ કવિને
હોય એવું જણાતું નથી; ને આપણે તેનો અફસોસ કરીએ
તેનો અર્થ પણ શું છે?

કવિ કલાપી ગઝલની દેખીતી રીતે નાનકડી એવી દુનિયા-
માં અનેક વાર અનેક રીતે આકર્ષક દેખાયા છે. કેટલીક વાર
કલ્પનારસિત સુંદર ચિત્રો એમની ગઝલમાં પ્રગટ થયાં છે, તો
કેટલીક વાર ભાવનાં મરન-મથુર રૂપ એમાંથી સૂચિત થયાં છે :
આ દરબાર દરવાજે ડંકા ટ્રેમના બાજે
પરંતુ બેવકાઈનાં ઉપર નિશાન ફરકે છે.

(કલાપીનો કેકારવ, પૃ. ૧૧)

હિનાના રંગથી પાની સનમની રંગતો ‘તો હું,
ઝૂકીને બાલમાં તેના ગુલોને ગૂંપતો ‘તો હું.
મગર એ હાંતની મિસ્સી સનમના હાથમાં દેતાં,
અરેરે! કેઈ વા વાણે. સનમ, બો, રંગ સો ફીટયાં!
મને એ ખવાબની ખુશબી મને એ સોબતી મારો,
મને એ હાથનો ખાલો ફરી કો એક દિન આપો.

(પૃ. ૨૨૭-૨૨૮)

જહોં સ્પર્ધાં તણી જગની દબલ ના પહોંચતી ત્યાં ત્યાં
જર્મી ને આસમાનોના દડા હડાવનારાઓ!

(પૃ. ૪૫૩)

ના રૈરાની ગાલે ચહી, જરી ના લખે સુરખી પહી;
ઘેરી બની ના આંખડી, દિલ ચારતું બચ્ચું નહીં!

(પૃ. ૫૦૩)

તહારી સવારી ફૂલની ક્યાં ક્યાં ફરે?

તો બનું મમરો બની શું શું? સનમ! (પૃ. ૫૦૪)

નેહ આહોં ત્યાં આવતી દરિયાવની મીઠી લહર,
તેની ઉપર ચાલી રહી નાજુક સવારી આપની!
તારા ઉપર તારા તણાં ઝૂમી રહ્યાં બે ઝૂમખાં,
તે ચાદ આપે આંખને ગેબી કચેરી આપની!

વિચારશક્તિના, શુભામી પ્રથા તથા અસા-
ચાર ઉપર માનવીય ઉદારતાના તેમજ
અંધકાર ઉપર પ્રકાશના નિશ્ચિત વિજય
અંગેના દૃઢ, આત્માવિશ્વ
લીધે તેનો વિશ્વવ્યાપી પડઘો પડેલો છે.
તેનો કૃતિઓ પ્રમુખ ભાષાઓમાં અનુ-
વાદિત થયેલી છે અને તેમની ગણના
રશિયન રાષ્ટ્રીય ચેતનાની મંપૂર્ણ અભિ-
વ્યક્તિ તરીકે તથા રાષ્ટ્રના સીમાડાઓને
તેમનામાં રહેલાં પોત અને પ્રેરણાતત્વને
કારણે ઓળંગી જનાર તરીકે થાય છે.
રશિયાના આ રાષ્ટ્રકવિએ પ્રશિષ્ટ રશિયન
પદ્યરચના (Classical Russian
Versification)નાં નિયમો રચ્યા
તેમજ ૧૯મી સદીના રશિયન ગદ્યના
વિકાસાથે ઘણું પ્રાથમિક ખેડાણ કર્યું.
એનો રચનાઓ સમગ્રરીતે બેઈએ તો
ભાષાનો છટા, સુસંબદ્ધતા, લાઘવભરી
તથા સુરસાદાર શૈલીના તેમજ વસ્તુ-
લક્ષિતાથી આગળ તરી આવે છે.
Pushkinની મૂલવણી વિષયવસ્તુમાં
રૉમેન્ટિક અને શૈલી તથા સ્વરૂપમાં પ્ર-
શિષ્ટ સર્જક તરીકે કરવામાં આવે તો
તે યથાર્થ છે. (અનુસંધાન પાછળ)

Ms. Jayantilal
Bhagwandas & Co.
96, Nagdevi Cross Lane
BOMBAY-3

પુરિફિકેશનની કૃતિઓમાં જોવા મળે છે
ભવિષ્યના વિશ્વ અંગેનું સતત ચિંતન,
અને તેથી જ તેની કાવ્યકૃતિઓ દીન
જની બની ગઈ છે. પુરિફિકેશન એક એવા
જગતની કલ્પના કરી હતી, એક એવા
સમયની અગાધી કરી હતી

'And when the people ven
geance can forget
And in one mighty family
are united'

સર્વ મનુષ્યો બદનાની ભાવના ફાટી દઈ
એક શક્તિસપ્ત વિશ્વ કુટુંબના સભ્યો
બનશે આશા રાખીએ કે આ બાર
દષ્ટાનુભવિતકથન મૂર્તિમત્તાવા માનવ
જાતના સુખદ ભાવિની તેની કલ્પના
સાકાર થાય!! □

આ ખૂનને ચરખે અને રાતે હમારી ગેદમા
આ દમ બદમ બોલી રહી ગ્રીણી સિવારી આપની

(૫ ૫૧૧)

ઉપરના દષ્ટાંતમાં 'દરિયાવ', 'લહર', 'નાભુક', 'ખૂમી રહ્યા',
'દમ બદમ' વગેરે શબ્દો ભાવચિત્રને અનુકૂળ રમણીય આભોદવા
સર્જવામાં શ્રવણીય તાત્પર્ય પલ્લુ કેવા ફાળે આપે છે તે સહ
ફરોએ નોંધ્યું જ હશે! કલાપીના રમણીય પ્રતિચિત્રોમાં 'નાભુક
સવારી'ના ચિત્રને નિર્દેશન પડે આ દષ્ટાંત જુઓ એમાં
ભાવની ઉત્કટતા કેવી પ્રગટ થઈ છે!—

પણી બની ટોળાકે છું, હું દમ બદમ ગમને ફરે
અધાર છ, ભયર છ સિંચો, હવે સિંચો, સનમ

(પરિશિષ્ટમાં ૫ ૧૩૫)

કલાપીએ એમના વિશુદ્ધ સૌન્દર્યદષ્ટિનો, સંવેદનની સૂક્ષ્મ
પ્રતિચિત્રનો, કલ્પનાની અપૂર્વતા આદિનો હૃદય પરિચય પ્રગટમાં
અત્યંત આપ્યો છે —

મરી તણાયો તો મને આ ખાર કાં લાધ્યા ખુદા!
વળી રી રહી ખૂનસરતી તેની અલી હમર અદો!

(૫ ૮૨)

અદો! એ ખવાબના ગુલની ગઈ બો ખવાબની સાથે,
મગર એ ખવાબના કાઠા કઢાં પ્રયા રહી સોઝો!

(૫ ૨૨૭)

હૃદયનું તોડવા લાગુ મન તો ખૂબ થોડી છે,
મગર ઠીંકાણમાં ટુને લઈ ભણા હડું કાઈ!

(૫ ૪૦૮)

માથક કે જુદમી નહીં મહીં મહીં થયે મન
લેવા મન એ જુદમની આરામ તો દેવા ધટે

(૫ ૪૧૮)

ખજર ચલાવી સાલ હાથેથી કરી તજ હાથની!
મારી નહીં, તેની મગર કાઈ દયા ખાવી ધટે!

(૫ ૪૧૯)

આ ચરમની ટુને ચકર ખૂંચે નહીં,
કોને ધિછાને તું સદા પોટો સનમ!

(૫ ૫૦૨)

માથકોના માથની લાલી મહીં લવી અને
ન્યા ન્યા ચમન ન્યાં ન્યાં ગુલા ત્યાં ત્યાં નિરાની આપની

(૫ ૫૧૧)

હમે આત્મા બચાવવા છે છુટાઈને સદા છઠ્ઠી,
મગર પ્રપી ત્રિગર માંડી ભલાઈને રહો બોહી!

(પરિશિષ્ટમાં ૫ ૧૧૮)

With Best Compliments
From
Well Wisher

મંદી બનાવી આપ માટે—તે લગાવે છે મને!
શાને જબરદસ્તી કરે આ પેર લોવાને રહમ!
(પરિશિષ્ટમાં પૃ. ૧૭૪)

નીરની સાથે ચડે છે નીરનાં ખાલી ફૂલો;
ના ઊતરાણું નીર સાથે નીરને છાલે રહમ!
(પરિશિષ્ટમાં પૃ. ૧૭૫)

પહાડો હતા, રેતી બન્યા: રેતી બની પહાડો; અને—
આવી કબર સામે ઊભી: બની—ઊંડો ના કાં? સનમ!
સહદયોને આ દૃષ્ટાંતોમાં કલાપીના ગઝલકાર તરીકેના સામર્થ્યની
પ્રતીતિ થશે જ. કલાપીએ ધરકે મિત્તલ સાથે ધરકે હકીકીનું
ગાન કર્યું છે એ તો સુવિદિત છે. ધરકે મિત્તલના રાહમાં
સર્યાઈપૂર્વકનો અભિગમ સ્વીકારતાં આ જ પરિણામ આવી
રહે એ સમભય તેવું છે. કવિ 'હું બાવરો' નામની ગઝલમાં કહે છે:

આ આતશે તાપે તપેદો હું બળેદો બાવરો!
ઝાંખી થએલી નૂરની તે નૂરનો હું બાવરો!
એ નૂર ના આકાશ કે, એ નૂર ના હા! વીજળી!
એ કોણ? શું? હું એ નહીં! હું તોય તેનો બાવરો! (પૃ. ૨૦૫)

આ બાવરાપણું—ધરકે હકીકી તરફ લઈ જતું બાવરાપણું મુંદર
ગઝલો અપાવીને રહ્યું છે. 'સાકીને ઠપકો', 'સનમને', 'સનમની
યારી', 'સનમની શોધ', 'આપની યાદી' જેવી ગઝલો આ
મંદર્શમાં ટુરત યાદ આવે. 'ત્યાગ'માં કવિનું હિન્નતીકરણ બુઝા:
આ ચરમ ખુરજે છે ચડયું આલમ બધી નિહાળવા,
તે ચરમ પર પાડો તમે વીંટી હવે શકશો નહીં!
(પૃ. ૧૯૨)

આ કવિ 'આપની યાદી'માં કહે છે:

ત્યાં ત્યાં નજર મારી કરે યાદી ભરી ત્યાં આપની;
આંસુ મહીં એ આંખથી યાદી કરે છે આપની. (પૃ. ૫૧૧)

પ્રેમીને જ સૂઝે-સૂઝી શકે તેવા કેટલાક રસપ્રદ પ્રશ્નો
'સનમની યારી'માં કવિએ રજૂ કર્યા છે. 'સનમને' ગઝલમાં
તો આરંભે જ કવિ પૂછે છે:

યારી શલામી શું કરું તારી? સનમ!
ગાલે ચૂમું કે પાનીએ ટુંને? સનમ! (પૃ. ૫૦૩)

ને એનો હિતર કવિએ નહિ આપી રસિકાની ને શાયરીની અદ્યક્ષ
રાખી છે એમ કહેવું રહ્યું. દીદારની ઘડી લંટાઈ બંધ એ કવિની
ગમતી વાત નથી. કવિએ ખુદાનું નૂર પાનાર બમને—પ્યાલાને
સલામ ભરી છે. પોતાનાં આંસુડાંની લાચકી પામવા બેયાર
દિન તો શું, બેયાર યુગનીયે રખ દેવાની માણકને કવિએ
વિનંતી કરી છે. કલાપીએ સૂઝી શેલીએ અવારનવાર પ્રેમની

ચતુર પટેલ

લોહીમાં

શુભમડોરી પ્યાસ તડપે લોહીમાં
શ્વાસ બેશું કોઈ સરકે લોહીમાં
ઝોરડાની આંખમાં પગરવ ખૂંચે
લોતનું એકાંત ખટકે લોહીમાં.

જેનો આનંદ બહારની દુનિયા
સાથે સંકળાએલો છે તે કવિ
નથી. કવિ આત્મનિષ્ઠ હોય;
કવિ સ્વયંભૂ હોય.

Kamal Art Printery
38 Police Court Lane, Fort
Bombay-1

કવિશોક • બન્યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૫ [૨૧]

કમલ વોરા

ગઝલ

કોઈ દ્વારે દે દકરો
ને હું ખેઠો ભીત ભેતો.
તોય ક્યા છોડ્યા તગો?
જળ હેતુ એ કાચ નહેતો.
સાપ થઈ ભીંસે આચાનક
કપાંક કહી દોર્યો સિસોટો.
પણ ખરવાના અવાજે
રક્તમા પડી ભાય સોપો.
શબ્દ આવ્યો શબ્દ આવ્યો
દોડો દોડો દોડો દોડો.

II. વિશ્વ આત્મરૂપ છે એટલું
જ નહિ પણ આત્મા વિશ્વરૂપ
છે એમ કવિને દેખાતું ભઈએ.

Industrial Jewels Ltd.
32 Nicol Road, Ballard Estate,
Bombay-1

૨૩) ૬વિદોઃ બ-યુઆરી-ફેબ્રુઆરી ૧૯૭૫

ભાષામાં માથક સાથે વાત માંડી છે. એમ વાત માડવી એ એમનો આનંદ છે એ રીતના રનેહસંવાદમાં કલાપીને ભવા મઠ દૃષ્ટિએ વધુમાં વધુ અનુકૂળતા ધાત્રે છે.

કલાપીની ગ્રંથોમા શેરની સંખ્યા ઘટતી, ગઝલના ઇંદનો—સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ કેવી ક્ષતિઓ છે, રહી કાફિયાની મેગવણીનું શુ—આવા આવા પ્રશ્નો યગના ‘કુમુદ’નું ‘કુમુદું’ કરે કે ‘માટે’ ના અર્થમા ‘તુફેલે’ વાપરે તો એમા ઓચિત્ત કેટલું તેવ પ્રશ્ન મનમા ઊગવાનો. કલાપીને રીકારો તો કલાપીનો ખૂબીઓ સાથે ખામીઓ પણ રીક રી પડવાની. ‘ચિત્તરેનો’ પદ્ધતિના અર્થમા આવે તો તે સહેવાનું. સીસાના બૂચ ઘવાની વાત પણ વેડી સેવાનો કલાપીએ ગઝલનું સ્વરૂપ સાચવ્યું નથી, એતો મિત્તજ સારવ્યો છે એ જ આચણી વાત છે. ગઝલ કલાપી માટે કેવળ સાહિત્યિક સ્વરૂપ રહી નથી, માથક કાથેના ખુદા સાથેના મંવાદનું માધ્યમ પણ રહી છે ગઝલ એમના રનેહસંવાદની મતુમાયા છે; એમના રનેકાતમાની માતુમાયા છે કલાપીનું ધ્યાન ભાષામા પોતાને પ્રગટ કરવામા, ભાષા હાથ ખીખના હૃદય સુધી સત્વરે પહોંચવામા વધારે રોકાણેનું રહે છે રનેહને કારણે ભાષા તરફ પ્રમતાવરમા હશે? ન ભને. ભાષા ભાવ પાછળ ભણે ઘસડાય છે, તેને ઈન્નય થાય છે, છતાય કલાપીની પ્રીતિની ભાષા તરફિનું એનું રૂપ આકર્ષક તો છે જ. કલાપીનો ગ્રંથો એમની રનેહલીસાના કરણ મધુર થટના દસ્તરૂપ, ભારચિત્રરૂપ છે અને તેમા એમની ગઝલ છૂટક શેરોની માળા કરતા અનુશ્રુતિના એક સ્વતન્ત્ર એકમરૂપ પિંડરૂપ પ્રતીત થાય છે એમની ગઝલમા છરે મિત્તજથી છરે હજીજી સુધોના રથુલથી સુધમ તરફનો ઉત્કાંતિકમ પણ ભઈ શકાય. કલાપીએ એવર્ધનરામ—મજિલાસ ખાલાશકરની ગઝલપરપરામા પોતાને પણ જોડવ્યા છે, ને છતાં કેવળ એ પરપરામા જ એમની ગઝલનો જોળખાણ પૂરી થતી નથી કાફિજની કવિતાની કે મહીવાદની હવાએ, એમની ગઝલને પોથી છે, પણ કલાપીનું સદ્ભાગ્ય એમને રનેહની અનુ-શ્રુતિની સાથે રોમાન્ટિક કવિર્વાત ‘એમ જ’ સાપડી એ ઘટનામા છે. ગઝલસ્વરૂપમા ખાસ પ્રયોગો કર્યા વિના, પરપરાજત રીતે ગઝલ લખીને કલાપીએ ગઝલનો રસ વ્યાપક રીતે ગુરુતરતને લગાડ્યો એ ઘટના કલાપીની ગઝલની વિલક્ષણતાના નિદેશરૂપ છે. કલાપીનો ગ્રંથો આસ્વાદ છે કારણ કે તે કલાપીનો છે ! □

શશિકાન્ત ભટ્ટ 'શૈશવ'

ગઝલ

મૃતત એષણાઓનું રણ વિસ્તરે છે,
મને કેઈ મૃગજળ બની છેતરે છે.
હરણ-ફાળ મંઝિલ તરફ હું ભરું છું,
ને મારો જ રસ્તો મને આંતરે છે.
હથેળીમાં વિસ્તાર રેતીનો કાયમ,
હથેળીમાં ઈચ્છાનાં હરણાં મરે છે.
નસીબે ફકત ઝાંઝવાં છે લખાયાં,
છતાં ખ્યાસ મારી બધે ફરગરે છે.
નજર સામે ધુમ્મસને ધુમ્મસની પાછળ
નગર સ્વપ્ન કેરું યુગોથી સરે છે.

M/s. Kirtikumar Chandulal & Co.

50 Isaji Street,

BOMBAY-3

અગરદામ ગોડલિયા

પાસપાસ આપણું રહેલું

કેટલોયે દૂર દૂર આપણો અવાસ
તોય પાસપાસ આપણું રહેલું
સૂરજની જમ આ ભીગતા મળધોયી
કલરવતું અજવાણ નીકળે,
ઝાકળના દરિયામા દાણ દાણ થઈને આ
પગલાતી અખનાઓ પીગળે;
આ જીવતરના બેડુમહી ખેંચાતા તાણ
જેવુ લાગે સમયનું અહીં વહેવું
પાસળીની વાસળીમા રેલ્યાતા શાસમા
એવ તે નાચ સૂર સરી
અડાખીડ ધર અખુ લાડા ઉગરડ ને
એકલી અદૂલી મવ ટેકરી,
શમણાને દેશ એક પડણુ ફરીએ ત્યા
કયાનું કયા આપણું વહેલું

"ANOKHA"
Jugal Productions
Hind Rajasthan Bldg.,
Dadar, BOMBAY

(અનુસંધાન આગંધી પૂર્તિથી)

દિલ્હીમાં હતા તે દરમિયાન ત્યાં સાહિત્યની સભાઓ યોજતા તેમજ 'રંગલીલા' નામની નાટ્યસંસ્થા પણ શરૂ કરેલી, જે એકાદ પ્રયોગ પછી બંધ પડી ગયેલી.

એમણે સૈનેટ, ગીતા, ગઝલ, કથાકાવ્ય, સંગીતરૂપકો વગેરે કાવ્યકારો ખેડ્યાં છે. પૃથ્વી, રથોક્તતા, દુષ્પતિ, પરંપરિત હરિ-ગીત અને કથા તથા લાવણીની ચાલતું હંદોત્તેવિધ્ય દાખવ્યું છે. આમાંથી એમને રથોક્તતા અને મિશ્રમાં સારી સફળતા પ્રાપ્ત થઈ છે. ગીતામાં તેમજ હંદોત્તે રચનાઓમાં એમણે લય અને પ્રાસાનુપ્રાસની સંતપેક સિદ્ધિ દાખવી નથી એ કદાચ એમના કવચકર્મેની બેકાળજીનું પરિણામ પણ હોઈ શકે.

એમનાં કાવ્યોનો પ્રધાન સૂર માનવપ્રેમ છે. દલિતો-પીડિતો પ્રત્યેની અનુકરૂપા અને શોષણપ્રેરે પ્રત્યેના આકેશ ધણી વાર તો કલાકારની અદબ ચૂકી જાય છે. માનવસામાજ અને જીવનની સામે આવતા અંતરાયોને હઠાવી દેવા એ જ હાલપડી જોઈએ જગાવવા કહે છે :

‘રિમત નહિ, નહિ આંસુ ય; સાંભળ—
લાવાના ધુધવાટ’.

સૂણસૂણ, છુદ્ડ ગણાતી માનવજિંદગીનાં મહાન સ્વપ્ને એમનામાં આનંદ ને આદર જન્માવે છે. એઓ કહે છે : ‘છાને રે નાની માનવ જિંદગી/એનાં સપનાં મહાન.’ એમને મંગલમાં આસ્થા છે, પરંતુ એ કેવળ નિષ્ક્રિય નથી. સર્જકોને પણ એમણે ‘ગાઈ જોડે જગ ગાયકો’ નામક કૃતિમાં શ્રમજીવીઓની વહારે

ધાવાની વાત કરી લોકરાક્તિમાં શ્રદ્ધા વ્યક્ત કરી છે. એમને ‘ધર્મ’માં ‘રાષ્ટ્રવાદ’માં શ્રદ્ધા નથી. લાલ ક્રાંતિનો તીખો મિત્રજ એમની કાવ્યનાણીમાં વારંવાર ડોકળા કરે છે :

‘પથર પણ બિરોળે ત્યારે હું સહતો ચૂપ રહીશ’

પણ જ્યાં એઓ આ લાલ રંગની ભ્રમકથી દૂર રહ્યા છે ત્યાં પ્રેમ અને પ્રકૃતિનાં કલાત્મક કાવ્યોદ્ગારો સાધી શક્યા છે, ત્યાં ત્યાં એમના સંવેદનતંત્રની ઝલ્લતા અને કાવ્યબાનીનો કલા-સંયમ જોવા મળે છે :

‘ત્રાંખાવરણી સાંજને છીડે
ઘોરના મૂંગા હાથે
‘આવતો’ કહેડું ડોઈ સંઘાયે
લોપાય સીમની સાથે.’

આમ છતાંય એમની કાવ્યવિશેષતા તો ગાંધીયુગીન જ હાલ જળાનમાં જ છે. તા. ૨૨-૫-૬૮ના રોજ હૅન્ડ્રિપટલ-માં રહે રહે લખેલા ‘વિદાય’ નામક ગીતમાં અંતે એઓ લખે છે :

‘સુખદુઃખોથી રેંધિત કંઠના
છેલ્લા આ ઉદ્ગાર :
‘રનેહીઓ ઘોડો શોક કરી ફરી
હુકાવતો મજધાર!’ ”

ખરેખર અનેક હોલીસુદી અનુભવ્યા પછી અંતિમ સોડ તાણનાર ‘સ્વપ્રસ્થ’ ‘હુકાવતો મજધાર’માં જીવનસ્થ લુલ્હી સૂર પોતાની પાછળ પડતાતો મૂકી ગયા છે.

નલપદચિત્તમાગાન્વીક્ષમાણાઃ સ્તનાન્તા-
નધરકિલ્લયાગ્રં દન્તમિન્નૈત્વશન્ત્યઃ ।
અમિતરતલવેપં નન્દયન્ત્યસ્તવણ્યઃ
સવિતુલ્લયકાલે શૂપવન્ત્યાનનાનિ ॥ ૧૫ ॥
(કવિ કાલિદાસ)

પૂઠા પરનું ચિત્ર શિશિર વાસુદેવ સ્માર્ત

સ્તનપટ નખચિહ્નોથી લારેલાં વિલોકા
કિસલયસમ ઓપેહો દન્તદંશ્યા જ રપશી
મનહર રતિવસો જોઈને નન્દતી આ
રમણી સહુ સ્તબ્ધે આનનો પ્રાતઃકાલે.
(અનુ૦ ધીરુ પરીખ)

With Best Compliments
From

STEEL CAST
Bhavnagar Private Limited

Manufacturers of
Steel & Alloysteel Casting

Ruvapari Road,
Bhavnagar-364001
(Gujarat)

Gram STEELCAST
Telex: 071-207
Phone - 5225 (4 lines)

Gram : 'BRASS BAR'

Phone : 335219

Resi. : 474786

VIJAY

Metal Syndicate

Manufacturers Dealers & Stockists of :

Copper Brass & Phosphor Bronze, Rods, Pipes,
Sheets, Wires, Strips, Stainless Steel Tubes,
& other Non-Ferrous Metals

179, Kika Street, Gulalwadi,
BOMBAY-400 004

કુટુંબ

સ્વસ્થ અને સુખમય જીવન માટે

નિયોજન

વધુ વિગત માટે

પરિવાર

સપકે માધ્યમ

THE sound is the gold in the ore. Then we will have the sound out alone and dispense with the inessential. We do till we make the discovery that the object in writing poetry is to make all poems sound as different as possible from each other, and the resources for that of vowels, consonants, punctuation, syntax, words, sentences, meter are not enough. We need the help of context—meaning—subject matter...And we are back in poetry as merely one more art of having something to say, sound or unsound. Probably better if sound, because deeper and from wider experience. [A poem] begins in delight and ends in wisdom...a clarification of life—not necessarily a great clarification such as sects and cults are founded on, but in a momentary stay against confusion.

Robert Frost

કવિત્વોક

કુટુંબ

સ્વસ્થ અને સુખમય જીવન માટે

નિયોજન

વધુ વિગત માટે નજીકના પરિવાર કલ્યાણ કેન્દ્રનો સંપર્ક સાધો

THE sound is the gold in the ore. Then we will have the sound out alone and dispense with the inessential. We do till we make the discovery that the object in writing poetry is to make all poems sound as different as possible from each other, and the resources for that of vowels, consonants, punctuation, syntax, words, sentences, meter are not enough. We need the help of context—meaning—subject matter...And we are back in poetry as merely one more art of having something to say, sound or unsound. Probably better if sound, because deeper and from wider experience. [A poem] begins in delight and ends in wisdom...a clarification of life—not necessarily a great clarification such as sects and cults are founded on, but in a momentary stay against confusion.

Robert Frost

કવિત્વોક

Away
Now I out walking
The world desert,
And my shoe and my stocking
Do me no hurt.

I leave behind
Good friends in town.
Let them get well wined
And go lie down

Don't think I leave
For the outer dark
Like Adam and Eve
Put out of the Park

For get the myth
There is no one I
Am put out with
Or put out by.

Unless I'm wrong
I but obey
The urge of a song;
I'm bound away!
And I may return
If dissatisfied
With what I learn
From having died

Robert Frost

Away

Now I out walking
The world desert,
And my shoe and my stocking
Do me no hurt

I leave behind
Good friends in town.
Let them get well wined
And go lie down

Don't think I leave
For the outer dark
Like Adam and Eve
Put out of the Park

Forget the myth
There is no one I
Am put out with
Or put out by

Unless I am wrong
I but obey
The urge of a song
I'm-bound-away!

And I may return
If dissatisfied
With what I learn
From having died

—Robert Frost

ਫਿਰ ਚੱਲਦੇ ਫਿਰਦ

બરફની સાંજે વનમાં વિરામ

હં ધારું હું જાણું આ વન કે ના
ઠોકે એનું વગ અહીં રહ્યું ગામમાં તો ય એ ના
તોજે કે હું ધલિયા છે અહીં હા
તોવ જોના વન પર છત્ર તે કશે બર્ફ હાવા

મરા નાના અશ્વને મન થારો
પેન ધાજ્યા અરવગ અને વન આ બેની વચ્ચે
મહી જેતી વાસ ના તો ય વધુ
મૌથા ૫ જા વગસલગની સધિકાએ, વિચિત્ર !

દાતી કે ના જુન તે રજાણવાને
જાણું એ હં ભજ ધૂમરીન ઘૂમરા લે હલાવી
ને બીજો છે માત્ર આહો અવાજ
ચાગતે શ તે પવન-પડતો પિચ શો બર્ફ-એનો

રૂઠા આ છે તન, શા શ્યામ, ઊંડા
દિનુ મારે કંઈક કંઈ છે વધારા પૂરવાન,
ને જાન નાં કોશ કે નોં પડેલા
ને જાવાના કંઈક કંઈ રે છે શ હા નોં પડેલા.

(સ્વપિત્ર બર્ફ ઉડત ઓળ અ રોઈ દિવનિત્ર નો અનુવદ)

હેમન્ત દેસાઈ

વનરાજિએ થોભતાં

હું જાણું કેાની વનરાજિ ખીલી અહીં સ...
છે ગમમાઈ વગ તેનું મને છોયો &
આ તેની શાત વનરાજિ-હિમે છવ જુને
નીહાળતો ઘડીય વાર કહી ન જાણું

આ અશ્વને મુજ ખરે જ વિચિત્ર &
કો બેઠૂના ઘર વિના અહીં રહેજ થોભત
થોભ ગયેલ સગ ને વનરાજિ મધ્યે
રે વર્ષની સહુથી ઘેરી પ્રશાત સાજનન

એ કહની ધૂમરી મદ હલાવી ખૂંદે
કે જુલ તો થઈ ગઈ નથી એમ પૂછને
આહો ન કેઈ દવનિ, મત્ર વહે સમી
આહો, સરે મણુ કે હિમ તે ય ધી

એકામણી મધન આ વનરાજિ રેક
માટે અને પડુ વર્ષે બ-વવા ર
નોટે દળ્યા પૂરવ જાન છ કોજને કંઈ,
નોટે દળ્યા પૂરવ જાન છ જોજનો કંઈ

(સ્વપિત્ર બર્ફ ઉડત ઓળ અ રોઈ દિવનિત્ર નો અનુવદ)

નિરંજન ભગત

પચાસ વર્ષોએ જે કહ્યું

હું યુવાન હતો ત્યારે મારા ગુરુજનો વૃદ્ધ હતા.
મેં ઘાટ ઘડવામાં મારા અગ્નિ હોમ્યો હતો, હું કંઠો થયો ત્યાં લગી.
હું ભિક્ષુ-ઓગળતી ધાતુની જેમ બહ્યો-ઝહ્યો હતો.
સૂતકાળ વિશે ભણવા માટે હું વૃદ્ધત્વને ચરણે ખેડો હતો.
હવે હું વૃદ્ધ છું ત્યારે મારા ગુરુજનો યુવાન છે.
જે ઘડી ન શકાય તે તોડવું રહ્યું, ફેડવું રહ્યું.
સાંધો મેળવવાનો ને રેણુ કેળવવાનો પાઠ ભણવાને મથું છું.
ભવિષ્ય વિશે ભણવા માટે હું યૌવનને ચરણે ખેડો છું.

(‘વૉટ ક્વિટી સેઈડ’નો અનુવાદ)

સક્રિ

અનંત આવર્તનો ગણ્યા કરવામાં
એક જ દિયતિની વડતામાં વસ્યા કરવામાં
સમુદ્રના તટ થવામાં જે સક્રિ છે
એથી વિશેષ ઉત્કટ સક્રિ હૃદય વિચારી શકે નહીં.
(‘ડિવાઇન’નો અનુવાદ)

ઈન્દુકુમાર ત્રિવેદી

ઉદ્યાનમાં આગિયા

ભંચેરા આ ગગનને ભરી દેવા
આવે અહીં સાચુકલા તારલા
ને ધરા પર અહીયાં આ
આવે, જુઓ પ્રતિસ્પર્ધી આગિયા
(જોકે કદમાં ના ખરેખાર તેઓ કદી તારકોના સમા)
કાંક વાર અદલ તે લાગે તારલા અખૂંકતા
ખસ એટલું કે તેઓ નવ થઈ શકે તારલા.
(‘ફાયરફ્લાઈઝ ઇન ધ ગાર્ડન’નો અનુવાદ)

નગીનદાસ પારેખ

પહાડી વધુ

આવેશ

ત્યાં એને જૂથ એકલુ એકલુ લાગતુ,
વનની નિર્જનતા માલતી;
એ બે જ કંતા,
બાળક નડોતુ.
અને ઘરમાં કામ આ પુત્ર નહિ
એટલે એ નવરી રહેતી,
અને પેલો જ્યાં ખેતર ખેડતો
કે ખાંડ હાપતો ત્યાં પૂકે પૂદ જતી
થાકિયા ઉપર બેઠી બેઠી અ ગમ ફરતી,
તાળ છોડિયા આમ તેમ ફગાળતી,
મનમાં મનમાં
મીત ગણગણતી
એક પાર એ દેવદારુની ડાળ ભાગવા ગઈ,
એટલી તો દુઃખ નીકળી ગઈ
કે ઘણાએ જૂથ પાડી
તે ભાગ્યે જ સાલળી,
ન જવાબ આપ્યો, ન બોલી
કે ન પાછી ફરી;
ગંભીરે ઊભા રહી, પછી દંડતી
ફરેલી ઝાડીમાં સતાર્થ ગઈ
પલ્લવે બધબધ શોધી
પણ જડી નહિ;
સાંતી માને ઘેર પૂછ્યું,
ત્યાં થ નહોતી.
આમ, અચાનક, ભેટભેટમાં
ખબર ન પડે એ રીતે, અધન તુષ્ટિ મળ્યા;
અને પલાને અતિથિ સત્યો સમજાઈ ગયા
કમળની ધારે.

(મ દિલ વાદક: થી હાથકસ'નો અનુવાદ)

૨૮] કવિચંદ્ર - માર્ચ-એપ્રિલ ૧૯૭૫

રામપ્રસાદ શુક્લ

છ'છેડાયેલો માર્ગ

પીતવણી કાનને
બે માર્ગ છે જુદા પડયા
હું મુસાફર એક દિલગીર
શે' ગડી શક પણ બે ?
લાખો સમય ત્યાં ગ્રિથત
નિહાળું એક દર-સુદર
જે હેતો વળાંક પગાઠમાં.
માર્ગ લીધો અન્ય
તે પણ છે ખરે સુદર
અને તેનો કદાપિ અધિક છે હક
તૃણસહર જે તો ઘસારે માગતો
બે કે અવરજવરે લસાયા
બેહ તે લગભગ સરખા દીવે.
સુખભાતે વિગરેલા ઉભય
પણોથી સહર જ્યાં શ્યામ
પદપંક્તિ પડી ના
અન્ય દિન દાગે (અનામત)
મેં પ્રથમ ગાળી લીધી
જાણુ થઈપિ કે દૂર છે માર્ગથી
માર્ગો નવા, સાશંક તેથી કે
ફરીથી અવનતુ કે દિને ના બને,
ધુગધુગો પર્વત એ નિઃશ્વાસભર
વદતો રહુ કે માર્ગ બે
જુદા પડયા'તા કાનને
અલપબેડાયો ગાં ને—
એણે'રવી હીમ કેવડા
રૂં શ્યામપો (જે અ. બ. ધરતી બંધડા)
મોટો ફરક.
(મ જોડ નોંઠ રામ'નો અનુવાદ)

અર્ચવૃક્ષો

સીધાં શ્યામ વૃક્ષોની હારોની હારના
આ છેડાથી લઈ તે છેડા લગ ડાળે અને જમણે નમેલાં
અર્ચવૃક્ષો હું બ્યારે જોઉં છું ત્યારે
એ વિમાન્નવું મને ગમે છે કે
કોઈ કિશોર હોયકાવી રહ્યો છે તેઓને.
પણ આમ હોયકાવાએલાં વૃક્ષો તો થાય છે પાછાં ટટાર.
ખરફનાં તોફાનો કરે છે આ.
તમે લાણીય વાર શિશિરની ફાંફાળી સવારે,
વરમાદ પડી ગયા પછી,
તેઓને નર્ચો ખરફથી છવાયેલાં જોયાં જ હશે.
પવનની લહર જેવી ઊઠી કે ખડાક ફરતાકને થાય
તેઓ સીધાં
ને રંગરંગની ઝાકમઝોળ છવરાય
તડતડ શ્વેત પડમાં ધ્રુવરી જેવી ફેલાય કે તરત જ.
તરત જ સૂર્યની ઉઝા અડી કે
સ્ફટિકકણોનો ખરખરાટ કરતો ધોધ વરસે
ખરફના થર ઉપર—
કાચના ખંડિત ટુકડાઓના મોટા ઢેરના ઢેર
વહેવા માંડે. તમને થાય કે
આખા સ્વર્ગ-ધુમ્મટનો અંતર્ભાગ જ તૂટી પડ્યો છે.
સારે લદાએલા તેઓ ઢસડાય
વાસિયા વનસ્પતિની લગોલગ પણ
એવું ન લાગે કે તેઓ સાંગશે,
હોં, જો ખડુલગ વાંકાં વણ્યાં રહ્યાં તો પાછાં
તેઓ સીધાં તો ક્યારેય ન થાય :
વર્ષો બાદ તમે જોઈ શકો ખરા જંગલમાં
તેઓનાં વાંકાં વળેલાં થડિયાં ભોંય પર જે
પાંદડાં પ્રસરાવી રહ્યાં હોય જેમ
કન્યાઓ સૂર્યની સામે ચરણ પર હાથ અને માથાં ઢાળી

બીના ફેલાવેલા કેશને સૂઝી ગઈ હોય
 ખણી હું તમને કહેવ તો જઈ રહ્યો છું કે
 બરફના તોફાન વિશેનું સત્ય
 સરોશે યથાર્થપણે રજૂ કર્યું ત્યારે
 મને તો કાંઈ કિશોર
 વૃક્ષોને નમવે તે જ પડે પસંદ
 કિશોર કે જે છેક ઊંડે ચાલી ગયેલી તેની ગાયોને
 પાછી વાળવા ગયા હોય
 બેઝબોલ રમાય તેવા ગામથી ય દુઃ વસતો કિશોર
 કે જેની એક માત્ર રમત ગમવું જ મળે
 ગ્રીન્ન કે શિશિરમા બેલવું એકાકી
 તેણે એક પછી એક નમવ્યા પિતાના વૃક્ષો
 ફરી ફરી એક એક પર ચડી વૃક્ષોને એવા નમાવ્યા કે
 તેણે તેઓની માથાની અકડતા કાઢી નાખી દરેકને
 જીતી લીધું નમવીને
 બુકાવે તે પહેલા જે શીખવાનું કેતુ તે બધું ય
 તે બાણી સૂઝ્ય કેતો અને એટલે વૃક્ષોને
 તે ધગતી સગવડ નોતો લઈ જતો
 જઈ છેક ઉપલી ડાળીઓ પર તે સમતુલા બળથી રહેતો
 ચડતો તે ધીરે ધીરે
 જેમ તમે એટલા જ કષ્ટથી ધીરે ધીરે
 કપને કાઠા સુધી અને તે ઉપર પણ લરતા હો તેમ
 પછી તે પગ બરાબર તોળી; પાછળ લાત દઈ
 લોકો લઈ ફેરોળાતો આગળ અને હન મા
 એક લેતો આવતા બોય પર
 આમ હું ય એક દિવસ
 અર્ધવૃક્ષો પર હોંચતો અને ફરી ત્યાં જવાનું સેવુ છું વ્યવસ્થા-
 ધારણાઓ કરી કરી કંગાળું છું ત્યારે,
 જીવન પથ વિનાના પન જેવું લાગે
 જ્યાં તમારો રહેરો દાઝના લાગે સામે આવતા
 ઝરણિયાના બળામા મ્હોં લસણ બાય અને એક આજમા
 ડાળની ફાસ ખૂપી જતા દબડવા માટે છે આજ ત્યારે

આ પૃથ્વી પરથી થોડો સમય ચાલ્યા જવાનું.

મન થાય છે અને ફરી પાછા આવી

ફરી નવેસરથી શરૂ કરવાનું મન થાય છે.

મારે વિશે કોઈ દૈવ હોય ચડી ન તો ગેરસમજ સેવે

કે જે હું વાંછું ન તે આપે અર્ધ

કે ન ખૂંચવી લે પાછું જો ન આપવાનું હોય.

પ્રેમ કાળ પૃથ્વી જ યથાર્થ સ્થળ.

સ્થળ અન્ય કોઈ અકબુ જો હોય નથી જાણુ મને તેની

મને

બર્ચવૃક્ષ દ્વારા જવું ગમે,

શ્યામ હાળીઓ વળાટી; ચડી શ્વેત હિમછાથી થડટોચે

સ્વર્ગભણી

જાય વૃક્ષ ધસ્યું; ભાર જ્યારે નહીં સહી શકે ત્યારે

જખકોળી ટોચ

મને ફરી નીચે લાવે ધરા પરે

આમ જવું અને આવવું ખંને થ તે ઉત્કૃષ્ટ.

કિંતુ નિઃકૃષ્ટર ઘણું યદિ કોઈ માન

બર્ચવૃક્ષો પર રહી ચૂક્યા કરે માન.

(‘બર્ચિંગ’નો અનુવાદ)

ઉશનસ

સુવર્ણ કશું ના ટકી શકે

નિસર્ગની પ્રથમ હીલુડીશ્રી સુવર્ણ.
તેનો સુરદય અઘરો સહુથી ય વર્ણ.
પહેલ્લેલું તેનું ઠની પાંદડું પુષ્પ થાય
કિન્તુ કલાક ટક્યું ના ટક્યું ને વિલાય.
એકેક એમ ખરતું પછી પર્ણપર્ણ,
સ્વર્ગીય ખાગ પછી એમ વિષ્ણુ વર્ણ;
ને એમ હા ઉપસ વાસર થે પરિપકે,
ના સ્વર્ણ એવું કશું યે કશું યે ટકી શકે.

(‘નયિંગ ગ્રાસ કેન સ્ટે’નો અનુવાદ)

કવિસાહ-માર્ચ-એપ્રિલ ૧૯૭૫ [૩૧

પાંદડાં ફૂલની તુલનામાં

કોઈ એક દુશનાં પાન સદાય સારાં હોઈ શકે,
તે જ પ્રમાણે તેની છાલ, તે જ પ્રમાણે તેનું કાષ્ઠ,
પરંતુ એ તમે તેના મૂળિયે યોગ્ય પદાર્થ ન ધર્યો
તો તે કદી ય અધિક ફૂલ કે ફળ પારણ નહીં કરે;
પરંતુ હું એક એવો હોઈ શકું કે કદી ય પરવ. ન કરે
કે વૃક્ષ પાગર છે કે અપર્ણ બોહું જ રહે છે,
પાંદડાં એટલે મસૂણતા અને છાલ એટલે ખરછટતા,
પાંદડાં અને છાલ બન્ને મળીને થાય એક પૂરું શ્રેષ્ઠ
કેટલાંક જાળી શ્રેષ્ઠો એાછામા એાછા પાગર છે.
અરે, તેમને પાંદડું નામે ન બેઠું હોય એમ પણ બને,
જીવનમાં મોડામોડો હું ફર્ન* તરફ વળ્યો છું
અને હવે સિચન્સનો* વારો આવવાનો સમય પાડી ગયો છે.
મજ્જાલોડોને બ્રૂકમાં કહેવાનું જણાવ્યું છે કે
હું વધુ રૂપાણું છેઃ ફૂલ કે પાંદડું ?
તેમને તો તરત કહેતાં આવડતું જ નથી ને
કે તેજાતે પાંદડા અને દિવસના ફૂલક
પાંદડા અને છાલ, પાંદડા અને છાલ,
તેમને અડીઅટ્ટેલીને અમારામા સાબળયા કપડું;
ફૂલ-પાંખડીએ પાછળ કોક વાર હું પડ્યા ડોઘરા
(પણ) પાંદડાં તો છે તમામ મારો તમામય મનોબાવ
[લીજ ૪૫૦ વિષ દલવર્તનિ અનુવાદ]

* પાંદડાં વિશેષ અર્થ

હિમધૂલિ

હેમવૈલકના તરુથી જે રીત કાગડાએ
માગ પડે હિમતણી રજ ખેરવી દીવી
તેણે મદીય હરની પલટી મનોદશા,
ને આક-આક રૂફોઅધીલીવિતાવિનો
તેનો કંઈક યણુ અંશ હિમરી લીધો.
(૧૨૮ આક રનોનો અનુવાદ)

રેતીના ઢગલા

સાગરનાં મોજાં લીલાં અને ભેજવાળાં,
કિન્તુ જ્યાંથી ઓમરો તો ત્યાંથી ખડાં થાય,
ખીખી વળી ઊછળે છે એથી યે વિશાળાં
ભૂખરાં ને સૂકાં એ જણાય.

એ તો બધા સાગરે ફરેલા ભોમત્રાસા
માછીમાર તણા ગામે પહોંચી જવા મહી
નકર એ રેતી મહી દાટી દે છે ખાસા
માણસોને હુખાડી જે શક્યો નહિ.

ખાડી અને ભૂશિરને કદાચિત જાણતો એ હોય,
માનવજાતને કિન્તુ ઓળખે ન એ તો
જે આકારનો પલટો એ ધારી રહે કોય,
વિચારના વિચ્છેદની આશા રાખી રહેતો.

માણસોએ નાવ ધરી હુખાડવા કાજ ખરેઃ
ઝૂંપડું ય એમ એ તો આપવાને ચહે;
અને વળી કેંકાએલા વધુ એક છીપલાની પરે
વિચારવા માણસો તો વધુ મુકા બની રહે.

(‘સેન્ડ ડ્યુન્સ’નો અનુવાદ)

રાજેન્દ્ર શાહ

તું કોણ ત્યાં...

સ્વચ્છંદ શોર કરતાં તરુપત્ર ઊંચે,
તારો અવાજ ત્યહીં વ્યર્થ નિસામ્સ જેવો.
તું કોણ ત્યાં નિખિડ છાંય નીચે દુમોની
જે તેજ વાયુલહરીશું કરંત દીડા ?

જે માત્ર ભૂમિતલ સંધિપ્રકાશ, તુષ્ટ
જેનાં લયે કુસુમ વર્ણની લિન્ન ઝાંચે,
તો યે સ્વકીય નહિ પર્ણની કોઈ શોભા
મંદારમૂલ થકી તે ય, તું હ્રદઃ જાણુ.

હુ ખાહુની બથમહી ધરી વૃક્ષ ઊભો
ને એમ કાનન કને લલ્લકાય લાગે,
જે પર્ણ ત્યાંથી ખર્જુ તે જતુ દર દર;
ર એની એક પર્ણ મેર ન નામ તારું.

જે કે મલ્લે સમય કિંચિત થંભી ચાલ્યો
એકાદ પુષ્પ ગ્રહી સંસ્કૃતિરૂપઃ કિંતુ
એની ન દેશ અહીં ઊણુપ, આંહીં તે! આ
ઘેઘર પલ્લવથી રંજિત વન્ય હુંજ.

(‘આન ગોષ્ઠ અન્નોદિરક’નો અનુવાદ)

માફ કરજે હે પ્રભો! મારી મજાકો જે કરી તાગ ઉપર
હું પણ કરીશ આ એકને તેં જે કરી માગ ઉપર

Forgive O Lord my little jokes on Thee,
And I'll forgive Thy great big one on me
Robert Frost

સ્વાત્મપ્રતિ

એક એવણા મુજ એવી કે આ ઘેરા જે વૃક્ષા
જર્જર ને જે સખત એટલા-જયા લહર કદીકે ફરકે,
તે ના ખાલી રહે ધારીને માન વિષાલનુ મ્હેરુ
પણુ રહે વિસ્તરી છેક છેક તે વિશ્વ અતની ધારે

કોઈ વળી ત્યા પથ વચાળે મને ન રોકે, કોઈ દિવસ પણ
વૃક્ષ વૃક્ષની અનતતામા મારે તો જાઉં લસરી
અને ન કેયે ફડકે રાખવી વશન આવશે
વા ધોરી રસતે પૈડા દળતા રેતી

મને તો ચોખ્ખુ-મુજ રસતેથી શીદને મારે ફરવુ પાછા
ને એ યોઠાએ મુજ રસતાથી શીદને જાઉં આગળ થાવા
મને આખવા-રહે મને જે ગોતી અહીંયા
ને હાથે કે તેઓને શુ હજી ય તે હુ ચાહું ?

મને ઓળખે—
મને ઓળખ્યો તે દિને હુ તેને તે છું
અદકી થાશે ખાતરી ખરો હતો હુ
(ઇન્ટર માધ જ્ઞાન નો અનુવાદ)

અમેરિકન કવિતા અને શૉર્ટ ફોર્સ્ટ

નહિત રાવળ

અમેરિકન કવિતા એટલે જ આધુનિક કવિતા. હજી થોડા સમય પહેલાં એક વિવેચકે કહેલું કે અમેરિકન કવિતા વિશે ખોલવું સહેલું છે કેમ કે અમેરિકન કવિતાનું અસ્તિત્વ જ નથી. આ કથનને ખોટું પાડવું અમેરિકન કવિજનોના ભવ્ય પુરુષાર્થે. આ છન્દ-સાત દસકામાં આ કવિતાએ એટલું મોટું ગળું કાઢ્યું કે આજે વિશ્વસાહિત્યમાં તેની ગણના અગ્રતાક્રમમાં થાય છે. (નોક એક અંગ્રેજ વિવેચકે અમેરિકન નવલકથાની સરખામણીમાં અમેરિકન કવિતાના અસ્તિત્વને નહીંવત ગણે છે—હજીય.)

વીસમી સદીની અમેરિકન કવિતાએ વિશ્વ-કાવ્ય-સાહિત્યમાં ચમત્કારો સર્જી આધુનિક કવિતા—modern poetry—નાં ધણાં લક્ષણો પાંધી આપ્યાં. અમેરિકન કવિતાનું ઘટ્ટ પોત વણાઈ આવે છે પૂરેપૂરું વીસમી સદીમાં અને આ સદીનો મહાન અમેરિકન કવિ છે શૉર્ટ ફોર્સ્ટ. ઍઝરા પાઉન્ડ અને એલિયટ આ બંને જન્મે અમેરિકન કવિઓ આવે છે ફોર્સ્ટ પહેલા, પણ આ બંનેનું કાર્યક્ષેત્ર સ્થિર થઈ વિકસે છે ઈંગ્લેંડમાં અને બંનેની કવિતા ઊછરે છે સમગ્ર યુરોપની કાવ્યપરંપરા પર. યુદ્ધોક અને મૉબરલી યુરોપીય માનસના સંસ્કાર વિશેષ તો ઝીલે છે. ‘ક્રૅન્ડાગ’ અને ‘વેસ્ટલૅન્ડ’માં સૈકાઓ પર પથરાયેલી યુરોપની સંસ્કૃતિયાત્રાનું દર્શન સંગોપાયેલું છે. વિલક્ષણ રીતે અમેરિકન કહી શકાય તેવી કવિતા આ બંનેની ગણાય કે નહીં ? તેના વાદ-પ્રતિવાદ ચાલતા રહે છે. વિલિયમ કાર્લોસ વિલિયમ્સ જેવા કવિ-વિવેચકે એલિયટ-પાઉન્ડની કવિતાથી વિમુખ કાવ્યપ્રવાસ ખેડવામાં જ અમેરિકન કવિતા પુરુષાર્થ જુએ છે. અંતવારેઝ ઍઝરા પાઉન્ડમાં અમેરિકન કવિતાનો સૌ પ્રથમ

પ્રામાણ્ય અવાજ સાંભળે છે અને ‘પ્રથમ અમેરિકન કવિ’ કહી પાઉન્ડને નવાળે છે. અંતવારેઝ અહીં વધુ પડતો મોટો મેનિનફાઈંગ ઝલાસ વાપરતા જણાય છે. વળી તે અંગ્રેજ છે તે પણ લક્ષમાં લેવું ઘટે. વિલિયમ કાર્લોસ વિલિયમ્સનું નિરીક્ષણ વધુ તથ્યવાળું છે. તે ભાર મૂકવા માગે છે Americanness ઉપર, જેનો સીધો સંબંધ છે તળ અમેરિકન સંસ્કારો અને તળ અમેરિકન શબ્દસંરોગ અને ભાષા સાથે. એલિયટ કાવ્યભાષામાં પ્રયોજેલ શબ્દ પર અંગ્રેજ મેટાફિઝિકલ કવિજનોએ વાપરેલી ભાષાની સીધી અસર વાંચનામાં આવે છે. પાઉન્ડની કાવ્ય-ભાષાના મૂળમાં યુરોપની અને સંસ્કાર દૃષ્ટિએ અમેરિકન કવિતા શૉર્ટ ફોર્સ્ટે લખી છે—અમેરિકન કાવ્ય-ભાષાના સંસ્કાર તળે અને અમેરિકન કાવ્ય-ભાષાનો સંસ્કાર એટલે વૉલ્ટ વિલ્ડમૅન-એડગર એલન પો-એમિલી ડિકિન્સનનો કાવ્યચારસો. (અંતવારેઝનો પ્રથમ ફોર્સ્ટની કવિતાને હેરિક કેમ્બ્રિજ-હાર્ડી-એડવર્ડ ટોમ્સન આદિ અંગ્રેજ કવિઓ સાથે સાંકળવાનો છે, જે ચર્ચાસ્પદ ગણાય.)

૧૯મી સદીના ઉત્તરાર્ધથી લઈ ૨૦મી સદીની અમેરિકન કવિતાએ વિલ્ડમૅન આંકી કે ડિકિન્સન-પો-આંકી કાવ્ય પ્રણાલીને અનુસરીને વિકાસ કર્યો છે. ફોર્સ્ટ આ કાવ્યપ્રણાલીને આગળ લઈ જઈ પોતાની કવિતાનું એક આગવું કલેવર ધરે છે. આ કલેવર ધાર્યું છે ન્યૂ ઈંગ્લેંડની લોકખોલીથી. અહીં લોકખોલી-dialect-નો શાસ્ત્રહ અર્થ ફોર્સ્ટને ખપતો નથી, બલકે ‘ડાયલેક્ટ’ને કાવ્યમાં સીધી પ્રયોજવા પ્રત્યે તે અણુગમે પણ દાખવતા. એમને રસ હતો જીવાતી ધરગથ્થુ ભાષામાં. સહેજ વાક્યવહારટાણે વ્યક્તિના અંતરનો રણકો જે ‘ખોલજા’

કવિશ્રેય - માર્ચ-એપ્રિલ ૧૯૭૫ [૩૪]

લઈ આવતો તેમાં ફોરટને છોડા રસ હતો શબ્દો સાદા, સામાન્ય, ધરેણુ પછુ તે દ્વારા પ્રકટ થતો અનુભવ અકદા-અગામ્ય એમની હોડીના અને ન્યુ ઇંગ્લેન્ડમાંથી જ આવતા કવિ એવિન આર્લિંગ્ટન રોબિન્સનના તે પ્રદેશના સ્થળોને કાવ્યમાં વર્ણવવાની શક્તિ વિશેષ છે, તો ફોરટને છોડા રસ છે આ પ્રદેશના ખાત્રોમાં તેમના એક સમૂહ-‘નોર્થ ઑફ બોસ્ટન’નું ઉપશીર્ષક સૂચક છે-જનલોકનો ગ્રંથ A Book of People ન્યુ ઇંગ્લેન્ડના કવિજનો-એમિલી ડિકિન્સન, એમર્સન, વિલિઅમ, લોગડેશો, રોબિન્સન, ફોરટ-ની કવિતા અમેરિકન કવિતાનું હાર્દ છે અહીં જ આ પ્રદેશમાં અમેરિકન પ્રજાના ધર્મમંરક્ષક પૂર્વજો-પવિત્ર યાત્રિકો-એ સૌપ્રથમ વસાહત આપેલી આમ, ન્યુ ઇંગ્લેન્ડ અમેરિકન કવિતા સાથે ત્રિવિધ મંરકારો-ઐતિહાસિક, તારકૃતિક, સાહિત્યિક-થી જોડાયેલું છે અને રોમન્ટ ફોરટ દ્વારા ન્યુ ઇંગ્લેન્ડની ઉક્ત ઇતિહાસ ગત-સંસ્કૃતિમત-સાહિત્યગત સપ્તર્ષી લાક્ષણિકતાઓ કાવ્યમૂર્તિ થઈ રહી છે

કવિ ફિલ્સફ એમર્સનની વિચારસરણી પ્રત્યે ફોરટને આદર છે ફોરટ એમર્સન અને દ્યોરો બન્નેના ચાહક અને પ્રશસક એમર્સનના હાથે આરંભતી કવિતાનો ઉછેર ગુદર રીતે થયો છે અમેરિકન કવિતા સમજે તેમણે ઉચ્ચારેલા આ વાક્યો ફોરટના હૃદયસોસરા ગયા હશે તે નિશ્ચય-આપણે ધણો લાખે સમય ધુરોપના દરિયારેખા ગુજાતી કવિતા સામગી છે આપણે હવે આપણા પગ પર ચાલીશું, આપણા બાવડાના બંને કામ કરીશું આપણા પોતાના ચિત્તને વાચા આપીશું

ફોરટની કવિતા એક અર્થમાં આખી અમેરિકન

! બાવડાના બંને બીબી છે ફોરટની કવિતા

~ પ્રજાના જ ચિત્તની માત્ર નહીં, પણ મનુષ્ય

જના ચિત્તની વાચા બની રહી છે તેમની કવિતા

૩૧] કવિશ્રીઃ માર્ન એપ્રિલ ૧૯૭૫

દેશ કાળને વળેટી એક એવા રત્ન પર બની છે બ્યાથી જોતા મોરટ પહેની અસર કરે છે વિશ્વકવિ તરીકે અને પછી અસર કરે છે અમેરિકન કવિ તરીકે વિશ્વ કવિ તરીકે ફોરટને સમજવા કદાચ સહેલા છે, અમેરિકન કવિ તરીકે પહેલાંનામાં ખાસ અભ્યાસ અનિવાર્ય છે

ફોરટની કવિતાને જુદી જુદી રીતે ઓળખાવાઈ છે-નિસર્ગલક્ષી, વાસ્તવલક્ષી, જનલક્ષી ફોરટ પોતાના વિશે આમ કહે છે ‘If I must be classified I might be called a Synecdochist, for I prefer the Synecdoche in poetry that figure of speech in which a part is used for the whole (જો મને ઓળખાવવો જ હોય તો લક્ષણ પ્રયોજક તરીકે મને યોગ્યી શકાય કેમ કે હું કવિતામાં લક્ષણ આનંદારને પમદ કરું છું જેમાં આખી વસ્તુનું સૂચન એકાદ અંશ કે લક્ષણ દ્વારા કરવામાં આવે હોય) ફોરટની કવિતામાં સૌંદર્યનું દર્શન છે-શબ્દ અને હદ સિદ્ધ કરેલું સૌંદર્ય તથા સત્યનું સમારાધન છે-સત્ય કે જેમાં મનુષ્ય રસ લાવતી પરમ ઉદાત્ત ક્ષણો અને નિમ્નગમ ક્ષણોનો આલેખ રલો હોય માનવીને ખરા જિગરથી ચાહતા અને ‘દુનિયા સાથે મારે પ્રેમીજનનો ગંધડો છે’ એમ કહેતા આકર્ષિએ કાયર ઍન્ડ આઈસ’માં માનવસ્વભાવ ની બે નિમ્ન શક્તિઓ-કામના અને દ્વેષ-ને જે યથાર્થ પરિપ્રેક્ષ્યમાં મૂકવી છે તે પગથી આ કવિ કાવ્યમાં કેવા તો તાતા સત્યને કેવા તો ભવ્ય તાત્પર્યથી નિરૂપે છે તે સમજશે

કોઈ કહે જગતનો લવ અગ્નિથી, વળી

કોઈ કહે હિમ થકી, પણ મામનાને

જે કે અને રવાદ મળ્યો છે એથી

લાગે જ સાચા સદૃ અગ્નિ પક્ષના

મે વાર જે જગતનો લવ હોય થાપો

મે દ્વેષ કે અનમ યો બસ એકો કો

કહી શકું હું હિમ પણ સમર્થ
વિનાશને કાળ, હશે જ પૂરું.
(અનુ. નિરંજન ભગત)

મનુષ્યપ્રકૃતિ કેટલી વિધ્વંસક બની રહે તે દર્શાવતી આ રચના ગતિ, લય, સ્વરૂપ અને અર્થગાંભીર્યની દૃષ્ટિએ અપૂર્વ છે.

ફૉરટ જખરા આત્મચિકિત્સક કવિ છે. આધુનિક મનુષ્યનું, જગતમાં તેના સ્થાન અંગેનું, તેની વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધિનું તેમજ તેની વ્યક્તિતાનું જે નિદાન તેમણે ‘ધ બેર’ નામના કાવ્યમાં કાતિલ કટાક્ષની લાપા દારા કર્યું છે તે અનન્ય છે. વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધિઓથી છદ્ધી ગયેલા મનુષ્યનું વામણપણું કવિ પદે પદે ઉઘાડું પાડતા આવે છે તે નોંધપાત્ર છે: જગતમાં રીંછને માટે મનભોજ્યા કરવા જગા છે, વંગલમાં તે યથેચ્છ વિહરી શકે છે, વૃક્ષને પ્રેમ કરી શકે છે, ધીંગામરતી કરી શકે છે, જેમ ફાવે તેમ તે કરી શકે છે, તે મુક્ત છે—સ્વતંત્ર છે, પણ મનુષ્ય...વિશ્વ ભીંસી રહ્યું છે તેને ‘પથુ આ વિશ્વ બાણે ભીંસતું તમને મને’. મનુષ્ય મુક્ત નથી, એ સ્વતંત્ર નથી. પાંજરે પુરાયેલા રીંછ જેવો છે મનુષ્ય. પાંજરે પુરાયેલું રીંછ જેમ આખો દિવસ કોધથી ધૂંધવાઈ જત સ્થાને ઝડપે, પડે, આખડે તેમ આ પિંજર-પૂર્યો આપડો માનવી જત સ્થાને કોધથી ધૂંધવાઈ ઝડપે છે, પડે છે, આખડે છે, પણ તેની શોખી તેનો તોર તો એનો એ જ. તેની એક બાજુ ટેલિસ્કોપ પડ્યું છે તો બીજી બાજુ માર્શ ફોરકોપ પડ્યું છે—આશા ટકાવી રાખના બેય સાધનો સરખાં છે. ટેલિસ્કોપથી તેને ભેદ તાગવા છે અવકાશના—જેવું છે દૂર દૂર. માર્શ ફોરકોપથી જેવું છે ઝીણામાં ઝીણું—પદાર્થના નાનામાં નાના અણુનીય ભીતર. મનુષ્યને જેવું છે વિજ્ઞાનની આંખે, પોતાની આંખે નહીં. એક જત સિવાય તે અંધ જ જુએ છે—કચારેક વૈજ્ઞાનિક ચિંતનને સહારે, કચારેક ભુદા ભુદા તત્ત્વ-ચિંતનને સહારે, કચારેક આ ફિલસૂફીની આંધ આંધે

છે કચારેક તે ફિલસૂફીની આંધ આંધે છે. આખરે હારી થાકી ઉપહસનીય રીતે બેસી પડે છે. એ ડોળ તો રાખે છે પૂરા ધર્મિષ્ઠનો, પણ તે ધર્મિષ્ઠ નથી. (ફૉરટ અહીં કાવ્યમાં સૌપ્રથમ મનુષ્યે ધર્મમાંથી શુભાવેલી સાચી આરથા પ્રત્યે ધ્યાન દોરે છે) માનવ-મતિહાસના ભુદા ભુદા તત્ત્વે મનુષ્યે તત્ત્વજ્ઞાન, શાસ્ત્રજ્ઞાન, અને ધર્મના—મિથ્યા ધર્મના—માધ્યમથી જે બળબાનો પ્રયત્ન કર્યો તે તો બાહ્ય જગતમાં પોતાના સ્થાન અંગેનો. વિજ્ઞાનને પણ મનુષ્યે પ્રયોજ્યું તો બહારનું તત્ત્વ-પછા તે અવકાશ પારનું હોય કે પદાર્થ ભીતરનું—હસ્તગત કરવા. મનુષ્યની આ અંદર—મહાર જેવાની વિજ્ઞાન-દીધી સ્થૂળ દૃષ્ટિ એને કચાંચ ન લઈ ગઈ. અંતે એ હારી થાકી બેસે પાંજરામાં—એક બાજુ રાખી ટેલિસ્કોપ અને બીજી બાજુ રાખી માર્શ ફોરકોપ. ફૉરટ મનુષ્યની દયનીય સ્થિતિ (આટઆટલી સિદ્ધિઓની વચ્ચે પણ) આલેખતું છેલ્લું ચિત્ર આપે છે:

A baggy figure, equally pathetic
When sedentary and when paripatetic.

(આખરે દયનીય છે આ એક સરખી
મૂર્તિ ગાલાની ઢળેલી હોય કે તે હોય ફરતી.)

દરેક કવિ પોતાના સમયની સંસ્કૃતિના પ્રતિનિધિ અને વિશ્લેષક હોય છે. ‘ફાયર ઍન્ડ આઈસ’માં માનવ-સ્વભાવની ફૉરટે સૂક્ષ્મ વિશ્લેષણ કરી છે. સાંપ્રત વિશ્વ-રાષ્ટ્રોની વિજ્ઞાતક પ્રવૃત્તિના સંદર્ભમાં તો તે કેટલી સાચી પડી રહેલી જણાય છે! ‘ધ બેર’માં ફૉરટે આધુનિક વિશ્વસમાજ વૈજ્ઞાનિક સંસ્કૃતિનું જે મિથ્યા ગૌરવ કરે છે તેની આલોચના કરી છે.

ફૉરટ નિર્સર્ગ-કવિ તરીકે ઓળખાવાય છે. કચારેક વર્ડ્ઝવર્થની નિર્સર્ગ-કવિતા અને ફૉરટની નિર્સર્ગ-કવિતા વચ્ચે શો ભેદ તેનો વિચાર પણ થઈ શકે. વર્ડ્ઝવર્થ જે અર્થમાં નિર્સર્ગ-કવિ છે તે અર્થમાં ફૉરટ નિર્સર્ગ-

કવિ નથી ફોરેસ્ટમાં જે નિર્મળ છે તે ન્યૂ ઈંગ્લેન્ડની અને ન્યૂ ઈંગ્લેન્ડ એપેલે કાગર્મીડ પાણીઓનો, પહાડોનો ખેડવાલાયક ઝોઝા એવા સુકા ભડ ખેતરોનો, કાતિલ ડાકુનાતા પવનોનો, હારથી ધગતીને બાળી નાખે એવી શિયાળુ રાત્રિઓનો, ખરડની ધોધમાર વર્ષાનો પ્રદેશ આ નિર્મળ છે ફોરેસ્ટ અનુભવેલી (ભાવના ખડી પરે તેવી હાડનોડ મચ્છરી એક ખેડુ તરીકે ફોરેસ્ટ લાગત વર્ષો લગી કરી છે)

ઓડને જીવુની આપો છે તે મુજબ ફોરેસ્ટના 'કલેક્ટર ઓએગ્સ' સંગ્રહમાં ૨૧ કાવ્યો એવા છે જેમાં નવું શિશિર છે. પાંચ જ કાવ્યો એવા નીકળે છે જેમાં વર્ષાત ઋતુ છે—અને આમાના એ કાવ્યો તો વળી એના છે જેમાં હજી બોય પર બરફ છવાયેલી છે ૨૭ કાવ્યો એવા છે જેમાં સમય રાત્રિનો છે અને ૧૭ એવા કાવ્યો છે જેમાં પ્રકૃતિ લોકોને ચડેલી છે. મોટા ભાગના દરેકો છે આવા- ઇન્જનડ તજ દેવાયેલ ખેડુ, બરફલાવા વગડાની પડખેના ગામડાના ધરમાં રહેતા એકલવાયો માણસ ભૂતિયું ધર-તેમાં રહેતા મા, દીકરા અને રાતરાસો ગળવા આવી ચડેલો વરેમાર્ચ, બરફ વર્ષામાં હવમમી થીડેલું ખોરડું અને આદર દૂડવાતા જીવુ જીવુ-પતિ, પત્ની અને બાળક ન્યૂ ઈંગ્લેન્ડમાં પ્રકૃતિ રચ્ય એક મોટું અવરોધક ગળ છે એમિલી ડિકિન્સનમાં એક તરે આ અવરોધક પ્રકૃતિને આપ્યા ન્નિક સંદર્ભમાં જોવામાં આવી છે ફોરેસ્ટ પશુ આ પ્રતિકૃત પ્રકૃતિ સામે અંત ચેતનાનો જીડો સ્પર્શ અનુભવી રહે છે:

I et chaos storm!
I et cloud shapes swarm!
I wait for form

(પટાળ ખામકે લસે

લસે રચે તૂકાન અથ

દુ સ્વરૂપ કાળ રાહ જોઈ રહીશ)

૬૮] કવિતાઃ માર્ચ-એપ્રિલ ૧૯૭૫

કવિ તો, આમ, નિઃશ્વલ આત્મપ્રતિતિ સાથે જીવો છે નરી ઝાઝા સામે-સ્વરૂપને પામતા અર્થ

અવરોધક બળો સામે ઝીંક ઝીંકવી, છપ છપ આપીને ઝૂંઝૂંચે જવું એક એવી શક્તી રાહ જોતા જેમાં વર્ષાનો પ્રથમ ટહુકાર જીવો હોય અને પર્વતની પહેલી કૂંપળ ફૂટતી હોય ફોરેસ્ટના કેન્દ્રાક વિલક્ષણ પાના આ શક્તી રાહ જોતા જીમા હોય છે. પેલા છૂંછૂં ખોરવાઓનું પશુ એક આમનું અસ્તિત્વ છે ઈંગ્લેન્ડ કે યુરોપના ધર્મ પશુ ગ્રામ-પ્રદેશમાં જીએલે એકલવાયો કિલ્લો કે રહોલાત કે ખાલી રહેણાકની પાછળ નાજીરી સામાજિક કારણ રહ્યું હોય છે, જેને લઈ તે સ્થળ મનુષ્યના દર્પની કે ઈર્ષ્યાની કે લોભની ગ્રવાહી રૂપ વિશેષ બની રહે છે બ્યારે અમેરિકામાં તજ દેવાયેલું સ્થળ મનુષ્યના અદર ખચીરની નિશાની રૂપ છે ફોરેસ્ટ બ્યારે આવા હવડ ખોરડાની વાત કરે છે ત્યારે માણસની હામ ભાગી નાખે તેના કુરતના અવરોધી ઝૂંઝૂંચ અને હેંક સુધી હારી ન ખાતા ખડાલ મનુષ્યોની વીરમનું જ સ્મરણ જગી જીડે છે ફોરેસ્ટ પોને માતાપિતા અને ભાઈભાડુ સાથે પહાડ માથે ખોરડું ખોડી કેવું રહેવા તેનું સ્મરણ એક કા-વમ કરે છે નવા પ્રદેશ જડતા આવ્યા તેમ તેમ પ્રભ વધુ રસકસવાળી જમીન ઉપર વસાહતો વિસ્તારતી આવી પહાડી રહેણાક પાછળ મૂડી કુટુંબ સમઘલ ધરતી પર ખસતું આવ્યું તેને લમતું ચિન વિલક્ષણ અન પાસે પૂર થાય છે

The mountain pushed us off her knees,
And now her lap is full of trees

(પહાડે તેના ઢીંચણ પરથી હડમેલ્યા અમને તથે

અને હવે તેનો ખોળો જુએલી લપર્ધ મયો છે.)

સ્મરણ અર્થે અમમ્ય વિપરિત પરિસ્થિતિઓ સામે ઝૂંઝૂંચ મનુષ્યની દઢ મનોદૃતિઓ પ્રયેગો સંજ્ઞા ધારી રહેતું માનવ રહેણાંનું સ્થળ વળાવળાને અર્હો આવે છે

રાહ જોવી-To wait-એ ફોર એ મનુષ્યને આપેલો કવિમંત્ર છે. આ વિશ્વમંત્રનામાં સ્વયં તો ય મનુષ્યના અસ્તિત્વનું પ્રયોજન છે. આ પ્રયોજન-purpose-સિદ્ધ કરવું તે પુરુષાર્થને લક્ષ કરતી કવિદષ્ટિ ફોરવર્ડની છે. ક્ષણભંગુર જીવનમાં-સ્વયંકાળ પૂરતું અસ્તિત્વ ધરાવતા માનવજીવનમાં પુનઃ પુનઃ એવી ક્ષણો આવે છે જે નવજીવન પ્રત્યેનું પ્રયાણ બની રહે. આ વર્તમાનની એક ક્ષણનું પુનરાવર્તન થઈ રહે છે-જેવી તે હાથમાં આવી કે એક નવી જ દિશા બિઘડી આવે છે, એક નવું જ પ્રસ્થાન આરંભાય છે. આ નવી દિશા કઈ? આ નૂતન પ્રસ્થાન કયું? ફોરવર્ડની પાસે બે ચોખ્ખા ઉત્તર છે. આ નવ્ય પ્રસ્થાન શુદ્ધ કર્મ-સ્વકર્મ તરફનું છે. 'ધ ટ્રુટ ઓફ ફાલ્સર્સ'માં ફોરવર્ડ કર્મક મનુષ્યનું ગૌરવ કયું છે. એક મનુષ્ય તરીકે એક સર્જક તરીકે કર્મમાં ફોરવર્ડને અપૂર્વ શ્રદ્ધા છે: ફોરવર્ડની વિશ્વકૃદુમ્મની ભાવનાના મૂળમાં તેમનો આ વિચાર છે. 'વિશ્વના કોઈ પણ છોડામાં રહેલો મનુષ્ય સ્વકર્મ દ્વારા અન્ય મનુષ્ય સાથે સંકળાયેલો છે. વ્યક્તિ સમૂહમાં હોય કે એકાકી હોય, પણ તે સ્વકર્મ દ્વારા વિશ્વમાનવસમાજ સાથે એક તારે જોડાયેલી છે-શુદ્ધ કર્મના તારે. ફોરવર્ડ આપેલો ખીજો ઉત્તર માત્ર અંતર્લીન વ્યક્તિ પામી શકે છે. અહીં ફોરવર્ડ જે દિશા તરફ જવાની વાત કરે છે તે છે અંતર્દિશા:

We dance in a ring and suppose
But the Secret sits in the middle and knows.

(આપણે નર્તતા વર્તુળે ને રહ્યા કલ્પતા
કિંતુ રહે મધ્યમાં સ્થિત તે અજ્ઞાતી ગૂઢતા.)

આ અંતઃ કર્મ અને અંતઃ જ્ઞાન પ્રત્યે લઈ જતી દિશા બિઘડી આવે છે તે ક્ષણે જે ક્ષણે ફરી ફરી આવતી વર્તમાનની ક્ષણ હાથ આવી જાય છે. ફોરવર્ડ આ ક્ષણની પુનઃ પુનઃ પ્રતીક્ષા કરવાનું કહે છે:

One of the lies would make it out that
nothing

Ever presents itself before us twice
Where would we be at last if that were so
Our very life depends on Everything's
Recurring till we answer from within.

The thousandth time may prove the charm
(જુદાણાંઓમાંનું એક છે આ કે આપણી મંમુષ્ય
એકની એક વસ્તુ

કચારેય ખીજી વાર આવતી નથી.

જો આમ હોત તો અંતે આપણે હોત ક્યાં?
અંતરથી જવાબન વાળીએ ત્યાં લગી ફરી ફરી

આવ્યા જ કરતી
પ્રત્યેક વસ્તુ પર તો આપણું જીવન ટકી રહ્યું છે
હજારમી વારે વાત બની પણ આવે.)

ફોરવર્ડની આ સમજ છે-હજારમી વારે વાત બની
પણ આવે. તે એક એવી સમજ-understanding-
નો આદર કરે છે કાવ્યમાં જે દ્વારા જીવનનો મર
કેંક બિઘડી આવે. તેમની સમજ પ્રસ્ફુટ થઈ છે અ
મંત્રમાં-To wait-પ્રતીક્ષામાં. મિથદને પણ તેમન
પ્રસિદ્ધ સોનેટ-ઓન હિઝ બ્લાઈન્ડનેસ-માં આ સત્ત
-To wait-પર ભાર મૂક્યો છે:

'They also serve who only stand and wait'
ફોરવર્ડ જીવનને અર્થપ્રદ બનાવતું જે તત્ત્વ પ્રમાણે
છે તેનું મૂળ છે મનુષ્યનું અંતર-answer from
within. પ્રતીક્ષા કરી રહેતા જે પછે અંતરનો અવાજ
સાંપડ્યો કે કામ બની જાય છે. અંતરની ઓળખ
જ્યાં લગી થઈ નથી ત્યાં લગી ભય-ભીતિ છે. અંતરને
સાદ સાંપડ્યો કે રાત્રિ વીંખાવા માંડે છે અને સૂઈ
ઊગતો આવે છે. ઝંઝાલીત-'StormFear'-મ
પણ એ જ ઝંઝાવાતભરી રાત્રિ, બરફવર્ષા અને
ખોરડું-જેમાં છે પતિ, પત્ની અને બાળક. ભીંતો
હલબલી રહી છે, બરફ બારીના કાચ પર છવાતો

આવ્યો છે, બારણાંનાં સાલપાંખિયાં છૂટા થઈ રહે છે, ગરમાવો આપતો અગ્નિ કચ્છળી જવામાં છે, શિયાળુ રાત્રિનો કાર દૂંધવાતા તથા જીવોને ભરપ્રમા સર્પ ઓરડે પ્રસરી રહ્યો છે, બહાર ધરના આશુચાથી સર્પ દૂરના ખેતર લગી બરફ થર પાથરતો આવે છે તેમ નહીં પણ ધરમા વસતા તથા જીવોના મનમાં ય ભય અને આશંકનો બરફ થર ભમી રહ્યો છે ત્યાં જ અંતરનો અગ્નિ પ્રજ્વળી ઊડે છે હૃદયમાં પ્રશ્ન ઊડે છે અને પ્રશ્નના અગ્રવાણમાં કશુંક ઊકલતું આવે છે :

And my heart owns I doubt
Whether 'tis in us to arise with day
And save ourselves unaided'

(ને મારા હૃદયમા અગતો સંશય
રહ્યું શું ભગતુ નિજમા દિવસની સાથ ને
ભતે સ્વયં શું અમારી ભતને ઉચારવાની રૂડેશ)

અહીં પાત્ર જગવાની વાત કરે છે-જીવતા દિવસની સાથ પણ જાગવાનું છે નિજમા 'tis in us to arise ફોરડ અહીં પુનઃ માનવીના અંતર લાણી તર્કની સંકેત કરે છે. એ બીજી રસપ્રકાર પણ કરે છે. વ્યક્તિનો ઉચાર વ્યક્તિમા જ છે, ભતે જ ભતને ઉચારવાની છે. Save ourselves unaided

ફોરડની કવિતા આમ આત્મશક્તિના પ્રમથ

આવિષ્કારની કવિતા છે. એમના પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહનું શીર્ષક-'અ ઓથર્ન વિથ'—ની સાર્થકતા એમની સમગ્ર કવિતા પ્રવૃત્તિના મંદમમા ભ્રેતાં ઓર જણાઈ આવશે. કવિતા કવિની આત્મશક્તિ-પાણી—નું પ્રમાણ છે તે અહીં ફોરડને કદાચ અભિપ્રેત હોય. કવિતા કારા આત્મા તરફ જવાર છે તેવી ફોરડને પ્રતીતિ છે તેમના ઉક્ત પહેલા મગહનું પહેલું કાવ્ય છે 'Into My Own'—સ્વાત્મ પ્રતિ કવિતા. ફોરડને મન સ્વાત્મ પ્રતિ-Into My Own-જવાની ક્રિયા છે. પહેલો જ મગહ હર્ષ આવતો કવિ પહેલા જ કાવ્યમા જેવી તો દડ આત્મપ્રતીતિનાં દર્શન કરાવી રહે છે :

They would not find me changed from
him they knew,
only more sure of all I thought was true.

(સૌકશિતમા મારી હવે એવી ને એવી અકુપણ રહેશે
એટલું કે હું ને ને વસ્તુ સત્ય માનતો હશે
તે વિરો તેઓ વિરોધ દડ બનશે)

આને તેમની જન્મચતાબદીને ટાણે તેમની કવિતાના વાયકનો આ જ પ્રતિશ્વાસ હશે-કવિ તમારી હવે મારા મનમા અપુરણ છે અને તમે ને ને વસ્તુ સત્ય માનના હતા તે વિશે હું વિશેષ દડ બન્યો છું. □

(અનુ. દિગ્દાશ મહેતા)

તારવી અને ભુદ્ધ કરવું એ ક્વિલમ્પ્સ માટે તો જૂની વાત થઈ ગઈ છે, પણ આપણા સમયના કલાકારોના હાથમાં એ નવા જડેલા રમકડા જેવી બની રહી છે. કાવ્યનું કોઈ પણ એક લક્ષણ લઈએ તો આપણને તે તેના એકલા છૂટા સ્વરૂપમાં કેમ ન મળી શકે? વિચારના સ્તરે તેમ મળી શકે છે, તો વ્યવહારના સ્તરે ન મળે તે તો કઠિનાઈ કહેવાય. તે માટે તો જીવ આપી દઈએ.

એક વાર કવિતામાં એક સ્વર રજુકરો પછી તે કેટલી કાચી-પાકી છે તે જાણવાની રચના ખડકા માનવતાવાદી સિવાય-કોઈને ય પડી નથી. એનો સ્વર એ માટીના ટેકામાંની સોનાની રેખ છે. તો આપણે એ સ્વરને એકલો ભુંદો તારવી લેવો, અને અન્ય જન્મજને ભુદી રાખવી... વળી, તેની એક રીતની બહેકી છટાની પણ વાત થાય છે... જો પહેલું રહસ્ય એ છે કે કવિતાના છંદ જેવા સુસ્ત માળખામાં આવેલા સૂર ક્યાંથી જિલાઈ રહ્યો તો બીજું એ કે કવિતામાં આ બહેકી છટા ક્યાંથી આવી, અને સાથે તેને એ વિષય ક્યાંથી છે જે છેવટ સુધી સચવાઈ રહ્યો છે.

કેમ કરીને આ બન્નું તે કહેવાની પ્રશ્નનસીબી જો કોઈની ય હોય તો તે કવિતાની પોતાની જ. કવિતા જે ઘાટ લે છે. એ આરંભાય છે આનંદમાં અને પરિણમે છે પ્રગામાં. આ ઘાટ તે પ્રેમ માટેનો પણ. કોઈ એમ કહેનાર લાગ્યે જ હશે કે આ ઉત્કટતા સ્થગિત હોતી જોઈએ, કે તે એક જ જગ્યાએ ખૂંપી રહે. એનો આરંભ થાય છે આનંદમાં, ઊર્મિવશ એ પ્રસરતી ચાલે છે, પ્રથમ પંક્તિના મંડાણ સાથે એ ચોક્કસ દિશા પકડે છે, સદ્લાગી એવી ઘટનાઓની એક ચોક્કસ પરંપરામાંથી એ પસાર થાય છે, અને

જીવનને વિશદ બનાવી અંતે વિરમે છે-આ વિશદતા એ અનિવાર્ય રીતે જ કોઈ મહાન એવી વિશદતા નથી હોતી, જેની આધાર-શિક્ષા પર પંથો કે ધર્મો રચાય; એ હોય છે મંથોલ સામે હાજીભરનો પ્રતિકાર. એને નક્કી એવો અંત હોય છે. એનો નતીજો હોય છે જે પહેલેથી લાખી નહોતો શકાયો અને છતાં ય મૂળની ભાવસ્થિતિના પહેલા કદપનથી માંડીને જ નિર્મિત હતો-અને આમ તો એ ભાવસ્થિતિ વડે જ. જો કવિતામાં શ્રેષ્ઠ અંશ પહેલો વિચારાઈ ગયો હોય, અને છેલ્લે લાવવા મંધરી મુકાયો હોય, તો તો તે યુક્તિમંગલ કવિતા ય શું, કવિતા જ ન કહેવાય. કવિતા તો વિસ્તરતી જાય તેમ તેનું નામ આપમેળે પામતી જાય છે, અને તેનું શ્રેષ્ઠ તો છેવટનાં જોડી સૂઝવાળા અને શોકલયાં એકાદ શબ્દમાં તેની રાહ જોતું જીવું હોય છે-સુરાપાન સમયના ગીતની સુખ-શોકની મિશ્ર-ધૂન.

લેખકમાં જો આંધુ નહિ, તો વાચકમાં નહિ, લેખક માટે જો વિરમય નહિ, તો વાચક માટે નહિ. મારી વાત કહું તો મારે માટે આરંભનો પેલો આનંદ તે એનું કશુંક યાદ આવી ગયાનો વિરમય, જે હું જાણતો નહોતો કે હું જાણતો તો. હું જાણે ઉપર વાદળમાંથી ઊતરી આવ્યો હોઉં, કે ધરતીમાંથી પાંગરી ઉઠ્યો હોઉં, એમ કોઈ એક જગ્યાએ, એક સ્થિતિમાં છું. છેલ્લા કેટલાય લાંબા સમયથી જે જોયું છે તેને પાગ્યાની ખુશીને અનુભવ, અને પછી બાકીનું આવી મળે છે. એક પછી એક એમ પગલે પગલે કદી નહિ કંઈપણ એવા પુરવઠાનું આશ્ચર્ય વિસ્તરતું જાય છે. મારા ઉદ્દેશને ખપ લાગે તેવા સ્મૃતિસંસ્કારો લગ-

(અનુસંધાન પૃ. ૪૪)

રોબર્ટ ફ્રોસ્ટ — જન્મશતાબ્દી વર્ષમાં

૧૯૩૬માં અમેરિકન કવિ રોબર્ટ ફ્રોસ્ટનું મૃત્યુ થયું અને વિશ્વકવિ રોબર્ટ ફ્રોસ્ટનો જન્મ થયો. ૧૯૧૩ યુગી વિશ્વકવિ રોબર્ટ ફ્રોસ્ટનો જન્મ ન થાય એ માટે વાચકોએ, વિવેચકોએ અને સ્વયં રોબર્ટ ફ્રોસ્ટ—સૌએ પોતપોતાથી બનવું બધું જ કર્યું છે. ૧૯૧૩ યુગી રોબર્ટ ફ્રોસ્ટ એ માત્ર અમેરિકન કવિ—અલગત ૨૦મી સદીના સર્વ શ્રેષ્ઠ અમેરિકન કવિ, પણ માત્ર અમેરિકન કવિ છે—એવી ગેબર્ટ ફ્રોસ્ટની કવિભૂતિની પ્રતિષ્ઠા હતી. એમાં સ્વયં ગેબર્ટ ફ્રોસ્ટનું પણ—અલગત સકારણ—અર્પણ હતું. પણ ૧૯૧૩માં રોબર્ટ ફ્રોસ્ટનું મૃત્યુ થયું તે જ દાયકા વિશ્વકવિ રોબર્ટ ફ્રોસ્ટનો જન્મ થયો છે. રોબર્ટ ફ્રોસ્ટની કવિતામાં માત્ર અમેરિકનતા જ નહીં પણ સમગ્ર મનુષ્ય ભૂતિના સંદર્ભમાં દર્શન છે, વૈશ્વિક દર્શન છે તે સમજવું હવે—રોબર્ટ ફ્રોસ્ટના મૃત્યુ પછી—વાચકો અને વિવેચકો માટે શક્ય છે હવેના વરસોમાં ગેબર્ટ ફ્રોસ્ટની કવિતાને આપણે સુધારવાની રહેશે. એટલે કે રોબર્ટ ફ્રોસ્ટની કવિતાની આપણી સમજને સુધારવાની રહેશે. ૧૯૭૫નું વર્ષ ગેબર્ટ ફ્રોસ્ટની જન્મ-શતાબ્દીનું વર્ષ છે એ વિશ્વકવિ રોબર્ટ ફ્રોસ્ટની શોધનું વર્ષ હતું !

ગેબર્ટ ફ્રોસ્ટે કહ્યું છે કે ચોતે ક્યાંક ક્યારેક ટોર્ષ ટોર્ષ વિરલ વ્યક્તિ પાસેથી જીવનનું કેટલુંક રહસ્ય પામ્યા હતા એમાંનું એક રહસ્ય એક ખડતલ ખેડૂત પાસેથી એના આ વાક્ય દ્વારા પામ્યા હતા : 'There is always something more to every thing'. પ્રત્યેક વસ્તુમાં હમેશાં આપણે મનીએ છીએ એથી કશુંક વિશેષ હોય છે. રોબર્ટ ફ્રોસ્ટ અને એમની કવિતા વિશે આપણે મનીએ છીએ કે એ ૨૦મી સદીના સર્વશ્રેષ્ઠ અમેરિકન કવિ છે અને એમની કવિતામાં

૪૨ | કવિશિક્ષક - મર્ચ-એપ્રિલ ૧૯૭૫

નિરંજન ભગત

માત્ર અમેરિકનતા જ છે, પણ એમનામાં અને એમની કવિતામાં એથી કશુંક વિશેષ છે. અને એ 'કશુંક વિશેષ' તે આ : રોબર્ટ ફ્રોસ્ટ વિશ્વકવિ છે અને એમની કવિતામાં વૈશ્વિક દર્શન છે.

ફ્રોસ્ટના પ્યુરિટન પૂર્વગે ૧૭મી સદીમાં ઇંગ્લેન્ડમાંથી ખસ્યા, ન્યૂ ઇંગ્લેન્ડમાં વસ્યા. ફ્રોસ્ટના પિતા ડેમોસ્ટ હતા. એમને રિપબ્લિકન ન્યૂ ઇંગ્લેન્ડ અનુકૂળ ન હતું એથી એ કેલિફોર્નિયામાં વસ્યા. પ્રથમ શિક્ષક અને પછી રાજનીતિજ્ઞ અને ડેમોક્રેટિક પત્રના તંત્રી થયા. ફ્રોસ્ટનો જન્મ સાન ફ્રાન્સિસ્કોમાં. દક્ષિણના સાક્ષર સૈનિક રોબર્ટ હીના નામ પરથી ફ્રોસ્ટનું નામ પડ્યું રોબર્ટ હી ફ્રોસ્ટ. જીવનભર ફ્રોસ્ટ વ્યક્તિવાદી રવાતગ્રામિય ડેમોક્રેટ રહ્યા રખડુનું જીવન એ કેલિફોર્નિયાની ફ્રોસ્ટને અમૂલ્ય બેઠ

પિતાના મૃત્યુ પછી એ મતાનો સાથે ફ્રાન્સમાં માતા ન્યૂ ઇંગ્લેન્ડમાં વસ્યાં. સમગ્રની દયાનો અસીધાર કર્યો અને શિક્ષકાના રવતગ્રામિય વ્યવસાયનો સ્વીકાર કર્યો. આજીવન શિક્ષકપદ એ ફ્રોસ્ટને માતાને વ્હાવમેયો વારસો. માતાને સહાયશ્રુત થવા અભ્યાસની સાથે સાથે ફ્રોસ્ટે મોગી, હુહાર, મજૂર, ખેડૂત, પત્રકાર તરીકે કાર્ય કર્યું. કવિતામાં અને ફ્રોસ્ટના કવિ તરીકેના ભાવિ વ્યવસાયમાં કુટુંબને કેવળ અશ્રદ્ધા હતી માતાને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી. માતાને સહાયશ્રુત થવા અભ્યાસનો ત્યાગ કર્યો અને શિક્ષક તરીકે કાર્ય કર્યું ફ્રોસ્ટે શાળાની સહાય્યાયિની એલિનર સાથે પ્રેમલગ્ન કર્યું. કૃત્ય શિક્ષણ માટે હાર્વર્ડમાં પ્રવેશ કર્યો. પણ પોતાનામાં જે કવિ હતો તેને સહાયશ્રુત થવા ફરી અભ્યાસનો ત્યાગ કર્યો માતાનું મૃત્યુ થયું. પછી દાદાએ દસ વરસ માટે ખેતર આપ્યું ખેડૂત થવા. પછીથી સાથે સાથે શિક્ષક તરીકે પણ કાર્ય કર્યું. આ સમયમાં

ફોરેટને ઇસંતાનો. એમાંથી બેનું મૃત્યુ. અદાય અકિંચનતા અને અસહ્ય એકલતાનો અનુભવ. ૧૯૧૨ લગીમાં આયુષ્યનાં અડત્રીસ વર્ષોમાં ફોરેટનાં માત્ર ચૌદ જ કાવ્યો સામયિકોમાં અતતત્ર કવચિત પ્રગટ થયાં હતાં. એટલી જ ફોરેટની અમેરિકામાં કવિપ્રતિષ્ઠા. ૧૯૧૨માં પત્ની, ચાર સંતાનો, મારસો ડૉલર અને અપ્રગટ કાવ્યોની હસ્તપ્રત સાથે ફોરેટ ઇંગ્લેંડ ગયા.

ફોરેટ અમેરિકામાં હતા ત્યારે એમને એક પણ સાહિત્યિક મિત્ર ન હતો. તેમ ઇંગ્લેંડમાં પણ એક વરસ લગી એમને એક પણ સાહિત્યિક મિત્ર તો ન હતો એટલું જ નહીં પણ કોઈ મિનસાહિત્યિક મિત્ર પણ ન હતો. બકિંગહમશાયરમાં બેકન્સફીલ્ડમાં એક ખેતરમાં એ માત્ર ખેડૂત હતા. અવારનવાર લંડન જાય તેમાં એક મિત્ર થયો, જે પૂર્વે પોલોસમ્બેન હતો અને ત્યારે કટારલેખક હતો. એક સાંજે ૧૮૯૨થી ૧૯૧૨ લગીનાં બે દાયકાનાં કાવ્યો અગ્નિને અર્પણ થયાં, માત્ર ત્રીસ કાવ્યો બચી ગયાં. બીજે દિવસે એક માત્ર મિત્ર પાસે કોઈ સામાન્ય પ્રકાશકનું નામ માગ્યું. મળ્યું : ડેવિડ નટ. ગયા ડેવિડ નટની ઑફિસે. નટ સદ્ગત થયા હતા એ ખબર નહીં. એમનો પુત્ર ડેવિડ પણ મૃત્યુ પામ્યો હતો એ પણ ખબર નહીં. શ્રીમતી નટને હસ્તપ્રત સોંપી આવ્યા. ત્રણ દિવસ પછી સંદેશ આવ્યો. ગયા. ને નવર્યું કે હસ્તપ્રતનો સ્વીકાર થયો હતો. આ જ દિવસોમાં હેરલ્ડ મનરોના પોએટ્રી બુક્શોપના ઉદ્ઘાટન પ્રસંગે અચાનક વગર આમંત્રણે ગયા હતા ત્યાં લંડનનિવાસી અમેરિકન કવિ ફિલ્ડનેનો પરિચય થયો. એમની દ્વારા ઍંગ્રા પાઉન્ડનું આમંત્રણ આવ્યું. પછી ત્રણેક માસ બાદ અચાનક કેન્સિગ્ટન-માં ચર્ચવોકમાં પાઉન્ડના ઘરમાં પાઉન્ડનું મિલન થયું. ત્રણ મહિને મળ્યા આવ્યા એ માટે પાઉન્ડે ધમકાવ્યા અને ધીરેકથી પાઉન્ડ ફોરેટનું પેટ પામી ગયા કે ડેવિડ નટ ફોરેટનો કાવ્યસંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કરે છે, પાઉન્ડે કહ્યું, 'આલો,

પ્રેસ પર; એક નકલ લઈ આવીએ.' બન્યા ગયા પ્રેસ પર. કાવ્યસંગ્રહની નકલ સાથે બન્યાં ઘેર પાછા ફર્યા. ત્યારે ફોરેટના પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહની પ્રથમ નકલ ફોરેટના હાથમાં ન હતી, પાઉન્ડના હાથમાં હતી. ઘરે આવીને પાઉન્ડે તરત કાવ્યો વાંચવાનો આરંભ કર્યો. ફોરેટને વહેમ આવ્યો : 'આ તો પાઉન્ડને કાવ્યો ગમતાં લાગે છે.' પાઉન્ડે કહ્યું, 'ગમે છે. તમને વાંધો તો નથી ને?' ફોરેટે કહ્યું, 'ના, ભલે ગમે. વધુ વાંચો !' પાઉન્ડે કહ્યું, 'તો તમે ત્યાં લાગો અહીંથી થોઈ બીજું પુસ્તક લઈ ને વાંચો !' પછી તરત કહ્યું, 'ના, એમ કરોને, તમે હમણાં જ ઘરે જાઓ તો ! મારે તમારા કાવ્ય-સંગ્રહનો રિવ્યુ કરવો છે.'

૧૯૧૩ના એપ્રિલની પંચમીએ લંડનમાં ડેવિડ નટ કંપની દ્વારા લેફ શિલિંગની કિંમતે રોગર્ટ ફોરેટના પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ 'A Boy's Will'નું પ્રકાશન. એ જ અકવાડિયામાં 'એન્થેનિયમ'માં અંગ્રેજ કવિ-વિવેચક એડવર્ડ ટોમસનું અવલોકન. પછી સપ્ટેમ્બરમાં 'ધ ન્યૂ વુમન'માં ઍંગ્રા પાઉન્ડનું અવલોકન અને શિકાગોમાં હરિયટ મનરોના 'પોએટ્રી'માં પાઉન્ડના અવલોકનનું પુનર્મુદ્રણ અને પછી એક પછી એક અનેક અવલોકનો-આ માત્ર ફોરેટના જીવનની જ નહીં પણ અમેરિકન કવિતા અને સંસ્કૃતિના ઇતિહાસની એક મહાન ઘટના હતી. એક જ વર્ષમાં ૧૯૧૪ના એપ્રિલની ૧૮મીએ ડેવિડ નટ કંપની દ્વારા ફોરેટના બીજા અને સર્વશ્રેષ્ઠ-કાવ્યસંગ્રહ 'North of Boston'નું પ્રકાશન થયું. ઍંગ્રા પાઉન્ડ, એડવર્ડ ટોમસ એમી લોવેલ આદિ કવિવિવેચકોએ એનું પણ અવલોકન કર્યું. અને રોગર્ટ ફોરેટનું કવિપદ સદાયને માટે સિદ્ધ અને સ્થિર થયું. ફોરેટ બકિંગહમશાયરમાંથી ખસ્યા. ગ્લોસ્ટરશાયરમાં વસ્યા. ત્યાં અંગ્રેજ ન્યોનિયન કવિઓએ પ્રેમ અને મૈત્રી દ્વારા ફોરેટનો સત્કાર અને સ્વીકાર કર્યો. આમ, ઇંગ્લેંડમાં ફોરેટની પ્રતિષ્ઠા નામ ત્યાં

કવિલોક - માર્ચ-એપ્રિલ

તો પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના આરંભથી ફોરેટના ઈંગ્લેન્ડનિવાસનો અંત આવ્યો. ૧૯૧૫ના ફેબ્રુઆરીની ૧૫મીએ 'સેઈન્ટ પોલ' જહાજમાં પાંચ જીવ સાથે ફોરેટ અમેરિકા પ્રતિ પ્રયાણ કર્યું ત્યારે એમની સાથે અપ્રસિદ્ધ કાવ્યોની હમતપ્રતન હતી, જે પ્રસિદ્ધ કાવ્યસંગ્રહોની નકલો હતી.

૧૯૧૫થી ફોરેટ અમેરિકામાં પ્રસિદ્ધ કવિ હતા. ૧૯૧૫માં જ અમેરિકાના પ્રસિદ્ધ પ્રકાશનશ્રેણી 'હેન્ડ ઓફ એન્ડ કપની'એ ફોરેટના જાને કાવ્યસંગ્રહોનું અમેરિકન પ્રકાશન કર્યું ત્યારથી આ જ પ્રકાશનશ્રેણી ૧૯૬૨ સગીમાં ફોરેટના અન્ય નવ-એટલે કે કુલ અગ્રિયા-કાવ્યસંગ્રહોનું પ્રકાશન કર્યું અનેક યુનિવર્સિટીઓમાં અધ્યાપક પદ ('an idle fellow'), અને કવિપદ (poet in residence, 'a sort of poetic radiator'), અનેક યુનિવર્સિટીઓની માનદ્ ઉપાધિઓ, અનેક સાહિત્યિક અને સાર્વજનિક સંસ્થાઓનું સભ્યપદ, અનેક યુનિવર્સિટીઓમાં વ્યાખ્યાનો, અનેક શ્રોતાકુલ-ઉત્તરોની સંખ્યાના શ્રોતાકુલ-સમક્ષ કાવ્યવાચનો (barding around before town and gown audiences), દેશવિદેશમાં અનેક સાહિત્યિક સમારંભોમાં પ્રતિનિધિત્વ, ચાર વાર પુલિટ્ઝર પ્રાઈઝ, એક વાર બોલિંગ્ટન પ્રાઈઝ, અનેક ચન્દ્રકા અને પુરસ્કારો, ૫૦મી, ૭૫મી, ૮૦મી અને ૮૫મી જન્મ-

જયતીના ઉત્સવો, ૭૫મી અને ૮૫મી જન્મજયંતી પ્રમંથે અમેરિકન સેનેટના સન્માન અને અગ્નિનદનના ખાસ કરાવો, કેનેડીના પ્રમુખપદે અમેરિકન સેનેટનું ઉદ્ઘાટન, પેલેસ્ટાઈન અને રશિયા ખાતેના અમેરિકન સાર્વજનિક એક્સચી, મિનસોતાવાર એવમી તરીકેના પ્રવાસો આદિ આદિ દ્વારા રોબર્ટ ફોરેટ અમેરિકન પ્રજાના જીવનમાં અને અમેરિકન કવિતાના ઇતિહાસમાં સુપ્રતિષ્ઠિત થયા. આયુષ્યના પ્રથમ આઠીસ વર્ષોની અકલ્પ્ય અક્રિયતા અને અસહ્ય એકલતા અને પછી અરધી સદીની અસાધારણ પ્રસિદ્ધિ અને અનન્ય પ્રતિજ્ઞા આ છે ફોરેટના જીવનનો કટુમધુર ઇતિહાસ પેલી અક્રિયતા અને એકલતાને કાનજી આ પ્રસિદ્ધિ અને પ્રતિજ્ઞા એ મનુષ્ય ફોરેટનો અનિવાર્ય અને અતિરિક્ત જરૂરિયાત હતી કવિ ફોરેટમાં જે અમેરિકનત્વ હતું એના અતિરેક અને અતિચાર દ્વારા મનુષ્ય ફોરેટ આ જરૂરિયાત સંપૂર્ણ સફળતાપૂર્વક સંતોષી હતી. આમ, ફોરેટની કવિતામાં કંઈક વૈશ્વિકતાને ભોજે અમેરિકનત્વનો અભિનિવેશ થયો એમાં મનુષ્ય ફોરેટનો ફાળો નાનાસૂનો નથી. મનુષ્ય ફોરેટ હવે આપણી વચમાં નથી. એથી કવિ ફોરેટમાં જે વૈશ્વિકતા છે એનું દર્શન કરવું હવે સમ્ભવ અને સુશક્ય છે. રોબર્ટ ફોરેટની જન્મશતાબ્દીનું વર્ષ વિશ્વકવિ રોબર્ટ ફોરેટની શોધના આરંભનું વર્ષ હતું !

*

અનુસંધાન] કવિતા જે ઘાટ લે છે [૫ પાંચી ચાલુ

ભગ દરવખત એ જ નીવડયા છે જેને વિશે હું અભાન હતો કે પછી ઝીલવા સમયે મ જેની નોંધ નહોતી લીધી; એટલે એ અનુમાન પર આવી શકાય કે સિદ્ધ રાક્ષસોની જેમ સતત અનુભવને આપણે પશુ થી આગળ ફેંકતા જઈએ છીએ કે જેથી ભવિષ્ય ધરાતું રહે, આ જાનું એ દિવસની તૈયારી રૂપે જે ઘડી કવિશાહ મ ર્થ-એપ્રિલ ૧૯૭૫

દિવસે એને ઝાળાગીને કાઢી કાઢી ચોક્કસ સ્થાને જગ્યા આપણને ઉદ્દિષ્ટ રેખા તે પર અંકિવાની કદાચ ઈવજા થઈ આવે આ રેખા યતવત્ સીધી ન હોવાથી તેનું આકારીત્વ વધારે એક સરસ મજાની હાથમા ઝડવાની લાકડોની સીધી વકાઈ આપણને ગમી જાય છે .. (રોબર્ટ ફોરેટના 'વ ફિગર એ પોએમ મેક્સ' નો અર્થ)

કોઈ પણ યુગમાં કોઈ પણ મહાન કવિ પોતાની મૌલિક કાવ્યવિભાવના લઈને સિસૃક્ષાતોષ માણતો હોય છે. એની એ વિભાવના પોતાના લેખોમાં, વાર્તાલાપોમાં, કાવ્યોમાં, પત્રોમાં, આત્મકથામાં પોતે પ્રકટ કરતો હોય છે. કવિ રૉબર્ટ ફૅસ્ટની કાવ્યવિભાવના પણ આ રીતે એમનાં છૂટક લખાણોમાં, પત્રોમાં અને ક્યારેક કાવ્યોમાં પ્રકટ થયેલી છે. બહુધા તો એ વિભાવનાનો વ્યવહારુ વિનિયોગ એમની કાવ્ય-પ્રવૃત્તિમાં જ દષ્ટિગોચર થાય છે. એમની કાવ્યવિભાવના અને કાવ્યવ્યવહારમાં અસામેજ્ય નથી. બધકે એમાં વિભાવના અને વિનિયોગનું અદ્ભુત અદ્વૈત છે.

ફૅસ્ટની કાવ્ય-કારકિર્દીના ઉગમકાળમાં પરંપરાની સામે પ્રતિકારરૂપ નવીનતાએ દેખા દીધો હતો. પરંતુ એ નૂતન પ્રવાહથી પર રહી ફૅસ્ટે પરંપરાપરસ્તીમાં ય નાવીન્ય પ્રકટાવ્યું. એમની કવિતા એમનો અવાજ બની રહી. પરંપરામાં પણ જબરે પ્રયોગ કરી બતાવ્યો—ભાષામાં, વિષયમાં, નિરૂપણમાં, અસિવ્યક્તિમાં. આમ છતાં ય એમણે કદી પ્રયોગવીર હોવાનો ઝંડો ફરકાવ્યો નથી. ‘Precaution’ નામના મુક્તકમાં તો એઓ કહે છે :

‘I never dared be radical when
young

For fear it would make me
conservative when old.’

(યુવાનીમાં ઉદ્ગમવાદી થવાની હિમ્મત કદી ન મેં દાખવી એ લયયક્ટી કે વૃદ્ધ બનના રૂઢિચુસ્તતા સાંખવી.) અને તો ય એ કેટલા ઉદ્ગમવાદી હતા ! કાવ્યભાષામાં એક નવું પરિમાણ ઉમેર્યું, નવો પ્રયોગ કર્યો. આમ, એમની પ્રથમ વિભાવના છે કાવ્યના બહિરંગ પરત્વે.

બોલચાલની ભાષાના લયલહેરોને એમણે કાવ્યકોટિએ પહોંચાડ્યા છે. એમની કાવ્યશાની સાદી અને સરળ છે. એમની વિભાવનામાં પણ એ જ બાની અભિપ્રેત છે. એ ભાષાની પાછળ સચ્ચાર્થનો સૂર અને એક પ્રકારની ઉદાત્તતા છે. લોકભાષાના મંગીતને એમણે પરંપરાગત છંદોવિધાનમાં આત્માદ રીતે ત્રીજી બતાવ્યું છે. પાંડિત્યપૂર્ણ ભાષા કે નરી વાગ્મિતાથી કાવ્ય સિદ્ધ થઈ શકે એવી માન્યતાની સામે સાદી—સરળ ભાષા અને વાક્યરચનાનો ઉત્તમ નમૂનારૂપ કાવ્યો સિદ્ધ કરી બતાવ્યાં છે. ‘ફાયર એન્ડ આઈસ’ કે ‘રટોપિંગ બાઈ વુડ્ઝ ઓન અ સ્ટોર્મી ઇવનિંગ’ જેવાં અનેક કાવ્યો સાદી—સરળ ભાષા પ્રત્યેના એમના દટાગ્રહી વલણની પ્રતીતિ કરાવી આપે છે.

એમની કાવ્યશાપાનું ઉદાત્ત તત્ત્વ એટલે નરી સરળતા પાછળની વ્યંજના. ઉપરછલ્લી સાદાઈમાં ઘણી ગૂઢતા, ઘણી ગહનતા ગોપિત હોય છે. ભાષાક્રિય સાદા સ્તરને ભેદીને આગળ જનારને વિશ્વકવિ ફૅસ્ટની લખ્યતાના દર્શન થયા વગર રહેતા નથી.

કાવ્યના બહિરંગની સંરચનામાં એમણે હંદ અને પ્રાસ પર ખૂબ ભાર મૂક્યો છે. Verse Libre—હંદમુક્ત પદ્ય—તો પ્રયોગ બ્યારે પ્રચારમાં આવી રહ્યો હતો ત્યારે ફૅસ્ટે હંદના બંધન પર, પ્રાસની અનિવાર્યતા પર ખૂબ ભાર મૂક્યો હોલલ્ય કાવ્યસિદ્ધિમાં બાધક નહિ પણ કેવો ઉપકારક છે તે તેમની અનેક રચનાઓમાં ભેઈ શકાય છે. હંદ અને લય કેવળ આકાર સૌંદર્ય જ નહિ, પરંતુ અર્થસૌંદર્ય સર્જવામાં ય સહાયભૂત છે એ એમણે પ્રયોગો દ્વારા સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. એમનાં એકાંકિત કાવ્યોમાં પણ ભાવાવેગ અનુસાર હંદોનાં સંક્રોચન અને વિસ્તાર એમના હંદ-

તો પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના આરંભથી ફોરેટના ઈંગ્લેન્ડનિવાસનો
અન આલ્બો ૧૯૧૫ના ફેબ્રુઆરીની ૧૫મીએ 'સેઈન્ટ
પોલ' જહાજમાં પાંચ છવ સાથે ફોરેટ અમેરિકા
પ્રતિ પ્રયાણ કર્યું ત્યારે એમની સાથે અપ્રસિદ્ધ કાવ્યોની
હતાપ્રત્ય ન હતી, બે પ્રસિદ્ધ કાવ્યમંત્રોની નકલો હતી

૧૯૧૫થી ફોરેટ અમેરિકામાં પ્રસિદ્ધ કવિ હતા
૧૯૧૫માં જ અમેરિકાના પ્રસિદ્ધ પ્રકાશનગ્રંથ 'ટેન્સ
હોર્સ એન્ડ કપની'એ ફોરેટના બાન્ને કાવ્યમંત્રોનું
અમેરિકન પ્રકાશન કર્યું ત્યારથી આ જ પ્રકાશનગ્રંથે
૧૯૧૨ સગીમાં ફોરેટના અન્યનવ-એટલેકેકુન અતિયાર-
કાવ્યમંત્રોનું પ્રકાશન કર્યું અનેક યુનિવર્સિટીઓમાં
અધ્યાપક પદ ('an idle fellow'), અને કવિપદ
(poet in residence, 'a sort of poetic
radiator'), અનેક યુનિવર્સિટીઓની માનદ ઉપાધિ-
ઓ, અનેક સાહિત્યિક અને સામુદાયિક સંસ્થાઓનું
સભ્યપદ, અનેક યુનિવર્સિટીઓમાં વ્યાખ્યાનો, અનેક
શ્રોતાગૃહો-હોલોરોની મંથાના શ્રોતાગૃહો-સમક્ષ કાવ્ય
વાચનો (barding around before town
and gown audiences), દેશવિદેશમાં અનેક
સાહિત્યિક સમારોહોમાં પ્રતિનિધિત્વ, ચાર વાર પુલિટ્ઝર
પ્રાઈઝ, એક વાર બોલિંગ્ટન પ્રાઈઝ, અનેક ચન્ડેક અને
પુરસ્કારો, ૫૦મી, ૭૫મી, ૮૦મી અને ૮૫મી જન્મ

જયંતીના ઉત્સવો, ૭૫મી અને ૮૫મી જન્મજયંતી
પ્રમંત્રે અમેરિકન સેનેટના સન્માન અને અભિનંદનના
ખાસ દ્વારો, કેનેડીના પ્રમુખપદે અમેરિકન સેનેટનું
ઉદ્ઘાટન, પેરેસ્ટાઈન અને રશિયા ખાતેના અમે-
રિકન સામુદાયિક એલમ્બી, મિનસોતાવાર એલમ્બી તરીકેના
પ્રવાસો આદિ આદિ દ્વારા રોગર્ટ ફોરેટ અમેરિકન
પ્રાણના છવનમાં અને અમેરિકન કવિતાના ઇતિહાસમાં
સુપ્રતિષ્ઠિત થયા આધુણ્યના પ્રથમ અઝનોસ વર્ષોની
અકલ્પ્ય અકિચનતા અને અસહ્ય એકલતા અને પછી
અરધી સદીની અસાધારણ પ્રસિદ્ધિ અને અનન્ય પ્રતિષ્ઠા
આ છે ફોરેટના છવનનો કટુમધુર ઇતિહાસ પેઢી
અકિચનતા અને એકલતાને કા લે આ પ્રસિદ્ધિ અને
પ્રતિષ્ઠા એ મનુષ્ય ફોરેટની અનિવાર્ય અને આંતરિક
જરૂરિયાત હતી કવિ ફોરેટના જે અમેરિકનનવ હતું
એના અતિરેક અને અતિયાર દ્વારા મનુષ્ય ફોરેટ આ
જરૂરિયાત સમૂર્ણ સફળતાપૂર્વક સંતોષી હતી આમ,
ફોરેટની કવિતામાં કઈક વૈશ્વિકતાને ભોજે અમેરિકનત્વનો
અભિનિવેશ થયો એમાં મનુષ્ય ફોરેટનો ફાળો નાનોસૂનો
નથી મનુષ્ય ફોરેટ હવે આપણી વચમાં નથી એથી
કવિ ફોરેટના જે વૈશ્વિકતા છે એનું દર્શન કરવું હવે સરસ
અને સુસગ્ગ છે રોગર્ટ ફોરેટની જન્મચનાઓનું વર્ષ
વિશ્વકવિ 'ગર્ટ ફોરેટની શોધના આરંભનું વર્ષ હતું'

૫

અનુમથાન] કવિતા જે ઘાટ લે છે [૫ ૪૧થી ચાલુ

હવે દરવખત એ જ નીવડ્યા છે જેને વિશે હું અ-
ભાન હતો કે પછી ઝોલના સમયે મેં જેની તોષ
નહોતી સીધી, એટલે એ અનુમાન પર આવી શક્યા કે
પ્રસિદ્ધ શાંતિની જેમ સતત અનુસરવે આપણે
પશુ થી આપણ ફેકતા જઈએ છીએ કે જેથી ભવિષ્ય
પથરાનું રહે; આ બધું એ દિવસની તૈયારી રૂપે જે
૪૪] મંચિયોઃ મ એ પ્રિસ ૧૯૭૫

દિવસે એને ઝાળગીને કાઈક કાઈક ચોક્કસ રમને
જ્યા આપણને ઉદ્દિષ્ટ રેખા તે પર આકાશની કદાચ
ઈન્ડિય થઈ આવે આ રેખા યતવત્ સીધી ન હોવાથી
તેનું આકાશ વધારે એક સરસ મળની હાથમાં ઝલ
વાની સાકારીની સીધી વકાઈ આપણને શ્રી મળ છે
(ગર્ટ ફોરેટના 'ધ ફિક્ષર એ પોએમ મેક્સ' નો અઠ)

કોઈ પણ યુગમાં કોઈ પણ મહાન કવિ પોતાની મૌલિક કાવ્યવિભાવના સ્થળને સિસૃક્ષાતોષ માણતો હોય છે. એની એ વિભાવના પોતાના લેખોમાં, વાર્તાઓમાં, કાવ્યોમાં, પત્રોમાં, આત્મકથામાં પોતે પ્રકટ કરતો હોય છે. કવિ રૉબર્ટ ફ્રાસ્ટની કાવ્યવિભાવના પણ આ રીતે એમનાં છૂટક લખાણોમાં, પત્રોમાં અને ક્યારેક કાવ્યોમાં પ્રકટ થયેલી છે. બહુધા તો એ વિભાવનાનો વ્યવહારુ વિનિયોગ એમની કાવ્ય-પ્રવૃત્તિમાં જ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. એમની કાવ્યવિભાવના અને કાવ્યવ્યવહારમાં અસામેજ્ય નથી. બંનેકે એમાં વિભાવના અને વિનિયોગનું અદ્ભુત અદ્વૈત છે.

ફ્રાસ્ટની કાવ્ય-કારકિર્દીના ઉગમકાળમાં પરંપરાની સામે પ્રતિકારરૂપ નવીનતાએ દેખા દીધો હતો. પરંતુ એ નૂતન પ્રવાહથી પર રહી ફ્રાસ્ટે પરંપરાપરસ્તીમાં ય નાવીન્ય પ્રકટાવ્યું. એમની કવિતા એમનો અવાજ બની રહી. પરંપરામાં પણ જબરો પ્રયોગ કરી બતાવ્યો—ભાષામાં, વિષયમાં, નિરૂપણમાં, અભિવ્યક્તિમાં. આમ છતાં ય એમણે કદી પ્રયોગવીર હોવાનો ઝંડો ફરકાવ્યો નથી. ‘Precaution’ નામના મુક્તકમાં તો એઓ કહે છે :

‘I never dared be radical when
young
For fear it would make me
conservative when old.’

(યુવાનીમાં ઉદ્દામવાદી થવાની હિમ્મત કદી ન મેં દાખવી એ ભયથી કે વૃદ્ધ બનતા રૂઢિચુસ્તતા સાંખવી.) અને તો ય એ કેટલા ઉદ્દામવાદી હતા ! કાવ્યભાષામાં એક નવું પરિમાણ ઉમેર્યું, નવો પ્રયોગ કર્યો. આમ, એમની પ્રથમ વિભાવના છે કાવ્યના બહિરંગ પરત્વે.

બોલચાલની ભાષાના લયલહેકાને એમણે કાવ્યકાવિતિએ પહોંચાડ્યા છે. એમની કાવ્યશ્રાવણી સાદી અને સરળ છે. એમની વિભાવનામાં પણ એ જ બાતી અભિપ્રેત છે. એ ભાષાની પાછળ સમ્યાઈનો સૂર અને એક પ્રકારની ઉદાત્તતા છે. લોકભાષાના મંગીતને એમણે પરંપરાગત હંદોવિધાનમાં આપાદ રીતે ઝીલી બતાવ્યું છે. પાંડિત્યપૂર્ણ ભાષા કે નરી વાગિમતાથી કાવ્ય સિદ્ધ થઈ શકે એવી માન્યતાની સામે સાદી-સરળ ભાષા અને વાફાઈતોએના ઉત્તમ નમૂનારૂપ કાવ્યો સિદ્ધ કરી બતાવ્યાં છે. ‘ફાયર એન્ડ આઈસ’ કે ‘રટોપિંગ બાઈ વુડ્ઝ ઓન અ રોયલ ઇવનિંગ’ જેવાં અનેક કાવ્યો સાદી-સરળ ભાષા પ્રત્યેના એમના દૃઢમૂકી વલણની પ્રતીતિ કરાવી આપે છે.

એમની કાવ્યભાષાનું ઉદાત્ત તત્ત્વ એટલે નરી સરળતા પાછળની વ્યંજના. ઉપરછલ્લી સાદાઈમાં ઘણી ગૂઢતા, ઘણી ગહનતા ગોપિત હોય છે. ભાષાકીય સાદા સ્તરને ભેદીને આગળ જનારને વિશ્વકવિ ફ્રાસ્ટની ભવ્યતાના દર્શન થયા વગર રહેતા નથી.

કાવ્યના બહિરંગની સંરચનામાં એમણે હંદ અને પ્રાસ પર ખૂબ ભાર મૂક્યો છે. Verse Libre—હંદમુક્ત પદ્ય—નો પ્રયોગ જ્યારે પ્રચારમાં આવી રહ્યો હતો ત્યારે ફ્રાસ્ટે હંદના બંધન પર, પ્રાસની અનિવાર્યતા પર ખૂબ ભાર મૂક્યો હોવાથી કાવ્યસિદ્ધિમાં બાધક નહિ પણ કેવો ઉપકારક છે તે તેમની અનેક રચનાઓમાં ભેઈ શકાય છે. હંદ અને લય કેવળ આકાર સૌંદર્ય જ નહિ, પરંતુ અર્થસૌંદર્ય સર્જવામાં ય સહાયભૂત છે એ એમણે પ્રયોગો દ્વારા સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. એમનાં એકાંકિત કાવ્યોમાં પણ ભાવાવેગ અનુસાર હંદોનાં સંક્રાંચન અને વિસ્તાર એમના હંદ-

પ્રયોગ વિશેની સૂઝ અને સજ્ઞાનતા સૂચવે છે. હંદા-
સવને, આમ, વિવિધ રીતે સમજાવવા ઉપયોગમાં લઈ
કાવ્યચમત્કૃતિ સર્જી શકાય છે એનાં ફોરે વ્યવહારુ
ઉદાહરણે પૂર્ણ પાડી પોતાની એ વિશ્વત્વનાને ચરિતાર્થ
કરી ગતલી છે.

કાવ્યના બહિરંગ પરત્વે ફોરેના આ વિચારો
બંધ્યા પછી તેના અંતરંગ પ્રત્યેની એમની વિશ્વાસના
જાણવી એથી મધુ વધુ જરૂરી છે. શબ્દમંડીત અને
છોદસથથી આગળ વધી એ વધુ ભાર તો મૂકે છે
વિષયવસ્તુ પર. 'ધ ફિર અ પોએમ મેક્સ'માં એઓ
લખે છે: 'We need the help of context-
meaning-subject matter. That is the
greatest help towards variety.' (આપ-
કુને સંદર્ભ-અર્થ-વિષયવસ્તુની સહાયની જરૂર પડે
છે. વૈવિધ્યપ્રાપ્તિ માટે એ મોટામાં મોટી સહાય
છે.) ફોરેની કાવ્યસૃષ્ટિ પર નગર નાખતાં જગ્યાએ
કે એમણે પસંદ કરેલા કાવ્યવિષયોનો વ્યાપ ધણે
વિશાળ છે. સામાન્યને લીધી અસામાન્યને હતું કરેલું
એ કવિકર્મ અને કવિધર્મ છે. આથી જ સામાન્ય
વિષય ધરતાં એમના કાવ્યો-*'ધ સેન્ટ હ્યુ-અ', 'હાઈલ્ડા
બ્રુક', 'અ પેય ઓવ ઓલ રેનો'* વગેરે અસામાન્ય
સ્તરનાં બની રહ્યાં છે. એમનો કાવ્યપ્રયોગ સૂચવે છે
કે પ્રતિભાશાળી કવિને વિષયની ખેંચ કરવી પડતી
નથી, જિયવમાં ખેંચ કરવી પડે છે.

વળી, કાવ્યના નિર્વહણ માટે એ જણાવે છે કે
પ્રેરણાની એક પળે કાવ્ય આરંભી જાય છે; પછી તો
એ આયોઆપ માટ સેતુ ધર્મી જાય છે. કાવ્યારંભે

કંઈક અન્યોદાત સૂઝી આવે અને એને કાવ્યાંત મારે
સંધરી રાખવામાં આવે તો તો એ કૃતક રચના બની
જાય. અતિ સહજ રીતે અંત તરફ પહોંચી જવામાં
જ કાવ્યસર્જનની સફળતા છે. આથી જ એમને મને
કાવ્ય આરંભાય છે આનંદથી અને એનું પરિવર્તન
છે પ્રગામ-It (a poem) begins in delight
and ends in wisdom.

આનું સત્વશાળી કાવ્ય બની આવે ત્યારે એ
ફેનું શક્તિશાળી હોય છે! જીવનનાં રહસ્યોને ખુલા
કરતા આવા ઉત્તમ કાવ્યો આ સંસારના સંધર્મની સામે
થોડો સમય પણ ટપી રહેવાની અદ્ભુત શક્તિ આપે
છે. એ કાવ્ય પ્રવૃત્તિનું પ્રયોજન બની રહે છે આથી
જ એમને કહેવું પડ્યું છે કે 'it (a poem) ends
in a momentary stay against confu-
sion. અને આવા કાવ્ય ક્યારે નીપજી આવે? ક્યારે
સ્વાતંત્ર્યભવમાંથી એ પામવું હોય ત્યારે.

આવી નૈસર્ગિક કાવ્યપ્રવૃત્તિ પાછળ પણ એક
કસબી સતત અને સજ્ઞાનપણે પ્રવૃત્ત હોય છે એ પણ
ફોરે પોતાનાં કાવ્યોની બહિરંગી પરિપૂર્ણતા દ્વારા પ્રતીત
કરતી આપ્યું છે. આમ, કવિમાં સ્વાતંત્ર્ય પ્રેરિત
ભાવાવેશની સમર્થ સાથે તેના શિદ્ધ પ્રત્યેની વફાદારી
પૂર્વકની સજ્ઞાનતા પણ એટલી જ અનિવાર્ય બની રહે છે.

કવિ ફોરેને મન કાવ્યપ્રવૃત્તિ એક રબીર અને
પવિત્ર પ્રવૃત્તિ છે, એક જવાબદારીભરી અને જ્ઞેષ્ઠી
પ્રજતિ છે. એમના સકય કાવ્યો જ એમની કાવ્ય-
વિશ્વાસનાની વાચ્ય બની આપણું સામે કરે જ જોશ્યા
વચ્ચે ધણું મધુ પ્રકટાતી ગયાં છે. □

કનુભાઈ જાની

એક પુષ્પ-ગુચ્છ

એકદા ઝાકળટાણે પ્રાગડ ફૂટયા મૌર વઢાયું ઘાસ !

હશે એ કાણુ ? ખાજતો ફરું ફેરવું ઘાસ.

દાતરડાને પાણી પાતું ઝાકળ પણ ઊડેલ
મળની સમથળતા આ નિહાળવા હું પહોંચું તેની પડેલ.

ઝાડના ઝુંડતણા ટાપુ પછવાડે એનાં ફૂંડું નિશાન
વાયુની દહેરખડી પર સરાણ એની સુણવા માંડું કાન;

પરંતુ એ તો એને પંથ, વાઢીને સઘળું ચે તે, ગયે,
અને હું હતો અહીં એ તેમ હશે ને સાવ એકલો થયો !

“અરે હાં સહુ ય એવા”-એમ મેં વળી મારા મનને કહ્યું

“સંગમાં સહુયે કીધું કાજ કે પછી એકલ એકલ થયું.”

કહ્યું-ના-કહ્યું ત્યહીં તો એક વેગથી મુજ પાસેથી સકું
પતંગું નીરવતાની પાંખ પરે કે વ્યાકુળતાથી ભર્યું.

ખાજતું રાતતણે અંધાર જહની યાદ થઈતી ફૂલ

ગયેલી કાલતણા આનંદતાણું જે ધામ હતું તે ફૂલ.

અને મેં જોયું ખરાખર, ચક્કર ચક્કર ફેરતું એ ત્યાં ફેરે
જ્યાં પશ્યું મૂરઝાઈને કોક ફૂલ કે ધરણીની ઉપરે.

અને તે ત્યાંથી ઊપડી ક્યાંય વહી ગયું નજર તણી ચે પાર,

અને તે નજીક પાછું મારી આવ્યું પાંખે ફેપ અપાર.

પ્રશ્ન કંઈ ઊઠે અંતરમાંજ જે તણા ઉતર ન મળે ક્યાંય,

અને ઊછળતું બધું ય ઘાસ લંઠ સકેલું સાવ જ થાય,

પરંતુ તે પહેલાં તો ફર્યું પાછું એ નજરે તાણી જ્યાંહ,

ઝરણુને કાંઠે ઊભો ગુચ્છ પુષ્પને! એક હતો જે ત્યાંહ.

પ્રકુલતાની ચાડી ખાતી ઊછળતી એ જીલ છોડી દાતરડું ચાલ્યું,

ખરુ-આળાં ઝરણાંને તીરે એ છાંડી દાતરડું મહાલ્યું.

નીકળું હું ય છોડી મુજ સ્થાન જાણવા એ ફૂલોનાં નામ,

જાણ્યું એ-પતંગિયાનું ખડ-તેનાં રે ફૂલ; ફર્યો પાછો હું મારે ધામ.

જાલજાણે વાટનારનાં હૈયાં કંટુંકેજ,
 ફાલવા દીધાં કૂલો તે કે આપણુ કારણુ નહીં મહેજ,
 નહીં રે પોતા પ્રત્યે જરા ખેંચના ક્યાન આપણું કાઈ,
 પ્રગ્તુ પ્રભાત કેરી પ્રફુલ્લતા આ કેવળ કાઠે બોઈ.
 પતંગિયુ ને મેં બન્ને એ પ્રગટયો અહીં નિહાળ્યે.
 સંદેશો આ પરોઢમાંથી ફેલાતો છાં ભાલ્યો.
 અહીં રોપાએ કલરવ કરતાં સુણું જાગતા પંખી,
 અને સાલગું લખાયેલું આ દાતગુઢુ ધરતી સાથે કરે ગોઠડી ખંડી,
 અનુભવ આ પ્રાણુ અહીં તો જાણે મારા જીવે.
 પછી કામ એકત કરવાનો ભાવ હવે ઘા કેવો.
 પરુ હું રાજી મને મળ્યો એ, ગહાય મળી જાણુ અવિરામ;
 અને થાકતા, લરખપોરે, શીળે છાંયડે, કરીએ સાથ વિગમ
 સ્વપ્ન સેવુ કે મીઠી ગોઠડી ભાઈજાનની સાથ હવે તો થાતી,
 જેને વિચારમાં ય મળ્યાની આશા કયા સહેવાતી ?
 “સાથ સૌ રહીને કરતા કામ” હૈયુ ખેલીને એને કહ્યું,
 “સંગમાં સહુ એ કીતુ કાજ કે પછી એકલ એકલ વધુ.”
 (“પ રક્ટ આફ ફલાવસો”નો અનુવાદ)

દિનેશ કોઠારી

નાનકરું પંખી

મને એમ થાય :
 તો આ પંખી ભીડી જાય !
 આજો એ દિવસ મારા ઘર સામે ગીત નવ ગાય.
 લાગ્યું જ્યારે એમ હવે વધુ ન રહેવાય,
 બારણુંથી તાળી પાડી : પંખી ભીડી જાય !
 મારો ય તે હશે કૂંક દોષ,
 ટકુદાર માટે ખોટો પંખી મામે રોષ.
 ગુંગળાવી દેવુ જમે કોઈ એક ગીત
 ખરેખર એ જ ખોટી રીત.
 (“એ મ દિનર બડો”નો અનુવાદ)

પિનાકિન્ ઠાકોર

દક્ષિણાનિલને

દક્ષિણના સસવતા વાયરા તું આવ

વાદળ લઈ આવ, એઈ વર્ષાને લાવ.

ટહુકા ગળવ તું માળા વસાવ.

સુરઝાયાં હિમઠાર્યાં ફૂલને તું દઈ બને શમણાં,
થીજ્યા બરફ-તટ પેટવી બ તું વરાળનાં ઝરણાં.
ઉઘાડી બને બદામી વર્ણુ આવરણુ શ્વેત સરી બતે,
જે કાંઈ થાએ તે થાવ આજની બસ આજની આ રાતે.
બારી તરખોળ મારી આવી એને યે તું દેને વહાવી,
ઓગાળી નાખ ખરફ એને ઓગાળીને દેને હઠાવી.
ઓગાળી નાખ કાચ લલે રહી બતું લાકડાનું ખાખું
શુળીએ વીધાયેલા એ જ એ જ યોગી ઈશુ રોખું;
છાપરીમાં નાની મારી તોડી ધસમસતો તું આવ.
હીતે બૂલન્ત ચિત્ર ઝંઝાની ડાપટે તું થરથર પ્રુળવ.
ઠંભે ચઢાવ બધાં ગ્રંથપાનિયાં ને ખડખડતાં
કાચોને વેરી દે ભમ્મર વંટોળિયે ભોંયે રખડતાં
ને કવિને હકી કાઠ ઘરની બહાર.
(‘દુ ધ ધોઈગ વિન્ડ’નો અનુવાદ)

વસંતપ્રાર્થના

હોજે ખીલ્યાં પુષ્પો થકી પ્રગટ આનંદ અમને
અનિશ્ચિત આવેનું તલસડું ચ ના લાવિ ફૂલને
અમે રૂઢેયે માણી નરદમ પરાગે પમરતું
વસંતી રૂઢેતું આ વરસ. વસી રૂઢેયે મધુ ઋતુ
હિમચ્છાયાં વાડી-વન-ઉપવને નંદ મલકે
દિને ને ઓછાયા સમ રજનીનો હાસ છલકે
સુખો જે ચોમેરે અગણુ મધમાખો તરુવરે
લરી દે વિસ્તારિ મધુરતમ ગુણે અમ ઉરે
અને પક્ષી પેલું શર શું નભથી સોંપરું અહો
અચિત્યું દેહોદંતુ સુણતું મધમાખી ભૂલવતાં
ખરંતો તારો ત્યાં સૂચિ શું નિજ ચંદુ ખૂંપવતાં
હવામાં શંભી ખ્યાં, મધુઋતુય સંગે સ્થિર રહી.
અહો આ સૌ તે તો પ્રણય પ્રણુનો કેવલ પ્રણય
રહો નિત્યે વડેતો વિભુચરણુ, તે પાવન કરો.
બધા આવા અંતો અમ સંકલ કર્મે જ ભિતરો
અમારા યત્નોમાં પરમ બલ દો પુણ્ય પ્રણય.

(‘એ પ્રેમર દિન રિપ્રગ’નો અનુવાદ)

મોહનભાઈ પટેલ

છેલ્લી કાવળી

ચોક છે ખીડ
આદિવાણું એનું ન.મ
કુશ નહિ હવે દલી
તે વાવવાનું કામ
રાવવા કહો કે
સિતરને ખોરડે થઈ છે વાત અ.મ
તે ખીડને તો માણસે કડું છે તમ.મ
તો હવે દુઃખેને મળે 'તે મે.ક.મ.ગ.
હળવાકડાં હવે નહિ હમે
નહિ તેથી કરી હ.મ
કે.ઈ કાપેય નહિ
કોઈ વાઢેય નહિ
નીકળ્યા હિંગી શાડકરિયાળી હ.યા
અનુરો આથી જ્યાં વર.પ
હવે મને થાય
ઝાડના આ વણુખામાં
હલ ને અ.કારામ
માણસનો ના હવે મને કર
ખીડ પૂરું થયું છે અજડ
હાલ પૂરતું તો આ ખીડ કે.મ.પા.
તમ.કું
વિવિધ સાકરિ પ્રકારે
હે વિશ્વજી પુણ્યો મકર
મારે કે.ઈનું ય નામ શીદ દ.ક
(‘મ.કારક મોહનજી અનુવાદ’)

ધીરુ પરીખ

હાઈલા* વહેળો

અમાગ વહેળાનાં સીત-ગતિ સુકાયાં જૂન મહા.
પણી શોધે. જામે તવ ભૂમિ તળે લીન મળશે
(અને માથે એની મકલ કુલ ઠોંઠાપર તથા
હવું ફ.ઈ. ફ.ઈ. કરતું પૂમને મામ પૂરવે
થયા અ.છા આછા હિમસ્તરપરે જે લસરતી
રહે ગાડી તેની રણજીત ધીમે ધૂધરીએ)-
થવા કે.વુ, હિયું ચકચકત નાચીજ તુડમાં,
વળી ફૂગા પત્રો રમકમહુયાં ને ઠળી પડયાં
વહેતા વહેળાની વિરુધ દિશમા, ત્યા મળી રહે,
તળે એના તાપે અરસપરસે પ.ઈ. સુકાયાં
જયાં છે જે ચોટી અદર રચતા કાગળ તણી-
સ્મરી રૂડે ન. લાખો સમય લગ તેને જરણ ના.
મળી રૂડે આ જે ઝરણ, ગીતમા તો અગર કા
હિલાસી ખીજ તે થકીય અદકું કેક બનમે.
ચડીએ વસ્તુ તે ચડી જ રહીએ પ્રાત રૂપમાં.
(‘હાઈલા જુ.તો અનુવાદ’)

* અમરિયેય

પ્રખલ ગતિ

પાસે વહેતા જળ પવનની છે ગતિ ના, પરન્તુ
તરી તો છે પ્રખલ ગતિ દે. હિર્ધ પાડા ચહે છે
આ.કને શી અમમલ કું તેજની ધારધારે,
ને પહેલે તું સમયઝરણે પાર જે ઇતિહાસ.
ને આ.પી આ તુજ તરલતા, છે ત્વરા કાજ તે ન.,
કે ન. કુખે મફર કરવા જેમ તું ચિન ચ.કે,
છે હા કિન્તુ મકલ ચિજ જે નાશ ક.જે ધમી રૂડે
નથી રે સિંહર રડી શકે તું ય તે કાજ શક્તિ-
જે કા વસ્તુ ચલ-ચલ તું ધારનો ઢાલ તેથી.

પ્રાર્થના

પ્રાર્થના

હું પ્રાર્થના કરવા બાંહે છું
—મને એમ લાગે છે કે હું બાંહે છું
હું પ્રાર્થના કરવા બાંહે છું
શોકના ગણીર છાયાપથ પર ચાલું છું
અને ઊતરું છું નિસરણી
પ્રત્યેક પગથિયે
હું સ્થાનચ્યુત થાઉં છું.
હું મૂકું છું માથે
પાદરી જેવી કાનટોપી
કમરે વીંટું છું રજ્જુપાશ
ઉતાવળે ખૂઝવી નાખેલી
મીઠુબતીનો છેડો મારા હાથમાં છે
હું પ્રાર્થના કરવા બાંહે છું.
(તા. ૭ જુલાઈ ૧૯૨૧ના રોજ
લઈ અન્ટરમેયરને લખેલ પત્રમાંથી)

જેનો આનંદ બહારની દુનિયા
સાથે સંકળાયેલો છે તે કવિ
નથી. કવિ આત્મનિષ્ઠ હોય;
કવિ સ્વયંભૂ હોય.

Kamal Art Printery

38 Police Court Lane, Fort
Bombay-1

કવિદોષ:- માર્ચ-એપ્રિલ ૧૯૭૫ [૫૧]

તારા જેવાં પ્રબલ ગંતિનાં બે મળે બે જણાં તો
ખેંચી દૂરે પરસપરથી ડોઠ પાડી શકે ના
છટ્ટાં, બન્ને સહમત બનો એટલા એક વાર
સાધી રહી સકલ રીત થકી સહિત્વ
કે બિન્દગી ફક્ત બિન્દગી છે હમેશાં.

(‘ધ આરર સ્પીડ’નો અનુવાદ)

અવાવરા કથસ્તાનમાં

ધારે જનો જીવિત તે હજી પાપ ટેકરે
જે ત્યાં બધા કબરદેખ જ વાંચવાને;
ખેંચી રહે જીવિતને નિજ પાસ કબ્રો,
ના કિન્તુ એક વધુ ખેંચી રહે મૃતાત્મને.
પણો બધાં કબરનાં જ કહે ફરી ફરી:
“જે આવતાં જીવિત માનવ આજ વાંચવા
કબ્રો પરે કંઈ લખાણ અને ફરી જવા
રહેવા જ કાલ મૃતરૂપ જરૂર આવશે.”
ગાતા નકી મરણનું ગીત પથરો તે
ને તો ય તે અવશ થૈ નીત નોંધવાનું
કે જે નથી મૃત થએલ હમેશ આવશે.
પાછો હઠે મનુજ જ્યાં થકી તે ય શું છે?
શાણા બની પથરને કહી દેવું રહેલું:
ધિકારતા મનુજ મૃત્યુ અને હવેથી
હમેશ કાજ કંઈ બંધ મરી જવાનું.
ધારું છ કે પથર તે વૃઠને જ માનગો.

(‘દિન અ દિસચુડ ગેવમાઈ’નો અનુવાદ)

ધીરુ પરીખ

દર્શાત

આ રહો દાખલો
એક પતંગિયા, તોગે;
કે મખત અને બરછટ શિયા પડે
સૂર્ય ખાઈ શકે પોરો;
તદન અટલ અને મિત્રવિણુ
અહીંયા પાંડે જે મીઠપણીયુ.
હવે કહ્યું બહેને મારી શયા બનો,
હુ તે, ચિતા ન ધરીશ;
નાનકડા પતંગાની જેમ
હુ તો ચાનદ કરીશ,
જેના સુખી રૂંદે એવી તાકાત જે ભરી
પાંથરને ફૂલ ફૂલ રહી કરી.
(પદ્ય એકાદશ્યનો અનુવાદ)

II. વિશ્વ આમરૂપ છે એટલું
જ નહિ પણ આત્મા વિશ્વરૂપ
છે એમ કવિને દેખાવું ભઈએ.

Industrial Jewels Ltd.
32 Nicol Road, Ballard Estate,
Bombay-1

૫૨] કવિશ્રી - માર્ચ-એપ્રિલ ૧૯૭૫

હેમન્ત દેસાઈ

વૃક્ષોનો સાદ

વિસ્મય મુજને વૃક્ષો વિશે
કશા આપણે સહેવા તત્પર
અન્ય અવાજોથી ય અધિકતર
સદા એમના સાદ
માવ નિષ્ટર અમ નિવાસસ્થાનથી?
સહી પેના શા દિવસે એમને
જ્યા લગ ખોતા મર્વ આપણી ગતિ દોટની
ને નિશ્ચિતિ યે આનંદની,
અને લાભતા અસ્થિતિ ધ્યાનની.
જવા વિશે જે કદા કરે પણ
કહી જોઈ ના એવા એ તો,
વળી એવા જે આછુ વરે ના કશુંક જણવા
જ્યમ પાયે વણ શાણાં-ગૌડાં,
અવ બાંધે કે રડેવા માગે
મેંડાય ઉપર મુજ પાય ચોટલા
અને ખલા પર મસ્તક ડોલે
ખારી અગર મુજ દાર ધકી હુ
જોઈ કંઠી જવ દશ ડોલતાં.
નીકળી પડીશ હું કયાક જવાને,
સાહસ કોક પલાણી બિરીશ
કોઈ દિવસ જ્યારે એ બોલતા
હજે-ડોલતા વળી એવા કે
ભડકી જશે વાદળ પોળાં જે છ.યાં
માટે મજ ના હશે કહેલ,
પણ હ. આપો નયે. હર્ષશ દુ.
(પદ્ય સંસ્કૃત આદ્ય શૈલીનો અનુવાદ)

II. જે કવિને તાન છે પણ સમ
કથાય નથી, જેમા કેવળ
ઉદમ છે, આધાસ નથી, તેનું
કવિત્વ ઉચ્ચ કાવ્યની શ્રેણીમા
સ્થાયી રહી શકે નહીં.

યોસેફ મેકવાન

આંખોમા ધૂળ

તેઓ કહે છે એમ,
જે
કોઈ ન હોય નાખી ધૂળ મારી આખમા
તો દોઢ ઠ ઢી મારી ધાત કરી દર્શા બધ,
સાચીતિને ટાણુ અમાનો તો હું નથી
ખતિયાર તેનો કરવો—જવા દે
જાપરેથી ખૂણુ ફરતે
હિમવર ની ગંગા
ખાળ જવા અધ કરે મને—
—જો એ હોય જરૂરી તો
(‘ડરહ ઈન ધી આઈઝ’નો અનુવાદ)

અવાજના રસ્તાઓ

કેટલુંક કહી વે ન સ્પષ્ટ હોય
ઉંચુ આજ રાત્રે
નિરખ હવ માન
વેરાઈ જતી વર્ષોનો ઘણો અભાર
પહોંડો તો છોડરયા પાસે—
અતમલ ત સાઓ દેખાયા સાચ્યા
તાંડુ એ જ પુરાણ મધુર—નીલક જાણુ
તારી જમ આવશે તો અડી
‘તેથી કઈ જ સ્પષ્ટ નથી’
એનું બમે નહીં કહેવાના
(‘વોઈસ વેઈઝ’નો અનુવાદ)

With Best Compliments
From

Sohilraj Industries

Nirmal Nagar

BILAVNAGAR

Tel 5007/8/9 Telex 071204

Gram Sohilraj

,૫૫] કવિશ્રી માર્ચ એપ્રિલ ૧૯૭૫

With Best Compliments
From

STEEL CAST
Bhavnagar Private Limited

Manufacturers of
Steel & Alloysteel Casting

Ruvapari Road,
Bhavnagar-364001
(Gujarat)

Gram : STEELCAST
Telex : 071-207
Phone : 5225 (4 lines)

With Best Compliments
From

INDIAN RUBBER REGENERATING CO., LTD.

Largest manufacturers of **QUALITY** Reclaimed Rubber
In a wide range

Office & Factory :
F-2 Wagle Industrial Estate
THANA 400 604
(Maharashtra)

Tel: 593718

Grams: RUBREGEN-THANA

અમેરિકન આંતર વિગ્રહની પડખે ઊભા બદલ ન્યૂ ઇંગ્લેન્ડ-ને ધિક્કારનાર અને લગ્ન જનાર ડેમોક્રેટિક પિતાના પુત્રે જ એ ભોમકાને પોતાની કવિતામાં અમરત્વ બક્ષી કેવો વિરોધ સભ્યો છે! આ પુત્ર તે જ અમેરિકન કવિ રોબર્ટ લી ફ્રાસ્ટ. ૧૮૭૪ના માર્ચની ૨૬મીએ સાન ફ્રાન્સિસ્કોમાં એમનો જન્મ. એની અગિયાર વર્ષની ઉંમરે પિતા વિલિયમ પ્રેસ્કોટ ફ્રાસ્ટનું ક્ષયની ખીમારીથી અવસાન થયું ત્યારે પતિના મૃતદેહને ન્યૂ ઇંગ્લેન્ડમાં દફનાવવા રોબર્ટની માતા સ-પરિવાર ૩૦૦૦ માર્દલનો લાંબો પ્રવાસ ખેડી ત્યાં ગઈ; પણ પૈસા ખૂટી પડતાં મેસેચુસેટના સેલમ ગામમાં તેને શિક્ષિકા તરીકે રોકાઈ જવું પડ્યું. રોબર્ટ ત્યાં માતાની એક ઓરડા-વાળી નાની શાળામાં દાખલ થયો. આ એના નિયમિત શાળાજીવનનો પ્રારંભ. બાકી દૈનિકી નિયામો જીવનનો પ્રથમ દસ્કા તો એણે મુકિત અને સાહસમાં જ ગાળેલો. અહીં ૧૨ વર્ષની ઉંમરે જ એ જીવનની જવાબદારી પ્રતિ સલાન થઈ ગયો. માતાની બાકી પાંતળી આવકમાં ઉમેરો કરવા એ મોચીની દુકાનમાં અને રબર એ દરમિયાન ખેતરમાં દા-હિયા તરીકે કામ કરવા લાગ્યો. લાકડાની મિલમાં બોયિનના વેગનને ધક્કા મારવાનું કામ પણ એ તરુણે કર્યું. આમ, કપરા સંભોળમાં પરિશ્રમ કરતાં કરતાં એણે ૧૮૯૨માં લોરેન્સ હાઈસ્કૂલમાંથી પોતાનો અભ્યાસ પૂરો કર્યો. ત્રણ વર્ષ બાદ એ ડાર્ટમથ કૉલેજમાં નોંધાયો તો ખરો, પણ પૂરા બે મહિના પ ન થયા ત્યાં તો કૉલેજને રામ રામ કર્યો. મન તો કવિતા પ્રત્યે જ કાળવા માંડ્યું હતું, પણ આર્થિક રીતે કુટુંબને સહાયભૂત થવા એક શાળામાં શિક્ષક તરીકે નોકરી સ્વીકારી. એ જ વખતે લોરેન્સના એક વર્તમાનપત્ર માટે ખબરપત્રીની કામગીરી પણ સ્વીકારેલી. આ જ અરસામાં પોતાની શાળાજીવનની હોશિયાર સહાધ્યાયિની અને પ્રે-મિકા એલિનર મિરિયમ વ્હાઈટ સાથે લગ્ન કર્યું.

લગ્નને બેએક વર્ષ વીત્યાં હશે ત્યારે રોબર્ટ પોતાનો અભ્યાસ પૂરો કરી પરિવારને રીઝવવાનો પ્રયાસ કર્યો, અને બાવીસમે વર્ષે હાર્વર્ડમાં દાખલ થયો. ઇચ્છા તો હતી અ-ધ્યાપક બનવાની. પણ બે વર્ષ અભ્યાસ છોડી ૧૮૯૯માં હાર્વર્ડને પણ અલવિદા આપી દીધી. ત્યારે ફિલસૂફીનો અ-ભ્યાસ અને કાવ્યસર્જન પ્રિય પ્રવૃત્તિઓ. પ્રશિષ્ટ કૃતિઓનું આકર્ષણ પણ વધ્યું અને ગ્રીક તથા લૅટિન વાચનનો આ-

નંદ પણ વધ્યો. ને કે દાદાએ એની આવી ધૂની પ્રવૃત્તિ અને પ્રકૃતિથી વ્યવહારક્ષેત્રે નિષ્ફળતા અનુમાની, એને આજીવિકા-અર્થે ન્યૂ હૅમ્પશાયરના ડેરી ગામમાં એક ખેતર ખેડવા આપ્યું. શરત હતી દસ વર્ષ સુધી એ ખેતર નિલા-વવાની. પણ બપોળે જોઈએ તેવી ચારી આપી નહિ એથી ખેતી સાથે સાથે રોબર્ટ ફ્રાસ્ટને ડેરીની જ ‘પિકર્ટન અકા-દમી’માં ને પ્લીમથની ‘ન્યૂ હૅમ્પશાયર સ્ટેટ નેશનલ સ્કૂલ’-માં શિક્ષક તરીકેનો વ્યવસાય પણ કરવો પડ્યો. આમ, દસ વર્ષ પસાર થઈ ગયાં અને ૧૯૧૨માં દાદાદીધું ખેતર વેચીસાટી રોબર્ટ સપરિવાર ઇંગ્લેન્ડ બપડયા. ત્યાં બર્કિંગ-હમ્પશાયરન. બીકન્સફિલ્ડ નામક નાનકડા ગામમાં વસો કર્યો. એક વર્ષ સુધી તો એઓ કોઈને મળ્યા-હળ્યા નહિ. ઝો-સ્ટરશાયરમાં ખેતીકામ કર્યું. પછી ત્રણ વર્ષ પ્રથમ વિશ્વ-યુદ્ધના આરંભ પછી સાત મહિના બાદ ૧૯૧૫માં એઓ અમેરિકા પાછા ફર્યા તે દરમિયાન બે મહત્ત્વની ઘટના-ઓ બની ગઈ: એક, એમના પ્રથમ બે કાવ્યસંગ્રહનું ત્યાંથી પ્રકાશન; બે, એઓ પાઉંડ, કુલ્યુ, કુલ્યુ ગિબ્સન અને કવિ-નાટકચકાર એબરહામ્સ સાથેની મૈત્રી.

અમેરિકા પાછા ફર્યા પછી કાવ્યપ્રવૃત્તિને જ જીવનનું ચરમ અને પરમ લક્ષ્ય બનાવ્યું. ન્યૂ હૅમ્પશાયરના વ્હાઈટ માઉન્ટન્સ ખાતે ફ્રેન્કોનિયામાં ખેતર ખરીદી ખેતી શરૂ કરી. પાંચ વર્ષ આમ ગાળ્યાં ત્યાં ‘ધ સેવન આર્ટ્સ’ નામના માસિકના સલાહકાર મંડળમાં નોંડાવાનું એમને આમંત્રણ મળ્યું. ૧૯૧૫ અને ‘૧૬માં અનુક્રમે ‘ટફ્ટ્સ કૉલેજ’ અને ‘હાર્વર્ડ’માં ‘ફી બીટા કેપ્પા’ (Phi Beta Kappa) કવિપદ આપવામાં આવ્યું, ૧૯૧૭માં ‘પોએટ-ઇન-રેસિ-ડન્સ’ બનાવાયા, અને ૧૯૧૭થી ‘૨૦ સુધી ઍમહર્સ્ટમાં અધ્યાપન કરાવ્યું. દરમિયાનમાં ૧૯૧૮માં એમને ‘માસ્ટર ઓવ આર્ટ્સ’ બનાવાયા. ૧૯૨૧થી ‘૨૩ સુધી એઓ મિશિગન યુનિવર્સિટીમાં ‘પોએટ-ઇન-રેસિડન્સ’ રહ્યા. પછી ઍમહર્સ્ટ પાછા ફર્યા અને ૧૯૨૫ સુધી ત્યાં રહ્યા બાદ વળી ૧૯૨૬માં પાછા મિશિગન યુનિવર્સિટીમાં નોંડાયા. ઈ. ૧૯૨૮માં એમણે ઇંગ્લેન્ડ અને પારિસની મુલાકાત લીધી અને ૧૯૩૬માં હાર્વર્ડ પાછા ફર્યા. પણ એમનાં નજાણાં ફ્રેન્કસને લીધે એમને દક્ષિણમાં જવાની ડોહટરે સલાહ આપી, અને તદનુસાર એઓ પ્રત્યેક શિયાળામાં ફ્લોરિડા-માં જઈને રહેવા લાગ્યા. ૧૯૩૭ સુધી હાર્વર્ડમાં રહ્યા, અને

૧૯૩૮માં વડાલસોમી પત્ની એલિનરનું દહવરોગના હુમલાથી અવસાન થયા પછી એમણે એમનું સર્જનમાંથી રાજીનામું આપી દીધું તથા ધર ૬૮૪રી માર્ચ, ૧૯૩૮ નવેન અને પુનઃપુનઃમાં થએલા અવસાનના આધારે દહવ ઠોરી ખાતા હતા તેમાં પત્નીના મૃત્યુના આ આધારે એમની એકલતાની વેદનાને ઉકેલતમ બનાવી મુકી. ૧૯૩૮માં બોસ્ટનમાં તથા અને ત્રણ વર્ષ બાદ કેમ્બ્રિજમાં ધર લીધું, વોર્મન્ટમાં ખેતરો. ૧૯૬૩ના બન-સુઆરીની ૨૬મીએ બોસ્ટનમાં એમનું અવસાન થયું ત્યારે બહે 'જન સાથેનો એમનો 'પ્રેમીજનનો અમો' પૂરો થયો.

આવા ખમીરવંતા માનવીની કવિતા કાળની અનેક થપાટો સામે અડીખમ ઊભી રહી શકે તેવી ખમીરવંતી છે. એમના કાવ્યસર્જનનો આરંભ તો રાજાજીવન દરમિયાન જ થઈ ગયો. એ કાળે એકાદ પોતી સંગીતમયતા અને એમસર્જનની ચિંતાનમયતાએ ફોસ્ટરના ચિત્ત પર પ્રબલ અસર કરેલી આમ છતાં ય એ કંઈક જોતિસિ અવાજ પ્રગટ કરવા ઝંખી રહ્યા હતા. આવી માનસિક ચૈતસિક તેમજ સજ્જતા અને સ્થિતિમાં એમણે કાવ્યો રચવા માંડ્યાં. એમની પ્રથમ રચના એક ઉમારવને લખતું લાંબું કથાકાવ્ય હતું, જે ત્યારે એમની લોરેન્સ ડાઈરક્ટસના મુખપત્રમાં પ્રગટ થયેલું. ત્યાર પછી તો એક વાર હિમવર્ષા ટાણે જંગલોમાંથી એઓ પસાર થતા હતા ત્યારે એક ચૂત પતંગિયાની પાંખ એમણે જોઈ અને તરત જ એક કાવ્ય લખી માર્ચ: 'માઈ બટરફ્લાઈઃ એન એલિગિ'. ન્યૂ યૉર્કના બેલ્ડીના સામયિક 'ધી ઇન્ડિપેન્ડન્ટ' પહેલા પાને જ એને પ્રસિદ્ધ કર્યું અને ફોસ્ટરને પુરસ્કારના ઊંલર પંદર મળ્યા, વીસ વર્ષનો કવિ રાજા રાજા. સર્જનમાં વેગ આવ્યો. 'ધી ઇન્ડિપેન્ડન્ટ' એક પછી એક કાવ્યો પ્રગટ તો કરવા માંડ્યાં, પરંતુ ઊંછુ અમેરિકામાં ફોસ્ટરની કવિતાનો સ્વીકાર-સ્તકાર ન થયો તે ન જ થયો! આખરે ઈસ્ટ જઈ સાંધી પોતાનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ 'અ બોયઝ વિલ' ઈ. ૧૯૧૩ના એપ્રિલમાં પ્રગટ કર્યો. વિવેચકોમાં વખબુલો. બીજે જ વર્ષે ૧૯૧૪ના મેમાં બીજો કાવ્યસંગ્રહ 'નાર્થ ઓવ બોસ્ટન' પ્રગટ થયો, ત્રીસમે વર્ષે રોબર્ટ ફોસ્ટરનો કવિ તરીકે સ્વીકાર થયો! ૧૯૧૨માં એઓ અમેરિકાથી ઈંગ્લેન્ડ આવ્યા ત્યારે કવિ તરીકે અસાત-અસ્વીકૃત. ૧૯૧૫માં અમેરિકા પાછા ફર્યા ત્યારે કવિ તરીકે સ્વીકૃત-સ્વીકૃત. ૧૯૧૫ના ફેબ્રુઆરીમાં 'નાર્થ ઓવ બોસ્ટન'ની અમેરિકન આગતિ પ્રગટ થઈ. એ જ વર્ષે બે મહિના પછી એ જ પ્રકાશન સંસ્થાએ 'અ

બોયઝ વિલ'ની અમેરિકન આગતિ પ્રગટ કરી. પછી તો ૧૯૧૬માં 'માઈસ્ટન ઈન્સ્ટરલ', ૧૯૨૩માં 'ન્યૂ હોમસા-યર', ૧૯૨૮માં 'વેસ્ટર્નનિંગ બુક', ૧૯૩૦માં 'કલેક્ટેડ પોએમ્સ', ૧૯૩૬માં 'અ ફર્થર રેઈન્', ૧૯૩૮માં 'સંવર્ષિત', 'કલેક્ટેડ પોએમ્સ', ૧૯૪૨માં 'અ વિન્ટેસ ટ્રી', ૧૯૪૫માં 'અ માસક ઓવ રીઝન', ૧૯૪૭ના મેમાં 'સ્ટીપલ બુક', એ જ વર્ષે સપ્ટેમ્બરમાં બેલ્ડ વર્સમાં લખાયેલ નાટક 'અ માસક ઓવ મર્સી', ૧૯૪૯માં કવિને મોતને સંઘરાવાલાક નજીક એમાં ૩૦૪ કાવ્યોનો સંગ્રહ 'કમ્પીટ પોએમ્સ ઓવ રોબર્ટ ફોસ્ટ ૧૯૪૯' અને ૧૯૬૨માં ઈંગ્લેન્ડ કાવ્યસંગ્રહ 'ઇન ધ ક્વીબ્સ' પ્રગટ થયા. આ ઉપરાંત એમના બે પત્ર-સંચયો પણ પ્રગટ થયેલા છે. ફોસ્ટરની આ સર્જન-સમૃદ્ધિ અને સર્જન-સંજ્ઞાએ એમને એક સાચા અમેરિકન અને વિશ્વમાન્ય કવિ તરીકે પ્રસ્થાપિત કરી દીધા.

ખૂબ મોટી સ્વીકૃતિ પામનાર કવિ ફોસ્ટરની સિદ્ધિએ જ એમને પ્રસિદ્ધ કર્યા ત્યાર વાર પુલિટઝર પારિતોષિક પ્રાપ્ત કરનાર એઓ એક અને અદ્વિતીય કવિ છે. પ્રથમ ૧૯૨૪માં એમના સંગ્રહ 'ન્યૂ હોમસાયર'ને પછી ૧૯૩૧માં 'કલેક્ટેડ પોએમ્સ'ને, ૧૯૩૭માં 'અ ફર્થર રેઈન્'ને અને ૧૯૪૩માં 'અ વિન્ટેસ ટ્રી'ને આ પારિ-તોષિક પ્રાપ્ત થયેલું. 'ન્યૂ યોર્ક ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓવ આર્ટ્સ એન્ડ લેટર્સ' તરફથી મુકર્ચું ચંદ્રક એનાયત થયેલો. તો ૧૯૫૮માં 'પોએટ્રી સોસાયટી ઓવ અમેરિકા', તરફથી પણ મુકર્ચું ચંદ્રક એનાયત થયેલો. ૧૯૬૩ની પંખી બન-સુઆરીએ, તેમના મૃત્યુ પહેલાં થોડા જ દિવસે તેમને 'પેન્સિલ્વાનિયા' યુનિવર્સિટી તરફથી 'બોલિંગ' પારિતોષિક આપવાની બહેલાત થયેલી-અને 'સોયી મહાન વિધાન' અમેરિકન કવિ તરીકે બિરલાવાએલા. હોલબ્રિમા, ડાર્લિંગ, ગેલ, હાઈડ, ફિગ્ગર ઓફસર્ફ વગેરે ઈંગ્લેન્ડ-યુનિવર્સિટી-ઓ દ્વારા એમને ઘણી માનાઈ ઉપાધિઓ પ્રાપ્ત થયેલી.

પોતાની કવિતામાં ન્યૂ ઈસ્ટની પ્રકૃતિ અને પ્રાણને ધમકા કરનાર, સરલતામાં ગંભીરતા પ્રગટાવી જનાર, કાવ્ય-માં વસ્તુત્વ અને આકૃતિજન સૌદર્ય દાખવનાર, વિષય-વિવિધતા નિરૂપણ અને નિરંદુલ્યમાં આગતી સૂત્ર મનીત કરાવનાર પ્રતાના કવિ રોબર્ટ ફોસ્ટરની કાવ્યસંપત્તિ વિષય સમક્ષ અમેરિકન સહિસનો અમર વારસો બની રહેશે. એમની બન-સજ્જતાની સ્ત્રીઓએ એટલું જ કહેવાનું રહે છે કે એમનો કવિતા-મુર્ચ અનેકાંઈ સુધી અનસ્તરશે!

સ્વ. મહેન્દ્ર ભગત

‘કવિલોક’ના સ્વ-જન મહેન્દ્ર ભગતની પૂર્વ ‘સ્વ.’ મૂકવા મન ના તો પાડે છે, પણ બુદ્ધિએ તે કટુ વાસ્તવિકતાનો જ્ઞાનભર્યો સ્વીકાર કરવો જ રહ્યો. ‘કવિલોક’ના જન્મ-કાળથી એની સાથે અવિનાશભાવે સંકળાએલા અને પાંચ વર્ષ પહેલાં આ દ્વિમાસિકને દિવસ સ્વરૂપ આપવામાં મહત્વનો સક્રિય રસ લેનાર મહેન્દ્ર ભગત કવિ નહોતા પણ કવિ અને કવિતાના ચરમ ચાહક અને પરમ ભાવક હતા. કાવ્યપાઠ કરવામાં એમની જે સૂઝ વર્તાઈ આવતી તે જ તેમની કાવ્યપ્રીતિની દ્યોતક! અંગત રીતે અને આર્થિક રીતે ‘કવિલોક’માં અંગભૂત બની જનારાઓમાંના એ એકની ખોટ સવિશેષ સાલશે. નિસ્વાર્થ બુદ્ધિ, નિરાંખરી મિત્રજ, નીકર વક્તવ્ય, નિખાલસ સ્વભાવ, ઉત્કટ ઉત્સાહ અને પરમેશ્વર પ્રસન્નતા : મહેન્દ્ર ભગતની આ લાક્ષણિકતાઓ એમના સંસર્ગમાં આવેલી ઘ્રેષ્ઠ પણ વ્યક્તિ ભૂલી શકશે નહિ. મહેન્દ્ર ભગત એટલે જીવંત કાવ્ય-રસ. એ ભલે દિવંગત થયા હો પણ એમનો જીવંત કાવ્ય-રસ કાવ્યરસિકોને પ્રોત્સાહિત કર્યા જ કરે એ જ એમને અમારી સાચી શ્રદ્ધાંજલિ હો !

કવિ નહાનાલાલ પારિતોષિક

પ્રતિ વર્ષ અપાતું શ. ૨૫૧નું આ પારિતોષિક ઈ. ૧૯૭૪ના વર્ષમાં પ્રકટ થયેલા કાવ્યસંગ્રહો પૈકી શ્રેષ્ઠ કરેલા શ્રી સિતાશુ યશશ્વંતના ‘આદિસ્યુસનું હલેચું’ સંગ્રહને ઐનાયત કરવામાં આવ્યું છે.

‘કવિલોક’ સામયિક અંગેની માહિતી

[ધ રજિસ્ટ્રેશન ઑફ ન્યુસપેપર્સ (સિન્ડ્રેલ) ડેલ્સ, ૧૯૫૬ અન્વયે (કોમે નં. ૪, રૂ. ૩ નં. ૮)]

- ૧ પ્રકાશન સ્થળ : કુમાર કાર્યાલય લિમિટ્ડ ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ-૧
- ૨ પ્રકાશન સમય : દ્વિમાસિક, દર બીજા મહિનાની છેલ્લી તારીખે
- ૩ મુદ્રકનું નામ : બચુભાઈ રાવત; રાષ્ટ્રીયતા : ભારતીય; સરનામું : કુમાર કાર્યાલય લિમિટ્ડ ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ-૧
- ૪ પ્રકાશકનું નામ : બચુભાઈ રાવત; રાષ્ટ્રીયતા : ભારતીય; સરનામું : કુમાર કાર્યાલય લિમિટ્ડ ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ-૧
- ૫ સંપાદકોનાં નામ : (૧) રાજેન્દ્ર શાહ; રાષ્ટ્રીયતા : ભારતીય; સરનામું : ૧૦૬/૪ મણિબનન ભુલેશ્વર, મુબાઈ-૨
(૨) બચુભાઈ રાવત; રાષ્ટ્રીયતા : ભારતીય; સરનામું : ૧૪૫૪ રાયપુર, અમદાવાદ-૧
(૩) નિરંજન ભગત; રાષ્ટ્રીયતા : ભારતીય; સરનામું : ટાઈનહોલ પાછળ, એલિસબ્રિજ અમદાવાદ-૬
(૪) ધીરુભાઈ પરીખ; રાષ્ટ્રીયતા : ભારતીય; સરનામું : વિજયપાર્ક, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯
- ૬ માસિક કે માસિકોનાં નામ સરનામાં : જગન્નાથ ડોક્ટર, મનસુખભાઈ પારેખ, ગુલાબદાસ શ્રોતર, શાન્તિલાલ મહેતા, રાજેન્દ્ર શાહ, અજિત શેઠ, મહેન્દ્ર ભગત, સુરેન્દ્ર વકીલ, ૧૦૬/૪ મણિબનન, ભુલેશ્વર, મુબાઈ-૨
- હું બચુભાઈ રાવત આથી જાહેર કરું છું કે ઉપર જણાવેલી વિગતો માદી વધુમાં વધુ જાણ અને સમજ મુજબ સાચી છે.

બચુભાઈ રાવત

પ્રકાશક

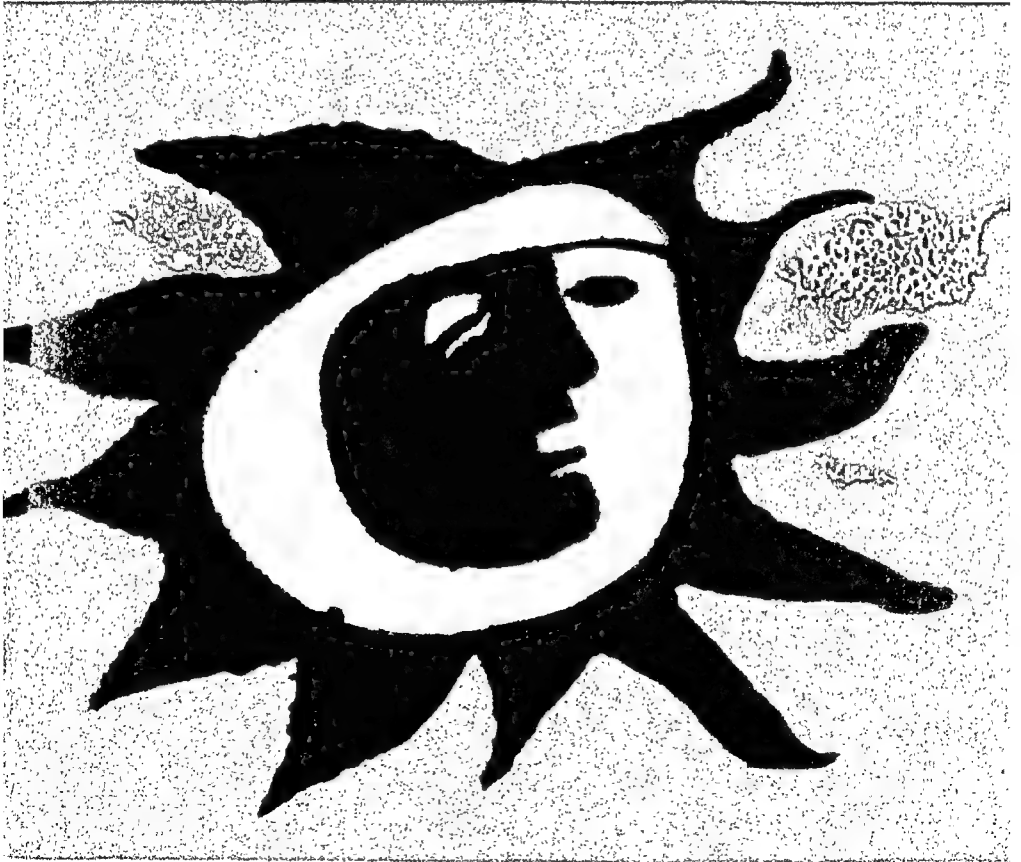
પોસ્ટ ઓફિસ રિસર્વિસ
પ્રિયોઝીટ યોજનાથી
આપની વૃદ્ધાપરચા અને કુટુંબ
નિશ્ચિત બને છે
આ યોજનામાં લીઝા લેવા લાભો
પૂર્ણ મળી છે

નાની બચત
ઘડપણનો સહારો
વિગત માટે
કચેકાર કચેરી, પોસ્ટ ઓફિસ
જિલ્લા બચત અધિકારી

આજ માટે
તૈયાર છો,
પણ
આવતી
કાલ નો
વિચાર
કર્ચો છે?

કવિતોક

ગુજરાતી કવિતાનું ઋતુપત્ર • અંક ૧૦૫ • ગ્રીષ્મ • વિ. સં. ૨૦૩૧ • મે-જૂન ૧૯૭૫

ગ્રામ્ય - ગુજરાતી. ૧૯૭૫

કાવ્ય

રાજેન્દ્ર શાહ	૬૦	પૃથ્વીની વરપ્રાપ્તિ
પ્રિયકાન્ત મહિયાર	૬૫	જયંતે
મનકુર તળપદા	૬૫	મારુ ગામ
હસિત બૂચ	૬૬	અનંકયા વચર
ભાનુપ્રસાદ પડયા	૬૬	રાખળે સાયલી
વીરુ પ્રસાદિન	૬૭	ખેડૂતકન્યાનુ ગીત ..
ચિત્ર મોદી	૬૭	વારતા
જયન્ત પાટક	૬૮	હાવાર
મુકુલ ચોકસી	૬૮	—
પ્રજ્ઞાભાર્ગ પટેલ 'માસમ'	૬૯	આવો આવો
જિતેન્દ્ર કા વ્યાસ	૬૯	અપવાદ
મહેશ યાગિક	૭૦	હરી જતી તાપણીએ
હરીશ દાસાણી	૭૦	કેવળ આવશે !
રમેશ પારેખ	૭૧	એક અનુભવ તને કરૂં...
રમણિક સોમેશ્વર	૭૧	થતો ભાઈ હું
ગ્રાવિન્દભાર્ગ પટેલ	૭૨	પછી
'ભાદશ'	૭૨	પાસ હું
જગદીશ ત્રિવેદી	૭૩	વિમુક્ત વહિ હોત-
મહેશ ભોષી	૭૩	એક મત્યુની અનુભૂતિ
શ્રીકાન્ત માહુલીકર	૭૪	કે
ત્રિશીશ મકવાણા	૭૪	મગલ
ભાનુપ્રસાદ ત્રિવેદી	૭૫	હું ભાગ્ય હું
વિનેદ ગાધી	૭૬	કેસ વાગી ..
રાજેન્દ્ર વ્યાસ	૭૬	મગલ
નવીન ભોષી	૭૭	લીલો સહવાસ
શિવિપન્ થાનડા	૭૭	દેસિયો, રિક્તિ
નકુ પટેલ	૭૮	અમાનક
જગદીશ ભોષી	૭૮	ભાગ્ય છો
અનુવાદ		
હસમુખ શા	૮૨	સાથ
રાજેન્દ્ર શાહ	૮૩	ભાષાકા-૧૩
જયા મહેતા	૮૪	એક દંપત્ય

મધ્ય

ધીરુ પરીખ પૂર્તિ શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્ય
જયન્ત પાટક પૃથ અંકાદસ
નહોન રરિકન પદ વૃત્તિમય ભાવા
(અનુ ઈલા પાટક) ભાસ વિશે

અનુવાદ

કનુભાર્ગ મળી ૮૦ "અતિશયન"ની
સાથે સાથે

ચિત્રમુચિ

પૂજા પદ ગ્રામ્ય, શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્ય
હસ્તાક્ષર, શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્ય, નહોન રરિકન,
વેલુવન (૨૫ મધુકર શેઠ)

૧ 'મધિયો' દેખાસિલ વર્ષાનું જનુમા દરને
માસે—કેવળુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ,
ઓક્ટોબર ને દિવસેમ્બર માસના અતમા માસ
વાચ ૭ ૧ વાર્ષિક દેશમા ૩ ૮, પરદેશમા ૩
૨૦ મા ૫ ૧, અમેરિકામા ૩ ૩૦ મા ૩ ૪,
પ્રદેશ નક્કરો ૩ ૧ ૭૫ ૧ લેખકોને કૃતિ
વિશેનો નિર્ણય ભાગ્યવા અપવા અનુભૂત
કૃતિ માળી મેળવવા પોતાનુ સરનામુ કહેલું તથા
પૂરુ પોસ્ટેન્ડ્ર ઓડેલ્લુમાં કેકવાર મોકલવા વિનવે
છે ૧ લલાજમ મોકલવાનાં રચના (૧)
પિનાકિન શાહ અન્ક ૬, કુખરી મરિક, બિ
રિક્ટ ગણી, પાનકોરે નામ, અમદાવાદ ૧ (૨)
શિવિપી મિન્દરી, ૨૨ કલ્યાણકાસ બિરંડન,
ગેવાલિયા ટેક રોડ, મુલ ઇ ૪૦૦૦૩૬

ગતીઓ: રાજેન્દ્ર શાહ ભયુન ઇ ૮૧૦૮
નિર્વજન ભગત - ધીરુભાર્ગ પરીખ

સવાજમ ભરવ નાં અન્ય રચના
ત્રિપાઠી પ્રા. વિ. મિન્દેસ રરીટ મુલ ઇ ૨
ગીનસ સુપરિફેશન એજન્સી
શામસદન ૧૬ માળે ભારતર ભારી રોન
ગ્રામરેડી મુભાર્ગ ૭

મુદ્રક અને પ્રકાશક: ભયુભાર્ગ ર.વત
કમાર મિન્દરી ૧૪૫૪ રાજપુર અમદાવાદ-૩

શ્રીમન્ નૃસિંહાચાર્ય

ભારતના રાજકીય ઇતિહાસમાં મોગલાઈના અંતના અને અંગ્રેજ સરકારના ઉદયના એ દિવસો હતા ત્યારે ઇ. સ. ૧૮૫૩માં એટલે કે વિ. સં. ૧૯૧૯ની કાર્તિક વદ ચૌદસના રોજ બ્રાહ્મમુર્તીમાં સૂરત જિલ્લાના બારડોલી તાલુકાના કોદ દ નામક નાનકડા ગામમાં વિસનગરા નાગર દંપતી દુર્લભરામ અને મહાલક્ષ્મીને ત્યાં શ્રીમન્ નૃસિંહાચાર્યનો જન્મ થયેલો. પરિવારનું વાતાવરણ પરંપરાગત ભક્તિ સંસ્કારોથી ભર્યું હતું તેથી વાતાવરણીય અને વંશદીધી ધર્મબીજ પ્રકૃતિ બાળક નરસીરામમાં કોળવા લાગેલી આઠ વર્ષની ઉમરે તો એમણે પિતાજીનાં સઘળાં હસ્તલિખિત પુસ્તકો વાંચી કાઢેલાં અને ભજન-કીર્તનો મોઢે કરી લીધેલાં. બાલ્ય કાળથી જ એમને પાઠશાળાનાં બંધનો ગમતાં નહોતાં. આથી એમની હાજરી હમેશાં અનિયમિત રહેતી. પરંતુ એમની સ્મરણશક્તિ અને સમજશક્તિ અદ્ભુત હતી. થોડો ગુજરાતી અભ્યાસ કોદની શાળામાં કર્યા પછી મૅટ્રિક સુધીનો બાળકનો અભ્યાસ એમણે સૂરતની મિશનરી શાળામાં કર્યો. એમના ઉપનયન સંસ્કાર પછી એમણે ત્યાંના ગંગા દત્ત શુકલ પાસે યજુર્સંહિતા, ભૃગુનાંદ સ્વામી પાસે ઉપનિષદો અને મધુસૂદન સ્વામી પાસે મંત્ર વિધાનો અભ્યાસ કર્યો હતો. આ બધા જ અભ્યાસમાં એમણે સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી એટલું જ નહિ, પણ ૧૪ વર્ષની નાની વયે મૅટ્રિક સુધી પહોંચી ગયા. ત્યાં જ દુટુંબના પોપણ માટે આર્થિક જવાબદારી હિાવવાની ધડી આવી પહોંચી. બે એક માસના સખત પુરુષાર્થ પછી ઇ. ૧૮૭૦માં પબ્લિક સર્વિસની પરીક્ષા ૬૦% ગુણ મેળવી ઉત્તીર્ણ કરીને પોતાની અદ્ભુત છદ્ધિશક્તિનો પરિચય એમણે કરાવી આપ્યો.

આ પરીક્ષા ઉત્તીર્ણ કર્યા પછી સૂરતમાં તરત તો નોકરી ન મળી એટલે એમને અંકલેશ્વરની એક શાળામાં શિક્ષક તરીકે જોડાઈ જઈ પોતાની વ્યાવસાયિક કારકિર્દીનો આરંભ કર્યો. પૂરો મહિનો પણ ત્યાં ન રહ્યા અને સૂરત ગયા તો ત્યાં પોલિસ ખાતામાં કારકુની કરતા પોતાના મોટા ભાઈ જમિયતરામ ત્રણ મહિનાની રજા પર ગયા હતા તેમની જગ્યા પર એ રહી ગયા. પછી ઈંગ્લેન્ડેરી વિભાગમાં માસિક રૂ. ૧૫ ના પગારથી જોડાયા અને પોતાની કાર્યક્ષતાથી

દક્ષતાથી ઇ. ૧૮૭૫માં સૂરતથી વડોદરા જવાનું થયું, જ્યાં પછીથી એમની અધ્યાત્મવિદ્યાના પ્રસારનું કેન્દ્ર સ્થપાયું.

એમની શાસ્ત્રસૂત્ર ઘણી જિંડી હતી. આથી જ સૂરતમાં એમના આચાર્યપદે ઇ. ૧૮૭૩માં પ્રાર્થનાસમાજની સ્થાપના થઈ, અને આમ નરસીરામ-નૃસિંહરામ નૃસિંહાચાર્ય બન્યા. એમનું પ્રથમ લગ્ન એમની બાળવયે નર્મદા-ગૌરી સાથે થઈ ગયેલું, પરંતુ પ્રથમ પત્ની ગુજરી જતાં થોડા જ સમયમાં મંગલાદેવી સાથે સૂરત ખાતે એમનું બીજું લગ્ન થયેલું. અને ફરી વિધુર થતાં ૨૬-૨૭ વર્ષની ઉમરે વિસનગરની કન્યા રુદ્રિમણીદેવી સાથે ત્રીજું લગ્ન કર્યું.

વડોદરામાં નિઝામપુરા ખાતે નિવાસ કરી સુખી દામ્પત્ય છતાં વિરક્ત રહી અધ્યાત્મવિદ્યાપ્રચારનું એમણે એકધારું કાર્ય કર્યું. પછી ભૂતડી ઝાંપે નવા નિવાસમાં યુવાન પ્રૌઢ શિષ્યો-સત્સંગીઓના આગ્રહથી ‘શ્રીનૃસિંહાશ્રમ’ની સ્થાપના થઈ અને ઇ. ૧૮૮૨માં લોકહિતની ઉન્નત ભાવના સાથે ‘શ્રીત્રયસ્સાધક અધિકારી વર્ગ’ની સ્થાપના કરી. પંદર વર્ષ સુધી એકધારું અધ્યાત્મવિદ્યાના પ્રસારનું કાર્ય કર્યું. માનવજીવનમાં ત્રયસની સાધના માટે પવિત્ર, વિનયી, સદાચારી જીવન-રીતિના પ્રચાર દ્વારા શ્રીમન્ નૃસિંહાચાર્યે એ કાળે અદ્વિતીય કામ કરી બતાવ્યું હતું. એમની સાત-આઠ વર્ષની વયે એક સાધુએ ભવિષ્ય ભાષેલું : ‘આ કાઈ મહાપુરુષ બનશે. આયુષ્ય ટૂંકું હશે પણ એટલામાં ય એ વિશ્વમાં વિખ્યાત બની જશે.’ આમ, ઇ. ૧૮૯૭ના આગ-સ્ટની ત્રીજી તારીખ ને વિ. સં. ૧૯૫૩ના શ્રાવણ સુદ પાંચમને મંગળવારે એમણે ખેચરી મુદ્રામાં દેહત્યાગ કર્યો ત્યારે પ્રસ્તુત ભવિષ્ય કથનાનુસાર ૪૪ વર્ષના ટૂંકા આયુષમાં અપૂર્વ કીર્તિ પ્રાપ્ત કરી લીધી હતી.

આવા સંત પુરુષે વ્યક્તિજીવન અને સમાજજીવનને ઘડવામાં જ પોતાનું ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું હતું. એમને મન સાહિત્યસર્જન પણ આ હેતુ સિદ્ધ કરવા માટેનું એક સાધન માત્ર જ હતું. પોતાના સત્ત્વપ્રધાન સાહિત્યમાં એમણે ગદ્ય અને પદ્ય બન્નેમાં ક્લમ ચલાવી હતી. સ્ત્રીજીવનના સર્વક્ષેત્રીય ઉત્કર્ષ માટે અને તે દ્વારા સુખી દામ્પત્ય-સંસાર માટે સરળ સુબોધ શૈલીમાં એમણે ‘શ્રીભામિનીબૃષણ’ના પાંચ અલં-

[illegible]

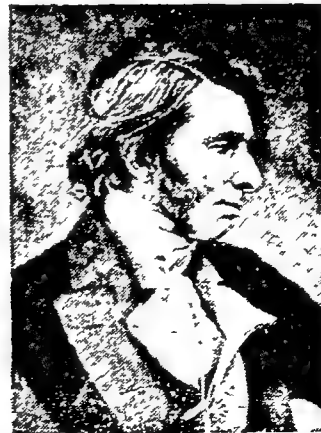
જન્મ : ઈ. સ. ૧૮૫૩
અવસાન : ઈ. સ. ૧૮૯૭

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્ય

જોહાન રલ્ફિન

જન્મ : ૧૮૧૬
અવસાન : ૧૯૦૦

રલ્ફિન
અહતાલીસની
બથે

વૃત્તિમય ભાવાભાસ વિશે

તત્ત્વમીમાસિકોની ત્રાસદાયક પ્રજ્ઞતિર્ને પરિણામે પ્રોત્તરેન, સધો કોઠાવા જેમ બે શબ્દો-આત્મ-સત્ત્વ અને પરવશી-નો ઉપયોગ જર્મનોની મદ્યુદિ અને અમેલોની દલ્લવૃત્તિને કારણે હમણા હમણા આપણી વચ્ચે અતિઘણ વધી પડ્યો છે.

બીજા કોઈ શબ્દો દરેક રીતે આ બે શબ્દોથી વધુ નકામા નહીં હોય હું તેમનો ઉત્સેખ કરું છું, કારણ કે મારે તેમને મારા અને મારા વાચકોના માર્ગમાથી હમેશ માટે હકારી દેવા છે પણ તેમ કરવા માટે પહેલાં તે સમજવા જોઈએ

કેટલાક ફિલસૂફો એમ કહે છે કે 'જૂડું' એટલે માનનીય આખ નિરજ્ઞ આકાશ કે જેનુંશન' રૂલને જોતાં રંગનું જે સંવેદન અનુભવે તે.

આ ઉપરથી તેઓ આગળ એવું વિધાન કરે છે કે આનું સંવેદન વસ્તુ જોઈએ ત્યારે થાય છે અને જ્યારે તે વસ્તુ સામે કોઈ જોતું ન હોય ત્યારે એવું કોઈ સંવેદન જન્મનું નથી. એટલે જ્યારે તે વસ્તુ સામે કોઈ જોતું નથી ત્યારે તે વસ્તુ જૂરી નથી. આમ વસ્તુઓના અનેક લક્ષણો છે, જેનો આધાર તેમની ઉપર છે તેટલો જ બીજા પર છે. મધુર હોવા માટે કોઈ વસ્તુને ચાખનારી હોવા જોઈએ, જ્યારે ચખાવ ત્યારે જ તે મધુર હોય છે, અને જો જીભમાં ચાખવાની શક્તિ ન હોત તો સાકરમાં મધુરપણ લક્ષણ ન હોત

આથી તેઓ સહમત થાય છે કે આપણા માનવ-સ્વભાવ પર જે અસર પડે તેના પર અને આપણી સમજદારી પર વસ્તુના જે લક્ષણોનો આધાર છે તે આ-મલક્ષા કહેવાય અને બીજા કલા પર આધારિત રૂપરંગ મદદમાં વર્તા આ કૂલ જીવુમાં બધા રમનાં હોય છે

૫૮ | કવિવેદક મેન્ડન ૧૯૫૫

લેખક : જર્મોન રસ્કિન - અનુવાદ : ઈલા પાઠક

નહીં પણ શાશ્વતપણે જે લક્ષણો વસ્તુનાં છે જ, જેના કે વર્તુળાકાર કે સમચોરસ આકાર, તે વસ્તુવશી.

આ ચતુરાઈમરેલા અવલોકનોથી તર્કને એક કમલુ આગળ લઈ જઈએ તો એમ પણ કહેવાય કે વસ્તુઓ પોતે શું છે તે અજ્ઞાનનું નથી, પણ આપણે માટે તે કેવી છે તે જ અજ્ઞાનનું છે. તે વિશેનું સાચું સત્ય તે આપણને દેખાતો દેખાવ અથવા તો તેની આપણા પરની અસર છે. લાલું ગૂંચવવાની અભિલાષા રાખતો અને ખૂન આપવડાઈ, સ્વાર્થ ઉપર ચોટિયાપણું અને ઉદ્ધતાઈથી ભરેલો ફિલસૂફ આ તર્કથી સહેજ આગળ વધીને એમ પણ માની શકે અને કહી શકે કે આ દુનિયાની દરેક વસ્તુ તેના જોવા અને વિચારવા પર આધારિત છે અને તેથી જ્યાં સુધી તે જોતો વિચારતો નથી ત્યાં સુધી કથાયનું અસ્તિત્વ નથી.

આવા સદિગ્ધ અને ત્રાસદાયક શબ્દોમાંથી એક-દમ મુક્ત થવા માટે એટલો ખ્યાલ રાખી લઈએ કે 'જૂડું' એટલે જેનુંશન રૂલને જોતાં જે સંવેદન અનુભવીએ છે તે નહીં પણ તે સંવેદન ઉપન કરવાની શક્તિ અને આ શક્તિ આપણે અનુભવીએ કે નહીં તો પણ તે વસ્તુમાં નિરંતરપણે છે જ અને આ પૂરવો પર એક પડું માનવ નહીં રહ્યો હોય તો પણ રહેશે જ. બરાબર આ જ પ્રમાણે દારૂ-ગોળામાં ધડાકા સાથે ફટવાની શક્તિ છે. તમે તેને દીવાલગી ચાપો નહીં ત્યાં સુધી તે ફટશે નહીં, પણ તેમ ફટવાની શક્તિ તેમાં નિરંતરપણે છે જ તેથી તે રફેટક પદાર્થ કહેવાયો છે; ફિલસૂફો તે વિશે વિશેષ કરે તો પણ ચોક્કસપણે અને હકીકતે તે રફેટક પદાર્થ છે.

આ પ્રમાણે તમે જેનુંશન સામે ન જુઓ તો તમારામાં જૂરા રંગનું સંવેદન જન્મે નહીં. પણ તેનામાં તેનું સંવેદન જન્માવવાની શક્તિ છે, કારણ કે અર્જન-

હારે તેના કણુ શાશ્વતપણે તે રીતે ગોઠવ્યા છે. તેથી ફિલસૂફો વિરોધ કરે તે છતાં જેનશન અને આકાશ નિરંતરપણે બેશક ભૂરાં છે અને તમને જે તે ભૂરાં ન લાગે તો તે વાંક વસ્તુનો નહીં પણ તંમારો છે. આથી હું આ ફિલસૂફોને કહું: ‘જે તમે મધુર રણુકાવાળા શબ્દો ‘આ વસ્તુલક્ષીપણે આમ છે’ (આ વાસ્તવિકપણે આમ છે) વાપરવાને બદલે સીધા સાદા શબ્દોમાં એમ કહો કે ‘આ આમ છે’ અને જે મધુર રણુકાવાળા શબ્દો ‘આ આત્મલક્ષીપણે આમ છે’ (આ વ્યક્તિગતપણે આમ છે) ને બદલે સીધીસાદી ભાષામાં એમ કહો કે ‘મને આવું લાગે છે’ તો તમારા માનવબંધુઓ તમારી વાત સારી રીતે સમજી શકશે. તદુપરાંત જે તમને એવો અનુભવ થાય કે સામાન્ય રીતે બીજાઓને એક વસ્તુ અમુક લક્ષણવાળી લાગે (જેમ કે જેનશન ઘણાને ભૂરું લાગે છે) અને તમને તેવાં લક્ષણવાળી ન લાગે તો તમારે ‘આ વસ્તુ આવી નથી’ કે ‘આવી લાગતી નથી’ એવું કહેવાની ઉદ્ધતાઈ ન બતાવતાં સીધીસાદી રીતે એમ કહેવું જોઈએ કે તમારા પોતામાં જ કંઈક વાંધો છે (જે જલદી જડી જાય તો તમારે માટે વધુ સારું છે). જે તમને એમ લાગે કે તમે દારૂગોળાને ધડાકાસહ ફેંકી શકતા નથી તો દારૂગોળા આત્મલક્ષી છે અને ફૂટવાની ક્રિયા કાલ્પનિક છે એમ તમારે જાહેર કરવું જોઈએ નહીં, પણ તમારે એવી શંકા લાવવી જોઈએ કે તમે પોતે ખરાબ રીતે બનેલી દીવાસળી છો. વધુ પ્રયોગ કરતાં આવી શંકા કદાચ ખોટી લાગે પણ સમઘટના એ જ સૌથી વધુ અચ્છલવાળું અનુમાન હશે.

આથી આ ત્રાસદાયક અને વાહિયાત શબ્દોને દૂર કરીને આપણે મુખ્ય મુદ્દા પર આવીએ. હવે આપણે વસ્તુઓના સામાન્ય, યોગ્ય અને સત્યદેખાવથી અસામાન્ય ખોટા આભાસ કેવી રીતે જુદો પડે છે તે જોઈએ. ક્યારેક આપણે તીવ્ર લાગણીઓ અથવા તો ચિંતનભર્યા તરંગની અસર હેઠળ હોઈએ છીએ ત્યારે વસ્તુમાં રહેલાં શક્તિ કે લક્ષણથી પર જઈને

તે વસ્તુ પર ખોટા દેખાવનું--આભાસનું--આરોપણ કરીએ છીએ.

દાખલા તરીકે--

સોનાની પ્યાલીનાળું પેહું ઉઠાડે ક્રૉકસ નવચું અને ટૂંજનું માટીમાંથી ફૂટી આવતું.^૧

આ પંક્તિઓ ઘણી મુંઝવે છે પણ સાવ અસત્યથી ભરેલી. ક્રૉકસ કદી ઉઠાડે નથી હોતું તે તો ખરૂંતલ છોડ છે, તેનો પીળો રંગ સોનેરી નથી પણ કેસરી છે. છતાં સીધુંસાદું ક્રૉકસ જે છે તે નથી તેવું માણવું શાથી ગમે છે ?

આ એક અગત્યનો સવાલ છે. આજ સુધીમાં કલાની ચર્ચા કરતાં આપણે એવા નિષ્કર્ષ પર આવ્યા છીએ કે જે અસત્ય છે તે કદી સારું ઉપયોગી કે આનંદદાયક હોઈ શકે નહીં. પણ અહીં આ કાવ્યમાં કેંક આનંદદાયક તત્ત્વ એવું છે કે જે અસત્ય છે. ઉપરાંત આપણે જે આપણી માનીતી કાવ્યકડીઓનો વિચાર કરીએ તો પણ જણાશે કે તેમાં આ દોષ ભારોભાર ભરેલો છે અને આપણને તેના દોષને કારણે જ તે રુચિકર લાગી છે.

વધુ વિચારતાં જણાય છે કે આ દોષના બે મુખ્ય પ્રકાર છે. એક પ્રકાર હેતુપૂર્વક કરેલા તરંગના દોષનો--તેમાં વાચક તે વાત માની લેશે એવી અપેક્ષા નથી. બીજો પ્રકાર ઉચ્કેરણેલી લાગણીને પરિણામે ઉદ્ભવે છે, જે વાચકને પણ એછેવરતે અંશે ઉચ્કેરી મૂકે છે. તરંગની છેતરામણીની વાત આપણે પછી કરીશું. આ પ્રકરણમાં તો મારે બીજા પ્રકારના દોષની જ વાત કરવી છે, લાગણીની તીવ્ર અસર હેઠળ આવેલું મન જે આભાસ સ્વીકારે છે તેની વાત અહીં કરીશું. જેમકે ‘આલ્ટન લોક’ (Alton Locke)માં:

They rowed her in across the rolling foam--The cruel, crawling

૧. બહુધા પીળાં કે નંજુડાં રંગનાં ફૂંદોનો નાનો છોડ.

તિલા. (ફર સજવળતાં ફીણ, ડોલતાં ફીણ પર થઈને હલેલાં મારીને સૌ તેને લઇ આવ્યા.)

ફીણ ફર કે સજવળતાં ઢોલો નથી. વેદનાને લીધે આજુ ધણેજ મન જીવેન પ્રાણીને લાગુ થાડી શકાય એવા લાવેલું આરોપણ તેના પર કરે છે, અને તે સમયે સત્યાસત્યનો વિવેક રાખતું નથી. સર્વ તીવ્ર લાગણીઓની અસર આવી જ હોય છે. સર્વળાસ વસ્તુઓની લાગણીના ઉગ્ર આવેશ દરમિયાન આપણા મન પર આભાસી અસરો જન્મતી હોય છે જેને હું સામાન્ય રીતે 'વૃત્તિમય લાવાભાસ' કે 'અસત્ય લાવારોપણ' એવું નામ આપું. આપણે એવું માનવાને ટેવેલા છીએ કે લાવાભાસ એ કાવ્યમય વર્ણનનું આ-મત્તું લક્ષણ છે અને આવી માનસસિધાંતિ-જેમા આવી આભાસ સહજ મજબૂત-ને ઉન્નત આરેશવાળા હોવાને લીધે કાવ્યમય માનીએ છીએ. પણ હું માનું છું કે જે આપણે આ વિષયમા ઊંડા જીતરીશુ તો જજાશે કે મહાન કવિઓ આવા આવા-ભાસ કે અસત્ય આરોપણવાળા વર્ણન કરના નથી, કનિષ્ઠ કોટિના કવિઓ જ આવું અસત્ય લાવારોપણ માણે છે.

જ્યારે ડાન્ડી એકરોનના કિનારેથી પડતા પ્રેતાત્માઓનું વર્ણન કરે છે 'as dead leaves flutter from a bough' (ગાખી ડાળી પરથી ધ્રુજતા ખરેખર પાકાં પાન જેવા) ત્યારે તેમના હવડાપણાનું, નજીકનું, નિહિતતાનું અને વિખરાઈને પડતાં થતી નિરાશાની વ્યથાનું સર્વાંગસુંદર રૂપરત રજૂ કરે છે, હતા ફણ માટે પણ તે બૂલતા જજાશે

૬૦ | ગવિઃ - એ-એન ૧૯૭૫

રાજેન્દ્ર શાહ

પૃથાની વરપ્રાપ્તિ

મુનિદુર્વાસા તુષ્ટોહમ, ખાલિકેતારીસેવાધીશતિશુન્યઆ.
અ.શુભન્યુ સ્વભાવે હું, ક્યારેય પરિતોષ ના
પ.શુ કિંચિત્ અવગ્રામે દેહું હું અભિશાપથી,
તેને તે રીઝવ્યો; તારું કંટુ કલ્યાણ શું કંટુ?

પૃથા

ભગવત્ મારું તો જેવુંતેણું આગાતુવર્તન.
એથી બીજુ ન જાણું હું. આપતું તપ સાધન
વિશેષ બ.લભ.રે કે ડોલુકે, કંઈથી કંઈ.
મમત આપ તો એથી ધન્ય ધન્ય, કૃતાર્થ છું.

મુનિ

ઉગ્રથી ઉગ્ર તુ તારી પરિચયો વિષે રહી
જાગતી દિવસે રાત્રે...

પૃથા

સાનિધ્યે આપના ન મેં
જાણ્યો દાસ વધો કહ્યો

મુનિ

ક.લ!-વિનિષ્ઠતા ના, વત્સ, ગત ને ભવિતવ્યથી.
કર્મનિભૂત છે ફલ.
તારે યોગ્ય દહિં વર.

ધ્યાનથી રહી લે મંત્ર ગોપનીય: 'હ્રી...
.....'યથા મને
એથી જે દેવતાને તું નિમંત્રે શાન્ત ચિત્તથી
એન. સત્પ્રસન્ન: શક્તિમંત ધામીશ પુત્રને
શુભમ ભવતુ...

પૃથા

વહું હું...

(મુનિનું સત્વર પ્રસ્થાન)

*

પૃથા

ધ.ત્રી!

ધાત્રી

આત્રી જી, શી આત્રી?

પૃથા

કેં નહીં, કેં નહીં, રત્ન.

ધાત્રી

બાલ.વીને પછી, ખા, શું ગોપને ઇચ્છતું રાખતું?

પૃથા

ફરી ટીકા: કંટુ ત્યારે આવજે, હમણાં નહીં.

(ધાત્રીનું પ્રસ્થાન)

મારો ખોલ ઝીલે દાસીવૃંદ. ને મુનિવર્યનો
પિતાજી, મંત્રનો એમ ઝીલશે દેવતાગણ ?
વૃક્ષનું ખરતું કેઈ પાંડુ ખોલાવ્યું ના'વતું
એ જ તે શબ્દને હંદે, સુગંધે, અંતરાશ્રયી
ઊતરી આવશે દેવ, કને મારી પ્રસન્ન થૈ !
એમ કું બનતું હશે ?

હી...હું...

બ્રહ્મર્ષિની વાણી મિથ્યા નો કોય ના કદી.
તો પછી ?

તો પછી એના કેમ જાણું પ્રભાવને ?

‘ઝઙ...’ના, ના.

અરે એમાં ‘ના’ કશે ? ભેઉં તો ખરી.

‘ઝઙ...ઝઙ’ નિમંત્રું હું કોને ?

ને આવે કોઈ તો...હશે

કેવું તેજસ્વી ને ચારુ રૂપલાવણ્ય ? કલ્પના
મારે શી કરવી ?—ભે હું પામું પ્રત્યક્ષ દર્શન.

‘ઝઙ’ હું કોનું ધરું ધ્યાન ?

આમ ને આમ શોચતાં
સાયંકાલ થયો, સોડે સૂર્ય સ્વર્ણિમ રશ્મિથી.
વ્યોમથી પ્રતિચી અંકે જાય તે પૂર્વ એમને
કેમ ના પ્રાર્થું ?

ને આવે યદિ તો...

હમણાં નહીં

ફરીને સંસ્મરું ત્યારે આવજો’ ફરૈશ લાડથી,
શાન્ત હો મન આ નેત્રે ઝીલેલાં અંશુને રૂપ.

‘ઝઙ આવાહયામિ ત્વં પૂષન્

એકર્ષે...સૂર્ય...ભાસ્કર...’

એક નિર્વાત જ્યોતને

આશ્લેષે તેજનો ઓઘ !

‘નહીં દેવ, નહીં, નહીં.’

વ્યર્થ ના આવતું મારું, બાલે !

ખોલા હું અપરાધિની.

આવ્યા એમ પધારો આ વેળ, લૈ મારી વંદના.
પાછી ગતિ નહીં, કુંતી, ક્યારે યે આ અનંતમાં,

નથી કે ઝાડનાં પાન અને પ્રેતાત્મા જુદાં
છે. તે જેને તે ગૂંચવતો નથી પણ બ્યારે
કાલરિજ વર્ણવે છે

The one red leaf,
the last of its clan,
That dances as often
as dance it can,

(પોતાના જૂથનું પેલું છેલ્લું લાલ થઈ
ગયેલું પાન શક્ય એટલું વારંવાર નાચી
હેતું.) ત્યારે તેની કલ્પના વિકારી-રોગી-છે,
એટલે કે પાન પૂરતી અસત્ય છે; કેમ કે
પાનમાં તે જીવંતતા અને ઇચ્છાશક્તિ
કલ્પે છે એટલું જ નહીં, પણ તેની
લાચારીને પસંદગી સાથે અને ધીમે ધીમે
આવતા મૃત્યુને ગંભીર સાથે તેમજ તેને
પ્રુજવતા પવનને મંગીત સાથે ગૂંચવે છે
આ વિકારી પંક્તિઓમાં તો યે કેંક સૌંદર્ય
છે. પણ એક દાખલો હોમર અને પોપ-
માંથી લઈએ. યુલીસીસ સર્સોના મહેલ-
માંથી ઉતાવળે બહાર નીકળી જાય છે
ત્યારે તેને કે તેના સાથીઓને ખબર પડતી
નથી કે તેનો એક સૌથી નાનો અનુયાયી
એલ્વેનર સર્સોના મહાલયમાં છિયે આ-
વેલી ચોરડીમાંથી પડીને મૃત્યુ પામ્યો છે.
દરિયો ઓળંગીને તેઓ સીમોરપન પ્રદેશ-
માં પહોંચે છે અને યુલીસીસ ટારટારસ-
માંથી પ્રેતાત્માઓનું આવાહન કરે છે.
પહેલો જ પ્રેતાત્મા બોવાયેલા એલ્વેનરનો
આવે છે. યુલીસીસ આશ્ચર્યથી દંગ થઈ જાય
છે અને હેમ્લેટની જેમ કડવાશ અને ભય-
મિશ્રિત ત્વરાથી પૂછે છે, ‘Elpenor?
How cometh thou under the
shadowy darkness, hast thou
come faster on foot than I
in my black ship?’ (એલ્વેનર ? તું

આ યોગાભ્યાં અંધારા મુલકમાં ક્યાંધો ?
હું મારા કાળા વડાણમાં આપ્યો તે કરતા
તું ખરે ચાલીને વહેલો પહોંચી ગયો ?

પોપ તે પંક્તિઓને આમ નિરૂપે છે.

O, say, what angry power
Elpenor led

To glide in shades and wander
with the dead?

How could thy soul by realms
and seas disjoined

Outfly the nimble soul and
leave the lagging wind?

(એકપેનર, કહે, તને અહીં અધારામાં
સરકવા અને મૃતપ્રાણો સાથે રખડવા
કઈ કોપવતી શક્તિ હઈ આવી? તારો
આત્મા અમારા ચપળ સદને કેવી રીતે
આંખી ગયો? વિલંબતા પવનનો આધાર
છોડી તું દેશ અને દરિયા યોગળી
કેવી રીતે આવી શક્યો ?)

હું નિખાલસપણે માનું છું કે કોઈ
પણ વાચકને આ વર્ણન વાંચવામાં આનંદ
આવતો નથી, સદની ચપળતા કે પવનનો
વિલંબ તેને સ્પર્શનાં નથી. ખીબ દાખલા
ઓમાં આવાં કવનનો આનંદદાયક બની રહે
છે તો અહીં શાથી વ્યથિત કરતાં હશે ?

એક સીધાસાદા કાગળને લીધે જ.
અહીં અસત્ય ભાવારોપણ છે જ નહિ.
ખોટી તીવ્ર લાગણીના મુખમાં આ પ્રસ્તુત
કરાયું છે. વ્યથિત કુતૂહલની તીવ્ર લાગણી
અહીં રજૂ કરવાની છે તેને આ કૃત્રિમ
લાગતું નથી. મુલીસીસને હજીક જ બચવી
છે. તેનું મન તેથી આવેશમાં આવી

પૃથા

સૂર્ય

પૃથા

સૂર્ય

પૃથા

ધાત્રી

પૃથા

ધાત્રી

પૃથા

પૃથા

રાજનંદિની હું, મારા ક્ષાત્રગૌરવને, પ્રભુ,
આપની કટુણા દ્વારા લાગશે કેવું લાંછન ?
પુત્રને પામું ને પામું મૃત્યુને, અજરામર !
તીર છૂટકું વધે લક્ષ્ય, તેમ મનાલિયારની
સંસિદ્ધિ...

કિતું હે બીરુ ! માતૃત્વે ય તું ક-યદઃ
રહેશે; કુલ ને કર્મ નહીં તારું કલંકિત.
ગાત્રમાં આ દશે કંપ સંમુદાનો ?

સીમંતિન્દ્રી

તારે ખોળે હશે ખાળ તપ્ત સ્વર્ણની કાન્તિને
મારા કવચ ને મારાં ભૂષણે અદ્વિતીય, ને
તે છતાં...

દિગંતે હું જતો ઝાંખા પથે તે ઘટિકા તણી
એને યે લાગશે છાયા અખથી આવડી સમી.
અભ આ દષ્ટિની આડે ! અંતર્ધાન થયા રવિ ?
વૃક્ષને નીક આવેલાં પંખીને પાંખ શર્વરી
ઊતરે; શમતો વહેતો યામઝાલરનો રવ.
સ્વપ્નથી તો ન હું બગી રહી !

ધાત્રી !

હા, હાં.

અહીં

કોણ આવી ગયું ?

કોઈ નહીં છે સૂર્ય સાવધ.

આન્તિ કે થઈ, ના સ્વસ્થ તમે...

લ્યો શેઈ વારણાં.

સ્વસ્થ છું. મંદિરે સગળ કરો, આવું છું સઘ હું.

(ધાત્રીનું પ્રસ્થાન)

સ્વસ્થ છું. અંકમાં મારા સ્ફુરે છે બિંબ સૂર્યનું.

*

કંદને-પ્રાણને પડેશે સ્પંદ-હંકાર-નિસ્વન !
મુગ્ધની કાન્તિએ સોઢે આલ્પવર્તુલ અદ્ભુત !
દિવ્યલંકાર કહુંનાં !
વશની લાલિમા હીનિતમંત વજ્ર સમી...

અરે
આવેગે સ્તનથી મારા, ધારે પાનો જતો વહી !
એને હોઠ ધરું ?
નાનેરા હોઠને સ્પર્શે અંગાંગે રામહર્ષની
વ્યાપી રે' લહરી...ચૂમી લઉં...

...મારા સ્વયંવરે-

માતૃત્વમંડિત
શૂરસેનસુતા, કુંતીભિજની કન્યકાતાણા
ઉદ્ભાવે—

આવશે કોણ યશસ્વી નરશાર્દૂલ ?
'જનેતા વીર પુત્રોની ઐશ ?

રે વિધિ વક્રતા !
હાય, આ કારમી પીડા શી કિંકર્તવ્ય મૂલની ?
કુલની કીર્તિ, ભાવિના પથે મંડાણ પાયના
શોચું, ને હું વિલોકું આ લાલને દગનિર્મલ.

...દુર્વાસાને ન આશ્રમ :

-તો ગાઢા વનનાં વૃક્ષોને જ કેવલ આશ્રય
પણું ? ત્યાં યે નહીં દષ્ટિ બહાર હું તાતની...

તો...શું...

કહેવી એમને આની પૂર્ણ વિશ્રંભથી કથા ?
આઘાતે હ્રુદ્ધ થૈ હત્યા કરે તો...

એમને મારે કહેવું કે નથી, નહીં.
તો ...એકાકી ત્યજું એને ?

એટલી દૂર હું ?-

પણ

એના રક્ષણનો એથી અન્ય શો માર્ગ ?...

હૌંચનો

સૂર આ મધ્યરાત્રિની કરે શાન્તિ વિકંપિત.

કોઈ અન્ય ઉપાય ના.

કાળની ઢંકછિદ્રાણ મંજૂષા પેલી, એ મહીં
ફૂલકોમલ શય્યામાં પોઢાડું ભૂષણે સજ
ને એને સરિતાનીરે...

અંગૂઠો મુખમાં લઈ

રમે એને ?...

જઈને પૂછે એ શક્ય છે. થોભીને જે
હકીકત બની ન હોય તેવી વિગતો સૂચવે
એવું શક્ય નથી. પહેલી ત્રણ લીટીમાં
અકારણ્ય વિલંબ અને છેલ્લી લીટીમાં
કલ્પન આપણને સંગીતમાં એકાએક
વાગી બિડતા કર્કશ સૂર જેવાં વિસંવાદી
લાગે છે. સાચી કલ્પનાશક્તિવાળા કોઈ
કવિએ આવી પંક્તિઓ લખી ન હોય.

આપણા વૃત્તિમય ભાવાભાસમાંથી
મળતા આનંદને માટે પણ સત્ય માર્ગ-
દર્શક થઈ પડે છે. કોલરિજના ભાવા-
ભાસમાં બચ્ચરાપણું નથી. પણ પોપનો
ભાવાભાસ આપણને અકળાવી મૂકે છે.
વધુ વિસ્તાર કર્યા વગર હું હવે આ વિષય-
ના મુખ્ય મુદ્દાઓ રજૂ કરીશ.

ઉપર કહ્યું તેમ સામે આવી પડેલાને
સંપૂર્ણપણે ન્યાય ન આપી શકનાર અથવા
તો આવેગમાં તણાઈ જનાર કે તેની નીચે
દબાઈ જનાર કે તેથી અંગ્રમ્મ જનાર
નબળી પ્રકૃતિવાળા કવિ વૃત્તિમય ભાવા-
ભાસ (અસત્ય ભાવારોપણ) પ્રયોગે છે.
એક રીતે જોઈએ તો આ સ્થિતિ ઉમદા
છે, લાગણીના આવેગનું તે પ્રમાણ બની
રહે છે. તીવ્ર લાગણીઓ અનુભવતાં યુદ્ધિ
નબળી પડે અને નિરીક્ષણમાં ચોક્કસાઈ-
નો અભાવ વરતાય તે તો હોંચા પ્રકારની
શક્તિઓનું સૂચન કરે છે કે આ વ્યક્તિ-
નો ભાવાવેગ એટલો તીવ્ર છે કે યુદ્ધિ
હણીને કે દબાવીને જે મનાવવું હોય તે
મનાવી શકે છે. તે છતાં કહેવું જોઈએ
કે યુદ્ધિ પણ ભાવાવેગમાં દબાયા વગર
ઊર્ધ્વગામી થાય, આવેગ સાથે ટક્કર ઝીલે
અથવા તેના ઉચ્ચતમ પ્રયત્નો સાથે સમ-
કક્ષ બને, જેથી કાવનું આખું વ્યક્તિત્વ

તપાવેલા સોદા જેવું, ચમકનું, ઈચ્છના
ભરેલું તેજસ્વી અને અને તેમ કલા વધુ
દૃઢ થઈને રહે, તે વધુ ઉદાત્ત કવિશુભ છે

આથી વ્યક્તિઓની ત્રણ કક્ષા ભેદ
સકાય. એક તો એ કે જે સીધામાં
જીએ છે પણ કશી લાગણી અનુભવી
નથી, જેને માટે પ્રિમરોજ તે એક સ-
પણે પ્રિમરોજ છે કાણુ કે તે પ્રિમરોજની
ચાહક નથી બીજો પ્રકાર તે એ કે જે
લાગણી અનુભવે છે તેથી જોડું જીએ છે
તેને માટે પ્રિમરોજ એ પ્રિમરોજ સિવાય
બીજું બધું છે, જેમ કે તારો, સૂર્ય, પરી
નું પ્રતીક કે તારછાંચેની તરુણી અને
છેલ્લે, પોતાના ઉત્કટ લાગણીના આવેશ
જતા જે સાચું છે તે જ જીએ છે તે
ત્રીજો પ્રકાર તેને માટે પ્રિમરોજ નિરંતર
પણે પ્રિમરોજ જ છે, તેની આસપાસ
છેલ્લા સહચારી લાવે અને તીવ્ર આવેશો
એ તેટલા હોય તો પણ પ્રિમરોજ પા-
દરીઓવાળું સીધુંમાં કૂલ જ છે
સામાન્યરીતે આ ત્રણ પ્રકારની વ્યક્તિ
ઓની કક્ષા આપણે નક્કી કરી શકીએ-
જે કવિનથી તે, બીજા કેટલીક કે જે નિમ્ન
કક્ષાના કવિ છે અને ત્રીજા જે ઉત્તમ કક્ષાના
કવિ છે વળી, વ્યક્તિ એ તેટલી મહાન
હોય તો પણ કેટલાક વિષય એવા હોવા
જેમકે એ કે જે તેની માનસસમતુલા ખળ-
ભળાવી શકે, તેની બિચારી માનવીય
બૌદ્ધિક શક્તિ પરાજિત થઈ રહે, તેનું
ઈર્શાન અચોક્કસ અને અસ્પષ્ટ બની રહે,
જેથી તે ઉત્કટ પ્રેરણાની લાખા ભાગી
તુની, દુઃખીય, અસુખ્ય રૂપકવાળી, નનગા
કવિઓએ નજાળા દર્શનથી દબાઈ ગઈ

૧. એક જગતી પીળું ફૂલ

[૪] કવિશ્રી મેન્ડલ ૧૯૭૫

તુટે મરી નાકી મર્યા, છુટે પૃથિ
'સ્વસ્થ હો'

સ્વસ્થ છું મેંજી ગત્તને હાપ જેટલી
ચેરીની પર, જે બેડેશે અધારું કરી ઉત્તર
પછડી રાત્રિની ઘેરી નિદ્રાની મીઠપે સદુ
શૂલી છે પગિયારિક
સ નદ્રણ ઘડી, માટે અવિભાજ્ય જણુ ઘટે
ઘટે, સ ચાગથી માગ કપે વાધુ ન નીરવ
એમ મ ભરી પય

દિનારે ડોળથી અડી
કલકલનિ કરી પાણી અથેનીના જતા વડી
હીપને મેંજી હું એના તગ...

સવિપર્ય હો!

અ પના વગ કે આ તે અલિશાપા!

હું સમુક

પાગણુ શ્રુત એમ અભાવ્યા ભવિતન્યયા
અ શ્રે આદે જનારા આ રાશીને
ગદાએ સરિતા વારિ,
રણાએ શૂંમિ વત્સન,
ગદાએ કિંગ્ડો બોલિ,
રણાએ વધુમડન

*

હીપ શુ ગમતા જાના નહીના વ્દંશુ ઉત્તર
નર તીરસ્થ કુતીને એક બિંદુ બને જલ

પ્રિયકાન્ત મણિયાર

અણકે

તેજ તેજમાં તરતી તરતી ઝાંચ તમારી અણકે
આહીં, તહીં ને અડે આંગળી રૂપ તમારું રણકે!
મધ્ય રાત્રિ આ મૌન ઠરેલી,
જાત જંપતી ઘેન ભરેલી;
કોક તારવ્યા તારલિયા ત્યાં શબ્દ કરીને ખણકે!
મૂર્ચ કિરણને રહેજ અડીને
કમળ-પત્રથી ક્યાંક પડીને
અશ્રુ સરીખા ખુંદખુંદ આ સરતાં સ્મરણે સણકે!
ગહેન ઊઘડે દ્વાર ખંચ છા,
પ્રીત-પ્રખંધે શાંત સ્પંદ હો;
એક નામની રસ રટણા શી મન-માળાના મણકે!

મનહર તળપદા

મારું ગામ !

વહેલી પરાંઢની ગાડીના પાવામાં પડવાતું જાય મારું ગામ
હુંગરના ડચકારે ભાંભરતી સીમમાં આખું ધુમરાય મારું ગામ.

હાંગરના ચાસમાં પગલાં ઘૂમે ને

ઉપર તડકાનાં માથાહું નીર !

આંખલી ને પીપળીના બાપોરી દાવમાં

મોરપીંછ આંખોનાં અથડાતાં તીર !

પથ્થરની કોર પર મહેલી ભરેલું કોક ટહુકાતું આજ રૂડું નામ
વહેલી પરાંઢની ગાડીના પાવામાં પડવાતું જાય મારું ગામ.

ધૂણીની આસપાસ દાદાની વાતમાં

રાજ ને રાણીનો જામે શો ડાયરો !

નીંદર ભરેલી પછી આંખમાં ઊગી તે જાય

પરીઓના દેશનો ફરફરતો વાયરો !

લાખલાખ અસવારો ઊતરે અંધારના ને શમણાતું જાય
મારું ગામ

વહેલી પરાંઢની ગાડીનાં પાવામાં પડવાતું જાય મારું ગામ

પ્રયોજેલી ભાષા જેવી બની રહે છે.

આમ, સર્વગ્રાહી રીતે જોતાં ચારં વર્ગો
પાડી શકાય; જે કશી લાગણી અનુભવતા
નથી અને તેથી સાચું જુએ છે, જે ઉત્કટ
લાગણી અનુભવે છે, નખાણું વિચારે છે
અને અસત્ય જુએ છે (નિમ્ન કક્ષાના
કવિ), જે ઉત્કટ લાગણી અનુભવે છે,
વિચાર શક્તિ દૃઢ રાખે છે અને સાચું
જુએ છે (ઉત્તમ કક્ષાના કવિ) અને માનવ-
પ્રાણીઓ થઈ શકે તેટલા શક્તિશાળી
છે તે છતાં તેમના કરતાં વધુ શક્તિશાળી
અસર નીચે આવતાં એક પ્રકારે અસત્ય
જુએ છે, કારણ કે તેઓ જે જુએ છે તે
કલ્પનાતીતપણે તેમનાથી અતિ ઊંચે છે.
છેલ્લી જીજ્ઞાસી તે સામાન્ય રીતે પેગંબરોની
પ્રેરણાની સ્થિતિ છે.

દરેક વર્ગનાં લક્ષણ સમજી લેતા માટે
હું આ વર્ગોકરણ કરું તો હું પશુ તે દરેક
અગોચર સંક્રાંતિ કરતાં એકમીજ્ઞ સાથે
સંકળાયેલા છે. એક જ માનસ જુદી જુદી
અસર તળે આવતાં જુદી જુદી સ્થિતિમાં
મુકાય છે. છતાં જે મહાન અને નિમ્ન
વચ્ચેનો ફેર મુખ્યત્વે આ સંક્રાંતિની શક્તિ
જ છે. તેનું જ્ઞાન ઊંડું છે, ભૂત અને
ભવિષ્ય તે જુએ છે અને લાગણીથી
અનુભવે છે, તે ઉપરાંત પોતાની આસપાસ-
ઓપાસથી બધા બનાવોનાં સંવેદનો ઝીલે
છે, પશુ તેથી ડાલી ઊઠતો નથી. તેનું મન
સ્વસ્થ છે, તેના વિચારોનો વિશિષ્ટ પ્રવાહ
છે. તેની કાર્યપદ્ધતિ સ્થિર નિશ્ચયવાળી
છે, આ કે પેલું નવું દ્રશ્ય તેને એક-
દમ ચળાવી શકતું નથી. ઉપર લીલ
જામી હોય તેવા ખડક જેવો તે છે. તેની
ઉપલી સપાટી અસર ઝીલવા કૃણી છે;

તો અંદરનો નહર ખડક સહેવાઈથી ચગે
તેવો નથો નિમ્ન કક્ષાનો માણસ તેના
જેટલી જ મંવેદનશક્તિ ધરાવતો હોય
તો તરત જ ડોલી છોડે છે; તેને કેંક કરી
નાખવાની, પહેલાં ન હતો એવો, જુસ્સો
ચડી આવે છે; પોતાનાં આસુમાથી તે
વિધને નવા જ પ્રકાશમાં નીરખે છે, તે
ખદલાતા અનુભવ પ્રમાણે વારાપરતી
આનંદો કે ઉન્સાહી, ખિન્ન કે ઉત્કટ આ-
વેશવાળા બને છે. તેથી ઉત્તમ સર્ગનાત્મક
કવિ મહદેશી શાત કે અધુરપણાને (જેમ
જેટલાક કાન્દીને કહેવા માને છે); કારણ
કે તે બધી સામગ્રીઓને સંપૂર્ણપણે
આવકારતો હોવા છતાં તેઓમાં ઘાન અને
ચિંતનનું કેન્દ્ર હોઈ તે સ્વસ્થ રહે છે અને
લાગણીને પણ ભણે કે દૂરથી નીરખે છે.

કાન્દી તેના અન્યન ઉપ આવાવેશવાળી
મનાઃશિથિતિમાં હોય ત્યારે પણ પોતાની
જાત પર સંપૂર્ણપણે કાબૂ ધરાવે છે તેથી
હમેશા પોતાના દર્શનને અનુરૂપ એવાં કલન
કે શબ્દ શાંતિથી ચોતરફ દર્શિ કરી મેળવી
સાઈ શકે છે. પણ કૌટુંબ અને ટેનિસન
અને નિમ્ન કક્ષાના કવિઓ સામાન્યતઃ
સામગ્રીથી દુઃખાઈ જઈને લાગે છે અથવા
તો તેમ હોય ત્યારે લગતુ પસંદ કરે છે;
પરિજ્ઞાને તેઓ એવી ઉક્તિઓ અને
વિચારની લગ્ન સ્તીકારે છે કે તે શેડાં
વિકારી (રોગી) કે અસત્ય લાગે છે.

હવે ક્યાં સુધી સામગ્રી સાચી લાગે
ત્યાં સુધી આપણે હાથ જમવા તેવા
ધર્મ, અરે ક્યારેક તો દષ્ટિ દોષને
એકાંશ સાંભળીને આનંદ પણ આવે.
દાખલા તરીકે ઉપર ટોચેલી કિંગ્સલીની
પંક્તિઓ વાચના આનંદ આવે છે તે

હસિત પૂચ

અટકયા વગર

અટકયા વગર,
કડક કૂડો કાવો કોઈ
દળે-ટળે 'તે' લીનર.
અગર ચક્ર, તો ખાણું; પગુ રે,
એમ કદે કદા ચેન ?
સહુ જગુ ના : અડી-અડીને
મરકી જનું દેન !-
કેમ કરી મમભય ?-
અહીં તો, લીલીઝમ છે કતલ.
સરળ છાતીએ ચડતો, કે
ફરે ચાદનીવેન ?
ક્ષિતિજ અ સતે મુકીમા, કે
ભળિયે મૂખે કે. ?-
કશુ ય કયા વરતાય ?-
હવે કાવાનો ગાડો રામલ !

બાનુપ્રસાદ પંડ્યા

રાખળે સાચવી

રુકુરી પુલકે તી ડલે-લીલમ રિલિ મેં જૂની
પનોની મુજ કાળીએ, વિપુલ પદલવધી હરે
ખરે પીળસટી બની. બધી ય વાત મેં કાલની
સુખાળવી મળે પૂર્વે, ખખડતી કોડે વાવર.
ધઈ વિવશ દેખવુ-સ્થવિર કા શિલાની મમા
અપગ તનથી યથા મમમમી રહી આખરી
વિદાય શિલાની જુએ અરવ એમ રૂં કાડવું
ખડ, વિજન ગનમાં ધરખિયા વધસ્તલ શુ !
હવાતુ ઘઈ હોત તો અરણ્ય ખોડ ને કંઠગ
ખધે ગ્રહણી કયાકથી વરતી વેત તેડી જણ્યા
પમારી મુજ હોય સૌ. ઊચરી બે શકુ-ચીમથી
વહાવુ મદમત પાનપરને દરે રાંસિડાં.
કશુ ય નહિ તો હિપુ ખમ શુ લેત કે દાલવી
બલામગુ સમીરને કરત : રાખળે સાચવી !

વીરુ પુરોહિત

ખેડૂનકન્યાનું ગીત...

હે લઈ લો લઈ લો જુવાર લઈ લો ખાજરો...
અમે ભ્રમણાના ખેતરમાં જોયો છે ધોધમાર આમતેમ ફરતો
ઉભાગરો...

હે લઈ લો લઈ લો જુવાર લઈ લો ખાજરો...
સૂપડે સોવાઈ ગયા આવડી જુદાઈથી
ને ઘરમાં સમાય નહીં કાયા,
ત્રોફાળું નામ તારું દર્પણ શું લોહીમાં
ને પાંચ-સાત પડયા પડછાયા,
વડલે અટવાઈ ગયું ચૈતરનું વ્યોમ પછી વાયો વાયુ આ બહુ
આકરો...

હે લઈ લો લઈ લો જુવાર લઈ લો ખાજરો...
એકાદી ડાળે ચડે ડમરી તો ઠીક
આ તો ડમરાતું જીવતરનું વંન,
ધોરિયામાં ખળખળતું વહી જાય કોઈક
અહીં કાંઠે ઊગે છે એનું મંન,
મારું જીવનું તે સરોવરનું પોઢેલું નીર તારું આવડું તે કે'કેલો
કાંકરો...

હે લઈ લો લઈ લો જુવાર લઈ લો ખાજરો...

ગિનુ મોઢી

વારતા

તમને કહું છું માંડીને ઝાકળની વારતા
મેં સાચવેલા આંધળા કાગળની વારતા.
રેખા પડેલી હોય છે બન્ને ય હાથમાં
માથે પડી છે ત્યારથી અટકળની વારતા.
માગીલીખીને લાવતો નિદ્રા, પરોઢમાં
ત્યારે કરો છો સૂર્યના ઝળહળની વારતા?
મારી વ્યથાને કોઈ પણ પર્યાય મેળવી
પામી શકાશે ભીંતની પળપળની વારતા.
વાલી દીધા છે મોરના ટૌકા જમીનમાં
પૂરી કરોને ઝટ હવે અંજળની વારતા.

વર્ણન દેખ્યુંક ને આભાસી છે માટે નહીં,
પણ તે દ્વારા વ્યથાનું વર્ણન વફાદારી-
પૂર્વક થયેલું છે તેથી. પણ જે ક્ષણે કવિનું
મન શુષ્ક બની જાય તે જ ક્ષણે આવી
ઉક્તિ અસત્ય બની જાય છે. કારણ ખીજ
બાહ્ય વિગતોમાં તો તે અસત્યપૂર્ણ છે
જ. ઠંડે કલેજે આવાં રૂપકોવાળી ઉક્તિઓ
વાપરવાની ટેવ જેવું સાહિત્યમાં ખીજું
કોઈ અધમપણું નથી. કોઈ પ્રેરણામત કવિ
ઉત્કટ ભાવાવેગમાં સાચી રીતે સમજીને
'કોષાવેશમાં મત સાગરનાં મોજાં પોતાની
શરમનાં ફીણ ઉડાડતાં હતાં' એવું કહે
તે સમજાય, પણ અધમ લેખક સાગરનો
ઉલ્લેખ કરતી વખતે 'કોષાવેશમાં મત
મોજાં,' 'નિર્દય ભરતી' અને 'જૂખાળવાં
મોજાં' વગેરે વાપર્યાં વગર રહી શકતો જ
નથી. આવી વિચારની ટેવોને કાબૂમાં રાખે
તે લેખકની ઉત્તમ શક્તિની નિશાની છે
અને તેથી લેખક પોતાની નજર ફક્ત
હકીકત પર જ માંડેલી રાખે. તેમ કરતાં
જે લાગણી તે કે તેનો વાચક અનુભવી
શકે તે ચોક્કસપણે સાચી જ હોય.

મોજાંની વાત ફરી કરું તો એક વર્ણન
યાદ આવે છે—કોણે લખ્યું છે તે આજે
બૂલી ગયો છું^૧ નિરાશાની ગર્તામાં
ધકેલાવેલો એક માણસ પોતાનું શરીર
સાગરમાં નાખી દેવામાં આવે તેવું ઇચ્છે છે.
Whose changing mound, and
foam that passed away.
Might mock the eyes that
questioned where I lay.

(જેની પદલાતી ટેકરીઓ અને પસાર થઈ
ગયેલાં ફીણ 'હું' કયાં સૂતો છું' એમ
૧ હજી સુધી કવિ કોણે તે ભણી શકાયું નથી.

પહેલું નોધોએ કે અડો એકે અસત્ય
કે અતિશયોક્તિનરેલો ઉક્તિ નથી.
સાતરના મોજની ટેકરીઓ 'Moonard'
સપૂર્ણપણે સાદુ અને સાચુ વર્ણન છે
'બદલાતી' પણ રેન્જિદુ છે પસાર થઈ
ત્રયેલા ફીજી શબ્દશ વર્ણન છે આખી
હોટી વાસ્તવિકતાને, હકીકતને, એવી
ચોકસાઈથી રજૂ કરે છે કે કાનસાહિત્યમાં
તેની ભેડ મળે તેમ નથી થજા લોકોને
મોજના કદનો કે કદના પજુનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ
હોતો નથી 'મોન્ડુ' શબ્દ ઘણી વાર લહેર
કે તરંગ માટે કે કષ્ટમાં પડતા સગ કે
ધાસના ડોલવા માટે વપરાય છે તેથી તે
શબ્દ સંપૂર્ણ કવન રજૂ કરી શકતો નથી.
પણ moonard-ટેકરી-શબ્દના પ્રયોગને
હીંધે મોજની વિશાળતા, તેનું બારે, ઘેરું
ચોક્કસ સ્વરૂપ સમજાય છે અને માનસપટ
પર આકાર લે છે 'Changang'-
બદલાતી-શબ્દનો પણ ખાસ ઉપયોગ છે
ધજા લોકો મોજ જીછે છે અને પટકાય
છે તેમ માને છે. પણ દરિયા સામે બરાગર
જેતા જજારી કે મોજ જીછતા અને
પટકાતા નથી, તે બદલાય છે સ્વરૂપ અને
જગ્યા બને બદલે છે, પણ પડતા નથી
એક મોજી આગળ અને આગળ વધ્યા
કરે છે, આગળ જતા ક્યારેક ઘીસુ તો
ક્યારેક નીસુ થાય છે, ક્યારેક અંધની
ભેમ કેશવાળી ઊઝળતું, ક્યારેક દીવાલની
ભેમ સીધું ઘીસુ આવતું, ક્યારેક કામાડોળ
થતું, ક્યારેક રિથર, પણ તેનું તે જ મોજી
હેરતે કયાક ભટકાયું એવું લાગે ત્યારે
કોણુ જાણે કેની રીતે સ્વરૂપ બદલોને બીજી
મોજી બની જાય છે.

હંદપાર

હિગતા સુરજના દેશમાંથી
હંદપાર થયેલો હું
તારાઓના અધકાગમાં વહુ છું-
આ વઘા કરવાની લાગણી અને હું .
પૃથ્વી અને આકાશ વચ્ચે
મારી અગતિમાં
હું મોજ ઉપર મોજ કાપુ છું-
આ કાપ્યા કરવાની લાગણી અને હું ..
આખો મારીને
ભૂલયોનિમાં ભળી ગયેલો હું
અવળે પગે ચાલ્યા કરુ છું-
આ ચાલ્યા કરવાની લાગણી અને હું...
હિગતા સુરજના દેશમાંથી
આકાશ અને પૃથ્વી અને પ્રકાશ અને
અધારું અને બીજી અને ત્રીજી...
એટલે
હિગતા સુરજના દેશ ભણી
હંદપાર થયેલો હું

મુકુલ ચોકસી

સુરજની પેલા વઘોને પૂછ કે આ તે દિવસ છે કે ગત છે ?
અરે એ તે કઈ પૂછવાની વાત છે ?
એકત્રો એકલો હું દોડી ગયો પછી પૂછું તું વાપરાનો સાધ છે ?
અરે એ તે કઈ પૂછવાની વાત છે ?
સાજના રહેગને એવું લાગ્યું કે
હું તો હંમલુ જ હૂબી જવાનો
હાળી લામ્મરિયા ચ દરની ઓઘેથી
ચાલસિયો મલકી જવાનો
તેણે વાદળના કાનમાં હળવેથી કૂ કીને પૂછ્યું કે આજે અમાસ છે ?
અરે એ તે કઈ પૂછવાની વાત છે ?
ગસ્તા પર આલ આ વરસી ગયું પછી જુદી પૂછે કે કયા ઘાસ છે ?
અરે એ તે કઈ પૂછવાની વાત છે ?

ડાહ્યાભાઈ પટેલ 'માસૂમ'

આવો આવો

નૂની ભીંતો પડ ઊભડતી, આંગણું કોરુ'ભોરુ',
તૂટી ખારી, સમય ખણતો આગળાનો નફ્યો.
ઊભી સામે ગત સમયને ખારણામાં જડીને
વંટોળાતો ગભીર પગલે સૂર્ય મોભે ચડે છે.
હોંડાળાની વિહવળ પળો શોધતો કિચૂડાટ
એકાંતોના ફલક પર કો' ગાનને ચીતરે છે.
પીંછા જેવી મૂંઝવણ હવે આંખને ખોતરે છે.
ઘીના ઘીવા જ્યમ પ્રજળતાં ચોક ને પાણિયારું,
ઘંટી, ચૂલો વળી વળગણી આગળો ને પલંગ,
સાંમેલું ને લહલહ થતી ઓકળીના વળાંક.
ભીંસે ભીંતો તરડધરની.....
તોયે ઊડયા અખુધ હળવા મોરલાના ટહુકા
મે આંખોના તટ ઉપર જે પાડતા ખૂમ એવી :
'આવો, આવો, મધમધ થઈ ઢોલિયે આવનારાં.'

નિતેન્દ્ર કા. વ્યાસ

અધવાટે

આપણુ તરભેટા લગ ચાલ્યાં, આખર તૂટી પડ્યાં, રે રામ!
આપણુ સંબંધોના છેડા, આખર છૂટી પડ્યા, રે રામ!
ડમરી આલ લગી ચક્રરાઈ

પગલાં ઊડી ગયાં રે,
સો સો સૂરજ સોનું ઝરતા

સહસા ખૂટી ગયા રે!

જળ ક્યાં? મુગજળપણુ અધવાટે આપણુ ખૂટી પડ્યાં, રે રામ!
આપણુ સંબંધોના છેડા, આખર છૂટી પડ્યા, રે રામ!

કોના ગોઝારા ઓછાયા

દિલને અડી ગયા રે?

નયને મ્હોરેલાં ફૂલ, ઝાડળ

થઈને દડી ગયાં રે!

છખીયું ખોઈ છખીલી, દર્પણુ ખેઉ ફૂટી ગયાં, રે રામ!
આપણુ સંબંધોના છેડા, આખર છૂટી પડ્યા, રે રામ!

પંક્તિનો અંત આ જ કલ્પનને
પૂર્ણતા અર્પે છે: foam that passed
away—પસાર થઈ ગયેલાં ફીણ—ફક્ત
ઓગળતાં કે અદૃશ્ય થતાં નહીં, પણ પસાર
થઈ મોભેની સાથે નજરથી દૂર થતાં ફીણ.
સાગરની હકીકત જેટલી શક્ય તેટલી
આપણી સમક્ષ રજૂ કરીને કવિ આપણી
ધ્રુજા પ્રમાણે તેમાંથી તારણ કાઢવા દે
છે. આપણી મેળે આપણે વિરુદ્ધવાસ્તવિકતા
સંભારીને સરખાવીએ છીએ. લીલા
ધાસથી આચ્છાદિત કબરની ટેકરીઓ
ખદલાતી નથી. સફેદ, કોરેલી પથ્થરની
તક્તિઓ પસાર થઈ જતી નથી. આપણી
કલ્પના આગળ ચાલીને શાંત, સ્વરથ
જિંદગીને નિશ્ચલ, સ્તબ્ધ કબર એક તરફ,
તો ખીજ તરફ નિરાશામય જિંદગી અને
આંખથી ઓઝલ થતાં ફીણ કલ્પે છે.
(અહીં બે ઉદાહરણની પંક્તિઓ
લીધી નથી)

પણ આમાંનું કશું કહેવાયું નથી કે
નિર્દેશાયું નથી. ઉક્તિ સંપૂર્ણપણે અન-
લંકૃત અને ચોકસાઈવાળી છે. લેખકની
દૃઢપણે કાબૂમાં રખાયેલી લાગણીની તેની
પર અસર વરતાતી નથી. 'mock'—
'મજાક'—શબ્દ પણ અપવાદ નથી, કેમ કે
તેનો અર્થ છે તરવું કે પરાજિત કરવું એવો.
ઘટાવી શકાય. મોબન માટે સજવારોપણુ
થયું છે તેમ માનવાની જરૂર રહે નહીં.

જે વર્ણનો આમ ફક્ત હકીકત જ
રજૂ કરે છે અને વાયકને પોતાના પ્રતિ-
ભાવોમાં રાચવા દે છે તેમાં વિશિષ્ટ ગૌરવ
વરતાય છે, તે ખતાવવા હું એક બે દાખલા
આપીશ. આ એક 'ઈલિયડ'માંથી ઉદ્ધત
કરેલો છે. ટ્રોયના કિલ્લા પરથી ગ્રીક

સેન્યને જ્ઞેતા અને પ્રાયમને સરમરોના
નામ જજ્ઞાવના હેલન છેવટે ઉમેરે છે :

હું ખીજ બધા કાળા નેરોવાળા ગ્રીક
સરદારોને જ્ઞેઈ છુ. પણ મારા માજપવા
બાપએ કેરર અને પોલકસને જ્ઞેઈ સજી
નથી. રૂઝ લેસીડીમનથી તેઓ આવ્યા
જ નથી કે સારમ કરતા વહાલે ચઢીને
આવ્યા છતાં મારે લીધે લોકોના ફિટકા
રથી બચવા શરમાઈને યુદ્ધે ચઢવાના નથી ?

પછી હોમર કહે છે :

તેણે આમ કહ્યું જીવન દાત્રી ધરતી
મા, લેસીડીયમમા, પ્રિય માતૃભૂમિમા તે
મે ક્યારના પોદી ગયા હતા

જ્યો ક્રોટિનુ કાવ્યમય સત્ય અહીં
એકાતિકપણે ગૂઝ કરાયેલુ નોંધો કવિને
ધરતીની દિલગીરીની વાત કહેતી છે, પણ
તે દિલગીરીને લીધે ધરતી વિષેના ખ્યાલ
બદલાવા નથી ના, કેરર અને પોલકસ
મૃત્યુ પામ્યા તો ચે ધરતી તો આપણી
ફળવતી જીવનદાત્રી માતા જ છે, આ
ફળ ઉછીકત છે હું તે સિવાય ખીજી
કાંઈ જ્ઞેતો નથી તમારે તેમાથી જે
તારવું હોય તે તારવો

ખીજી એક ઉદાહરણ વિનેના ભયકર
બેલડમાથી લઈએ 'કોન્સ્ટન્સના સજ્જાર' -
નો અંગ જુઓ ઉછીકતુ જ નિરપણ
સાડું કે માફ તે કવિ કહેતા નથી તમે તે
વિશે શું કહેશો તે જાણતા નથી તે
સાથે તેને કશી નિશ્ચય નથી થત
યુવનીની રાખ તેની ઓરડીમા પડી છે
ફાસના રાજદૂતના નિવાસે સવાર સુધી
જલ્લ ચાલુ રહ્યું છે તમારે તે પરથી
સમજવું હોય તે સમજી લો

મહેશ યાજ્ઞિક

કરી જતી તાપણીએ

કરી જતી તાપણીએ હાથે અલક મલકની વાતો,
પીળા પાદે ફરી મહેકતી પુનમ્હેરી કઈ રાતો!

કરચલીઓની વચ્ચે નખડે

ફરકેલા ફાગણના ફાગ

તલપાણીની વાતે મલકે

થે રામણા જીવતરના તાગ

ધોળા વાળ ઝો ઝમકારે હોડો મીઠું મલકાતો,
કરી જતી તપણીએ હાથે અલક-મલકની વાતો!

વાત કરીને કાલ વિશેની

કાળ સૂકી અગારે મેલી

હરિમામની વાત હવે તો

વરસે ને ગીતોની ઢેલી

દયો હોઠો આ પરાઢ આવ્યું લઇને સૂરજ રાતો,
પીળા પાદે ફરી મહેકતી યુલમ્હેરી કઈ રાતો!

હરીશ દામાણી

કોણ આવશે ?

વાદળ વિનાતુ અલ, હવે કોણ અવશે ?
ફેલાઈ ગઈ છે રાત, હવે કોણ આવશે ?
વાતાવરણની કોઈ અમર શેષ રહી નથી,
પૂરી થઈ છે વાત, હવે કોણ આવશે ?
આખીયે ગત બરણુ ખુલ્લુ રહ્યું અને
બાગી ગઈ સવર, હવે કોણ આવશે ?
પખીની જેમ કયાય સુધી હોડતી રહી,
ઝૂકી ગઈ છે આજ, હવે કોણ આવશે ?

એક અનુભવ તને કહું....

એક અનુભવ તને કહું. લે, સાંભળ...સોનલ...
એક વખત આ હું ને મારી આંખ ગયાં'તાં દરિયે
ત્યારે કાઈ પગલું પાડી ગયું હતું ઓસરીએ
ઘેર આવતાં ઘરના મ્હોં પર નરી તાજગી ભાળી
અને અડપલું બોલી ઊઠ્યું : જડી ગયું, દે તાળી..
અમે પૂછ્યું : શું જડી ગયું તો કહે-નથી જે તે જ
અને ઓસરી પર ઝગમગતું પગલું ચીંધું સહેજ
ચિઠ્ઠી હેાય તો વાંચે કાઈ પગલું વાંચે કેમ
એક જ પગલું કેટકેટલા પગના આવ્યા ન્હેમ.
પગલા ઉપર અમે ચડાવ્યાં પાંપણનાં બે ફૂલ
ટીપે ટીપે સપના સુધી બાંધ્યા લીના પુલ
તો ય અમે હાર્યા ને પગલું જીતી ગયું'તું અમને
અમે જરીકે ધાર્યાં ન્હોતાં છાના પગલે તમને
ઘર આખું ને અમે ય આખા ઝલમલ ઝલમલ
ઓસરીએ અફળાતો દરિયો કલબલ કલબલ
એક અનુભવ તને કહું, લે સાંભળ, સોનલ...

રમણિક સોમેશ્વર

થતો જાઉં છું

સમંદર હતો હું એ સપનું રહ્યું,
ખચાવો હું મૃગજળ થતો જાઉં છું.
દર્પણ હતો આમ તો જન્મથી,
હવે હું તિરાડો થતો જાઉં છું.
રમ્યો'તો સૂરજને લઈ ખાથમાં,
ઠરેલો તિખારો થતો જાઉં છું.
હવે પાંખ ફફડે નહીં કાં જરી ?
હું પથ્થરનું પંખી થતો જાઉં છું.
ખચાવો મને માનવીથી અરે !
વધુપડતો માણસ થતો જાઉં છું.

જો વાયક આખી બેલડ પર દબિ
ફેરવી જશે તો જણાશે કે તેમાં પહેલેથી
છેલે સુધી એક કડી બાદ કરનાં એક
પણ (કહેવાતી) કાવ્યમય ઉક્તિ નથી.
યુવતી સીધુંસાદું ગદ્ય બોલે છે. શબ્દગાર
સમયે સામાન્ય રીતે ન બોલે એવું કંઈ
જ તેના મુખમાં મુકાયું નથી. પૂતળાની
પેરે કવિ બાજુમાં નિષ્ક્રિય બેસે છે,
બોલાતા શબ્દો નોંધે છે. છેવટે દૈવ તેને
ભરખી લે છે ત્યારે મૃત્યુના સામીપ્યમાં
કવિની લાગણીઓ કવિ પર વિજય મેળવે
છે. હવે તે ફક્ત હકીકતો નોંધતો નથી,
પણ ચોતાને હકીકત જેવી લાગે છે તેવી
નિરૂપે છે. વિલાસી અગ્નિઝાળ તેના
શરીરને ધીમે ધીમે નિર્દયપણે આવરી લે
છે. જોતજોતામાં આ બની જાય છે. 'વ-
નિર્મિત થઈ ચૂક્યું, કવિ સત્યના આજા
પારદર્શક વાતાવરણમાં પાછો સરે છે.
શાંતિથી સત્યનું નિરૂપણ કરીને તે કાવ્ય
પૂરું કરે છે :

'They said, Poor Constance!'

'સૌએ કહ્યું : બિચારી કોન્સ્ટન્સ!'

અહીં પરિપૂર્ણ કવિ-પ્રકૃતિનું ઉદ્ઘાત
ઉદ્ઘાટન આપણે જોઈએ છીએ.
લાગણીની તીવ્રતા અને તે પરનો કાબૂ-એ
બે પર કવિની મહત્તા નિર્ભર છે તેમ
આપણે હમેશાં વિશદપણે યાદ રાખવું
જોઈએ. કવિની મહત્તા તેની તીવ્ર
લાગણીની પ્રખળતાના પ્રમાણમાં અને તે
પ્રખળતા સ્વીકારવા પછી તેની પર રાખેલા
કાબૂના પ્રમાણમાં જોઈ શકાય. પણ
કચારેક એવું બને કે તેની લાગણી પર તે
સવિશેષ કાબૂ રાખવા જાય તો અમાનવીય
કે રાક્ષસી લાગે ત્યારે તે સમયે ત્યાં

સૈન્યને જોતા અને પ્રાચીનને સરકારોના
નામ જણાવતા હોયને હવે હોયે છે

હું બીજા બધા કાળા તેજોવાળા મોક
સરકારોને જોઈ છું પછી મારા મામલ્યા
ભાઈઓ રસર અને પોલકસને જોઈ થઈ
નથી રા લેસીડીઅનથી તેઓ આ થા
જ નથી કે સારંગમા ફરતી વડે સદીને
આવ્યા હતા મારે લોલે લોકોના કિસ્સા
રથી બચવા શરૂઆતને સુદ ચલવાના નથી

પછી હોમર કહે છે
તેણે આમ મહુ જીવન દારી ધની
મા, લેનીડીવમમા પ્રિય માનુષિમા તે
મે કમારના પેદી ગયા હતા

જિયો ક્રેટિનુ કાન્યમવ તત્ત્વ અહીં
એકાતિકપણે ગુટ કાપેલુ નોંધે કવિને
ધરતીની દિલગીરીની વાત કહેવી છે, પછી
તે દિલગીરીને લીધે ધરતી વિષયા ખ્યાલ
જાણવા નથી ના ફેરર અને પોલકસ
મનુષ્ય પામ્યા તો મે ધરતી તો આપણી
ફળવતી જીવનદારી માગા જ છે, આ
ફળ હાંસી છે હું તે સિવાય બીજું
કાંઈ જોનો નથી તમારે તેમથી જે
તારવલું હાથ તે તારવે

બીજું એક હાલકરણ વિશેના લખકર
એલકમથી લઈએ કે ના-સના સજ્જાર
નો આન છુઓ હાકીતનુ જ નિરૂપણ
સાધુ કે માધુ તે કવિ કહેવા નથી તમે તે
વિશે શું કહેશો તે જાણના નથી તે
સાથે તેને કશી નિરૂપના નથી મૂન
યુવતીની તાપ તેની એ રડીમા પડી છે
કામના રાજદાના નિવસે સચર સુધી
જન્ય ચાલ રહ્યું છે તમારે તે પછી
સમજવું હોય તે સમજો શો

મહેશ યાજ્ઞિક

હરી જતી તાપણીએ

હરી જતી તપાસીએ હવે અટક મલકની વતે,
પીળા પાદે ફરી મહેક્કતી પુનઃહોરી મ્હરતે!

કાચણીએ ની વચે તબકે
ફરકેલા ફરકાન ફાગ
તતવ દુનિ વતે મલકે
થે સમડા જીવનના તા!

દાહ વાળ હો પુષ્કરે હોમો મીઠ મલક તો
હરી જતી તપણીએ હાલે અટક મલકની વતે!

વાત હરીને ફલ વિશેની
હળ સુકી અગર નેતી
હગ્નિ મન વત હવે તો
વગર ને પિતે ની દેની

હા હોટા રા પશોટ આ પુ હાલે સુગર તો,
પળા પાદે ફરી મહેક્કતી પુનઃહોરી મ્હરતે!

હરીશ દામાણી

કોણ આવશે?

વળ વિનવું અલ હવે કેટલું અવશે
કેટલું મ્હર છે ત, હવે કોણ આવશે?
વાતવરણની મોઢ અમર શિવ ગદી નથી,
પૂરી થઈ છે વત, હવે કોણ આવશે?
આધીય ગાન જગત્તુ આ હું રહું અને
જાગી મ્હર નવર, હવે કોણ આવશે?
પણીની જગ કચાય સુધી જાકતી હી,
મૂકી મ્હર છે આજ, હવે કેટલું અવશે?

એક અનુભવ તને કહું....

એક અનુભવ તને કહું, લે, સાંભળ...સોનલ...
એક વખત આ હું ને મારી આંખ ગયાં'તાં દરિયે
ત્યારે કાંઈ પગલું પાડી ગયું હતું એાસરીએ
ઘેર આવતાં ઘરના મ્હેં પર નરી તાજગી લાળી
અને અડપલું ખોલી ઊઠ્યું: જડી ગયું, દે તાળી...
અમે પૂછ્યું: શું જડી ગયું તો કહે-નથી જે તે જ
અને એાસરી પર ઝગમગતું પગલું ચીંધ્યું રહેજ
ચિઠ્ઠી હેાય તો વાંચે કાંઈ પગલું વાંચે કેમ
એક જ પગલું કેટકેટલા પગના આવ્યા વ્હેમ.
પગલા ઉપર અમે ચડાવ્યાં પાંપણનાં બે ફૂલ
ટીપે ટીપે સપના સુધી ખાંધ્યો લીનો પુલ
તો ય અમે હાર્યા ને પગલું છૂતી ગયું'તું અમને
અમે જરીકે ધાર્યા ન્હોતાં છાના પગલે તમને
ઘર આજીવું ને અમે ય આજીવા ઝલમલ ઝલમલ
એાસરીએ અફળાતો દરિયો કલબલ કલબલ
એક અનુભવ તને કહું, લે સાંભળ, સોનલ...

રમણિક સોમેશ્વર

થતો જાઉં છું

સમંદર હોતો હું એ સપનું રહ્યું,
ખચાવો હું મૃગજળ થતો જાઉં છું.
દર્પણ હોતો આમ તો જન્મથી,
હવે હું તિરાડો થતો જાઉં છું.
રમ્યા'તો સૂરજને લઈ ખાથમાં,
ઠરેલો તિખારો થતો જાઉં છું.
હવે પાંખ ફફડે નહીં કાં જરી?
હું પથ્થરનું પંખી થતો જાઉં છું.
ખચાવો મને માનવીથી અરે!
વધુપડતો માણસ થતો જાઉં છું.

જો વાયક આખી બેલડ પર દિગ્ધિ
ફેરવી જશે તો જાણીશ કે તેમાં પહેલેથી
છેલ્લે સુધી એક કડી બાદ કરતાં એક
પણ (કહેવાતી) કાવ્યમય ઉક્તિ નથી.
યુવતી સીધુંસાદું ગદ્ય બોલે છે. શબ્દગાર
સમયે સામાન્ય રીતે ન બોલે એવું કંઈ
જ તેના મુખમાં મુકાયું નથી. પૂતળાની
ચેરે કવિ બાજુમાં નિષ્ક્રિય ઊભો છે,
બોલાતા શબ્દો નોંધે છે. છેવટે દેવ તેને
ભરખી લે છે ત્યારે મૃત્યુના સામીપ્યમાં
કવિની લાગણીઓ કવિ પર વિજય મેળવે
છે. હવે તે ફક્ત હકીકતો નોંધતો નથી,
પણ પોતાને હકીકત જેની લાગે છે તેવી
નિરૂપે છે. વિલાસી અગ્નિઝાળ તેના
શરીરને ધીમે ધીમે નિર્દયપણે આગરી લે
છે. જોતજોતામાં આ બની જાય છે: 'વ-
નિર્મિત થઈ ચૂક્યું, કવિ સત્યના આજા
પારદર્શક વાતાવરણમાં પાછો સરે છે.
શાંતિથી સત્યનું નિરૂપણ કરીને તે કાવ્ય
પૂરું કરે છે:

'They said, Poor Constance!'

'સૌએ કહ્યું: બિચારી કોન્સ્ટન્સ!'

અહીં પરિપૂર્ણ કવિ-પ્રકૃતિનું ઉદાત્ત
ઉદાહરણ આપણે જોઈએ છીએ.
લાગણીની તીવ્રતા અને તે પરનો કાળુ-એ
બે પર કવિની મહત્તા નિર્ભર છે તેમ
આપણે હમેશાં વિશદપણે યાદ રાખવું
જોઈએ. કવિની મહત્તા તેની તીવ્ર
લાગણીની પ્રગળતાના પ્રમાણમાં અને તે
પ્રગળતા સ્વીકારાયા પછી તેની પર રાખેલા
કાળુતા પ્રમાણમાં જોઈ શકાય. પણ
કચારેક એવું બને કે તેની લાગણી પર તે
સવિશેષ કાળુ રાખવા જાય તો અમાનવીય
કે રાક્ષસી લાગે ત્યારે તે સમયે ત્યાં

સેનને જોતાં અને પ્રાપ્તને સરદારના નામ જખાવતાં હેયત છેવટે ઉમેરે છે:

હું બીજા બધા કાળા નેત્રોવાળા મીઠા સરદારોને જોઈ છુ. પણ મારા માગણ્યા ભાષ્યો દેરર અને પોષકસને જોઈ થઈ નથી. રૂપ લેસીડીમનથી તેઓ આવ્યા જ નથી કે સારમા કરતા વહાલું ચઢીને આવ્યા છતાં મારે લોધે લોહાના ફિટકારથી બચવા સરમાઈને કુદે ચઢવાના નથી?

પછી હોમર કહે છે:

તેણે આમ કહ્યું જીવન-દાત્રી ધરતી-માં, લેસીડીવમમા, પ્રિય માતૃપ્રિમા તે બે ક્યારેના પેઢી ત્રસ હતા

જેમી ક્રેટિનુ કાવ્યમય સત્ય અહીં એકાંતિકપણે ગૂઝ કરાયેલ નોંધો કવિને ધરતીની દિલગીરીની વાત કહેવી છે, પણ તે દિલગીરીને લીધે ધરતી વિશેના ખ્યાલ બદલાયા નથી ના, કેટલે અને પોષકસ મૃત્યુ પામ્યા તો એ ધરતી તો આપણા ફળવતી જીવનદાત્રી માતા જ છે, આ ફક્ત હકીકત છે. હું તે સિવાય બીજું કાંઈ જોતો નથી. તમારે તેમણી જે તારવવું હોય તે તારવો.

બીજું એક ઉદાહરણ વિનેના ભવકર બેલકમાથી લઈએ. 'કોન્ટ-સના સબ્યાર' નો અંત જુઓ. હકીકતનું જ નિરૂપણ. સ્પાકુ કે માકુ તે કવિ કહેતા નથી. તમે તે વિશે શું કહોશો તે જાણતા નથી તે સાથે તેને કશી નિરૂપત નથી. મૃત યુવતીની રાખ તેની એલડીમા પડી છે. રાસના રાજદૂતના નિગ્રસે સચાર કુધી રત્ન ચાહુ રહ્યું છે. તમારે તે પરથી સમજવું હોય તે સમજ લો.

મહેશ યાજ્ઞિક

હરી જતી તાપણીએ

હરી જતી તાપણીએ હાથે અલક મલકની વાતો,
પીળા પાદે ફરી મહેકતી ગુલમહેરી કંઈ રાતો!

કરચલીઓની વચ્ચે નખકે

ફરકેલા ફાગણના ફાગ

તલવાયુની વાતે મલકે

એ શમણા જીવતરના તાગ

ધોળા પાળ ઝો સમકરે કોડો મીઠું મલકાતો,
હરી જતી તાપણીએ હાથે અલક-મલકની વાતો!

વાત કરીને કાલ વિશેની

કળ સૂકી અંગારે મેલી

હરિનમનો વાત હવે તો

વરસે ને ગીતોની હેલી

ત્યાં હોઠો આ પસોહ આવ્યું લાઇને સરજ રાતો,
પીળા પાદે ફરી મહેકતી ગુલમહેરી કંઈ રાતો!

હરીશ દાસાણી

કોણ આવશે ?

વાદળ વિનાનુ આભ, હવે કોણ આવશે ?
ફેલાઈ ગઈ છે રાત, હવે કોણ આવશે ?
વાતાવરણની ઠોઈ અમર શેષ રહી નથી;
પૂરી થઈ છે વાત, હવે કોણ આવશે ?
આખીયે રાત બ.રણુ પ્રુલ્લુ રજુ અને
બાગી ગઈ સવર, હવે કોણ આવશે ?
પંખાની જેમ કયાંય કુધી હોડતી રહી,
ઝૂકી ગઈ છે આંખ, હવે કોણ આવશે ?

એક અનુભવ તને કહું....

એક અનુભવ તને કહું. હો, સાંભળ...સોનલ...
એક વખત આ હું ને મારી આંખ ગયાં'તાં દરિયે
ત્યારે કોઈ પગલું પાડી ગયું હતું એાસરીએ
ઘેર આવતાં ઘરના મોં પર નરી તાજગી ભાળી
અને અડપલું બોલી બેઠું : જડી ગયું, દે તાળી..
અમે પૂછ્યું : શું જડી ગયું તો કહે-નથી જે તે જ
અને એાસરી પર ઝગમગતું પગલું ચીંધું સ્વેજ
ચિકી : હોય તો વાંચે કોઈ પગલું વાંચે કેમ
એક જ પગલું કેટકેટલા પગના આવ્યા વડેમ.
પગલા ઉપર અમે ચડાવ્યાં પાંપણનાં બે ફૂલ
ટીંચે ટીંચે સપના સુધી બાંધ્યા લીનો પુલ
તો ય અમે હાર્યા ને પગલું જીતી ગયું'તું અમને
અમે જરીકે ધાર્યાં નેતાં છાના પગલે તમને
ઘર આજીયું ને અમે ય આજીયા ઝલમલ ઝલમલ
એાસરીએ અફળાતો દરિયો કલબલ કલબલ
એક અનુભવ તને કહું, હો સાંભળ, સોનલ...

રમણિક એમેશ્વર

થતો જાઉં છું

સમંદર હતો હું એ સપનું રહ્યું,
બચાવો હું મૃગજન થતો જાઉં છું.
દર્પણ હતો આમ તો જન્મધી,
હવે હું તિરાડો થતો જાઉં છું.
રમ્યો'તો સ્વેજને લઈ બાથમાં,
કરેલા તિબારો થતો જાઉં છું.
હવે પાંખ ફફડે નહીં કાં જરી ?
હું પથ્થરનું પંખી થતો જાઉં છું.
બચાવો મને માનવીથી અરે !
વંદુષકતો મારુસ થતો જાઉં છું.

ને વાયક આખી બેલક પર દિદિ
ફેરવી જશે તો જાણુશે કે તેમાં પહેલેથી
છેલે સુધી એક કડી બાદ કરનાં એક
પથ (કહેવાતી) કાન્યમય ઉક્તિ નથી.
યુવતી સીધુંસાદું ગદ્ય બોલે છે. શય્યાગર
સમયે સામાન્ય રીતે ન બોલે એવું કંઈ
જ તેના મુખમાં મુકાયું નથી. પૂતળાની
પેરે કવિ બાજુમાં નિષ્ક્રિય બેસે છે,
બોલાતા શબ્દો નોંધે છે. છેવટે દેવ તેને
ભરખી લે છે ત્યારે મનુષ્યા સામીપ્યમાં
કવિની લાગણીઓ કવિ પર વિજય મેળવે
છે. હવે તે ફક્ત ઉપક્રમો નોંધતો નથી,
પથ પોતાને ઉપક્રમ જેવી લાગે છે તેની
નિરૂપે છે. વિલાસી અગ્નિજાળ તેના
શરીરને ધીમે ધીમે નિર્દયપણે આવરી લે
છે. જોતજોતામાં આ બની જાય છે : 'વ-
નિર્મિત ધર્મ ચૂક્યું, કવિ સત્યના આજી
પારદર્શક વાતાવરણમાં પાછો સરે છે.
શાંતિથી સત્યનું નિરૂપણ કરીને તે કાન્ય
પૂરું કરે છે :

'They said, Poor Constance!'

'સૌએ કહ્યું : બિચારી ટાન્ડ-સ!'

અહીં પરિપૂર્ણ કવિ-પ્રકૃતિનું ઉદાત્ત
ઉદાત્તરણ આપણે જોઈએ છીએ.
લાગણીની તીવ્રતા અને તે પરનો કાળ-એ
બે પર કવિની મહત્તા નિર્ભર છે તેમ
આપણે હમેશા વિશદપણે યાદ રાખવું
જોઈએ. કવિની મહત્તા તેની તીવ્ર
લાગણીની પ્રત્યક્ષતાના પ્રમાણમાં અને તે
પ્રત્યક્ષતા સ્વીકારાયા પછી તેની પર રાખેલા
કાળના પ્રમાણમાં જોઈ શકાય. પથ
ક્યારેક એવું બને કે તેની લાગણી પર તે
સવિશેષ કાળ રાખવાનું તો અમાનવીય
કે રાક્ષસી લાગે ત્યારે તે સમયે ત્યાં

સેનને જોતા અને પ્રાયમને સરદારના
નામ જણાવના હેતુને છેવટે ઉમેરે છે

હું ખીખ બધા કાળા તેજોવાળા મીઠ
સરદારને જોઈ છુ પશુ મારા માગપણ
બાઈએ કેટલે અને પોલકસને જોઈ શકી
નથી રૂઝા લેસીડીમનથી તેઓ આપના
જ નથી કે સારમા ફરતા વહ છે ચલીને
આવ્યા છતાં મારે લીધે લોકોના ફિટકા
રથી બચવા શરમાઈને યુદ્ધ ચઢવાના નથી

પછી દોમર કહે છે

તેણે આમ કહ્યું જીવન દાત્રી ધરતી
મા, લેસીડીવમમા, પ્રિય માતૃભૂમિમા તે
બે કથારના પેઢી ગયા હતા

જીથી કોટિનુ કાન્નમય સત્ય અહીં
એકાતિકપણે ગૂંઠ કમચેતુ મોઘા કવિને
ધરતીની દિલગીરીની વાત કહેતી છે, પશુ
તે દિલગીરીને લીધે ધરતી વિરેના ખ્યાલ
બદલાવા નથી ના, કેટલે અને પોલકસ
મૃત્યુ પામ્યા તો મેં ધરતી તો આપણો
ફળવતી જીવનદાત્રી માતા જ છે, આ
ફકત હકીકત છે હું તે સિવાય ખીજી
કાંઈ જોતો નથી તમારે તેમથી જે
તારવયું હોય તે તારવે

ખીજી એક ઉદાહરણ વિરેના ભયકર
બેલકમાથી લખેલ 'કોન્સ-સના સજ્જાર'
નો અંગ લુઓ હકીકતનુ જ નિરપેક્ષ
સાદુ કે માફ તે કવિ કહેતા નથી તમે તે
વિશે થુ કહેશો તે જાણના નથી તે
સાથે તેને કશી નિરજન નથી થત
યુવનીની રાખ તેની એ રીમા પડી છે
શક્તિ રાજદાના નિવાસે સવાર સુધી
જલ્મ આણુ રહ્યું છે તમારે તે પસંદ
સમજવું હોય તે સમજી લો

મહેશ યાજ્ઞિક

ઠરી જતી તાપણીએ

ઠરી જતી તાપણીએ હવે અ ાક મલકની વાતો,
પીળા પાદે ફરી મહેકતી હલમ્હોરી કઈ રાતો!

કરચલીઓની વચ્ચે ત્રબકે

ફરકેલા ફાગણના ફાગ
તલપાણીની પાતે મનકે

યે શમણા જીવતરના તાગ

ધોળા વાળ કો ઝગમગે કોકો મીઠું મલકાતો,
ઠરી જતી તાપણીએ હાલે અલક મલકની વાતો!

વાત કરીને કાલ વિશેની

કળ સૂકી અગારે મેલી

હરિન મનો વાત હવે તો

વરસે ને ગીતોની દેની

ત્યાં ઊઠા આ પરાંટ આવ્યું હાથને સૂજ રાતો,
પળા પાદે ફરી મહેકતી હલમ્હોરી કઈ રાતો!

હરીશ દાસાણી

કોણ આવશે?

વાળળ વિન તુ અલ હવે કોણ આવશે?
ફેલાઈ ગઈ છે રાત, હવે કોણ આવશે?
વાતાવરણની કોઈ અસર શેષ રહી નથી;
પૂરી થઈ છે વત, હવે કોણ આવશે?
આખીયે ગત બારણુ છુલું રહ્યું અને
બાગી ગઈ સુવર, હવે કોણ આવશે?
પખીની જમ કયાય સુધી ઊડતી રહી,
સૂકા ઈ છે આમ, હવે કોણ આવશે?

એક અનુભવ તને કહું....

એક અનુભવ તને કહું. લે, સાંભળ...સોનલ...
એક વખત આ હું ને મારી આંખ ગયાં તો દરિયે
ત્યારે કોઈ પગલું પાડી ગયું હતું ઓસરીએ
ઘેર આવતાં ઘરના મોં પર નરી તાજગી ભાળી
અને અડપલું બોલી ઉઠ્યું : જડી ગયું, દે તાળી..
અમે પૂછ્યું : શું જડી ગયું તો કહે-નથી જે તે જ
અને ઓસરી પર અગમગતું પગલું ચોંધ્યું રહેજ
ચિઠ્ઠી હોય તો વાંચે કોઈ પગલું વાંચે કેમ
એક જ પગલું કેટકેટલા પગના આવ્યા બેઠેમ.
પગલા ઉપર અમે ચડાવ્યાં પાંપણનાં બે ફૂલ
ટીપે ટીપે સપના સુધી બાંધ્યા ભીનો પુલ
તો ય અમે હાર્યા ને પગલું રીતી ગયું તું અમને
અમે જરીકે ધાર્યા નેડોતાં છાના પગલે તમને
ઘર આજીવું ને અમે ય આજીવા ઝલમલ ઝલમલ
ઓસરીએ અફળાતો દરિયો કલબલ કલબલ
એક અનુભવ તને કહું, લે સાંભળ, સોનલ...

રમણિક સોમેશ્વર

થતો જાઉં છું

સમંદર હતો હું એ સપનું રહ્યું,
ખચાવો : હું મૃગજળ થતો જાઉં છું.
દર્પણ હતો આમ તો જન્મથી,
હવે હું તિરાડો થતો જાઉં છું.
રાગો'તો ચરજને લઈ ખાધમાં,
ઠરેલો તિખારો થતો જાઉં છું.
હવે પાંખ ફરે નહીં છોં જરી ?
હું પથ્થરનું પંખી થતો જાઉં છું.
ખચાવો : મને માનવીથી અરે !
વટપડનો મ.ણસ થતો જાઉં છું.

ને વાયક આખી બેલક પર દિગ્ધિ
ફેરવી જશે તો જણાશે કે તેમાં પહેલેથી
છેલે સુધી એક કડી બાદ કરતાં એક
પથ (કહેવાતી) કાન્યમય ઉક્તિ નથી.
યુવતી સીધુંસાદું ગદ્ય બોલે છે. શબ્દગાર
સમયે સામાન્ય રીતે ન બોલે એવું કંઈ
જ તેના મુખમાં મુકાયું નથી. પૂતળાની
પેરે કવિ બાજુમાં નિષ્ક્રિય બેસે છે,
બોલાતા શબ્દો નોંધે છે. છેવટે દેવ તેને
ભરખી લે છે ત્યારે મૃત્યુના સામીપ્યમાં
કવિની લાગણીઓ કવિ પર વિજય મેળવે
છે. હવે તે ફક્ત હકીકતો નોંધતો નથી,
પથ પોતાને હકીકત જેવી લાગે છે તેવી
નિરૂપે છે. વિલાસી અગ્નિગ્રાહી તેના
શરીરને ધામે ધામે નિર્દયપણે આવરી લે
છે. જોતજોતામાં આ બની જાય છે. 'વ-
નિર્મિત ધર્મ ચૂક્યું, કવિ સત્યના આજી
પારદર્શક વાતાવરણમાં પાછો સરે છે.
શાંતિથી સત્યનું નિરૂપણ કરીને તે કાવ્ય
પૂરું કરે છે :

'They said, Poor Constance!'

'સોએ કહ્યું : બિચારી કોન્સ્ટન્સ!'

અહીં પરિપૂર્ણ કવિ-પ્રકૃતિનું ઉદાત્ત
ઉદાહરણ આપણે જોઈએ છીએ.
લાગણીની તીવ્રતા અને તે પરનો કાળજી-એ
બે પર કવિની મહત્તા નિર્ભર છે તેમ
આપણે હમેશા વિશદપણે યાદ રાખવું
જોઈએ. કવિની મહત્તા તેની તીવ્ર
લાગણીની પ્રગળતાના પ્રમાણમાં અને તે
પ્રગળતા સ્વીકારાયા પછી તેની પર રાખેલા
કાળજીના પ્રમાણમાં જોઈ શકાય. પથ
કચારેક એવું બને કે તેની લાગણી પર તે
સવિદ્ય કાળજી રાખવા જાય તો અમાનવીય
કે રાક્ષસી લાગે ત્યારે તે સમયે ત્યાં

સૈન્યને જોતા અને પ્રાપ્તિને સરદારોના
નામ જણાવતા હેલન હેવરે ઉમેરે છે
હું ખીજ બધા કાળા નેત્રોવાળા ગ્રીક
સરદારોને જોઈ છુ પશુ મારા માગપયા
બાધ્યો દેસ્ટર અને પોલકસને જોઈ શકી
નથી રૂપ લેસીડીમનથી તેઓ આવ્યા
જ નથી કે સાગરમા ફરતા વહલે ચઢીને
આવ્યા હતા મારે લીધે લેહોના કિટકા
રથી બચવા શરમાઈને ધુદ્ધ ચઢવાના નથી ?
પછી હોમર કહે છે

તેણે આમ કહ્યું જીવન દાત્રી ધરતી
મા, લેસીડીમનમા પ્રિય માતૃભૂમિમા તે
મે ક્યારના પેઢી ગયા હતા

જેઓ ક્રિટિનુ કાનમય સત્ય અહીં
એકાન્તિકપણે ગૂંઠ કરાયેલ નેધા કવિને
ધરતીની દિલગીરીની વાત કહેતી છે, પશુ
તે દિલગીરીને લીધે ધરતી રિપેના પનાસ
બદલાવા નથી ના, દેસ્ટર અને પોલકસ
મૃત્યુ પામ્યા તો યે ધરતી તો આપણાં
ફળવતી જીવનદાત્રી માતા જ છે, આ
ફક્ત હકીકત છે હું તે સિવાય ખીલુ
કાંઈ જોતો નથી તમારે તેમાથી જે
તારવણુ હોય તે તારવે

ખીલુ એક ઉદાહરણ વિનેના બચકર
બેલડમાથી લખ્યે 'કોન્સ્ટન્સના સબ્યાર'
નો અંત જુઓ હકીકતનુ જ નિરૂપણ
સારું કે માહુ તે કવિ કહેતા નથી તમે તે
વિશે શું કહેશો તે જાણતા નથી તે
સાથે તેને કશી નિરૂપણ નથી મૂલ
યુવનીની તાખ તેની એ રડીમા પડી છે
કાસના રાજદૂતના નિવાસે સચાર સુધી
તત્ત્વ ચાલુ રહ્યું છે તમારે તે પરથી
સમજવું હોય તે સમજી લો

મહેશ યાજ્ઞિક

ઠરી જતી તાપણીએ

ઠરી જતી તાપણીએ હું ને અનક મલકની વાતો,
પીળા પાદે ફરી મહેકતી ગુલમહેરી કઈ રાતો!

કચ્છલીઓની વચ્ચે નબકે
ફરડેલા ફાગણના ફાગ
તલવાયુંની વાતે મલકે
યે શમણા જીવતરના તાગ

પોળા પાળ ઝી ઝમરે દોડા મીઠું મલકાતો
ઠરી જતી તાપણીએ હાલ અલક મનકની વાતો!

વાત ઠરીને કાલ વિશેની
હાળ સૂકી અગારે મેલી
હરિન મની વાત હવે તો
પરસે ને ગીતોની ઢેની

ત્યાં જોડે આ પશાદ આવ્યું લઇને સૂરજ રાતો,
પળા પાદે ફરી મહેકતી ગુલમહેરી કઈ રાતો!

હરીશ દાસાણી

કોણ આવશે ?

વાદળ વિનાનુ અલ હવે કોણ આવશે ?
ફેલાઈ ગઈ છે રાત, હવે કોણ આવશે ?
વાતાવરણની કોઈ અસર શેષ રહી નથી,
પૂરી થઈ છે વત, હવે કોણ આવશે ?
આખીયે રાત બારણું ખુલ્લુ રહ્યું અને
ભાગી ગઈ સુવર, હવે કોણ આવશે ?
પખીની જેમ કચાય સુધી છોડતી રહી,
ઝૂકી ગઈ છે આમ, હવે કોણ આવશે ?

પ્રમુખ ને અસ્પૃશ્ય કદના સાચી અને ઉચિત બની રહે છે. એ સીરીઆના રાજ્ય-વિનાશનું ચિતન ઈઝરાએલનો પેત્રેનર દડપણે કરી શકે નહીં. તેમ કરવા માટે તે હકીકત ધણી મહાન અને વિરમય-પ્રેરક છે. આ હકીકત તેને મહાત કરે છે, સ્વખવત મૂંઝવણમાં ધકેલે છે. તેના દિગ્મુદ ધયેલા મનને દુનિયા આખી અદ્-શુન અવાજોથી ગુંગતી લાગે છે. Yet the fir-trees rejoice at thee, and the cedars of Lebanon, saying, 'since thou art gone down to the grave, no feller is come up against us' (હા, ફરનાં વૃક્ષો આનંદે છે, સીડરનાં વૃક્ષો પણ આનંદના કહે છે : 'તું કબરમાં ચલો ત્યારથી અમને કાપી નાખવા કોઈ આવ્યું નથી.') એથી પણ વધુ, દેવની હાજરીના વિચારે કવિને અત્યંત આશ્ચર્યચકિત બનાવી દે છે. 'પરંતો અને ટેકરીઓ તમારી સામે આનંદના ગીત ગાઈ જાહે અને ફેવમાંના વૃક્ષો તાળી દઈ જાહે.'

કાગજની પ્રગળવાને લીધે ઉચિત લાગતી લાગણી ઉમલ લાગે છે, પણ જ્યાં પૂરતું કારણ નહોત્યો લાગણીનું પ્રદર્શન અધમ લાગે છે, ખીટ બધી અધમતામાં દહવાની કારણતાને લીધે નીપજતો લાગણીનો દંભ અત્યંત અધમ છે.

ઉપર જોયું તેમ તરંગથી ભરેલી રૂપકમય ઉક્તિઓને ચલણી સિદ્ધાંતો જેમ વાપરનારનું લખાણ તરત જ ખરાબ છે તેમ વરતાઈ આવે છે. આમ અગાતપણે અને લાગણીહીનતાથી ઉક્તિઓ વાપરનાર કરના કોણલવાળા

ગોવિન્દભાઈ પટેલ

પછી

પછી જગતનાં રહસ્ય જગ જેમ ખુલ્લા થયાં, ગયેલ સમયો અને સ્મરણ સર્વ પડેલી રહ્યા. તૃષા થકી હું તારા વ્યોમ લાગી ભાળી તારા સ્વરે પુકાર કરતો હતો જલદને, મીઠું વર્ષવા. ઘણા દિન સુધી રહ્યો રટી, પરંતુ ના છુંદે મને મગધુ, પુકારવાનીય હિયે રહી હોશ ના. વધાં દિવસરાત, આંખ જરી ખંધ તંદ્રાથી થે, તૃષા તણી વ્યથાય વિદ્ધ સસલા શી જંપી ગઈ. વ્યથાતુ વિસરાયુ ભાન, ફરી છેદની પ્રાપ્તિ થે, હવે નહિ વ્યથાની, દિતુ રમણાની વાણી પહી. છતા દગ જાણે જાણે નીસરી મેઘને શાધવા વિના તડિત એ હતો સરકતો હવે ઉતરે. સુરમ્ય અલકા મહી વિરહિણી કને પડોંચવા ફતાર્થ બની સોહવા પ્રણયનો મહાદૂત થે. રહસ્ય અલકા તણાં સ્ફુટ થયાં, હું પ્રથમે નવાં રહ્યો પળપળે ભીલ, રહી ન ફંકમાં કે તૃષા.

'બાદલ'

ખાસ છું

ખાસ છું ને ચોતરફ છે ગાંઝવાં, મારી હાલત પૂછવા જોવી નથી. ચીબરીના ખાલ પડવાયા કરે, આશ ધોચમની કહી સેવી નથી. દૂસકે પડશે જ આ વેરાન પણ, એટલે મારી કથા કેવી નથી. જિદગાની દર્દનો પર્ચાય છે, તે છતાં તે હારવા જોવી નથી. ગોતને પણ બાંધી રાખું આંગણે, દિતુ 'બાદલ' આખરે લેવી નથી.

જગદીશ ત્રિવેદી

વિમુક્ત યદિ હોત-

થયું હીક જ : એક આત્મ ખગ-પિંજરે પૂરિયો.
પુરાઈ દહ પિંજરેય હજી જંબી કયાં બેસતો—
રહે દિવસ-રાત કેવી બસ માધુરી રેલતો!
વિમુક્ત યદિ આત્મ એ : સ-કલ માધુરી તાહરી
રહેત ઠલવી, -કશાં ઘન પરે ઘનો સામટી!

અને થયું જ હીક કે—અવર એક કો આત્મને
પતંગ-પિંજરે પૂર્યો—નખ સરીખડો દેહ ને
કશી હૃદય-હૂણી પાંખ-પણુ તોય જંપે કચહી ?—
મવાર વળી સાંજ પુષ્પરસ-ઝંખના એકલી-
વિમુક્ત યદિ આત્મ એહ-રસરાજ ! તારા મહી
ન સ્વલ્પ રસખિંદ્રુયે ઝમત સાવ નિચોવતાં!

વિશેષ હીક : આત્મ એક કવિપિંજરે પૂરિયો—
વિમુક્ત યદિ હોત તો : અજબ વિશ્વનાં વિશ્વ એ
રચ્યા કરત કેટલાં : કરત બંદી અંતે તને!

મહેશ જોષી

એક મૃત્યુની અનુભૂતિ

સમદર છાળ છલી આંગણિયે
સૂરજ ફૂંચો ઘરને તળિયે
ગાજ્યા સાજન નલમાં એવું
પાણી ઉભરાયાં આકળિયે
ઊછળે અંધકારનાં મોજાં
ઘરનો હીવો તરતો પડિયે
પાકી ઉભાગરામાં આંખયું
સાજન કેમ કરીને ફળિયે ?
સહુને છાડીને કંઠારે
જઈને જીવ જીભો નાવડિયે
અમને સમદર લઈને ચાલ્યા
આખું ગામ ભરાયું ફળિયે.

પણ નિષ્ઠા વિનાના, હંડે કલેજે, અભ્યાસ-
પૂર્વક તરંગને બહેલાવતા કવિનું લખાણું
બાણે કે ઠરી ગયેલા લાવારસને ધગધગતો
લાલ ખતાવવા ખરી ગયેલાં લાલ
પાંદડાંથી જાવર્યો હોય કે તેજસ્વી શ્વેત
ખતાવવા માટે હિમથી આજ્ઞાદિ કર્યો
હોય તેવું બેહદ્દુ લાગે છે અને હાનિકારક
નીવડે છે.

આદરભાવયુક્ત યંગ સારા અને પવિત્ર
માણસના ચારિત્રનું વર્ણન કરે છે ત્યારે
લાગણીવશ બની જઈને ઉદ્દગાર કાઢે છે :

Where Shall I find him ?
angels tell 'me where.
You know him; he is near you;
point him out.
Shall I see glories,
beaming from his brow,
Or trace his footsteps
by the rising flowers ?

(ફિરશ્તાઓ, મને કહો, હું તેને કયાં બેળું ?
તમે તેને જાળખો છો, તે તમારી પાસે
છે, મને ખતાવો. તેના ચહેરા પર હું
તેજપુષ્પ લહેરાતો જોઈશ ? કે પાછાં
ટટાર થતાં ફૂલમાં તેના સગડ શોધું ?)

આ લાગણી સકારણુ છે તેથી સાચી
અને ઉચિત લાગે છે. પણ હવે પોપ
હંડે કલેજે ભરવાડકન્યાને કહે છે તે સાંભળો :

Where'er you walk,
cool gales shall fan the glade;
Trees, where you sit,
shall crowd into a shade;
Your praise the birds
shall chant in every grove,
And winds shall waft it
to the powers alone.
But would you sing,

and rival Orpheus strain
The wondering forests soon
should dance again
The moving mountains
bear the powerful call
And headlong streams hang
listening in their fall

(તારે પતલે પતલે વનરાજિમાં પવનની
મ્હી લહેરો વાશે તું ખેસશે ત્યાં જુઓ છયા
આવવા રોળે વળશે ફરેક કુખમાં પડ્યા
મજુ ભરી પ્રસાદના ગીતો ગાશે અને
પવન તેને ઉપર સ્વર્ગમાં પહોંચાશે તું
ગાવા માડે તો એરછીઅસના મંગીતને
પણ ભુવાવી દે આશ્ચર્ય પમેલા વન
ફરીથી નાચવા મડી પડે સમર્થ આવ ડન
સાજીને પર્વતો હાલી ઉઠે અને જીજ્ઞાસા
ઝરણા મંગીત સાલજતા જ નીચે પડતા
અમ્મી નય)

આ ત્રીસ સાતણીની ભાષ નથી જ,
ફોરેક માટે પણ તેનું માની શકાય જ
નહીં આ તો સીધું જૂઠાણું છે એમખો
હલ છે રપષ્ટ એવફૂરી છે કુત્રિમતામાં
તેના મૂળ છે અને કુદરત અને હાકીકતની
વિરુદ્ધ જઈને હડે કલેજે કહેવ પેરું છે
ત્રીસ સાતણી હેતરનારી હેય પણ તે
માટે તે સમજ હોવી એઈએ પ્રેમીની
પ્રજ્વલિનીને ગાવા માટે આકર્ષવાની સાદી
ધ્વજામાં તેનું બળ નથી વર્ડઅર્થનું એક
કાન્ય, જેમાં એક પ્રજ્વળી પોતાની પ્રજ્વલિ
નીને એઈ ખેડે છે તે આ સાથે સર
ખાવીએ

Three years had Barbara in her
grave been hid
When thus
his moan he made

૭૪] કવિયેક એ જૂન ૧૯૭૫

શ્રીકાન્ત માહુલીક

કે

નિ શબ્દ ગાન
અગ્નિ આકાશ મૂળે પવન
અસીમ નીગ્વતાના કાળમાં. ખડકને
(મની શકે તો)
બેઠવા મથતી
એકમ ત્ર
આ
ઘડિયાળન દિપ્તિ,
એ
અસ્તિત્વકાન શૂન્યમાંથા
કશ્ચ કકાલ્વા
વ્યથ મથતા
હો અનામ સ્વપ્નશિલ્પીના
ટાકણાનો સ્વનિ
કે
કચ ગ્ના ય મૃત્યુ પમેના
જીવનના શબને દફનાવવ
કળગને બેઠતી
કોળીના ઘડું
એમ્ધા
બીપણ
તાલબજ સંગીત?

ગિગિગ મકવાણા

ગઝલ

સાગણીને કળ જેનું ના મળે,
તો બધા શ્વેસો ખરફના ખડક શા,
છાયક ની જેધમાં રખડયા હડ્ડ,
ને મળ્યા સખધ કેવળ તક શા
હાથ લખાનીને બેઠે જુ નહિ,
હ અને છયા અગ બે આકાશ

ભાતુપ્રસાદ ત્રિવેદી

હું જાગું છું !

પછી કૂણા પગલે
ઢાઢા પાસે લીલું લીલું દાતણ લઈ ધસી આવશે...
આ આપણા મોટાને
તું જેમ જોળામાં રાખી રેડલી વણતી હતી
તેમ હું એને જોળામાં લઈ
સામેના ગુલમડોરને જોખાં પોપચાંથી મમળાવ્યા કરીશ.
'બાપુજી, હવે નહાઈએને !' કહેશે ત્યારે
તારા ફોટા પરથી ચકલીને આજે તો
ઉડાડતો જઈશ.
બપોરે
ઠંડૂ થૂંકી નાખવા દબાતે પગલે
ઉંબર એળંગતો હોઈશ
ત્યારે પાસેના બારણામાંથી વહુવારુ
એક સારજણ! નજર મારા માર્ગે વચ્ચે મૂકી
પડખું ફરી જશે.
વ્યસ્ત સાંજ જ્યારે ફોલાહલમાં થાકે ઠાલનતી હશે
ત્યારે
'ભૂખ નથી' કહી દઈ
સીંઝિલા એકલવાયા ઓટલે
હું પાઠાને શેકતો
ક્યાંકે ખેમી રહીશ.
ચાંદનીના ઘેઘૂર પરસેવાની જેમ પથરાયેલી
નૃઈ ને રાતરાણીની ઉચ્છલ ગંધ,
આસોપાલવનાં લખપટ પરિોમાં સિડાયેલો
અવાચક વાયુ,
ઝમ ઝમ ઝમ વહેતા સૂનકારને
અંધકારનો ચોતરફનો સ્પર્શ,
ઉપ્પુ ભેજથી
વડવાઈની જેમ સાવ નીચે નમી પડેલી હવા...
તેં કંઈ પૂછ્યું મને ?
હું જાગું છું !

'Oh, move, then cottage, from
behind yon oak,
Or let the ancient tree uproot-
ed lie,'
That in some other way yon
smoke
May mount into the sky.
If still behind yon pine-tree's
ragged bough,
Headlong, the waterfall must
come,
Oh, let it, then, be dumb—
Be anything, sweet stream, but
that which then art now.'

(ત્રણ વર્ષ પહેલાં બાર્થરાને કબરમાં સુવાડી
હતી તેનો તેણે આમ વિલાપ કર્યો: 'હે
ઝૂંપડી, પેલા ઓકના વૃક્ષ પાછળથી ખસી
જા, અથવા તો તે પુરાણા વૃક્ષને ઊખડી
પડવા દે કે કોઈ પણ રીતે પેલી ધૂંત્રસેર
આકાશે ચઢે. પેલા પાર્શ્વના વૃક્ષની ખર-
બચડી કાળ પાછળ પડતાં ઘોષનાં પાણી
ભસે પછડાય પણ ક્યારેય કે નીરવ રહે.
હૈ. મધુર ઝરણા, તું અત્યારે છે તે સિવાય
ગમે તે બની જા.')

અહીં પર્વત નહીં તો ઝૂંપડી હડાવવા-
ની છે, પાણીના ઘોષને પડતો અટકવાનું
નથી કહ્યું તો નીરવ રહેવા વીનવ્યો છે,
પણ આ ચિંતવનું મન વર્ણન સાથે કેવો
ભ્રુદો સંગ્રંધ ધરાવે છે! શોકમગ્ન આત્મા
અત્યંત દુખમાં બાવરો બની રાહત મેળવવા
વલખ્યાં મારે છે. તે કૈંક અંશે જાણે છે
કે આવી રાહત મળવી શક્ય નથી, પણ
કૈંક અંશે શક્ય છે તેમ માનવા પ્રેરાય
છે. પોતાથી ઓછા શોકાન્વિતને પણ
રાહત મળે તે માટે ચમત્કારો થયા છે
એવો તેનો ખ્યાલ છે અને તે માને છે કે

કુદરત દયાળુ છે, પ્રકૃતિ દયાળુ છે પણ
તે નોકમા ફોલો છે અને નોક શું ન
કરે? અરણ્યને નીરવ બનાવે ખૂબી
હાવે—હાથ આ બધું કરે પણ ખોળે!

મારો મુખ્ય મૂલો સમજાવવા માટે
આટલા ઉદાહરણો પૂરતા થઈ રહેશે એમ
હું માનું છું વૃત્તિમય ભાવાભાસ કે અ
સ્વભાવોના પશુ વિહારી અને નમણ
મન રિથિની નિશાની છે એ જીવન
પ્રેરણામાં પણ માનવીય દૃષ્ટિની અને
વિચારશક્તિની અલૌકિક દર્શન ઓછવાની
અશક્તિની તે નિશાની બની રહે છે
સામાન્ય કાવ્યમાં કવિના વિચારોમાં તે
જોવા મળે તો કવિ કનિષ્ઠ પ્રેરિતો છે
તેડું નિર્દોષ છે, જો તેણે કલ્પેલા પાત્રોના
વિચારોમાં જોવા મળે તો તે પાત્રોની
કારણજૂત લાગણી કેવી સાચી ખોટી છે
તે પ્રભાણે સાચી ખોટી કહી શકાય છતાં
તે પાત્ર તેમજ અસર નજાળું તો ગણાય જ

સિદ્ધહરન કવિઓના ખીમ બે સ્વગ
સુદર ઉદાહરણો લઈએ રોનરટનની જોસી
અને વર્ગવર્ધની એલન બનેને હજો દેવાયો
છે અને તમચેટી છે જોસી પોતાની
અત્યંત હૃદયદ્રાવક ફરિયાદ આમ રજૂ
કરે છે

If through the garden's flowery
tribes I stray
where bloom the jasmines that
could once allure
'Hope not to find delight in us
they say
For we are spotless Jessy we
are pure
(રું ગામમાંના વિવિધ ફૂલો પાસે રખડતી
જૂંધના પવેત ફૂલ ખીયે છે ત્યાંથી પસાર

૭૩) કવિ કે એ બ્રુન ૧૯૭૫

વિનોદ ગાંધી

હેમ વાગી

બઈ મેં તો પગના પ્રીછના ને હેમ વાગી
એક એક ગુના આ આપણુ રે વીણુ
ને ચોપાટે ઉગ મેં તો મેલક,
મડ માડ બઈ મેં તો જાગી આ રીત્યું
ને વહાવમે ઉગ મડે રલક!
હય હ તો આજવા ગઈ ને મેંશ લાગી!
બાઈ મેં તો પગના પ્રીછના ને હેમ વાગી!
જીવતો રી વગતને નખવા લો બેસુ તો
યુના યુગવડી વાશે
હાથની મિતજ પછી અવનારા મોતના
ગીતોને બાઈ કેણુ ગાશે?
બઈ અજ સમજી ખરે જ હય જાગી!
બાઈ ને તે પગના પ્રીછના ને હેમ વાગી!
નિશાસી તેલથી દીવો પ્રગટ વગે ને
અખનાનુ શ્રીધન વધેગજે,
બાળા રખીને કાજ માગે તે નામના
શોકાવાણુ યે ચાલુ લેગો
બાઈ આજ અટલી આ માગ મેં તો મગી!
બઈ મેં તે પગના પ્રીછના ને હેમ વાગી!
રાજેશ વ્યાસ

ગમલ

ધાડોય પરચય નથી છતાં સખધ છે,
લાગે છે હૃદયની આ લાગણીઓ અધ છે
કોઈ ખીનુ કૂત ખરે ભગ વસતમાં,
વીનેલ સ પમગનીરખવા અખધ છે
જનક ગઈ છે પાનખર ચમનમાં તે છતાં,
અહીં પાન પાનમાં વસતની સુગધ છે
ભગ્નશુમા એવે જ ભટ્ટને રહી મ
લોધુ'ત મેં પ્રગ્ને લેગ હાથ બધ છે
જેન હૃત અમે એ અમારા ન થઈ શક્યા
મિલકેન' જિંદગીમાં રહજતા સખધ છે

નવીન જોશી

લીલો સહવાસ

નાચું થૈ ઢેલ લીની આંખુંના ઘાસમાં!
આંગળીની લીંત્યુંમાં ચીતરેલી વાતુંને
ટેરવાં બનીને મારે હહેવી,
પગલાંમાં એક એક મોતી ખર્ચોની વાત
ચાકળા બનીને મારે રહેવી,
હું તો ખેંચાતો જઈ આવ્યા ધૂખા આલાસમાં.
દરિયાઉ પંખીનાં સામટાં ઉડાણુ
કોઈ આકાશી પરીઓ થૈ લાગે,
તારા વિનાના મારા ઓરડેથી છટકેલા
ટેડલાઓ હરણાં થૈ લાગે.
આલસામાં બેયાથી લાગું સહવાસમાં.
આડને ફૂટેલ ફૂણી ફૂંપળની લીલપમાં
થડકાતાં ગીત મારે થાણું,
આથમતા સૂરજનાં આછા અજવાસમાં,
ફળિયાને કાયલ થૈ ગાણું.
હું તો પડણું થઈ પ્રીત તારા શ્વાસમાં.
નાચું થૈ ઢેલ લીની આંખુંના ઘાસમાં!

શિલ્પિનુ થાનકી

ઢોલિયો

- ઘેન કેરાં ફૂલને ઘૂંટી ગયો,
ગન્ધ-તર્થો ઢોલિયો ઊંઘી ગયો.
લહલહે કયાં ખે મનખનો ડાયરો?
આન્દલો પરસાળને સૂંધી ગયો. -

રિક્તિ

ચિત્રનો દરિયો નિચોવી બેઠું છું,
રેતમાં ખુદને સિગોવી બેઠું છું.
સીપીઓ ખાલી બધી અસ્તિત્વની,
શંખલાં ધાંગે પિરોવી બેઠું છું.

થાઈ હું ત્યારે એક વાર મનોહર લાગતાં
આ ફૂલ કહે છે 'જેસી અમે નિષ્કલંક
છીએ, પવિત્ર છીએ, અમને જોધને હવે
તને આનંદ આવશે નહીં.' આ ઉક્તિને
હવે એલનન! શબ્દો સાથે સરખાવો:
'Ah, why' said Ellen, sighing
to herself,
why do not words, and kiss,
and solemn pledge,
And nature, that is kind in
woman's breast,
and reason, that in man is wire
and good,
And fear of Him who is a
righteous Judge-
why do not these prevail for
human life,
To keep two hearts together,
that began
Their springtime ails one love,
and that have need
Of mutual pity and forgiveness,
sweet
To grant, or be received; while
that poor bird-
O, come and hear him! Thou
who hast to me
Been faithless, hear him;-though
a lowly creature,
One of God's simple children,
that yet know not
The universal Parent, how he
sings!
As if he wished the firmament
of heaven
Should listen, and give back to
him the voice
Of his triumphant constancy and
love.

The proclamation that he makes,
how far
His darkness doth transcend
our feeble light

(નિઃશ્વાસપૂર્ણ એકાદ બોલી. 'માનવના
જીવનમાં જેમણે પ્રજ્વળતી વસ્તુ સાથે
મધુરી શરૂ કરી છે અને જેમને એક
ખીંગ પ્રયે આપતી કે મેળવતી મધુરી
લાગે તેવી દયા અને ક્ષમા જતાવવાની
છે તેવા બે હૃદયો, શબ્દો, ચુમન, ગભીર
પણે આપેલું વચન કે આના હૃદયમાં
રહેલો દયાળુ સ્વભાવ કે પુરુષમાં રહેલી
સારી અને શાણી વિવેકબુદ્ધિ કે તેક
આવાધીય પરમેશ્વરને ભય કેમ જોડાયેલા
રાખેતો નથી? અને એવા નીવડનાર!
અહીં આવીને આ બિચારા પક્ષીને ગાતું
સાલગાં! પરમેશ્વરનું સીધુ સાદું મંતાન
વિશ્વના પિતાને જે એળખાતું પશુ નથી
તેને હલકું માનીએ છીએ તેનું આ પક્ષી
કેવું ગાય છે! બાલે કે પોતાનો વિશ્વ
વન, નિખા અને પ્રેમથી સમર અગાજ
સ્વર્ગના મુગજ સુધી મેલગાવવા ન છોડતું
હોય! તેની અગાનના અધકારથી ભરેલી
આ ધોળા આપણા અરિયર ગાન
પ્રકાસને આપી જતી જણાય છે')

આ બંને કાવ્યખંડે સત્યને અને કવિ
કવિનાની નમકતને સર્વોત્કૃષ્ટ રીતે બાજ
કરે છે ખેડે કલ્પિત પાત્રોમાં એકલ કરતા
જેમી વધુ નમણી લાગે છે, કેમ કે તે

નંદુ પટેલ

અચાનક

આજ અચાનક એમ થયું કે
સમય વગર આ
ખૂની જે છે ખારી
આમ ફેફ ને તેમ ફેફ કે નજર
ઊભીને ખરી .
ત્યા તો નાની નાની ટેકરીએ પર
નાના નાના બળા
પગ વચ્ચે અટવાવાના કઈ
સમય કે નગમાળા
હલહલ તો મોલ હજી તો
લળી લળીને ટહુક
ફલમલ લાણી અનાજ ઘડીને
ફણ ફૂલ પગે
ધૂધવાયેનું તાપણ માન
હી જવી શરૂ હજી તો પ્રગટે
બાણ પગડ મડાણ હો માડ
એનું અજવાળી થાતા તો
અકે ય બરી બહા
બાણ અધારના પૂર
હામટયા દગની હોડી કપા અટવઈ?
હોરી મગી કપા મોટન છ?

Kamal Art Printery
38 Police Court Lane Fort
Bombay-1

૭૮] કવિશ્યામ મે ૧૯૭૫

જગદીશ બેધી

જાણુ છે!

કોઈના અણસારે તમે દર જઈ ખેઠાં
હવે પાસે આવો તો મારી આણુ છે:
તમને તો કીક, જાણુ છબછબિયાં ઢેણુમાં,
પણુ કોડાં વમળાય તે આ પ્રાણુ છે.
કોઈનાં હૃદયેસાંથી વ્હેણુ ના કપાય, નહીં
માખ્યાં મપાય વેણુ પ્યારનાં:
દરિયાને નાથવાની લહાયમાં ને લહાયમાં
કાંઠા તણાઈ ગયા ક્યારના.
સદન! લીરાથી હવે ખાંધો છો નાવ, એની
વાયરાને થોડી તો જાણુ છો!
લીલીજમ વાડીમાં ગોફણુના ઘાવ હવે
ઠાલા, હોંકારા હવે ઠાલા,
પંખી તો ટાઢકથી ચૂંચે છે, આમતેમ
ઊંડે છે ચાડિયા નમાલા:
વેલાને તાણુ તો સમજીને તાણુજે, કે
આસપાસ થડની યે તાણુ છે!

કુદરતમાં જે નથી તે જુએ છે. ફૂલો તેને
ખરેખર કપકો દેતાં નથી. ઇન્દ્રિયે તેમને
દિવાસો દેવા સજ્જો છે, મહેણાં મારવા
નહીં; અને જેસી જે તેમને સાચી રીતે
જુએ તો તેમની અનુકંપા અનુભવે. સામે
પક્ષે એલન આવી લાગણીની ભૂલ કરતી
નથી. તેના એક પણ વિચારમાં વૃત્તિમય
ભાવાભાસનો દોષ નથી. તેનો તર્ક તેને
જાણુ કે કશું લાગતું ન હોય તેમ સીધો
રજૂ થાય છે. પક્ષીનું ગાન તેની સ્વર્ગમાં
સંભળાવાની ઇચ્છા હશે તેમ સૂચવે છે
ખરું, પણ તે વાત એલને સાચી લાગે
એમ મૂકી છે. ‘જાણુ કે’ નો ઉપયોગ કરીને
તે સૂચવે છે કે ‘પક્ષીની એવી કોઈ
ઇચ્છા નહીં હોય, પણ એવું લાગે છે કે
જાણુ કે એવી ઇચ્છા હોય! શેષ કાવ્યના
વાંચનારને ખાતરી થશે કે એલનનું પાત્ર
આખા કાવ્યમાં આવી ઉત્કટ આવેગવાળી
પથુ વિશદ સખળતા સુસંગતપણે જળવી
રાખે છે.

હવે જણાવું હશે કે અસત્ય ભાવા-
રોપણુ અથવા વૃત્તિમય ભાવાભાસ જેટલે
અંશે વિપાદની રજૂઆત કરે છે તેટલે
અંશે સખળ લાગે છે. અને જેટલે અંશે
અસત્ય છે આભાસ ઉત્પન્ન કરનારો છે તેટલે
અંશે નખળો લાગે છે. સત્યનું સામ્રાજ્ય
જેમ કુદરતમાં અને યોગ્ય મનઃસ્થિતિમાં
સંપૂર્ણ હોય છે તેમ અહીં પણ છે.

Industrial Jewels Ltd.

**32 Nicol Road, Ballard Estate,
Bombay-1**

આસ્વાદ

“અતિજ્ઞાન”ની સાથે સાથે / કનુભાઈ બાની

‘ઉદ્ધમીવ દષ્ટિ કરતા’ — શેક લગાવીને, ભાવિમાં, ક્ષિતિજ પારનું જોવા મથનારને શુ દેખાય છે? ચક્રવાકમિથુન એ રીતે જુએ છે:

‘પાસે સામે તમ પ્રસંગતાં એક ઉદ્ધમીવ જોય.’

‘ચથીની નિશા’માં દોડતી મિસનેન્સુકા મુઝા દેવવાની પછુ કહે છે: ‘રજનીયા કુંડે’. ફેલાતું અંધારું જોનાર ચક્રવાકને તો પડાડા જ ફેલાતા લાગે છે:

‘પ્રસરી રહી ચોપાસે શાખાઓ શેલરાજની.’

પરંપરા પડ રનેઠ વધેરાય છે. અધ નિયતિના આતંક પર જ્ઞાન-કર્તવ્ય વધેરાય છે. હાથ ખડાગના આવા બળ આગળ નથી કામ લાગતું જ્ઞાન, નથી ખપ આવતાં બળ કે રનેઠ માણસ જાણે નિઃસહાય છે. ‘દેવવાની’ને બાદ કરતા ‘કાન્ત’ના બાકીના છયે ખડકાંઓનો આ કુરુજુ-ગંભીર-શોક-ભીતિ ‘ટ્રેજિક’ સર છે.

આ સુર કાવ્યમાંથી આપોઆપ ફોર-એમ થપેક્ષું કાન્તનું કલાવિધાન અનન્ય છે. આપણી કવિતાને ખંડકાવ્યનું એક આગતુ સ્વરૂપ કાન્તે આપ્યું ને એના ઉત્કૃષ્ટતમ નમૂના પછુ—‘વસન્ત વિજય’, ‘ચક્રવાકમિથુન’, ‘દેવવાની’ અને ‘અતિ-જ્ઞાન’. તેમાંય અત્યંત લાઘવથી ચોટ લીધી કરવાની એમની વિશિષ્ટ કળાના એક ઉત્તમ ઉદાહરણ તરીકે ‘અતિજ્ઞાન’ સર્ષ શકાય. એમના ખડકાંઓ-માં ફકડદષ્ટિએ સૌથી નાનું આ, માત્ર ૧૯ જ કડીનું. છતાં એનો આત્મરૂપાપ ધણે છે. વાચકના ચિત્તને વ્યાપક નમવચ્ચે મુકીને કવિ આરંભ કરે છે:

‘ઉદ્ધમીવ દષ્ટિ કરતાં નમ શન્ય લાસે,

જાપી દિશા પછુ જળ્યાપ.....’

કોને? ત્યાં વાચક નમરજનોનાં વચ્ચે-સાથે પોતાને અનુભવે છે! ‘નભ’, ‘દિશા’, ‘નમર’—વાસ્તવિકતાની વચ્ચે એ આવે છે.

એ વાસ્તવિકતા એ છે કે કાર્મક દૃન શમ્યત તરફ ત્રયો! શું હશે? સદેહ-શક-ઓત્સુકય, નમ જનોની સાથે સાથે વાચકમાં પછુ, ઉત્ખરે. કવિ આવનાર આપતિના સ્થક ઉદ્ધાર જેવો ‘હા’ નિશ્ચયો ભેગવીને—એ શકા ‘જરાય નિશ્ચાત્સુ તો નહોતી હા’ કહીને—વાતને આગળ વધારે છે. ‘પેલો કાણુ? શા માટે આવેલો?’ એ રહસ્યને કૃતિમ રીતે લંગાવવાની જાણીતી કરામતમાં કવિ ફસાના નથી. ચોખ્ખટ કરી દે છે. પ્રસંગરસને બહેલાઈને વાર્તા પીગસવાનો કવિનો આશય નથી. પેલો દૃન તો ધર્મરામને દુનનું આમંત્રણ આપવા અનિષ્ટના પાત્ર જેવા દુર્ધૌવને ખોકડેલો. એ વિષય પછી તરત જ બીજી વિષય:

‘હા કહીને રમ આપી યશસ્વી જ્યેષ્ઠ પાંડવે...’

એ પંક્તિમાંનો આરંભનો ‘હા’ પેલા કાવ્ય કથનમાંના ‘હા’ સાથે કેવો કલાત્મક વિશેષ રમી લાવને આગળ ધકેલે છે! આ ‘હા’માં ફેરળ વારસા છે! પેલો ભાવિ આશકાનો દોતક હોનો. અને પરપર મળે છે ત્યારે ભાવિ આતંકનું ક્ષયન આગળ વધે છે. તેમાં આ પંક્તિમાંનો ‘જ્યેષ્ઠ પાંડવ’ ઉદ્ધાર અને પછીની કડીમાં સકટેવની ઓળખ મારેને ‘શિશુ સમાન’ પ્રયોગ કલાત્મક વિશેષ રહે છે.

આને ન બોલાવ્યો; જાકીના ત્રણને બોલાવ્યા

પણ તે પહેલાં જ, 'હા' તો કહી દીધી છે. એટલે આ ત્રણ પણ 'પરમ દુઃખિત' થતા ત્યાં ગયા.

સહદેવ ત્યારે દ્રૌપદી આવાસમાં હતો. જે થવાનું છે તે એને સ્પષ્ટ દેખાતું હતું કવિ અહીં પણ, એ થનાર ભાવિનો સહચરદેશ કરી દે છે: 'સ્વ-પક્ષનો દૂત વિષે પરાજય, વળી દિસે દ્રૌપદીમાનનો ક્ષય!' કારણ કે અહીં સુધીનું આલેખન તો સહદેવના મંથનની જાણે ભૂમિકા ખતી જાય છે. વાયકની ચિત્તયાત્રા કેવી થઈ? નહ, એમાં ફેલાતું અંધારું; નગર, એમાં ફેલાતી શંકા; દૂતનું આગમન, દૂતનું ધર્મરાજને મળેલું નિમંત્રણ; એમણે આ વાત ત્રણ ભાઈઓને બોલાવીને કહી, ન બોલાવ્યો માત્ર સહદેવને! પણ એ તો જાણતો હતો શું બનવાનું છે તે!! એ તો એનું દુઃખ હતું, શાપ હતો!

'જાણે અધુ, તથાપિ કે કહેવાની રજા નહીં;
શમાવી ન શકે તેથી મૂંઝાય મનની મહી.'

સરળ પદાવલિમાં, અંત્યાનુપ્રાસ યોજીને, સહદેવના મનની મૂંઝવણને કેવી આસાનીથી મૂર્ત કરી દીધી! નગરમાંથી એક નરના ચિત્તની વેદનાના સમભાવી થવા સુધી આપણે આવ્યા! એ વેદના તિવ્ર છે:

'નહીં શકું હાય! ખયાવી કાષ્ટને!'

'.....આમ મૌન ધરી રહું.....'

આ સ્થિતિ અસહ્ય છે. આવે સમયે પ્રિય પત્નીનું સાન્નિધ્ય પણ સુખકર બનવાને બદલે દુઃખને વધુ ઘેરું બનાવે છે. જેને રોહથી ભેટવા જાય છે તેના પર આવી પડનાર દુઃખોના ખ્યાલે એ બોલી બેઠે છે:

'પ્રિયે! સ્પર્શ કરું શું હું? અધિકાર જરા નથી!'

કારણ કે જે થનાર છે તે એણે તો જાણીને, મૂંઝા મૂંઝા બેઠાં કરવાનું છે!! આનાથી વધારે

મોટો શાપ તો કયો હોઈ શકે? પત્નીસાન્નિધ્ય છતાં એણે, આ બાબતમાં 'એકલા' જ રહેવાનું!

'અનેક હું એકલો સલા કરું!'

જે પત્નીના કેશમાં હાથ ફેરવ્યો, જેનું મુખ—
રાત્રે બિંધ બિડી જતાં—નિરખ્યાં કર્યું, એને આપત્તિ-
મુક્ત ન કરી શકાય?

અહીં 'કેશ'નો ઉલ્લેખ અત્યંત કલામય છે. એ 'કેશ'નું અપમાન દુઃશાસન કરવાનો હતો, ભરી સલામાં. આ જાણીતી વિગત કવિ ઇશારાથી ચે આપતા નથી. વાયકોના ચિત્તમાં જે પૌરાણિક વિગતો પડેલી છે તેનો પણ આ રીતે કલામય ઉપયોગ કવિએ કર્યો છે.

આ અસહ્યતાથી છૂટવા જ્ઞાનને સહદેવ મૂર્ખામાં પલટાવી દે છે. કાવ્યનો ભાવ ગતિથી અહીં ટાંચે પહોંચ્યો છે:

'આવું કહું ત્યાં, શિર શળ આલ્યું,
રહું નહીં મસ્તક મત્ત જાલ્યું—'

ચિત્તમાંથી ફરી પાછું ચિત્ર બહારની સ્થિતિના ચિત્રને ઝીલે છે. સહદેવ, બીજું કંઈ ન સૂઝતાં, કોઈ જલદ ઘેન પીને પડે છે—એવું જલદ પીણું કે સતી તો એના ગંધમાત્રથી ભેલાન પડી છે, બ્યારે સહદેવ ખાલીને જાતી સાથે જડીને પડ્યો છે. એ આખરી ચિત્રમાં જ્યાં સતી હોવી જોઈએ ત્યાં ખાલીનું હોવું—ચિત્રને અત્યંત અર્થપૂર્ણ બનાવી દે છે.

એક જ પાત્ર, એક જ વ્યથાની ધડી, પણ તે ધડીમાં ત્રિદાળ આખો સંભરેલો! ન કહેવાય—
ન સહેવાય એવી એ સ્થિતિ, ને તે ચ એક જ્ઞાનીની! અન્ય કોઈ પાત્રને બોલતું ન બતાવીને કવિએ સહદેવની ચિતાવસ્થામાં એક ક્ષણે ઉડતી મોટી આંધિને જાણે ખંડકાવ્યની નાની ખાલીમાં ભરી આપણી આગળ ધરી છે!

અનુવાદ

લાશ / હસમુખ શેઠ

લાઈએ
હું મરણ મામ્યો છું
કાયદાઓના લફરાઓથી બચવા માટે
શહેર સુધરાઈમાં લાય આપીને
મેં મારું કેથ સર્ટિફિકેટ કઢાવી લીધું છે.
હવે
મારી નમ વિનતી છે કે
મારા અંતિમ વિધિની વ્યવસ્થા
(ફાળો ઉઘરાવીને) કરજો.

કેઈ પણ ચાર સદગૃહસ્થ
મને ખોલે આપીને
કેઈ પણ સ્થળે
મારી લાશને આગ ચાપળે
અથવા તેને દફન કરવો
અથવા ફેંકી દેવો ગંધાના ટેરળામાં
અથવા ગદા નાળામાં તણાવ દેવો
અથવા ધરી દેવો કાયદાઓના મોમાં
અથવા ચણી દેવો દીવાલમાં
મારાથી ડરશે નહિ;
હું છૂત નથી, લાશ છું
હું ચાહું છું, પણ તેથી શું ?
આજ ફક્ત લાશો જ ચાલે છે
નહિ તે!
હું સડી જઈશ
વાતાવરણ ગંધાઈ ભીંસશે
જીવતા માનવીઓ બળકડવા લાગશે,
ફરિયાદ કરશે

૨૨] ૪વિશેષ એ બ્લન ૧૯૭૫

પોસ્ટમોર્ટમ ટેબલ પર મારું શરીર જીવા...
ઓશી ખદખદનું હૃદય
ચિકિત્સાનું એક એક માધન ઝેરી બની જશે
દવાખાનાઓ કસાઈખાના બનશે.
આજે ઘણા કસાઈખાના દવાખાનામાં બ લઈ
જવા છે

માનની સ્મશાનને ઘર બનાવશે
ગીધ, ધૂવડ અને સાપ
શહેરમાં
ઓનરશિપ બ્લોકો ખરીદી રહેવા લાગશે
ફૂલોમાંથી દુર્ગંધ આવશે
અને ઉકરડામાંથી સુગંધ.
સગર રાજાના સાઠ હબર પુરોને હિલ્ડા
કરન ?

ગંગા સુકાઈ જશે
લગીરથ રાજ શિવજીને શાપ આપશે
ખધા તીર્થસ્થાનો નાશ પામશે
મારી મા ચોર્યાસી લાખ વખત લાશે ને
જન્મ અ પમે

અને એ લાશો મળીને
નરસિંહ અવતારની
અદર નહિ, ખહાર નહિ, દિવસે નહિ, રાત્રે નહિ,
ખૂન કરશે
એક લાશ
પતિહાસમાં એટલી કિંમતી ગણાશે કે
એશિયા, અમેરિકા, ફ્રાન્સ, પ્રિટન
અને ચીન ચૂકરી નહિ રાકે
તેથી માની નમ્ર અરજ છે કે

જલદી કરો
મારી અને મારા જેવી તાજી લાશેને
અગ્નિદાહ દો
હૈજરીમાં સમાવી દો

ફંકી દો
દીવાલમાં ચણી દો
નહીં તો...નહીં...તો...નહીં તો...
(હરીરા વાસવાણીના સિધી કાન્નને અનુવાદ)

ખલાકા-૧૩/રાજેન્દ્ર શાહ

પોષનાં પલ્લવ-ઝર્યા તપોવને
આજે આવી શે કારણે
વિહ્વલ ચરણે ભમે વસન્તનો પાગલ પવન ?
નહિ લજ્જા, નહિ ત્રાસ,
આકાશે રેલાવી ઉચ્ચ હાસ,
ભરીને અજંપે કંઈ શીતલ પ્રહર
શિશિરમંથર !

દૂર દૂર કાલને જોજન
મારું-ભુલાઈ જે ગયેલ-યૌવન
સહસા મનને શે ચિંતને
પત્ર એનો પાઠવે છે મને ?
ઉચ્છ્રંખલ વસંતના હાથે
અકસ્માત સંગીતના ઇગિતની સાથે !
લાખે છે એ-

હું છું એવ અનંતના દેશે
તમારું યૌવન
ચિરંતન.

મંદારની માલા મારે કંઈ સોહી રહે,
પીત ઉત્તરીય મારું દૂર વનાગતની ગંધ વહે,
વિરહી છું, તવ પ્રીતિરત
હું જાગ્રત

દક્ષિણ સમીરના સંપાતે
ફાટગુનના નિશ્વાસે નિશ્વાસે;

WITH BEST WISHES
FROM

The Oriental Fire & General Insurance Company Limited
(Subsidiary of General Insurance Corpn of India)

Registered Office:
Jeeven Udyog, Asaf Ali Road, New Delhi

PREMIUM INCOME IN 1974 EXCEEDS RS. 65 CRORES
ALL CLASSES OF GENERAL INSURANCE BUSINESS TRANSACTED

REGIONAL OFFICES
AT

BOMBAY, DELHI CALCUTTA & MADRAS
AND

55 DIVISIONAL OFFICES
AND A NETWORK OF BRANCHES IN INDIA
ALSO FOREIGN OPERATIONS

IN

Kathmandu (Nepal)

Kuala Lumpur (Malaysia)

Penang (Malaysia)

Singapore

Dubai (Arabian Gulf)

Hong Kong

Kabul (Afghanistan)

Kenya

Kuwait

Mahe Seychelles-
(Victoria)

Mauritius

ORIENTAL FOR SERVICE
AND
OVERALL PROTECTION

**The Trusted Name in Meters and
NOW
In Relays**

UNIVERSAL ELECTRICS Ltd.

P. O. Joka

Via : Calcutta-700 027

Telegram : Lecflo, Calcutta

Telex : Unilec 7486 Calcutta

Phone : 615-291 (3 lines)

TIMESTAR
WATCHES OF INDIA
ON TIME.....ALL THE TIME

Phone 693283-84-85

Grams. INFRATIME

! INDO-FRENCH TIME INDUSTRIES LTD.

12, Udyog Nagar
S. V. Road
Goregaon (West)
BOMBAY-400 062

શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્ય (અનુસંધાન પૂર્તિ પાન ૧થી) કારો (લાગ) પ્રગટ કર્યા હતા તે એ કાળે તો ખૂબ પ્રચલિત બનેલા. 'શ્રી સિદ્ધાંતસિન્ધુ'ના બે તરંગ (લાગ)માં એમણે સર્વ શાસ્ત્રોના સિદ્ધાંતો અને મર્મો સામાન્ય સાધકને સમન્વય તેવી ભાષાશૈલીમાં સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. 'ત્રિભુવન વિજયી ખડ્ગ' નામના 'મૂર્ધન્ય' ગ્રંથમાં એમણે પ્રતીકાત્મકપાત્રોને પ્રસંગો દ્વારા અધ્યાત્મશાસ્ત્રનાં ગૂઢ રહસ્યોને સ્તમ્ભ રીતે ગૂંથીને માનવજીવનમાં પ્રેષ અને શ્રેયના સમન્વયનું માહાત્મ્ય પ્રતિપાદિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આ નવલકથાનો શ્રી યશોધર મહેતાએ 'ઉમાદેવવતી' શીર્ષકથી સંક્ષેપકર્યો છે. આ ઉપરાંત 'શ્રીપંચરવદ્વૃત્તાંત'માં દિવ્ય અનુભવો વર્ણવ્યા છે. 'શ્રી સુરેશચરિત્ર' નાટકમાં સાધના વિકાસનો પાઠ્યય કરાવ્યો છે, 'સન્મિત્રનું મિત્ર પ્રતિપત્ર' અને 'શ્રી સદ્બોધક પારિભ્રમક'માં પત્રશૈલી દ્વારા તથા 'સતી સુવર્ણા'માં ચરિત્રાત્મકરીતે તેમજ 'સુખાથે સદુપદેશ' અને 'શ્રી કિરણાવલી'માંના લેખો દ્વારા એમણે ગલીરગલન પ્રશ્નોની સરળતાથી જીણવટ કરી સદ્બોધક પાઠવ્યો છે.

પોતાના ટૂંકા જીવન કાળ દરમિયાન પણ એમણે જે લક્ષિત અને જ્ઞાનનાં પદો રચ્યાં છે તે તેમને સંતપરંપરાના જ્ઞાની કવિની હરોળમાં સ્થાન અપાવે તેવાં છે. વડોદરામાં નિઝામપુરા ખાતે વસવાટ કર્યો ત્યારથી તેમણે જ્ઞાનબોધનાં કાવ્યો લખવાની શરૂઆત કરેલી. વડોદરાના પ્રસિદ્ધ ગાયક પ્રો. મૌલાબક્ષના સાન્નિધ્યથી એમની રચનાઓને રાગ-રાગિણીઓનો પણ સારો સહકાર મળી રહ્યો હતો. એમણે હિંદીમાં પણ કેટલીક પદ્યરચનાઓ કરેલી. તેમની આવી લગભગ ૬૦૦ કાવ્ય-કૃતિઓનો સંચય 'શ્રી નૃસિંહવાણી-વિલાસ'ના ત્રણ ભાગમાં કરવામાં આવ્યો છે. આગાંનો પહેલો ભાગ ઈ. ૧૮૮૮માં અને ત્રીજો ઈ. ૧૮૯૬માં પ્રગટ

થયેલો. આ ત્રણેય ભાગો અપ્રાપ્ય બનતાં ૧૯૭૩માં પ્રો. અનંતરાય રાવળ ને પ્રો. મહેન્દ્રકુમાર દેસાઈએ એમાંનાં પદોનો સંચય 'શ્રી નૃસિંહકાવ્યસંદોહ' નામે પ્રગટ કર્યો છે.

એમણે જ્ઞાની કવિઓની જેમ અગત્ય અધ્યાત્મજ્ઞાનને-તત્ત્વજ્ઞાનને વિવિધ ઢાળો અને રાગોમાં સુગમ બનાવ્યું છે. વિષય અને સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ આ પદ્યસંચયોમાં સારું એવું વૈવિધ્ય છે. એમાં ગરબી છે, પદો છે; કક્કા છે, વાર છે; ખારમાસી, પ્રભાતિયાં, ઘોળ અને ખાણણાં પણ છે; સ્તુતિ, પ્રાર્થના, આરતી, યાળ વગેરે પણ છે. એમણે છરપા, દોહરા, સોરઠા, ચોપાઈ, કટાવ, મનહર, લાવણી આદિ છંદોનો પણ સમુચિત અને સફળ ઉપયોગ કરી બતાવ્યો છે તેમની કાવ્યશૈલીમાં પ્રબોધનું તત્ત્વ અને તત્ત્વનો પ્રબોધ હોઈ સંબોધનો, આદેશો, સૂચનો વગેરે સહજ રીતે ગૂંથાઈ આવ્યાં છે. અધ્યાત્મજ્ઞાનનાં સ્વાનુભવમૂલક આ પદો જિજ્ઞાસુ વાચકને સન્માર્ગે લઇ જઇ સંસારમાં દિવ્ય સુખાનંદની અનુભૂતિ કરાવવામાં સાધન માત્ર બની રહ્યાં છે. સ્વાનુભવનો રણેકો એમની કાવ્યબાનીમાં હોવાથી એ ફિસ્સી બનતી રહી ગઇ છે. એટલું જ નહિ પણ એમાંની અલિપ્યકિત સચોટ બની છે. કોઇ પણ પ્રકારના શુદ્ધ સાહિત્યિક ધોરણની ખેવના કર્યા વગર એમણે કેવળ મનુષ્યજીવનને ઉન્નતમાર્ગે લઇ જવા જ આ પદ્યસાહિત્યનું સર્જન કર્યું છે. આ ઉપરાંત એમણે ઇ. ૧૮૮૮માં, પોતાની લેખન-પ્રવૃત્તિને વેગ મળી રહે તે માટે, 'મહાકાલ' નામના હેતુપ્રધાન અને સત્ત્વશીલ માસિકનો પ્રારંભ કરેલો. આ રીતે શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્ય નિબંધકાર, નાટકકાર, નવલકથાકાર, પત્રકાર, કવિ, એમ વિવિધ સ્વરૂપે સાહિત્યસર્જન કરી ઉત્તમ વિચારક અને ઉદ્દ્યોગકર્તા તરીકે એમના યુગમાં પ્રશસ્ત્ય કામગીરી બજાવી ગયા છે. —ધીરુ પરીખ

સ્વ. મહેન્દ્ર ભગતને / રાજેન્દ્ર શાહ

તે રંગભૂમિ પર ના હજી તો પ્રવેશ કરીધો, પરંતુ તવ વેણુની વિસ્તરત આલાપી આગમન સ્થિત લીધ બાણી. ને દશ્યઃ અન્ય સહ પાત્રની ભૂમિકાને તારે વિલોલ રસપૂર્ણ ઉમંગવર્ણે આશ્લેષી રમ્ય ક્રીધ તે વહતી કથાને.

ના કોઇ ભેદ નટપ્રેક્ષકોને, ન મંચ

ખાલી, તથાપિ ક્ષણેનો પુણ સંગ તારો

તારી સમીપ-શિથિ રંજિત, ને કિશોર ક્ષેપ સ્વપ્નપંથ પર, ચોષિતનો વિલાસ આનંદ નર્તન નિમગ્ન; તું પ્રૌઢશક્તિ. જે કોઇ આવી મળ્યું-સર્વની સંગ ખેલી કાન્તાર ને જનપંદે, ગત દૃષ્ટિ બહાર, શી વન્યનિર્ઝરની ઉજ્જ્વલ ગીતિ રેલી!

CHOICE OF MILLIONS

JAYCO

ALARMS & CLOCKS

for

Quality and Beauty

manufactured in large variety with

German Collaboration

Available at all leading stores in India

Jayna Time Industries P. Ltd.

7/32 Daryaganj

DELHI-110001

TO THE SERVICE OF THE NATION
Nippens
Offer

Power Factor Meters,
Kilovol Tamper Meters,
Kw Meters, Kvar Meters,
Frequency Meters, Synchrosopes,
Ammeters, Voltmeters, Milliameters,
Millivoltmeter, Precision C. Ts. & P. Ts.
And
Sub-Standard (0.2%) Meters
For Laboratory Purposes

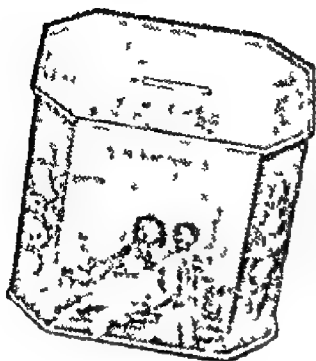

Works & Office :
Nippen Electrical Instruments Co.

12-A, Marol Maroshi Road,
Andheri (East)
Opp. State Bank of India
BOMBAY 400 059

Phone : 584581

Gram : METERKING

પોસ્ટ ઓફિસ ચિઠ્ઠી
પિશાબીટ યોજનાથી
આપની પુઠાપરથી અને કુટુંબ
નિશ્ચિત બને છે.
આ યોજનામાં વીમા જેવા લાભો
પણ મળી છે.

નાની બચત
ઘડપણનો સહારો

વિગત માટે
કલેક્ટર કચેરી, પોસ્ટ ઓફિસ
જિલ્લા બચત અધિકારી

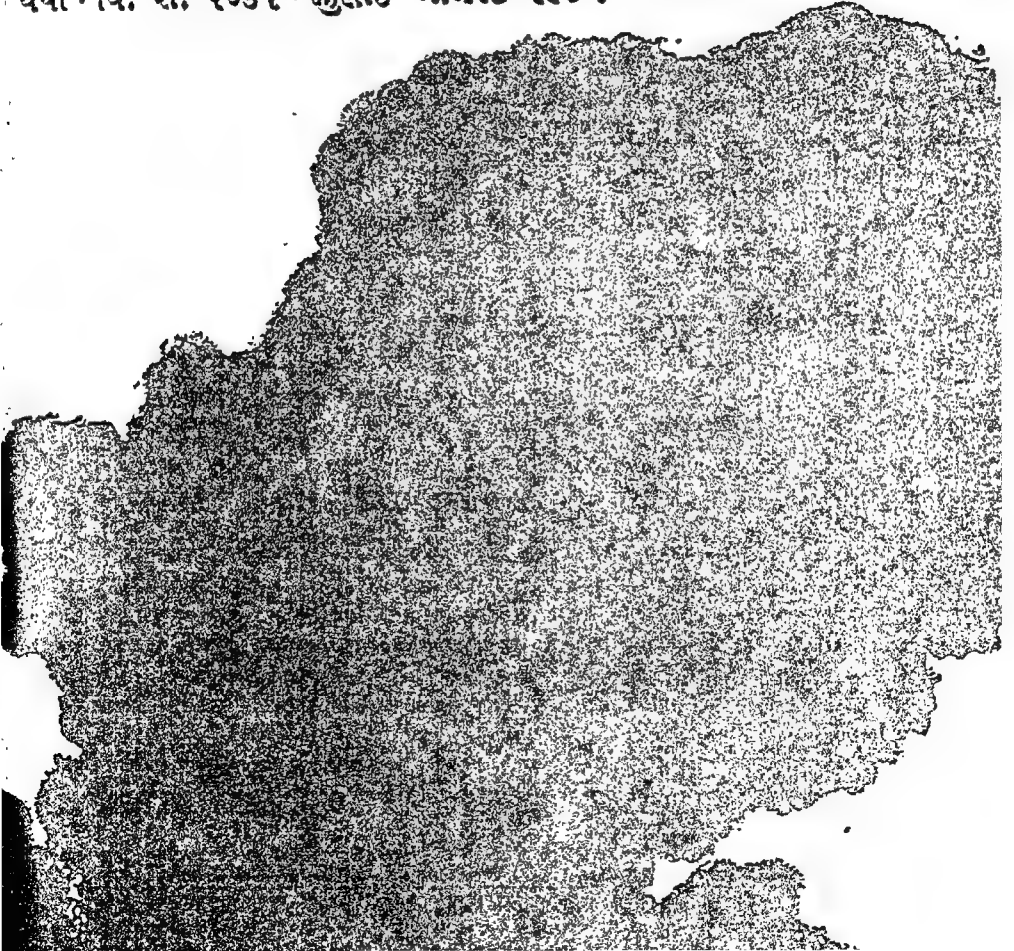
આજ માટે
તૈયાર છો.
પણ
આવૃત્તી
કાલ નો
વિચાર
કયો છે?

કવિતોક

ગુજરાતી કવિતાનું ઋતુપત્ર • અંક ૧૦૬

વર્ષા • વિ. સં. ૨૦૩૧ • જુલાઈ-ઓગસ્ટ ૧૯૭૫

શુજરાતી કવિતાનું અનુપત્તન-વર્ષો-વિક્રમ સંવત ૨૦૩૧ • પરંપરિત એક ૧૦૬ • દિવસ એક ૩૪
બુધવાર-ઓગસ્ટ ઈ. ૧૯૭૫

કાંચ

રાજેન્દ્ર સાહ	૯૦	૧ નિરાહાર
રાજેન્દ્ર સાહ	૯૦	૨ બપોરની નીંદ
વિપિન પરીખ	૯૨	Accommodation
ધીરુ પરીખ	૯૨	ધર
વેણીમાર્ષ પુરોહિત	૯૨	કાગાનીદરડી કહે છે ..
પિનાકિન ગઢિય	૯૩	પડિત જોમકારનાથ ઠાકુરને
મનહરલાલ ચોકસી	૯૩	જોઈએ
મનોહર ત્રિવેદી	૯૩	૭ ઝંઝર
કરનદાસ કુડા	૯૪	ચીનરેલું
કિશોર મોદી	૯૪	જોવાઈ અર્ધ છે
કિરમત કુરેશી	૯૪	ધર કંઈ
દીપક બારડોલીકર	૯૫	છે
જટિલ	૯૫	કવિનો રાગ
વિનોદ ગ્રાધી	૯૫	સમય
વિનોદ જોશી	૯૫	પાડયા જળમા ચાસ ..
કેશુમાર્ષ પટેલ	૯૬	વચમા ન રાખો
જગદીશ જોશી	૯૬	ધીસારો
નિર્મિત કાપડિયા	૯૬	આધાર-જનાધાર
મણિકલાલ પટેલ	૯૭	મને સુ પડે
એસ એસ. રાવી	૯૭	હોય છે
દિલીપ મોદી	૯૭	—ની મગા
પીયુષ પાસાર્ક	૯૭	કે
સંકર ગોસ્વામી	૯૮	—
ચમ્પર પટેલ	૯૮	આમ જો
ચન્દા રાવળ	૯૮	ગીતોનું ગીત
ધીરુ પરીખ	૯૮	મે કાઈકુ
નયન હા. દેસાઈ	૯૮	પિપર ગ્રંથેલી ..
સુરેશ પડિત	૯૮	ગીત
શામળ	૯૮	મે મુખોડા
પુષ્કર ચક્રવાક	૧૦૦	વિનોદજી ચૂના દુહા

અનુવાદ

ગજેન્દ્ર સાહ	૧૨૨	મહાદાણી
નસિન રાવળ	૧૨૨	સ્વપ્ન
પ્રિયદાન મણિવાર	૧૨૩	નપુસંગેનો દેસ
પ્રિયદાન મણિવાર	૧૨૩	૧૨૩

મદ

ધીરુ પરીખ પુતિ ત્રિપુલ બ્યાસ
ચક્રપાણિ ૮૯ કવિ, શ્રોતાઓ .
ચન્દાન શેઠ ૧૦૬ સોનાર પાન .

આસ્વાદ

ધીરેન્દ્ર મહેતા ૨૦૬ આપની યાદી

ચિત્રસુચિ

પ્રથમ પર વર્ષો, ત્રિપુલ બ્યાસના હરમા
હારમા કાળ, રવ કવિ ત્રિપુલ બ્યાસ,
હારમારમા કલાપી કવિચર રંગદાસ ઠાકુર,
આમસરિતા (ચિત્રકાર રસિકલ પરીખ)

(૧) 'કવિયોગ' દેમાસિક વર્ષની છ જુમા દરમિ
માસે—ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ,
ઓક્ટોબર ને ડિસેમ્બર માસના અતમા મક
થાય છે (૧) વર્ષિક દેશમા ૨ ૯, પરદેશમા ૩
૨૦ થા ૫ ૧, અમેરિકામા ૩ ૩૦ થા ૩ ૪,
દરક નક્કરો ૩ ૧ ૭૫ (૧) લેખકને કૃતિ
વિશેનો નિર્ણય જાણુવા અથવા અસ્વીકૃત
કૃતિ પાછી મેળવવા પોતાનુ સરનામુ ફરેલુ તથા
પૂરુ પોસ્ટલ એડ્રેસ ફેરફાર મોકલવા વિનવિ
છે (૧) લવાજમ મોકલવાના રૂપય (૧)
પિનાકિન રાહ એન્ડ ક, ફુપરી મંડિલ, મિ
રિહત ગરી, ૧ નંબર લાકા, અમદાવાદ ૧ (૨)
સિપિની મિન્ટરી, ૨૨ કન્યાગરાસ બિલ્ડિંગ,
ગોવાસિયા ટેક રોડ, મુબાઈ ૪૦૦૦૩૬.

વતીઓ. રાજેન્દ્ર રાહ જયુમાઈ રાવળ
નિરંજન ભગત • ધીરુમાઈ પરીખ

લવાજમ ભરવાના અન્ય રૂપય
ત્રિપાઠી પ્રા. સિ. મિન્સેસ રૂટીઠ મુખાઈ ર
નીનસ સર્વિસકેશન એજન્સી
શામસન ૧૩૬ માગે બ.રફર માગે લેન
આમદેવી મુખાઈ ૭

મુદ્રક અને પ્રકાશક: જયુમાઈ રાવળ

ત્રિભુવન વ્યાસ

જેમનાં અનેક બાળ-કિશોર કાવ્યોએ બખ્ખે-ત્રણત્રણ પેઢીઓથી બાળહૈયાને મુગ્ધ રાખ્યાં છે તે કવિ ત્રિભુવન ગોરીશંકર વ્યાસ સૌરાષ્ટ્રમાં બાવનગર જિલ્લામાં જન્મી શાવરગામના વતની હતા. આ બ્રહ્મણ કવિનો જન્મ સંજ્ઞા નામક નાના ગામમાં ઈ. ૧૮૮૮ના મેની ૨૨મી તારીખે પોતાના મોસાળમાં થયેલો. પ્રાથમિક કેળવણી એમણે વતનમાં જ પૂરી કરી, અને પિતાનું અવસાન થતાં અભ્યાસને તિલાંજલિ આપી પડેલી કુટુંબની જવાબદારીને લઈ ને એમણે સૌપ્રથમ અમરેલી પાસે દલબાણિયામાં શિક્ષક તરીકે નોકરી સ્વીકારી લીધી. ત્યાં એમનું હીર પારખી લઈ શાળાધિકારીએ એમને અમરેલીની શાળામાં બોલાવી લીધા. અમરેલીમાં એમની કામગીરીથી ખુશ થઈ સયાજીરાવ ગાયકવાડે એમને વડોદરા ખાતે અમ્યાપન મંદિરમાં બે વર્ષના વધુ અધ્યયન માટે મોકલ્યા. પૂરા દિલથી આ અભ્યાસ સારી રીતે પૂરા કરી એઓ પાછા અમરેલીની શાળામાં કામે લાગી ગયા. ત્યાં તે આવી પહોંચ્યું ગાંધીજીનું સ્વાતંત્ર્ય-આંદોલન. શ્રી હંકર બાપાના આદેશથી એઓ શાળાની નોકરી છોડી ખાદીમચારના કાર્યમાં લાગી ગયા.

સમય જતાં ખાદીના કાર્યમાં ઓટ આવી અને ત્રિભુવનભાઈને 'સૌરાષ્ટ્ર' પત્રના તંત્રી સ્વ. અમૃતલાલ શેઠે બોલાવી લીધા. અહીં અવેરચંદ મેઘાણીની પ્રેરણાથી એમનું પ્રસિદ્ધ કાવ્ય 'ધન્ય હો ધન્ય સૌરાષ્ટ્ર ધરણી' રચાયું હતું. વળી પાછી મુઠકેલી ! હવે એઓ સપરિતાર અમદાવાદ આવ્યા અને 'નવજીવન' કાર્યાલયમાં સ્વામી આનંદે એમને રાખી લીધા. અહીં જ એમણે જલિયાંવાલા બાગના અમા તુપી હત્યાકાંડનું હૃદયદ્રાવક નિરૂપણ કરતો ગેલે પ્રસિદ્ધ 'રતનખાતો ગરબો' રચી નામનામાં વધારો કર્યો. પરંતુ અમદાવાદ એમને આરોગ્યની દૃષ્ટિએ અનુકૂળ ન જણાતાં ગાંધીજીએ એમને રાજકોટની રાષ્ટ્રીય શાળામાં શિક્ષક તરીકે મોકલી દીધા. ત્યાં સર લાખાજીરાજ લોહજીવનની કાયાપલટ કરવા થનગની રહ્યા હતા. એમણે ત્રિભુવનભાઈને સમાજના પ્રત્યેક વર્ગને કપયેગી થાય એવા શિક્ષણક્રમ અને એ માટેનાં પુસ્તકો તૈયાર કરવાનું કામ સોંપ્યું. શિક્ષક તરીકે થણું મૌલિક કાર્ય કરવાની એમને આથી તક સાંપડી

રહી. રાજકોટમાંથી નિવૃત્ત થયા બાદ એમણે શેપ જીવન ત્યાં જ ગાળ્યું.

કુટુંબના સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયે નાનપણથી જ એમના પર સદાયાર ને સંયમની ઊંડી છાપ પાડેલી. એમના શિક્ષણ-વ્યવસાયમાં પણ પ્રત્યક્ષ અને આરિંધ યજ્ઞ-તર માટે આ સંપ્રદાયદીધા સંસ્કારોએ જ બળ પૂરું પાડેલું.

એમનાં કાવ્યોની વિશેષતા છે બાનીની સરલતા અને કચ્ચ અદર્શપ્રેરિત વિષયોની પસંદગી. કાવ્યબાનીની આ સરલતા ને ઉચ્ચ જીવનનિષ્ઠ આદર્શોના સંભાર પણ આ જ સંપ્રદાયે એમનામાં કેળવેલાં. સદા બાળકો વચ્ચે જ રહેલા આ સાચદિલ શિક્ષકનાં બાળકાવ્યોમાં કિશોર-કિશોરીઓની કલ્પનાશક્તિને ખીલવે એવાં વિષયનિરૂપણો સાથે ઉમદા ગુણોનું સિંચન કરે તેવા આદર્શો પણ ગ્રંથી લેવાયા છે. બાળકોને રૂચે તેવા સરળ વિષયોને વિરાદ ભાષા-સૈલીમાં રજૂ કરવાની એમની ક્ષમતા અત્યંત છે. નૈસર્ગિક પ્રાસશક્તિ, પ્રાસાદિક બાની, સરળ લય, ચારુ ચિત્રાત્મકતા. બ.ળસુલભ રાખ્દેશને અનુરૂપ પદ્યસંદર્ભી વગેરે ગુણોએ એમનાં બાળકાવ્યોને પાઠ્યપુસ્તકો દ્વારા અનેક બાળકોના કંઠમાં ગુંજતાં કરી એમને બાળકાવ્યોના એક બળુકા કવિ તરીકે ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રસ્થાપિત કરી દીધા છે.

એમણે સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના પાંચ સંતોનું ચરિત્ર નિરૂપતો ગ્રંથ 'સદ્ગુરુ ચરિત્ર' પણ તૈયાર કરેલો છે અને મહાકવિ કાલિદાસનાં 'મેઘદૂત' તેમજ 'ઋતુસંહાર'નાં સુચારુ ભાષાંતરો પણ આગેલાં છે. આમ, એક સંસ્કારમૂર્તિ શિક્ષક અને બાળહૃદય તેમજ બાલમાનસને સમ્યક્ રીતે બાળનાર બાળકાવ્યોના સમૂળ કવિ ત્રિભુવન વ્યાસનું ૮૭ વર્ષની પૂરી જન્મક વયે ૪થી જુલાઈ ૧૯૭૫નાં રોજ રાજકોટ ખાતે અવસાન થયું ત્યારે બાળકાવ્યોના ક્ષેત્રે, બાળકોને ખયાલ પણ નહિ આવે તેવી, ભારે ખોટ પડી છે. એમના અવસાન પછી પણ ગુજરાતી સાહિત્યને એમનાં અમર વારસા જેવાં આ બાળકાવ્યો હજી ઘણી પેઢી સુધી બાળકોને પ્રેરણા, પ્રોત્સાહન ને પ્રમોદ આપ્યાં કરશે, તેની સાથેસાથે એ ક્ષેત્રમાં કલમ ચલાવના ઇચ્છનાર કવિઓને માર્ગદર્શક પણ બની રહેશે એ નિર્વિવાદ છે.

—શ્રીરુ પરીખ

અર્પણ
(ભાગ્ય-મંત્ર)

નભ રે ના દેખાએ એકું -
 અર્પણ દીગામ ઉરે,
 અર્પણ કંઈ નો દેખાએ નહિ.
 એ અર્પણનો બોલ બની -
 રહિયો મંડરે જ ને !
 એક ભગ શા હોઈ ત્યાં નરે
 વીજળીના બેગે એ દોરે,
 ભગવતે માં જલ દીગામ,
 જલ મગતે ભગ ભગમ,
 ભગ ભગતે ભગે જાણે
 ભગતે અર્પણના દીગામ
 અર્પણ દીગામ ભગે જાણે
 હૃદય ભગવાનના ભગે
 ભગ દીગામ ભગે જાણે
 ગામ રે દીગામ ભગે જાણે -
 અર્પણ રે ભગવાનના
 દીગામ ભગે જાણે
 હૃદય ભગવાનના
 ભગ દીગામ ભગે જાણે
 ગામ રે દીગામ ભગે જાણે -
 અર્પણ રે ભગવાનના
 દીગામ ભગે જાણે
 હૃદય ભગવાનના
 ભગ દીગામ ભગે જાણે

૨૩-૭-૭૩
 વિજયભાઈ

◁

સ્વ. કવિ ત્રિભુવન વ્યાસ

જન્મ: ૨૨-૫-૧૮૮૮

અવસાન: ૪-૭-૧૯૭૫

કાશ્મીરમાં કલાપી
(ઈ. ૧૮૯૦)

Rabindranath Tagore

◁

કવિવર સ્વીન્દ્રનાથ ઠાકુર

એમણે કરેલો પોતાનો સ્કેચ

દેનંદિની

૧ નિરાહાર

આજ મારે નિરાહાર દિન
નગરને પથ નિત્યની આવનજવનમા ધડું ન ચરણ
ધરને એકાન્ત ઉપવન
મધુમાલતીની છિદ્રહીન છાયા તલે એક વિરામમ્રથયે
વગર આશય

સમયની રમૂલિ જ્યા ન ગઢે એવી તક્રાને અધીન

ભગ્નતિમા સૂર્યની ગતિને કાલાહલ
લહેલ તે પાપજીવાળેલ અધઠારમહોપ મે ન પ્રવેશ
ઠકપના ન જની હોય શેશ
દુનિવાર

એનો ત્યહો સહજ અચાર
પરિચયનુ પ્રસન્ન સિમત મને સ્પર્શતુ કામલ

રોમેરોમ કપનલકર,
ફૂલપરિમલ સમી સનિધિનુ ચોમેર છવ ય આવરણ
મારે અલસ કરણ
લહુ છુ છુ એને સમાવેશ,
અધારે અધાર જેમ આલોકે ઉજ્જેશ,
ઠાઠ સધિયાલને પ્રહર

પરિનૃપિત
નીરવતા ગીતલયમય,
દીઠ અદીઠને સ્પૃહ્ય
ચરાચર સમ્પલ તે અચલને ~ ~
નિ શેષ પર્યત
ઉલય આ ભગ્નત સુવર્ણિત

૨ અપોરની નીંદ

અપોરની નીંદ મારી હરી લીધી અપવારકીએ
જાળીના ઉઘાડમાથી ઊડી આવીને ભીતર
ભાવના અવેગથી નીકર
ઉચ સ્વરે કરે કાલાહલ
ખડ છવોછત

નેત્ર મારા રમેલમે વાણીની વીથીએ

લોત પર પ્રિયનુ છે ચિત્ર
હીડતા અવાજ દેમ પર જઈ એસે મુઝામુખી
પાખેપાખની અપટે કુખી
સહમાનજર મારીનિજ લાણી વાણી લેલું નીચેનુ વન
આઉ સિમત લહુ એના વાચાળ લોચન
ખભે એના રમે ખાલમિત્ર

લોચનેલોચન

(છવિ નહિ છવિ, ન હું સેજળી કાયા)
અનતની આસમાની છાયા
નીચે હસપ્રગલની જેમ ખેલે કરીએ ડયન,
નિશીયનીરવ ચક્રપ્રિરણના મધુને ચયન,
શાશ્વતીના વેશુ એક વાજ સમોહન

સમન્થાન્ત સુરે સહ નૃત્યલય ગતિ જાય થમી
ખડમહો નહી કાલાહલ
ઓમયો છે જરૂરપનાના જલ
એકલ એમાન્ત

દીવાનની છવિ સિમતશાન્ત
ચિરતન સાધી સગ મન મારું રમતુ વિરમી

વિપિન પરીખ

Accommodation

આપણે થોડીક સમજૂતી કરી લેવી જોઈએ.
તમે ડ્રોઈંગ રૂમને રોજ ફૂલોથી હસતો રાખશો.
બહારથી કોઈ આવે એને વાતાવરણ પ્રસન્ન અને હળવું લાગશે.
તમારે મારી 'બિઝનેસ પાર્ટી'માં હાજરી આપવી પડશે.
હું જાણું છું તમને એ ભયંકર 'બોર' લાગે છે.
પણ અનેક 'executive' આંખોના સવાલો
પાર્ટીને ક્યારેક નીરસ બનાવી મૂકે છે.
હા, હું વચન આપું છું :
તમારી ક્લબની પાર્ટીમાં સમય કાઢી
હું પણ તમને company આપીશ,
મને એ પાવડર-ભરેલાં અને હોરાથી ઝગઝગતાં
સ્મિત સાથે કરાતી social services ન ગમતી હોય તો પણ !
બને ત્યાં સુધી મુન્નાની હાજરીમાં
આપણે નાજુક પ્રશ્નોની ચર્ચા નહીં કરીએ,
અને એની નિશાળમાં વાલીઓની મીટિંગ હોય ત્યારે
પપ્પા-મમ્મી તરીકે થોડાક કલાક હાજરી આપી આવીશું.
તમે જાણો છો બાળકો ખૂબ ચતુર હોય છે.
જલદીથી બધું સમજી જાય છે.
અને આમે બધાંની વચ્ચે આપણું બાળક એશિયાળું લાગે
એ તો તમે પણ પસંદ નહીં જ કરો !
આમ જુઓ તો !
આ કંઈ બહુ મોટી વાત નથી.
થોડીક મારા પક્ષે ઉદારતા !
થોડીક તમારી પાસે સ્મિતની અપેક્ષા,
થોડાક વ્યાવહારિક કલાકો માટે mutual Accommodation !
બાકી
બહારથી જોનારા એમ ન કહે :
અગ્નિની સામે જે વચન અપાયાં હતાં તે
હવે
ધુમાડો થઈને ઘરમાં હરેફરે છે.

ધર

હીવાદો ચણીચણીને કોણું કીધું વર !
સુરસિત રહેવાયે, હશે નહીં ડર.
સુરજ છોગે છે રોજ ચાની દમ-કાર
આથમે છે વાળુટાણે
વીજળી-હીવાની પહાડપારે, ખડો ચોર !
દિન આખો જ્યા જ્યા પૂં તો ફરી જાણું
ધર તણી હીવાદોના આછાયામા ખજ રહી
મુક્તિ મુક્તિ મળાં !

હવે ભલે આવે જાય
મકાશ ન આવે જરી
એવા જડા પડકારની આડ ભરી
ખારી અને ખારણાથી
(ક્યારેક ક્યારેક વળી)
સહલ તે સુદ્ધિમડી
ચખ અને ચરણથી લઉં ફરી
વળી પાછા આવી આવી
ધરમા જ જાઉં કરી !
ગાજવીજ સાથ દશા
કડાકા ને ભડાકાથી
વાદળ આ ઝરીઝરી
વારિછેદ હીવાલથી સરીસરી
આંગણની રજનેય કોરી નવ ગાખી જરી
દર દૂર રહે વહી,
ચરણ ને ચિત મારા ધર બહાર જવા ચહી
થનગન થનગન કરે કઈ...
નીવ લોની ભીમ ત્યારે
સુરદાને રટી રહી
ગશાને રટી રહી...

કાગાનીંદરડી કહે છે....

કાગાનીંદરડી કહે છે કુલકરણને કે
કોક દિ' તો સપનામાં આવો છઃ
તમને જગાડી દઈએ, અમને પોતાડો તમે-
એવો તે કઈક લઈએ લાડાવો છ.

હેલીમાંથી ઢાલિયે ને પડકીમાંથી ઢેલીએ ઢો,
અદલખદલીની એવી ગમ્મતમાં ગેલીએ ઢો.
સાત તાળી સંગે સંગે રમવાને આવશે કે-
આપણો તે ભાવો ને અભાવો છ.
કાગાનીંદરડી કહે છે..

તમે રે રામ.યણુ આખી નીંદરમાં ફાડી નાખી,
અમે રે સીતા ને શખરી હરતીફરતી હૈયે ગાખી
ગવણુ ને રામજીના સામસામા ખાણુ વીંચે-
આવો થઈએ વાસણી ને પાવો છ
કાગાનીંદરડી કહે છે...

પોષ વદિ ખારસઃ પશોદિયાતુ ટાણું ઢો,
અધારાની તાસળીમાં તેજનુ તરસાણું ઢો:
આદણુ ને સોદણુ વચ્ચે ખીરેલી આખડીમા-
માયાવી કંઈક છે મલાવો છ.
કાગાનીંદરડી કહે છે...

સોનાનો સુગ્ગ છોગ્યોઃ રૂપાના ડુગર કાલા,
હીરાના હારનો ઘેરાવો છઃ
ભૂધર ધમકાવી દેતો, પગલા પલટાવી રહેતો-
આવ્યો અલેકિયો તે ખાવો છ.
કાગાનીંદરડી કહે છે... કુલકરણને કે
કોક દિ'તો અપનામાં આવો છ

પંડિત ઓમકારનાથ ઠાકુરને

તમે સૂર તમે શબ્દ
કેવડા તે અક્ષર !
અને કેટલા તે સ્વર.
અગણિત અક્ષરો તે ધ્વનિ,
અને અસંખ્ય તે શબ્દ છંદ ! રૂપ !
એને સકલને એક એક બાધે !
વિખરાયાં વિખાયેલાં ઘવાયેલાં ગીત
છૂટી ને છવાઈ વળી પિખાયેલી પંદીશ,
તે સમગ્રને સ્નેહ ધરી સાંધે.
નીપજવો-ડમરુના નાદ
અને
ધ્વનિ કેરાં એ નૂપુર.
આંદોલનો કાલની તે સંગ સંગ
ક્યારે ધરે રજતનો રંગ !
સેઠામણે સોઠી રહે કાલને સુવર્ણ.
રત્નો તણે રમી રહે મેઘવનુ-
રંગીન તે વર્ણ !
તમે
સંવાદને સુમોહક સુમધુર તરવર
સૂર ને શબ્દ શોધ્યું
વિલક્ષણ પર્ણ !

જોધએ

બાળપણને એક ટેાંતું જોધએ,
પ્રેમને એકાંત જોધું જોધએ.
શક્ય છે દીવાલે પંજુ આ પાંગરે,
એ શરત છે દૂર રહેવું જોધએ.
રિક્તતા બેસી ગઈ છે નેજવે,
જિંદગી તારે પલળવું જોધએ.
આંધળા વિશ્વાસની ગરદન ઉપર !
એક તલવારે લટકવું જોધએ.
સત્યના દર્પણમાં જોધું હોય તો,
હાથમાં હંમેશ માયું જોધએ.
ચાલ ! અશ્વ એકઠાં કરવાં હવે,
ક્યાં સુધી આ વિશ્વ બળતું જોધએ ?

મનોહર ત્રિવેદી

છ રોશ્નર

પ્રતિબિમ્બ કેદ છે કે અરીસાઓ કેદ છે ?
તમને નિહાળનાર ચક્રોઓ કેદ છે ?
તોડી નહી શકાય સ્તબ્ધતાની લીંતને
મારા એકાન્ત ઘરમાં ચર્ચાઓ કેદ છે.
તારા નગરની બહાર ચરણ કંઈ રીતે જશે ?
ભેદી ગલીના હાથમાં રસતાઓ કેદ છે.
એ રોશ્નપૂર્ણ લાવથી ખીડેલ હોઠમાં
ધાર્યું અમે કે ચેત્રના તડકાઓ કેદ છે.
જંગલની ધૂન્યતાઓ મળવા ઊઝી રહી
પંખીના સૂત કણ્ઠે ટહુકાઓ કેદ છે.
હૂબવાનો ડર બતાવ મા સાહિલ મને હવે
આ બન્ધ આંખમાં બચા દરિયાઓ કેદ છે.

કરસનદાસ લુહાર

ચીતરેલું

મેં લોધું સ્વપ્ન રણુમા જળ ચીતરેલું,
અને એક એમા દમળ ચીતરેલું
અહીં પૂળમા મારી ભૂખ આળખેલી,
પણે આલમા પકવ ફળ ચીતરેલું
પડયા આપણે જ્યાંથી જુદાં તરસ લે,
નયનમા સજળ એ જ સ્થળ ચીતરેલું
બધી શક્યતાઓ ત્યાં ફૂળી ગઈતી,
હવે જ્યાં અમસ્તુ વમળ ચીતરેલું
ન એકેય રેખાનો આકાર સૂઝે,
બહુધે અગમ ને અકળ ચીતરેલું
સતત આસમા રેત ડમરાય છે ને,
હથેળામા ધીલપતુ છળ ચીતરેલું

કિસ્મત કુરેગી

ઘર કંઈ

મુજ દિલ દે જ્યાં ન આશ ઉમંગોએ ઘર કંઈ,
ઘર કો કંઈ, વ્યથા ને તરંગોએ ઘર કંઈ
સુખચેન ને ખુશી-સદ્ધ બેઘર બની ગયા,
રેડી આ જિંદગાનીમા જંગોએ ઘર કંઈ
મગ વાળી ખેસવા ન દીધા એને જીવતા,
મહેફિલમા બાન આપી પતંગોએ ઘર કંઈ
ગાંધી કિરણ સરજના એ આમે ચડી ગયા,
સાગરની કેદ તોડી કયા નંગોએ ઘર કંઈ !
માનવના ઘરને બાળીને હરખાય માનવી,
એથી જ બેઘર ન વિહંગોએ ઘર કંઈ
મેં પણ ચડાવી બોયા બધા રે । દિલ ઉપર,
ત્યાં પ્રેમ વિશુ ન અન્ય કો' રંગોએ ઘર કંઈ
આગલું શું, ઉંબરો શું, અસરુ થયા પછી ?
અટક્યા જ્યાં પાય ત્યાં જ અપંગોએ ઘર કંઈ

કિશોર મોદી

ખોવાઈ ગય છે

ભૂરી ભૂરી આખો મટમટાવીને
બાળપણુમા રાતે દાદાજી પાસે માલખેલી
ચંદ્રપરીની મીઠીમીઠી વાતો
એપોલો ૧૧ના ચંદ્રવિજયના ખરબચડા
વર્તુનમા કથાયે ખોવાઈ ગઈ છે
મુખીનો માવલો ગામમા સાદ પાડે ત્યારે
પેદની અનુપાનવાળી માત્રાની જેમ
શબ્દેશબ્દ ચાટી જવાની
આખાસજ્જની એ ચેશ
ટેલિવિઝનના પડછાયામા કથારની ટેબૂરાઈ ગઈ છે
નવીન સમાચારની ખેપ લઇને આવતા
જુલાલ ખેપિયાને આવકારની નજરે
ફળીમા બધા ભેઈ રહેતા, અને રાતે
આશરીમા હુકાની છૂંકે
જુલાલ ખેપિયો ને સમાચાર બને ચર્ચાનો
વિષય બનતા, એવું દોઢાલું દર્ય પણ
આજના ડેફિકરાઈસર્ચા ખાખી ડગલાવાળા
દિવસોમા ફૂલી જવાયું છે
'દાતપુ સેઈ બો'નો દાનિયાનો
એ આજીજીમરો અવાજ
'બીનાકા ગીતમાલા'ની સુરાવલીમા
કયા દોષ થઈ ગરો એ તો ગમ બાણે
...પરંતુ ક્યારેક ક્યારેક 'મહેલા જેતુ નથી રહ્યું હવે'
એવું આ તરમા હિપસી આવે છે

છે

મૃગજળ દરિયો છલકે છે,
એથી શું રણ પલળે છે ? !
મેં ક્યાં દીધો સાદ, અહીં;
કેમ કદમ તવ અટકે છે ?
ના ફરકાવો લાલ ગવન,
મારો ઘોડો લડકે છે !
છો મલકે ના ગૌર વદન,
પીથું વેસર મલકે છે !
સંધ્યા-તારકને - જોઈ,
સૂરજ શાને થડકે છે ?
જ્યોત જલાવો હૈયાની,
રાત અમાસી ડણકે છે !
મારી સાથે મારગ પણ
વગડે વગડે લટકે છે !
વાગાળો વીતેલ જીવન,
ખટમીટો રસ ટપકે છે !
કાં મારગમાં જોઈ મને,
પાંપણ એની ઝળકે છે ?
મમળાવો ના વાત તમે,
'દીપક' સંઘળું સમજે છે !

વિનોદ ગાંધી

સમય

એ પછીથી કોઈ કહેતાં કોઈ ત્યાં ખોટું નહોં;
મોરલી વાગી છતાં યે કોઈ ત્યાં કોલું નહોં,
કાળની લીલા, અરે ! ત્યાં કૃષ્ણ પણ પાછા ફર્યા,
ગોકુળ નગરનું રાધિકાએ દ્વાર પણ ખોલ્યું નહોં.

કવિનો શબ્દ

કવિના શબ્દને ક્યારેક તો પૂછ જુએ કોઈ,
કવિના શબ્દને પણ એક તક આપી જુએ કોઈ.
ખલિ હાર્યો, કવિને! શબ્દ તો હાર્યો નથી કોઈ,
જઈને સ્નાત પગલાં પણ લલ્લે માગી જુએ કોઈ.
કહેજો તર્જની પર પહોંડના એ તોળનારાને,
કવિના શબ્દને પણ એ રીતે હોંચકી જુએ કોઈ.
ઋષિ તો પી ગયા સાગર, અને જીરવી ગયા, માન્યું,
કવિના શબ્દનું એક ધ્રુવ તો ચામી જુએ કોઈ.
સ્વયંવરમાં લલ્લે જીત્યા ધનુર્ધર મત્સ્ય વીંધીને,
કવિના શબ્દ સામે તીર તો તાકી જુએ કોઈ.
સીતા કે દ્રૌપદીને પણ જમાનાએ નથી છોડ્યાં,
કવિના શબ્દ સામે આંગળી ચીંધી જુએ કોઈ.
'જટિલ'ના મુઠ્ઠી તાંદુલ જોઈને ખોલી ઊઠ્યું કોઈ,
કવિના શબ્દ જેવી એમની પૂંજ જુએ કોઈ.

વિનોદ જોશી

પાડયા જળમાં ચાસ...

આ કાંઠો વીંઝાય સામટે. ગોફરમાં ને સાને કાંઠે
પડયાનું આકાશ...
તળાવને વાગેલો પથ્થર તરંગ થઈને તળાવને પંખાળે
કાંઠે બાઝ્યાં જળજાંખરાં લઈ બાથમાં બધાંયને સંભાળે
રેતીના વગડામાં મોરે લજ્જતેનાં ગૂમ થયેલાં પગલાંની
લીનારા...

હલેલેસાનું આગળપાછળ જનું આવનું હડસેલે પડછાયા
કાળીચૌદશ થઈ હાથની રેખાઓમાં દિવસ બધા સંતાયા
બળે રે નખ્ખોદ અલાગી આંખોનું કે પાંપણથી કોઈ
પાડયા જળમાં ચાસ...

વચમાં ન રાખો

હે મને આગણી વચમા ના ગખે
આખેની ઇચ્છાઓ કહે જઈ ખોલી કે
‘પાપણની વચમા ન રાખો!’

નયનોમા ઘૂઘવે છે સાતસાત સમજને
નીચે છે આણની ધારા,
દહિના તીર આજ એવા ભોંકાયા તો
હીડીના એકલા સહારા

કોણ જાણે કેવી છે નજરની વાત
એને કામણની વચમા ના રાખો
હે મને આગણી વચમા ના રાખો
આખેની ઇચ્છાઓ

પખીના કલગવને સાલળીને ચાડયાએ
આખો અપતાર એમ ખેડ,
માણે ચડીને પછી પખી ઉડાડવા
ગોળા ફેંકે છે કોઈ ટોચે
કોણ જાણે કેવી છે દેહની વાત
એને કામણની વચમા ના રાખો
હે મને આગણી વચમા ના રાખો
આખેની ઇચ્છાઓ

કડા શિયાળાન આઠ માસ કાઢવા તો
આવી વસત મારા ખારણે,
મળવાની મશી તમે અવો વનવગડે તો
દહણે ઉતારો કયા કાગળે ?
કોણ જાણે કેવી છે હૂપળની વાત
એને કામણની વચમા ના રાખો
હે મને આગણી વચમા ના રાખો
આખેની ઇચ્છાઓ કહે જઈ ખોલી કે
‘પાપણની વચમા ના રાખો!’

અવિશેષ જુલઈ ઓગસ્ટ ૧૯૭૫

ધશારે

સરજને જોળામા લેને આ વાળી
ચાંચને ઇશારે ને તરે,
પચ બધુ ખેતીને પાથીકે ખેલતું
ને રેલતુ એ રગભરી વતે,
તુલસીના વિવાહમા ચકલાએ ઊમટયા
ને તાતણે વીંટાઈ બધી રાતો
હીવડાની પાટ ભસે મેશે મહેલ છતા
ધાતી મશાલ ભયે ચોતરે
હાથમા હલેસા ને દરિયો હડસેલતો
આ નૌકામા ઊસરાયા પશ્ચી,
કાઠે પથગાયેલા છીપલા ને રાખલામા
વાયરાની ઘૂઘવતી વણી
કોકિલને કંઠ નડી સરેની મરબત
હવે શબ્દોમા અધારા ઊતરે!

નિર્મિતિ કાપડિયા

આધાર-અનાધાર

જીની જાઘ
દિન તાત્રિને આધારે
ગત્રિ નિદ્રાને આધારે
નિદ્રા શય્યાને આધારે
શય્યા પૃથ્વીને આધારે
પૃથ્વી શેષને આધારે
શેષનાગ ?
શેષ નગ
પડે છે નિગમન

સાઈએ અને બહેનો
શરયામાથી થયેલી અહલયાનો
જટલામો અવતાર હોય તેટલામો
જો કોઈને મળી જાય
તો હૃદયે
કોઈ પણ મંદિરમાં
વહેલામાં વહેલી તકે પહોંચી જાય,
ને આરસપહ પુના રામને
રૂપશી જાય
હદાય સંલગ્ન થઈ જાય ।
બાકી વાદરાઓ તો
રાવણને હણવા
તૈયાર થઈને જ બેઠા છે

ચતુર પટેલ

આમ તો

હું સતતથી પર સતત છું આમ તો
ક્ષાપુના આવાસે રહું છું આમ તો
અવસરોના હાથથી છટકી ગયો,
મગરવોને સાબણ છું આમ તો
શક્યતા હો દ્વાર ખખડાવ્યા દરે,
શન્યતામાં જઈ વસું છું આમ તો
એક પળ આવીને બેઠી હાથમાં,
હસ્તરેખા થઈ ફરું છું આમ તો
સ્વાપ્નમાં સબધ પાછા પાગરે,
વેદનામાં એગણ છું આમ તો

ગીતોનું ગીત

મારી આ નજરોની નાનકડી દુનિયામાં
આવ્યું અજાણું મોરપીંછું
અતરુના મખમલમાં ઘડિરો ઘાવ સહી
આખોએ રહેજ રોઈ લીધું ।
કે આવ્યું અજાણું મોરપીંછું

રમતા'તા વાસતણા વનમાં અમે, ને તમે
વાયરાનો વેશ સંજીવ્યા
હૈયાની દાગ બધી લૂગી ને રામ થને
ગોરસની મધુરપશા છાયા ।
હસવામાં ફૂંક શીદ મારી કે પરવશ આ
માણ્યોએ રહેજ વાઈ લીધું ।
કે આવ્યું અજાણું મોરપીંછું

વાચની પાળ ગઈ વૂટી ને તોય તમે
ભૂમિના મૌનમાં છુપાયા ।
જૂરે અમ કંઠમહીં સરે કોઈ ગાતા, ને
વેદનના સાગરમાં ન્હાયા ।
સહરીએ રહેજ તમે ધાયા ને મરમરમાં
ગીતોનું ગીત ગાઈ લીધું ।
કે આવ્યું અજાણું મોરપીંછું

બે હાથકું / ધીરુ પરીખ

(૧)

વટોળ મળી
ગતિ રજદણે
પહાડો સિંધર

(૨)

બધ ખારી આ
વારે વારે પવન
ચછાડો ખાય

ખિયર ગયેલી ભરવાડણી ગઝલ

પનઘટે છલકાતી ગાગર સાંભરે,
દી ઊગે ને રોજ સૈયર સાંભરે.
છડલો ખેંચી શિરામણ માગતો
વાસીદું વાળું ને દિયર સાંભરે.
સાંજઠાણે સાદ ફળિયામાં પડે
આંખડી મલકયાનેા અવસર સાંભરે.
ત્રાડ સાવજની પડે લણકારમાં
રાતનાં થરથરતું પાઘર સાંભરે.
ઢોલિયે ઢાળું હું મારો દેહ ને
ખાથમાં લઈ લેતી નીંદર સાંભરે.
કાંખિયું ખખડે ને હું ચોંકી ઊઠું
ઝાંઝરો રણકે ને જંતર સાંભરે.
તાણુ ભાણુએ કીધી'તી નકર
કાણુ ખોલ્યું'તું કે મહિયર સાંભરે ?
મા, મને ગમતું નથી આ ગામમાં
હાલ્ય, ખચકું ખાંધ આયર સાંભરે !

ગીત

આપણે જ ભ્રમણાની રેતીને મૂઠીમાં
રાખીને ફરતાં'તાં યાદ છે ?
ભીનપને મોઢેલી કાયાનું ભાન સૂલી
મૃગજળમાં તરતાં'તાં યાદ છે ?
કોને ખખર હતી ફરવાના દિવસોમાં
આસને ન આદિ કે અંત છે,
કોને ખખર હતી ખંધાતું ઓસરતું
વાદળીઈ જીવતર પણ તંત છે,
સગપણના અર્થ ખધા આખર તો
પળની ક્ષિતિજે ઓસરતાં યાદ છે ?
લ્યારે તો એમ હતું કાગળની નૌકાને
હુખાડી દેશું પળવારમાં,
હોવાનું એક ખાણુ કાઠે મૂકીને લળી
જાણું મોજા'ની વણુજારમાં;
પણ જાત જોડે એવાં શું અંજળ હતી
કે ખિંખ જોઈને ડરતાં'તાં યાદ છે ?

શોભન

બે સુકતકે

જન્મી જવાની એક ક્ષણની સૂક્ષ્મ
એમાં સો વરસની કાં સજા ?

શોધ સઘળી ત્યારથી પૂરી કરી,
હું મને શોધી શક્યો છું જ્યારથી !

ઓમાં ગીત વહેવડાવે છે-તે બધાની સાથે મારે મન
ઓઘો સખધ છે કે બધાનો સેઠ હું પ મુ હું, આનદને,
કપત્રે મ પ મુ હું ગીતશરતીનો મને પ્રસન્ન તો મને
છ-વિચના સગીતનો સ્વદ તો હું પ મુ હું

(અનુ નગીનદ સ પ રેખ, એકાતરશતી, પૃ ૩૫૧ ર)

કવિ આ જ કાવ્યમાં કાવ્યદૃષ્ટિએ એક છુનિતારી
વાત પશ્ય કહે છે.

છવને છવન યોગ કરા

ના હથે, કૃત્રિમ પંથે વ્યર્થ હવ યાનેર પસર.

[છવન સાથે છવનનો યોગ કર્યો ન હોય તો ગીતની
ફરી કૃત્રિમ માલથી વ્યર્થ થાય છે]

એને પોતાના કવિકર્મની સિદ્ધિ મધ્યાદિ વિશે પશ્ય
સમાનતાથી કહે છે -

આમાર કવિતા, જાનિ આમિ

એકેએ બિચિત્ર થયે હવ નાથ એ સર્વત્રખમી.

[મારી કવિતા, હું જાણ છું કે વિવિધ મારે ગઈ છે છતાં
તે સર્વત્રખામી થઈ નથી]

સત્યનું મૂલ્ય ચૂકવ્યા વગર સાહિત્યની ખ્યાલિ
'ચોરી' લેવાના મતના તેઓ નથી તેઓ 'અખ્યાન'
જનના-સામાન્ય મનુષ્યના-નિર્વાક મનના કવિને એની
વેદનાઓ મારે મુખર થવા આવડત કરે છે કવિએ
'એમાર ફિરાઓ મોરે' કાનમાં પશ્ય કહ્યું છે.

એક સળ મૂક સ્થાન મૂક મુખે

હિતે હથે બધા, એક-સળ આત્મ શુષ્ક બગ્ન બુકે

ખનિયા તુલિતે હથે આઠા,

[આ બધા મૂક, સ્થાન, મૂક મુખમાં વાણી મૂકવી પડશે,
આ બધા ધારેલા, શુષ્ક, ભાગી પડેલ ના હૃદયમાં આઠા
નો સ્વચાર કરવો પડશે]

રવીન્દ્રનાથ ધરતીના કવિ હોવાથી ધરતીની વેદનાથી
વ્યથિત થાય છે ને કવિને ઉદ્દેશો છે :

કવિ, તમિ હો એસો-મહિ થ કે માણ્ય

તમિ તાઈ લહો સાથે તમિ ત હોરો અ જિ દાન.

બડો હુ અ બડો વ્યથા-સમ્મુખેતે કંઈરે સચર

બડોડ, દરિદ, શૂચ બડો શુદ્ધ, બદ્ધ, અ પકર

અર્થચાર, માણ્ય થઈ, અ યો વાઈ, વાઈ મુકત વરુ

થ ધ બલ, વાઈ સ્વાસ્થ્ય, આનદ ઉન્નતવલ પરમથુ

સાહસવિરલત વક્ષષ્ટ એ દેવ્ય માગરે કવિ,

અંકબાર નિર્થે એસો સ્વગં હતે વિશાસેર હનિ.

[કવિ, તો ઝેક, હોતે થા, એ તારામાં પ્રભુ હે થતે.

તે સાથે યે-તો એનુ જ આજે જાન કરે ભરે હુ ખ છે

ભારે વ્યથા છે, તારી સ.મેનો આ કાંઈ મથો સચર

ખૂળ જ દરિદ, શૂચ, ખૂળ જ મુદ્, બધિયર ને વ્યથ

કારમથો છે એને ભેઈએ છે અન, એને ભેઈ છે મ જુ.

એને ભેઈએ છે પ્રકાશ, મુખવાયુ, બળ સ્વાસ્થ્ય આનદ

થી ઉન્નતવળ દીનાયુ હિંમતથી કૂંચેશી છાની આ દેવ્ય

વચ્ચે હો કવિ એક વર સ્વર્ગમાંથી અદ્યાની ખૂનિ

લઈ આવે]

(અનુ સુરેશ જોષી એકાતરશતી, પૃ ૬૭૮)

કવિ જીવનદેવતાના પરમ હિપાસક છે ને તેથી ને
કઈ જીવનદેવતા પ્રત્યે અવમાન દાખવે છે તે પ્રત્યે
કવિનો તીવ્ર અણુપ્રેમ છે કવિ જીવનદેવતાને સંબોધીને
કહે છે.

એાદે અતરતમ,

મિરે છે કિ તવ સક્લ તિથ પ આસિ અતરે મમ?

હુ ખમુખેર લક્ષ મારથ

પાત્ર ભરિયા દિયેછિતે માથ,

નિહુર પીડને નિકાકિ વક્ષ દલિત દ્રાક્ષ સમ

કવ થે બાન, કવ થે મન્ધ,

કવ થે રમિતી, કવ થે છન્દ,

નૈવિધ્ય નૌધિયા કરેછિ બળન વાસંતેશયન તવ-

મહ થે મહ ને વાસંતાર કો ના

મતિદિન અમિ કરેછિ રથના

તોમાર દક્ષિક ખેલ રલ ત્રિયા મુરતિ નિત્યનજ

[હો અતરતમ, મ મ અતરમા અ રીને તારી બધી વણ

મટી છે? નિહુર પીડનથી છ દેશી દ્રાક્ષની મ ક્ષુદ્ય

ને નિને રીને હુ ખમુખની લાખે પ્રારાધી મેં તને

પત્ર બરી અ ખુ છે કોણથ ત્તે, કેટલીય ત્રેષ, કે

લીય રનિતી અને કેટલાય હોરો ત્રીયો ત્રીયો મેં તને

વાસરશયન વળથું (રચ્યું) છે. વાસનાનું સોનું ગાળી ગાળીને મં તારી ફાણિક રમતને માટે રોજ રોજ નિલ્લ-નવી મૂર્તિઓ રચી છે.]

(અનુ. નગીનદાસ પાદેખ; એકાન્તરચાની, પૃ. ૧૨૨-૩)

અને આમ જીવનનો મહિમા જાણનાર, સર્ગકર્તાને મહિમા જાણનાર કવિ મૃત્યુનો-વિસર્જનનો મહિમા પશ્ચાત્તરે જાણે છે; તેથી એ જ કાવ્યમાં ઉત્સાહપૂર્વક જીવન-દેવતાને પૂછે છે કે ‘જીવનકુંજો અલિસારનિશા આનિ કિ હયેછે ભોર?’ (જીવનકુંજમાંની અલિસાર રાત્રિ આને પૂરી થઈ છે?) અને જો અલિસારરાત્રિ પૂરી થઈ હોય તો તેઓ કહે છે:

ભેફો દાઓ તમે આજિદાર સસા,
આનો નવ રૂપ, આનો નવ શોભા,
નૂતન કદિયા લહો આરમાર ચિરપુરાતન મોરે.
નૂતન વિવાહે બાંધિમે આમાય નવીન જીવનકોરે.

[તિ આજની સમા વિખેરી નાઓ, નહું રૂપ આણો, નવી શોભા લાવો, અને ચિરપુરાતન એવા મને નવો બનાવીને ફરી વાર દો. નૂતન વિવાહ દ્વારા મને નવીન જીવનના દોરામાં બાંધજો.]

કવિને જીવનધાનાનો થાક કે કંટાળો નથી; ઊલટું તેનાં અપાર કૃતહૃદય-વિસ્મય અને આનંદ છે. સ્વર્ગ કરનાં એ આ વસ્તુધરાનું અદ્યત્ત આકર્ષણ હોવાથી જ તેઓ ‘પ્રાણ’ કાવ્યમાં કહે છે:

મરિતે ચાહિ ના આમિ મુંદર જીવને,
માનવેર માંજે આમિ બાવિબાદે ચાહ.
એક સૂર્યકરે એક પુષ્પિત કાનને
જ્યંત હૃદય-માંજે થઈ રચાન પાઠ!

[આ સૌન્દર્યમય વિશ્વમાં મને મરવાની ઇચ્છા નથી. હું માનવોમાં જીવવા ઇચ્છું છું. આ સૂર્યનાં કિરણોમાં, આ પુષ્પિત કાનમાં, અને જ્યંત હૃદયમાં હું રચાન પામવા ઇચ્છું છું.]

(અનુ. નગીનદાસ પાદેખ; એકાન્તરચાની, પૃ. ૩)

તો ખીન્ન એક કાવ્યમાં તેઓ કહે છે:

એ જીવનેર મુંદરેર વેયેછિ મધુર આશીર્વાદ,
માનુષેર પ્રીતિપાત્રે પાઠ તં.રિ સુધાર આરવદ!

[આ જીવનમાં હું મુંદરના મધુર આશીર્વાદ પામે છું. મનુષ્યના પ્રીતિપાત્રમાં એની સુધારો આસ્વાદ્ય મું છું.]

(અનુ. ઉમાશંકર તેશી; એકાન્તરચાની, પૃ. ૩૫૬)

રવીન્દ્રનાથે ‘ધામાર સમય હલ વિહંગેર’ (‘વિહંગને જવાનો સમય થયો’) કાવ્યમાં પશ્ચ ‘એકંદરે પ્રાણુના સંમાનથી હું ધન્ય છું.’ (‘સમ નિયે ધન્ય આમિ પ્રાણેર સરમાને.’) એવા પરિતાપનો ભાવ અભિવ્યક્ત કર્યો છે. દેશદેશાંતરમાં બધા લોકો સાથે સ્વનતિ થઈ ને રહેવાની— છીટનું દૂધ પીને મરુભૂમિમાં દુર્દમ રવાણીન આરગ-સંતાનરૂપે જીજરવાની, તિબેટના ગિરિતટ ઉપર નિર્લિપ્ત પાપાણુપુરીમાં બૌદ્ધ મઠમાં વિચરવાની; તો વળી દ્રાક્ષારસ પીનારા શલાળના વનમાં રહેનારા પારસિકને ઘેર, નિર્બોધ અશ્વારૂઠ તાતારને ઘેર, શિષ્ટાચારી સતેજ જાપાનીને ઘેર, રાગદિવસ કર્મમાં અનુરત વૃક્ષ (પ્રવીણ) પ્રાચીન ચીનીને ઘેર—એમ બધે જન્મ લેવાની વૃત્તિ અનુભવનાર રવીન્દ્રનાથ જીવનના મૂલ્યગત સાક્ષાત્કારને કારણે વિશ્વમાનવની ભૂમિકાએ લીલપા પહેંચી જાય છે. વિશ્વનાં બધાં પાત્રોમાંથી નવા નવા સ્ત્રોતમાં આનંદમદિરાધારાનું પાન કરવાની આકાંક્ષા સેવનાર આ કવિ દેવળ એમવિહારી કવિ નથી. વાસ્તવિક જીવનસંદર્ભોની જોડી સુઝસમજને કારણે જ મનુષ્યના આનંદસ્વરૂપ સાથે એના વેદના-સ્વરૂપની વાત પશ્ચ એ કર્યા વિના રહી શકતા નથી. ‘અહલ્યા’ કાવ્યમાં અહલ્યાના ‘મિથ’નો વિનયોગ કરી જીવનના નિગૂઢ વેદનારહસ્યને વાચા આપે છે. તેઓ અહલ્યાને પૂછે છે: ‘થેદિન બહિત નવવસંતસમીર/ધરણીર સર્વાંગેર પુલકપ્રવાહ/સ્પર્શ કિ કરિત તોરે?’ (‘જો દિવસે નવવસંતનો સમીર વાતો, તે દિવસે ધરણીના સર્વાંગનો પુલકપ્રવાહ તને સ્પર્શ કરે?’) તેઓ ‘વધૂ’ કાવ્યમાં પાપાણુ-કાયા રાજધાનીમાં રહેતી, ‘બંધા ચે પડે એલ, જલ કે ચલ’ ‘સાંજ પડવા આવી, પાણી ભરવા ચાલ!’ એવા દ્રષ્ટના બોલાવવાનો અવાજ સાંભળતી

મામીજી નવવધૂની એનગૂંદ થન વ્યથાનું આર્મિક ચિત્ર
આપનાં તે બાલિકા દ્વારા કહે છે :

ઉંટર, પેરે ઉંટ, માટે માનુષ-પીટ-
નાઇકો બાલોબાસ, નાઇકો ખેલ.

[ઉંટ પર ઉંટ છે, ને વચમાં મનુષ્યપીટ છે, નથી રનેહ,
નથી ખેલ:દા:]

ભરેસો ધડો આધે લઈને, ડાબી કાખમાં ધાળા રાખીને,
જમણા હાથે શિશુનો હાથ ઝાલીને જતી—કામના
ભાગ્યી નમેલી 'જનનીય પ્રતિનિધિ' આ અતિ નાનકડી
બાલિકા—નાનકડા શિશુની બહેન—'ફિફિ' કવિની નજર
બહાર નથી. વિશ્વહૃદયનો પરિચય મેળવનારને સાધાલ
નારીના હૃદયનો પરિચય ન હોય એમ કેમ બને? રમ્યનો
છિપાસક ભિરવપ્રસ્થિત કરી શકે એવી ઉદાર ક્ષમતા ધરાવે
છે. આ પૂર્ણતાનો આરાધક બરોમગ ગણે છે કે 'જે
કણે તું પૂર્ણ હોય છે તે કણે તારું કશું હોતું નથી.'
(‘યે મુર્તિ પૂર્ણ વૃમ્ભિ સે મુર્તિ કિંશુ તવ નાઇ’—‘અ-અલા’)
તેઓ ક્યારેક પ્રુમારીપૂર્વક કહે છે : ‘જે સમજાણું નથી
તેને તું સમજવા માગતો નથી.’ (‘શુઝિ નાઇ યાહા
ચાહિ ના શુઝિતે’—‘ઉદ્દમોધન’) તેઓ આ જીવનને કેમ
ધારણ કરવું—કેમ વહી જવું તે બરાબર જાણે છે. તેઓ
કહે છે :

શુધુ અકારણ પુછે

નરી જલે-પડા આહોરે મતન છુટે ચા ચલે મલકે.

ખરેખરે’ રે શિયિલ બાખન

અલમલ માણુ કરિસ માખન,

હુલે હોલે હુલે શિયિર પંખન શિયિરકુચેર અલકે.

મમરતાને બરે આહ નાને શુધુ અકારણ પુછે.

[કિન્તુ અકારણ આનંદથી નરીના જળમાં પડેલા મક શની
પેટે ચમકતો ચમકતો દોડી બ’ પૃથ્વી પર શિયિલ-બાખન
વ જો બનીને ચમકતું જીવન વ્યતીત કર-શિયિર કૂલના
અલકને રૂપશીને જેમ કે કળ ગૂંચે છે તેમાં કેવળ આ
કાનજી આનંદથી મમરત નર્મી વૃગીતથી બાશઈ બ’]

(અનુ રમણલલ સોની, એકોત્તરશતી, પૃ ૨૧૨)

કવિનો આ અકારણ આનંદ સેવાનો મિમ-જ જીવન-
યાત્રાનો ઉદ્દેશ એમને ન જડે ત્યારે પરમ આનંદ
આપનાર બની રહે છે. કવિએ એવી મનોબૂમિકા સિદ્ધ
કરી છે કે જ્યાં પછી તેમને માટે ઉદ્દેશની વાત નિરા
ધાર બની જાય છે. આ મિમજ જ કવિને ક્યારેક
ઉદ્ગ ક્યારેક ઉદ્ગમ બનાવી રહે છે. જેટલી મોજથી-
જેટલા લીલાસથી તેઓ બધન સ્વીકારે છે એટલી મોજથી-
એટલા લીલાસથી તેઓ બધન તોડી પથ્થુ નાખે છે
તેઓ રમણનાથી વિદાય માગતા કહે છે :

તોમરા આજિ છુટેજ ચાર પછે

સે સળ મિલ હયેજ મોર કાછે-

રન ખેંઝ, રાનખ ભાકા ગડા,

મતેર લાગિ દેશ વિદેશે લડા,

આલપાલે જલ સેચન કરા

દમ્યથાના રવલ્લુચાપાર ખાછે,

પાવિને આર ચલતે સખાર પાછે.

[તમે આને જેની પાછળ દોડી નીકળ્યા છો તે બધું
મારે મન ગિર્યા બની ગયું છે—રતનો શોષણ, રાનખ
ભાગવાં પડવાં, મત માટે દેશપરદેશમાં લડત, જીવો
કાળવળા સુવર્ણ ચપના ઊડના ક્યારામાં પછી
સંચિત બધાની પાછળ હવે તું નથી ચાલી રાકતો.]

(અનુ નરીનદાસ પારંખ, એકોત્તરશતી, પૃ ૨૫૨)

એ જ ‘વિદાય’ કાવ્યમાં કવિ છેલ્લે કહે છે :

તોમરા તમે બિદાય દેહો મોરે,

અકાજ આમિ નિશ્ચિ સાધ કહે.

ફેરેર પથેર પથિક આમિ આજિ

હામે વાર મુખે થયે થેતેઈ રાજિ,

અઘલ મસા તરીર આમિ આજિ

બેગાઇ ધુરે અકારણેર થોરે

તોમરા સખે બિદાય દેહો મોરે

[ત્યારે તમે મને વિદાય આપો. મે રૂને-દાએ નકામ
કામને દપડી લીધું છે આને તું મેધન માનેનો મુસકર
હું. હવા જેમ લાઈ જાય તેમ આશ્વેા જવાને જ ર છ હું
ફસકેનારા વગર વહેતી હોડીનો તું ખલાસી છું.

અકારણના આવેશમાં ધૂમતો ફરે. તમે બધા મને વિદાય આપો.]

કવિ સત, ચિત્ત અને આનંદની અવસ્થાના સહજ આલેખારૂપ નિર્બંધપણને સતત લક્ષ્ય કરે છે. એ નિર્બંધપણું આત્મમંથનના પરિણત ફલરૂપ અથવા આત્મસુકિતની ચરમ પરાકાષ્ટારૂપ છે; કદાચ બંધન-સુકિતની પારની એ અનિર્વચનીય અવસ્થાના પર્યાયરૂપ છે. કવિ એક બાબુથી બંધનની તેમ બીજી બાબુથી સુકિતની પણ મર્યાદા ખતાવે છે. સુકિત મરીચિકારૂપ છે. કવિ ‘પાન્થ’ કાવ્યમાં કહે છે:

શુધાયો ના મોરે તુમિ સુકિત કોયા, સુકિત કારે કંઈ,
આમિ તો સાધક નહ, આમિ ચુરુ નહ.
આમિ કવિ, આહિ
ધરણીર અતિ કાછકાહિ.

[સુકિત ક્યાં છે, અને હું સુકિત કોને કહું છું એ મને પૂછશો મા, હું કંઈ સાધક નથી, હું ચુરુ નથી, હું કવિ છું, ધરતીની ખૂબ નજીક છું.]

(અનુ. રમણલાલ સોની; એકાંતરશતી, પૃ. ૩૨૩)

કવિ રૂપરૂ રીતે ‘સુકિત’ કાવ્યમાં કહી દે છે:

વૈરાગ્યસાધને સુકિત, એ આમાર નથ.

[વૈરાગ્યની સાધના ઠાર મળતી સુકિત મારે માટે નથી.]

એ જ કાવ્યમાં તેઓ આગળ કહે છે:

ઈન્દ્રિયેર દ્વાર
રુદ્ધ કરિ યોગાસન, સે નહે આમાર.
થે કિછુ આનંદ આછે દરથે ગન્ધે ગાને
તોમાર આનંદ રમે તાર માજખાને.

[ઈન્દ્રિયોનાં ઠાર કેંધીને યોગાસન જમાવવું એ મારું કામ નથી. દરથમાં, ગંધમાં, ગીતમાં, જે કાંઈ આનંદ રહેશે છે, તેમાં તારો આનંદ વ્યાપી રહેશે.]

(અનુ. રમણલાલ સોની; એકાંતરશતી, પૃ. ૨૨૬)

કવિ તાપસ ધવા તૈયાર નથી. (‘આમિ હજ ના તાપસ, હજ ના, હજ ના, /યેમનિ ખલુન યિનિ.’) હા,

તપસ્વિની મળે તો વાત જુદી! ઈશ્વર જે અર્થમાં સૃષ્ટિ-નાં બંધનથી આપણી સૌની સાથે બંધાયેલા છે તે અર્થ-માં તેઓ બંધનને આવકારે છે ને તેથી જ કહે છે: ‘સુકિત ? જોરે, સુકિત કોથાય પાળિ, સુકિત કોથાય આછે?’ કવિ કર્મયોગની પ્રતિષ્ઠા કરે છે ને ‘ધુલામંદિર’નું ગૌરવ રચે છે. મેઘદૂતની માનસવાત્રાનો સુંદરમધુર ઉપક્રમ રચનાર, વૃન્તહીન પુષ્પસમ કેવળ રૂપમયી સુંદરીરૂપ ઊર્વશીનો કાવ્યમહિમા કરનાર, બાળકના ‘હું. ક્યાંથી આવ્યો, હું તને ક્યાંથી જડ્યો?’ પ્રશ્નોનો ‘તું ઇચ્છા બનીને મારા હૃદયમાં વસેલો હતો!’ એવા ઉત્તર માતૃહૃદયમાંથી શોધી શકનાર, અહલ્યાની વેદના બૂઝનાર ને શાહજહાંના રનેહનો સંદર્ભ પામનાર ‘હિં ટિં છદ્’-નો ‘નિનાન્ત સરલ અર્થ’ હળવી રીતે ઊપજાવી કાઢનાર, પિંજરના ને વનના પંખીનો મનોવેષક સંવાદ રચનાર, વધુની હૃદય-વેદના વણનાર, સોનાર તરીનો ઘટનાસંદર્ભ સર્જનાર, ‘પુરાતન ભૂત્ય’નું આંતરચરિત્ર રફૂટ કરનાર, ‘દૃષ્ટ્યકલિ’નો સૌન્દર્યલોક પ્રગટ કરનાર, ‘વીરપુરુષ’ની મધુરહળવી ગાથા રચી દેનાર, ‘સમાલોચક’નો વ્યંગ ઊપસાવી શકનાર; કય ને દેવતાની, કર્ણ ને કુંતી, ગાંધારી આદિ, ઉપગુપ્ત ને વાસવદત્તા આદિના કથાગંધિ સંવાદગુફને જીવનનાં રહસ્યરૂપોને પ્રગટ કરનાર આ કવિને એમનો સર્જનવ્યાપ ને એમની સર્જનતરેહોનું વૈપુલ્ય જોતાં ખુદદેવ બસ મહાન ચિત્રકાર પિકાસોની સાથે મૂકે તો તેમાં નવાઈ નથી. કેટલાં ભાવરૂપો, કેટલી સંકુલગહન, મધુરનરસ સૌન્દર્યરહસ્યસૃષ્ટિ! વિહંગના જવાનો સમય કવિચિત્ત માટે ભારે અર્થપૂર્ણ બની રહે છે. તૃણનો રફેટ કવિચિત્ત માટે મહિમાવંત ઘટના બની રહે છે. ઘાટ છોડીને વહી જતો ઘડો કવિને ઉત્કટ પ્રજ્ઞાવસ્થામાં મૂકી દે છે. ‘બલાકા’ કવિચિત્તના બળવાન પરિરૂપંદ્રી શ્યામવાકાશને ભરી દેનાર આનંદનો અરિન-મૂલક સંકેત બની રહે છે. પ્રકૃતિના સૌન્દર્યમાંથી કવિ કેટકેટલું લઈ આવે છે! પ્રેમ કેવી સભરતાથી કવિને

સર્વનનિષ્ઠ બનતી રહે છે। કવિ ક્રાંતિનો વિશ્વાસ કરતી નથી; ('આમાર ક્રાંતિરે આમિ કરિ ના વિશ્વાસ') પોતાનો, પોતાની આજુબાજુની સંજિનો વિશ્વાસ જરૂર કરે છે. તેઓ 'આમાર ક્રાંતિરે આમિ કરિ ના વિશ્વાસ' કાવ્યમાં કહે છે:

આમિ ભાનિ, માળ થયે
સસરેર રંગભૂમિ જાડિ,
સાફર દેખે પ્રુષ્પવન જાડને જાડને
એ બિચરે ભાલોભાસિયાકિ
એ ભાલોભાસ ધ સાલ, એ જાનરે દાન.
એ સાલ અમ્મલન હથે મુચુરે કવિને અટગીમાર

[હું બધું જ જાણું છું, સસારની રંગભૂમિ છાંતીને જાડિયાતારે પ્રુષ્પવન જાડને જાડને (એ વાતની) સાક્ષી પૂરો! આ વિશ્વ ઉપર મેં પ્રેમ કર્યો છે. એ પ્રેમ જ સાલ છે, આ જાનરું દાન છે. વિશ્વ લેતી વખતે એ સાલ અમ્મલન રહીને મુચુરો અટગીમાર કરશે]

(અનુ. નગીનદાસ પટેલ, એકોત્તરશ્લોકી, પૃ. ૨૫૦)

તેઓ માનવને કુદા મિટાવવાના ખાલ તરીકે સ્વીકારતા નથી. ('કુદા મિટાવાર ખાલ નહે ચે માનવ.') તેઓ 'પ્રેમે હયો બની'—પ્રેમથી બળવાન થવાની હિમાયત કરે છે. પુણે ક્રાંતક્રમ મર્મમા ભગતની રહેતી વૃષ્ટિના અભિનયથી તેઓ સુપરિચિત છે ને તેથી જ તેઓ એમનામાંના કવિને વૃષ્ટિપ્રસર થતા બચારી શક્યા છે વિસંવાદનાં અનેક રૂપ એમણે જોયાં છે—સદ્ગાં છે ને છતાં એ વિસંવાદને ધ એક અિદાદિસ હલે સીકારીને સંવાદની જ સત્તા બોજ કરી છે. તેઓ જાણે છે: 'પ્રેમજ પોતાનું કુખ મિરયા છે દેવજ પોતાનું કુખ મિથ્યા છે સ્વાર્થમત જે માણસ બુદ્ધ જનનથી વિમુખ થઈને રહે છે તે કદી જીવતા શીખ્યો નથી' ('એજાગ હિરાઓ મોરે' કાવ્ય) તેઓ પોતાનો દુર્ભાગી દેશ માનવતાની માનવસમાભાવની કેળવણી થામે એમ તીવ્રપણે કહ્યું છે. તેઓ સત્યનિષ્ઠ રહી દેશની દોષચિકિત્સા નિર્બીકપણે ને તેથી જ જીડી દેશદાઝથી 'અધ

માનિન' કાવ્યમાં કહે છે:

હે શ્રમ દુર્ભાગી દેવ, જેને નું તે અપમાન મું છે, તે મના જેવું જ અપમાન વારે વેડુ પડશે. મનુષ્યના અધિકારથી તે જેમને વચિત રાખ્યા છે, જેમને સમે સીસા રાખ્યા છે છતાં બેભાન રથ નીચું નથી, તેમના બચાના જેવું જ અપમાન વારે વેડુ પડશે.

(અનુ. નગીનદાસ પટેલ, એકોત્તરશ્લોકી, પૃ. ૨૫૦)

તેઓ આ દુર્ભાગી દેશમાંથી બધા તુરંત જાવને લોકલય, રાજલય અને મૃત્યુલયને દૂર કરવા માટે મગસમયને ખાંચે છે. ('ગ્રાજુ' કાવ્ય.) 'મર્યાદા' કાવ્યમાં તેઓ 'ચિત પેથા ભયદાન, ઉચ્ચ પેથા સિર' એમ કાવ્યનો પ્રારંભ કરતા કહે છે:

ચિત નવાં ભયદાન છે, સિર નવાં ઉન્નત રહે છે, જ્ઞાન નવાં મુખ છે, ધારધરના વારાઓએ નવાં રાતરિવસ પોતાના અંધણામાં વસુધાના નાના નાના દુકાં કરી મુક્યા નથી, વાણી નવાં હૃદયના ઝરણામાંથી સીધી વહે છે, કર્મનો પ્રવાહ નવાં અનિવાર રીતે રહે રહે અને દિશાએ દિશાએ અજસપણે સહસ્રાંશિષ સમુદ્રમાં મથિયસે છે, તુરંત આચારની મરુનીરેતી નવાં વિચાર નાં ઝરણાને ઝસી લેતી નથી—પૌરુષને યતના ભિન્ન બિન્ન કરી નાખતી નથી, હમેશાં તું નવાં સસલ ધર્મ વિચાર અને આનંદને નેતા છે, તે સ્વર્ગમાં તારે પોતાને હાથે નિર્દય આપાત કરીને, હે ચિતા ભાતરને જગ્યા

(અનુ. નગીનદાસ પટેલ, એકોત્તરશ્લોકી, પૃ. ૨૫૦)

કવિ જે ભગતની ભારત પામે અપેક્ષા રાખે છે એ વસ્તુના તો વિશ્વમાનવયુગના ઉદયરૂપ છે. કવિને ધર્મ માનવજાવના ઉદાત્ત નિરૂપણમાં, કવિનું સત્ય માનવ સૌન્દર્યના પ્રસન્ન દર્શનમાં પ્રગટ થઈને રહે છે. નિઝરનો જીવ ભગી કોડયો, એને એની મારેકાદના અવરોધને ભાગી નાખ્યા ને શાન્તિર પારાવાર સુધીની રક્ષણ જીવનયાત્રા કરી. એ યાત્રાની ઉપવબ્ધિ શી? કવિએ 'રૂપનારાયણે રૂલે' કાવ્યમાં તે બતાવી છે કવિ કહે છે-

રૂપનારાન (નદી)ના કિનારા પર હું જાગી બેઠ્યો. જાણ્યું કે આ જગત સ્વપ્ન નથી. રક્તના અક્ષરોમાં મેં પોતાનું રૂપ નિહાળ્યું. પ્રત્યેક આધાતમાં એકેએક વેદનામાં પોતાની જાતને ઓળખી; સત્ય તો કહ્યું છે, કલ્પને મેં ખ્યાલ કર્યો. તે ક્યારેય છેતરપિંડી કરતું નથી. સત્યનું દારુણ મૂલ્ય પામવા માટેની, મૃત્યુમાં સકલ દેહનું પતાવી દેવા માટેની, મરણ પર્યંતની દુઃખની તપસ્યા છે] આ જીવન.

(અનુ. ઉમારાંકર જોશી; એકાંતરશતી, પૃ. ૩૬૦)

કવિએ છલનામયોની સૃષ્ટિનું રહસ્ય પણ જાણી લીધું છે ને તેથી 'તોમાર સૃષ્ટિર પય'માં તેઓ કહે છે કે 'જે અનાયાસે છલનાને સહી શક્યો છે તે તારા હાથે શાંતિના અક્ષય અધિકાર પામે છે.' ('અનાયાસે યે પેરે છે છલના સહિતે/સે પાય તોમાર હાતે/શાંતિર અક્ષય અધિકાર.') 'શન્યને પૂર્ણ કરવાનું પ્રત' ('વિદાય' કાવ્ય) ધારણ કરનાર આ કવિની કાવ્યસાધના તરવતઃ આધ્યાત્મિક સાધના-આત્મસાધના જ છે. ધન, માનની નહિ; પરંતુ સદા પોતાની ભાષાની 'આશા' એમણે રાખ્યા કરી છે. કવિએ કહ્યું છે :

ધન નય, માન નય, ધેમાનેર ભાષા
કરેછિતુ આશા.

[ધન નહીં, માન નહીં, ધ્યાનની ભાષાની મેં આશા
સેવી હતી.]

કવિએ એ ભાષા સિદ્ધ કરી છે? 'જન્મદિન' કાવ્યમાં પરમ આત્મવિશ્વાસથી તે કહે છે.

ભાડો ભાડો, હિચ્ચ કરો ભગ્નસ્તૂપ,
જીર્ણોત્તર અન્તરાલે જનિ મોર આનન્દસ્વરૂપ
રયે છે હિમ્મતલ હયે. સુધા તારે દિયેછિલ આનિ
પ્રતિદિન ચતુર્દિકે રસપૂર્ણ આકાશર વાણી,

પ્રત્યુત્તરે નાના છન્દે ગયેછે સે 'ભાદોભાસિવાહિ'
એક ભાદોભાસા મોરે તુલેછે સ્વર્ગર કાઠકાહિ
હાડાયે તોમાર અધિકાર. આમાર સે ભાદોભાસા
સખ ક્ષયક્ષતિરોયે અવશિષ્ટ રમે યદિ હિં જોગે
મૃત્યુપરપારે.

[ભાંગી નાખ, ભાંગી નાખ, સંગારના ઢગલાને કાઢેને
હથોળા કર, એ જીર્ણોત્તાની આડે મારું આનન્દસ્વરૂપ
હિમ્મતલ જનિને રહ્યું છે તે હું જાણું છું. પ્રતિદિન આદિ
દિશામાં રસપૂર્ણ આકાશની વાણીએ એને સુધા આણી
આપી હતી, એના પ્રત્યુત્તરમાં અનેક છન્દે એણે ગાયું
છે: 'મેં તને ચાહું છે' એ પ્રેમે, તારા અધિકારમાંથી
મને છોડાવીને સ્વર્ગની અડાઅડ મૂકી દીધો છે. મારો
એ પ્રેમ બધાં ક્ષતિ અને ક્ષયને અંતે અવશિષ્ટ રહેશે;
એની ભાષા કદાચ દેવના મ્હાન સ્વરોથી એની હીમ્મત
ખાઈ બેસશે, તોય જો મૃત્યુને પેલે પાર હું જાગી જાઉં
તો એનું અમૃતરૂપ મારી સાથે જ રહ્યું હશે.]

(અનુ. સુરેશ જોષી; એકાંતરશતી, પૃ. ૩૪૩)

આમ કહેનાર રવીન્દ્રનાથ 'આમિ મૃત્યુ એયે ખડો'
એમ જિંદાદિલીથી કહી શકે. રવીન્દ્રનાથની વાણી
રવીન્દ્રનાથના ભારતીય માનસમાંથી પ્રસવેલી વાણી
છે. એ વાણીમાં રવીન્દ્રનાથનો તો ખરો જ, તે
દ્વારા ભારતની અધ્યાત્મસાધનાનો, ભારતીય સંસ્કૃતિના
અંતરતમ રહસ્યનો પણ દીલયા પરિચય મળે છે.
રવીન્દ્રનાથના શબ્દમાં આકાશતત્ત્વનું કોઈક વિલ-
ક્ષણ રહેતું છે. એમનો શબ્દ સોતકંઠે ભાવકને જૂમિ
તત્ત્વની પાર કોઈ નિસ્તલ આનન્દ-અવકાશમાં ધકેલી
દે છે; ને એ રીતે જૂમિતત્ત્વનો વધુ સારપૂર્ણ પરિચય
કરાવી રહે છે. રવીન્દ્રનાથે શબ્દ, સૂર ને ચિત્રનો સાથે-
લાજો-એકલાવે મહિમા કર્યો છે અને એમની વાણીએ
ત્રિવિધ તત્ત્વો સાથેના અર્થપૂર્ણ-સંવાદનિષ્ઠ સહકારની

Kamal Art Printery
38 Police Court Lane, Fort
Bombay-1

કવિભાષ - જુલાઈ-ઓગસ્ટ ૧૯૭૫ [૧૦૦

વાણી બની રહે છે ગ્વોન્ડનાથે શબ્દને આપ્તાત્મિક સાથે વૈષિક પરિમાણ બદલવાને એકામ પ્રયત્ન કર્યો છે એમણે વાત્મકિ, વ્યાસ, કાલિદાસના અમૃતરસથી સ્વકાય શબ્દને પરપરાની સિદ્ધિનું બળ, સાધુપ્રયોગ મારેની સાહસિકતા બદલા છે વિભિન્ન દેશકાળ વચ્ચે ટકી રહેલો સમ્યક્-દર્શનો સૂક્ષ્મ તત્ત્વ એમના શબ્દોમાં અનુચિત દેખાય છે સાન્ત અને અનન્ત, મિત્રતા અને સત્ય, કૃષ્ણિક અને શાશ્વત કોઈ 'અનિર્વચનીય' તરતના સંચારનો અર્થપૂર્ણ સંવાદપરપરામાં પગપરનો અનિર્વાચ્ય તાથી પ્રત્યક્ષ થાય છે. આ અનિર્વચનીય તરતનું સંચાર બળ એ જ આ કવિની વાણીનું નિગૂઢ નતનજ્ઞ છે એ બો જ રવોન્ડનાથ 'કુર્ષ નારી' ભર્વેલીને લક્ષ્મીને સાક્ષાત્કાં સિદ્ધ કરી શક્યા છે અને એ બો જ તેઓ જન્મદિન અને મૃત્યુદિનને એકામને બેસાડી, રજનીના ચંદ્ર અને પ્રભાતના શુક્રાસ્તકની જેમ એકમને બેનેનો અભ્યર્થના કરી શક્યા છે રવોન્ડનાથે આ મંદરને જગતપારાવારના કિનારે ભરાયેલા બાળકના મેઘાવે દર્શ્યો છે એ મેઘામાં બોવાઈ જવાની બેલશક્તિ એમણે

અનર્વ છે જ રવોન્ડનાથ જેમ વિષ્ણુને પ મવાનું તેમ જનને બોઈ દેવાનું રહસ્ય અનુભવથી મળે છે ને તેથી જન્મદિન પશુ બેવાઈ જવાનો અનુભવ ગ્રામ છે. 'આમાર એ જન્મદિન માઝે આમિ હારા' ('મારા આ જન્મદિનમાં હું બોવાઈ ગયો છું')

આપણે એક પેલા 'મેનાર તરી'વાળાને પિઠ છૂંચે છીએ, જે 'સોનાર ધાન' પકવનાર નાનકડા બેડૂતને કાઢે જ રહેવા દઈ, મેનાર ધાનથી હોડીને લાદી નીકળી ગયો હતો કદાચ એ 'મેનાર તરી'વાળાને એની શૂઘ્ર સમજાઈ હશે! ને તેથી એ 'મેનાર તરી'વાળાએ જ ફરી વાર આવેને આપણા આ ચોખ્ખાણા બેગવગા નાનકડા બેડૂતનું 'મેનાર ધાન' આપણી પામે, આ કાઢે રહેવા દઈને એકવા એ બેડૂતને જ હોડીમાં ઉપડી લીધા આજે આપણી પામે 'સોનાર ધાન' છે, 'સેનાર તરી'ની કવિતા છે પશુ કદાચ આ 'મેનાર ધાન'માં 'સોનાર તરી'ની કવિતામાં પેના 'સોનાર ધાન'વાળાને 'સોનાર તરી'વાળા બેવ એમના 'સ તિર પારાવાર' સાથે દુધામેલા છે, અને મળ્યનાર તે મરેશ્વર મળે છે

Industrial Jewels Ltd,
32 Nicol Road, Ballard Estate
Bombay-1

આસ્વાદ

‘આપની યાદી’નો આસ્વાદ

ધીરેન્દ્ર મહેતા

જ્યાં જ્યાં નઝર મહારી ફરે યાદી ભરી ત્યાં આપની;
આંસુ મહીંએ આંખથી યાદી ઝરે છે આપની.
માથુકેના ગાલની લાલી મહીં લાલી, અને
જ્યાંજ્યાં ચમન, જ્યાંજ્યાં ગુલો, ત્યાં ત્યાં નિશાની આપની!
જેઈ અહીં ત્યાં આવતી દરિયાવની મીઠી લહર,
તેની ઉપર ચાલી રહી નાજુક સવારી આપની!
તારા ઉપર તારા તણાં ઝૂમી રહ્યાં જે ઝૂમખાં,
તે યાદ આપે આંખને જેખી કચેરી આપની!
આ ખૂનને ચરખે અને રાતે હમારી ગોદમાં,
આ દમ-બ-દમ ખેલી રહી ઝીણી સિતારી આપની!
આકાશથી વર્ષાવતા છે ખંજરો દુશ્મન બધા;
યાદી બનીને ઢાલ ખેંચાઈ ગઈ છે આપની!
દેખી છુરાઈ ના કડું હું, શી ફિકર છે પાપની?
ધોવા છુરાઈને બધે ગંગા વહે છે આપની!

થાકું સિનમથી હોય જ્યાં ના કોઈ ક્યાંયે આશ ના :
તાજી બની ત્યાં ત્યાં, ચડે પેલી શરાબી આપની!
જ્યાં જ્યાં મિલાવે હાથ યારો ત્યાં મિલાવી હાથને,
અહેસાનમાં દિલ ઝૂકતું, રહેમત ખડી ત્યાં આપની!
ખાટું તજીને ખાર કોઈ આદરે છેલ્લી સફર :
ધોવાઈ યાદી ત્યાં રડાવે છે જુદાઈ આપની!
રોઈ ન કાં એ રાહમાં એ બાકી રહીને એકલો ?
આશોના રાહની જે રાહદારી આપની!
જૂતું નવું બાણું અને રોઈ હથું તે તે બધું :
જૂની નવી ના કાંઈ તાજી એક યાદી આપની!
બૂલી જવાતી છે બધી લાખો કિતાબો સામટી :
જોયું ન જોયું છે બને જો એક યાદી આપની!
કિસ્મત કરાવે બૂલ તે બૂલો કરી નાખું બધી;
છે આખરે તો એકલી ને એ જ યાદી આપની!

શીર્ષક પરથી જ સમગ્ર અર્થ છે કે આ કાવ્ય સંબોધનાત્મક છે. તેમાં સાક્ષાત્કારની ક્ષણ પછીનો અનુભવ આલેખાયો છે. સાક્ષાત્કાર વિના સંબોધન શી રીતે થઈ શકે? જુઓ, શીર્ષકમાં પણ નામ પાડ્યા વિના સર્વનામથી જ ચલાવાયું; આપની યાદી. કાવ્યમાં જેને સંબોધન છે તેની ઓળખ વિના એ બને? ભક્તહૃદયની વિનમ્રતા, આભારવશતા પણ ‘આપની’ સર્વનામથી સૂચવાય છે.

‘જ્યાં જ્યાં નઝર મહારી ફરે યાદી ભરી ત્યાં આપની;’

પરમતત્ત્વની સર્વવ્યાપકતાનો અર્થ પૂરેપૂરો વ્યક્ત કરવા માટે ‘જ્યાં જ્યાં’ શબ્દો કેટલા કારગત નીવડ્યા છે! પરંતુ આણે આણમાં વિલસી રહેલા પરમ તત્ત્વના દર્શનનો આ અનુભવ કંઈ સર્વજનસુલભ નથી, જેને એક વાર સાક્ષાત્કાર થઈ ગયો છે તેને જ પછી સર્વત્ર તેની હાજરી વરતાય છે; ‘મહારી નઝર’ એ શબ્દો આટલા અર્થપૂર્ણ છે. આવા ‘અનુભવી’ના હૃદયની કરુણાઈના સહુ પ્રત્યેનો તેનો સમસાવ, આંસુરૂપે અભિવ્યક્ત થાય છે. જો કે, એ પોતે તો એમ માને છે કે સહુનાં સુખે-

દુ ખે હૈયું ભીંમઈ શો છે એ પશુ પરમેશ્વરની રૂપાને
 પ્રતાપ પહેલી પકિતમા વ્યક્તિત વિનમ્રતા બીજી
 પકિતમા આ રીતે બેવડાઈ છે પહેલી પકિતમા
 'ર' વર્ણ અને બીજીમા 'અ' વર્ણના આવર્તને ધી ઢેલા
 સંવાદ સિદ્ધ થયો છે । પરમતત્ત્વના રિયતિ પ્રિયતમાના
 સૌંદર્યમા પરમ તત્ત્વના સૌંદર્યની ઝાખી કરાવે છે, એમ્મ
 ન નહિ વિચિત્રા મુંદરમાત્રમા પરમતત્ત્વની ઝાખી થાય
 છે : આ ભાવ વ્યક્ત કરતા શે'રની પહેલી પકિતમા
 બીજી વારનો 'લાલી' શબ્દ પરમતત્ત્વના સૌંદર્યનો વાકક
 છે, 'અને' ધી ભેડાયેલી બીજી પકિતમા આવતો 'નિશાની
 શબ્દનો અર્થ પહેલી પકિતમાના 'લાલી' શબ્દના આ
 અર્થને સ્ફુટ કરે છે અન્વયથી સુધાયેલું આ શબ્દ
 લાઘવ મોહમાત્ર છે પહેલી પકિતમા 'લાલી' શબ્દના
 તેમ જ બીજી પકિતમા 'ભા' અને 'ત્યા' શબ્દોના
 પુનરાવર્તનોથી આવતી 'શ્વાનભી' પશુ આદવાલ છે

બીજી શે'રના સંદર્ભમા જ તોએ શે'ર આસ્વાદવાતો
 છે ચમત અને યુલોમા હજુ તો પરમતત્ત્વની ઝાખી
 થઈ, ત્યાં સમુદ્ર પરથી આવતી સમીરણહરી પર પગ
 તત્ત્વની નાજુક સવારી આવતી ભાસે છે 'દરિયાવની
 મીઠી લહર' સાથે 'નાજુક સવારી' શબ્દ પ્રયોગ કેમો
 મંત્રત છે ! એવો જ સુખ પ્રયોગ પછીના શે'રમા પશુ
 છે 'તારા તણા મૂમખા' એ જાણે આપની જેમી
 ક્યેરી ! (અને કિપ્રેમા અવકાર કહી સકાશે) તારાના
 અપ્રસિત મૂમખા સચવવા માટે તારા શબ્દ પુનરાવર્તિત
 થયો છે

તારા ઉપર તારા તણા મૂમી ગદા ને મૂમખા,
 શબ્દપ્રયોગની સમજ એક વધુ દષ્ટાત
 આ તો બાલ પદાર્થોની વાત થઈ અસ્તિત્વને
 પશુ પરમતત્ત્વ જ પ્રેરી રહ્યું છે તેની વાત પાંચમા
 રમા છે માનવગસ્તિત્વને ઠક સમ્પત્તારી
 સિસૃ વાસ
 બે િ છે,

મને તો આપની સિતાર ખગતી સંભગાર્ક રહી છે
 રુધિરાભિસરણ માટે ખૂનના ચરખાની કલ્પના તેમ જ
 એ ખૂનના ચરખામા અને મ્ત્રામેલકારાસમા સિતાર
 મંજગાવાની કલ્પના કેમી ઉઠાત છે ! એ બે કિંચ યોના
 સંદર્ભમા સિતાર માટે 'ઝીણી' વિશેષજનની યોગ્યતા પ્રમાણી
 સકાશે. સ્વચનની ક્રિયા અને તેનું સાતત્ય એ જાને
 અર્થો 'દમ-ન-દમ' શબ્દ દ્વારા સૂચનાઈ ત્યાં આ
 દ્વારસી શબ્દની જગાએ કામ આપે એવો કોઈ મુદરાની
 શબ્દ ઉપલબ્ધ છે ? કલાપીની ત્રણમા ભૂ-દ્વારકો
 શબ્દો કચારેક સ્વરૂપે પશુ પ્રયોજવા છે

ભક્તનો ત્રાતા ભગવાન તેની રમતિ એ જ એનું
 રક્ષણ આપતિત્વો તે રક્ષા કરશે એવી પ્રકા સ ધેને
 શરણ્યાર છાં મે'રમા વ્યક્ત થયો છે

આકાશથી વર્ષાવતા છે ખજીરો દુરમન બધા,

એ પકિતમા 'દુરમન નો અર્થ વ્યાપક રીતે અસદ્ તત્ત્વ
 કરીએ તો જ 'આકાશથી'ના સંદર્ભમા એ શબ્દ બધ
 બેસે છે પછીના શે'રમા પશુ ઈશ્વરના કલ્યાણકારી
 સ્વરૂપનું વર્ણન છે કલ્યાણનિધિની કલ્યાણ અનિરૂતે,
 અમરલને ધોઈ નાખે છે એવી પ્રકાને બને તો જીવનમા
 નિશ્ચિત રહી શકાય છે અને બ્યારે કોઈ પરિચિત જન
 પાને નથી હોતું જીવનના સિતમો સહી સહીને થાકી
 ત્યાં હોજી છુ, એવી નિ સહાય રિયતિમા ઈશ્વરનું
 રમરણ-એનો કેર (સગમી) ઉત્સાહ આપે છે

આમજાનેનો રોદ એ પશુ આપની રૂપાનું જ
 ફળ, આપની એ દયા આગળ ઉપકારવશ હૈયું મૂકી
 બધ છે અને એમ્મે જ તો કોઈ મિત્રની અતિમ
 વિદાય આપની જુદાઈ બની રહી વેદનાનો અતુભર
 કરાવે છે એકલવાવાપણાની વેદનામાથી જન્મતા અમુ
 એ તો પ્રેમીજાનેએ આપને ચૂકવવાનો કર રૂપકની
 અભિનવના અહીં ખ્યાન ખંચશે જુદી રીતે પશુ આ
 પકિતઓનું અર્થધન કરી સકાન તેમ છે સહી પરિ

લાવામાં આશકનો અર્થ લક્ષ્ય થાય છે. લક્ષિતાના વિકટ માર્ગમાંથી બધા ખસી ગયા; પણ હું સંકટો સહેતો સહેતો પણ એ માર્ગ પર કેમ ન ચાલું ? એ સંકટો-એની પીડા-અશ્રુ એ તો એ માર્ગ પર ચાલનારાઓએ આપને ચૂકવવાનો કર છે, અર્થાત્ લક્ષિતાના માર્ગમાં આપત્તિ તો અનિવાર્ય છે.

દુનિયાની નવાજૂની-તેના વારાફેરા એતો રહે, પણ એ કાઈ પણ વસ્તુ સાથે જોડાતી હોય તો તે આપનું રમરણ. બધું જ્ઞાન ભલે હાથ થાય, એ એક આપનું રમરણ કાયમ રહેતું હોય તો. હું પણ માણસ-માત્ર છું, ભાગ્યવશ બુદ્ધિ કરી બેસીશ; આખરે તો આપનું રમરણ એ જ મારો સહારો છે.

તન્મયતા, નમ્રતા, આભારવશતા, આદરતા, વિશ્વાસ, શરણ : લક્ષ્યરૂપના કેટકેટલા ભાવ આ ગઝલમાં વ્યક્ત થયા છે ! પરંતુ પ્રથમ પાંચ શેરમાં કલ્પનોની મદદથી મૂર્ત થતું જે ભાવસાંદર્ભ છે તે પછીના ત્રણ શેરમાં નથી, એ શેર ઉક્તિરૂપ છે. એ પછી પુનઃ ભાવો-લક્ષ્યતા આવે છે.

ગઝલની પરિભાષામાં જોળખાવવી હોય તો આ રચનાને ‘ઈશ્કે હકીકી’ પ્રકારની કહેવાય. પરંતુ અહીં પ્રુદા અને બંદા માટે માશુક અને આશકની પરિભાષા યોજવામાં આવી નથી. ખીન્ન શેરમાં આવતો માશુક શબ્દ પ્રિયતમાના લૌકિક અર્થનો જ વાચક છે. વળી,

સૂફીવાદમાં ‘માશુક’ને ‘આપ’નું સંબોધન કરવાની પરંપરા પણ નથી. વસ્તુતઃ ઉપનિષદવર્ણિત ‘સર્વે સ્વલિદં બ્રહ્મ’ના અનુભવને કલાપીએ ગઝલના રૂપમાં ગાયો છે.

શૈલીની દૃષ્ટિએ આ મુસદ્દસલ પ્રકારની ગઝલ છે, કેમ કે તેમાં એક જ ભાવનો સળંગ નિર્વાહ થયો છે.

ગઝલની વિશેષતા ‘તગઝુલ’-પાનીની સરળતા અને વેધકતામાં. તેને જળવતા પાંચથી વધુ શેર આ ગઝલમાં મળશે.

ઉર્દૂ-ફારસી શબ્દોના પ્રાચુર્યને ગઝલની શોભા માનવાની ગેરસમજે કલાપીની મોટા ભાગની ગઝલોના સાંદર્ભને ઝંખવ્યું છે; પરંતુ ‘હમારી’ નેવા એકાદ શબ્દને બાદ કરીએ કે ‘શરાબી’ શબ્દના અયોગ્ય પ્રયોગને બુદ્ધિજર્મ એ તો અહીં કંઈ એવો કાઈ ઉર્દૂ-ફારસી શબ્દપ્રયોગ નથી.

ગઝલના કલેવરને કલાપીએ ઈર્મ પહેંચાડવાની વાત નવી નથી. આ કૃતિમાં પણ રહીકે ‘આપની’ તો જળવાઈ છે પરંતુ કાફિયા જળવાયા નથી. ખીન્ન શેરના પહેલા મિસરા(પંક્તિ)માં અને અગિયારમા શેરના ખીન્ન મિસરામાં તો બહેર (હંદ) પણ તૂટે છે.

... અનેક વાર વાંચી ને સાંભળી છે આ ગઝલ, આવી કાઈ ખાંચખૂંચને લીધે રસાસ્વાદમાં કશું નડતર ઊભું થયું અનુભવ્યું નથી; એ પ્રભાવ કોનો ? કૃતિમાં રહેલી અનુભૂતિની સચ્ચાઈનો.

દુ ખે દૈયું કોઈએ રહે છે એ પણ પરમેશ્વરની કૃપાને પ્રનાય પહેલી પક્તિમાં વ્યક્તિ વિનમ્રતા બીજી પક્તિમાં આ રીતે બેવડાઈ છે પહેલી પક્તિમાં 'ર' વર્ણ અને બીજીમાં 'અ' વર્ણના આવર્તને થી કેવો સંવાદ સિદ્ધ થયો છે। પરમતત્ત્વમય સ્થિતિ પ્રિયતમાના સૌંદર્યમાં પરમ તત્ત્વના સૌંદર્યની આખી કરાવે છે, એટલું જ નહિ વિષ્ણના મુદરમાત્રમાં પરમતત્ત્વની આખી થાય છે. આ ભાવ વ્યક્ત કરતા શે'રની પહેલી પક્તિમાં બીજી વારનો 'લાલી' શબ્દ પરમતત્ત્વના સૌંદર્યનો વાહક છે, 'અને'થી બેઠાયેલી બીજી પક્તિમાં આવતો 'નિહાની' શબ્દનો અર્થ પહેલી પક્તિમાંના 'લાલી' શબ્દના આ અર્થને સ્ફુટ કરે છે અન્વયથી સંધાયેલું આ શબ્દ લાઘવ નોંધપાત્ર છે પહેલી પક્તિમાં 'લાલો' શબ્દના તેમ જ બીજી પક્તિમાં 'ભ્યા' અને 'ત્યા' શબ્દોના પુનરાવર્તનોથી આવતી 'રવાનગી' પણ આરવાઘ છે

બીજા શે'રના સંદર્ભમાં જ ત્રીજો શેર આરવાઘવાનો છે સ્થમન અને શુભોમા હજુ તો પરમતત્ત્વની આખી થઈ, ત્યા સમુદ્ર પરથી આવતી સમીરણહરી પર પગ તત્ત્વની નાજુક સવારી આવતી ભામે છે 'હરિયાવની મીડી લહર' સાથે 'નાજુક સવારી' શબ્દ પ્રયોગ કેમો સંત્રન છે। એવો જ સુખ્ય પ્રયોગ પછીના શેરમાં પણ છે 'તારા તણા મૂમખા' એ જાણે આપની જેમી કહેરી! (આને ઉત્પ્રેક્ષા અવકાર કહી શકાશે?) તારાના અગ્નિજ્વલ મૂમખા સૂચવવા માટે તારા શબ્દ પુનરાવર્તન કયો છે

'તારા ઉપર તારા તણા મૂમી રહ્યા ને મૂમખા,' શબ્દપ્રયોગની સૂચન એક વધુ દર્શાવ

આ તો બાહ્ય પદાર્થોની વાત થઈ અસ્તિત્વને પણ પરમતત્ત્વ જ પ્રેરી રહ્યું છે તેની વાત પાંચમાં શેરમાં આઈ છે માનવક સિત્તલને ટકાવી રાખનારી મુખ્ય કિ
અને
...ની આ બે કિંનાઓમાં કવિ કહે છે,

મને તો આપની સિનાર બગતી સંભગાઈ રહી છે। રુધિરાભિસ્રગ્ધ માટે ખૂનના ચરખાની કપના તેમ જ એ ખૂનના ચરખામાં અને શ્વાસેન્દ્રિયાસમાં સિનાર મહાગાવાની કલ્પના કેટલી હિતા છે। એ બે કિંનાઓના સંદર્ભમાં સિનાર માટે 'ઝીણી' વિશેષણની યોગ્યતા પ્રમાણે શકાશે. શ્વસનની કિંના અને તેનું સાતત્ય એ બંને અર્થો 'દમ-અ-દમ' શબ્દ દ્વારા સૂચવાઈ ગયા આ કાગ્ગી શબ્દની જગ્યાએ કામ આપે એવો કોઈ શ્વસનની શબ્દ ઉપસ્રવ્ય છે? કલાપીની પ્રગલ્ભતા ઉર્દુ-શાયરો શબ્દો કપારેક સૂત્રપૂર્વક પણ પ્રયોજ્યા છે

ભક્તનો તાતા ભગવાન તેની રમૂતિ એ જ એનું રક્ષણ આપતિકાગે તે રક્ષા કરશે એવી શ્રદ્ધા સાથેના ચરણભાવ છતાં શે'રમાં વ્યક્ત થયો છે

'આકાશથી વર્ષાવતા છે ખજારો દુરમન બધા,

એ પક્તિમાં 'દુરમન'નો અર્થ વ્યાપક રીતે અસદ્ તત્ત્વ કરીએ તો જ 'આકાશથી'ના સંદર્ભમાં એ શબ્દ બધ બેસે છે પછીના શેરમાં પણ ઈશ્વરના કલ્યાણકારી સ્વરૂપનું વર્ણન છે કરુણાનિધિની કરુણા અનિહિત, અમત્રધને ઘોઈ નાખે છે એવી શ્રદ્ધાને બધે તો જીવનમ નિશ્ચિત રહી શકાય છે અને બધારે કોઈ પરિચિન જન પામે નથી હોતું, જીવનના સિત્તમે સડી સડીને થકી તથો હોઈ હુ, એવી નિઃસંકલ્પ સ્થિતિમાં ઈશ્વરનું રમરણ-એતો કેર ('શરામી') ઉત્સાહ આપે છે

આત્મજાનેનો રનેહ એ પણ આપની કૃપાનું જ ફળ, આપની એ દયા આગળ ઉપકારવશ હૈયું મૂકી નય છે અને એટલે જ તો કોઈ મિત્રની અંતિમ વિદાન આપની જુદાઈ બની રહી વેદનાનો અનુભવ કરાવે છે એકલવાલાપણાની વેદનામાંથી જન્મતા અનુ એ તો પ્રેમીજનોએ આપને ચૂકવવાનો કર રાખતી અભિનવના અડી ધ્યાન ખેંચશે જુદી રીતે પણ આ પક્તિઓનું અર્થઘન કરી શકાય તેમ છે સૂકી પરિ

લાવામાં આશકનો અર્થ લક્ષ્ય થાય છે. લક્ષિતાના વિષ્ટ માર્ગમાંથી બધા ખસી ગયા; પણ હું સંકટો સહેતો સહેતો પણ એ માર્ગ પર કેમ ન ચાલું ? એ સંકટો-એની પીડા-અશ્રુ એ તો એ માર્ગ પર ચાલનારાઓએ આપને ચૂકવવાનો કર છે, અર્થાત્ લક્ષિતાના માર્ગમાં આપત્તિ તો અનિવાર્ય છે.

દુનિયાની નવાજૂતી-તેના વારાફેરા એતો રહું, પણ એ કાઈ પણ વસ્તુ સાચત જાણતી હોય તો તે આપનું રમરણ. બધું જ્ઞાન ભલે હુમ થાયો, એ એક આપનું રમરણ કાયમ રહેતું હોય તો. હું પણ માણસ-માત્ર છું, ભાગ્યવશ બૂલો કરી બેસીશ; આખરે તો આપનું રમરણ એ જ મારો સહારો છે.

તન્મયતા, નમ્રતા, આભારવચ્ચતા, આદરતા, વિશ્વાસ, શરણ : ભક્તહૃદયના કેટકેટલા ભાવ આ ગઝલમાં વ્યક્ત થયા છે ! પરંતુ પ્રથમ પાંચ શોરમાં કલ્પનોની મદદથી મૂર્ત થતું જે ભાવસાંદર્ભ છે તે પછીના ત્રણ શોરમાં નથી, એ શોર ઉક્તિરૂપ છે. એ પછી પુનઃ ભાવો-રહિતતા આવે છે.

ગઝલની પરિભાષામાં ઓળખાવવી હોય તો આ રચનાને 'ઈશ્કે હકીકી' પ્રકારની કહેવાય. પરંતુ અહીં ખુદા અને બંદા માટે માશુક અને આશકની પરિભાષા થોજવામાં આવી નથી. ખીન્ન શોરમાં આવતો માશુક શબ્દ પ્રિયતમાના લૌકિક અર્થનો જ વાચક છે. વળી,

સફીવાદમાં 'માશુક'ને 'આપ'નું સંબોધન કરવાની પરંપરા પણ નથી. વસ્તુતઃ ઉપનિષદવર્ણિત સર્વ સ્વલિદં બ્રહ્મ-ના અનુભવને કલાપીએ ગઝલના રૂપમાં ગાયો છે.

શૈલીની દૃષ્ટિએ આ સુસદસલ પ્રકારની ગઝલ છે, કેમ કે તેમાં એક જ ભાવનો સળંગ નિર્વાહ થયો છે.

ગઝલની વિશેષતા 'તગઝુલ'—પાનીની સરળતા અને વેધકતામાં. તેને જળવતા પાંચથી વધુ શોર આ ગઝલમાં મળશે.

ઉર્ફ-ફારસી શબ્દોના પ્રાચુર્યને ગઝલની શોભા માનવાની ગેરસમજને કલાપીની મોટા ભાગની ગઝલોના સાંદર્ભને અંખવ્યું છે; પરંતુ 'હમારી' નેવા એકાદ શબ્દને બાદ કરીએ કે 'શરાબી' શબ્દના અયોગ્ય પ્રયોગને બૂલી જઈએ તો અહીં કંઈ એવો કાઈ ઉર્ફ-ફારસી શબ્દપ્રયોગ નથી.

ગઝલના કલેવરને કલાપીએ ઈન્ન પહેલિયાકયાની વાત નવી નથી. આ કૃતિમાં પણ રહીફ ('આપની') તો જળવાઈ છે પરંતુ કાફિયા જળવાયા નથી. ખીન્ન શોરના પહેલા મિસરા(પંક્તિ)માં અને અગિયારમા શોરના ખીન્ન મિસરામાં તો બહેર (હંદ) પણ વૂટે છે.

... અનેક વાર વાંચી તે સાંભળી છે આ ગઝલ, આવી કાઈ ખાંચખૂંચને લીધે રસારવાદમાં કશું નડતર બિહું થયું અનુભવ્યું નથી; એ પ્રભાવ કોનો ? કૃતિમાં રહેલી અતુલ્યતાની સચ્ચાઈનો.

અનુવાદ

સ્વપ્ન/નલિન રાવળ

મહદ્રાણી/રાજેન્દ્ર શાહ

આહો ન શાન્તિ હરતુ કઇઃ મધ એક
પખીનુ ગાન, રવ ઘટ તથો-અને તે
ખન્ને ય ઝાઝિ કરતા રવિશ મદેવિ
છે મીન સ્વર્ણશિખર મરછમિરોરસધ્યા-
હિદોલ્લોભ પવન, શીતલ વૃક્ષરાજિ
ને દૂર અન્ધ સહથી ઝગલું સવેગ
વૃક્ષે ભય મૌઝિકની શીકર દે અન તે
એકાન્ત! નીરવનિતનત બધુ ય પૂર્ણ
ન કોઈ શાન્તિ હરતુ રૂપકે વિહંગ
આવી પરતુ રતિ, નિબૃત્ત ને ઉર્ગમ
છે સિન્ધુ હૈયુ અવ મુક્ત, ન હર્ષ શૈવ,
વર્ણે રીઝયું, લહર, સ્પર્શ, સુગધ મીઠી
એ તો ગમીગ સગમા તમું વિરક્ત
ના કોઈ શાન્તિ હરતુ અહો, મત્ર એક
પખીનુ ગાન, રવ ઘટ તથો..અને તે
મારી હવેળી મહી શક્તી ધારવ ને
ન રામોન મિમેનેજના 'ધ એર વેઈસ'નો
ગુણ)

વેશુ પર ડગવા ભગતા ભરતા
નક્કી હર્ષુ
તને છોડી દેવા
હવેલી કાળી મટી પર ડગ મોડલે-ખૂંપતો-ખહારે અવૃતો
હુ વિમાસનો ગદા -
-તારે મારામાથી અહાર આવવું રનું.
હુ ધારતુ ર પદુ જોધી અને ભીમી રહેલી
અને હુ આપણી ખોટને હિસાબ કાઢતો રહ્યો -
પગલે પગલે તારા મુળિયા કાપતે અધોઃ-
પવનમા તને ફેરવી ડાડતો ગયો
ર
એ કાચે
મારી વહલી
એક સ્વપ્ન એની તોલિંગ પાખો ફેલાવવું તને વેરી રહ્યું હતું
તને લાગુ કે માટી તને ગળી રહ્યું છે
અને તે ખૂમ પડી પડુ હું ન આપને
ગલિહીન-અવશ-નિગધાર
હુ
સરી રહી હતી કોડે અને કોડે કળશુમા
છડ
કળશુમા કોડે અને કોડે ખૂળ ગઈ-હૂળી ગઈ
(પાખો નેરુદ ના 'ડીમ' કાવ્યનો અનુવાદ)

નપુંસકોનો દેશ/પ્રિયઠાન્ત મહિયાર

કોણ લઈ આવ્યું મને
આ નપુંસકોની સંસ્કૃતિમાં ?
જ્યાં નથી આંસુ
લાયારી અને આત્મદ્રોહ
જ્યાં નથી વેદના
અને ફેલાયે છે નિષ્ક્રિયતા શે આત્મસંતોષ.
ચાલો મને લઈ જાવ ત્યાં
જ્યાં છલનાના વિષધર હોય
જ્યાં મનોભ્રમતાના ફેલાયેલા તક્ષક નાગ હોય
એ મારો માયાવી દેશ
જ્યાં પગલે પગલે ધિક્કાર મળે
સંદેહની ઢંઢળળ
વેંચી રહે આપસમાં તીકણ વ્યાલ
એ એ જ છે
આપણા ભાગ્યની નિયતિ
વિપલયો અંતરની વિપક્ષ્યા
મારો શ્વાસ ફેલાય છે.
આ નપુંસકોની સંસ્કૃતિમાં.
(શ્રી અવિનાશના હિંદી કાવ્ય 'કલીલાં કા દેશ'નો અનુવાદ)

પુનર્જન્મ/પિનાકિન્ ઠાકોર

સ્વાર્થી રાજનીતિનાં ખંડિયેશમાં એનો પુનર્જન્મ થયો.
એના પિતા હડતાલ પર ભીતર્યા,
અને મા રેશનની લાઈનમાં :
પાઉડરનું દૂધ પીતાં પીતાં,
જૂતકાળની ગાય અને સુધરાઈના દૂધ વચ્ચે
આંતરઢંઢ થયું.
એણે માને પાછી વળતાં બેઠાં,
સાંભળ્યું બે કિલો રેશન મળ્યું ચાર કલાકોમાં.
એને સમજાયું નહિ કે મા પડોશણને કહેતી હતી :
આજે તો શહેરમાં 'બંધ' છે.
'બંધ' શબ્દનો વિચાર કરતાં એણે પિતાને યાદ કર્યા.
માએ કહ્યું, બેઠા મને ખીક છે કે તારા બાપુ
હડતાલ પર ભીતર્યા છે, ને હમણાં તો કરકસુ
ખૂબ કરક કરકસુ છે.
કરકસુ શું હશે ? 'બંધ' શું હશે ?
હડતાલનો તો થોડો આભાસ છે,
આ બધું એની સમજમાં અંદાજમાં ન આવ્યું.
એ પાછલા જન્મમાં મહાન હતો.
હવે મૂર્ખ બાલક બની ગયો છે;
કેમ કે પાછલા જન્મમાં એ-
ગંધી હતો, હાઈસ્ટ્ર હતો, ગૌતમ બુદ્ધ હતો.

(શ્રી રાકેશ પંચોલીના હિંદી કાવ્ય 'પુનર્જન્મ'નો અનુવાદ)

**The Trusted Name in Meters and
NOW
In Relays**

UNIVERSAL ELECTRICS Ltd.

P O Joka

Via Calcutta-700 027

Telegram Lecflo, Calcutta

Telex Unilec 7486 Calcutta

Phone 615-291 (3 lines)

WITH BEST WISHES
FROM

The Oriental Fire & General Insurance Company Limited
(Subsidiary of General Insurance Corpn. of India)

Registered Office :

Jeeven Udyog, Asaf Ali Road, New Delhi

PREMIUM INCOME IN 1974 EXCEEDS RS. 65 CRORES
ALL CLASSES OF GENERAL INSURANCE BUSINESS TRANSACTED

REGIONAL OFFICES

AT

BOMBAY, DELHI, CALCUTTA & MADRAS
AND

55 DIVISIONAL OFFICES
AND A NET-WORK OF BRANCHES IN INDIA
ALSO FOREIGN OPERATIONS

IN

Kathmandu (Nepal)
Kuala Lumpur (Malaysia)
Penang (Malaysia)
Singapore
Dubai (Arabian Gulf)

Hong Kong
Kabul (Afghanistan)
Kenya
Kuwait
Mahe-Seychelles-
(Victoria)
Mauritius

ORIENTAL FOR SERVICE
AND
OVERALL PROTECTION

With Best Compliments
From

STEEL CAST
Bhavnagar Private Limited

Manufacturers of
Steel & Alloysteel Casting

Ruvapari Road,
Bhavnagar-364001
(Gujarat)

Gram STEELCAST
Telex : 071-207
Phone : 5225 (4 lines)

TIMESTAR
WATCHES OF INDIA
ON TIME.....ALL THE TIME

Phone: 693283-84-85

Grams: INFRATIME

INDO-FRENCH TIME INDUSTRIES LTD.

12, Udyog Nagar
S. V. Road
Goregaon (West)
BOMBAY-400 062

CHOICE OF MILLIONS

JAYCO

ALARMS & CLOCKS

for

Quality and Beauty

manufactured in large variety with

German Collaboration

Available at all leading stores in India

Jayna Time Industries P. Ltd.

7/32 Daryaganj

DELHI-110001

TO THE SERVICE OF THE NATION
Nippens
Offer

Power Factor Meters,
Kilovol Tamper Meters,
Kw Meters, Kvar Meters,
Frequency Meters, Synchroscopes,
Ammeters, Voltmeters, Milliameters,
Millivoltmeter, Precision C. Ts. & P. Ts.
And
Sub-Standard (0.2%) Meters
For Laboratory Purposes

Works & Office:
Nippen Electrical Instruments Co.

12-A, Marol Maroshi Road,
Andheri (East)
Opp. State Bank of India
BOMBAY 400 059

Phone : 584581

Gram : METERKING

પોસ્ટ ઓફિસ સિટીંગ
ડિપોઝીટ યોજનાથી
આપની વૃદ્ધાવસ્થા અને કુટુંબ
નિશ્ચિત બને છે.
આ યોજનામાં વીમા જેવા લાભો
પણ મળે છે.

નાની બચત
ઘડપણનો સંકારો

વિગત માટે :
કલેક્ટર કચેરી, પોસ્ટ ઓફિસ
જિલ્લા બચત અધિકારી

આજ માટે
તૈયાર છો,
પણ
આવતી
કાલ નો
વિચાર
કર્ચો છો ?

શુભરાતી કવિતાનું ઋતુપત્ર શરદ વિક્રમ સંવત ૨૦૩૧ • પરંપરિત અઠ ૧૦૭ દિન અઠ ૩૫

કાવ્ય

રાજેન્દ્ર શાહ	૧૧૮	દૈનંદિની
મકરંદ દવે	૧૨૯	નિષ્કળ કળાકારને નેપથ્યે
ઉદયભૂ	૧૧૯	સર્ગ એક કુતુહલયાના
શશિધિવમ્	૧૧૯	વાસવન
વિપિન પરીખ	૧૨૦	લાયાર
શકરભાઈ છુ પટેલ	૧૨૦	શીખતુ મારે
ધીરુ પરીખ	૧૨૦	ધોધમાર
રમેશ પારેખ	૧૨૦	—ને હું
જિતેન્દ્ર ડા વ્યાસ	૧૨૧	સૂરજ તો આજ .
ભગવતીકુમાર ચર્મા	૧૨૧	ઝાંતીએ
હરીશ મીનાશ્રુ	૧૨૧	બોલ સાવ્યુ કે ખોટું ?
ચીમન પુરોહિત	૧૨૨	ગીત
ઈન્દુકુમાર ત્રિવેદી	૧૨૨	કવિ આંતરની રમૂતિમાં
પ્રાણજીવન મહેતા	૧૨૩	એક કવિતા
વિનોદ બોધી	૧૨૩	હું હવે
મહેશ શાહ	૧૨૩	મગ્ન
મનોજ રાવલ	૧૨૪	અધવિદ્ય, રિયતિ
મયગ રાયડ	૧૨૪	રમૂતિ
દેવેન્દ્ર દવે	૧૨૪	બોધો
કરસનદાસ છુડાર	૧૨૪	શાપિત
રાજેશ વ્યાસ	૧૨૫	ચંદ્રી વગર ચાલી
શ્યામભાઈ પટેલ 'માસુમ	૧૨૫	ત્યારથી .
આહમદ મકરાણી	૧૨૫	નામ પર
ધીરેન્દ્ર મહેતા	૧૨૫	સવાર હશે !
સિદ્ધિપત્ન ધાનકી	૧૨૬	ભયુકાર
નિશુ રામાણી 'ચકુત'	૧૨૬	ધાવ
કિશોર મોદી	૧૨૬	રમરણિકા
માણેકલાલ પટેલ	૧૨૭	મિતોડગઢે
હેનીફ સાહિલ	૧૨૭	ઝાંતી તરફ ?
હરમન્સ પટેલ	૧૨૭	પણ .
અમરદાસ જોડણિયા	૧૨૮	રહેવા દો
રમેશ પટેલ	૧૨૮	જાણ્યું છે ?
પુત્રર ચંદરવાકર	૧૪૬	વિભ્રમેણ ચૂના કુહા

અનુવાદ

રાજેન્દ્ર શાહ	૧૪૪	નરી કમનીવ ચાલે
ધીરુ પરીખ	૧૪૪	સુમનો
બદુક નિભાવત	૧૪૫	જણુ દા-ઓ

સાપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર ઈ. ૧૯૭૫

□

ગદ્ય

ધીરુ પરીખ પૂર્તિ કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી
હીરાબેન પાઠક ૧૧૭ આત્મની કવિતા
ધવા પાઠક ૧૨૯ રોમન્ટિસિઝમ
રતિદેવ ત્રિવેદી ૧૩૩ આપરન અને .

આસ્વાદ

ધીરુ પરીખ ૧૪૨ સર્ગકલાની ભરતી

ચિત્રસૂચિ

૫૬૫ પર શરદનું પ્રતિબિંબ, શ્રીધરાણીના
હસ્તાક્ષરમાં કાવ્ય કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી
કૃષ્ણલાલ તરુણ વયે, સુદીપનદેન, બાપરન,
બાપરનના રમૂતિવિદો અને નિવાસરવાન.

૧ 'કવિચોદ' જેમ સિંહ વર્ષની ઇઋતુમાં દરમિ
માસે—ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ,
ઓક્ટોબર ને ડિસેમ્બર માસના અતમા પ્રક્ટ
પા. ૭ ૧ વાર્ષિક દેશમાં ૩ ૯, પરદેશમાં ૩
૨૦ થા પા ૧, અમેરિકામાં ૩ ૩૦ થા ૪
૪૨૬ નક્કરો ૩ ૧૭૫ ૧ લેખકોને કૃતિ
વિશેના નિર્ણય બહુવા અથવા અસ્વીકૃત
કૃતિ જાણી મેળવવા પોતાનું સંસ્કાર કહેલું તથા
પૂરકોરેલો થોડેલું કાર્ડે કલ્પરમે કલવા વિનંતિ
૭ ૧ લવાજમ મે કલવાના રૂણ (૧)
પિન્ડાગિન શાહ એન્ડ કં ફખરી મહિલ, જિ
સિંકડ બવી માનકોર ન કા, અમદાવાદ ૧ (૨)
સિપિની મિન્દરી ૨૨ કલ્યાણદાસ બિરંદમ
ગોવાસિયા ટેક રોડ મુંબાઈ ૪૦૦૦૩૬

તરીઓ રાજેન્દ્ર શાહ બહુભાઈ રાવલ
નિરંજન ભગત - ધીરેશાઈ પરીખ

લવાજમ ભરવાના અ મ રયગ
નિષાદી પ્રા લિ મિન્દોસ રૂરી, મુંબાઈ ૨
વીનસ સંસ્કૃતપાન એજન્સી
રામસદન ૧૬ માં બે રકર માં લેન
આમદેવી મુંબાઈ ૭

મુદ્રક અને પ્રકાશક બહુભાઈ રાવલ
કુમાર મિન્દરી ૧૪૫૪ રામપુર અમદાવાદ ૧

૨

૩

૧. કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી
(૧૬-૬-૧૯૧૧ • ૨૩-૭-૧૯૬૦)
૨. કૃષ્ણલાલ તરુણ વયે
૩. પત્ની શ્રીમતી સુંદરીબેન
૪. પંડિત નેહરુ સાથે શ્રીધરાણી

આયરન (૧૭૮૮-૧૮૨૪)
હંડનની 'ધ નેશનલ પોર્ટ્રેટ ગેલેરી'માંની એક લેલરંગી તસવીર

। ૩૩ વાદ મે મનસિ પ્રતિષ્ઠિતા મનો મે વાચિ પ્રતિષ્ઠિતં આવિર્ભાવીર્મ રયિ ।

આજની કવિતા

આજની કવિતા....માં અનવસ્થિતપણે રચાયેલી પદાવલિથી, જૂની પરંપરાની ઢગે અભિધાથી અર્થ ન નીકળે-અર્થ કરવો દોહ્યો જણાય; પણ કરીને જરા વિખરાયેલાં પદોનાં અર્થપ્રસ્ફોટનને આમતેમ સમાં મૂકીને જોઈએ, તો અર્થભાવ સોઢ્યો લાગે. જરા મોટી-પ્રગલ્ભ અત્યુક્તિ કે વક્રોક્તિ, તેમાંથી કોઈ અવનવીન યોજનાયુક્તિ મળી આવે. તે અર્થના-ભાવના ભારને, એકદમ આખો ઊંચકી દેતી, અને એમ કરીને ૨-૪-૫ જેટલી પંક્તિઓની કરકસર કરતી હેય : અભિધામાંથી છૂટી જઈ વ્યંગ્યાર્થનાં અવનવાં સ્કુરણો અંકુરાવતી હોય. સાદી-સીધી ઉપમા જો તેને ઊણી લાગી, તો પ્રગલ્ભ રૂપકથી તે તીવ્રતા સાધી લે. અણુધાર્યા પદાર્થોને, માનસભાવોને અવનવીન સજીવારોપણ શૈલીએ સજીવન કરી દે. ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય વર્ણનો-માં ને પદાર્થોના ધર્મોમાં ભારે, વ્યત્યય વરતાવી દે. જીવંત માનવને બદલે તેના સહચારી પ્રતીકોને, પ્રતીકાત્મક સ્વરૂપને, તજજન્ય ભાવવાચક નામને-પદાર્થને નિરૂપતી હોય. વળી એ પ્રતીકો પણ અરૂઢ હોય.

આમ નવી કલાચાતુરી પરંપરાની નિરૂપણરીતિને જખરી ગુલાંટો ખવરાવીને, નવી રીતે કલ્પનો પાસેથી ધાર્યું કામ કઢાવે છે. એમ કરવામાં કયાંય બેહૂદો દેખાવ પણ કરી બેસે! તેની અર્થકળ આપણે હાથે ચઢી નથી : તેથી તે નવતર ને વિલક્ષણ લાગે છે. ખરી રીતે તો તે, તેમ કરીને પંક્તિઓની પંક્તિઓનાં વર્ણનોને ખાકાત કરે છે; બદલે, એક જ ઉદ્ગારે કે પદજૂથે પ્રગટ થતી પ્રગલ્ભ દીસે છે.

હીરાબેન પાઠક

દેનંદિની

૧ ઝીણી ઝમરે

ફેવે ફેવે ઝીણી ઝીણી ઝમરે બદન
હવા એની કિલન
તહિતનુ ચમકત કધાય નહીં ચિદ્ધ
કાનનહૃદયનો દિગ્ગતભર સિંગોરનિનાદ
રોમાચિત હાદ

અધરે ફરફી રહે અરવ ગુજન

ગગનને આદ્ર રૂપશે
પુષ્પિત ધરાનુ અગ સુગધ સુગધ
માણુ ષટ્પદને અનાયાસ મકુદ
મપૂર્ણ કોધને
પરિતોષ

અધિમન અનુસૂત પ્રકાશ વિમર્શ

કુજનીલ વ્રજ નિધુવને
રતિનિરુદ્ધને
જાત્યત સ્વપને
ગૌરંધ્યામ યુગલપિહાર
ઐકાન્તિક સહચાર

તરંગલહીર વ્યક્ત કરે કોલિન્દીના આતરિક આનંદને

ગગન ક્ષીતર ભૂમિ ક્ષીતર ગગન,
સમીરણુ વહે મદ સચરણુ-છદ
શિખિ કલાવત
હીલત કમન અનુનય
નિજને જ ઠે-દ્ર રહી, ચરાચરમય
નાથી રહે મિત્રતવિભાર ધનયન

૨ કાગકઠે પંચમનો સર

ધરની પછીતે બારી કને પખાજલણુ સીકુ
કાબર ને કીર, કબૂતર કાઈ ચકલા ને કાગ
સાચી ખોટી ખાસે આવે જાય રેલી અવનવા રાગ
હમણાનુ લહુ છુ કૌતુક
કાઈ એક કાગને કઠેથી મુણ,

કોકિલનો પચમ કુછ ક
આશા નહીં ત્યાથી અણધાર્યું મઠ્યે-કર્ણણ અધિકુ

પાસે જઈ તો એ જાય કીડી
અદરનો ખાગણી પાંખે લોલી શાન્ત હું વિરોધ
પાણીમાથી ચાચ જોયી લઈ,

કમનીય મરોડનુ કરી ઠોક
રેલી રહે સર-રામલીલામહી કાઈ તે કિશોર
શ્રીમતી રાધાનો અભિનય કરે, માયે હલે બોરે,
ચરણે નેપુર, કરે કિકિલ્લ ચૂડી!

• સહજ વર્તન •

અડમાંથી આવ્યે ખડાર ઝાંખી નહિ વેળ-
(કોકિલન, કાક પરલુત-વિધિનો અવળ ખેલા)
પાખ માણે હવાનો સેજધ
ર ગ જાણે, જાણે નહિ અગ!

એકલગ્ન મનમોહ જલપન, નર્તન

અતીત હણ ય એને માણુ ઓતપ્રોતઃ
મધુમય ગૈરિક કિન્નરી
અવાજમા મહકત આમની મજરી
હિલોળે ચડેલ લહુ વન
કઈ ગમ વાય છે પવન ?

કિયે રેવળોક સરી જશે કાલનદીજલપ્રોત ?

નિષ્ફળ કળાકારને નેપથ્યે

‘એ તો ફરી નિષ્ફળ ગયો!’—

ના તાળીઓ, શાખાશ-વચનો, ફૂલ-તોરા, પ્રેક્ષકો કેરી
રહી ફીફી નજર, ને નાખુશીની છાંટ ખંખેરી
રહ્યાં મચકોડતાં મોં, વીંગમાં પણ પાંચ

એના જ્યાં વહ્યા,
સૂત્રધાર તણાં નયન, કેવાં નયન પીતાં મળ્યાં!
નિષ્ફળ ગયો...

ને ઉદાસીનું ઢળી માથું રહ્યું.

ત્યાં સૂત્રધારે નેહથી જાણો કરી ચડેરો,
હસી, ધીરે કહ્યું:

તેં તો પ્રયત્ન કર્યો હતોને પ્રાણુથી! બસ એ જ બાળ
જય જનનમમાં બધું, છે ખેલ અપનો રામ રાજી?
તો પછી ખાટી ગયો તું, મોજથી સામે જરા જો,
સફળતાના તેજ તખ્તા પર થતા પોલા અવાજો—
એ અવાજો પર બની પરવશ શું પરચોટા તરે!
આવ, આ નક્કર ભૂમિકા પર ભલો થઈ આખરે.

‘નિષ્ફળ ગયો છોને?’

આપણે નેપથ્યમાં તો સાથ પીએ રંગખાલી,
આપ તાલી
જિંદગીને, જિંદગી નિષ્ફળ છતાં છે, દોસ્ત, તારી
ને અદાકારી
તરે છે આશિયાળી, દેખ, બીજને સહારે
તું તને પામી રહે આ બંધ બારે—
મેશછાયાં નેણ, ખોટી મૂછ, રંગોના લપેટા, દૂર કર!
તારી અસલ ઓકાતને મગરૂર કર,
—ને આવ, નિષ્ફળતા તણું વરદાન પામી,
સાચના સાહેબને હઈ દે સલામી!

સર્ગ—એક કેતૂહલયાત્રા

ના જાણું કે: પ્રથમ ટહુકો ફૂટશે શો પરોડે,
ફૂટું ફૂટું મનનું તરુ છે, એટલું માત્ર જાણું;
આરંભાર્થ ગુનગુન હજી તો નથી કયાંય, ગાણું
—શેં જાણું તો—પછી શરૂ થશે શા લયે ને મરોડે?
ખે શબ્દો યે મન હિ મન મેં ગોઠવીને મૂક્યા ના,
આવી ચિત્તે પ્રગટું પ્રગટું અર્થ એવા ફૂંક્યા ના;
માણું યાત્રા કેતૂહલની આ ‘કૈ ન જાણું’—ની આગે,
એની મેળે ઝરાણું કરતું પહાડીમાં માગ લાગે,
કિંતુ શ્રદ્ધા: અહીં ન કશું એકાંકી ને એમ એળે,
સંવાદે સૌ ગ્રથિત ધૂમતું, સર્વ કે રૂપમેળે;
પહેલો મારો શબ્દ પ્રગટી શા લયે આલ આંકે,
મારે બોવું, અરથ પછી તો આવશે એ વળાંકે,
કારા પત્રે કલમ મૂકીને માત્ર બેઠો; પ્રતીક્ષા:
કયાં આરંભી છવિ વિરચશે પૂર્ણ કોની સિસૃક્ષા.

શશિશિવમ્

વાંસવન

વાંસની લાકડીને ટેકે એકલો
વાંસવનમાંથી પસાર થાઉં.
એકાએક
ભુલાઈ ગયેલી કોઈકે સ્મૃતિની જેમ
વાંસ ફૂટે.
એની અણિયાળી ફૂટ પર
સુકાર્ધને ચોટી રહેલા રક્તખિન્દુ શી લાલાશમાં
અતીતનો ચળકાટ!
વાંસવનમાં રણચણતાં વાયુનાં ઝાંઝર
સંભળાય ફરફરતા પર્ણોમાં,
ખે કોમળ એબઠને સ્નિગ્ધ મર્મરે દવનિ.

દેવદાની

૧ ઝીણી ઝમરે

ફેલે ફેલે ઝીણી ઝીણી ઝમરે ઝુંદનઃ
હવા એવી કિલનન
તડિતનુ ચમકત કયાય નહીં ચિહ્ન.
કાનનહૃદયનો દિગ્ગતભર ઝિંગારનિનાદ
રોમાચિત દ્વાદઃ
અધરે ફરફી રહે અરવ યુગન

ગગનને આર્દ્ર સ્પર્શ
યુગ્મિત ધરાનુ અગ સુગંધ સુગંધઃ
પ્રાણુ ષટ્પદને અનાયાસ મહર્ષદ.
પ્રપૂર્ણ કોષને
પરિતોષ
અધિમન-અનુસ્થૂત પ્રકાશ વિમર્શ.

કુંજનીલ મગ્ન-નિધુવને
રતિનિસ્સંદને
જગત સ્વપને
ગૌરંધ્યામ યુગલવિહારઃ
ચૈદાન્તિક સહચાર.
તરંગલકીરવ્યઘ્ર કવે કોલિન્દીના આંતરિક આનંદને.
ગગન જીતર ભૂમિ ક્રીતર ગંગનઃ
સમીરણ વહે મદ સંચરણ-ઈદં.
શિખિ કલાવંત
ઝીલત કંપન અનુનય
નિજને જ કુન્દ્ર રેહી, ચરાચરમય
માચી રહે નિસૃતવિભાર ધનધન.

૨ કાગડો પંચમનો સર

ઘરની પછીતે બારી કને પંખાકલસર્પુ સીકુંઃ
કાબર ને કીર, કબૂતર કાંઈ ચકલાં ને કાગ
સાચી ભોટી પ્યાસે આવે બાય રેહી અવનવા રાગ.
હમણાનું લહુ છુ કૌતુક
કોઈ એક કાગને કંટેથી સુણું,
કોકિલનો પરામ કુલિ...ક.
આશ નહીં ત્યાથી અણુધાણું મળ્યે-કંઈણુ અધિકું
પાસે જાઉં તો એ બાય છોડી.
એકરના બાગલાની પાંખે જોખી શાન્ત હું વિદોહું
પાણીમાથી વાંચ લોચી લઈ,
કમનીય મરોહનુ કરી કોકું
રેહી રહે સર-રામલીલામહી કોઈ તે કિશોર
શ્રીમતી રાધાનો અલિનય કરે, માથે હલે ભાર,
ચરણે નેપુર, કવે કિંકિણુત ચૂડી!

સહેજ પતન...
અંડમાંથી આવ્યે બહાર ઝાંખી નહિ વેળ-
(કોકિલન, કાક પરણત-વિધિનો અવળ ખેલા)
પાંખ માણે હવાનો સંબંધ
રંગ બાણે, બાણે નહિ અંચા.
એકલનુ મનુમોહ જદપન, નર્તન
અતીત હલ ય એને પ્રાણુ યોતપ્રેતઃ
મધુમય ગૈરિક દિનનરી
અવાજમા મહંકત આમ્રની મંજરીઃ
હિલોળે અડેલ લહુ પન
કઈ ગમ વાય છે પવન?
કિયે રેવળાંકે સરી જશે કાલનદીજલઓત?

નિષ્કળ કળાકારને નેપથ્યે

‘એ તો ફરી નિષ્કળ ગયો!’—

ના તાળીઓ, શાખાશ-વચનો, ફૂલ-તોરા, પ્રેક્ષકો કેરી રહી ફીકી નજર, ને નાણુશીની છાંટ ખંખેરી રહ્યાં મચકોડતાં મોં, વીંગમાં પણ પાંચ

એના જ્યાં વહ્યા,

સૂત્રધાર તણાં નયન, કેવાં નયન પીતાં મળ્યાં! નિષ્કળ ગયો...

ને ઉદાસીનું ઢળી માથું રહ્યું.

ત્યાં સૂત્રધારે નેહથી ઊંચો કરી ચહેરો,

હસી, ધીરે કંઠુ:

તેં તો પ્રયત્ન કર્યો હતોને પ્રાણથી! બંસ એ જ બાળ જય જન્નમમાં બહુ, છે ખોલ અપનો રામ રાણ? તો પછી ખાટી ગયો તું, મોજથી સામે જરા ભે, સફળતાના લેજ તખ્તા પર થતા પોલા અવાજે— એ અવાજે પર બની પરવશ શું પરપોટા તરે! આવ, આ નક્કર ભૂમિકા પર લલો થઈ આખરે.

‘નિષ્કળ ગયો છોને?’

આપણે નેપથ્યમાં તો સાથ પીએ રંગપ્યાલી, આપ તાલી

જિંદગીને, જિંદગી નિષ્કળ છતાં છે, દોસ્ત, તારી ને અદાકારી

તરે છે એશિયાળી, દેખ, બીજને સહારે

તું તને પામી રહે આ બંધ બારે—

મેરાછાયાં નેણુ, ખોટી મૂછ, રંગોના લપેડા, ફર કર!

તારી અસલ ઓઠાતને મગરૂર કર,

—ને આવ, નિષ્કળતા તારું વરદાન પામી,

સાચના સાહેબને ઘઈ દે સલામી!

સર્ગ—એક કુતૂહલયાત્રા

ના જાણું કે: પ્રથમ ટહુકો ફૂટશે શો પરાઢે, ફૂટું ફૂટું મનનું તરુ છે, એટલું માત્ર જાણું; આરંભાર્થ ગુનગુન હજી તો નથી ક્યાંય, ગાણું —શે જાણું તો—પછી શરૂ થશે શા લયે ને મરોડે? બે શબ્દો થે મન હિ મન મેં ગોઠવીને મૂક્યા ના, આવી ચિત્તે પ્રગટું પ્રગટું અર્થ એવા ફૂંક્યા ના; માણું યાત્રા કુતૂહલની આ ‘ફેં ન જાણું’—ની આગે, એની મેળે ઝરાણું કરતું પહાડીમાં માગ લાગે, કિંતુ શ્રદ્ધા: અહીં ન કશું એકાંકી ને એમ એળે, સંવાદે સૌ ગ્રયિત ઘૂમતું, સર્વે કે રૂપમેળે; પહેલો મારો શબ્દ પ્રગટી શા લયે આલ આંકે, મારે ભોવું, અરથ પછી તો આવશે એ વળાંકે, કોરા પત્રે કલમ મૂકીને માત્ર ખેડો; પ્રતીક્ષા: ક્યાં આરંભી છવિ વિરચશે પૂર્ણ કોની સિમ્તક્ષા.

શશિશિવમ્

વાંસવન

વાંસની લાકડીને ટેકે એકલો

વાંસવનમાંથી પસાર થાઈ.

એકાએક

ભુલાઈ ગયેલી કોઈક સ્મૃતિની જેમ

વાંસ ફૂટે

એની અગ્નિયાળી ફૂટ પર

સુકાઈને ચોંટી રહેલા સ્કાંખિંદ્ર શી લાલાશમાં

અતીતનો ચળકાટ!

વાંસવનમાં રણઝણતાં વાયુનાં ઝાંઝર

સંભળાય ફરફરતાં પર્ણોમાં,

બે કોમળ ઓઠોના સ્નિગ્ધ મર્મરે ધ્વનિ.

વિપિન પરીખ

લાચાર

નાનો હતો ત્યારે એક ઘર ખળતુ લેણેલું ત્યારથી
આખી જિન્દગી એ અગિયો ખૂણ બહોતો—
એટલે મુખી કે કોઈ દિવસની પેટાવે તો પણ
એ લડકી હોતો!

અને આ વિચિત્રતા જુઓ :
આજે એને ચિતા પર સુવાડયો છે
અને
એ લાગી પણ નથી શકતો !

શંકરભાઈ જુ. પટેલ

શીખવું મારે

આલ ભરીને હોડતા હજુ શીખવું મારે
વન આખું લો ટહુકી કોઠે ચીચવે મ્હારો નીક
હું જ અવાચક હોઈ તેની મને ચડતી અજબ ચીક
ચાચમા મીઠા ગીત ભરીને વેગતા હજુ શીખવું મારે
આલ ભરીને હોડતા હજુ શીખવું મારે.

રોજ પાટીમા પાડતો લીટી કોઈ શિશુની જેમ
તેમ ચોગસી લાખ લીટીને જોડવી મારે કેમ ?
સાવકોરાકટ પાનમાળવન મૂકતા હજુ શીખવું મારે
આલ ભરીને હોડતા હજુ શીખવું મારે.

કયા સુધી અવતરવું મારે, કયા સુધી હજુ મરવું મારે ?
કેટલો લાખ સમય એને કર્યાં જઈને મળવું મારે ?
વાત એવી બે પૂછવા સમય રોકતા હજુ શીખવું મારે
આલ ભરીને હોડતા હજુ શીખવું મારે.

કેઈ નહીં અનુભવ થયેલો આગળી તો અડાડજે મને
જગમા રહી, જગ તજીને કેટલું મારે આવવું કને ?
આમને આમ સદાયતમોને ચાહતા હજુ શીખવું મારે.
આલ ભરીને હોડતા હજુ શીખવું મારે.

૧૧૦] કવિતા • અષ્ટમ્યા આઠો ભાગ ૧૯૭૫

ધીરુ પરીખ

ધોધમાર

‘મેં તો’ લેયો રે ધોધમાર પડતો વરસાદ!

આમ તો હું હોઈ ચાર દીન.લે બંધ,
આમ ઉઘાડી આખ તોય અ.ઝેરો અધ,
જરા હાલું જ્યાં પોપચા ત્યાં શેશવની શેરીના
ઘેટતા તે રેલામા કાગળની હોડીને આવે રે સાડ!

મેં તો લેયો રે ધોધમાર પડતો વરસાદ!

પછી છબ્બછબાહબ્બ અને ઘબ્બઘબાહબ્બ,
પછી ઉઘાડી કાય હાંકે દ્વારા ગજબા,
થપ્પથપાથપ નાના પગના પખ પે રચ્યા
રેતીના ફૂળાથી ‘ભોગળ તોડીને ભાગ’ આવે છે નાદ!
મેં તો લેયો રે ધોધમાર પડતો વરસાદ!

હવે ઘરને આધાર રહ્યાં કોરાં કદાક મારા
ઉઘાડું પોપચા કે ભીતર ને બહાર બધે કેવો સવાદ!
મેં તો લેયો રે ધોધમાર પડતો વરસાદ!

રમેશ પારેખ

—ને હું

નકશામાં જેવું નામ નથી એ નગર ને હું
જેનો સળંગ અર્ધ છે ખુલ્લી કબર ને હું.
એ શક્ય છે કે હોઈ ના અફવા વગર ને હું ?
જે છે કે મ્હેક મ્હેક છીએ માટું ઘર ને હું.
તેને સલામ, હજ ખતી જેની મુસાફરી
શાળુને વટી ય ના શક્યા મારી સફર ને હું.
જ્યાં કંઈ નથી કયારે ય નથી કોઈ પણ નથી
હોઈ શકે ત્યાં શી રીતે મારી અસર ને હું.
લો એકલો જ હોત તો યઈ જાત હું ફરાર
છીએ સમયની કેદમા મારી નજર ને હું.
મારા સુધી પહોંચે કોઈ કઈ રીતે, રમેશ
ધુમ્મસ ધુમ્મસ છે મારેગા, મારી ખબર ને હું.

સૂરજ તો આજ મારી ઊગ્યો છે આંખમાં

સૂરજ તો આજ મારી ઊગ્યો છે આંખમાં!
સૂરજમુખીને કહે - 'આકાશે ગાંધ મા.'

સહરાની રૈત હવે લડકે લીંબય છે!
ડમરીને ઊડવાના ઓરતાય થાય છે!
પેઠાં છે પગલાંઓ આંધીની પાંખમાં.
સૂરજ તો આજ મારી ઊગ્યો છે આંખમાં!

મેંદીને રંગ લાલ ઊડી તે બય છે,
પીપળાને પાન પાન દીવાઓ થાય છે!
રંગોની દુનિયા તો પડોંચે છે રાખમાં!
સૂરજ તો આજ મારી ઊગ્યો છે આંખમાં!
ફાગણ ગયો ને વહે વૈશાખી વાયરા,
ભૂખરાં શમણાંઓ ભરે ભગવા તે ડાયરા.
છલકાયે અલગારી કેફ કોઈ આંખમાં!
સૂરજ તો આજ મારી ઊગ્યો છે આંખમાં!

ભગવતીકુમાર શર્મા

છાતીએ

વગડો વીધીને આવી વસ્યો મોર છાતીએ;
વાદળ અલાવનાં વળી ઘનઘોર છાતીએ.
પીડે છે મારા શ્વાસને અણિયાળી આવળ;
ઊગી ગયા છે હાથલા કંઈ ઘોર છાતીએ.
હમણાં પડી ગયો હતો વરસાદ ધોધમાર;
તો યે ધમે છે ચૈત્રની બપોર છાતીએ.
નહોતાં જૂંદાવ્યાં તોય ઊઠી આન્યાં જૂંદણાં;
કાળી તરસની કૂટી હશે કોર છાતીએ.
પ્રાગ-ધતિહાસકાળથી કણસ્યા કરું છું હું;
એવા ભરી ગયો છે સમય નહોર છાતીએ.
ખાલીપે ખૂરતી બધી રાપી દો પાંસળી;
સંભવ છે : ઊગી નીકળે ગુલમોર છાતીએ.

બોલ સાચું કે ખોટું?

ખેતરનાં ફૂલોમાં મારું ખરી પડ્યું એકાંત,
બોલ સાચું કે ખોટું?
મધમધતા ચૈતરના છાંયે આપણ બને દળી પડ્યાં
ત્યાં અડખેપડખે દળી પડી નિરાંત,
બોલ સાચું કે ખોટું?

ગોફણને આવે ફેંકી દે સરે લગોલગ હથેળિયું કે
વેંત જટલે છેટે કાબરચીતરાં તેતર થૈને

મારું ખેતર કેં ફરફરતું
આવળના ખૂંડેથી ઝરતી વેરણછેરણ છાંય વચાળે
સૂરજનાં ફિરણાનું ખરવું અલપઅલપ,
ખિસકોલી થૈને તરતું

ત્યાં જ અચિંતી હૈયડના ટહુકે અખડી ગૈ
રામણદીવડે પોઢેલી અકબંધ કુંવારી રાત,
બોલ સાચું કે ખોટું?
ખેતરનાં ફૂલોમાં મારું ખરી પડ્યું એકાંત,
બોલ સાચું કે ખોટું?

ભરખાપોરે ચાંદ પીધાનું સોનલવરાળું અચરજ
લીલા છમ્મ લીલા વાવેતર વચ્ચે તડકો થૈ વેરાય
અને સાવ લજવાઈ મરેલી સીંમ બાપડી ભેતભેતામાં
દોરઠાંખરાં સમેટતીકને સાંજ વડે વેરાય
ઝાલરટાણે હળય ઊડતી ખેપટ ભેગી.
હળય પે...લી લબમણીનાં પાંદ સરીખી વાત,
બોલ સાચું કે ખોટું?
ખેતરનાં ફૂલોમાં મારું ખરી પડ્યું એકાંત,
બોલ સાચું કે ખોટું?

ચીમન પુરોહિત

ગીત

ફરફરતો રાજ ફરે પીંછ. મો આમતેમ
 જીડતો ફરું છું આકાશમાં
 વહેતા પવન સમે ઉરિયાજો કેફ લરી
 હેગતે, બઉં છું લીલાશમાં
 હળવો તે સાવ હું તો ફારમતા ફલ સમે
 મ્હોરું છું મધમધતા આસમાં
 ખળખળતા કઠ મહીં રેલ.તા સુર જેમ
 લીબતો બઉં છું ઉલ્લાસમાં
 વાંકડિયા તોર તણે ફાગણિયો ફાગ લરી
 ફૂડું છું વગડે પલાશમાં
 —ફરફરતો—
 ઘૂઘવતુ ધોધમાર ચોમ.સુ હોય અને
 વાદળની હોડ હોય વ્યોમમાં
 મંડ.તી મીટ નહોય પે તાના પંડય લગી
 અઘારુ હોય રોમરોમમાં
 પલન. પલહાર મહીં ભમરિયા પૂર ખધા
 જકડી લઉં ઝળહળતા પાશમાં
 —ફરફરતો—
 વૈશાખી ગાઝનામા આવ.ની ઝરમઝરી
 વગસુ છું તગડતી ખાસમાં
 જાડી કે જાખરાઓ બેઠીને મોગરાઓ
 મૂકું છું મ્હેકતા પ્રન સમાં
 પાખોના પિંજરમાં પૂરેલુ આલ આજ
 રમતું મૂકું છું મે.કળાશમાં
 —ફરફરતો—

ગયા અંકનો સુધારો

કિરમન, હું પાગ્યો મારી કગર રઝગી ફરમદર,
 ધર છોડી દર્દને ક્યાં મારા અગોએ ધર કર્યું!

[અંક ૧૦૬માં પ્રકટ થયેલી શ્રી કિરમત કુરેશીની 'ધર કર્યું' ગ્રંથનો ચરતચૂચી રહી ગયેલો મહત્તવો ગેર]

[૧૯૨૧] કવિશ્રી - અષ્ટમ્ભાર-આંડેનની ૧૯૦૫

ઈન્દુકુમાર ત્રિવેદી

કવિ આંડેનની સ્મૃતિમાં

પલ પરધા મોડી રાતની ટૂંઈન મડસડાટ જઈ રહી છે.
 પુલ નીચેથી શાત નદી ધીમે ધીમે વહી રહી છે.
 કવિ સૂઈ ગયા છે.
 રાત્રિના પ્લેનની ઉલ્લી ફલાઈટ જઈ રહી છે.
 ઉત્તુગ હિમશિખરો ધીરે ધીરે ઓગળા રહ્યાં છે.
 કવિ સૂઈ ગયા છે.
 ટળતી ગતે દૈનિક પત્રોમાં 'રૅપ પ્રેસ'
 નુસ છપાઈ રહ્યાં છે
 અશ્વશાંતિછળતા અભિધતરંગ ફીડ ફીડ થઈ રહ્યાં છે.
 કવિ સૂઈ ગયા છે.
 નાઈટ-ફલબોમાં ચક્રચૂર યુગલો (યત્રવત્ર)
 આદિંગીને ઢળ્યાં છે
 ફૂલપાખડીની સોડમાં પતંગિયું પોડી ગયું છે
 કવિ સૂઈ ગયા છે.
 ટાવરના કાટા ફૂંચાં કરે છે
 સસાગ સૂંચાં કરે છે
 કવિ હવે ચિર નિદ્રામાં સૂઈ ગયા છે:
 માત્ર
 બચે છે
 શબ્દ.
 (કવિ આંડેનની દ્વિતીય સ્વપ્નસંસ્મરણ)

એક કવિતા

પડઘાએને વાવવાનું છોડી દો દોસ્તો હવે;
અને મોસમમાં ઊગતાં ફૂલોની સાથે
મહોબત કરવાની વાત પડતી મૂકે.

જદુગરના જેવી યુક્તિ અજમાવી
ખીજાએનું આશ્ચર્ય હાસ્ય ઊછીનું ન માંગો
તો સારી વાત છે.

ફૂંક મારીને એકખીજાને ફાલ્સી ખાવાની ટેવ
પાડી છે એકખીજાએ- સહુએ-
ત્યાં કોના સુખને કોના દુઃખને
દોણીમાં વસોવ્યાં કરીએ ?

દુઃખને ઢાટી શકાય એવી માટી શોધી લાવો
સુખને જોઈ શકાય એવું દર્પણ શોધી કાઢો.
અથવા તો કહું દોસ્તો
ઊંઘતાં સ્વપ્ન જુઓ તો આંખ ન ખોલજો
જાગતાં સ્વપ્ન જુઓ તો આંખ ન મીંચજો
બધું પલમાં પલટાઈ જશે.

દોસ્તો,
નીતિશાસ્ત્રનાં બોધવચનો નથી કહેતો તમને.
આ તો પ્રસ્વેદની જેમ
ત્વચા ઉપર અનુભવો નીતરે છે
સૂર્યની છાયા હેઠળ
મને સ્તંભ શો ખોડી દઈ
ક્યાં ચાલ્યા ગયા છે
દોસ્તો...

હું હવે

જ્યાં છું ત્યાંથી હું હવે ખસવાનો છું
ખુદ કસોટી-પથ્થરો! કસવાનો છું
એમ તો શંકર જશે ભાગીને ક્યાં ?
જ્યાં હશે ત્યાં નાગ થઈ ડસવાનો છું
કે તમે અલડાવી જો મારી ગઝલ
તો સળગતો શબ્દ થઈ ધસવાનો છું
ખિંદુ આકળનું મને તલસી રહ્યું
'ઘાસ' રાખી નામ ત્યાં વસવાને. છું
કંદનો મારાં હવે દફનાવી દઈ
કપ્રમાં ખુલ્લા દિલે હસવાનો છું

મહેશ શાહ

ગઝલ

કશામાં કોઈ ને કોઈ રીતે મળી જાઓ.
તમે તમારી થઈ ઝંખના ફળી જાઓ.
હું સૂર્યને ય અકારણ શરણુ દઈ ખેટો
બરફ તરીકે તમે જો હવે ગળી જાઓ.
હજી સમયનું જરા માપ કાઢતા લોકો
બને તો પળમાં તમે એક પળ ભળી જાઓ.
પડયો છું હું સમુદ્ર જેમ શાંત પાણી થૈ
તમે તરંગ બની સહેજ ખળભળી જાઓ.
રહો બધે ય તમે આમ તો સદા અણનમ
કશુંક એવું છતાં રાખજો, ચળી જાઓ.

મનોજ રાવલ

અલવિદા

- શબ્દ પછી વિગ્મૃત * પુની અલવિદ
પથ લેવે મમગ્તો ચરે પુની અલવિ !
રૂપ માયાનો કદી ધખકી જરો
સ્પર્શતા વલવગ્નની અલવિદા •

સ્થિતિ

ન દરે ઉત્ક્રી રિત રેખથી
હા ગુહુ હુ રોજના ઉત્ક્રેખથી
હ ફરીને ત્યાં ઉર્ધ્વશ જ્યાં હુ હતો
મુદરે મારી જમવર્તુળ રેખથી

મંગળ ગદોડ

સ્મૃતિ

તારી કળી ઘેરી લટને
વળ દઉં છું
લીધા જ કરુ હુ વળ
લીધા જ કરુ હુ
હાડી દઉં છું, અને
ઠી વળતો જઉં છું
તારી લટની માથે
હું પડુ-
ઠી વળતો જઉં છું...

દેવેન્દ્ર દવે

ખોલો

રે, કેઈ તો ખે રો
જામ દહોડ ફૂટતા મારા ધાવ
રે, વરેલા ખગ્ગા કેઈ તો ખોલો
રે, કેઈ તો ખોલો

પા રે હોની પ્રતવડે થી જાખને કોરે મેયતે પરન
કયાય વલૂટયા જાય હડોડડ,
વી જલ્લા ઝખગ શી જીકતી તેડુ રામધી રે તેમ,
તેમધી રે અમ નાવ અડોઅડ
આલધી અરે આ, ને માગ કકમા જો
વડુગાયે । ગીતને વેરી ફરફડો
રે, કેઈ તો ખોલો.

ઠ રાપાને રેશ મારો સદેશ દેજો કે
કેઈની' હવે મ વ પાડે ના મુખ જોવને
મુખ જોવાને કેસરિયાને યાદ કરે ન
સ્વાખ અરે ના હાલુ કહું સુખ જોવાને
ઉત્ક્રે વેલો મિધૂડાને ગમતો મેરો
'આવનો' ઝખતો જખનો ઢોલો
રે, કેઈ તો ખોલો

કરમનદામ લુહાર

સ્થાપિત

કેઈ દુર્વામાથી હું સ્થાપિત છું,
જખનો પાપાપુમા સ્થાપિત છું

શબ્દો વગર ચાલી

હીવાલોમાં તિરાડો પાડતી ત્રાંસી નજર ચાલી,
ને પગલાંની ભૂંસાતી છાપમાં મૂકીને ઘર ચાલી.
વીતી એ રાત, કિંતુ કોઈ હી ના બગરણ ખૂટયું,
અહો! સંબંધની વર્ષો સુધી દિલ પર અસર ચાલી.
ભરમ મેં હમસફરનો સાચવી રાખ્યો સતત દિલમાં,
અને એમ જ ખુશાલીમાં સૂતી આખી સફર ચાલી.
હવે મિસ્કીન છાડી દે નકામો મોહ શબ્દોનો,
હતી કહેવા સમી એ વાત તો શબ્દો વગર ચાલી.

ડાહ્યાભાઈ પટેલ 'માસુમ'

ત્યારથી...

શબ્દપંખી ક્યારનું ય અર્થનું વસન ઓઢીને
સૂતું છે કબરમાં,
મનની ઠીપ ખાલી જ રહી જવા પામી છે,
એથી જ
વગડા વચ્ચે હામેલા વૈશાખી ચાડિયાને
કવિતાના અવસાનનું કારણ પૂછી રહ્યો છું.
મરીને જીવતી રહેલી અનુસૂતિને
લાંખી નજરનાં ચશ્માં પહેરાવ્યા કરું છું
કદાચ એથી જ

વૃક્ષ જેવો કહેવાઈ છું
પણ ફૂલનો આનંદ મને નથી.
ડામરના ઘોંઘાટિયા રસ્તાથી
નાતો ખંધાઈ ચૂક્યો છે
ત્યારથી

અણસાના ખીસામાં સાચવીને
રાખેલી વસંત
અકાળે મોઢારે છે
ને હું...

નામ પર

પાંસરું શર પહોંચશે નિશાન પર;
રાહ પર ચાલું; નજર મુકામ પર.
હું પ્રસંગને ગટોગટ પી ગયો;
છે સમયની મ્હેરબાની જામ પર.
હું પ્રવાસી પણ નગર છે અજાનબી;
છે લલામણુ કોઈની ગુમનામ પર.
હું નહીંતર આટલો કોરું નહીં;
ફૂલ વેચી યાદનાં મુજ નામ પર.
આંખ ફેાડયે આયનો ફૂટે નહીં;
છે પ્રતીતિ આપણી અંજામ પર.

ધીરેન્દ્ર મહેતા

સવાર હશે!

ન જાણું કે એ હશે પ્રેમ કે પ્રહાર હશે,
કે વેર વાળવાનો એ કયો પ્રકાર હશે!
ઢળી જશે જ પછી ચાંદ બેઠેકર થઈને,
અચૂક આલ તણી આંખમાં સવાર હશે!
ન ફૂલ બેઠી શકે આરપાર પથ્થરને,
જરૂર માર્ગ તળે કોઈની મઝાર હશે!
ખબર રહી ન શકી બેખુદી મહીં જ મને,
કે તુંય પણ આમ તારા થકી બહાર હશે!
ગ્રસી રહે છે સમયનો મકર મને કાણુકાણુ,
હશે, છતાં હેનું તુજ આગમનને વાર હશે?

શિલ્પિનું થાનકી

ભાણુકાર

ખાખર લૂમેઝૂમ ચિયા ને મીમ સજ શલુગાગ,
પ્રીત-વઠે યી આખમા મરી મેહને પારાવાર

ડેડીએ જામે આખલે મોરે, ફળિય ફેરી પૂળ,
કાળજે મારે પટકે મૂઈ બાવળિયાની શૂળ
સાય ર ચની મેરિયું મારી અધરાતે લેંધાર,
પ્રીત-વઠાયી આખમા મારી મેહને પારાવર
ખાખરા લૂમેઝૂમ

એકલ દોમલ યગરે આવી છાપરે છાડી બાય,
પલળી પલળી માપરુ કુણા સોણે બૂડી બાય
વાયરો છે કે બાયજી વાલમ આવિયાનો ભણુકાર ?
પ્રીત વઠાયી આખમા મરી મેહને પારાવર
ખાખરા લૂમેઝૂમ

ત્રિજી રામાણી 'શકુત'

ધાવ

ગગનન ગોખધી ગળડી પડયા ગામે સિત ગન
હો પીછા પરે કામશુ નધી કેઈ ચિત ગન

સમયના ગાખરાની ઠેસમા પગલું જશે ફરી
ખખર એ હેત તે મહેમન ન યાતે મિત ગન

કરમની કારમી કઠણાઈ લેળ તે ન પ્યાલીમા
ન મયખાને થતે બઢહાલ તો કેઈ પીનાર ના

હળુયે સચરે છે કોણનો પડવો ત્વચાઓમા
જનાજ કયાગના સોઢી જતે નહીં તો જિ'ન રાના

કલહ કરશે ન કબ્જસ્તાનમા એ લશ લેનારા
શકુતી આખમા કે ધવ કે કેઈ ઇશ ગના !

કિંગોર મોદી

રમરણિકા

એક અખિલ શમ્બના આગણે આવીને તુ અટકી જઈશ,
પછી માગ નામનો ડ્રીમ ઉચ્છ્વસ ફેનાઈ જશે ચોપસ
વગ કામા પિંજરે પુરાયો પોપટ તને ઉલાલીતુ કારપુ પૂછો
ને ખરેખર તારી આખોમા એક લીના ગપ નનુ પતશુ પડછાઈ જરો
આમ, તારા, અસ્તિત્વની આસપાસ ઊપસેલું
મારા મુખારવિંતુ સપ્તગી ચિત્ર
એકાએક એક નાનાશા ખારાશલર્થા બ્રુદમા યોગળી જરો ત્યરે,
જિલયના રમરણોની માટીની મેક શી
મીઠી સ્પર્શાલી રુફતેગાને તુ સ્વી શકીશ, સિમત ?

ચિતોડગઢે

ખોખાં દ્વાર
તડોયે કેવાં અણનમ!
છરણુશીરણુ
ભિભા કાટ અડીખમ!
હર પગથારે
ભિભારયે પડવાતી રૂપ,
લીના સ્પર્શે
ચૂમે પગલાં પૂજ્યાં રૂપ!
હર પડછાયે
ઝઝૂમતાં ભેદાઓ બગે!
હૂકતા હાકે,
કેસરિયો ભવ પળમાં ત્યાગે!
ગૌરવ ગાતી
તડકે ટપકે હુંગરધાર,
હજી હવામાં
તાતો થરકે ભેહરભાર!
આથમેભીગે
અખંડ શાખે સૂરજ—
એણે અંગે
ચોળી સિંદૂરિયા રંગ!

કોની તરફ?

કોની તરફ આ
મંડાયેલી મારી આંખ
ખડું જુએ છે
અને કશું પણ બેતી નથી?
કોની તરફ આ
લંબાયેલા મારા હાથ
હવાને ફેંકેસે છે
અને હાથમાં કશું આવતું નથી?
કોની તરફ વળેલા મારા પગ
હવામાં અંધકારનું ફાનસ લઈ
અજવાળામાં પ્રવેશે છે?
કોની તરફ આ
ચીંધાયેલી મારી આંગળી
ખૂમ ખની હવામાં ઓગળી જાય છે?
કોની તરફ આ
એકાંતમાં આગળ વધેલો હું
વળાંક પરની લીડમાં જ અટવાઈ બહુ છું?
મને લાગે છે અહીંથી મારે પાછા ફરવું બેઈએ!

હરખન્સ પટેલ

પણ...

કરોળિયાએ બાંધું ખાંધું છે ઠાકોરુંભની
પૂજના ગોખલા પર.
પાણિયારે કે દીની પડી રહી છે છીંકણીની ડાખલી...
સંકેદ ફૂગ ખાઝી ગયેલ માટલા પર
ઓઘરાળાવાળા ખુઝારે ખેસી
વાસી હવાને સ્વપ્નતો
પિત્તળનો છાલીલો પડી ગયેલો મોર.

તાક્યા કરે છે ઓરડે ઊડતા ચામાચીડિયાને.
આંગણે સુકાઈ ગયેલો તુલસીનો છોડ,
લીંપણમાંથી ઊડી ગયેલો ઓકળીઓનો ફલરવ,
ને ભીખડી ગયેલા છાણના પોપડા...
હજી ય હુક્કો ભરું તો છું,
પણ...પણ...
ઝમકું! મારા અંગરખાનાં આ તૂટેલાં ખુટણ...

શિલ્પિનું યાનકી

ભણકાર

ખાખરા લૂમેઝૂમ થિયા ને સીમ સજે શયુગાર,
મીત-વઢાઈ આખમા મારી મેહનો પારાવાર.

હેલીએ ભાભે, આખલો મોરે, ફળિયે ફેરી ધૂળ,
કાળજે મારે ખટકે મૂઈ ખાવળિયાની શૂળ
સાવ રે સુની મેહિયું મારી અધરાતે લેકાર,
મીત-વઢાઈ આખમા મારી મેહનો પારાવાર.
ખાખરા લૂમેઝૂમ...

એકલ-દોકલ કાગડો આવી છાપરે ભીડી જાય,
પલળી પલળી પાપણ કૂંણાં સોણલે બૂકી જાય
વાયરો છે કે બાયણે વાલમ આવિયાનો ભણકાર ?
મીત-વઢાઈ આખમા મારી મેહનો પારાવાર.
ખાખરા લૂમેઝૂમ...

ત્રિજી રામાણી 'શકુંત'

ધાવ

ગગનના જાખણી જખડી પડ્યાં ગામે સિતરાનાં
હવે પીંછા પરે કામણુ નથી ઠેઈ ચિતારાનાં

સમયનાં ઝાંખરાંની ઠેસમા પગલું જશે ફાટી
ખખર એ હેત તો મહેમાન ના થાતે મિનારાનાં

કરમની કારમી કઠણાઈ વોળાતે ન વ્યાલીમા
ન મયખાને થતે જલહાલ તો કોઈ પીનારાનાં

હજુયે સંચરે છે કોઈનો પડવો ત્વચાઓમા
જનાજ કચારના સોંઢી જતે નહીં તો જિ'નારાનાં.

કલહ કંરશે. ન કબ્રસ્તાનમાં એ લાશ લેનારા
શકુંતી આખમા કેઠાવા' છે કોઈ ઇશારાનાં !

કિશોર મોદી

સ્મરણિકા

એક અબોલ શબ્દના આગણે આવીને તુ અટકી જઈશ,
પછી મારા નામનો ગ્રીભ ઉચ્છ્વાસ ફેલાઈ જશે ચોપાસ.
વરંડામા પિજરે પુરાયેયો પોપટ તને ઉઠાસીતુ કારણ પૂછશે;
ને ખરેખર તારી આંખોમાં એક ભીના સ્પંદનનુ પાતળુ પડ છવાઈ જરો,
આમ, તારા, અસ્તિત્વની આસપાસ ઊપસેલું
મારા મુખારવિંદનુ સપ્તરંગી ચિત્ર.
એકાએક એક નાનાશા ખારાશભર્યા છંદમા ઓગળી જશે ત્યારે,
ભોલયના સ્મરણોની માટીની મ્હેક શી
મીઠી સ્પર્શોલી શુદ્ધિએને તુ સંધી શકીશ, સ્મિતા ?

ચિતોડગઢે

ખાખાં દ્વાર
તોયે કેવાં અણનમ!
છરણશીરણ
ભિભા કોટ અડીખમ!
હર પગથારે
છિલરાયે પડવાતી રૂપ,
લીના સ્પર્શે
ચૂમે પગલાં પૂજ્યાં રૂપ!
હર પડછાયે
અમૃત! બેઢાઓ જાગે!
હુંકતા હોકે,
કેસરિયો ભવ પળમાં ત્યાગે!
ગૌરવ ગાતી
તડકે ટપકે હુંગરધાર,
હજી હવામાં
તાતો થરકે ભૈહરસાર!
આથમેભિંગ
અખંડ શાખે સૂરજ—
એણે અંગે
ચાળી સિંદૂરિયા રજ!

કોની તરફ?

કોની તરફ આ
મંડાયેલી મારી આંખ
બધું જુએ છે
અને કશું પણ જોતી નથી?
કોની તરફ આ
લંબાયેલા મારા હાથ
હવાને ફેંકાસે છે
અને હાથમાં કશું આવતું નથી?
કોની તરફ વળેલા મારા પગ
હવામાં અંધકારનું ફાનસ લઈ
અજવાળામાં પ્રવેશે છે?
કોની તરફ આ
ચીંધાયેલી મારી આંગળી
ખૂમ ખની હવામાં ઓગળી જાય છે?
કોની તરફ આ
એકાંતમાં આગળ વધેલો હું
વળાંક પરની લીડમાં જ અટવાઈ બહિં છું?
મને લાગે છે અહીંથી મારે પાછા ફરવું બેઠાએ!

હરબન્સ પટેલ

પણ...

કરોળિયાએ બંધું બાધ્યું છે ઠાકોરેળીની
પૂજના ગોખલા પર.
પાણિયારે કે દીની પડી રહી છે છીંકણીની ડાબલી...
સકેદ કૂંગ બાઝી ગયેલ માટેલા પર
ઓઘરાળાવાળા ખુઝારે ખેસી
વાસી હવાને સ્વપ્નતો
પિત્તળનો છાલીલો પડી ગયેલો મોર

તાકયા કરે છે ઓરડે ઊડતા ચામાચીડિયાને.
આંગણે સુકાઈ ગયેલો તુલસીનો છાડ,
લીપિણમાંથી ઊડી ગયેલો ઓકળીઓનો કલરવ,
ને જામડી ગયેલા છાણુના પોપડા...
હજી ય હુકી લઈ તો છું,
પણ...પણ...
અમકુ! મારા અંગરખાનાં આ તૂટેલાં ખુદાણ...

અગરદાસ ગોડલિયા

રહેવા દો

રહેવા દો,
હવે પથરો પર ગમનામ લખવાથી
ઠંથુ નહીં વળે
માનવ મહેરામણુ વરચે વરસેલા પથરો
પર તગતગતા લોહીમા
માણસ ફળી મૂએ છે
યુદ્ધ જહાજો અને સખમરીનોની દોટાદોટથી
હવે દરિયાની છાતી પણ ખોખરી થઈ ગઈ છે
હવે પુલ નહીં બાધી શકાય!
આ નગરીના અર્ધ નશ સાથળને સ્પર્શીને
વહેતી વાસનાબધ હવા લઈ
સીતા પણ અહીં નહીં જીવી શકે
હવે પથરો પર રામનામ લખવાથી
હે રામસેવકો,
ઠંથુ નહીં વળે
ઠંથુ જ નહીં વળે

રમેશ પટેલ

કોણુ છે ?

આ હવામા જે સરે તે કોણુ છે ?
નૈનમા અંત્રુ ભરે તે કોણુ છે ?
આમલું ચોધાર આ વરસે છતા
આજીવન તરસે મરે તે કોણુ છે ?
આયનામા જોઈને પૂછ્યા કરું
'આખમા જે તરવરે તે કોણુ છે ?'
હું જ ખોવાઉં, અને શોધુ મને,
આખમા તારી જડે તે કોણુ છે ?
બધ છે દીવાલમા તુ તે છતા,
રાત-દી' મળતુ રહે તે કોણુ છે ?

'M/s. Nikhil Products

249 Abdul Rehman St, Grd Floor

BOMBAY 3

Tel 327352 327779

Resd 268727

Mfrs of

Presentation Articles

Industrial Components

] કવિશ્રી: સુવ્રજેન્દ્ર-સિંહ ૧૯૭૫

રોમૅન્ટિસિઝમ

૫૯૫

રોમૅન્ટિસિઝમની વ્યાખ્યા કરવી અત્યંત મુશ્કેલ જ નહિ પણ અશક્ય જ છે, કેમકે એ શબ્દ દ્વારા અનેક સાહિત્યિક વલણો અને વિચારો નિર્દેશવામાં આવે છે. ઈ. સ. ૧૮૭૦થી ૧૮૩૦ દરમ્યાન યુરોપમાં રોમૅન્ટિસિઝમ વિધ વિધ દિશામાં વિસ્તર્યું અને તેનાં અનેક પાસાં વિકસ્યાં. સાહિત્યમાં ‘રોમૅન્ટિક’ શબ્દનો સૌપહેલો પ્રયોગ શ્લેગલે કર્યો. પહેલાં તો તેણે કાવ્યની સર્જકતાને આ નામે ઉલ્લેખી, પણ ધીમે ધીમે તે આ શબ્દને ખૂબ વ્યાપક અર્થમાં પ્રયોજવા લાગ્યો. તેણે નિર્દેશલા અનેક અર્થમાં એક વ્યાખ્યા—‘કલ્પનાથી મહેલા રૂપમાં લાગણીભર્યું વસ્તુ જેમાં રજૂ થયું હોય તે રોમૅન્ટિક’—આજે રૂઢ થઈ છે. જેમ જર્મનીમાં તેમ ફ્રાન્સમાં પણ ‘રોમૅન્ટિક’ શબ્દ અનેક રીતે પ્રયોજાયો અને છેવટે ચિત્રાત્મક, લાક્ષણિક મુક્ત રચનાઓ માટે રૂઢ થયો.

‘રોમૅન્ટિક’ શબ્દ યુરોપની સાહિત્યચર્યામાં ઇંગ્લેંડે આપેલો છે. એ શબ્દનો ઉપયોગ ઇંગ્લેંડમાં મૂળે સાહસ-કથાઓ માટે થતો. શૌર્ય અને પ્રેમની ઉમદા લાગણીઓનું, અસંભવિત ઘટનાઓનું અતિશયતાભર્યું આલેખન કરતી કથાઓને ‘રોમાન્સ’ કહેતા. આવી કથાઓ કપોલકલ્પત, નેહી કાઢેલી—રોમૅન્ટિક—અવાસ્તવિક કથાઓ કહેવાતી. સત્તરમી સદીમાં આ શબ્દનું અવમૂલ્યન થયું અને ‘હાસ્યાર્પદ’, ‘ખાલિશ’ ઇત્યાદિ શબ્દોના નિદર્શક તરીકે તેનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો. પણ અઢારમી સદીથી મધ્યયુગીન કૃતિઓમાં રસ લેવાનો શરૂ થયો ત્યારથી ‘રોમૅન્ટિક’ શબ્દ ‘સરસ’(fine)ની સાથે વપરાવા લાગ્યો. અઢારમી સદીની મધ્યમાં આ શબ્દના બે અર્થ રૂઢ થયા: એક, જૂની સાહસકથાઓનું રમરણ કરાવે તે; અને બીજો, કલ્પના તથા ઊર્મિને આકર્ષે તે. આમ, ‘રોમૅન્ટિક’ શબ્દ સાહિત્યચર્યામાં વપરાતો

નહોતો પણ તે દ્વારા કલ્પના અને ઊર્મિ જેને રોચક લાગે છે તેવાં માનસિક વલણોનો નિર્દેશ થતો હતો. શ્લેગલે આ શબ્દને સાહિત્યચર્યામાં વાપર્યો ત્યાર પછી યુરોપમાં અને છેલ્લે ઇંગ્લેંડમાં તે વપરાવો શરૂ થયો.

અઢારમી સદીના અંતભાગે ઇંગ્લેંડમાં સાહિત્યમાં જે નવો જુવાળા આવ્યો અને નવાં વલણો પ્રસ્થાપિત થયાં તે આજે રોમૅન્ટિક હિલચાલ તરીકે જાણીતાં છે. નવી હિલચાલનાં મૂળ તે સમયે માનવજીવનરીતમાં થએલા ફેરફારમાં પડેલાં છે. ઉદ્યોગીકરણને લીધે અને વિજ્ઞાનની અનેક શોધખોળોને લીધે ગામડાં લાંઝ્યાં, શહેરો વિસ્તર્યાં, કારખાનાંની કાળાશથી શહેરનાં આકાશ ધૂધળાં બન્યાં. કપિજીવ તેમાં ગૂંગળાવા લાગ્યો એટલે તે ગામડાં તરફ વળ્યો, યાંત્રિક પ્રવૃત્તિથી દૂર જઈ તેણે એકાંતમાં વિચરવું પસંદ કર્યું અને નિસર્ગનાં દર્શ્યોમાં તેનું મન મેહલું.

સત્તરમી સદીથી ફ્રાન્સિસિઝમની પુનઃરચાપનાનો જુસ્સો ઇંગ્લેંડના સાહિત્ય પર છવાઈ ગયો હતો. નિયો-ફ્રાન્સિસિઝમે, પ્રાચીન સાહિત્યની પુનઃ પ્રતિષ્ઠાના વાદે જમાવેલી પકડને લીધે ઇંગ્લેંડનું સાહિત્ય અનુકરણપરસ્ત બની નિષ્પ્રાણ નિરતેજ થઈ ગયું હતું. ઈ. ૧૭૯૮માં ‘લિરિકલ બેલ્ડઝ’ નામક પુસ્તક વડ્ડબર્થ અને ક્રાલરિન્જે પ્રસિદ્ધ કર્યું તે સાથે રોમૅન્ટિક કવિતાનો ઉદય થયો ગણાય છે, જે કે તેથી થોડાં વર્ષો પહેલાં જ એટલે લગભગ. ડૉ. જહાન્ન-સનના યુગથી એ દિશામાં હિલચાલ શરૂ થઈ ગયેલી જોવા મળે છે.

રોમૅન્ટિક કવિઓએ સર્જનના સિદ્ધાંતોમાં, સાંદર્ભ-વિષયક સમજમાં અને રજૂઆત-રીતમાં ક્રાંતિકારી ફેરફારો કર્યા. નિયો-ફ્રાન્સિસિકલ કવિઓ અને વિવેચકો પ્રાચીન ગ્રીક અને રોમનરીતિનું અનુકરણ કરવામાં

માનતા હતા તે અનુકરણ માત્ર કે રામન સાહત્યના પ્રાણને લક્ષમાં લેતુ નહોતું પણ તેના કલેરને સમજવા પૂરતું જ સીમિત રહેતુ હતું રૅમૅન્ટિક કવિઓએ તેની ઉપેક્ષા કરી નિયો ક્લાસિકલ કવિઓ હેતુપુગ્ગ કરતી કવિતા લખવામાં માનતા એમ્લે કાવ્ય માટે કાન્ય સર્જન નહીં, પરંતુ બોધ દેવા માટે, દાખલો પૂરો પાડવા માટે કાન્યસર્જનની પ્રવૃત્તિ થતી ભ્રેષ્ઠ એમ માનતા આખ્યાસની પણ રૅમૅન્ટિકોએ અવગણના કરી નિસર્જનું વર્ણન કરવાનો પ્રયત્ન પ્રાપ્ત થાય તો નિયો ક્લાસિકલ કવિને પુસ્તકાલયમાં જઈને ઢોમર કે હોરેસે કેતુ વર્ણન કર્યું છે તે ભેવાનું થતું, રૅમૅન્ટિકોએ તે માટે નિસર્જનના સાલિધ્યમાં જ જવાનું પમદ કર્યું સામાન્ય સત્યો, સામાન્યમાં સામાન્ય નાયક નાપિકા અને મંસ્કારી કહે વડાવવા માટે શહેરી સમાજનું પ્રત્યાદ્ભૂત વર્ણન નિયો ક્લાસિકલ કવિના કાવ્યોમાં ભોવા મળતા ગ્રામવિસ્તારો અને ગ્રામડિયા પ્રત્યેની સૂચ કાઢી નાખીને રૅમૅન્ટિકોએ સહૃદયતાપૂર્વક તેમના વર્ણનો કર્યા કટાક્ષ જેવા પોતાની વર્ણા દર્શાવતા સાધનો કવિએ આપ્યા ખસેડ્યા અને સમજાવ્ય તેમજ માનવમાત્ર વિશે ગોગવલાં ખ્યાલોથી માનવમાણેનું આલેખન શરૂ કર્યું આ મધુ કરવામાં મૂળ ચાલક શક્તિ તે રૅમૅન્ટિકોની પોતાના સર્જન વિશેની આગવી સમજ આગવી સ્ત્રીયા મનાતું હતું કે કવિનું મન દર્પણ જેવું છે પોતાની આસપાસની વસ્તુઓના પ્રતિબિંબ ઝીલીને તે તેને કાવ્યરૂપે અવતારે છે રૅમૅન્ટિકોએ આખ્યાસની વિરુદ્ધ કાવ્ય એ 'છત્કટ જીમિને' અનાવાસ જીમરો છે' એવી વ્યાખ્યા રજૂ કરી આ વ્યાખ્યા- 'Poetry is the spontaneous overflow of powerful feelings' -જૂ કરનાર વર્જનવર્થે કલ્પનાની શક્તિને જીવે રથાને બેસાડી અતર ની વાત બહાર લાવવાની પ્રક્રિયા તે સર્જનની પ્રક્રિયા અને તેમાં સહાયરૂપ થતી સર્જકશક્તિ તે કલ્પના શક્તિ કવિએ કરેલું સર્જન તેના અનરતલની જીમિને

નિખાપૂરક રજૂ કરે છે કે કમ તા જ મત ૧૫૬ પૃષ્ઠવાનો રહે તેમાં આગવી રીતિઓને અનુસરવાની ગ્રંથ આવવી ભ્રેષ્ઠ એ નહીં કવિ પોતાની વાત જ કરે છે તેની પ્રતીતિ વાચકને થાય ત્યારે જ સુ કાવ્ય થતું કહેવાય કવિનું મન દર્પણ જેવું મર્ધાદિત કામ કરતુ નથી પણ વધુ ઉજ્જવળ બનીને કવિના ભાવો રજૂ કરે છે દર્પણ દીવો બને છે રૅમૅન્ટિક કવિ કંકત ભેમેલા દરથોને જ શબ્દોમાં મદવા માગતો નથી હોતો, પણ તે ભેવાથી પોતાને શુ લાગુ અને શુ રહ્યું તે જ રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન તે કરતો હોય છે પોતાના માનસ પાસે તે દર્પણનું કામ નથી કરાવતો, પણ ભાવોર્મિઓને પ્રકાશમાં આણવાની પ્રક્રિયા તે કરે છે કવિને પોતાના શબ્દો સાલળનારો પણ અપેક્ષિત નથી તે પોતાના જીમરોઓને મનોરમ શબ્દોદ્ભાવવા પ્રયત્ન છે તે દારા કોર્ષ શ્રોતાત્રણને બોધ આપવાની તેને હોમ નથી બ્લે કે વર્જનવર્થે શ્રોતાત્રણને માટે કા વ રચાય છે એવું કહ્યું હતું, પણ તેના અનુગામીઓએ કાવ્યને એકોક્તિ તરીકે જ ઠરાવી દીધું

વર્જનવર્થના સમયથી, આમ, કાન્યસર્જન વિશેની સમજમાં ફેરફારો થયા પરિણામે કાવ્યના વિષયે બદલાયા, કાવ્યરીતિ પણ બદલાઈ કલ્પના, પ્રેરણા અને અત રકુરણા કાવ્યના કારણ બન્યા રૅમૅન્ટિકો એક અર્થ 'વાસ્તવિક નહીં તે અથવા 'વાસ્તવિકની ઉપેક્ષા કરે તે' એવો થાય છે રૅમૅન્ટિક કવિ કલ્પનાની પાખે સહીને વાસ્તવિકતામાંથી લાગી છૂટવાનો પૈતરો રચ્યા કરતો હોય છે, તે વાસ્તવિકતાને અવગણી અનેક દિશામાં પ્રયાન કરે છે અશોભનીય અગ્રિય લાગના શહેરોને તરછોડીને નિસર્જને બોલે પાછા ફરવામાં તે આનંદ માણે છે નિસર્જનો અનુભવ આલસાદક દેર્ષ કવિના હૃદયને આનંદવર્ષોર બનાવે છે એમું જ નહીં, કવિ એમ પણ માને છે કે કુખી દિલને નિસર્જ શાળા અર્પે છે કચારેક કવિ કુદરતમાં પોતાના મનોભાવને

પોષતી અને અંતરતલને પુનર્જીવિત કરતી સમસંવેદના અનુભવે છે, તો ક્યારેક કુદરત તેને સર્વવ્યાપક શક્તિની અભિવ્યક્તિ તરીકે દેખાય છે. આથી કવિ નિસર્ગને પોતાના માર્ગદર્શક મિત્ર તરીકે પણ સ્વીકારે છે. ફિલસૂફી તરફ વળતા કવિ નિસર્ગ દ્વારા દિવ્ય શક્તિ અને આત્માની અમરતાનાં દર્શન કરે છે. ક્યારેક કવિની કૌતુકશગિતા તો ક્યારેક તેનું રંગદર્શીપણું તો ક્યારેક તેની ફિલસૂફીની ગહનતા વાચકહૃદયને રપર્શે છે.

સાંપ્રત યુગને છાંડીને રોમેન્ટિકોએ ભૂતકાળના એટલે ફક્ત નિયો-ફલાસિકલ યુગને જ અતિક્રમીને નહીં પણ રેનેસાં (પુનરુત્થાન) યુગના તેમજ પ્રાચીન ગ્રીસના અને રોમનાં કલા અને સાહિત્ય પર નજર ડેરવી. મધ્ય-કાલીન લોકવાર્તાઓ અને ઇતિહાસ પર આધારિત કાવ્યસર્જન કે તે સમયે પ્રચલિત કાવ્ય પ્રકાર જેવા કે બેલડનું અર્વાચીન બેલડમાં રૂપાંતર કર્યું. પ્રાચીન સાહિત્યના વાચનથી અનુભવેલા આનંદોદ્ભાસનું તેમજ કલાસામગ્રીનું વર્ણન પણ તેમણે કર્યું.

જેમ સમયમાં ડૂબકી મારીને યુરોપના સાહિત્યને તેમણે ઘિરદાવ્યું તેમ સ્વદેશની લોકકથાઓને આધારે સ્વદેશનો ગૌરવાન્વિત ઇતિહાસ નવલકથા તેમજ કથા-કાવ્યો દ્વારા રજૂ કર્યો. અલમત્ત, આમાં ઇતિહાસનું તત્ત્વ ઓછું, પણ સ્વદેશાભિમાન અને સ્વદેશપ્રેમનું તેમજ કાલ્પનિક મોહક ચિત્રોનું પ્રમાણ વધારે હતું. કલ્પનાનો જ આશ્રય લઈને સ્વપ્નનો દુનિયા રચવાનું પણ રોમેન્ટિકો ચૂક્યા ન હતા. આદર્શોની દુનિયાનાં મોહક ચિત્રો, પરી કે ફિરસ્તા જેવાં કાલ્પનિક પાત્રો કે ભયંકરતાનું નિર્માણ કરે તેવાં ભૂતપલીતનાં ચિત્રો તેમણે કલ્પનાને સહારે દોર્યાં. અણગમતી આસપાસની સૃષ્ટિને વિસારે પાડવા તેમણે અદ્ભુત ચમત્કારી સૃષ્ટિ કલ્પી અને વર્ણવી. દૂરસુદૂરનું કલ્પનાને બળે સુંદર અને મોહક લાગે એ મનોવૃત્તિમાં આ પ્રકારનાં કાવ્યોનાં મૂળ છે. નજર સામે છે તેની કશી કિંમત નથી; પરંતુ લાગે

છે પણ અપ્રાપ્ય જ આકર્ષક છે અને તેને મેળવવાની કવિની તમજા વારંવાર પ્રગટ થતી દેખાય છે. આવી 'રોમેન્ટિક' વૃત્તિ દરેક યુવામાનસની હોવાની, કાવ્ય-સર્જનના આ ગાળામાં યૌવનની આ તરસ દષ્ટિગોચર થાય છે.

ઉદાત્ત આદર્શો માટે મરી ફીટવાની યુવાનની મનો-લાવના પણ આ કવિઓએ રજૂ કરી છે. કૈંચ રાજ્ય-વિપ્લવના અરસામાં આવેલી સાહિત્યની આ ક્રાંતિમાં માનવની સ્વતંત્રતાની વાતો બુરસાપૂર્વક રજૂ કરવામાં આવી છે. શાસન અને દમન વિનાનાં આદર્શ રાજ્યોનાં ચિત્રો કવિઓની કલ્પનામાં સતત રહેલાં હતાં તે કોલરિજ અને શેલી જેવાનાં કાવ્યોમાં ન્નેઈ શકાશે.

આ કવિઓએ માનવીની મહત્તામાં અખૂટ વિશ્વાસ જતાવ્યો છે, પણ તે સાથે જ માનવીએ મેળવેલું ઘણું ઓછું છે એવો વિષાદનો ભાવ પણ પ્રગટ કર્યો છે.

રોમેન્ટિક કવિઓએ આદર્શને પહોંચવામાં પડતી વિટંબણાઓ અને ધ્યેયને ન પહોંચી વળતાં સહેલી પડતી મનોવેદના, સંવેદનશીલ ચિત્તતંત્ર પર પડતા કુદારાધાતો, અસફળ આકાંક્ષાઓનું તારણ તેમજ અસહ્ય એકલતા વારંવાર રજૂ કર્યાં છે. સ્વાભાવિક છે કે આવાં ઉચ્ચારણો લાગણીના ભારે ભરેલાં આંસુનીતરતી શબ્દાવલિમાં થયાં હોય.

જેમ ઈંગ્લેંડમાં તેમ જર્મનીમાં રોમેન્ટિક કવિઓએ દેશના ભૂતકાળ પ્રત્યે નજર કરી ઐતિહાસિક પ્રસંગોનું આલેખન કર્યું, નિસર્ગનાં વર્ણન કર્યાં, અતિમાનવીય સૃષ્ટિ સર્જી તેમજ લોકગીતોનું પુનઃમંરકરણ કર્યું, કાવ્યની રજૂઆતરીતિમાં ફેરફારો કર્યાં, આંખરી શૈલીને છોડી સાદી સરળ શૈલી અપનાવી. સ્વયંબૂ પ્રેરણા કાવ્યના સ્રોતના મૂળમાં છે અને કવિ પોતાની ભિમ્મિઓને શબ્દસાત્ કરે છે એવી માન્યતા તેમની પણ હતી.

કાનસમાં રાજકીય ક્ષેત્રે ક્રાંતિ થઈ ત્યાર પછી

ધણે સમયે એપ્રેલે કે ઈ ૧૮૨૦ પછી સાદિયમા કાનિયર્ધ જૂની નિયોક્વાસિકલ પદ્ધતિ સામે બગવો પોકારીને જિમિરસી કવિતાનું સર્જન કરાણુ ફ્રેન્ચ કવિઓએ કવિતાનું કલેવર બદલવામા વધુ રસ લીધા, પણ તેમના કાવ્યોના સરમા ઈંગ્લેન્ડના કવિઓના કા પોમા છે તેવું આમુસ પરિવર્તન આનું નહીં

રૉમૅન્ટિક્સએ પહેલેથી વ્યક્તિગત સ્વાતન્ત્રની લિપાસતા કરી અને જિમિના ઉદ્ગારો પર ભાર મૂક્યો તેથી રૉમૅન્ટિક કાવ્યોમા વૈવિધ્ય ખૂબ આનું

આરમબક્ષી કાવ્યોનું સર્જન કલ્પનાને બગે થતું રૉમૅન્ટિક કવિઓને તેમની કલ્પના રૉજિદી પ્રક્રિયાઓ મા છુપાયેલા આદર્શનું દર્શન કરાવતી નિસર્ગનું વિચિત્રે વર્ણન કરતા આ કવિઓએ સામાન્યમા સામાયિક્ષમા પણ સવશક્તિમાનની ત્રિતિ પેખી છે અને તેની સખાનતા સાથે કવન કર્યું છે તેમણે વાપરેલા પ્રતીકો અને કલ્પનો તેમજ તેમની નિસર્ગપ્રીતિએ તેમના કાવ્યોને વાચકની કલ્પનાને ઉત્તજવાનું તેમજ તેને રમણીય વર્ણનોથી સૌહર્દનો અનુભવ કરાવવાનું બેવડું કામ કર્યું છે

રજૂઆતરીતિમા રૉમૅન્ટિક કવિઓએ અનેક નવા પ્રયોજો કર્યા નિયોક્વાસિકલ કવિઓને પ્રિય એવું five foot couplet સદતર તણુ દર્ધને તેમણે જુદી જુદી હદરચનાશળી કહીઓનું આયોજન કર્યું તદુપરાત તેમણે જૂના કાવ્યરચણો જેવા કે 'એલડ', 'સાનેટ' અને 'એલડ'ને ફરીથી પ્રયોજવા માંડ્યા કયા કાવ્યોને ઉપયોગ પણ વધ્યો અને કપોલકલ્પિત વાર્તાઓ કહેવાઈ રૉમૅન્ટિક કવિઓનું પ્રિય સ્વરૂપ જિમિ કાન્યનું જ હતું અનાયાસ જિમરાતી લાગણીઓ વ્યક્ત કરવા એકાએક જીડી આવતી સર્જકતાને શબ્દ સાત કરવા અને સૌહર્દનો મુદામય અનુભવ રજૂ કરવા માટે જિમિકાન્ય અત્યત સુમગત પાઠન બની રહ્યું

રૉમૅન્ટિક કવિઓના કવનનો સમગ્રપણે વિચાર

] કવિદોષ સપ્ટેમ્બર-ઑક્ટોબર ૧૯૭૫

કરીએ ત્યારે તેમના આદર્શોનો મનસ્વીપણનો આત્મ લક્ષીપણનો, તેમની નિલનત્રીન કલ્પનાશક્તિને જીરસામરી સર્જકશક્તિનો જિમિઓના જીજગતા ધેધનો તેને અનુરૂપ પ્રતીકો અને કલ્પનોથી હલકતી વાણી અને શૈલીનો એમ અનેક પાસાઓનો ખ્યાલ આવે છે તેમના સર્જનોનો વિચાર કરીએ ત્યારે તેમા રહેલું વૈવિધ્ય આપણને આશ્ચર્ય પમાડે છે નિસર્ગપ્રીતિના કાવ્યો તેમા છે તો તે સાથે ભૂતપત્રીનની લખાનક નૃષ્ટિ પણ તેમણે ખડી કરી છે નાણુક જિમિતત્રના રપદનો એક તરફ છે તો બીજી તરફ સમરાગણુમા શૌર્ય દાખવવા યોદ્ધાઓના શબ્દચિત્રો છે કયાક કવિની કૌતુક રાત્રિતા ડોકિયું કરે છે તો કયાક તેની ફિલસૂફી ગઢનતા મા ખેંચી બળ છે રૉમૅન્ટિક સર્જન માટે કદાચ એમ કહી શકાય કે જેટલા સર્જન એમથી વિવિધતા એમા છે. તેથી જ રૉમૅન્ટિકસિઝમને એકાદ શબ્દમા બાધી લેનારા તેના હાદને વર્ણવવામા નિષ્ફળ નીવડ્યા છે

છેરતે તો રૉમૅન્ટિકસિઝમ એ વલણનું નામ છે એમ જ કહેવાનું પ્રાસ થાય છે બધન તોડીને સ્વનત્રતા નો આગ્રહ રાખવાનું વલણ ચીલાચાણુ રસમ છોડીને મનસ્વી રચના કરવાનું વલણ સ્વમા જિંડા જિતરીને આત્મનિરીક્ષણ કરવાનું વલણ સાપ્રતને તણુ ભૂતકાળમા ફૂગડી મારવાનું કે ભવિષ્યની કલ્પના સર્જી નૃષ્ટિમા જીવન મારવાનું વલણ નિસર્ગમા રમમાણુ થઈ તેનું સાહચર્ય માણવાનું કે તે દારા કેંક અસીકિક તરવનો તાજ મેળવી તેની સખાનતા કેળવવાનું વલણ કે પછી સૌહર્દની આરાધના કરતા રૂપકડો ઘાટ ધરવાનું વલણ—આ સર્વ વલણો રૉમૅન્ટિક પ્રૃતિના કવિના વલણો છે રૉમૅન્ટિક કવિઓના સર્જનો માણતા વાચકને તેમની જીવત કલ્પનાશક્તિ પ્રમગ સર્જકશક્તિ, આવેગમરી જિમિ અને જીડી ચિંતનશક્તિનો સહેજે પરિચય થાય છે થોડી વાર વાચક પોતાની આસપાસનું સધણુ ભૂતીને સર્જનના વાતાવરણમા જોવાઈ જાય છે

(અનુમધાન ૪ ૧૪૧ ઉપર)

લોર્ડ બાયરન અને 'ચાઈલ્ડ હૅરલ્ડ'

રતિદેવ ત્રિવેદી

વર્ડ્ઝવર્થ તથા કોલરિજના જીવનકાળ દરમ્યાન જ કવિઓની એક નવી પેઢીનો ઉદય થયો હતો. એ યુવાન કવિઓ સમાન કાવ્યવિભાવના તથા સમાન ભાવિ-ધી જોડાયેલા હતા. એ નવાગંતુઓ પોતાની કાવ્ય-સર્જનની પ્રવૃત્તિ સાથે જ આદરી હતી અને તેમનો વિલય પશુ લગભગ સાથે જ થયો હતો. બાયરન, શેલી અને કીટ્સ એ ત્રણના નામથી નવી પેઢી સુશોભિત બની હતી. એ ત્રણેય તે સાથે જ નવી પેઢીના મુખ્ય સર્જકો તેમજ ઉદ્ગાતા બની રહ્યા. આંગ્લ કાવ્યપ્રણાલિની એક નવી કેડી તેમણે ચીંધી બતાવી. ઈસુનું ૧૮૦૭નું વર્ષ વર્ડ્ઝવર્થના કાવ્યસર્જનની મંદતાનું વર્ષ અને તે જ વર્ષથી તેની કવિપ્રતિભાનાં વળતાં પાણી શરૂ થયાં. ફક્ત દશ વર્ષ અગાઉ જેની કાવ્યરચનાઓએ જખર-જસ્ત જીવાળ આણેલો તે કવિ વર્ડ્ઝવર્થ અને એના એટલા જ ખ્યાતનામ સમકાલીન કોલરિજનો એ આથમતી સંધ્યાનો કાળ હતો. એ વર્ષે જ ત્રણ યુવાન કવિઓમાંના વડીલ એવા બાયરનની તરુણ કાવ્યરચનાઓ પ્રસિદ્ધિ પામી.

ઈ. સ. ૧૮૦૭ની સાલ સુધીમાં-એટલે કે ફક્ત દશ વર્ષના ગાળામાં-રાજકીય તેમજ ઐતિહાસિક ચિત્ર સંપૂર્ણપણે બદલાઈ ચૂક્યું હતું. ફ્રાંસની ક્રાંતિનો એ સુવર્ણ-કાળ કે જેમાં વર્ડ્ઝવર્થ અને એના સમકાલીનો ઊલટભેર ભાગ લઈ શકેલા તે તો ભૂતકાળની એક ઘટના બની ગયો હતો. એ સમયની અદ્ભુત પરાકાષ્ઠા જોઈ શકવા માટે બાયરન અને અન્ય યુવાન કવિઓ પોતાના શૈશવકાળને કારણે અસમર્થ હતા, બદલે સંપૂર્ણપણે તેનાથી અન-ભિદ જ હતા. તેમનો ઉઠેર થયો તે સમયે તો ઈંગ્લેન્ડ તથા ફ્રાન્સ જાણે કે ચિરંતન કાલ માટે યુદ્ધે ચઢેલાં હોય તેવું સાંપ્રત રાજકીય વાતાવરણ હતું. ક્રાંતિકારી

આદર્શો સામેના પ્રતિકારની ઉચ્ચતા વધતી જતી હતી. સમગ્ર યુરોપમાં એ પ્રતિકારક તરંગો-પ્રત્યાધાતી પરિ-બળો-વિજય હાંસલ કરતાં જતાં હતાં. શેલી, કીટ્સ, બાયરન... એ સહુ ઉદારમતવાદીઓ હતા, અને તેમણે એ સમયે એવા વિશ્વમાં અસ્તિત્વ ટકાવવાનું હતું કે જેમાં ઉદારમતવાદીઓને મંરફણાત્મક રીતે જ રહેવું પડે તેમજ વારંવાર જેલયાત્રા ભોગવવી પડે. વર્ડ્ઝવર્થ અને કોલરિજની બાળ્યતામાં એથી ઊલટું જ હતું. તેમની જીવનશૈલી વિશ્વના સાંપ્રત પ્રવાહ સાથે એકરૂપ થઈ ગય, એાતપ્રોત થઈ ગય તેમ બને તે રવાલાવિક હતું. તેમણે તો તે સમયની Great movement of Spirit (લોકગતિની મહાન ચળવળ)માં ઊલટભેર ભાગ લીધેલો અને તેમને એવો ભાસ તો જરૂર થયેલો કે જેની તેઓ દીર્ઘકાળથી ખોજ કરી રહેલા છે તેવી balance (સમતુલન) અને order (સુવ્યવસ્થા) ની દુનિયા તેમને સાંપડનાર છે. એવી સફળ-તા તેમને સાંપડી પણ ખરી, પરંતુ તે તો અપેક્ષિત ભૂમિથી સુદૂરના પ્રદેશમાં. વિરુદ્ધમાં Castlereagh અને Metternichના યુરોપમાં ઉઠેર પામેલા નવ-કવિઓ માટે તો જે કે પ્રતિકાર એ જ એક માર્ગ રહ્યો હતો. બાયરન અને શેલીને સામાજિક તેમજ વ્યક્તિગત સ્તરે પ્રતિકારનો માર્ગ અખત્યાર કરવાનો હતો. બ્યારે કીટ્સ માટે ફક્ત અસહકારનો માર્ગ ખુલ્લો હતો. આમ જોતાં, વિક્ટોરિયન યુગ તરફ પગરણ માંડવાની બાળ્યતામાં બાય-રન કે એના સમકાલીનોની નહીં પરંતુ વર્ડ્ઝવર્થ અને કોલરિજની કૃતિઓએ પગદંડીરૂપ કાર્યવાહી બનવી. 'The Excursion' તથા 'Aids to Reflection' એ બે કાવ્યકૃતિઓનો ક્ષણો તે અંજો નોંધપાત્ર છે. બાય-રન અને એના સમકાલીનો તો રવપસંદગીની Roman-antic Solitude (મસ્તરંગી એકલતા) માં રમણી

રહ્યા અને હોઈ પણ સમાધાનકારક જૂમિકા પ્રાપ્ત કરવામાં વિજયતા પામી વિવર પામ્યા

૧૬મી સદીના અગ્રણી કવિઓમાંથી બાયરન એક એવો કવિ છે કે જેની બાનુતમાં ફક્ત વિવેચનાત્મક શૈલીમાં લખવું અતિ મુશ્કેલ કાર્ય છે સમગ્ર યુરોપને ખ્યાલમાં લઈએ તો બાયરન એક ખૂબ અસરકારક અને શક્તિમંદ પરિભ્રમ તરીકે ઓપસી આવે છે આમ હોવા છતાં બાયરનની શક્તિઓનો સંદુરપેષ એની કલાકૃતિઓમાં મૂર્ત થવાને બદલે આત્મ-નાટ્યકરણ (Self dramatisation) ઈત્યાદિમાં વધુ પ્રમાણમાં થયો છે બાયરનની કવિતા એના વ્યક્તિત્વની આસ પાસ જે પ્રચલ દત્તકથા રચવામાં આવી છે તે માટે અપૂરતા પામીશ છે તેમ રૂપરૂપે જગ્યાઈ આવે છે હજુ આજ પણ યુરોપખંડમાં સર્વમાન્ય અભિપ્રાય મુજબ શેક્સપિયર પછીના શ્રેષ્ઠ અંગ્રેજ કવિ તરીકે બાયરનનું નામ જ મોખરે છે જોકે એ સમગ્ર શકાય તેમ છે કે મનુષ્યનું વ્યક્તિત્વ એની કાવ્યરચનાઓ કરતા વધુ સહેલાઈથી નિકાસ કરી શકાય તેવી ચીજ છે અથવા એમ કહી શકાય કે કવિના ખ્યાલોની સરખામણીમાં તેનું વ્યક્તિત્વ સત્વરે નિમગ્ન કરી શકાય એવી ચીજ વાસ્તવ છે! જર્મન કવિ વિવેચક ગ્રેએ બાયરન માટે એમ કહેલું કે 'As soon as he reflects, he is a child' એમ છતાં જ બાયરન એક એવો કવિ છે કે જેને કાળે વિશ્વવિખ્યાત ફિલસૂફ ખૂર્ડાં રસેલે પોતાના 'History of Western Philosophy' નામક પ્રથમ એક આગ્રુ પ્રકરણ ફાળવ્યું છે! આમ હોવાને લીધે કવિબાયરનને એક historical phenomenon (ઐતિહાસિક અસાધારણ વ્યક્તિ) તરીકે આપણે ન્યાય આપવા ઇચ્છતા હોઈએ તો આધુનિક વિવેચન પદ્ધતિ કે જેમાં aesthetic detachment (સંદર્ભ લક્ષી નિરપેક્ષતા) ઉપર ભાર મૂકવામાં આવે છે તેને આપણે અસ્વીકાર કરવો જ રહ્યો બાયરનના ઐતિ

હસિક તેમજ વાસ્તવિક એવા મૂલ્યાંકનને માટે સમાધાનકારક પદ્ધતિનો જ આપણે સ્વીકાર કરવો રહ્યો

અણીતા વિવેચક Nicolson જણાવે છે તેમ 'It is impossible to dissociate Byron's poetry from his personality' એમ જોતાં બાયરનની કવિતા ને ન્યાય આપવા—એની સાચી અનુમૂલિત કરતાં—માટે તેના જીવન અને વ્યક્તિત્વનો સતત ખ્યાલ રાખવો આવશ્યક છે

બાયરનની પ્રમુખ કૃતિઓમાં Childe Harold's Pilgrimage, Don Juan, English Bards and Scotch Reviewers, Beppo ઇત્યાદિનો સમાવેશ થાય છે અભ્યેનિવાસી ઇ. સ. ૧૮૦૮માં જેના લેખનની શરૂઆત થઈ અને ૧૮૧૮માં જે પૂરી થઈ તે કૃતિ 'Childe Harold's Pilgrimage' નો હવે આપણે પરિચય મેળવીએ

આ કાવ્ય એક યાત્રિકના પ્રવાસો અને તેણે કરેલ ચિંતનનો ખ્યાલ આપતું હોય તેવી તેની રચના છે એ એવો એક યાત્રિક છે કે જે આનંદ વિલાસ તથા રત્નરાગની જિંદગીથી કટાણેલો છે અને વિદેશોમાં મનો રજન અપે છે કાવ્યના પ્રથમ બે કાંડ વાંચકને પોર્ટુ ગલ રોપન, આયોનિયન ટાપુઓ તથા અભ્યેનિવાસો પ્રવાસ કરાવે છે અને અંતમાં ઝીસની ગુલામ દશા અને વિલાપ વ્યક્ત કરે છે ત્રીજા કાંડમાં યાત્રિક બેલ્જિયમમાંથી પસાર થાય છે અને ત્યાંથી રૂઢાર્ધન નદી આદમસ પર્વતમાળા તથા બુધરાની મુલાકાત કરાવે છે એ દરેક રમગીના અતિહાસિક સંપર્ધોને કવિ પોતાના કાવ્યમાં મૂળભૂત મુદ્દા સાથે વણી લે છે—આસ કરીને રોપનિશ યુદ્ધ, વટવૃંની લડાઈ તથા નેપોલિયન અને રૂસો તથા જૂલી—ગોથા કાંડમાં કવિ પોતાની કાદવનિક યાત્રાને ત્યજ દે છે અને જાતે જ પાંચ તરીકે વેનિસ

આજના અતઃ પદ્મક, ફ્રાંસ તથા ટસા, ફ્લોરન્સ તથા બેકિસિયો, રોમ તથા તેના મહાન સપૂતો અંગે પરિચય આપે છે.

ઈ. સ. ૧૮૦૯ની સાલમાં બાયરન અને એનો મિત્ર હોબ્સબૅચ પ્રવાસે બેપડયા. શરૂઆતમાં તેમણે ઉપર જણાવ્યું તેમ રપેન અને પોર્ટુગલની મુલાકાત લીધી અને ત્યાર બાદ તેઓ અલ્બેનિયા અને ગ્રીસ પહોંચ્યા. એ પ્રવાસ ફળદાયી નીવડ્યો. Childe Harold's Pilgrimage એ સુખ્યાત કાવ્યના પ્રથમ બે કાંડોની રચના શક્ય બની. આ કાવ્ય અંશતઃ Verse-Baedeker (પદ્યરૂપે માહિતીપુસ્તક) છે, અને સાથે સાથે જેની મુલાકાત લેવાયેલી છે તે જગ્યાઓની અગત્યની ઐતિહાસિક તેમજ ભૌગોલિક બાબતો અંગે ચિંતન કરતી કૃતિ પણ છે. આમ, આ કાવ્યનું સ્વરૂપ મિશ્ર છે. તે કાળે તાજેતરમાં જ દ્વિપ-કદ્દપ અંગે આંદોલન થયેલું. એનાથી અંગ્રેજ પ્રજા માહિતગાર હતી. એ કારણે રપેન અને પોર્ટુગલ વિષે જાણકારી પણ હતી. ગ્રીસ એ બન્ને દેશોની સરખામણીમાં ઓછું જાણીતું હતું એમ કહી શકાય; જે કે પૂર્વના પ્રદેશોનાં પ્રવાસવર્ણનોનાં પુત્રો ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં તે સમયે લોકલોચ્ય બનેલા હતાં ખરાં. આમ, કાવ્ય-રચના માટે—અને ખાસ કરીને પ્રથમ કાંડ માટે—બાયરનને પૂરતી ભૂમિકા મળી રહી. બાયરને કાવ્યસર્જન માટે લવ્ય ભૂતકાળની સ્મૃતિઓ તથા પરદેશ અંગેના સમ-કાલીન આકર્ષણનો સારો લાભ ઉઠાવ્યો. કાવ્યના બન્ને કાંડો ઉદારમતના ગાનથી અંકિત છે. એ સમયે અંગ્રેજ પ્રજાને ‘ઉદારમત’ અંગે પતિત ગ્રીક પ્રજાને અને રપેનવાસીઓને બગત થવા માટે સુદ્ધિયાણી સલાહ આપવાનો શોખ હતો. આવી સુદ્ધિયાણી સલાહ આપવી, બગત થઈ પોતાના ભૂતકાળના ગૌરવને યાદ કરવા અંગે શીખ આપવી વગેરે એવી બાબતો છે કે જેનું અગાઉનાં રોમન્ટિક કાવ્યોમાં

રચાન ન હતું. આમ છતાં આ કાવ્યનું મહત્ત્વ તો છે જ. Childe Harold દ્વારા આપણને Byronic Hero (બાયરનની મુદ્રાવાળો નાયક)નો પ્રથમવાર પરિચય થાય છે. આ કાવ્યની આધારશિલાઓ બે છે : એક, ઐતિહાસિક તથા ભૌગોલિક ઘટનાઓ; અને બીજી, કાવ્યનો નાયક. કાવ્યની મૂળ હસ્તપ્રતમાં નાયકનું નામ Childe Buran (Byron નામનું જૂનું સ્વરૂપ) રાખવામાં આવેલું. કવિ પોતાના કાવ્યના નાયક સાથે એકરૂપતાનું સ્થાપન ઇચ્છતા હતા એ આથી જરૂર સ્પષ્ટ થાય છે. પાછળથી, જોકે, કવિએ એ નામને વિદાય આપી દીધી હતી અને નાયક સાથે પોતાની ટાઈ સામ્યતા નથી એવું દર્શાવવા પ્રયત્નો કરેલા પણ ખરા. તેમ છતાં એટલું તો જરૂર જણાય છે કે Childe Harold એ કવિ બાયરને પોતાનાં ધણીબધાં તરંગી શબ્દચિત્રો તૈયાર કર્યા છે એમાંનું સર્વપ્રથમ તો છે જ. કાવ્યમાં વણાઈ જતાં The fatal ancestry (વિધાતક વંશવેલી), The excesses (અતિરેકો), the safety (સલામતી), એ મુદ્દાઓ જે નજીકના લવિબ્યમાં જ જાણીતા થનાર છે તે સઘળા શરૂઆતની થોડીક પંક્તિઓ દ્વારા આપણી સમક્ષ રજૂ થાય છે. એ બધામાં અતિલાક્ષણિક એવું એક અંગ ઝહારનર્મય વિલાસ તથા જેની ફક્ત ઝહાર એક વાર માટે જ બેવા મળેલી પરંતુ હવે પ્રાપ્ય નથી અને ત્યજી દેવાયેલ છે તે purity (વિશુદ્ધતા)નો આદર્શ એ બન્નેનો એક સાથે સમાવેશ પણ તેમાં કરવામાં આવેલો છે એ બેવા મળે છે :
For he through sin's long labyrinth
had run,
Nor made atonement when he did
amiss,
Had sighed to many though he loved
but one,
And that loved one, alas ! could ne'er
be his.

કાન્યતું વિવેચન કરતા એટલું જરૂર કહેતું એઈએ
કે Spenserian Stanza ઉપર બાપરને આ કાવ્ય
મા પ્રભુત્વ મેળવેલું હેખાતું નથી Spenserian
૧૩૬] કવિશોક સુધ્ધરમર એકાદોષર ૧૯૭૫

*પશ્ચિમ પે દુર્ગસમા સિરખનની વાયબમા આવેતુ એક જનું
ગામ જેતુ નવસરકરણ છે Sintra

આ સઘળા બાબતો અંગે ફક્ત બાર પંક્તિઓનો જ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. (canto I, xvi-xxvii). બાયરને જે ઇચ્છા ધરાવી હોત તો આ ઘટનાઓ માટે, અને ખાસ કરીને નાયકની મનઃસ્થિતિના ચિતાર માટે, ઘણી જગ્યા રોકી હોત. તેણે એવી જિન-જરૂરી પ્રસ્તારની બૂલ નથી કરી. રાજકારણ, કુદરતી દૃશ્યો, ઇતિહાસ, લોકોની રીતરસમ ઇત્યાદિ Childe Haroldને ચિત્તશાંતિ માટે અને મનને કાર્યરત રાખવા પૂરતા પ્રમાણમાં ખોરાક આપે છે. કારકિર્દીની શરૂઆતની પરિપક્વતાની આ સ્થિતિએ પણ બાયરન પાસે વિશ્વઘટનાસૃષ્ટિ નિહાળવા માટે સાચા નિરીક્ષકની દૃષ્ટિ હતી તે પ્રતીત થયા વગર રહેતું નથી. એથી કાવ્યનો પ્રથમ કાંડ સાધારણ માહિતીપુસ્તિકા બનવાને બદલે અનુભવથી ઘડાયેલી વ્યક્તિ દ્વારા નિહાળવામાં આવેલા વિશ્વનો પરિચય આપતું સર્જન બની શક્યો છે. બાયરનની એના કાવ્યના નાયકના ચિત્રણ બાયરનની નિષ્ઠા અંગે પ્રશ્નો ઉઠાવવા તે અપ્રસ્તુત બાબત છે, કારણ કે આપણે સમજી શકીએ છીએ તેમ તેનો નાયક તો એક persona (વિશિષ્ટ વ્યક્તિ) છે, એક યુરોપો—અંચળો—છે કે જેના થકી કવિ ખૂબ અસરકારક રીતે પોતાના મનોભાવોને વાચા આપી શક્યા છે.

કાવ્યનો બીજો કાંડ ગ્રીસ અને અભ્યેનિયાની મુલાકાતે આપણને લઈ જાય છે. એને નવતર કુદરતી દૃશ્યો તથા જીવનરીતિઓનો લાલ મળ્યો છે. જે કે આ કાંડ વધુ સુંદર બન્યો છે એક ખીજ જ કારણથી. બાયરન ની ગ્રીસ પ્રત્યેની તીવ્ર લાગણી—ઉર્કઠાલરી લાગણી—એ વધુ અગત્યની બાબત છે. બાયરનની કારકિર્દીની શરૂઆત તેમજ તેનો અંત એમ બંનેને નિહાળનાર ગ્રીસ જ હતું. ગ્રીસ અને ગ્રીક પ્રજા માટે કવિની મમતા તથા ઉત્સાહની લાગણી માટે વિવિધ કારણો જવાબદાર હતાં. જેને સતત મુસાફરી કરવાની ટેવ પડી છે તેવા મુસાફરને પોતાની સફરની કારકિર્દીની શરૂઆતમાં જે વિદેશી

ભૂમિમાં તેણે પ્રથમ વિશ્રામ કર્યો હોય તેને માટે સ્વાભાવિક રીતે જ ખાસ આકર્ષણ હોય છે. એવું આકર્ષણ કવિને પણ હતું. ગ્રીસનો ભવ્ય ભૂતકાળ કલ્પનાપ્રધાન અને લાવનાશીલ માનવીને આકર્ષણ જગાવે તે સમજી શકાય તેવી બાબત છે. બાયરન એમાંથી બાકાત રહ્યો ન હતો. ગ્રીક અને મુસ્લિમ જીવનશૈલી અંગેની સાચી રહસ્યમયતા તથા સાહસિકતા તેમજ તુર્કસ્તાનના સત્તાધીશો સામે ગ્રીક પ્રજા વતી રાજકીય ઉદારમતવાદીઓએ જેહાદ જગવેલી તે અંગે પણ રસ જાગેલો હોય તે સ્વાભાવિક છે. રપેન કરતાં પણ અધિક પ્રમાણમાં ગ્રીસ જંગમી શક્યું તે ગ્રીસદેશના ભૂતકાળની ભવ્યતાના નાશ અંગેના દુઃખને, તેને માટેની સહાનુભૂતિને, તેની હમદર્દીને સ્વાભાવિક રીતે જ આ બાયરનના કલ્પનાના એક પ્રિય મુદ્દાની યાદ અપાવે છે: નશ્વરતા, ક્ષણભંગુરતા અને અમરત્વ, જે એવું કશું હોય તો, એની સાથે સાંકળી લે છે:

Yet if, as holiest men have deemed,
there be
A land of Souls beyond the sabbie
shore,
To shame the doctrine of the Sadducee.
And Sophist, madly vain of dubious
lore;
How sweet it were in concert to
adore
With those who made our mortal
labours light!
(canto II, viii)

આ વિચારો—આ મનોવ્યાપારો બદલામાં યાદ અપાવે છે “a mysterious Thou” (રહસ્યમય પ્રત્ન)ની...
—whose Love and Life together fled,

Have left me here to love and live
in vain (canto II, ix)

આમ, બાયરન Parthenonના લગ્નાવશેષને પોતાના સાથે વણી લેવામાં સફળ થાય છે અને તે દગ્ધાનમાં Childe Harold જુલાઈ બધા છે ફરીથી તેની યાદ મેળવાય છે xvi પકિતમાં—Elgin mar-
blesને દૂર કરવાની દુષ્ટતાલસી પ્રક્રિયાનું વર્ણન કરતા કાંડ પછી ફરીથી નાયક ભૌગોલિક તથા દૈહિક પ્રેમને લક્ષ્ય સાહસોની શરૂઆત કરે છે દ્વિતીય કાંડનો ઉત્તરાર્ધ ગ્રીક, અભ્યેનિયન તથા ટુર્કિસ્તાનની રીતરસમાં, પ્રણાલીઓનું વિશ્લેષ વર્ણન કરે છે પ્રવાસનો અન આવે છે Marathonમાં એ ગ્રીસ દેશના દુ પાદ પતન અંગે ગ્લાનિ પ્રદર્શિત કરવા પ્રેરણા આપે છે તે બાદ સ્થળ ભગુરતા બાબત દિલગીરી વ્યક્ત કરવામાં આવે છે અને છેવટે નવમી ક ડિકામાં વર્ણવાયેલા નેગ્રાવેલા એવા પ્રિય પાત્ર અંગે શોક વ્યક્ત કરાય છે આમ યુરોપ તથા હેલાસ (Hellas) અને ઇતિહાસ બાબત કદપના પ્રધાન મનને ચિન્તન કરવા એક વિશાળ ચિત્રસૃષ્ટિ વિસ્તારી આપવામાં આવે છે ભાવનાપ્રધાન નિરાશા વાદ-વાસ્તવિક હોવા છતાં કેટલેક અંશે વૃથા-અહીં નવીન રૂપ પામે છે

ઈ સ ૧૮૧૧માં ઇંગ્લેંડ પાછા ફર્યા બાદ એક વર્ષ એટલે કે ઈ સ ૧૮૧૨માં બાયરને Childe Haroldના પ્રથમ એ કાંડ પ્રસિદ્ધ કર્યાં એ સમય ગાળામાં લગ્નના ફેશનેબલ સમાજમાં એ ઠીક ઠીક પ્રભાવ માં મુવાકાતો લેતો હોવાને કારણે જાણીતો થયેલો એનો સામાજિક દરજ્જો એનું મોહક વ્યક્તિત્વ તથા તેની Panache (વશકલગી)ને લીધે સમાજે તેને આવકાર્યો હતો એ લોકચાહનાનો અંતે પ્રસિદ્ધિનો બાયરને લાભ પશુ લીધો The Giaour, The Bride of Abydos, The Corsair તથા Lara

એ ચાર કૃતિઓની શ્રેણી—metrical romances—
ઈ સ ૧૮૧૨થી ૧૮૧૪ના દૃઢ ગાળામાં બાબરને પ્રસિદ્ધ કરી

આ રમરાગની કારકિર્દીના કાળમાં જુદા જુદા લાગણીના સ્તરો પર બાયરનની પ્રેમકલાણીઓએ આકાર લીધો ઈ સ ૧૮૧૫માં તદ્દન ચિનસમાધાનકારી વલણ દાખવનાર અને જડસુ પ્રકૃતિ ધરાવતી એની એક ઉમરાવ ઓ સાથે બાયરન લક્ષ્યપ્રિયી નેગ્રેસે બાયરને તેની સાથે અત્યંત દહેરતાથી સંગત વર્તન કયુ હતો એમ માની શકાય કારણ કે ફક્ત એક વર્ષ બાદ જ એ જોડ તૂટી એ સમયે એની અફવા ફેલાયેલી—જેને મંશોધનને પરિણામે સભ્ય મિત્ર તરીકે સ્વીકારવામાં પણ આવેલી છે—કે પોતાની સાવકી બહેન સાથે બાયરને અનિરન્નીય મનઃપ્રસારાપિત કર્યો હતો એ કારણે ઉચ્ચ સમાજમાં સજારો મચી ગયો અને જોડોએ બાયરનને ખૂન લાગણીથી સન્માનિત કર્યો હતો તેમણે જ તેનો સામાજિક બહિષ્કાર કર્યો અપમાનિત થયેલા અને અપ્રિય બનેલા બાયરને ઈ સ ૧૮૧૬માં ઇંગ્લેંડ તજી દીધુ અને ફરી કદીય સ્વદેશ પાછો ના ફર્યો

The Low Countries તરીકે ઓળખાતા દેશોનો પ્રવાસ કરી, એક રૂહાર્ધન (Rhine) સુધી જઈ છેવટે બાયરન જીનીવા આ યો ત્યાં શેલી પરિવારનો એને મગાય મળ્યો એ કુટુંબ પશુ બાયરનની જોમ જ સખ્ત જરૂરિયાતને કારણે જ ઇંગ્લેંડ ત્યજીને આનુ હતું જર્મની અને ઈટલીની આ મુલાકાતને પરિણામે 'Childe Harold નો ત્રીજો કાંડ તૈયાર કરી શકાયો પ્રથમ દૃષ્ટિએ જોતા કાવ્યરચનાની યે જળા અગાઉના જેવી જ જણાય છે વોટરૂની ભૂમિ પર ચિન્તન આલ્પાઈન (Alpine) અને રૂહાર્ધનલેન્ડ (Rhine-land)ના કુદરતી દેખાવો તથા સાહર્ષનું વર્ણન તેમજ તે દ્વારા ચિન્તન રૂપે બીજન અને વોલ્ટેરના સંભારણ

એવું ધણુબધુ એમાં વણી લેવાયું છે. એમ છતાં વાસ્તવમાં એમાં ભેદ શક્ય છે એક તાત્ત્વિક ફેરફાર. 'Childe' અને એના સર્જક વચ્ચેના ભેદને—અલગ-પણને—અહીં લગભગ ત્યજ દેવામાં આવેલ છે. કર્તા પોતે જ નાયક છે અને હવે તેને કૃત્રિમ દુઃખો જન્માવવાની જરૂરત રહી નથી, કારણ કે પોતાના જીવનનાં ધણાં દુઃખો ધણી વિપદાઓ પૂરતા પ્રમાણમાં વર્ણવી શકવા માટે હાથવગાં છે જ. આરંભની દૈનિક પંક્તિઓ ઈંગ્લેન્ડ—માતૃભૂમિ—ત્યજતાં સર્જયેલી મનઃસ્થિતિનો સચોટ ખ્યાલ આપે છે અને એ સાથે બાયરનની કાવ્યરીતિ જેના પર નિર્ભર છે તે Objectified egotism (પરલક્ષીકૃત અહંતા)ની પદ્ધતિની માહિતી આપે છે:

'Tis to create, and in creating, live
A being more intense that we endow
With form our fancy, gaining as we
give
The life we image, even as I do now
What am I? Nothing: but not so
art thou,
Soul of my thought! With whom I
traverse earth.
Invisible but gazing; as I glow
Mixed with thy spirit, blended with
thy birth,
And feeling still with thee in my
crushed feelings' dearth
(III, vi)

નિદગીનાં હૃદય લક્ષ્યાંકો તથા અનુભવોને મદદરૂપ થયું એ કલાનું કાર્ય છે. કવિ અને વિવેચક એલિયટ પરેશાની વેકતા માનવ અને સર્જક કવિ વચ્ચે રહેલા તફાવત—distinction—ને યોગ્ય રીતે સમજી શકેલા.

બાયરે બાયરનને એનો ખ્યાલ પશુ હતો નહીં. પોતાના વ્યક્તિત્વના પ્રચાર અર્થે જ બાયરને લેખનકાર્ય ચાલુ રાખેલું. માનવીએ તથા સમાજે એને નિષ્ફળતા સમર્પી ત્યારે પોતાનાં સંવેદનો રજૂ કરવા તેણે natural world (કુદરતના સામ્રાજ્ય)નો આશરો લીધો અને સંવેદનાને વાચા આપી.

Where rose the mountains, there to
him were friends;
Where rolled the ocean thereon was
his home;
Where a blue sky, and glowing clime,
extends
He had the passion and the power
to roam;
The desert, forest, cavern, breaker's
foam,
Werè unto him companionship; they
spake
A mutual language, clearer than
the tone
Of his land's tongue, which he would
oft forsake
For Nature's pages glassed by sunbeams
on the lake.
(III, xiii)

બાયરન મીટ માટે છે કુદરત ભણી; પરંતુ ત્યાં જે છે તે આધ્યાત્મિક તત્ત્વ (spiritual essence)ની શોધ કાળે નહીં, પણ એ તો પોતાની તીવ્ર મનોભાવનાઓને વાચા આપવા, તેને પ્રતિધોષિત કરવા માટે જ. પ્રસંગોપાત્ત તે મનોભાવનાઓ idyllic બને છે. Clarens અંગેની પંક્તિઓનો (XCIX-CIV) જ દાખલો લઈએ: તે એક એવો ભૂમિપ્રદેશ છે કે જેના તરફ

પ્રેમભરી દષ્ટિ રાખવામાં આવી છે, કારણ એ-ધું જ
 કે ફ્રાંસીસે પોતાનો કૃતિ Nouvelle Heloiseમાં
 તેને સ્થાન આપેલું બહુધા એ લામણીઓ કોલાહલપૂર્ણ
 બને છે, જેમકે Alpine thunderstormની આગત
 મા અત્રાઉની થોડીક પકિતઓ પહેલા જ એ વર્ણન
 વાચેલ છે

Sky-Mountains-Rivers-Winds-Lake-
 Lightnings! yel
 With night, and clouds, and thunder
 and a Soul
 To make these felt and feeling, well
 may be
 Things that have made me watchful,
 the far roll
 Of your departing voices, is the knoll
 Of what in me is sleepless,-if I rest
 But where of ye, O Tempests! is the
 goal?
 Are ye like those within the human
 breast?
 Or do yet find, at length, like eagles,
 some high nest?
 Could I embody and unbosom now
 That which is most within me,-could
 I wreak
 My thoughts upon expression, and
 thus throw
 Soul-heart-mind-passions-feelings-
 strong or weak
 All that I would have sought, and
 all I seek,
 Bear, know, feel-and yet breathe-
 into one word,

And that one word were Lightning,
 I would speak,
 But as it is, I live and die unheard,
 With a most voiceless thought,
 sheathing it as a sword
 (III, xcvi, xcvi)

આ પકિતઓમાં છે અશુદ્ધપાત્વ (crudity) અને
 અસંગતિ (incoherence) કદાચનાયિયો ફ્રાંસીસમાં છે
 ફક્ત નામનો જ તદ્દત જ એમ છતાં પણ એની પકિત
 ઓમાં રહેલી સ્વ આગ્રહની જગ્ગરી શક્તિ-નિશ્ચયસઃ
 કતાની અમોઘ શક્તિ યુરોપની emotional scenery-
 મા જગ્ગરો ફેરફાર આજુવાની હતી એ આપણે શ્રદ્ધા
 ના નેષિએ Wertherની વ્યથાઓ તથા બાવનાઓ,
 ફ્રાંસીસા 'confessions'ની મૃદુતા તથા ક્ષુભાગ્રાપણ-
 lubricity-સાથે યુગ્મ સાધતી અગાવાતી શક્તિ
 જેના વિના હૃદયસાગ્રાન્થનું રોમેન્ટિક ચિત્ર અધૂરું જ
 રહ્યું હોત એની યાદ માણીએ આ કાઠની છેલ્લી
 પકિતઓમાં બાપરનને એક નવી ખાતરી-a new
 assurance-ની પ્રાપ્તિ થાય છે એ મેળવે છે "a
 man speaking to men"નો સાદ, જેનો ઉપયોગ
 સારા કારણ માટે કવચિત્ અજીરતાથી ને કવચિત્
 ઉપહાસભરી રીતે આપ્રામી પદ્યૃતિઓમાં બાપરન કરે છે.

I have not loved the World, nor the
 World me,
 But let us part fair foes, I do believe,
 Though I have found them not, that
 there may be
 Words which are things-hopes which
 will not deceive
 And Virtues which are merciful, nor
 weave
 Snares for the failing, I would also
 deem

O'er others' griefs that some sincerely
grieve—
That two, or one, are almost what
they seem,
That Goodness is no name—and
Happiness no-dream.
(III, cxiv)

એનો આશય એતાં ચોથો કાંડ વધુ ઇતિહાસ-વિષયક જણાય છે. Dante, Petrarch, Tasso અને Venice તથા Romeના ભગ્નાવશેષો વિષયો તરીકે, સમાવિષ્ટ થયેલા છે ખરા, પરંતુ મુખ્ય વિષય તો ઇટલી જ છે, સર્વદેશોમાં ઇટલી માટે ખાચરનને વધુ પ્રેમભાવ હતો—ગ્રીસના અપવાદ સિવાય. કલાઓ તથા શસ્ત્ર-શાસ્ત્રના ક્ષેત્રોમાં માનવજાતે જે જે સિદ્ધિઓ હાંસલ કરી તેના આદર્શ પ્રતીક તરીકે ખાચરને ઇટલીને નીરખ્યું છે.

એ ઇટલીના ભવ્ય ભૂતકાળનું તેમજ તેના કૃત્રિમ વિનાશનું પણ તેણે આલેખન કર્યું છે. યુરોપ તથા તેના ઇતિહાસથી તેમજ મનુષ્યજાતની ભવ્ય પ્રગતિકૃત્યથી

ખાચરન સુમાહિતગાર છે એ ચોક્કસ જણાઈ આવે છે. અન્ય સમકાલીનોની સરખામણીમાં વધુ સ્પષ્ટતાથી ખાચરન એનો ખ્યાલ આપે છે અને તે પણ પોતાના સઘળા egotism—અહંભાવ—ની ઉપસ્થિતિ છતાં. ખાચરનની કૃતિનું સુચોગ્ય અધ્યયન કરવું હોય તો તે in extenso—સમગ્રતથા—થવું જોઈએ. બહોળા ફલક પર વિસ્તરેલા વિષયો તથા ખાચરનની બંધનમુક્ત લેખન શૈલી નાની કૃતિઓ (snippets)માં યોગ્યરીતે બંધ-બેસતાં થતાં નથી. નાની કૃતિઓને ચકાસવાની ગ્રીણવટભરી વર્તમાન પદ્ધતિ તેમજ કાવ્યરચનાઓને તેની ઐતિહાસિક પશ્ચાદ્ભૂતી અલગ પાડવાની રીત કાવ્યને સાચો ન્યાય કદી આપી ના શકે. 'Childe Harold'ને જે એની અગાઉની ખ્યાતિ પાછી મેળવી આપવી હોય તો આ પ્રકારની વિવેચન-પદ્ધતિ, સૂક્ષ્મ વિશ્લેષણ-પદ્ધતિને નકારો આપવો જ જોઈશે. 'Childe Harold' પછી રચાયેલી કૃતિઓ—ખાસ કરીને Satires (કટાક્ષિકાઓ)—ના અનિવાર્ય એવા ઉપોદ્ધાત તરીકે એ કૃતિનું સ્થાન અવશ્ય નોંધપાત્ર છે.

અનુસંધાન] રોમૅન્ટિસિઝમ [પૃષ્ઠ ૧૩૨થી

સંદર્ભ સૂચિ

તેને એક નવા વાતાવરણનો અનુભવ થાય છે. તેનું ચિત્ત-તંત્ર ખળભળી ઊઠે છે. એ સજન માણી લીધા પછી વાચકને સૌંદર્ય માણ્યાનો ભાવ થાય છે. તેનું પોતાનું વિશ્વ અને વિશ્વ વિશેનું દર્શિબિંદુ થોડુંક વધુ સમૃદ્ધ બને છે.

- 1 The mirror and the lamp: M. H. Abrams
- 2 Romanticism: Lician R. Furst
- 3 From Gautier to Eliot: Enid Starkie

અનુસંધાન] આસ્વાદ [પૃષ્ઠ ૧૪૨

આઠમી શ્રુ બાદ 'વિતા' પછીનો યતિલંગ 'વિનાન'ના પદ્યનમાં 'તા'ની સાથે 'ન' લઈ લેતા સમગ્ર ચંદરવાની ત્રિશાળતાનું સૂચન કે એવી જ રીતે દસમી પંક્તિમાં 'ધીક' પાસેના યતિલંગમાં મોઝાના પછાડાના પ્લનિને કર્ણગુચર કરી બતાવવાની શક્તિ : આ બધું કાવ્યની સુંદરતામાં ઓર ઉમેરો કરી જાય છે.

આમ, આખું કાવ્ય પ્રકૃતિ ચિત્રમાંથી અંતે પહોંચતા પ્રતીકમાં પરિણમે છે; અને છદોલય, શબ્દસૂઝ, ભાષા-શૈલી, ચિત્રાત્મકતા, અર્થલોકતા મામિક અલંકારો વગેરેની સિદ્ધિને લઈને શ્રીધરાણીની સર્ગકતાની ભરતીનું કાવ્ય બની રહે છે, ગુજરાતી ભાષાની સિદ્ધિનું પણ જીવંત કાવ્ય બની રહે છે, ગુજરાતી કવિતાના હૃદયનું પણ એ એક યશોજનવલ શૃંગ બની રહે છે.

આસ્વાદ

સર્ગકતાની ભરતી ધીરુ પરીખ

ભરતી

સહજ શત ઘોડલા અગ્રમ પ્રાન્તથી નીડળ્યા,
અકાટ જલધિ પરે અદમ પાણીપન્થા ચડ્યા;
હલ્લે-હલ્લુહલ્લે: વિતાન, જગ, દિગ્ગમે મુગ્ધતા,
જોરે ધવલ ફેન શી વિખર કેશવાળી છટા!
ત્રિલેખ કરી ડોહના, સકળ શ્વાસ ભેગા કરી,
ઉછાળી નવ દેહ અથ ધમતા પડી ભપડી;
દિશા સકળમાં ભમી, દિલિજ-હાય તાળી દર્ધ,
પડત પડહંદ વિશ્વભર ડાગલા ઉચ્ચરી
કરાલ થર ભેખડે, જગતકાંડે કારમા,
પછાડી મદમસ્ત ધીક: શિર રક્તનાં વારણાં;
ધસી જગત ખૂંદશે? અવનિ-આલ ભેગાં ઘરો?
ધડોધડ પડી-ખરી ગગનગુંબજે તૂટશે?
ઉરેય ભરતી ચડે, અદમ અથ ફૂદી રહે!
દિશાવિગ્રય કૂચનાં કદમ ગાગતા ભપડે!

—કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

કૌલ્ય પૂરું કર્યા પછી કવિએ નીચે તારીખ નોંધી
છે ૧૦-૮-૩૧. પછીના જ મહિને 'કુમાર'ના હઠમા
અકમાં એ સૌપ્રથમ પ્રકટ થયું. કવિની ઉમર ત્યારે
માડ વીસેકની. આમ તો લખવાની શરૂઆત કરી
દીધેલી 'રજ્યા', અને '૩૪મા તો એમના લેખનકાળનો
પ્રથમ તપાસી પૂરો થઈ ગયો આ પ્રથમ તપાસના
લગભગ મધ્યાહને આ કૃતિ સર્જાઈ. એ વખતે એમનામાં
સર્ગકતાનો જબરો જુવાળ...અને અનાયાસ વિષય
પણ પર્મદ સર્ધ ગયો એવો જ—ભરતી!

કૃતિનો વિષય પ્રકૃતિ છે એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર
જણાય. કાવ્યનો પ્રકાર સોનેટ—શીકરપીઅરશાર્પ સોનેટ-
(૪, ૪, ૪, ૨). હા, પ્રાસયોગના છુટી. અહીં તો
૧૪૨] કવિવૈક. સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર ૧૯૭૫

યોગના છે a a a a, b b b b, a a
c c, c c હંદ પ્રવલ પૂલી-લગાલસલગાલ
લલલગાલગાલગાલ. એ કાલે 'સોનેટ' અને 'પૂલીની
બોલબોલા. આથી નવસર્જક એ તરફ આકર્ષાય તે
સ્વાભાવિક હતું શ્રીધરાણી પણ આકર્ષાયો. એ આકર્ષણની
સફળ પરિણતિ થઈ 'ભરતી'માં.

પ્રથમ શ્લોક જ લે. બિહતી ભરતી ચોતરફ ફેલી
ધૂમી વળે છે। ભરતીની વિપુલ પ્રથમ પંક્તિમાં જ
સિદ્ધ થઈ ગય છે—શરૂઆતના ત્રણ શબ્દોમાં—'સહજ
શત ઘોડલા'માં મોઝાં ઉપર મોઝાં ફેંકતી ભરતી 'સહજ
શન' છે, આપ છે, અકાટ છે, અન્ય છે. પહાડપેળા
રકધો અને લોહગદગા રનાયુઓથી પૂરી તાકાત પ્રકટાવતા
ઘોડલાનું એને રૂપ આપી કવિએ ભરતીના આવેશને
ચામુસ કરી બતાવ્યો છે. અને પછીની જ પંક્તિમાં
એ ઘોડલાને 'પાણીપન્થા' કહી ફેલી અર્ધચમત્ક્રિા,
ચિત્રચમત્કૃતિ, ભાવચમત્કૃતિ સિદ્ધ કરી બતાવી છે।
ભરતીનો અવાજ અને ઘોડાની હલ્લુહલ્લાટી. કેતું રવસામ્ય।
આ સતત આવતા અવાજોને ઝીજી પંક્તિમાં સંબંધી
દિગ્ગમથી કવિએ કલાત્મક રીતે પ્રકટ કરી દીધા છે:
'હલ્લે-હલ્લુહલ્લે'. અને પછી તો ચક્રદિશ ગગની મૂકે
છે એ. આવા મત-પ્રમત અવાજો જાણે એવે કેશવાળી
ઉડાડતા ચોમેર ધસી રહે છે. ભરતીનાં એવે શીશુને
કેશવાળી કહી એક જ લીટીમાં સુરેખ શબ્દચિત્ર
એમણે બંધી આપ્યું છે આ દરમ એમની પ્રિય અનુભૂતિ
છે. એમણે નોંધ્યું છે: 'નવાખસાહેમતા પેટોક વચ્ચે
ઉછરેલા એટલે અથનું સૌંદર્ય તો ખૂબ જોયું છે
અને સજારનાં મોઝાંનાં ફીણમાં તેની કેશવાળી છટા પણ
નીરખી છે.' આ જે કે એમણે નીરખ્યું હતું તે આપણને
નિરખાવ્યું. એ જ એમની શબ્દશક્તિ, શબ્દસિદ્ધિ,

ચિત્ર નિર્માણ કરવાની અજબ ચાતુરી.

આવી પ્રવેગમય ભરતી ખીલ શ્લોકમાં તરખાટ મચાવી મૂકે છે. વેગવંત તરંગાશ્વો તોફાન સર્જે છે. પૂરી તાકાતથી મોઝાં ધૂમી વળે છે તે 'સકલ શ્વાસ ભેગા કરી' દ્વારા ધ્વનિત કરી આપ્યું છે. પછી સકળ દિશામાં ભમી 'ક્ષિતિજ-હાય'માં તાળી આપી પડતાં-ઊપડતાં એ મોઝાં જગમગ પડધાથી વિશ્વને ભરી દે છે—પૃથ્વીને નહિ; વિશ્વને, universeને. જેમ ધસતા અશ્વોના ડાખલા ચોમેર પડધાઈ રહે તેમ ભરતીનો ધૂધવાટો જાણે સમસ્ત વિશ્વને પડધાથી ભરી રહે છે. આમ, દૂર-સુદૂર વિસ્તરતા પડધાઓ દ્વારા ભરતીના મૂળ અવાજની ભીષણતા અને ભરત્યકતા એમણે પ્રતીત કરી બતાવી છે તે માણી શકાશે. સમસ્ત શ્લોક જાણે ભરતીના તાંડવનો તાદૃશ્ય ચિતાર આપી રહે છે, આંધી રહે છે.

પછી તો ત્રીજા શ્લોકમાં ભેખડો ભાંગતાં અને બૂકાંઠે ઝીંકાતાં 'મદમસ્ત' મોઝાં, એમાંથી ઊડતાં શિકરો, તેમનાં પરની પ્રકાશલીલા, તેમાંથી સર્જતી રંગમણી અને તેમાંથી લાલ રંગનું છોયું: 'શિર રક્તનાં વારણાં'. જેમ મદમસ્ત બનેલા અશ્વોનાં શિર અડ્ડાઈને લોહીના ટશિયા ધરી રહે તેમ અહીં ઊડતાં શિકરોમાંથી પ્રકાશવેષ થતાં રચાતી રાતી ઝાંચ ફાટફાટ ભરતીનું બિલીવણ સ્વરૂપ રચી દે છે, તેને તેની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચાડી દે છે! બસ, ભરતીનું શબ્દચિત્ર ત્રીજા શ્લોકની પ્રથમ બે પંક્તિ પાસે પૂરું. પછીની ત્રીજી અને ચોથી પંક્તિમાં કવિચિત્તમાં પ્રશ્નોની ભરતી ઊઠે છે. એકસામટા ઉપરાઉપરી ત્રણ પ્રશ્નો: આ મોઝાં ધસતાં ધસતાં જગતને ખૂંદી વળશે? આભ અને ધરતીને એક કરી મૂકશે? ગગનના ગુંબજને તોડી પાડશે? ભરતીનું કેવું દિપરિમાણસુકત ચિત્ર! પ્રથમ પ્રશ્ન દ્વારા ભરતીના પ્રસ્તાર-વિસ્તારનું horizontal-ક્ષિતિજરેખ-ચિત્ર, અને પછીના બે પ્રશ્નો દ્વારા એ જ ભરતીનું vertical-લંબરેખ-ચિત્ર! આમ, કવિએ ત્રીજા

શ્લોકની છેલ્લી બે પંક્તિ તથા સાંનેટની છેલ્લી બે પંક્તિ-ઓ દ્વારા ત્રણ કામ સિદ્ધ કરી આપ્યાં: એક, પ્રસ્તુત પંક્તિઓમાં વર્ણવાયેલી ભરતીનું સમગ્ર ચિત્રાંકન; બે, પોતાના જ ચિત્તમાં ઊઠતી ભરતી—વિચારભરતી ભાવભરતી—નો ધ્વનિથી ઉલ્લેખ; અને ત્રણ, ચિત્રાત્મક કાવ્યનું ચિંતનમાં સંક્રમણ. કાવ્યનું ચિત્ર ચિંતનનાં ઝખેળાયું. છેલ્લી બે પંક્તિમાં એ રંગ પૂરે ખેડો, કવિ કબૂલે છે:

'ઉરેય ભરતી ચડે, અદમ અશ્વ કૂદી રહે!

દિશાવિજય કૂચનાં કદમ ગાજતાં ઊપડે!'

પ્રશ્નો થાય છે: ઉરમાં કઈ ભરતી ચડે છે? કયા અશ્વો કૂદી રહે છે? કઈ દિશાના વિજયની કૂચમાં તે ઊપડે છે? જવાબો શોધીએ. કાવ્ય પૂરું કરીને પાછા પહોંચી જવ પ્રથમ પંક્તિમાં. ત્યાં એક 'અગમ' શબ્દ છે. ભરતી ક્યાંથી ઊડી? 'અગમ પ્રાન્તથી'. આ અગમ પ્રાન્ત કયો? રહસ્યવાદનો? કવિના ચિત્તમાં રહસ્યવાદ-mysticism-ની ભરતી ઊડી? તેનું આકર્ષણ નમરું? હોયે ખરું. કારણ કે જ્યારે કાવ્ય લખાયું ત્યારે એઓ ટાગોરના શાંતિનિકેતનમાં અભ્યાસ માટે ગયા હતા. ત્યાંના રહસ્યવાદની આ અસર હોય. વખતે સ્વાતંત્ર્ય-સિદ્ધિ માટે સમગ્ર ભારતની પ્રજામાં જે જીવાળ તે કાળે આવેલો તે દેશદાંડની ભરતી સ્વચિંતને ઘેરી વળી તળેઉપર કરી દેતી હોય, કારણ કે તાજેતરમાં જ કવિ ગાંધીજીની દાંડીયાત્રામાં-પકડાઈને જેલવાસ ભોગવી ચૂક્યા હતા.

એ જે હોતે. પણ ઊછળતી ભરતીના ચિત્રને કવિએ પૃથ્વીના ઇંદોલનની જે સૂક્ષ્મ સૂઝથી ઝીલી છે, એની ફરાલતાને ભાષાશૈલીની ઓજસ્વિતાથી પ્રત્યક્ષ કરી બતાવી છે તે આ કાવ્યને અનવલ્લભ બતાવે જ છે. શ્રીધરાણીની ઉત્તમ રચનાઓમાંય તે આગળ તરી આવે છે. એનાં રસરચાનો ઓછાં નથી. 'પાણીપન્થા' કે 'હલ્દે-હલ્દે' જેવામાં શબ્દસૂઝ, 'પડીઉપડી' કે 'પછાડી મદમસ્ત ધીક' જેવામાં ગત્યાત્મક ચિત્રાંકન, ત્રીજી પંક્તિમાં (અનુસંધાન પૃષ્ઠ ૧૪૧)

રાહ

જીવનને સફરજનની જેમ
ખચકાં ભર્યાં પછી અને
તેની સાથે માછલીની જેમ
ખેલીને ખુશ થયેલા
આપણે આંગળીઓથી
સ્પર્શીને તપાસી લીધું છે.
કે આકાશ વાદળી રંગનું છે.
હવે આપણે કોની રાહ
જોવાની છે ?
મૂર્યાસ્તની તો નહિ જ.
હવે આપણે કદાચ
ઝાંખા પ્રભાતમાં
ભૂખરી ઇંટોની ઇમારતો
વચ્ચે 'યુદ્ધ'ની બહેરાત
કરતા છાપાના ફેરિયાની
રાહ જોતા હોઈશું.

(લૂઈ મેક્નીસના 'ઓખાડ' કાવ્યનો અનુવાદ)

તું અને હું

તું x શાશ્વતતા
તું કોણ છે ?
હું x હું
હું કોણ છું ?
અરે, સામે કિનારે
નાચતી રજ
જે
ભીડી પડી જતી
પવનના
ઝાકે
નદી
મહી.

(કોરિયન કવિ માંગશિક કિમના 'યુ એન્ડ આઈ'નો અનુવાદ)

સંત્રી

મારું મૃત્યુ નજીક છે
કારણ કે મને અંતે સમજાયું છે કે
આ 'રાત'થી છૂટવાનો કોઈ રસ્તો નથી.
મારી આ ચામાચીડિયા જેવી આંખોને
કદી સ્વપ્નાં કે ગાઢ નિદ્રા સ્પર્શ્યા જ નથી.
રાતના ચામડા જેવા સુક્ષ્મ લઘુ છાપરા નીચે
લટકેલો હું 'નિદ્રા'ના રાજ્યની ઊંઘ્યા વિના
ચોકી કરતો ફરું છું.
હમણાં એકબીજાંના ગાઢ આંશ્લેષમાં મૂતેલાં
એક યુગલને જોઈને અહીં આવ્યો.

એ ઉઘાડપગા પ્રેમીઓએ મારા વિચારોના
કંડા કિનારા પર કયાંય સુધી પીછો કર્યો હતો.
હું મૃત્યુની નજીક છું
બંદૂકની નીરવ ચૂપકીદી
મને કાળી ડિઝાંગ ખાઈ જેવી લાગે છે.
મારી યુવાવસ્થા ઉન્માદનાં ફૂલો હતી
ને ઘડપણું છે ચિમળાયેલ 'પોપી'નો છાડ.
તમિઝભરી રાત મને ઘેરી પળી છે.
મારું મૃત્યુ મારે જ નજીક છે.

(એલન લૂઈસના 'ધ સેન્ટ્રી' કાવ્યનો અનુવાદ)

અનુવાદ

She Walks in Beauty

She walks in beauty, like the night
Of cloudless climes and starry skies
And all that's best of dark and bright
Meet in her aspect and her eyes
Thus mellowed to that tender light
Which heaven to gaudy day denies
One shade the more, one ray the less
Had half impaired the nameless grace
Which waves in every raven tress,
Or softly lightens o'er her face,
Where thoughts serenely sweet express
How pure, how dear their dwelling place
And on that cheek, and o'er that brow,
So soft, so calm, yet eloquent,
The smiles that win, the tints that glow,
But tell of days in goodness spent,
A mind at peace with all below,
A heart whose love is innocent !

George Gordon, Lord Byron

Kisses

Once he drew
With one long kiss my whole soul through
My lips, as the sunlight drinketh dew

Tennyson

૧૪૪] કવિદેવ સપ્ટેમ્બર-ઓક્ટોબર ૧૯૭૫

નરી કમનીય ચાલે

જેનું નિરખ હૃદયકિત લ્યે મપય
ગત્રિનું, સચરણ સુદૃઢ એનું તેમ
અધાર-હિજવલનું જે કંઈ હિતમાગ
તે સૌ સુચારુ તત્ત્વ લે ચનમા મળેલ
જે વર્ણની લલકપૂર્ણ દિને ન જોયુ
તે સૌમ્ય તેજ અહીં સિન્ધ પ્રસન્નસોહુ
એકાદ ગગ વધુ ને દ્યુતિચશ લેશ...
તો અર્ધ વિશત થયુ હત આ અન મ
લાવણ્ય લોલ, ધરી જે રજુ દૃષ્ય કેશ,
જે માર્દવે વિલસનું વદને ગિરિમ-
મ ધુયે જ્યા હૃદયનું મુરુરુ પ્રથન્ત
તે કેવુ નિર્મલ નિવાસનું ધામ કાન્ત !
ને એ કપોલ પગ, જૂપરનું સકપ
ગભીર એનું મૃદુ, શુ મુખરળ કિંતુ
મ મોહકારીસ્મિત ! એજસ અળંગત
તે તો પ્રકુલગત સૌખ્યની સાખ દેનું
છે દુષ્ટ અતઃ નિરીંદ બન્ધુ અર્થત
નિવ્યાજ જે હૃદયની છ મદૈવ પ્રીતિ

(અનુ રાજેન્દ્ર ઘડ)

સુ'બનો

એકલા એલે જ ખેલો એમ
સકલ ભારા આત્મને મુજ ઓપ પે એક
દીર્ઘ લીલા સુમને, વૃષારને રવિતેજ પી લે જેમ

(અનુ ધીરુ પરીખ)

રાહ

જીવનને સફરજનની જેમ
બચકાં ભર્યાં પછી અને
તેની સાથે માછલીની જેમ
ખેલીને ખુશ થયેલા
આપણે આંગળીઓથી
સ્પર્શને તપાસી લીધું છે.
કે આકાશ વાદળી રંગનું છે.
હવે આપણે કેની રાહ
જોવાની છે ?
સૂર્યાસ્તની તો નહિ જ.
હવે આપણે કદાચ
ઝાંખા પ્રભાતમાં
ભૂખરી ઇંટોની ઇમારતો
વચ્ચે 'યુદ્ધ'ની બહેરાત
કરતા છાપાના ફેરિયાની
રાહ જોતા હોઈશું.

(લઈ મેક્સીસના 'ઓખાડ' કાવ્યનો અનુવાદ)

તું અને હું

તું x શાશ્વતતા
તું કેણું છે ?
હું x હું
હું કેણું છું ?
અરે, સામે કિનારે
નાચતી રજ
જે
ભાડી પડી જતી
પવનના
ઝાકે
નહી
મહી.

(કારિયન કવિ માંગરિક કિમના 'યુ એન્ડ આઈ'નો અનુવાદ)

સંત્રી

મારું મૃત્યુ નજીક છે
કારણ કે મને અંતે સમજાયું છે કે
આ 'રાત'થી છૂટવાનો કોઈ રસ્તો નથી.
મારી આ ચામાચીડિયા જેવી આંખોને
કદી સ્વપ્નાં કે ગાઢ નિદ્રા સ્પર્શ્યા જ નથી.
રાતના ચામડા જેવા સુક્કા ભક છાપરા નીચે
લટકેલો હું 'નિદ્રા'ના રાજ્યની જિંદગી વિના
ચોકી કરતો ફરું છું.
હમણાં એકબીજાના ગાઢ આસ્થેષમાં સૂતેલાં
એક યુગલને જોઈને અહીં આવ્યો.

એ ઉઘાડપગા પ્રેમીઓએ મારા વિચારોના
ઠંડા કિનારા પર કયાંય સુધી પીછા કર્યો હતો.
હું મૃત્યુની નજીક છું
બંદૂકની નીરવ ચૂપકીદી
મને કાળી ડિપ્પાંગ ખાઈ જેવી લાગે છે.
મારી યુવાવસ્થા ઉન્માદનાં ફૂલો હતી
ને ઘડપણું છે ચિમળાયેલ 'પાપી'નો છાડ.
તમિઝ્ઝલરી રાત મને ઘેરી વળી છે.
મારું મૃત્યુ સાથે જ નજીક છે.

(એલન લઈસના 'ધ સેન્ટ્ર' કાવ્યનો અનુવાદ)

કવિલોક - સપ્ટેમ્બર ઓક્ટોબર ૧૯૭૫ [૧૪૫]

વિભોગણું ચૂડના દુહા

સંપાદક - પુષ્કર ચંદરવાકર

(૮૧)

ચૂડ કે' છે

બેબોલા સજણથી ના બોલીએ,

જેના સો સો ઠેકાણે શ્વાસ

ખૂટવને કાઠિ ખવરાવીએ,

જેના પડયમા પિતળનો પાસ !

પડયમા પિતળને પાસ, તે સોનીએ જઈ મૂલવિયે,

અને ભારે હોઈએ, તો હળવા થઈએ

કાચો ઘડો કુભારનો એની કરીએ ના આશ,

ચૂડ કે,

બેબેલા સજણથી ના બોલીએ,

જેના સો સો ઠેકાણે શ્વાસ !

(૮૨)

ચૂડ કે' છે

સજણ એવા કીણએ, જેવા સાદુળા સિંહ,

ટોગામા તળધુ દિયે, ખીએ ના રાત કે દિ' !

ખીએ ના રાત કે દિ', તે વસે ઓઝતના આરે,

અને મારે હાક ને મોટા ગેદને પાડે,

એકલવેણા, અટ નોપે નહીં લીં,

ચૂડ કે,

સજણ એવા કીણએ, જેવા સાદુળા સિંહ !

(૮૩)

ચૂડ કે' છે

સજણ એવા કીણએ, જેવા ઘરાડ ધી,

ફેફસા ફેડ દિયે, પડે હથેલીમા લીં,

હથેલીમા પડે લીં, તે ટાળી ના ટળે,

અને સાચા મજણના મનડા ફેરવ્યા ના ફેર,

એનો પેગ ભરીએ રાત ને દિ'

ચૂડ કે,

સજણ એવા કીણએ, જેવા ઘરાડ ધી

(૮૪)

ચૂડ કે' છે:

સજણ એવા કીણએ જેના તંબોળવરણા હોઠ,

છેટથી લાગે સોહામણા જાણે કાઠા ઘઉંનો લોટ,

કાઠા ઘઉંનો લોટ તે ચાળણિયે આપીએ,

અને દૂધ સાકર લઈને લાડવા વાળીએ,

કરવી લાડાઈ પાડવો કોટ,

ચૂડ કે,

સજણ એવા કીણએ, જેના તંબોળવરણા હોઠ !

(૮૫)

ચૂડ કે' છે:

સજણ એવા કીણએ, જેવા કૂવાના કોરા,

પછાડયા પાણી દિયે. રૂપે ધરે ના રોષ !

રૂપે ધરે ના રોષ તે આગ

અને ધોરિયાના પાણી ઝીલે ક્યારા,

કાચો સાઠો લિયે સોસ,

ચૂડ કે,

સજણ એવા કીણએ, જેવા કૂવાના કોરા !

Industrial Jewels Ltd.

32 Nicol Road Ballard Estate,

Bombay-1

(૬૬)

ચૂડ કે' છે:

સજણ એવા કીલએ, જેવી લટીઅલ કેળ,
મરે પણ મેલે નહીં, બાળપણની બેળ !
બાળપણની બેલ તે લાગે ગુળા
અને સોળ સજણ, અંતરના ઉજળા,
કળાયેલ મોર ને નાચતી ઢેલ,

ચૂડ કે,

સજણ એવા કીલએ, જેવી લટીઅલ કેળ !

(૮૭)

ચૂડ કે' છે:

સજણ એવા કીલએ જેવું ઘરાડ ઘી,
જેના વલોણે વાંધો પડ્યો, બગડ્યો આખો દિ',
બગડ્યો આખો દિ' તે આવીએ
અને તાજુ માખણ લઈ તાવણમાં તાવીએ,
તાવીએ માખણ, પડે હથેલીમાં લીં,

ચૂડ કે,

સજણ એવા કીલએ જેવું ઘરાડ ઘી !

(૮૮)

ચૂડ કે' છે:

સજણ એવા કીલએ, જેવા બિલોરી કાચ,
બેં ઉપર ભાત્યું પડે, નીપજે દેશ વિલાત !

નીપજે દેશ વિલાત તે રાખીએ,
અને એવા સજણને સાથમાં રાખીએ,
બોલવા બોલ, પાડવું સાચ,

ચૂડ કે,

સજણ એવા કીલએ જેવા બિલોરી કાચ !

(૮૯)

ચૂડ કે' છે:

સજણ એવા કીલએ, જેવા તરકના તાખૂત,
મન કહ્યા મોતી મળે, સેણા મન સાખૂત !
સેણા મન સાખૂત તે લાલચ દર્ષ ગયા,
અને વચનના બાંધ્યા, અંમે બેસી રહ્યા,
ગળોઅલ ઘૂઘાં, ભૂંસવી ભસૂત,

ચૂડ કે,

સજણ એવા કીલએ, જેવા તરકના તાખૂત !

(૯૦)

ચૂડ કે' છે:

સજણ એવા કીલએ, જેવી હિંડોળા ખાટ,
સેજ વચાળે સૂઈ રહીએ, હુરે ધરીને હાથ !
હુરે ધરીને હાથ તે હસીએ,
અને એવા સજણની પડોશમાં વસીએ !
કારો દીવે બળે વાટ,

ચૂડ કે,

સજણ એવા કીલએ, જેવી હિંડોળા ખાટ !

Shreyas Paper Corporation

22K Hathi Baug, Love Lane, Mazagaon

BOMBAY-10

Phone : 372740

**With Best Compliments
From**

**STEEL CAST
Bhavnagar Private Limited**

**Manufacturers of
Steel & Alloysteel Casting**

**Ruvapuri Road, Gram - STEELCAST
Bhavnagar-364001 Telex: 071-207
(Gujarat) Phone: 5225 (4 lines)**

કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી (અનુસંધાન આગલી પૂર્તિમાંથી)

ખખલેલી. તે દરમિયાન 'ધન્સાઇક દિલ્હી' નામક તેમની સાપ્તાહિક કટાર ખૂબ લોકભોજ્ય બનેલી. પંડિત જ્વાહરલાલ નેહરુના 'ધ ડિસ્કવરી ઓવ ઇન્ડિયા' નામક સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથને આધારે રચાયેલી એક નૃત્યનાટિકા જેતાં શ્રીધરાણીનો પરિચય દયારામ ગીદુમલનાં પુત્રી સુંદરીબેન સાથે થયો, જે પંક્ષીથી પરિણયમાં પરિણમ્યો. આ લગ્ન-છવનથી એમને બે સંતાનો: પુત્ર અમર અને પુત્રી કવિતા.

સર્વેક શ્રીધરાણીને સમજવા માટે ભારતની આઝાદીની ચળવળનો સંદર્ભ અનિવાર્ય બની રહે છે. સ્વાતંત્ર્યપ્રેમની આ ભાવના ગળથૂથીમાંથી જ એમને મળેલી. માતાએ જ એમના દિલમાં આ દેશદાઝનું સિંચન કરેલું. ૧૯૨૦થી '૩૦નો ગાળો ભારતમાં આઝાદીની લડતનો મહત્વનો તખ્તો. અને એ જ દસકા એટલે શ્રીધરાણીના દૈશોર્ધથી તારુણ્યાંત સુધીની સમયાવધિ. એ મુઝ્ય હૈયામાં દેશદાઝની ભાવનાએ વધુ આકર્ષણ જમાવ્યું, ગાંધીના વ્યક્તિત્વે અને ગૂજરાત વિદ્યાપીઠના અભ્યાસકાળે એમાં વધુ પ્રેરણા પૂરી. શરૂઆતથી જ ગાંધીજીની અહિંસક લડતના એઓ સૈનિક બની ગયા. ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ દાંડીકૃત્ય માટે પસંદ થયેલા ૮૦-૮૫ સૈનિકોમાં શ્રીધરાણીની પણ વરણી થઈ અને ધરાસણુ જતા કરાડીમાં ગાંધીજીની પ્રથમ ટુકડી સાથે પકડાઈ ગયા. પછી તો સાબરમતી અને નાસિકમાં જેલવાસ. આ જેલવાસ દરમિયાન એમની કીર્તિદા નાટ્યકૃતિ 'વડો'નું સર્જન.

શ્રીધરાણીની સાહિત્યપ્રવૃત્તિનો આરંભ આમ તો 'દક્ષિણામૂર્તિ'માંના અભ્યાસકાળ દરમિયાન જ થઈ ગયેલો. ત્યાં રવિશંકર રાવળ, કનુ દેસાઈ અને સોમાલાલ શાહ જેવા કલાકારોની રાહબરી નીચે એમણે ચિત્રસાધના તો શરૂ કરેલી જ પણ સાથે સાથે ત્યાંના ગુજરાતીના શિક્ષક 'ગિરીશ' પોતે કાવ્યો રચતા એ સન્નિધિથી શ્રીધરાણીને કાવ્યલેખનનો પણ નાદ લાગ્યો. એઓ ૧૨-૧૩ વર્ષના

હતા ત્યારથી જોડકણું જોડતા થયેલા. 'દક્ષિણામૂર્તિ'ના એક મેળાવાક માટે એમણે એક સામાન્ય રાસડો 'હાલ્યા તલકચંદ સાસરે રે લોલ' રચેલો. એ કદાચ એમની પ્રથમ સળંગ રચના હશે. પરંતુ એમનું પ્રથમ પ્રકાશિત થયેલું કાવ્ય તો ૨૭-૨-૧૯૨૭ના રોજ લખાયેલું 'હું જો પંખી હોત.' પછી તો એમણે 'દક્ષિણામૂર્તિ'માંથી અનેક હસ્તલિખિત પત્રો કાઢ્યાં, જેવાં કે 'લટપટિયું', 'દક્ષિણામૂર્તિ'દૈનિક, 'ભારત' અઢવાડિક, 'લોલકી' પાક્ષિક, 'વિદ્યાર્થી', 'શુભાખ', 'શેવતી' વગેરે માસિકો, 'કિશોર' ત્રૈમાસિક અને 'ગીમાતા' નામક અનિયતકાલીક. આમ, એમની સિસૃક્ષા પોરસાતી ગઈ. એ પોરસાએલી કાવ્યસિસૃક્ષાનો પરિપાક ૧૯૩૪માં પ્રગટ થયેલો એમનો 'કાડિયાં' નામક પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ. ત્યાર પછી તો એ પરદેશ ગયા અને એ કાવ્યસિસૃક્ષા ૧૨-૧૪ વર્ષ સ્થગિત થઈ ગઈ. પરંતુ ભારત પાછા ફર્યા પછી એ સિસૃક્ષા પુનર્નગ્રત થઈ અને '૫૭ સુધીમાં જે ૩૩નેક નવાં કાવ્યો રચ્યાં તેને અગાઉના સંગ્રહમાં સમાવી લઈ તેની બીજી આવૃત્તિ બહાર પાડી. આમ, 'કાડિયાં'ની બીજી આવૃત્તિમાં કવિ શ્રીધરાણીનાં બે પાસાં સ્પષ્ટ વર્તાઈ આવે છે: પૂર્વ શ્રીધરાણી અને ઉત્તર શ્રીધરાણી.

'કાડિયાં'ની પ્રથમ આવૃત્તિ જેતાં ૧૯૩૪ સુધીમાં શ્રીધરાણીનો જે બળુકો નવોન્મેષ પ્રકટ થયેલો જોવા મળે છે તેણે તત્કાલીન કાવ્યભાવકો અને વિવેચકોનું સારું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. એમાં છંદોવૈવિધ્ય અને વિષય-વૈવિધ્ય તો ખરાં જ, પણ આગવી કલાસૃજ અને ભાષા-બૂજ એમાં ખાસ આગળ તરી આવે છે. એમનાં ગીતોમાં ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રના લોકઢાળોની રમણીય સિદ્ધિ જોવા મળે છે, તો 'વર્ષામંગલ'નાં છ ગીતોમાં શાંતિનિકેતનના સંસર્ગે બંગાળની પ્રકૃતિ અને રવીન્દ્રસંગીતની કામયાખ અસરો પણ ઝિલાએલી જોવા મળે છે. શું ગીતોમાં કે શું છંદોમાં એમનો લયહિલોળ મુઝ કરે તેવો છે. પદવિન્યાસની પણ એમની સમજ દાદ માગ્યા વગર રહે

તેની નથી પૂતી અને જુનપણીને એમણે સ્થાનાનાથી અને મન્ત રીતે પ્રેરણા પાનાયા છે સર્ગ અને રમતિયાગ લખમા મદાએના એમના દિશાગ્રભાસ ગીતો પશુ છુટી ભાન પાડી જાય છે

આગાહીની લાતમા સક્રિય રીતે સામેન કએના યુવાન શ્રીધરાણીના સર્જનમા દેશદાઝના કે દલિન પીડિત પ્રત્યેની સહાનુભૂતિના કાવ્યો ન હોય એ કેમ બને અને સમાન સ રીક કવિ કે કવિના વિરે પશુ વિચાર્યા વગર રહી શકે ખરો શ્રીધરાણીએ આ મનનગની કૃતિઓ પશુ આપેની છે પ્રકૃતિના સુત્ર ચિત્રો સાથે સાથે એમણે લખ્ય ભાવનાવાદને પશુ પોતાની કવિતામા સફળતાથી નિરૂપ્યો છે અને વળી વાસ્તવવાદ તરફ વળેના એ દશકા માથી શ્રીધરાણી પશુ બાકાત કષા રહી શકયા હતા એ એમણે બધા બધા વાસ્તવવાદને નિરૂપ્યો છે ત્યા ત્યા એ કુનિમકે દિસ્સો જાણ્યોતો નથી બલકે વાસ્તવ પગની એમની મુક્ત સાહનિક પકડ જ એ કૃતિઓને કાવ્યમટિ સુધી પહોચ્યા છે દેશદાઝ, આદર્શવાદ કે વાસ્તવવાદના લુપ્ત પ્રચારવેદમાથી આ કારણે જ એમની કૃતિઓ બગરી શકી છે સાચા સવેદનના એમા મુક્ત કલાધાટ બીજો છે. પરંતુ ભારત પાછા ફર્યા પછી તેની સ્વચ્છતાનુ ને દર્શન એમણે કર્યું તેથી એમની સર્જનશક્તિએ બીજે વળાંક લીધો આ ઉત્તર શ્રીધરાણીની કૃતિઓમા વેધક કગલ મુખ્ય રીતે બને છે ભાષાલય અને અભિવ્યક્તિની ભગિઓ પશુ પૂર્વ શ્રીધરાણી કરતા છુટી તરી આવે છે 'આદમ દિલી' જેની કૃતિ કે ૧૯૬૧મા બહાર પડેના નિધનોત્તર કાવ્યનગ્રહ 'ધુનરપિમાની સન વિનોબા વિપયક પ્રતબ રચના સિવાય કાવ્યસિદ્ધિનુ અગ્રાઉના જેવુ હોયુ શિખર એમણે સર કર્યું જાણ્યુ નથી આ

બધી કૃતિઓ નવીન વિભાવન અને અવનવીન અભિવ્યક્તિઓની મધામચૂની કૃતિઓ બની રહી છે આમ, શ્રીધરાણી વીશીના કવિઓમા આગેવા અવાજ હઈ આગળ તરી આવ્યા એમની સાદર્શનિહ દષ્ટિથી, રોમેન્ટિક વચ્ચે તથા ભાવના અને વાસ્તવના સાહનિક સાદર્યથી, સર્વજન્ય પ્રતગમન્યોના નિજ નિરૂપણથી, કલ્પના સમૃદ્ધ કમનીન દિશાર કાવ્યોથી, એમની આ સાહિત્ય સિદ્ધિને ઉપવક્ષીને ઈ ૧૯૫૮નો રઘુજિતરામ મુવર્ક ચાક એમને માટે જાહેર થયેનો તે ૧૯૬૧મા એમને નિધનોત્તર એનાયત કરવામા આવેનો

આ ઉપરાંત એમની કાવ્યમય વાનાવચ્ચુકત 'વડો' નામક નાટ્યકૃતિ (૧૯૩૧), 'ઇન્સાન મિગ દુગ' વાર્તાસંગ્રહ (૧૯૩૨), 'પીળા પલાશ' બાળનગ્રંથ (૧૯૩૩), 'પંખિની' નાટક (૧૯૩૪) તથા 'પિયો ગરી' નાટકસંગ્રહ (૧૯૪૬) આદિ એમના સર્જનશક્તિમા મહત્વનો ભેરો કરે છે યુગવાતી ઉપરાંત એમની નોંધપાત્ર અગ્રેજી ગ્રંથસૂચિમા છે 'વોર વિધાઉટ વાયોલેન્સ' (૧૯૩), 'માઇ ઈન્ડિયા, માઇ અમેરિકા' (૧૯૪૧), 'વોર્નિંગ ટુ ધ વેસ્ટ' (૧૯૪૩), 'ધ મહાત્મા ઝેન્ડ ધ વર્ડ' (૧૯૪૬), 'ધ ગ્રિન ટ્રેર ઓવ ઈન્ડિયા' (૧૯૫૧), 'ધ નર્મલિસ્ટ ઈન ઈન્ડિયા' (૧૯૫૬) અને એ વર્ષે મુબઈથી પ્રકટ થયેલ 'ધી એડવેન્ચર્સ ઓવ ધી અપસાઈડ-કાઉન્ટ્રી'.

આમ, યુગવાતી તેમજ અગ્રેજી ઉભય ભાષામા સમૃદ્ધ સર્જન કરનાર શ્રીધરાણી પોતાની પાછળ, સ્વગતનવિહારી મહેતાએ લખેના એક અનલેક્ષ્યમય શ્રીધરાણીના બે સ્થાનોના ઉચિત નામોપયોગ કરીને કહ્યું છે તેમ, 'અમર' 'કવિના' મૂકતા ગયા છે.

With Best Compliments
From

INDIAN RUBBER REGENERATING CO., LTD.

Largest manufacturers of QUALITY Reclaimed Rubber
In a wide range

Office & Factory:
F-2 Wagle Industrial Estate
THANA 400 604
(Maharashtra)

Tel: 593718

Grams: RUBREGEN-THANA

પોસ્ટ ઓફિસ ડિવિઝન
પોસ્ટલ ચેન્જનાથી
આપની જુદાપરેથા અને કુટુંબ
નિર્મિત અને છે.
આ ચેન્જનામાં વીમા જેવા ભાવે
પણ મળે છે.

નાની જાન્યત
મહાપણનો સહારો

વિગત માટે
કચેકર કચેરી, પાસ્ટ ઓફિસ
જિલ્લા જનતા અધિકારી

આજ માટે
તૈયાર છો,
પણ
આવતી
કાલ નો
વિચાર
કર્ચો છે ?

કવિતોક

દુર્લભાતી કવિતાનું સ્કતુપત્ર • હેમંત • વિ. સં. ૨૦૩૨

તલેખખર-હિસેખખર

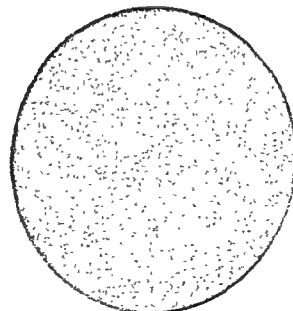
૧૯૭૫

અંક

૧૦૮

‘જિગે છે સુરખીલરી

રવિ સુદ

હેમંતનો પૂર્વગા

(કલ્પા)

શુજરાતી કવિતાનું ઋતુપત્ર • હેમંત • વિક્રમ સંવત ૨૦૩૨ • પરંપરિત અંક ૧૦૮ • દિન ૨૪ ૩૬

કલ્પ

દેવદાસી (રાજેન્દ્ર શાહ) ૧૯૫

વિસ્તરતા હૃદયની વાણી (મકરંદ દવે) ૧૯૬

કાચળ એ કાનમા કહુ (મિમકાન્ત મણિયાર) ૧૯૬

રતે જ્યારે (ધીરુ પરીખ) ૧૯૭ પથ્થર (શ્રીકાન્ત માહુડીકર) ૧૯૭

વેદના વડે જ (હરિનરય) ૧૯૮ ધર્મ શકે (જયત વસેયા) ૧૯૮

રાખો (મણિલાલ શંકર) ૧૯૮ અમારું ધન (હરીશ મીનાશ) ૧૯૮

પ્રાધ્યાપકની મનોવ્યથા (મધુકર રાદેરિયા) ૧૯૮

— (ગો સુ ગાલા 'હરેન્દ્ર') ૧૯૮

ખાલી ફરેતુ પર (કલેન્દ્ર) ૧૯૯ હવે (અરોહ દા) ૧૯૯

વિમલરમ્ય મુખાવનનુ ગીત (જયેન્દ્ર શેખરીવાળા) ૧૯૯

દત્તકથાના લોકો (હનીશ સાહિલ) ૧૯૯

અહીં તો (રમેશ આચાર્ય) ૧૯૯

મોન (રામચંદ્ર શંકર) ૧૯૯ ચારસોરઠા (કરસનદાસ શુદ્ધાર) ૧૯૯

પહેલી પ્રીતિ (નિતેન્દ્ર કા બ્યાસ) ૧૯૯

એક કાવ્ય (નરેન્દ્ર ત્રિવેદી) ૧૯૯

— (ડાહ્યાભાઈ પટેલ 'માસુમ') ૧૯૯

તટલી તારીખ (કેશુભાઈ શંકર) ૧૯૯

ભરચકપણ (એસ. એસ. રાણી) ૧૯૯

વિભ્રમલ ચૂકના દુહા (પુષ્કર ચંદ્રવાત) ૧૯૯

અનુવાદ

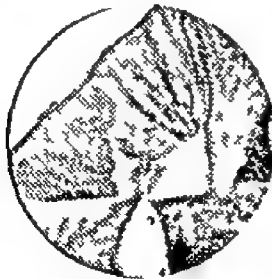
ગ્રાપીગીત (રાસ્ટ્રી જયે દ્ર દવે) ૧૯૬

બદીવ નનું સ્વપ્ન (ધીરુ પરીખ) ૧૯૬

કેસન્દ્રમા વટોળિયા (જય ત ધાક) ૧૯૮

મને સૂર્યમુખી હારી આપો (નિરંજન ભગત) ૧૯૮

નિરવર (દક્ષા બ્યાસ) ૧૯૮

નવેમ્બર-ડિસેમ્બર ઈ. ૧૯૭૫

□

ગદ્ય

ધીરુ પરીખ પૂર્તિ વિહારી

ચંદ્રકાન્ત શેખરીવાળા ૧૪૬ આજની કવિતા

ધીરુ પરીખ ૧૫૦ સપ્તર યુગનાનો કવિ

રંગીકાન્ત બેશી ૧૫૬ અમારે પુષ્કર

અનંત રાવલ ૧૬૦ કાવ્ય હેતુઓમા

કેશુભાઈ પટેલ ૧૬૨ લગની કાવ્ય .

આરંભ

નિરંજન ભગત ૧૮૩ 'સુખદુ ખ-૧'

તારીઓ રાજેન્દ્ર શાહ બચુભાઈ રાવલ
નિરંજન ભગત • ધીરુભાઈ પરીખ

¶ 'નવિયોગ' દેમાસિક વર્ષની ૭ જાનુઆરી ૧૯૭૫ માં—ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ, ઓક્ટોબર ને ડિસેમ્બર માસના અંતમા મહત્ત્વાચ છે ¶ દેશમા વાર્ષિક રૂ ૯, પરદેશમા રૂ ૨૦ થા થા ૧, અમેરિકામા રૂ ૩૦ થા ડો ૪, ફ્રાંક નક્કર રૂ ૧૭૫ ¶ ટેબલોએ કૃતિને નિર્ણય બાજુના ટપાલખાને સાથેનું મોકલવું મોકલવું જરૂરી છે ¶ લેવાજમ મોકલવાના રકમ (૧) C/O કમાર કાર્યાલય લિમિ. રાયપુર અમદાવાદ ૧ (૨) લિપિની પ્રિન્ટરી, ૨૨ કલ્યાણદાસ બિલ્ડિંગ, ગાંધીધામ ટૅક રોડ, મુળાઈ ૪૦૦૦૩૬ (૩) વિજય રોડ ૬૨, કલ્યાણપુર રિસીકેરોડ, અમદાવાદ ૧ થા રોડાનરોડ, આણંદ (૪) ત્રિપાઠી પ્રા લિ. પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ મુળાઈ ૨ (૫) વીનસ સપ્લિફિકેશન એજન્સી શામસદન ૧૬ માળે બારડર વાલે લેન ગામદેરી મુળાઈ ૭

મુદ્રક અને પ્રકાશક બચુભાઈ રાવલ
કમાર પ્રિન્ટરી ૧૪૫૪ રાયપુર અમદાવાદ-૨ —

પ્રભાકર ત્રિકલ
સંપ્રદ
અમદાવાદ

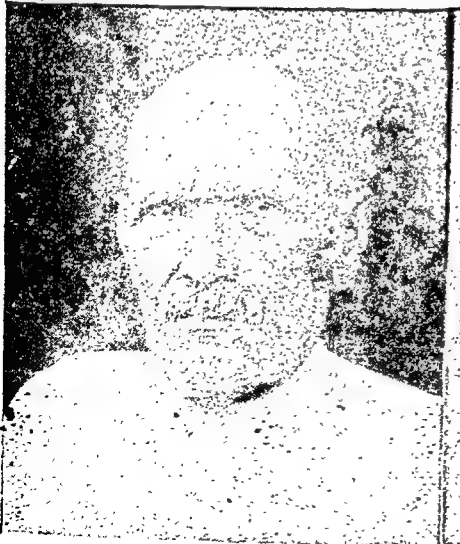

બ. કે. ડા.

(રકેય: ર. મ. રા.)

કવિ 'વિહારી' — બહેચરલાલ ત્રિકમળ પટેલ

(સં. ૧૯૨૨-૧૯૬૪)

માના ૧૪મા કાવ્યમાં આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કહો
કે અને હવેલ પૂર્વોક્ત પ્રશ્નનો ભતે જ જવાન શોધવા
પ્રયત્ન કર્યા છે એઓ કહો છે

You alone knew that motion
is nothing different from rest,
that the void is fullness and a clear sky
the most extended of clouds

(તું એમથી જ ભણતી હતી કે શતિ
એ વિરામધો જરાય જુદો નથી,
શયતા એ સખરતા છે અને સ્વરૂપ આમણ
સૌથી વધુ વાદ્યજાતું હોય છે)

વિષદની વાત કરતો આ કવિ વિરતિમાં નામરે છે
જીવનના સમગ્ર વિધાની એ જ તો ફલજીવિત!

કવિમાં નિરાશા હતાશનો છાવ પશુ જોવા મળે
છે પશુ સાથે સાથે એ પરિસ્થિતિમાં રહેત્યમર્લ ચિંતન
નવો પ્રકાશ પાધરી રહે છે 'House on the sea'
(સાત્રતટે નિવાસસ્થાન) નામક કાવ્યમાં પોતાની સાથેના
સહપ્રવાસીને કહે છે

You ask if everything goes like this
in a little haze of memories
if in the hour that dazes or in the sigh
of breakers each destiny is fulfilled
I would like to say no that for you
the hour
approaches to take you clean beyond
time
perhaps only he who wants to grows
infinite
and this you may do who knows not I
I think that most are not to be saved
but someone overturns every plan
wins through the gap finds the self he
wanted

૧ કવિયેક નવેમ્બર ડિસેમ્બર ૧૯૭૫

I should like, before yielding to mark
for you

that way of escape
unsure as foam or wrinkle
on the shaken fields of the sea.

(તું પૂછે છે કે સહેજ ધૂધળી સ્મૃતિઓમાં
બધ આમ જ ચાલ્યા કરશે

કે પછી ચકિત કરી દેતી ધડીએ કે મોઝના
નીલાસામાં સિદ્ધ થાય છે પ્રત્યેક નિયતિ

હું ના કહીશ, તારે માટે તો એ થકી
આવી પહોંચે છે તને સમયની પેલી પાર સદૃશવા
કદાચ જે અનનતા ગમે છે તે જ અનત અને છે
અને દ્રશ્ય ભલે તું આમ કરે પશુ ખરી,
હું નહિ

હું ધારું છું કે ધણાખરા તે ઉઝારી શકવા માટે નવી
પરન્તુ કાર્ષક પ્રત્યેક યોજનાને જીવી વાળે છે
અને વચગાળામાં સફળ થાય છે, પોતાના મનઃપ્રમદ
અર્થને સિદ્ધ કરે છે
શરણે ભલે તે પહેલા હું તારે માટે આક્રી જવા
માંગું છું

જીવવાનો માર્ગ
જે સહેરતા સાગરપટ પરના
દ્રીણ કે સહેરીઓ જેવો અનિશ્ચિત છે)

ઉપરની કડિકામાં 'કોઈક someone-પ્રત્યેક યોજનાને
જીવી વાળે છે' એ પંક્તિમાં અદૃષ્ટની વિદારક રમતના
ઉત્સેખમાં નિરાશા તો છે જ પશુ આત્રણ જતા કહે છે

I give you too my inner hope
This new time tired I bring it no increase
I offer it in ransom to your fate to
set you free

(હું તને મારી આક્રી પાનગી આપી પશુ સમર્પણું છું

થાકેલોપાકેલું હું આ નવી ઘડીએ પણ એમાં
વધારો કરતો નથી.
તને મુક્ત કરવા માટે હું તેને ખંડણીરૂપે તારા નસીબને
આપી દઉં છું.)

આ 'થાક'ની અનુભૂતિ અને આછીપાતળી રહી ગએલી
આશા ! હતાશાની આ મનોદશા અહીં અલિપ્યક્તિ
પામી છે અને છેલ્લે વળ લે છે :

'Our journey is ending upon this shore
gnawed by the tide with double motion.
Your heart close by, not hearing me,
perhaps
steers for the eternal this moment.

(ભેવડા વેગવાળી ભરતીથી ખવાઈ ગએલા
આ કિનારા પર આપણી સફરનો અંત આવે છે.
મારી નજીક છે તારું હૃદય, પણ મને સાંભળ્યા
વગર કદાચ

શાશ્વતી પ્રતિ હંકારી નય છે આ ક્ષણે.)

વિખૂટા પડવાની વેળાનાં ગભીર દર્દ અને દશા અહીં
મૂર્ત થયાં છે. એમાં એ વિપાદની સાથે સાથે 'શાશ્વતી'
તરફની ગતિ કવિની ક્ષણભંગુરતા વિશેની સભાનતાને
વિશેષ દઢાની રહે છે. ખીન્ન કાવ્યસંગ્રહ 'પ્રસંગો'માંના
'Eastbourne' નામક કાવ્યમાં સ્પષ્ટપણે કવિ કહે છે :

Evil wins...The wheel will not stop.'

(અનિષ્ટ જીતે છે...આ ચક્ર કદી અટકશે નહિ.)

આમ, ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ વચ્ચેનો સદ્ અને અસદ્
વચ્ચેનો સંઘર્ષ સનાતન છે તેવા સ્પષ્ટ નિર્દેશ કવિએ અહીં
કર્યો છે

ત્રીજા કાવ્યસંગ્રહ 'The storm and other'
(અંજા અને અન્ય)માંના પ્રથમ ગુચ્છ 'ફિનિસ્ટર'
Finisterre)માંના એક કાવ્ય 'On a letter
unwritten' (વશુલખાએલા પત્ર પર)માં મોખ્ખની

વ્યર્થ પછાડ વિષે એઓ કાવ્યોત્તેજ્યતાએ છે :

'...The wave, empty,
breaks upon the headland, at Finisterre

(તેલું મેળું, વ્યર્થપણે,

ફિનિસ્ટર પાસે ભૂશિર પર ભાંગી નય છે.)

પ્રતીકાત્મક રીતે મરી ફોટવાની વ્યર્થતાનો વિપાદ અહીં
સૂચિત હશે? પરંતુ આગળ જણાવ્યું છે તેમ એ વિપાદ
વિપાદ જ રહી જતો નથી. ધીમે ધીમે શ્રદ્ધા તરફ
કવિચિત્તની ગતિ અકળ રીતે વળતી નય છે. પ્રસ્તુત
ખંડના 'the ark' (હોડા) નામક કાવ્યમાં 'વિલો'ના
છોડને કાપી નાખ્યા પછી એક ખાડામાં પડેલા એના
કતરણુને અંજા ઉડાડી તો મૂકે છે, પરંતુ એ જ અંજા
ઉડાડીને દૂર લઈ જઈ સહુને એક અન્નણુ છાપરા નીચે
એકત્ર કરે છે એને આ રીતે વર્ણવે છે :

'...The storm,
certainly, will gather them under that
roof
of old, once again, but far, more far
from this country...'

(...અંજા

ખરેખર એમને પેલા પુરાણુ છાપરા તળે એકઠા કરશે
ફરી વાર, દૂર સુદૂર
આ દેશથી...)

અને આ જ કાવ્યોત્તેજ્યતાએ છે :

'...The spring
thunderstorm shakes my ark
with a barking of faithfulness, o lost ones'

(...વાસંતી

વાવાઝેડું મારી હોડીને ધ્રુમવી દે છે
શ્રદ્ધાળુતાના ગર્જનથી, ઓ ખોવાએલાઓ.)

આમાં પેલા દૂર-સુદૂર આવેલા પુરાણુ છાપરા તળે કારા
ઈલ-લોક પારની વાત કે ઉપરની પંક્તિઓમાં 'શ્રદ્ધાળુતા'થી

નિજ હોડીને ધ્રુવની દેના વાવઝોડાની વાનમા કવિ
મિતની શ્રદ્ધાનો અશ પ્રકૃ થતો ભેઈ શકારો ઝઝા
વેગવિભે કુગતને રથને સદુને અન્યત્ર એમ કરશે એવું
એ વિનાશાત્મક તત્ત્વમા ઓપિત શુભનું દર્શન, કે એ
ધેર મનમા છીડી શ્રદ્ધાનું સિયન કવિના નિરાશાવાદમા
પશુ આશાનું સૂચન કરી બન છે શ્રદ્ધાનો રાગ કેમલો
તો બગડે છે તે તેમણે 'ઝાઝા અને અન્ય' કાવ્ય
મયદના એકા ખડમાના એક કાવ્ય 'Wind on the
crescent (બીજલેખા પર પવન)મા દર્શાવ્યું છે,

The great bridge did not lead to you
I would have reached you even by sailing
along the sewers at a word from you
(વિશાળ પુલ તારા સુધી પહોંચાડતો નહોતો
હું તારી પાસે આવી પહેંચો છોલ તરતો તરતો
મેારી માર્ગે થ, તારા એક શબ્દને સહારે)

આ શ્રદ્ધા અહીં છે કુલકિંતુ જ સ્વરૂપ લે છે આવી જ
રીતે માનવમાની, માનવસત્તામાની, માનવ સમાજમાની
તેમની હતાશા અને આશાનું મંત્રિચિત્ર ચિત્ર આ સંપ્રદાના
પાત્રમા ખડમાના કાવ્ય 'Hitler spring (હિટલર
વસત)મા આપવામા આવ્યું છે માનવે માનવ માટે
સર્વેશા અનિષ્ટો યાનનાઓ અને વેરેશા વિનાશનીકરુણ
અને કપાવનારી કથની કથના પછી આશાવચનો હિચારતા
કવિ કહે છે

O the wounded
springtime is still holiday if it freezes
this death of ours in death !

(ઓહ આ વિદ
વર્મતકાળ પશુ મનની નસતુ બની રહે, ભે તે
આપણા મૃત્યુને મૃત્યુમા થીજવી દે તો)

અને પછી અત્રે જતા આ જ કાવ્યમા કહે છે

Perhaps the sirens the rising wall
that greets the monsters in the night fall

અવિદ્યક નવેમ્બર ડિસેમ્બર ૧૯૭૫

of their witches sabbath is already m ng-
ing
with the sound that loosed from heaven
descends wings—
with the breathing of a dawn that tomorrow
for every one
may show again white but without wings
of horror on burnt wads of the south

(કદાચને મનુનકડી મ વાવી મત્સ્યકન્યાને,
ભાવજી રાત્રિમા રાક્ષસોનું અભિવાદન કરતી
એઓની પિશચી મડાગોને ગતો ત્રર
સ્વર્ગમાથી રેલાઈ આવતા સૂરની સાથે જે ભગી
રહો છે
અને જે ભગી રહો છે હસિષ્ણના પ્રદીપ્ત ચોમાસ
નાળા પર,
આવતી કાલે ત્ર યેકને માટે કદાચ ફરી ભીગનારી જા
પશુ ભીપજીતાની પાખે વિનાની
હિતાના શ્વાસેત્ત્વાસ સાથે
તે ભીરે છે, વિજયને વરે છે)

આમ અહીં ભીપજીતાની પાખે વિનાની આવતી
કાલની આશા વ્યક્ત થએલી છે આ જ કાવ્યમયદના
પાત્રમા ખડમાના એક બીજા કાવ્ય 'Rainbow
(મિલધનુલ)મા અને કહે છે

But if you return you are not you
your earthly story is changed you do not
wait at the ferry for the prow,

because His work (which is yours
is done) is done) is done

(પરન્તુ તમે પાછા ફરો તો તમે તમે નથી હોતા
તમારી પાર્થિવ કથા પસારઈ ઝઈ દોષ છે
તમારે રોકાવું પડતું નથી હોડી પર ચઢવા ધાટ પામે,

... ..

કારણ કે નિયંતાનું કાર્ય (જે તમારા કાર્યની જેમ
સ્પાંતર પામ્યું છે) તો ચાલુ જ રહેવું જોઈએ)

જગન્નિયંતાના ચરખાની અચિરતતામાંની દૃઢ શ્રદ્ધા
છેલ્લી બે પંક્તિઓમાં ભારપૂર્વક પ્રકટ થ પામી છે. વળી,
આ જ પાંચમા ખંડના એક પ્રયોગ અને પ્રતીકાત્મક
કાવ્ય 'The eel' (આમ માછલી)માં માછલીની સુદૃઢ
જલયાત્રા દ્વારા, તેની સામે આવતા અવરોધોને વટાવી
પ્રયોગતાથી આગળ વધતી યાત્રા દ્વારા, આત્મવિશ્વાસ
અને આનંદનું, પુરુષાર્થ અને પ્રેતસાહનું એક પ્રયોગ ગાન
ગાયું છે. વચ્ચે કવિ કહે છે :

'The spark that is saying
everything begins when everything seems
to char black,...'

(એ સ્ફુલિંગ કહે છે કે

બ્યારે પ્રત્યેક ચીજ બળીને કાલસો અને છેત્યારે જ
પ્રત્યેક ચીજનો આરંભ થાય છે,...)

જીવન માટે મથામણ કરતી, નવજન્મ માટે મૃત્યુમુખમાં
ધસતી આ માછલીને 'spark'-સ્ફુલિંગ-કહી કવિએ

પ્રત્યેકના અંતમાં જે આરંભનું દર્શન કર્યું છે તે જ્ઞાનનું
તત્ત્વજ્ઞાનનું કાવ્યમય દર્શન છે.

મોનાલીસાનાં કાવ્યોમાં જે કાન માંડશો તો વારંવાર
અવસાદ અને અભાવના, ખિન્નતા અને ખાલીપણાના,
વિપાદ અને વિશ્વયતાના પડધા સંભળાયા કરશે, એમાં
એકલતા અને અળગાપણાના અણસારા પણ કળાયા
કરશે. પરંતુ જે ઝીણું નજરે એ કાવ્યોને અવલોકશો-
વિશ્લેષશો તો પ્રતીત થયા વગર નહિ રહે કે જગત-
વ્યાપી દુરિતનાં દર્શનથી પ્રકટેલી એમની હતાશામાં
પણ 'અમર આશા' છુપાએલી છે. એ ખિન્નતામાંથી
ખાલીપણાની લાગણી ભલે જન્મી હોય, પરંતુ વિપાદને
નિરતિમાં સ્પાંતરિત કરતી એમની પ્રાદ દૃષ્ટિમાં યોગીનું
દર્શન છે. એમની એકલતા એ કાપુરુષની ભાગેડું વૃત્તિનું
પરિણામ નથી, પરંતુ આત્મલીનની અલગતાનું પરિ-
ણામ છે. સહુ સાથે સંવાદિત સાધવા સારુ સહુથી પર
અને પાર રહેલા માગનાર અને મથનાર સર્જકાત્માની
અક્ષર મંચૂતિ છે. શૂન્ય જની સભરતા માણવાની ઉપનિપ-
દ્વીય મસ્તી છે. આથી જ ત્યાં ખિન્નતાનો અંત પ્રસન્નતામાં
આવે છે, શૂન્યતાનો ભાવવિશેષ સભરતાની નિર્લેપ મસ્તીમાં
બાઢ લાવે છે.

કવિલોક' રૉબર્ટ ફ્રાસ્ટ વિષેશાંકનો સુધારો

મારા અનુદિત કાવ્ય 'પહાડી વધૂ'માં ૨૪મી પંક્તિને અનુવાદ 'ત્યાં નહોતી' એમ
કર્થો છે તેને બદલે 'અહીં છે?' એમ કરીએ તો મૂળને વધુ અનુરૂપ થાય.

ન. પા.

અમીર ખુસરોની કવિતા

રજનીકાન્ત જોષી

ભરતની ભૂમિએ એવી અનેક વિશ્વતિઓને જન્મ આપ્યો છે કે જેઓના ગુણગાન કેવળ ભારતમાં જ નહિ, પરંતુ સમગ્ર વિશ્વમાં ગવાતા રહ્યા છે. અમીર ખુસરો એમાંની એવી એક વિશ્વતિ છે કે જે સાતમે વર્ષના અતરાસ પછી આજે પણ શ્રદ્ધ અને રમરણીય છે. ઉર્દૂ અને ફારસીના ખ્યાતનામ કવિ ઝેં શેખ મુહમ્મદ ઇકબાલે એમ જ કહ્યું છે કે

હંનરો સહ નર્મિસ અપની એનૂરી ષે રે તી હે,
બરી મુસ્લિમસે હોવા હે ચમનમે રીહવર પેદા'

અમીર ખુસરોનું મૂળ નામ તો અબ્દુલહસન યમીનુદીન એમનો જન્મ ઈ ૧૨૫૩ (હિ સન ૬૫૧)માં ઉત્તર પ્રદેશના એટા જિલ્લાના પટિયાલી નામના કરનામાં થયેલો. પિતા સેફુદીન સ્વયં શિક્ષિત તો ન હતા પરંતુ તેમણે ખુસરોના શિક્ષણની સારી વ્યવસ્થા કરી હતી. અમીર ખુસરોએ પોતાનું પ્રાથમિક શિક્ષણ કાળ અસફુદીન મુહમ્મદ પાસે અને ત્યાર પછીનું શિક્ષણ પ્રસિદ્ધ સૂફી સાધક હજરત ખવાઝ નિલ્મખુદીન એલિયા પાસે લીધું હતું. પિતાના અવસાન પછી દાદા ઈમાદુલ મુન્કને ત્યાં અમીર ખુસરોને બધા કાળ વોલ્યો. દાદા નુઘર એટલે ભારતીય વાતાવળનું કેન્દ્ર. ખુસરોની માતા પણ ભારતીય આમ, કવિ પોતાને પણ ભારતીય જ ગણતા, અને ભારતીય કહેવપ્રવામાં ઝોરવગે અનુભવ કરતા. હિન્દવીને તેઓ પોતાની માતૃભાષા મહેતા, જે આજે તો રાષ્ટ્રભાષા તરીકે ઓળખાય છે. કવિ કહે છે

'હું ઇ હિંદુસ્તાનિય મન દર હિંદવી રેશમ જવાબ
શકરે ઇ મિસ્રી ન દરમ કજ અરબ એશમ સુખન'

અર્થાત્ કવિ કહે છે કે હું હિંદુસ્તાની તુર્ક છું. હિન્દવીમાં જવાબ આપું છું, મારી પાને કઈ ખાક-ર નથી કે જેથી હું અરબમાં મંવાદ કરું. 'હિન્દવી'

પ્રત્યે કવિને જેટલું ઝોરવ હતું તે તેમની નીચેની પંક્તિએ પરથી પ્રકટ થશે. તેઓ કહે છે કે જો મને પૂછે કે કહું કે હું તો ભારતનો પોપટ છું, મારી સાથે મીઠાશ થી બોલવું હોય તો મને 'હિન્દવી'માં પૂછે

'સુન મન તવી ઇ હિંદમ આર રસ્તપુસ્તી,
જેમન હિંદવી પુસ્તક નગર ગેશમ.'

હિંદવી ઉપરાંત મંરૂત, અરબી, ફારસી, તુર્કી અને ભારતની અન્ય પ્રાતીય ભાષાઓનું તેમનું જ્ઞાન પણ સારું કહી શકાય એવું હતું. તેઓ પોતાના પ્રથમ પુસ્તક 'મુહમ્મદસમ ની ભૂમિકામાં લખે છે "ઈશ્તીયાની કૃપાથી હું બાર વર્ષની વયથી શેર અને શાયરી કરતો થઈ ગયેલો. આથી વિનાનોને આશ્ચર્ય પણ થતું એ સમયે મો ઈર્ષ કાવ્ય શુરુ નહોતા મળ્યા હું જાતે જ પ્રાચીન અને નવીન કવિઓની કૃતિઓનો આસ્વાદ લેતો. ને મનન કરતો." કવિ અમીર ખુસરોની આ વાન પ્રત્યેક દિનિ-યમાન કવિએ રમરણમાં રાખવા જેવી છે કે કિતબ કૃતિઓનું વાચન મનન પોતાને સવયા લાલદાપી થાય છે એમણે આ વાત કબૂલી હોવા છતાંય એમના કાવ્ય શુરુ ખવાઝ શમશુદીન ખવારિજીને માનવામાં આવે છે, કારણ કે તેમણે જ ખુસરોના 'પંજગજ' નામક મન્યને પરિપૂર્ત કર્યો હતો.

કવિના હૃદયરથ શુરુ હજરત નિઝામુદીન એલિયા હતા. શુરુ શિષ્ય બનને વચ્ચે પ્રેમનો અતૂટ સંમધ હતો. બ્યારે હજરત નિઝામુદીન એલિયાનું મન્યુ થયેનું તે સમયે ખુસરો આસફુદીન તખવખની સાથે પોતે પણ એક કુશળ મુશ્કવીર હોવાને કારણે બચાળ ગયેલા. તેમને બ્યારે શુરુના મરણના સમાચાર મળ્યા ત્યારે, કહેવામાં આવે છે એ પ્રમાણે તેઓ એક ગાડાની જેમ ચીસો પાડતા દિલ્લી પહોંચેલા અને શુરુની કબર પર, નીચે

પ્રમાણેનો દોહો ઉચ્ચારી, ઢળી પડેલા—

ગોરી સોઠ સેજ પર, મુખ પર ડારે કેસ,
ચલ ખુસરો ધર આપને, 'રેન ભઈ ચહુદેસ.'

અને ત્યાર પછી કેવળ છ જ મહિનામાં છ. ૧૩૨૫
(૧૮ શન્વાદ ૭૨૫ હિ.)ના દિવસે અગીર ખુસરોનું
મરણ થયેલું. આજે પણ ત્યાં આ ગુરુ-શિષ્યની કબરો
પાસ-પાસે જોવા મળે છે.

અમીર ખુસરોની કવિતા કુલ ૯૯ ગ્રંથોમાં સંગ્રહીત
થયેલી છે. આજે તો એમાંથી કેવળ ૨૨ જ ગ્રંથો
પ્રાપ્ય છે. કવિની કાવ્ય-પ્રતિભા પહેલીઓ, મુકરીઓ,
મસનવી તેમજ ગઝલાદિમાં સમાન રૂપે પાંગરેલી
જોવા મળે છે.

અત્ર આલોચ્ય કવિ ફારસી અને અરબીના પણ
જાણકાર હતા. મુખ્યરૂપે તો તેઓ ફારસીના જ કવિ
હતા. ફારસી ભાષા પર ખુસરો અપ્રતિમ કાબૂ ધરાવતા
હતા. તેઓની ગણના મહાકવિ ફિરદોસી, શેખ સાદિક
અને નિઝામીની સાથે થતી હતી. જે કે તેમની મહત્તા
તેમનાં ફારસી કાવ્યો પર આશ્રિત છે, છતાંય તેમની
લોકપ્રિયતાનું કારણ એમની હિન્દવીની રચનાઓ છે.
રવય' કવિ પણ ફારસી-અરબીની સાથે સાથે હિન્દવીના
કારણે ગૌરવનો અનુભવ કરતા. હિન્દવીમાં તેમની
પહેલીઓ, મુકરીઓ, ગઝલો, દો સુખનાની સુંદર
અભિવ્યક્તિ જોવા મળે છે, જે ખડી બોલીના પ્રાચીન
રૂપનો પણ નિર્દેશ કરે છે. ઉદાહરણરૂપે, કવિ જેમાં
કહે છે કે એક પરમ સત્ય અપાર અનંત અને અગમ છે:

‘કયા ભનૂં વહ કૈસા હૈ, જૈસા દેખો વૈસા હૈ;
અર્થ' તો ઇસક બુઝેગા; મુંહ દેખો તો સૂઝેગા.'

અન્ય એક રચનામાં કવિ કહે છે કે સૃષ્ટિનું મૂળ
એક જ છે તથા ‘કર્વમૂલે અષઃ શાખા'ની જેમ
એમાંથી જ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થઈ છે—

અચરજ બંગલા એક બનાયા,
ઉપર નીચ તલે ધર છાયા,

બાંસ ન બધી બન્ધન ધને,
કહો ખુસરો ધર કેસે બને.'

અન્ય એક પહેલીમાં કવિ કહે છે કે સર્ગનહારે ઉપરથી
ચંદરવો તાણ્યો છે જે રિધર રહી ટક્યો છે—

‘એક થાલ મોતિયાંસે ભરા,
સખકે સિર પર ઓંધા ધરા;
ચારોં બોર વહ યાલી ફિરે,
મોતી હસસે એક ન ગિરે.'

નીચેની કૃતિમાં કવિ નિર્દેશ કરે છે કે ઈશ્વર સર્વવ્યાપી
છે અને એ બધે જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે—

‘જાયે અશરી પલંગ બિઠાયો,
મૈં સોઈ મેરે સિર પર આયો;
ખુલ ગઈ અબિયાં ભઈ આનંદ,
એ સખિ સાજન? નહિ સખિ ચંદ.'

કવિએ આ પરમ તત્ત્વને ‘રામ', ‘અલ્લાહ', ‘સિરજન-
હાર' તથા ‘કર્તાર' જોવા શબ્દોથી નવાજ્યું છે. સાથે
સાથે તેઓ આત્માને નારી અને પરમાત્માને નર રૂપે
ચિત્રિત કરતાં કહે છે—

વહ આવે તબ શારી હોવે,
હસ દિન દૂન ઔર ન દાય;
મીઠે લાગે વાકે બોલ,
કયાં સખિ સાજન? નહિ સખિ દોલ.'

આ પ્રમાણે અમીર ખુસરો ‘હિન્દવી'નો આગ્રહ
સેવીને પહેલીઓ અને મુકરીઓમાં અનર્થનનો રનેહ
પીરસતા જોવા મળે છે, જેમાં કવિનું પરમાત્મા સુધી
પહોંચવાનું મંથન છતું થતું દષ્ટિગોચર થાય છે.
‘ખાલિકગારી', ‘હાલાત-એ-કહૈયા' અને ‘નઝરાના-એ-
હિન્દી' આ ત્રણે ગ્રંથોની પહેલીઓ અને મુકરીઓ
કવિની હિન્દી જગતને અમૂલ્ય દેણી ગણાવી શકાય.

સાહિત્યમાં સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વ ધારણ કરતા કાવ્ય-
પ્રકાર મસનવીમાં સામાન્યતઃ નૈસર્ગિક આવદાયુ દારા
ઐતિહાસિક ઘટનાને આધારે માનવવૃત્તિઓનું ચિત્રાંકન

કરવામાં આવતું હોય છે. નીચેની એક મસનવીમાં કવિ કહે છે કે વર્મતન્ત્રમાં ખીસનાર પ્રત્યેક યુવાનના અંકમાં કાંસા મેનાયેલા હોય છે—

‘હર સુખે ગુણી કે દર બદારીસ્ત,
દર શમને-એ-નિયુકતે ખારીસ્ત.’

અન્ય એક ઉપદેશાત્મક ઉક્તિમાં કવિએ કહ્યું છે કે શગખખાનામાં જનાર યુદ્ધીને પણ દુનિયા તો શરાખી જ સમજતી હોય છે—

સૂરી કે રવ હ બ-મજલિસે-મે,
અલબત્તે અદ પિશાસ બર મે.’

અમીર ખુસરોની વિખ્યાત મસનવીઓમાં ‘મસનવી કિરાતુરસાદૈન’, ‘મસનવી ખમસએ ખુસરો’ યા ‘મસનવી પઝગેજ’, ‘મસનવી દેવસદૈવી-ખિજખા ઇશિકા’ યા ‘ખિજનામા’, ‘મસનવી તુમસજનામા’ અને ‘તુલ સિપદર’ના સમાવેશ કરી શકાય ‘તુલ સિપદર’નું મહત્ત્વ દેવળ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જ નહિ, પરંતુ સમસામયિક સ્વયંતા અને સામૃતિક એકતાની દૃષ્ટિએ પણ આંખી શકાય એમ છે. આમાં કુલ નવ પ્રકરણો છે. પ્રત્યેક પ્રકરણનો હંક જુદો જ છે અને તેમાંના એક પ્રકરણમાં ભારતવર્ષની મહાનતા દર્શાવવામાં આવી છે, જેમાં એક પંક્તિ-કિરવર-ઈ હિન્દી-અર નિહાલિત બ જમીન-માં કવિએ ભારત દેશને ‘મંસારનું રવર્ગ’ કહ્યો છે. ‘તુલ સિપદર’માં અમીર ખુસરોએ સિન્ધી, લાહોરી (પંજાબી), કાશ્મીરી, કબર, લેર સમુદ્રી (કનક), તિલ્હી (તેલુગુ), ગુજર (ગુજરાતી), મજરખી (તામિલ), ગ્રીરી ખંઝાલ (ખંઝાળી), અવદ (અવધી) જેવી ભારતીય ભાષાઓનો નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ કર્યો છે—

‘સિન્ધીઓ-લાહોરીઓ-કાશ્મીરીઓ કબર
લેર સમન્દરી ઓ-તિલગી ઓ ગુજર.
મજરખી ઓ ગ્રીરી ઓ-ખજરો-અવદ,
દિલ્લી ઓ-પેશ મનસ અદર હમદઅદ.’

પહેલીઓ મુકરીઓ અને મસનવીઓ ઉપરાંત
ક્ષેત્રે પણ અમીર ખુસરોનું વ્યક્તિત્વ ઝગઝગ

કવિશૈલ - નવેમ્બર-ડિસેમ્બર ૧૯૭૫

બિંદુ છે. ફારસી કવિતાના નામાંકિત ગઝલકારો શેખ સાદી, ખુસરો અને હાફિઝમાં પ્રસ્તુત કવિનું રચન આત્મનું જ રહ્યું છે. ખુસરોએ પોતાની ગઝલોમાં જીન મુન્યુની સત્યતા, મંસારની પીડાઓ તથા તેનાં પરિણામો, ધર્મના નામે આકબર, નીતિ-અનીતિ આદિ વિશેષ પર કાવ્યસર્જન કર્યું છે. હિદાઇરખુરે, એક ગઝલમાં કવિની દૃષ્ટિએ તે વ્યક્તિ આદરને પાત્ર છે કે જે ચારિત્ર્યવાન પણ હોય—

‘વફાદારી બ રાતે હસ્તવારી અરેકે હંમાંદે,
મરે-ખુલખાનેમે તો કાલિમે માડો વરહમન શે.’

કવિ મૂળે યુદ્ધી સાધક હોવાને કારણે અખ્યાત-રહસ્ય વિષયો તેમની ગઝલોમાં સારા પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. જેમકે, તે હર્દ આપ્યું થતું જ પણ એની દવા પણ તું જ છે:

‘હં હા હાદી બ દરમાની હયૂજ.’

અમીર ખુસરોએ પોતાની કવિતા દ્વારા વિવિધ ક્ષેત્રોમાં પોતાનો ફાળો આપ્યો છે. ભાષાના ક્ષેત્રમાં, સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રમાં તેમજ સામાજિક ક્ષેત્રમાં એણે દૃષ્ટિકોણ સમન્વયાત્મક રહ્યો છે. આનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે ‘ખાલિકખારી’ નામક ગ્રંથ. આ ગ્રંથ લગભગ કાશ-ગ્રંથ જેવો જ છે, જેમાં અરબી, ફારસી, ગુર્કી અને હિન્દીના શબ્દો મંચુડીન છે. ડૉ. શ્રીરામ શર્માના મતાનુસાર ‘ખાલિકખારી’માં ‘હિન્દી હિન્દવી’ શબ્દોની મંખ્યા લગભગ ૫૦૦ની થાય છે, જે કવિને હિન્દી-હિન્દવી પ્રત્યેના પ્રેમ દર્શાવે છે કવિતાના હાંમેશમાં ચારે વ બાષાના પ્રયોગો પાયા દ્વારા પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યા છે, જેમકે—

‘ખંજરી શરશીરો સમસામરત તેજ,
હિંદવી ખાંડા કહાવે હમન મેજ.

× × ×
ગુલનદ શે તિલ્લી કહિયે ઓર હમાદલ હાર,
ખાજુનદ જુલ્લી કહિયે જો પેશમ સિયાર.

× × ×

ફારસી બોલે આઈનહ, તુર્કી બોલે પાઈના,
હિન્દી પૂછે આરસી, સુંદ દેખે જો ઇસે બતાવે.

અમીર ખુસરોની હિન્દી કવિતાને એક મંત્રહ
'જવાહરે ખુસરની'ના નામથી અલીગઢથી પ્રકાશિત
થયેલો, પરંતુ આજે તે અપ્રાપ્ય છે. આ ઉપરાંત
'અમીર ખુસરોની હિન્દી કવિતા' (મં. ઝજરત્નદાસ,
નાગરી પ્રચારિણી સભા) નામક એક કાવ્યમંત્રહ
પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલો, જેમાં કવિની હિન્દ અને
હિન્દી પ્રત્યેની ભક્તિ બતાવેલી છે.

ખુસરોની હિન્દી કવિતામાં તત્કાલીન લોકતરતનું
સુંદર સંમિશ્રણ પ્રસ્તુત થયેલું જોવા મળે છે. જેમકે—
એક લોકઢાળના લોકગીતમાં કન્યા વિદાયનો કરુણ
પ્રસંગ કવિએ આ પ્રમાણે આલેખ્યો છે;

‘ઢાઢે ઢે બિચા ઢે બિદેશ,

સુન બાબુલ મોરે.

હમ તો બાબુલ તોરે બાગોંઝી કોચલ,

કુહકત ઘરઘર જાઈ. સુન બાબુલ મોરેં

હમ તો બાબુલ તોરે ખેતોંઝી ચિડિયાં,

ચુગા ચુગત દરિં જાઈ. સુન બાબુલ મોરેં

x

x

x

ખારસરી મૈને અરમા જો છોડી,

છોડી દાદાજીઝી ગોદ. સુન બાબુલ મોરેં

કોડે તલેસે પલકિયા જો નિકલી,

બિરના ને ખાઈ પછાડ. સુન બાબુલ મોરેં

પરદા ઉઠા કે સુત્રી જો દેખી,

આયે બેગને દેસ. સુન બાબુલ મોરેં

આ ઉપરાંત અમીર ખુસરોએ પર્વોત્સવો અને
ઋતુઓ વિષયક ગીતોની રચનાઓ પણ કરી છે, જેમાં
લોકચેતનાની વાણીની સુંદર અભિવ્યક્તિ પરિવક્ષિત
થાય છે.

બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવતા આ કવિએ હિન્દી
રચનાના કાવ્ય-કલેવરમાં શૃંગાર, કરુણ, શાંત, હાસ્ય
અને ખીલતસાદે રસોનું માર્મિક ચિત્રણ પણ કરેલું
જણાય છે. ઉદાહરણરૂપે, અધ્યાત્મપરક સંયોગ-શૃંગાર
અંતર્ગત કવિ કહે છે:

‘ખુસરો રૈન સુહાગ છી,

જગી પોકે સંગ,

તન મેરો મન પોકે ડો,

દોઢે ભયે એકે રંગે’

વિપ્રસંગ-શૃંગારનું ઉદાહરણ—

સખી પિયા કે જો મૈં ન દેખું

તો કેસે કાદે અંધેરી રતિયાં’

x

x

x

ચૂંદિયાં ફેડ પલંગ પર ઠાં,

હસ ચોલી કે દૂંગી આગ લગાય’

સારાંશતઃ જે યુગમાં હિન્દી ભાષાનો વિસ્તૃત
પ્રયોગ કર્યાં નથી થયો ત્યારે અમીર ખુસરો શુદ્ધ
ખડી બોલીમાં કાવ્ય કરે છે. જેમ કસીદા, મસનવી,
ગઝલાદિ ફારસી કાવ્યપ્રકારોમાં તેમની કવિતા જોવા
મળે છે તેમ ખુસરોની હિન્દી કવિતા દોહા, ચોપાઈ
જેવા છંદોમાં પણ રજૂ થયેલી જણાય છે. તેમની
કવિતામાં ભાવ અને કળા બંનેનો સંયોગ સમુચિત રીતે
થયેલો જોવા મળે છે. ટૂંકમાં અમીર ખુસરોએ પોતાના
૭૨ વર્ષના જીવનકાળ દરમિયાન તત્કાલીન વિદ્વાનો-
સાહિત્યકારોમાં શિર્ષસ્થ સ્થાન પ્રાપ્ત કરેલું. તેઓ કવન
કવિતાદ્વારા જ સમન્વયકારી નહોતા પણ અનેકવિધ
શૃણોનો સમન્વય પણ તેમનામાં જોવા મળે છે. પરિ-
ણામે આજે સાતસો વર્ષ પછી પણ તેઓ રમરણીય
રહ્યા છે અને રહેશે.

Mehta Manmal Chenmalji & Co.

87/89 Kika Street

BOMBAY-400 004

કાવ્યહેતુઓમાં પ્રતિભાનું સ્થાન

અનંત રાવણ

સં સ્ફૂટ અનકારિશાસ્ત્રોએ કાવ્યહેતુ ઉપર વિશદ ચર્ચા કરેલી છે કાવ્ય કારણનો વિચાર કાવ્યના સ્વરૂપને ધ્યાનમાં રાખીને કરવામાં આવ્યો છે આ કાવ્ય-હેતુના વિચારને બે રીતે મૂલવી શકાય એક, વિશિષ્ટ કાવ્યહેતુવાદ, બે, સામાન્ય કાવ્યહેતુવાદ

મોટા ભાગના આનકારિકોએ મુખ્ય બે કાવ્યના ત્રણ કારણો—શક્તિ અથવા પ્રતિભા, વ્યુત્પત્તિ અને અભ્યાસ—ની ચર્ચા કરેલી છે એમાં કેટલાક આચાર્યો આ ત્રણેયનું સમમ એક કારણ માને છે તો બીજા કેટલાક વળી ત્રણેયને સ્વતંત્ર એક એક કારણ તરીકે ગણાવે છે સામાન્યતા કાર્ગ-કારણની બામનતા વિચાર કરીએ તો કારણત્વમાં બે પ્રકારની પરિસ્થિતિ છે એક, ચક્રવીવરહિ ન્યાય, બે, તુલ્યાગ્નિમણિન્યાય પ્રથમ ન્યાયને ઉદ્દેશ એ છે કે જેમ ચક્ર, ચીવર વગેરે માત્ર કોઈ એક જ કાર્ય ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી પણ માટીનો ઘડો બનાવવા માટે પાણી ચક્ર, દડ વગેરે બધું જ જોઈએ આમાંનું કોઈ એક પૃષ્ઠ રીતે ઘડો બનાવવા સમર્થ નથી, આથી સમગ્ર કારણસમૂહને એક કારણ માનવું જોઈએ

બીજી તરફ બીજા ન્યાય દ્વારા જાણી શકાય છે કે અગ્નિ તૃણ અરણિ, મણિ વગેરેમાં ગળેયો છે આમાંનું કોઈ એક તરત સ્વતંત્ર રીતે અગ્નિ-ગળનની ક્ષમતા ધરાવે છે બધાની સમૂહમાં હાજરીની જરૂર રહેતી નથી

આ બન્ને પ્રકારના ન્યાયને અનુસરીને મરફૂત આનકારિકોએ કાવ્યહેતુ(ઓ)ની ચર્ચા જુદી જુદી રીતે કરેલી છે તે જોવાનો અર્થો પ્રાપ્ત છે

મરફૂત આચાર્યોમાંના કેટલાક પ્રવિણ અને શક્તિને નાર્ધક ગણે છે, ન્યારે બીજા કેટલાક તેમાં ભેદ

રૂઢ આખનેને એક ગણે છે કેટલાક

આનકારિકા પ્રતિભા અને શક્તિને એક માને છે જ્યાં સ્પષ્ટ રીતે તેમ જણાવતા નથી.

રૂઢ અને કૃતક કાવ્યના ત્રણ કારણો માને છે શક્તિ વ્યુત્પત્તિ અને અભ્યાસ દ્વીપજ ત્રણ હેતુઓ—નૈસર્ગિક પ્રતિભા, નિર્મલ શાસ્ત્રાન અને અમન અભિયોગ—માને છે

વામન પણ ત્રણ પ્રકારના કાવ્યહેતુઓની વાત કરે છે—લોક-ચતુરતાન, શાસ્ત્રતાન અને પ્રજીર્ણ પ્રજીર્ણની અર્થ તેમણે હેતુઓ દર્શાવ્યા છે, જેવા કે લક્ષ્યસ્તવ, અભિયોગ, વદસેવા, અવેક્ષણ, પ્રતિભાન અને અવધાન મગ્નરે આ બધા કાવ્યહેતુઓનો ત્રણ હેતુએ મા જ સમાવેશ કરી લીધો

આમ, વિવિધ આચાર્યોમાં ભાગભેદી ભૂમિતે પડિત જગન્નાથ સુધીનો વિચાર કરીએ તો મોટા ભાગના આચાર્યોએ પ્રતિભાનો વિચાર કર્યો છે અને તેનું લક્ષણ પણ આપેલ છે પ્રતિભાનું લક્ષણ આપવાની બાબતમાં રૂઢ, ભટ્ટ તોત અને જગન્નાથે કાવ્યના વસ્તુવિષયને ધ્યાનમાં રાખેલો છે, ન્યારે કુન્નક અને મગ્નરે પ્રતિભા ઉત્પત્તિના કારણને ધ્યાનમાં લીધું છે રૂઢ અને જગન્નાથની પરિભાષામાં કાવ્યના બાક અને આતરિક બન્ને સ્વરૂપોની ચર્ચા છે, ન્યારે ભટ્ટ તોત આતરિક સ્વરૂપ ઉપર ભાર મૂકે છે

આ બધામાં કુન્નક અને મગ્નરે પ્રતિભાના કારણ વ ઉપર વિશિષ્ટ પ્રકાર દેઠયો છે આ બધા ઉપરથી એવું જોઈ શકાય છે કે ગમે તે રીતે પણ આ આનકારિકોએ પ્રતિભાને કેન્દ્રમાં રાખેલી છે સર્વપ્રથમ ભાગહે પ્રતિભાની અનિવાર્યતા ઉપર ભાર મૂક્યો છે તેની દૃષ્ટિએ કાવ્ય સર્જન માટે પ્રતિભા અનિવાર્ય છે ન્યારે વામને પ્રતિભાનો સમાવેશ પ્રજીર્ણ હેતુઓમાં ત્રી કવિત્વના બીજ તરીકે તેનો સ્વીકાર કર્યો છે

વિભિન્ન આચાર્યોએ કાવ્ય હેતુઓ દર્શાવ્યા છે અને

તેની ચર્ચા કરી છે તેમાં એક વસ્તુ સ્પષ્ટ તરીકે આવે છે કે આ બધા કાવ્યહેતુઓમાં સર્વોત્કૃષ્ટ હેતુ કયો છે. ઉપરની વિગતોને આધારે એમ જરૂર માની શકાય કે આ હેતુઓમાં પ્રતિભાનું સ્થાન સર્વોપરિ છે. દંડી પ્રતિભાને કાવ્ય-હેતુમાંના મહત્ત્વના હેતુ તરીકે સ્વીકારે છે છતાં એમ માને છે કે તેના અભાવમાં શાસ્ત્રજ્ઞાન અને અભ્યાસ દ્વારા પણ કાવ્ય-સર્જન થઈ શકે છે પરંતુ આનંદવર્ધન પ્રતિભાને અનિવાર્ય રૂપે સ્વીકારે છે અને વ્યુત્પત્તિ અનિવાર્ય નથી છતાં આવશ્યક જરૂર છે તેમ કહે છે.

મગ્મટે આ કાવ્યહેતુઓનો સમન્વય કરી એક નવીન રજૂઆત કરી આપી. તેઓ પ્રતિભાને કાવ્યત્વના બીજ તરીકે માની તેની સાથે સાથે વ્યુત્પત્તિ અને અભ્યાસ પણ કાવ્ય માટેના આવશ્યક હેતુઓ છે એમ જણાવે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ તેઓ ‘હેતુર્નતુ હેતવઃ...’ કહીને આ ત્રણેયને પૃથક પૃથક હેતુઓ ન માનતા સામૂહિક રીતે ચક્રચીવરાદિ ન્યાય મુજબ એક જ હેતુ માને છે.

મગ્મટ પછી કાવ્ય-હેતુઓની વિચારણા દંધક જુહી રીતે થવા લાગી દેખાય છે. વાગ્મટે માત્ર પ્રતિભાને જ કાવ્યહેતુ તરીકે સ્વીકારી અને વ્યુત્પત્તિ કાવ્યનું આભૂષણ છે તથા અભ્યાસ એક સામાન્ય ગ્રાહ્ય તત્ત્વ છે એમ માન્યું.

આ બધામાં આચાર્ય હેમચંદ્રે એક નવીન દૃષ્ટિબિંદુ રજૂ કર્યું. તેમણે આ ત્રણે હેતુઓમાં પ્રતિભાને મુખ્ય ગણી, આ પ્રતિભા વ્યુત્પત્તિ અને અભ્યાસ દ્વારા સંસ્કારિત થાય છે. આમ, હેમચંદ્રનો આશય એવો જણાય છે કે તેમની દૃષ્ટિએ પ્રતિભા એ જ માત્ર કાવ્યનો હેતુ છે, વ્યુત્પત્તિ અને અભ્યાસ એ કાવ્યના હેતુ નથી; પરંતુ એ તો માત્ર પ્રતિભાનાં ઉપકારક તરવા છે.

સંસ્કૃત સાહિત્યશાસ્ત્રના અંતિમ આચાર્ય પંડિત જગન્નાથ પણ કાવ્યના કારણ તરીકે માત્ર પ્રતિભાને જ માને છે; અને હેમચંદ્રની જેમ તેઓ પણ વ્યુત્પત્તિ અને અભ્યાસને પ્રતિભાનું કારણ ગણે છે, કાવ્યનું કારણ નહિ. વધારામાં એમ પણ જણાવે છે કે કેટલીકવાર

વ્યુત્પત્તિ અને અભ્યાસ પ્રતિભાનું કારણ ન પણ હોઈ શકે, પરંતુ અદ્યત્ત અર્થાત દૈવ અથવા મહાપુરુષ કે દેવપ્રવૃત્ત વરદાન પ્રતિભાનું કારણ હોઈ શકે.

ઉપરની સમગ્ર ચર્ચાનો ઉપસંહાર કરતાં નીચેની વસ્તુઓ ધ્યાનમાં આવે છે કે સંસ્કૃત આચાર્યોએ કાવ્ય-હેતુઓ વિષે જે વિચાર કર્યો છે તેમાં

૧. દંડી પ્રતિભા ન હોય તો પણ કેટલીકવાર વ્યુત્પત્તિ અને અભ્યાસને આધારે કાવ્ય-સર્જન થઈ શકે છે તેમ માને છે, બ્યારે બીજા આલંકારિકો પ્રતિભાને અનિવાર્ય લેખે છે.
૨. આનંદવર્ધન અને મગ્મટ પ્રતિભા અથવા શક્તિને કાવ્ય-સર્જન માટે અનિવાર્ય હેતુ અને વ્યુત્પત્તિ તથા અભ્યાસને કામ્ય હેતુ તરીકે સ્વીકારે છે.
૩. હેમચંદ્ર, વાગ્મટ બીજા, જયદેવ અને જગન્નાથ પ્રતિભાને કાવ્યના હેતુ તરીકે અને વ્યુત્પત્તિ તથા અભ્યાસને પ્રતિભાના હેતુ તરીકે માને છે.

અન્તતોગત્વા એમ કહી શકાય કે પ્રતિભા એ કાવ્યનું મુખ્ય અથવા એક જ કારણ છે. પ્રતિભાની શક્તિથી જ વ્યુત્પત્તિ કે અભ્યાસ ન હોય તો પણ કાવ્યરચના મંસલી શકે છે. પ્રતિભાના અભાવને લઈને થયેલું કાવ્ય-સર્જન પ્રતિભાને કારણે થયેલા કાવ્ય-સર્જનથી ઘણું ઊતરતી કક્ષાનું હોય એમ માની શકાય. પ્રતિભા પૂર્વજન્મના સંસ્કારોનું પરિણામ છે. પ્રતિભા એક સંસ્કાર છે એવી ચર્ચા વામને સૌપ્રથમ કરેલી છે.

આ જન્મના સંસ્કારોને પ્રતિભા માની શકાય નહિ. કુન્તક માને છે કે વિવિધ પ્રકારની વ્યક્તિઓમાં વિવિધ પ્રકારની પ્રતિભા જોવા મળે છે અને તેથી જ વિવિધતા-વાળાં કાવ્ય-સર્જનો થાય છે.

વ્યુત્પત્તિ અને અભ્યાસ દ્વારા પ્રતિભા પરિધૃત બને છે જો આ બે જ હેતુઓ મહત્ત્વના હોત તો બધાં જ લોકો વિવિધ શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરીને કાવ્ય-સર્જન કરી શકત, પરંતુ ને શક્ય થતું નથી. *

લગનીકાવ્યના આદિ સ્રોત

કેશુભાઈ પટેલ

ગીતિકાવ્ય અનુશ્રુતિ-મંપૂર્ણ આત્માની સહજ મંગીતાત્મક અભિવ્યક્તિ છે, તેથી તેમાં ભાવસૌહર્દ્યની સાથે સાથે શબ્દ સૌહર્દ્ય, લય-માધુર્ય અને સંગીતસૌકર્યનો સાલન સ્વામજ્ઞ્ય જોવા મળે છે. અથેજમાં 'સિરિક'નો ઉદ્ભવ જેની રીતે સમજાવવામાં આવે છે તેની જ રીતે ભારતીય સાહિત્યમાં લગનીનું જે સ્વરૂપ છે તેમાં જિમિકાવ્યનાં મૂળ જોઈ શકાય છે. કાવ્યની વધુ ભાવસહજતા દર્શાવવા માટે 'લગનીકાવ્ય' એ પર્વાર વધુ સાર્ય લાગે છે. કવિની તાદાત્વપ્રારિણી આત્મીયતા, રાજાત્મક સંવેદના, વ્યક્તિનિષ્ઠ અનુશ્રુતિનો ભાવાવેશ, સમન્વિત રસપ્રવાહ, સહજ કલ્પના, અનુરૂપ પ્રતીક અને નિમ્ન વિધાયિની પરિચુત પ્રવાનું સ્વધાર્ણ પ્રકાશન એ જ લગનીકાવ્ય લગની એ પ્રક્રિયા છે, કાવ્ય એ પરિચુત છે. કવિના આતરજીવનના વિચારો લગની દ્વારા જ પ્રગટ થાય છે. નરસિંહ અને મીરાંના કૃષ્ણ ભક્તિના પદો જોતા પશુ સ્વાભાવિક લગનીની પ્રતીતિ થાય છે. કવિના હર્ષ-ઉલ્લાસ, સુખદુઃખ અને વિવાહને લગની નિમિત્તે વાચા ફરે છે. આવી લગની બહુધા ઘટનાઓથી અમળદ અને ભાવનાઓથી સંવધિત હોય છે. એના દ્વારા અનુભવી ઇચ્છા, આકાંક્ષા, ભય આદિ ભાવનાઓનું ચાપન હોય છે.

આચાર્ય મમ્મટના 'રમણીયાર્થ પ્રતિપાદકઃ શબ્દઃ કાવ્યમ્' થી લઈને 'સાહિત્ય દર્પણકાર' વિધનાથના 'કાવ્યમ્ રણત્મક' કાવ્યમ્ સુધી શ્રેષ્ઠ કાવ્યનાં જોટલા ઉપાધન ગણાવાયા છે તે જ્યાં ગીતિકાવ્યમાં જોઈ શકાય છે. 'ગીતિ' અને 'જિમિક' બન્નેને અસિપ્રેત અર્થ 'લગની' શબ્દમાં વધુ સહજ લાગે છે.

ભારતીય સાહિત્યમાં આવા લગનીકાવ્યની પરંપરાનું

મૂળ વેદોમાં જોઈ શકાય છે. પ્રકૃતિના રિનગ્ધ, સૌમ્ય, શાંત વાનારરજ્જુમાં જીવ, જનન અને પ્રત્યયિનના તત્ત્વીન આત્મચેતા ક્રષિઓએ પોતાની આર્તિક અનુ જૂનિ, હર્ષ, વિવાદ, અને ચિંતનને જે વાણી આપી છે તેમાં લગનીકાવ્યને મંપૂર્ણ વૈભવ લાવ, મનોવેશ, કલ્પના, વિચાર અને મંગીતની સાથે સાકાર થઈ ગયો છે. પરિણામે વૈદિક સૂક્તોમાં ઉદાત, અનુદાત અને સ્વરિત સ્વરોનો સમુચિત પ્રયોગ જોઈ શકાય છે. વૈદિક સૂક્તોને એ જ સ્વર પદન ધ્યાન એમના સુદીર્ઘ કાળ સુધી મૌખિક જેવ પરંપરામાં વિદ્યમાન રહેવાનું મૂળ કારણ છે. વેદોમાં ઉષા, સંધ્યા, કાતુ, વન, પર્વત આદિની કાવ્યના, દિવ્યતા અને વિશાળતાથી પ્રેરિત ક્રષિઓના મનોભાવો અને અનુશ્રુતિઓ તથા અગ્નિ ઇન્દ્ર, વરુણ, આદિ દેવતાઓની આધ્યાત્મપરક સ્તુતિઓનું પ્રકાશન પરિલક્ષિત છે, જેનાથી વૈયક્તિકતા અને આત્માભિ વ્યંજનની સાથે સાથે આત્મનિરૂપણ અને બાહ્ય જનન ચિંતનની ભાવધારા કાવ્ય અને મંગીતની સાથે સાથે પ્રકાશિત થતી દેખાય છે. વેદોને 'ત્રાયત્રો' હંદ થો ગ્રેષ છે જ, તેથી તેમાં ગીતિકાવ્યના સમરન લક્ષણે સ્વયસિક ઉપલબ્ધ થઈ જાય છે. ત્રાગ્વેદની અનેક ત્રયાઓ વિવિધ દેવતાઓ મંગની લખાઈ, પશુ અનુશ્રુતિ, કલ્પના, ભાવ અને સંગીતનો જે ઉદાત સમન્વય ઉપાવિત ત્રયાઓમાં જોવા મળે છે એમાં ભાવોની મોધિ કતા, કલ્પનાનું સૌહર્દ્ય, પ્રકૃતિનું મૂર્ત વિધાન અને કવિની નિમ્ન વિધાયિની પ્રતિબાનો ઉચાર દર્શનીય છે નિશાની ભગિની અને દિનકરની પ્રજુલિની ઉચાના સઘ સ્થાન સૌહર્દ્યને અંતઃપ્રજુઓથી જોઈ વૈદિક ક્રષિઓ ત્રાઈ જોડે ત્યારે સાચી લગનીનો પરિચય થાય છે.

ઋગ્વેદ આર્યોનો પ્રાચીનતમ ગ્રંથ છે. ઋક્ષ એટલે સ્તુતિપરક મંત્રો, વેદ એટલે જ્ઞાન. ધર્મ, દર્શન, કલા, જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, યજ્ઞ, સાહિત્ય સર્વનું મૂળ ઋગ્વેદ છે. આર્યોના સમસ્ત આધિભૌતિક, આધિદૈવિક અને આધ્યાત્મિક અભ્યુદયનું જ્ઞાન ઋગ્વેદમાં પ્રાપ્ય છે. એમાં સૌથી વધુ ઝોક ધાર્મિક અને સદાચારમુક્ત જીવન પર છે. કર્મ-અનુસાર સર્ગ-નરક પાપ-પુણ્યની ભાવના પણ એમાં પ્રગટ થયેલી છે. ઋગ્વેદનાં રાત્રિવર્ણન યમ-યમી તથા પુરુષાર્થવર્ણના પ્રમંથોમાં સાદવાનુભૂતિ, ઉત્કટ કલ્પના અને માનવીય અંતર્ગતની ઊંચલપાથલ અત્યંત ભાવપૂર્ણ ગીતાત્મક ઋચાઓમાં વ્યક્ત થઈ છે. જેમનો ગીતિવૈભવ નિરસેદેહ દર્શનીય છે તેના મંહિતાપાઠ અને પાઠપાઠ-અંતેમાં ગીતિતત્ત્વ વિદ્યમાન છે. તેમાં રહેલી ઉદ્દેશોધનાત્મક ભાષા કાવ્યનું ઉત્તમ માધ્યમ બનીને આવે છે. 'હે ઋત્વિજે, જેમ જલની ધારાઓ સરખા પ્રવાહથી વહ્યાં કરે છે, એમ જ અમારી આ સ્તોત્ર-વાણી અખંડ રીતે એકધારી ચાલે છે. જેવી રીતે કલાકાર પોતાના કુશળ હાથ વડે સુંદર કળાઓની રચના કરે તેવી રીતે મેં તમારા માટે આ કાવ્યની રચના કરી છે. તમે ન્યારે દેવોની સભામાં જઈને આ સ્તોત્રોનાં ગાન કરશો ત્યારે તેનો પ્રભાવ જાણી શકાશે. કારણ કે મેં ખૂબ જ સાવધાન રહીને આ સ્તોત્રો રચ્યાં છે.'

યદ્વાગ્વદન્તિ ઋત્વિજેતાનિ રાષ્ટ્રી દેવાનાં નિપસાદ મંદ્રા
તત્ત્વ ઉજૈ દુદુહે પર્વાસિ ક્વસિદસ્યાં પરમં જગામ ॥

(ઋગ્વેદ ૮, ૧૦૦, ૧૧)

આ મંત્રમાં જીવનને દિવ્ય બનાવવા માટે પ્રેરણા અપાઈ છે. પ્રત્યેક મનુષ્યે સેવા અને પરાપકારનાં કામ કરી દેવ બનવાનું છે.

કવિ-મનીષીઓ જે વાણી બોલે છે તે વાણી તેમના અરપટ-અવ્યક્ત ભાવોને મંત્ર સ્વરૂપમાં પ્રકટ કરે છે. એ દેવોની મંદ્રા વાણી છે. પ્રાચીન સાહિત્યની ઋષિઓની

પરંપરાઓએ વેદોની દિવ્યવાણીનો સ્વીકાર કર્યો છે. એ વાણી કદી ક્ષીણ થાય એવી નથી. અક્ષરઆરાધનામાં અકસીર પૂરવાર થઈ છે.

‘ઊં’ કારમાં જે અકાર છે તે હકાર છે અને ‘મા’ છે તે નકાર છે. નિરાકરણનો ભાવ ‘ઓમા’ પદમાં વેદવાણીએ અનુરવાર અને અર્ધચન્દ્રનો ઉમેરો કરી એક અભિનવ સ્વરૂપ આપ્યું; તે ઓંકાર (ॐ) એ જ પ્રણવ. એમાં અનુસ્વાર નકારનું અને અર્ધચન્દ્ર હકારનું સ્વરૂપ જોડીને એક નવો ભાવ આપ્યો તે અનિરાકરણ. ‘ઓમા, ઓમા’ એ ગીત-ઉદ્દગીથ છે. મનુષ્યના પાળકે જન્મતાની સાથે જ એ ગીત ગાયું હશે. ખિરતી દેવળોમાં ‘આમીન’ બોલાય છે. ઈજિપ્તના દેવ ‘A mon’ (એમોન) દેવાધિદેવ કહેવાય છે, ત્યાં ઈશ્વરીય વાણી માટે ntr ન્દ ntr ન્ત્ર એવા શબ્દોનો પ્રયોગ કરે છે. ન્દ=દેવ અને ન્ત્ર=વાણી એવો અર્થ થાય છે. એટલે કે એ દેવમન્દ્રા વાણી છે. દેવી વાણી માટે પ્રસિદ્ધ કવિ હોમરે પણ ‘The language of God’ એમ કહ્યું છે. આ જ વાણી વેદોમાં વર્ણવાઈ છે. એ મંદ્ર કળોમિ: શ્રુણુયામ (કાનથી કલ્યાણી વાણી સાંભળીએ) થી શરૂ કરી સર્વે મંદ્રાણિ પશ્યન્તુ (સૌનું કલ્યાણ થાઓ) સુધી પહોંચે છે.

આમ જોઈએ તો પ્રાચીન સંસ્કૃત સાહિત્ય બહુધા ઉપદેશપ્રધાન છે; છતાં કાવ્યના માધુર્ય અને સરસતાના શુણ્ણ વેદોનાં સૂક્તોમાં અને ઉપનિષદના સંવાદોમાં સ્પષ્ટ રીતે અનુભવાય છે, વાણી અને અર્થનું એકાત્મ્ય સધાય છે. ઋગ્વેદના મંત્રોના સર્વકોમાં ગૃહસમદ, વિશ્વામિત્ર, વામદેવ, અગ્નિ, ભરદ્વાજ, વશિષ્ઠ, કણ્વ, અંગિરસ વગેરે છે. આરાધ્ય દેવોમાં અગ્નિ, સોમ, પૃથ્વી, નદી, સમુદ્ર, ઇન્દ્ર, વરુણ, રુદ્ર, મરુત, સૂર્ય, પૂષા, વિષ્ણુ, અશ્વિન, ચન્દ્ર વગેરે છે. આર્યોએ જડ અને ચેતનના ભેદ જોયા જ નથી.

ઋગ્વેદના બધા મન્ત્રો જે સામન કહેવાય છે, એક વિશિષ્ટ ઢંગથી સા. છે.

કાવ્યનું સૌંદર્ય અને સત્રીતનું યાદુર્ય એટલા સમળ અને પ્રભાવશાળીરૂપમા મળે છે કે એને સામવેદ છિપરાત 'જાનવેદ' પણ કહેવાન છે સા = જાન્યા = મન, અમ્ = સ્વર એટલે કે સા + અમ્ = સામ આમ 'સામ' એટલે હરનો પવિત્ર પ્રથ એમા મન અને તેના સ્વર સત્રીતનુ સમાયોજન છે. તેમા પણ ચાર ભાગ છે, ગ્રામજેયજ્ઞાન, આરણ્યક જ્ઞાન, જીહ્વાજ્ઞાન અને જીવજ્ઞાન ભરતમુનિએ પ્રાચીન વેદ તરીકે નાટ્યશાસ્ત્રની રચના કરતી વખતે સામવેદમાથી ત્રીતિતત્ત્વ લઈને નવી રચના પ્રસ્તુત કરેલી છે. કાવ્યની દૃષ્ટિએ ઋગ્વેદ અને સામવેદ ખાણ જોવા છે.

આકાર પ્રકારની દૃષ્ટિએ રામાયણ અને મહાભારત બંને મહાકાવ્ય છે એમ જતા ત્રીતિતત્ત્વ ધરાવે છે એ તો સૌ જાણે છે કે લગ્ન પુરો રામને રામાયણ ગાઈને મંલનાવ્યું હતું કાળાતરે નાટ્યશાસ્ત્ર મુઘી આવતા સત્રીતની દૃષ્ટિથી સમ સ્વરોનુ વર્ગીકરણ થઈ ગયું અને રાગ રાગિણીઓ પણ વિકસિત થઈ વેદોમા જના

ત્રીતિકાવ્યનું ધ્યેય સૌંદર્યમોહ અને આધ્યાત્મિક અનુભૂતિનુ સહજ વિદ્યાપન હતું, ત્યા નાટ્યશાસ્ત્રમા ત્રીતિનું ધ્યેય પરિવર્તિત થઈ ગયું નાટ્યશાસ્ત્રમા ત્રીતિમા ભાવાવેશ અને હૃદયે દુઃખરની સાથે મંત્રીત પર વધારે ઝોક અપાવા લાગ્યો

આર્યમંડુકિતના પર્યવસાન પછી તથા બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મોના અગ્રમુદ્ધવની વેળાએ લગ્નકાવ્યની ધારા સિધ્ધિ પડી થઈ. આનું દેખીતું કારણ એ હતી કે બૌદ્ધ અને જૈન સાહિત્ય બહુધા નૈરાશરપ્રધાન અને વૈરાગ્યમૂલક હતું આથી તેમા સૌંદર્યભૂતિ અને આનંદ માટે ઝોટો અવકાશ રહ્યો જો કે યૈરાગ્ય અને ઘેરી ગાથામા કેટલાક મુખ્યકો મીતાતમક છે આ પછી પાલિ, અર્ધમાગધી તેમજ પ્રાકૃતમા પણ લગ્નની કાવ્ય નથી. આ બધુ જતા સાહિત્યિક ક્ષેત્રથી પર લોક ત્રીતોના રૂપમા આતા કાવ્યોની પરપરા અશુભરૂપે જળવાઈ છે

With Compliments From:

Productivity, Management & Business Consultants

10, 'Sea Breeze' (and floor),

27, Abdul Caffar Khin Road, Worli,

BOMBAY 400 018

Phone: 250303

* Gram: 'PROMBLsoon'

દૈનંદિની

વિરહને એકાન્ત પુલિને

પાંખ હોય તો ય દર દૂરને મુકામ જતાં લાગે દંઇ વાર;
પ્રાણનો આવેગ ભલે લહે,
સમયને વીંઝવો જ રહે.
મિલન અધીર
ઝૂરે વરાંસીને તીર...
અંગમાં રહે ન મન, શિથિલશ્વસન એક નામને આધાર.
મન મારું કેવલ ભાવન ખની ભરી રહે સમગ્ર નિષ્પિલ.
જેમ પ્રજ્વલિતાનાં ચખજલ
મહેરામણ થઈને ઉચ્છલ
કાન્તનું નગર
ધરે હૃદય ઉપર...
કાલિંદી-કિનાર-વેણુને કાંચન-આસન ઉભય એક શીલ.
ઉચ્ચાસે નિઃશ્વાસે અગોચર ખોલ વડે 'માધા, માધા'
શ્રુતિમય ગગન ગગન;
રતિમય પાગલ પવન.
મોરલીને વેહ
વાયુના રેલાતે નેહ
પ્રગટ પોકારી રહે સકટુણભાવે આમુંવેણુ 'રાધા, રાધા!'
દૂરને આલાસ, આકુલ અંતરે વસી મુજ નિરંતર પાસે,
વિરહને એકાન્ત પુલિન
રમી રહે, પ્રિય, તનુહીન
સજલ આનંદ
ઝરે કલ કલ છંદ.
નયને નયન મળ્યે સુખ, એવું સુખ તવ સ્પર્શ થતાં વાંસે.

નિશીથ

નિશીથ યામિની. પૂર્ણ ચંદ્ર. પ્રિય રમણવિલાસ.
નેત્ર પિકીરન્ત ગીતિ કાન્તિ,
નૃત્યને હિલોળ સમુદ્ભાસમય શાન્તિ,
આનંદિત ક્ષણની મૂર્છના.
ત્યહીં તારું તિરોધાન!-પામું હું સ્પર્શ ના.
કહોં રે તું? તુંથી સમીપ ન સંગ રહે મુજ શ્વાસ.
અંગની સુગંધ તવ પામું તો ય રે વિરહભ્રાન્તિ!
કોણુ રહ્યું અંતરાય ધરી?
નીરવ એકાન્ત વન વીંધું ફરી ફરી.
સંચરણુ રવ નિરાધાર!
વેણુસૂર સુણું તે ય માત્ર ભણુકાર!
કઈ તે અગને હિમશીતલ આ કાય? -લહું ફલાન્તિ!
નિશીથ સમય, પૂર્ણ ચંદ્ર, પણ અવ તો અમાસ.
ગોચર ન ક્યાંય કંઈ હવે,
આછો ય અવાજ શ્રવણમાં નવ સ્ત્રવે
નહિ રે હૃદય ધડકન!
નહિ વિકંપન, નહિ પ્રાણનું વહન!
નિષિડ તિમિર મહીં નિજનો ય રહે ન આલાસ.
શિરને કુંતલ લહું સ્પર્શ: મન જાગે અવસન્ન.
નિમીલિત લોચને લહર!
ઓસખિંદુ લીનો મુજ થયે
વ્યોમનીલ અમૂર્ત આકૃતિ-
મહીં શેષ પ્રહરની હવા
શ્રાન્તિ હરે, ને પ્રમૂન ઝરે ચરાચ

મકરન્દ દવે

ચિરતરતા હૃદયની વાણી

આ હૃદય મારું કૂચ ઊઠ્યું બોરથી
ત્યાં જ સો સો હૃદયમાં ધ્રુબરી થઈ,
વાક, વિસ્તાર આપી ગઈ વેદના,
કેટલાં દિલની મઠોલાત મારી થઈ.

કેટલી આંખમાં મેં મને નીરખ્યો!
કેટલા હ.થ. આ હાથ મારા બન્યા!
મમી પીડની પાલખીએ ચડી
પ્રેમ, બસ, પ્રેમની શી સવારી થઈ!

કયાંય આવે નથી ઊજળું ધામ ને
કયાંય ખીજે નથી જયજ્વળ ફરકતી.
આજ કાયા તણે કાગરે કાગરે
આપણ પણ કૃપાની અટારી થઈ.

હા આ મહકતાં કહી ગયા કાનમાં,
પ્રાણમાં એ જ ગુન્જન રણું ફેરવું,
મા બધા આખ સામે ફિરસ્તા રહ્યા
ને ફિરસ્તાની દમ દમ સિતારી થઈ.

વેદના તો જશે વિસ્મરણને પથે,
સૂર આ ચરણ સાથે હવે ચાલશે,
પૃથ્વીની ધૂળમાં યગ દટાઈ જતાં
એ જગાડી જશે તેજબારી થઈ.

મિયકાન્ત મણિયાર

કાચબાએ કાનમાં ક'ઈ

સમુદ્રની ભરતી એટલાં પગલાં તુ યાત્રી પાણી
અવિરત આંધ્યાં જ કરે છે
આકાશથી પૃથ્વીને ભેટવા પડતું મેટું છે.
પર્વત-હૃદય ભેદીને

કલકલ કરતું ખડાર કૂદી આવે છે.
સરોવરમાં હોરિયાં લેતું શમતું નથી,
કહીક પર્વત પરથી પડતું મેલી

મહાગાયકના કંઠમાં પણ નથી
એવા ધૂણવાટાથી વાતાવરણને ભરી દે છે
ત્યારે
આટલા આકુલ વ્યાકુલ-વિકલ વ્યવહાર અને કરો
મખલ પૂરના આવેગવંતા અદ્ભુત રુદ્ર ઉત્પાત પછી
કોઈ એક રમ્ય મરોવરે
પાણીના એ જ કોઈ અશને પોતામાં
ધીરેધીરે સરતા-પોતાની કાયાને બીતરમાં સંકેર્ય
કોઈ એક કાચબાએ કાનમાં ક'ઈ ક'ણ,
અને જલ ક'ઈ જપી ગયું-જપી ગયું!

ધીરુ પરીખ

રાતે જ્યારે

રાતે જ્યારે
 શિંથ નથી આવતી ત્યારે
 લખોટી પર ગળડતી ગળડતી
 દોડી આવે છે મારી મોળી કાણો,
 દોડી આવે છે એકડાના અણુઘડ આકારો,
 છૂટતી શાળાના દરવાજે દફતરોની વીંઝીઓમાંથી
 ધૂળભર્યો ધસી આવું છું આ શયનખંડમાં,
 મુઝ્ય હૈયાની અકળામણ કાલરાય છે સ્વપ્નીલ આંખોમાં,
 પાટુ મારીને પાણીમાંથી પાણી કાઢે એવી શક્તિનુ
 યૌવનિયું ગજવેલ ગાજે છે
 મારા ડહર અંગ-અંગમાં અત્યારે...
 સુખ, સમૃદ્ધિ, સ્વર્ગ બધું કેવું હાથવેંતમાં લાગે છે !
 અને આખો ચોરડો ભરીને લહેરાય છે
 પાછો એ જ સુખસાગર;
 ઉપર મારી શય્યામાં ઉઘાડી આંખે શેષશાયીની જેમ હું તરું છું
 અને ખીલુ જ ઘડીએ મરું છું
 પાછો આંખ મીંચાઈ જતાં...
 સ્મૃતિની અમરવેલ આવે છે વળગતી વળગતી
 ને અળગતી અળગતી છે મારી આલ ;
 ભાઈ, હાલ તો એવા કે પ્રભાતે યોપચાં ખૂલતાં
 છાતી ફુલાવું છું : છદ્, સ્મૃતિ વગર હું જીવી જઈશ !
 અને પૂરો કરું છું એમ દહાડો
 ના, ના; પાર કરું છું વિસ્મૃતિનો ખાડો !
 ફરી રાતે જ્યારે...
 ત્યારે થાય છે :
 સ્મૃતિની કાણો એ જ આયુષ્યની કાણો.

શ્રીકાન્ત માહુલીકર

પથ્થર

પથ્થર
 પથ્થર
 પથ્થર
 પથ્થર,
 ઉપર પથ્થર
 નીચે પથ્થર
 જ્યાં જુઓ ત્યાં પથ્થર પથ્થર,
 પથ્થરનું પથરાયું જંગલ
 મર્યું બધે પથ્થરનું દંગલ,
 ઝાડ પથ્થર
 પાન પથ્થર
 ફૂલ ઉપર જે ખેસે—પથ્થર,
 પથ્થરિયા પર્વતથી વહેતી
 સરિતા પથ્થર, પાણી પથ્થર,
 પથ્થરનો વરસાદ વરસતા
 કોગી નીકળતું ઘાસ પથ્થર,
 રાધા કેરો રાસ પથ્થર,
 જીવનનો આભાસ પથ્થર,
 જસોદાનો બચો પથ્થર
 મૃત્યુનો પડછાયો પથ્થર,
 નાગા આ તડકામાં કેવો
 નાગો થઈને નાચે પથ્થર,
 રણ બોઈને રાચે પથ્થર,
 પથ્થરનો .૨
 ગુણાકાર .૦
 પથ્થર . તે
 શેષ
 પ

ખાલી કરેલું ઘર

ખાલી કરેલા ઘરના ઓરડામાં
લોકચુબકની જેમ એક દૃષ્ટિ ફેરવી—
કપાય આકર્ષક વસ્તુ પડી નહોતી.
પુગતત્વવિદની જેમ જમીન છત દીવાલોનો
દાર્શનિક અપર્શ કર્યા
છત પગની તિગડો—
આસુ સુકાયેલા નો જમી ઉભાસ હતી
જમીન પગની રંગપૂરણી—
બ ઈબીજના દિવસનું આગર્થું
ભીંત પર . .
મારો શિશુની હિમ્મિએના અઠન
એ ચાડિયા જેવા ખાવતા
ઓગડાની જેમ આખ ફાડીને અવાચક ।।
મેા રડોળા કરીને અગ્ન્યમા ચિત્તારતા હોય એમ
ખાલી એ ગડામા આ ખારીએથી પેલી ખારી તરફ
હવાની સાથે દોડે છે
કેટલાક મને ઘેરીને ઊભા છે—ખમવા નથી દેતા
જતાજતા નળની ચકલી તપાસી ભેઈ—
હતાશાનો એક સિસકાવ અને
એક દીપામા આખો ઓરડો રડી પડ્યો ।

હવે

હાગળી અકબધ મેં તો સાચી,
પૂર્વ જેવો કપા હવે મ'પક છે ।
દર્પણની અથ આંખોની સમક્ષ,
હાજરી તારી હવે તો તર્ક છે
શ્વાસમા છૂટાય કાળી રિક્તા,
એ સમયની યાતનાનો અર્ક છે
રોજ મારે સ્વપ્નને શ્ર પૂછવું,
રાત કે દિનમા દશા યે ફર્ક છે ।

જયેન્દ્ર શેખડીવાળા

વિમલસ્થાનુભાવનનું ગીત
મને એવું તે એવું તે એવું તે થાય
જેમ
આખાની ગહેકમા ફાગણ ફાગે
ને પછી
ચિતરેલા મોરના પીંછા હવે
રે સખી !
ખેડે કાઠે ગોકુળિયુ જીવતર ભીંસાય
મને એવું તે એવું તે એવું તે થાય
જેમ
પરસાળે ઝાઝગની હરફર મહે
ને પછી
યાની પાગતે ટહુકે એવે
* રે સખી !
રવો વાયરો વીંચે
તુ તે એવું તે થાય

દંતકથાના લોકો

કહે છે કે
એ લોકો હજુ
નાળિયેરીના લીલા ઝૂંડથી ઘેરાયેલા ટાપુ પર
અનાવૃત કરે છે
અને સાંજે
મત્સ્યકન્યાની ફીણ ફીણ છાતી પર
લોથપોથ ઢળી પડે છે.

કહે છે કે
એ લોકો હજુ
મિસરના ખજારમાં
યુસુફને વેચવા બેસે છે
અને કપાસનાં ફૂલ જેવી
ઇન્જિશિયન કન્યાઓ ટોળે વળે છે.

કહે છે કે
એ લોકો હજુ
આષાઢી ઘન દીવાલોથી રેલાય છે
અને મેઘધનુના પુલ પર ઝૂકી ઝૂકી
શ્રાવણી કન્યાની પ્રતીક્ષા કરે છે.

કહે છે કે
એ લોકો હજુ
ક્ષણોના સાત સાત સમંદર પાર કરી
પ્રવાલદ્વીપ પર પૂર્વજન્મની નૌકા લાંગરે છે.
અને પ્રવાલદ્વીપની શ્વેતકન્યાઓના
સંઘલી દેહ સાથે
આદિમ ઇચ્છાઓના સર્પ
વીરળાઇ વળે છે.
તમે એ લોકોને ઓળખો છો ?

અહીં તો

મારા ઘરનાં બારણાં
દર્શાવે છે
મારો વોર્ડ નંબર,
ઘર નંબર,
ડી. ડી. ટી. કે
બી. એચ. સી. છંટકાવની તારીખ,
મેક્સેરિયા નાબુદી યોજનાનું કાર્ડ,
શીતળાના કેસની શોધ.
તેની સાથે જડાયેલી છે-
ડિગ્રી સાથે મારી નેમ-ટેટ
અને મારા 'અંદર'
કે 'બહાર'ની વિગત.
એક છઠા ઉપર સ્થિત છે
આગંતુકની મને બાણ કરતી
ડારબેલ.
લાલ-શુભ હવે લખું તો
અહીં તો...

રામચંદ્ર બ. પટેલ

મૌન

મને ન વૃક્ષો ફળફૂલ આપે!
કે છાંય મીઠી કદી ના હું મારું—
ન કાષ્ઠ ઇચ્છું વળી પંખટૌકા
તમે દર્ષ દો બસ ઘેરું મૌન.

ખાલી કરેલું, ઘર

ખાલી કરેલા ઘરના ઓરડામાં
 લોહચુબકની જેમ એક દષ્ટિ કેંગવી—
 કયાય આકર્ષક વસ્તુ પડી નહોતી
 પુર તત્ત્વવિદની જેમ જમીન હતી હીવાલોનો
 ઘર્ષ નેક સ્પર્શ કર્યા
 હત પરની તિગડા—
 આસુ સુકાવેલા મો જેવી ઉદાસ હતી
 જમીન પરની રંગપૂરણી—
 લાઈખી જના દિવસનું આગણું
 ભીંત પર.....
 મારા શિશુની ભીમિઓના અઠન
 એ ચાડિયા જેવા ખાવલા
 ઓગડાની જેમ આજ ફાડીને અવાચક ...!
 મો ડોળા કરીને અગ્ન્યમા ચિત્કારતા હોય એમ
 ખાલી ઓગડામાં આ બારીએથી પેલી બારી તરફ
 હવાની સાથે દોડે છે
 કેટલાક મને ઘેરીને ઊભા છે—ખસવા નથી દેતા
 જતાજતા નળની ચકલી તપાસી ભેઈ—
 હતાશાનો એક સિસકાગ અને
 એક દીપામાં આખો ઓરડો રડી પડ્યો!

હવે

લાગણી અકબધ મેં તો સાચી,
 પૂર્વ જેવો ઠંધા હવે મંપર્ક છે!
 દર્પણોની અધ આંખેની સમસા,
 હાજરી તારી હવે તો તર્ક છે
 શાસમા છૂટાય ઠાળી શિક્ષતા,
 એ સમયની યાતનાનો અર્ક છે
 રોજ મારે સૂઈને શુ પૂછવું,
 રાત કે દિનમાં કશો વે ફર્ક છે!

જયેન્દ્ર શેખડીવાળા

વિમલમ્બાનુભાવનું ગીત
 મને એવું તે એવું તે એવું તે થાય
 જેમ
 આખાની ગહેકમાં ફાગણ ફાટે
 ને પછી
 ચિતરેલા મારના પીંછા હાલે
 રે સખી!
 બેઠે કાઠે જોડુંબિડુ જીવતર ભીંસાય
 મને એવું તે એવું તે એવું તે થાય
 જેમ
 પરસાળે ઝાંઝરની હરફર મહાલે
 ને પછી
 ઢાલિયાની પાગલે ટહુકા બોલે
 રે સખી!
 ડહી સોસરવો વાયરો વીંઝાય
 મને એવું તે એવું તે એવું તે થાય

દંતકથાના લોકો

કહે છે કે
એ લોકો હજુ
નાળિયેરીના લીલા ખૂંટથી ઘેરાયેલા ટાપુ પર
અનાવૃત ફરે છે
અને સાંજે
મત્સ્યકન્યાની ફીણ ફીણ છાતી પર
લોથપોથ ઢળી પડે છે.

કહે છે કે
એ લોકો હજુ
મિસરના ખજારમાં
યુસુફને વેચવા બેસે છે
અને કપાસનાં ફૂલ જેવી
ઇજિપ્શિયન કન્યાઓ ટાળે વળે છે.

કહે છે કે
એ લોકો હજુ
આષાઢી ઘન દીવાલોથી રેલાય છે
અને મેઘધનુના પુલ પર ચૂકી ચૂકી
શ્રાવણી કન્યાની પ્રતીક્ષા કરે છે.

કહે છે કે
એ લોકો હજુ
ક્ષણોના સાત સાત સમંદર પાર કરી
પ્રવાલદ્વીપ પર પૂર્વજન્મની નૌકા લાંગરે છે.
અને પ્રવાલદ્વીપની શ્વેતકન્યાઓના
સંદલી દેહ સાથે
આદિમ ઇચ્છાઓના સર્પ
વીંટળાઇ વળે છે.
તમે એ લોકોને ઓળખો છો ?

અહીં તો

મારા ઘરનાં પારણાં
દર્શાવે છે
મારો વોર્ડ નંબર,
ઘર નંબર,
ડી. ડી. ડી. કે
ખી. એચ. સી. છંટકાવની તારીખ,
મેલેરિયા નાબુદી યોજનાનું કાર્ડ,
શીતળાના કેસની શોધ.
તેની સાથે જડાયેલી છે-
ડિગ્રી સાથે મારી નેમ-ટેટ
અને મારા 'અંદર'
કે 'બહાર'ની વિગત.
એક છડા ઉપર સ્થિત છે
આગંતુકની મને બાણ કરતી
ડારબેલ.
લાલ-શુભ હવે લખું તો
અહીં તો...

રામચંદ્ર બ. પટેલ

મૌન

મને ન વૃક્ષો ફળફૂલ આપે!
કે છાંય મીઠી કદી ના હું મારું—
ન કાળ ઇચ્છું વળી પંખટૌકા
તમે દર્ષ દો બસ વેરું મૌન.

ચાર સોરઠા

દેવળ ! ફળિયે જાદિયે દરિયાઉની લોક,
રહ રહ રહે કોડ, ખરા પછી આગવણ !
દેવળ ! કમળે મોરલા, મૂચ ટીકે ગામ,
લઈએ કોના નામ, મનેજ સધા માયતા
દેવળ ! હીધા ખારજે, નાવણલ ગી આગ,
કુડયા લીલા નાગ, ગારુડી કયા જે તવા ?
રાણીવાડા હકડે પગમા છો ? ચૈર,
બળબળતી બધોર, દેવળ ! પીવી દોયલી !

જિતેન્દ્ર કા. વ્યાસ

ખેલી પ્રીતિ

ખેલી પ્રીતિ ન રોમહર્ષ એ તણો શમે !
કોરી, પ્રશ્નું માટલીથી જ ન હજી ઝમે !
ફાગપુનો ફાલ લાલ લાલ હો ઇજન દિયે,
ચોટી ગયા સુચકના ભમરા, નહિ ભમે
શયા સરોવરે તરંગ કચલી તણા,
સુરજને રેશમી ઝીલીને પંખિની રમે !
સોનેરી સ્વાન શા તમે ભે આજથી મરો,
ખેલી મળે કે સ્વર્ગ-મને કે નહિ ગમે
મેલીખરેલ હાથની ઠીમકી પવનનુ ભોર
મારો પતંગ આસને અડો, નહિ નમે

૭૨] ૬વિદ્યાક નવેરખા-દિસેગર ૧૯૭૫

એક કાવ્ય

કાળા ભમ્બર
પાડાની પીઠના એક તરમેટે
બમ, ફૂકાયા કરે છે મારા કાન
ને
દેખાય છે તો
અફીણિયા ગળાની પટેપટતી પાપશુમા વગેવ તી
રાત્રિએ
પણ હવે
સળગતી સીમને ઠકી આવેલા
એક વટેમાર્ગીએ
ખુટવેઆમ હાફવા માડયુ છે
તો પછી
છોડી ખૂંકો ને ખીલે બાપેલી આ બકશને !
અમસ્તુ યે
ઠોઈ આ પવનના ડોંચકાને
એક પપુ રેખા ઉછીતી નહીં આયે
તો મિત્રો,
તમે બધા બચો !
પણ હા
તમે તમારા ઘરે પડોચો ત્યારે
બે સવાર હોય તો
વળસીને કચ રે પાણી પાબે
ને
સાજ પડી બાય તો આડી વાટને એક હીલો કરવો !

ડાહ્યાભાઈ પટેલ 'માસુમ'

આયનામાં બધું મૂઝું મૂઝું લાગ્યા કરે છે.

છત્વીસ વરસથી ચાલતા આ કમના દમમાં ને દમમાં
ઘણીવાર આ દમ થવાની મનીષા સેવી હતી.

પરંતુ

બરણીમાં પુરાવેલા પતંગિયાની શૂંગળામણ જેવી
શૂંગળામણ

કચારેય નહોતી અનુભવી.

આયનામાં બધું જ કલબલતું લાગ્યા કરતું હતું.

આયનામાં વિસ્તરતી અવાજની અવિશીર્ણતાને
એકવાર મેં કૂટપટ્ટીથી માપવાનો યત્ન કર્યો ને

ત્યારથી જ

આયનામાં બધું મૂઝું મૂઝું લાગ્યા કરે છે.

કેલેન્ડરના ફાટી ગયેલાં પાનાંઓ પર

દોડે જતી નજરના અશ્વની ખરીઓનો અવાજ

શબ્દ થઈ સરતો જાય છે મારામાં
ને

મારામાં ને મારામાં ભોંસાયે જતી

મૌનની શ્વેતતાનો ખોખો ભરી દેવાનું

કચારનોય હું નિચારું છું

પણ પરપોટાનો શો ભરોસો ?

આયનામાં બધું જ મૂઝું મૂઝું લાગ્યા કરે છે,
કદાચ

મામા ઘરની બારી ઊઘડે તો.....?!!!

કેશુભાઈ પટેલ

તૂટતી તારીખ

દીવાલ પર ટીંગાડી તારીખ રોજ સવારે તૂટે,
એક દિવસનું રોજ કરીને કેલેન્ડરથી છૂટે.

ગગને ઊડતાં પંખી બેઈ

અંતર આશા બગી,

ખાલી નાહક એકલ ઊડે

માથ પવનનો માગી.

એક એક દિવસનું આયુષ્ય વરસમહીથી ખૂટે,
દીવાલ પર ટીંગાડી તારીખ રોજ સવારે તૂટે.

ઝાડ ઉપરથી ખરતાં પર્ણો

ફૂંપળ ફોટે હસતી,

સંબંધ તોડે પૂર્વજથી એ

નવા યુગની વસતી.

સૂકા અક્ષર બોલે મૂઝું, વાણી ક્યાંથી ફૂટે ?
દીવાલ પર ટીંગાડી તારીખ રોજ સવારે તૂટે.

એસ. એસ. રાહી

ભરચકપણું

નીળચટ્ટાં ઘાસનું ભરચકપણું,
આ અમાસી શ્વાસનું ભરચકપણું.

ફેફસાંમાં પાંગરે પીળાશ ને
લોહીમાં અજવાસનું ભરચકપણું.

રેતમાં તારાપણું અટવાય ને
રિક્ત રણમાં પ્યાસનું ભરચકપણું.

વાંસવનમાં કેફટસો ઊગી ગયા,
ભોરલીમાં પાંસનું ભરચકપણું.

ટેરવાંની વાત ના સમજાય તો
શું કરે આભાસનું ભરચકપણું ?

વિભોગણુ ચૂડના દુહા

મંપાદક • પુષ્કર ચંદ્રવાહર

(૬૧)

ચૂડ કે' છે :

મજણુ એવા કીછએ, જેવી પંદર તસુની પિચતે.લા,
દાખ્યા ભેગો દમ સિયે. જીવને ખવગવે ડાલ !
જીવને ખવગવે ડાલ, તે અણેડરી,
અને પાડે પંડય, પછી બાય નીમરી,
ફેરવ્યા ફેર નહીં, ખાપના એક જ બે.ત,
ચૂડ કે, મજણુ એવા કીછએ, જેવી પંદર તસુની
પિચતે.લા !

(૬૨)

ચૂડ કે' છે :

મજણુ એવા કીછએ જેવો પાગરને. બિયે,
તેના ત્રીકાવો ત્રાજવા, ગુન વીધાવી સિયો,
રગુ વીધાવી સિયો તે વતખે
અને સોઈ સજણુ વીજુ, જીતડો તતખે.
નાના મજણુ નવંગા, અવગણુ કિર ના હીઓ.
ચૂડ કે, સજણુ એવા કીછએ, જેવો પાગરને બિયે !

(૬૩)

ચૂડ કે' છે :

મજણુ એવા કીજિયે, જેવી ડોળીની રાખ,
ભોગ થઈને ભૂમિયે, પડયું થઈ બાય પાક !
પંડય થઈ બાય પાક તે સગેટ પાજીએ,
અને ટણક સજણુને આધેરા ટાળાએ !
ભવેસરના ભટકતા ટળે ના તનને તાપ,
ચૂડ કે, મજણુ એવા કીજિયે, જેવી ડોળીની રાખ !

(૬૪)

ચૂડ કે' છે :

મજણુ એવા કીજિયે, જેવી ડોળીની ટાલ,
ઓખ. પડે આડી દઈએ, અગને ના'વે આળ !
અગને ના'વે આળ, તે દરીએ,
અને એન. મજણુના વાગણુ લઈએ !
કડવો લીંબડો, ગડકારી છાલ
ચૂડ કે, મજણુ એવા કીજિયે જેવી ડોળીની ટાલ !

(૬૫)

ચૂડ કે' છે :

ચૂડ શિખર ચડી નિહાળવા દેશનવાણુ,
દોડા આવે સાજણુ, રુને ખડોત માતે એધાણુ,
બહેત સાને એધાણુ તે અલોઈ,
અને ભગ્ગીબનમ મારી પ્રીત વધોઈ !
પ્રીત મારી પાછળ પડી, આવે બહુ એધાણુ,
ચૂડ કે, શિખર ચડી નિહાળવા દેશનવાણુ !

(૬૬)

ચૂડ કે' છે :

વાટ જૂની પગ નવો મજણુ ચાલ્યા બાય,
દરને હેવા પાપડી. મીટે મેગો થાય !
મીટે મેગો થાય તે ઘડીમેઘડી
અને ઘડીમેઘડી સજણુ જાશે અખઘડી !
પછી પૂછવી વાટ. ગેતવા રાય,
ચૂડ કે, વાટ જૂની પગ નવો, મજણુ ચાલ્યા બાય

Industrial Jewels Ltd.

32 Nicol Road, Ballard Estate,
Bombay-1

ચૂડ કે' છે :

ચૂડ શિખરથી ઉતરી, મદદ મહીએ ગઈ,
જોગીડા દેને જવાબ, મારા સજણ છે કે નહીં !
સજણ છે કે નહીં, તે કીયો,
અને એકલા મૂકીને સજણ આવતો રિયો,
સજણ જાતા સંસારમાં, થાવાની...

(૯૮)

ચૂડ કે' છે :

જૂનાણેથી જાણીને અમે આવ્યા વડલાની છાંય,
ટપોટપ ચૂવે આંખડી, આંસૂડે કંચવો લીંબય !
આંસૂડે કંચવો લીંબય, તે કહીએ,
અને સજણ તમુ વિના, એકલા છઈએ,
આવો સુહાગી સજણા, આયજી' એજો જાય,
ચૂડ કે, જૂનાણેથી જાણીને અમે આવ્યા વડલાની છાંય !

(૯૯)

ચૂડ કે' છે :

સજણ તમુમાં જીવ રિયો, જેમ રિયા નાળીએરમાં નીર,
શરીર અમુને સોંપી દિયો, જઈન વસીએ સરોવર તીર !
વસીએ સરોવર તીર તે, સામું જીવો,
અને સજણ હોલા કાં ધૂસકે રેવો,
મંગાવો કાતાણી, કંતાવો હીર,
ચૂડ કે, સજણ તમુમાં જીવ રિયો, જેમ રિયા
નાળીએરમાં નીર !

[આ છકડીઆ દોહાઓ નિરવાર્યલાવે આપનાર છે શ્રી ગોવિંદભાઈ શિનોલ, બખરસાના વેતીભાઈ મેર અને
ધુમલીના આંખવાડિયાના દોહાગીર ચોકિયાત મેર. આ સૌનો ઋણિ હું.—પુઞ]

ચૂડ કે' છે :

સજણ સીસમની લાકડી, ફરતા પિત્તળના વાળા,
પ્રીત કરીને પતળશે, ઈને કોઢ નીકળશે કાળા !
કોઢ નીકળશે કાળા તે ઇલમાં
અને ખેખેલા સજણ, તમારા ડીલમાં
ગરવો ગિરનાર એના ધ્રુવે ગાળા,
ચૂડ કે, સજણ સીસમની લાકડી, ફરતા
પિત્તળના વાળા.

(૧૦૧)

ચૂડ કે' છે :

મરજો દગાળા માનવી, વિશ્વાસને વેડયા,
પહેલી લગાડી પ્રીતડી, પછી શિખરથી પછાડયા !
શિખરથી પછાડયા તમે સજણ,
અને પાથરિયા પ્રાણ, તો ય રિયા નગણા !
એવા ગળિયલ મનખથી છોડવા છેડા,
ચૂડ કે, મરજો દગાળા માનવી, વિશ્વાસને વેડયા !

(૧૦૨)

ચૂડ કે' છે :

સજણ જાજો તમે ઘોળ્યના, તમને કરડે કાળા નાગ,
પહેલા લગાડી પ્રીતડી, તમે પેટમાં રાખેલ પાપ !
પેટમાં રાખેલ પાપ તે ક્યારે ?
પાંચ દિ' પડોશમાં રહી ગયો જ્યારે,
હંસ જાણી સેવિયો, કરમે નીકળ્યો નાગ !
ચૂડ કે, સજણ જાજો તમે ઘોળ્ય ના, તમને કરડે
કાળા નાગ !

Kamal Art Printery

38 Police Court Lane, Fort

Bombay-1

અનુવાદ

ગોપીગીત

અનુ. શાસ્ત્રી જયે.દ દવે

જયતિ તેઽધિકં જન્મના ઘ્રજઃ શ્રયત ઇન્દિરા શશ્વદન દિ ।
દયિત દરવતા વિશ્વુ તાપકાસ્ત્વવિષ્ણુતાસયસ્ત્વાં ત્રિચિન્વતે ॥ ૧ ॥

જનમતા તમે નજ ધણું જયી નિવસતા સદા ઇન્દિરા અહો
પ્રિય તમારી આ પ્રાણપૂર્તિઓ ચહુ દિશે તુ હો શાધતી ભુઓ [૧]

શરદુદાપયે સાધુજાતસત્તરસિજોદશીમુષા દુશા ।
મુરતનાથ તેઽશુન્લદાસિકા વરદ નિન્નતો નેહ કિં યથઃ ॥ ૨ ॥

શરદ સર ખીલ્યા પકળે રહી વરદ ! શ્રી હરી દષ્ટિએ કરી.
મુરતનાથ હો! દોષ શુ ન એ અમુલ દાસીઓ-પ્રાણને હસે [૨]

વિપજલાપ્યયાદ્ વ્યાહરાશ્રસાદ્ વર્ષમાદતાદ્ યૈનુતાનલાત્ ।
વૃષમયાત્મજાદ્ વિશ્વતોમયાદૃષમ તે યથ રક્ષિતા મુદુઃ ॥ ૩ ॥

જલ નિપાક્રતયા સર્પદુષ્ઠયા અગ્રનીજયા વાનરુષિયા
વૃષઅશુરયા ફરી ફરી અમે તારખ! રક્ષિયા સર્વભીતયા [૩]

With Compliments From
Sharif Electric Pvt. Ltd.,

Elect & Mech. Engg.

Sharif House,

74, Shaheed Bhagat Singh Road, Fort.

BOMBAY 400 023

Phone: 251724

Gram SHARIFTRIC

ન ચલુ ગોપિકાનન્દનો ભવાનિલદેહિનામન્તરાત્મદૃઢ ।
વિચ્છન્નસાર્થિતો વિશ્વગુપ્તયે સત્ત્વ ડેચિવાન્ સાત્ત્વતાં કુલે ॥૪॥
જશુભતી સુતુ માત્ર ના તમે સકલ દેહિના આત્મવિદ્ વિભો
વિધિસ્તુતિ સુણી યાદવાકુળે જગ ઓધારણે જન્મિયા સખે. [૪]

વિરચિતાભયં વૃઢિધુર્યં તે ચરણમીયુપાં સંસ્તૃતેર્ભયાત્ ।
કરસરોરુહ કાન્ત કામદં શિરસિ ઘેહિ નઃ શ્રીકરગ્રહમ્ ॥૫॥
ભવભયે કરી ચરણમાં પડયે અભય અર્પતો વૃષ્ટિશ્રેષ્ઠ હે!
શ્રીકરગ્રાહી ને કામ તોષતો અમ શિરે ધરો કાન્ત હસ્ત એ. [૫]

વ્રજજનાર્તિહન્ વીર ચોપિતાં નિજજનસ્મય ધ્વંસનસ્મિત ।
ભજ સત્ત્વે ભવત્કિઢ્કરીઃ સ્મ નો જલરુહાનનં ચારુ દર્શચ ॥૬॥
સ્મિતથી ગર્વ સ્ત્રી સ્વજનના હરી પ્રજજનોતણા આર્તનાશી હે!
મુખસરોજનાં ચારુ દર્શને કર સ્વીકાર આ દાસીનો સખે. [૬]

પ્રણતદેહિનાં પાપકર્શનં તૃણચરાનુગં શ્રીનિકેતનમ્ ।
ફળિફળાર્પિતં તે પદામ્બુજં કૃણુ કુચેપુ નઃ કૃન્ધિ દ્વચ્છયમ્ ॥૭॥
પ્રણતદેહીનાં પાપ હેદતાં સદન-શ્રી સમાં ઘેણચારતાં
ફળિફળામૂકલાં પાદપદ્મને અમ કુચે ધરી કામને હરો. [૭]

With Best Compliments From
Sohilraj Industries

Nirmal Nagar
BHAVNAGAR

Tel. 5007/8/9

Telex : 071204
Gram : Sohilraj

કવિયોદ્ધ - નવેમ્બર ડિસેમ્બર ૧૯૭૫ [૧૭૭]

અનુવાદ

ગોપીગીત

અનુ. શામ્ભરી જયેન્દ્ર દવે

જયતિ તેડધિક જન્મના ઘન શ્રવતે હિન્દિરા શશ્વત્ત્વ દિ ।
વપિત દશ્યતા દિશુ તારકાસ્ત્યવિધૃતાસરસ્ત્વા વિચિન્વતે ॥૧॥

જનમતા તમે નજ ધલુ જયી નિવસતા સદા ઇન્દિરા અહીં
પ્રિય તમારી આ પ્રાજ્ઞપૂર્તિઓ ચકુ-દિશે તું હોં સોધતી ભુઓ [૧]

શરદુદાપયે સાધુજાતસત્સરમિજોદશ્રીમુખા દુશા ।
મુરતનાથ તેડગુન્ધલાસિકા ઘરદ નિન્નતો નેહ મિ વધ ॥૨॥

શરદ સર ખીલ્યા પડશે રહી વરદ । ખીંડશે દહિએ કરી
સુતનાથ હો! દેવ શુ ન એ અમૂલ્ય દાસીઓ-પ્રજ્ઞને ઠરે [૨]

વિપજલાપ્યયાદ ત્યારાક્ષસાદ ધર્પમાગ્ત્વાદ વૈતુતાનલાન્ ।
શૃપમયાત્મજાદ વિશ્વતોમયાનૃપમ તે વય રક્ષિતા મુદુઃ ॥૩॥

જસ તિપાકતથી સર્પદૃષ્ટથી અગનવીજથી વાગરુદ્ધિથી
વૃનઅમુરથી ફરી ફરી અમે તપમ । રક્ષિયા સર્વભીતિથી [૩]

With Compliments From
Sharif Electric Pvt. Ltd.,
Elect & Mech Engg.

Sharif House,
74, Shaheed Bhagat Singh Road, Fort
BOMBAY 400 023

Phone 251724

Gram SHARIFTRIC

] ૬વિદ્યો ૧૧૨૨ દિસેમ્બર ૧૯૭૫

ન સ્વલુ ગોપિકાનન્દનો ભવાનસ્વિલદેહિનામન્તરાત્મદ્વક્ ।
વિસ્વનસાર્થિતો વિશ્વગુપ્તયે સ્વ ઝદેચિવાન્ સાત્ત્વાં કુલે ॥૪॥

જશુભતી સુનુ માત્ર ના તમે સકલ દેહિતા આત્મવિદ્ વિભો
વિધિસ્તુતિ સુણી યાદવાકુળે જગ ઓધારણે જન્મયા સખે. [૪]

વિરચિતાભયં વૃઙ્ણિધુર્યં તે ચરણમીયુષાં સંસ્મૃતેર્ભયાત્ ।
કરસરોરુહ કાન્ત કામદં શિરસિ ઘેહિ નઃ શ્રીકરગ્રહમ્ ॥૫॥

ભવભયે કરી ચરણમાં પડયે અભય અર્પતો વૃધ્ણિશ્રેષ્ઠ હે!
શ્રીકરગ્રાહી ને કામ તોષતો અમ શિરે ધરો કાન્ત હસ્ત એ. [૫]

વ્રજજનાર્તિહન્ વીર યોપિતાં નિજજનસ્મય ધ્વંસનસ્મિત ।
ભજ સર્વે ભવત્કિઙ્કરીઃ સ્મ નો જલરુહાનનં ચારુ દર્શય ॥૬॥

સ્મિતથી ગર્વ સ્ત્રી સ્વજનના હરી વ્રજજનોતણા આર્તનાશી હે!
મુખસરોજનાં આગુ દર્શને કર સ્વીકાર આ દાસીનો સખે. [૬]

પ્રણતદેહિનાં પાપકર્શનં તૃણચરાનુગં શ્રીનિકેતનમ્ ।
ફણિફણાર્પિતં તે પદામ્બુજં કૃણુ કુચેપુ નઃ કૃન્ધિ હૃદ્છયમ્ ॥૭॥

પ્રણતદેહીનાં પાપ હેદતાં સદન-શ્રી સમાં ધેણુચારનાં
ફણિક્ષુભૂકવાં પાદપદ્મને અમ કુચે ધરી કામને હરો. [૭]

With Best Compliments From
Sohilraj Industries

Nirmal Nagar
BHAYNAGAR

Tel. 5007/8/9

Telex : 071204
Gram : Sr

मधुरया गिरा घल्गुनाक्यथा बुधमनोक्षया पुष्करेक्षणा ।
 विधिवर्गैरिमा वीर मुहूर्तारधरसीधुनाऽऽप्याययस्वनः ॥८॥
 कमलनेत्र हे । मधुर वाणीया क्षुध प्रमोदता रम्यवाक्यया
 नियतदात्रीया वीर भोदती अवनदायी या पात ओदना. [८]

तत्र कथामृतं तप्तजीवनं कत्रिभिरीडितं कल्मषापहम् ।
 भयणमद्गलं धीमदाततं भुवि गृणन्ति ते भूरिदाः जनाः ॥९॥
 कवि उवे कथा पापनाशिनी अभुनक्ष तत्र तप्त अवनने
 शुनिसिवा जजे शातप्यापिनी प्रक्षपना जजे पुष्पराणीया. [९]

प्रहसितं प्रिय प्रेमवीक्षणं विहरणं च ते ध्यानमद्गलम् ।
 रहमि संविदो वा हृदिस्मृताः पुद्गल नो मनः क्षोभयन्ति हि ॥१०॥
 उदसु, न्याणसु, विदसु अयु प्रिय तमादु तो ध्यानमप्रक्ष
 विमनवासभा रपरीती छरे छः । स्मृति यनां यित क्षोभता. [१०]

चलसि यद् व्रजाचारयन् पशून् नलिन सुन्दरं नाथ ते पदम् ।
 शिलवृणाक्षुरैः सीदतीति न. कलिलतां मनः कान्त गच्छति ॥११॥
 मज्जी धेज्जुमा सध पशु जता नलिन-ता मृदु नाथना पजे
 कुटिल ककरो कंटो अय्ये छरे अमारश व्याकुणा जने [११]

With Best Wishes From
Sonal Art
 14/1, New Sarvottam Society,
 201, Irla Bridge
 Andheri (West)
 BOMBAY 400 058

દિન પરિક્ષયે નીલકુન્તલૈર્વનરુહાનનં વિભ્રદ્વાઘૃતમ્ ।
ધનરજસ્વલં દર્શયન્ મુહુર્મનસિ નઃ સ્મરં વીર ચચ્છસિ ॥૧૨॥
દિવસ આથમ્યે વન્ય કૂલ-શા રતુમડા ધૂળે-અસ્ત કેશથી
દરથ દૈ મુખે અમ ઉરે ફરી સ્મર સમર્પતાં વીર વેશથી. [૧૨]

પ્રણત-કામદં પદ્મજાર્ચિતં ધરણિમણ્ડનં ધ્યેયમાપદિ ।
ચરણપંકજં શન્તમં ચ તે રમણ નઃ સ્તનેષ્વર્પયાધિહન્ ॥૧૩॥
ધરણી શોભતાં ધ્યેય દુઃખમાં વરદ પ્રાર્થાને ઇન્દ્રિયા પૂજ્યાં
રમણુ! શાન્તિદા પાદપદ્મને અમે સ્તને ધરી વ્યગ્રતા હરો. [૧૩]

સુરતવર્ધનં શોકનાશનં સ્વરિત્તવેણુના સુખંતુ ચુમ્વિતમ્ ।
ઇતરરાગવિસ્મારણં નૃણાં ચિત્તર વીર નસ્તેઽધરામૃતમ્ ॥૧૪॥
હરતું શોકને સુરતવર્ધતું ખાંસુરી-ચૂંચું રાગ અન્યને
ભૂલવતું ખધા, અધરતું મધુ વીર ! વહેચ એ અમ ખધાયને [૧૪]

અટતિ યદ્ ભવાનહિ કાનનં ત્રુટિર્યુગાયતે ત્વામપશ્યતામ્ ।
કુટિલ કુંતલં શ્રીમુલં ચ તે જઙ્ઙ ડદીક્ષતાં પદ્મકૃદ્ દૃશામ્ ॥૧૫॥
અમણુ આપતું કાનને દિને અદીકને ક્ષણ યુગ ખતી રહે
કુટિલ કુંતલે રમ્ય મુખકું નીરખતાં અમે પદ્મ જડ વિધે ! [૧૫]

With Compliments From
Ajay Builders
Opp. Bank of Baroda, Lokhan Bazar
BHAVNAGAR

આ પ્રથમ વિભાગમાં આર્થિક જીવનનું, વાસ્તવ જીવનનું વાતાવરણ પ્રગટ થાય છે. કાવ્યનાયક આ સત્ત્વજનો, મિત્રો, અનિદિઓ તથા એમની ઉક્તિઓ, એમના અભિનદન અને શુભેચ્છા વિશે જે માનવું હોય તે માની શકે છે, ભલે માને! એથી કાવ્યનાયકને અને એમનાં કુટુંબીજનોને સુખ પ્રાપ્ત ન થાય તો પણ ભલે! પણ એથી કાવ્યનાયકને સુખ વિશેનું ચિંતન તો પ્રાપ્ત થાય જ છે! ભણુ થતો આ સત્ત્વજનોનું, આ મિત્રોનું, આ અનિદિઓનું! 'સુખદુઃખ' સૌનેટમાલાનું આ પ્રથમ સૌનેટ છે. આ સૌનેટના આરંભમાં જ આમ કવિએ સમગ્ર સૌનેટમાલાને અનુરૂપ અને અનુકૂળ એવી ભૂમિકા યોજા છે. સમગ્ર સૌનેટમાલામાં કવિના એકાન્તમાં, આનંદજગતમાં સુખદુઃખ વિશેનું જે ચિંતન છે, જે કદવોનોડુંન છે એનું ખીજ આ એક અત્યંત પરિચિત અને અત્યંત વસ્તવિક એવા બાલ જગતના સામાજિક પ્રમેજની, અનુભવની ભૂમિમાં આમ દટાયુ છે.

કાવ્યના પદિન ૬-૯ના ખીજ વિભાગમાં વ્યક્તિજન અનુભવ છે, કાવ્યનાયકનો અંગત, એકાન્તનો અનુભવ. સત્ત્વજનો, મિત્રો, અનિદિઓ ચાલ્યાં જયાં છે. કાવ્ય નાયક એમના ખંડમાં હોયકે એકલા છે. હોયકે અને ચિરંત એ બે પ્રતીકો દ્વારા કાવ્યનાયકના ચિત્તની રિયતિ, પરિરિયતિ પ્રગટ થાય છે. હોયકે અને ચિરંત એકલ અને ચિત્તનશીલ મનુષ્યના મિત્રો છે. હોયકો જેમ આલોપાછો થાય છે તેમ કાવ્યનાયકના ચિત્તમાં વિચાર, સુખદુઃખ વિશેનો વિચાર, આલોપાછો થાય છે. મનુષ્ય સુખનો વિચાર કરે એ જ હાલે એલે દુઃખનો વિચાર અનિવાર્યપણે કરવો જ રહ્યો. એકનો વિચાર અન્યના વિચાર વિના અશક્ય છે. ચિરંતો ધૂમ જેમ ધૂણે છે તેમ કાવ્યનાયકનું મનન પણ એમના ચિત્તમાં સુખદુઃખ વિશેનો વિચાર આલોપાછો થાય છે એથી ધૂણે છે.

કાવ્યના પદિન ૧૦-૧૪ના ત્રીજા વિભાગમાં હોયકે અને ચિરંત એ બે પ્રતીકો દ્વારા જ કાવ્યનાયકના ચિત્તની રિયતિ, પરિરિયતિ કંઈક વધુ વિગતે પ્રગટ થાય છે. કાવ્યનો ખીજો વિભાગ એ કાવ્યના પ્રથમ વિભાગ અને કાવ્યના આ ત્રીજા વિભાગની વચ્ચે જરૂરી અને અનિવાર્ય કડી રૂપ છે. કાવ્યનાયકનું ચિત્ત હોયકાની જેમ તતિશીલ છે અને ચિરંતની જેમ પ્રજ્વલિત છે. પણ એમાં એક વધુ પ્રતીક દ્વારા, શુનકના પ્રતીક દ્વારા કાવ્યનાયકના ચિત્તની રિયતિ, પરિરિયતિ સજીવ અને સકરુણ થાય છે. કાવ્યનાયકનું ચિત્ત બાલજગતમાં હવે કંઈ જોડું નથી એનો અર્થ એ નથી કે એ લેધે છે, અને લેધું નથી એનો અર્થ એ નથી કે બાલ જગતમાં એ કંઈ જીવે છે. 'ન નિરખં ના જિવનુ'. બાલ દષ્ટિએ તો એ જાણે કે માત્ર હાલે જીવે છે. કાવ્યનાયક એક વૃદ્ધજન છે અને આ સમયે એના ચિત્તમાં સુખદુઃખ વિશેનું ચિંતન છે એથી કંઈ જોનારને જણાય કે જાણે કે એ માત્ર હાલે જીવે છે. પણ કાવ્યનાયક જીવન છે અને વૃદ્ધજન છે, અનેક અનુભવો અને રમરણોથી સમૃદ્ધ અને સભર છે એથી એ આ અનુભવો અને રમરણોનું, પોતાનાં જ નહીં પણ સમગ્ર મનુષ્યજાતિના અનુભવો અને રમરણોનું પદાતદર્શન કરે છે અને સુખ એટલે શું કે એ પ્રશ્નો ઉત્તર પ્રાપ્ત કરવાને પ્રયત્ન કરે છે, સમગ્ર સૌનેટમાલારૂપે પ્રયત્ન કરે છે. 'વિમર્શ...વિમર્શ સમૃદ્ધવદ્ધિ...હું વિમર્શી...' એમ હવે પછીનાં પાર સૌનેટોમાં, અપૂર્વ સૌનેટ-માલામાં ઓદમાં સૌનેટ લગી પ્રયત્ન કરે છે. યોગીને ઉત્તર છે સુખ એટલે શ્રેય, આત્માનું સુખ આત્મા સ્વયં પણ એકલપંથીના આ ઉત્તરને આ શોધક અને સાધક કાવ્યનાયક વંદન કરે છે અને વ્યક્તિથી પર અને પાર કુટુંબમાં એ આ ઉત્તર શોધવા અને સાધવાનો પ્રયત્ન કરે છે. કુટુંબમાં સુખ નહીં, સુખની ભાંતિ છે એથી એ કુટુંબથી પર અને પાર 'મનુષ્યજાતિદાસ'માં,

મનુષ્યમતિ અને એના જૂતકાળમાં આ ઉત્તર શોધવા અને સાધવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પણ જૂતકાળનું સુખ વર્તમાનમાં શક્ય નથી અને શક્ય હોય તો ઇષ્ટ નથી એથી એ અન્યત્ર આ ઉત્તર શોધવા અને સાધવા પ્રયત્ન કરે છે. અને અહીં આ સૌનેટમાલા અપૂર્ણ છે. એનો અર્થ એ કે અહીં કાવ્યનાયકે અને એમની દ્વારા કવિએ આ ઉત્તર શોધવાનો અને સાધવાનો પ્રયત્ન ત્યજ્યો છે. એથી આપણે હવે એ ઉત્તર વિશે કલ્પનાઓ

કરવાનો પ્રયત્ન ન કરીએ. આ પ્રયત્નની અપૂર્ણતા દ્વારા એમનું અજ્ઞેયવાદી માનસ પ્રગટ થાય છે. બલવન્તરાયની કવિતાના સૌ મુખ્ય વિષયો—પ્રેમ, કુટુંબ, સમાજ, ઇતિહાસ, પ્રકૃતિ, વાર્ધક્ય, શ્રદ્ધા, અજ્ઞેયવાદ આદિ—નું અને એ વિશેના ચિંતનનું આ સૌનેટમાલામાં મિલન થયું છે. એથી આ સૌનેટમાલા બલવન્તરાયના કવિતા પ્રાસાદના કળશરૂપ છે. અને ‘સુખદુઃખ-૧’ એ આ સૌનેટમાલાનો મૂલાધાર છે, એમા એનું શિલારોપણ છે.

*

પારિતોષિકે

કવિલોકમાં વર્ષ દરમિયાન પ્રકટ થતાં કાવ્યોમાંથી શ્રેષ્ઠતાના ક્રમમાં પ્રથમ ત્રણ ક્રમ પ્રાપ્ત કરનાર કાવ્યો માટેનાં ઈ. ૧૯૭૪ના વર્ષનાં

ઠક્કર પારિતોષિક

નીચેના ત્રણ કવિઓને મળે છે.

પ્રથમ પારિતોષિક રૂ. ૨૦૧ શ્રી ‘બાદલ’ને

તેમના કાવ્ય ‘બાધાઓ સૌ...’ માટે

દ્વિતીય પારિતોષિક રૂ. ૧૦૧ શ્રી હરીશ મીનાશ્રને

તેમના કાવ્ય ‘વર્ષો પછી વતનમાં’ માટે

તૃતીય પારિતોષિક રૂ. ૫૧ શ્રી ‘ઉશનસ’ને

તેમના કાવ્ય ‘થાકની એક દોહલી પળે’ માટે

નિષ્કર્ષકો

શ્રી નગીનદાસ પારેખ • શ્રી ચિમનલાલ ત્રિવેદી

એમના અમે આભારી છીએ.

વિજેતાઓને અમારાં અભિનંદન.

We resolve to serve our client with greater zeal

Pankaj Mill-Gin Corporation

92, Nagdevi Street, Gr. Floor,

BOMBAY-3

Phone : 338439

Direct Importers and Stockists of:

All Kind of Most Impressive Ranges, Ball, Roller,
Needle Roller, Taper Roller

Bearing in Make of:

Skf, Fag, R & M, Ina, Torrington, Fafnir &
Seal-Master Also Nbc, Rkf, (India) & Norma

Dealers in:

Erw Tubes, Hydraulic Pipes, Vee-Belts (Special Sections),
Endless & Varispeed Vee-Belt M. S. & Stainless Steel Bolt
Nuts. Ralli Wolf Goods.

On approved list Govt. & many other
concerns of repute

Serving Industries for more than 10 years

Members of:

- (1) All India Ball Bearing Merchants' Association
- (2) Ball & Roller Bearing Distributors Association
- (3) The Mill-gin Store Merchants Association

With Best Compliments
From

STEEL CAST
Bhavnagar Private Limited

Manufacturers of
Steel & Alloysteel Casting

Ruvapari Road,
Bhavnagar-364001
(Gujarat)

Gram : STEELCAST
Telex : 071-207
Phone : 5225 (4 lines)

TIMESTAR
WATCHES OF INDIA
ON TIME.....ALL THE TIME

Phone 693263 64-65

Grams INFRATIME

INDO-FRENCH TIME INDUSTRIES LTD.

12, Udyog Nagar
S V Road
Goregaon (West)
BOMBAY-400 062

વિહારી

ધારુ પરીખ

અમી જ્ઞાતી લગભગ સાત-સાડાસાત દાયકા પૂર્વે જેમણે 'વિહારી'ના તખલ્લુસથી પોતાના સર્જનનો આરંભ કરેલો તે સર્જકનું મૂળ નામ તો બહેચરદાસ ત્રિકમજી પટેલ. સૌરાષ્ટ્રના શિહોર ગામના એવતનીનો જન્મ સં. ૧૯૨૨ના ચૈત્ર સુદ છઠ્ઠીના રોજ એક સંસ્કારી પટેલ પરિવારમાં થયો હતો. પ્રાથમિક કળવણી પતાવી આખરે સત્તર વર્ષની વયે રાજકોટની મેઈલ ટ્રેઈનિંગ કૉલેજમાં દાખલ થઈ સિનિયર પરીક્ષામાં ૮૧ ટકા શુભ મેળની એઓ પ્રથમ નંબર ઉત્તીર્ણ થયેલા. એ વખતે સાક્ષર શ્રી નવલરામ લક્ષ્મીરામ પંડ્યા અને ડાહ્યાલાઈ દેરાસરી (જેમનો પરિચય 'કવિલોક'ના સળંગ ચંક ૧૦૧માં અપાઈ ગયો છે) એમના શિક્ષકો. આવા સાહિત્યરસિક શિક્ષકોના સંભાગમથી એમની સર્જકપ્રતિભા કાળી હશે એમ માનવાને જરૂર નહીં પ્રેરાય, કારણ કે આ સન્નિધિ પછી જ એમણે કલમ ઉપાડી હતી. વળી, એમના પિતાશ્રી સારાવેદાન્તજ્ઞાની હતા એનાંતે તત્ત્વજ્ઞાનપ્રીતિ પણ એમને વારંસામાં મળી હતી. આ જ કારણસર એમણે સંસ્કૃત ભાષા પર સારું પ્રભુત્વ મેળવ્યું હતું. વેદાન્ત અને ખાસ કરીને ગીતાનો એમનો અભ્યાસ તો ઘણો જિડો હતો.

વીસમે વર્ષે એમણે જામનગર એજન્સીના કળવણી ખાતામાં નોકરી સ્વીકારેલી. ત્યાર બાદ તેમની બદલી તે વખતના ગોંડલ રાજ્યના ભાયાવદર નામક ગામે થઈ. આ ભાયાવદરે જ એમની સર્જક-કારકિર્દીમાં પાયાનું કામ કર્યું. અહીંથી જ એમને સાહિત્ય અને શાસ્ત્રોના અભ્યાસની ખરી લગન લાગી. ત્યાંની નદીના 'તરપંખડા' નામક સ્થળે રાજ સાંજે સાહિત્યભાવકો સાથે એઓ મંડળી જમાવતા અને સાહિત્ય તેમજ સર્જનની ચર્ચાઓ ચલાવતા. આ કાળે જ એમણે લેખક તરીકેનું પોતાનું તખલ્લુસ 'વિહારી' પસંદ કરી લીધું. પ્રકૃતિએ પણ તેઓ મુક્તવિહારી જ હતા. હવે, સં. ૧૯૫૬માં

એમની બદલી ભાયાવદરથી ઉપલેટા મુકામે થઈ. અહીંયાં એમણે દીર્ઘ (ખંડ) કાવ્ય 'વીરસૂ'નું સર્જન કર્યું. પછી તો સં. ૧૯૬૪માં ગોંડલની તાલુકા શાળામાં મુખ્ય શિક્ષક તરીકે એઓ જોડાયા. અહીંયાં પણ એમણે સાહિત્યની રંગત જમાવી. એમનું કાવ્યસર્જન તેમજ ભાષાન્તરકર્મ આ દરમિયાન પૂરા વેગની આગળ ધપતું હતું. અહીંથી જ એમણે પોતાનો કાવ્યસંગ્રહ 'આત્મેન્નતિ' બહાર પાડ્યો.

એઓ એક પ્રતિભાશાળી અને પ્રેમાળ શિક્ષક હતા. આથી જ સહુ શિક્ષકવર્ગમાં 'બાપા'ના માન-ભર્યા સંબોધનથી હમેશાં એઓ સત્કાર પામતા. જેટલું એમનું શાસ્ત્રજ્ઞાન જિંદું હતું તેટલું જ એમનું વ્યવહાર-જ્ઞાન પણ રુંદું હતું. નોકરીમાં પણ એમની નિષ્ઠા અને કાર્યદક્ષતા સહુમાં એમને આદરના અધિકારી બનાવતી હતી. એઓ નિવૃત્ત થયા ત્યાં સુધી આ ગોંડલની જ શાળામાં એકધારી શિક્ષણપ્રવૃત્તિ કરતા રહ્યા હતા. એ વખતની ત્યાંની શિક્ષણ અને સંસ્કાર પ્રવૃત્તિના એઓ મેર સમાન હતા. એમનો પહાડી કંઠ જેટલો આકર્ષક હતો એટલું જ આકર્ષક અને પ્રભાવક હતું એમનું વક્તવ્ય. રાજ્ય, સમાજ, કુટુંબ સર્વને પોતાની બહુમુખી પ્રતિભાનો યથાશક્તિ લાભ આપી જનાર 'વિહારી'નું સં. ૧૯૯૪ના કારતક વદ ચોથ ને સોમવારે એટલે કે ૪. ૧૯૩૭ના નવેમ્બરની બાવીસમીએ ખોતેર વર્ષની વયે ગોંડલ ખાતે અવસાન થયેલું.

સર્જક તરીકે એમની પ્રતિભા ભલે અવ્વલ કક્ષાની ન હોય, પરંતુ એમનાં પરંપરાગત શૈલીનાં કાવ્યોમાં સિદ્ધાન્તો સાંચો ધક્કો તો અવશ્ય અનુભવાય જ છે. ૬૫ શ્લોક એટલે કે ૬૦ લીટીનું 'વીરસૂ' નામક એમનું દીર્ઘ કાવ્ય એમની કવિ કરતાં શિક્ષક તરીકેની શક્તિ-તમન્નાનો વધુ સારો પરિચય કરાવી જાય છે. વીરપુત્રની જન્મેતાને ઉદ્દેશીને લખાયેલા આ કાવ્યમાં શાદૃલ, વસંતતિલકા, મંદાકાન્તા, શિખરિણી એમ વિવિધ

દોહાં ઉપયોગ થયેલા છે. અગત્ય એની બે અક્ષર આકૃતિઓ થઈ ગયા પણ એમણે સ. ૧૯૭૨મા પ્રસિદ્ધ કરેલા પોતાના કાવ્યસમૂહ ‘આમોન્નતિ’માં એને પુનઃ પ્રકટ કર્યું છે. એમાં ધર્મ નીતિગદ્ય, સદાચારી અને રાષ્ટ્રપ્રેમી વીર આત્મનું મારેના બાલકશિક્ષણની પ્રત્યેક વસ્તુનાં દીપ્ત આપવામાં આવી છે. વચ્ચે વચ્ચે એક સાચો શિક્ષક કેવો હોવો જોઈએ અને ઇનિહાસનું શિક્ષક કેવા પ્રકારનું હોવું જોઈએ તે વિશે પણ એમણે પોતાના વિચારો જનગદ્ય કરેલા છે.

‘આમોન્નતિ’ નામક એકી જૂરેના આ નાનકડા કાવ્ય-અદભૂત મૂલ્યોનું ‘ધારણ’ સહિત નાની મોટી મળીને લગભગ ૪૨ રચનાઓ ગૂંથીને થઈ છે. આ રચનાઓને એમણે એમાં રહેલા કેન્દ્રના વિચાર અનુસાર ‘કર્મવ્યભોષ’, ‘રમતશિક્ષણ’, ‘ટૂંપિ’, ‘ભાષા’, ‘બાલ-કેળવણી’, ‘ઈશ્વર તત્ત્વ’, ‘ધર્મ-કવિત્વ’, ‘રાજ-ભક્તિ’, ‘જન્મમૃત્તિ’, ‘ઉન્નતિ’, અને ‘ભારતમાતા’ જેવા જૂથોમાં વહેંચી આપી છે. આ બધી રચનાઓ જોનાં એમના સર્ગસ્થાનમાં માનવજાતની ઉન્નતિ અને તે દ્વારા સમાજ-રાષ્ટ્રની પ્રગતિની ભાવના સૌથી આગળ તેરી આવતી જણાય છે. અહીં બેચાર રચનાઓ ઈશ્વરસ્તવની પણ છે, પરંતુ એમાં અન્ય રચનાઓ નંતી અને જેટલી ચોટ નથી.

“ એમણે ‘હસને’, ‘ગર્જનને’, ‘કન્ઝરીને’ જેવાં વર્ણન-ઉપદેશ પ્રધાન અન્યોક્તિ કાવ્યો રચ્યાં છે, જેમાં ઉકટ ભાવોર્મિ કલા ઉન્નત વિચારોર્મિની દર પક્ક મહેને વગાઈ આવે છે. ‘નિતરજ’ એમનું વિશિષ્ટ કદી શકાય તેવું કાવ્ય છે. એમાં શતગ્જની મનના શિક્ષણની સાથે સાથે દટાત અને અર્થાન્તરન્યાસ દ્વારા એમણે સસારભોધ-આમોષ પણ સુપર રીતે અને સુરુચિ-

પૂર્વ રીતે પૂરો પાડ્યો છે. ‘સુધરેલા’ નામક એનું કાવ્ય પણ સુધારાના પવનમાં ધસડાયેલાઓ પ્રત્યે ઉગતા કટાક્ષનું કાવ્ય હોઈ અલગ તરી આવે છે. એમાંનો ઉગવો પણ તીવ્ર કટાક્ષ જોઈએ :

‘હાથે એટીકેટ અથે એટીકેટ ભજમાં એટીકેટ ભજ્યુ.
ભડવે એટીકેટ રડવે એટીકેટ પડવે એટીકેટ પાણ્યુ’

એમની પરંપરાગત કાવ્યશૈલીમાં વૃત્તરેવિષય છે, પરંતુ વૃત્તપ્રમુખ નથી. આમ છતાં ઉચ્ચીન અને દોહરા-સોરઠામાં એમની કાવ્ય ઠીક ઠીકપણે પ્રતીત થાય છે. જોથી કાવ્યનાનો કે હાંચી અર્થાન્તર સપત્તિનો અભાવ છતાં વર્ણસંગ્રાહ, પ્રાસાનુપ્રાસ અને યમકનું સગીત જાનીને મધુરી બનાવે છે. ‘ભાષા પર કાણ’ નામક એક કાવ્યમાં એઓ જણાવે છે :

‘કર કે કલમનો કલમ નહિ એ કાળમની છે કલા,
એ વદનનાં નહિ વચન પણ મનનાં પ્રતિજિબો જલાં.’

એમની કાવ્યપ્રવૃત્તિ આમ ‘કાળમની કલા’ છે, જેમું એમના ‘મનનાં પ્રતિજિબો’ જિવાયાં છે.

અનુવાદક તરીકે પણ એમણે સારી મિદિ પ્રાપ્ત કરી છે. શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનો ભાષ્ય સહિત એમણે જ્ઞાનગદ્ય અનુવાદ આપ્યો છે તો કવિકુલશરૂ કવિદાસના પ્રસિદ્ધ ખંડકાવ્ય ‘મેઘદૂત’નો પણ એમણે પ્રથમ જ સમયસીધો અનુવાદ સ. ૧૯૬૪મા આપેલો છે. આ ઉપરાંત ઉપનિષદ અને પદ્યદશીના ભાષાન્તરે પણ એમણે પ્રકટ કર્યાં હતાં. ગુજરાતી સાહિત્યમાં અલપિ અજોડ ગણાય તેવા ‘ભગવદ્ગોમંથન’ મહાકાવ્યના સદાશક સંપાદક ચંદુલાલ પટેલ એમના પુત્ર થય અને આ કાશનું નામાલિધાન પણ ‘વિદ્યારી’એ/કરેલું. આ રીતે ‘વિદ્યારી’ એમની સર્ગસ્થાનને ચતુર્કથિત લાલ સાહિત્યરસિકોને આપના ગયા છે.

મહાદાદ પારેખના હસ્તાક્ષરમાં કાવ્ય ૧૪૩૨૭

કવિના હસ્તાક્ષરમાં કાવ્ય છાપવાની ‘કવિસોક’ની શ્રેણીમાં સ્વ. કવિ મહાદાદ પારેખના હસ્તાક્ષરમાં કાવ્ય પ્રકટ કરવાનું હોય ને મોઈ વાચક પાસે રચના હયાક્ષરમાં કાવ્ય હોય તે અમને જાન્યુ. ૧૯૭૬ના અંત સુધીમાં મોકલી આપશે તો આભારી થઈશું. કામ પૂરે તે કાવ્ય સુરક્ષિત રીતે તરત જ પરત કરીશું.

STOVEC SCREENS ENTER THE EXPORT MARKET!

STOVEC SCREENS are happy
to announce:—

Commencement of Commercial
production _____ AUGUST 1975

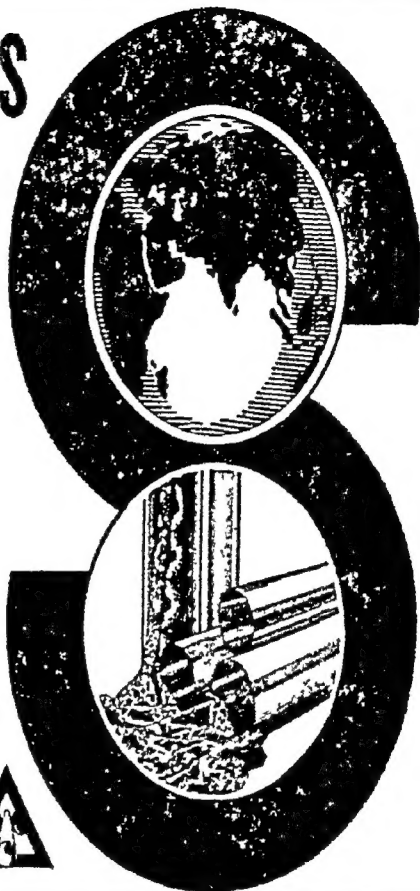
EXPORT of first consignment
to Holland _____ SEPTEMBER 1975

A fore-runner to many more to follow!

STOVEC SCREENS INDIA LTD.

43, Dr. V.B. Gandhi Marg, Bombay 400 023.

Telephone: 256771.

DESAS ATE 35

જિ-૨૧/૮
21 OCT 1988
જિ-૧૨૪/૭
= 7 FEB 1990

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ - ૯

૧૪૩૨૭

૧૪૩૨૭

કવિલોક સર્વોચ્ચ-૯-
૧૭૩, અનુ. ૭૩-ક્રિ. ૭૫

જિ-૨૫૬

૧૭૩, અનુ. ૭૩-ક્રિ. ૭૫

૧૪૩૨૭

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મથાલય
અમદાવાદ - ૬